

Ходриз Таниш Ал-Бухорий

“Шарафномаи шоҳий”

Биринчи китоб

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1999

Форс тилидан раҳматлик **СОДИҚ МИРЗАЕВ** таржимаси

Илмий муҳаррир, нашрга тайёрловчи, сўз боши ва изоҳлар муаллифи:
академик **БЎРИБОЙ АҲМЕДОВ**

Такризчи: Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси профессор
АБДУЛАҲАД МУҲАММАДЖОНОВ

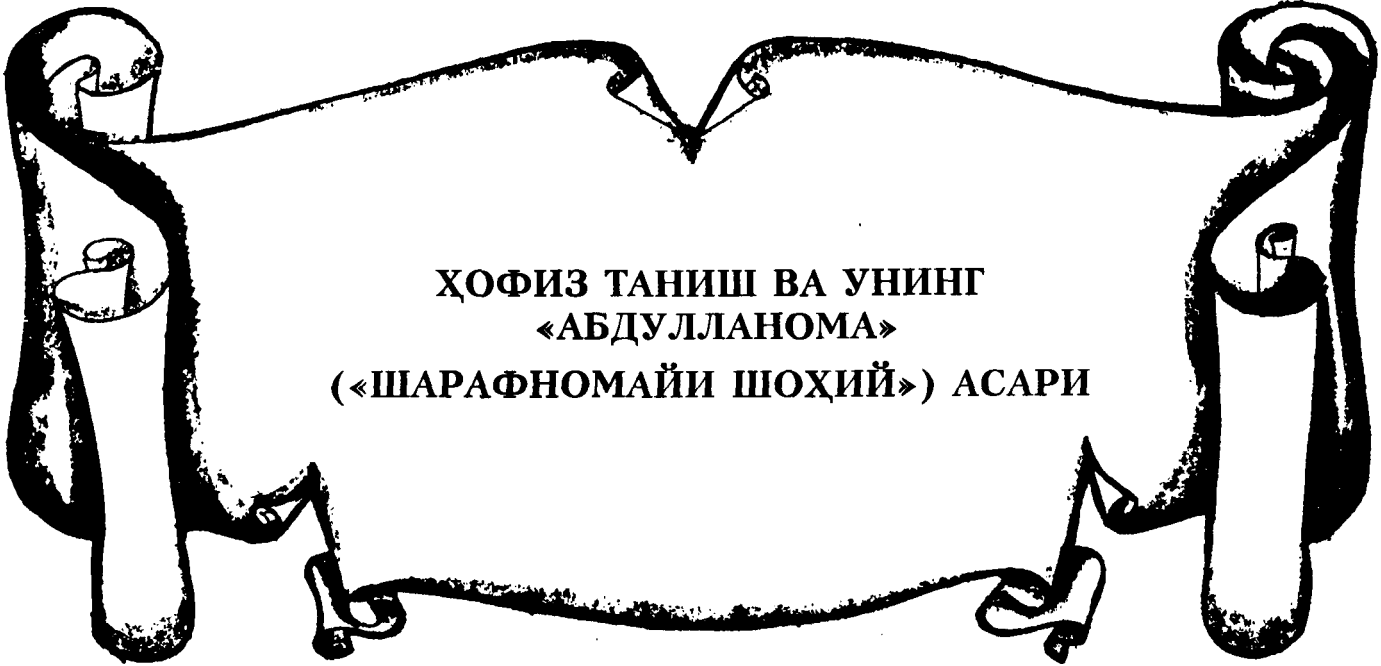
Ҳофиз Таниш ал-Бухорий.

Абдуллонома («Шарафномаи шохий»). Биринчи китоб; Форс тилидан С.Мирзаев тарж.; Сўз боши ва изоҳлар муаллифи: Б. Аҳмедов.—Т.: «Шарқ», 1999.—416 б.

ББК Ў31 (И)+63.3(5)

Ўзбекистон ва умуман Марказий Осиё тарихшунослигининг мўътабар манбаларидан бири, йирик муаррих ва нозиктаб шоир Ҳофиз Таниш ал-Бухорий қаламига мансуб «Абдуллонома» («Шарафномаи шохий») асари асримиз 50-йилларида марҳум шарқшунос таржимон Содиқ Мирзаев ва шарқшуносларнинг залворли меҳнати эвазига халққа таништира бошланган эди. Афсуски, Туркистон тарихининг Шайбонийлар ҳукмронлигида кечган XVI асрини деярли тўлиқ қамраган тароватли асар нашри нихоясига етмай қолганди. Ўзбекистон олимлари ва ноширлари ҳамкорликда ишлаб ушбу тарихий асарни шартли равишда икки жилда, тўрт қисмда Сиз азиз китобхонларга тақдим этишга жазм қилдилар. Кенг китобхонлар оммасига мўлжалланади. «Абдуллонома»нинг мазкур икки жилдлик нашри Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти иштирокида Халқаро Амир Темури хайрия жамғармасида ҳамкорликда қайта нашрга тайёрланди.

© «Шарқ» нашриёт-матбаа
концерни Бош таҳририяти,
1999

ХОФИЗ ТАНИШ ВА УНИНГ
«АБДУЛЛАНОМА»
(«ШАРАФНОМАЙИ ШОҲИЙ») АСАРИ

Хофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома» («Шарафномайи шоҳий») асари Ўрта Осиё халқларининг XVI асрдаги ижтимоий-сиёсий ҳаётини ўрганишда катта ўрин тутди ва фактик материалларга бойлиги, тарихий воқеаларни апрофлича ёритиш билан ўша даврнинг бошқа тарихий асарларидан тамоман ажралиб туради. Шунинг учун ҳам бу асар кўпдан буён олимлар диққатини ўзига жалб қилиб келмоқда¹.

Афсуски, бу бебаҳо асар ҳанузгача (кейинги йилларда асарнинг рус тилидаги нашри устида Санкт-Петербурглик шарқшунос олима М.А. Салоҳиддинова катта иш олиб борапти. Унинг биринчи жилди 1983 йили Москвада чоп этилди) ўзбек ёки бошқа биронта Европа тилида тўлиқ нашр қилинмаган. И.И. Умняковнинг айтишича, «Абдуллонома» Октябр тўнтариши арафасида Л.А. Зимин томонидан рус тилига таржима қилина бошланган ва қисман 1918 йили Тошкентда босилган². Лекин Л.А. Зиминнинг тез орада Ўзбекистондан кетиб қолиши билан иш тўхтаб қолган. И.И. Умняков Л.А. Зимин таржимаси «Абдуллонома»нинг учта нусхасига ва ўша даврга оид бошқа қўлёзмаларга, хусусан, Маҳмуд ибн Валининг «Баҳр ул-асрор фи-manoқиб ул-аҳёр» деган қимматли асарига қиёсий солиштириш асосида бажарилган-

лигини ҳам айтади³. В.В. Бартольд 1924 йилда Бокуда бўлганида Л.А. Зимин таржимаси ва «Абдуллонома» ҳақидаги бошқа материалларни тўплаб, нашр қилиш зурурлигини айтган эди⁴. Афсуски, бу иш бажарилмай қолди.

Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти 1950 йилдан бошлаб Осиё тарихига оид муҳим асарларини ўзбек ва рус тилларида нашр қилишга киришди. Шу ўтган давр ичида улардан баъзилари босилиб чиқди.⁵ Аммо нашр қилинган бу асарларнинг ҳаммаси, асосан, Аштрахонийлар сулоласи ҳукмронлик қилган (1602—1753) ва қисман Темурийларга оиддир. Маълумки, Ўрта Осиёнинг Шайбонийлар сулоласи ҳукмронлик қилган даври (1500—1602)даги ижтимоий ва сиёсий ҳаёти кам ёритилган. Бу, албатта, турли шаҳарлар ва мамлакатларнинг қўлёзма фондларида сақланаётган XVI асрга оид тарихий манбаларнинг нашр қилинмай келинаётганлиги сабабдир. «Тарихи гузидайн нусратнома» (муаллифи номаълум), «Шайбонийнома» (Камолиддин Биноий) ва «Меҳмонномайи Бухоро» (Фазлуллоҳ ибн Рузбехон), шунингдек, Хофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома» асари шу даврга оид қимматли манбалардандир. Буларнинг айримлари ўзбек ва рус тилларида нашрга тайёрлаш ишлари эндигина бошланди.

Асар ва унинг муаллифи хақида бир неча сўз айтиб ўтмоқчимиз. «Абдуллонома» асосан Абдуллохон II нинг туғилган йили (940/1533—34)дан то 997 1588—89 йилгача Ўрта Осиё, Қозғистон ва қисман Афғонистон ва Хуросонда бўлган сиёсий воқеаларни ўз ичига олади. Асарнинг қарийб 46 варақдан иборат муқаддимаси илгари ёзилган бошқа асарлар асосида тузилган бўлиб, унда Абдуллохоннинг насаби, XV ва XVI асрнинг биринчи чорагида Мўғулистонда⁶ бўлган сиёсий аҳвол қисқача баён қилинади⁷. Муаллиф ўзидан илгари ўтган машҳур тарихчилар: Рашидиддин, Мирхонд, Шарафиддин Али Яздий ва Абулҳасан Нишопурий асарларига таянганини очиқ айтади⁸. Ундан ташқари, Наршахийнинг машҳур «Тарихи Бухоро», Жувайнийнинг «Тарихи жаҳонқушойи», Мирза Мухаммад Хайдарнинг «Тарихи Рашидий» ва Кошифийнинг «Рашахоту айн ул-хаёт» ва бошқа асарларидан ҳам фойдаланган.

Хофиз Таниш Бухорий дастлаб ўз асарини икки қисм (мақола)дан иборат қилиб тузмоқчи бўлган. Биринчи мақолада Абдуллохоннинг тарихи, иккинчи мақолада эса хоннинг олижаноб фазилатлари, унинг даврида яшаган шайхлар, вазирлар, олим ва шоирларнинг тафсилотини баён қилмоқчи бўлган⁹. Лекин асарнинг иккинчи қисми ёзилмай қолган. Фикримизча, Абдуллохон вафотидан кейинроқ мамлакатда бошланган ур-йиқитлар асарни тамомлашга имкон бермаган.

Маълумки, отаси ўрнига тахтга чиққан Абдулмўмин султон (1598) мамлакатни қатағон қилди, отасига яқин ва содиқ кишиларни ўлдиртирди, қўпларни эса қувғин остига олди. «Тарихи Муқимхоний» асарининг муаллифи Мухаммад Юсуф мунший унинг тахтга чиқишини ҳеч ким истамаганлиги, лекин жохиллигидан қўрқибгина уни тахтга ўтқазганликларини айтади¹⁰. Яна шу муаллифнинг ёзишича, Абдулмўмин мамлакатдаги барча машҳур кишиларни ўлдиришга қасд қилган¹¹. Хатто, ўз қариндошларининг ҳам конини тўқди. Бу жихатдан Абдуллохоннинг эмишган иниси ва унинг энг яқин кишиларидан бўлган Қулбобо кўкалтошнинг сўнгги тақдири диққатга сазовордир. У ҳам Абдулмўмин ўтказган қатағоннинг қурбони бўлди, яъни 1598 йилда унинг буйруғи билан қатл қилинди¹². Қулбобо кўкалтош ўқимишли ва маданиятли киши бўлиб, шоирликда ҳам ном чиқарган¹³, уламо, фозил кишилар ва

шоирларга ҳомийлик қилган эди¹⁴. У қатл этилгач, бу олим ва шоирлар, шулар қаторида унинг энг яқин кишиларидан бўлган Хофиз Таниш Бухорий ҳам қўрқиб, бошқа томонларга қочиб кетишга мажбур бўлганлар.

Асарнинг қиммати шундаки, муаллиф кўп воқеаларни унинг гувоҳи бўлган кишилар оғзидан ёзиб олган, қўпларига эса ўзи шохиддир. У 955/1551 йили Наврўз Аҳмад (Барокхон)¹⁵ билан Абдуллохон ўртасида Косон¹⁶ ёнида бўлган жангни тасвирлар экан, буни «ўша воқеа устида бўлган ва (бу жангни) ўз кўзи билан кўрган бир гуруҳ кишидан эшитдим»..., деб ёзади¹⁷. Абдуллохоннинг Султон Саъидхон¹⁸ ва Наврўз Аҳмад (Барокхон)нинг ўғли Дўстим султон билан 1554 йилда Фараб¹⁹ яқинида бўлган жангни тафсилоти ҳам бошқа кишиларнинг берган маълумотлари асосида баён қилинган: «Шу сатрларнинг муаллифи ул ҳазратнинг (Абдуллохоннинг) эски паҳлавонларидан бўлган мулло Келдишдан шунини (ҳам) эшитган эдики...»²⁰. Бундай фактларни истаганча келтириш мумкин.

«Шарафномаи шохий»нинг ёзила бошланган ва тамомланган йили хақида ҳам турлича фикрлар мавжуд. Л.А. Зимин асарнинг тамом ёзиб бўлинган йили деб ҳижрий 996/1587—88 йилни олади²¹. Муқаддимада келтирилган қуйдаги манзум тарих асарнинг ёзилган йилини очиқ кўрсатади:

*Ин «Шарафнома» кеш аз гояти таширфи қабул,
Шараф аз номи шаҳаншоҳ фалак қадар фузуд.
Чэ ажаб, к аз пеш пайвастанн тариху номаи
Хомаи тахрир «Шарафномаи шохий» фарчуд²².*

Таржимаси:

*Бу шундай «Шарафнома»ки, (ҳаммага) гоят
мақбул бўлганидан,
Фалак қадар (улуғ) шаҳаншоҳ (Абдуллохон)
номидек шараф орттирди.
Не таажжубки, унинг тамом бўлиши тарихи ва
номини
Тахрир қалами «Шарафномаи шохий» деб
атади.*

Бу ерда «Шарафномаи шохий» сўзларидаги ҳарфлар ҳижрий 992/1584 йилни келтириб чиқаради. Лекин асар 996/1587—88 ва ундан кейинги йиллардаги воқеаларни ҳам ўз ичига олган. Шунинг учун ҳам «Абдуллонома» 1005/1596 ёки ундан кейинги йилларда тамомланган деб айтиш мумкин²³.

Асарнинг муаллифи хақида кам маълумотга

эгамиз. Бу ерда унинг ўз замонасининг егук шоирларидан бўлганлигини ҳам эслатиб ўтиш лозим. Хофиз Таниш Бухорий «Нахлий» ва «Киромий» таҳаллуслари билан ҳам машҳурдир. У асли бухоролик бўлиб, илмининг кўп соҳаларини эгаллаган²⁴ ва замонасининг егук олимларидан бўлган. Ўзининг сўзларига қараганда, мазкур асарни ёза бошлаган вақтда у 36 ёшда²⁵, баъзи маълумотларга қараганда эса 33 ёшда бўлган²⁶. Маълумки, Бухоро Абдуллахон томонидан 1557 йили олинди. Лекин Мовароуннахр фақат XVI асрнинг 80-йил бошларидагина батамом Абдуллахон қўлига ўтди. Агар унинг Абдуллахон хизматига кирган йилни 993/1585 йил деб ҳисобласак, у 1549 йили туғилган бўлади. Унинг отаси мавлоно Мир Мухаммад Убайдуллахон замонида (1533—1539) Бухорода истиқомат қилган ва хонга яқин кишилардан бўлган. XVI асрда Ўрта Осиёнинг сиёсий ҳаётида катта роль ўйнаган шайхлардан Хожа Жалолуддин Косоний (Махдуми Аъзам)нинг макоматида кўрсатилишича, у XVI асрнинг 50-йилларида Кошғарга кетиб қолган ва орадан икки ўтгач, ўша ерда вафот этган²⁷. Хофиз Танишнинг қачон вафот қилганлиги ҳам маълум эмас. Лекин унинг Абдуллахон вафоти (1006/1598) дан сўнг Аштархонийлар сулоласидан бўлган Имомқулихон (1611—1642) саройида яшганлиги ва унга атаб 7200 мисрадан ортиқ шеър ёзганлиги ҳам маълум²⁸. Марҳум Ибодулло Одилов (1872—1944) Хофиз Таниш Бухорийнинг «Имомқулинома» деган шеърий асар ёзганлигини айтади²⁹. Аммо бу асар «Сухайлий» таҳаллуси билан машҳур бўлган шоир томонидан ёзилгани маълум³⁰.

Хофиз Таниш тўғрисидаги сўнги маълумот унинг Назар девонбеги томонидан Бухорода қурилган бир масжид ҳақида ёзган мана бу тарихда учрайди:

*Баногоҳ баржасту бо сад забон
«Маҳаллайи машойих» рақам зад қалам.*

Таржимаси:

*Ногоҳ қаддини ростладию, бурро тил билан
«Машойихлар макони» деб ёзди қалам³¹.*

Шеърдаги «маҳаллайи машойих» сўзидаги харфларни абжад йўли билан ҳисобласак, тарихи 1029/1619—20 йил келиб чиқади. Нахлий ҳаётининг сўнги йилларида Имомқулихон қурган бинолардан бирига атаб ёзган қасидалари-

дан бирида ҳам қўйидаги манзум тарих яширин экан:

*Чист тарихи ин хужастафишон?
Гуфт: «Ойнайи беҳишти барин».*

Таржимаси:

*(Сўради) ул қутли бинонинг тарихи недур?
Дедики, олий (мақом) жашиатнинг ойнасидир³².*

Ундаги «ойинайи беҳишти барин» сўзларидаги тарих 1045/1635—36 йилни келтириб чиқаради³³. Демак, у XVII асрнинг 30—40-йиллари орасида вафот қилган, деган хулосага келиши мумкин.

Унинг шеърлари нафис ва сермазмун ғазаллар, қасидалардан иборат бўлиб, катта бир девонни ташкил қилади (ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 134). Хофиз Таниш Бухорий шеърлари талайгина мажмуалар, баёзларда ҳам учрайди. «Тарихи Муқимхоний»нинг муаллифи Нахлийнинг Имомқулихонга жуда яқин кишилардан бири бўлганлиги ва унинг шаънига айтган мана бу бир мисра шеъри учун хон унга ўзининг оғирлигида олтин тортиқ қилганлигини ҳикоя қилади.

*У гуфт: Тури Синоро яди байзо дамгар,
Ҳамчу хуришд ба хоки сияҳ афишонд зар.*

Таржимаси:

*Деди: Сино тогида ярақлаган қўл
Қуёш каби қора тупроққа олтинлар соғди³⁴.*

Бу, албатта, муболаға бўлса керак, чунки хоннинг одам оғирлигида олтин тортиқ қилишига ишонини қийин. Ҳар ҳолда, у хондан катта инъом олган бўлиши керак.

«Шарафномайи шоҳий»нинг қўлёзма нусхалари мамлакатимиз ва чет элдаги шарқ қўлёзмалари сақланаётган бир талай кутубхоналарда мавжуд.

Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида унинг икки нусхаси мавжуд. Булардан бири (инв. № 2207, 356 варақ, хати настаълик) XVI асрда кўчирилган³⁵. Иккинчиси (инв. № 3781/II, 167 варақ, хати настаълик) эса қисқартириб таҳрир қилинган нусха бўлиб, XIX асрда кўчирилган ва «Абдулланнома», баъзан эса «Зафарномайи Абдуллахон» деб аталган³⁶. Санкт-Петербургда бу асарнинг учта нусхаси мавжуд бўлиб, бири Россия Фанлар академияси Осиё халқлари институ-

тининг Санкт-Петербург бўлимида (Д—88, 495 варақ, хати настаълик) сақланмоқда. Бу нусха қўлёзмалар муфассалидир. Лекин унинг ким томонидан кўчирилганлиги ва кўчирилган вақти кўрсатилмаган. Шу институтнинг илмий ходими М.А. Салоҳиддинованинг фикрича, у 1065/1654—55 йилга қадар кўчирилган³⁷. Лекин, мана шу қўлёзмадаги айрим белгиларга қараб, у бундан анча илгари, тахминан 20—25 йил бурун кўчирилганлигини аниқлаш мумкин. Муқованинг ички томонидан бундай деб ёзилган: «Хаза китоби ҳадъя Мухаммадёр оталиқ» (Бу китоб Мухаммадёр оталиқка³⁸ ҳадъя қилинган эди). Мазкур жумланинг остида эса 1045/1635 йил ёзилган. Демак, бу нусха энг аввал кўчирилган нусхалардан ҳисобланади. М.Е. Салтиков-Шчедрин номли халқ кутубхонаси (Санкт-Петербург) да асарнинг қисқартириб таҳрир этилган яна бир нусхаси (ПНС—205, 350 варақ) бор. Лекин бу қисқартириш жуда кўп ҳадис ва оятлар, шунингдек, айрим шеърлар ҳисобига бўлган. Ундан ташқари, Жўйборий хожалардан Хожа Мухаммад Ислом³⁹ ҳақидаги айрим қисмлар ҳам тушириб қолдирилган. Бу нусха 1241 йилнинг рамазон ойи (1826, апрель)да Душанба қўрғонида кўчирилган⁴⁰. Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти кутубхонасида сақланаётган яна бир нусха (В—685, 101 варақ) «Мақолайи дуввум аз «Шарафномайн шоҳий» деб аталган ва муаллифнинг ўз қўли билан ёзилган бўлиши эҳтимол⁴¹. Бу китобнинг тугатибоқ иккинчи қисми ёзишга киришганлигини айтади⁴². Лекин бу асар муқаддиманинг кенгайтирилган варианты бўлиб, унда, асосан, илгари ўтган халқлар тўғрисидаги тарихий асарларни тузишлари баён қилинади⁴³.

«Шарафномайн шоҳий»нинг Боку ва Душанбада сақланаётган нусхалари ҳам мукамалдир. Лекин Боку нусхасининг афзал томони шундаки, унинг бош қисмига номаълум муаллиф томонидан ёзилган мустақил бир тарихий асар қўшиб қўйилган⁴⁴. 104 варақдан иборат бўлган бу асар Шайбонийлар тарихи, Абдулхайрхоннинг ўғли Шайх Хайдархон даври (XV асрнинг 70-йиллари)дан то Мухаммад Шайбонийхоннинг Самарқандни босиб олиши (1501) гача бўлган даврни ўз ичига олади. Унда Абулхайрхон вафотидан кейин кўчманчи ўзбеклар давлатида⁴⁵ кучайиб кетган ўзаро феодал кураш, Шайбонийхон ва унинг атрофида кучайиб

кетган ўзаро феодал кураш, Шайбонийхон ва унинг атрофида тўпланган бошқа ўзбек султонларининг Дашти Қипчоқ, Туркистонда Абулхайрхон давлатининг душманлари билан олиб борган жанглари, ўша йиллари кўчманчи ўзбеклар билан Темурийлар (Султон Аҳмад, Султон Маҳмуд) ўртасидаги ўзаро сиёсий муносабатлар ва, ниҳоят, Ўрта Осиёнинг кўчманчи ўзбеклар хужуми арафасидаги сиёсий аҳволи батафсил баён қилинган. Лекин чуқурроқ текшириш натижасида бу қўлёзма асар Камолиддин Биноийнинг «Шайбонийнома» асарининг тўлиқ нусхаси эканлиги аниқланди⁴⁶. Бу нусха Мухаммад Фани томонидан 1296/1878—79 йилда кўчирилган⁴⁷.

Тожикистон Фанлар академияси Шарқ қўлёзмалари бўлимида ҳам бу асарнинг бир неча нусхаси сақланмоқда. Булардан фақат биттасигина тўла бўлиб, қолганлари асарнинг қисқа вариантларидир⁴⁸. Бу нусхани ҳам XIX асрнинг охирида номи юқорида тилга олинган Мухаммад Фани Бухорода кўчирган⁴⁹.

«Абдуллонома»нинг нусхалари Британия музейи (Англия)да ва Эронда ҳам борлиги маълум. Британия музейидаги нусха ҳам Боку, Душанба ва Санкт-Петербургдаги нусхалардек мукамал бўлиб, 1236 йилнинг 19 жумодил аввал ойи (1824 йил 22 январ)да қатағон қабиласидан бўлган мирза Қўшмухаммад ибн Тошмухаммадбий томонидан кўчирилган⁵⁰. Асарнинг Эрондаги иккита нусхаси (XVIII асрда кўчирилган) тўлиқ эмасдир⁵¹.

«Шарафномайн шоҳий» қофиялашган наср (саж) билан ёзилган бўлиб, тили услуби ниҳоятда оғир. Асар ўхшатиш, истиораларга жуда бойдир.

Масалан: «...ҳар бири қоронғу кечада жон олувчи ўқ билан чумоли(нинг) кўзини ва илон(нинг) кўксини уриб тешадиган, яшин нишонли найзаси(нинг) шуъласи билан душманларнинг оташдонига олов ёқадиган бир тўда (лашкар) билан жанг бошладилар⁵². (Мисра): Ногоранинг (кучли) овозидан осмон ҳушсиз бўлиб қолди. Ва фалак чархи юлдузни пахта қилиб қулоғига тикди»⁵³. «Шу сабабдан, аркони давлат ва (аъло) ҳазратнинг (бошқа) аъёнлари нард ўйинини тўхтатдилар ва уруш палосини йиғиштириб, қўлини жангу жадалдан тортдилар»⁵⁴. «Душманнинг барча сипоҳийлари бирдан учқур ўқ қушларини камон инидан учираб юбордилар... шундай ўқ уздиларки, қўрқувдан

қуёшнинг юзи сарғайиб, (ўзининг) сувдаги аксига ўхшаб қолди»⁵⁵. «Иккинчи куни юлдуз қўшинли подшоҳ (яъни қуёш) кўм-қўк осмон майдонида чопогон аблақни⁵⁶ жавлон урдириб, занги сипоҳини (кеча қоронғулигини) беркитиб, зарнишон найзасини қўлга олганда (тонг отганда) Бобо султон⁵⁷ жанг ноғорасини уриб, фитна ва низо учун кўтарилди»⁵⁸. «...найзаларнинг тирноқлари (душманнинг) томир торларидан ҳазин нолалар чиқарди»⁵⁹.

Бирор кишини «ўлди», «вафот этди» демоқчи бўлса, бу фикрни мана бундай сўзлар билан ифода қилади: «...унинг буюклик ва улуглик офтоби... (ўзининг) махфий пардасидан чикди; (афсуски) кўп ўтмай унинг умид ва орзулари фалокат офтобининг шаҳодат мағрибига ботди»⁶⁰. «Нажми (соний)нинг толеъ юлдузи куйди ва (у) ўша жангда бошини ерга қўйди»⁶¹. «(Унинг) кимёсифат зотлари ўзининг дилкаш Кармина шаҳрида тан қафасидан парвоз қилди»⁶².

Ундан ташқари, бу асарда турли оят, ҳадис ҳамда араб иборалари ҳам кўп учрайди. Муаллиф воқеаларни наср ва назм билан берган. Бу — шеърлар, рубоийлар, махсус иккилик ва тўртлик байтлар, маснавий, китъалар ва марсиялардан иборат. Бу шеърларнинг кўпчилиги Хофиз Таниш Бухорийники бўлиб, зўр маҳорат билан ёзилган, бадиий жиҳатдан юксакдир. Фақат бир жойда у ўз замондоши шоир Мушфикий⁶³нинг Абдуллахон Бухорони олган йили (1557) унинг шаънига айтган бир шеърини мисол қилиб келтиради ва уни «ўз тенгдошларидан мумтоз ва мустасно» шоир, деб атайди⁶⁴.

Биз бу ерда асарнинг мазмунига батафсил тўхтаб ўтирмаймиз, воқеаларнинг айрим ва энг муҳимларинигина баён этамиз.

XVI асрнинг биринчи ярмидан бошлаб Мовароуннаҳрда феодал тарқоқлик ва ички зиддият ниҳоят авж олди. Бу ҳол Убайдуллахон вафот этгандан (945/1538—39)⁶⁵ сўнг яна ҳам кучайиб кетди. Кўчкинчихоннинг ўғли Абдуллахон I нинг ҳукмронлиги олти ойдан (1539—40) ошмади. Унинг вафотидан сўнг мамлакатда қўшхоқимлик ҳукм сурди: Бухорода Убайдуллахоннинг ўғли Абдулазизхон (1540—1550), Самарқандда эса Кўчкинчихоннинг учинчи ўғли Абдуллатиф ҳокимиятни қўлга олди. Шу йиллари Шайбоний султонлар ва феодалларнинг тожу тахт учун талашишлари шу қадар кучайдики, на Абдулазиз ва на Абдуллатиф кун сайин ўсиб бораётган феодал тарқоқликнинг олдини

олишга ва феодалларнинг бошбошдоқлик ҳаракатига барҳам беришга қодир бўлолмади қолдилар. Бу вақтда Тошкент ва Туркистонда Наврўз Аҳмад (Бароқхон), Кармина⁶⁶ ва Миёнколда⁶⁷ Абдуллахоннинг отаси Искандархон, Балхда⁶⁸ унинг амакиси Пирмуҳаммадхон, Насаф⁶⁹ вилоятида Абдуллахоннинг амакиваччаси Қилич Қора султон, Ҳисор⁷⁰ ва Бадахшонда Шайбонийхоннинг набираси Бурхон султон ҳоким эдилар⁷¹.

Абдуллазизхон 957/1550 йили вафот этди. Лекин унинг ўринга хон қилиб кўтарилган Муҳаммадёр султон⁷² ҳокимиятни қўлда тутиб қолмади. Ўша йилиёқ Бухоро тахтини Пирмуҳаммадхон эгаллади. Лекин унинг ҳукмронлиги ҳам узокқа бормади. Орадан бир йил чамаси ўтгач, 958/1551 йили Тошкент ҳокими Бароқхон ва Самарқанд ҳокими Абдуллатифхон иттифоқлашиб, Бухоро тахтини эгаллаш учун қўшин тортдилар. Шу кунлари Миёнкол вилоятида турган Рустамхон ўз ўғли Ўзбекхон билан Бухорога, Искандар султон бўлса Карминани ташлаб кетди ва Амударёдан ўтиб Андхуд ва Шибирғонга⁷³ қараб қочди. Пирмуҳаммадхон бўлса Бухорони Муҳаммадёр султонга топшириб, Балхга қайтди.

Бароқхон ва Абдуллатиф бошқа бир неча султон, хусусан, Султон Саъид, Муҳаммадёр султон ва Бурхон султон билан иттифоқлашиб, Насаф, Кармина ва Миёнколни қўлга киритиш учун кураш бошладилар. Мана шундай оғир кунларда ёш Абдуллахон (у ўша вақтда 18 ёшда эди) Миёнкол калъасини мустаҳкамлаб, иттифоқчиларга қарши курашди. Лекин 12 кун давом этган камал сулҳ билан тугади.

Ҳижрий 958—959 йиллар давомида Абдуллахон Миёнколни қайтариб олиш учун ҳаракат қилди, лекин бу кураш бирор натижа бермагач, яна Балхга кетишга мажбур бўлди. Абдуллахон 1551—1556 йилларда бир неча бор Амударёдан ўтди ва Мовароуннаҳрни қўлга киритишга уринди. Лекин Бароқхон уни ҳар гал мағлубиятга учратди. Абдуллахон фақат Бароқхон вафотидан (1556) сўнггина, оғир, қонли курашлардан кейин, ўз душманлари устидан ғалаба қилди ва Мовароуннаҳрни қисман бирлаштиришга муваффақ бўлди. Бу курашда ширин, қушчи, ўторчи, кенагас, беш юз (бу қабилани ҳозирча бошқа манбаларда учратмадик) жалоир, можор, ҳамда кипчок, минг, баҳрин ва бошқа кўчманчи ўзбек қабилалари, руҳонийлар, хусусан, жўйборий хожалар, термизлик сайид-

лар уни қўллаб-қувватладилар. Абдуллахоннинг бу ғалабасига Мовароуннаҳрдаги бошқа Шайбоний султонлар билан Наврўз Аҳмадхон ва унинг авлодлари ўртасида кучайиб кетган зиддиятлар ҳам ёрдам берди. Абдуллахон Бароқхоннинг ўғли Бобо султон билан Абдуллатифхоннинг ўғиллари Гадоё султон ва Жувонмардалихон ўртасида Самарқанд учун бошланиб кетган ўзаро уруш-жанжаллардан ҳам усталик билан фойдаланди. У Гадоё султон ва Жувонмардалихон билан иттифоқлашиб, Бобо султон ва унга кўмакка келган Тошкент ҳокими Дарвишхонни Илонўтти мавзеида тор-мор келтирди⁷⁴. Бу ғалаба Абдуллахонга Насаф, Чаҳоржўй ва Мовароуннаҳрнинг бошқа вилоятларини ҳам босиб олишга йўл очиб берди. 1557 йили Абдуллахон Бурҳон султон устидан ҳам ғалаба қилди ва Бухорони қўлга киритди⁷⁵. 1567 йили Кеш вилояти, 1569 йили Самарқанд, 1572 йили Балх ва Хисор, 1582 йили Тошкент, Сайрам, Туркистон, Фарғона, 1583 йили Хўросон, 1595 йили Хоразм ҳам Абдуллахон қўлига ўтди. Баъзи бир фикрларга қараганда, ҳарбий юришларида Абдуллахон амакиси Пирмуҳаммадхоннинг ёрдамига ҳам таянган⁷⁶. Лекин манбалардаги маълумотлар бу фикрни тўлиқ тасдиқламайди. Пирмуҳаммадхон ёш Абдуллахоннинг тобора кучайиб боришдан чўчиди ва унга қарши зимдан курашди. Бунни қўйидаги икки мисолда кўриш мумкин. Пирмуҳаммадхон 1552 йили Абдуллахонни турли баҳоналар билан Балхда тутиб қолди, Насафни эса Ўзбек султонга инъом қилди⁷⁷. Лекин Абдуллахон яширинча Балхдан чиқди ва ўша йили Насафни олди. Тўғри, Наврўз Аҳмадхон Муҳаммадёр султон ва Бурҳон султон билан бирлашиб уни Насафда қамал қилганда, Пирмуҳаммадхон Абдуллахонга ёрдамга келди, аммо қамал бартароф қилинганда, Абдуллахоннинг бўлажак юришларида қатнашмай яна Балхга қайтиб кетди. Бароқхон эса бундан фойдаланиб Абдуллахонга қарши яна юборди ва уни Миёнқолдан яна суриб чиқарди. Абдуллахон бу гал ҳам Балх томонга чекинишга мажбур бўлди⁷⁸. Бу ҳол Пирмуҳаммадхон билан Абдуллахон ўртасидаги зиддият келиб чиқишига сабаб бўлди. Бу низо Бухоро олингандан кейин (1557) кимни хон қилиб кўтариш масаласида яна чуқурлашди.

Маълумки, Шайбонийлар ўртасидаги қондага биноан шу хонадондан бўлган султонлар ичида ёши улуғи хон кўтариларди. Шу вақтда улар

ичида энг каттаси Пирмуҳаммадхон эди. Лекин Абдуллахон Балх ҳокимлиги масаласидаги тортишувини баҳона қилиб, унинг номзодига қарши чиқди ва ўзи отасини тахтга ўтказди. Бунинг тафсилоти шундайки, Абдуллахон Пирмуҳаммадхоннинг таклифига биноан, унга Мовароуннаҳрни топширишга, ўзи эса Балхга ҳоким бўлишга рози бўлган ва бу ҳақда ҳар икки ўртада аҳднома ҳам имзоланган эди. Лекин Пирмуҳаммадхон ўз аҳдида турмади. Шундан кейин Абдуллахон ўз отасини Миёнқолдан Бухорога олиб келди ва уни Мовароуннаҳрнинг ягона ҳукмдори деб эълон қилди. «Шарафномаи шохий» муаллифининг қўйидаги сўзлари диққатга сазовордир: «...Ўша вақтда хонлик ишлари ул хазратнинг (Абдуллахоннинг) амакиси Пирмуҳаммадхоннинг зиммасида бўлганлиги туфайли, хутба унинг номи билан ҳам безатилди... (лекин Абдуллахон) бу воқеани (унга) билдиришни кейинга сурди ва замон тақозосича, бу маънини (хам) қабул қилмади»⁷⁹.

Биз тўхтамоқчи бўлган муҳим масалалардан бири ўша йиллари ўзбек хонлари Туркия ўртасидаги муносабатдир. «Шарафномаи шохий»да бу муносабатларга оид айрим қимматли маълумотларни учратамиз. Бунда турк султони Сулаймон I (1520–1566) билан ўзбек хони Наврўз Аҳмад (Бароқхон) ўртасида Эрон шоҳи Таҳмосп I (1524–1576)га қарши иттифоқ тузилганлиги ва улар Сафавийлар Эронига қарши биргаликда кураш олиб боришга аҳд қилганликлари айtilган. Шунингдек, бундай иттифоқ Шайбонийхон билан турк султони Боязид II (899–918/1481–1512) ўртасида ҳам бўлган. Лекин Боязид II билан Шайбонийхон, Сулаймон I билан Бароқхон ўртасида бу ҳақда расмий шартнома имзоланганлиги маълум эмас. Лекин Тошкентда ва Мовароуннаҳрнинг баъзи вилоятларида айрим турк ҳарбий қисмларининг жойлаштирилганлиги маълум шартномасиз бўлмаган, албатта. Туркия султонларининг бошқа ҳукуматлар билан олиб борган ёзишмалари тўпламида юқоридаги фикримизни тасдиқловчи қимматли маълумотлар бор. 920/1514–15 йили Убайдуллахоннинг элчиси амир Саъид Муҳаммад Туркияда бўлган ва Султон Салим (1512–1520) билан музокаралар олиб борган; Султон Салимнинг элчиси Муҳаммадбек эса ўша йили Мовароуннаҳрга келган. Султон Салим ўз мактубида Убайдуллахонни «қизилбошларга» қарши курашишга чақиради⁸⁰.

Сафавийлар билан Туркия ва Шайбонийлар ўртасидаги можаролар диний никоьбга ўралган бўлиб, аслида эса Фарбий Эрон, Кавказ ва Хуросон учун олиб борилган сиёсий кураш натижаси эди⁸¹. Лекин бу муносабатлар Эрон, Кавказ масаласи билангина чекланиб қолмаган. Туркия 1551—1557 йилларда Шайбонийларнинг ички курашларига ҳам актив аралашди. Турк аскарлари бу курашда Наврўз Аҳмадхон тарафида бўлдилар. Бу ҳақда турк манбаларининг бирида ишончли маълумотлар келтирилган: XVI асрнинг биринчи чорагида Тошкентда Наврўз Аҳмад (Барокхон) ҳузурда 300 турк аскар хизмат қилганлиги⁸², турклар ўзбек султонларини милтиқ ва ўқ-дори билан ҳам таъминлаб турганлиги айтилган⁸³. Ана шу турк аскарлари Барокхон ва унинг ўғиллари, хусусан, Бобо султон тарафида туриб Насаф ёнида Абдуллахонга қарши жангларда қатнашдилар⁸⁴. «Шарафномаи шохий»да қуйидагиларни ўқиймиз: «...Бобо султон жанг ноғорасини уриб, фитна ва низо учун қўтарилди; адоват отини жойидан силжитиб, уруш сафини беади. Румий, найзабоз, милтиқ отувчилардан бир қанча гуруҳга (лашкарнинг) ўнг қанотидан жой берди»⁸⁵. Бундан ташқари, турк аскарларининг кўп сонли эканлиги, ҳатто, баъзи бир ўринда уларнинг аниқ сони кўрсатилади. Масалан, Хофиз Таниш Бухорий қуйидагича хикоя қилади: «(Бурхон султон) кўп халқ, сон-саноксиз гуруҳ (ва) икки мингга яқин румлик турк аскар билан қалъа томонидан Хожа Нақшбандий номи билан машҳур бўлган Муҳаммад ибн Муҳаммад Бухорий⁸⁶нинг файзасар мозори дарвозасидан (ташқарига) чиқди. Уларнинг (турк аскарларининг) хунари милтиқ отувчилик бўлиб, ҳар бири бу ишда шу қадар мохир эдики, (ҳатто) қоронғу кечада (ҳам) ҳабашнинг юзидаги (қора) холни милтиқ ўқи билан (бемалол) ура олар эди»⁸⁷.

Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, Туркия ҳукумати Сафавийлар билан бўлган урушларда ўзбек хонларининг кучидан фойдаланиш учунгина эмас, балки Мовароуннаҳрда Туркиянинг сиёсий таъсирини кучайтириш мақсадида ҳам бу ички курашларда фаол қатнашдилар.

«Шарафномаи шохий»да бу курашда Мўғулистон хонлари ҳам иштирок этганликлари кўрсатиб ўтилган. Улар Наврўз Аҳмад (Барокхон), унинг ўғиллари ва Абдуллахонга қарши бўлган бошқа ўзбек султонларини (Султон Саъид, Гадои султон ва бошқалар) қўллаб турди-

лар. Масалан, мўғул хони Рашидхон 939—978 1532—33—1570—71, 964 1556—57 йилли Султон Саъидни қуроллантириб, қатта қўшин билан Абдуллахонга қарши отлантирди ва ўша йилнинг кузида Самарканд эгаллади⁸⁸. Рашидхон бу билан Мовароуннаҳрда ўзининг сиёсий мавқеини мустаҳкамламоқчи бўлган, албатта.

Хофиз Таниш ўз асарида XVI асрнинг иккинчи ярмида Бобурийлар империяси (Ҳиндистон) билан Ўрта Осиё ўртасидаги сиёсий муносабатлар, шунингдек, Ўрта Осиё билан Россия ўртасидаги савдо муносабатларига оид айрим қимматли маълумотларни ҳам келтирган.

Ўша вақтларда Мовароуннаҳр (Абдуллахон) билан Бобурийларнинг подшоҳи Акбар (1556—1605) ўртасидаги сиёсий муносабатлар заминидан, асосан, Бадахшон, Шимолий Афғонистон ва Хуросон учун кураш ётади. Абдуллахон ўша йиллари Балх ва Бадахшонни ўз қўлига киритиб, Кобилга ҳам таҳдид қила бошлади. Акбар эса 1583 йилда Синдни ва 1586 йилда Кашмирни босиб олиб ўзбеклар давлатининг жанубий чегараларига яқинлашди. Кейинчалик, Абдуллахон Акбаршоҳ билан битим тузиб ички феодал уруш-жанжаллар ва Туркия билан тўхтовсиз олиб борилган уруш туфайли кучсизланиб қолган Эронни ўзаро тақсимлаб олишга интилдди. Акбар эса Балх ва Бадахшонни, қўл келса, Хуросон ва Мовароуннаҳрни ҳам ўзига қаратиш ниятида эди. Биз бу масалаларга қисқача тўхтаб ўтамиз.

Абдуллахон 966/1558—59 йили Бадахшон ҳокими Темурий шох Сулаймон ва унинг ўғли Иброҳим мирзони Балх ёнида тор-мор қилди. 980/1572—73 йилда эса шох Сулаймон Балх ҳукмдори Динмуҳаммад билан иттифоқ тузиб, Абдуллахонга қарши уруш очди. Лекин бу гал ҳам Абдуллахон ғалаба қозонди. Шох Сулаймон яна Бадахшонга қочиб кетди ва Акбаршоҳдан ёрдам сўради. Акбар унга ҳарбий ёрдам ваъда қилди⁸⁹. Абдуллахон эса бу иттифоққа йўл қўймаслик мақсадида қатор тadbирлар кўра бошлади. Биринчидан, у ўша йили (ҳижрий 980) Ҳиндистонга амир Олтмиш бошчилигида элчилар юбордилар. Лекин Акбар ўзбек ҳокони билан дўстона муносабатлар ўрнатишга тайёр эканлиги тўғрисида қуруқ ваъда бериб, элчиларни қайтариб юборди. 985 1577—78 йили Абдуллахон Акбаршоҳ ҳузурига иккинчи марта амир Абдурахимни элчи қилиб юборди. Бу гал Абдуллахон тўғридан-тўғри Эронни ўзаро тақ-

симлаб олишни таклиф қилди. Лекин Акбар бунга рози бўлмади, чунки у бу вақтда Ҳиндистоннинг шимолий қисмидаги мустақил князликлар: Синд ва Кашмирни босиб олиш учун ҳозирлик кўраётган эди. Келаси йили, яъни 986/1578—79 йили Самарқандга яқин бўлган Ипор қўриғидаги турган Акбаршоҳнинг элчиси мирзо Фўлод келди. Элчи Акбарнинг Эронни тақсимлаб олишга рози эмаслигини Абдуллахонга эҳтиёткорлик билан маълум қилди ва уни Бадахшонни босиб олишдан қайтаришга уриниб кўрди. Лекин, барибир, 992/1584 йили Абдуллахон Бадахшонда кучайиб кетган феодал ва тожу тахт учун курашдан фойдаланиб, уни босиб олди.

Акбаршоҳнинг бош муншийси Абулфазл Алломий «Макотиботи Алломий» («Иншои Абулфазл») китобида 1586—1596 йилларда Мовароуннахр ва Ҳиндистон ўртасидаги сиёсий муносабатлар ҳусусида муҳим фактлар бор⁹⁰. Шунингдек, бу асарда Акбарнинг Абдуллахонга ёзган уч хати келтирилган. Бу мактубларда ўша йилларда ҳар икки мамлакат ўртасидаги сиёсий муносабатлар ўз аксини топган. Мактубларда Абдуллахоннинг Ҳиндистонга мавлоно Ҳусайн, Мир Қурайш, Аҳмадали оталиқ бошчилигида юборган элчилари, Акбарнинг эса Хожа Ашраф, Ҳаким Хумом, Мир Садржаҳон бошчилигида Бухорога юборган элчилари ҳақида ва Бадахшон, Қандаҳор, Хуросон ва Эрон масаласида сўз боради. Акбаршоҳ Бадахшоннинг Абдуллахон томонидан забт қилинган туфайли дастлаб ундан норози бўлса ҳам, кейинчалик бунга иқдор бўлган ва ёрдам сўраб Ҳиндистонга келган шоҳ Сулаймон ва Хусрав султонни ошқора қўллаб-қўлтиқлай олмаган. Ундан ташқари, Акбаршоҳ Қандаҳор, Хуросон, Эрон ва Ироқ масаласида ҳар икки ҳукумат тутаятган сиёсий йўлни муҳокама қилмоқ учун Абдуллахонни Хуросоннинг бирор жойда шахсан учрашишга чақиради⁹¹. Хуллас, бунда ҳар икки томон Ўрта Шарқда ўзининг сиёсий мавқеини мустаҳкамлашга интилган.

XVI асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё билан Россия ўртасидаги савдо муносабатлари ҳақида «Шарафномаи шохий»да фақат Абдуллахон томонидан Москвага юборилган элчиларнинг 991/1583 йили қайтиб келганликлари ва уларнинг Москвадан туяларга жуда кўп ўқдори, ов қушлари ва бошқа матолар ортиб келтирилганликлари ҳикоя қилинади. Машҳур рус тарихчиси С.В. Жуковский Бухоро элчилари-

нинг 1589—1595 йилларда ҳам Москвага борганликларини қайд қилган⁹². Академик В.В. Бартольд бу элчиларнинг асосан ов ашёлари — милтиқ, қўрғошин, ўқ-дори ва ов қушлари (шунқорлар) келтириш учун юборилганлигини таъкидлайди⁹³.

Асарда Шайбонийлар қўшинининг тузилиши ҳақида ҳам қимматли маълумотлар келтирилган: XVI асрда ўзбекларнинг қўшини Чингизхон ва Темур давридаги жанговар тартибни сақлаб қолган, яъни Хофиз Танишнинг сўзлари билан айтганда, ота-боболарнинг бораси, тураси ва ясоқларига амал қилган ҳолда тузилган. Ўзбекларнинг қўшини ҳам асосан маймана (ўн қанот), майсара (сўл қанот), қалб ёки ғул (марказ)дан ташкил топган. Қўшиннинг олдида яровул (аванпост ёки кичик разведка отряди), коровул (қўшиннинг олди ва ён томонларида борадиган махсус бўлинма) турган. Ўз навбатида флангларнинг ҳам маълум қанотлари (чаноҳ) ва авангардлари бўлган. Марказ (қалб, ғул) деб аталган, лекин, асосан, эҳтиёт (резерв) вазифасини ўтаган қисм бутун қўшиннинг учдан бир қисмини ташкил этган ва унга хон ёки султонлардан, амирлардан бири бошчилик қилган. Марказ ҳам бир неча саф (марказ)дан иборат бўлиб, олдинги сафда турувчилар байроқдор жангчилар (туғчи) деб аталган. Байроқ ёнида турувчи қисмга ҳам султонлардан бири бош қилиб тайинланар эди. Масалан, 962/1554—55 йили Фараб ёнида бўлган жангда Абдуллахоннинг байроқдор қисмларига Дўстим султон бошчилик қилган. Хофиз Таниш байроқдор қисмининг умумий сонини ҳам келтиради. Масалан, 964/1556—57 йили Илонўтти мавзеида Абдуллахон билан Тошкент ҳокими Дарвишхон ўртасида бўлган жанг тафсили ҳикоя қилинган жойда Дарвишхон қўшинининг байроқдор қисми 30 минг кишидан иборат бўлганлиги айтилади.

Уруш майдонини белгилашга ҳам алоҳида эътибор берилган. Бунинг учун, албатта, сув ва бошқа табиий қулайликлар бўлиши шарт бўлган. Жанг майдонини танлаш ва у ерда қўшинни ўрни-ўрнига жойлаштириш товочи деб аталган амирлар зиммасига юклатилган.

Ўзбекларнинг қўшини ҳам Чингизхон ва Темур қўшини сингари кўп сонли душман қисмларига алоҳида-алоҳида ҳужум қилиш тактикасини қўлланган. Катта жангларда унинг қанотларидан бирини айланиб ўтиш ва орқадан ҳужум қилиш, шунингдек, уларни иккинчи дара-

жали жанг билан машғул қилиб туриб, асосий зарбани мўлжалланган жойга қаратиш усулини ҳам қўлланган. Масалан, 954/1551—52 йили Абдуллахон Насафни Худойберди султондан қайтариб олиш учун дастлаб унинг Касби қалъасида турган кичик бир гарнизонини қамал қилди. Худойберди султон Қаршидан Касбига катта қўшин юборганда, Абдуллахон унинг йўлига ўз қўшинидан бир қисмини пистирмага қўйди. Бу қисм Худойберди султоннинг қўшини Касби томон ўтказиб юборди, сўнг Абдуллахон бу қўшинга икки томондан, Касби тарафидан ва Қарши томондан ҳужум қилиб, уни тор-мор келтирди. Юқорида зикр этилган Илонўтти жангида Абдуллахон, биринчидан, Дарвишхон билан Бобо султон қўшинларининг бирлашувига йўл қўймади ва уларни бирма-бир тор-мор келтирди, шунингдек, ўша жангда Дарвишхон қўшинининг сўл қанотини айланиб ўтиб, унинг орқасига ўтиб олди ва икки томондан қилинган ҳужум натижасида Дарвишхон мағлубиятга учради. Жанг охирига етиб келган Бобо султон ҳам шу зайлда тор-мор келтирилди.

Юриш ва қалъа мудофааси вақтида ҳам маълум усулга амал қилинган. Агар юриш оз куч билан бўлганда қўшин, биринчидан, жуда секин ва эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилган, тўхтаган манзилларда эса, кўчманчи халқларнинг одати бўйича, истехком атрофини аравалар билан ўраб, уларни бир-бири билан занжирлаб қўйганлар; уларнинг ташқарисида эса катта ва чуқур хандақлар қазиганлар. Бундай шароитда кўнига бир тош (7—8 км) йўл босиларди, холос. Қалъани мудофаа қилганда эса қўшин уч сафга тизиларди. Биринчи саф қалъа девори ёнида туриб, хандақ ва бошқа мудофаа истехкомларини босиб ўтмоқчи бўлган душманни қарши олар эди. Иккинчи саф хандақ ёнида саф тузиб, душманни хандақдан ўтказмаслик вазифасини ўтарди. Ниҳоят, учинчи саф қалъадан чиқиб ва хандақдан ўтиб бирор қулай жойда пистирмада турар ва қалъага ҳужум қилаётган душманни ён томондан ўққа тутарди.

Ўзбек қўшини найза, ўқ-ёй, қилич, ханжар билан қуролланган бўлиб, асосан, отлик аскарлардан ташкил топган эди. Ўқни хаданг дарахти (қайинга ўхшаш дарахт)дан ҳам ясар эдилар. Айрим алоҳида қисмлар ҳам бўлиб, улар милтиқ билан қуролланганди. Хофиз Таниш «устоди хунарпарвар» деб ном чиқарган Рухий деган киши Абдуллахоннинг тўфангандоз (мил-

тиқ ёки замбарак)ларига бошчилик қилганлигини ҳикоя қилади.

Шуни ҳам айтиш керакки, ўзбек қўшинлари асосан турли ўзбек қабилаларидан тўпланган.

Абдуллахон ҳам Темур сингари Мовароуннахрнинг кўпгина шаҳарларида, хусусан, Бухоро, Самарқанд ва Тошкентда жуда кўп бинолар (мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар), расталар, боғлар ва айрим сув иншоотлари қурдирган. Хофиз Таниш бу масалага китобининг иккинчи қисмида тўхтамоқчи бўлган эди. Лекин, юқорида айтилганидек, бу қисм ёзилмай қолган.

«Шарафномаи шоҳий»нинг биринчи қисмида Бухоро шаҳрининг ғарбий қисмида, шаҳарнинг ғарбий қисмида, шаҳардан қарийб 1 фарсах (7—8 км) масофада жойлашган Сумитон мавзеидаги Абубакр Саъднинг⁹⁴ мозорига 966—974/1558—59—1566—67 йиллари қурилган мадраса, масжид, хонақоқ ва бошқа бинолар, 947/1566—67 йили Бухоронинг ўша вақтда Хиёбон деб аталган кўчасида, подшоҳ ҳаммомининг рўбарўсига қурилган икки қаватли мадраса ва бошқалар ҳақида маълумотлар бор. Сумитонда қурилган мадраса ва бошқа бинолар хусусида Хофиз Таниш мана буларни ёзади: «Тўғриси, (у) шундай (бир) олий бино бўлдики, андиша муҳандиси ҳеч қандай муболағасиз ва лофсиз у баланд бинонинг суратини чизишдан, табиат наққоши бу кенг мавзуларни тафсишдан ожизлик қилади» («Шарафномаи шоҳий», варақ 95а). Мазкур мазор ёнида Абдуллахон учун бир чаҳорбоғ ҳам қурилди; шаҳардан то ўша чаҳорбоқкача бўлган масофанинг икки бетига эса дарахтлар ўтказилган.

Мушфикий Абдуллахон замонида қурилган кўпгина бинолар тарихига оид маълумотлар ёзиб қолдирган. Масалан, Бухородаги Чорсу ва ундаги тимлар 977/1569—70 йили, машҳур темирчилик чорсуси 990/1582 йили, Қулбобо кўкалдош мадрасаси 982/1574—75 йили, Карминада Зарафшон дарёсидаги кўприк 990/1582 йили қурилган экан⁹⁵. Бухородаги Гавқушон, Фатхулла қушбеги, Миракон, Хожа Муҳаммад Порсо мадрасалари ва бошқа жуда кўп бинолар ҳам XVI асрнинг иккинчи ярмида қурилган. Айрим ривоятларга қараганда, Бухоро, Самарқанд ва Тошкентдаги хароб бўла бошлаган кўп ёдгорликлар ҳам Абдуллахон замонида қайта тикланган.

«Шарафномаи шоҳий»да ишорат қилинишича, XVI асрнинг 80-йилларида Абдуллахон-

нинг бўйруғи билан ҳозирги Нурота районидаги Оқчоп қишлоғи яқинида катта тўғон (банд) қурилиши бошланган. Лекин унинг қурилиб битган-битмаганлиги ноаниқ. «Фан ва турмуш» журналида олим А.Р. Мухаммаджоновнинг «Абдуллахон бандини текширганда...»⁹⁶ сарлавҳали мақоласи босилиб чиқди. Бунда проф. Я.Ф. Фуломов бошчилигида 1957 йилнинг кузида Нурота районида олиб борилган археологик қидирув ишлари ва унинг ажойиб натижаларидан бири — «Абдуллахон банди» харобалари топилганлиги хикоя қилинади. Бу банд Камал қишлоғининг шарқи-шимолий томонида, Оқчопсойнинг тоғ унгуридан чиқиб келадиган қисмида экан. А.Р. Мухаммаджоновнинг фикрича, бу тўғон 750—800 минг кубометр сув тўплаб, 2,5—3 минг гектар ерни суғориш имконини берган.

* * *

Абдуллахоннинг 1551—1582 йилларда олиб борган узлуксиз урушлари Шайбонийхон вафотидан сўнг майда қисмларга бўлиниб кетган Мовароуннахрни қайта бирлаштириш, Шайбонийхон давлатини қайта тиклаш, марказий давлатни кучайтиришга қаратилди. Бунда у деярли ҳамма ўзбек қабилалари, Жўйбор хожалари ва рухонийларнинг ёрдамига таянди. У Шайбоний султонлар ва йирик феодалларнинг бошбошдоқлиги билан шафқатсизларча курашди ва ҳатто ўз қариндош-уруғларини ҳам аямай қириб ташлади. Бу курашда Абдуллахон ва унинг ўғли Абдулмўминдан бошқа Абулхайрхон хонадонидан бўлган ҳамма Шайбоний султонлар қириб ташланди. Тинимсиз ҳарбий юришлар, конли урушлар меҳнаткаш омманинг тинкасини қуритди.

Абдуллахон қарийб 40 йил ҳукм сурди, лекин бари бир ички феодал уруш ва низоларни

тамоман бартараф қилолмади. У давлатни қурол воситаси билан, аниқроғи, зўрлик билан бошқарди. Феодалларнинг сепаратистик харақати Абдуллахон ҳаётининг сўнгги йилларида яна бошланди ва унинг вафотидан (1598) кейин кучайиб кетди. Ўғли Абдулмўминнинг ҳукмронлиги олти ойдан ошмади ва у бир гуруҳ фитначи феодаллар томонидан қатл этилди.

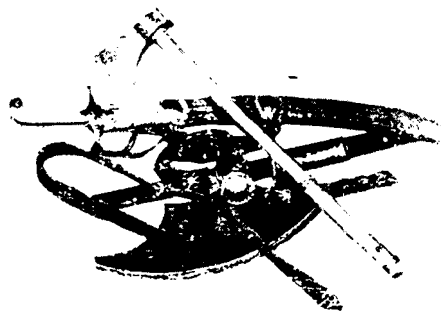
Хофиз Таниш ўз асарида юқорида баён қилинган тарихий воқеаларни, яъни Мовароуннахрнинг XVI асрдаги сиёсий аҳволини батафсил ёритиб берди.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, бу асар ҳукмрон синфнинг мақсад ва манфаатларини кўзлаб ёзилган: унда Абдуллахон ва унинг атрофидаги феодаллар гуруҳлар кўкларга кўтарилиб мақталган. Шунга қарамай, бу асар Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Хуросоннинг XVI асрдаги сиёсий ҳаётини ўрганишда қимматли манба бўлиб хизмат қилиши мумкин. «Абдуллонома»нинг тарихий манба сифатида афзаллиги шундаки, у асосий тарихий воқеаларни объектив ёритиб берган. Шу жиҳатдан уни Жувайний ва Рашидиддиннинг асарлари қаторига бемалол қўйса арзийди.

«Абдуллонома»ни қайтадан нашрга тайёрлашда кўрсатган ёрдамлари учун Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти ва Халқаро Амир Темур хайрия жамғармаси илмий ходимлари Абдухалик Айтбоев (Шарқшунослик институти), Убайдулла Уватов, Абдумалик Ёқубов, Зулфия Маъруфхўжаева, Илёс Ниёзовларга миннатдорчилик билдирамиз.

Хофиз Таниш Бухорийнинг бу шох асари Марказий Осиёнинг ўрта асрлардаги тарихи билан шўғулланаётган барча мутахассисларга озми-кўпми ёрдам берур, деб ўйлаймиз.

Б.А. Аҳмедов

Бисмиллоҳир Раҳмонир Раҳим

(МУҚАДДИМА)

Чексиз ташаккур порлоқ гавҳарларини шундай мулк эгасининг юқори асос даргоҳига сочиш муносиб бўладики, — «Дегил: ё, Рабб! Ўзинг мулк эгасан; уни истаган кишинга берасан» ояти¹ унинг салтанат, подшоҳлик овозасидан даракдир. Бениҳоят мақташнинг равшан марваридларини шундай подшоҳнинг осмонга тегувчи остонасига сочмоқ тўғри бўладики, унинг азамат ва улуғлик товуши: «Ундан (Тангридан) бошқа ҳамма нарса ўлимга маҳкум» (деган оят)²дир. (Тангри) шундай қудратлики, ҳатто мартабали хоқонлар давлатининг тизгини ва ихтиёри ҳам унинг бўйсундириш ҳалқасидадир. (Тангри) шундай тақдир яратувчики, ғолиб ва қудратли султонлар ҳашаматининг жилови унинг қўлидадир.

М а с н а в и й:

(Тангри) шундай подшоҳки, буюк подшоҳлар, Улуғлар, тождорлар жон гарданини Унинг миннати туғи*га садқа қилгандир. Подшоҳлик унинг неъматини файзидандир.

Тангри шундай мулк берувчики, у халифалик ва бахтиёрлик тожини «Сизларни ер юзида халифа қилдик»³ оятининг гавҳари билан безади; дабдаба ва номдорликнинг салтанат муро-

* *Туғ* — байроқ. Юлдузчалар билан ҳар саҳифада тегилган устун остидан берилган изоҳлар таржимонники. — *Мухаррир*.

жаатгоҳи курсисини «Ёруғ юлдуз каби дур билан зийнатлаб, ерга ўрнатдик»⁴ оятига кўра, олийлик даражасини эса Сидра* чўққисидан (ҳам) ўтказиб юборди.

М а с н а в и й:

Тангри шундайки, баланд мартабали шоҳлар Унинг остонаси тупроғига ожиз юзларини қўйган. У тожу тахт нақшининг наққошидир. У шоҳ бошига тож кийдирувчидир. У осмон тўққиз равоқини юқори кўтарувчидир. Қуёшни порлатувчи ва қуёш шамдонини ёритувчи ҳам удир.

Тангри шундай бир ҳақимки, тўлик ҳикмати тақозосича: «Албатта, мен ер юзида халифа қилғувчиман»⁵ хутбаси садосини осмон гумбази сеҳрига отди. (У) ҳар нарсага (ўзининг) шомил қудратини юритиш билан одамликнинг нақд давлатини тақдир суккаҳонасида кумуш ва олтинлар сингари «одам фарзандини мукаррам қилдик»⁶ адли сукка**си билан нақшлади. (У) шундай зўр, одил подшоҳки, одил шоҳлар байроқларининг офтобдек ёруғ маҳча***ларини жа-

* *Сидра* — осмоннинг энг юқорисидан киноя.

** *Сукка* — олтин ва кумуш очқаларга нақш соладиган темир тамға.

*** *Маҳча* — байроқ ва туғларнинг бошига ўрнатиладиган янги ой шаклида олтин ёки кумушдан қилинган ярқирок безак (бунчук).

хондорлик ва жаҳонни забт қилиш фалагининг авжига етказди; баҳодир мужоҳид*лар саҳифасининг тигини фатҳу бахт жамолини кўрсатувчи ғалаба, бахт юзини очувчи ойнага айлангирди.

М а с н а в и й:

Тангри ёлғиз буюқдир; улуглиги олийдир.
Абадий бўлган Тангрининг эҳсони барчага
умумийдир.

Жаҳон подшоҳларининг шаҳаншоҳи у,
Подшоҳлар (эса) унинг эшигида арз-дод
қилувчи.

Адолати тамғаси (бўлса) ўзгармайдигандир.
Мулкининг зўрлигини тасаввур қилиб
бўлмайди.

(У) шундай нур бахш этувчики, унинг марҳамат жозибаси офтоби кўзининг нури дийдаси, яратилиш кошонасининг шаъни, инсон авлоди (зурриёди) зарраларини давлат ва иқбол поғоналарига, буюқлик ва улуглик даражаларига кўтариб, (унга) тўлин ой нурини марҳамат қилди ва уларнинг қатраларини сайланиш дарёсидан чиқариб олиб, (уларга) зўр, қимматли иззат ва ҳурмат бағишлади. Бу машҳур, азиз жамоадан дунё ишларини тиклаш ва инсон фарзандлари гуруҳининг аҳволини ўнглаш учун «Албатта элчиларимизни далиллар ва ҳужжатлар билан юбордик»⁷ (ояти)нинг буюришича, бир гуруҳни юбордики, уларни ҳурматлаш ёрлиғи устига ато борғохининг котиби «Ҳукуматни истаган кишига берасан»⁸ (ояти)нинг тугросини** чизди. Уларнинг тўғри қоматларини «Тангри фаришталар ва одамлардан элчилар бўлишини ихтиёр қилди»⁹ (ояти)ча, юкори асос либосини кийдириш билан безаклаб, ифтихорли бошини иқтидорлик авжига кўтарди. Ўша гуруҳ орасидан элчилик мажлисининг шамъи, улуг фалакнинг қуёши, пайғамбарлик дуржи***нинг гавҳари, жувонмардлик бурчининг юлдузи «Муҳаммад орзухавасдан сўзламайди»¹⁰ (ояти)нинг ширин сўзли тўтиси, «Қуръон ҳеч нарса эмас, магар Тангри томонидан юборилган вахий бўлмаса» (ояти)ни¹¹ дoston (қилиб) қуйлайдиган булбули, «Муҳаммаднинг кўзи ўнг ва сўлга бокмади ва кўриш учун (мавжуд) бўлган чегарадан ўтма-

ди»¹² (ояти)нинг қутлуғ нишонли давлат қуши, «(Муҳаммаднинг) дили кўрган нарчасига ёлғон киргизмайди»¹³ чаманининг хушовоз қумриси, «Ё ундан ҳам яқинроқ» тоқининг маснад ороси*, «Сўнгра яқин бўлди ва унинг билан сўзлашиш учун бошини эгди»¹⁴ (ояти) равоқида тахтда ўлтирувчи, пайғамбарлар гуруҳининг етакчиси, пок (динли)лар ва соф (эътиқодли)лар фирқасининг йўлбошчиси. Назм: «*Икки дунё мулкига султон бўлса-да, фахрламоғи учун фақирликдан ўзга нарчаси йўқдир*», яъни Муҳаммад Мустафога, Тангри у кишига, пок аҳллари ва яхши дўстларига раҳмат(лар) йўлласин, энг сўнги пайғамбарлик муҳрини берди ва (уни) иззат чўққисига чиқарди; оламни унинг узуги (муҳри) остига келтириб, тобелик туғини жаннатнинг тўриси ва ўрнатди.

Б а й т:

Пайғамбарлар(нинг) сўнгиси ва шоҳи, малак тамкинли** давлат соҳиби,
Икки олам унинг узуги кўзи остида ўрин олган.

У (Муҳаммад) бир подшоҳки, беш навбатли тантанасининг овози етти иқлимга етиб, тўққиз фалак авжидан (ҳам) ўтди; у кишининг олижаноб сифатлари ва олий фахрли овозаси мамлакат атрофларига, йўл ва далаларга тамом таралди.

М а с н а в и й:

У қандай гўдакки, одам унинг туфайли
вужудга келди.

Иброҳим Халилуллоҳ унинг қавми
дастурхончиларидандир.

Сулаймон кадрли чодир эгаси сен
бўлмаганингда,

Мен оламни (асло) яратмас эдим.
Тангри яқинларининг сипоҳсолори,
Тангри билан бўлувчилар базмининг чироғи.

У (Муҳаммад) шундай бир ҳакимки, нафс қўйига кириб кетган кишиларга диний қонун куллиётидан тез шифо (топиб) беради. Залолат саҳроларида чанқаб юрганларга (яъни дин йўлидан чиқиб кетганларга) шариат шароби наҳрларининг машраб***ларида тўла нажот бордир.

* Мужоҳид -- дин йўлида курашувчи.

** Туғро -- ёрлик қоғозининг сарлавҳасига битилган гулҳат.
Бу ўрнида маъкур хат ёзилган гулҳат.

*** Дурж -- қимматбаҳо тошлар сақланадиган сандиқча.

* Маснад оро -- ўрин ва мансабни безовчи.

** Тамкин -- саватли, вазмин.

*** Машраб -- суғорадиган жой.

(У) шундай бир фасихки, «Мен қилич пайғамбариман»¹⁵ тил тигини филофидан чиқарганда, Араб ва Ажам¹⁶нинг барча фасихлари ўнғайсизланиб, нафаслари ичига тушиб кетади ва (у) шундай бир етукки, «Мен арабларнинг зўр фасихиман»¹⁷ отини балоғат майдонига сурганда, сўз чавандозларининг обрўсини тупроққа қориб юборади.

М а с н а в и й:

Қачонки, фасих тил тигини тортди,
Ундан бош тортганларнинг боши кесилди.
Қачонки, унинг баён оти жавлон қилди,
Балоғат жиловини ўз қўлига олди.

Унинг халифаларига, қўшинларига, чегара посбонларига, айниқса халифаи рошидин*га саноқсиз саломлар етсинким, улар унинг мустаҳкам шариат асарларини ошқора қиладиган ва баён қиладиган китобий ҳукмларининг вориси эдилар; шариат устунларининг асослари уларнинг тиришқоқлиги билан мустаҳкамланган эди. Ҳақиқат негизи, тариқат далили ўша хидоят нишонли фирқанинг розилиги билан барпо бўлган эди; яъни «учинчи фирқа имон келтиришда бошқалардан ўзиб кетувчилардир»¹⁸ майдонининг курашувчилари, «Улар яқиндирлар»¹⁹ текислигининг моҳир чопарлари: Абубакр, Умар, Усмон ва Хайдардир**.

Қ и т ъ а:

• Бу тўрт (киши) пайғамбарлик биносининг
тўрт деворидир
Бу тўрт (киши) пайғамбарлар руҳининг
аносиридир***.
Беш кунлик умрда чориёрлар меҳрисиз
Дунё машаққатидан (ҳеч) кутулиб бўлмайди.

Биринчиси Сиддиқки, унинг ростлиги шуъла-си жаҳонни субҳи содиқдек ёритди.

Н а з м:

Сенинг дилингдан дин ойнаси жаҳонни
кўрсатди.
Икки олам сенинг нурли раъйингга қиради.
Улуф Сиддиқсан, файзинг ёқимли шамолидан

* Халифаи рошидин — халифаликка ilk йўл бошлаб берган халифалар: Абубакр, Умар, Усмон, Али.

** Хайдар — Алининг лақабларидан.

*** Аносир — тўрт унсур: тупроқ, сув, олов, ҳаво.

Тўғрилиқ гулзори соф, вафо гули хушбўй
бўлади.
Иззат авжининг қуёши Абубакр шариат
имоидир.
Хос, улуғлик саройида мансабдордир.
Шариатга тобелар мамлакатининг яқин
сохибидир.
Сенга иктидо* қилмоқ — йўл топмоқ учун
сабабчи нурдир.
Шариат султони, биринчи имом, мулкнинг
вазир,
Дин меъмори, пайғамбар йўлдоши,
Мустафонинг қайнотаси.

(Иккинчиси) Форуқи одил** (бўлиб), унинг одамафруз адлининг қуёши зулм қоронғулигини жаҳон майдонидан улоктириб ташлади.

Н а з м:

Эй жамолидан улуғлик нури порлаган (Умар)!
Сенинг адлинг пайғамбар динига равнақ берди.
Халифалик мамлакатининг муҳрдорисан, эй
Умар!
Сенинг раъйинг шариат офтобига равшанлик
беради.
Одиллигинг туфайли дин бозори чунон
қизидики,
Шариат офтобига бутун жаҳон харидор
бўлди.

Агар пайғамбарлик тугамаса эди,
Пайғамбардан сўнг пайғамбарлик мулкнинг
саодати сенга етишарди.
Сенинг тафтишинг кўрқувидан пари юзини
Одамзод назаридан ифбат пардасига яширди.

Учинчи (халифа) Зуннурайн (Усмон бўлиб),
шараф буржида қуёш ва ой мисолидадир.

Н а з м:

Эй вужудига коинот илтижо қилган (Усмон),
Эй сенинг улуғлигинг остонасида иқбол жой
олган,
Шариатнинг султони, диннинг ҳақли имоми
ва йўлбошчиси,
Маърифат қуёши, инсонлар сайиди,
пайғамбарнинг қуёви.
Осмон мартабали шоҳ Усмон,
Динга юз фахрланиш, тақвога юз эҳтиром
бўлди сендан.

* Иктидо — эргашини, яраши.

** Форуқи одил — халифа Умарнинг лақаби.

Эй, сенинг ҳаётингдан шарият қоидалари
тирикдир.
Сенинг саҳийлигингдан мамлакатнинг
парчаланишига қарши низом — тартиб бор.
(Ҳатто) осмонда фаришта(лар) сендан уялиб
ниқобга кирган,
Қуёш ва ой сендан ҳаё қилиб Сидрада булут
орасига яширинган.

(Тўртинчиси) валоят осмонининг қуёшидир-
ки, пайғамбарликни қувватлашда Ҳорундек яди
байзо* кўрсатди.

Б а й т:

Дин мамлакатининг султони, пайғамбарнинг
қуёви Али!
Ло фато** мамлакатининг байроқдори!
Эй, сенинг эҳтироминг сув ва тупроқдан (ҳам)
юқори,
Даргоҳингнинг бонуси (Фотима) дин
мулкининг қуёшидир.
Қўли синганларни нафаси билан шер қилган,
Кўрларни бир қараш билан қўрувчи қилган,
Намоз лаззати билан шундай беҳабар ва
беҳуд бўлганки,
Ўқ отилганда ҳам юзи ўзгармаган.
Пайғамбарлик осмонига ойдек оёқ қўйган,
Ўч олиш учун бутларни тош каби ерга урган.

Тангрини мактаб, пайғамбарни тасвиф қил-
гандан сўнг, балоғат дурларини тизувчилар ва
фасоҳат марваридларини ёзув (воситаси) билан
(хатга) жойлаштирувчиларнинг келишув ва ит-
тифоқлари борки, мавзуи фусус оятлар²⁰ ва ну-
сус ривоят²¹ бўлган тарих илми шундай бир
олижаноб илми, унинг бирдан-бир афзаллиги
ва эҳсони сўзининг ширинлиги, рақамларининг
шакардеклиги, нафис баёни ва мулоғим тахри-
ри билан (бошқа илмлардан) юқори туради.

М а с н а в и й:

Хоҳ эски, хоҳ янги нарса бўлса ҳам,
(У) сўздир (ва) сўзда сўз бордир.

Шунинг учун ҳам (ҳамма нарсани) билувчи
подшоҳнинг (Тангрининг), хурматлаши тўлиқ
бўлсин, инъоми (барчага) умумий бўлсин, мун-
тазамлиги билан кишини хайратга солувчи
сўз(лари)да шу хусусда ибратланиш ва огоҳ-

* Яди байзо — оппоқ қўл; саҳий қўл.

** Ло фато — кекса.

лантириш бор. «Пайғамбарларга оид қиссалар-
да (ҳам) ақл эгалари учун ибрат бордир»²².

М а с н а в и й:

Тарих илми ва унинг хабарлари қандай
яхши.
Жаҳон унинг нурлари билан равшандир.
Замон ахборотларини тарих воситаси билан
биладилар.
Шунинг учун (ҳам) у замон атвори учун
безак бўлади.
Тарих воситаси билан пайғамбарлар
Хусусий ва умумий нарсалардан хабар
топади.
Тарих ёрдами билан давр Сулаймон²³
тахтини
Шамол қандай олиб юрганини ёддан
чиқаргани йўқ,
Жаҳонда Жамшид²⁴ ва Кай(Ковус)²⁵ қандай
ўтгани хабарини ҳам
(Кишилар) тарихдан биладилар.

Тарихларни ўрганишдан келадиган фойда-
нинг қисқача баёни шуки, (кишилар) асрлар,
даврлар ва йиллар давомида ўтган олий ҳоконлар
ва қудратли султонларнинг хусусиятларини тў-
лиқ мулоҳаза қилдилар ва (улар хусусида) яхши
ақл юритдилар; ҳусн идроки ва англовчи фаҳм-
нинг баракоти билан кунларнинг айланиши, ой ва
йилларнинг ўзгариши у қутли анжом гуруҳни
боқи этиб қўймаганлигини англадилар. Давр са-
хифалари ва кеча-кундуз варақларида яхши-
ёмон хабарлар ва (умуман) яхшилик ҳамда ёмон-
лик ҳақидаги ахборотларгина келтирилди.

Агар ўқувчилар шоҳ ва амалдорлар табақа-
сидан бўлсалар, жаҳондор ва бахтиёр бўлиш
йўлида уларнинг расм ва одатларига эргаши-
лар; базму размда ўша юқори мансабдорлар-
нинг қоида ва маросимларига тобелик қилди-
лар. Агар (улар) бошқа гуруҳдан (яъни халқ
орасидан чиққан) бўлсалар, уларнинг қараму
мажмуасининг бош дафтари қилиқларининг яку-
ни бўлган яхши хислатлари ва марғуб, дуруст
одатлари билан хулқланадилар; (бўлиб туради-
ган) ўзгаришлар, ажойиботларни ҳушёрлик сар-
мояси этиб оладилар; ростлик(нинг) мақбул ше-
васини нажот сабаби деб билиб, фахрланиш бо-
шини юқори кўтарадилар.

М а с н а в и й:

Сулаймон алайҳиссаломнинг тахти
Эртаю кеч шамол устида юрмасмиди?!

(Лекин) охири эшитдингки, у барбод бўлди.
Шундай киши кутлики, у илму адл билан ўтса.

Маълум бўлсинки, хоксор ва беътиборлик бурчагида қолган Хофиз Таниш²⁶ ибн Мир Муҳаммад ал-Бухорий, Тангри унга йўлу юзда яхшилик қилсин, диний илмларнинг тахсили ва яқиний маърифатларни орттириш орасида илму адаб касб қилиш йўлида талаб ва машаққати бўла туриб, ёшлик ва йигитлик чоғларида, ҳар вақт шу маъни ва андиша (унинг хотири) лавҳасида юз кўрсатар эди ва доимо (унинг) хотир ва хаёл саҳифасида шу мақол нақшланардики, тарих фанида бир китоб иншо қилса ва бу гўзал санъатда ғоят тақаллуф ва безаклаш билан турли сўзлар юритса; лекин паст табиатли букаламуннинг айланиши тўнкарилганлик табиати билан саргашталиқ тақозосини қилиб, маъни тўсиқ ва парда остида яшириниб ётар эди. Ва шу суратда интизорлик никоби панасига ўтиб, юзидан пардасини ҳеч бир йўл билан очмас эди. (Ўша вақтда) ҳар тарафдан тескари шамол эсарди. Ҳар бурчакдан фитна гарди осмонга қўтариларди. Ҳар куни жигарни ўртайдиган олов ёкиларди. Ҳар замон бало тўфони юқори қўтариларди. Соғу саломатлик Анқодек махфийлик пардаси остига яширинган эди. Тинчлик ва хотиржамлик кибрити ахмар²⁷ ва аҳду хунарларнинг ривожкоридек кўринмай кетган эди. Омонлик ва тўғрилиқ жаҳондан нафратланиб, интизом ҳам жамият юлдузлари тўдасидагина чеғараланиб қолган эди.

М а с н а в и й:

Жаҳон аҳволи фитнадан тамоман
Дилбарларнинг жингалак сочидек бўлганди.
Жаҳон зўравон мутакаббурлардан
Бало занжирига гирифтор бўлган эди.
Фитна кўшини тўда-тўда (бўлиб ётарди).
Қайғу гирдобида тўлқин устига тўлқин
(урарди).

Халойиқ тангликдан ҳайрон бўлиб, фуқаро бурчак-бурчакда саргардон эди. Ниҳоят, барча имтиёзли ва оддий (киши)лар ғоят заифлик, тамоман шикасталиқ билан ожизлик ва муҳтожлик юзини бечорапарвар подшоҳ (Тангри) даргоҳига қўйдилар. «Э Парвардигоримиз! Тоқатимиз келмайдиган ишни бизга юклама»²⁸ оятининг мазмунига мувофиқ, камоли бетоқатлик ва ниҳоятда бесабрлик билан дуо ва илтижо қўли-

ни Яратувчи ҳазратга (қараб) очдилар. «Қийналган кишининг дуосини ким қабул қилиб, унинг ҳожатини (ким) чиқаради. Тангрига ёлворганда ким ундан балони дафъ қилади?»²⁹ (оят) бўйича, руҳу роҳатнинг шамоли «Тангрининг фазлу раҳматидан ноумид бўлманг»³⁰ (оят) манбаидан турди ва дуо ўқи ижобат нишонига тегди. Иқбол қуёши умидлар машриқидан чиқди. Тангри хайрихоҳлик истакларини саодат аҳлининг юзига очди. Бехада (қўллаб-) қувватлашлар давлат ва салтанатнинг тезчопа отининг жиловини «Тангри мулкни хоҳлаган кишига беради»³¹ (оят) мазмуни билан бир қудратли, бахтли кишининг қўлига тутқаздики, унинг иқбол ниҳоли давлат ва буюклик чаманида юқорига қўтарилди. Унинг қутли фолли байроғи машаққат ўти билан куйганлар тепасига саодат соясини тунширди. Унинг умид гули мурод ғунчасини чиқариб, (ўзининг) жонпарвар адолат хиди билан кунлар димоғини хушбўй қилди.

Р у б о и й:

(У шундай) подшоҳки, фалак унга тобё ва
(унинг) фармонидадир.
Қуёш (бўлса) унинг кичик бир
хизматкоридир.
(Фалак доим) қуёш ва янги ойдан ҳалқа ясаб,
Унинг эшигини тақиллатиш орзусидадир.

(Ва у) бир хусравдирки, юлдузларнинг барчаси (унга) кўз бўла туриб, унингдек бир соҳибқирон³²ни (ҳеч ким) бирор асрда кўрган эмас; фалак бутун жисми билан қулоқ бўлиб, ҳукмронлик тантанасини (ҳеч вақт) бу мартабада эшитган эмас. (У шундай) бир подшоҳки, зафар тиғи ойнадек илоҳий қувватли жилвир масқаласи билан равшанлик топиб, қуёш нурли дилининг жаҳонни кўрсатувчи ойнасида ҳамма хайрихоҳликлар шуълаланди.

М а с н а в и й:

Ўрни Тангри(нинг) марҳамати билан
Ва нур ила кўринувчи бир шох,
Иқбол тахтида Жампиддек ўлтирувчи.
Қуёш пешонали, Муштарий* фолли (шоҳ).

Аъло ҳазрат хоқон (Абдуллахон) султонлик ва жаҳондорлик тахтига муносиб (бўлиб), давлат ва улўғлик осмонининг қуёши, буюклик ва

* *Муштарий* — Юпитер.

мустақиллик айвонининг Жамшиди, Доро³³ раъйли, Искандар³⁴ нишонли ҳукмдор, фармон-фармойи Сулаймон, бутун иқлимларнинг султони, инсоният улуғларининг қаҳрамони, ер юзи подшоҳларига тож берувчи, Рум³⁵ султони ва Чин³⁶ хоқонидан бож олувчидир.

Н а з м:

Доно дил, кутли юз, покиза хислатли шох,
(Мартабаси) осмондек баланд, сипоҳи

юлдуздек кўп, олий маком.

Бахт унинг ҳукмида, шарофати лозим, иқбол
унга қарам,

Фатҳ -- мулозими, зафар -- чопари, саодат
эшигининг посбони,

Фалак унинг фармонида, ой кўринишли, қуёш
саховатли,

Хилқати халалсиз, юқори гавҳар олийшаън,
Офтоб чодирли, ой байроқли, Сурайё*

мавкабли.

Осмон тахтли, фалак маснадли, Кайвон**

айвонли.

Муштарий раъй, Қамар толели, дунё унга

тобеъ,

Кутбмикдор, қудрати кадрли, Муштарий

нишонли.

Илҳомда Хизрдек, саховатда Муҳаммаддек,

Юсуфталъат,

Мусо мўъжизали, Масиҳонафас,

Жамшидфармон,

Фариштаннинг кўз нури, мамлакат(нинг) кўз

равшани,

Мамлакат очувчи подшоҳ, иқлим олувчи

қайсар.

Сахийлик мамлакатининг волийси ва қарам

иқлимининг хоқими,

Шараф буржининг юлдузи, эҳсон кутисининг

гавҳари.

Жамжид туғли, Хусрави Парвиз³⁷ савлатли

хон,

Кисронасаб, Искандар ва Доро дostonли

подшоҳ.

(У) ҳар бир киши кадрига етувчи, тўлиқ меҳрли бир султонки, фазлининг етуклиги, илмининг чексизлиги, фикрининг жиддийлиги, равшан кўрувчанлиги, ортиқ хушёрлиги, азми чаққонлиги, марҳамат ва иззати барчага баробарлиги билан зийнатланган, пок ва соғлом яратилган бир подшоҳки, адл ўрнатишда, бахшиш-

* Сурайё -- Хулқар.

** Кайвон -- Сатурн.

ларни машҳур қилишда, динга қувват беришда, ростлик ва жазмни юритишда яхши ва марғуб хислатлар билан безалгандир. Кучли ғалаба ва мустаҳкам раъйи билан ҳурматланган, кучли ғалаба ва ошқора фатҳ билан қувватланган, «Тангри албатта адолат ва эҳсонга буюради»³⁸ (оятининг) мазмуни билан акс эттирилган Абулғозий Абдулла баҳодирхон, Тангри унинг подшоҳлигини, салтанатини абадий қилиб, Фарқадон³⁹дан (ҳам) баланд қилсин, Мовароуннаҳр мамлакатини зўр билан ўзига бўйсундирди ва шарқ қуёшидек адолат ва инсонпарварлик соясини ўша мамлакатнинг илм аҳллари тепасига туширди. Фахрланишга муносиб Бухоро шаҳрини халифалик тахтининг оромгоҳига айлантирди. (Ўзининг) жаҳон очувчилик тиғи нурларини, қуёш сингарини, дунё аҳлига сочди; қайси шаҳарга бормасин, зафар туғли подшоҳлигининг шуҳрати улуғланди. Шаҳаншоҳлигининг дунё қадар шуълалари қайси уруш майдонига тушмасин, қизил юзли бўлиб тобланиб, қиличи яшин қиличидай тез, инъомлари булут инъоми каби тўхтовсиз, меҳрибонлиги офтоб меҳрибонлиги каби нур ёғувчи, гавҳар сочадиган ҳиммати (эса) булут ҳимматидай раҳмат келтирувчидир. Ва умид хабар берадики, етти мамлакат подшоҳи⁴⁰ денгиз ва қуруқлик мамлакатларининг ихтиёрларини ул ҳазратнинг бандалари олдиға келтириб топширади ва кунлар хабар берадики, ер юзининг қуруқликдан иборат тўртдан бир қисмининг бойликларини (унинг) муборак хазинасига (эштиб) топширади; Румдан тортиб Чинға қадар ердаги (барча) итoатсизлар қарам гарданини (унинг) итoат бўйинбоғига киргизадилар.

Н а з м:

(У) шу даражаға етганки, яқин вақтда Рум султони унинг хизматига бел боғлаб,

Чин хоқони унинг даргоҳида ер ўпади.

Яқин кунда унинг қуёшидан барча жаҳон

мунаввар бўлиб,

Офтоб ундан тилла узук такади (ва) олам

мулки яқинда унга тобеъ бўлади.

Фалак қудратли хоқон қуёшдек халифалик ва бахтиёрлик авжига чиқди (ва) қўлма-қўл ўтиб юрган салтанатнинг муҳри унинг ихтиёр тутами ва эътиборли қўлиға кирди; еру осмон текислиги эминлик ва омонлик палоси билан безалди; кишилар ва шаҳарлар аҳволининг бўс-

тони бош тортувчи ва фасодли кишиларнинг фитна ва зўравонлик тиканларидан супурилиб, тозаланди. Ул ҳазратнинг барчага етадиган адли ва тўлиқ тадбири таъсиридан бениҳоят тинчлик ҳосил бўлди. Жабр ва саркашлик расмлари йўқолиб, турмуш ҳеч кимнинг хотири юзини тилмади.

М а с н а в и й:

Фалак жабридан ҳеч ким хаста бўлмади,
Хоҳ у зотли киши бўлсин, хоҳ тубан.

Фитна маҳбубларнинг кўзлари бурчида уйқуга кетди; (ур-йикитлар) ғавғоси ёр зулфининг жингалакларида қарор топди. Маҳбубларнинг қошларидан бошқа ҳеч кимнинг фитна камони ни отишга мажоли қолмади. Ой юзлиларнинг киприкларидан бошқа ҳеч кимнинг зулм тифини тортишга ва бало ўқини отишга холи қолмади.

Н а з м:

Адолат забтидан унинг даврони (шундай) бир даражага етдики,
Найдан бошқа ҳеч ким нолаю зор чекмай қолди.
Ур-йикитлар маҳбубларнинг қошларига бош қўйди.

Фитна (бўлса) ёр сочлари(нинг) жингалакларида қарор топди.
Унинг адолат баҳори ҳавосининг мўътадиллигидан
Дилбарларнинг кўзларидан бемор бўлганлардан бошқа бемор қолмади.
Паривашларнинг наргис кўзларидан бошқа,
Унинг адолатли замонида халққа озор берадиган ҳеч ким қолмади.

Бутун олам аҳли ул кишининг адлу эҳсони баракотидан тинчиб, ўз ватан ва ерларида эминлик ва омонлик бешигида тамом фароғат билан ухлаган вақтларда фақири ҳақирнинг ёши ўттиз олтида бўлиб, яна шу китобни ёзиш ғоясининг шуъласи ялтираб кўрина бошлади. Мушқинҳол қалам қуши ҳаёл саҳросининг саҳнасида учиш қасди билан қанот ва патларини ёзди ва ҳаёлнинг фикр қизи аҳвол ойнасида жамол кўрсатди ҳамда дилни очувчи ой юзли сўз (ўзининг) ҳаё пардасини юзидан кўтарди, токи (камина) ул ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) саодатли туғилишларини ва (унинг даврида содир бўлган) воқеалардан баъзисининг тарихини ўз ичига олган бир китоб тузсин. У кишининг даври-

дан бошлаб, кетма-кет содир бўлган ғалаба(лар)ни такаллуф сўз безашдан, лоф уриш ва (қурук) гап сотишдан холи қилиб, муқадди ма тузиб, бу (вазифа)ни адо этишда ҳар хил сўзларни безасин ва (ўз китобида) ул ҳазратнинг истилолари ва тасарруфларига кирган Мовароуннаҳр ва бошқа мамлакатлар аҳволини тўплаб тафсил билан баён қилсин ва (бу ҳусусда) лозим ва муносиб бўлган нарсаларни айтиб ўтсин. Узоқ вақт иззат пардаси остида бекиниб ётган ғунча садбарг гули каби минг хил ҳусн билан юзини очсин. Катта шахарларнинг сўзамоллари ва асрларнинг гапдонлари баён олмоси билан маъниларининг бадий ғавҳарларини хўб тешганлар ва сочма дурлар ҳамда тизма марваридларни керагича айтганлар. Бу сохта нақл уларнинг кимёасар назарида нимага (ҳам) арзирди ва бу бир неча танга қайси бир ҳисобга қира олади?

М а с н а в и й:

Мендек ҳавас орқасидан юрувчи киши қандай қилиб дoston куйласин?
Ё булбулларга (қандай қилиб) ҳамнафас бўлсин?

Б а й т:

Мендан қодирроқлар бу хилда нарсаларни айтдилар
Ва бу лаълни подшоҳлар кучи билан тешдилар.

(Аммо) валинеъматнинг (Абдуллахоннинг) қарамига умидим кучли ва орзу тонги содик бўлганидан (айта оламанки), бу китобда замона улугларининг мақбул ишларига муносиб бўлмаган ожизона саъй-ҳаракатларим тақдим этилиб, қусур тили билан битилгач, унинг дийдорининг равшанлиги иқбол қуёшидай улуглик авжидан чиқиб кўтаринки саодат нурлари атроф мамлакатларда порлар.

Б а й т:

Умидворманки, бу китоб (тамом) мамлакатларда
Қуёш каби бахт буржидан юз кўрсатади.

Олам аҳлининг саралари бўлган улугвор хулқли ва марҳаматли билимдонлардан умид

киламанки, (улар) иборалар ипи билан тартибланган ва истиора йўли билан тизилган бу мажмуага марҳамат кўзи ва саодат асарли одамият назари билан қарасалар, (унда) инсонга хос бўлган янглишишлар, унутишларга йўлиқсалар (ва уни) дурлар ёғдирувчи ва гавҳарлар сочувчи қаламлари билан тузатсалар (яхши бўлур) эди. «Кимки хатони кечириб, тузатиб ўтса, унинг мукофотини Тангри беради»⁴¹. Шу (ки-тоб) сизларнинг тузатишларингиз билан (анча) ўнгланиб қолиши эсларингизда бўлсин ва агар Хофиз (Таниш) томонидан тешилмаган гавҳарлар тизилган бўлса, уларнинг тузатишлари(нинг) кийими (оятдаги) «шундай бандаларни хурсанд қилгинки, улар (ҳар бир) сўзни диққат билан тинглайдилар ва унинг дурустроқларига тобеъ бўладилар»⁴² (сўзи)нинг из-затланиш зийнати билан безалган бўлади.

Қ и т ь а:

Агар хатога йўлиқсанг бекит, таъна қилма,
(Чунки) ҳеч бир инсон хатодан холи бўлмайди.
Офтобга қарагин, (шундай) басорат*га эга бўла туриб,
Унинг ўтиш йўлининг ҳаммаси хатти истувода** бўлавермайди.

Тангри бизнинг ўз айбимизни (ўзимиз) кўрадиган қилсин, бизга ўзи дўст тутадиган ва рози бўладиган нарсасини муяссар қилсин. «Албатта, Тангри бандаларини кўрувчидир. Бошланиш ҳам ундан, қайтиш ҳам унга бўлади»⁴³. Э Тангри, бу такрорлаган номада, бу ўйинлар ва юзсизликлар ҳангомасида тамомила сенинг рост сўз(лар)ингга нисбатан одобсизлик қилдим ва биламанки, (бу билан) нодонлик қилдим. Эй Аллома, сенинг тўлиқ сўзингга нуқсон жоиз эмас. Қулликқа нисбатан тухмат бўлган бу нуқсон мен нокис томонидан (содир) бўлди: ўз камолу караминг билан (мени) кечир.

М а с н а в и й:

Э Тангри, мен нодонни кечир.
Мени ҳақ йўлга бошла.

МУҚАДДИМА ҚУЁШИНING СЎЗ БИЛУВЧИЛИК АВЖИДАН ЧИҚИШИ

«У (Тангри) ҳар нарсага қодир» (оятти)⁴⁴нинг қудратли котиби яратиш эшигини очиб, тамкин байроғини тикди ва осмон айвонини юқори қилиб, ер юзи майдонининг кенглигини текис қилди. Муроду мақсади «Унга ўз руҳимдан дам урдим»⁴⁵ ояти иноят матлайдан товланиб, «Оламни сен учун яратдим ва сени ўзим учун яратдим» (ҳадиси) каромати авжида жавлон урган инсоннинг пайдо бўлиши эди.

Б а й т:

Жаҳон юзинг нуридан (шундай) шуълаландики,
Хурсандликдан ой ва қуёш оёқлари билан (ер) тешиндилар.

Унинг гулбаргдек юзини «(Тангри) уларни дўст тутади, улар эса Тангрини дўст тутадилар»⁴⁶ (оятининг) гулгунаси билан шундай пардоз қилдирди, минг йиллик ибодат қилувчиларни ғайрат оташининг «Мени оловдан яратдинг ва уни тупроқдан яратдинг»⁴⁷ (оятти)да қуйдирди. Ва қачонки азалий муҳаббат офтобининг шуъласи ажойиб кўринишли инсонлар танасидан товланиб, уларнинг нурли қалблари шуъласи сўз дебочасини ёритди, қачонки, йўқ бўлмайдиган иноят давлати «Сизларни суратлангирди ва суратларингизни гўзал қилди»⁴⁸ (оятти) таъзим ва тақрим* кийимини уларнинг қоматларига мослаб тикди, сўз гавҳарини энг шарафли тож атоси (ўрнида) кўриб, унинг салтанат тахтини ниҳоят даражада баланд кўтарди. Инсоният юлдузига сўз даражалари ва дақиқаларидан юқорироқ даража ва мартаба бўлмаган. Инсоният чаманида ҳеч бир дарахт қимматли сўздан унумлироқ мева бермаган. Нафси нотика гўзал таҳрир ва мулоим сўз билан ақл файласуфига иш буюради ва сўзни адо қилишда муқаддас рухдан файз олади.

Б а й т:

Рухул қудус** магар яна кўмак берса,
Масихо*** қилган (иш)ни бошқалар ҳам қила оларди.

* Басорат — ўткир кўз.лик, билагон.лик.
** Хатти истуво — экватор.

* Тақрим — ҳурматлаш, эъозлаш.
** Рухул қудус — фаришта Жаброннинг лақаби.
*** Масихо — Исонинг лақаби.

Кобил инсон вужуди унинг комил бўлишига лойик ва сўзловчи тили уни сўзлатишга муносибдир.

Сўз нуроний бир офтобки, унинг шуълалари маънолардир. Ва у равшан офтобнинг матлаи инсоният оламидир. Далиллар машъалларининг шуълалари ва сўз кандилларининг нури билан равшан ва ойдин бўлсинки, жисмоний олам саройи зулматида ва инсон мақомининг касофатафзо* сахнасида нарсаларнинг зоҳир ва ботинини керагича кўрсатадиган ҳар бир ғойиб ва ҳозирнинг аввал ва охиридан етарлича огоҳлантирадиган нарса сўздирки, унинг офтоб дониш шуъласи бор ва йўққа бир хилда нур сочади; яқин ва узокни, очик ва ёпиқни, бор ва йўқни, маълум ва мажҳулни тил тарозусида торгганда (тарозуни) тенг тутати.

Р у б о и й:

Бору йўққа (баробар) нур сочадиган (нарса) сўздир.
Уст ва остга (баробар) ёғадиган булут (ҳам) сўздир.
Ҳар бир шоҳи ҳар лаҳзада минг хил мева бера олувчи
Ул қутли дарахт ҳам сўздир.

Илмларни пайғамбарлар нурларидан олган чуқур ўйловчи ҳақимлар инсон ҳақиқатини нафси нотика деб таъбир қиладилар.

Б а й т:

(Тангри) қандай яхши ҳақимки, бизни сўзловчи қилиб шарафлади.
Юзимизга сўз воситаси билан ақл ва илм эшикларини очиб берди.

Инсон жаҳонни ёритадиган гавҳардир. (Инсон) сўз чизими боғланган ҳадис риштасининг бошидир. Ва у шундай нарсаки, уни фақат Яратувчигина билади. Дабирлар пири унинг тадбир ва таъбирида хайрон қолган.

М а с н а в и й:

Сўзнинг руҳи Тангрининг кушойишидандир. Дегил «(бунга) руҳ масаласи Тангрим ишидандир»⁴⁹ гувоҳдир.

Илм денгизининг зўр олимлари биладиларки, илм дарёсидан ўтиш — иборалар кечувчи билан бўлади. Фаввослар ҳикоя қиладиларки, шахвор дурлар денгиз қаъридан олинадилар. Бу шунга ишоратки, агар илм гавҳари сўз безаги билан зийнатланмас экан, қандай қилиб зехн хилватгоҳидан даҳан жилвагоҳига келади. Фикр кизи то ул ойнада юз кўрсатмас экан, қайси васила ва қандай ҳийла билан номус пардасидан юзини очади. (Инсоният) олами асарларининг мазҳари ва руҳ олами нурларининг матлаи бўлган «тирик ўлмайдилар» (ҳадиси) ҳақки, унинг саодат офтоби сўз уфқидан чиқди. Илоҳий ишоратлар ва пардага ўралган маъниларга сўздан бошқа (ҳам) безак бўлса эди, безовчи у маъниларнинг суратларини ўша безак билан жилвалантирарди.

(К и т ь а:)

Илоҳий илм денгизидан сўз дурдан яхшидир. Суханшунос шубҳага тушмасин.
Шунинг учун (ҳам) уни денгиз билан ошно қилганларки,
Токи маъни гавҳарларини сув юзига олиб чиқсин.

Илоҳий офтоб шуъласидан порлаган сўз инсонлар тушунчасича, икки суратда зоҳир бўлади. «Тангри қандай кўрувчи ва эшитувчидир»⁵⁰. Гоҳ Ширин сифат шабдиз* хатига минади. (Мисра: *Ойга ўхшаб қоронғу кечаларда нур сочади*) (1). «Кўл ва кўз эгалари... ёдла...» ояти⁵¹(нинг) мактуби «кимки дил кўзи билан қараса, ўзининг фойдасига бўлади»⁵² (ояти) назарига қиради. Ва гоҳ Сулаймон каби тезчопар ҳаво отига миниб ҳар тарафга равон бўлади. Мисра: *Баҳор шамоли олиб кетадиган гул баргидек*. Аҳли диллар хабарини «Ҳозир бўлган ҳолда қулоқ солиб тинглаганларга унда (Қуръонда) эслатиш бордир»⁵³ ояти мажлисида ҳозир бўлганларга етказилади. Биринчисини китобнинг мазҳари деб атадилар ва иккинчисини сўзнинг мазҳари деб билдилар. Икки мазҳарнинг ҳар бири, яъни эшитиш ва кўриш, балки уларнинг нуроний ҳарфлар ва маънавий зарфларидан иборат асл ва рукнларида такрорланмайдиган минглаб суратлар муайян ва муқаррар бўлади.

* *Касофатафзо* — касофат — қалбнинг ва йўроннинг қорувчи; касофатафзо — касофатни кучайтирувчи маъносидан.

* *Шабдиз* — қора тусли от. Бу ерда қора снэх маъносидан.
! Матндан ажратилиши кўпинча шеърнинг сатрлар курсивда, кўпинча муаллақ берилди. — *Мухаррир*.

Б а й т:

Унинг жамоли ҳар дам
 Ҳар турли ойнада турлича кўринади.

Ҳар бир ойна (кўрсатиш) қобилиятига қараб, бошқа-бошқа суратни кўрсатади ва ҳар жойда унинг жамоли жилва қилса, дилни алдовчи ҳусни билан жонлантиради.

Б а й т:

Ой юзли маҳбубимнинг юз минг ойнаси бор,
 Қайси ойнага қарамасин, унда жон пайдо бўлади.

Овоз замзамаси лафзлар созида баланд ва ингичка оҳанг билан сўз удини* чалиб, мулойим табли балоғ ва самоъ аҳли** ҳар пардада бир бошқа усулни қўйлаган ўша мақомда нағмаларнинг дил очувчи садосидан, руҳни кўтарувчи чертишлардан, қандай бўлмасин, хитоб мажлисининг хозирлари, савол ва жавоб йиғилишининг эшитувчилари баҳраманд ва бахтиёр бўладилар. Аммо то қалам Хизри давог зулматида Фурот⁵⁴ (каби суви) ширин ҳаёт чашмасидан ичмаса ва калом ҳусни бақо ва сабот кийими бўлган сурма ранг рақамлар зийнати киймаса, офтобасар нурларининг шуъласи ҳар шаҳар ва ҳар бир тарафда огоҳ ва зийрак кишиларнинг хотирлари пештоқига нур сочмайди. Ва ҳар замон ва ҳар бир ўринда мақсад ва ғоялар ҳар бир кишининг тилига келмайди. Қачонки, маънилар чароғи лафзларнинг нуроний шишасини ёритса, замонлар ўтиши билан кўз эгаларининг назар нурлари ва дастлабки фикрларидан жаҳонни ёритувчи порлоқлик — «нур устига нур»⁵⁵ (ояти) равшан ва зоҳир бўлади. Мисра: «Аввал калом мақоми ва (сўнгра) китоб (мақоми) бўлган». Зоҳир бўлиш ва зоҳир қилиш иши англаш ва англантишга боғлиқдир. Мисра: *Сўзсизлик сўзсиз муяссар эмас.*

М а с н а в и й:

Сўз қушларининг қанотларига боғладилар.
 Ҳар бир андиша хатини бир-бирига улаб,
 Олам овозаси сўзсиз бўлмаган,
 Ҳамма (нарсани) айтдилар (аммо) сўз
 камаймади.

* Уд — чолғу асбобининг бир тури.

** Балоғ ва самоъ аҳли — балоғ — бирор хабарни эшиттириш. Бу ерда нотик маъносига; самоъ — эшитиш, тинглаш. Бу ерда ашула маъносига. Балоғ ва самоъ аҳли — нотиклар ва хофизлар гуруҳи.

Марвариднинг йирик доналарини сочувчилар сочма даражасини Насра⁵⁶дан ўтказиб «сўзни яхши англантишда сеҳр бордир» (хадисининг) тантанаси овозасини осмон гўмбазига отдилар ва ёзилган (сатр) дурларини тизувчилар шеър мартабасини Шаърига⁵⁷ етказиб, «шеър айтишда хикмат бордир» (хадиси) байроғини ифтихор арши(нинг) чўққисига кўтардилар.

М а с н а в и й:

Суҳанпарварлар арш(аъло)нинг
 булбулидилар.
 Шундай бўлгач, (уларга) бошқалар қандай
 ўхшасин?

Фасих сўзчилар кўнгилдаги иборалар билан, санъаткорлар дилоғиз истиоралар билан таълифларни жамлашда ва таснифларни безашда яди байзо⁵⁸ намуналарини кўрсатдилар ва миннатдорлик эшикларини маъоний ва баён аҳлларига очдилар. Иборат ва латофатини шундай бир жойга етказдиларки, мисра: «*Нисон қуввати унинг идроки олдида ожиздир*» ва китобат маҳоратини охирига шундай қилиб етказдиларки, у (мисра:) *Қалам (асло) унинг баённи бита олмайди.* Ва кўп манфаатли у икки мазҳар баландлигининг авжи шундай олий ва юқорилашганки, фикр ва муҳокама чигалларини очувчи юксак раъйли ва юқори остонали улуғ ҳакимлар, ўткир ақлли закийлар бу калом ва мақомни юритишда ўз(ларининг) нуқсон ва камчиликларини эътироф қилиш билан бирга, тақдир ва таҳрирдан ожиздилар. «Тангри диллардагини билувчидир».⁵⁹ Қарам файзи қаламни сўз денгизи билан ошно қилиб, ғойиб ёғиндан соф марваридлар сел каби қуйиб, чўнтак ва қўлларга тушгач, тухфалар булутидан сўз чаманига шундай ёғин ёғдики, унинг томчиларидан ҳар бир дostonнинг бўстони Эрам боғидек⁶⁰ гуллаб-яшнади. Ҳозир ҳам таъб олови яшиндек чарақламоқда (ва) ҳар дамда бошқа бир эшик очилиш хушхабарини бермоқда. Агар марҳамат ёмғиридан сероб бўлувчилар (ёмғирнинг) қаттиқ ёққанидан танг ёққанидан танг бўлмасалар, муҳрланган ғунчалар кулиб турган қўғирчоқдек дилида ўйнаш ҳаёлини қилиб, гул каби пардадан чиқадилар. Жонга ёқимли шамол билан кунлар димоғи хушбўй бўлиб, ҳаёт юзи унинг шуъласидан мунаввар бўлади. Мисра: *Муруват умиди қўли ошиқ (одамларда) кўпроқдир.*

Боғлардан гул ҳидловчиларга маълум бўлсинки, латиф бу гулзорда иншо орзуси ғунча

каби дилларда туғилган эди. Энди хар тарафга турли-туман юз кўрсатади, токи, гоҳ садбарг гулдек юзини турли рангда кўрсатгай ва гоҳ бўстонлар(нинг) райхонларидек хар бир жойда бошқа бир ранг билан кўрингай. Интизом йўлига сон-саноксиз кисмлар саранжомланган сўз фойдасининг нурлари хар бир туйнукдан бошқа шуъла билан товлангай. Сўз таъбга ёқимли ёки безалган бўлсин, (барибир) уларнинг хар бирининг турлича, (ўзига хос) гўзалликлари борки, (у) санъатга муносиб ва мулойим табиатли (бўлиб) кўринади. «Хар бир гурухга бир ёқда бир қибла бордир; у гурух (бўлса) юзини шу (қибла)га ўгирувчидир»⁶¹ (ояти)га мувофиқ хар тоифанинг қибласи фақат бир томон бўлиб ва хар (бир) жамоанинг меҳроби бир кошнинг токидир. (Шунингдек), баъзилар сўзни тарсий* ва тажнис** асосига қўядилар (ва) сўз(нинг) юзини шулар билан безайдилар. Натижада сахни кенг бўлиши лозим бўлган сўзларда бир неча кадам босиб қайтилади. (Натижада) жиловни қўйиб юборилган баён отининг жавлон қилишга мажболи қолмайди ва гап майдо-нидаги чавандоз беихтиёр йикилиб тушади. (Мисра): *Бу майдонда қалам шахсувори жавлон уролмайди.* Яна бир гурух (ёзувчилар) ширин сўзлар ва нозик хадислар тузадилар; гўзал маъниларни марғуб лафзлар билан безайдилар. (Шундагина) назм: *Найшакардек томар қалам найидан.* Яна бир тоифа (борки), матбуъ*** сўзини туғ фараз қилиб ўз асарларини турли санъатлар билан безайдилар. (Мисра): *Агар ҳаммаси яхши бўлса, (унда) ёмон бўлмайди.* Ва яна бир тўда қалам ахли (хам борки), улар латиф сўзларни топиб қўллайдилар, аммо (уларнинг) маъносига эътибор бермайдилар. Қай бир вақтда матбуъ (сўзлар) кетидан бориб, қайси бир вақтда маснуъ (сўзлар)га**** риоя қилдилар. Баъзан бу қоидага, баъзан бу одатга қаттиқ берилиб кетадилар. Хар шабададан бир хушбўй хид ва хар мевадан (бошқа-бошқа) хид (келади) деганларидек, сўзнинг обрўси санъат оёғи остига тўкилмасин; қимматбаҳо гавҳар каби хадис (хам) хасу хашак билан аралашмасин. (Мисра): *Бу сўз ёмғир қатрасидан ҳам яхшироқ бўлади.*

Дебоча тамом бўлди, калам ундан мақсудига етди.
У ширин бир ҳикоядирки, у туфайли сўз ном чикарди.

КИТОБНИНГ ЁЗИЛИШ САБАБИ ВА БУ ХУСУСДА ТУШУНТИРИШ

Ёшликнинг оламини ёритувчи баҳори ва бахтиёрликнинг янги кунлари бўлган янги йил бошининг тонги эди. Баҳорнинг жонга ором берувчи (мулойим) шамоли кеча ва кундуз баробарлашган вақтдаги мўътадил хавоси билан Масихонинг мўъжиза нафаси ва Исонинг тирилтирувчи дамани кўрсатар эди.

Н а з м:

Ёқимли шамол ерни уйғотувчи мўъжизаси билан
Исонинг ҳамма мўъжизаларини барбод қилар эди.

Хамал ойининг шамоли сабза ва райхонларни уйғотишда руҳдан хабар берарди ва (унинг) марҳаматли қўли боғу бўстонлар атрофида беҳишт эшикларини очарди; шамол келишган қоматли сарвни (ўзининг) ёқимли эсиши билан рақсга тушириб, (мисра): *Маҳбублар қадди(нинг) букилишини эсга туширарди* ва сабо бинафша зулфининг учини бураб, мисра: *Унинг (маҳбубнинг) қора сочининг бураллишидан нишон берарди.* Чаманнинг нозикбадан гуллари баҳор шамоли туфайли яшил кийим кийиб, лола ва сумак гул юзлари булут шишаларидан гулнор жомларни кўтариб, гулнинг ўтли чехраси булбулнинг иссиқ дамидан ёниб ва лола шамининг дили булбулнинг нолаю зоридан куйиб, сахар қушининг (булбулнинг) арғунуни* ва ҳаққушнинг мусикори қумри уди ва булбулнинг чанги билан созланиб, оби зилол чаман тупроғини яшнатиб, шамол уди қумори равнағини кетказиб, хушбўй хидли мушк**нинг нархини туширган эди. Абадий фахрланишига лойиқ Бухоро шахри, офат ва балолардан сақлансин, бўстонларининг покизалиги, хушбўй райхонларнинг

* *Тарсий* – вази, қофия.

** *Тажнис* – турок.

*** *Матбуъ* – кишининг таъбига мувофиқ, маъқул келадиган.

**** *Маснуъ сўзлар* – ясама сўзлар.

* *Арғунун* – Афлотун ихтиро қилган бир созининг номи. Бу ерда булбулнинг сози маъносиди.

** *Мушк* – қора тусли ва хуш модда; сочининг қоралиғи ва мулойим хиди. Одатда соч хидини мушк хидига ўхшатадилар.

латофатига нисбатан бир хароба тусини оларди ва оби ҳайвон булоғи, анҳорнинг равонлиги ва ширин сувларининг лаззатлигидан хижолат гирдобига шўнғирди; дарахтлари насаб шажараси наслини Туби⁶² ва Сидратулмунтаҳо⁶³га етказарди. «Унинг илдизи мустаҳкам, шохи осмонда(дир)»⁶⁴ (ояти)нинг хушхабари билан юқори ва юксаклик бошини Зухал* айвонидан (ҳам) ўтказиб юборган эди. Мана шу ҳолда юлдузлар султонининг кутли фолли мавкаби илтифот шуъласини бешинчи осмон(нинг) шоҳона қасрига отди ва яна жаҳонни безовчи жамоли билан шараф уйини шарофатли қилди. Мисра: *Юлдузлар шоҳи ҳамал айвонини мушарраф қилди.* Шу онда баҳор шамоли фаррош⁶⁵ каби (тез) кўтарилди ва гўзаллар(нинг) найсон⁶⁶ булути бўстон(лар)ни дур ва гавҳар зийнати билан безаб, чаман саҳнига соф дурларни (шундай) сочдики, сочилган гавҳарнинг кўплигидан гулзорнинг этаги (ниҳоят) оғирлашди.

Б а й т:

Гул султонининг кадамларига нисор қилсин
учун
Баҳор булути этагига дуру гавҳарларни
тўплади.

Бўстон майдони ҳар хил райҳонларнинг товганишидан осмонда чарақлаган юлдузларни, чаман атрофида очилган чечак ва насрин гуллар эса, фалакдаги юз минглаб Зухра, Хулкарлар (ва) Шаъриларни эслатарди.

Н а з м:

Саратон бўлдими, чаманнинг настарин* шоҳи,
Бир кечада минглаб Шаърини чиқарди.

Ҳар бир дostonнинг бўстониға оҳангли хушовози билан минг хил нағма ва кеклик бағишлаган қоронғу кечалар ҳамдами бўлган қаламнинг саҳарҳез булбули яшнаган сафо тонгда жон гулларини хушхидли дарахтдан узган эди. Ёшлик дарахтининг меваси бўлган ўша гулдасгани (ўзининг) мулоҳазали қўлиға олиб, (уни) гул дафтаридек варақлаб очди ва дили шодликдан боғ-боғ бўлди; (сўнгра) майин ашула бошлаб, гоҳо иншо билан баҳор булутидек тиниқ дурларни шодлик келтирувчи сўзлар билан

* Зухал — Сатурн.

** Настарин — оқ хушбўй гул.

Гулзор варақлари устиға тўқар, гоҳо шеър ўқиш билан гулистон қушларидай фарёд ва фиғон қилиб, диловиз нағмалар куйларди.

Иншо этиш ва шеър ёзиш чоғимда кадрдон бир дўстим, одамгарчилик қилиб, кўз нуридек уйимға кириб келди. Уни кўришим билан кўз равшан бўлиб кетди. «Зулмат ичида нур» (мақолининг) маъноси (унинг) дийдорида ўзини очик кўрди. Ўша дўстим ўзининг шафқати, давлатхоҳлиги ва (менга) яқинлиги юзасидан сўз очиб айтдики, олий мартабали, юқори мақтовли, (мамлакатда) адолат ва инсоф байроғини тикувчи, жабр-зулм ишларини бекор қилувчи, яратиш қорхонасининг паноҳгоҳи, зийрак кишиларнинг кўз қорачиғи, илму амал камолларининг жами, абдий ва азалий саодатларни орттирувчи, эминлик сирлари пардаларини очувчи, ҳикмат хазинаси рамзларининг воқифи, султон ҳазратларининг (Абдуллахоннинг) яқини, хоқон давлатининг ишончли (киши)си эдики, ундан табиат ҳодисалари ва яхши ахлоқи ва писанда сифатлари аломатлари атворидан кўриниб турган, табиатидан (эса) яхши хулқлари ва мақбул сифатлари равшан (бўлиб), идрок у кишининг оддий халққа (бўлган) инъомида кўринган, файз булутидан саҳобаларнинг дарахти яшнаган ва илму саодат арбобларининг иқбол дарахти унинг тарбияси ёмғиридан кўқарган, яъни Низомиддин амир Кулбобо кўқалтош⁶⁷ шавкатлари зиёда бўлиб, ҳашаматлари доимий бўлсин, ҳазратлари ақл ва зўр қобилият аҳли тарбиясининг суянчиғи ва осойишталик курсисига ўтирди. (У) фазлу камол аҳлларини риоя қилиш, диққат ва хаёл эгаларига ёрдам беришда давлатхоҳлик камарини (маҳкам) боғлаб, қуёш азмлик базми(нинг) давраси билимдон олимлар, чуқур фикр юритувчи фозиллар билан тўлганди. У кишининг ўша жамоа борасида шафқат ва иноятлари сонсиз ва чегарасиздир. Хаёл Мисрининг азизлари пайваста, унинг кимёасар, Юсуф назарларига харидор бўлиш хаёли билан нафис матоларини бозорга ёйдилар ва ўзларини у кишининг чексиз меҳрибончиликлариға харидорлик палласида тортдилар. Мана шундай латиф ва шарафли замонда кўз қорачиғидай меҳнат бурчағида ўтириб, кириш ва чиқиш эшигини ёр ва ағёрға бекитишнинг сабаби нима ва боиси ким?

Н а з м:

Мардумдан (харгиз) қутулмоқ мумкин

бўлмағач,

Шундай киши тинч бўладики, у халк назаридан пари каби пинҳон бўлса.

Ўша кишидан шу сўзни эшитибок, иштиёким ҳароратидан, ўз ўрнимдан яшиндек сапчиб турдим (ва) ўша Каъбага ўхшаш даргоҳга боришга қарор қилдим.

Б а й т:

Жонни камардек белга боғладим,
Жон белига (бўлса) камарни боғладим.

Қувонч билан тўлган базмга ҳозир бўлиш ижозати берилгандан сўнг, ул ҳазрат оддий тошни қизил ёқут ва лаъли Бадахшон⁶⁸га айлантирадиган оламтоб тарбият офтоблари ва биёбон(нинг) майда тошларини Яман ақиқи⁶⁹га айлантирадиган Сухайл шафқати⁷⁰ илтифот шуъласини бу саргардон, ҳайрат саҳролари устига сочди. У қуёш саодатлининг тарбият назари бу бемиқдор заррани олийлик авжи чўққисига кўтариб, юксалтирди.

Б а й т:

Ажабланиб бўлмайди башарти нуроний қуёш,
Бир шуъла билан зулмат саройини ёритса.

(Қулбобо кўкалтош) дур ёғдирувчи ва гавҳар сочувчи тилни сўз гўзаллиги билан очиб, баён ва банон⁷¹дан сўрадики, (байт): «*Бармогинг учидан обиҳаёт ҳосил бўлган ҳолда, Хизрсифат қаламинг нимадан қоронгуликда қолди?*»

Н а з м:

Чокарнавозлик билан сўз очиб,
Марҳамат ва илтифот билан мендан сўради:
Эй сўзамоллик буржининг офтоби,
Сенинг сўзингга Муштарий харидордир.
Сенинг раъйингга тўғри келадиган рост бир
сўз айтаман.

Маъни хазинасининг калиди сендадир.
Нима учун таъбинг сози яхши созланмаган?
Балки бенаволигингдан созланмагандир.
Маъни хазинасининг эшигини оч!
Сўз сандиғидан ҳикмат қулфини оч!

Икки тилли қалам ҳар тил билан (оби) равондек очиқ жавоб бериб, дедики: «бир денгизга шўнғиган эдимки, унинг ҳар бир қатраси гавҳар бўлиб, ҳар бир гавҳари чарақлаган юлдуз эди». Сўзамоллик мамлакатининг хусрави яна

бир бор меҳрибончилик ва марҳамат тили билан гавҳар рақам қаламга айтдики, «биламан, илмлар денгизидан лаъли манзум⁷² марваридлар келтириб, сочма гавҳарларни фикр тешаси билан жаннат конидан шундай (қазиб) чиқарибсан. Энди ҳар бир махфий дурни бир қутига сол ва ҳар бир сочилган гавҳарни хазинага тўпла. Мисра: «*У гавҳарлар тартибга солинсалар яхши эди. Бақо ва сабот суви умр дарёсида доимо оқа бермайди*». Бу ҳаёт ишининг охири нимада қарор топишини ким билади ва бу фирибгар замон (кишига) умрининг охиригача қай тарзда кун кечиришини қандай фараз (қилиб) бўлади?»

Б а й т:

Афсус ва ҳайф билан умрни бекорга ўтказма!
(Чунки) фурсат азиз ва вақт килич(дир).

Ул ҳазратнинг (бу) сўзлари субҳи содик*дек жон оламига ёруғлик бағишлади; дил мамлақати у кишининг қуёш шуъласи нуридан мунаввар бўлди.

Б а й т:

Алиф жон ўртасида жой олганидек,
Унинг ҳукми дилга жуда тўғри келди.

Мушкинрақам қалам (шунинг) сездикки, муборак шавкатли, қутли хулқли ул (зот) хайрихоҳлик юзасидан гапираётир. (Шунинг учун) ўйлаб турмасдан сабодек ўрnidан қўзғолди ва ҳар (бир) жойда сочилган (қоғоз) варақларини гунча сингари тўплаб, (уларни) гул дафтаридек ост-уст (қилиб) боғлаб, гулдаста қилди, (токи) кунлар димоғи унинг хушбўй хидидан муаттар бўлсин ва ҳаёт димоғи унинг хушбўй хидидан мушк каби бахраманд бўлсин.

Б а й т:

Анбар хидли у варақлардан жон димоғи
муаттар бўлди,
Ҳар бир сермушк нофа оҳусиз бўлса (ҳам),
ўткир хидлидир.

Бундан илгари жигар конини тўкиб, савдони пишириб, дилни эритиб, анбарин, хушбўй қалам асарни хомаки қилиб ёзиб қўйган эди. Уларнинг

* Субҳи содик — чинакам тонг; тонг отиш пайти.

тақрир ва таҳририда кўзнинг қораси оқариб, дилнинг оқи (бўлса) қорайган эди. Мана шуларни тартибга солиб дибо*дан зеборок дебоча (билан) безади. Маъни келинини латиф иборалар кийимида ва чиройли истиоралар либосида кўрсатди. Кетма-кет узлуксиз ўтаётган кеча ва кундузлар қулоқ ва гарданни жон нисор қилса бўладиган сочма безаги билан, фазилатларни интизомга келтирадиган тизма зийнати билан безади.

Н а з м:

Унинг назми маъшукнинг ҳикоясидек
Телба ошиқлар дилидан (жой олди).
Унинг насри (эса) талон-торож қилувчи,
Пари чехралардан ошиқлар шикояти эди.

Тузатиш қалами изохлаш рақами тартиб бериш ва ислоҳ қилишда бениҳоят тиришиб ишни ниҳоятга етказди. Унинг юзи, ақл-идроқи руҳ узоридек зулф ва ҳоллардан холи бўлишини нақадар истаса ҳам, лекин (бу вазифа) ҳар жойда қилдан ҳам нозик нақш сўзловчи қаламнинг бошига тушса, диққат ортиб кетади. Кўнгилларни маънолар нури билан равшанлантирувчи Муштарий раъйлилардан умид шуки, (улар) зулф кўриниши ва хаёл аҳволларини назарга олмасалар ҳам иборасининг офтоби уларнинг ҳузурларида (шундай) чиқсинки, унинг равшанлиги олдида (хатто) юлдузнинг сифатлари (ҳам) кўринмай қолсин. Мисра: «*Офтоб чиққан жойда юлдузнинг нима ҳожати бор?*» (деганларидек), дебочани чўзиш узун умрдан ҳам ёқимли бўлсада, аммо, умрнинг ҳам ҳаётдан (кишига) малоллик етадиган даражада узун бўлишининг у қадар зарурлиги йўқ. (Мисра): *Шундай умр яхшики, узунлиги (кишига) малолат келтирмаса.*

Муборак воқеалар ва кун сайин (мартабалари) ортиб борадиган атоқли кишилар мақомотини тартибга солиб, (камина уларни) бир муқаддима, икки мақола ва хотимага жойлаб, Тангрининг чексиз қувватлаши билан, унга «Шарафномаи шохий» деб ном берди.

Қ и т ь а:

Бу шундай «Шарафнома»ки, (ҳаммага) ғоят
мақбул бўлганидан,
Фалак қадар (улуғ) шаҳаншоҳ номидек
шараф орттирди.
Не таажжубки, унинг тамом бўлиши тарихи
ва номини

Таҳрир қалами «Шарафномаи шохий»⁷³, деб атади.

Муқаддима фалак ҳашаматли буюк подшоҳнинг (Абдуллахоннинг) улуғ аждодлари ва ҳурматли боболарининг ҳазрати Нух пайғамбардан — у киши ва Пайғамбаримизга дуо ва салом — бошлаб то Искандар анжомли оталарига⁷⁴ қадар (унинг) насаби ва Тангри ҳазратларига яқин, яратилиш базмининг безаги шайхулислом ҳазрат Хожа Жўйборий⁷⁵га, Тангри унинг сирларини пок қилсин, муридликлари ва у кишига муносабатлари (тўғрисидадир).

Биринчи мақола (хон ҳазратларининг) туғилиши, давлатининг тузилишидан то унинг хонлик тахтига ва жаҳондорлик маснадига ўтириши ҳамда ўзининг улуғвор номига хутба ўқитиб, пул чиқаришигача бўлган (даврни ўз ичига олади)⁷⁶.

Иккинчи мақола ул ҳазратнинг тахтга ўтириш давридан бошлаб, шавкатга тўла душманлари билан (унинг ўртасида) юз берган воқеаларга бағишланади.

Хотима(да) соҳибқироннинг (Абдуллахоннинг) бошқа султонлардан фарқ қиладиган хусусиятлари, хидоят осмонининг юлдузлари бўлган тариқат* машойихлари билан шариат уламоларининг ахволи, фасоҳат либосли фозиллар, аниқ маънилар сўзловчи шоирлар, олийҳиммат амирлар, эҳтиромли садрлар, турли хайру эҳсон учун қурилган бинолардан: мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар, ибодатхоналар ва унинг (Абдуллахоннинг) қутли замонида садақалардан фойдаланмоқ учун унинг томонидан келиб-кетувчиларга қурилган бошқа бинолар зикр қилинади.

Хабар ва ривоят аҳлининг табиати тарих илми, айниқса, яқин замон воқеалари(ни билиш) бўлиб (ва) ҳалигача замон фозилларининг назаридан ўтмаган ходисаларга мойил бўлиб, Тангрининг карамига умидимиз шуки, юрт улуғлари, замон катталари, шохларнинг буюклари, даврининг ҳурматли (киши)лари бу китобга мойил бўлурлар ва унинг нақл ва таҳририга рағбат қилурлар. Қачонки, иноят насими бу янги етилган гунча юзидан парча очса, унинг жамолини кўришдан жаҳондаги хуштаъбларнинг хотирлари гулдек очилур. Тангри фазлидан қабул шарафини ва иқбол шавкатини топиб, унинг шухрат нурлари машриқ ва мағрибда тоблансин. Ул

* Дибо — нозик ва нафис нақшлар солиб тўқилган шпак мато.

* Тариқат — усул, йўл, маслак; суфийларнинг диний камолатга эришиш йўли.

ҳазрат давлати(нинг) шарофати ва ҳиммати баракотидан бу саодатли дебоҳа тузилди ва тугалланди. Муроду мақсадга етишда эътиқодли жазм тонги чиндирки, хоннинг кимёасар назарлари билан (ҳар бир киши) Бадахшон лаъли ва Яман ақиқининг шарофатини топсин ва бу хизмат мактовининг сайёраси фалаклар даври давомида давлатнинг уфқида туриб, ер марказида шуъла сочин. Кутлуғ (нишон) хоннинг муборақ номи ва лақаблари (билан) пул чиқарилгандан то олам битгунча ва одам фарзанди умри охир бўлгунча абадий қолсин.

Н а з м:

Бу жаҳоннинг шу қадар неъматли
Сомон⁷⁷ ва Сосон⁷⁸ авлодларидан қолган.
Рудакийнинг мадҳи ва саноси,
Борбат⁷⁹нинг дoston ва навоси қолган.

Э, Тангри! (Унинг) давлат асосини ва шавкат биносини сабо шамоли тупрокни кўзғотиб, кўкимтир осмон остидаги олов нур сочган вақта (ҳамиша) барқарор қил ва (унинг) салтанат офтобини иқбол машриқидан, улуглик матлаидан товланадиган қил.

Б а й т:

Шоҳнинг қуёшга (бориб) етган фалак
 мисолли чодирини,
Қутли юлдузлар(нинг) гавҳарлари билан
 зийнатлансин.

Карамдан умид қилувчини Тангри ноумид қилмайди, албатта; (унинг) дуосини эшитгани, қабул ва ижобат қилади: «тўғри йўлга тобеъ бўлганларга салом»⁸⁰.

(МАҚСАД) ЭШИГИНИНГ ОЧИЛА БОШЛАНИШИ ВА КИТОБ МУҚАДДИМАСИГА КИРИШИШ, ҚУЛЛАР ЭГАСИ (АБДУЛЛА)ХОННИНГ ҲАЗРАТ РИСОЛАТМАОБ*, ЯЪНИ НУХ (ПАЙҒАМБАР)ДАН, — У КИШИГА ВА ПАЙҒАМБАРИМИЗГА ТАНГРИНИНГ РАҲМАТ ВА САЛОМЛАРИ БЎЛСИН — БОШЛАБ КЕТМА-КЕТ (ЎТГАН) НАСЛ ВА НАСАБЛАРИНИНГ ИСКАНДАР МАРТАБАЛИ ОТАЛАРИГАЧА (БЎЛГАН) БАЁНИ ВА У КИШИНING (АБДУЛЛА-ХОННИНГ) ХИДОЯТИКТИСОБ** ҲАЗРАТГА (ХОЖА ЖЎЙБОРИЙГА)⁸¹ МУРИДЛИКЛАРИ

Фасоҳатшиор бахшилар, балоғатли муносиблар ҳаёт китобларига, кеча-кундузнинг

* Рисолатмаоб . . . Рисолатпадох.

** Хидоятиктисоб . . . тўғри йўлга бошловчи.

ярақлаган саҳифаларига шундай баён қилдилар (ҳамда) мушк ва анбар билан ипак ва дибдек (варақларнинг) рангин юзларига шундай таҳрир қилдиларки, ҳазрат Нух (пайғамбар)-нинг пайғамбаримизга ва ул кишига Тангрининг саломи бўлсин, уч ўғли бор эди. (Бири) Ёфас (аталиб), турк қабилалари ундан тарқалган. Иккинчиси Сом (дейилиб), араб ва ажалликлар унинг наслідандир. (Учинчиси) Хом (бўлиб), Ҳиндистон доирасидаги барча халқ унга мансубдир. Баъзи тарихчиларнинг айтишича, ул ҳазратнинг (Нухнинг) уччала ўғли ҳам пайғамбар ўтганлар. Қачонки, Нухнинг пайғамбарлик қуёши мағриб ва машриққа тарқалганда (Тангри уни) дин ҳукамоларини (тарбиялаб) етказиш ва «рабб ул-оламин», (яъни) оламлар тарбиячисининг кўрсатма ва таъқиқларини тамом умматларига, инсон фарзандлари тоифаларига баён қилиш учун юборди, (натихада) барча олам у кишининг забтига, иқтидори ихотасига кирди. (Унинг) қазо жараёнли фармони бутун йўллар ва барча мамлакатларга жоиз бўлгандан кейин, бутун олам иқлимларини, шарқдан то ғарбгача (бўлган ҳамма ерларни) Нухнинг шу уч ўғлига тақсимлаб берди: Турон мамлакатининг⁸²(нинг) чеки бахтли (ва) қутли фолли Ёфас номига тушди. Эрон тақсим юзасидан муборақ хабарли Сомга тегди ва Ҳинд(истон) аτροφлари хумоюн сўзли Хом (номи)га ёзилди. Уларнинг ҳар бири ўз мамлакатига бориб, бахт ва саодат билан тожу тахтга миндилар. Ёфас Туронни адолат ва риоятпарварлик йўли билан жаннат рашк қиладиган, Чин нақшхонаси ғайрлик қиладиган ҳолга келтирди. У ўзининг яхши хулқи ва гўзал эҳсонлари овозасини Хулкар чўққисига ва энг баланд Сидратулмунтаҳога етказди.

М а с н а в и й:

Қачонки (Ёфас) саодат тахтига минди, Адолат билан Туроннинг зийнати ортди. Зулм олам майдонидан кўтарилди. Жаҳонда дили ношодлар (ҳам энди) шод бўлди.

Қабулар унинг адолатли замонасида
Лочин чанғалидан ошенини қутқариб олди.

Турон ахли унинг номини тилга олган чоғларида у кишининг номини Илжаҳон деб атадилар. Замон вазирларининг ифтихори шахид Хожа Саъд Абулхайр Муҳаммад Рашид(иддин)⁸³нинг

асари «Жомиъ ат-таворих» да унинг (Ефаснинг) машхур ва олий номи Абуя ҳам дейилган⁸⁴. Оқибатда, бугдойни кўрсатиб (туриб) арпа сотадиган дунё унинг умр хирмонини совурди, ном ва лақаби хутба ва суккадан тушиб қолди. (У) аввалгилар каби ўтди ва Боқуйхон⁸⁵ деган ўғли тахтга ўлтириб, тож ва мухрга эга бўлди ва Туроннинг, балки тамом ер юзининг мулк ороси бўлди. У кўп халқи, аскарлари ва шавкатли хизматкорлари билан Бортоқ ва Картоқ⁸⁶ номли икки тоғ оралиғида жойлашди. (У) бенихоят озода, ғоят покизалигидан жаннатнинг ғайрлиги келадиган ўша дилкаш, зебо манзилда давлат байроғини ва саодат туғини тиккан эди. Унинг шавкатли тўрт ўғли бор эди: Қорахон, Ўзхон, Гурхон ва Кунхон. Уларнинг кўпчилиги мусулмон эмас эдилар. Буларнинг (ичида) ҳаммасидан (кўра) Қорахон шон-шавкат (ва) кучу қувват билан тожу тахтга ворис бўлди ва ҳукумат курсиси ва салтанат маснадига ўтириб, ҳукм юргизди. Унинг боскинчилик урушлари ва салтанатни бошқаришининг овозаси бутун дунёга тарқалди. Олий рўзнама китобларнинг бошлари ва муқаддималари (унинг) шижоатининг зикри ва саховатининг нашри билан безалган эди.

Туркларнинг Ефас ўғлон деб атаган Ефас авлодининг баёни бизгача айнан вазирларнинг сараси Хожа Рашид(иддин)нинг «Жомиъ ат-таворих» китобидан кўчириб ёзилди. Аммо тарихчиларнинг сараси Саъид (Мир) Ховандшоҳ⁸⁷нинг «Равзат ус-сафо» китобида бундай дейилган: «Боқуйхоннинг Кесукхон номли ўғли бўлган эди. У отасидан кейин хонлик маснади ва жаҳондорлик курсисига ўтирди. (У) умрининг охирида ўз ўғли Аланчохонни валиаҳд қилиб, (сўнг) охират сафари юқини тутди. Аланчохон замонида турклар неъматлари кўплиги билан мағрурланиб, Тангрига ишонмаслик ва гумроҳлик йўлини илгари сурдилар. Ундан (Аланчохондан) бир кориндан (яъни бир онадан) икки ўғил туғилди. (У) бирига Тотор, иккинчисига (эса) Мўғул деб ном берди. Ўғиллар катта бўлгач, Аланчохон Туркистон мамлакатини уларга тақсим қилиб берди. Тотор табақаси саккиз нафар ва мўғул табақаси тўққиз нафар бўлган. Мўғулхоннинг тўрт ўғли бўлган: Қорахон, Ўзхон, Кузхон ва Кунхон. Қорахон (эшиги)да ҳар турли нозу неъматлар, турлича карам ва бахшишлар ҳад-хисобсиз бўлса ҳам, ҳеч қандай иззат халқдан шарафлироқ бўлмагани учун, ҳазрат Бемонандан (ўзига) мақбул ва маъкул фарзанд

тиллар эди»⁸⁸. Беминнат ва беиллат берувчи (Тангри), унинг неъматлари улуг бўлсин ва (барчага) баробар бўлган, «(Тангри) ўлиқдан тирикни яратди»⁸⁹ (оятининг) етук ҳикмати ва устун қудрати билан унга бир фарзанд марҳамат қилди. Ўша фарзанд Тангрининг таълими ва қувватлаши билан онаси кофира бўлганидан, уч кечаю (уч) кундуз кумуш ранг анор учини ғунчадек оғзига олмади. «Мусога эмишдан илгари она сутини ҳаром қилдик»⁹⁰. Она ўғлининг очлиги хавфидан азоб чекиб, ўлимига (ҳам) рози бўлди. (У) доимо бу сирни ечишни Тангридан сўрарди. Ожизлик ва эҳтиёждан (унга) арз қилиб, сир маҳбуби юзидан парда очишга муваффақ бўлди. (У) уч кеча (мобайнида) кетма-кет тушида кўрдики, ўша гўдак Парвардигор лутфидан дур сочувчи лабини сўз марваридлари билан безаб, (унинг) тил пармаси бу маъни дуррини (чунон) тешиб дедик, «Эй она! Дилни очадиган сутинг гарчи ҳалол бўлса ҳам, сенинг халқуминг то мусулмонлик болидан баҳра олиб тотли бўлмагунча, отам қони каби ҳаромдир». (Тангри) азалда унинг далват пешонасига имон (сўзи)ни ёзган эди. (Она) ўйлаб турмасданок, бу воқеадан дили мумдек мулойим бўлиб кетди. Бошининг шамъи (эса) имон нурлари каби қизиди. Лекин Қорахон куфр шеваси*да бенихоят маҳкам эди. Иноят калиди (ҳеч) бир йўл билан унинг дил хазинасидан жаҳолат кулфини очолмас эди. (У) исломга эътиқод қилишдан қўрқди. Шунинг учун у бу маънининг юзини очишни маслаҳат кўрмас эдики, мабодо, у ёмон андишали даҳрий ва гумроҳлик оловининг аланглаб, шамъи каби унинг бошига олов ёғмасин; ширк** ва инод*** тиғи, ёмонлик ва бузуклик шамшири билан бошини танидан жудо қилиб қўймасин. (Шу сабабдан), имонини пок дили вайронасига яширди, токи бегона(лар)нинг (мусулмонликка) ошнолигидан воқиф бўлиб, мажлисларда, ўлтиришларда афсона бўлмасин. Байт: «Ошиқ билан маъшуқ ўртасидаги сирга, душман у ёқда турсин, дўст ҳам маҳрам эмас».

Мақтаъ:****

Ҳар кимсага юрак сирини очма, (эй) Жомий!
Оламда ҳеч кишини (дил сирига) маҳрам деб билмасман.

* Куфр шеваси — кофирлик.

** Ширк — бир неча худо бор, деб эътиқод қилиш.

*** Инод — ўжарлик, қийиклик, бўйин товташ.

**** Мақтаъ — шеърин асарининг охириги байти.

(Охири) онасининг дахрийлиги имонга ал-машиниб, мусулмонлик офтоби унинг қуёш нурли дилининг нуроний ойнасига ўз шуъласини сочгач, (онасининг) оби-ҳаётини унинг кўкрак булоғидан ича бошлаб, оқ ширани мушкка беланган анордан эма бошлайди. (Шу йўсинда) бир ойу икки ҳафта тарбия қилинган, бир яшар (боладек) бўлди; унинг ҳусн гулзори гулу лола билан безалди. Отаси унинг жон орттирувчи жамолидан таажжубланарди, (гулдек) очиларди ва дўстлари ҳам хос кишилари билан бўлган мажлисларида (бундай) дердилар:

Н а з м:

Кўрасизларки, бу азиз гўдак
Бирданига буюк подшоҳ бўлади.
Қачон(ки) бошига подшоҳлик тожини қўйса,
Давлат билаги ундан кучли бўлади.
Қачон(ки) подшоҳлик тахтига ўлтирмоқни
ихтиёр қилса,
Олам интизоми ундан тартибга тушади.

Кунлардан бир куни (боланинг отаси) жуда хурсандлигидан ва гоят очилганлигидан базм қуриб, қариндош ва яқинларига маслаҳат қилиб дедик, бу фаришта мисол ўғилга баланд хилқати ва фитратига, хулқ ва заковатига муносиб юқори насаб, бир олий исм тайин қилсалар. (Мажлизда ўтирган) ҳар бир киши ўзининг билим ва тамизига яраша (унга) бир исм айтди. Иттифоқо, шу маслаҳат вақтида ўша замон маҳдийси⁹¹, Исо алайҳиссаломдек, «ҳар нарсага нутқ берган Тангри бизга ҳам нутқ бериб гапиртирди»⁹² (ояти)нинг буйруғи билан бола тилга келиб, «менинг исмим Ўғиз бўлсин; бундан бошқа от менга муносиб эмас», деди. Бу воқеа мажлис аҳлини ҳайратда қолдирди. (Ниҳоят) отаси унга Ўғиз деб ном қўйди; ҳаёт уни (ўзининг) қувватлаш кучоғида ва уйғунлик этагида парвариш қилди. Оқибатда у ёш новда, кумуш танли сарв ва у янги ой осмон тамкинли тўлин ой бўлиб етишди. Ҳусн ва жамол авжида, латофат ва камол осмонида унинг дилни ёритувчи юзи оламини ёритувчи қуёшга айланди.

М а т л а ь:

Бу (дунё) бўстонида унинг қадди ниҳоли
кумуш (тан) сарвидек бўлди.
Унинг янги ой(га ўхшаган) қоши иззат, сабот
ва қарор осмонида тўлин ойдек бўлди.

КОРАХОННИНГ ҚУРУЛТОЙ ЧАҚИРИШИ (ВА) ТҶИ
БЕРИШИ, БЕНИҲОЯТ ШОДЛИГИДАН ХУРСАНДЛИК
ЭШИКЛАРИНИ ЗАВҚЛИ КИШИЛАРНИНГ ЮЗЛАРИГА
ОЧИШИ, ЎЗИНИНГ ДИЛБАНД ФАРЗАНДИ ЎҒИЗХОННИ
БИРОДАРЛАРИ КУЗХОН ВА КУНХОННИНГ ҚИЗЛАРИГА
УЙЛАНТИРИШИ

Ўғиз сутдан ажраб, тили чиқиб, болалик даврини тугаллай бошлагандан сўнг Қорахоннинг қалбида шундай маъни юз очиб ва ҳаёл маҳбуби (унга) бундай юз кўрсатдики, давлат бўстонида унинг дилжў қоматидай бир санубар ўсиб етишмаган ва унинг оламтоб офтобидай бир ой иззат осмонида саодат камолига етмаган. У жоҳу жалол чаманининг сарви, буюклик ва мустақиллик гули учун бир кумушбадан ёстукдошни пайдо қилсаки, у бутун оламда ягона бўлса. Иттифоқо, унинг биродари Кузхоннинг бир қизи, балки бир кутли юлдузи бўлиб, жаҳонни ёритувчи офтоб чашмаси унинг қуёшдек ёритувчи юзи сувининг товланишидан хижолат терига ботиб, шармисор бўларди. Мажлисни ёритиб турувчи шаъм (унинг) оташдек қизил юзи шуъласидан хижолат тортиб, иситмаси ҳароратидан сарғайиб, нола қиларди. Ҳар гоҳ қимматбаҳо дурлар сандигидан ёқут қулфини очса, ақиқ рангли қутичадан тиниқ марваридлар, шохвар гавҳар намоён бўларди. У гоҳо қулиб турувчи пистадан (яъни оғзидан) шакар сочувчи табассуми билан ошиқлар жонини торож қиларди ва зулфининг чавғони ва олма каби бағбақаси билан ойдан ҳусн гуйини* олиб қочарди.

М а с н а в и й:

Қачон унинг лаби гунчадек табассум қилди,
Боғланган диллар унинг қулишидан сўйилди.
Қачон зулфидан юзига чавгон осди,
Ҳусн чавғони билан ойдан тўпини олиб қочди.

(Қорахон) уни (қизни) Ўғиз учун (хотинликка) сўратди ва тўй анжомларини ҳозирлаш ва уларни тартибга солиб, хотирни тинчитишни буюрди. Бинобарин, мажлис ташаббускорлари ёзилишиб, найшакардек белларини бир неча жойидан боғлашиб, Эрам боғидагидек тоза ва яшнаган шундай бир базм қурдиларки, хурсандлик эшикларини давлат аҳли ва саодат эгалларига очдилар. Бу базм жаннатдек хури ғийнлар билан безалиб, гулшан сахнидек ёсуман юз

* Гуй ва чавгон — қадим замонларда Шарқ халқлари ўрта-сида кенг тарқалган ўйин. Гуй — тўп, коптоқ; чавгон — эгилган калтак. Бу ўйинни одатда отлик ўйнаган.

ли маҳбублар ва сунбулмўй гул юзликлар билан безатилди.

Н а з м:

Барча шакар лабу, бодом ковоқ ва писта
дахан.
(Ва хамма) бинафша зулф, саман юз ва
ёсуман рухсор.

Хар тарафда наргис чехралар жамолининг ойнадори бўлган қуёш рухсорларни кўриш билан қамашадиган ва ҳар бирининг юзи боғидан гулу насрин узиладиган пари юз машшоқлар Масихдек мўъжиза кўрсатдилар ва дилни ўзига банд этадиган овозларининг лаззати билан зухраваш ашулачи(лар)ни чарх урдирардилар.

Б а й т:

Дилкаш созандалар булбул овозлари билан,
Гўзал ва ой мисол соқийлар юзлари билан
хури ʻийн (1) эдилар.

Жахонда якка-ягона, гўзалликда танҳо бўлган қумуш болдирликлар наргис каби олтин соғарни тутиб, тиник май қадахларини ой ва қуёшдек ширакайфлар назарида ва қуйкум ичувчилар(нинг) кўз олдида (гирд) айлантирар эдилар.

М а с н а в и й:

Чанг ва рубобнинг мароқли садосидан
Шароб жоми қуёшдек айланар эди.
Хамма соқийлар наргисдек ширакайф,
Хар бирининг қўлида тўла биллур (қадах)лар.
Хар бирининг қўлида май шишаси бўлиб,
Соқийлар кизил майни қадахларга солиб,
аввал ўз лабларига текизиб,
сўнг бошқаларга узатдилар.

Базм мажлиси пари юз, фаришта манзар дилбарлар баракотидан ва ой тан, Жавзо⁹³ камарли маҳбублар хуснидан шундай зийнат топганки, гўё кизил гул, насрин, сунбул, ёсуманлар билан тўла бўстон ёки Ой, Муштарий, Зухал билан тўлган осмон деб ўйлайсан, (киши). Саодатли никоҳ кечаси Ўғиз келинни қучоғига олиб ва ўпиш вақти етганда, айтдики, «Имон маҳкамлиги бўлмаса, менинг жоним халқуми сенинг шакар лабингдан тотли бўлмайди. Тавхид* калимасини арз қилмасдан, сенинг юзинг

(1) Аввалги нашрида нотўғри ўқилган. Аслида «хури ʻийн» дпр. Мух.

*Тавхид – бириктириш, бирлаштириш; Тангри битта, ягона деб билли.

бўстонида гул узиш юзаки баҳра олиш бўлур эди». Киз бу қутли, шавкатли ва муборак хислатли (йигит)дан мусулмон бўлиш таклифини эшитгач, умид қўли унинг белига маҳкам (боғланган) бўлса ҳам, қошини чимириб, ундан юз ўгирди. Ўғиз ҳам у ёввойи кийикнинг ваҳшати-ни кўриб, бирданига ўша ҳаёт фитнасидан ўзини олиб қочди. (Шу билан) яқинлашиб қолган иш узоққа чўзилди, тўю базм қазаб ва (бир-биридан) нафратланишга айланди. Отаси (буни) узоқ ва яқиндан, турк ва тожиқдан кўриб, эшитиб билдики, ўғлининг (бу) киз билан ҳеч қандай муносабати ва суҳбати йўқ.

Қорахон ҳамиша жону дили билан фарзандининг хурсандчилиги ва унинг айшу ишрат билан умр ўтказиши йўлини кидирарди ва шунга интиларди. Шунинг учун иккинчи марта гул рухсор, мушк ёғдирувчи сочли, Узро⁹⁴ юз, ширин сўз билан (ўғлининг) жаҳонни кўрувчи кўзини равшан, димоғини хушбўй ва муаттар қилишни истарди. Иккинчи биродари Қунхоннинг бир кизи бор эдики, унинг офтобталъат юзи қаршисида жаҳонни ёритувчи қуёшнинг чиқишга тобу тоқати йўқ эди. Янги ой унинг қошини кўриб хижолатдан бошини кўтаролмасди. Чунки (у) ҳуснда, барноликда ишваси комил, қўп маҳбуб эди.

Ш е ʼ р:

Олам гўзалларининг фитнасига бош,
Ўз қошидек дилбарликда ягона,
Ноз тўшагида ўлтирувчи,
Чигалларни ечувчи, мушкулларни хал
қилувчи.
Хуснда замоннинг яғонаси,
Шаҳарда яхшилиқнинг фасонаси эди.

Никоҳ мажлисида Ўғиз учун булутдек гавхарлар ёғдириб ва офтобдек зар сочиб, (уни) осмон сахни каби дур сайёралари ва марварид юлдузлари билан безади(лар). Тўй мажлиси охирига етиб, хурсандлик базми тамом бўлгандан сўнг, йигит билан киз, гўё икки юлдуз саодат буржида яқинлашиб, бахтиёрлик қутичасидаги порловчи (бу) гавхарлар икки дур шаклида ёнма-ён бўлдилар. Ўғиз унга ҳам қониқарли насихатлар ва зарур ваъзлар бериш йўлини тутди, фойдали ҳикоятлар ва ёқимли сўзлар айтишга қарор қилди, токи хато йўлдан тўғри йўлга, ҳавас йўлидан Тангрини таниш қондасига юз тутсин. Шаҳодат калимасини ўзига лозим тутишга, шариат ҳукмларини қабул қилишга ун-

дади, дунё ва охират учун зарар бўладиган гумрохликдан имон, тўғрилик ва (Тангрига) яқинлик йўлига бошлади. (Лекин) бу қиз (ҳам) ҳеч йўл билан унинг офтоб нурли мақбул сўзларига ўзининг қоронғу дилидан жой бермади ва итоаткор бошини унинг тобелик ҳалқасига солмай, оёғини хизматкорлик, чокарлик ва фармонбардорлик доирасига қўймади. «Шундай(ки) Тангри жохилларнинг дилларини муҳрлайди»⁹⁵.

Қорахон яна бир тустовуқ юзли, тўти сўзли, товус кўринишли, каклик юришли, пари пайкар ва фаришта манзарни у қутли нишон бахт қушига (яъни Ўғизга) жуфт қилиб, унинг муборакасар хотирида (яна) муҳаббат (ҳислари) уйғонишини истар эди. (Қорахоннинг) Дурхон⁹⁶ исмли яна бир биродари бўлиб, унинг иффат пардаси остида ўлтирган бир қизи бор эди. Уни ҳам Ўғиз учун сўратди. Бу гап-сўз бир неча кун кўча-кўйда шуҳрат топди. (Қорахон) бу муродни ҳосил қилишда сабо шамолдек ҳар тарафга елди. Айнан шу вақтда, Ўғиз кўнги хурсандчилиги учун овга чиқади. Шамолдек елувчи отига миниб, ов қилиш ниятида ҳар томонга чопади. Унинг оҳу кўз, кулон туёқ чопкир оти елганда, ниҳоятда тез кетганидан, ўз соясидан (ҳам) ўзиб кетарди. (Унинг) қора тусли, тез юришли буроқ* оти тоғу чўлни кезишда шамол ва чакмоқдан (ҳам) ўзиб кетди.

Н а з м:

Хўтандан бир гўзал келин келди, дединг,
Унинг сароғичи⁹⁷ анбардану, кўйлаги
мушқдан.
Замоннинг симурғи, лекин эҳсонлар эгаси
Тангри,
Уни тўрт қушдан таркиб қилган экан:
Лочиннинг химматидан, Хумойнинг
шаън-шавкатидан,
Оҳунинг сакрашидан, ҳаққушнинг вақор
тавқидан (ва) каркидон қувватидан.

Хуллас, (бу от) тез юрганда ва кезганда темирдек (мустаҳкам) туёғи билан ҳўкиз ва балиқнинг белини синдирарди⁹⁸. Сакраганда ва тез чопганда (эса) чанг ва тупроқни тўзитиши билан ой ва қуёшнинг юзига сурмаранг ниқоб тортарди.

Қ и т ь а:

Воҳ, қандай зебо отки, унинг ой танли
наълидан

* Буроқ — пайғамбар меърожга миниб чиққан от.

Ер курраси нил тусли осмон ичига макон
килди.
Йўрғалаганда ва чопганда унинг танидаги суяк
ҳалқаларни,
Хивич ҳалқалари деб гумон қиласан, (киши).
Жангда унинг ҳаракати оташи, кўзғолгундай
бўлса,
Совутнинг темир ҳалқачаларини ёндирар эди.
Узукнинг нақши орасида чумоли каби йўл
солиб юрар эди.
Нинанинг кўзидан ипакнинг торидай ўтар эди.
Фалакдай тез югурадиган ва ердай юк
кўтарадиган,
Қазодек йўл биладиган, гумондек узокни
кўрадиган эди.

Ва (Ўғизнинг) бошқа хизматкорлари ҳам бутлук шамол (от)га минган эдилар. (Улар) ўйноқлаб чопганларида айланувчи фалакдаги ой сингари бекарор кўринадилар. Ўқ уларнинг найзалари захматидан ажабланиш бармоғини тишларди. Ҳар бирининг ярақлаган ханжарлари йирткичларнинг дилларини уларнинг кўксидан турган холда ва ваҳший ҳайвонларнинг жонларини танларида турган холда хун қиларди; камон қарғалари қанот ва патларини ёйиб ўқнинг учига ўхшаган чангал наштарлари билан ов томирларини ёрарди. Овланган (ҳайвон)ларнинг қони ер юзига Яман ақиқи ва лаъли Бадахшон тусини берарди.

М а с н а в и й:

Ҳаво лочину, дашт ит(лар) билан тўлди.
Бири учишдаю, иккинчиси чопишда шитоб
килди.
Бири ҳавони паррандадан холи қилди.
Бири (бўлса) ерни югурувчи (ҳайвонлар)дан
холи қилди.

Шикаргоҳ жониворлар билан тўлиб «Ўзлари хоҳлаган қуш гўшларидан (истаганча) фойдаланардилар»⁹⁹ (ояти)га биноан, тўйга керакли бўлган қуш ва балиқлардан иборат нарсалар муҳайё бўлгандан сўнг, Ўғизхон дарҳол қайтиш жиловини бурди ва белгиланган ўз қароргоҳига қараб шошилди. Иттифоқо, уларнинг йўли Ўзхон юртидан тушди. Ўша ерда Ўзхоннинг қизи (ўзига ўхшаш) моҳи пайкар, муборак юлдузли, қуёш кўринишли бир тўда қизлар билан бир дарёнинг бўйида тонгдек равшан бўлиб ва офтобдек жилва қилиб (ўйнаб) юрардилар. Ўғизхон қумушга муштоқ бўлган пулсиз, иссиқдан безор бўлиб, соф ҳаво изловчи кишидек Ўзхон-

нинг қизи томон шошилди ва уни ўзининг муҳаббат оғушига тортилгандай хис қилди. (Ўғиз) шундай бир қизни кўрдики, ой ул қумуш юзли суратнинг хизматида гули савсарга ўхшаб, ойни ўраб турган нур доирасидек (белига) қуллик камарини боғлаган (бўлиб), Уторуд* мушкин-ракам қалами билан гулбарг юзининг васфини тасвирлаб, Нохид** гулнинг бинафша тус зулфи бандатик халқасини қулоғига таккан, қуёш унинг нурли жамолидан хижолат терига фарқ бўлиб, Баҳром¹⁰⁰ ярим уйқули унинг нарғис кўзидан (ўз) жонига омонлик тиларди.

Б а й т:

Унинг нарғис кўзларидаги тонг уйқуси (ғоят) сеҳрли,
Анбарин зулфининг товланиши суман устига чирмашган булбулдай эди.

Унинг зумрад кўз(лар)и ва лаълдек лаби софликда осмон зумрадининг ва офтоб лаълининг обрўсини тушириб, ипор ёғдирадиган жингалак сунбули (эса) тоза анбар бозорини ва ўткир хидли ипор нарҳини туширар эди. Зулфининг чавгон мисолли лами*** кеңг жахонни ошиқлар кўзига мим халқасидан ҳам тор кўрсатиб, камон мисол кошининг нуни ғам кўрганларнинг алиф қадрларини жим ва долга**** айлантирарди.

Н а з м:

Сен қомати келишган эгма қошсан, сендан ўзгада,
Қумушдан ўқ ва ғолиядан***** камок кўринмади.

(Унинг) фитна кўзғотадиган жингалак сочи гул ва ёсуманнинг соябони бўлди ва унинг дилни олувчи зулфи долаю насрининг (яъни юзининг) пардадорига айланди.

* Уторуд — Меркурий.

** Нохид — Венера.

*** Арабча — «лом»га ўхшатиш; жингалак маъноснда.

**** Арабча «ним»га ўхшатиш; кичик кўз маъноснда; «нун»га ўхшатиш; кайрилма кош маъноснда; «алиф»га ўхшатиш; алиф қомагли, навқирон маъноснда; «жим»га ўхшатиш; кадди букиб қўйиш маъноснда; «дол»га ўхшатиш; кадди букилган, эгик маъноснда.

***** Ғолия — кош ва сочга суртиш учун мушки анбардан ясаган хушбўй қора модда. Шоирлар одатда кокил ва қора кошни ғолияга ўхшатадилар.

К и т ь а:

Ёсуманнинг соябони ҳаммаси тоза сунбулдандир.
Соф гул юзининг посбони тоза нарғис кўздандир.
Гул рангфурушу, сабо аттор бўлса ҳам,
Ҳамма сармоёни унинг юзи ва мўйидан олардилар.
Гул сенинг рухсоринг ўрнини қидириб топа олмади.
(Ва) уни излаб, бошдан-оёқ тиканга айланди.

Унинг муҳаббат ўти шамъига ўхшаб, бошдан оёқини олиб кетди. (Ўғиз) махфий дўстлик ғоят авж олганидан, юз (бор) меҳрибончилик ва ширин сўз билан унга (бундай) деди: «Эй кўз равшани, ғам чеккан дилга роҳат берувчи! Агар (сен) менинг сўз(лар)имни эшитиб, йўлимга юрсанг, (айтганимни) тўхтовсиз тўғри топиб, Тангримга имон келтирсанг, (унда сен) менинг кўз(лар)имга нуру, жонимга оромсан. Қачонки, менинг сўзларимдан ва эҳсонлар эгаси (бўлган) Тангрининг фармонидан узоқлашсанг, бордию хур бўлсанг ҳам, нуқсонда (қола)сан». Ул қутли юлдуз(лик) қиз, у қуёш ва Нохид мисол (йигит)дан (бу) муборакасар сўз(лар)ни эшитиш биланок, (унга) бениҳоят бандалик ва ожизлик билан бошини қуйи солиб дедики, «Ҳозир осмон сингари сен учун итоат халқасини қулоғимга такканман; сенинг бахтинг ва муродингнинг келини бўлиб, (хузурингда) қўл қовуштирганман. (Шундай бўлгач), қандай қилиб бошимни итоат йўлидан бураман ва қандай қилиб гарданимни бандалик халқасидан чиқараман? (Бундан буён) хамиша сенинг кўрсатган йўлингдан бораман ва буюрган ишингга амал қиламан.

Б а й т:

Айтсангки, менинг итим бўл; буюрсангки, фигон деб,
Мен бу остонанинг итиман, нима десанг, нима буюрсанг (ижро қилғувчиман)».

(Алқисса, ул қиз) ўзининг кунни яна ҳам равшан қиладиган ҳусни орқали ул ой қутли толеъ ва муборак бахт юзасидан дунёни ёритадиган ва оламни ёндирадиган ул қуёш билан шараф буржида жам бўлдилар; мансаб ва улуғлик фалагининг Муштарийси давлат ва камол юзасидан иззату иқбол осмони(нинг) Нохиди билан шав-

катлик ва улуглик авжида қўшилди. (Уларнинг) айшу ишрат даражаси кўнгилини кўтарувчи ёр сарвидан (ҳам) юкори бўлди. (Ўғизнинг) ишрат ва хуррамлик боши дўстнинг асир этувчи зулфидан гирифторликни (ўзига) қабул қилди.

Б а й т:

Қандай хуш бўладики, интизорликдан сўнг,
Умидвор (ўз) мақсадига етса.

ҚОРАХОННИНГ ЎҒИЗХОННИ МУСУЛМОН ЭКАНЛИГИДАН ХАБАР ТОПГАНИ ВА УЛАР ЎРТАСИДА СОДИР БЎЛГАН НИЗОЛАР

«Тангри ўз меҳрибончилигидан кишиларга нима(ни) раво қўрса, уни тўхтатувчи йўқдир»¹⁰¹ (ояти)нинг олдиндан бўлган ҳукми билан, Тангри(нинг) ёрдами ва Парвардигорнинг қувватловчи осмони ҳидоят калиди билан ёруғлик эшигини Ўғизнинг ошнолик юзига очди ва «Тангри уларни тоза сув билан сероб қилди»¹⁰² (ояти)нинг соқийси тиниқ хушбўй майни руҳоний(лар) базмида унинг кушойишли руҳига бериб, ҳар чоғ абадий саодат насими йўқ бўлмайдиган иноят шамоли билан унинг фасоҳат баён тили шоҳида мусулмонлик гули очарди ва (у) важду хол* юзасидан буюклик эгасини улуглаб, таъзим билан оллоҳ-оллоҳ дерди. «Огоҳ бўлинг, Тангри ёди билан қалблар ором олади»¹⁰³.

(Ш е ь р):

Саъдиё (сен), дўст васлига етиша олмас
экансан.
Ҳеч бўлмаса, оз вақт бўлса ҳам, дўст билан
бўлайлик (1).

Қорахон унинг нима дейишидан ва нима қидиришидан гофил ва беҳабар эди ва ҳамиша (унинг) хаёл саҳифасига бундай ёзилиб ва дил заминига бу маънининг тухми экиларди: Магар (Ўғиз) ўзининг ғам-ғуссасини йўқотиш учун дилкаш нағмалар қилиб, дилни (турли) оҳанглар билан хуш қилса ҳам, аммо, аслида ўша оҳанглар руҳоний мажлис, роҳат ва осойиш базмининг нағмалари эди. Лекин инсонларнинг қўпчилиги билмасдилар. Аммо Ўғизхоннинг йўли

* *Важду хол* — суфийларда завқу шавқдан хосил бўладиган бир кайфият.

1. Шейх Шайх Саъдий Шерозийинки. — *Муҳаррир*.

ва туғма одати шундай эдики, ўзгалар(нинг) суҳбатидан унинг этагига гард юкмас, кофирларнинг коронғу кўзлари, «уларнинг кўзларида парда бордир»¹⁰⁴ (ояти) бўйича, унинг жаҳонни безовчи жамоли ойнасида хайрат ўз (акси)ни кўрмаса, ҳамиша қариндош ва бегона билан бирга юриш-туришдан четланарди ва ҳамма вақт яқин дўстлар, узоқ бегоналар билан бирга ўлтиришдан ва улфат бўлишдан қочарди. Шак-шубҳасиз, ғайбнинг хотифи «мени ёдинга олганинда нотақводорлар гуруҳи билан (бирга) ўлтирма»¹⁰⁵ (ояти) мазмунини унинг хуш-қулоғига ўқиди ва тўлиқ асар(ли) бу хабар туфайли турли баҳоналар билан қўзғолди ва ҳар куни бир саронинг бир бурчагига ва бир дарёнинг лабига бориб, гулгашт учун чаманзор ва томоша учун долазорни кезар эди. Гоҳо юз* ва лочин овига (боришга) ваъда қилса, бошқа вақтда ўрмонга бориб тўнғиз билан жанг қилганлигининг овозаси эшитилар эди. Шундай қилиб, кунлардан бир куни (у) олий толеъ ва баланд бахт билан ов хурсандчилигига чиқишга қасд қилган эди. Сулаймон каби оташнишон, шамол отига миниб (чопганда), ҳаво қора отнинг чанги ва бўз от губори билан анбар эланиб, абир аралаштирилгандек бўлди. Бас, жонни овловчи қушлар таркаш** ичида пат устига пат қўйган эдилар. Оташ сайр, сувдай оқувчи отлар туёқ устига туёқ қўйиб, қулоқларини қулоқларидан ўтказганидан паррандаларда учишга мажол ва судралувчиларда юриш-югуриш имкони қолмаган эди. Жониворлар жарга*** доираси ўртасида мушкул аҳволда қолган эдилар. Тустовук жилвасидан ва қалиқнинг йўрғалашидан лочиннинг хайрат бармоғи оғзида қолиб, (бу холни) кўрган ҳар бир қуш лочиннинг оқ хошия (ли) хатидан (яъни тумшуғидан) ажал ёрлиғини ўқирди ва юзнинг жонни қуйдирувчи ҳамласи захмидан оҳунинг юзида ранг қолмаган эди.

М а с н а в и й:

Тустовук шохдан-шохга сакрарди,
Ва жилвасидан лочин қўлдан учарди.
Бу ҳалқада ҳар томондан (пешвоз) келарди,
Юз жангчининг овозию, оҳунинг оёқ товуши.
Йиртқич шерлар мастликни пеша
қилгандилар,

* Юз — оҳунни овлайдиган хайвон.

** *Таркаш* — садоғ, ўқдон; ўқ халтаси.

*** *Жарга* — ёввойи хайвонларни овлаш вақтида қурйладиған қуршов.

Найза(нинг кўплиги)дан дашту сахро ўрмонга айланди.

Б а й т:

Ўғиз шикор сайрига кетгач, Қорахон бир мажлис тузди. (Бу мажлисда) Ўғиз ҳали муносабатда бўлмаган иккала келинини бир ерга тўплаб, уларнинг кўнгилларини беҳад кўтариб, уларга ҳисобсиз қарамлар кўрсатди. Суҳбат вақтида улардан сўрадики, «Не сабабдан Ўғиз сизлардан четлашиб, Ўзхоннинг қизи билан бирга бўлди. Қолбуки, унинг ҳусни сизларнинг офтоб жамолингининг (фақат) бир шуъласича, ҳуснингиз хирманининг бир арпасича ҳам эмас-ку. Албатта, бу орада бир ҳикоят ва бу дostonда бир ривоят бўлса керак. Агар бу воқеа борасида сизларда бирор гап бўлса, сўзланглар». Келинлар сўзлашга мажол топиб, хотирлари(нинг) садоғида бўлган гапларни чиқариб дедиларки, «Ўғиз илгариги дин(имиз)ни қўлдан бериб, янгидан бир дин чиқарди. Шу (дин)ни ўтган оталаримиздан эшитган эмасмиз. (У) бизларни ўз динига (ўтишга) ҳар қанча ундаса ҳам, унинг амру фармониға бўйсунмадик; ота-боболаримиз динидан бошқа динга майл қилмадик. «Биз (фақат) ота-боболаримизни бир динда топдик ва ҳақиқатан уларнинг изидан борамиз»¹⁰⁶. Бу сўзни эшитиши билан Қорахоннинг жаҳли қўзиб, жони халқумига келди. Тамом ҳаяжонга келиб, зўр даҳшат билан борғохининг яқинлари ва мудаббирларига дедик, «Ўғиз болалиғида умид боғининг гули ва абадий давлат базмининг шамъи бўлиб қолиши кўринар эди. Хозирда ҳақиқатан (ҳам), ўт ёқиб, жаҳонни ёндирувчи оташ бўлибди. Энди (унинг) савдойи бошини танасидан жудо қилинмаса, мамлакатга бундан (ҳам) кўп ташвишлар келади. Агар унинг умид қўли умр этагидан калта қилинмаса, мурод ипи ихтиёр қўлидан чиқиб кетади. Қўрқаманки, агар бу балони дафъ қилишда ва бу можарони йўқотишда озгина бепарволик содир бўлса (тез орада) чумоли илонга, илон (эса) одамни дамига тортувчи аждаҳога айланади. «У ёлғиз шундай кишики, сизларни оталарингиз ибодат қилган нарсалардан қайтаришни истайди»¹⁰⁷. (Энди) биродарлари гумроҳликда уларга ёрдам беради». Келинлар (ҳам) шамол кўзғотувчи сўзлар ва оташомиз ҳикоялар айтдиларки, (Қорахон) дарҳол офтоб зарраларидан (ҳам) ортиқ, булут ёмғирлари қатраларидан (ҳам) кўп лашкар тўплади. Ҳаётдек фитна кўзғотувчи, ўқ ва шамширдек қон тўқувчи сипоҳлари билан (ўғлига қарши) урушга отланди.

Хаддан ортиқ аскар билан равон бўлганда,
Ер ҳам осмондек ўрнидан кўзғолди, дейсан.
Ердан чанг осмон сари чунон кўтарилдики,
Гўёки ой тупроқ билан сирлашайпти, деб
ўйлайсан, (киши).

Лашкар чанг-тўзон ичида шундай бўлдики,
Мисли қора булут орасидаги ялтироқ юлдуз
(каби).

Ўзхоннинг қизи бу воқеани эшитгандан кейин, оташнишон, шамолдек елувчи хабарчи юбориб, Ўғизни бу ҳол ва кайфиятдан, кўрқинчли мушқул ишдан огоҳ қилди. У (Ўғиз) ҳам кўп сонли қўшин тўплаб, (уруш) асбобларини ҳозирлади ўз холи ва имконига қараб қуролланиб, жангга шайланди.

ЎҒИЗХОННИНГ ҚОРАХОН БИЛАН УРУШ ҚИЛГАНИ, (УНИНГ УСТИДАН) ҒАЛАБА ҚОЗОНГАНИ ВА ТАЛАШИШ ПАЛОСИНИ ЙИҒИШТИРГАНИ

Икки тарафнинг лашкари бир-бирининг муқобилига келгандан сўнг, дастлаб Ўғизхоннинг аскарлари кофирлар билан урушиш ва мушриклар*нинг илдиизидан кўпориш учун олов сочувчи тигларини қинидан чиқариб, фитнанишон найзаларининг учини отларининг қулоқларига тўғрилаб, уруш майдонида осмондаги юлдузлар сингари саф тортдилар.

(Б а й т):

Ҳамма лашкар ғазабланган шердек урушга
қаттиқ киришди.
Барча қўшини кўкрак ва билаклари (билан)
зўр филдек (эди).

Қорахон ҳам (ҳатто) мунажжимлар аҳли (унинг) ҳисобини шарҳ қилишдан ожиз бўлган саноксиз лашкар ва ҳеч (бир) доно ва ҳисобчининг ақл ва фикри тасарруфига сиғмайдиган миқдорда кўп суворийлар ва хизматкорлар тўплади. Уларнинг ҳаммаси ханжар ва найза билан эмишган, от ва эгар билан туғишган эдилар (ва) уруш майдонида нард**нинг доналаридек саф безаган эдилар. (Шундай қилиб), ўша бўкирувчи икки арслон ва икки йиртқич қоплон

* Мушрик — эътиқодда Тангрига шерик қўнувчи; маъжусий.

** Нард — қадимги замонда Шарқда кенг тарқалган шахмат ва шапкага ўхшаш ўйин.

шикоргоҳда бир-бири билан тўқнашдилар ва ов жангини урушга айлантирдилар. Қулон ва охуларни овлаш шерларнинг жанговар овига айланиб кетди. Овдаги ҳайвонларнинг фарёди ноғора(нинг) ғулғуласи, қушларнинг чуруқлашлари тасбиҳ ҳамда такбирга айланди. Шамшир хавфидан шер юзини ўз ўрмонига ўғирадиган, тез учадиган ўқнинг қўрқинчидан бургут хаво авжидан пар ташлайдиган чоғда Ўғизхон давлат ёрдамчиларидан бир нечаси билан кофирларнинг сафига от қўйиб, ер юзидан чангни осмон қуббасига етказиб, қуёш булоғини чанг билан тўлдирди.

М а с н а в и й:

Отлиқларнинг қуюн каби чангидан
Қуёш булоғи тўлиб-тошди.

Ислон лашкари ва кофир(лар)нинг гуруҳлари уруш майдонини марказ қилиб ўраб олдилар; мусулмон ва кофирлар(нинг) тўдалари дарё тўлқинлари сингари бир-бирларининг устига чиқиб кетдилар.

Н а з м:

Жаннат умр сотувчилари ширин жонга баҳо
қўйиб,
Ғавғо бозорига кирганларида,
Тиф урувчилар қилич билан қуёшнинг
нуридан (кесиби) олардилар.
Жанг ғубори осмон юзини (тамом) беркитди.
Фил товонининг захмидан тоғлар сахрога
айланди.
(Ўлдирилган) шердилларнинг танидан сахро
тоғ бўлиб кўринди.
Бу жангда мард(нинг) ажали яқин кўринди.
Пахлавонларнинг умиди узокдан шайдо
килиб турди*.

Аждарнишон найза(лар) жанг саҳросида арғувон** тусида сел оқизди ва олов сочувчи тиф(лар) ер бағрини қон билан бўяди. Сувдай тиниқ ханжар қон тўлқинларини кўм-кўк фалак авжига етказди. Уруш дарёси(нинг) қайнаб тошганидан, жанг майдонидаги мардлар танасидаги жавшан***(лар ҳам) мавжланиб кет-

* Сўнги мисранинг маъноси аниқ эмас.

** *Арғувон* — қизил ва чиройли гуллайдиган дарахт; чиройли қизил гул.

*** *Жавшан* — совут, зирх, пингичка сымдан тўқилган қадимги уруш кийимларидан бирининг номи. Одатда у билан жангчилар асосан кўкрак қафасини ўраганлар.

ди ва жанг оловининг кучлилигидан қаҳрамонлар кўксидаги қалқонлар қизиб кетди.

Н а з м:

Уруш олови қизиганидан, темир кубба*
Бошнинг қопқоғини куйдирар (эди).
Жавшан қизиганидан кўкраклар (ҳам) қизиби,
Мия дубулға** остида (бўлса-да) куйган (эди).
(Ўз) хосиятига хилоф бўлиб, ўтнинг
тафтидан,
Самандар***нинг устихонлари (ҳам) куйган
(эди).

Жанг олови (нихоятда) кучайган бир пайтда Қорахоннинг вужуд хирмани куйиб кетди; ялтироқ тиф оташидан унинг умид офтобинини хароб қилувчи булут қоплади. Кимки, саркашлик қиличини қинидан чиқарса, ўша қиличи билан ўлдирилади. Нима (ёмонлик)ни ўйласанг, ўшанга ўзинг гирифтор бўласан. (Қорахон ҳам) ўз бошига ўзи етди. Нифоқ тухмини эккан эди. Умидсизлик ҳосилини (йигиб) олди. «Агар яхшилик қилсангиз, ўзингизга яхшилик қилган бўласиз ва агарда ёмонлик қилсангиз ҳам ўзингизга қиласиз»¹⁰⁸.

Б а й т:

Нима ҳақда сўзласанг, ўша тўғрида эшитасан.
Агар тикан эксанг, суман ўрмайсан.

Қорахон(нинг) лашкари, юлдузлар офтобдан қочганидек, бахтиёр Ўғиздан қочдилар ва шабнам сингари ўзларидан тўқилдилар. Ўғизнинг кўпчилик қавмлари ва амакиваччалари, у билан иттифоқ бўлиб, давлатининг зоҳир бўлишига ишонганликларидан, қарийб етмиш беш йил давомида уларнинг ўртасида бўлган уруш-талаш, қирғин ва қон тўкиш тамом бўлди. Оқибатда ҳаёт Ўғизга насиб бўлиб, (уруш) унинг фойдасига ҳал бўлди. Уруш-талаш бўлган ердан то Бухорога қадар (мамлакатлар) унинг фармонида ўтиб, жаҳон майдони отига жавлонгоҳ бўлиб қолди.

Б а й т:

Кимгаки Тангри ёрдам қилар экан,
Унга ҳукм юргизишда кимнинг ҳадди бор?!

* *Кубба* — темир кулоҳ.

** *Дубулға* — совут, зирх.

*** *Самандар* — қалтақесакка ўхшаш жонивор. Афсонага кўра, у гўё ўтдан пайдо бўлиб, ўт ичиде яшар эмиш.

Ўғиз билан ёвлашган ва ёрдам бериш одатидан узоқ бўлган бошқа авом ва қавмлар (Ўғизхон давлатининг) шарқ томонида жойлашдилар. Турклар наздида муқаррар ва муайяндики, мўғуллар ўша наслдан тарқалганлар. Ўша замонда ҳамма кофир ва диёнатсиз бўлган. Унинг (Ўғизнинг) замонида ҳамма Тангрини танийдиган ва унга шукур қилиб, уни мақтайдиган бўлди. «Тангри хоҳлаган кишини тўғри йўлга бошлайди»¹⁰⁹.

Н а з м:

Сен томонга ўзингдан бошқа ким йўл кўрсатади?
Бекик йўлни сендан бошқа ким очади?

Ўғиз фируза тусли гумбазнинг айланишидан бахтли бўлиб, унинг давлат муҳри фалакнинг ёқут муҳридай (яъни қуёшдай) оламни ёритгач, фалакнинг сабзаранг чодир (фақат) бир парча бўлиб, оламтоб қуёш (унга нисбатан) бир кубба бўлиб кўринадиган олтин ранг бир чодирда амирларга ва баҳодирларга, (уларнинг) мартабаларига лойиқ ташрифотлар (кўрсатди) ва (уларга) қимматбаҳо саруполар совға қилди. Уруш кишиларини ва кўпгина пахлавонларнинг бошини силади ва уларнинг ахволи саҳифаларига тарбият рақамини нақшлади. Ўша вақтда унга қўшилган ва унинг давлат фитрокига* ўз бошини боғлаган жами қавмлар ва амакиларига «уйғур» деб ном берди. Бунинг маъноси — қўшилиш ва мадад қилишдир¹¹⁰. Қонгли, қипчоқ, халаж¹¹¹ ва огожири¹¹² (қабилаларидан бўлган) халқлар уларнинг фарзандларидан бўлиб, ана шу низолар ва жанжалларда ҳамда (юз берган) бошқа воқеаларда, шароитга қараб, уларнинг айримларига, яхши феълларига (ҳам) қараб, исм ва ном берди. Баъзиларига нисбатан (бўлса) бирор гуноҳ (ёки) нуқсонидан хажв қилишни (ўз) ичига оладиган бир сўзни уларнинг ахволи саҳифасига битар эди, токи булардан бирига ғурурланиш сабаби иккинчисининг огохлик воситаси бўлсин. Ўша фирқаларнинг исмлари ва тафсиллари будир:

Уйғур (қавми). Ўғиз отаси ва амакилари билан Тангрипарастликда низолашиб юрганда Ўғизга қўшилган ва унга тобелик камарини белларига боғлаган қавмдир. Уйғур (сўзи)нинг

маъноси юқорида айтилди. Бу жамоа Ўғиздан ҳеч вақт ажралмас ва хилофлик қилмас эди. Унинг (Ўғизхоннинг) давлат оти жаҳонни кезишда фалакнинг сабзаранг отидек тез бўлиб, офтоб(нинг) тиғи унинг мамлакат очувчилик урушлари тиғи жозбидан ўтмас бўлиб қолган бир замонда уларни Дарбант чегараларидан қайтариб келган¹¹³, токи улар шоҳона байроқлар ўрнига келгунча мамлакатни муҳофаза қилишда ниҳоят тиришсинлар. Уйғур қавмлари тўлиғича ўша боғнинг меваси ва ўша чироннинг учқунидир.

Қонгли (қавми). Ўғиз ва унинг амакиваччалари ўртасида низо кучайиб (улар бир-бири билан) тиғ ва ўқ тили билан сўзлашиб юрган вақтларда (қонгли қавми) уларнинг мулкани, хирожини, тахту тожини талон-торож қилди ва ташқари қимматбаҳо тошлари, нақдиналари ва турли мато ва кийимлари (қонглилар) қўлига тушди¹¹⁴. Бу (нарсалар)ни ўша томондан олиб келиш мушкул ва қийин кўринди. (Шу вақтда) бу жамоа назар ва фикрнинг нозиклиги билан аравалар ясардилар, қўлларига юкнинг ҳаммасини араваларга ортардилар. Ва шу мақбул ишлари туфайли «қонгли» лақабини олганларки, (қонгли) — араванинг номи бўлган. Қонглиларнинг барчаси ўша номнинг қатралари ва ўша дарёнинг томчиларидир. Султон Жалолуддин (Хоразмшоҳ)нинг онаси Туркан хотин¹¹⁵ (ҳам) шу қабиладан (бўлиб), шу пиликнинг шуъласидир.

Қипчоқ (қавми). Ўғизхон итбороқ (қавми билан) жангда шикаст еб икки дарё оралиғида қолиб, унда макон қилган (вақт)да ўша жангда эри шер шамширининг чанғалига тушган (яъни ўлдирилган) бир хомиладор хотин замоннинг ажиб вазияти туфайли хомиладорликдан бўшаниш учун чириган катта бир дарахтнинг қавагига кириб бир ўғил туғди. Бу ҳол кайфияти Ўғизхоннинг шарафли қулоғига етгач, марҳамат ва қарам юзасидан амр қилдики, «Бу боланинг отаси йўқлиги учун менга фарзанд ўрнида бўлсин ва менинг тарбиямдан баҳраманд бўлсин». (Ўғизхон) унинг исмини Қипчоқ қўйди ва унинг тарбиясида (зўр) ҳиммат кўрсатди; уни фарзанд ўрнида тутди. Мазкур исм «қабак» сўзидан олинган бўлиб, туркчада қавакли дарахтни шундай атайдилар. (Орадан) ўн етти йил ўтгач, Ўғизхон итбороқ қавмининг енгди ва Эронзаминни (ўзининг) осмондаги юлдузлар каби камол(га) етган маҳрамлари беэ-

* Фитрок — ов қилинган паррандаларни боғлаш учун эгарнинг икки томонида боғланган тасмалар.

ги билан тўлдирди. (Бутун) дунё мамлакатларини тақдир ёрдами билан бўйсундирди ва жаҳонни тиг ва найза зарби билан ўзига қаратди. (Бундан) бир қанча вақт ўтгач, (Ўғизхон) ўз юртига ва қароргоҳига қайтган эди (ҳам)ки, яна хабар келдики, итборқлар (унга қарши) яна исён бошлабдилар ва душманчилик шамширини туғён суви билан суғорибдилар. (Ўғизхон) уларнинг зарар(ли ҳаракат)ларининг олдини олиш ва ёмонлик (ният)ларини дафъ этиш учун Қипчоққа яйловда ўлтиришни ва уларнинг (исёнчиларнинг) йўлини тўсишни буюрди. Ўша замондан бери у қавмнинг яйлов ва қишлоқлари ўша оташнинг учқунларидир¹¹⁶.

Қорлиқ (қавми). Қачонки, Ўғизхон Ғур ва Гаржистон¹¹⁷ дан ўзининг асл юртига қайтар экан, бир баланд тоққа етдики, осмон баландликда унинг камарбастаси эди ва (ўша вақт) ер атрофи, ҳаво этаги қор билан тўлган тоғдай мушк ва кофир билан тўлган эди. Совуқнинг шиддат ва савлатидан бир фирка (Ўғизхоннинг) муборак узангисига мулозим бўлишдан ортда қолди. (Мавжуд) ясоқ¹¹⁸ ва қоида кишини ундан ортда қолишга йўл қўядиган эмас эди. Ўғизхон ўша ҳаракат улардан содир бўлганини билди ва танбех ва тобелик юзасидан у халққа «қорлиқ» деб лақаб берди; яъни (қорлиқ) қор эгаси демақдир. Улар ўша жойда туриб қолдилар ва уларнинг юртларидан баъзилари Сова¹¹⁹ (вилояти)нинг атрофларидадир.

Халаж (қавми). Ўғизхон Исфахонни олиб қайтаётганда, бир хомиладор хотин туккан эди. Тангрининг сахийлиги унга (ўз) насибасидан баҳра олишда очик қўллик кўрсатганда, (онасининг) кўкрак булоғида нам қолмаган эди. Заҳмат кечасининг узунлигидан шакар қамишдонда (сутдан) асар қолмаган эди. Бола (очликдан) қуруқ лаб ва нам кўзлари билан йиғларди; очлик интизорлигида кўзини очиб ҳар томонга (қараб) жовдирарди. Шу ҳолатда ўша аёл эрининг кўзи тустовуқни тутиб олган бир шағалга тушди (ва шағалга) калтак отиб, унинг қўл ва оғзидан ўша луқмани (тустовуқни) тортиб олди. Тустовуқни худди шағал юрагидек (килиб қовуриб) кабоб қилди (ва) уни хотинига берди. Она ва фарзанд ўша таомдан баҳра ва ҳаёт дарсидан сабоғ топдилар. Фармоннинг дахшатидан ва ясоқнинг қаттиқлигидан кишининг (бир жойда) тўхташга мажоли йўқ эди. Бир неча кундан сўнг бу бечора лашқарга етиб олди. Ўғизхон, унинг хол-аҳволига тушунгач,

унга: «қол оч», яъни «оч қол», деди. Халажларнинг ҳаммаси шу ёруғсиз уруғдан ва ис босган кулбадандир.

Оғожирри (қавми). Бу ном қадимдан бўлмай, (балки) Ўғизхон(нинг) қавмлари Эрон мамлакатига (бостириб) қирганларида ўрмон четларини (ўзларига) юрт ва қароргоҳ қилиб олган бир тоифани «оғоч эри», яъни «ўрмон кишиси» деб атадилар. Оғожирриларнинг барчаси шу тоифа наслидандир. Ўғизхонга итоат қилиб, жон бағишловчилик ёзувини диллари ва хотирларининг саҳифаларига нақш қилган туркманлар (ҳам) мазкур қавмдандир.

Ўғизхон ҳокимлик мансабига эришиб, мақсадига етиб, (мамлакатда) тинчлик (ва осойишталик) ўрнатгандан сўнг, «уйғур» номини ўзи билан ҳамжихат бўлган туркларнинг барчасига берган бўлса ҳам, (лекин) улар орасидан баъзилари, юқорида баён қилинган сабаб билан, ўзларига хос исм ва махсус лақаб олдилар. «Уйғур» сўзи қолганларга исм бўлиб қолди.

ЎҒИЗХОННИНГ АСЛ ВА ТЎҒРИ ЙЎЛДАН КЕТГАН АВЛОДЛАРИ ҲАМДА УЛАРНИНГ МАШХУР НОМЛАРИ ВА ЛАҚАБЛАРИ

Ўғизхоннинг ажойиб ҳунарли, покиза гавҳар, кўёш суратли гўзал олти ўғли бўлган эди. (Ўз навбатида) ҳар бир ўғлининг тўрттадан улўғвор ўғиллари бўлиб, уларнинг пешоналаридан бахт ва давлат нишонлари, мансаб ва ҳашамат аломатлари очик ва равшан кўриниб турарди. Жаҳон уларнинг эҳсонли вужудларидан бахт ва гавҳар билан (безалган) тождек ясатилган ва олам ўша қутли сифат (ўғил)ларнинг зотлари марваридларидан, фалак (эса) ёруғ юлдузлар билан безалгандек, зийнатланган эди. Улардан йигирма тўрт тармоқ вужудга келиб, ҳар бири бир ном ва бир лақаб билан машхур эди. Барча туркманлар шу қавмнинг наслидандир. Ўғизхон(нинг) қавмлари ўз юртларидан Мовароуннаҳр мамлакатига ва Эрон тупроғига келганларидан сўнг, бутхонадан беҳиштга, йўқликдан борликка — Эрам боғига ўтиб ором олдилар¹²⁰. Уларнинг туғилиш ва кўпайиш ҳаёти (бу ерда ҳам) давом этди ва тақдир тақозоси сув ва ҳаво шакллари(нинг) қўшилиши (натижаси) бўлиб, фарзандлари аста-секин тожик тусини олдилар ва уларнинг турклик шаклидан (асар ҳам) қолмади. (Шунинг учун уларни) туркман ёки туркманмонанд дейдилар¹²¹. Бу гап

қадимдан эмас. Шу сабадан, бу ном билан Ўғизхоннинг барча фарзандлари ва қавмлари аталадиган бўлиб, шу (ном) билан маълумдилар. Уларнинг ҳар бири ўз тармоқларини билдирди. (Ўғизхоннинг) олти ўғлининг исмлари қуйидагича: Қунхон, Ойхон, Юлдузхон, Кўкхон, Тоқхон ва Денгизхон. Уларнинг аввалги учтаси «бузук» аталган ва Ўғизхон уларни ўз лашкарининг ўнг қанотига тайинлади. «Учук» деб аталган бошқа уч ўғлига (бўлса) лашкарнинг сўл қаноти муқаррар бўлди. (Ўғизхон) ўғилларининг «бузук» ва «учук» аталишининг сабаби (кейинча) шарҳ қилинади. Бу ўғилларидан ҳар бирининг тўрттадан фарзанди бўлиб, уларнинг исмлари кенг ёзилган китобларда келтирилган ҳамда туркларнинг тил ва оғизларида машҳурдир. Бу (китоб) бундан ортиқ изоҳни кўтара олмайди.

МУНОСИБ ХОН ЎҒИЗХОН (БОШҚА) МАМЛАКАТЛАРНИ БОСИБ ОЛГАНДАН КЕЙИН ЎЗИНИНГ АСЛ ЮРТИ ВА ТУФИЛГАН ЕРИ БОРТОҚ ВА ҚАРТОҚҚА, ЯЪНИ ДАШТИ ҚИПЧОҚҚА ҚАЙТИБ КЕЛГАЧ, ҚУРУЛТОЙ ЧАҚИРИШИ ВА БАЗМУ ТҒЙЛАР ЎТКАЗИШИ БАЁНИ

Ўғизхон олов соҳувчи найзаси(нинг) шуъласи, кескир тигининг ўткирлиги, бахт-иқбол биллагининг кучи, шамшир ва гурзи (сининг) қуввати билан ер юзининг тўрт содда рукнини* ва рубъи маскуннинг етти иқлимини (ўзининг) хукмронлик тутамига ва ихтиёр ўрамига киритиб олди¹²². Занг (яъни ҳабашлар) ва Фаранг (яъни Европа) мамлакатларининг подшоҳлари унинг буйруқларига итоат қилишда ва бўйсунушда ҳамжиҳат бўлдилар. Араб ва Ажам (унга) бандалигини иқдор қилишда ва ожизликларини изҳор қилишда (ва) бошларини қўйи тутишда якзабон бўлиб қолдилар.

М а с н а в и й:

Жаҳоннинг у бошидан бу бошигача (ва) у
четидан бу четигача
У шамшир ва оғир гурзи (воситаси билан)
олди.
Фалак шундай олтин тожу тахти билан
Унинг боргоҳида (хизматкорлик) камарини
(белга) боғлади.

* Қадимги юнон ҳакимлари ер ва ундаги нарсаларнинг ҳаммаси олов, ҳаво, сув ва тупроқдан иборат тўрт элементдан таркиб топган, деб тушунганлар. Шарҳ олимлари бунини тўрт содда руқни ёки аносирни арбаъ деб атаганлар.

Унинг расму одати(нинг) ҳаммаси адлу дин
эди.
Унинг динидан жаҳон нурга тўлиб-тошган
(эди).
Жаҳон унинг ҳамма истакларини амалга
оширди.
Унинг номи жаҳонни (сақловчи бир) тумор
бўлди.

(Ўғизхон) шаҳарларни босиб олгандан ва (уларни) тузатгандан кейин, кўп иморатлар қуриб, халқларни тинчитиб, зарур ишларини тугатиб (ўз) мақсадига етгач, ўзининг асли юрти ва туғилган ватани (бўлмиш) Бортоқ ва Қартоққа қайтди ва саодат юлдузли қадамининг ташрифи учун маросим буюрди ҳамда тўй расми билан қавмлардан ва қон-қардошларидан жамисини тўпладики, майдондаги тўпланган кишилар сонининг кўплигидан (уларни) санаш мушкул эди. (Шундай қилиб, Ўғизхон) дилни очадиган бир базм ва жонни орттирадиган бир мажлис тузиб, уни олий жаннат каби такаллуф билан ғоятда безади ва камоли шавқ ва беғамликдан, ниҳоятда айшу севинчдан саодат эшикларини давлат арбобларининг юзига очди. Кўнгилни мафтун қилувчи очиқ чехрали соқийлар, ширин ўқийдиган хушовоз машшоқлар (мажлис аҳлининг) ғам ва машаққат ранжини йўқотиш, айшу фароғат мўлчилигини қувватлаш учун эритилган қизил ёқутдан ва чангу рубобнинг ипак торидан, маҳбубларнинг лаъл лаби ва дур тишидан, ошиқларнинг кумушдек (кўз) ёши ва зар чехрасидан ҳакимона таркиб ва бир ширин (ичимлик) тайёрладиларки, ўша нўшдору*дан бир дирҳам ёки бир мисқолда истеъмол қилмасданок, хидидан (ҳар қандай) зийрак ақл маст ва беҳуш бўлиб, (бутун) дунёни кемириб юборадиган ишқ (эгаси бўлган) дарёдек жўш ва хурушга келди.

Р у б о и й:

Ўрнингдан тур, бу танг дилнинг давосини
келтир!
Ва бир тусли мушкбўй майни келтир!
Агар дилни шодлантирувчи сабабларни
(билишни) истасанг,
Ёқут тусли маю, ипак (торли) чангни келтир!

(Базмга) биянинг сути ва узум ширасини
шунча (кўп) тўплادиларки, осмон (бир) хум-

* Нўшдору — оғир жароҳатни тузатадиган дори.

хонаю, денгиз (бир) коса бўлганда ҳам, маъни харфларга сиғмагандек, унга сиғмас эди. (Кишига) қувват ва парвариш бўладиган қушлар, балик, от, қорамол, қўй (гўшти)дан иборат турли (нозу) неъмат ва таомлар шунчайин кўп тайёрланган эдики, (уларнинг хирмани) тоғу адир билан баробар эди. (Масалан) турли ов хайвонлари (ва) қушлардан: турна ва чумчуқлар, қулон ва кийиклар, каклик ва тайху*лардан ташқари, (бу ерда) тўксон минг қўй ва тўққиз минг бия сўйилди. Шу қадар чавати, кулча ва лочира фалак(дек) баланд, осмон(дек) кенг хонтахтага териб қўйилган эдики, гўё ердаги ҳар бир нарсадан бир ой бош кўтаргандай ва ер парчаларининг ҳар бир заррасидан бир куёш чиққандай (туюлар) эди. Ҳар орзуки, (уни) кўнгил тилар экан, оҳудан қўзигача, қоҳу**дан полиз мевасигача ҳамма нарса мухайё эди. Ғамдан бошқа ейиладиган ҳамма нарса бор эди. Мисра: *Ғам чекишга ҳам рози бўлган эдим, (лекин) у йўқ эди.* Нозанинларнинг сабза хатлари унинг (Ўғизхоннинг) дастурхонига қўйилган сабзаларнинг бош кўрсатишидан (фақат) бир намуна эди (холос); маҳбублар боли(нинг) ширинлиги унинг ҳолвалари ширинлигидан андак маза тотишдан ортиқ эмас эди. Заъфар*** (билан пиширилган) палови ҳеч қандай ўлтиришда, ҳеч қайси таом олдида юзи сарғаймас эди. Унинг қиймалик палови у билан баробарликка даъво қилган ҳар қандай таомдан, ақл тарозусида (тортганда ҳам), ортиқ келарди. Агар ўша (дастур)хоннинг ушоқлари (бирор) жойда тутиб қолинса, то қиёмат-қойим бўлгунча насибахўрларнинг иши ўшандан битар эди. Унга умид қилиб ҳеч бир (дон) терувчи қуш (бирор) донани (ҳам) ошиёнига элтмас эди ва ҳеч бир очкўз (ва) таъмагар (унинг) андиша супрасида (ўзининг) ризку рўзи ғамини емас эди. Машхур Низомий¹²³ бу базмга муносиб бир шеър ёзган эдики, етти фалак (дастур) хони, унинг (нозу) неъматини ундан фақат бир лўкма (бўлиб), Кайхусрав¹²⁴нинг жами унинг (Ўғизхоннинг) хурсандлик базмида (фақат) бир пиёлагина эди.

Хаддан зиёд турли таомлар,
Заррин (дастур)хонларга (кўплаб) қўйилди.
Чавати, лочира ва юмалоқ юзли кулчалар
Саропарда* атрофидан кўча четигача
(қўйилган) эди.
Тоғдек катта ҳўкиз ва баликларнинг
қўйлигидан,
(Уни кўтаришдан) ер (остида)ги ҳўкиз ва
баликлар (ҳам) чарчади.
Хушбўй покиза полуда**ларнинг кўплигидан,
Бас, миялар полудаси (ўз) жойига келди.

(Ўғизхон) тўй тантаналари охирида юқори мартабали кишиларни олтин тож, кулоҳ ва (заррин) камар билан мартабаларини юқори кўтариб ҳурматлади. Зийрак ва равшанзамир (киши)ларни заррин чопонлар, зар нақшли кийимлар билан Муштарий савлатли ва офтоб кўришнишди қилди. Айниқса, бошқа мамлакатларни босиб олишда отасига ҳамроҳ бўлиб, зўр ҳаракатлар қилган ва (унинг) жаҳонгашталиқ, босқинчилик қилиб юрган замонларида офтобдек тиф уриб баланд қалъалар, осмон кенглигида(ги) қўрғонларни олган олти ўғлига ортиқча меҳрибончилик ва ҳурматлар кўрсатди.

Тўй ва хурсандлик мажлислари тугаб, ҳаво ва хаваснинг истило(чи) қўллари боғлангандан бир неча кун ўтгач, (Ўғизхоннинг) олти ўғли бир-бири билан келишиб ов хурсандчилиги қасди билан шамол юриш(ли), оташфеъл отларига миндилар. Ногоҳ, йўлда олтин суви юритилган учта камон ўқи ва зардан (ишланган) камон топиб олдилар. Камон янги ойдек дунёни бармоғи билан кўрсатадиган ва маҳбубларнинг қийғоч камон қошидай дилбарликда ягона эди. Ўқлар (бўлса) фитна қўзғотишдан хабар бериб, дилбарлар ғамзаси туфайли қон тўкилишини кўрсатиб турарди. Шундай қилиб, (улар) йўлдан топиб олган (нарса)ларини оталари хузурига келтирдилар ва (уни) «қандай қилиб тақсимлаб оламиз», деб сўрадилар. Ўғизхоннинг бахт ва иқболли чехраси бу қутли фолдан давлат ва камол тонги юзидек яраклаб кетди ва унинг умидли лаб ва тишлари, баланд бахти, заковат толеи ғолиблигидан баҳордаги гул ғун-

* Тайху — тоғ ва даштда яшовчи товукдан кичикроқ қуш; чил.

** Қоҳу — гўшти мазали қушлардан бирининг ном.

*** Заъфар (заъфарон) — сариқ, хушбўй ўсимлик; сариқ тусдаги бир хил олма. Бу ерда паловга солинадиган зарчава.

* Саропарда — сароӣ пардаси, катта парда. Бу ерда подшоҳ ёки хон чодири.

** Полуда — дугавий маъноси: тиник, соф, сузғичдан ўтказилган. Бу ерда мевадан тайёрланган ширин овқат; гўшт ва суякни узок қайнатили йўли билан тайёрланадиган бир хил овқат.

чалардек табассум қилди. (Сўнг) камонни уччала катта ўғлига берди ва (кейин) уларнинг наслидан бўлган қавмларга «бузук» деб ном берди. «Бузук»нинг маъноси — бузиш, парчаш (демақдир). Уларга бу лақабни шу жиҳатдан қўйдики, камонни тақсимлаш учун уни (албатта) бузиш зарур бўларди. Уларни бу ном билан аташ (уларга қаратилган) ёмон кўз(лар)ни дафъ қилишдан бошқа нарса эмас эди. Уларнинг жойини лашкарнинг ўнг қанотидан муқаррар қилди. Ўқларни (эса) уччала кичик ўғлига берди ва уларнинг лақабини «учук» қўйдики, бу сўз аслида «уч ўк» ёки «учта ўк»дир. Лашкарнинг сўл қанотига бу уч ўғилнинг жойи тайин бўлди. Камоннинг табиатида ҳукмронликдан бошқа нарса йўқлигидан, подшоҳлик ўрнида бўлган камонни ўша уччала катта ўғлига иноят қилди. Шунингдек, ўқда итоат ва хизматкорлик табиатидан бошқа нарса йўқ ва ҳамиша элчига ўхшаб (тўғри) келиб, (тўғри) кетгани учун, ўқни уччала кичик ўғлига берди ва уларни подшоҳлик табааси тушган катта ўғилларга тобеъ бўлишга ва (уларга) бўйсунишга буюрди. Ўғизхоннинг васияти билан подшоҳлик «бузук» тармоғига муқаррар бўлди. Уларнинг мансаб ва ҳашамати дилларда ўз аксини топди. (Ўғизхон) иттифок(лик)дан бир равшан чироқ ясаб, уларнинг йўлларига тутди ва ҳаво ҳамда ҳаваслар ва ихтилоф туғдирувчи зулматни ўртадан бир чеккага улоқтирди.

Қачонки, Ўғизхон руҳининг қуши (унинг) тан қафасидан парвоз қилиб, «Иржаиъ»¹²⁵ кунгираси устига кўнғач, Кунхон салтанатининг бахт қуши қанот ёзиб, мамлакат тухмини паноҳ қаноти остига олди. Чунончи етмиш йил (мобайнида) халқлар Холиқнинг омонати бўлган раъийят* табақаларини (ўз) химоятининг паноҳида ва иноятининг доимий соясида қўриқлади. (Унинг) даврида ҳеч бир хушёр қулоқ зулм овозасини эшитмади ва ҳеч кимнинг кўзи бедодлик (юзини) кўрмади.

ТЎҒРИ ФИКР ВА РАВШАН ДИЛЛИ ВАЗИР (УРЯНГИКЕТ ЭРҚИЛХУЖА)НИНГ КУНХОН АВЛОДИ УЧУН МОЛУ МУЛК ТАЙИН ЭТИШИНИНГ БАЁНИ

Унинг (Кунхоннинг) отасидан тадбирли бир вазир қолган эди. (У) оламни безовчи хислатга

* *Раъийят* — фуқаролар; бир ҳукмдорнинг қўл остидаги халқ.

ага (бўлиб), унинг исми Урянгикет Эрқилху-жадирки, кишининг кечирмалари ҳарфларини, кеча-кундузнинг оқ-қорасидан, тақдир қаламининг таҳрир ва ёзувидан мутולה қиларди. Файб пардасининг ифбат сураглари, шак-шубҳадан ташқари, унинг қуёшдек порлаган раъй ойнасида ўз юзини кўрсатиб турарди ва фикр келинлари ва гўзал қизлар жингалак сочининг бурами унинг чигал очувчи қалами учидан очиларди.

М а с н а в и й:

Ақли ва дили равшан бир вазир,
Давлат (тепаси)да йигиту, тадбирда
ишбиларман,
Ҳаққониятсизликдан (унинг) дили ва қўли пок
эди.

(Ҳатто) унинг тадбири билан заҳар афюн
бўларди.

У билан бахт рухсори ярақлаб кетарди
Ва у туфайли тожу тахт ороста эди.

Кунлардан бир куни тадбир эгаси (бўлган) бу вазир қуёш нурли дил чироғини ёритиш билан жаҳонгир подшоҳ Кунхоннинг хилофат даргоҳига (кириб) арз қилдики, «Жаҳонни олувчи Ўғизхон буйруқларининг ҳамма мамлакатларга жорийлиги овозаси осмондаги фаришталарнинг қулоғига (ҳам) эшитиларди; унинг жаҳонгирлик ва мамлакат очувчилик шухрати ҳамма ерга етиб, бутун ер юзини (ўзининг) қўл остига олиб, (бутун) жаҳонни ҳазина ва бойликлар билан тўлдирди. Ҳазиналарда (турли) моллар, юклар, матолар, буюмлар, газламалар, отлар ва уловлар ҳад-ҳисобсиз эди. Шу кун(га) келиб) у иззатли ва фалакнинг бахтиёр (ўғли), у буюклик ва иқбол дарёсидан олти нафар қутли юлдуз ўғил ва йигирма тўрт (нафар) покиза гавҳар тармоғи мавжуд. (Энди) маслаҳат шулки, (уларнинг) молу мулкдан (бўлган) хиссасини ҳар бирига (алоҳида) тайин қилсангиз; ҳар бирининг ному лақаб ва унвонини (бир-биридан) ажратсангиз, чунки (улар) мол ва мамлакат (ҳамда) тахтга умид қилиб (бир-бири билан) низо ва хусумат йўлига кириб кетма-синлар ва буюклик, мустақилликка таъма қилиб (ўзаро) уруш ва жанжал тариқасини илгари сурмасинлар». Дилпазир вазирнинг (бу) сўзлари жонга яқин ва дил ҳамдами бўлганидан, Кунхон (уни) розилик қулоғи билан тинглади. (Шундан бошлаб) унинг итоат қилиниши ло-

зим (бўлган) буйрук(лари)га Эркилхўжа яқин маслаҳатчи бўлиб қолди ва дадил, қатъият билан ўша ишларни адо этишда зўр ҳиммат кўрсатди ҳамда ўша ғоя ва мақсадларни амалга оширишга қатъий тиришди. Ўша қондани мустаҳкамлашда сув парраги тўфонидан қимирлаш ва емирилиш содир бўлмасин, деб бир режа тузиб, улар орасида қонун-қоидалар чизиб бердики, ҳалигача уларнинг авлод-аждодлари ўзларининг ному лақабларини, тамға¹²⁶ларини, ўнқўнларини¹²⁷ (белгилашда) шу қоидаларга амал қиладилар. (Бу қоидалардан улар) қўй(лар)дан қайси(лари)нинг тўдаси уларга тегишли ва уларнинг ўнқўни қайси қуш(лигини) яхши биладилар. Илгари (замонда) ўтиб кетганлар ва сўнги (авлод)лардан ҳеч бири бу маълум қоидага ҳилоф қилмадилар ва одатланиб қолган бу йўлни ўзгартиришни (ўзларига) раво кўрмайдилар. Ўша қудратли хонадондан чиққан зўр подшоҳлар ва бахтиёр шахриёрлар ер юзини адлу инсоф нури ҳамда адолат беағи билан олий жаннат каби ораста қилдилар. Ҳаёт саҳифаларида ва (ўтиб кетаётган) кеча-кундуз варақларида у эътиборли фирқа(нинг) зикрида бирор ёзув қолмаганидан, (йил ва воқеалардан) ҳисоб олиб боровчиларнинг бармоқлари юмилиб ва очилиб, уни санаш ва ҳисоблаш йўлини ўтай олмади. Кўп буралиб, занжирдек чигаллашиб кетган у тугунни фикрлар ҳунари ва диққат андишаси (ҳамда) оқиллар фикрининг ўткир тирноғи билан ҳам еча олмадилар.

Ўғиз(хон) давлати инкирозидан минг йил ўтгач, турк ва мўғул қабилалари ўртасида низо ва ғанимлиқ (содир) бўлди ва юз берди. Сўзининг қисқаси шулки, давлат Элхон ибн Денгизхон¹²⁸ ибн Ўғизхон қўлига ўтгач, Мовароуннаҳрда подшоҳ (бўлган) Фаридун¹²⁹нинг ўғли Тур¹³⁰ устидан ғалаба қилди ва мўғулларнинг кўпчилигини (жангда) қириб ташладики, мингминглаб мўғулдан фақат икки киши — Қаён ва Нукуз ҳамроҳлари ва хотинлари билан қочқлар кемасига тушиб жонини ҳалокат гирдобидан қутқариб қолдилар¹³¹.

Б а й т:

У водийда уришувчилардан ҳеч ким қолмади.
Гарчи қолган бўлса ҳам қарғас* таомидан
бошқа нарса қолмади.

* Қарғас — мурда ейдиган афсонавий қуш.

Булар (келиб тушган жой)да яқин бир ўрмон бўлиб, дарахтларининг узун шохлари ва қалин барглари туфайли офтоб(нинг) тиғи ер танасига таъсир қилолмас эди. (Ундан ташқари), бир баланд тоғ қўрғон бўлиб, ўрмоннинг атрофини қуршаб олган эдики, ўрмонга ўтиш учун бир гузаргоҳдан бошқа йўл йўқ эди. (Улар) ўзларини асраш учун ўша ўрмонни паноҳгоҳ ва қочадиган жой қилиб олдилар. Бир қанча вақт ўтгач, камбағалнинг дилидан ва бахилнинг жигилдонидан ҳам тор (бўлган бу) гузаргоҳдан ҳам ўтиб олдиларки, унинг номини Арканакун, яъни «танг камар» деб атадилар¹³². Кўп йиллар ва чексиз асрлар (мобайнида) шишада қамалиб қолган пари сингари ўша ўрмонда қолиб кетдилар. Ўша узоқ муддат ва (оғир) шароитда (бу ерда), «(Бу) шундай зурриёдки, у бири-биридан тарқалган»¹³³ (ояти) сабабли, сон-саноксиз авлод пайдо бўлди. Сон-саноксиз хизматкорлар ва ҳад-ҳисобсиз уловлар тўда-тўда ва гала-гала бўлиб, шунчалик кўпайиб кетдиларки, андиша саҳросидан кенгрок бўлган бу ўрмоннинг сатҳи уларга узук ҳалқасидан ва нина тешигидан ҳам тор бўлиб қолди. Кенгаш ва мунозаралардан сўнг, ўзларининг нажотларини шунда кўрдиларки, ўша тоғда темир кони бор эди ва ҳамма вақт ўша ерда темир тоблар эдилар. Ўрмондан ўтин ва кўмирни эшакда ташиб, хўкиз ва от терисидан етмиш дамлик темир эритадиган кўра ясаб, бу темир маъдани бўлган камаргоҳни ўша 70 та катта дам билан, токи у камар зар каби ҳиммат олови билан ўчоқда эриб кенг йўл очилгунча, дамладилар. (Шундай қилиб) ўша кенгаш натижасида нажод эшиғи очилди (ва) улар ўша танг ердан бениҳоят (кўп) жамият билан саҳронинг кенг ерига кўчдилар. Рашидийнинг тарихида кўрдимки, Арканакунни кўрган киши ўша камар бандни (ҳақиқатан ҳам) қаттиқ (ва) танг жойлигини айтган¹³⁴. Лекин уларнинг дам босишдан мақсади яна шу (ҳам) эдики, ўша машаққатли жойга иккинчи (бошқа) йўл очилсин ва бу ишда уларнинг номлари то қиёмат-қойим бўлгунча ҳаёт саҳифасида қолсин.

Бу асл хонадондан (бўлган) қабила ва тармоқлар кўп бўлди. Замон ва воқеаларнинг ўзгаришига қараб, ҳар тармоқ ва тоифа бир олий исм ва машҳур ном билан аталдилар (ва) ўша лақаб билан замон саҳифаларига ёзилдилар. Улар мажмуининг тафсили бундай:

(Биринчи қисм): Арканакунда Нукуз ва

Қаендан тарқалган мўғул тармоқларининг номлари (бундай): улар икки фиркадан иборат эди. Биринчи фиркани «мўғул дарлакан» деб атайдилар. Улар (қуйидаги) ўн етти қабиладан иборат:

Урэнкиг — бу қавм Нукуз ва Қаён наслидан тарқалган ва Арканақунда етмиш дамни босишда ёрдам қилганликларини даъво қилувчи фиркадир. Бу жамоатнинг урф-одати шулки, чақмоқ ва яшин кўп бўлса, осмон, чақмоқ ва яшинга дашном берадилар ва уларга (қараб) бонг урадилар. Уларнинг рағми* шундай эдики, қаттиқ ҳаракат қилганларидан, яшин (ҳам) тўхтаб қоларди. Бу қавмнинг ҳикояси кўп, (лекин) бу китоб бундан ортиқни сифдира олмайди¹³⁵.

Қўнғирот. Бу жамоа ҳам Арканақунга борган икки кишининг наслидандир. Чунончи, (улар тўғрисида) айтадилар ва ҳикоя қиладиларки, бу қўнғирот қавми бошқа (қавм)лардан аввал, улар билан кенгашмасданок (Арканақундан) тезлик билан чиқиб кетганлар ва шундай қилиб, бошқа қавмларнинг оташдонларини оёқости қилганлар. Мўғулларнинг эътиқоди шулки, қўнғиротларда кўп содир бўлиб турадиган оёқ оғриқлари(нинг) сабаби уларнинг ўша хатти-ҳаракати туфайлидирки, уларнинг оёқлари ўша зулмнинг наштаига теккан. Қўнғирот қавмидан жуда кўп (бошқа) қавмлар (ва) тармоқлар тармоқ (-тармоқ) бўлиб ажраб чиққан ва (уларнинг) ҳар бири ўзига хос ном ва муайян (бир) лақаб билан фарқ қилган.

Рашидий(нинг)¹³⁶ айтишига кўра, мўғулларнинг тушунчасича, улар насабининг баёни шундай: олтин устундан уч ўғил пайдо бўлган. Бу сўз магар рамз(ли) ва (бир) ишорат бўлса керак¹³⁷. Мақсад шулки, ўша болаларни пайдо этган киши зоти оқил ва комил (бир) киши бўлган. Бўлмаса олтин устундан одам туғилиши ақлдан йироқ, балки ҳеч мумкин эмасдир. Сўзнинг қисқаси, (ўша) уч ўғилнинг номи ва улардан тарқалган тармоқларнинг тафсили қуйидагича: биринчи ўғил Журлик мерган (бўлиб), шу замонда қўнғиротга мансуб бўлган қавмларнинг бобосидир. Иккинчи ўғил Қобой — Широ (бўлиб), унинг икки ўғли бор эди. (Исмлари): Ангирос¹³⁸ ва Уйқунут¹³⁹. Учинчи ўғли Бустудой¹⁴⁰ (бўлиб), унинг ҳам икки ўғли бўлган (исмлари): Қаройут¹⁴¹ ва Қўнлеют.

* Рағм — бирор ишнинг ақсини қилтиш, қасдланш.

(Шундай қилиб) биринчи ўғил Журлик мерган. Мерганнинг маъноси шулки, (у) ўқни тўғри отади ва хато қилмайди. Кунлардан бир кунни укаси Қобой — Широдан аччиғланиб, унинг бирор жойини мажруҳ қилмасдан, (лекин) қўрқитишни истаб, унга қараб бир ўқ узди ва ўқни (унинг) қўловидаги ҳалқа¹⁴²дан ўтказиб юборди. (Лекин унга қилнинг учича ҳам зиён етказмади. Шу сабабдан (у) мерган аталиб, шуҳрат топди¹⁴³. Чингизхон замонида амирлар ва (хонларнинг) хотинлари кўпинча шу қўнғирот наслидан бўлар эди. Бу тоифа ҳамиша унинг (Чингизхоннинг) фарзандлари ва уруф-авлодидан қиз олиб, уларга қиз берар эдилар. Уларнинг мансаблари шул эдики, (мажлис ва йиғилиш вақтида) шахзодалардан юқори ўлтирар эдилар¹⁴⁴.

Қобой — Широнинг икки ўғли бор эди: бири Ангирос бўлиб, бутун ангирослар унинг насл ва зурриёдидандир ва Чингизхоннинг тўнғич қизи Қурчинбека¹⁴⁵ни (хотинликка) олган Дулдой кўрагон¹⁴⁶ ҳам шу табақадан бўлган.

Иккинчи(си) Уйқунут (бўлиб), уйқунут қавми(нинг) ҳаммаси унинг суягидандир. Чингизхоннинг Олтонун исмли қизини олган Тойжу кўрагон (ҳам) шу наслдан бўлган.

Аммо Бустудойнинг ҳам икки ўғли бор эди: бири Қаройут ва иккинчиси Қўнлеют. (Қаройутнинг) номи билан юритилган ҳамма жамоалар унинг зурриётидандир. Унинг Мисрахлуқ¹⁴⁷ исмли (бир) ўғли бор эди. Мисрахлуқнинг маъноси — ҳеч нарсадан қўркмайдиган киши (демакдир). Мурданинг терисини ҳам шу ном билан атайдилар. Унинг одати шундай эдики, ухлаб қолса уч кунгача уйғонмас ва жуда кучли эди. Чунончи, маълумки, чодирнинг устунини унинг қўлига тутқазганларида, уни оғир кўрмади ва (устундан) унга озор етмади. (Яна) ҳикоя қиладиларки, (у) баҳор (кунлари) дарё соҳилида чиганок тўплаб, тўрвасига соларди ва уни қовуриб ерди. Бир гал (у) тўрвасини чиганокка тўлатиб кетаётиб, (бирдан) йўлда уйқу уни енгиб, тўрвасини (устига) ёпиб ухлаб қолган (ва шу зайлда) уч кунгача уйғонмаган. (Шунда) абру¹⁴⁸ деган қуш унинг ҳаракатини кўрмай, ўлган (деб) гумон қилиб, орқасига ин қўйган. Бу Мисрахлуқ отасининг хотинини олган ва ундан Қурлос исмли ўғил кўрган. Қурлосларнинг ҳаммаси ундан тарқалган. (Унинг) хитойлик хотини¹⁴⁹ бўлиб, ундан бир ўғил бўлган; унинг номи Элчигин(дир). Элчигиннинг ҳамма тармоқлари унинг наслидан тарқалган.

(Урёвут қавми). Мўғул дарлақандан (тарқалган) яна Урёвут қавми (ҳам) бор. Ундан уч тармоқ пайдо бўлган. Бири Қункитон, иккинчиси Орлот, яна бири Қаланкут. Бу исмлар аслида уч оға-инининг номи бўлган ва ҳар биридан (янги) тармоқлар пайдо бўлган (ва) уларнинг уруғи бўлиб, айрим қавм бўлиб (ажралиб) кетган.

Қункитон. Бу сўзнинг маъноси «буюк»¹⁵⁰ демакдир. (Ҳақиқатан ҳам) у шундай киши эди. Шу сабабдан, у шундай ном олган. Унинг наслидан буюк амирлар чиққан. Чингизхон замонидан (унинг) Улун исмли онасини олган Мунлик игчи¹⁵¹ шу фирқадан эди¹⁵². Унинг бир ўғли бўлиб, исми Кўкчу эди. Мўғуллар уни «Тангри бути», дер эдилар. Унинг одати шундай эдики, ҳозир ўтган ва келажак замон аҳволларидан хабар берар ва айтар эдики, ҳар вақт осмонга чиқиб тураман, бу сўзни Тангри айтди. Чингизхон (уни) ҳамиша «Сен бизнинг олам подшоҳимизсан», дер эди. Чингизхоннинг лақабини (ҳам) у берган эди. Мўғулларда «чинг» — мустаҳкам демакдир, «Чингиз» (бўлса) унинг кўплигидир».

Орлот (қавми). Бу сўзнинг маъноси — «ота-онаси қошида нозанин бўлган киши», демакдир. Орлот қавмининг барчаси шу ўғил(нинг) наслидан. Чингизхон замонидан (яшаган) Бўргучин нўён¹⁵³ исмли (бир) киши шу табақадан бўлган. (У) Чингизхоннинг даргоҳида юқори мартабага эришган эди. Масалан, (у хон томонида) ҳамма амирлардан юқори ўлтирар эди.

(Қаланкут қавми). Қаланкут «қаланги»* (сўзидан) бўлганидан, шу исм билан аталди. Ўнхон¹⁵⁴нинг Чингизхонни ўлдириш мақсадида иттифоқ тузиб, хиёнат қилганини билдириб қўйгани учун, Чингизхон томонидан дархон¹⁵⁵ қилинган Бодой ва Қишлиқ шу наслдан эдилар.

Биринжис (қавми) ҳам қаланкутдан (чиққан) бир тармоқдир.

Дарлақан қавмларидан яна бири **Хушин** қавмидир. Бу табақадан кўп киши кўрагонлик шаараф ва мансабини топиб, хон кўёви бўлиш мансабига эришдилар.

Яна бир қавм — **Сулдузидир.** Бу қавмдан буюк амирлар кўп бўлса ҳам, лекин (уларнинг) мўътабар ва машҳур кишилари Чингизхонга мансубдирлар. Бу қавм Чингизхон билан ҳам-

роҳ бўлиб юрган чоғларда ажойиб ишлар ва буюк ходисалар содир бўлди. Булар шундайки, Чингизхон ёш бўлиб, унинг подшоҳлик шавқати хали пайдо бўлмаган ва тойжуит қавми у билан ҳамиша душманлашган замонларда ва (уларнинг) лашкари ва (ўзларининг) тобелиги ундан қайтиб, хотир саҳифаларига саргашталик рақамини нақш қилган вақтларда бир куни (Чингизхон) отига миниб, (маълум) бир йўл билан борар эди. Ногоҳ бир тошни кўриб қолди: (тош) гирд айланиб, ўзини унинг йўлига кўндаланг қилди. (Лекин тош) ҳеч жойдан қувват олмас эди. (Чингизхон) ўз-ўзича, «бу шу йўлдан бориш ман этилганлигига ишорадир», деб чўчиди. Гарчанд, бир неча соат (шу тариқа) тўхтаб турса-да, лекин бунга риюя қилмай, ўша йўлдан давом этди. Иттифоқо, чунон йиқилди(ки), унинг рақибни бўлган тойжуит (қавми)нинг подшоҳи¹⁵⁶ уни қувиб етди ва бандга олиб, унинг бўйнига айри сопқон солиб, (асирликда) сақлади. (Чингизхон) кунлардан бир кун (қулай) фурсатдан фойдаланиб, айри сопқон билан (асирликдан) кочди. Ўша атрофда катта бир дарё бўлиб, у ўзини (ўша) дарёга отди. Сув ичида шундай яшириндики, бурнидан бошқа (бирор) жойи кўринмас эди. Тойжуит қавмидан (бир гуруҳи) унинг кетидан (изма-из) қувадилар ва унинг (оёқ) изларини дарё бўйидан топадилар. Ўша (тойжуит) қавми ичида сулдуз қавмидан (ҳам бир киши) бор эди¹⁵⁷. Унинг назари Чингизхоннинг муборак бурнига тушиб, уни таниди ва унга янада яширинишга ишорат қилди (сўнг) ана шу (тойжуит) жамоатни (турли) хийла-найранг билан ўша жойдан йироқлаштириб, тун чоғида Чингизхонни сувдан чиқарди ва айри сопқонни ечиб ташлаб, (уни) ўз уйига олиб келди. (Сўнг) ўзини хон(нинг) мурувватига топширди. (У) душман келишидан хотирини жам қилгандан сўнг, Чингизхонни тўриқ бияга миндириб, қурол-аслаҳа, озик-овқат бериб (ўз юртига) жўнатди.

(Чингизхондан) ажралган вақтидан (бошлаб) барча қавмлари ундан умидларини узиб қўйган эдилар. Аммо (унинг) тўртинчи ўғли Тулуйхон ёш бола эди (ва) сўнгги кунларда тинмай: «отам тўриқ бия миниб келади», дер эди. (Унинг) онаси ва бошқа ака-укалари (бўлса) «сен беҳуда гапираётисан», дер эдилар. Чингизхон (уйига) етиб келадиган куни Тулуйхон, (бетўхтов) «ана отам тўриқ бияга миниб, (менга) икки бўлак гўштни¹⁵⁸ фатроққа боғлаб олиб келаян-

* Қаланги (мўғулча) — ялтай; кўзига бир нарса иккита кўп кўринувчи киши.

ти», дер эди. Орадан бир соат ўтгач, Чингизхон юқорида (Тулуйхон) айтганидек аҳволда (уйига) кириб келди. Оқибатда, халиги сулдуз қавмидан бўлган киши, Чингизхонга ёрдам қилганлиги ошкора бўлиб қолиб, тойжуит қавми орасида тура олмади (ва) ўзига қарашли одамлари ҳамда дўстлари билан (тойжуит элидан) кўчиб, Чингизхонга бандаликка келди (ва) унинг даргоҳида ғоят зўр эҳтиром топди ва хон жаноблари унга ҳамма вақт (иззат-) икром кўрсатди¹⁵⁹.

Аммо бошқа бир қавм, **илдуркин** деб аталиб, сулдуз қавмининг бир тармоғидир ва илдуркин қавмининг барчаси шу тармоқдандир.

(Яна) бошқа (бир) қавм **боёвут**дир ва улар кўп (сонли) қабила бўлишларига қарамай, уларнинг (фақат) икки тармоғи маълум ва машҳурдир. (Булардан) бирини жади боёвут ва иккинчисини қахрун боёвут, деб атардилар. Жади Мўғулистонда бир дарёчанинг номи (бўлиб), шу дарё (бўйлари) ўша қабиланинг макони бўлганидан, (улар) «жади боёвут» аталган. Саҳрода қолганларини (бўлса), «кахрун боёвут» деганлар. Чингизхон йигитлигининг илк чоғида тойжуит қавми билан жанг қилиб юрганда, бу қавм у билан иттифок(да) бўлган ва унинг асирлиги (вақти)да мақбул ёрдам кўрсатган эдилар.

(Яна) бошқа (бир) қавм **кингит** (эди). Бу қавмдан чиққан баъзи амирлар (зўр) мартаба эгаси бўлган ва Чингизхон ва унинг фарзандлари даргоҳида ихтиёр билакларини юқори кўтардилар.

Иккинчи фирқа — Қаёндан тарқалган қавмлар тўғрисида (бўлиб), уларни Нирун деб атайдилар. Улар Аланқуванинг эри Дибун Боён вафот қилгандан кейин отасиз туғилган уч ўғлининг фарзандлари ва наслидандирлар. Мўғулларнинг фикрича, улар вужудининг моддаси нур бўлиб, (Аланқува) у (нур)дан хомиладор бўлган. Чунончи, (Биби) Марям хазратлари (хам) эрсиз хазрат Исо алайхиссаломга, унга Тангрининг раҳмати бўлсин, хомиладор бўлган ва у кишини Нирун, яъни мустаҳкам деб атайдилар ва (Нирун) тозалиқ, мустаҳкамликка ишоратдир. Бу қавмлар уч қисмдан иборатдир. Нируннинг биринчи қисми Аланқува наслидан бўлиб, то Қобулхоннинг олтинчи уруғига бўлган қисмдир. Улар ўн олти қабиладирлар (ва) қуйидаги тартибда шарҳ қилинадилар:

Қайқин¹⁶⁰ (қавми). Бу(лар) Аланқуванинг

тўнғич ўғли бужун Қайқин¹⁶¹дан вужудга келган қавмдир ва Чингизхон замонида у билан ёвланган.

Яна бири **салжуит** қавми. Улар Аланқуванинг ўртанчи ўғли Бусалжи¹⁶²дан вужудга келган тармоқдир. Кўп амирлар уларнинг наслидан бўлган. Лекин Чингизхонга душманчилик қилганликлари сабабли, уларнинг кўплари ўлдирилган.

(Яна) бошқаси **бойжуит** қавми. Бойжуит қавми кўп тармоқ ва қабила бўлган. Уларнинг асли ва насаби шундайки, Қайдухоннинг уч ўғли бўлган: тўнғичининг исми Шункур¹⁶³ бўлиб, Чингизхон ота-боболарининг тармоғи шундан ажраб чиққан. (Қайдухоннинг) учинчи ўғлини Жовчин деб атайдилар (ва) икки қавм — артақин¹⁶⁴ ва сижнут¹⁶⁵ унинг наслидандир. (Унинг) ўртанчи ўғлини Жарқаланқум¹⁶⁶ деганлар. Тойжуит (қавми)нинг ҳаммаси шундан тармоқланган ва Жарқаланқум (дегани) хитойча лақаб бўлиб, «ланқум»нинг маъноси «улуғ амир» (демақдир) ва мўғуллар «ланқум»ни талаффуз қила олмайдилар, (шу туфайли) «линқум» деб айтганлар. Жарқаланқум биродари (Шункур) ўлгач, унинг хотини, Туминахоннинг онасини ўзига никоҳ қилиб олган ва ундан 2 ўғли бўлган: бири — Ганду Чина ва иккинчиси — Улукчи Чина.

Яна (бири) **чинин**¹⁶⁷ қавми. Улар ҳам тойжуит қавмидан (бўлган) бир тармоқдир. Шунинг учунки, Жарқаланқумнинг икки ўғли: бири Ганду Чина, иккинчиси Улукчи Чинадан тармоқланганлар. Чинин — Чинанинг кўпчилиги(дир). Бу икки номнинг маъноси — эркак бўри ва урғочи бўри (демақ)дир¹⁶⁸.

Яна **юмоқдин**¹⁶⁹, **урут** ва **манкут** қавмлари. Бу уч тармоқ Туминахоннинг Чоксу¹⁷⁰ исмли тўнғич ўғлидан вужудга келгандир.

Яна **дўрмон**¹⁷¹ қавми. Бу тоифа ҳам Нирундан (тарқалган)дир. Шундан нақл қилардиларки, булар ака-ука (бўлиб) тўрт ўғилдилар; ўзлари турган жойдан (Чингизхоннинг) вилоятга киришни истаганлар ва сол боғлаб, унга ўлтирганлар ва вилоятга кирганлар. Хикоя қилдиларки, дўрмон қавми ўшаларнинг наслидандир ва мўғулчада «дўрмон» — «тўрт» деганидир. Шу жихатдан бу қавмнинг насабини ўша тўрт оға-инига нисбат берадилар.

Яна **борин** қавми. Булар дўрмон қавмига яқин бир жамоадир ва (улар билан) бир илдиздан тармоқланган.

Яна сукнут¹⁷² қавми. Уларнинг ахволи шундайки, Бориннинг кенжа укасининг бир чўриси бўлиб, (у) ундан хомиладор бўлган эди. (Лекин) туғиш вақтида унинг хотинидан кўрқанидан (бу воқеани) ҳеч кимга билдирмади (ва) эрининг пўстинидан бир парча кесиб олиб (ва) болани унга ўраб юлғунзор ўртасига ташлади. Кутилмаган бир вақтда отаси уни юлғунзордан топди; пўстинидан (уни ўз ўғли эканлигини) таниди (ва) тарбиялаш учун онасига топширди. Шундан сўнг бу боладан туғилган фарзандлари, борин бўлсалар ҳам, уларни сукнут номи билан атадилар. Мўғулда юлғун чўбининг номи «сукой» деб айтилади.

Яна борулос қавми. Чингизхон замонида (яшаган) Кубилой нўён шу қавмдан бўлган. (У) ақл ва зийраклик билан мумтоз бўлган. Яна хидуркин ва журёт қавмлари. Бу қавм(лар) Туминахоннинг Дурмахон¹⁷³ исми еттинчи ўғли наслидан бўлган. Чингизхон замонида Жомуқа Сочон бу қавмнинг маърифатли амирларидан бўлган. Уни шу жихатдан «сочон» деганларки, (у ўзини) ғоятда оқил ва ўзи билармон кўрсатган. Хон уни «анда»¹⁷⁴ деб атади.

Будот қавми. Бу қавм Туминахоннинг бешинчи ўғли Боткулки(нинг) фарзандларидан тарқалган.

Дуклот қавми. Булар Туминахоннинг саккизинчи ўғли Буданжор¹⁷⁵дан тармоқланган.

Яна нисут¹⁷⁶ қавми — Туминахоннинг Хитой исми тўккизинчи ўғлидан пайдо бўлганлар.

Суксон¹⁷⁷ қавми. Улар ҳам нирун қавмларидан (бўлиб), қадимги номлари маълум эмас.

Кикқиён¹⁷⁸ қавми. Бу тармоқ ҳам Нирун жумласидандир. Чингизхон замонида (уларнинг) пешқадами Долу¹⁷⁹ баҳодир эди.

Иккинчи қисм: нирун ва қиёт (тоифалари). Булар Аланқуванинг олтинчи авлоди (бўлган) Қобулхон наслидан пайдо бўлиб, уч тармоққа бўлинган: нуркус¹⁸⁰, жекшут¹⁸¹, тотор-қиёт.

Учинчи қисм: Нирун қиёт бурчкин¹⁸². «Бурчкин» деб шахло кўзни айтадилар. (Бу қавм) Чингизхон тармоғининг боши бўлиб, унинг исми Есуго баҳодирдир.

Аланқува ва унинг насабини (бу ерда) келтиришдан мақсад — Чингизхон насабини баён қилиш эди. Бинобарин, Аланқувадан тарқалган мўғул тармоқлари ва қабилалари тафсилнинг хулосаси (шуни) кўрсатди. Бундан Аланқуванинг қайси тармоққа уланиши ва унинг насаби

мўғул қавмларига қандай тарзда боғланиши маълум бўлди.

Уларнинг хол-ахволини шарҳлашдан бўшаб, энди Аланқува(нинг) тарихи ва унинг авлодини, айниқса, жаҳонгир Чингизхон ва (унинг) авлоди силсиласини Искандарфармон, хоконлар отаси Абулғозий Искандар баҳодирхон шарифларигача баён қилишга киришамиз, чунки бу китобни ёзишдан мақсад қуллар эгаси подшоҳ ғиёсуддавла ва-л-хулофот (яъни давлат ва халифаликнинг фарёдига етувчи) Абдуллахоннинг, (Тангри) унинг мулкини ва қудратини доимий қилсин, насабини шарҳ қилиш эди.

АЛАНҚУВА ДОСТОНИ ВА УНИНГ ФАРЗАНДЛАРИ(ДАН ТАРҚАЛГАН) ТАРМОҚЛАР

(Аланқува достони) қиссаларнинг ажойиблари ва хабарларнинг ғаройибларидандир. Агар киши шундай воқеа ва ҳикояларга диққат қилиб, теран қаралса, шунга ўхшаш, ҳикоялар тақдири азал корхонасида ақлдан йироқ ва ажиб эмас. (Барчани) кузатиб турувчи, (ҳамма нарсани) Яратувчи (Тангри) бирор нарсани хоҳласа, унинг иши бўлсин деса, сўзсиз бўлади. Яратувчи (Тангри), олий ва муқаддас бўлсин, кўз-лиларнинг ибрат олишларига, яхшиларнинг оғохланишларига ва ёмонларнинг (нотўғри йўлдан) қайтишларига сабаб бўлсин учун қудрат асарларини изҳор қилиб, баъзи замонда, асрларда ғариб ва нодир бир нарсани пайдо қилади. Шундан бири Одам алайҳиссалом каби ота ва онасиз ўғилни кашф қилишдир. «Тангри истаган нарсасини қилади»¹⁸³. Иккинчиси Исо алайҳиннабийино ва алайҳиссаломни инсон қўли тегмасдан бунёд қилишидир. «Ҳақиқатан ҳам Исо Тангри назарида оламга ўхшайди»¹⁸⁴.

Бу нарса ўз зоти жихатидан мумкин, (лекин) бошқа жихатдан вожиб бир нарса бўлгани учун икки элчи пайғамбардан бошқа ҳам отонасиз ёки (уларнинг) ҳар иккаласидан бири-сиз мавжуд бўлишга азалий ирода тааллуқ топган бўлса мумкин. Инсоннинг ота-онасиз вужудга келишига ҳикматдан ҳам далил келтириш мумкин. Масалан, баъзи ҳукамолар айтганларки, муаддилуннаҳор доираси¹⁸⁵ мунтақат ул-буруж доираси¹⁸⁶га тўғри келса ва бу тўғри келиш бир унсурга мансуб мусалласа¹⁸⁷га тушиб, у унсур ғолиб ва қолган унсурлар мағлۇб бўлсалар, бу тўғри келиш вақтида туғилишлар

мумкин эмас ва малол бўлади; оламнинг донлари экиш-тикиш (ва) униш-ўсишдан четда қолади. Қачонки, ойлар ўтиши билан ўша тўғри келиш йўқ бўлса, яна турли донлар вужудга келади, ҳар хил ўсимликлар пайдо бўлади. Асл мақсад ва санашнинг сўнгисини¹⁸⁸ бўлган инсоннинг туғилиши ва кўпайиши вужудга келади. Назарий қувват ёрдами билан дақиқ* илмлар ҳосил қилади ва амал қуввати воситаси билан турли санъат ва ҳунарлар ихтиро этади. «Ўша нарса қувватли ва билувчи зотнинг тақдиридир»¹⁸⁹.

Тарихларнинг сатрлари қуйидагича хабарлар билан тўлган: Шарқ мамлакатларининг энг четида бир орол бўлиб, унда яшовчиларнинг ҳаммаси хотинлардир. Уларнинг хомиладор бўлишларига сабаб бўладиган нарса фақат ўша оролнинг сувидадир. Чунки, барча хотинлар ўша оролнинг сувига тушадилар. Шу унсурда (мавжуд) бўлган хосият билан уларнинг зотлари ва нафсларида кучли шахват ғолиб бўлади. (Бу) шу даражада (бўлади)ки, ғоятда завқ ва экишдан ўша жамоатдан нутфа** ажралиб, бачадонларида тугилади. Эркак нутфаси бунга қўшилмаганидан ҳамма фарзандлари киз бўлади. Бу маънини тақиқловчи ва даъвони тасдиқловчи Аланқуванинг ажиб ҳодисаси ва ғариб воқеасининг пайдо бўлишидир. Мўғуллар даъвосига тўғри, бўлиб-бўлмаслиги масъулияти эса ривоят қилувчининг зиммасига. Унинг пок қорнидан, ҳеч бир киши билан жуфт бўлмасдан ва қовушмасдан, уч нафар бахтли фарзанд вужудга келган. Уларнинг воқеаси ажиб ва ғариб ҳикоялардандир.

Бу ҳикоятнинг тасвири ва бу мақолнинг таҳрири шуки, ривоят эгалари ва ҳикоят аҳллари-нинг айтишларича, малоҳат ва сабоҳат мамлакатининг подшоҳи Аланқувадирки, (у) бахтиёрлик дарахтининг меваси, шаҳриёрлик ва комкорлик шажарасининг самараси, қурлос қабиласининг шамчироғи ва дорлақин жамоасининг баҳор ва боғи бўлган. (У) ҳусн ва гўзаллик осмонида бир ой эдики, жаҳонни ёритувчи офтоб унинг юзининг шами равшанлигидан нур оларди; латофат ва маҳбублик чаманида озод сарв унинг санубархиром қоматига банда бўларди; офзининг ғоятда танглигидан ҳеч қандай нозик маъноли сўз мўй учига ҳам нишон берол-

* Дақиқ — нозик, мукаммал.

** Нутфа — эркак ва аёлда бўладиган кўпайиш уруви (сперма).

мас эди ва (унинг) бели шу қадар ингичка эдики, ҳар қандай қилни қоқ ёрадиган дақиқшунос киши ҳам унинг (боисини) ечолмас эди. Унинг Даюн Боён исмли эри бўлиб, (у) ёш ўлиб кетган эди. (Аланқува) ундан айрилгандан сўнг, бир вақт ўз чодирда ухлаб ётган эди. Ногоҳ, чодир туйнугидан бир нур пайдо бўлиб, унинг чети билан пастга тушди. Аланқува бундан ажабланиб, ниҳоятда қўрқди, (лекин) бу (сир)ни бировга маълум қилишни (ўзига) эп кўрмади. Бас, бир неча кун ўтгач, билдики (у) ўша нурдан хомиладор бўлган экан. Туғиш вақти яқинлашиб қолгач, эрининг қариндошлари тўпланиб, унга дедиларки, «Хотиннинг эрсиз хомиладор бўлиши қандай ҳол?» Аланқува уларга жавоб қилиб айтдики, «Хижолатга сабаб бўладиган бундай номақбул ишни қандай қиламан. Ҳар кеча тушимда (шуни) кўраманки, бир нур, кўк кўзли бир араб киши тақлидида, мулойимлик билан ёнимга келар ва (сўнг) оҳиста (-оҳиста) қайтиб кетарди». Тамом эҳтиётлилигидан сўнг билдиларки, унинг сўзлари тўғри ва айтганлари рост экан. Шунинг учун (ҳам) уни ортикча ранжитмадилар.

Алқисса, ундан уч ўғил туғилди(ки), унинг учинчи ўғли Бузунжор қоон¹⁹⁰ бўлиб, Чингизхоннинг насаб шажараси унга туташади. Ўша Бузунжор ўз замонида мўғул қавмларидан кўпларига бошлиқ ва подшоҳ бўлиб, (уруш) санъати, шижоат ва далирлик борасида бошқа турклардан ниҳоятда мумтоз чиққан эди. Унинг ҳам катта ва кичик икки ўғли бор эди. Каттасининг исми Буко эди. Буқонинг ўғли Туминахон¹⁹¹ бўлиб, Чингизхоннинг тармоғи унга боради. Тумина (хон) Чингизхоннинг еттинчи бобосидир. Унинг тўққиз ўғли бўлса ҳам (уларнинг) саккизтаси ўлдирилган ва номлари маълум эмас. (Тирик) қолган бирининг исми Қайдухон бўлиб, у Чингизхоннинг олтинчи бобосидир. Унинг ҳам учта ўғли бўлиб, биринчисининг номи Бойсунқур бўлган ва у Чингизхоннинг бешинчи бобоси бўлган. Унинг Туминахон деган ўғли бўлган. У Чингизхоннинг тўртинчи бобоси бўлиб, унга одам зотидан бир ўғил вужудга келди. (Унинг) номи Қобулхон (эди). У Чингизхоннинг учинчи бобосидир. Қобулхон ҳақида (турли) ҳадис ва ҳикоялар кўп. Унинг мўғул қавмлари олдида эътибори ва обрўси зўр (эди). Унинг машҳур бир ўғли бўлиб, исми Бортон баҳодир¹⁹² эди. У Чингизхоннинг бобосидир. Унинг ҳам фарзандлари ва авлоди кўп бўлган.

ки, улар уруш-талаш замонининг якка-ягонаси ва сараси эдилар. Унинг (Бортон баходирнинг) учинчи ўғли Есуго баходир бўлиб, Киёт бурчиқин унинг наслидандир. Бурчиқин, деб шахло кўзли (одам)га айтадилар. Иттифоко, Есуго баходир ва унинг уруғидан вужудга келган фарзандларнинг аксари шахло кўзlidir. Аланкуванинг хомилаторлигида яқинларига айтган хикояти (шу бўлган эди)ки, кечалари (қандайдир) бир шахсга ўхшаган нур менинг кўз ўнгимда пайдо бўлди ва (сўнг) қайтиб кетди. (Ўша) сариқ тусли ва (кўк) рангли, шахло кўзли киши унинг (яъни Аланкуванинг) саккизинчи насли Есуго баходир эди. Бунинг ростлиги зоҳир бўлдики, унинг авлодларининг кўпчилиги шахло кўзlidir.

ЕСУГО БАХОДИР ДОСТОНИНИНГ БОШЛАНИШИ

Азалдан барчадан юқори (турган) Тангри... тақдирни (шундай) белгилаганки, мамлакатларни эгаллаш борасида шахсувор* ва жаҳон мамлакатларининг подшоҳи, буюк (ва) шавкатли давлат эгасини маълум бир вақтда йўқликдан борлиқ водийсига келтириб, ижод кийимини кийдирди; (уни) кенгчилик палоси ва давлат (ҳамда) бахтиёрлик тахти(нинг) авжига ўтқазди. Азалий қудратнинг (Тангрининг) қўлида, йўқолмас ҳикмат йўли (шулки,) унинг зоти жаҳоҳири (ота-онаси) бачадонининг сандиғида аста-секин тарбияланди. Қачонки, (у) камол даражасига яқинлашса ва (унда) ўша давлат белгилари зоҳир бўлса, биринчи навбатда, саодат тонгининг ёруғ нурлари яратиш уфқи пардасидан чарақлайди. Бу мазмунларни муқаддима килиб келтиришдан мақсад, Есуго баходир(нинг) хол-суратини баён қилишдирки, унинг муборак сифат ва қутли сурат зоти жаҳондорлик даврининг садафи бўлган ва давлат юлдузининг чиқиши, Чингизхон салтанатининг мавкабига етишга муқаддима бўлган эди.

Алқисса, Есуго баходир Чингизхоннинг отасидир. У мўғулларнинг кўпчилигига подшоҳ бўлиб, амакиваччаларининг ҳаммаси унга бўйсуниб, фармонбардор бўлишиб, иттифоқлик билан уни ўз ораларидан подшоҳ кўтарганлар; итоатли бошини унинг тобелик халқасига кириштиб, хамиша унга бўйсунганлар. Унинг ҳар қа-

вмдан (олган) кўп хотинлари бўлган. Уларнинг энг каттаси фарзандларининг онаси Улун Қурчин номли (аёл) бўлиб, уни «Улун энага» ҳам дер эдилар. Хитой тилида «Қурчин» хотин демакдир. Унинг шу хотинидан тўрт ўғли ва беш қизи бор эди¹⁹³. Тўнғич ва энг яхши (кўрган) ўғли Темучин исм ўғли бўлиб, (у) эллик бир ёшида найман(ларнинг) подшоҳини ўлдирган ва унинг улусини тарқатган эди¹⁹⁴. (Шундан сўнг) унга «Чингизхон», деб лақаб берганлар. Унинг ахволларининг шарҳи қисқача (қуйидагича) баён қилинади.

ЧИНГИЗХОН ДОСТОНИНИНГ БАЁНИ

Ахбор эгалари бу ҳақда (шундай) хабар қилдиларки, 549 хижрий йилига тўғри келган қоқо йилининг бошида¹⁹⁵, яъни тўнғиз йилида Есуго баходир кўп лашкар билан тотор(лар) устига юриш қилди. (Ўшанда) Улун энага Чингизхонга хомилатор бўлган эди. Есуго баходир душман билан урушиб, уларни енгди ва (ўзига) бўйсундирди; (сўнг) ғалаба ва зафар билан (ўз юртига) қайтди. Ўша йили Чингизхон қутли бахт ва муборак толеъ билан йўқлик пардасидан борлиқнинг бош манзилига қадам қўйди. (У) бир қисм миқдорда жигарпорадек увиган қонни ўнг қўлининг кафтида тутамлаган ҳолда бачадоннинг танг жойидан кенг олам сахнига тушди. Бу маъни оқиллар наздида шунга далилки, (бу) қон тўқишга далил бўлади. Бас, унинг (ўзгаларнинг) қонини тўқиши давлат (эгаси бўлган) қуналари ва ҳукумат (тепасида турган) замонда бир мартабага етадики, (окибатда) қон ичувчи Баҳром* Нохид юлдузи чодирининг остига яширинади. (Бунда) «бузуклик қиладиган ва қон тўқадиган шахсларни (давлат тепасига қўясанми)»¹⁹⁶ (ояти) мазмуни юзага чиқади. Есуго баходирга тотор қавмларини бўйсундириш тўғри келиб, уларнинг Темучин¹⁹⁷ исмли подшоҳларини қаҳрлаш юз берган эди. Бинобарин, унинг (Чингизхоннинг) исми Темучин (деб) аталди. Қачонки, унинг ёши қоқо йилининг иккинчисига¹⁹⁸, яъни ўн учга етганда Есуго баходир бақо мулкидан жазо уйига кўчиб олди. Отасининг ҳукмронлиги замонида (унинг атрофига) тўпланган кўп қавмлар дастлаб Чингизхонга бўйсундилар, (сўнг) уни, ёш

* Шахсувор — от миннига маҳоратли, чавандоз.

* Баҳром — бу ерда Марс планетаси.

куриб ундан юз ўгирдилар. Бир неча бор унинг ахволи заифлашди; неча бор тойжуит (қавмининг) подшоҳи¹⁹⁹ фурсатдан фойдаланиб, уни асир олди, (лекин) Тангри (уни) ўша таҳликадан халос қилди. Тангри... даставвал унинг оламга подшо бўлишини истаган эди, аста-секин тарбия топди. Кўп ўтмай дўстларини қолиб ва душманларини мағлуб қилди. Қавмларнинг кўпидан қолиб келиб, (ўзининг) улуг ва юксак бошини Сурайё авжига ва Сидратулмунтахо чўққисига етказди. Хитой подшоҳлари унинг амиваччаларидан бир нечасини ўлдирганлари туфайли Чингизхон, кучайиб олганидан сўнг, (душмандан) кина учун қасос олишни ўзига лозим топиб, кўп лашкар ва номдор аскарлари билан Олтинхон²⁰⁰ билан жанг қилишга отланди; Хитой подшоҳини енгиб, мамлакатининг кўп қисмини босиб олди (ва) фахрланиш байроғини буюклик авжига тикди. Ундан сўнг Тибат, Тангутни ҳам ўзига бўйсундирди. Бас, Мўғулистон ва унинг атрофидаги душманлардан хотирини жам қилгандан кейин, катта тарих китобларида айтилган сабабларга кўра, Туркистон, Мовароуннахр ва Хуросонга қараб юрди. У мамлакатларнинг барчасини ўфиллари(нинг) ҳамроҳлигида (ўзининг) забт ўрамига ва тасарруф доирасига олди. Унинг (билан содир бўлган) воқеалар шарҳи Рашидий тарихида жуда муфассал баён қилинган²⁰¹. Бу китоб бундан ортиқни сизгидира олмайди. Мақсад сохибқирон хоннинг (Абдуллахоннинг) насабини ва унинг наслини (белгилаб), жаҳонгир хон Чингизхонга улашувини айтиш эди, (холос). Бундан кейин хулоса қилиб, Чингизхоннинг фарзандлари (ва унинг) тармоқлари баён қилинади.

ЖАҲОНГИР ХОН ЧИНГИЗХОННИНГ ХОТИНЛАРИ ВА УНИНГ ҚУТЛИ НИШОН АВЛОДИНИНГ БАЁНИ ВА УЛАРНИНГ СОНИ

Махфий қолмасинки, Рустамнишон Чингизхоннинг беш юзга яқин хотини ва канизи бор эди. Булардан (фақат) беш хотинига эътибор рақамини ёзган эди. Уларни мўғуллар одати билан (ўзига) никоҳ ҳам қилган эди ва хамиша уларни эътибор ва эҳтиёт қиларди. Хамма хотинларидан қўнғирот қавми(нинг) бошлиғи ва подшоҳи бўлган Дай нўённинг қизи Бурта Қучинни²⁰² кўп ҳушларди ва унинг уруғларини кўп ҳурматларди. Унинг бу покиза ва маъсума хотинидан тўртта ғоятда улуғвор ва тамкинли,

буюк маснад эгаси (бўлган) ўғли бор бўлиб, биринчиси Жўчихонки, Дашти Қипчоқ²⁰³ подшоҳларининг хаммаси унинг наслидандир. Шундай нақл қиладиларки, Чингизхон маркит қавми билан урушиб, улардан мағлуб бўлганда²⁰⁴ Бурта Қучин Жўчихонга хомиладор бўлиб, маркит қавми уни асир олиб кетади. Ўша кунлари маркит қавми билан Ўнхон²⁰⁵ ўртасида сулҳ тузилган эди. (Шунга кўра), Бурта Қучинни унинг ҳузурига юбордилар. Ўнхон Бурта Қучинни азиз ва мухтарам (қилиб) сақлади. (Ўнхон Чингизхоннинг) отаси билан қадимдан дўстлиги туфайли Чингизхонни хамиша ўғлим деб айтарди. (Шу туфайли, Бурта Қучинга) ўз келинидай боқди. Амирлар унга (Ўнхонга) «ни-ма учун Бурта Қучинни хотинликка олмайсан», деб (хар қанча) айтсалар ҳам, «(у) менинг келиним (бўлади), унга хиёнат назари билан қарасам мурувватдан йироқлашган бўламан», деб жавоб қиларди. Чингизхон бу ҳолдан хабар топгач, жалоир қавмидан (бўлган) Сортоқ нўённинг бобоси Сорони²⁰⁶ Ўнхон ҳузурига Бурта Қучинни қайтаришни сўраб юборди. Ўнхон ўтмишдаги (икки ўртада бўлган) муҳаббатни риоя қилиб (Чингизхоннинг) хотинини қайтариб юборди. Соро (Бурта Қучин билан) Чингизхон хизматига қайтиб келаётганида, йўлда Жўчихон йўқлик шахристонидан борлик саҳросига қадам қўйди. Йўл хавfli ва хатарли бўлганидан тўхташ ва (болани) бешикка белаш (ҳам) қийин эди. Йўлда (унинг бирор) аъзосига шикаст етмасин ва совуқ таъсир этмасин, деб Соро ундан хамир қилиб, уни (Жўчини) хамирга ўради (ва) чопонига ўраб, Чингизхон ҳузурига олиб келди. Шу сабабдан (унга) Жўчи номини қўйдиларки, (бу) — «тўсатдан вужудга келган», демакдир.

(Чингизхоннинг) иккинчи ўғли Чигатойхондирки, (у) Кошғар чегарасидан²⁰⁷ ва Сайхун²⁰⁸дан (тортиб) то Жайхун²⁰⁹ лабигача (бўлган ерларга) унинг муборак ҳукми жорий эди. Ўша ўлканинг тамоми унинг тахти ҳимояси остида ва ҳукмронлигида эди. (Чингизхоннинг) учинчи ўғли Ўктойхон бўлиб, Чингизхондан сўнг қоон бўлди ва ўн уч йил қоонлик маснадида ўлтирди ва оламни барчага етадиган адли нурлари ва сахийликка тўла шуъласи билан ёритди. Отасининг васияти бўйича (бу) бахтиёр шахзода маълум муддат (ўз) юртида ўлтирди²¹⁰. Оға-ини(лари)дан, яъни катта ва кичикдан ким бўлмасин, унинг ҳукм ва фармони тобеъ бў-

либ, хизмат камарини (ўз) хоҳиши ва рабати билан (белига) боғлади.

(Чингизхоннинг) тўртинчи ўғли Тулуйхон бўлиб, унинг лақаби Улуғ нўён эди; Чингизхон уни навкар²¹¹ деб чақирарди, чунки (у) кўп вақтлар (жиддий) воқеалар содир бўлганда кутли нишонли отасига мулозим бўларди; маърака ва жангларда (отаси уни) ўз ёнида бўлишини буюрар эди. «Тулуй» деб мўғул тилида ойнани атайдилар. (Лекин) ойнани турк тилида кўзгу деб атайдилар. (Бу) ҳозир ҳам шу ном билан маълумдир.

Бу хикояларни ёзишдан ва бу ривоятларни сўйлашдан мақсад, ҳазрат Искандарфармон Абулғозий Абдулла баҳодирхоннинг насабини баён қилишдир. Ҳақиқатан ҳам Рустамсифат ул подшоҳнинг насаби Жўчихон силсиласига боғлиқ ва тегишлидир. Шунинг учун бошқа (подшоҳ)ларнинг хол-ахволини баён қилишдан кўз юмиб, Жўчихон(нинг) ҳикоятига киришилди.

ЖўЧИХОН АХВОЛИНИНГ ОҚИБАТИ ВА УНИНГ БУ ХОКДОНДАН (БОШҚА ОЛАМГА) КЕТИШИНИНГ БАЁНИ

Тарихларда ёзилишича ва оғизларда айгилишича, Жўчихон отасининг ўлиmidан олти ой аввал вафот қилган ва (бу) бақосиз саройдан барқарор жойга кетган. Бу воқеанинг шарҳи шундайки, жаҳонгир (хокон) Чингизхон кўп лашкар ва юлдуз каби сипоҳи билан жаннат безакли Самарқандни ўзига қаратишга юз тутган замонда, номдор фарзандларидан Жўчихон, Чигатойхон ва Ўқтойхонларни Хоразмни тасахир қилиш учун юборди. Шаҳзодалар (бу) фармонни жон-дил билан бажаришга киришиб, (лашкар билан) Хоразмга жўнадилар ва (Урганч) қалъасини доира ичига олинган нуқтадек ўраб олдилар. Узоқ фурсат ичида кўрғонни олиш учун уруш асбоб-усқуналарини тайёрлаш иши тамомланди, аммо Чигатойхон билан Жўчихон ўртасида (содир бўлган) келишмовчилик туфайли ғалаба юз бермади. Жаҳонгир (хокон) Чингизхон оға-инилар ўртасида келишмовчилик ва саргашталиқ юз берганини эшитгач, «Ақли расо, фаросати ва заковати билан танилган Ўқтойхон қалъани олиш борасида нима ҳукм қилса, оға-инилар (Жўчихон ва Чигатой) унинг раёйига амал қилсинлар; уни (ўзларига) бошлиқ билиб, унинг сўзидан чиқмасинлар», деб

буюрди. Элчи (Чингиз)хоннинг (бу) ёрлигини уларга (Жўчихон ва Чигатойхонга) етказган, оға-ини хоннинг ҳукмига бўйсуниб, Ўқтойхонга тобеъ бўлиб қолдилар. Унинг яхши тадбири туфайли иш юришиб кетди. (У) зийраклиги ва хушёрлигидан ҳар куни биродарларининг ҳузурига борар, уларга хушмуомалалиқ қилиб, ўзини уларнинг илкига ташларди. (Шундай қилиб, Ўқтойхон) мулоийм сўзлар ва ёқимли муносабатлар (воситаси) билан Чигатойхон ва Жўчихонни бир-бири билан келиштириб қўйди. «Шунинг учун биродарларингиз орасини келиштиринг»²¹² (ояти) бўйича уларни бир-бири билан иноқлаштирди. (Ўқтойхон) ҳар куни биродарлари билан кенгаш қилиб, қумдан ҳам кўп сипоҳ ва замон ходисаларидан ҳам зиёда лашкар билан қалъага томон йўналиб, уруш бошлади. (Бу лашкар) шаҳар (ва) қалъа(нинг ҳамма) тарафидан кирадиган ва чиқадиغان йўлларни эҳтиёт қилди ва қалъани олиш учун (зарур бўлган) яроғ-аслаҳаларни тайёрлади. У баъзи кунларда ўз кишиларини уруш (майдон)дан кайтарар эди ва қисман беғамлик қилиб, қалъа тарафга ҳеч кимни ўтказмас эди. Бундай қилишнинг сабаби шу эдики, жаҳонгир Чингизхон шаҳзодаларни Хоразмни халос қилиш учун юбормоқчи бўлган вақтда маълум бўлган эдики, шайхлар шайхи Нажмиддин Кубро²¹³, Тангри у кишининг олий руҳларига раҳмат берсин, ўша вилоятга ташриф буюрган эдилар. (Чингиз)хон ҳазрат имом Мужтаҳиддин Қозихон²¹⁴ни ўғилларига ҳамроҳ қилиб буюрдиларки, «Ўша ўлкага (Хоразмга) етганларидан сўнг, ҳазрат шайхга (Нажмиддин Куброга) хабар қилсинларки, (у) ўзининг аҳлу аъёнлари, барча ёру дўстларини олиб шаҳар ташқарисига чиқсинлар, чунки биз ўша мамлакат халқини (тамоман) ўлдирмоққа буюрганмиз». Шаҳзодалар ҳазрати Қозихоннинг, ул кишига Тангрининг раҳмат ва розилиги бўлсин, ҳамроҳлигида Хоразм вилоятига тезликда етиб келиб, (Урганч) қалъасини доира ўртасида қолган нуқта каби қамраб олганларидан кейин, ҳазрат Қозихон шайхулмашойихни (Нажмиддин Куброни) буйруқ бўйича хабардор қилди. Ул ҳазрат (Нажмиддин Кубро) ҳазрат (Қозихон)нинг насихатларига эътибор қилмасдан, дедиларки, «(бу) мурувват йўлидан ниҳоятда йироқ кўринадик, кўп йиллардан бери бу вилоят аҳлининг ҳимоясида хотиржамлик билан умр ўтказган бўлсағу, энди тухматлар зоҳир бўлиб, фитналар юз берган

бир замонда бу халқдан ажралишни ихтиёр қил- сак; тинчлик йўлини илгари тутиб саломатлик водийсига ўлтирсак. Матлаъ: *Қаро кўзларнинг меҳри (менинг) хотиримдан чиқмайди. Бу ос мон ҳукми экан да, (бундан) ўзгача бўлмайди.* (Майли) Тангрининг хоҳиши қандай бўлса, шун- дай бўлади». Жаҳонгир шаҳзода Ўктой қоон ҳазрати эшондан ноумид бўлгандек, сўнг ул машҳур қалъани қамал қилиш ва олиш ишига жиддийроқ киришди, токи (мўғуллар) унинг яхши тадбири билан ўн кун муддат ичида Хо- разми олишга муяссар бўлдилар. (Чингиз)хон- нинг амру фармониға кўра, у вилоятнинг (та- мом) халқини ўлдирдилар ва мамлакат олин- гандан сўнг, Чигатойхон ва Ўктой қоон Чин- гизхон ҳузурига тезлик билан юзланиб, Термиз вилоятида хоннинг мулозиматиға етдилар²¹⁵. Ам- мо, Жўчихон шимол (томон)даги вилоятларға иззату иқбол байроғини тикиб, (отасининг) ижо- затисиз у тарафға юз тутди²¹⁶. Шу сабадан, Чингизхоннинг хотириға малоллик гарди ўлтир- ди (ва) ғазабланиб ундан ўч олиш камарини белға боғлаб, дедик, «яқинда уни қаҳр олови- га ўткизаман ва қадимий ясо бўйича уни жазо- ламоқчиман».

Жўчихон ўзининг номзодлигида бўлган Тур- кистон вилоятиға қараб кетди²¹⁷. (Лекин) ан- дак хасталик зоҳир бўлганидан (унинг) мизо- жини заифлик истило қилиб, кундан-кун унинг башарий қуввати мўътадиллик йўлидан юз ўгир- ди. Жўчихон касалининг оғирлигиға қарамас- дан, Чингизхон (барча) вилоятларни фатҳ қи- либ ўзининг катта ўрдасиға қайтаётганда (ун- га) бир неча (минг) туяда оққуш ва (бошқа) ов ҳайвонларини юбориб, ўзининг касаллик хо- лини баён қилди. Жўчихоннинг амирлари унинг фармониға биноан, ов қилиб юрганларида, ит- тифоко, манғит қавмидан (бўлган) бир киши хонзоданинг (Жўчихоннинг) ўрдаси ёнидан ўтиб қолади ва сайр қилиб, ҳар тарафни айланиб юради. (У) ов қилиб юрган жамоани кўриб, «Жўчихоннинг ўзи ов қилиб юрган экан», де- ган фикрға келади. (Ўша шахс) шундан кейин Чингизхоннинг ўрдасиға боради ва хоннинг му- лозимлигиға кириш шарафиға муяссар бўлади. Хон ундан Жўчихоннинг касал (ё касал эмас)лигини сўрайди ва унинг беморлигининг сабабини суриштиради. (Бу) манғит киши (хон- га) арз қилиб, «(Жўчи)хоннинг хасталигидан хабарим йўқ, лекин унинг ўрдаси ёнида ўтган чоғимда уни фалон тоғда ов қилиб юганини

кўрдим», деб айтади. Чингизхон унинг (бу) сўз- ларини эшитиш билан бениҳоят ғазабланиб, айт- дики, «Жўчихон ўзини касал кўрсатиб, бизға душманчилик қилмоқчи ва мустақиллик рақа- мини (ўзининг) хотир (ва) хаёл саҳифасиға ёз- моқчи бўлибди». Шу сабадан (Чингизхон) фар- мойиш қилдики, «Чигатойхон ва Ўктой қоон яроқ-аслаҳани ҳозирлаб, қасд байроғини унинг томониға қараб кўтарсинлар; мен ҳам отланиб, орқаларингиздан етиб бораман». (Улар) шу хаёл ва андиша билан турганларида, тўсатдан Жў- чихоннинг вафот қилганлиги хабари келиб қол- ди. Чингизхон ўғлининг вафот қилганидан ғоят таъсирланиб, аччиғидан (ўша) манғит кишини ўлдирмоқчи бўлади, лекин (уни) тополмайди.

ЖЎЧИХОННИНГ ВАФОТИ ВА АВЛОДИНИНГ ШАРҲИ

Тарихчилар ўртасида Жўчихоннинг ёши тўғ- рисида турлича келишмовчиликлар мавжуд. Баъзилар «у йигирма ёшида вафот қилган» де- салар, бошқа бировлар «у ўттиз билан қирк ўртасида фано олаמידан жазо саройиға кетди», деганлар. Шу сўз ҳақиқатға яқиндир. Хожа Ра- шид(иддин) ўз китобида биринчи тахминни но- тўғри топади²¹⁸.

Алқисса, жаҳонгир подшоҳ Жўчихоннинг йўқлик дунёсидан ер юзига тушган ўн тўртта Фаридун шавкатли ўғли бўлган. (Жўчихоннинг) бешинчи ўғли Шайбонхон²¹⁹ бўлиб, (унинг қуйи- даги) олижаноб ўғиллари бор эди: (иккинчиси) баҳодирлик тариқида ва номдорлик шевасида бебаҳо (бўлиб), исми Баҳодир²²⁰ эди. Унинг қут- ли, шавкатли икки ўғли бор эди. Жўчи Буко исмли иккинчи ўғлидан тўртта иззат ва шараф- ли авлод қолди. (Жўчи Буқонинг) иккинчи ўғ- ли Бадақулдан бениҳоят етук бир ўғил қолди: исми Мунка Темурхон эди. Унинг бахтиёрлик садафида олтита гавҳар парвариш топди. Ил- пон исмли бир ўғлидан тўртта давлат юлдузи пайдо бўлди. (Булардан) бири Қоонбой (бў- либ), унинг бахтиёр ва номдор ўғли Маҳмуд- хўжахон эди. Унинг ҳақиқий вориси Сурониж султон бўлган эди. Унинг ўғли Пўлоддан икки- та бахтиёр ўғил қолиб, бири Иброҳим, яна би- ри Арабшоҳ эди. Иброҳимға саодатасар сан- дукдан ярақлаган икки гавҳар бош кўрсатди: бири Хизрхон, иккинчиси Давлатшайх ўғлон. Аммо Хизрхоннинг Бахтиёр исмли бир ўғли бў- либ, ундан учта фарзанд қолган: Алайка, Хам-

за ва Махдий. Алайка султондан бир фарзанд қолган — исми Турум эди. Унинг бир фарзанди бор — исми Жонибек (эди). Ҳамза султоннинг олти ўғли бор бўлиб, машхурлари: Матлаб, Нурмуҳаммад султон. Уларнинг оналари Тағой бека, (асли) манғишлоқлик. Бу сўзнинг баёни шулки, шаҳид хокони сайид Муҳаммад Шайбонийхон сон-саноксиз сипоҳ билан Хоразм устига юриб, унинг қалъасини қамал қилган замонда²²¹, бир куни жанг чоғида Ҳамза султоннинг яқин мулозимларидан бўлган Бийроқ баҳодир (душман томонидан) бир киши билан муқобил келиб қолади. Бу киши қон тўкиш ва фитна кўзғотишда ғоятда чакқон ва эпчил бўлган. Мисра: *(Турклар каби гўзал юзларининг икки кўзи қўрқмасдир)*. (Бийроқ баҳодир) кўп урушиб-талашиб найзабозлик қилиб, иктидорлик жангида (душманга) ҳисобсиз зарбалар бериб, (улардан) бирини қўлга туширгандан сўнг маълум бўлдики, (у) эр киши эмас, хотин киши экан. (Бийроқ) баҳодир бениҳоят ажабланиб, уни ўз султонининг (Ҳамза султоннинг) ҳузурига олиб келди (ва султонга) унинг паҳлавонлик қиссасини ва қаҳрамонлик ҳикоясини бирма-бир сўзлаб берди. Ҳамза султон (уни) ғоят шижоатли ва жасоратли бўлганидан (ўзининг) ҳимояси тасарруфига олиб (ва) жуда севиб қолиб никоҳига олди. (Ҳамза султоннинг) бошқа ўғиллари: Бурундук султон, Ҳисор султон ва Темурхон(дир). Буларнинг онаси мирзо Султон Абу Саъиднинг, қабрлари нурли бўлсин, ўғли султон Махмуд Мирзонинг эътиборли амирларидан Ҳасанбек Чигатойнинг кизи Латифа султонбегим (эди).

Аммо Бурундук султоннинг олти ўғли бўлган (эди): биринчиси — Шуқурали султон. Унинг онаси (Ҳамза султоннинг) укаси Махдий султоннинг кизи Бика султонхонимдир. Яна (бир ўғли) жасоратнишон Шохмуҳаммад султон; (унинг) онаси Чигатой амирларидан (бирининг кизи бўлган). Яна (бири) Ҳошим султон; (унинг) онаси ҳазрат соҳибқироннинг (Абдуллахоннинг) амакиси ҳазрат Дўстмуҳаммаднинг кизи Робия султонхонимдир. Яна Дўстмуҳаммад ва Фақир султон. Буларнинг онаси манғитдан. Яна (бири) — Амин султон. Унинг онаси Бубай султоннинг кизи Тойиба султон (эди). Ҳамза султоннинг олтинчи ўғли Алимухаммад султон эди. Унинг онаси манғит мирзосининг кизи Хонзодахонимдир.

Махдий султон. Унинг икки ўғли бўлиб, (би-

ри) Турсун Муҳаммад султон, (иккинчиси) Одил султон. Уларнинг онаси манғит мирзоларидан бирининг кизи бўлган.

АБУЛХАЙРХОННИНГ ВОҚЕАЛАРИ ВА ҲОЛ-АҲВОЛИНИНГ ЗИКРИ

Давлатшайх ўғлоннинг жаҳонгир вориси Абулхайрхон²²² бўлиб, Хўжа Муҳаммадхон²²³ шаҳид бўлгандан сўнг Дашти Қипчоққа подшоҳ бўлди (ва) Туркистон ва Сифноқ²²⁴ атрофидаги ерлар унга қарам бўлган. У шавкатли ва юлдуз сипоҳли подшоҳ бўлган. Осмон кўк-сида (унинг) фикр феъллари чиқимларидан, давлат ва иқбол нурлари бўлса (унинг) иш ва аҳволи карамидан ошқор ва равшан эди.

Р у б о и й:

Унинг оёғи фалаклар устига қадам қўйганда,
(Фаришталар) унинг қадами хокини кўзига суртди.
У шундай бир хонки, фалак равоқи шу қадар
баландлиги билан,
(Унинг тахтини кўриб) ҳамма юқорилик
даъвосини тоқчага тахтлаб қўйди.

(Абулхайрхоннинг холини) ихчамлаб айтганда, (у) ҳали йигирма ёшга етмаган вақтда давлат ва ҳашамат қуввати билан Хоразм вилоятини фирдавсмакон, дин ва дунёнинг қутби Амир Темур Кўрагоннинг тўнғич ўғли Мирзо Шохрух²²⁵, Тангри унинг дилини (ҳамиша) равшан қилсин, ҳукмронлигидан қутқазди ва хонлик тахти(нинг) авжига ва жаҳондорлик курсисининг устига айш ва шодмонлик билан ўлтирди²²⁶. (У) тузуклиги ва етуклиги камолидан илму фатво арбоблари (ва) такво эгаларига кучли эътиқоди бўлиб, буюк саодат ва давлатини бу олий табақанинг таъзим ва тақримида деб билганидан, Хоразм вилоятига ташриф буюрган чоғларида, гоҳ-гоҳ дунё олимларининг алломаси, умматларда Тангрининг хужжати, турли илмлар ва ҳикматларнинг тўплами, илму урфон бўстони эгаларининг сараси, фазлу эҳсон аҳли бўлган халқларнинг етакчиси, Тангри томонидан валийлик ташрифи билан шарафланган валий мавлоно Хусайн Хоразмий²²⁷нинг, (Тангри) унинг дилини пок қилсин, зиёратларига бориб, у кишининг кимёхосият ботин*ла-

* Ботин — ич, ички; кўнгли, руҳ.

ридан химмат ёрдами (кўрсатиш)ни илтимос қилган. Ул ҳазрат (Абулхайрхон) у кишининг ҳасб* ва насабларини мулоҳаза қилганларидан сўнг (уни) лойиқ инъомлар ва муносиб неъматлар билан тақдирлади. Ул киши (мавлоно Хусайн Хоразмий) «Қасидаи бурда»²²⁸га турк тилида шарҳ ёзиб, унинг дебочасини ул ҳазратнинг (Абулхайрхоннинг) исмлари билан муашшаҳ қилди ва ул жанобнинг мадҳига турк тилида бир неча байт маснавий айтди. У байтлар мана булар:

Шайбоннинг насли, Чингизхон уруғи,
Кичик ёшдин улуғларнинг улуғи.
Кўнгиллар роҳати, жонлар фароғи,
Шабистони саодатнинг чароғи²²⁹.

(Абулхайрхон) ҳаётни узайтирадиган давлати замонида дин ва суннат бозорини, шариат ва миллат ишини равақ(лик) ва софлик ниҳоятга чиқарди. (У ўзининг) қувватловчи қўли билан мамлакат гулзорини бузуқлик тиканларидан тозаллади; ҳашамат ва салтанат(лик) замонида одиллик сайқали билан жабру ношодликнинг ғубори, зулму бедодлик(нинг) рангини адолатпарварлик ойнаси юзидан артиб ташлади. (Унинг) меҳрибончилик насими ва марҳамат шамоли иноятлик савлатидан шоҳона эсди. (Унинг) инсоф ва адли(нинг) ёқимли бўйлари жаҳон атрофига таралиб, жаҳон аҳли димоғларига етди. Адлу эҳсонда тутган ўринларининг зикри, (унинг) яхшилик ва миннат маноқиб*ларининг нашри одам авлодининг тоифалари ва олам ободонлигида турувчи (кишилар)нинг қулоқларига етди.

Қ и т ъ а:

Одил бўлиб яша, чунки қиёмат куни
Ҳақ (фақат) одил подшоҳлар устига соя
солади.
Ер остидан бирор нарса (ер) юзига
чиқарилган соатда
Адолат сенинг обрўйингни беради.

(У) жабр байроғи ва зулм белгисини ост-уст қилиб, йўқотиб ташлади. (Унинг ўрнига эса)

* *Ҳасб* — ўз ахволини баён қилиш, фикр сўраш, ўз ахволини билдириш, ўзини таништириш.

* *Маноқиб* — яхши сифатлар, гўзал хислатлар; бирор кишининг фазлу мартабасини мактаб ёзилган рисола; таржиман ҳол. Бу ерда яхши сифатлар маъносига.

адлу карам туғини тикди. «Мазлум(лар) қарғишидан сақланинглари» (ҳадиси) бўйича, ситам кўрганларнинг қарғишидан ўзини четга олди; ҳамиша халқнинг ҳолини, жамолини ва халойиқ(нинг) ахволи жабҳаларини адлу инсоф безағи билан зийнатлади ва ҳар доим ёмон ва кўпол урф-одатларни ўзгартириб, ўрнига мақбул усул ва қонунларни киритишда ғоятда тиришқоқлик кўрсатди.

Қ и т ъ а:

Бу дунё (фақат) ўтиб кетувчи бир соядир.
(Чунки) соя гоҳ олдинда, гоҳ орқада бўлади.
Имконият борида (кишига) яхшилик қил.
(Чунки) ҳамма вақт (ҳам бунга) имкон
бўлавермайди.
Жаҳонда агар (бир) захира* талаб қилсанг,
Яхши ном (энг) яхши захирадир.

Унинг (Абулхайрхоннинг) шоҳона асар нишонлари ва фахрли ўринлари(нинг) овозаси ҳамма жойга етди. (Унинг) кенг ёйилган инояти ва комил ҳимояти мажлисларда хикоя қилиниб, базмларда нақл ва афсона бўлиб қолган эди. Шунинг учун (ҳам) атроф ва жонибдан ул мартабалар Каъбаси(нинг) остонасига ҳожат эгалари юз қўяр эдилар; мақсад аҳллари машриқ ва мағрибдан ул матлаблар қиблагоҳи (ҳузури)га келиш учун азм ва жазм қилардилар ва (уларнинг) ҳар бири ўз илтимослари андозасида умид ва орзуларига етиб қайтар эдилар. Ул кишининг ниҳоятсиз иноят ва ривоятларидан тўлиқ лаззат ва насиба олиб, баҳраманд бўлардилар. Шулар жумласидан буюк Амир Темур кўрагоннинг улуғ авлодларидан Султон Абу Саъид мирзо, унинг акаси Минучеҳр мирзо, Мухаммад Жўкий мирзо ва Абулғозий Султон Хусайн мирзолар хоннинг хизматига келиб, давлат каби унинг узангисига мулозим бўлдилар²³⁰, ҳимоят қўллари билан унинг эҳтиромли этакларини тутамлаб, мадад ва ҳимоялари баракотидан ўз орзуларининг ниҳоясига етдилар ва тахту давлат авжида ҳамда салтанат тожининг тепасида қарор топиб, ором олдилар.

Б а й т:

Унинг эҳсони фойдаларидан баҳраманд
бўлмаган,

* *Захира* — эҳтиёт учун йиғиб қўйилган мол. Бу ерда молу мулк, хазина маъносига.

Дарёда на катра (суву), чўлда на зарра
колди.

Алқисса, азиз ва иқболи ҳазрат (Абулхайрхон) жаҳоннинг энг тоза жойи бўлган Дашти Қипчоқда қарийб қирк йил ҳукмронлик қилди. Рустам Турлос²³¹дан Булғор чегарасигача (бўлган ерларни) тасарруфига киритиб, султонлик қилди. Туркистон мамлакатларини бутун тобё (халқ)лари билан ўзига қаратиб, (барча) аён, олий фозиллар, хожалар ва бутун рабийят ҳамда барча халойиққа адлу эҳсон эшикларини очди.

Қ и т ь а:

Ўша хон ҳукм билан (азим) дарёни
Қўли булутидан ато қиларди.
Кодир бўлган чоғда Суҳайлни Ямандан
Суҳо²³²нинг саломига юборарди.
Тоғ суратли (суворийлари)нинг туёғи билан
Уруш чоғи тоғни хавога отарди.

Унинг зотини тавсифлаш ва сифатларини (бундан ортик) санаш тақрир ва таҳрирга сифмайди. Фирдавсмакон хоннинг шаъни (ниҳоят) буюклигига ва мартабаси улуғлигига етук авлодидан равшанроқ далил йўқдир.

АБУЛХАЙРХОННИНГ ОЛИЙНАСАБ ФАРЗАНДЛАРИ ТАРМОҚЛАРИНИНГ БАЁНИ

Махфий қолмасинки, ул ҳазратнинг (Абулхайрхоннинг) ўн битта адолат ёвчи ўғли бор эди: биринчиси — Шоҳ Будоғ султон; (иккинчиси) — Хўжа Муҳаммад султон. Уларнинг оналари буркут (қавмидан). (Учинчиси) Аҳмад султон, (тўртинчиси) Муҳаммад султон. Уларнинг оналари манғит (қавмидан). (Бешинчиси) Шайх Хайдархон, (олтинчиси) Санжар султон, (еттинчиси) Иброҳим султон. Уларнинг оналари қўнғирот (қавмидан). (Саккизинчиси) Қўчқинчихон, (тўққизинчиси) Суюнчхўжахон. Уларнинг оналари буюк подшоҳ, мағфиратнишон Улуғбек кўрагоннинг қизи²³³. (Ўнинчиси) Оқбурук, (ўн биринчиси) Саъид бобо. Булар канизакдан бўлганлар.

Жаноб Шоҳ Будоғ Султоннинг иккита давлатманд фарзанди бўлган: биринчиси — саодатманд шаҳид Муҳаммад Шайбонийхондир. Ул ҳазратнинг адолат хислатли учта ўғли бўлган:

(Муҳаммад) Темурхон, Хуррамшоҳ султон, Суюнчмуҳаммад султон. Темурхоннинг битта ўғли бўлиб, (исми) Пўлод султондир. Унинг бир ўғли бўлган — (исми) Кўкбўри султон. Ундан зурриёд қолмади. Хуррамшоҳ султондан ҳам фарзанд қолмаган. Суюнчмуҳаммад султоннинг бир ўғли бўлган — (исми) Муҳаммадёр султон. Ундан ҳам насл қолмаган.

Шоҳ Будоғ султоннинг иккинчи ўғли урфон эгаларининг султони Маҳмуд султондир. Ул ҳазратнинг бир ўғли бўлган — (исми) Убайдуллахон. Унинг икки фарзанди бўлган. (Бири) Абдулазизхон. Унинг онаси қозоқ²³⁴(лар)дандир. (Иккинчиси) — Муҳаммад Раҳим султон. Унинг онаси мўғул.

ШАЙБОНИЙХОННИНГ АҲВОЛИ, МОВАРОУННАХР ВИЛОЯТИНИНГ СУЛТОН АБУ САЪИД МИРЗО АВЛОДИ- ДАН УНГА ЎТИШИ ВА УНИНГ СЎНГИ ТАҚДИРИНИНГ БАЁНИ

Сўз бу ерга етгандан кейин анбаринқалам шаҳид хоқон Муҳаммад Шайбонийхон (ва) унинг номдор иниси Маҳмуд султон (ҳамда) унинг азиз фарзанди Убайдуллахоннинг ҳолларидан қисқа равишда ёзишни маслаҳат кўрди, токи Мовароуннахр вилоятининг Темур авлодидан Дашт(и) Қипчоқ хоқонларига ўтганлигига ким сабабчи ва (унинг) боиси нима эканлиги маълум бўлсин.

Балоғатнишон муншийлар, фасоҳатбаён биткичлар бу ҳақда айтадиларки, фирдавсмакон хон Шайбонийхон Абулхайрхоннинг ҳукмронлиги замонида саккиз юз эллик бешинчи йилда²³⁵ Олтинхон²³⁶ наслидан (бўлган) Оққўзи бегимдан туғилди. Олтинхон Чингизхоннинг мартабали ва ҳашаматли офтоби чиқишидан аввал, салтанат юлдузи унинг давлати уфқидан ярақлаб (чикиб), Хитой мамлакатлари унинг истиқбол бадри* нуридан ва қудрат офтоби шуъласидан нур эмар эди. Абулхайрхон унга Султон Муҳаммад Шайбон деб ном қўйди ва Шоҳбахт деб лақаб берди. Кейинчалик (яъни) саккиз юз эллик саккизинчи йилда²³⁷ қутли оқибат султон деб аталган Султон Маҳмуд дунёга келди. Хон ҳазратлари (яъни Абулхайрхон) унга Маҳмуд деб от қўйди ва баҳодир лақабини берди. Буюк хон ҳар икки султонзодани азиз тутарди ва улар-

* Бадр — тўлин, яъни 14—15 кечалик ой.

ни эъзоз ва икром қилишда бир дақиқани ҳам бекор ўтказмасди. Шох Будоғ султон ёшлигида (бу) фоний жаҳон билан видолашиб... поклик бўстонларига жойлашгандан сўнг, Абулхайрхон у султонзодаларни бениҳоят хуш кўриб, ортиқча севганидан, (уларни) илгари Шох Будоғ султоннинг отакаси²³⁸, уйғур (қавми)дан бўлган (амир) Бойшайхга топширди, токи ўзини уларнинг ҳолидан хабардор қилувчи деб билиб, ҳар бирини ҳурмат қилсин ва олий мартабали шахзодалар тарбиясида жонбозлик камарини ҳаводор белига боғлаб, (бир дақиқа ҳам) бепарволик қилмасин. Унинг равшан пешоналари ойнасидан асилзодалик, бахтиёрлик нурлари ярақлар эди. Саодат ва шахриёрлик белгилари уларнинг жамолидан порларди. Токи (шахзодалар) катта бўлиб етишганларича, уларнинг ҳимоясида, мумкин бўлганича, зўр ҳаракат қилди. (Шу тариқа, улар) ўспиринлик вақтидан камолотга етишдилар.

Сўзнинг хулосаси шуки, буюк хон Абулхайрхон, (Тангри) унинг ҳужжатини (ҳамиша) равшан қилсин, (976 йили) вафот қилиб, жаннат бўстонларига равона бўлгач, душманлар ва бош тортувчилар истило ва зўрлик қилиб, ул ҳазратнинг (Абулхайрхоннинг) эл ва улуси тарқалиб кетди. Аскарлар, ходимлар, қуллар, сарой хизматчилари (кўп вақт) ғам водийсида саргардон бўлиб, замон ходисаларининг оёқ-қўли остида топталдилар. Аммо, ҳазрат Шайбонийхон ва бошқа султонлар, жумладан, Кўчкинчихон, Суюнчакхон, Махмуд султон, Ҳамза султон, Махдий султон ва Жонибек султон²³⁹ (ўзаро) келишиб, далирлик тигини белларига боғладилар ва козоқлик²⁴⁰ йилларида кунларнинг айланишидан ва бесаранжом ҳаётнинг ходисаларидан қанча мусибатлар ва тинчсизликлар юз берса ҳам (ўз) қўлларини вафодорлик этагидан тортмадилар ва иттифоқлик риштасини қўлдан бермадилар.

М а т л а ь:

Хусн малоҳати билан иттифоқлашиб жаҳонни олди.
Ҳақиқатан (ҳам) иттифоқлик билан жаҳонни олса бўлади.

Улар англадиларки, сабрнинг аччиқлиги ва кийинчиликлар кетидан (келадиган) фойда асалининг ширинлиги бордир. Бардошликнинг қоронғу туни кетидан қувонч ва ёруғликнинг оппоқ кундузи (ҳам) бордир.

Б а й т:

Қоронғу кечанинг ноёни оқдир,
Ноумидликда кўп умид бордир.

Кўп кишилар фитначиларнинг ҳужуми ва захматларнинг вуқуви* замонида сабрни мустаҳкамлаб, оёқни сабр кўчасига маҳкам қўйиб, (охири) мақсад манзилига етдилар ва мурод этакларини умидвор қўлларига ўрадилар.

Н а з м:

Гул кўра ичида кўп бош оғриқлигини тортди.
Охирда бош оғриғининг дафъи учун гулобга айланди.

Тангрининг яқини шайхулислом Хожа Абдулла Ансорий²⁴¹ ҳазратлари, (Тангри) унинг дилини (ҳамиша) пок қилсин, айтган эдиларки, сабр ва чидам басталикларнинг калидидир ва хасталикларнинг иложидир. Сабрнинг оқибати зафар, бесабрларнинг иши кундан-кун баттар!

М а с н а в и й:

Мақсуд хазинасининг калиди сабрдир.
Сабрсиз (киши) мурод эшигини оча олмайди.
Сабр қилсанг муродингга етасан.
Шошилсанг оёғингдан тоясан.

Натижада Шайбонийхон ҳазрати субҳони олий мақсадларига етиш учун қанча Жамшид мартабали подшоҳлар ва баланд дастгоҳли нўёнларни фано қўрғонидан бақо саҳросига элтиб, Мовароуннаҳр мамлакатларини ва Туркистон вилоятларини Кошғар чегарасидан тортиб, Бадахшон, Балх, Хуросон ва Озарбайжон ниҳоятларигача (бўлган ерларни) ўз идорасига ва қарамига киритди.

Б а й т:

То Муҳаммад бир кеча меърож топганича,
Юз минг жону дил талон-торож бўлди.

Бу воқеанинг баёни шулки, тарих тўққиз юз биринчи йилда²⁴² қутлуғ тақдирий султон, саодат оқибатли шахид хоқон, саодатманд Султон Абу Саъид, ...нинг Мовароуннаҳр мамлакатла-

* Вуқуви — бирор хол ёки воқеанинг юз бериши, пайдо бўлиши, кўриниши.

рига кўп йил ва кўп даврлар ҳоким бўлган иззат ва иқболли авлоди бир йил орасида тамоман битирилди. (Улар) турли касалликлар ва иллатларга мубтало бўлиб, (бу) дунё саройидан охират мулкига кўчдилар. Аввал, Андижон, Ахси²⁴³ ва унга тобеъ бўлган ерларнинг ҳокими Умаршайх мирзо²⁴⁴ тарих 899 йил рамазон ойининг чаҳоршанба кўни²⁴⁵ охират мамлакатига кўчиб кетди. У мамлакатларнинг ҳукмронлигини ўзининг тўнғич ўғли Заҳириддин Муҳаммад Бобурга муқаррар қилди. Унинг кетидан, кўп фурсат ўтмай, ўша йилнинг шаввол ойи ўрталарида²⁴⁶ дорул маҳфуза Самарқанд, Бухоро ва улар билан қўшилган ерларнинг подшоҳи Султон Аҳмад мирзо²⁴⁷ (хам) ҳаёт омонатини ажал қозилашувчисига топширди. Чунончи, унинг вафот этган йилини қуйидаги мисрадан англаса бўлади «Яке аз садри зилоллох гум шуд»²⁴⁸. Унинг халифалик тахтига ўлтирадиган ўғли бўлмаганидан, Ҳисори Шодмон²⁴⁹, Қундуз²⁵⁰, Боғлон²⁵¹, Хатлон²⁵² ва Бадахшоннинг ҳокими бўлган азиз иниси Султон Маҳмуд мирзо Самарқандга келиб, азиз биродари ўрнига ўлтирди. (Султон Маҳмуд) Ҳисор ва Бадахшон мамлакатларини жами тобеъ (ер)лари билан тўнғич ўғли Султон Масъуд мирзога топширди. Бухоро вилоятини (бўлса) ўртанча ўғли Бойсунқурга иноят қилди. Қутли зот (бўлган) ўзи эса Самарқанд тахтини эгаллади. Самарқандда олти ой ҳукмрон бўлгандан сўнг, офир касалга йўлиқиб, фано уйдан бако мулкига сафар қилди. Самарқанд салтанати унинг ўғли Бойсунқур мирзога қароргоҳ бўлди. Самарқанд амирлари ҳам тамоман унинг қутли узангисини ўпмоқ учун атрофига тўпландилар. Аммо подшоҳзодалар балоғатга етмаганлигидан (ва) ҳаёт тажрибаси йўқлигидан қундузнинг кечага айланишидан беҳабар ва беғам эдилар. (Шу сабабдан) кўп вақт ўтмай, у эътиборли фирка салтанатининг асоси тобора қулашга, ҳашаматли бинолари инқирозга юз тутди. Бора-бора Мовароуннаҳр ва Туркистон мамлакатлари, Бадахшоннинг жами вилоятлари билан бирга, уларнинг тасарруфидан чиқиб, Шайбонийхон ҳазратларининг қўлига ўтди ва унинг ихтиёр камрови ва иқтидор чегарасида қарор топди.

(Шайбонийхон) ҳар бир мамлакат ва ҳар бир вилоятнинг ҳукуматини иқболли султонлардан бирига ва зийраклик ҳамда сиёсатда машҳур бўлган амирлардан бирига берди. Чунончи, Туркистон вилоятига Кўчқинчи султон ҳазрат-

ларини номзод этди; Тошкентга унинг иниси Суюнчхўжа султонни ўтқазиб, (уни) ҳокимлик иззатиغا етказди; Бухоро (идораси) жиловини (ўз иниси) Маҳмуд султоннинг иноят қафти ва адолат қабзасига топширди; Ахси ва Андижонни шижоат нишонли Жонибек султонга берди. Шохрухия ва унинг атрофи амир Ёқуб вафодор ихтиёрида бўлди. Дорул маҳфуза Самарқанд Аҳмад султоннинг кафолати кифоятига кирди. Ҳисор мамлакати ва унга тобеъ (ерлар) Ҳамза султон ва унинг укаси Маҳдий султонга мансуб бўлди. Эрлар шахри (бўлган) Термизда Саъид Муҳаммад султон, Қундуз ва Боғлонда амир Қанбар ва Саъид Ошиқ ҳукмронлик қилишга муваффақ бўлдилар.

Шунингдек, қуёш туғли Абулғозий Султон Ҳусайн мирзо ҳукмронлигининг охириги кунлари Бадиуззамон мирзо ҳоким бўлиб турган Балхни эгаллаш учун андак қўшин билан юрди. (Муҳаммад Шайбонийхон фурсатдан фойдаланиб), уч ой давомида шаҳарни (яъни Балхни) ўзига қаратишга ҳаракат қилди; (лекин) осонлик билан шаҳар қўлга кирмагач, (қамални бўшатиб) қайтиб, Жайхундан ўтди. Балх атрофида бўлган бу харобаликни кўрган фозиллар, кейин бу воқеанинг тарихини (ўз) ичига олган бу қитъани назм қилганлар:

Қ и т ъ а:

Муҳаммадхон Амудан (кечиб) ўтгач,
Балх ахлининг айш шароби заҳарга айланди.
Шаҳар биноти талондан вайрон бўлди.
Шу туфайли унинг тарихи «вайронийи Балх»
(бўлди)²⁵³.

Мирзо султон Ҳусайн тарих тўққиз юз ўн биринчи йилда²⁵⁴ (бу) оламдан кетди. Мана бу мисра шу воқеанинг тарихидан хабар беради. Тарих: *Ҳазор ҳайф э-султон Ҳусайн Бойқаро*²⁵⁵.

Бинобарин, фарзандларининг (ўзаро) ноиттифоқлигидан фойдаланиб, (Шайбоний)хон Хуросонни ҳам жами тобеъ (ер)лари билан (ўзининг) тасарруфи остига олди: (ўғли) Темур султонни валиаҳд қилиб, «хон» деб атади; Самарқанд ҳукуматини бериб (уни) юқори (даражага) кўтарди. Алқисса, у буюк (ва) одил подшоҳ(нинг) яхши риоясидан ул мамлакатнинг ишлари тамоман интизом топди, хавф-хатар ғубори, дағдаға гарди жами вилоят(лар)нинг кўча ва манзилларидан тамоман кўтарилди.

Унинг давлату иқболи офтоби камол авжига кўтарилиб, давлати (ва) бахт юлдузининг шуълалари иззат аҳллари(нинг) бошида товланди. Тарих тўққиз юз ўн олтинчи йилда²⁵⁶ унинг буюклик ва улуглик офтоби... (ўзининг) мафий пардасига яширинди. Кўп ўтмай унинг умид ва орзулари фалокат офтобининг шаҳодат мағрибига ботди.

Б а й т:

(Минг) афсуски, ғозийи хусрав шахид бўлди. Куёш шафақ ичига кириб, кўринмай колди.

Окилларнинг офтоб нурли хотирларига равшан ва ойдинки, ҳар бир камол заволга гаровдир ва ҳар бир шараф (ўз) жойида уволга нишондир. (Мисра): «*Шу тўғриқи, ҳар камолнинг кетида заволи бордир*». Бу фожиали мусибатнинг қисқача баёни шулки, ул адолатли подшоҳ (Шайбонийхон) ҳамиша кофир ва итоатсизларга нисбатан ғазот ва жиход қилишга, динсиз душманларни дафъ қилишга, шайтонлар тоифасига кирган зулм эгаларини томири билан суғуришга юз тутган эди. Ўша вақтда бузук ва беҳудаларнинг сардафтари ва жами разилларнинг раҳбари шоҳ Исмоил²⁵⁷ Хуросон вилоятида туғини мансаб ва ҳашамат тепасига тиккан эди. Мардуди ровофиз* фирқанинг ҳеч вақт шоншавкатли подшоҳи бўлмаган эди. (Шайбонийхон) ҳар доим (шоҳ Исмоилга) элчи орқали шу мазмунда хабар юборар эди: «Ё ота-боболарингнинг йўли (бўлган) аҳли суннат ва жамоат шевасини қабул қил, ёки урушга шайланиб, уруш ва жанг қилиб гүмроҳлик йўлини илгари сур». Ҳар икки томон (бир-бирига) хат ва элчи юборишни (бир неча бор) такрорлагач, шоҳ Исмоил урушмоқ мақсадида қуфру зулол (яъни кофир ва йўлдан адашган) сипоҳини, ит хислатли ва бад андишали лашкарларини тўплаб, жамиятни дикқат билан тайёрлаб, Араб ва Ажам Ироқи²⁵⁸дан Шайбоний(хон) томонга юрди ва Марв²⁵⁹ вилоятида ул ҳазратга етишди. Ўша замонда хоннинг муборак хизматида бир неча санокли кишиларидан бошқа (жанг қиладиган) аскар бўлмагани ҳолда, ғазот шарафига бени-

хоят харис бўлганидан ҳаётдан кўнглини узиб, душман томонга ўзини отди. Душман чекинмоқчи бўлиб турганда, хон аскарлари (уни) қувиб етди. Ҳар икки томоннинг лашкари — бир томондан ислом лашкари, иккинчи томондан кофирларнинг лашкари Садди Искандар каби бир-бирининг муқобилида саф тортдилар. Ислом лашкарининг гуруҳлари ва кофирларнинг сонсаноксиз аскарлари дарё тўлқинлари сингари жўш уриб ва хуруш қилиб, қазо сийнасига дам урдилар. Такдир қалами ул жаҳонгир подшонинг (Шайбонийхоннинг) пешона лавҳасига шахидлик рақамини ёзган эдики, гүмроҳлик (бу) уруш ва талашда ғалаба қилиб, хушхислатли подшоҳни (Шайбонийхонни) кўп кишилари билан шахидлик даражасига етказдилар. (Шоҳ Исмоилнинг қўшини) ислом сипоҳининг бошқа жиходчиларини ва саодатасар, ишончли лашкарларини тарқатиб, пароканда қилди... Фозиллар ул ҳазратнинг (Шайбонийхоннинг) воқеасида (унинг) шаҳодат тарихини шу ибора, яъни «кулоҳи сурх»²⁶⁰ билан таъкидлайдилар. (Бу ибора) мана будир:

М а с н а в и й:

Баланд фалак бир хилда қолмайди.
(Кишини) гоҳ хурсанд қилади, гоҳо хафа.
Бу даштда гўзалларнинг тупроғидан бошқа
нарсаси йўқ.
Бу тосда подшоҳлар қонидан бошқа нарсаси йўқ.
Мозорингдаги гиштининг ҳар бир парчаси
Кайкубод²⁶¹ ва Искандарнинг бошидир.

Шоҳ Исмоил (Шайбонийхон устидан) фатҳу зафардан қайтиб, Марвга борди ва халқни қирғин қилди. Унинг қалъа қўрғонини ва деворларини вайрон қилиб, Хирот томонга юрди.

УБАЙДУЛЛАХОН ВОҚЕАЛАРИНИНГ ҚИСҚАЧА ЗИКРИ
ВА (У) ҚУТЛУҒНИШОН БУЮК ПОДШОҲ АХВОЛИНИНГ
БАЁНИ

Убайдуллахон бин Маҳмуд султон бин Шоҳ Будоғ султон бин Абулхайрхон адолат шевасида динпарвар ва сиёсат йўлида ғоятда машҳур бир подшоҳ эди.

М а с н а в и й:

Қутлуғ шавкатли, хуршид бахтли.
Фаридун савлатли, Жамшид тахтли.

* Мардуди ровофиз — мардуд — қувилган; диндан чиққан маъносига; шайтонга ҳам ишора. Ровофиз — шайтар. Бу ерда шайталардан бир фирқа.

Иқбол дуржидан порлаган гавҳар.
Улуғлик буржидан (чарақлаган) юлдуз.
Искандар шавкатли, бахтиёр юлдуз.
Фазанпар савлатли, ярақлаган гавҳар.
Тождорлик осмонининг ойи.
Бахту комкорлик авжининг подшохи.

Муҳаммад (пайғамбар)... (унинг давлат) ту-
ғини баланд кўтариш, абадий шариати байроғи-
ни юқорилатиш учун (унга) шаръий илмлар(ни
эгаллашга) хамиша ривож берарди. (У бўлса),
доимо динга ривож бериб, (мамлакатда) пайғам-
барнинг олий суннати жорий қиларди; бидъ-
ат ва залолат рукнлари ва асосларини кўпориди
ва битиришда астойдил эди. Унинг довжуркли-
лиги ва шижоатининг довруғи ҳамма ёққа етиб,
шавкат ва баҳодирлик овозаси фалакдаги ма-
лаклар кулоғига эшитилди. Байт: *(Унинг) улуғ
ворлик овозаси осмонга етиб, Салобати дов-
руғи малаклар қулоғига етди.* (У ғоят) фази-
латли бўлиб, фазлу камол безак(лар)и билан
зийнатланган эди. Суханпардозлик шеvasида
сеҳрсозлик расмини тутарди.

М а с н а в и й:

Эй Парвардигор! У қандай суҳандон подшоҳ.
Сўз бобида зийрақлардан эди.
Туркча ҳам арабча назм ва наср қилишда²⁶²
Сеҳрсозлик йўли унга халал эди.
Шеър бобида у билимдонлар султони,
Маданиятда у етакчи эди.
У шеър дарёсида гавҳарга Уммон (денгизи)дек
бой эди.
Дарё сохилига гавҳарни тўкиб юборарди.
Шеърларининг мазмуни дилни олувчи, лафзи
ширин эди.
(Қалами) тиғи шакар билан асалнинг
аралашмаси эди.
Фасихликда дами жонни парвариш қиларди,
Иъжозда Исодан дарак берарди.

Ҳақиқатан шундай адолатпарвар шоҳ эди-
ки, унинг яхши хулқи ва шафқатлик одатлари
таҳрир қилиниб ва тақрир суратига кирди.
Унинг ёруғ ойдек партави катта-кичик, ҳамма-
нинг дарёдек хотирларига етди, мисра: *Денгиз-
дан бир қатраю, дарёдан томчи.*

Алқисса, (Убайдуллахон) тарих саккиз юз
тўқсон иккинчи йилда²⁶³ йўқлик биёбонидан бор-
лиқ шахрига келди ва ўз валодати нури(нинг)
равшанлиги билан жаҳонни тамом ёритди. Саод-
дат мақтовли отасининг (Маҳмуд султоннинг)

илтимоси билан кутблар қутби ва ақл эгалари-
нинг қиблагихи ҳазрат Хожа Носириддин
Убайдуллоҳ²⁶⁴, Тангри унинг саройларини се-
роб қилиб, ором жойларини жаннат қилсин, ун-
га қутли оқибат Убайдуллоҳ деб исм қўйдилар.
Ўз номларини беришлари (унинг) зўр марҳа-
матларидан бўлдики, шунинг учун (ҳам) унинг
бебаҳо асарлари ва яхши номлари(нинг) оқи-
батлари фоний оламда боқийдир.

Хулоса: (Убайдуллахон) ўзининг (дунёга)
келиши билан қоронғи жаҳонга равшанлик ба-
ғишлаб, то бахтли шаҳид хоқон (Шайбонийхон)
шаҳодат шаробини тоғунча, унинг қутли узан-
гисига соядек мулозим бўлди ва ҳар доим унинг
томонида қуёш каби ҳаводор тиғ уриб (янги)
вилоятлар очди. Имомуззамон ва халифатур-
рахмон²⁶⁵ (Шайбонийхон) Марвда қамалда қол-
ганда, (Убайдуллахон) барча амакиваччалари-
дан олдин Жайхундан (кечиб) ўтиб, унга ёр-
дамга отланди. Шунча кўп аскар ва савлатли
сипоҳга эга (бўлган) душман мавжуд бўла ту-
риб, (Убайдуллахон) уларнинг жамиятини но-
буд қилиб, Марвга юзланди. Иттифоқо, ўша
куни намоз асрда бахтли хон шаҳид бўлди.
(Убайдуллахон) унинг ҳурматли хотини Мў-
ғул хонимни олиб, Жайхундан кечиб ўтди. Шох
Исмоил (Шайбонийхон устидан) истило ва ға-
лабадан кейин Хиротга қараб юрди.

**БОБУР ПОДШОҲНИНГ ҲИСОРГА ЮРИШИ, ҲАМЗА
СУЛТОННИНГ ШАҲИД БЎЛИШИ, ШАЙБОНИЙ ХОҚОН-
ЛАРНИНГ ТУРКИСТОН ТОМОНГА КЕТИШИ ВА (СЎНГ)
МОВАРОУННАҲРНИ (ҚАЙТАДАН) БОСИБ ОЛИШЛАРИ
ВА ЯНА ЧЕКИНИШЛАРИ(НИНГ) БАЁНИ**

Шох Исмоил Шайбонийхонни шаҳид қилиб,
унинг аскарларини пароканда қилгандан сўнг,
бўйсундириш арқонини Хирот қалъасининг
қунгираси устига отди. Мирзо Бобурнинг эгачи-
си Хонзода бегимни²⁶⁶ шаҳид хон (Шайбонийхон)
талок қилиб, Сайид Отанинг сайидларидан би-
рига (хотинликка) берган эди²⁶⁷. Марв воқеаси
вақтида жангда уни кофирлардан бири асир
олиб, зўр эъзоз ва икром билан Кобилга, Бобур
подшоҳ ҳузурига юборди. (У) келишув ва ҳам-
корликни (ўз) ичига олган хат ва хабарни ҳам
(Бобурга) етказди. Бобур подшоҳ шоҳ (Ис-
моил)нинг ёрдамига ишониб, ўз амакиваччаси
Хонмирза ибн Султон Маҳмуд мирзони²⁶⁸ шоҳ
ҳузурига юборди. У билан хайрихоҳлик, итоат-
корликни ифодаловчи ариза ҳам юбориб, ёрдам

сўради. (Шох Исмоил) подшоҳнинг (Бобурнинг) илтимосини ортиги билан бажо келтириб, мўътабар қурчи²⁶⁹лардан беҳисоб халқни Хонмирзага ҳамроҳ қилди. Мирзо беҳисоб жамоат ва саноксиз кўпчилик билан Хуросондан (Кобилга) етиб келди. Бобур подшоҳ у шижоатли фирканинг ёрдамига таяниб, Ҳисор устига лашкар тортди. Ҳамза султон ва Маҳдий султон душманларнинг келишларидан огоҳ бўлиб, бу ходисани маълум қилиш учун Самарқанд ва Бухорога киши юбордилар. Ўзлари (бўлса) ёмғир қатралари(дан кўп) ва тўлқиндек мавж урган саноксиз кўп лашкар ва сипоҳ билан душманни илдизидан қўпориш учун отландилар. Пули Сангин²⁷⁰ (қўприги)нинг тепасида қазабланган (бу) икки фирқа бир-бирлари билан муқобил бўлдилар. Бобур подшоҳ у мардона фирқа устидан ғалаба қилиб, Ҳамза султон, Маҳдий султон ва Мамоқ султон²⁷¹ни шаҳид қилди ва Ҳисор мамлакатини босиб олиб, (ўзининг) муборакбод овозасини кўк гумбазига отди. Бу воқеа (барчага) аён бўлгач, жами Шайбоний султонлар, замон тақозосича, тезлик билан Туркистон томонга жўнадилар (ва) ўша ерда қарор ва ором топдилар. Тарих тўққиз юз ўн бешинчи йил ражаб ойида²⁷² Бобур подшоҳ иккинчи марта у ёмон тоифанинг (қизилбошларнинг) ёрдами билан ўзининг мерос бўлиб қолган мамлакатларини истило қилди ва Самарқандни пойтахт қилди; Бухорога (бўлса) Ширим тоғийини²⁷³ (ҳоким қилиб) қўйди. Аммо Мовароуннаҳр халқи бошда подшоҳнинг (бу) ғалабасидан мамнун бўлса ҳам, охирда унинг номақбул феъллари ва хулқлари туфайли уни (ўзларидан) йироқ бўлишини ҳазрати *Иззидан* (яъни Тангридан) сўрадилар, чунки халқ подшоҳдан, қачон (у) ўзининг мерос қолган мамлакатига эга бўлса, ҳаёт ва тирикчилик заруратидан (бу ерга) келган қизилбошлар (ўз) либосини ташлаб аҳли суннат ва жамоат зийнатига кириб, (шу) вилоятнинг либосини кийишини кутар эди. Аммо Бобур подшоҳ ул маймун табақанинг либосини ўзидан йироқ қилмади ва халқининг ундан кўзлаган умиди юзага чиқмади²⁷⁴, (чунки Бобур) подшоҳнинг шавкат ва қуввати бошқадан мадад ва кўмак (олиш) эҳтиёжи тушмайдиган даражага етмаган эди. Мана шу сабабдан, Бобур подшоҳ Мовароуннаҳрда саккиз ойдан ортиқ ҳашамат ва мансаб эгаси бўла олмади ва (ўзбеклардан) шикаст тошиб, (яна) чекиниш йўлини тутди ва (Самарқанддан) қочиб Ҳисор ва Бадахшон томонга йўналди.

Бу воқеанинг баёни шулки, мазкур йилнинг ражаб ойида (Бобур) подшоҳ зўр шижоат билан (ҳаракат қилиб) Мовароуннаҳрда ғалаба қилди. Унинг (Бобурнинг) ҳукмронлиги саккиз ойдин ортиқроқ бўлди. Самарқанд ва Бухоронинг улғу ва шарифлари унинг (Бобурнинг) шох Исмоилга бўйсуниб, хароб туркманларнинг (яъни қизилбошларнинг) либосини кийганидан ҳаммалари ундан нафратландилар. Ўша (йилги) қиш тамом бўлиши (ва) кетмакет тўхтовсиз ёмғирлар ёғиб, ер юзи сабза(дан) тўн кийиши билан Шайбоний ҳоконлардан Убайдуллахон Жонибек султоннинг маслаҳати билан 2600 киши билан чўл тарафдан Еттиқудук²⁷⁵ йўли орқали келиб, Бухорога ҳужум қилди. Буларнинг кўпчилиги қуро-л-яроғсиз эди; (қуроли) бўлганида ҳам кўп эмас эди. (Улар) душманлар жамиятини паришон (деб) билиб, (ўз) дилини *Яратувчи ҳазратга* топширдилар.

(Бобур) подшоҳ бу қулфатасар хабарни эшитгандан кейин мўътабар амирлардан бир тўдасини Қосим кўхбур²⁷⁶ етакчилигида Тошкентга юборди. Ўзи (бўлса) ҳаммаси ҳам қаҳрамон ва ғоятда номдор (бўлган) қирқ минг аскар билан Бухоро томонга йўналди ва Бухоронинг ғарбий томонида жойлашган Кўли Малик²⁷⁷ (деган жой)да Убайдуллахонга муқобил бўлди. (Ҳар) икки томон (бир-бири билан) муқобил бўлганларидан сўнг, ҳар икки тарафнинг паҳлавонлари бир-бирларининг қаршисида саф тортдилар ва қон тўқувчи тигларини байроқ қилиб, фитна ва ғавго билан тўлган найзаларини кўтариб, урушиш ва ўч олиш қасди билан эгар уйлардан кўзғолдилар. Оқибатда, «кўп марта бўлганки, оз жамоа Тангрининг азми билан, кўп жамоадан ғолиб келган»²⁷⁸ (ояти) бўйича Убайдуллахон ғолиб келиб, Бобур подшоҳ енгилди. (У) бир неча санокли одами билан қочиб, Ҳисор томонга кетди. Бу воқеа саккиз юз ўн тўққизинчи йил сафар ойида²⁷⁹ (содир) бўлди.

Фатҳ сурати чеҳра очиб, Мовароуннаҳр мамлакатлари тамоман (яна) Шайбоний ҳоконлари қўлига ўтгандан сўнг, ҳамма султонлар вилоятларни (ўзаро) тақсимлашни Жонибек султоннинг раъйига топширдилар²⁸⁰. Ул ҳазрат қадимги урф-одатга²⁸¹ риоя қилиб, Самарқандга Кўчкинчихонни номзод қилди; Тошкент вилоятини Суюнчакхонга муқаррар билиб, (унинг) бошини Фарқадондан ҳам юқори кўтарди. Муҳаммад Темурхонни вилоятни бошқариш ва

(унинг бошқа ерларини) забт қилишда Самарқанд водийсига (Кўчкинчихонга) шерик қилиб, унинг иззат поясини осмонга кўтарди. (Илгари) Убайдуллахонга қарам бўлган Бухорони (яна) унга тайин қилди. Қоракўл²⁸² ва Қаршини²⁸³ (ҳам) мукофот расми билан унга топширди. Бутун Миёнкол²⁸⁴ вилояти ва Самарқанд Суғдини²⁸⁵ нурли ҳукумат (тузиш) учун ўзи ва фарзандлари учун олиб қолди ва у мамлакатда хашамат байроғини кўтарди.

Бобур подшоҳ мерос мамлакатидан иккинчи марта ажраб қочгандан кейин, яна шоҳ Исмоил даргоҳига одам юбориб, салом ва дуо маросимини адо этгандан кейин (яна) кўмак сўради. Шунга кўра, шоҳ Исмоил (ўзининг) бош амири амир Нажмни²⁸⁶ ҳаммаси девсурат ва жин кўринишли олтмиш минг қаҳрамон кишиси билан (Бобур) подшоҳга ёрдамга юборди. Бобур подшоҳ ўша ғазаб билан тўлган сипоҳ ёрдамида мазкур қиш(нинг) бошида (яъни 919 йили) ва Шайбоний султонлар устига қасд байроғини кўтарди. (Бобур ва қизилбошлар) дастлаб Қарши устига келиб, уни қамал қилдилар. (Улар) қаҳр билан Қаршини олиб, (бу ерда) катта қирғин воқеъ бўлди ва мавлоно Биноий²⁸⁷ (ҳам) ўша ходисада шаҳид бўлди. Бу хабар тамом (атрофга) тарқалгандан сўнг, Шайбонийнасаб хоқонлардан шижоатнишон Абулфатҳ Жонибек султон Убайдуллахон билан иттифоқлашиш учун шошилиш (равишда) Бухорога келди. Темурхон, Пўлод султон ва Абу Саъидхон²⁸⁸ ҳам Самарқанддан Бухорога жўнадилар. Булар Жонибек султон ҳазратлари ва саодат нишонли Убайдуллахон билан қўшилиб, ҳаммалари бирга душманни дафъ қилиш учун ҳаракат қилмоқчи эдилар. Аммо душман (уларнинг) хужум хабарини эшитиб, (уларнинг) йўлини тўсиб чиққан эди. (Шу сабабдан) султонлар жам бўла олмадилар. Самарқанд лашкари Гиждувон²⁸⁹ қалъасига яшириниб, истехком қилди. Бухородан Жонибек султон ва Убайдуллахон Тангрининг июнятига тамоман таваккал қилиб, душман қаршисига (қараб) йўналдилар. Гиждувоннинг шарқида (жойлашган), Гиждувонга тобеъ бўлган Зарангори²⁹⁰ ёнида ислом сипоҳи ва кофир лашкари бир-бири билан муқобил бўлдилар. (Ҳар) иккала томоннинг қаҳрамонлари марду мардоналик кўрсатдилар. «Ҳақ енгади» (мақолининг) тақозосича, бир соатда ислом (аскарларининг) қўли кофир ва бидъат панжасини синдирди; бирданига у золим, жоҳил фир-

қага шикаст етди. Нажм (соний)нинг толеъ юлдузи куйди ва (у) ўша жангда бошини ерга қўйди. Бобур подшоҳ мағлуб ва паришон ҳолда «алфирор» (оятни)ни ўқиб²⁹¹ қочиш шевасини илгари суриб жангдан юз ўгирди. Баъзи фозиллар мўминларнинг халос бўлиш тарихини (Кўчкинчи)хон ҳазратларига етказдилар. Мовароуннаҳр мамлакатлари иккинчи марта Шайбоний хоқонлари тасарруфига кирди. Сўнг қадимий қонун ва қоидаларга кўра, султонлар бир-бирлари билан иттифоқ туздилар ва эътиборларини хонликнинг зарурлигига қаратдилар. Кўчкинчихон ёш жихатдан ҳаммаларидан катта бўлганидан, уни хон (қилиб) кўтардилар ва қолға²⁹², яъни валнаҳдлик Суюнчак султонга теғди. Аммо (у) Кўчкинчихондан аввал вафот қилгани сабабли қолғалик Жонибек султонга берилди. (Лекин) у ҳам Суюнчакхоннинг кетидан нариги дунёга кўчди. Ундан сўнг Кўчкинчихон ҳам вафот қилди. Хонлик амри Абу Саъидхонга муқаррар бўлди. У ҳам охиратга сафар қилиб, хонлик тахти Убайдуллахоннинг эҳсонли вужуди билан безалди. Унинг давлати ва халовати замонида Мовароуннаҳр, айникса, Бухоро вилояти гуллаб-яшнади.

Шоҳ Будоғ султоннинг иккинчи иниси Хўжа Муҳаммад султоннинг адолат нишонли икки ўғли бўлган. Биринчиси қутли нишон, мазкур султон Абулфатҳ Жонибек султондир; иккинчиси Бубай султон. Бубай султоннинг Кепак султон исми ўғли бўлган. Унинг (ҳам) икки ўғли бўлган. Улар ҳозирда давлат маснадида боқий бўлиб, ҳазрати соҳибқирон (Абдуллахон) даргоҳида олий мартабага эгадирлар. (Булардан) бири қутли нишон Суюнчмуҳаммад султон ва иккинчиси – Саъид Муҳаммад султон.

Жонибек Султон ҳазратларининг ўн иккита азиз ва номдор ўғиллари бўлган. Матлаъ: *Шаҳриёрлик сандигида ҳар бири порлаган бир дурдир, Бахтиёрлик буржидан ярақлаган бир офтобдир.* (Улар) йўқлик шаҳридан борлиқ сарманзилига қуйидаги тартибда қадам қўйдилар: (1) Дўстмуҳаммад султон, (2) Кистон Қора султон, (3) Поянда Муҳаммад султон. Буларнинг волидаси Абдуали тархоннинг²⁹³ иниси Қанбарали бекнинг қизи. (4) Рустамхон, (5) Исканд(ар)хон, (6) Исфандиёр Султон, (7) Сулаймон султон. Уларнинг онаси Султон Муҳаммадхон Кошғарий²⁹⁴нинг қизи. (8) Пирмуҳаммадхон, (9) Шоҳмуҳаммад султон. Булар-

нинг онаси мўғул амирларидан бирининг қизи. (10) Ёрмухаммад султон. Унинг онаси мўғул амирларидан султон Муҳаммад Танбал²⁹⁵нинг қизи. (11) Яна Жонмухаммад султон, (12) Нурмухаммад султон. Уларнинг онаси чўри (бўлган).

Кистон Қора султондан икки ўғил қолди: Жонқора султон, Қилич Қора султон.

Рустамхондан бир ўғил бўлиб, бу кунда хонлик маснадига ва жаҳондорлик курсисига ўрнашган; исми Ўзбекхондир.

Сулаймон султондан икки ўғил қолди: бири Махмуд султон; унинг онаси мазкур Кепак султоннинг қизи. Яна бири — Пирмухаммад султон; (у) канизакдан туғилган.

Ёрмухаммад султоннинг қутли, шавкатли бир ўғли бўлган. (Унинг) исми Хусрав султондир. Ул ҳазратдан бир азиз фарзанд салтанат тахтида боқийдир. (Унинг) исми Исфандиёр султон.

Пирмухаммадхондан уч ўғил қолди: Динмухаммад султон, Подшоҳмухаммад султон, Шоҳмухаммад султон.

Аммо Сулаймонфармон ҳазрат Искандар баҳодирхон, Тангри уни (хамшиша) саломат қилсин, тўртта давлатманд фарзандлари бўлган: биринчиси Искандарнишон хон ва Рустаммакон хокон Абулғозий Абдулла баҳодирхон. Тангри унинг мулки ва салтанатини абадий қилсин ва унинг шаънини Фарқадондан ҳам баланд қилсин. Байт: *Умар адолатли, Сиддиқ тўғри сўзли ва Усмондек мулоим, Али ширли, Ҳасан сийратли ва Хусайн дийдорли*, иккинчи (ўғли) Жам (шид) мартабали султон Абулфатх Ибодулла султон; учинчиси — фалак кадрли султон Абдулқуддус султон; тўртинчиси Абдулатиф султон. (У ўша) олий гавҳар хонадондан одоблари қутли бир ўғилдир. Байт: *Шоҳлик сандигида қимматли бир гавҳар, Шоҳлик буржидан чарақлаган бир юлдуз*. (Яна) йўқлик шаҳристонидан борлиқ мамлакатига қадам қўйиб, ўзининг жаҳонни ёритувчи жамоли офтоби(нинг) шуъласи билан оламга тўла равшанлик берган Абулфатх Абдулмўмин султон²⁹⁶ (бўлиб), ҳазрати *Борий*дан (Тангридан) умидворлик шулки:

М а с н а в и й:

Қачонки (у) подшоҳлик тожини бошига қўйиб, Шаханшоҳлик тахтига ўлтирса,
Рум Қайсари бошидан тожини олади.

Сиёсат зарби билан (барчадан) хирож олади.
Олам подшоҳлари унинг фармонида бўлади.
(Ва) жаҳоннинг тахти унга мусаллам бўлади.

Аммо шижоатнишон Жонибек султонки, унинг мададкорлик ва улуғлик байроқлари дунё тургунча асари боқийдир. (Унинг) қудрат ва камоли нишонлари сабъу масони²⁹⁷ каби машҳур офтоб аломати эдики, унинг саодат ва бахтиёрлик нурлари ёруғ пешонаси матлайдан тобланарди; улуғлик ва номдорлик асарлари унинг баҳрали чехраси машрикидан зоҳир бўларди.

Б а й т:

(У) иззат ва шараф осмонида юлдуз қадарли
подшоҳки,
Саодат офтоби унинг юзидан тобланарди.
Ой куёшдан равшанлик олганидек,
Унинг ой юзидан офтоб нур оларди.

Фатҳу иқбол аломатлари унинг ҳашамат ва улуғлиги дафтарларидан (бўлиб) кундан-кун очик (ва) равшан бўларди; нусрат ва бахтиёрлик нишонлари (унинг) салтанат ва камол саҳифаларидан соатма-соат яраклаб пайдо бўларди.

Н а з м:

(У буюк бир) подшоҳки, зафар аломатлари,
(Унинг) холи саҳифаларидан равшан
бўларди.
(У шундай бир) комкорки, шараф
нишонлари,
(Унинг) жамоли лавҳасидан яраклаб турарди.

(У) шарият ишларида шундай (бир) огоҳ киши эдики, ҳар доим хайру савобларни йиғиш ва захира тўплаш билан машғул бўларди; (у) ҳамиша яхшилик йўлини, тоат-ибодат ва беозорлик шеvasини охираг учун сармоя қиларди. Назм: *Ёмонлик ҳам, яхшилик ҳам кишидан ёдгор бўлиб қолади. Шу сабабдан (бу дунёда) яхшилик тухмидан бошқа (нарсани) экма!*

(У) шундай ғазот хунарлики, «Уларни топган ерингизда ўлдиришлар»²⁹⁸ (ояти)ни имом ва муктадо қилган эди. «Ва Тангри йўлида жиход қилинг»²⁹⁹ (ояти) буйруғи бўйича тиришиб, жиходни тиришиш билан ўзига касб қилди.

Қ и т ь а:

У шундай шукухли подшоҳки, унинг
хайбатидан,
Кива³⁰⁰нинг руҳи (ва) Пушанг³⁰¹(нинг) жони
танасидан чиқиб кетади.
Худди балиқнинг дилида дарёга тушган
яшиндай, тушади
Мансур давлати(нинг) тигидан шер титроққа.
Жанг кунда тигининг чангали
шафқатсиз(дир).
Душманнинг жон томирларини (худди)
чанг торидай узарди.

(У) шундай динпаноҳки, диннинг ҳукмлари-
ни танқид қилиш (ва) сайиди мурсалиннинг (Му-
хаммаднинг)... шаръи буйруқларини (муслмон-
ларга) етказишни тўлиқ бажо келтирарди; ҳуку-
мат ва сиёсат ишларини қувватлаш ва ижро
қилишда шошилмасди. Лекин аччиқланган чоғи-
да ихтиёр жилови (унинг) ҳайрат ва ғурур қўли-
дан тушарди; тойилувчиларнинг хатолари устига
афв ва қаромат этагини ёпарди. Агар гуноҳ
бўлмаганда эди афв топилмаган бўларди.

Б а й т:

Вужудимиз йўқликдан борликка келмаса эди,
Сенинг афвинг вужуди йўқлик оламида
бўлар эди.

Қачонки, дўстинг бир гуноҳ билан
тойилиб кетса,
Сен бир тадбир билан унинг хатосига узр топ.
(У шундай) шохки, фаррух юзли,
қутли фолли.

Осмон тахтли, Муштарий иқбол.
Қуёш бахтли, юлдуз кадрли ойдир.
Муштарий заковатли, Уторуд ўринли,
Бахтиёр ҳашаматли, ҳумоюн бахтли.
Тожга лойиқ, тахтга қобил.
Шундай дин паноҳки, ҳақнинг ваҳдат нури
Унинг пешонасидан порлади.
Гарчи зохирда шохлардан бўлса ҳам,
Маънида дарвишлар гуруҳидан эди.
Улуғ подшоҳки, унинг сиёсату тутмишидан.
Ажал кўрқиб, тигидан омон тиларди.
Агар тиғи денгизи тобга келса,
Душман бошини хаббани кесгандай узарди.
Унинг тиғи гўё фатҳ қоши эдики,
(Ҳамиша) ғалабага ишорат қиларди.
Агар ой осмон баландлигида (туриши) ва
юксак ўрни билан,
Унинг амру фармонидан бош тортар экан,
Гардиш шуъласини бўйнига сиртмоқ қилиб,
Оёғидан борлаб пастга туширади.

Кимки, у билан офтобдек иссиқ (муомалада)
бўлмаса,

Қазо уни фалакдек бошини тубан қилади.

(Жонибек султон) ҳамиша (ўзининг) олий
мақсади химматларини бидъат қоидаларини қў-
пориш ва залолатни тубидан қуритишга йўнал-
тирган эди. Равшан шарият, миллат ва (дин)
асос(лари) ва рўкнларини тиклашда мумкин қа-
дар сабъ ва эҳтимомини риоя қўрарди. Ва ҳами-
ша (унинг) палосининг чети буюк сайидлар, зўр
уламолар ва ҳурматли шайхлар билан зийнатла-
нарди. Унинг яхши хулқларининг хушбўй хид-
ларидан ул тоифанинг димоғларига иззат ва
иқбол билан атир сепилгандай муаттар бўларди.
Масалан, юқори мактовли, сайидлик осмони-
нинг қуёши, саодат қуёшининг осмони... турли
илмларнинг жами, Тангри саропардасининг маҳ-
рами, машҳур Сайид Хованд Бухорий³⁰², Миро-
ху номи билан машҳур, олий насабли жаноб
(бутун) олам уламоларининг алломаси, илм ва
хикматлар сирларини очувчи, ҳар турли муш-
кул ва чигалларни ечувчи, зўр олимларнинг
қаймоғи, саҳий доноларнинг пешвоси, ҳадис би-
лувчиларнинг эътибори, ҳақиқат тарафдорлари-
нинг сайиди, пайғамбар илмларининг мумтоз
вориси... Қуръон оятларининг изоҳчиси Низо-
миддин Хожа мавлоно Исфохоний³⁰³, жаноб сао-
дат маржаи* ва сайиднасаб, улуғ каримларнинг
хулосаси ва улуғ шайхларнинг натижаси, фо-
зилларнинг пешқадами, тамом фазилатларнинг
эгаси, диққат ва ҳаёл қонунларининг тайинлов-
чиси, фазлу камол асосини қурувчи Жалолуд-
дин Подшоҳхожа³⁰⁴... эртаю кеч, ҳатто, кечаси
ва қундузи, ҳамиша, жаҳонгир улуғ подшоҳ,
халофотпаноҳнинг (Жонибек султоннинг) тах-
ти пояларини ўпиш учун борар эдилар ва дав-
латнинг дилкаш суҳбатлари, чиройли ва ёқимли
базмларига қабул қилинардилар. Ҳамиша под-
шоҳона иноят ва хусравона инъомларнинг қўп
ва мўллиги билан ўзларининг тенгқурлари ўр-
тасида имтиёз ва фаровонлик топар эдилар. Хул-
лас, чексиз лутфу эҳсонлар билан ҳурмат ва
эҳтиром ғоясига етдилар. (Жонибек султон)
уларнинг ҳар бирини офат ва хавфдан қўриқ-
лаб, олий мансаб ва мартабаларга хослар эди.
(Жонибек султон) пок нишонли Хожагон... ои-
лаларига³⁰⁵ нисбатан эътиқод ва иродалари зўр
бўлганидан, Косон³⁰⁶ (ва) Ахсикат томонига ки-

* Маржаи. — қайтиб бориладиган ер, мурожаат қилинадиган жой.

ши юбориб, валоят мартабали, хидоят сифатли, илохий сифатлар мазҳари, чексиз нафларнинг тушиш ўрни, субҳоний саропарданинг маҳрами мавлоно Хожаги Косоний³⁰⁷, қабри нурга тўлсин, ҳазратларини гўзал Кармина³⁰⁸ шаҳрига олиб келди. (Жонибек султон) «қандай яхшики, амир фақирнинг эшигида бўлса!» (мақоли)га асосан ёлбориш ва ўзини тубан тутиш билан ул ҳазратнинг зиёратларига келиб-кегиб турарди ва ирода бошини инобат ҳалқасига киргизиб, ул кишининг кимёҳосият ботинларидан ҳиммат талаб қилиб, фахрланиш бошини иззат авжига кўтарар эди.

Ш е ь р:

Ҳар икки жаҳон(нинг) давлати —
дарвишларининг хизматидир.
Дину дунё(нинг) ҳаммаси — дарвишларнинг
сухбатидадир.
Камолига нуксон етмайдиган давлат азалий
бўлади.
Азалдан абадгача дарвишларнинг давлатидир.
Гадога тож бериш (ва) шоҳдан тахт олиш —
(Буларнинг) ҳаммаси — дарвишларнинг
қудратли қўлидадир.
(Агар) сенинг ишинг юришмаса саросимага
тушма.
Чунки унинг кушоди дарвишларнинг химмати
эшигидандир.

Ул ҳазрат (Жонибек султон) воқеаларининг қисқача тафсили шуки, қачонки, шоҳ Исмоил тўққиз юз ўттизинчи йилда³⁰⁹ (бу) дунёдан юз ўгириб, жазо саройига шитоб қилгандан кейин, ўғли Таҳмосп³¹⁰ ҳукумат тахтида ва салтанат маснадида қарор топган вақтда, ҳамма Шайбоний султонлар ўша фасод аҳли ва фитна бошлиқлари билан ғазот ва жиҳод қилишни тақозо қилдилар (ва) шаҳид ҳоқоннинг (Шайбонийхоннинг) хунини талаб қилиш ва ул бадбахтдан (Таҳмоспдан) ўч олиш борасида бир дақиқа ҳам бепарволик қилмадилар. Токи, тўққиз юз ўттиз биринчи йилда³¹¹ шижоатнишон султон Жонибек султон, Қўчкинчихон, Суюнчмуҳаммад султон, Муҳаммад Темурхон ва Убайдулла баҳодирхон каби ғолиб ва қудратли жами (Шайбоний) ҳоқонлар ҳамроҳлигида чексиз сипоҳ ва ҳад-ҳисобсиз лашкар билан Хуросон вилоятига йўналдилар. У томондан (шоҳ) Таҳмосп ҳам ҳаддан ташқари кўп лашкар ва замон ходисаларидек гуруҳлар билан Ироқ тарафидан урушмоққа қасд қилиб, (душманни) қайтариш қўнғироғини ўзининг му-

дофаа туяси (бўйни)га боғлаб, Исфаҳонга қараб юрди. У ердан ўтиб Ҳаргирди Жом³¹² атрофида қутли анжомли ислом сипоҳига етди. (Бу) икки фирқа томон (бир-бири билан) учрашгандан сўнг, иккала тарафнинг лашкари бир-бирларининг қаршисида саф тортдилар ва басавлат паҳлавонлар жанг қилиш ва ўч олиш учун кўзғолдилар. Бас, кўп можаро ва ҳад-ҳисобсиз курашдан сўнг, Тангри(нинг) инояти билан зафар асарли ислом лашкари шикаст топдилар ва ўзбек ҳоқонлари тарқалиб ва пароканда бўлиб чекиндилар ҳамда ўз ўтлоқлари томон кетдилар. Ёлғиз ул ҳазрат гардунғулом (Жонибек султон) қувғин ва заволдан сақланган ҳолда, тўлиқ жамияти билан, (ўз юртига) қайтди. Лекин давр ходисалари ва бақосиз ҳаётнинг мусибатлари сабабли қалби ғашлик зангидан унинг дили қуёши машъалининг ойнаси хиралашди. Бу азоб дарди ва ғам уни касалликларга олиб келди. (Унинг) кимёсифат зотлари (ўз) беағидан холи бўлиб, тўққиз юз ўттиз бешинчи йил охирларида, залла³¹³ лафзига мувофиқ, дилкаш Кармина шаҳрида ғалабалар билан тўла руҳи лочини тан қафасидан парвоз қилди ва «Иржаиъ»³¹⁴ қағириғига «лаббай» жавобини бериб, жаннату ризвон бўстонидида «ҳар нарсага қодир подшоҳ (Тангри) ҳузуринида муттақийлар ростлик лавҳида бўладилар» мақомида қарор ва ором олди.

Ш е ь р:

Омонат дунё ажиб бир қошонадир.
Фано уйи бўлгани учун бақоси йўқдир.
Бу хонадан дарвиш каби султонни (ҳам) олиб
кетди.
Ундан на султон, на дарвиш жонини сақлаб
қола олмайди.

Ўша замонда вилоятлар (унинг) машҳур фарзандлари ва карамли авлодлари ўртасида тақсимланиши бўйича Офаринкент³¹⁵ вилоятида Искандарнишон хон Абулфатх Искандар баҳодирхон, давлати доимий бўлсин, ҳукмрон эди.

**ҚУЛЛАР ЭҒАСИ, ОЛИЙ НАСАБЛИ, ЮҚОРИ МАНСАБЛИ
УЛУҒ ПОДШОҲНИНГ (АБДУЛЛА БАҲОДИРХОННИНГ)
НАСЛИ ВА НАСАБИ ЖИҲАТИДАН ҲАШАМАТ БЕЗАК-
ЛИ МЎҒУЛ ҲОҚОНЛАРИГА УЛАНИШИ БАЁНИ**

Ул ҳазратнинг шарафли насаби бобоси томонидан мўғул ҳоқонларига борар эди³¹⁶. Шундай экан, агар иззат ва иқболли ул фирқанинг

ахволи қисқача баён қилинса, ўринсиз бўлмайди, албатта.

Басират ахлининг кўз қорачиғи бўлган илм ахлининг фикратпеша дилларига ва дақиқ андиша хотираларига махфий бўлиб қолмасинки, саодат нишонли Туғлуқ Темурхон Эминхўжахоннинг ўғли (бўлиб, Эминхўжахон эса) Чигатойхон ибн Чингизхоннинг набираси Дувахоннинг ўғли бўлган³¹⁷. Унинг (Туғлуқ Темурнинг) насаби замоннинг шарафи ва жаҳоннинг энг латифи мавлоно Шарафиддин Али Яздий³¹⁸нинг (китоби) «Зафарнома» муқаддимасида³¹⁹ шарҳ қилингандир. (Туғлуқ Темурхон) тарих етти юз олтмиш тўртинчи йилда³²⁰ (бу) жаҳоннинг танг жойидан жаннат саройига қўчгандан кейин, хонлик ва султонлик амри (унинг) авлодидан Илёсхўжахонга муқаррар бўлди³²¹. Илёсхўжахон ҳам вафот қилгандан сўнг, дуғлот қабиласидан бўлган амир Камариддин халифаликка юз тутди. Бутун Мўғулистон диёри «мен бор ва мендан бошқа ҳеч ким йўқ»³²² даввосини қилиб, мустақиллик шеvasида дам урди ва (Камариддин) ўша томоннинг жуда кўп халқларини ўзига мажбуран тобеъ қилдириш хирсини орттириб, кибри бошини баланд кўтарди. (У) бир неча марта дунё ва диннинг қутби, қудратли ҳазрат Амир Темур кўрагон билан урушмоқ учун саф тузди. (У) кибру хаво юзасидан у ҳаётнинг баргузидасига (яъни Темурга) муқобил бўлди.

Унинг (Камариддиннинг) ўша вилоятни эгаллашининг баёни шулки, у (аслида) амир Пўлодчининг инисидир. (Амир Пўлодчи) юкори мартабали подшоҳ Туғлуқ Темурхонни ўн олти ёшида қолмоқ³²³ (юрти)дан мўғул диёрига келтирди³²⁴ ва ўн саккиз ёшида хонлик номини унга муқаррар қилди; йнгирма тўрт ёшида Яратувчининг қўллаши билан уни мусулмон қилди ва маломат қилинган бегоналик йўлидан мақбул бўлган ягоналик йўлига киритди. (Шундай қилиб), ислом ва тавҳид байроғини фалак авжига ва малак мақомининг юкорисига кўтарди.

Улар (яъни амир Пўлодчи авлоди) беш биродар бўлганлар. Биринчиси — амир Тўлак бўлган; иккинчиси — амир Пўлодчи; учинчиси — амир Шамсиддинки, унинг зикри (Шарафиддин Али Яздийнинг китоби) «Зафарнома»да «лой» деб аталган жанг (тасвири)да ёзилгандир³²⁵. Тўртинчиси — амир Камариддин; бешинчиси амир Шайх Давлат(дир). Амир Тўлакдан кейин улус беглик³²⁶ мансаби амир Пўлодчига муқаррар бўлди. У ҳам (бу) дунё уйи-

дан охиратга сафар қилди; саодатнишон Туғлуқ Темурхон у олий мартабани унинг дилбанд фарзанди (бўлган) амир Худойдодга берди. Унинг хусусида у вилоятларда ҳикоялар ҳаддан ташқари кўп сўзланар эди. Шу сабабдан амир Камариддин тиз чўкиб, хонга дедикки, «Акамнинг мансаби менга тегиши яхшироқ эди, (чунки) унинг ўғли ҳали ёш (ва) ҳозирда етти ёшдан ошмаган. (Шунинг учун ҳам у) бу мартабага лойиқ эмас». Туғлуқ Темурхон илгари қилган ҳукмидан асло қайтмади ва меҳрибончилик ҳамда яхшиликлар эшигини илгаригидек фақат амир Худойдодга очди. Бундан амир Камариддин озор чекди, аммо, (вақтинча) бу ҳукмдан ташқари чиқа олмади. Мазкур хон вафот этиб, нариги жаҳонга азм қилиб, доимий уйига шошилди. «Зафарнома»да айтилишига қараганда, Камариддин (хонликка) хуруж қилди (ва) дилидаги эски кинани юзага чиқарди. У баджаҳл, шижоатли, баҳодир бир киши эди. Мўғулистон диёрида уни алф (ягона) деб атардилар. (Шу ҳам) маълумки, унинг бир оёғидаги маҳсисига етти яшар бола (бемалол) сикқан ва мўғулларнинг айтишича, бир кунда ўн саккиз нафар хонзодани ўлдириб, хонлик мансабини ўзига олган. Ўша вақтда Туғлуқ Темурхоннинг авлодидан гўдак Хизрхондан бошқа ҳеч ким қолмаган эди. Амир Худойдод, Тангри (унинг) дилини (ҳамиша) равшан қилсин, Оға исмли онаси билан тил бириктириб уни яширди. Амир Камариддин уни талаб қилиб, қанчаки одам юбормасин, амир Худойдод уни бермайди. Улуғ Амир Темур Мўғулистон вилоятини истило қилиб³²⁷, Камариддинни енгиб, (уни) туб томири билан қуритиб, у бу хокдондан (нариги дунёга) кетгач, барча халойиқ бир дил ва бир тил бўлдилар ва амир Худойдод билан келишиб, Хизрхўжахонни хонлик тахти ва жаҳондорлик маснадига ўтказдилар. Унинг салтанат ишини, лойиқ ва лозим бўлганича, камол авжига етказдилар. У(нинг) ҳам (умри) битиб, кўчиш отини бако мамлакатига (қараб) йўрғалатгач, Мухаммадхон деган ўғли хонлик тахтида отасининг қоим мақоми бўлди. Ундан (Хизрхўжахондан) Мухаммадхондан бошқа Нақши Жаҳонхон ва мирзо Шохрухнинг ўғли Мухаммад Жўқийнинг қайнотаси бўлган Шамъи Жаҳонхон³²⁸ сингари ўғиллари қолган бўлса ҳам, лекин иккинчи Искандар, соҳибқирон ҳазратларининг (яъни Абдулла баҳодирхоннинг) насаби уч хокондан ўтиб Мухаммадхонга тўхтагани

дин Амир Темур кўрагон ҳам Чингизхон наслдан бўлган бир шахсни хон кўтариб (унга) хон номини берар эди³³⁷. (Бу нарса) Чингизхоннинг бобоси билан Амир Темурнинг саккизинчи бобоси Қоражор нўён ораларида тузилган аҳдга асосланган эди. Ўша аҳдда хонлик мартабаси Чингизийлар хонадониди ва амир ал-умаролик мартабаси (эса) Қоражор нўён хонадониди бўлиши кўрсатилган эди. Бу воқеанинг тафсилоти катта китобларда бўлиб, сўз аҳллариининг тил ва оғизларида айтилмоқда. Амир Темур давлати зоҳир бўлган даврдан бошлаб, то (унинг) Румга сафар қилиб, Йилдирим Боязид³³⁸ни мағлуб қилиб, вилоятини (эса) ўзига қаратиб қайтишида (ўшандай хонлардан бўлган) Султон Махмуд юзини бу хокдондан жаннат саройига бурганига қадар (Амир Темур унга) риоя қилди (ва) хонни Самарқанд шаҳри ичида бир маҳаланинг ҳудудини мустаҳкамлаб (ва) маҳкама қилиб, (уни) кўриқлади ва риоясини унутмади. Хозир ўша маҳалла «Хаёти хон» (деб) аталади³³⁹. (У) катта (бир) маҳалла бўлиб, унинг ҳар бўлаги айрим ном билан аталади. Шаҳардаги «Ховузи бўстони хон»³⁴⁰ деган (энг) машҳур маҳалла шу жумладандир. Амир Темур замониди у маҳаллада Суюрғатмишхон турган эди. Амир соҳибқирон Ироқ ва Озарбайжон устига қўшин тортганда³⁴¹ Суюрғатмишхон урушда ўлди. Ундан кейин хонлик номини унинг ўғли Султон Махмудхонга бердилар ва уни «Хаёти хон»да отасининг ўрнига (тахтга) ўтказдилар. Улуғ амирнинг (Темурнинг) ҳамма ёрлиқлари шу икки хоннинг номи билан қўйидагича иборалар билан битиларди: «Суюрғатмиш (ёки Султон Махмудхон) ёрлиғидин Амир Темур кўрагон сўзим».

Мақсадга келсак, шунингдек, Улуғбек мирзонинг ёрлиқлари ҳам ўша Сотуқхоннинг номидан бўлган. Мирзо (Улуғбек) Сотуқхонни хонлик курсисидан тушириб, Мўғулистон диёрига юбориб, ўрнига бошқа шахсни хон кўтарди³⁴². Сотуқхон хонлик мартабасидан кетгандан сўнг, Мўғулистон ҳудудида Иссиқкўл мавзеида бўлди. Ўша кунларда маълум бўлдики, Вайсхон жума куни ғусл қилиб ва бошини тарашлаб ўзининг тобеларига дедик, «Менинг бошим бу тозалиги билан нимага лоик?» Улар хонга жавоб қилдиларки, «(бошингиз) ярақлаган тожга лойиқдир». Хон (бунга) жавобан айтдики, «Йўқ, (бошим фақат) шаҳидликка муносибдир». (Вайсхон) шу сўзларни айтиб турганида тўсат-

дан чопар келиб айтдики, Сотуқхон ҳад-ҳисобсиз лашкар билан (Мўғулистонга) етиб келди. Вайсхон қарамоғида бўлган кишилар билан тўхтовсиз душманга қарши отланди. (Ҳар) икки лашкар бир-бирининг қаршисида саф тортдилар ва ҳар икки томондан паҳлавонлар қон тўқувчи тигларини кўтариб, фитна ва сатр* уйғувчи жангга отландилар. Вайсхон отининг жилловини душманлар устига ташланмоқ ва (жанг) майдонининг (тўз-) тўполонини чиқармоқ учун бурди. Иттифоқо, (ўша) майдоннинг ўртасида чўқур бир ариқ бўлиб, уни кечиб ўтаётганда тўсатдан умрнинг саркаш арғумоғи ҳуркиб, хоннинг оти боши билан сувга кириб кетди; хон (бўлса) отдан йиқилиб, бир томонга түшди. Хонга хизмат қилиб юрганлардан нирун қабиласидан (бўлган) Хончоқар исмли бир шахс, душман (томон)дан бирортаси ариққа йиқилди, деб хаёл қилиб, хоннинг биқинига қараб ўқ узди (ва уни оғир ярадор қилди). Бу хабар Сотуқхонга етиб, тезлик билан хоннинг устига келди, (унинг) муборак бошини (узиб) қўйнига олди, (чўнки) ўша вақт хоннинг рамақдан** ортиқ жонни қолмаган эди, у ҳам тамом бўлди. Шу тўфайли мўғул улуси тамоман инқирозга учради. (Халқ) Сотуқхонга бўйсунмай, (ўз) бошларини итоат халқасидан чиқардилар ва у (Сотуқхон) тамом умидсизланиб, Кошғар вилояти томон шошилди ва азимат жилловини у тарафга бурди. (Ўша вақтда) Кошғар мамлакатади амир Худойдоднинг яқинларидан Қорақул Аҳмад мирзо волий эди; (у) ночор, рифъатмакон*** хон — Сотуқхон рўбарўсига чиқиб, (уни) қарши олди ва тўсатдан уни ўлдирди. Бу воқеа (жуда тез) машҳур бўлиб, Мирзо Улуғбекнинг муборак қулоқларига етгач, ҳазрат мирзо уни (Самарқандга) олиб келиш учун Кошғарга қўшин юборди ва Қорақул Аҳмад мирзони Самарқандга олиб келтирди(лар). Сотуқхоннинг хуни учун (уни) парча-парча қилиб, ҳар парчасини (шаҳарнинг) ҳар бир дарвозасига осдирди.

Алқисса, Вайсхон шаҳид бўлгач, ундан шавкатли икки ўғил қолган эди: бири Эсон Буғахон, иккинчиси — Юнусхон. Юнусхон ёш жихатидан катта бўлса-да, амирларнинг кўпчилиги қадимий тура³⁴³га тескари қилиб, Эсон Буға-

* Сатр — беркитиш, ёпиш; бу ерда дилдаги, кўнгилдаги яширин сир маъносиди.

** Рамақ — энг сўнги нафас, жон чиқар чоқдаги нафас.

*** Рифъатмакон — баланд мартабали, юксак ўринли.

хонни хонлик маснадига ўтказдилар (ва) итоат камарини белга боғлаб, итоатли бошларини тобеллик халқасига солдилар. (Лекин) у ерда ихтилоф ва қарама-қаршилик (кучайгани)дан Мўғулистон шундай пароканда бўлдики, (оқибатда) амир Худойдоднинг, Тангри унинг руҳини (ҳамиша) роҳатлантирсин, мўътабар кишиларидан (бўлган) Эразон баарин ва Мирак туркман, Худойдод ўлгандан кейин, унинг ўғли Мир Шохмухаммад³⁴⁴га мулозим бўлдилар ва Вайсхон воқеаси содир бўлгандан сўнг, ўзига қаршли (кишилари) ва қавмлари билан ундан ажралиб, саодатнишон хон Юнусхонга қўшилдилар ва Мўғулистоннинг чегарасида фитна ва фасодни таъсис этиб, ўжарлик ва инод камарини белларига боғладилар. Шу туфайли мўғулларнинг кўпчилиги уларга қўшилса (ҳам), мувофиқлик юзасидан (кўпчилик) Эсон Буғахон томонига ўтдилар. Мўғулларнинг аксарий амирлари Эсон Буғахон томонида бўлганидан, улар (яъни Юнусхон ва унинг тарафдорлари) Мўғулистонда кўп турмадилар. Бу иккови (Эразон баарин ва Мирак туркман) уч минг мўғулга³⁴⁵ бош бўлиб, Юнусхонни ҳам олдиларига солиб, Самарқандга жўнадилар. Буларнинг келаётгани хабари Улуғбек кўрагоннинг қулоғига етгач, жаноб мирзо Самарқанддан чиқиб, уларнинг истикболига жўнади ва (улар билан) учрашгандан сўнг, мўғул лашкарини улугфа³⁴⁶га умидвор қилди. Ундан кейин (Улуғбек мирзо), замоннинг тақозосича, у лашкарнинг эр (киши)ларини хийла-найранг билан (қўлга тушириб), ўлдириб, аёлларини асир қилиб келтиришни буюрди. Улуғбек мирзо бу ишни битиргач, Юнусхонни ғаниматларининг бешдан бир қисми билан отаси Шохрух мирзонинг, (Тангри) қабрини ҳамиша равшан қилсин, ҳузурига (Хиротга) юборди³⁴⁷. Хон ўша вақтда ўн уч ёшда эди. (Юнусхон) Шохрухнинг мулокотига мушарраф бўлгач, Шохрух мирзо Улуғбек мирзонинг бу номаъқул ишига қаҳри келди ва унинг хонга нисбатан қилган ишини хато топди; хонни (эса) асирлар қаторидан чиқариб, (унга) шафқат ва марҳамат билан оталарча меҳрибонликлар қилди. (Сўнг), Язд томон, тарихчиларнинг фозили ва тадқиқотчиларнинг комили мавлоно Шарафиддин Али Яздидан, Тангри сирларини муқаддас қилсин, фаълу камол касб қилсин, деб у кишининг ҳузурига жўнатди. Мавлоно (Шарафиддин Али Яздид)нинг «Хуллал»³⁴⁸ деган китобларида хоннинг номига (ёзилган) муаммолар кўпдир. (Бу

китобда) у кишининг номига (ёзилган) шеър ва қасидалар ҳам кўп. Шулар орасида яхши оқибатли хоннинг исмига айтилган қуйидаги (бир) муаммо (ҳам бор):

Н а з м:

Эй, айтасанки, Хитой мамлакатидан (бир) хон келди!

Хонумонинг вайрон бўлсин, хон дема,
(балки) бир жон келди!

Қисқаси, Юнусхон мавлононинг тарбиялари кўлтиғида ва иноятлари этағида ўн икки йил муддат фазилатлар касб қилишга машғул бўлди ва етарлича фазилатшиор бўлди. Мавлоно Шараф(иддин Али Яздид) вафот этганидан кейин, Юнусхон Ироқ ва Форс томонларига сафар қилди. Ул ҳазрат (Юнусхон) йигирма тўрт ёшигача мавлоно хизматида бўлди ва қирқ ёшида асл ватани ва туғилган жойи бўлган Мўғулистон мамлакатига қайтиб борди; бахтли шаҳид подшоҳ Султон Абу Саъид(нинг), (Тангри) унинг қабрини равшан қилсин, ёрдами билан ҳашамат маснадида ва давлат суянчиғида ором топди.

Бахтли шаҳид (Абу) Саъид мирзонинг ёрдами билан Юнусхоннинг Мўғулистон диёрида ғалаба қилишининг баёни шулки, Юнусхон Хуросон вилоятига бориб қолганидан сўнг мўғул шаҳарлари тамоман Эсон Буғахонга тобеъ бўлиб қолган эди. У ҳудуднинг аҳолиси бўйсуниб бошини унинг итоат тавқига киргизган эди ва ўзини унинг тобелигига содиқ тутарди. У ҳам халқ билан яхши муомала қилиб, оз муддатда тамом қуввати тўлиб, шавкати мунтазам бўлди. (У) икки марта ҳаддан ташқари катта жамият билан Тошкент ва Туркистон вилоятлари устига, то Хўжанд чегарасигача, бостириб келди; (ўша вилоятларни) ёппасига талаб, аҳолини қирғин қилиб, сўнг қайтиш жиловини бурди. Иттифоқо, шу вақтда Султон Абу Саъид мирзо, Тангри қабрини равшан қилсин, бутун Мовароуннаҳрга волий эди. (У) Эсон Буғахонни тарихларда Тароз деб ёзилган Янги қалъасигача кетидан қувиб борди. Икки лашкар ўртасида уруш, жангу жадал ва жанжал рўй бермасдан (аввал) хон чекинишга юз тутди³⁴⁹. Мирзо Султон (А) Бу Саъид (бўлса), музаффар ва ғолиб бўлгани холда қайтди. (Ўша кунлари) Хуросон вилоятида мирзо Абулқосим Бобур бин мирзо Бойсунқур бин мирзо Шохрух фоний оламдан мангулик саройига кўчди. Фозиллардан бири унинг ўлими тарихини

«Фавт султон муайяд Бобур»³⁵⁰, деб топди. Султон Абу Саъид мирзо (бу хабарни эшитиб) тўхтовсиз Жайхундан ўтиб Хуросон вилоятини ўзига бўйсундирди. (Бу қулай фурсатдан фойдаланиб), Эсон Буғахон иккинчи марта Андижон устига бостириб кирди ва унинг қалъасини камал қилиб, фасодли қўлини ўжарлик ва инод билан очди. Қулфатасар хоқон (Абу) Саъид бу хабарни эшитгандан кейин, Хиротдан (Мовароуннахрга) лашкар тортди ва Мовароуннахр сипоҳини ҳам олиб, Мўғулистон мамлакатининг ниҳоятига етди. Бу жамият билан у ниҳоятга етиб бориш ҳар қанча қийин бўлса ҳам, (бориб) мўғулларни жазолаб қайтди. (Лекин) мирзонинг Араб ва Ажам Ироқини босиб олиш нияти бор эди. Аммо Эсон Буғахоннинг (Мовароуннахрга) яна қайтишидан (чўчиб), у томонга боролмас эди. Шунинг учун (ҳам) Шерозга одам юбориб, Юнусхонни (Хиротга) олиб келишга буюрди. (Сўнг) унга ноғора, байроқ³⁵¹, аскар, қуллар, ходимлар ва хизматкорлар қўшиб Эсон Буғахонга қарши жўнатди, токи биродарлар «мамлакат (бир) қасрдир» (ҳадиси) бўйича қариндошлик пайвандини узиб, бир-бирлари билан талашсинлар ва ҳар лаҳза ва ҳар замонда фитна қўзғотсинлар. Мамлакат чегаралари муҳолифларнинг тааррузидан* омон қолгач, (Абу Саъид) ўзи хотиржамликда, ғоятда иззат, иқбол ва ниҳоятда рифъат** ва камол билан Ироқ тарафига юриш қилди. Юнусхон (А) Бу Саъид Султон мирзо ёрдами билан Мўғулистон шаҳарларига кириб борди. Дастлаб мўғул сипоҳидан амир Каримберди қўнғирот ва ундан кейин Қўчқинчихоннинг амирлари (Юнусхонга) қўшилдилар³⁵². Юнусхон Мир Шерхожи қўнжининг қизи Эсон Давлат бегимга уйланди. Шу вақтда Қўнжи туманининг амирлиги Мир Шерхожи қўнжигга тегишли эди³⁵³. (Лекин) у мустақиллик шевасидан дам уриб, ғалаба тўғни қўтарганди. (Юнусхон) содиқлик ипини тўғиб, (кизига) уйланиб, уни ўзига боғлади. Хон бу хотиндан уч фарзанд кўрди.

Саккиз юз олтмиш тўртинчи йилда³⁵⁴ Эсон Буғахон ўз ажали билан ўлгандан кейин³⁵⁵, ўғли Дўстмуҳаммадхон отасининг ўрнига ҳукрон бўлди. У шундай (бир) подшоҳ бўлган эдики, паркор*** каби оёғини жунунлик доирасидан ташқари чиқармас ва бошини май (қосаси-

нинг) ичидан кўтармас эди. (Мисра): *Эй оқиллар! (қани) четга (чиқинлар), чулки, девона маст бўлди.* (У) етти йил подшоҳлик қилиб, бу жаҳондан нариги дунёга ўтди³⁵⁶. Унинг ўлимининг сабаби шундайки, отасидан сўнг ҳамиша тўғини яланғочланган ҳолда елкасига қўйиб, донишманд олимлардан, отасининг хотини ўзига ҳалолми-йўқми, деб (уни хотинликка олмоқчи бўлиб) фатво сўрарди. Ким унинг муродига мувофиқ жавоб бермаса, ўлдирарди. (Шундай қилиб) донишмандлардан етти нафарчасини шахид қилди. Охири, зўр олимлардан (бири), Хожагон табақаси қудсийлари улўғларидан бўлган мулла Муҳаммад Аттор³⁵⁷ни Кошғар вилоятидан чақириб, ундан фатво сўради. Мавлавий қийналиб, (охирда) жавоб қилдики, («онангиз) сизга раводир, яъни сиздек мусулмонлик доирасидан чиқиб, (мусулмонларнинг) олий, мақбул одат ва шеваларини қўлидан (бой) берган кишига (бу) раводир». Дўстмуҳаммадхон ўша (захотиёқ) отасининг хотинини ўз никоҳига олди; (унинг) номуси шишасини тош билан уриб синдирди. Тўйдан сўнг (тушида) Эсон Буға(хон)ни кўрди: отаси қора отга минган (бўлиб), унга яқинлашгач, отдан тушди. Қўлини қозон остига суртиб, (сўнг) унинг (Дўстмуҳаммаднинг) юзини қора қилди; (кейин) тилга келиб дедикки, «Эй юзи қора, бадбахт! Мусулмон бўлганимиздан бери юз йил ўтгандан сўнг (яна) кофир бўлдинг; мусулмонлик расму одатидан чиқдинг!» Ва (бу сўзлардан сўнг) садоғидан бир ўқ олиб, (унинг) биқинига (қаратиб) отди ва отига миниб қайтиб кетди. Дўстмуҳаммадхон уйқудан туриб, пушаймон қилган ҳолда ғул қилиб, онаси(нинг) олдидан чиқиб кетди. Ўша кунёқ (тушида) ўқ еган томонидан санчиқ пайдо бўлиб, қаттиқ иситмалади ва (нариги дунёга) сафар ҳозирлигини кўрди. Табиблар (уни) тузатишга қанчалик уринмасинлар (бундан) фойда бўлмасдан, (охирда) нариги дунёга кўчди ва юзини жазо саройига бурди. Насаб зийнати билан ҳисоб илмини безатган Хожа Муҳаммад Шариф Кошғарий³⁵⁸ унинг ўлими тарихини «хук мурд»³⁵⁹ (тўнғиз ўлди) (сўзи)дан топди.

Ундан кейин Мўғулистон салтанати фақат Юнусхонга қараб қолди³⁶⁰. Унинг адлу инсоф овозаси ва ҳоқонийлигининг доврўғи осмондан ҳам ўтди. Ўша замонда Эсон Тойшининг ўғли Омосонжи Тойши³⁶¹ Мўғулистонга (бостириб) кирди. Бу воқеанинг баёни шундай бўлган эдики, Эсон Тойши ўлгандан кейин, унинг болала-

* Таарруз — қаршилик кўрсатиш; қаршилик қилтиш.

** Рифъат — юксаклик.

*** Паркор — ширкуль.

ри Иброҳим Ўнг, Илѐс Ўнг ва Омосонжи ўрта-сида жанжал ва талашлар юз берди ва ҳар та-рафдан урушлар сурати юз кўрсатди. (Нати-жада) Омосонжи Тойши уч юз минг киши³⁶² билан биродарларидан қочиб, Мўғулистонга кел-ди. Машҳури шулки, юз минг киши ўн саккиз марта Иброҳим билан Илѐс (атрофи)га жам бўлди. Охири, улар билан қалмоқ хони ўртаси-да адоват пайдо бўлди (ва) ҳар икки биродар (ундан) чекиниб, қирк минг сараланган ва уруш кўрган одам(лар)и билан Хитой чегарасига ке-тиб қолдилар ва ўша ерда охиратга азимат қил-дилар. Аммо Омосонжи Тойши Мўғулистонга келганда, у билан Юнусхон ўртасида Итил дарѐ-си³⁶³ бўйида уруш бўлди ва хон қаттиқ жангдан ва кўп зарбадан кейин чекинди. Бу жангда мў-ғул амирларининг кўпчилиги шахид бўлдилар. Юнусхон қаттиқ шикаст топгандан сўнг³⁶⁴, қол-ган мўғуллар билан Туркистонга равона бўлди ва Сайхун дарѐсининг бўйида Қоратўқай³⁶⁵ оро-лига қўнди (ва) бутун бир қиш ўша маконда ором олди. Шу вақтда Буруч ўғлон хоннинг (ўрдаси) устига бирдан ҳужум қилди, (лекин оқибатда) енгилиб борлиқ рақамини (ўзининг) ҳаѐт саҳифасидан ўчирди.

ТУРКИСТОН ЧЕГАРАСИДА ЖОЙЛАШГАН ҚОРАТЎҚАЙ ОРОЛИДА БУРУЧ ЎҒЛОННИНГ ЮНУСХОН ТОМОНИДАН ЎЛДИРИЛИШИ БААНИ

Бу ходисанинг шарҳи шундайки, саккиз юз эллик бешинчи йилда³⁶⁶ Абулхайрхон Дашти Қипчоқда ҳукмрон эди; чунончи, бу ҳақда (юко-рида) айтилган эди. Ўша замон ва ўша макон-да Жўчихон сулоласида ундан зўр подшоҳ йўк эди. Аммо унинг вафотидан кейин халқи тубан-ликка юз тутди ва кўп халқ Жўчи наслидан бўлган қозоқ подшоҳлари ҳузурига, яъни Жо-нибекхон ва Гирайхон ҳузурига (қочиб) кетди-лар ва ўша ерда саросима, ором ва қарор топ-дилар³⁶⁷. Шу жихатдан қозоқ хоқонлари билан Абулхайрхоннинг, (Тангри) қабрини ёруғ қил-син, авлодлари ўртасида давом этиб келган эс-ки адоват янгиланди. Мўғул хоқонлари ҳам қо-зоқ хоқонларини химоя қилганликлари сабаб-ли, (Абулхайрхон авлодлари билан) улар ўрта-сида ҳам катта низолар юз берди ва (улар-нинг) ўрталарига хилоф нақши чехра очди. Қис-қаси, Абулхайрхон... дунѐдан ўтгач, барча то-белари ва фарзандлари (унинг) тўнғич ўғли Буруч ўғлоннинг ҳузурига тўпландилар³⁶⁸. Оқи-

батда, қозоқ(лар)ни истило қилиш мақсадида Буруч ўғлон Дашти Қипчоқдан Туркистон ва Сигноқ чегарасига келди ва бир неча кун ўша ерда бўлди. Мўғул сипоҳининг қочгани хаба-рини ва Юнусхоннинг Қоратўқайда ўрнашгани қиссасини эшитгач, мавжуд жамияти билан (унинг ўрдаси) устига ҳужум қилди. Хон ўша кунни ўрдасида йўқ эди; (у) Сирдарѐ устини (қоплаган) муздан ўтиб, овга кетган эди. Буруч ўғлон йиғирма минг³⁶⁹ кишидан иборат қўшини билан тўсатдан хоннинг ўрдасига (бостириб) келди; мўғуллар жамияти (эса) олтмиш минг эди. (Буруч) ўғлоннинг ҳар бир одами хон ки-шиларининг 2—3 хонадонини ўз ихтиѐрига ол-ди. Юнусхон бу воқеадан хабар топгач, тўхтов-сиз шикоргоҳдан қайтди ва (Буруч) ўғлонни тамом кишилари билан мажақлади ва қолган-ларини таъқиб қилиб, тўзитиб юборди.

Махфий колмасинки, Буруч ўғлонни Абул-хайрхон авлоди қаторига киритиш (ҳақиқатдан) жуда йироқдир, чунки, таҳқиқланишича, унинг авлоди ўн бирдан зиѐда бўлмаган. (Юқорида Абулхайр)хоннинг таърифидан сўнг, болалари-нинг исмлари келтирилган (эди); унинг бола-ларидан бирортаси ҳам Юнусхон билан муко-бил бўлган эмас. Чунончи, бу фан таҳқиқчилар-ига равшан ва ойдиндир. Турклар орасида (шундай) гап борки, аҳдга биноан, хоннинг ав-лодидан ҳеч бир киши «ўғлон» исми билан атал-маган, лекин дўғлот кабиласидан (бўлган) қут-ли нишон, муборак сифат амирзода Хайдар Мир-зо Кашмирий ўз тарихида бу воқеани юқорида-гича ѐзгани туфайли, бу фақир ҳам шу сўзни қисқача келтириб қўя қолди. Тўғри бўлиб-бўл-маслиги масъулияти ривоят қилувчининг зим-масига ва агар тўлиқ ва дуруст сўз бўлса та-момдир, бўлмаса нотамомдир.

Юнусхон бу воқеадан сўнг Султон Абу Саъ-ид мирзо томонидан Тошкентга ҳоким қилиб қўйилган шайх Жамол хар(нинг) қўлига тушиб қолди. Бу ходисадан бир йил ўтгач, амир Ка-римберди дўғлотнинг биродарзодаси амир Аб-дулқуддус бир гуруҳ шижоатнишон паҳлавон-лар билан (Тошкентга) келиб, шайх Жамолга ҳужум қилиб, уни (қўлга тушириб) пора-пора қилдилар ва бошини найзага санчиб Юнусхон-нинг ҳузурига келтирдилар. Бу воқеанинг тари-хи муаммо йўли билан (бундай) айтилади: Мис-ра: «*Омад сари хар гирифта Абдулқуддус*³⁷⁰».

Бу воқеадан сўнг, Тангрининг инояти ва қув-ватлаши билан, (Юнус)хоннинг давлат офтоби

нур сочди. Юнусхон тўхтовсиз зафарнишон ту-
ғини кўтариб Мўғулистон диёрига жўнади ва
(у ерда) хонлик тахти ва жахондорлик масна-
дига ўрнашди³⁷¹. Унинг муборакбод овозаси фа-
лак авжидан (хам) ўтди ва ҳеч бир тарафда
низолашувчи қолмади. (Унинг) хотир ойнасида
шу маънонинг сурати тасвирланган эди: «Бахт-
ли шахид ҳокон мирзо Султон Абу Саъид, (Тан-
гри) унинг қабрини (хамиша) ёруғ қилсин, (биз-
нинг) хашаматли юлдузимизнинг чиқишига са-
бабчи бўлди. Агар исмат сақлаш садафида ва
иффат сандиғида парвариш топган марварид-
ларимизни унинг юлдузлар рашиқ қиладиган гав-
хар накш(ли) дурлари билан қўшиб, тартибга
солсак, мулк назмининг интизомига сабаб ва
боис бўларди». Бинобарин, (Юнусхон) ўзининг
Нигорхоним³⁷² исмли катта қизини унинг тўн-
ғич ўғли Султон Аҳмад мирзога берди ва деди-
ки, «Унинг отаси душманликни дўстлик билан
алмаштирди, мен (бўлсам бу) дўстликни қа-
риндошликка айлантираман». Хоним Султон Ах-
маднинг сўнги кунларигача унинг ҳарамиди
бўлди ва мухтарам хотини бўлиб қолди. (Яна
бир кизи) Қутлуғ Нигорхонимни (Султон Абу
Саъиднинг бошқа ўғли) Умаршайх мирзога бер-
ди ва ҳазрат Заҳриддин Мухаммад Бобур ун-
дан туғилди. Бадахшонлик шоҳ Давлат бе-
гим³⁷³дан туғилган Султон Нигорхонимни (Сул-
тон Абу Саъиднинг яна бир ўғли) Султон Мах-
муд мирзога юборди. Ундан Хонмирзо дунёга
келди. Юнусхоннинг (бу) уч қуёвидан Умар-
шайх мирзога мухаббати ортиқроқ эди. Чунон-
чи, Юнусхон хамиша Андижонга келиб икки-уч
ой турарди ва Умаршайх мирзо ҳам (ўз навба-
тида) Мўғулистонга бориб бир неча кун у ерда
туриб қоларди. Бир гал Умаршайх мирзо Юнус-
хонни (Мўғулистондан чақиртириб), Марғинон-
ни (унга) иноят қилди; илгари (унга) Ўшни
берган эди³⁷⁴.

Ўша вақтда биродарлар: Султон Аҳмад мир-
зо билан Умаршайх мирзо ўртасида бўлган ан-
дак (бир) қўнғил қолишни дафъ этмоқ учун
йўл топиш доирасининг қутби ва йўл кўрса-
тувчиларнинг қибласи, Тангри саропардасининг
маҳрами Хожа Носириддин Убайдуллоҳ, ун-
га Тангрининг раҳматлари бўлсин, Марғинон
вилоятига йўл олдилар. Ул кишининг башора-
тасар хабари Андижон мардумига ва Марғи-
нон халқига ҳамда Фарғонанинг бошқа шаҳар-
ларига етгач, Умаршайх мирзо Андижоннинг
лашқари ва (Юнусхон бошлиқ) Мўғулистон-

нинг жами сипохи билан ҳазрат эшоннинг ис-
тиқболига чиқди. (Ҳазрат эшоннинг) ниҳоятда
(зўр) савлати ва ғоятда улўғворликларидан ҳеч
ким у кишининг узангиларини ўпишга журъат
қилолмас эди. Эр ва аёллар тўп-тўп бўлиб (у
кишининг) йўлига чиқиб, отдан тушиб (қўл қо-
вўштириб) турардилар. (Улар) ғоятда иштиёқ-
ларидан кўзларини ул ҳазратнинг жамолини қў-
ришдан бошқага тикмас эдилар. У киши (улар-
нинг олдидан) ўтганларидан кейин, ўзларини
унинг босган тўпроғига отардилар; ул ҳазрат
улоғининг тўғи теккан тўпроқни оғриган кўз-
ларига тўтиё қилиб сурардилар. Аммо Юнус-
хон ул ҳазратнинг мулозимати шарафи билан
ташриф топгандан сўнг, бошқа лашкардан аж-
ралиб, йўл устига чопди ва ғоятда мухтожлик
ва ожизлик ҳамда бениҳоят хоксорлик билан
(унга) бандалик кўрсатиб, отидан тушди ва фа-
қир юзини ул аҳли фахр муқтасоси отининг
оёғига қўйди. Ҳазрат эшон хоннинг мухтожли-
гини англаб, пешвоз отдан тушиб, унинг билан
кўришди. Ҳазрат маҳдум иршодпаноҳ* мавло-
но Мухаммад Қозига³⁷⁵, унга (Тангрининг) раҳ-
матлари бўлсин, дедиларки «Юнусхонни эшит-
ганман ва унинг ахлоқ ва атвори барча кўч-
манчи турк халқлари каби бўлса керак, деб
ғумон қилардим. (Ҳозир) уни (ўз кўзим би-
лан) кўрдим; (у) хушсухан ва тожик чехрали,
Тангрининг меҳрибончилиги билан муслмон-
чилик ҳақиқатидан баҳраманд (бўлган) бир под-
шоҳ экан». Ниҳоят, Юнусхон ул ҳазратнинг
кимёасар назарларидан ўтгандан кейин, ул ҳаз-
рат унинг тўғрисида иноят қилиб Кошғар ҳу-
дуди ва Дашти Қипчоқдан тортиб (то) Хуро-
сон ва Ироққача (бўлган) атроф ва жониблар-
га мактуб ва элчи юбордилар. (Бу мактублар-
нинг) мазмўни бундай: «Юнусхонни кўрдик.
Мўғул халқи (яшаган ерлар)га етдик; (у би-
лан) танишдик. Ҳаммалари аҳли суннат ва жа-
моат мазҳабида (бўлиб), пок эътиқодли ва соф
ниятли эканлар; (бундан буюн) ҳеч бир йўл би-
лан уларни қўл қилиш мумкин эмас». Шундан
сўнг ҳамма ерда унинг буйруқларига бўйсуниб,
мўғул(лар)дан қўл олмадилар ва сотмадилар³⁷⁶.
Бу воқеадан сўнг, Сирдарё(нинг) бўйида, Хў-
жанд яқинида ҳазрат эшоннинг, унга Тангри-
нинг раҳмат ва розилиги бўлсин, биродарлар:
Султон Аҳмад мирзо, Умаршайх мирзо ва Сул-

* *Иршодпаноҳ* — тўғри йўлдан бошловчи; тўғри йўлдан
борувчилар, яъни муслмонлар ҳимоятчиси.

тон Махмуд мирзо ўртасида бўлган ихтилофларни бартараф қилиш қиссаси юз берди.

БИРОДАРЛАР ЎРТАСИДАГИ НИЗО ВА ХУСУМАТЛАРНИНГ ҚИССАСИ ВА ХАЗРАТ ЭШОННИНГ (УЛАРНИ) ЯРАШТИРИШИ

Бу воқеанинг шарҳи шундайки, шайх Жамол ҳам Тошкентда ўлдирилгач, Умаршайх мирзо Тошкент билан Шохрухияни ўзига қаратиб олди³⁷⁷. Шу тўғрида биродарлар — Султон Ахмад мирзо ва Умаршайх мирзо ўртасида низо туғилди, чунки шайх Жамол итоат бошини бўйсунтириш халқасига солмаса ҳам, ўзини Султон Ахмад мирзога тобеъ деб ҳисоблар эди. Уларнинг хусуматлари шу даражага (бориб) етдики, Султон Ахмад мирзо ва Умаршайх мирзога пўписа (ва) тажовуз қилишгача (бориб) етди ва Умаршайх мирзо ваҳимага тушиб, Юнусхонга одам юборди ва Тошкентни унинг мулозимларига (беришга) ваъда қилди. (Маълумки), бундан аввал Андижон вилоятидан Ўш ва Марғинонни хонга берган эди. Бинобарин, Юнусхон кичик ўғли Султон Махмудхон (ҳузур)га — Сайрамга келди³⁷⁸. Улар, агар Султон Ахмад мирзо (ўз) биродари устига (бостириб) келса, Умаршайх мирзога ёрдам қилмоқчи бўлдилар. (Хақиқатан ҳам) Султон Ахмад мирзо Умаршайх мирзо устига лашкар тортиб, Тошкент томонга юрди. У тарафдан Умаршайх Мирзо бениҳоят (кўп) жамият билан Хўжанд дарёси бўйига келиб, Самарқанд воллийсига қарши қуёшмонанд туғини тикди. Юнусхон (Султон) Махмудхонни беҳисоб сипоҳ ва чексиз лашкар билан Умаршайх мирзога ёрдам учун (Сайрамдан) жўнатди. Хун(хўр), оташкина шўъла(ли) шу уч лашкар Хўжанд дарёси бўйида бир-бирларига муқобил бўлдилар ва қўлларини ҳаёт суви билан ювиб, дилларини ўлимга тикдилар³⁷⁹. Ниҳоят авлиёлар қутби, такводорлар мададкори, огоҳлар муқтадоси ҳазрат Хожа Носириддин Убайдуллох, (Тангри) унинг руҳини пок қилсин, султонлар томон йўл олиб, ўзларидан илгари (улар ҳузурига) киши юбордилар ва ўзларининг келаятганларини хабар қилдилар. Бу хурсандлик асар хабарни эшитгандан сўнг, (бир-бирига қарши турган) ўша уч лашкардан бирор шахс уруш йўли сари бир қадам (ҳам) қўйишга мажולי қолмади. Ул ҳазрат ўша ерга тўпланганлар ҳузурига ҳозир бўлиб, ҳар уччала подшоҳни бир гиламга ўтқаз-

дилар ва сулх (масаласи)ни ўртага қўйиб, (уларни) бир-бирлари билан яраштириб қўйдилар. Бу воқеанинг тафсили олий даражали жаноб, валий (у) шундай зотки, унда илм ва фаълда равшаннишон аломатлар бўлган, яъни мавлоно Фахриддин Алининг қаламлари билан ёзилган қутли сифатли «Рашахот» китобидадир³⁸⁰. Шунинг учун (ҳам) бу ерда қисқача сўзланди.

Алқисса, Султон Ахмад мирзо низодан кечгандан сўнг, Султон Махмудхон Тошкентга (қараб) жўнади; ҳазрат Хожа (ҳам) хоқонлар билан кетма-кет Тошкентга (қараб) юрди. (Шундай қилиб), Юнусхон ва Султон Махмудхон барча давлат аҳллари билан бирликда иккинчи бор унинг (ҳазрат эшоннинг) мулозимати шарафига муяссар бўлдилар. Ўша мажлисда ул ҳазратнинг саодат нисбатли дўстларидан бири³⁸¹ айтдики, «Султон Махмудхон ажаб мустақил, кибр юзасидан ғоятда улғу ва буюк шахзода экан». Ҳазрат эшон (унинг бу сўзларига) аччиғланиб, дедиларки, «Кибр ва улғулик (фақат) унинг (яъни Тангрининг), улғулиги юкори бўлсин, жалол сифатидир. Дарвишлар мажлис супириндисини этагида ташишни ва ёлвориб билан хоксорлик ва мискинлик пешонасини муридлик тупроғига қўйишни тилайдими?» Иттифоқо, хонлар у кишининг мулозиматида ўлтирган ўша замонда ул ҳазрат намоз(ни) ўташга мойил бўлдилар. Ўша хонанинг қибла томонида парча-парча чўғли (бир) оташдон бор эди. (Ҳазрат) эшон айтдиларки, «Олдинда бундай оташдон туриб, намоз ўқиш (муслмон киши учун) макруҳдир³⁸². Унинг тепасига тупроқ сепиш лозим». Шу ерда ҳамма чокар ва хизматкорлар бўла туриб, Султон Махмудхон «ҳеч ким қўл кўтармасин», деб ҳукм қилди ва ўзи бир неча бор оташдондаги қулни этагида (ташқарига) чиқарди (ва ўрнига) тоза тупроқ келтириб олов ва қулни (юзини) беркитди. Шу йўл билан кўп халқни ва ҳисобсиз мардумни ўша катта-кичикнинг муқтадоси (ўзининг) продат халқасига киритди. Ҳолбуки, Султон Махмудхоннинг такаббури ва иноди ниҳоятда машҳур (бўлиб), мўғулларнинг тил ва оғизларида юрар эди.

Бу сулхнинг зохир бўлиши ва (Махмуд)хоннинг Тошкентда (хоким бўлиб) ўлтириши саккиз юз тўқсонинчи йилда³⁸³ юз берди. Аммо Юнусхон аҳволининг натижаси шундай бўлдики, дарвишнишон хон Тошкентда хонлик кур-

сисига ўлтириб, жахондорлик маснадига суян-гандан сўнг, Султон Аҳмад мирзо ҳузурига элчи юбориб, у кишининг кизи Қорақўз³⁸⁴ бегимни Султон Маҳмудхонга (хотинликка) сўратди. Мирзо ҳам бу (таклиф)ни қабул қилди. Шу аҳвол орасида Юнусхон фалаж бўлиб саккиз юз тўқсон иккинчи йилда³⁸⁵ вафот қилди. Унинг жасади файзу баракатли, мағфиратли марҳум имом шайх Хованд Тахур³⁸⁶ ёнида дафн қилинди. Ҳазрат Хожа Носириддин Убайдуллохнинг насаби шарифлари шайх Хованд Тахурга боради. Ул кишининг мунаввар қабрлари устига олий бинолар (қуриб), ажойиб ҳужраларни (ўз) ичига олган баланд гүмбаз (ҳам) ўрнатдилар. Ўша вилоятда (бу) иморат «(Юнус) хон мозори» деб шуҳрат топган³⁸⁷.

Юнусхон вафот топиб, чин дунёга кетган (ва) бу воқеанинг содир бўлганлиги ҳамма ерга тарқалган ўша йили Мўғул (истон)нинг ҳамма улуси Султон Маҳмудхонга тобеъ бўлиб, уни хонлик маснадига ўтказдилар ва мўғул расми билан коса кўтардилар³⁸⁸. У тахтга ўлтиргандан кейин, Умаршайх мирзо ва Султон Аҳмад мирзо ҳар тарафдан низо ва уруш бошладилар. Даставвал Умаршайх мирзо ўз давлатининг мадори бўлган кўп паҳлавонлар ва эътиборли жангчилар билан Тошкентга юрди. (Умаршайхнинг) мазкур амирлари ўша томонга (қараб) юриб, Тошкентнинг жуда мустаҳкам қўрғони бўлган машҳур қалъаларидан бирини олиб, унда ўрнашдилар³⁸⁹. Султон Маҳмудхон ҳам жадаллик билан (бу ерга) келиб, ўша қўрғонни озод қилди ва Умаршайх мирзо юборган кишиларнинг ҳаммасини қатл қилди. Хон бу фатҳдан зўр шавкат ва қувватга эришди. Бу ходисадан кейин ҳам кўп йиллар бу тўғрида гапириб юрдилар. Бу воқеадан сўнг Умаршайх мирзонинг (акаси билан) душманчилик қиладиган фикри қолмади ва (шу туфайли) ўзини низо йўлидан тортди. Аммо Султон Аҳмад мирзо саккиз юз тўқсон учинчи йилда³⁹⁰ амирларнинг хирс (билан берган) маслаҳатлари билан ҳисобсиз жамият ва саноксиз лашкар билан Тошкент устига келди. Ҳазрат Хожа Аҳрор саросимакор султонни (бу йўлдан) кўп қайтариб, дедиларки, «У вилоятни биз (илгари) тузилган муҳим сулҳ юзасидан (Султон Маҳмудхонга) берганмиз. Бу сулҳга (қарши) қадам қўйиш қоидадан гоят йироқдир. Чунки, муқаррардирки, аҳдни бузиш ёмон иш бўлиб, бунга ташаббускор бўлган киши абадий саодатдан маҳрумдир».

Маснавий: *Кишининг турмуши қоронгуланса, (Унда) ўзига фойдасиз ҳар ишга уринади* бўйича ул ҳазратнинг насихатлари билан (орқага) қайтмади ва 150 минг киши билан Тошкентга (қараб) юрди (ва) келишув шеvasини тутмади. Султон Маҳмудхон ҳам лашкар ва сипоҳ тўплаб (Тошкент) шаҳридан чиқиб, маҳаллалардан бирида самарқандликларга муқобил бўлди; жамияти оз бўла туриб уруш-талашга дил қўйди. Икки лашкар ораларида чуқур харобалар ва катта обкандлар бўлиб, (бир-бирдан) тортинмаганда ҳам бир-бирларига ҳужум қилмас эдилар. (Хар икки лашкар) уч кунгача узоқда (бир-бирларига) дохил бўлиб турдилар, (лекин) қирғин юз бермади. Ўша вақтда ҳазрат халифатурраҳмон Мухаммадхон Шайбоний Султон Аҳмад мирзонинг илтимоси билан биродарларидан баъзилари ва паҳлавонларидан бир қисми билан ўша лашкар орасида эди. Оқибат (шу бўлдики), «Тарихи Шайбоний»да³⁹¹ айтилган сабабларга қўра, Шайбонийхон билан (Султон) Маҳмудхон ўртасида бир-бирларига ишонч аҳди тузилди³⁹². Уч кундан кейин саодатнишон икки хон бир-бирлари билан учрашдилар. (Бунинг натижаси шу бўлдики), Самарқанд сипоҳига зўр шикаст етказилди. (Самарқандликлардан) қочган халқнинг кўпчилиги, ҳозирда Чирчиқ номи билан машҳур бўлган Чир дарёсига ўзларини ташлаб, фарқ бўлдилар³⁹³. Султон Аҳмад мирзо мағлуб ва хароб бўлиб, Самарқандга (қайтиб) келди. Унинг хусусида ҳазрат Хожа Носириддин Убайдуллох(нинг) хотирларида бир кина бор эди. (Шунинг учун ҳам у) бу воқеадан кейин бир қадар оғриндилар. Шу сабабдан бўлса керак, ул ҳазрат (Султон Аҳмад мирзо) саккиз юз тўқсон бешинчи йилда³⁹⁴ бу хокдондан жаннат боғига қўчганидан кейин, андак вақт (ичи)да унинг амакиваччалари ва биродарзодаларининг шавкат ва қувватлари ўз-ўзидан тўкилиб, уларнинг ҳашамат силсиласи ва салтанат назми узилди. Жами мамлакатнинг хонлик ва ҳукумат иши у хонадондан Шайбон хонадонига кўчди. Бу ҳақда Шайбонийхоннинг баёнида андак ёзилган.

Аммо Султон Маҳмудхон аҳволининг охири шундай бўлдики, бахтли шахид хоқон Мухаммадхон (Шайбоний) тўқкиз юз олтинчи йили³⁹⁵ Мовароуннаҳр мамлакатини истило қилгандан

бир оз фурсат ўтгач, Султон Ахмадхон³⁹⁶ ўз укаси³⁹⁷ Султон Махмудхонга ёрдам бериш учун (Мўғулистондан) Тошкентга келди. Султон Ахмад ҳамма жойда душманлар қонини тўкиши орқасида Олачахон, деб шухрат топган эди, чунки мўғул тилида қон тўқувчи кишини «олача» дейиларди³⁹⁸. Олачахоннинг келиши билан мўғул лашкари ғоятда кучайди ва (улар) тортинмасдан душманчилик бошини кўтариб, (Мовароуннахр) мамлақати(нинг) атрофларини талай бошладилар. Бу воқеа содир бўлгандан сўнг, Шайбонийхон ҳамма қолган биродарлари билан улар устига юрди. Хонлар (Махмудхон ва Олачахон) Ахси атрофида турган чоғларида уларни қувиб етиб, зўр уруш қилди ва мўғул лашкарини пароканда қилиб, тор-мор келтирди³⁹⁹. Бобур подшоҳ ана шу урушда хонлар билан ҳамроҳ эди. (Улар) шикаст топгандан кейин (Бобур) Фарғонанинг жануб томонидаги тоғларга қочди. (Ўзбеклар) ҳар икки хонни асир олдилар ва халифатулла раҳмон (Шайбонийхон) ҳузурига келтирдилар. Султонлар, амирлар ва арқони давлат(нинг) ҳаммаси уларни қатл қилишни муқаррар қўрдилар. Аммо имомуззамон (ва халифатулла раҳмон) айтдиларки, «Ул икки биродарнинг бизнинг ҳаққимизда эски(дан) қилган яхшиликлари бор. (Шунинг учун ҳам) уларни афв этиб, эъзозу икром билан (асирликдан) бўшатиб юбормоғимиз муносиб қўрилади». Шунга кўра, у икки саодатнишон хонни (яқин) кишилари, ходимлари, қуллари билан подшоҳона қурол-яроғ, хусравона совғалар бериб ўз ватанларига жўнатди. Фазлу камол биносининг бонуси, диққат ва ҳаёл асосининг қурувчиси мавлоно (Камалиддин) Биноий ўша воқеага бағишланган бу икки туркий рубоийни (ўша) маҳалга муносиб тузиб, (Шайбоний)хоннинг кимёасар назарларига келтирди.

(Биринчи) р у б о и й:

Ул хонки тарикки караму эҳсондир.
Шоҳлар бори чашму, жисм аро жондир.
Гар мурувват этиб бағишлади хонларни,
Андин чи ажаб халифатулла раҳмондир.

(Иккинчи) р у б о и й:

Йўқдур, сендек арнад қувватли хон.
Хам пок этак билан футувватли* хон.

* Футувват — йиғиллик, мардлик, олижаноблик.

Хонларни олиб бағишлади мурувват,
Ким кўрди сенинг каби мурувватли хон⁴⁰⁰.

(Шайбонийхон) бу июлнинг кафоратиға улардан учта нисбатни талаб қилди: (Султон Махмуд)хоннинг синглиси Давлат султонхоним⁴⁰¹ни Темурхон учун (хотинликка) олди; Султон Махмудхоннинг поклик буржидан турилган икки юлдузи: бири Ойша султонхоним бўлиб, Мўғулхоним деб шухрат топган эди, уни (Шайбонийхон) ўзига никоҳ қилиб олди ва (у) хоннинг сўнгги қунларигача мухтарам рафикаси бўлиб қолди; иккинчиси Қутлуғхоним бўлиб, (Шайбонийхон) уни шижоатнишон Жонибек султонга нисбат буюрди. Ул ифбат садафи, одоб гавҳари (бўлган) қутлуғ суратдан ул хазратнинг (Абдуллахоннинг) азиз оталари иккинчи Искандар Абулғозий Искандар баҳодирхон, давлати доимий бўлсин, тугилди. Унинг саодат насаби офтоби жаҳон аҳлининг тепасига ёғду сочди. Бу ҳақда ҳам (ўз ўрнида) айтилди.

Алқисса, мазкур хонлар (Махмудхон ва Ахмадхон) Мўғулистон вилоятига (қайтиб) борганларидан кейин, тўққиз юз тўққизинчи йили⁴⁰² (Султон) Ахмадхон вафот қилди. Султон Махмудхон унинг Хитой чегарасидан Андижонгача бўлган вилоятини марҳумнинг авлодига топшириб, ўзи беш йил муддат ичида Мўғулистон шаҳарларида (давлат ишига) дахлсиз бўлиб турди⁴⁰³. (У) тўққиз юз ўн тўртинчи йил⁴⁰⁴га борганда бир тўда кишиларнинг ифвоси билан халифатулла раҳмон Муҳаммад Шайбонийхон билан тўқнашиб қолди. (Шайбоний)хон ўша замонда Родгон ўтлоғи⁴⁰⁵да турган эди, (Махмуд)хоннинг келаётганидан хабар топиб, ҳамма (қўшин)ни уни дафъ қилишга юборди. Султон Махмудхонни беш ўғли билан Хўжанд дарёсининг бўйида шахид қилишга буюрди (ва шундай қилинди). Фозиллар ўша воқеанинг тарихини «лаби дарёйи Хўжанд»⁴⁰⁶ деб топдилар. Махфий қолмасинки, бу ҳикояларни ёзиш ва бу ривоятларни сўйлашдан (мақсад), улдуғлик ва халифалик хонадонининг ҳулосаси Искандар мартабали ул хазратнинг (Абдулла Баҳодирхоннинг) зоҳир бўлишлар(ни айтиш)дир.

М а с н а в и й:

Искандарваш, Доронишон шоҳ.
(У) Искандарвашлар юзининг ойнасидир.
Ой шарафи билан бошини кўтарган.
Шараф уйини ойнинг устига қурган.

Икки тарафида насл ба насл (улуғ)
подшоҳлар,
Хар тарафда, хар икки томонида номдор
зотлар.
Насабда тождорлардан боши баланд.
Тож каби гавхар билан юкори.
Хар шоҳи бошлиқлар насаби бўлган.
Юлдузи баланд кишилар дилларининг
меваси.

**ХАЗРАТ ЖАМШИД МАРТАБАЛИ ВА ҚУЁШ ИЗЗАТЛИ-
НИНГ (АБДУЛЛАХОННИНГ) ЖАНОБ ВАЛОЯТ МАҚТОВ-
ЛИ, ХИДОЯТ МАРТАБАЛИ, ТАНГРИ ХАЗРАТЛАРИНИНГ
НАЗАРИГА МАНЗУР (БЎЛГАН) ХОЖА ЖЎЙБОРИЙГА,
(ТАНГРИ) УНИНГ СИРЛАРИНИ МУҚАДДАС ҚИЛСИН,
НИСБАТИНИНГ ШАРҲИ**

Яратилиш корхонасининг воқифлари бўлган илм ва басират аҳлларининг қудсий фасонатли дилларига ва қуёш нишонли хотирларига махфий бўлиб қолмасинки, қазо ва қадар бичувчининг қудрат(ли) қўли, «У (яъни Мусо) айтди: Парвардигоримиз шундай зотки, хар бир ўзига мувофиқ нарсани яратади (ва) сўнг йўлга солади»⁴⁰⁷ (оятининг) мазмунича, яхшилик ва ҳаққонийликнинг қийматбаҳо қийимини, тақво ва пархезкорликнинг зебу зийнатли либосини, давлатнинг ва бахтиёр подшоҳнинг тўғри коматига безак қилгач, сўзсиз унинг бахтли баракотидан асл зот(ли) авлоди ва мухтарам фарзандларида карамли асарлари ва яхши исми натижалари пайдо бўлади. Бу хаёлнинг тахмини ва бу мақолнинг ўхшатиши шўлки, Искандар хашаматли ҳоконнинг олижаноб табиатлари валоят иқлимининг валийлари бўлган хидоят эгаларига (нисбатан) дўстлик ва (меҳру) мухаббат билангина чегараланган эди. (Абдулла баходирхон) болалик чоғларидан бошлаб (то) улғайгунича бу саодатманд тоифа билан (бирга) ўлтиришга ва суҳбатлашишга жуда (хам) ихлосманд эди. Шубҳасиз, шунинг баракотларидан бўлиб, — «Бола (ўз) отасининг сиридур» (ҳадисининг) мазмунича, ҳамиша ул ҳазратнинг (Хожа Жўйборийнинг) юқорилик ва иқбол чаманидан зухд* ва яхшилик ниҳоли, тақво ва пархезкорликнинг хурмоси бош чиқарарди ва хар доим тенги йўқ ҳоконнинг роҳатбахш амаллар саҳроси майдонида ва бахт мевасини берувчи давлат ва иқбол экинзориди дуо уруғи, ихлос ва бирлик тухуми, «Тангри уни яхши

қўқартирди»⁴⁰⁸ (оятининг) парвариши билан ўсарди.

Ўша вақтларда замон(нинг) кутби ва давр(нинг) ғавси, (барчага) файз берувчи, вужуди олий ҳазрат, юқори мартабали, қуддус ўринли, хашамат иззатли, илоҳий нурлар маҳбати*, чексиз сирлар маъзари, «махфий кон бўлган эдим» (ҳадиси)нинг мамлакат олувчиси, «махфий нидо билан Тангрини чақирди» (оятти)⁴⁰⁹ курсисининг эгаси, валоят оиласининг сараси, шараф ва хидоят хонадонининг қолдиги, шайхулислом Хожа Мухаммад Ислом⁴¹⁰, (яъни) Хожа Жўйборий деб танилган (эшон), (Тангри) унинг дилини пок қилсин, эди. Қўпчиликнинг хар бир иши ва маслаҳати ул ҳазратнинг иноятлари билан интизом топар эди. Бинобарин, ул дарвишпарвар подшоҳ (яъни Абдулла баходирхон) ёш бўла туриб, ниҳоятда ихлосли ва эътиқодли бўлганлигидан, ул олий остонага илтижо қилиб, муридлик бошини (унинг) иноят тавқидан ўтказди ва (ул) валоятқаромат ҳазратнинг мухаббати рақамини дўстлик қалами билан эхтиёж лавҳасига битди.

Н а з м:

Мухтожлик билан ахтариб топилган
шоҳлар(нинг) саодати қандай яхшидир.
Мухтожлик қўчасининг тупроғи (эса) муродга
етиш учун кимёдир.

(Абдулла Баходирхон) ҳамиша ул ҳазратнинг файз берадиган хотиридан ва қуёш нурли дилларидан кимёхосият ҳиммат ва мадад сўраб, салтанат ва истиқболнинг ҳоли тили билан ул кишининг обод ботинларидан дуо талаб қиларди. Муқаррардирки, то валоят эгалари ва хидоят аҳлларидан бирортаси бу бахтли тоифанинг номига (ўзининг) тарбият рақамини ёзмаган бўлса, хилофат ва салтанат иши (ҳеч вақт) интизом ва тартибга келмаган. Чунки, хар бир юрт ва шаҳарларда (бўлган) номдор султонлар ва эътиборли ҳоконларнинг белгиланиши буюк валийлارнинг ҳимматлари ва замон шайхлари ҳамда солиҳларнинг хайрихоҳликлари билан бўлган.

Б а й т:

Ишни бу айбланувчи фалак қилмайди,
Нима қилса ҳам мардларнинг ҳиммати қилади.

* Зухд — тақводорлик.

* Маҳбат — бориб тушадиган жой.

ЖАНОБИ ВАЛОЯТМАОБ, ХИДОЯТИНТИСОБНИНГ
(ХОЖА ИСЛОМНИНГ) НАСАБ ВА АМАЛ БОРАСИДА
НИСБАТЛАРИ БАЁНИ

Бутун олам Парвардигори ҳазрат Расули аминга (Мухаммадга) хитоб қилиб дедик, эй Тангри ҳазратларининг ҳабиби, эй «ваий ли ма Аллох»⁴¹¹ хилват саройининг махрами! Сенга расуллар хабарларидан ва пайғамбарларнинг пайғамбарларидан шундай (бир) нарсдан хабар берманки, бу билан (ўз) дилингни боғлайман, яъни расул ва набийларнинг қиссалари, йўлбошчиларнинг воқеалари, мусибатлар ва қон тўкишларни ҳамда сабр қилишларнинг баёни сенга фитналар ҳужуми замонида тасалли хотир қаттиқликлар ва меҳнатга сабр қилиш (учун) қадам саботи беради. Демак, буюк валийларни ёдлаш ва ҳурматли шайхлар, Тангрининг раҳмати уларнинг ҳаммаларига қиёмат қойим бўлгунча бўлсин, сўзларининг баёни иктидо қилувчиларнинг йўл топишларига сабаб бўлади. Бу сўзнинг сири шулки, тўғри ва яхши кишиларни ёдлашга машғул бўлиш, уларнинг хабарларини мулоҳаза қилиш ва уларнинг руҳини тарбиялайдиган сўзларни айтиш, уларнинг роҳат берадиган суҳбатларини топиш кабидир. Чунки бир кишининг ўзи билан суҳбатда бўлишдан мақсад унинг нафаси баракотини топишдир. Шунинг учун (ҳам) аҳли Қуръонни Тангри аҳли деб, ҳадис аҳлларини (бўлса) пайғамбар(нинг) ҳамсуҳбатлари дейдилар. Агар иқбол бўстониинг гули, умидлар шабистонининг* чароғи, руҳ чаманининг райҳони, қушойиш хазиналарининг калиди, камолот воситаси, улғулик узугининг кўзи бўлган яхши одамлар билан суҳбатлашиш ва (улар билан бирга) ўлтириш мумкин бўлмас экан, у олий тоифанинги маноқибларини эслаб, (уларнинг) васлларидан бўй топишдан ғофил бўлмаслик керакки, у фирқанинги шакар сочадиган, бол тотимли ёқимли сўзлари, донолик буржининг юлдузи ва бинолик** сандиғининг гавҳаридир.

Бас. Шу муқаддималарнинг ҳукмига кўра, бу соҳиби авроқ*** қутли нишон хоқоннинг воқеасини ёзаркан, ул юқори даражали ҳазрат, яъни орифлар раҳбари, муҳаққиқлар пешвоси, ҳаддан ташқари мурувватлик, низом ал-миллат вад-дунё вад-дин⁴¹² Хожа Жўйборийнинг, ру-

ҳини Тангри роҳатлантирсин, холатларидан баъзисини ёздим. «Яхши кишиларни зикр қилинганда (ўша ерга) раҳмат тушади» (сўзи) бўйича Хожа Нақшбанднинг, Тангри унинг руҳини пок қилсин, юқори силсиласининг кашфига ва у олий табақа(лик) шайхларнинг ҳазрат набавийягача (яъни Мухаммад пайғамбаргача), (Тангрининг раҳмати пайғамбарга, қариндошларига ва ҳамсуҳбатларига бўлсин,) нисбатларини ҳиммат билан кўрсатдим. Тангрининг фазлу раҳматиға етишишга сабаб бўлиш, яна (унинг) чексиз файзининг тушишига боис бўлиш учун ёздим. Ул ҳазратнинг шараф белгилари юқори шанъ, буюклик нишонлари баланд мартабали, ҳар қанча саноқдан ташқари, хаёл доираси ихотасидан ортиқ бўлса ҳам, аммо суфиянинг қоида ва истилоҳлари бўйича (кишилар) қаерда бу тоифани эслаган бўлсалар, уларнинг ҳасаб ва насабларини баён қилган.

Таҳқиқ аҳли ва тадқиқ эгаларининг дил ва хотирларига махфий бўлиб қолмасинки, валоятинтисоб жанобнинг (Хожа Жўйборийнинг) насаб жиҳатидан муносабатлари иплари ҳазрати имом, тариқатлар қутби, халойиқлар ғавси, халойиқ зубдаси ва замон пешвоси, суннат имомни ва имомлар муқтадоси, валий ёки Хожа Абубакр Саъд Яманийга, Тангри ундан рози бўлсин, абадий туташади. (У) мужтаҳидларнинг* катталаридан ва саҳобатларга эргашган(лар)дандир. (Бу) уланиш қуйидагича: ҳидоятасар ҳазратнинг (Хожа Жўйборийнинг) қутли хулқли оталари Хожа Аҳмад бўлиб, (у) Хожа Яҳъёнинг содиқ ўғлидир. Хожа Яҳъё Хожа Мухаммад Исломининг мард ўғли (бўлиб), Хожа Тохирнинг азиз фарзандидир. Хожа Тохир Хожа Музаффарнинг бахтиёр ўғли (бўлиб), бу хожаларнинг зубдаси бўлган хожа, саодатфаржом** Хожа Аъловоддиннинг набираларидандирки, (унинг) отаси Хожа Маждиддиндир. Юқорида эслаб ўтилган саодат интисобли хожа имом Абубакр Аҳмад бин Хожа Захириддиннинг авлодидан(дир). Имом Абубакр Аҳмад хидоятумдад, имом Абубакр Саъднинг, Тангри ундан рози бўлсин, ўғлики, (у) Хожа Захириддиннинг иззат ва шарифли ўғлидир ва у мўминлар амири ва муттақий*** имоми Жаъфар Содикнинг авлод-аждодидан (бўлган) имом Алининг давлатманд фарзандидир⁴¹³; уларнинг бар-

* Умидлар шабистони кечаси ухлаш учун қилинган маҳсус жой.

** Бино қурувчилик маъносида.

*** Авроқ — варақлар. Соҳиби авроқ — муаллиф.

* Мужтаҳид — сабъ-райрат кўрсатувчи; диний қоидаларни ўзгартириб, янги маънаб тузувчи.

** Фаржом оқибат; илм натижаси; бахт.

*** Муттақий — тақводор.

часига Тангрининг ризолиги бўлсин. Тўғрилиги аниқланганки, имом Али, Тангри ундан рози бўлсин, Макка ва Мадинадан, Тангри ул икки шаҳарнинг шараф ва иззатини зиёда қилсин, Нишопур вилоятига ташриф буюрдилар. У ерда узоқ вақт туриб (сўнг) ундан шарафли Бухорога, (Тангри уни) офат ва балолардан сакласин, кўчдилар. Узоқ вақтдан кейин, «улар ҳам ўлдувчидирлар⁴¹⁴» (ояти)га биноан ўлим жомидан тугалиш қултумини татиб, оёғини истирохат этагига ўради, Тангри уни раҳмат қилсин. Бу воқеанинг тафсили «Бахр ал-ансоб»⁴¹⁵да шарҳланган.

Шунингдек, ул хазратнинг она томонидан насаби шарифлари олам шайхи, омили зоҳид хазрат имом Абубакр Фазл ибн Жаъфар Бухорийга уланади. Ул жаноб муҳаддис ва мухтаҳид эдилар; дин ва дунёдан тўлиқ баҳраманд эдилар. Ул кишининг Муҳаммад алайҳиссалом динига мадад ва ёрдам берганлиги сабабли, (бошқа) турли маънаблар қолмаган эди. Айттардиларки, зуҳд ва такво бўла туриб (ўзининг) нашри илм* ва шаръи сиёсати сифатлари у кишида ғолиб эди. Нақл қиладиларки, ул киши бир улўғ кишини тушида кўриб, (ундан) сўрабди: «Тангри сенга нима қилди?» (У) жавобида айтибдики, «(Тангри) яширин масалаларимни мендаги тангалар билан (тарозуга солиб) тортиди. (Аммо) масалалар (оқчадан) оғир келди. Шунинг воситаси билан нажот топдим». (Шу ҳам) маълум ва равшанки, ул хазратнинг тариқалари тўрт юз минг ғатрифи** бўлган эди. (Яна шу ҳам) маълум бўлсинки, бу имомлар, Тангри иккалаларидан (ҳам) рози бўлсин, Бухоронинг тўрт бакридан⁴¹⁶ эдилар. Аммо ул хазратнинг нисбат тўғрисида муносабатлари шундайки, жаноб валоятманқабадга биринчи ёрдам ва тарбия берувчи хазрат, тақводорлар имоми, мўминлар амири «асадуллоҳ ғолиб» Али ибн Толиб, Тангри у кишининг зотларини мукарам қилсин, (томонидан) бўлган. Бу воқеанинг қисқача баёни шулки, (у) болалик чоғларида ул хазратни уч марта тушларида кўрдилар: (биринчи тушида) бу жанобни ҳузурга чақириб, фасохат баён (қилувчи) оғизларини унинг оғизларига қўйиб «хув» зикрини дам урдилар ва дедиларки, «хув» зикри хосулхосдир***. Сен

(уни зикр қилиб) хосулхослардан бўлиб қоласан. Бинобарин, сенга «хув» зикрини талқин қилдим. Яна (у) ўн тўрт ёшда вақтларида Амир Кулол⁴¹⁷нинг ўғли буюк Амир Ҳамзанинг улўғ халифаларидан бўлган хазрат Хожа Яхё (томони)дан фарзандликка қабул назарини топди. Ул хазрат ҳам бу жанобга «хув» зикридан таълим берди. Зако* эгаларига маълум бўлсинки, орифлардан баъзилари айтганларки; «хув» зикрида «вов» ҳарфи талаффуз қилинган ва (бу) ғайбий ҳувийятга ишоратдир. Ғайбий ҳувийят шулки, шуюнот илмда аниқ ва ажралган бўлмайди ва баъзилар айтганларки, «вов» ҳарфи (зикрда) оғизга олинмайди. Бу ҳарфни ишорат қилинган (билан) ишорат қабул қиладиган (даражада) эмасдир. «Вов»ни оғизга олган кишилар ундан уланишни хоҳлаганлар. Чунки вақдати сарфда (сон ва ҳадатда) («вов») жами шаъинларга фақат уланиш (учун зарур) бўлганидан, («вов»ни тушириб) «ху» деб ўқиганлар. «Вов»ни оғизга олмаганлар бўлса, шаъинларни илм назаридан йўқ деб билиб, бу ҳарфга айтилган мартаба ва ишораларни гўё бўлмаган ҳисоблаб, «вов»сиз «ху» деб талаффуз қилганлар. («Ху» ва «вов» тўғрисида) бу таъбир ва тамсилдан ортиги (таърифга) сиғмайди. Бир азиз (бу ҳақда) бундай деган:

Б а й т:

Ҳувийят(нинг) «ху»сини талаб эт,
Чунки дўстинг йўлида, масжид, бутхона,
сажжода** ва зуннор*** бўлмайди.

«Хув» зикри(ни) хосулхос зикри деб айтганларнинг сўзи шу мартабага ишоратдир. Хосларга ҳувийят (бир) мартаба бўлиб, хосулхосларга «вов» сиз «ху» (бошқа бир) мартабадир. Бу айтилган хосулхос зикрини шу мулоҳаза билан айтган бўлсалар мумкинки, бу ишорат ҳарфи мартабаларнинг хосроғи бўлган мартабага ишоратдир. Бунинг устига иккинчи (бир) мартаба бўлиши мумкин эмас; ёки бу зикрининг таважжухи нисбатларнинг энг хоси бўлган нисбат билан бўлади.

✓ Хазрат шайх Али Лолодан, Тангри унинг дилини пок қилсин, нақл қилинган экан (ва) ул киши дедилар(ки), тушимда хазрат Рисо-

* *Нашири илм* - илм тарқатиши.

** *Ғатрифи* - софлиги билан шуҳрат топган олтин оқча.

*** *Хосулхос* - сўзнинг очик-равшан, ёқимли, қондага мунглик бўлиши.

* *Зако* - зийраклик, ақллилик.

** *Сажжода* - жойнамоз.

*** *Зуннор* - иш; арқондан қилинган белбоғ. Мусулмон мамлакатларида христанлар мажбуран белга боғлаб юрадиган маълум рангдаги чилпир.

латпаноҳ алайҳиссаломни (Мухаммадни) кўрдим. (Ул киши) менга «ху» зикрини «вов»сиз талқин қилдилар. Шунингдек, орифлардан баъзилари марҳамат қилганларки, «ху» зикри хосулхос зикри деганлари — «ху» зикри «вов»сиз деганидир ва шу мартабаларга ишоратдир ва (яна) деганларки, бу зикрга шундай машғул бўлиш зарурки, (токи у) тилга жорий бўлмасин. (Бу зикрни ёд қилиш учун) нафаснинг (хамиша) ҳозир бўлиши зарур бўладики, ҳар нафасда шу «ху» ҳарфи мавҳум бўлади. (Бориб-бориб) то шундай бўладики, бу ҳарфни фаҳмлашга эҳтиёж қолмайди. Хотирни шу ҳарф билан ишора қилган мартабага йўналтириш зарурки, (токи) у мартабага йўналиш илми ҳам йўқ бўлиб, ҳамма кўринишлар битирилсин. Мана бу ерда махсус (бир) тариқа зоҳир бўладики, бу «ҳаққи уззи аъло» (яъни Тангри) ҳақиқати истилосида ўз (ўзини) йўқотишдир. Бир соҳибдавлатга раҳмоннинг амри билан соҳибдавлатлардан бири боқиб, бу тарикани унга таълим ва талқин қилса, унинг бутун истеъдодига нишон бўлади. Бу аломат, албатта, қутблик мартабасига ишоратдир. Демак, қутблар қутби, Тангри назарига манзур ҳазрат Хожа Жўйборийга бу нисбат бўлган, чунки бу жанобга мазкур ҳазратлар «ху» зикрини ўргатганлар.

Шунинг сингари жаноб ҳидоятмаоб (Хожа Жўйборий) ўз боболари ҳазрат Хожа Мухаммад Яҳъёдан ота-боболари тариқасини олдилар ва зикр таълими ва яхшилар нисбати тафсилни қўлга киритдилар. Ул ҳазратнинг тариқатда муридлик нисбати ҳақиқат шайхи, тариқат пири, комили олам(нинг) мукаммали ҳазрати иршодпаноҳ мавлоно Мухаммад Қозигадир. Унга Тангрининг раҳмати бўлсин. Сулук одобини ўрганиш тариқаси ва нисбат суҳбати ҳазрат ҳидоятманқабат, валоятмартабат, маориф гўмбазининг офтоби, орифлар офтобининг гўмбазини, вужудот хазинасининг ишончлиси, шуҳуд аҳлининг қибласи, юқори даража ва олий макомлар эгаси, Тангри иноятларига махсус, яъни ҳазрат мавлоно Хожаги Қосоний, Тангри унинг қабрини нурли қилсин, билан бўлди. У киши ўз замонасида ғоят буюк ва энг юқори ўринли (киши) эди; юқори даражали (ҳазрат)дан турли кароматлар ва хориқий одатлар* зоҳир бўларди, токи Мовароуннаҳрнинг жами шаҳарларида бозор аҳли ва бошқа синфлар (ўзларининг)

улғу ҳамда шарафли иродатлик бошини у кишининг инобат ҳалқасига тутдилар. Ул ҳазратнинг суҳбатлари шарафи билан мужоҳада* вақтида дил (ва) кўзларини дўсти(нинг) мушоҳадасидан ғофил қўймадилар. (Шу ҳам) маъруф ва машҳурки, то валийлик нурлари ул ҳазратнинг равшан пешоналари машриқидан тобланиб, содик толиблардан ва мувофиқ ошиқлардан олтимиш киши у кишининг тарбия этагида парвариш топиб, йўқлик саҳросини ростлик қадами билан бирданига кезиб, ҳақиқий висол Каъбасига (қараб) юрдилар. Шу туфайли, ул ҳазратни қаерда танисалар, «пири шасти» деб атадилар. Ул ҳазратнинг нисбати ҳақиқат шайхи, тариқат муқтадоси мазкур ҳазрат мавлоно Мухаммад Қозига бўлган ва унинг ҳақиқат сулукида нисбати интисоб** (ва) ҳидоят доирасининг маркази ва валоят паркорининг нуқтаси, ғайблар хилватхонасининг маҳрами, қалб аҳлларининг муқтадоси, тариқат қутби, ҳақиқат ғавси, солихлар пешвоси, пок огоҳ, яъни Хожа Носириддин Убайдуллоҳдан, Тангри унинг жонига ором берсин, бўлган. Бу саодатли хожанинги нисбати, муридлик ва зикр талқинлари олий мартабали, юқори манқабатли, ирфон*** буржининг юлдузи, ийкон дуржининг гавҳари, ҳақиқат маслакларининг солики, тариқат мамлакатларининг молики, дин аҳллари умидларининг қибласи, яқин эгаларининг иқбол Каъбаси, хикмат жонларининг калиди, қадимлик рамзларини ҳал қилувчи Низомиддин Мавлоно Ёқуб ибн Усмон ибн Мухаммад ал-Ғазнавий⁴¹⁸, Тангрининг раҳмати унга бўлсин, сўнгра Чархий(дир). Ул киши турли зоҳирий илмларда, ботин сирларда бемонанд эдилар ва ҳақиқат(нинг) махфий сирларини очишда, илму фан дақиқаларини шарҳ қилишда кўп асарлар яратди. Ул ҳазратнинг сулук ва тариқатда нисбати шайхулислом, мусулмонлар шайхи, набий ва элчилар вориси, тариқат эгаларининг султони, ҳақиқат аҳлларининг далили, валийлар қутби, муттақийлар ғавси, ҳақ ва яқин(лик) билан машойих(лар) пешвоси Хожа Баҳоулҳақ вал-миллат вад-дунё вад-дин⁴¹⁹, Нақшбанд номи билан машҳур бўлган Мухаммад ибн Мухаммад ал-Бухорий, Тангри қабрларини хушбўй қилсин, ҳазратларига бўлган. Ул кишига олам аҳли-

* Мужоҳада — саъийлик, нафсини енгиш йўлида курашиш; валийлик; авлиёлик.

** Нисбати интисоб — Тангрига яқин турши маъносига.

*** Ирфон — билиш, маърифат.

* Хориқий одатлар — одатдан ташқари, фавқулодда амаллар, ишлар.

нинг муқтадоси ва хожалар пешвоси, яъни жахон (ахлининг) хожаси Хожа Абдулхолик Гиждувоний⁴²⁰ дан, Тангри машҳадларини нурли қилсин, рухонийят йўли билан тарбият ола туриб, иродат ҳусни ва ихлос, эътикод камол(нинг) тариқат шайхи Шайх Бобойи Сомосий⁴²¹ (нинг) буюк халифаларидан амир Сайид Кулол⁴²² (нинг) хизматларида бўлган эди. У киши азиз ҳазрат Хожа Али Ромитоний⁴²³ нинг халифаларидан бўлган. У киши ҳазрат Хожа Махмуд Анжир Фаънавий⁴²⁴ (нинг) халифаларидан, у (эса) Хожа Ориф Ривгарий⁴²⁵ нинг халифаларидан бўлган; у жахон (хожаларининг) хожаси мазкур Хожа Абдулхоликнинг буюк халифаларидан бўлган. Хожа Абдулхолик ҳазрат Хизр алайҳиссалом суҳбатини топиб, у кишидан хуфия* зикр таълимини олгани ҳолда Тангри имоми шайх Абу Юсуф Ёқуб ибн Айюб Хамадоний⁴²⁶ нинг катта халифаларидан бўлган. Хожа Юсуфнинг тасаввуф⁴²⁷ да нисбатлари тариқат шайхи Шайх Абу Али Фаромадий⁴²⁸ га бўлган. Шайх Абу Али Фаромадийнинг тасаввуфда нисбатлари (бўлса) икки томонга (яъни икки кишига) боради. Бири улугвор шайх Абулқосим Гўргоний Тусий⁴²⁹ га боради. Ул кишининг машойихлари силсиласи уч восита билан сайидлар тоифасидан (бўлган) шайх Жунайд Бағдодий⁴³⁰ га, Тангри унинг дилини пок қилсин, боради. Шайх Абу Али Фаромадийнинг тасаввуфдаги иккинчи нисбатлари хамадонлик шайх ҳазрат Шайх Абулхасан Хирқоний⁴³¹ га борадики, (у) замоннинг пешво шайхи ва қутби бўлган. (Унинг) тасаввуфдаги нисбатлари орифлар султони шайх Абу Язид Бистомий⁴³² га боради. Суфийлик замонида унинг тарбияти Султон Боязид Бистомий⁴³³ (нинг) рухонийятидан бўлган, чунки Шайх Абулхасаннинг туғилиши Султон Абу (Бо)язиднинг вафотидан бир қанча вақт кейин эканлиги аниқланган.

Султон Боязиднинг тасаввуфдаги нисбатлари ҳазрат имом Жаъфар Содикга⁴³⁴, ундан Тангри рози бўлсин, боради. Султон (Боязид)нинг тарбияси ҳам суфийлик вақтида халқ имоми разиоллоҳу анҳунинг (яъни Жаъфар Содикнинг) рухонийятидан эди, чунки (у) саҳиҳ ҳадис** билан собит бўлганки, шайх Абу Язиднинг туғилиши ҳам имом (Жаъфар Содик)нинг вафотларидан кейин бўлган. Авлиёлар қутби ва тақводорлар пешвоси Хожа Мухаммад, Тангри

унинг дилини пок қилсин, «Фасл ал-хитоб» да бу сўзни қуйидагича келтирганлар. Имом Жаъфар (Содик)нинг ботин илмида нисбатлари икки тарафдандир — бири ўз ҳурматли оталари шарафли имом Мухаммад Бокир⁴³⁶ га, унинг (нисбати) қудрат асарли отаси имом Зайнобиддин⁴³⁷ га, унинг (нисбати) ўз оталари шаҳидлар сайиди, мўминлар амири Хусайн⁴³⁸ га, Тангри ундан рози бўлсин, унинг (нисбати) ўз оталари ҳазрат асадulloҳи ғолиб Али ибн Абу Толибга (яъни Алига), Тангри унинг юзларини муқаррам қилсин ва унинг нисбати ҳазрат Рисолатпаноҳга (яъни Мухаммад пайғамбарга), у кишига тугалмас дуолар бўлсин, боради. Имом Жаъфарнинг иккинчи нисбатлари ўз оналарининг отаси Қосим ибн Мухаммад ибн Абубакр Сиддиқ⁴³⁹ разиаллоҳу анҳуга боради. Ҳазрат Қосим тобеъийлар⁴⁴⁰ нинг улугларидан бўлган ва тобеъийлар ўртасида машҳур бўлган етита фақиҳлардан (бири)дир. (У) зоҳир ва ботин илмлар билан бениҳоят безалган (киши)дир. Ул кишининг ботин илмида нисбатлари Салмон Форсий⁴⁴¹ разиаллоҳу анҳуга боради. Ҳазрат Салмон ҳазрат Рисолатпаноҳнинг суҳбатлари ва «Салмон биздан, уй ахлидан»⁴⁴² ташрифини топган бўлса ҳам (унинг) ботин илмида нисбатлари ҳазрат Расулulloҳга (яъни Мухаммадга) бўлгандан сўнг ҳазрат Сиддиқи акбаргадир.

Шунингдек, таҳқиқ аҳли (шунга) борганларки, мўминлар амири ҳазрат рисолат (паноҳ)дан кейин ўзларидан муқаддам ўтган расулulloҳ халифаларидан ҳам ботин нисбатида тарбият топганлар. Чунончи, тасаввуф ахлининг пешвоси, муҳаққақ**лар султони шайх Абу Толиб Маккий⁴⁴³, Тангри унинг сирларини пок қилсин, «Қувват ал-қулуб»⁴⁴⁴ китобида (мана) бу сўзни очик айтган. Бас, ҳазрат Хожакон ҳазратларининг тасаввуфда нисбатлари тўрт йўл билан бўлган: бири ҳазрат Хизр алайҳиссаломга, иккинчиси сайидлар тоифасининг сайиди шайх Жунайдга, учинчиси — Султон Боязидга, тўртинчиси ҳазрат имом Жаъфар Содик разиаллоҳу анҳуга. Ҳазрат мавлоно Ёқуб Чархий⁴⁴⁵ ўзининг «Унсия» деган китобида ёзганки, шу тўфайли бу олий табақани, «машойихларнинг тузи» деганлар. У кишининг сўзи (шу билан) тугади.

Тариқат машойихлари айтганларки, солиқнинг** суфийлик йўлига юриш вақтида матлаб

* Хуфия маҳфий равишда, яширилган, жосус.

** Саҳиҳ ҳадис — шиорали ҳадислар.

* Муҳаққақ — тўғрилиги исбот этилган, рост.

** Солиқ — йўлга кирган, захид, обид, мусофир.

бирлигини иташ сулукнинг энг муаззам шартидир. Яна шундай ҳам деган(лар); «Хамма жой ҳеч жой, бир жой (эса) хамма жойдир».

Лекин, талаб қилувчи бир машойих суҳбати шарафига етса, ўзгаларнинг машаққатларидан тамоман қутулади. Шундай бўлса ҳам (киши) машойихлар(нинг) суҳбати билан қанча кўп тарбият топса, унинг камоли ҳам шунча кўп бўлади. Шу туфайли ул ҳазрат, яъни Хожа Жўйборийнинг ботин илмида нисбатлари беш тарафдан бўлган. Биринчиси, мўминлар имоми ва муслимлар амири (ҳазрат) Али разийаллоҳу анҳуға, иккинчиси ўз боболари ҳазрат Хожа Яхъёға, учинчиси Амир Хамзанинг халифалари(дан) ҳазрат Хожа Яхъёға, тўртинчиси — жаҳон аҳлининг маҳдуми мавлоно Муҳаммад Қозига (ва нихоят), бешинчиси мавлоно Хожаги Қосонийнинг хизматларига (бўлган). Шаҳид шайх Маждиддин Бағдодийнинг айтишича, бу ботин илмида нисбат қанча бўлса, суяниш (шунча) кўп бўлади, чунки машойих ҳақиқат нурини пайғамбарлик машкотидан** олади. Уларнинг ботинларида нурлар қанча кўп тўпланган бўлса, унинг воситаси билан толибга йўл равшанроқ бўлади. «Нур устига нур, Тангри хоҳлаган кишисини кўзнинг нури томон йўллайди»⁴⁴⁶.

Алқисса, ул урфон аҳли муқтадосининг буюк шаъни (бўлган) ҳазрат биров хориқа одатлар билан мақташидан юқори туради. Айниқса отабободан тортиб ул остонанинг хоназоди бўлган бу факиру ҳақир унинг хидоят сифат зотларига ана шундай сўзларни нисбат бериб, қалам тили билан изҳор қилишга ўзини муносиб кўрмайди.

Б а й т:

Уни таърифлаш учун (унинг) ўзидан таърифловчи керак.
(Лекин) бу замонда унингдек (киши) жаҳонда йўқ.

Шундай бўла туриб, журъат кўрсатиб ва жасорат қилиб Искандаршавкат хоқоннинг (Абдуллахоннинг) холига муносиб ул ҳазратнинг хориқа одатларидан икки воқеани баён ипиға чизади. Бу воқеанинг шарҳи шулки, ҳазрат хоқон хонлик маснадиға ўлтиришидан кўп йиллар бурун жаноб валоятдисор*** хозир ва ҳузурли

кайфиятларида мўъжиза баён тилларига олиб дедиларки, Искандарнишон хон Абулғозий Абдулла баҳодирхон Бухорони ўзига қаратиб салтанат ва хашамат тахтиға ўлтиради ва адл зийнати билан жаҳонни безаб, фитна ва зулм эшигини олам ва одам болалари тоифаси учун ёпади. Ҳақиқатан (ҳам), ҳазрат хидоятмаонийнинг (бу) тўғри сўзлари йигирма йилдан кейин амалга ошди. (Мўъжизали) иккинчи қисса аъло ҳазрат хоқоннинг тушидир. Бунинг тафсили шундайки, илгари (Абдуллахон) шарафли Бухоро, (Тангри) уни бало ва офатлардан сақласин, ва бошқа (вилоят)ларни бўйсундиришларидан аввал бир неча кун Андхуд ва Шибирғон томонларида бўлди. Ўша кунларнинг бирида кечаси (аъло ҳазрат хоқон) муборак бошини осойиш ёстуғига қўяди (ва) уйқу аскарлари (унинг) димоғ майдонини истило қилиб, тушда кўрдикки, икки азиз бир манзилға ташриф буюрдилар. Аъло ҳазратға шахид Хусрав султон ҳамроҳ эди. Икки азиздан бири Хусрав султоннинг қўлиға яланғоч (бир) қилич берди; бу қилич бир томонли эди. Икки азиздан яна бири аъло ҳазрат томон келиб, унга иккита қилич берди. (Бу қиличларнинг) бирини ўнг қўлиға, иккинчисини сўл қўлиға (тутқазди). Аммо қиличларнинг иккови ҳам икки томонли эди. Шундан сўнг аъло ҳазрат хоқоний уйқудан уйғонди, (лекин) бу тушини ҳеч кимға изҳор қилмади.

Ўша қутли ва шойиста замонда Пирмуҳаммадхон Балхда эди. Олий насабли, юқори мактовли, сайидлар натижаси, иззат ва саодатлар манбаи ҳазрат Хасанхожа нақиб⁴⁴⁷, жойлари хушбўй бўлсин, (ҳам) ўша вақтда Балхда эди. Лекин (у) бир муҳим иш билан Бухоро томонға жўнади. (Ҳазрат Хасанхожа) Балхға қайтишға қарор қилгандан кейин, ҳазрат Хожа Жўйборий(нинг), (Тангри) унинг дилини пок қилсин, мулозиматиға бориб, Балхға қайтишларига фотиха сўради. Фотиха берилгандан сўнг, ул ҳазрат Хасанхожаға иноят қилиб, дедиларки, «Аъло ҳазрат хоқоний(нинг) шавкатлари (хамиша) зиёда бўлсин, ҳузурларига кириб, (унга) биздан салом етказинг ва айтингки, агар мардум (унга) бир қилич берган бўлса, биз икки қилич бердик; агар мардум (унга) бир томонли қилич берган бўлса, биз икки томонли иккита қилич бердик. (Шунга қарамай) нега (ўша ерларда) тўхтаб турадилар?» Ҳазрат Хожа Хасан айтдиларки, ул ҳазратнинг сўзларини қилдим. Аъло ҳазрат хоқонийнинг оёқларини ўпиш шарафига

* Сулук — йўл, одат, тарикат.

** Машкот — чироғ қўядиган тоқча.

*** Валоятдисор — валоятта етишган.

етгандан кейин арз қилдимки, ул хазрат дуо юбориб шундай марҳамат қилдилар ва айтдиларки, нима учун тўхтаб турадилар? Аъло хазрат хоқоний айтдики, «Мен буни (тушда) кўриб, ҳеч кимга изҳор қилмаган эдим; шундай экан, тўғри. Агар бир кишининг қуёшга муқобил дил ойнаси маърифат ёруғи билан жилотоб бўлиб, Тангри иноятларининг сайқали билан зулм (ва) қудрат зангини йўқотиб, ҳақиқат нури унда тобланган бўлса, у вақтда жоми жахоннамо бўлган ул ойнада кишида бўладиган хол(ларнинг) суратлари кўринса, ғойиб махбуб юзидан ҳижоб* ниқобини олиб, бу маъни изҳорини ихтиёр қилса, ажаб ва фаройиб бўлмас, (албатта).

Б а й т:

Унинг дили яқиннинг нури билан бугуннинг даричасидан
Эртанги оламнинг барча хол-аҳволини кўради.

УЛ ҲАЗРАТНИНГ (ХОЖА ИСЛОМНИНГ) ЭНГ ШАРАФЛИ, ЭНГ АЗИЗ ВА ЭНГ ЛАТИФ ФАРЗАНДЛАРИ, ЯЪНИ УЛУҒЛАРНИНГ НУРИ ДИЙДАСИ ҲАЗРАТ ХОЖА КАЛОНХОЖАНИНГ, ТАНГРИ У КИШИНИНГ МЕҲРИБОНЧИЛИКЛАРИ СОЯСИНИ ЗАМОН АҲЛИ УСТИГА ЧЎЗСИН, МАДҲЛАРИ ТЎҒРИСИДА**

У мактовли ва маълум кишиларнинг бошлиғи шон (-шавкати)нинг буюклиги билан икки тилли қаламнинг андаккина ўзининг баён ва рақларида шарҳ қила олишидан юқори туради. У каромат ва ишонч эгалари мурожаатгоҳининг олий маконини баён қалами кўп йил ёзганда ҳам (аҳволининг) мингдан бирини, (балки), озгинасини (ҳам) таҳрир қила олиш мартабасида эмасдир.

Р у б о и й:

Яхшиларнинг пешвоси бўлган олий гавҳар,
Қалб нуридан сирларни очувчидир.
Қуёш каби шарқдан нур сочувчи,
Жазм билгинки, (у) Хожа Жўйборийдир.

Шунинг учун (ҳам факиру ҳақир) ул хол аҳллари муқтадосининг ҳолларини қисқача баён қилиб, у қутли сифатнинг муборак воқеалари-

* *Хижоб* парда; оралиқни тўсиб турадиган нарса; тўсиқ.
Бу ерда уялиш, тортиниб маъносидан.

ни мухтасар қилиш билан чегараланади. Аммо у олий даража (эгаси)нинг юқори мартабалигига очик ва равшан далил файз берувчи азиз ва шариф бир халафнинг, яъни олий хазрат, юқори мактовли, қудсий доно, каррубий* мартабали, ҳақиқат осмонининг қуёши, тариқатнинг юқори нишон бадри, дин рукнларини тикловчи, ростлик ва яқинлик асосини кўрувчи, илохий нурлар мазҳари, чексиз сирларни изҳор қилувчи азалий саодат билан бахтли бўлган. Йўқ бўлмайдиган (яъни Тангри) чегараси билан чегараланган, халқнинг мурожаатгоҳи, ислом маросимини жонлантирувчи, маърифатда ягона, бешишонликда нишона, (якка-)ягона хазрат ва асли жаноб *Самад*нинг (яъни Тангрининг) яқинидир.

М а с н а в и й:

Лутфу хулқлар иқлимининг шаҳаншоҳи.
Йўл кўрсатувчи пешво, умматлар муқтадоси.
Унинг эшиги халқ ҳожатининг Каъбаси.
Кишининг ҳожатини Каъбадек чиқарган.

Илгари ва келгусида сиддиқ**, Хожа Калон исми билан машҳур бўлган Хожа Саъдиддин Абубакрнинг, Тангри у кишини саломат қилсин, (мавжуд) бўлишларидир. Ул киши шундай юқори зотки, (унинг) оstonаси халқ улуглари йиғиладиган жой ва замонамиз шарифлари тоифасининг паноҳгоҳи (бўлиб), унинг офтоб нурли дили лавҳи ва файз қабул қиладиган хотирлари саҳифалари илохий сирлар нурлари шуълаларининг ва чексиз ҳақиқат равшанликларининг тушадиган еридир.

М а с н а в и й:

Тариқат майдонида от сурувчи.
Ҳақиқат бўстонида лола терувчи.
Унинг ғайрагидан дин жамоли безалган.
Унинг сўзидан шариат йўли равшан (бўлган).
Жаҳон унга ва у жаҳонга сингиб кетган.
Одамлар кўзидан кўз қорачиғи каби яширинган.
Тили таҳқиқ*** сирларини изҳор қилувчи.
Дили (бўлса) тавфиқ нурларининг зоҳир бўлиш ўрнидир.

* *Каррубий* — Тангрига яқин турувчи фаришталардан бири.
** *Сиддиқ* — ростгўй.
*** *Таҳқиқ* — аниқлаш, текшириш.

Ул хазратнинг мақбул тариқаси ва ихтиёр қилган шеваси шўлки, умрини хамиша огоҳлик билан ўтказди; (ўзининг) қўтли сифат вақтларини ҳар хил риёзат ва турли ибодатларга сарф қилади. Шў маъни мавжуд бўла туриб, доим (ўз) аҳволини яширишга тиришиб, ўз ҳолини ўзгалар(нинг) назаридан махфий тутди, чунки нақшбандия табақасининг расм ва одатлари шундай эди. Уларнинг йўллари маънонинг изидан боришдир. Бу қўйидаги байтда ўз ифодасини топгандир.

Б а й т:

Ичдан ошнаю, ташқаридан бегона каби бўл.
Бундайин зебо равиш дунёда кам бўлди.

(У) зуҳд ва такво сифатини керагидан (хам) орттириб, вужудини йўқотиш ва мавжудини беришда ўзининг ҳазрат отасига етказган, балки. Байт: *Вужудни йўқ қилишда, борини беришда* (у ҳатто) ўз отасидан ҳам пешқадам эди. (Ҳожа Калон) болалик вақтидан (то) йиғит бўлгунча ўйин-кулгига майл қилмади; хамиша тамкин, вақор*, сабру чидам билан яшаб, ҳар доим хизматкор ва мулозимлар билан ва ёру дўстлар билан шафқат тариқасида, мурувват ва марҳамат шевасида муомала қилади. Агарчи ёшлик базмида мансуб ва ҳашамат соғаридан шароб ичса ҳам, ҳеч қачон мулк оламида беҳушлик дамини урмайди; ҳиммат ва фитратнинг юқорилигида иззат курсисига суянган бўлса ҳам «у тоғларни қўрасан, (лекин улар) ўз жойида қимирламасдан турган (деб) гумон қиласан, холбуки, у тоғлар булутлар сузгандек, ҳаракатда экан»⁴⁴⁹, мазмунича, (ул ҳазрат) суфийлик оёғини малакүт** меърожи поясига қўяди. «Ўзни турли рангга солиш бир ҳолда собит бўлишдан афзалроқдир», маъносини зохир қилиб, ватанда сабр йўлини ва Тангри томон сафар қилиш йўлини қўлдан бермайди. (У) ҳамма вақт носутий манзилларни ва лоҳутий*** бекатларини кезиб, қадамдан бошқага назар ташламайди ва хамиша таажжубни ортирадиган улўғлик оламига фарқ бўлиб, йиғинда хилват жажонни ёндирувчи шамни ёқади.

* *Вақор* — кеккайиш, ўзини юқори тутиш.

** *Малакүт* — нақшбандия машоихларининг китобларида муқаддас ҳисобланган тўрт машҳур қалима: 1) дамда хушёр ва ҳар нарсадан огоҳ бўлиш; 2) қалимга назар қилиш, яъни башариёт олами манзилларини кезиб, плотхий зот олами бекатларини сайр қилишда бошқа нарсаларга эътиқод қилмаслик; 3) борликдан кечиб дилда Тангрига сафар қилиш ва ҳоказо.

*** *Лоҳутий* — плотхий зот ва ҳоказо.

Уз хазратга шў мартаба баски, шарафли отаси ҳаётининг охирида, яъни ходимуллаззот* соқийси қўлидан ўлим жомини кўтариб, (унинг) қудсий нишон нақшлари «(эй нафс) Парвардигор рози бўлганда ва рози қилинган ҳолда қайт»⁴⁵⁰ нидосини қабул қилиб, (ўлимни) қарши олган вақтида, «Огоҳ бўл, албатта Тангрига яқин бўлганларга (ўлимдан) қўрқиб ва хафа бўлиш йўқдир»⁴⁵¹ (ояти) каромати билан нажот топганлардан ўзларига етган сирни «бизнинг йўлимизда жиҳод тилаган, тиришган зотларга албатта йўл кўрсатамиз»⁴⁵² майдонининг ўзувчиларидан тавфиқ чавғони билан илинган маъни гуйини ўз хожазодаларига топширганларини айтганлар ва «ким бу маънига толиб бўлса, унинг атрофида парвона бўлсин», деганлар. (Ул хазрат) яна иноят қилиб айтдики, «Умидим бор(ки), жажон подшоҳлари унинг даргоҳига хамиша келди-кетди қилурлар. Унинг ҳузуридан (ва суҳбатларидан) баҳраманд бўлиб қайтурлар ва уларнинг келиб-кетишларидан унга қибру манманлик пайдо бўлмас». Ҳақиқатан (хам) ул хазратнинг айтганларидай бўлди. Ҳар доим атрофдаги мамлакатларнинг султонлари шараф қилбласи бўлган унинг остонаси тавофиға (зиёратига) тамоми хожатмандлик билан келдилар ва олий матлаб ва мақсадларига етишиш билан фахрландилар. Ҳашаматли ҳоконларнинг ва Жам мартабали султонларнинг акида изҳор қилишларидан ул хазратнинг фахруниёзи мўйининг учига ҳам халал етмади, балки замон фақирларини рози қилиш ва мискин ҳамда солиҳларни хушхол қилиш учун кўпдан-кўп саъй ва астойдил ҳаракат қилади.

М а с н а в и й:

Ҳар бир номдорнинг келиб-кетишидан
Ўз дилига бирор эътибор олмайди.
Одамларни рози қилишга тиришади.
Унда яхшиликдан бошқа ҳеч нарса бўлмайди.

Улуғлардан, ашроф**лардан, бозор аҳллари-
дан ва бошқа синфдан Каъбамуътоф*** дар-
гоҳга ҳар куни тўда-тўда бўлиб келардилар.
Қўтли нишон хожазода уларнинг ҳар бири билан истеъдод ва қобилиятларига яраша ва тои-

* *Ходимуллаззот* — лаззатларни ваёрон қилувчи; жон одувчи фаршга Азроплининг лақаби.

** *Ашроф* — аслзодалар, шарафли, эътиборли кишилар.

*** *Муътоф* — Маккадаги зиёрат қилинадиган иморат, яъни Каъба.

фаларига қараб муносабатда бўлади ва уларнинг ўз одатларига қараб иш кўради. Ул ҳазратнинг дастурхонидан ҳар инсон баҳрасиз турмайди ва ҳамиша ул кишининг барчага баробар инъомидан тўла баҳраманд ва насибали бўлади. Кўпинча қутли сифат хожазоданинг инъоми инсон уни ихота қилишидан ортиқ турарди.

Искандар ҳашаматли хоконнинг (Абдуллахоннинг) ихлоси ғоятда холислигидан фақирлар(нинг) маишатларига сарф қилиш учун ул ҳазрат (турган маҳалла)нинг атрофларидан (унга) обод қишлоқлар ажратиб берди. (Лекин унда бу инъомни) қабул қилиш сурати юзини очмаганда, зироатсиз ёлғиз ўлик бир ердан бир парчани(гина) қабул қилди, (холос). (У ерга) бир қанча ариқлар чиқариб ва сув келтириб, чиройли боғларни қуриб (ўша ерларга) жон киритди⁴⁵³. Хозирда ул ҳазратнинг экинзорлари... обод бўлиб яшнагани мингдан ортиқ, балки саноксиздир⁴⁵⁴. Масалан, миллатнинг маҳдуми ва диннинг нури Абдурахмон Жомий, (Тангри) унинг азиз сирдоши бўлсин, ҳазрат Хожа Убайдуллоҳнинг, унинг тупроғини Тангри сероб қилсин, зироатлари тавсифида тиришқоқлик кўрсатди; ул ҳазратнинг зироат ерлари миқдорини (ўз) ичига олган қутли нишон байтлар таҳрир қилди.

М а с н а в и й:

Унинг минглаб экинзори экин билан банд
бўлиб,
У экинлар беҳиштга бориш учун йўл
ознидир.
Бу экинзорда сув ва дона сочиб,
У оламда оморхона қилади.
Ер унинг ҳимматига нисбатан бир сиқим
тупроқдир.
Бир сиқим тупроқдан йўлда унга не қўрқув
бор.
Агар Рум қайсари ва агар Чин хокони бўлса
ҳам,
(Лекин) унинг хирмони атрофида бир бошоқ
терувчидир.
Унинг хирмон янгишига бемонанд (Тангри)
фазли,
Фазойи осмондаги совур буржидан* ҳўкиз
келтирди.
Фалакка боқ, (лекин у) ўзидаги юлдузлари
билан,
Унинг хирмонидан бир ғалвир дон каби
(холос)⁴⁵⁵.

* Совур буржи — Ҳўкиз юлдузлар туркуми.

(Инсонга) беминнат ва беиллат (ризқ) берувчи (Тангри), унинг неъматлари барчага умумий бўлсин ва улўф бўлсин, ул ҳазратга «(Тангри) ҳар бир нарсага мувофиқ бир тузилиш бериб, сўнгра йўлга солади»⁴⁵⁶, «агар Тангрининг неъматини санамоқчи бўлсанг, уни санаб битиролмайсан»⁴⁵⁷ (оятлари) хазиналаридан шу қадар кўп ва мўл анжом устига яна кўп молу мулк берганки, (мисра): *Етти иқлимнинг тез ҳисоблайдиган ҳисобчилари (бирикиб), Уларнинг юздан бирини ҳам ҳисоблай олмайди(лар)*. Унинг неъматлари кенг саҳросини анбар бўйли қалам(нинг) қадами билан ҳеч бир кезиб бўлмайди.

(М и с р а):

Ёмон кўз (ундан) йироқ бўлсинки,
(унинг мулки) юз бараварга муносибдир.

Улуғворлик ва ҳурмат эгаси (Тангри), унинг исмлари муқаддас бўлган, (ўзининг) мўллик, бойлик ва чексиз кенг эшикларини унинг қутли ҳаёти юзига қанча кўп очган бўлса ҳам, (киши) бу улўф ҳадяларнинг шукронасини мискинлик йўлида, камтарлик ва бандалик шева-сида орттиради.

М а с н а в и й:

Етарли ақл ва тўлиқ идрокка эга бўлган
киши
Бойлиги ортиши билан манманлик қилмайди.
Ҳарчанд унинг оғирлиги меваси сингари,
(Қанча) кўп бўлса, танаси (шунча) ерга
эгилади.

(Ул ҳазратнинг) ёш вақтларининг қуёш нурли ва қудсий афсонали дил ва хотираларига равшан ва ойдиндирки. Байт: *Гарчи унинг асбоб (ва усқуналари) ҳисобсиз бўлса ҳам, Унинг олдида унинг қадри ичча ҳам эмас*. Муқаррар ва муайян, аниқ ва равшанки, у кишининг кўриши кўп масолиҳ орттиришдан асл ғаразлари маънавий ишларининг тўсиқларини камайтиришдан бошқа нарса эмас ва дунёвий биноларни баланд (қилиб) қуришдан мақсад ухравий манзиллари* иморатидан бўлак нарса эмас.

* Ухравий манзиллари — охирагга бориш манзиллари.

М а с н а в и й:

Унинг бойликлари чексиз бўлса ҳам,
Молларининг кўплиги санокдан ортиқ бўлса
хам,

Унинг иши фақирлар харажатларини
таъминлаш,

Ва уларнинг хожатларига сарф қилишдан
ўзга (нарс) эмас.

У ғариблар учун доимо сарф ишининг сабаби,
Унинг сарфи холисдир ва Тангри йўлидадир.

Бу маънони тасдиқловчи ва бу даъвои тақдирловчи (гап) «Тавсирот ал-мубтадийн»⁴⁵⁸ рисоласининг учинчи мусбоҳида* айтилганки, жаҳон аъёнлари дунё аъёнлари бўлганликларидан ёмон эмас, (балки) унга тааллуқлик(лари) ва (давлатга) хирс қўйишдан қайтмаганликлари (учун ёмондир). Шу туфайли, ҳазрат Рисолатпанох (Мухаммад пайғамбар), у кишига чексиз раҳматлар бўлсин, бу маънидан хабар берди (ва дедики), «Дунёни дўст тутиш ҳар бир гуноҳнинг бошидир. Ким дунёни тарк қилса, (дўзах жабридан) қутулади ва ким бундай қилмаса, (дўзах ўтида) ҳалок бўлади». Дунё тўплаш баъзан одамни улўф даражага етказди. Баъзан энг тубан даражага туширади. Байт: *Ақл уни аъло даражага олиб боради, Ҳавас (бўлса) уни тубан даражага тортади.* Ҳар ким (молу) дунё йўлига қурол қилиб жисмоний тўла баҳраланишни химматасар назаридан узоққа қўйса ва «биз уларга ризқ қилган нарсани сарфлайди»⁴⁵⁹ мукаррам оятини яширин ва ошқора кўз олдида тутса, зохирда (бу) дунёда бўлиб, маънан фаришталар орасида бўлади. «Албатта, Тангрининг бир қанча бандалари (ҳам) борки, уларнинг баданлари (бу) дунёда бўлиб, кўнгиллари Тангрининг ҳузуридадир»⁴⁶⁰, маъносига кўра, (ким) ҳавога эмас, (балки) Тангрига берса, бунда албатта, унинг дунёси тўғри йўлдан боришда буюк (бир) муовин бўлади. «Яхши мол солих одамга қандай (ҳам) яхши» (ҳадиси)га кўра, (кимки) то ҳамма молини (унинг) (Тангрининг) розилиги йўлида сарф қилса. Байт: *Ниманг бўлса, уни (Тангри) учун бер,* (уни) бечораларга бағишлаш афзалроқдир. Шу мусбоҳнинг охирида ҳам келтирилганки, (Тангри) имом Аҳмад Ҳазолий⁴⁶¹га, унинг дили поклансин, айтдики, «Сен ҳар қуни дунё аҳлини қоралайсан; халқнинг (бир-бири билан) алоқаларини ҳаммиша тўхтатишга инти-

ласан; ўзининг оғил(да) шунча от ва хачирларинг бор; оғилхонангнинг миҳи олтиндан; (яна) бошқа мол-мулкинг бор. (Шундай бўлгач), бу сўзларинг нимаси?» (Аҳмад Ҳазолий) жавобда айтдики, «Мен оғилхонанинг миҳини лойга қоққанман, дилга эмас». «Албатта Тангри (на) суратларингизга ва на ишларингизга қарамайди, лекин қалбларингизга ва ниятларингизга қарайди»⁴⁶². Байт: *Уйда агар мингта бўлса ҳам, Дилда биттадан бошқанинг бўлиши мумкин эмас.* Қўйидаги (юз берган бир) воқеа шу сўзни тасдиқлайди. (Кунлардан) бир қуни у равшан дилларнинг шамъи чироғи ва у давлати иқболлиларнинг қибласи, яъни Хожа Убайдуллоҳ (Аҳроп) бир дарвишни кўрди; (унинг) қўлида бир асо бор (эди) ва (асонинг) бошига бир неча ҳалқа(ни) қадаган (эди). (У киши) ёру дўстлар томонига қараб айтдики, «Сизнинг бу ҳамма асбоб ва усқунага боғланишингиз (бу) дарвишнинг асосига боғланишича эмас». Яна ул ҳазрат (ўзининг) нафсу нафасларидан айтдиларки, «Кўп киши(лар) бўладикки, бойликнинг кўплигида (нозу) неъмат ва биноларнинг тўпланишида бизга тақлид қиладилар, (лекин) унинг урдасидан чиқолмайдилар; (натижادا) увол, азоб, адашиш ва гумроҳликка тушадилар».

Б а й т:

Суфий агар майни меъёри билан ичса, унга
нўш* бўлсин,
Бўлмаса бу ишнинг андишасини унутсин.

Бас, мана шу сабабдан, ул ҳазрат (Хожа Калон) ҳаммиша муҳтожлик саҳросида ташна бўлганларни меҳрибончилик(нинг) тиник суви билан сероб қиларди; уларнинг хожатларини чиқаришда ва харажатларини кўтаришда ниҳоят тиришарди. Ҳар қанча ҳисобдонлар олижаноб хожазоданинг дастгоҳлари кирими (ва) чиқимларини чиқаролмайдилар; даромади ҳисобини (эса) тўғрилай олмайдилар. Лекин унинг азиз оталари (ундан) ниҳоятда рози бўлиб, азиз ва шариф фарзандлари ҳақида яхши дуо қилганлиги сабабли, (у) азиз дуоли бўлсин! Тангри ул кишининг молу ашъёсига тўла баракат бердики, (ночорларга) қанча кўп берганда ҳам камаймайди. (У) ҳурматлари баланд, тобелари ва моллари бўла туриб, одоблилик шеvasида

* Мусбоҳ — чироғ, машъал. Бу ерда боб маъносида.

* Нўш — тотли, ширин; асал, бол.

хулқларнинг энг яхшисини олиб, қондага эргашиб, «Албатта, мен сизларга ўхшаш бир инсонман»⁴⁶³ (ояти)га мувофиқ ўзини қўл остидаги кишилар билан баробар ҳисоблайди. (Ул ҳазрат) замоннинг буюк сайидлари, машхур ула молари ва фозиллари ва балогатшиор шоирларнинг томонларини рия қилишда бир дақиқа ҳам эҳтиётсизлик қилмайди. Бу олий гуруҳнинг илтимосларини бажо келтириш ва уларга инъомлар етказишда хотирининг ҳайрихоҳлигини аямайди. Ва олий ҳимматига кўра, ҳамиша, ўзини мадраса, масжид, хонақоҳ, ибодатхоналар қуришга мажбур қилади. Обод кишлоқлар ва марғуб экинзорларни вақф қилиб, тиришишни жойига келтирарди. Ана шуларнинг ҳаммаси бўла туриб, (ўз) оёғини одоб йўлидан бошқа (томон)га қўймайди. (У) ҳеч вақтда одобликнинг макбул расмини ва поклик шеvasини (ўз) қўлидан бермайди. (Мисра): *Камтарлик тақаббуриликда яхшидир.* Одоб — бу тонфанинг урфи (одати)ча, (Тангридан) бошқани хотирга келтирмасликдир; тирик кечирувчи (Тангри) томонига энг тўла ва тугал сезгир ва ҳозир бўлишдир.

Н а з м:

Асли суфийлик одобдир, (ундан) ортиқ эмас. Одобсизлик (бўлса) дарвиш(лар) одати эмас.

Тасаввуфнинг ҳаммаси одоблардан иборатдир. Хар (бир) саодатнинг сармоясини, хар (бир) кароматнинг беағи одобдир. Софлик супасининг тўрига ўлтириш беодоб суфий учун ажабланарлидир.

М а с н а в и й:

Тангридан одоб тафвиқини сўраймиз.
Беодоб Парвардигорнинг лутфидан махрум бўлади.

(Ул ҳазрат) ҳамиша камтарликнинг лавозим ва маросимини адо этишга тиришар эди. Хос ва авом*дан ҳеч киши (у билан) учрашганда, саломлашиш фарзини адо этишда ул қутли шавкат ва муборак ҳумоюндан саломи аввал бўлмайди.

Алқисса, ул қутли нишон хожазоданинг хулқ (-атвори) ва сифатларини шарҳ қилувчи ибора

* Хос — махсус, алоҳида; мумтоз, энг яқин. Бу ерда юқори табақа; авом — оддий халқ маъносига.

етарли эмас. Ул ҳазратнинг фазилат ва камолатини баён қилишга (бир) ишорат қифоя қилмайди. Агар (бунга) тил, шикаста қалам узок вақт дастёр ва даҳанбаста давоқ мадақкор бўлса, (ҳам), унинг олий безак (сифатлари) ва ёдномаларининг мингдан бирини ҳам ёзолмайди ва сўзлай олмайди.

Н а з м:

Агар қалам минг йил ёзса (ҳам),
Сенинг фазилатинг шарҳида камлик қилади.

Ул ҳазратнинг мактовлари зикри ва фазилатларининг наشري (уни) тузувчи ва (уларнинг) кетидан борувчи (киши) ихлос ва махсус отлари билан ул кишининг фалак юришли отининг гардига ета олишдан ҳам устун туради. (Мисра): *У (киши)нинг гардларига етолмасдан (ўзи) губор бўлиб кетди.* Шубҳасиз, бу вақтда қаламнинг ўжар отини тўхтатиб, азм отининг жилловини дуо қўлига тутқазиш аъло ва муносиброк кўринади.

Р у б о и й:

Валоят гавҳарининг қони бўлиб келган,
У зотнинг камол денгизи кўпигидан
Уммон денгизи⁴⁶⁴ бир кафдир.
Ундан иродат аҳли камолга етиб турганларида,
Эй Парвардигор, унинг камолига нуқсон етказма!

(БИРИНЧИ МАҚОЛА)

Сўз бошлашда хабарлар нурининг ҳусни матлаи шундай (бир) подшоҳнинг, қудрати буюк бўлсин, беўлчов мактовидирки, жаҳондаги султонлар талъати(нинг) равшанлиги унинг иноят офтоби чиқишидан бўлади. Яхшилар асарларининг зоҳир бўлиш лутфи шундай бир шаҳаншоҳнинг, хужжати равшан бўлсин, мактов ва шукри бўладикки, одам болаларининг равшан пешоналаридаги саодат нишонлари унинг ой бахшлик нуридан юз кўрсатади. У (Тангри) шундай (бир) мулк эгаси, халифалик ва салтанат тожини қимга хоҳласа, ўшанинг бошига қўяди; ҳукумат ва сиёсат мансабини қимдан (қайтариб олишни) истаса, ундан олади (ва уни) истаган кишига беради. «Тангри! Сен хоҳлаган кишингга мулк берасан ва хоҳлаган кишингдан мулкни оласан; хоҳлаган кишингни иззатли қиласан; хоҳлаган кишингни хор қиласан»⁴⁶⁵.

Б а й т:

Бандалик ва шохликнинг қисматларидан
Давлатни кимга истасанг ўшанга берасан.

Пок салом ва саловат совғалари сайлаш бор-
гоҳининг султони ва набийлар гуруҳининг бош-
лиғи Абулқосим Мухаммад Мустафонинг му-
наввар ва муаттар қабрларига етсин.

М а с н а в и й:

Олдиндан кўрувчи карвон олдида борувчидир.
Унинг кўз қорачиғи Тангрини яқин кўради.

Салсабил унинг лаби обихаётидан андаккина
нам бўлиб,
Жаброил унинг шакарига қўниш учун келган
бир пашшадир.

У шундай зотки, унинг давлати байроғи
«Одам ва ундан кейингилар менинг туғим ости-
дадирлар» (ҳадиси)нинг зийнати билан безати-
либ, унинг ғалабанишон туғи безағи билан из-
затлангандир. Райхон ва хушбўйликларнинг ша-
рофатликлари, раҳмат ва ризо латифлари тоза
гул ҳамда муаттар сунбул оилаларига, умид ва
орзу қиблалари бўлган ул олий жанобнинг ёр-
ларига бўлсин.

Б а й т:

Айниқса шариатшиор ул тўрт ёрга бўлсинки,
Улар оламнинг тўрт руқиларидирлар.

Тангри унинг пок ва яхши аҳлига ҳамда
ёрларига раҳмат юборсин. Тангрини макташ,
пайгамбар ва унинг авлод ва дўстларини тав-
сифлашдан сўнг (бу сатрларни ёзувчи) китоб-
нинг дебочасида муқаддималарни тартибга со-
лиш ва қўтли нишон ҳазрат (Абдуллахон) ҳа-
қидаги воқеаларни бир-бирига боғлаш(ни) бир
муқаддима, икки мақола ва бир хотима бўли-
шини айтган эди. (Энди) китобнинг муқадди-
масидан бўшаб, йўрға қалам оти(нинг) жило-
вини (хоннинг) саодатли валодати ва давлат
зухурини ичига олган биринчи мақола томонга
бурди. Умид шулки, ул ҳазратнинг кимёасар
назарлари (бу китобга) тушиб, қабул иззатини
топар ва унинг шуҳрат юлдузи мағриб ва маш-
рикқа (ўз) нуруни сочар, эй оламлар тарбиячи-
си. Омин.

Маърифатнишон ҳоқон Абулғозий Убайдул-
ла баҳодирхон¹⁶⁶ Бухоро вилоятининг истило тах-

тига ўлтириб, ўз номига пул чиқариб, баланд
овоз билан хутба ўқитганда марҳум Жонибек
султоннинг авлодларидан баъзилари Миёнкол-
да турар эдилар. Улардан ҳар бири бир қалъа-
да (ўзининг) ҳашамат тигини кўтариб, муста-
қиллик даъво қиларди. Масалан, Искандарфар-
мон ҳоқон Абулфатҳ Искандар баҳодирхон Са-
марқанд Суғдининг энг пок шаҳарчаларидан
хушбўй шаҳар Офаринкентда (хоким) эди.
Унинг оби-хавоси ғоят яхши бўлиб, аҳолиси тақ-
водор ва тинчликни дўст тутувчи (халқ) эди.
Кирмоний шарҳи¹⁶⁷да (бу тўғрида) мана шун-
дай ҳадис* бор: «Дунёнинг жаннатлари тўртта-
дир: Басранинг Убулласи**; Дамашқнинг Фу-
таси***; Баввоннинг¹⁶⁸ Шаъби**** ва Самар-
қанднинг Суғди».

(Н а з м):

Суғд олий жаннат каби бир макондир.

**Одамлари жаннат қизларидан (ҳам) гўзалдир.
Унинг дарахтлари шохма-шох (туташигандир).
Жаннат тақводорлари учун яқин
килингандир).

(Искандар баҳодирхон) ана шу жойда дав-
лат тахти ва ҳашамат таянчига суяниб, аъло
мартаба ва гўзал хисларининг камолидан фахр
байроғини буюклик авжига кўтарган эди. Дав-
лат ва саодат унинг қўтли бахти билан ҳамни-
шин бўлиб, фатҳу нусрат унинг зафарнақш
байроғига яқин кўринар эди. (Лекин) унинг
адли гўзаллигидан, одати ғунчаларининг тугу-
нини ечувчи баҳор шамолига чаман сахнидан
гул ҳидини келтириш муяссар бўлмас эди ва
оҳуларнинг юрагини ейиш туғма (ва) табиий
хулқи бўлган шерлар (энди) уларнинг жони
билан (хон олдида) қасам ичарди. Ул ҳазрат-
нинг шаънида турли неъмат ва роҳатлар ҳар
қанча сону саноксиз бўлса ҳам, ҳар (қандай)
шарафли неъмат, латиф ва азиз инъомлар
(унинг) мукаррам пок зурриёидан азиз ва ла-
тиф бўлмади. Эртаю кеч, балки доимо (унинг)
кимёасар дили ва ҳимматли хотири (Тангри-
дан) фарзанд талабига боғланган эди ва ҳам-
ша хаёл саҳифасига шу маъни(нинг) суратини
нақш қиларди. Узок вақт мухтожона тили би-

* Бундай ҳадис йўқ. Бу уйдирмадир. Афтидан, бу ерда нақл
маъносидан ишлатилган.

** Убулла — майсазор.

*** Фута — қўл, ховуз.

**** Шаъб қўча, маҳалла. Баввон қўчалари (маҳалла-
лар)дан бири шундай аталган бўлиши эҳтимол.

лан саодатли фарзанд туғилишини сўраб, ҳар йили улуғ Тангридан шу мақсадни амалга оширишини тиларди. Сайланиш ва сараланиш мамлакатининг тахтида ўлтирувчи подшоҳлардан иборат мақбул набийлар (унинг учун) ҳамма нарсага қодир ҳазратдан (яъни Тангридан) муносиб фарзанд сўрадилар. Танлаш боргоҳи тахтида ўлтирган сараланган аслзодалар гуруҳи ҳам илоҳий остонадан (унга) кароматли (бир) ўғил талаб қилдилар. Бу маъни Қуръон оятларидан (ҳам) фаҳмланади, чунки Қуръонда, исми азиз бўлсин, (бундай) дейилган: «Эй Парвардигор! Менга ўз марҳаматингдан пок авлод бер, ахир сен дуони қабул қилувчисан»⁴⁶⁹. Ва (яна) осмондан тушган (Қуръон)нинг (бир) ояти (шундай): «Эй Парвардигоримиз! Бизга хотинларимиз ва авлодларимиздан кўз нури ато қил ва бизларни такводорларга пешво қил»⁴⁷⁰.

Аммо юқори мартабали фарзандлар фалак иқтидорлик оталарининг кўз нурлари бўлишига қатъий далилдир. Тангрининг мана бу «Довудга Сулаймонни бердинг; у қандай яхши банда! Албатта, у ҳар бир ишда Тангрига тавба қилувчидир»⁴⁷¹ сўзи(нинг) мазмуни шунинг равшан далилики, бахтиёр авлоднинг вужудга келиши Яратувчи ҳазратга (қилинган) илтижо натижаларидан экан, чунки Тангрининг иродаси шунга тааллуқли экан. Искандар ном(ли) ул ҳазрат туфайли давлат ва салтанат биноларининг баланд равоқли тоқлари, буюк подшоҳлар ва давлат арбобларининг мустаҳкам саройлари бузилиш ва емирилишдан омон қолди ва коинот сачифаларига вужуднинг қимматбаҳо кийимини каромат қилиб, азиз одамларни «одам фарзандини ҳурматли қилиб яратдик»⁴⁷² (ояти)нинг ташрифи билан хослаган беминнат ҳазратнинг (яъни Тангри) исмлари улуғ бўлсин ва неъматлари (барчага) умумий бўлсин, чексиз иноят билан балиқ йилига тўғри келган хижрий тўққиз юз қирқинчи йилда⁴⁷³ (ундан) бир номдор ўғил, балки шахвор бир гавҳар, офтобдек яраклаган бир юлдуз давлат буржидан ва юксаклик авжидан чиқиб, жаҳонни ёритди. (Унинг) вужуд офтоби қутлуғ асар валодат матлайдан чиқиб, оламни ёритувчи (бу) янги ой саодат авжидан равшанлик кўрсатди.

М а с н а в и й:

Шоҳлик буржидан нур сочган юлдуз.
Подшоҳлик сандиғидан яраклаган бир гавҳар.
Иززат ва давлат бўстонида бир гул.

Мулку миллат осмонида бир ой.
Пешонасида тождорлик нури порлаган.
Юзида султонлик аломатлари равшан
(бўлган).

(У) бир қуёшқи, унинг талъати нуридан жаҳоннинг ҳамма жойи равшан бўлди. (У) бир ойқи, унинг саодат бахш пешонаси нуридан коинот ойнасига (мисра): *Равшанлик устига равшанлик ёғди*. Соатларнинг хавфсизроқ (ва) вақтларнинг саодатлироқ (чоғи)да оқибати мақтовли бўлиб туғилган бола бахтиёр толеи билан (ер юзига) чиқиб келди.

Н а з м:

Карам дарёсининг мавжидан бир гавҳар
зоҳир бўлди.
Шараф фалагининг авжидан бир (қутли)
юлдуз пайдо бўлди.
Улуғлик ва олийлик боғида мурод гули
очилди.
Давлату дин ниҳолига мева пайдо бўлди.

Хонликнинг шукӯҳ ва шавқати (ҳамда) жаҳондорлик ҳашамати унинг ой талъат суратида зоҳир бўлиб, давлат ва салтанат аломатлари унинг қуёшдек юзида равшан эди.

М а с н а в и й:

(У) подшоҳлик дарёсидан (чиққан) азиз бир
дурдир.
Тангрининг (ёруғ) нуридан равшан бўлган
чироқдир.
Муборак бахтли, қутли тахт эгаси,
Тождорлик толеи билан тахт олувчи.

Унинг (қутли) пешонасидан оламнинг (барча) иқлимларини ёритадиган бир қуёш бўлишлиги кўриниб турарди. Унинг қутли матлаининг бахтиёр толеи бўлақларидан оламни ёритувчи офтоби шундай равшан эдики, инсон тоифаларининг қоронғу кечаси унинг давлат ойининг ёруғлиги билан байрам тонги ва наврўздан ҳам равшанроқ тонгга айланиши маълум эди. Шунинг учун ҳам унинг қутли сифат зоти ёмон кўздан сақлансин учун одамлар тўпландиган жойлардаги жомийларнинг художўйлари «динсизлар албатта сени (ёмон) кўзлари билан тойдирадилар»⁴⁷⁴ оятини ўқиб туришни давом эттирдилар, чунки унинг юқори даражали кадри, камолу жалолнинг юқори ўрнига қўтарил-

син учун фаришталар (уни) Парвардигорга макташ билан Тангрини ҳар бир айб ва нуқсондан пок, деб ёд қиладилар ва ер юзидаги кишиларнинг гуноҳлари кечирилишини талаб қиладилар. Муқаддас ибодатхоналарнинг тасбех ўғирувчилари (унга) дуо вазифаларини барпо қилишда (Тангридан) ёрдам сўрардилар.

М а с н а в и й:

Эй Тангрим! Бу давлатнинг ниҳоли кўкарсин!
Чунки (у) ўша мамлакат ва ҳашамат

боғларидан бош кўтарди.

Э Тангри (мадад бер!) (У) муборак гавҳар
бўлсин.

Чунки, (у) подшоҳликнинг (ҳашамат)
сандиғидан чиқди.

Унинг юзи офтобидан (тамом) жаҳон нур
олади.

Унинг нуридан (ҳар бир) хона маъмур
бўлади.

Унинг қутли толеидан жаҳон шод бўлади.

Кимки уни кўрса, ғамдан озод бўлади.

Хурсандчилик ҳар тарафдан эшиклар очади.

(Унга) бериш учун гавҳарлар (ўз)
хазинасини очади.

(АБДУЛЛАХОННИНГ) ВАЛОДАТИНИ ТАҲҚИҚ ҚИЛИШ
ВА САОДАТЛИ ТОЛЕИНИ ЧИҚАРИШ УЧУН РАВШАН
ФИКРЛИ МУНАЖЖИМЛАР ВА ЗАКОВАТЛИ
АҲКОМЛАРНИНГ (САРОЙГА) ЧАҚИРИЛИШИ ВА
ХАЗРАТ МАХДУМ МАВЛОНО ХОЖАГИ КОСОНИЙНИНГ
УНГА ИСМ ҚЎЙИШЛАРИ (БАЁНИ)

Ул Искандармонанд подшоҳ (Искандар баҳодирхон) жазм нури билан билардики, албатта ҳаётнинг ходисалари бевосита хазрати Қодир мухторга (Тангрига) боғлиқдир. Обойи улви* ва уммаҳоти суфли** (унинг) тақдир қорхонасида ва тасвир суратхонасида ҳайрон, ожиз, саргардондилар. «Тангри осмондан ергача бўлган ҳар бир ишни идора қилади»⁴⁷⁵ (ояти)нинг қудрат қўли «(у) сизларга бачадонда хоҳлаганча сурат беради»⁴⁷⁶, (ояти)нинг яратиш қалами билан «ўзи сизларнинг вужудингизни оналарингиз бачадонида шакллантиради»⁴⁷⁷. (Тангри) ҳикмат нақшларини аён қилган жойида

* Обойи улви — бобо-оталар, ота-боболар; улви — етти сайёра, осмон; Тангридан киноя.

** Уммаҳоти суфли — умм — она; уммаҳоти суфли қўш, тубан оналар; ер ёки тўрт унсур (тушроқ, сув, олов, ҳаво)дан киноя.

найрангбоз юлдузлар нима қилади ва қандай найранг кўрсата олади? Лекин илоҳий ҳикмат(нинг) сирлари ва унинг чексиз файз нурлари баъзи нарсаларнинг вужудини бошқа нарсаларнинг зоҳир бўлишига боғлаб қўйган. Масалан, кеча ва кундүзнинг ўзгариши, йил фасллари табиати(нинг) турлича бўлиши қуёшнинг сайрига боғланган. Ибодат вақтларини билишга хизмат қиладиган хилол*(нинг) кўринишлари ойнинг турли шаклда зоҳир бўлишига боғлиқдир. Бу маъни каломи субҳоний ҳукмидан маълум бўлади, чунки (Тангри), ғолиб ва олий бўлсин, айтган: «Сендан хилоллар ҳусусида сўрасалар айтки, улар одамлар ҳаж қилиши учун вақтлар белгисидир»⁴⁷⁸. Демак, равшан юлдузларнинг бирлашмаси, толелар матлаларининг суюнчли бўлиши — бахтнинг воситалари ҳамда муроднинг хаёллари бўлиши мумкин. Шунинг учун юқорида ишорат қилинган киши (яъни Хожаги Косоний) мунажжимларнинг дақиқашунослари, туғилганларнинг толеларини белгиловчилар ва таквимчилар**нинг тўғри раъйи ва равшан кўриши билан, огоҳлик ва эҳтиёт билан, (унинг) туғилиш вақтини текширишларини, қутли толеини чиқаришларини ва давлат қалами билан саодат қоғозига ёзишларини буюрди. Унинг буйруғига пайровлик қилиб, равшан фикр мунажжимлар, ўткир зеҳли ҳакимлар (унинг) обойи улви қувватларини ва уммаҳоти суфли(нинг) моддаларидан эҳтиётлик билан муносибларини топиб, қутли толеъ(нинг) зоижасини*** (подшоҳнинг) ҳузурига келтирдилар.

М а с н а в и й:

(Улар) шохга шундай жавоб қайтардилар:
(Ўғлингиз) бутун дунёда куллар эгаси
бўлади.

(Агар у) бошини бешиқдан тож остига қўйса,
(Албатта) Эрон ва Турондан хирож олади.

(Ул) қутли юлдузларнинг баракоти билан жаҳон (бир) жаннат тусини олгач, саодатнишон офтобининг нурлари бўстон атрофларига, ҳатто осмон авжига (ҳам) тобланади.

* Хилол — уч кунлик ой.

** Таквим — (дуғавий маъноси — тўғрилаш), тўғрилаш, тиклаш; бирор нарсанинг сурати; сайёраларнинг ҳол ва ҳаракатлари; уларнинг ҳар йили қандай бўлишини кўрсатувчи жадвал. Таквимчи — ана шу жадвал билан ишловчи киши.

*** Зоижа — мунажжимларнинг юлдузларнинг маълум вақтдаги туришига қараб тузган кескача жадвали. Зарур бўлганда, унга қараб ҳукм чиқарганлар.

Н а з м:

Бу хурсандликдан (хон) бог-бўстонларга
нисор¹⁷⁹ сочди.
Бу шодликдан (хамма) осмон-осмонга
кулоҳини отди.
Тўққиз фалак иқлимида бу суюнчли
хабарнинг шукронасига,
Юқори олам чоңарлари суюнчи олиш расми
билан,
Фалак танидан фируза ранг чопонини ечиб
олдилар.
Куюшнинг бошидан (эса) ёқут ранг кулоҳини
тортиб олдилар.

(Сўнг) Искандар мартабали ул хазрат хожагон хонадони ва оиласига нисбатан, Тангри-нинг раҳмати ва марҳамати уларга бўлсин, ғоятда ихлос ва эътиқодли бўлганидан устоиди мавлоно Муҳаммад Дарвиш охун¹⁸⁰ни ниёз тариқасида муносиб ҳадя ва лойиқ тухфалар билан валоят мартабали ва ҳидоят хислатли, шариат фалақининг қутби, ҳақиқат осмонининг қуёши, субҳоний сарой хилватининг маҳрами хазрат мавлоно Хожаги Косонийга, Тангри у кишининг руҳларини роҳатлантирсин, юборди ва (ундан ўғлига) фотиҳа беришларини ва (унга) улуғ исм ҳамда машҳур ном қўйиб беришларини сўради. Ул хазрат ҳам ул халофат оиласининг натижасига холис дуо қилиб, ғайбий илҳом ва шаксиз ишорат билан ҳадиси саҳих¹⁸¹ (да айтилган) «исмларнинг энг яхшиси Абдулла ва Абдурахмондир» (сўзи) бўйича унинг қутли номи Абдулла деб тайин қилди ва гавҳар сочувчи тилига шу сўзларни олди: «(Абдулла) шавкатли подшоҳ бўлади (ва) олам аҳли унинг давлати соясида кўп йиллар тинч бўлади».

Ул хазратни (Абдуллани) жавоҳир билан безалган бешикка солиб ота-она (зўр) меҳр билан (унга) жонларини фидо қилганларидан сўнг, бахту тахтлик яхши назарларини унга қаратиб, бир лаҳза (ҳам) ундан меҳрибонлик кўзларини узмадилар.

Н а з м:

Уни йўргаклаш учун азалий қудрат қўли
Шафак ва тонг атласидан жомалар бичди.
Фалак доялик қилиб тонгдан (унинг) оғзига
эмчак келтирди.
Ўйладики, у эмишни истайди.
Фалак сафо эди, (лекин) билмадики, бу
аслдан

Ҳеч ким пасткашлар сунини эмган эмас.
Унинг қутли толейнинг хурсандчилиги учун,
Зухрадек Муштарий ҳам май жомини
кўтарди.

Искандар мартабали хоқон (Искандар баходирхон) ул хазратга (Абдуллага) нисбатан меҳру муҳаббатининг ортиқлигидан, дастлаб шахзодани муҳофазат қилиш ва (унинг) аҳволини кузатиб бориш ишига қутли асар амир Саъидбий жалоир¹⁸²ни белгилади. Иккинчидан, юқори остонали ва давлат нишонли амир Ёрмухаммадни унга отақа қилиб (тайинлаб), унинг қадру (қиммат) поясини иззат авжигача чиқарди ва улардан ҳар бири тўла умидворлик билан шахзоданинг хизматида ғайрат кўрсатиб, ҳамиша хайрихоҳлик ва хизматкорлик камарини белларига (маҳкам) боғлаб шахзодани камситишни ўзларига лойиқ билмадилар ва ҳамиша ғунча гўдагини кўтарган баҳордаги гул дарахти каби ул хазратни елкаларидан ерга қўймадилар. Кеча ва кундуз, қуёш ва ойни (ўз) бошида тутган зангори осмон каби уни бир соат ҳам гарданларидан туширмасдан, тарбиялаш аҳдини қўлдан бермадилар. У буюклик ва улуғлик гавҳари сөф дур каби давлат ва иқбол буржида парвариш топиб, оламни ёритувчи офтоб каби унинг равшан пешонасининг нурлари жами олам аҳли ва одам болалари тоифасининг устига тушди.

М а с н а в и й:

Давлат бу валодатни эслаганда,
Жаҳон (аҳли)ни муборакбод қиларди.
Унга оромгоҳ бешик бўламан деб,
Тубо дарахти пора-пора бўларди.
Ўзининг яхши юлдузини кўтараман деб,
Давлат пояси ўз бағрини очди.
Бахт пешонасини очган ҳолда келиб,
Оёғи кафтини пешонасига қўйди.

(У) шоҳлик буржининг юлдузи ва шаҳаншоҳлик дуржининг гавҳари (ўзининг) камол матлаидан, давлат ва улуғлик машриқидан чиқиб келиб, (бу) валодатнинг қутли асар хабари мамлакат атрофларига етгач, ул хазратнинг (Искандар баходирхоннинг) айни ишрат вақтида боши осмонга етиб, шодлик кулоҳини фалак авжи, ой ва қуёш томон отди. Бажарилиши лозим бўлган фармон бўлдики, (олий) даргоҳ хизматида турганлар тўй тартиби ва мажлисини безаш учун хурсандчилик чўққисига чиққан базм

қурсинлар, Зухал* айвонидан олийроқ ва умид майдонидан кенгрок шохона чодирлар тиксинлар ва уларни дур ва жавохирлар билан безасинлар. Бунга (фармонга) кўра, эътиборли амирлар ва баланд мартабали вазирлар найшакарга ўхшаб (белининг) бир неча еридан хизмат камарларини боғлаб, хурсандчилик асбобларини мухайё қилдилар ва шох соябонни Кайвон** айвонига ва осмон кунгираси устига чиқардилар. Жаннат безакли базмни ғоятда такалдуф билан безаб, айшу хуррамлик, шавқу беғамлик нидосини бердилар. Хурсандчилик ва шодлик эшикларини давлат ахллари ва саодат эгали юзларига очдилар. Бу беҳиштмонанд базмда шундай дилкаш ва зебо мажлис туздиларки, жаҳон гумбази шунча кўп юлдуз кўзлари билан уни кўриш ва томоша қилишда ожизу хайрон, лолу саргардон бўлиб қолди ва равшан юлдуз жавохирларини, қуёш олтин ва қумушларини ой тобоқларига солиб, тухфа ва нисор қилди. Ўша кунни оламни ёритувчи шу қадар кўп гавҳарлар тўй саҳнига тушдики, фалакнинг қимматбаҳо гавҳарлари дур териш расми билан юзини гўёки ерга қўйган дейсан, (киши).

М а с н а в и й:

Шох айвонининг ҳаммаси нурга тўлди.
Фалак дедик: Ё раббий! (Уни) ёмон кўздан
сақлагин!

(Унинг бошига) дур сочиб, марварид
ёғдириш учун,

Хар тарафдин баҳор булути бош кўтарди.
(Бунга) раҳмат кифояки, гавҳар ёмғирлари
ёғди.

Ердаги бор ғуборни ҳам (тамом) тозалади.
Юлдузлар осмон авжидан

Дур термоқ учун ерга тушдилар.
Даргоҳдаги хосларнинг хайбати, кўркинчидан
Сайёра ва ойлар ларзага келди.

Ул муборак куннинг хазина сочувчилигидан
Хаво маст, тупроқ (эса) май тусини олди.

Зарру қумуш ва равшан марвариддан
Ер тонг эртасидек гулшан бўлди.

(Искандар баҳодирхоннинг) муборак хотири хурсандлик базмидан бўшагандан сўнг, илохий яхшиларнинг шукрини жойига келтирди ва шодлигидан мажлис ахлнинг ҳар бирига лойик (ва) муносиб саруполар бериб хотирини жамъ

қилди. (Унинг) мўътадил мизож ва мутаносиб таркиб нигоҳбонлари ва тўғри ниятли ҳофизлари, билимдон яқинлари ва (бошқа) латиф табиат гуруҳи унинг мулозимлари бўлди ва (уларни) сабо ва шамол еллари турадиган ерларда мўътадил (килиб) тарбиялаб, хизматга муносиб бўлмаганларни (эса) кўз ёши қатрасидек кўздан узоқлаштирди ва уни (Абдуллахонни) саломат ва истиқомат бешигига белагач, Тангрининг иноят ва лутфи дояси «таъми бузилмаган сўтдан...»⁴⁸³ (ояти) табиати шарафи билан парвариш қилди.

Б а й т:

Марҳаматли дояси уни эркалаб, бағрига
босиб,
Лутф эмчагидан бахт сути бериб тарбиялади.

(Шаҳзода) эмиш даврини соғ-саломат, хайру саодат билан ўтказди. Тангрининг инояти ва туганмас қувватлаши билан унинг ёши илм ва тамиз бошланишига етди; унинг ҳаракатларидан ва қилиқларидан жаҳондорлик ва салтанат хиди баҳор шамолдек эсиб турди. Унинг гаплари ва қилиғидан чакмоқ ёруғи каби сарварлик ва бахтиёрлик нури ярақлади. Агар (киши) унинг ўйин-қулғуси томон синчиклаб боқса, унинг тальятидан салтанат нури аниқ тобланади.

УЛ ҲАЗРАТНИНГ (АБДУЛЛАХОННИНГ) ЎҚИШ ВА ЁЗИШГА РАҒБАТ ҚИЛИШИ; ДАВЛАТ ЛАВҲИНИ САОДАТЛИ ҚЎЛТИҒИГА ОЛИШИ (ВА) ЎҚУВЧИЛИК АСБОБИ ВА ДИНДОРЛИК ОДОБЛАРИНИ КАСБ ҚИЛИШИ(НИНГ) БАЁНИ

Иқболли султонлар ва Жамшид иқтидорли хоқонлар, уларга Тангрининг таълими ва англантиши бўлганидан, расмий илмларни ва касбий фанларни ўрганишга муҳтож бўлмасалар ҳам, илм ва фазл уларнинг адл ва ақлларига яқин бўлса ҳам, Жам(шид) жами билан Сулаймон узуги (уларга) ҳамнишин бўлади. Чунончи, ой ҳам, гўзаллик ва зеболикда бошқа безакка муҳтож бўлмаса, ҳам Сурайё⁴⁸⁴ни ўзига тож қилса тўла шараф топади.

М а с н а в и й:

Хамма биладик, ҳар бир ҳисобда,
Илмдан афзал иш йўқдир.
(Агар) киши шохлик учун қобил бўлса,

* Зухал -- Сатурн сайёраси.
** Кайвон -- Зухал (Сатурн) сайёраси.

Унга Тангрининг фазли таълим беради.
(Бордию) шоҳларга Тангри илм бермаган
бўлса,

Ўзи бутун олам ишини қандай бажаради?
Хар иқлимдаги тахт эгалари,
Осмондан таълим олганларида ҳам,
Лекин (турли) касб(лар) илми(ни олиш ҳам)
яхшидир.
(Чунки) хатда бир харф (ҳеч вақт) икки
харф бўлмас.
Хатто ой (ҳам) безакка муҳтож бўлмаса-да,
Хулқардан тож қилса шараф топади.
(Агар) зар қиммати баланд бўлса ҳам,
Унга гавҳар ўрнатилса, қиммати яна ошади.

Шунинг учун, Искандарнишон ул хазрат
(Искандар баҳодирхон) азалий иноят ва бит-
мас саодат билан ул кўриш ва яратиш кўзи
корачиғининг нуруни (Абдуллахонни) ўқиш ва
ёзиш(ни) тамом рағбат билан ўрганишга буюр-
ди, (у) ўқиш ва ёзишга киришди. Идрис зако-
ватли, Муштарий табиатли муаллим давлат лав-
хини унинг саодат қўлтиғига қўйди. (Унга) шо-
гирдлик ва диндорлик одобини ўргатиб, иноят
эшикларини давлат аҳллари(нинг) юзларига оч-
ди. Мохир адиб, доно (ва) эътимодли ўқитувчи
унинг хулқларини поклашда ва (унга) йўл-йў-
риқ кўрсатишда кўп саъй ва ғайрат кўрсатди;
одил ва шавкатли буюк подшоҳларга лойиқ
одатларни унга талқин қилди. У соғлом зот
(шаҳзода) муборак нарсаларни ўрганиш ва қўт-
ли таълимдан ҳам бисмиллохиррахмониррахимни
берувчи ва (барчага) шафқат қилувчи Тангри-
нинг исми билан бошланган муқаддас оятни⁴⁸⁵
тушунганидан сўнг, маънавий нурларнинг иди-
ши бўлган мазмунлар англаувчи харфлар под-
шоҳ дилининг ойнасига шуъла сочди. Ёзувчи ва
сўз безовчи қалам ойнанинг қумуш лавҳига бош
харфлардан бирини қуёш зархали ва осмон мо-
вийси билан ёзилган бўлса, (уларнинг) хар би-
рида сирларнинг нурлари ва нурларнинг сирла-
ри жойлашган(дир). «Алиф» — ахволларнинг
бошланишида иқбол тожига ишорат бўлиб, «бо»
— боргоҳ бисотини ёзишга башорат бўлди ва
«то» — тожу тахт, муҳр ва чидамлилиқни кўр-
сатди. Шунингдек, жуммал⁴⁸⁶ харфларнинг хар
бири ўз заминида қайд этилиб мужмал маъно-
ларни тамом калималар билан тўлатди ва шу
харфлар воситаси билан Қуръоннинг равшан
оятларини ўрганишга машғул бўлди. (Унинг)
ҳакни қабул қилувчи дили илоҳий китоб қуёши
шуъласидан (Қуръондан) равшанлик ва огоҳ-

лик топгандан сўнг, қалами(нинг) йўрға оти
жиловини ҳусни хат томонига бурди.

М а с н а в и й:

(Унинг) таъби хат машқига хавасманд
бўлиши билан,
Унинг олдида фалаклар лавҳи тубан (бўлиб)
тушди.
(Унинг) дили Тангрининг файзидан
Маънолар нури билан равшанлик топди.
Қаламни хат (ёзиш) учун қўлга олганда,
(Гўёки) ўйнашиб ўқни шаст*га олгандек
туюларди.
Қачонки, қоғозни шабих** тизмаси билан
тўлатса,
Қоғоз ўша муҳрдан дурга тўлади.

У буюклик ва мустақиллик «алиф»ини тож
юзига тортгач, «бо» (унинг) иқбол дилида мус-
таҳкам ва шодмон бўлди. Қачонки, «то» тожу
тахт устига нашқ бўлгач, «со» сабот бошидан
Сурайё чўққисини эгаллади.

Б а й т:

(Тангри) қаламга «ро»дан латифа бергач,
Саҳифага шубҳасиз шакар сочди.

Нуроний харфлар ва лафзлар мажмуасидан
бу руҳоний малак(нинг) маҳорати билан муф-
радат*** ва мураккаботлар тартиб ва таркиб
топиб, нозанин фикрнинг равшанлиги ҳусни хат
ва унинг санъати латифалари билан товланди.
Унинг равшан тавқидан муҳаққакдирки, қўтли
давлат баракоти билан рубъи масқун⁴⁸⁷нинг сул-
си забт қилинади ва унинг тавфиқпазир дили
таъликидан муқаррар (бўлиб) кўринадики, ет-
ти иқлим руқоъини яхши(лик) адли билан, гў-
зал ёр(нинг) хати райхоний каби ҳаёт юзида
кўришни истаганида (мисра): (Унинг) қалами
шоҳлар хати устига насх хатини тортди.
Турли нақшлар ва хатларнинг расмлари (унга)
маълум бўлганича, ёзиш суратларини ва қалам
ҳаракатларини (ўзининг) басорат ва маҳорат
қалами билан ёзиш ва суратлаш лавҳаларига
нақш қилиб, «ҳуснихатга ўрганишингиз ке-
рак»⁴⁸⁸ буйруғи бўйича фармонбардорлик бо-

* Шаст — қамон билан ўк отганда бош бармоққа кийилган қармоқ.

** Шабих — ўхшаш, монанд; шабих тизмаси — харфлар тизмаси.

*** Бу ерда ўрта асрларда Шарқда қўлланилган машҳур хат турлари ҳақида сўз боради.

шини (хусни хатнинг) итоат чизигига қўйди; тиришиш қаламини (бўлса) ўзини машаққатга солиш билан ёриб, тоқат мақати*да кесди. «Агар ер юзидаги дарахтлар қалам бўлса...» (ояти)⁴⁸⁹ қаламлар қисмларини тамомига етказиб, (ўзининг) суввари** халофат ёрлиғини фахрлатиш тавқи ва туғро⁴⁹⁰си билан гавҳар ёғадиган қаламидан ораста қилди.

Б а й т:

Эй, ёзувинг кўркинчидан Уторуд*** ўзидан кетган.
Ёкутнинг⁴⁹¹ қалами (сенинг) қаламингдан уялиб бошини эккан.

Фазлу эҳсон хазиначарининг калиди бўлган (ул) гавҳар сочувчи баённи таҳрири вақтида «қалам (дастёрлиги) билан Тангри (инсонга) илм ўргатади»⁴⁹² (ояти)нинг миннатдорчилик асарларини изҳор қилиб, унинг шарафли қасри кунгиралари «сиёҳдон, қалам ва уларнинг ёзган хатлари билан қасамёд қиламан»⁴⁹³ (ояти) билан безалган ажибалар накш қалами билан мисра: *Эй хусни хат (сенинг) хулқлар дафтарингдан бир боб бўлган (зот) мазмунини ҳар бир мамлакат ва шаҳар(нинг) эшик ва деворларига энг гўзал суратлар билан ёзди.*

(ШАХЗОДА) УЛУҒ ПАРВАРДИГОР КАЛОМИНИНГ ТАЪЛИМИНИ ОЛИБ БЎЛГАНИДАН КЕЙИН МУБОРАК ХОТИРИНИ МАМЛАКАТ ОЛУВЧИЛИК АСБОБЛАРИНИ ЎРГАНИШГА САФАРБАР ҚИЛИШИ ВА (БАРЧА) ИЛМЛАРГА ТУШУНГАНДАН СЎНГ ОЛАМГИРЛИК ВА ЖАХОНДОРЛИК ИНТИЗОМИГА КЎП ИЛТИФОТ ЭТИШИ ЗИКРИ

Искандар мисолли ул ҳазрат (Абдуллахон) кўп ўтмай, Тангрининг (қўллаб-)қувватлаши билан, фазлу камолни шу қадар касб қилдики, (бу) замон хоконлари ва Жамшидиқтидор султонларга кўп йиллар давомида (тиришганларида ҳам) ундан намуна олишга муяссар бўлмас эди ва ҳаётнинг (ибрат) ойнасида (асло) юз кўрсатмас эди. Агар ул ҳазратнинг олий манокиблари ва юқори мартабалари шарҳида асарлар яратиб кенг китоблар ёзганда ҳам, (унинг) мингидан бирини ёзган бўлмайдилар ва (ҳеч ким уни) ёзишга қобил эмас.

* *Мақат* - устига қаламни қўйиб кесадиган асбоб.

** *Сувари* - суратга тегишли.

*** *Уторуд* (Аторуд) - Меркурий сайёраси. Қадимги китобларда, афсонага таяниб, бу сайёра фалак котибни, ёзувчи ва шоирлар хомийси деб атаган.

Н а з м:

(Фараз) қилдимки, менинг ҳамма вужудим мўй-бамўй тил бўлиб,
Қаламим бошдан-оёқ бўлсин баён.
Унинг мақтовлари ақлу идрокдан ташқари бўлгач,
Сўзлаш ва ёзиш билан қандай баён қилиб бўлади?

Адаб мактабида (унинг) мубораканжом хотири ўқиш ва ёзишга тамом берилиб, рухоний нақшлар ва нуруний суратлар (ул) жаҳонгирнинг дили лавҳига ёзилгандан сўнг, (унинг қўли) гўзалликлар ва латифаларни нақш этувчи қаламдан сувдек нақшли ханжарга, олов ёғдирадиган тигларга ва хат (ёзиш) санъатларидан найзабозлик ҳунарларига майл қилди. Агар оламни очувчи шамшир ишга тушиб, чакқонлик билан бел бойланмаса, билиш мумкинки, улғу подшоҳнинг мамлақати қаламнинг иши билан ортиқ муҳофазат этилмайди. Агар ханжар душман юзига яшиндек ўтли бўлиб кулиб боқмаса, ҳамма биладики, маърақада қаламнинг йиғлаши билан ҳеч нарса чиқмайди.

Қ и т ь а:

Қалам ўрнига қўлингга кўкракни тешиб ўтадиган найза ол!
(Чунки) ундан давлат саҳифасида нишон қолади.
Қаламтарошни қўй! Қизил ранг тигни қўтар!
(Чунки) унинг ўткирлиги фитна ғуборини йўқотади.

Агар икки тилли қалам чиройли (ва) ширин сўзловчи бўлса ҳам, уни тиг билан алоқаси йўқдир, чунки (ҳамиша) тиг билан душман жони орасига сўз тушган*.

Қ и т ь а:

Мамлакатни ўткир шамшир (воситаси) билан қарор топдирмоқ керак.
Қаламнинг тили мамлакатга қачон қарор берган?
(Фақат) ярақлаган шамшир дамани урган кишигина,
Мамлакат келинини чакқонлик билан қучоғига ола билади.

* Қалам тилёғамалик қилиб душман билан келишса, тиг аксинча, душманни аямайди. Шунинг учун ҳам қаламни тиг билан баробар тутма, демоқчи.

Тўғри фикр(ли) ва ўткир зехнли (шахзода) турли илм ва одобларни ўрганишдан бўшагандан сўнг, оламни босиб олиш тадбири ва яраклаган жаҳонгирлик андишаси равшан дили ва хотирига шуъла сочди; мамлакат очувчилик нияти билан подшоҳлик ишларини тартибга солишга қўнт қилди ва (худди) махбубларнинг қоши каби камондан ўк отишга мойил бўлди. (У) чавгон ўйнашда дилбарлар зулфининг халқаси каби саодат майдонида давлат гўйини бошига етказиб, ўк (узиш), камон (тортиш), тиг ва найза (уриш) сирлари(ни билиш)да юз тахсин, минг офарин билан (ўша замондаги) етуқ султонлардан ўзиб кетди. Шижоат ва доворакликда Рустами дoston⁴⁹⁴ дostonини ва Исфандиёр⁴⁹⁵ «ур-сурини» эътиборсиз қилди; жаҳонгирлик расми ва оламни босиб олиш қонунлари(ни билиш)да Дороб⁴⁹⁶ анъаналарини ва Искандар (Зулкарнайн) фатхлари афсоналарини хайрат гирдобига ташлади. Унинг ғунчадек олмоснишон ўк ёйи анордек ёқутнинг лаъл рангини эслатади; унинг ўки (бўлса)нина ипи кийимдан (осонгина) ўтгандек, қаттиқ тошдан бемалол ўтади; шамширининг жаҳонни куйдирувчи яшини тоғ чўққисини (то) камаригача учиради. (Унинг) аждаржасад ханжари (ҳар қандай) аждар жасадини аждар харфларидек пор-пора қиларди.

М а с н а в и й:

(У) хусни хатдек зеболикда ҳам муайян бўлди.

(Ва сўнг) шохлар санъати(ни эгаллаш) томон бурилди.

Ўк отишлик ва қиличбозликда (Худди) найзадек бошини баланд кўтарди.

Ўк отиш хунарида шунчайин уста бўлдики, Садбаргнинг юзидан рангини ўчириб юборадиган бўлди.

(Агар) унинг тиги пўлат кўрғонга тегса, Бир зарб билан уни тагидан кўпоради. Агар найзаси Қоф⁴⁹⁷нинг дилидан (тешиб) ўтса,

Ичи Қофнинг дилидай дарз кетарди.

Қачонки, ов ёки забт этиш учун отланса, унинг камони шаста дастидан қушнинг ҳавода парвоз қилиш ҳаёли, оҳунинг саҳрода чопиш орзуси хотиридан ўтиши мушкул бўларди.

М а с н а в и й:

Агар у ов қасди билан ташқари чиқса, Бир ўк билан икки оҳуни бирдан урарди. Унинг дастидан ҳавода қуш (ҳам) қолмади.

Камони дастидан дастда хайвон (ҳам) қолмади.

Агар чавгони билан гўйининг орқасига урса, Юз подшоҳнинг бошини ҳар томонга юмалатарди.

Оғир гўйини шу қадар баландга ирғитардики, Осмон шишаси (унинг зарбидан) синарди.

Мамлакат безовчилик ва иқлимдорликда Тангри унга шундайин кўмак берганди. (Бордию) оламни фатх этиш учун киришса, Чиндан хирожу, Шом⁴⁹⁸дан бож оларди.

МУБОРАК МАРТАБАЛИ ҲАЗРАТ (АБДУЛЛАХОН) ДАВЛАТИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ; МАНСАБ ВА ҲАШАМАТ ТОЛЕИНИНГ ЧИҚИШИ; ТўЛИҚ ШАВКАТЛИ ДУШМАННИ ҚАМАЛ ҚИЛИШИ, (ЛЕКИН) МАҚСАДГА ЕТМАСЛИГИ ВА (У БИЛАН) СУЛҲ ТУЗИБ ДУШМАНЛАШИШДАН ҚАЙТИШИ

Мулк берувчи подшоҳ (яъни Тангри), (номи) улуғ ва муқаддас бўлсин, қўтли юзли ҳар бир кишининг давлат юлдузини жаҳондорлик фалагида қўтли бўлишини истаб ва, («Тангри) истаган кишингни азиз қиласан»⁴⁹⁹ (ояти) такозосича, (унинг) юксаклик байроғини Хулкар чўққисига ва Сидратулмунтаҳо тепасига чиқарадиган бўлса, биринчидан, олам кўрғонида ғам сипохи уни (ўз) ҳужуми билан қамал қилади. (Иккинчидан), қачонки (у) Тангри ёрдами билан машаққатнинг банд қалъасидан халос бўлиб, мамлакатнинг дил очувчилик тахтига ўлтириб, (ўзининг) жамоли офтоби(нинг) нури билан салтанат уфқини ёритса, (унда) эътибор назари билан ҳаёт аҳволларини мушоҳида қилади (ва) кўз қорачиғи сингари олам равшанлигини орттиради.

М а с н а в и й:

Кимга Тангри мансаб ва ҳашамат берса,

(Ва) бошига давлат тожини кийдирса, Уни аввало балого асир қилади.

(Ва) бало кишанига мубтало қилади. Қачонки, (киши) бошига бахт тожини

кийса,

(Ва) қуёш сингари тахт авжига чиқса,

(У) раъийят ҳолига боқади,

(Ва) раъийят ҳолига риоят қилади.

Бу ривоятни келтиришдан мақсад ва бу ҳикоятнинг тахриридан гараз шулки, маърифатнишон султон (ва) фирдавмакон хоқон ҳазрат Жонибек султон, (унга) Тангрининг раҳмат ва

розилиги бўлсин, бу коронфу хокдондан дилнини узиб, жаннатнинг тўридан жой олгандан сўнг, Сулаймонмакон хон (ва) Искандарфармон буюк подшоҳ Абулғозий Искандар баходирхон Офаринкент вилоятидан азиз отаси(нинг) жойи (бўлган) гўзал Кармина шахрига бориб, у вилоятда ҳукумат курсиси ва мансаб ҳамда ҳашамат маснадига ўлтирди. Ўша вақтда ҳазрат Убайдуллахоннинг ўғли марҳум Абдулазизхон Бухоро мамлакатининг истило тахтига ўрнашиб, мансаб ва шараф тожи ҳамда улўғлик ва камолат тахтининг мустақиллиги даъвосини қилар эди⁵⁰⁰. Хижрий тўққиз юз эллик еттинчи йили⁵⁰¹ бу азиз хон вафот қилди. Унинг вафоти тарихи қўйидаги мисрадан чиқади: «*Омад нидоки, «хайф аз Абдулазизхон»*⁵⁰². (Шундан кейин) Бухоро ҳукуматининг жилови Муҳаммадёр султон ибн Суюнчмуҳаммад султон ибн шаҳид хоқон Абулғозий Муҳаммад Шайбонийхон(нинг) давлат тутамидан қарор топди. (Ўша кунлари) Фаридун қудратли подшоҳ Абулфатҳ Пирмуҳаммадхон⁵⁰³ таъзия билдириш расми билан Балхдан Бухоро вилоятига ташриф бўюриб, муҳим ҳусн тадбирлар, балки ёлғиз тақдир билан ул жанобнинг (Муҳаммадёр султоннинг) мамлакатини эгаллаб олди. Бу ходиса воқеъ бўлиши билан Кўчқинчи султоннинг ўғли Абдуллатифхон Самарқанддан, Суюнчхўжахоннинг ўғли Наврўз Аҳмадхон⁵⁰⁴ тўққиз юз эллик сакқизинчи йилда Туркистон ва Тошкентдан саноксиз сипоҳ билан Бухоро ва Миёнколни (ўзига) қаратиш мақсадида иззат ва улўғлик қўлларини юқори кўтариб, бу мамлакатга қараб равона бўлдилар.

М а с н а в и й:

Жамнишон ва довюррак хоқон,
Балхдан келиб, Бухорони манзил қилди.
(Ва) у мамлакатни олиб ўзига қаратди.
(Бу) ёлғиз тадбир билан эмас, (балки)
тақдирдан бўлди.
Муҳаммадёр (султон) Самарқанд томонга йўл
олди.
(Ва) шаҳар хонига бир қанча гапларни айтди.
(Ва) хонни ўз аҳволдан огоҳ қилди.
Бу ҳолдан унинг дилини таъсирлантирди.
Сипоҳдор бу хон Наврўз Аҳмадхонга,
Киши юбориб, (уни ҳам бу аҳволдан)
хабардор қилди.
Дашт хони (Наврўз Аҳмад) бу ҳолдан хабар
топди,
Шу замонок (отининг) жиловини
Самарқандга қараб бурди

Сон-саноксиз кўп ва дарё каби мавж урган,
(Кўп) тўда ва лашкари билан.
Сипоҳининг ҳар бири девсурат эди.
Ҳаммаси хийлакор, макрли ва алдоқчи эди.
Бир гуруҳининг (сомондек) сарик

башаралари,

Беҳи рангидек ғуборли эди.
Фитна қўзғотувчи бу икки хон,
Худди ғазаб ханжари ва ўч (олувчи)
тифта ўхшардилар.
Бухоро ва Миёнколни олмоқ учун,
Улўғлик юзасидан жиловни бурдилар.

Душманнинг қасд қилганлиги хабари тарқалгандан сўнг, Миёнкол хоқонлари (душман билан) муқобил бўлишга қодир бўлмаганларидан ҳар томонга тарқаб кетдилар. Рустамнишон хон Рустамхон ўғли Ўзбек султон билан Бухорога қараб қочди; ҳазрат Искандархон Жайхундан ўтиб, Андхуд ва Шибирғонга қараб кетди. Аммо давлат ва шаҳриёрлик осмонининг қуёши, иқбол ва бахтиёрлик қуёшининг гумбази, буюклик ва улўғлик осмонининг бадри, шоҳлик дуржининг гавҳари, шаҳаншоҳлик буржининг юлдузи, дунё ва динни иззат қилувчи Абулғозий Абдулла баходирхон(дир)ки, табиат дарахти (ҳеч вақт) давлат ариғида ундан яхши мева бермаган; ҳаёт онаси мамлакат қучоғида (ҳеч қачон) ундан яхши фарзанд туғмаган (эди).

М а с н а в и й:

Осмон даражали (ва) Хулкар ўринли шох,
Жам(шид) ҳашаматли, юлдуз нишонли
хусрав.
Тақдир ҳукмининг ойи, бўйсунининг
қудрати.
Камол авжининг юқори юлдузи.

(У) ёш бўлишига қарамай, зўр ишни илгари суриб, амир Тин Саъид қорлик, ўша вақтда ул ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) оталиғи мансаби бу кишига топширилган эди (ва) амир Тин Саъид жалоир каби ҳар бири кенгаш ва маслаҳат бобида асрнинг энг пешқадам кишилари бўлган бошқа арқони давлат ва аъёнларга душманларнинг келаётганликлари тўғрисида хабар бериб, уларнинг ҳужумларини дафъ этиш тўғрисида Тангрининг (ерга) туширган (китоби) Қуръоннинг мўъжиза низоми (бўлган), «(дунё) ишларида одамлар билан кенгаш»⁵⁰⁵ оятига кўра, ишда улар билан кенгашиш (қоидаси) бўйича,

уларга маслаҳат тариқасида гавҳар сочувчи оф-
зини очиб дедик, «Мурувват ва ҳамиятдан йи-
роқ бўладик, шу кунгача бу вилоятнинг халқи
ва раъийати устидан ҳукм юргизиб келган бўл-
сак, нимани тиласак улардан олган бўлсак, хо-
зир бўлса бир душман шунча кўп жамият би-
лан кибру зулмдан бу тарафга (қараб) юриб,
фитна қўзғотишга бел боғлаб, қон тўкиш савдо-
сига тушган бўлсаю, бизлар (ҳеч бир) сабабсиз
шундай мамлакатни қўлдан берсак; Тангрини-
нг омонати бўлган раъийятни душманларнинг
талон-торожи оташига қўйсак! (Энди) шу му-
носиб кўринадики, ҳар ҳолда дилни Тангрини-
нг иноят ёрдамига қўйиб, халқни, қанчайин ко-
дир бўлсак, кўчириб ўзимиз билан (бирга)
қалъага олиб қирайлик ҳамда халқ ва уларни-
нг (ғўдак ва) аёлларини душманларнинг тажо-
вузидан сақлайлик».

М а с н а в и й:

Хонлар фитнанинг пайига тушганларидан
кейин
Бухоро томон жилов бурдилар.
Ўзлари билан бирга ҳар мамлакатдан
(лашкар тўплаб),
Сахро қумидан кўп лашкар тортдилар.
Самарқанд ва Суғднинг хоқонлари тезлик
билан,
Қаерда бўлсалар (ўша) ерга рухни⁷⁰⁶
қўйдилар,
Лекин иқбол ва мансаб буржининг юлдузи,
Ситора ҳашамли, юлдуз сипоҳли шох,
Искандар шуқуҳли, Сулаймон шиорли,
Абулфатҳ Абдулла комкор,
Душманга қарши юришдан юзини бурмади.
Ва (унинг) дили ҳеч нарсадан қўрқмади.
Буюрди (бир) мажлис беамоқликни.
Сипоҳ бошлиқларини унга чорлади.
(Унинг) дур ёғдириб, гавҳар сочадиган
лаълидан*,
Шаҳвор марваридлар тўкилди (бунда).
(Хоқон) оқил ва доно кишилар хузурида
дедик,
«Агар қўлдан ҳамийят тизгинини қўйсак,
Халқимизни талон ва торожга қўйсак,
Ақл (ва) адл шеваидан йироқ бўлади.
Тездан қалъага кириб жойлашайлик
(Ва унда) кина йўлига оёқ қўяйлик.
Ҳар ердан эру хотинни (борича) йиғиб,
Ўзимиз билан бирга қалъага олиб қирайлик.
Тангрининг файзу фазлидан умид (шулки),

* Тилидан демокчи.

У душманни банд қилувчи (ва) оламни
очувчидир.

Зафар бизга ёру мадақкор бўлсин.
Душманлар наришон ва вайрон бўлсин».

Бу маънини таъкид ва даъвони муқаддима
қилгандан кейин (Абдуллахон) ҳамиша диллар
эшигидан ҳиммат талаб қилиб, ҳол (сўрувчи)
аҳлдан мадад сўради. Шу туфайли, олий марта-
бали, юксак мактовли, хидоят доирасининг мар-
кази, валоят паркорининг нуқтаси, илоҳий меҳ-
рибончиликларнинг мазҳари, ҳазрати олий саро-
пардасининг марҳами, миллат ва дунё ишларини
тартиблаган ҳазрат Низомиддин Қосим шайх⁵⁰⁷-
нинг юқори остоналарига ниҳоятда дўстлик эъти-
қоди ва мукамал мақсад юзасидан ихлос ва
ишонч билан илтижо қилди. (Ул шайх) Тангри-
нинг даргоҳига мақбул ва чексиз файзларга етиш-
ган (бир киши) эди ва (у ерда) жаҳрия⁵⁰⁸ олий
силсиласида қутли сифат ва олий даражалик
зотлардан бошқа олам аҳлига муқтадо (бўлган),
одам болалари тоифаларига раҳнамо бўлган ки-
ши кўринмас эди. (Абдуллахон) душманлар-
нинг (Мипёнколга қараб) юрганлиги қиссасини
ва уларнинг ҳужум (қилганлик)ларини ул қут-
линишонга бирма-бир айтиб берди ва (унинг
ёрдамига) тамоман муҳтож эканлигини арз қи-
либ, баракали фотиҳа (беришини) илтимос қил-
ди; қалъадорлик бобида ва (душмандан) ўч олув-
чилик одобида (ундан) ёрдам ва ҳамкорлик сў-
ради. Валоят мактовли жаноб (Қосим шайх)
хулафот оиласининг натижаси (бўлган Абдулла-
хоннинг) ҳақиқа фотиҳа қилиб, ихлос билан дуо
қилди. (Қосим шайх) ул ҳазратнинг (Абдулла-
хоннинг) қалъада бўлишини буюриб, ўзи ҳамма-
дан бурун куч ва тобеларини қалъага келтирди
ва қўллар эгаси (бўлмиш) ҳазрат (Абдуллахон)
валийлар мурожаатгоҳи (бўлган) ул жанобнинг
бўйруғига итоат қилиб, товочи⁵⁰⁹ларга буюрди-
ки, «Халқни қаерда бўлмасин кўчириб қалъага
киргизинглар». Ўзи (бўлса) санокли паҳлавон
ва қахрамон курашчилар билан Яратғувчининг
иноят ва ёрдамига ва ҳазрати Парвардигорнинг
қувватлашига ва жаноб валоятшоирнинг (Қосим
шайхнинг) хайрихоҳлигига эътимом қилди (ва
душманни қарши олди).

М а с н а в и й:

Уруш чоғи ул гуруҳ аскарнинг ҳар бири
Маҳбулларнинг киприги каби ҳаммаси
найзадор (эди)

Турухлар оташ каби хаммаси тўхтамайдиган,
Турклар сингари санам кўзли (ва) ўткир (эди).

(Абдуллахон) Кармина қалъасига кириб,
унинг буржи* ва қўрғонини ғоятда мустаҳкам
қилиб, (ўзининг) шижоатли қўлини (баланд)
кўтарди ва дилини худованди Қодир у мухтор-
нинг (яъни Тангрининг) карам ва кўмагига
қўйиб, душманни дафъ қилиш учун ҳиммат кўр-
сатди.

М а с н а в и й:

Арслон савлатли у мухташам хусрав,
Искандар шукуҳли, Фаридунхашам,
Довюррак ханжарликлар тўдаси билан,
Ўша номдор қалъа сари келди.
Тошдек қалъани мустаҳкамлаш учун
Жанг асбобларини тартибга солди.
Искандар шукуҳли шохнинг фармони билан
Фаришта(лардек) сипох (ва) юлдуз(дек кўп)
гурух,
(Ва) қахрамонлар олампадох (хон) ва
қўрғон атрофида,
Қуёшу ой каби (тинмайин) кеча-кундуз
айландилар.

Ўша вақтда ул ҳазратнинг (Абдуллахоннинг)
сипохи ниҳоятда кам эди. Шунинг учун (қалъа-
ни) кўриклаш учун ҳар куни ўн беш кишини
тайин қилди⁵¹⁰. Душманлар ҳаракатидан ер эзи-
либ кетадиган шукуҳли (ва) кўп лашкар ва
сипоҳлари билан Оқтепа⁵¹¹ мавзеига келиб, у
ерда чодир, ҳиргоҳ**, саропарда*** ва борго-
ҳини қуёш ва ой чўққиларига етказиб курди-
лар. Фирдавсмакон Абдулазизхоннинг оталиғи
ҳашаматли амир Танишбий қушчининг гувоҳ-
лик беришича, ҳазрат Убайдулла баҳодирхон-
нинг ўғли Муҳаммад Раҳим султон авлодидан
бўлган Бурҳон султон Наврўз Аҳмадхоннинг
ички⁵¹²ларидан бир тўдаси, хусусан, Кучак ўғ-
лон ва Қодирбердибий найманнинг ўғли Ман-
сур мирзолар билан ва Муҳаммадёр султоннинг
пахлавонларидан бир қисми ҳамда найзачи ва
ханжарчи турклардан⁵¹³ бир тўдаси билан қалъа
томонга юз қўйиб, қалъа яқинидаги бир пана
жойда яшириниб, урушга мунтазир бўлиб тур-
ди.

* Бурж — қалъанинг чўққилари.

** Ҳиргоҳ — чодир.

*** Саропарда — катта парда. Сарой пардаси; бу ерда
подшоҳ, хон чодирни атрофига тутиладиган парда.

М а с н а в и й:

(Улар) қалъа яқинида жойлашиб,
Ой гардишлангандек (қалъани) қуршаб
олдилар.
Бурҳон уруш қасди билан фитна кўзғотиб,
Душманлик камарин боғлаб,
Киналик қиличини қинидан чиқарди.
Қўлидаги шижоат тифини суғориб,
Фитна ахтарувчи сиртмоғини тоблади.
(Ва) қалъа томонга келиб фитна бошлади.
Фитна(чи) сипоҳини бошлаб келтирди.
Бир тўда суворийлари билан келиб,
Кина (ва) ўч пистирмасини қурди.

Иттифоқо, ўша куни ул ҳазрат (Абдулла-
хон) раъийят ҳолини риоя қилиб, ўзи қалъани
муҳофаза қилиб туради. Ул ҳазратнинг муло-
зиматида навбат тариқада (турган кишилар со-
ни) ўн бешдан ортиқ бўлма⁵¹⁴, (булар) Тин
Саъидбий қорлиқ ва унинг биродари шох Саъид-
бий, Жаъфархон кипчок, Сурхон оталиқ, Мир-
зо Валижон жалоир, амир Наврўз қушбеги⁵¹⁵
ва амир Абдулла садр⁵¹⁶ кабилар эди. (Улар)
душманнинг келаётганини билиш биланок, ки-
на камарини чидамлик белларига боғладилар
(ва) ул Рустамнишон (Абдуллахон) ўша тўда-
нинг ҳамроҳлигида душманни туб-томири би-
лан кўпориб ташлаш учун (қалъа) дарвозаси-
дан ташқарига чиқдилар.

М а с н а в и й:

Бахтиёр, номдор хусрав,
Абулфатх, адолат хулқли подшоҳ,
Кина изидан камарини маҳкам боғлаб,
Жанг учун дарвозадан (ташқарига) чиқди.
Атрофидаги қиличбоз суворийлари,
Маҳбублар кипригидек, (душман) сафини ёриб
ўтадиган эди.
Сипоҳлар ҳаммаси ғазабли ва урушқоқ (эди).
Ботир, қаттиқ қўлли ва олимона хулқли эди.

Ҳазрат соҳибқирон қалъа дарвозасининг эши-
гидан ташқарига қадам қўйиб, уруш майдонига
(қараб) азм жиловини бургандан сўнг, шижоат
майдонининг пахлавонлари, далирлик водийси-
нинг қурашчилари қўллари билан ул ҳазрат-
нинг отини жиловлаб, уни жангдан қайтариб
олиб чиқдилар ва ўзлари кина(чи), шўх отла-
рини жойидан кўзғотиб, душман томонга юз-
ландилар. (Урушувчи) икки тўда муқобил бўл-
ганларидан сўнг, (хар)икки томон пахлавонла-
ри зафарнишон тифларини ва жон олувчи найза-

ларини кўтариб, бир-бирларига ташландилар; далирлик йўлини илгари суриб, мардлик ва мардоналикнинг додини бердилар.

М а с н а в и й:

Ўша сержанжал майдонда хар томондан, Фалак шукухли пахлавонлар етиб келдилар. Уруш қасди ва таланиш хаёли билан, Кўлларида тиг, (ўзлари) аждар мисол. Бир-бирларига кўзлари тушиши билан, Найзаларини (созлаб) баланд кўтардилар. Кина, саргашт отларни ўрнидан кўзғотиб, Бир-бирига аридек ёпишдилар.

Аммо душман томонидан Кучак ўғлон оғир ярадор бўлиб, зафарнишон сипоҳнинг қўлига (асир) тушди. (Лекин) ул ҳазрат (Абдуллахон) унинг қонидан кечиб, қўйиб юборди. Шунингдек, Бурхон султон(нинг) одамларидан шоҳ Мухаммад қатағон⁵¹⁷ тақдир чангалига асир тушиб, ўша майдонда оғир ярадор бўлган эди, (тез орада) тор оламдан ўтди. Окибатда, (хар) икки томоннинг пахлавонлари таланиш палосини йиғиб, урушдан (воз) кечдилар ва таскин сувини фитна оташи (устн)га уриб, иккала гуруҳ (жанг майдонидан) чиқдилар. (Жангнинг) иккинчи куни юлдуздан кўп сипоҳи бўлган Бурхон султон (куёш) тонг отиш ойнасидан юз кўрсатганда, Маснавий: *Юлдуз сипоҳли шоҳ (яъни қуёш) Тонг ойнасидан ой юзини (кўрсатди) (Белига) камар боглаб (ва) тож кийиб, Парилар шоҳи каби (бошини) шоҳ пари билан безаган ҳолда кўрсатди* Тошкент султонлари ва Самарқанд хоқонлари Оқтепадан кўчиб, қалъа ёнига келдилар. Абдуллатифхон, Султон Саъид ибн Абу Саъидхон, Хисор султонларидан бир тўдаси, Мухаммадёр султон ва Бурхон султон дарёдан ўтиб⁵¹⁸ мустаҳкам қалъа атрофига чодирларини қуриб, (худди) ой гардишлагандай (уни) ўраб олдилар. Наврўз Ахмадхон ҳам дарёнинг ўша юзида тўхтаб, қалъани олиш учун уруш қуролларини тайёрлашга ташаббускор бўлди. Аъло ҳазрат (Абдуллахон) қолган амирлари билан кеча-кундуз қалъадорликда ва киначиликда ғайрат кўрсатиб, қалъанинг қўрғони ва буржини жон-жаҳдлари билан қўриқлашга ҳаракат қилиб, довюрраклик водийсига қадам қўйдилар.

Б а й т:

Кеча-кундуз (улар) қўрғоннинг буржларида Йигитлар ой ва қуёшдек посбон (эдилар).

Доим шундай бўлардики, (хар куни) тиг урувчи пахлавонларнинг жамиси ва нусратшиор курашчиларнинг барчаси қалъанинг ичидан чиқиб, душманнинг сипоҳи билан уруш қилардилар ва ҳайратли арслон ва зўр филлар каби у бўри сифат (душман)га ҳамла қилардилар. Кўпинча, у кўп (сонли) лашкар шунча кўп жамияти билан (уларнинг зарбига чидолмай) чекинар эди. Қамал ўн икки кун давом қилгач, душманлар англадиларки, у қалъа атрофида (қанчалик) узоқ ўлтирсалар ҳам (бундан) ҳеч иш чиқмайди. Шунинг учун (қалъага) одам юбориб, жаҳрия силсиласининг шайхларидан бўлган ҳидоят эгаси ва авлиё нисбатли жаноб Дарвиш шайх Алиободий⁵¹⁹ни мусолиҳа ишларини тартибга солиш учун Ўрдага (яъни Абдуллахон ҳузурига) юбордилар. Ул ҳазрат (Абдуллахон) амирлардан бир гуруҳи билан бирликда «келишиш яхшироқдир»⁵²⁰ (деган) тўлиқ хабарли (оят) бўйича мусолиҳа усулини илгари суриб, қадамни сулҳ йўлига қўйди ва икки томондан дўстлик аҳди тузилди. Мусолиҳа иши битгандан сўнг, Самарқанд хоқонлари ва Тошкент султонлари қайтиш жиловини буриб, ўз ватанларига жўнаб кетдилар.

Ўша йилнинг ўрталарида Пирмухаммад Мухаммадёр султонни чақиртириб Бухорони унга топширди, (ўзи бўлса) азимат байроғини давлатининг маркази бўлган Балх томонга (қараб) кўтарди. Мухаммадёр султон давлат маснадига ўлтирган куни кечаси амир Жоналибий(нинг) мувофиқ кўриши билан Самарқанддан Чахоржўйга келган фозиллар унинг (яъни бу воқеанинг) тарихини «калиди мулки Бухоро»⁵²¹ деб ёзганлар. Бурхон султон Бухорога келиб, Мухаммадёр султон билан шерикликда бу вилоятда ҳукмронлик қилди.

(ТАМОМ) АТРОФ ВА ЖОНИБЛАРДАН САЙЁРА МИСОЛ СИПОҲНИНГ ИЗЗУ ЖАЛОЛ ДАРГОҲГА, ЯЪНИ МИЁНКОЛ ВИЛОЯТИГА ТўПЛАНИШИ ВА БАХТИЁР БУЮК ПОДШОҲНИНГ (АБДУЛЛАХОННИНГ) ДУНЁНИ ОЧИШ УЧУН ЗАФАРНИШОН ЛАШКАР БИЛАН ҚўЗГАЛИШИ

Кимёбахш вужуд(ли) ҳазрат подшоҳ (Абдуллахон), Тангри(нинг) инояти ва чексиз қувватлаши билан, тамизнинг асоси ва илмнинг чегарасига етгач, унинг тоғдек ҳилмидан салтанат ва жаҳонқушолик лаъли оламини ёритувчи офтобдай яраклади ва унинг (зўр) химмати дарёсидан ҳашамат ва подшоҳлик гавҳари Озар⁵²² оийи булутининг чақмоғидек равшан бўлди.

М а с н а в и й:

Унинг пешонасида тождорлик нурлари,
Юзида султонлик аломатлари (зохир эди).
Мамлакат ва миллат осмонида бир ой (эди).
Иzzат ва давлат бўстонида бир гул (эди).

Ҳамиша саодатли Ҳумой⁵²³нинг сояси бошига тушиши унинг тездан жаҳондорлик(нинг) аъло даражасига кўтарилишидан нишон берарди; иқболнинг баландпарвоз лочини (унинг) фарқадга етган бошига қанотини ёзиб туриши (эса) азиз матлаб ва юқори мақсадларга уланишидан дарак берарди. Унинг феъл ва сўзлари тўрт рукндан эшитилардики, подшоҳлик ноғораси беш иқлимда мурод (хурсандчилиги)га чалинарди (ва) оламнинг олий томонидан (унинг) овози келиб турардики, (садоси) ҳашамат ва иқбол байроғини, давлат ва бахтиёрлик туғини етти гумбаз устига юлдуз сипоҳ қуёш ва ой каби тезлик билан кўтарарди.

Б а й т:

Салтанат офтоби унинг пешонасидан
Давлат нури (бўлса) унинг жамоли
чуқарди.
шуъласида норларди.

Бу маъниларни эслатиш ва бу мазмунларни муҳаддима қилишдан мақсад шулки, субҳоний инояти ёрдамнинг қуввати билан ҳазрат соҳибқирон (ва) Искандари сонийнинг қутли бахти ва саодатли давлати(нинг) овозаси (тамом) атроф ва шаҳарларга етиб, ҳашамат ва салтанати(нинг) хушбўй шамоли ул ҳазратнинг улғулик чаманидан (чиқиб тамом) шаҳар ва мамлакатларга (қараб) эса бошлади.

М а с н а в и й:

Жаҳон шоҳи давлатининг тантанаси,
Замон хоқони ҳашаматининг ғулғуласи,
Қуёш нуридек ҳаммага равшан бўлди.
(Ва) ундан тўққиз осмон гумбази ҳаракатга
келди.

Рифъат ва камол осмонининг қуёши кун сайин юқори даражага кўтарилиб, саодат ва иқбол байроғининг маҳчаси соатма-соат янги ланарди. (Абдуллаҳон) ёшлик ва болалик чоғларидаёқ мамлакат очувчилик ва подшоҳлик ишларига мойил бўлиб, ҳамиша ҳукмдорлик кур-

сисига ва жаҳонни безовчи тахтга кўтарилишни (ўзининг) олижаноб хотирида тутарди ва ҳар доим (бошқа) мамлакатларни истило (қилиш) тақозосини равшан дили саҳифасига ва жаҳонгир хотири варақларига нақш қиларди. Атроф ва жониблардан кетма-кет зафар жанибатли* сипоҳлар, юлдуз мавокибли** лашкарлар, замон паҳлавонлари, (уруш) майдонининг курашчилари, (ҳар қандай) жангнинг қўрқмас тортишувчилари умидворлик билан бахтиёр ҳазратнинг мавкабига келиб қўшилдилар ва фатҳу нусрат ҳамда иқболу давлат олий даргоҳига юзландилар.

М а с н а в и й:

Парвоналар шам атрофига тўпланганидек,
Далирлар ҳар бурчакдан (келиб),
Суворийлар ўч олувчи шоҳнинг атрофини,
Асал атрофидаги захарли арилардек
ўрадилар.

Ўша кунлари саодатфаржом султон Шохмуҳаммад Султон Ҳисорий, Али Мардон баҳодир, Иқим мирохўр⁵²⁴ каби дадил, машхур ва шавқату доврўғи жаҳонга таралган бошқа (амирлар) бошлиқ жамики шижоат низомли сипоҳи билан ҳазрати олийнинг (Абдуллаҳоннинг) мулозимати шарафига мушарраф бўлди. Ул ҳазрат ҳам ўша жамоа борасида беғоят марҳамат, бениҳоят каромат кўрсатди ва чексиз хайрихоҳлик ва тамом дилжўйлик қилди. Ўша жамоа ул ҳазратнинг шарафли пешоналаридан бахтиёрлик ва жаҳондорлик нишона ва аломатларини кўргач, (унга) арз қилдики, «Кўп замон ва узоқ вақтдан бери Хуросон вилояти бошқа шаҳарлар билан бирликда жоҳил, кофир ва зolim бузуқлардан бир гуруҳи⁵²⁵(нинг) тасарруфи ва қудрати остидадир. (Улар) замон аёнлари ва бу вилоятнинг эътиборли кишиларига Қаббайи муаззама ва Мадинайи Мустафовийянинг (яъни Макка ва Мадинанинг), Тангри бу икки шаҳарнинг шараф ва иззатини (ҳамиша) зиёда қилсин, зиёрат қилишга йўл қўймаётир. Агар ул ҳазрат Жайхундан кечиб ўтиб ўша мамлакат томон юрса, Тангрининг қувватлаши ва давлатининг кучи билан шундай (бой) вилоят

* *Жанибат* -- подшоҳ, хон ва султонлар бирор жойга отланиб чиққанларида эҳтиёт учун бирга олиб юриладиган от. Бу ерда ғолиб суворийлар.

** *Мавокиб* (бирлиги -- мавкаб) -- подшоҳ, хон, султонлар ва мўътабар амирларнинг ёнида бўладиган кишилар.

(унинг) ихтиёр тутамига кириши мумкин». Ўша жамоатнинг (бу) арзлари ул хазратнинг хоҳишларига мувофиқ келгани учун уларнинг арзларини розилик қулоқлари билан тинглади, чунки Искандаршавкатнинг (Абдуллахоннинг) олий ҳиммати «Тангри албатта ҳимматларнинг олийсини, баландини севади ва пастларини ёмон кўради» (ҳадиси) бўйича, Кармина вилоятига қаноат қилишни мақбул кўрмас эди. Ҳимматнинг юқорилиги имон(нинг) кучлилиги(дандир) мақоли тақозосича, «Тангрининг ери кенгдир»⁵²⁶ (ояти)нинг кенг дашти бўла туриб, тор ерда ором олишга қаноат қилишни (ўзига) муносиб кўрмади.

М а с н а в и й:

Кимки ҳиммат билан мақсадга интилса,
Муродни ўз кучоғидан топади.
Масихонинг туғилган жойи ердир.
Ҳиммат билан фалак авжидан жой олди.
(У) ҳиммат билан кўёш каби осмонда бўлди.
Ҳиммат билан қаерни истасанг, шу ерда
бўласан.

Калом подшоҳи бўлган шоҳлар сўзида (шу гап) бор: «Мақсадга эришмоқ — қийинчиликларга чидаш билан бўлади; қўлида борига рози бўлиш (эса) тўрт оёқлиларнинг табиатидир».

М а с н а в и й:

Деди: (кўп) қийинчилик чекмасдан (туриб),
Лаззатлар завқини (асло) тотиб бўлмайди.
Кўп қийинчиликлар тортмасдан (туриб),
Орзу эшигига руҳсат олиб бўлмайди.
(Бўш келсанг) ишинг фурсати булутдек (ўтиб)
кетади.

Сабр қилиш ҳар ерда (ҳам) яхши
бўлавермайди.
Қаноатда подшоҳларга нуқсон бўлади.
(Лекин), қаноат ҳайвон табиатига
хосдир.

Бинобарин, сичкон йилига мувофиқ келган хижрий тўққиз юз эллик тўққизинчи йилнинг эрта баҳорида⁵²⁷, яъни (гул ва) райхонлар подшоҳи (баҳор) бўстонлар майдонида безалган тахт устига хурсандлик палосини ёзиб, табиий қувватлари, сўнг ёмғир сабаби билан «ўликга айланган ерни тирилтирди»⁵²⁸ оятининг мадад қилувчи баҳорининг мўътадил хавоси билан (ёр) бақо тўнини ва ҳаёт либосини кийганда, назм:
Фасли наврўзки, баҳор булутини йиғлаб,

Боғ(лар) яшнаб, чаман руҳланиб, гуллар хан дон қилганда, Чаман кўклам подшоҳи оёғи учун тахт бўлиб, Норинж каби қуёшдан олтин гуйи пайдо бўлганда Баҳор шамоли(нинг) на фаси Тангрининг лутфида Исо дамли бўлган (қуилар)да, Чаман ўлик (табиат)га қайта дан жон киритган мавсумда гўзал Кармина шаҳридан чиқиб, Тириклик кўриғида⁵²⁹ чодир тикди ва ўтлоқда отларнинг аҳволига қараш учун бир неча кун тўхтаб қолди. Салтанат ишларини тартибга солиб бўлгач, кўпчиликнинг дуоси Ҳимоясида Хуросон томонга юрди.*

Н а з м:

Унинг амрига ер ва осмон бўйини сунувчидир.
Қазо ва тақдир (ҳам) унинг ҳукмига тобедир.

Қарноб⁵³⁰ деган жойга етганда сипоҳининг аксариятини ўша ерда қолдириб, ўзи бир қанча кишилари билан Бухоро томонга (қараб) юрди ва валоят мактовли, хидоят мартабали, валоят осмонининг қуёши, хидоят қуёшининг осмони, валийлар зубдаси, покларнинг пешвоси, уламо-ларнинг паноҳи, фуқароларнинг мурожаатгоҳи, улўғлик пардасини тутувчи, жамол саропардасида ўлтирувчи, раббоний сифатларнинг мазҳаби, субҳоний восилларнинг пайдо бўлиш ўрни, сиддиқларнинг сайиди ва орифларнинг таянчи, рубойи: *У шундай хожаки, унинг қандили диннинг шамъи бўлган, Мулку миллат шахмат тахтасининг шоҳлари унинг моти бўлган. Унинг зоти Тангри жамолининг ойнасидир. Ва у юз унинг ойнасига боғлангандир, ўз асрида валийлар султони ва унинг (хоннинг) даврида тақводорлар далили, улўғ Тангри нурларининг матлаи шайхулислом Хожа Жўйборийнинг⁵³¹, Тангри унинг дилини пок қилсин, мулозиматлари саодатини топди. (Абдуллахоннинг) ул хазратнинг зотларига нисбатан рост ният ва тамом эътиқоди бўлганидан, (унга) таъзим ва одоблилик билан (унинг) кимёхосият ҳимматларидан мадад сўради ва (ўзининг) Ҳирот томон бориш қасдини бирма-бир айтиб фотиҳа сўради.*

Н а з м:

Дарвиш ҳиммат билаги билан жаҳонни
олганда,

* Норинж — лимон, апельсин, мандарин жинсидан бўлган дарахт. Ундан шарбат олинган.

Нима учун подшоҳ (ундан) ҳиммат талаб қилмасин.

Ҳазрат хожа ул ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) шарофатли пешоналарида давлатнинг тоза нурлари ва улўғворликни мушоҳида қилиб, ғоят (зўр) иноят ва кароматларидан унинг ҳақида лабларини дуога очиб (бундай) деди: назм: «*Мен (ҳамиша) сенинг дуоингдaman, (чунки) бундан бошқа хизмат менинг қўлимдан келмайди.* Искандар мартабали (хокон) сўраган давлати ва ҳашаматининг ортиши учун (Хожа Жўйборий) ўз улўғ ва азиз ота ва боболарининг, уларга Тангрининг розилиги бўлсин, руҳларидан мадад сўраб, яхши дуоларга машғул бўлди ва унинг ақл қўловини насихат марваридлари ва ваъз дурлари билан безаб дедик, «Тез вақт ичида Мовароуннаҳр, Туркистон мамлакатлари билан (бирга), сенинг тасарруфинг остига кириб, барча вилоятлар мулозиматинг қўли остига ўтади». Шу (каромат)нинг натижаси бўлса керак, бир қанча вақтдан кейин Мовароуннаҳр ва бошқа мамлакатлар, Тангрининг марҳамати билан, ул иқболликнинг қўлига кириб, Тангрининг омонати бўлган (Мовароуннаҳр) халқи ҳазрат соҳибқироннинг марҳамати соясида узок вақт тинч ва осойишта ҳаёт кечирди.

М а с н а в и й:

Бу одил подшоҳ қандай яхшики,
Унинг адли денгиз ва қуруқликка ёйилди.
(У) Нуширвон³³² дек одил подшоҳ,
Ҳаммага стадиган адлидан еру осмон омон бўлди.

Алқисса, (Абдуллахон) улўғ ва шарафли кишиларнинг мурожаатгоҳидан қайтишга ижозат берилганидан кейин, қутли асар аскарлари турган жойга қайтиб келиши билан жами амирлар унга Худойберди Султон ибн Абу Саъидхон хокимлик қилаётган Насаф вилояти бениҳоят бузилиб, парчаланиб кетганлиги хабарини етказдилар. (Улар хонга бундай дедилар:) «Шуни муносиб кўриб, шу ерда отларга ем бериб, (сўнг) кўчиш байроғини кўтарамиз (ва) агар бахт ёр бўлса, тонг отишдан илгари Қарши вилоятига ўзимизни элтамиз. Агар Тангрининг инояти ва чексиз қувватлаши шаҳаншоҳга раҳнамо бўлса, осонлик билан уни ўзимизга қаратамиз». Ул ҳазрат бу маънига розилик бериб, шом олдида

ўша жойда отига ем берди ва (ўзининг) талаб қадамини ҳиммат водийсига қўйиб, саъй ва тиришиш қўлларини очди.

Н а з м:

Фалак отига қоронғулик шоҳи минганда,
Рум курсиси Шом дарасида қарор тошганда,
Кина оти қаҳр билан қадам ташлади.
Шариатшиор подшоҳ жиловни Насаф томонга бурди.

Иттифоқо, иззатли ва ҳашаматли подшоҳ тонготарда Насаф вилоятига етди. (Шу вақтда) кундуз хусрави (яъни қуёш) оламни ёритувчи руҳсорини қон билан ювиб, осмон қалъасини кўриқлаш учун посбонлик қиларди. Шу сабабли у олий қалъани кундузи олиш ғоятда қийин эди. Шунинг учун, қалъанинг атрофидан қайтиб, Насафга тобеъ бўлган Маймурғ кўруғи³³³га қараб саодат байроғини кўтарди. Ўша ерда амирлардан баъзилари Жайхундан ўтишни (бир оз) кечиктиришни (унга) маслаҳат қилдилар. Лекин амир Тин Саъид жалоир, Дўстмуҳаммад Шақоқу ва Оқмуҳаммад қурчини қутли нишон биродари Абдулқуддус султонга ҳамроқ қилиб Миёнкол томонга юборди ва ўзи, Тангрига тавақул қилган ҳолда, барча паҳлавонлари ва ботир лашкари билан Жайхун (томон)га қараб юрди. Бу юришда ул ҳазратга ҳамроҳ бўлиб, ҳайрихоҳлик камарини белга боғлаб, жонини фидо қилганлар рўйхатининг тафсили қўйидагича: сайидлардан Зариф хожа, Ширин элидан амир Халифа, Ўтарчи умокидан Жонкелдибий, Беш юз элидан Тўкизоқбий ва Жонпўлод оғойи қўлон оёний³³⁴, Жалоир элидан Мирзо Валижон, Каройит халқидан Туғбошбекнинг ўғли Назар мирзо, Қатағон аймоқидан Наврўз қушбеги биродари Бехруз мирзо билан, Амир Абдулла садр биродари Абдулвосеъ билан, Тонгёруқ элидан Дўстимбий чашм абру, Амир элидан Тин киши, Дўстум қурчи элидан Жонмуҳаммадбий, Турди қушбеги биродари Зиёвиддин товочи билан, Қора қутвол³³⁵ ва бошқалар.

(Хоннинг) қутлуғ туғи Жайхундан Керки деган жойдан ўтгач, дарёнинг ўша соҳилида Шохмуҳаммад султоннинг паҳлавонларидан бир тўдаси, масалан, Жодим баҳодир олчин, Жултойбий хитой, Суюндик паҳлавон минг, Бегибий баҳрин ул ҳазратнинг мулозиматига келиб, кўришиш бахтига эришдилар. Ул ҳазрат (улар-

нинг) ҳар бирига чексиз марҳаматлар ва лутфлар кўрсатди; бошқа ходимлар қаторига олиб, шохона иноятларга умидвор қилди. (Шундан сўнг) иззат жиловини у ердан Балх томонга саодат нишонли амакиси Пирмуҳаммадхон хузурига бурди ва у билан кўришиш шарафини топди.

М а с н а в и й:

Бахтли шох Жайхундан ўтгач,
У томонда пусратпаноҳ қахрамонлар
Шоҳнинг оёғини ўпиш учун етиб келдилар.
(Ва) фармонбардорлик юзасидан
Унга мактов сўзларини баён қилдилар.
(Дедилар): бизлар ҳаммамиз фармонингдамиз.
Сенинг хизматкорингмиз, сенга
бўйсунувчимиз.

Шу хилда Рустам табиатли хокон,
(Ул жамоанинг) холини сўраш учун сўз очди.
(Уларни) инъом ва икром ила шод этди,
(Сўнг) у ердан байроғини Балх томонга қараб
кўтарди.

Рустамфармон Пирмуҳаммадхон Искандар нишонли хонни (Абдуллахонни) Хуросон томонга юришга қўймади; бир неча кун уни ваъда билан тутиб турди. (Шундай қилиб), неъмат эгаси (бўлган) амакиси ул ҳазратга, замон тақозосига кўра, Хуросонга юришига тўскинлик қилди. Ул ҳазрат (Абдуллахон) Балх амирларидан баъзисини (амакиси билан ўзи ўртасида) восита қилиб, Қаршини Худойберди султондан қутқазилгани (ва ўзига олиб беришни) илтимос қилди. Жаноб Пирмуҳаммадхон соҳибқироннинг бу илтимосига ризо қулоғидан жой бермади; уни қабул қилиш борасида ҳеч қандай сўз очмади. Сулаймон мартабали хон бу воқеадан хабардор бўлгач, (бундай) дедилар: (мисра:) *Карам — ҳақнинг кароматидир; адолат — Тангрининг адлидир.* Оллоҳ таолодан шундай умиддаманки, яқин (ора)да давлат ва саодат эшиклари бизнинг юзимизга очилади. (Мисра:) *Уни бошқалар очмасалар (ҳам) Тангри очади.*

Ўша кунлари Миёнколдан, Ўзбек султон хузуридан (Балхга) одам келиб Қарши ҳукумати талаб қилди. Пирмуҳаммадхон унинг (Ўзбек султоннинг) илтимосини қабул қилиб, Насафни олиш учун унга фармон юборди. Бу маънининг пайдо бўлиши ул ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) нозик хотирларига жуда офир келди. Бу воқеанинг содир бўлиши сабаб бўлиб, (узок) ўйлаб ўтирмадан Тангрига тавак-

кул қилиб, Жайхундан ўтиб, жиловни Қарши томонига бурди ва у мамлакатни қутқазилганига йўналди. Чунончи, бу воқеанинг тафсили (мана бундай) шарҳ қилинади.

УЛ ҲАЗРАТНИНГ (АБДУЛЛАХОННИНГ) ЖАЙХУНДАН ЎТИШИ ВА ТАНГРИНИНГ ИНОЯТИ БИЛАН КАСБИ⁵³⁶ КАЛЪАСИГА КИРИШИНИНГ БАЁНИ

Бу ходисанинг шарҳи шулки, Сулаймонмакон жаноб ҳазрат (Абдуллахон) сувнинг (Жайхуннинг) нариги тарафига ўтиб, ғойибдан мадад бўлишига мунтазир бўлиб турган вақтда, Мовароуннаҳр амирларининг бир тўдаси, масалан, амир Тўлак уйғур ва Али Мухаммад баходир ва бошқалар, замоннинг инқилоби ва давр(нинг) бузилиши туфайли саросима ва саргардон бўлиб, Худойберди султонга қарашли (бўлган) Касби қалъасига ўзларини олдилар ва тамом кунт билан унинг бурж ва қўрғонларининг бузилган жойини тузатиб мустаҳкамладилар ва ҳар (бир) кунгирасининг устига урушталаш байроқларини тикдилар.

М а с н а в и й:

У тўда қалъада (мустаҳкам) ўринлашди,
Оёқларини осмон чўққисига қўйдилар.
(Уни) қалъа дема, (балки) ғоят баланд бир
тоғдир,
Уни ўлчамок учун (ҳар қанча) арқону ип ҳам
қискадир.
Унинг баландлиги шу қадар камолга етганки,
Ундан (ҳар қандай) хаёлнинг қўли қискадир.
(У) бошини осмон (узра) баланд кўтарган,
Кунгирасининг сафи (эса) куёш бошига
аррадир.

Худойберди султон бу (аҳвол)ни эшитгач, қатор-қатор сипоҳ ва тўлқинлар каби бепоён лашкар билан уларни камал қилиш учун тезлик билан отланди ҳамда ўша қалъа атрофининг доира марказини ихота қилгандек, ўраб олди (ва қалъа аҳлини) ғоятда танг қилди. (Камал вақтида) ҳар иккала томондан зулм ва ситам тиллари доимо кўтарилиб, (бир-бирига қарши) ўткир найзалар отилди ва қаҳр отини бир-бирлари устига (қараб) чопдилар; карнай товушлари айланма фалак авжига, асир курраси⁵³⁷ юкорисига етиб, айланувчи осмон гўмбазига ғавво солдилар.

М а с н а в и й:

Карнайнинг овози шу қадар (баланд)
кўтарилган эдики,
(Ундан) фалакда фариштаннинг қулоғи қар
бўлган эди.

Хар доим хар икки томонда жанг учун,
Икки тарафдан (бир-бирига қарши) тиг ва ўқ
ёғарди.

Қамал чўзилиб кетгач, қалъа ахли бир-бирлари билан кенгаш қўлини илгари суриб, Жонбахт товочини бу воқеанинг суратини арз қилиш (ва) мадад сўраш учун аъло ҳазрат (Абдуллахон) мулозиматига юбордилар. Искандарнишон хон болалик чоғларидан бошлаб, хамиша улуг подшоҳ ва бахтиёр (киши) бўлишни (ўзининг) дили ойнасида акс эттириб юрарди. Иттифоқо, (унинг) ғайбнамо хоотири ойнасида шу маънонинг сурати юз кўрсатдики, Жайхундан ўтиб Насаф вилоятини ўзига қаратса. Шу маънига қарор бериб, тўхтовсиз иззат отини қўзғотиб йўналиш байроғини кўтарди ва шижоатли пахлавонлар ва довюрақ қахрамонлардан тахминан икки юзга яқин киши билан⁵³⁸ Жайхундан ўтиб, ўша мамлакат томонга қараб юрди.

М а с н а в и й:

Жамнишон, Хусравдек бахтиёр шох,
Зафар оёғини (ғалаба) узангисига қўйди.
Санокли киши билан Жайхундан ўтди.
Қаршини олмоқ учун (отининг) жиловини
бурди.

Душман томоннинг амир ва сардорларидан иборат минглаб суворийси урушга шайланиб, пана (ва) пистирмада турган чоғда, ул ҳазрат «маслаҳат битиб, кўнглинг қарор топгандан кейин, Тангрига таваккул қилиб, ишингни бошлайбер»⁵³⁹ (ояти)нинг ишоратига мувофиқ, рост ният ва холис эътиқод билан Тангрининг иноятига ва чексиз қувватлашига таваккул қилиб ўша оз сонли (киши) билан душман томонга (қараб) юрди. Бу шижоат ва мардоналик (хар қандай) ўлчовдан ташқари бир ҳол ва одат эди.

Б а й т:

Хосларнинг Тангри даргоҳида
Ажойиб ишлари борки, ҳеч ким (ўйлаб)
тополмайди.

(Хоннинг) қутлуг мавкаби Жайхундан ўтиб,
Киркқудук⁵⁴⁰қа етгач, ўша жойда (қамалдаги)

амирларнинг юборган кишилари ул ҳазратни кўриш шарафига мўяссар бўлдилар. (Улар) мазкур воқеани (хонга) шарҳ қилиб (қўмакка) ҳозир бўлишларини илтимос қилдилар. Ул ҳазратнинг тўғри фикрлари шундай эдики, хар тадбирнинг нақшини андиша қалами билан дил дебочаси ва қуёшдек (равшан) хотирлари лавҳасида тасвир қилса, тақдир суратининг худди ўзи бўлиб хижоб пардаси орқасидан юз кўрсатади. (Абдуллахон) бу ходисани эшитгандан сўнг, амирлари ва аркон давлатлари билан бу тўғрида кенгаш қилиб (айтдики), «Хаёл ойнасида шу ҳолнинг сурати акс этсинки, аввало Касби томонга қасд қиламиз, (лекин) йўналиш юзини Қарши томонга қаратиб, унинг қалъасини қамал қиламиз. Агар душман бу воқеани эшитиб қолса, Касби қамалини тарк қилиб, Насаф йўлидан (орқага) қайтиб кетади ва бизнинг (остонамизга) илтижо қилган тўда душман бандидан озод бўлади». (Хон) ҳозир бўлганларнинг ҳушёр қулоқларини (мана шу) дур ва гавҳарлар билан оғир қилгач, у ердан Насаф томонга юрди ва Зиёвуддин товочини Касби томонга, (қамалдаги) амирлар ҳузурига юборди, токи (у) ул ҳазратнинг саодатли қадамларидан (уларни) хабардор қилсин. Зиёвуддин товочи душман қалъага ёпишиб турган вақтда хандақ⁵⁴¹ четига бориб қолди (ва) хийланайранг билан жанг орасида кўрғонга кириб олишни истади. Ногоҳ душман сипохи унинг (бу) холидан хабардор бўлиб қолиб, уни (тириклайин) қўлга туширишга уриндилар, (лекин) у ўзини оғир қийинчилик билан хандаққа отди (ва) овозини баланд қилиб (қалъа) ичидаги (амир)ларни бирма-бир чакириб, ўзини уларга танитди ва аъло ҳазратни (Абдуллахонни) бу ерга келаётганлиги хабарини уларга етказди. Қалъа ахли бу воқеани англаб, ниҳоятда хурсанд бўлганликларидан шодлик ноғорасини чалдилар; муборакбод овозасини ва хурсандлик ноғорасининг садосини қўкка чиқардилар. Душманлар Зиёвуддинни қўлга тушириб, Худойберди султоннинг ҳузурига келтирдилар. (Худойберди султон ва унинг одамлари) ундан бўлган (бор) гапларни бирма-бир сўраб олдилар. Худойберди султон хоқоннинг (Абдуллахоннинг) Насаф томонга келаётганидан хабар топиб, қалъанинг қамали ва уруш маърақасидан юз ўғирди ва саросималик билан чекиниб, ўз марказига (Қаршига) қараб юрди. Аммо аъло ҳазрат (Абдуллахон) Оқтепага етганида Темур-

хожа Сайид Отойи⁵⁴² ул ҳазратнинг мулозиматларини топди. Искандар шавкат(ли) хоқон душманнинг (орқага) қайтган хабарини билмай туриб, жаноб саодат мартабали (яъни Темурхожа) билан, Касби қалъаси билан Қарши қўрғонидан қайси бири (усти)га юриш (зарурлиги) борасида кенгаш қилди. Жаноб сайид тамом марҳамат килиб деди: «Шу муносибки, Касби томондан душман устига борайлик; бизлар ташқаридан бориб, қалъа аҳли ичкаридан чиқиб, уларни ўртага олсак, (ажаб эмас, душман устидан қолиб келсак). Шунинг учун аъло ҳазрат жаноб сайид билан бирликда (камалдаги) амирларга мадад бериш учун (Касбига қараб) жўнадилар. Душман бошқа йўл билан Қаршига қараб юргандан сўнг, ул ҳазрат (Абдуллахон) Касби қалъасига ташриф буюриб, жаҳондорлик маснадига қадам қўйди ва ғалаба байроғини комронлик авжига чиқарди. Қалъа аҳли итоаткорлик ва фармонбардорлик қадами билан чопиб келиб, (унинг) оёқларини ўпиш шарафини топдилар; (унга) ихлос ва бандалик арз қилиб, ёлвориш юзини ерга қўйдилар ва давлатхоҳлик ҳамда унга бўйсунуш бобида тўғрилиқ кўчасида турдилар.

(Н а з м:)

Барча ул хусрав олдида сарафроз (бўлди).
Ожизлик билан юзларин ерга қўйди.
Искандар туғли хоннинг иқболи учун,
Хар бири оғзини дуога очиб (дедилар):
«Жаҳон мулки (сенга) мусаллам бўлсин,
Олам сенинг номингга мусаллам бўлсин.
Замона келини сенинг комингда бўлсин.
Жаҳон сенга банда, олам кул бўлсин».

Ул ҳазрат ўша қалъада мардлик ва шижоат кўрсатиб, қўрқинчлик ва хавфли кунларда маҳкам турган (ўша) гуруҳни шохона лутф ва марҳаматлар билан сийлаб, инъомлар бериб, (уларни) вазифаларга тайинлаб, яхши ваъдалар ва сийлашлар билан мумтоз қилди. Али Мухаммад баҳодирни ўзининг оталиғи шарафи билан мушарраф қилди (ва унинг) мартабасини баланд қилиб, (унга) ниҳоятда меҳрибончилик ва ғоят каромат ҳамда марҳаматлар кўрсатди.

М а с н а в и й :

Қадр юзасидан соҳибқирондек (хон)
Бахтиёрлик тахтига (пешвоз) чиқди.

Бахту давлат туғини баланд қўтариб,
Сипоҳни иззатли чодирини остида тутди.

ХУДОЙБЕРДИ СУЛТОННИНГ СОН-САНОҚСИЗ ЛАШКАР БИЛАН (АБДУЛЛАХОННИНГ) ФИРУЗАСАР АСКАРИГА ХУЖУМ ҚИЛИШИ ВА ШИКАСТ ТОШИБ ЧЕКИНИШИ

Ул ҳазрат (Абдуллахон) Касби қалъасига кириб, халофат курсисига ўлтириб, фитна ва зулм эшигини жаҳон аҳли ва одам тоифалари болалари(нинг) юзига ёпгандан сўнг, Худойберди султон иккинчи марта замон ҳодисаларидан ҳам ортиқ сипоҳ ва санаб бўлмайдиган кўп лашкар билан қўтли ҳазратни қамал қилиш учун йўналиб, Касбининг атрофни аскаргоҳга айлантирди ва уруш асбобларини ҳозирлаб, итоат қилмаслик байроғини (баланд) кўтарди.

М а с н а в и й :

(Тангрининг) ҳукми ва тақдири билан
соҳибқирон хон,
Ўша Қайвоннишон қўрғонга киргандан
кейин,

Насаф томондан ёмон табиатли душман,
Бахтиёр шох қасдига юзланди.
Сон-саноксиз кўп аскарини (жойидан)

кўзғотди.

(Уларнинг) барчаси (мохир ўк отувчи ханжар
санчувчи (эди).

Уруш ва фитналар дарёсининг тимсоҳи (эди).
Ўч олишда тўлқинланган бир денгиз эди.

(Худойберди султон) ўша қалъанинг
атрофига лашкар келтирди
(Ва уни) ой қўрғонлагандек қилиб ўраб олди.

Хон сипоҳининг уюми ғоят зоҳир бўлишига қарамай, ҳар бир (сипоҳи) номус мақомида ва ҳар бири жанг ўрнида турар эди; жонларидан қўнғил узиб, оташнишон тигларини адоват захари билан сўғориб, ҳазрат (Абдуллахон)нинг фармонига мунтазир бўлиб турдилар, токи иккинчи куни (назм): *Тонг байроғи (шарқдан) дур очиб, Юлдузлар тўдаси (осмондан) қочганда, музаффар (ва) мададкор хоқон юлдуздек (кўп) лашкарга буюрди: «Барча сипоҳ отга минсинлар! (Ва шайланиб) жангга ҳозир бўлсинлар».* Фалак қудратли султоннинг турғун юлдузлардай собит ва жангоҳда фалак қутбидай мустаҳкам, жангу жадал заминидан осмоннинг айланиш ўқидан (ҳам) тезюрар лашкари тоғ танли, дев шаклли барғуствонлик отларига мин-

дилар ва дарвозадан чиқиб, душман сипохи қар-
шисида маймана, майсара, қалб ва чаноҳ түз-
дилар ва (уруш) асбобларини тақиб, паҳлавон-
лик худини бошга кийиб, фитна ва жанжал учун
қўтарилдилар⁵⁴³.

М а с н а в и й:

Шоҳ Касби (қалъаси)дан чиққанда,
Ер фалак сингари ҳаракатга келди.
Паҳлавонлар кинадан денгиз тўлқиндай мавж
урди.
(Ҳатто) жавшанлари остида ҳам кинагўш
эдилар.
Гард орасидан (тоғдай) пайдо бўлган лашкар
Сийрак қора булутлар орасидан ярақлаб
турган юлдузларни эслатарди.

У тарафдан ҳам кўп сонли лашкарлар ва
довюрак паҳлавонлар, (қидирганда) хаёлнинг
суратхонасида ҳам топилмайдиган артиб ва ин-
тизом билан, барчаси ғунча ва лола каби фиру-
за ва лаъли ҳафтони*ни кийиб, наргис каби зар
қулоҳини бошга қўйиб, тол (барги) каби тигни
(баланд) қўтардилар ва хоннинг лашкарига
муқобил бўлиб, маҳалларнинг четларида саф
тортдилар.

М а с н а в и й:

Иккинчи томондан кинадор душман
Жанг учун (шайланиб) саф тортди.
Сипоҳлар бошдан-оёқ ҳаммаси тиг урувчи,
Оғир гурузиси кўзлари билан катта тошни
ёрувчи (эди).
Бир гуруҳ бошига тож ва (қолган) ҳаммаси
дубулға (кийган).
Барчаси санубардек паҳлавон,
Ботир, дадил, урушда синалган (эди).
Бошдан-оёғигача жавшан билан ўралган (эди).
Нихоятда ғазабли жанговар суворийлар,
Барчаси шер шакли, бўри башара (эди).
Барчаси шер чангал ва шамшир урувчи (эди),
Далир, кучли, барваста ва саф ёрувчи (эди).

Ҳар икки томондан (урушувчи) тарафлар-
нинг паҳлавонлари жангга кирганларида хон
сипохи томонида Майманада Али Муҳаммад ба-
ходир, Жовим баходир ва Али Мардон бахо-
дир жами бошқа мард амирлардан ҳар бири
қоронғу кечада жон олувчи, ўқ билан чумо-

ли(нинг) кўзини ва илон(нинг) кўксини (уриб)
тешадиган яшин нишонли найзаси(нинг) шуъла-
си билан, душманларнинг (ичидаги) оташдонга
олов ёқадиган бир тўда (лашкар) билан жанг
бошладилар. Майсарада Икким мирохўр ажал
гавҳари ойнасида юз кўрсатадиган ҳаво ранг
тиғи билан фитна қўзғотувчи қолган паҳлавон-
лар билан бирга (жангга кириб) қиёмат кунини
намоён қилди. Ул тарафда шижоатнишон
суворийлардан бир тўдаси отларнинг қулоғини
найза учи билан безаб, ҳаммалари бирдан (душ-
манга) ҳамла қилдилар. Ҳар иккала лашкар
яшинасар тиглари билан бир-бирлари (усти)га
отилиб, арслон, қоплон, фил, эчкимар каби
буралиб, дарё тўлқинлари суратида бир-бирла-
рига аралашиб кетдилар.

М а с н а в и й:

Икки томон сипоҳининг оралари танг бўлди.
Тўё бир қора булут чиқиб (қуёшни) тўстандай
бўлди.
Унинг ёмғири (отилган) ўқ, (урилган)
шамшир бўлди.
(Ва) ундан олам кир* дарёсига айланди.

Қон тўқувчи найзалари(нинг аксидан ҳаво-
нинг юзи нур сочувчи шаҳоб⁵⁴⁴га тўлди. Тигла-
рининг босқинчилик шуъласидан қуёш(нинг) кў-
зи наргис каби ярақон** сариқлигини олди. За-
мона душманлар(нинг) иқбол кундузини бахт-
сизлик кечасига етказди ва уларнинг давлат қуё-
шини шумлик заноби*** арқонига боғлаб, мар-
ҳумликка мункасиф**** қилди. Жонни овлов-
чи ажал умрлар қулоҳини хиёнатчи аскарлар
(бошидан олди ва ўлганлар(нинг) жасадлари-
дан (уруш) майдони сахни Ҳарумон⁵⁴⁵ тоғи би-
лан баробар бўлди.

М а с н а в и й:

Ўша майдонда кимки бўлса, жонини
(Тангрига) топширди.
Ажалдан бошқа ҳеч ким жонни олиб кетмади.
(Уруш дастидан) ер юзидан абадийлик кетди.
(Ҳатто) Хизр⁵⁴⁶ (ҳам) яшашдан ноумид
бўлди.
(Кесилган) бошнинг кўплигидан ер (ҳеч)
шаксиз,

* Ҳафтон — зирех (ўқ ва тиг ўтмайдиган уруш кийими,
қосовут) остидан кийиладиган пахталик тўн; кафтан.

* Қир — катрон, қора сақич.

** Ярақон — сариқ касали (қаранг: Ғиёс ал-луғат, 567-бет).

*** Зааб — дум, қуйруқ; қуйруқли ёки думли юлдуз.

**** Мункасиф — қуёш тутилиши; бу ерда тақдирини қаро
қилди маъносига.

(Баландликда) осмон тепасидан ҳам юқори бўлди.

(Нихоят), Худойберди султон душманлик ва жанжал қўли боғлиқлигини кўргач, яна чекинишни мақбал топиб, «алфирор»⁵⁴⁷ оятини тилга олиб уруш майдонидан юз ўғирди ва (тирик қолган) санокли кишилари билан чекиниш водийси бўйлаб қочди.

М а с н а в и й:

(Худойберди) султон ўша майдонда бир иш қилолмагач,

Чекиниш томон байроқ кўтарди.

Тангрининг лутфидан мадад ололмагач,
Уруш майдонидан (отининг) жиловини

бурди.

(Хоннинг) зафар қудратли сипохи тўдасидан
Уруш мардлари енгилдилар.

Душманлик йўлини банд кўрганларидан сўнг,
Оёқларини қочиб йўли (сари) кўйдилар.

Осмон(нинг) қувватлаши ва Парвардигорнинг инояти билан иқбол тонги хон давлати(нинг) матлаидан, саодат уфқидан чиқиб, Тангрининг шамоли чексиз иноят томонидан эсгач, ғалаба туғлари ва зафар байроқлари осмон авжига, ой ва қуёшдан ҳам юқори кўтарилгач, зафарлик ноғораларнинг садолари (кўм-)кўк осмондаги фаришталарнинг қулоғини қар қилгач, (хоннинг) зафарасар аскарлари кўп ғанимат* ва аслаҳалар(ни) қўлга туширдилар. Аъло ҳазрат (Абдуллахон) ўша уруш майдонида жон бериб-жон олган (аскар) бошлиқларининг қадру мартабаларини марҳамат ва иноят юзасидан сарварлик фалаки авжига чиқарди⁵⁴⁸.

М а с н а в и й:

Жаҳон ғалаба ва зафар эшигини

Адл ва ҳақиқат қилувчи шаҳаршоҳнинг юзига очгач,

Зафарпеша, юлдуздай саноксиз тўда

Хад-хисобсиз (асиру) ўлжалар олди.

Жанг майдонида бўлган жами (аскар),

Ному номусларисиз ўз жойларидан силжимаганлар.

Ўша таҳликали, жон фидо водийда,

Бир жойга чидамлилиқ қадамини

қўйганларга,

(Хон) ганжу гавҳар хазинасининг эшигини

очди.

Жуда кўп нақдиналар инъом қилди.

(АБДУЛЛАХОННИНГ) САОДАТАСАР АСКАРЛАРИ БИЛАН ТЎҚНАШМОҚ УЧУН ДУШМАННИНГ ИККИНЧИ МАРТА ИЛҒОР ЮБОРИШИ ВА (ОҚИБАТДА) БАХТИЁР ЛАШКАРНИНГ (УНИ) ТАДБИР КАМАНДИГА БАНД ҚИЛИШИ

Бу (яъни юқорида зикр этилган) воқеадан бир неча кун ўтгач, бахтиёр ҳазрат (Абдуллахон) сипоҳ бошлиқларидан бир тўдасини батамом шайлаб, Қарши атрофини талашга юборди. Худойберди султон бу маънидан огоҳ бўлиб, (хоннинг) зафарли лашкарини дафъ қилиш учун (унга қарши) кўп қўшин юборди. Иттифоқо, соҳибқироннинг паҳлавонлари уларнинг келаётганини сезиб, бир (жойда) пистирмага яшириниб турдилар. У жамият (яъни Худойберди султоннинг кишилари) улардан тамоман беҳабар олдидан ўтиб талон-тороғ қилиш учун Қасбига қараб юрдилар. Искандарнишон ҳазрати хон уларнинг келаётганини билиб, паҳлавонларидан бир қисмини дафъ қилиш учун уларга қарши юборди. Улар душман сипоҳи билан йўлда тўқнашиб, урушиб турганларида (пистирмада) яшириниб, фурсат пойлаб турган гуруҳ душманнинг орқа томонидан келиб, у билан жанг бошлади. Душман лашкари бало гирдоби ўртасига тушиб, (хоннинг) зафарасар лашкари уларни олди ва орқа (томон)ларидан ўраб олиб, паҳлавонликнинг додини бердилар.

М а с н а в и й:

Икки томон сипоҳи ҳаракатга келиб,

Икки томондан уруш майдонига тушдилар.

Найзаларнинг тиллари шу қадар узун

бўлдики,

(Ҳатто) қалбаги сир (ҳам) ундан яширина

олмади.

Ҳар томондан паҳлавонлар сурон солдилар.

Иккинчи бор қўлларини баланд кўтардилар.

Жониворлар туёғидан замин ҳориди.

(Гўё). «икки тоғ ҳаракатга келди», деб

ўйлайсан, (киши).

Ойна шуъласидек тилларнинг ярақлашидан

Офтоб ойнаси (тамоман) қоронғулашди.

Тиғу табар*ларнинг чақир-чуқирдан

Фалакнинг қулоғи (тамом) қар бўлди.

Оқибатда, душман сипоҳининг умид (ворлик) қуни ва бахт юзи қора бўлди. Ўша гуруҳ зўр ваҳима ва хавфга тушиб, ночор оёқларини уруш майдонидан олиб, чекиниш водийсига

* Ғанимат — ўлжа.

* Табар — болтага ўхшаш, дастаси узун бир ҳарбий қуроқ.

кўйди. Зафар асарли лашкар душман (томон)дан тахминан етмиш ёки ундан ортиқроқ кишини асир олиб, ғалаба билан жаҳонгир ҳокон (Абдуллахон) ҳузурига қайтди. (Хоннинг) ҳукми билан (уларни) ўч тифидан ўтказдилар. Вассалом.

Бу воқеадан сўнг қуёш толеъ(ли) хон Насафнинг истилосига қасд қилди (ва) Касбидан тартиб ва интизом билан чиқиб, ўша томонга юрди. (Насаф) қалъаси атрофига ташриф қилгандан сўнг (ҳар) икки томоннинг паҳлавонлари фитна отини қўзғотиб, (ҳар) икки фитначи гуруҳ бир-бирига ҳамла қилдилар. Ўша қўрқинчли чоғда зафарасар лашкар(нинг) паҳлавонларидан бири (яъни) Валижон мирзоннинг биродари, шижоатли паҳлавон амир Иқимбий жалоир биринчи бўлиб (қалъа) дарвозаси эшигига чопиб бориб, дарвозанинг занжирбандига шамшир уриб қайтди. Худойберди султон зафарнишон сипоҳнинг зарбасидан (қўрқиб), қалъа ичида истехком қилиб яширинган эди. (Шунинг учун ҳам) қалъани осонлик билан қаратишнинг иложи бўлмади. Шу туфайли, ҳазрат (Абдуллахон) аркони давлат(нинг) илтимоси билан (отининг) жilовини уриб, мансаб ва ҳашамат марказига (Касбига) қайтди. Ул ҳазрат Касбига қайтаётганида (унинг) шижоат ва замирилик овозаси (ҳамма томонга) таралганида, атроф ва жонибларда йигитлар ва паҳлавонлар, масалан, яхши тадбирли амир Ганжиали баҳодир қанғли ҳамма хешлари билан, Хожамкул девона бошқалар билан (хоннинг) қутлуғ мавкабига келдилар ва (унинг) ходимлари, қуллари ва тобелари каторига кирдилар. Ул ҳазрат (Абдуллахон) буларнинг ҳар бирини махсус иноятлар билан ғоятда хослаб, шохона сийлашлар билан баланд мартабаларга кўтарди.

**ИЗЗАТЛИ ВА ШАРАФЛИ ҲОҚОННИНГ
(АБДУЛЛАХОННИНГ) ДИЛКАШ ВИЛОЯТ НАСАФНИ
ОЛИШ УЧУН (ЯНА) ЮРИШИ, ҚИЛИЧ ҚОРА СУЛТОН
БИЛАН ТЎҚНАШИШИ ВА ТАНГРИНИНГ ИНОЯТИ
БИЛАН (УНИНГ) УСТИДАН ЗАФАР ТОПИШИ**

Қутли хабар хикоячилар бу воқеани шундай баён қиладиларки, аъло ҳазрат (Абдуллахон) ҳамиша жаҳон очувчилик туғини подшоҳлик фалакининг авжига кўтаришни ва (бу билан) ҳар вилоятнинг бандалари, ожиз ва заифларнинг ҳоллари чаманини хужум ва босқинчилар(нинг) тиканларидан тозалашни истарди. (У) Касби вилояти устида истило байроғини кўтаргандан ке-

инин, Насаф қишлоқларидан баъзисини зафарасар лашкарига танҳо⁵⁴⁹ қилиб берди.

Али Муҳаммадбий оталиқ паҳлавонлардан бир тўдаси билан Насаф дарвозасигача чопиб борди. Ундан сўнг (хон) Тангрининг ҳукми бўйича буюрдики, «Паҳлавонлар денгизининг тимсоҳлари ва баҳодирлик ўрмонининг қоплонлари Қарши томони юзлансинлар ва бузғунчиларни илдизи билан қўпоришда саркашлиқ, фитна ва фасодни дафъ қилишда кўп тиришсинлар». Зафаршиор сипоҳ ва ғалаба асар(ли) лашкар олий ҳукмга фармонбардорлик юзасидан кина камарини маҳкам боғлаб, жанг қулочини кериб, ўша вилоят атрофидаги кўп жойларни таладилар ва душман аскарларидан кўпини ўч тифидан ўтказиб, (уларнинг бошларини) ҳалокат тупроғига улоқтириб ташладилар.

Б а й т:

Иқбол буржининг ойи, замона хони,
Сурайё тахтли, фалак остонали (хон).
Насаф шаҳри атрофларини олмоқ учун
Ҳар тарафдан сипоҳ тўплади.
Юлдуз гуруҳли шохнинг фармони билан,
Юлдуз гуруҳли, фариншта шукуҳлининг
хоҳиши билан

(Кўп сонли) номдор лашкар,
Уруш учун Насаф томонга юз кўйдилар.
Бундан душман тўдаси хабар топгач,
(Отининг) жilовини уларнинг дафъи учун
бурди.

Ҳар икки тараф юзма-юз бўлди.
Серфитна, кина ахтарувчи суворийлар,
Тўқнашув расмию одатин тутиб,
Бир-бирига ўтқир тиф санчдилар.
Сипоҳларнинг кўп ҳаракати ва можаросидан
сўнг,

Шохнинг душманлари чекиндилар.
(Шундай қилиб) иккинчи бор шаҳриёр(нинг)
лашқаридан

Душман қочиш йўлига тушди.
Чекиниш байроғини кўтаришлари билан,
Паҳлавонлар Насафни яна таладилар.

Нихоят, Худойберди султон зафарнишон сипоҳнинг талон-торожидан сикилиб, Қарши вилоятини ўша вақтда Кистон Қора султоннинг ўғли Қилич Қора султоннинг суюрғоли⁵⁵⁰ бўлган Соғарж тумани ва унга қарашли ерларга алмаштиришдан бошқа чора топмади. Шундай қилса, (зора) бу маънининг сурати юз очиб, Қилич Қора султон Қарши вилоятига кирса;

ҳазрат (Абдуллахон эса) ўз амакиваччасини риоя қилиб, Қарши ҳокимлигини унга қолдирса ва (Қаршини) олиш пайига тушмаса. (Шу муносабат билан) икки тарафдан амирлар борди-келди қилишиб, бу хусусда музокара олиб бордилар ва битишувга келиб, Худойберди султон Насаф қалъасини Қилич Қора султоннинг амирларига, масалан, Бўри оталик, Тугош девонбеги⁵⁵¹ ва Чучук парвоначи⁵⁵² ва бошқаларга топшириб (ўзи) Соғаржга кўчди. Аъло ҳазрат (Абдуллахон) бу алмашувдан хабар топгач, мазкур йилнинг охирларида⁵⁵³, тўхтовсиз (равишда) ғолиб сипоҳи билан Касби қалъасидан (чиқиб) Насаф вилоятини истило қилишга отланди. (Қарши) қалъасининг қўрғони ва атрофига (келиб) жойлашгач, юлдуз сипоҳли подшоҳ, бурж атрофининг қуёши, фалак қўрғонига (ўзининг) зарнишон байроғини тиккач, олтин тигини белига осиб, зар қопланган худни бошига кийиб, фалак майдонини юлдуз лашкардан тозалаган чоғда маснавий: *(Яъни) эрта тонгда бу қутли чехрали шоҳ қуёшидек заррин шамширини кўтарди.* Сабзаранг ўша қалъани олмоқ учун у илдам, ола отда келди. (Сўнг) шарафли ҳумоюн ҳукм тарқалдики, нусратпаноҳ сипоҳ, душманчилик қўлини (баланд) кўтарсин ва юзини қалъа томон қаратиб, урушга кирсин.

М а с н а в и й:

Саодатасар шохнинг фармони билан
Лашкарнинг паҳлавонлари (белга) камар
боғлади.

Бўри овловчи, тез жанг этувчи қоплонлар,
Жанговар шерлар каби чангал(ларини)
очдилар.

Одам ўлдирувчи, кина истовчи паҳлавонлар,
Ҳаммаси қўрғон томон йўл олдилар.
(Ва улар) ҳар томондан сурон* солдилар,
(Душманнинг) қонини тўкмак учун
ташландилар.

(Хоннинг) оқибати яхши, (ҳар қандай) подшоҳнинг вужуд қўрғонига раҳна солиб, ҳаётнинг бақоси йўқ деворини қулатадиган, тайинлаб қўйилган ажалдек сипоҳи зирех ва ҳафтон этакларни белларига маҳкамлаб, тура⁵⁵⁴ ва чапарни⁵⁵⁵ кўкракларига тўсиқ қилиб, қўрғон томон юзландилар. У тарафдан қалъа аҳли ғоят кўркүв ва изтиробдан қон тўкувчи ва фитна

* Сурон — бир-бирига қарши турган жангчиларнинг жангга ундовчи кучли хитоби, чақирик; «Ура!» маъносига.

кўзготувчи қўлларини ўлдириш, мудофаа ва ураш учун очдилар. Камончилар (ҳар) атрофдан бало ёмғиридек ўқ ёғдириб, паҳлавонликнинг додини берди(лар). Бир тарафдан жами қахрамонлардан (бир тўдаси), масалан, Иқим мирохўр, Иқимбий жалоир ва Бойбахти қўнғирот ва бошқалар олдинга (қараб) юриб (ва) урушни илгари суриб, қалъанинг ташқи томонини олдилар; ички қалъа аҳли билан (эртадан-кеч ва ундан) кундузга қадар (жанг қилиб) шижоат ва ботирлик кўрсатиб турдилар.

(М а с н а в и й):

Икки гуруҳ паҳлавонлари (деворнинг)
баланду пастида,
Курашда шернинг наъраси каби кучли
(эдилар).

Бир-бирларига қарши жангу жадалга
отилдилар.

(Ва) ҳар тарафдан бало ўқини ёғдирдилар.

(Ва) ҳар томондан жон олуви новак*

Ажал ўқидек жонга қасд қилди.

Ўша куни иккинчи тарафдан (яъни қамалдагилардан) лашкар паҳлавонларидан Жаъфархон қипчоқ ва бошқалар паҳлавонларча тиришув ва баходирларча олишувни жойига қўйдилар. Оқибатда, бу гуруҳдан Жаъфархон (қипчоқ) ва у жамоатдан (яъни Абдуллахон лашкардан) Бойбахти оғир ярадор бўлиб, фано уйдан бақо саройига юзландилар.

М а с н а в и й:

Бу фоний дунёда ким ором кўрди?
Ким унда мангу бўлиб, мақсудини топган?
Бу (омонат) хонадондан ким (у дунёга)
кўчмади?

Ким (бу) дунёда бало ўқини емади?
(Қачонки) бу чарх қалъасидан ҳалокат ўқи,
Ҳамма вақт жаҳон аҳли устига ёғиб турганда.

Баланд мартабали жаноб Ёрмуҳаммад отақа ва соҳибтадбир амир Жонкелдибий ҳам (бу жангда) мардлик кўрсатдилар ва (қалъа) дарвозасига яқин келиб, шижоат аломатларини намён қилдилар. Ниҳоят, бу икки амир ўқ захми билан яраланиб, мақсудга етмай (орқага) кайтдилар.

* Новак — киприк, ўқ. Бу ерда — камон ўқи маъносига.

Н а з м:

Қалқонни тушир! Бу кўрқинчли
камонхонада
Ходиса ўқидан ҳеч кимни омон кўрмаймам.

Ҳар икки томон паҳлавонлари жанг (сафи)ни ёриб ўтиб, қўлларини жангдан тортганларидан ва қайтиш қўлларини кўтарганларидан сўнг, амирлар аъло ҳазратга (Абдуллахонга) арз қилдилар: «Қилич Қора султон бир тўда паҳлавонлари билан мазкур вилоят(нинг) музофатларидан бўлган Ўғонақ мавзеи⁵⁵⁶га (келиб) тушди; уғруқ⁵⁵⁷ини бўлса ўша қишлоқ ичига қўйиб, унинг (тамом) атрофини кўчабанд⁵⁵⁸ қилди. (Энди) шу муносиб бўладики, (Қарши) қалъаси ёнидан жилиб у томонга (Ўғонақга) юрсак. Агар ғавғо қўзғолмасдан бурун (бу) вилоятни таслим этсак, (унда Қарши қалъасини олмоқ учун) уруш ва жанжалнинг пайидан тушмаймиз; ўлим ва бузғунчилик андишасини қилмаймиз. Бордию, у (Қилич Қора султон) итоатдан бош тортса, унда не маслаҳат бўлса унга амал қиламиз». Бинобарин, Искандарфармон хон амирларнинг маслаҳати билан шу вақтнинг ўзидаёқ қалъа ёнидан силжиди ва гардунсавлат, Баҳром шиддатли лашкари билан жанг оҳангини чалиб, (Қилич Қора султон) томонга жўнади.

Б а й т:

Жаҳоннинг мадори (Абдулла) хоқон
қўзғолди
Уч юз паҳлавони⁵⁵⁹ билан қалъа атрофидан.
Урушга қасди билан ўйноқи отини қўзғотиб,
Душман томон (маҳкам) бел боғлади.

**ЗАФАРЯЗАҚ* СИПОҲНИНГ ҚИЛИЧ ҚОРА СУЛТОН
БИЛАН ЎҒОНАҚ МАНЗИЛИДА ТЎҚНАШУВИ**

Уларнинг ораларида уруш юз бергач, иқбол лочини қанотини баланд парвоз учун ёзди ва қутлуғ, зафар фолли бахт қуши жанг майдонидан парвоз қилди.

М а с н а в и й:

Ҳар икки томонда саф тортилгач,
Байроқларини ҳар бурчакдан кўтардилар.
Най нола қилди, ногора фарёд кўтарди.

* Язақ - қоровул, кўрқинч.

Обнус* бу осмон тигради.
Қарнай овози фалақдан ўтиб,
(Ундан) тоғу дашт ҳаракатга келди.

Ўша икки лашкар бир-бирлари қаршисида саф тузиб, бениҳоят қаҳрамонликлар ва ғоятда паҳлавонликлар билан кина байроқларини (баланд) кўтариб, сурон солдилар. Найнинг нола-си ва ногоранинг хурушидан тўнкарилган фалак гумбазига ғавғо тушди; паҳлавонларнинг наъра ва фарёдлари овозаси фалак авжи ва чархи гардун⁵⁶⁰га чиқди.

М а с н а в и й:

Ногора зарби ва наъранинг жўши шундай
(кучайдики),
Фалак (ўз) қулоқларига маҳкам қилиб пахта
тикиб олди.
От(лар) оёғи остидаги тупроқнинг гарди
Юлдуз кўзига сурмадек бўлди.

Аъло ҳазрат (Абдуллахон) томонидан Иқим мирохўр, Иқимбий жалоир ва Мирзо Валижон жалоир сингари далирлик майдонининг суворийлари, шижоат водийсининг қурашчилари биринчи бўлиб (душман томонга) от солдилар ва жон олувчи тифларини қинидан чиқариб, кина камонларини сабрлик қўлига олиб, (Қилич Қора) султоннинг лашкари устига ташландилар; (уларнинг) булутдек камонларидан ёмғирдек ўқлар ёғиб, тиф ва найзаларининг шуъласи чакмоқдек порлади.

М а с н а в и й:

Икки лашкарнинг ҳайқириқлари шу қадар
баланд бўлдики,
Қўрқувдан арқон ҳам ўзига ўралди.
Олмос тусли тифнинг қон тўкувчилигидан,
Ер қон дарёси(нинг) мавжидан тўлди.
Табарзин**нинг зарбидан ва найзанинг
захмидан,
Суворийлар (чидолмасдан) отларидан
тўнкарилиб тушдилар.

Ҳар икки томоннинг шуқуҳлик лашкари бири-бири билан қўшилиб, бир-бирига ташланиб уруш қилиб турган чоғда, ногоҳ (Қилич Қора) султон тарафидан бир киши (жанг) майдони ўрта-

* Обнус - қора тусли, қаттиқ ва хушбўй дарахт; қора. Бу ерда қон-қора осмон маъносидан.

** Табарзин - урушда қўлланиладиган кичик болта.

сига кириб бир хатни кўрсатди. (Унинг) мазмуни шундайки, «Хазрат (Абдуллахон) уруш водийсидан чиқиб, шундай қилсинларки, Хузор⁵⁶¹ (кальаси)га кирсинлар, биз (эса) Насаф қальасига киремиз, (сўнг) Балхга, неъматлар эгаси амакимиз Пирмухаммадхоннинг ҳузурига киши юбориб, бу маънини (унга) арз қиламиз (ва) у киши нима буюрсалар, шунга амал қиламиз». Аъло ҳазрат бу арзни (ўзининг) ризо қулоғига олмади ва берган жавобида бундай деди: «Фитнани босиш учун улар Хузорга боришлари керак; биз Қаршига (қараб) юрамиз, (сўнг) бир кишини саодатнишон амакимизга (Пирмухаммадхонга) юбориб, бу воқеани арз қиламиз. Кўрамиз, нима буюрадилар; унда нима содир бўлса, бошни итоатдан товламаймиз». Қилич Қора султон бу маънига ризо бўлмади ва ўз одамларини тўхтовсиз равишда жангга ташлади. (Шундай қилиб), яна иккинчи бор уруш кунларининг қахрамонлари ва (жанг) майдонининг жонбозлари баргуствон отлари*ни чопдириб бир-бирларига хамла қилдилар ва ўша савлатли майдонда курашиш асарларини зоҳир қилиб, (ўз) жонини ҳалокат гирдобига ташладилар. Бош — бошлиқларга қаттиқ юзлик кўрсатади; олмоснишон ханжар бошлиқлар гарданига ҳақорат тилини чўзди.

Н а з м:

Уруш куни (бу) фитна кидирувчиларнинг, Кина отлари (уларнинг) тақимлари остида келди.

Тиф дастасини оғиздан қўлга олиб, (Сўнг) таъна қилиш учун тил келди. Яна маҳбубларнинг танг даҳанидек, Қон тўқувчи ўқ(лар) оғиз очдилар. Бас, (уларнинг) бош мағизлари ерга тўкилди. Шунинг учун гурзининг боши (кўп) гангиди.

Атроф ва тевақадан зафар отли паҳлавонлар ҳар қанча зўр душманлик ва фитна қўзғотувчиликлари билан (бир-бирига қарши) кучли хамлалар қилсалар ҳам, тўла шижоат ва ғоятда мардликларидан, иккала гуруҳ тоғдек (муствакам) ўринларида барқарор бўлиб турдилар.

Ўша куни шаркнинг султони (яъни қуёш) зафармаоб тифларини интиком қинидан чиқариб, баланд зарринқубба забардаст бошини баробарлик чегараси учига етказган вақтгача

* Баргуствон отлар — устига ўқ ва ярққ ўтмайдиған маҳсуус ёшиқ ташланған отлар.

(яъни чоштгохгача) ҳар икки лашкар бир-бирига қарши низо ва душманликда бўлдилар. Гоҳ нусратпаноҳ сипоҳ душманларни ўрнидан силжитарди; вақти-вақти билан (Қилич Қора) султоннинг паҳлавонлари соҳибқироннинг қахрамонларини ўз ўрнида тек қўймас эди. Оқибатда, Сулаймонмакон хоннинг қазожараён фармони билан чухра⁵⁶²лардан бир гуруҳи кина камарини жанг қилиш учун маҳкам боғлаб, душманлик қўлларини очдилар (ва) уруш ва ўлдириш оловини ёндириб, жанг водийсига қаддам қўйдилар.

М а с н а в и й:

Иккинчи бор ҳар икки томон (бир-бирига) ташландилар. Қон тўқувчи найзаларини (баланд) кўтардилар. (Чакконлик билан) ҳадангдек⁵⁶³ ўққа қўл очиб, Тифни кинидан тўхтовсиз суғурдилар.

Иккинчи марта киначи паҳлавонлар ва довюррак курашчилар бир-бирларини ёқасидан тугтиб, кескир шамширларининг зарби ва жон олувчи найзаларининг захми билан бир-бирларининг бош ва кўксини ёрдилар. Бошлар гўй сингари майдон маъракасида думалаб, уруш дарёсининг чайқалишидан фазъайи акбар* ва дашти маҳшар** паҳлавон диловарларнинг назарида намоён бўлди.

М а с н а в и й:

Ер мардларнинг қонидан тўлқинланадиган бўлди. Қалқонлар гиштга (айланди), совутлар (уларга) кафан бўлди. Сипоҳ ботирлари тум-тарақай бўлиб, Ўлим чақирғи оламни тутди. Тана отдан (ағдарилиб) бош танадан узилди. Ер (тўкилган) қондан дарё бўлиб, фалак кемага айланди.

Токи, иқбол хотифи*** Тангрининг (қўллаб) қувватлаши билан «биз сенинг учун ошқора ғалаба бағишладик»⁵⁶⁴ оятини ўқиди. Улуғлик эгаси (бўлган) ҳазратнинг (Тангрининг) иноят қў-

* Фазъайи акбар — зўр кўркинч, ваҳима даҳшат; «киёмат»дан қиной.

** Дашти маҳшар — маҳшар дашти. Мусулмонлар эътиқодига қўра, қиёмат куни мусулмонлар тўпланадиган жой.

*** Хотиф — овоз берувчи, товуш чиқарувчи, мусулмонлар эътиқодича, ғойибдан овоз берувчи фаршга.

ли билан умид ва орзулар кўчатини Жам мартабали хон давлати(нинг) гулшанига ўтказди ва бахтасар лашкар(нинг) хайбатидан, «качонки бизнинг куч-қувватимизни сезганларидан сўнг қочганларини кўрасан»⁵⁶⁵ (ояти)нинг маъноси билан (Қилич Қора) султоннинг қудрат оёғи қалтиради; (унинг) сипохи сабабсиз (бу) маърака ва жангдан, ному номус майдонидан юз ўгирди ва орқага чекиниб, қочиш водийсига шошилди.

(Б а й т:)

Ўша қиёмат куни (чекинувчи ва) қочувчиларга
На қутулиш юзи ва на қочиш йўли бор эди.
Барча суворийларнинг ўқлари тугаб,
Гоҳо ўқни, гоҳо ўқдонни ҳам ташлаган
эдилар.

Фатҳу зафар шамоли маҳи пайкар, Фаридуншавкат хоннинг байроқларини хилпиратиб, (Қилич Қора) султоннинг лашкарига катта шикаст етгандан сўнг, урушувчи қахрамон, курашувчи ва қон тўқувчи пахлавлонлардан бир тўдаси чекинувчиларнинг кетидан қувиб бориб, султон лашкаридан бир қанчасини қўлга туширдилар ва султоннинг (ўзини) ҳам тақдир ёрдами билан тадбир арқонига боғлаб, асир олдилар. Хон аскарлари қўп мол ва ғаниматлар олиб, бениҳоят хурсанд бўлдилар.

(Б а й т:)

Сону саноксиз ўлжани
Ўша кадрли лашкар олди.

Шундан сўнг аъло ҳазрат (Абдуллахон) — «салтанат (бир) қасрдир» (мақоли) бўйича, (Қилич Қора) султонни банд қилди ва (ўзининг) хужумкор байроғини Насаф томонга қараб кўтарди. (Қилич Қора) султоннинг (Насафдаги) амирлари бу воқеани англаганларидан кейин, шу ондаёқ қалъадан чиқиб, уни боргоҳ найибига (Абдуллахонга) топширдилар. Сулаймонмакон ҳоқон бахт ва саодат билан Қаршига кириб, Кайвоннишон тахтга қадам қўйди; халққа адолат ва иноятлар ваъда қилиб, айшу ишрат эшикларини завқу шавқ аҳлларининг юзига очди. Уни босиб олинган (мамлакат)ларнинг безаги ўрнида билиб, унга муяссар бўлишни (эса) Яратувчи иноятдан деб, Тангрининг (беҳисоб) неъматлари шукрини адо қилди ва бутун атрофга (бу ғалаба ҳусусида) фатхномалар юборди.

(Б а й т:)

Амр қилдики, хушхат муншийлар,
Доно рақам, оқил мирзолар
Сўз дуржининг маъно қулфларини очсинлар,
Фатхнома ёзиб (атроф ва жонибларга)
юборсинлар.

Авом ва хослар орасида машҳур, тил ва оғизларда мазкурки, бахтиёр ҳазрат (Абдуллахон) жаҳондорлик тахти ва бахтиёр давлат маснадига ўлтиргандан сўнг, бир шахс (унинг ҳузурига келиб) адаб тиззасини бандалик жойига қўйиб, арз қилдики, (Қилич Қора) султоннинг отаси Кистон Қора султоннинг хизинасини бир неча киши (тақсимлаб) олган эдик. Улардан ҳар бири беш сипар* қизил ва оқ (рангли) олтин** олгани ҳолда, менга бир сипардан ортик бермадилар. Аъло ҳазратдан шуни илтимос қиламизки, (у хазинани) баробар тақсим қилишга буюрсалар. Жамшидфармон ҳокон гавҳар сочувчи тилини очиб амр қилдики, Тангрининг (беҳисоб) неъматлари ва чексиз лутфларининг шукрини жойига келтир. Ғаниматдан сенга нима теккан бўлса (шуни) ғанимат бил. Бу сўзни ёзишдан мақсад шулки, саховатнинг қамоли ва эҳсоннинг ниҳоятданки, шундай хазина қўлга кирса ҳам аъло ҳазрат унга (ҳатто) ҳасча (ҳам) эътибор қилмади ва асло унга боқмади. Мисра: *Жаҳон оқилнинг ҳимматли қўлида андак нарсадир.*

Шу йили, (яъни) «шаҳри Самарқанд» сўзига мувофиқ (бўлган) тўққиз юз эллик бешинчи йилда⁵⁶⁶ Абдуллатифхон бу хокдондан у дунёга ўтди ва (Самарқанд) шаҳрининг ҳуқумати Султон Саъидхонга муқаррар бўлди ва хонлик иши Наврўз Аҳмадхонга қарор топди. Мовароуннахрнинг жами вилоятлари унинг номига хутба (ўқитиб), танга (чиқариш) билан зийнатланди.

**НАВРЎЗ АҲМАДХОННИНГ ШАҲРИСАБЗ АТРОФИГА
КЕЛИШИ ВА (У ЕРДА) ИҚБОЛЛИ СУЛТОН
ИБОДУЛЛАНИ ҚАМАЛ ҚИЛИШИ; БУРҲОНХОННИНГ
ДУШМАНЛАРГА ЁРДАМ ҚИЛИШ НИЯТИДА КОСОН⁵⁶⁷
МАВЗЕИГА ЕТИБ КЕЛИШИ ВА УНИНГ АТРОФИНИ
ТАЛОН-ТОРОЖ ҚИЛИШИ ВА ЗАФАРНИШОН
СИПОХДАН ШИКАСТ ТОПИШИНING БАЁНИ**

Оқилларнинг кимёасар дилларига ва фозилларнинг уйғоқ, пок хотирларига очиқ ва равшан бўлсинки, ҳар қачон Парвардигор инояти

* *Сипар* — қалкон.

** Қимматбаҳо тошлар (лаъл) ва олтин.

ва истаги билан бир саодатманднинг давлат ва иқбол офтобини фатху нусрат осмони(нинг) уфқидан чиқарса, ходисаларнинг уюлиши унинг бахраманд матлуб юзини бекита олмайди. Доимо, олий Парвардигорнинг, улуғлиги яна ҳам олий бўлсин, иродат тартиб-қоидаси (Абдуллахоннинг) давлатмандлик борасидаги қуёшли байроғини ғалаба ва яхши кун фалаги авжига етказди. Мусибатлар ғубори (унинг) мақсуд жамоли офтоби шуъласини (ўз) ниқоби остига ололмайди. Душман ҳужум қилган пайтда «Тангри уни қувватлади»⁵⁶⁸ (ояти)нинг тўғри (келадиган) ғайб оламининг зафарасар аскаридан шак ва шубҳасиз мадад топади ва душман бениҳоят ғараз билан уюрилган вақтда «Тангри хоҳлаган кишисини ёрдам бериш билан қувватлайди»⁵⁶⁹ (ояти)нинг нутқиға мувофиқ меҳрибончилик осмони(нинг) қуёши унинг ҳаёти пешонаси саҳифасига шуъла сочади.

М а с н а в и й:

Хар ким азалда (Тангри) лутфидан қалқон
тошган бўлса,
Ходисалар ўқидан (асло) зарар кўрмайди.
Тангрининг фазлидан мадад топиб,
Беадад лашкардан ҳам андиша қилмайди.
Зарур бўлган вақтда осмоннинг авжидан,
Унга мадад бериш учун ой ва қуёш (хам)
етиб келади.
(Хатто) ердан най каби найзадор (камиш)
униб,
Унинг хизматига камар боғлаб, қул бўлади.

Бу тақрир ва тахрирнинг жонли мисоли қутли, оқибатли жаҳонгир хоконнинг ахволидир. Бу ходисанинг шарҳи шулки, гардунғулом хон ва Искандарфаржом подшоҳ (Абдуллахон) ғоятда (зўр) иззат ва шараф билан Насаф вилоятида жаҳондорлик курсисига ўтиргандан сўнг, ул хазратнинг қутли асар биродари Ибодулла султон ўша вақтда амакиси, саодат интизомли Пирмухаммадхонга қуёвлик шарафига нойил бўлиб, унинг ёрдами билан дилкаш Кеш шаҳрини Бурундук султоннинг ўғли Хошим султондан қутказиб, (ўзига) оромгоҳ қилиб олган эди. Бинобарин, Наврўз Аҳмадхон хирс тақозосича, мақкур йилда⁵⁷⁰ Тошкент вилоятидан, Туркистон чегарасидан ва Хўжанддан бениҳоят (кўп) лашкар тўплаб ва сўзсиз кўп, зўр жамият билан бир неча узун-қисқа манзил ва мароҳил^{*}лар-

* *Мароҳил* (бирлиги марҳала) — манзиллар; бир кунлик йўл.

ни (босиб) ўтиб, дастлаб Самарқандга қараб юрди. Уни ўзига қаратишдан ожизлик қилгандан сўнг, шаҳар атрофидан кўчиб, Кеш⁵⁷¹ қалъасини камал қилди. Ўша замонда фалакнинг хоҳиши билан Бухорога волий бўлиб, Муҳаммадёр султон билан шерикликда, ўша мамлакатда ҳукумат суриб турган Бурхон султонга киши юборди ва лашкар тўзиб унинг ёрдамиға шу томонга келишини талаб қилди.

М а с н а в и й:

Қачонки даштнинг хони, кина келтирувчи шох,
Шаҳрисабз атрофига лашкар келтирди.
Баландлик буржи авжига байроқ кўтариб,
Ўша мустаҳкам кўрғонни фатҳ қилишни хаёл
қилди.

У ердан Бурхонга киши юбориб,
Ўзининг (бу) фикридан унга хабар берди.
(Дедики), бор сипоҳи билан (бу томонга)

шошилсин,

Унинг томониға азимат жиловини бурсин.

Қуёш толели хазрат (Абдуллахон) бу воқеадан воқиф бўлиши биланоқ, Балх томонга, Пирмухаммадхон ҳузурига одам юбориб, ул хазратни бу ходисанинг юз беришидан тегишлича огоҳ қилди. Иттифоқо, Балх аскарлари етиб келмасданок, Бухоро волийси зўр жамият билан душманга (Наврўз Аҳмадхонга) ёрдам бериш ниятида келиб, Косон атрофини аскаргоҳ қилди. (Улар) Насаф вилоятини (ўз) тасарруфига киргизиш андишаси билан бир кўни бир қанча жойға иқомат^{*} байроғини тикдилар. Кўрқмасдан жасорат воқийсига қадам қўйиб, ниҳоятда ўжарлик ва бўйсундиришдан бузғунчилик ва босқинчилик қўлини молларни талаш ва қулларни торож қилиш учун очди. Хазрат соҳибқирон (Абдуллахон) уларнинг бу ишини қувватламай, номақбул кирдикоридан ғазабланиб, душманларни (туб)-томири билан суғуриб ташлаш учун Қаршидан тўхтовсиз равишда чиқиб, Косонга қараб юрди ва жанжал отини жойидан қўзғотиб паҳлавонлик қулочини ёзди. Қуёш байроғи парчами^{**}ни унинг отиға Тангрининг машшотаси^{***} ёрдами билан оро бериб, унинг баланд осмонлик давлат қўлини чексиз тақводорлик тумори билан беадади.

* *Иқомат* бирор жойда турини, жойлашиб қолиши, туриб қолиши; тўхташ.

** *Парчам* — байроқ учига боғланадиган қора ипак латта ёки мол думи.

*** *Машшота* — қиз ва келинларнинг сочларини тараб, оро берувчи, безантирувчи, пардозчи.

М а с н а в и й:

Шаханшоҳнинг ноғораси хуруш бошлади.
Сипоҳи (бўлса) дарёдек жўш ўрди.
Пўлодпўштларнинг тўполонидан
Тамом дашту сахро, қир ва тоғлар эзилди.

(Абдуллахоннинг сипоҳи) ўша кибру инод-
лик аскарнинг фитна ва фасодини ўртадан кў-
тариш учун мардлик ва мардоналик кўрсатди
ва халқ аҳволи этагини зўравонларнинг зўрлик
тиканидан тозаллади.

М а с н а в и й:

Иzzат ва мансабли шоҳ эгар устида келди.
Сипоҳ гардини Кайвонга етказди.
Сипоҳ билан макони чегарасидан чиқди.
Шижоатда барчаси даврнинг яғонаси (эди).
Ҳаммаси жанг ўрмонининг шерлари (бўлиб),
Саф ёрувчи, ўткир чангалли ва тиф урувчи
эди.

**ҲАР ИККИ КИНАЧИ ЛАШКАРНИНГ БИР-БИРИГА
РЎБАРЎ БЎЛИШИ ВА ШАВКАТАСАР ДУШМАННИНГ
ПАРВАРДИГОР ЁРДАМИ БИЛАН ЕНГИЛИШИ**

Иккинчи қуни машриқ подшоҳи қуёш (ўзи-
нинг) фалак юришли отига миниб, юлдузлар
сипоҳини зарафшон шамшири билан тарқатиб
ва пароканда қилиб юборган чоғда, (маснавий:)
*Илк тонгда машриқ шоҳининг ҳужумидан,
Юлдузлар тўдаси пароканда бўлди. Фалак
дан фаришталар жанг куйини чалдилар. (Ва)
ойна рангли фалак айланиб (ўйинга тушди).
Най нола қилди, ноғора фарёд кўтарди. Об
нус (рангли) гумбаз саросимага туиди.* Туш
пайтида томонларнинг султонлари ва диловар-
лари жанг аслаҳаларини кийиб, Косоннинг қун
чиқиш томонида иккала лашкар бир-бирлари-
га яқинлашдилар. Икки томон сипоҳининг ки-
на истовчи товочилари уруш майдонини безашга
киришдилар ва лашкарни тартибга солиб, ҳар
кишини ўзига муносиб ўрнига қўйдилар. Ҳайба-
тидан тоғлар ҳам эрийдиган, осмон (эса) са-
лобатидан офтобни улоқтириб ташлайдиган қиё-
мат асарли ҳар икки лашкар низо учун қўзғол-
дилар (ва ўзларининг) энг қимматбаҳо бош ва
жонларидан кечиб, кийинчиликларни енгиб,
уруш ва талаш сафларини безадилар.

М а с н а в и й:

Ҳайбатли ва шавкатли довьюрак паҳлавонлар
Уруш учун икки саф туздилар.
Одати кина ва фитна тузиш бўлган сипоҳлар,
Ҳаммаси саргашт, ғазабли, мағрур эди.
Барчаси ғазабли ва урушқоқ гуруҳ эди.
Қаттиқлик ва қувватда пўлат ва жездек эди.
Ҳаммалари уруш ўрмонининг шерлари эди.
(Ва) жанг дарёсининг ботир наҳанглари эди.
Ҳар бири жонлари билан кина изловчи,
(Ва) қаҳрдан пешоналарига ажин солувчи эди.
Ҳар кайсиси жони борича душманлик

изларди.

Камоли жаҳлидан пешоналарини тириштирар
эди.

Лашкаргоҳ кинали суворийларнинг даҳша-
тидан маҳшар даштига айланди ва ер маркази
фалакнинг беқарорлигидан остин-устин бўлди.
Отларнинг туёқлари гардидан офтоб чашмаси
юзини ёпди ва отларнинг тақалари тўзитган
чангдан ер устига тупроқ ранг парда тортилди.

М а с н а в и й:

Баҳмон⁵⁷² юганли суворийлар гардидан
Осмонда яна бир осмон намоён бўлди.
Сипоҳнинг гарди осмонга чунон

кўтарилдики,

Қуёш ва ойнинг юзига парда тортилди.

Жез найнинг садоси осмон гумбази авжига
ва жаннат қибласи устигача етиб, уруш ноғора-
сининг фарёди ва унинг шовқини Кайвон айво-
нидан (ҳам) ўтиб, осмон қулоғига эшитилди.

М а с н а в и й:

Хафтжўш хуми⁵⁷³нинг садоси кўтарилиб,
Нил (ранг)ли осмондан даҳшат чиқарди.
Фалакиқтидор ноғораниннг овозидан
Жаҳон урушувчиларнинг наърасига тўлди.
Осмон қулоғига (эса) тўхтовсиз,
Жанг чанги нағмасининг овози етиб келди.

Алқисса, ҳар икки катта сипоҳ ва сон-санок-
сиз лашкар Садди Искандардек мумкин қадар
тўлароқ (бўлиб), бир-бири қаршисида саф тор-
дилар ва эгарларга ўлтириб, зўр қахрамонлик
билан баҳодирлик майдонига от солдилар; фит-
на қўзғотувчи суворийлар, кина ва ғазаб билан
тўлиб-тошган паҳлавонлар ўқ-ёй тишлари (ва)
найзаларини кўтариб, жанг бошладилар. (Шу
тариқа) қўлларини (ёвнинг) жон ва тан торо-

жига чўздилар; қаҳр отини миниб, ҳар тарафдан (келиб) бир-бирини тепалаттирдилар ва тиф, найза билан бирни икки, иккини бир қилдилар.

М а с н а в и й:

Ҳар икки томондан сипоҳ бир-бирига
ташланди.

Қаҳрамонлар, ёвлар, кина истовчилар.
Ҳар икки лашкар (бир-бирига) кўшилиб
кетди.

(Бир-бирини) тутдилар, ўлдирдилар, осдилар.
Тиф билан бош кесилиб ўлганларнинг
кўплигидан

Ер қон билан дарёдек мавжланди.
Тифларнинг ойна каби ярақлашидан,
Офтоб ойнаси тобини йўқотди.
Найзаларнинг (чакмоқдек) ярақлашидан,
Ва бинафша ранг тифларнинг ялтирашидан
ҳаво қоронғулашди.

Шу қасос чоғидан бир соат ўтгач,
Дашту саҳронинг сатҳи ўликка тўлди.
Кўплаб бош ерга улоқтирилди.
Ўликлардан ҳар томонда тепаликлар пайдо
бўлди.

Қон дарёсининг тўлкини аксидан кўкимтир фалак қизил ёқут тусини олди. Юлдуз мартабали мавокибларнинг тўзонидан фалакнинг равшан кўзлари хира ва қоп-қоронғу бўлди. Паҳлавонлар ҳамласининг шамолида қалқон зулфи ҳалқаларининг тугунлари ечилиб кетди. Қаҳрамонларнинг қонли кўз ёшлари қизил тусли парчам рангига бақам* рангини берди. Ҳар иккала томоннинг қўшини бир-бирига ташланган чоғда ва бир-бирига қўл чўзиб, уруш қилаётган вақтда, душман лашкари кўплиги ва кучлилиги билан мағрурланиб, ғалаба ўз томонида бўлишига ишонган эди. Лекин ҳазрат соҳибқирон (Абдуллахон) учун Парвардигорнинг ниҳоятда инояти ва чексиз қувватлаши бўлганлигидан, душман сипоҳи типирчилаб, қочишга ҳам яқинлашиб қолди. Юлдузлар сипоҳи кўпайган вақтда қуёш тутилгандек, (душман) чекинди. Шу ахвол устига тасодифан, шаксиз дунё латиф чехра кўрсатди ва Балх томондан саодат нишонли хон — Пирмуҳаммадхон поёнсиз, кучли сипоҳ билан Насаф атрофига келиб тушди. Балх сипоҳининг бир қисми подшоҳнинг ҳузурига қараб жўнади ва аъло ҳазрат мулозиматига муяссар бўлди. Бу иттифоқ Тангрининг ажойиб ва

фаройиб дутфи ва чексиз инояти туфайли бўлди. Чунки у зафарасар лашкарнинг (Насафга) келишга ваъдаси ва қарори бўлган чоғда ҳам «ваъдалашиб, лекин унинг уддасидан чиқмасангиз ҳам...»⁵⁷⁴ (ояти мазмуни) бўйинча, албатта, бундай тўғри чиқмаган бўларди.

Алқисса, жаҳонгир соҳибқирон (ҳамма нарсани) назорат қилиб турувчи (ва) бор-йўқ ғамхўрлик қилувчи (Тангри) ва тақдирга таяниб, буюрдикки, сўл ва ўнг (қанот)нинг фитна кўзғотувчи қаҳрамонлари ва тоймас қурашчилари ўринларидан кўзғолиб, душманнинг оз-кўплиги ва шавкатига мутлақо эътибор бермай, уларни тифдан ўтказсинлар. Жанг майдонининг ғайратли суворийлари ва шижоат водийсининг қиначилари олий фармонга итоат қилиб, баробарига тиф кўтардилар ва (ҳеч) андиша қилмай, (душман) гуруҳи устига отилдилар.

М а с н а в и й:

Икки томондан (лашкар) отларни кўзғотиб,
Қаҳр билан бир-бирига ташландилар.
Душман такаббурлик билан, ўзини кўркмас,
деб билиб,
(Бепарволик билан) ўзини жангу жадалга
отди.

Жанг вақтида Балх томондан келди,
Бир сипоҳки, барчаси ғазабли, аччик.
(Бир) гуруҳки, бошдан-оёқ бари фитначи.
Турк маҳбубларининг кўзлари каби найза
урувчи.

Бу воқеада бахтиёр хусрав
Тангрига (минг бор) шукрлар қилди.
Ер, сув ва осмонни безовчи,
Покиза Тангрига ҳамду шукр қилгач,
Буюрди тўдадаги марду майдонларга,
Уруш қунида майдондаги қаҳрамонларга,
Пешонасини тириштириб, қошини чимириб,
Чочий камон*ни тортишга тайёрласинлар.
Зафар тифини қинидан чиқариб,
Тамом душманнинг бошига урсин(лар).
Иززатли ва мартабали шоҳнинг буйруғи
билан

Ҳар тарафдан сипоҳлар кўзғолдилар.
Лашкар қаҳрамонлари (жангга) чиқдилар.
Белни маҳкам боғлаб қон (тўкмоқ) учун
келдилар.
Жанг қилмоқ учун бахтиёр (шоҳ ҳам) келди.
Отларнинг туғидан замин эзилди,
Суворийлар гардидан майдон бир наса

* Бақам — қизил ранг олинган бир хил даратх.

* Чочий камон — Чоч (Тошкент) камониг.

Хаво (ва) офтобга парда бўлди.
Жангчиларнинг кескир шамширларидан
Жанг даштида (тўкилган) қондан арик
(пайдо) бўлди.

Узун бўйли тажрибакор жанг олиб
борувчиларнинг

Минг-минглаб бошлари оёк остига тушди.
Тиғу табарлар шовкини кўтарилишидан
Қазою тақдир (хамманинг) кўз олдига келди.
Найзанинг (ўткир) учи (хатто) мўй оларди.
Пистирмадан ташланган арқон (эса) бўғиздан
оларди.

(Тўкилган) қон шу қадар сел бўлиб
оқардики,
Еру тупроқ кип-қизил бўлиб кетган эди.

Оқибатда, ул ҳазрат (Абдуллахон) давлатининг қудрати ва шавкати, подшоҳнинг иқболи келиб, (душманнинг) ўша сон-саноксиз лашкарини шундай ваҳима ва қўрқув босдики, (у) тўхтовсиз ҳаяжонли оёғини кибру ғурур кўчасидан олиб, юзини чекиниш водийсига бурди. Заиф қуш лочиннинг шукухидан, нотавон ёввойи ҳайвонлар шернинг ариллашидан қўрққанидек, (душман кўшини ҳам) чекиниш водийсига ўзини отди. Бухоро ҳокими бу зўр воқеада сабру каноатни ҳар қанча олдин суриб, мумкин қадар қарор ва сабот оёғини маҳкам тутишга уринса ҳам фойда бермади. Раббоний инояти ва субҳоний марҳамати ҳоқон ҳазратларини (душман устидан) қолиб ва музаффар қилиб, унинг нусратнишон байроғини «Тангри истаган кишисига ёрдам беради; у буюк ва меҳрибондир»⁵⁷⁵ (оятининг) мазмунига кўра зафар авжига кўтарди. Душман сипоҳи шунча кўп асбоб ва ҳарбий қуроллари бўлишига қарамай, мағлуб бўлди; ҳаммаси бирданига қулай бошлади ва нотавонлик қўллари билан қочиш камарига осилдилар.

М а с н а в и й:

Жаҳон душман кўзига қоронғу бўлди.
Бирданига (хаммаси) қуролу байроғини
ташлади.

Тупроқ худ ва тарк* каби бошга чиқди.
Тиғлари (бўлса) қўлларида ўлим фармони
бўлиб қолди.

Аёло ҳазратга (Абдуллахонга) «албатта, сиз

* Худ ва тарк — аскарбошилар ва пахлавонлар киядиган узун учли жез қалпоқ.

ларга ғалаба ҳукм этдик»⁵⁷⁶ нақшлик фатҳу зафар (ва) нусрат байроғи келиб ва «Тангри сенга катта ёрдам беради»⁵⁷⁷ (оятининг) мазмуни саодат ёрлиғининг унвони бўлди ва зафарли лашкар (аввалда) мағрур (бўлган) аскар кетидан қувлади (ва) жуда кўп моллар ва сонсаноксиз ўлжа олиб, орқага қайтди.

М а с н а в и й:

Душманнинг барчаси чекинаётганда,
Саронарда ва чодирларини ташлаб
(қочдилар).

Шоҳнинг қаҳрамон йигитлари душман
кетидан

Бўкирувчи аждаҳодек қувладилар.
(Душманнинг) кўпини қириб қайтдилар,
(Хатто) барча лашкарнинг (ўлжага) эҳтижи
қолмади.

(Чунки) жанг майдонида етарли мол бор эди.
Сипоҳ ўлжадан (беҳад) бойиди.

Ўша воқеанинг гувоҳи бўлган ва (уни) ўз кўзи билан кўрган бир гуруҳ кишидан эшитдимки, чекинувчилар уруш қуроллари бир фарсах масофагача ташлаб кетганлар ва (ҳужум қилиб бораётган аскарлар) уни от билан бостириб ўтганлар.

Алқисса, Бухоро ҳокими чекингач, ул ҳазрат (Абдуллахон) азимат жиловини саодатли амакиси (Пирмуҳаммадхон) билан учрашмоқ учун бурди. Шоҳона мажлис шарафига муяссар бўлгандан сўнг «меҳмонни иззату икром қилингиз» деган заруратга биноан хурсандчиликда ул ҳазрат учун шаҳона базм ва хусравона ўтириш қурди(ки), унда созанда Зухра ўша шодлик мажлисини кўриб, осмон чўққисидан ўйинга тушиб, ҳайрат созини чалди.

М а с н а в и й:

Зебу зийнат билан шундай бир мажлис
қурдики,

Унинг тавсифи қиссани узайтирди.
Унда бор турли позу неъматлар
Жаҳон шахнининг ҳаммасини безар эди.
Қандай мажлиски, магар (у) мақсад гулшани
эди.

(У мажлисда) Хизр (ҳам) қадах кўтаришга
мойил эди.

Ул ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) бахтиёр амакиси Искандар шавкатли подшоҳ билан суҳбатдан бўшаганидан сўнг, (унинг) ақл ва огоҳ-

ли ойнаси ҳамда идрок ва фаросат кўзгуси турли тажрибалар сайкали билан жилваланиб «ишда маслаҳат қилмаган киши тўғри йўл тутиши мумкин эмасдир»⁵⁷⁸ (оятининг) мазмуни бўйича, Сулаймонмакон Ибодулла султонни (қамалдан) қутқазиб ҳақида кенгаш қурди ва музаффар (нишон) хоқон (Пирмуҳаммадхон) билан бирга ёмон хислатли душманни туб-томири билан емириб ташлаш учун Шахрисабз томонга (қараб) юрди. Наврўз Аҳмадхон зафарнишон мавқабнинг (Абдуллахон ва Пирмуҳаммадхоннинг) келишидан ва Бурхоннинг чекинганлиги киссасидан огоҳ бўлиб, такаббур оёғини тўхтовсиз сабр майдонидан тортди ва (Шахрисабз) камалини тарк этиб, ўз юртига жўнади. Саодатнишон Пирмуҳаммадхон бу (воқеадан) хабар топгач, ҳазрат соҳибқиронга йўлдан Насаф томонга қайтишга ижозат берди ва ўзи Шахрисабзга ташриф буюриб, (сўнг) Қалиф⁵⁷⁹ йўлидан (ўз) оромгоҳига (Балхга) қараб юрди.

НАВРЎЗ АҲМАДХОННИНГ САМАРҚАНДНИ ОЛИШИ ВА СУЛТОН САЪИДХОННИНГ МАЪКУЛЛАШИ БЎЙИЧА ҲАЗРАТ (АБДУЛЛАХОН)НИНГ УНИ ҚАМАЛ ҚИЛИШИ

Фитнанишон Наврўз Аҳмадхон Туркистонга қайтиб келганининг иккинчи йили, (яъни) тўққиз юз олтмиш биринчи йили⁵⁸⁰ замон ходисаларидан ҳам кўп сипоҳ ва чексиз лашкар билан Самарқандни қамал қилиш учун отланди (ва) абадий рашкнинг сабаби бўлган у фирдавс беакли вилоятни ўша йили ражаб ойида эгаллади. «Хоқони даҳр (дар мохи) ражаб ба шаҳр даромад» жумласи унинг тахтга ўлтириши учун икки тарихни ўз ичига олади⁵⁸¹. У шаҳарнинг ҳокими Султон Саъид аъло ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) олдига бориб, дашт хонининг устун келганлигини маълум қилди ва ёрдам сўради. Шунинг учун (ҳам) Искандарнишон ҳазрат ўз тугилган жойи (бўлган) Миёнкол томонга қараб юрди ва у ернинг сипоҳини тўплаб, бошқа қариндошлари (хусусан) Ўзбек султон, Хусрав султон сингари (у ерда) қолган биродарлари билан олий байроқни кўтариб, Самарқандни қамал қилиш учун тўхтовсиз равишда жўнади. Ўша шаҳарда жуда кўп сонли сипоҳ билан турган Наврўз Аҳмадхон (бўлса), кечаси қалъанинг ташқарисига чиқди ва тонг ёришмай атроф ва жонидан уруш очди. Зафарасар лашкар (ўзининг) тасарруф қўлини девор ва минора этагига

урганларича ҳам йўк эди, бирдан тонг ёришиб қолди. (Шу сабабдан) аъло ҳазрат, вақт тақозосига қараб, Насаф вилоятига қайтди. Султон Саъид ҳам йўлдан ҳазрат шайх Абулҳасан Ишқий⁵⁸²нинг авлод ва набираларидан (бўлган) вилоят мартабали ва хидоят мактовли шайх Муҳаммад Содикнинг лангарига* қараб юрди ва ул ҳазратнинг яқинларидан бирини восита қилиб Наврўз Аҳмадхон ҳузурига — Самарқандга юборди. Наврўз Аҳмадхон Султон (Саъид) хусусида кўп илтифотлар қилди. Бухорони Бурхон (султон)дан қутқазибни ўз бўйига олиб, унинг оқиллигини (Султон Саъидга) ваъда қилди. Ўша йили Бурхон султон билан Муҳаммадёр султон ўртасида жанжал бўлиб, уни (Бурхон султон) Бухоро арки ичида шахид қилди ва ҳукумат байроғини кўтарди.

НАВРЎЗ АҲМАДХОННИНГ ЎғЛИ БОБО СУЛТОННИНГ КўП СИПОҲ ВА СОН-САНОҚСИЗ ЛАШКАР БИЛАН ҲАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИ (АБДУЛЛАХОННИ) ҚАМАЛ ҚИЛИШ УЧУН (НАСАФ ТОМОНГА) ЮРИШИ ВА ФАРИДУНҚУДРАТ ВА ШАВКАТЛИ ПОДШОҲНИНГ (ҚАЛЪАДАН) ЧИҚИБ, ЗОЛИМ ДУШМАН БИЛАН ЖАНГ ҚИЛГАНИНИНГ БАЁНИ

Инсон тўдаси нишонлари мушоҳадасининг ҳукми ва олам хабарларининг мутолаасидан муқаррар ва равшанки, қачонки мулк эгаси Тангри Жамшид мартабали (подшоҳ) давлатининг юлдузини саодат авжига чиқаришни ва унинг хашамат байроғини «Э Тангри, хоҳлаган кишингга давлат берасан»⁵⁸³ (оятининг) тақозосича, Сурайё чўққисига ва Сидратулмунтаҳо тепасига кўтаришни истаса, дастлаб уни турли меҳнат, машаққат ва қулфатлар билан синаб кўради. Қачонки, талъат нури ва жамол офтоби билан хашамат курсисини ва иқбол тахтини безатса, ўзини адолат, марҳамат ва мақбул йўлга солиб, халқнинг ахволдан ғамхўрлик қўзини узмайди.

Б а й т:

Иқбол аввал бир кулоҳни тикиб қўяди.
Фурсат келганда (уни) бирор шохга

кийгизади.

Бу сўздан мақсад шўлки, аъло ҳазрат (Абдуллахон) Тангрининг қувватлаши билан Са-

* Лангар — кемани тўхтатиб туриш учун сувга ташланадиган оғир темир; якорь; лангарчўп. Бу ерда йўловчилар қўниб ўтадиган жой; камбағал, етим-есир, дарвинларга овқат бериладиган жой; ғарибхона маъносда.

марқанддан қайтиб, Насаф вилоятида иззат ва шараф тахтига ўлтиргач, ситам қўли ва зулм оёғини адолат ва инсоф занжирига боғлади.

Б а й т:

Ул ҳашаматли шоҳ адолат занжири билан
Фитна эшиги(ни ёшиб), зулм оёғини боғлади.

Наврўз Аҳмадхон нусратанжом сипоҳдан ўч олишни орзу қилди ва сон-саноксиз кўп қўшин билан, қариндошларидан айримларининг ҳамроҳлигида Миёнкол ва Насаф устига қўшин юборди. Бу ташвишли хабар (тамом атрофга) тарқалгандан сўнг, иззат ва иқболлик хон Абулфатх Искандар баходирхон замон тақозосича, Миёнколни ташлаб, Жайхундан ўтди ва шитоб билан Балхга қараб чекинди. Сулаймонмакон Рустамхон ва Искандарфармон Сулаймон султон (ҳам) барча қариндош ва биродарлари билан хазрат соҳибқирон (Пирмуҳаммадхон)нинг қудсий ошёна остоналарига бориб (унинг) машриқу мағрибга нур сочган иззат ва иқбол байроқлари соясида макон (қилдилар) ва (ўша ерда) ором олдилар.

М а с н а в и й:

Самарқанд хони лашкар тортганда,
(Миёнкол ва Қаршидаги) хонларга
душманининг мақсади ошқора бўлди.
Дастлаб Миёнколдан замон хони,
Искандархондир номи у Жам(шид)
нишоннинг,
Балх томонга қараб жадал жўнади,
Жайхундан ўтиб (ул томонга) юрди.
Бошқа султонлар (бўлса) Қаршида эдилар,
(Улар ҳам) замон шоҳи (Пирмуҳаммадхон)
даргоҳига йўл олдилар.

Наврўз Аҳмадхон Миёнколни тамоман ўзига бўйсундиргандан кейин, Кармина вилоятини ўз ўғли Дўстмуҳаммад султонга инъом қилди; Дабусия⁵⁸⁴ қалъасини Абдуллатифхоннинг ўғли Абдол султонга, Шаҳрисабз (вилоятининг) ҳокимлигини Бурундук султоннинг ўғли Хошим султонга бериб, ўғли Бобо султонни бениҳоят кўп сипоҳ ва сон-саноксиз лашкар билан иқболлик хоқонга (Абдуллахонга) қарши Насаф устига юборди ва душманлик ва жанжал ишларини унга юкледи. Мазкур султон беҳисоб сипоҳ ва кўп лашкар билан Насаф томонга юриб, (Қарши) қалъасининг рўбарўсида баходирлик байроғини тикди.

М а с н а в и й:

Золим Бобо (султон) жадал бошлади
Кўп сонли кўшинни (Насаф) томонга.
(У) гуруҳ барчаси даштлик (бўлиб)
эгнига пўстин кийган эди.
Ҳар бири бўридек ҳайқирар эди.
Барчасининг кўзи қисик, дили танг (эди).
(Ва) зиреху қалқон (қуролланиб), ўжар
ва сангдил эдилар.

Иккинчи қуни юлдуз қўшинли подшоҳ (яъни қуёш) яшил осмон майдонида чопоғон аблакини* жавлон эттириб, занги сипоҳини (яъни кеча коронғулигини) беркитиб, зарнишон найзасини қўлга олганда (яъни тонг отганда), Бобо султон жанг ноғорасини уриб, фитна ва нифок учун кўтарилди; адоват отини жойидан силжитиб, жанг сафини безади. Румий найзабоз, милтиқ отувчилардан бир қанча гуруҳга⁵⁸⁵ (лашкарнинг) ўнг қанотидан жой берди. Жонмуҳаммад оталиқни, Гадойхонни, Сотилғонбий оталиқни, Абдол султонни, Бобишбий (соҳиб) ихтиёрни⁵⁸⁶ ва Жувонмардали султонни қолган барча (лашкар) билан қўшиннинг сўл қанотига қўйди; ўзи (эса) жанг садосини чиқариш учун гўлга турди.

М а с н а в и й:

(Бобо) султон юз кина билан яшарди,
Икки томондан тоғдек сафларни курди
Сипоҳлар жангга азм қилдилар.
(Ва) барчаси номдор, кучу савлат билан
(машхур) эдилар.
Ҳаммаси юзини қалқон билан яширган эди.
Дилларини (эса) ўлимга тиккан эди.

Аъло хазрат (Абдуллахон) ҳам (жангда) бир оз шикаст еб, қўли синган бўлса-да, (синган) қўлини (бўйнига) осиб жами зафарпаноҳ сипоҳни тўплашга киришди; тамом тайёрликдан сўнг қалъадан чиқди ва лашкарни уч гуруҳга бўлди: саодатнишон Рустамхонни лашкарнинг илғорига, ёмон хусуматли душман қаршисига қўйди; Ўзбек ва Кепак султонни ўнг томонга қўйиб, ўзи хос (кишилари), қучли сипоҳи билан айни муддао бўлган сўл (қанот)га, душманининг ўнг қаноти қаршисига турди.

* Аблақ — ола-була тусли, йўл-йўл юнгли ёввойи от; зебра.
Бу ерда кеча-кундуз маъносига.

М а с н а в и й:

Искандарнишон Жам(шид) жангли подшоҳ
(Қўшинни) Қоф тоғидек тўғри сафга тизди.
Сипоҳининг барчаси Рустам каби паҳлавон
(эди).

Кина учун барчаси тоғдек камар боғлаган эди.
Бири кина тифни заҳар суви билан суғориб,
Қаҳр билан (қуролини) елкасига қўйган.
Бириси ғазабда найзасини (чархлаб),
Уни маҳбубларнинг кипригидай ўткирлаган
эди.

(Яна) бири камарига ўқдонини осиб,
Парвоз килмоқчи бўлган бургутга ўхшар эди.

Хар икки томонда Баҳром савлатли товочилар
ва шер важоҳатли ясовуллар⁵⁸⁷ саф туздилар;
довюрак қахрамонлар ва кина қўзғотувчи
баходирлар жангга ташландилар.

М а с н а в и й:

Хар иккала томон саф тузгандан сўнг,
Қахрамонлар (тўхтовсиз) жангга отилдилар.

Дастлаб иқболли ҳазрат (Абдуллаҳон) ихтиёр
жиловини Тангрининг қудратига топшириб,
ғавғо отини ўрнидан қўзғотди ва жами жонбоз
қахрамонлари билан уруш майдонига от сурди.

М а с н а в и й:

Бахтиёр шох, шер қалбли хусрав,
Шердиллик билан (қўлга) шамшир олди.
Кина учун тўхтовсиз боғлаб камарини,
Қоплондек қалқонини кўтарди.
Пўлаттоб кулоҳини бошига кийди.
(Ва) тоза дур ва ёқут билан безатилган,
Заррин кинли тифни (белига) осиб олди.
Унинг бошдан оёғигача ғавҳар қадалган эди.
Фирузманд шохнинг елкасида(ги) қалқон
(Худди) ойнаванд куёшга айланди.
Шамолдек елувчи отини қўзғотганда,
(Унинг наъли) олов сочувчи чакмоқдек
ярақлар эди.

Атрофида ханжар урувчи суворийлари,
Найзалари ёрнинг кипригидай (тизилган) эди.
Бу гуруҳнинг хар бири коплон сингари
(бўлиб),
Ҳаммасининг дили соҳибқиронга меҳр билан
тўлган эди.

Ҳазрат соҳибқирон уруш майдонига юзла-
ниб ва мардлик қўлини кўтариб, душманни
дафъ қилишни неъматнинг (Тангрининг) хим-

матига тошширгач, жами фитна қўзғотувчи паҳ-
лавонлар, кина ва жанжал билан тўлган шер
қўллик курашчилар ул ҳазрат отининг жиловига
осилиб, уни уруш (майдони)дан олиб чиқдилар;
ўзлари эса душманга қарши ташландилар.
Дастлаб уруш майдонининг (асл) қахрамонла-
ри: Иким мирохўр ва амир Таниш жалоирнинг
ўғли Поянда мирзо жангга кирдилар. (Улар)
сахро кезувчи тимсоҳини (яъни отларини) жанг
дарёсига отиб, душманнинг румликлар турган
ўнг қанотига ташландилар. Зафарпаноҳ сипоҳ
ўша йўлдан тойган қавмга етмасдан (бир оз
илгари) малоҳат ва дилбарлик шевасида, ши-
жоат ва баходирлик тариқасида замоннинг яғо-
наси ва асрнинг пешқадами (бўлган) Поянда
мирзога милтиқ ўқи тегиб, «борликларнинг йўқ
бўлиши учун Тангрининг қўйган муддати кел-
ганда, уни кечиктириб бўлмайди»⁵⁸⁸ (оятининг)
мазмунича, ўз жонини тор жаҳондан абадий са-
ройга олиб кетди. Аммо Иким мирохўр бени-
ҳоят шижоатлигидан, Тангрининг иноятига та-
ваккал қилиб, соҳибқироннинг қудрат ва дав-
латига таяниб, у динсиз тўда ва малъун гуруҳ
милтиқларини созлаб ғоят баланд ва мустаҳкам
девор орқасига яширинган бўлса ҳам, тифни ғоят
хусумат билан кўтариб ўша дев ва йиртқичлар
гуруҳи маснавий: (У) *ажам қавм (экан): на-
одамга, на дев(га ўхшар), (ҳаттоки) ақл улар-
билан учрашишдан фарёд қиларди* устига шид-
дат билан от қўйди ва паришон бўлган гуруҳни
шамолдек елиб (бориб) тўзитиб юбордики, улар-
нинг қалбида лашкарлик аломати қолмади ва
(шундай қилиб), душман сипоҳининг ғулини
саросимага солди.

М а с н а в и й:

Отини қўзғотди (ўша) машхур қахрамон,
Уруш килмоқ учун майдонга кирди.
Довюрак суворий жанг майдонида,
Шер каби қиличини жангга солди.
Лочиндек куч ва ўткир шамшир билан,
Румлилар ичида ғавғо кўтарди.

(Иким баходир) у малъун гуруҳдан бир
қанчасини кина оловининг шуъласи билан
куйдириб ташлади ва (уларнинг) ҳаммасини
уруш ўқи ва жон олувчи найзаси билан ерга
қулатди. Зафарпаноҳ сипоҳдан бир тўда юко-
ри мартабали (кишилар) амир (Иким бахо-
дир)га ёрдам учун жанг майдонига кирдилар.
Душман тарафда ҳам кўп жамият жанг майдо-

нига кириб, (тарафлар) бир-бирларига ташландилар.

Найзалар кўз ва дилларда тугун ҳосил

киларди.

М а с н а в и й:

Серғавго, урушқок пахлавонлар,
Кина қасдида икки томондан етиб келдилар.
Қўлларида ялтироқ ханжар тутиб,
Бир-бири билан жанг бошладилар.
Карнай, сурнайларнинг овозлари
Фалак чархини оёқдан олди.
(Уларнинг) хуруши Кайвон айвонига(ча) етди.
Сурони мияни қайнашга олиб келди.
Жанг саҳросида (чоғган) отларнинг

туёқларидан,

Ер тупроққа, ҳаво (бўлса) гардга тўлди.
(Ва) равшан кун тун қоронғусига айланди.
Чангдан пахлавонларнинг кўзи хираланди.
Ханжарнинг тиник сувдек жилоланиши (эса),
(Худди) қон ёғдирувчи бир чакмоқ эди.
Қондан тиглар юзини лаъл билан ювар эди.
Ўжарларнинг боши (отларнинг) наъли
остида тепаланар эди.

Ўтқир шамширларнинг чақир-чуқури,
Даштдан то Кайвонгача етиб турар эди.
Ўқ бургути икки томондан (баробар) учиб,
Қон тўкиб тумшугини намлаб турар эди.
Юлдуз нишонли найзаю ўқларни (кўриб),
Осмонда юлдуздан нишон қолмади, дейсан
(киши).

Соҳибқироннинг суворийлари ва Бобо султон қўшинининг пахлавонлари бирдан (ўз ўрнидан) қўзғолиб, тиник тиглари ва олов сочувчи найзаларини (бир-бирига) санчиб тўкнашдилар. Тигнинг шуъласи булутдан ўт чиқарувчи яшиндек яраклар эди. Жанг майдонидан (кўтарилган) гарду ғубор қон ёмғиридан дарак берар эди. Тўсатдан душман сипоҳининг сўл қаноти томонида сон-саноксиз (аскар) мисра: *Шамшир байроқларини кўтариб чиқдилар* ва зафарасар лашкарнинг ўнг қанотига ҳужум қилиб сурон солдилар.

М а с н а в и й:

Суворийлар чоққир отларини (олға) сурдилар,
Кина шамширини (қўлга) олдилар.
Довюрақлар бошида порловчи тиглар,
Булутдан чиққан яшин каби яраклар эди.
Ўқ сочмасидан маъданий кулоҳларининг
барчаси (худди бир) қалқон эди.

«Ушла!», «Тут!» шовқинлари фалакдан ошиб, камон булутидан ўқ ёмғири ёғилар эди. Душманнинг ғули томондан пахлавон аскарлардан зўр бир гуруҳ кина отларига миниб, яраклаган тигларини кўтариб, Рустамфармон Рустамхон (бош бўлиб) турган зафарасар лашкарнинг қоқ ўртасига ҳужум қилди. Бу тарафдан жанг майдонининг (ботир) суворийлари ва қахрамонлик водийсининг (қўркмас) курашчилари ҳам олға юриб, у даҳшатли гуруҳ билан жанг қилдилар ва мардлик ва мардоналик йўлига қадам қўйиб, саъй қўлларини (ғалабага) очдилар.

М а с н а в и й:

Ҳар икки томоннинг сипоҳи қизишиб кетди.
Худди баланд тоғу, хайқириб (оқувчи)
дарёдек бўлди.
Ноғораларнинг овозидан осмон ҳушсиз
бўлиб қолди.
Ва фалак чархи юлдузни пахта қилиб
қулоғига тикди.
Икки тарафдан икки лашкар иккита дарё каби
(бўлиб),
Ҳар бирининг мавжи Сурайёга етди.
Икки тарафдан довул жанг куйини чалиб,
Карнай (эса) унинг кетидан оҳангни давом
эгтирди.

Сипоҳ ҳар тарафдан от солди,
Икки дарё мавжланиб (бир-бирига) кўшилди.
Ҳар тарафдан бир-бирларига тиг урдилар.
Ҳар томонда бир-бирига ўқ ёғдирдилар.
Ҳар ерда ётган ўликларнинг кўплигидан
Ҳар томонда тепаликлар пайдо бўлди.
Қўл-оёқлари қонга шундай беландики,
(Унинг ичида) фалак ўз қўл-оёғини йўқотди.
Тиг тимсоҳи сипоҳнинг қонида
Сувдаги балиқ каби йўқолиб кетди.

Ҳар иккала тарафдан жангу жадал машъалининг шуълалари ниҳоят кўтарилди ва жанг ғулғулалари ер юзидан фалакнинг авжигача чиқди. Зафарнишон пахлавонлар ҳар тарафдан от суриб, (бир-бирига) шамолдек ҳамла қилиб, (кўп) гуруҳларни ерга қулатиб турсалар ҳам, лекин душманнинг кўплигидан ҳеч тарафдан нажот эшиги очилмас эди ва ҳеч ким нажот бермас эди. Шундай ҳолда Рустамхон бениҳоятда оғир аҳволда қолган бўлса ҳам, тақдир қўлининг қучи билан у ҳаёсиз

тойфа билан жанг килиб ўзини мудофаа қилди.

Билгинки, оламда йўқ нарса (албатта)

бордир.

М а с н а в и й:

Бахтиёр подшоҳ Рустами комкор
Гурзичи ҳамда найзачи эди.
Бошига тоза пўлатдан бир кулоҳ кийган.
(Бу кулоҳ) кимматбаҳо дурлар билан
безатилган эди.
(Белига) ҳашаматли ва безалган бир тиф
остан (эди).
Ундан кина кидирувчиларнинг дили торож
бўларди.
(Танаси) заррин совутга (чунон) яширинган
(эди)ки,
(У худди) булоқ ичига яширинган балиққа
ўхшарди.
Фатрок қайишга маҳкам боғланган эди,
Камон ва юз дона хаданг ёғочидан ясалган ўқ.
Марду қахрамон (жанг) майдонига кирди,
Қўлида қиличу, остида аждар (оти) бор эди.

(Шунга қарамай у) ҳар қанча сабот билан
(душман сиқувига чидаб) турса ҳам, ҳеч натижа бермади. Ниҳоят, у даҳшатли (душман) гурухидан бир тўдаси ул ҳазратни (Рустамхонни) ўраб олиб эгардан (қулатиб) туширдилар ва муборак танасини ярадор қилдилар. (Рустамхон) охири шу яра билан шахид бўлиб, (бу) омонат дунёдан дилни хуш қиладиган абадий дунёга қўчди. «Тангрининг ҳукми шу; (уни) қайтариб бўлмайди. Унинг балосини дафъ қилувчи ҳам бўлмайди»⁵⁸⁹.

Н а з м:

(Тақдирга) бўйсунушдан оёғингни тортма.
Таслим бошингни (ерга) қўй, чунки ихтиёр
Тангрининг қўлидадир.

Тўғри, давлат ва иқбол ариғидан ҳеч бир сарв бош кўтармаганки, (тасодифий) ҳодисаларнинг қаттиқ шамолидан эгилмаган. Йўқ, ҳашамат ва улуглик гўмбазида ҳеч бир офтоб порламаганки, охири тутилиш азобига йўлиқмаган.

Р у б о и й:

Қўлда бор ҳар нарса шамолдан ўзга (нарса)
бўлмагач,
Бор нарса (эса) нуқсон ва мағлубиятдан ўзга
(нарса) бўлмагач,
Фараз қилки, оламда бор ҳар (бир) нарса
йўқ (бўлувчи)дир.

Аъло ҳазрат (Абдуллахон) шу маъно борлигига қарамай, мардона отини жойидан қўзғотиб самандар сингари ўзини жанг оловига отар эди; олишиш ҳароратининг кучлилигидан ва уруш шиддатининг зўрлигидан шуъла сингари ўжар бўлиб, ғазабга минди. Фитна тўлқинларининг урилиши (ҳеч) таскин топадиганга ўхшамас эди; фасод саботлари ёшу қарининг хаёлига сиймайдиган (бир) даромад эди. Шу сабабдан аркони давлат ва (аъло) ҳазратнинг (бошқа) аёнлари нард ўйинини тўхтатдилар ва уруш-талаш палосини йириштириб, қўлни жангу жадалдан тортдилар. Тинчликка бениҳоят интилганлари туфайли, шаҳаншоҳ ҳазратларининг оти жоловиги осилиб уни жанг (майдони)дан олиб чиқдилар; сихат-саломат ул ҳазратнинг мавкабида чекиниш байроғини кўтардилар ва Жайхундан ўтиб Балхга (қараб) юрдилар.

ОЛИЙНАСАБ ХОҚОННИНГ (АБДУЛЛАХОН)НИНГ ҚАҲРУ ҒАЗАБ БИЛАН СУЛТОН САЪИДХОН ВА БАРОҚХОННИНГ ЎҒЛИ ДЎСТИМ СУЛТОН БИЛАН ЖАЙХУННИНГ БЎЙИДА, ФАРАБ МАВЗЕИДА УРУШГАНИ ВА ТАНГРИНИНГ ҚўЛЛАШИ БИЛАН ҒАЛАБА ҚИЛГАНИ

Пайғамбар алайҳиссалом айтдилар: «Жаннат қиличларнинг сояси остидадир»⁵⁹⁰. Оламни ёритиб турган қуёшдек равшан, муборак мақом ҳадиснинг мазмуни шуки, мулк эгаси (бўлган) Тангри фирдавси аълони, адолат хулқли хоконларнинг яшиннамо тифлари сояси остига омонат қўйиб, олий жаннатнинг эшикларини одил, жаҳон очувчи султонларнинг шамшири билан пайғамбар шариати тобелари юзига очди. Балоғат интизомлик шу каломнинг саодат келтирувчи мазмунидан шу маъни қўринадики, тинчлик ва умид ниҳоли серсув ханжар чашмаси туфайли яшнаб туради; мурод ва иқбол дарахти (эса) шамшир ариғидан сув ичиб кўкариб туради. Яъни жанг майдонига қўркмасдан қадам қўйган киши мақсадига етади; жанг майдонида бало (ва офат) тифидан юз ўгирмаган киши барча мамлакатларни ўз тасарруфига киргиза олади.

Р у б о и й:

Кимки куёшдек (порлаган) тифни бошга
кўтармаса,

Фалак уни бошдан-оёқ зар билан ўрамайди,
Қалбни гулнинг тикани азобига қўймагунча,
Гунча гулдан либос киймайди.

Иззат ва иқболли хоконнинг (Абдуллахоннинг) қутли фолли ахvoli бу хол ва мақолнинг (тўғрилигини) исботловчи мисолдир. Бу ифоданинг баёни шулки, Сулаймоннишон хокон биродарларидан баъзилари, хусусан Хусрав Мухаммад ва Дўстим султонлар билан бирга, замон тақозосига кўра, фитна аҳлини устун ва голиб келиб қолганлиги туфайли, (Мовароуннаҳрни ташлаб чиқиб) Андхуд ва Шибирғон томонларида кун кечириб юрган вақтларда Наврўз Ахмадхон Бухоро хокимлигини Султон Саъидга ваъда қилганлиги сабабли, замон ҳодисаларидан кўп сипоҳ ва чўлу биёбондаги тошу қумлардан ҳам мўл, сон-саноксиз лашкар билан тўққиз юз олтмиш иккинчи йилнинг ражаб ойида,⁵⁹¹ яъни қуён йилида Бухоро устига юрди ва (шаҳар) қалъасини маҳкам ўраб олди ва уни босиб олиш учун уруш асбобларини тўплади.

М а с н а в и й:

(Улар) қалъа атрофига шу қадар зич
жойлашдиларки,
(Хатто) шамолга ҳам йўл қолмади.
Қалъани олиш қасди билан қўлидаги
байроғини кўтаргач,
Халққа жаҳон (тамом) танг бўлди.

Қамал муддати чўзилиб уч ойга етганда (ва) бу зўр воқеа рўй бергандан сўнг, Бухоро хокими Бурҳон султон (Абдуллахонга) мактуб ёзди ва уни, замон ҳодисаларига кўра, хоннинг мавкабидан ажралиб қолиб Бурҳон ҳузурига келиб қолган Валижон мирзо орқали хонга юборди. Бу мактубнинг мазмуни қуйидагича: «Мен қулинг ва хизматкорингман ва ниҳоятда хайрихоҳ бўлганимдан сенинг итоаткорингман. Қутли сифат ҳазратдан илтимос шулки, (энди) кулфатга тушиб қолган (биз) бечораларни илтифот сояларига олсалар; машаққат қалъасига қамалиб қолган (биз шўрлик)ларни чексиз меҳрибончиликларининг баракоти билан ҳалокат гирдобидан халос қилсалар, токи ҳазрат (хон)нинг илтифотлари туфайли, шу балодан қутулсак. Бунинг эвазига Бухорони сизга бериб, иродали бошимни (жаноби олийларининг) итоат ҳалқасига қўяман; от боғлайдиган жой

берсалар (хам) қаноат қилиб, умримни бандалиқда ўтказаман». Шунга биноан, ҳазрат соҳибқирон, зўр ҳамият ва қатта ғайрат билан, унинг илтимосига биноан, қутли толеъ ва бахт билан (мисра): *Замон ши очувчи, юлдуз (эса) йўл кўрсатувчидир* мазкур йилнинг рамазон ойида⁵⁹² замона ҳавосининг бениҳоят иссиқлигидан қуйидаги байтларни оҳанг билан ўқийдиган вақтда

Н а з м:

Офтоб яна ўтли тиғи билан саратонни
самандар қилди.
Оташқада бўлиб жаҳон гулзорини ёкиб
юборди.
(Буни) тутун ичидаги учкун деб гумон қилма,
(У инсоннинг) тамом аъзосига тошган
қизамиғдир.

Шу сабабдан кундуз кечадан узун бўлдики, кундузи қуёшнинг иссиқлигидан ер осмоннинг оёғини қўйдирди. Ҳар бири Рустам ва Исфандиёр сингари уч юз (нафар)⁵⁹³ ханжар таққан суворийлар ва фитна қўзғотувчи сипоҳийлари билан Назм: *Даҳр азобини тортмаган бир лашкар, чекинши захрини тортмаган бир сипоҳ, Ҳаммалари ярақлаган, тўғри найза билан, (Ва) чаққон ҳинд қиличи билан, Остларида шердек йўрға отлари билан, Қўлларида илондек бу ралган қилич билан* амир Турум дўрмон, Турдихахон қушчи, Танишбий жалоир, Жонкелдибий ўторчи, Иқим мирохўр ва Иқимбий жалоир, Валижон мирзо жалоир, Қулбобо кўкалтош, Тонгёруқ аймоқидан бўлган Жултойбий ва Дўстимбий чашм абру, Бегибий баҳрин, Мулла Келдиш можор, Кўнжиали баҳодир қанғли сингари (амир)лар ва бошқа довюррак, қалқон кийган, шамширни (хам) синдирадиган сипоҳий билан (ғалаба) байроғини кўтариб Бухоро тарафга (қараб) юрди.

М а с н а в и й:

Замину замон подшоҳи Тангрининг кўмаги
билан
Бухоро томонга равон бўлди хон.
Худди дарё тўлқинлана бошлагандек,
Кетидан тўда-тўда сипоҳи хам йўлга тушди.

(Абдулла)хоннинг қўшини Жайхундан Бурдалиқ кечуви⁵⁹⁴ орқали ўтиб, иккинчи кун Фараб қалъасига келиб тушди. Уша вақтда Фараб

қалъасида Бухоро ҳокими томонидан қўйилган Дўстимхожа Сайид Отойи⁵⁹⁵ турар эди. (У) ҳазрат (Абдуллахон)нинг келишидан воқиф бўлгач, бениҳоят қувонганидан (унинг шарафига) муносиб зиёфат бериб (хонга) инъомлар берди. Ҳазрат хон у жойда қўниб, иккинчи кўни пешин намози вақтида зафарнишон сипохи билан Бухоро томонига қараб юрди.

(Абдуллахон) ғолиб сипоҳининг Жайхундан ўтганлиги тўғрисидаги хабар тарқалгандан кейин Наврўз Аҳмадхон Султон Саъидхон ва ўғли Дўстмуҳаммад султонни шер ғазабли, бўри мисол йигирма минг сипоҳи билан маснавий: *Ҳам маси жангда чиниққан (ва) ҳамжиҳат, Ҳам маси шер чангалига (ҳам) муқобил бўлгандир. (Шундай) қаҳрамонлар гуруҳики, жанг чогида, (Ҳаттоки) қилич билан тимсоҳнинг оғзини (ҳам) ёрган эди. (У) шундай бир сипоҳки, жанг майдоннда, Даштнинг (ҳам) чангини тўзитар эди* уруш хаёли ва жанг орзуси билан (Абдулла) хоконга қарши юборди. Султон Саъид Дўстмуҳаммад султон билан бирга (Наврўз Аҳмад)хоннинг ҳукмига биноан юриш ноғорасини чалди ва журъат камарини белга боғлаб, жадаллик билан ул ҳазратга (Абдуллахонга) қарши юрди. Иттифоқо, Искандаранжом хон (ўз) қўшини билан узоқ йўл босиб, кечки пайт (бир манзилда) кетаётганда, ғолиб сипоҳнинг қоровули⁵⁹⁶ тўсатдан душман лашкаридан бир гуруҳи билан тўқнашиб, улардан бир кишини тутиб олдилар ва дарҳол орқага қайтиб, (уни) олий остонага келтирдилар. Ундан душманнинг ахволини суриштирилганда (у) Султон Саъид ва Дўстмуҳаммад султон Наврўз Аҳмадхоннинг буйруғига биноан, кўп сипоҳ ва сон-саноксиз лашкар билан зафарнишон хонга қарши келаётганини айтди. Бу воқеани эшитган аркони давлат ва салтанат(нинг) эътиқоди бўлган амирлардан баъзилари йўл устида ҳазрат подшоҳнинг ёруғ раъйларига арз қилдиларки, энг муносиб иш шулки, душман қаршисига бормаёлик; жадал билан (орқага) қайтиб Фараб қалъасига кириб олайлик, (чунки) агар душман лашкари биз томонга келса, (унда) бу қалъа урушда бизга бир паноҳ бўлади. Аммо ҳазрат соҳибкирон камоли мардлиги ва қаҳрамонлигидан бунга рози бўлмади ва сўзга келиб дедикки, бундай қилиш паҳлавонлик тариқасидан ғоят йироқдирки, (биз) тоғ шукухли ўша гуруҳдан юз ўғирсак ва дарҳол чекиниб, Фараб қалъасига кетсак; (унда) шу маълум бўладики, душман фит-

на оловини алангалатиб хужум бошлайди. (Биз бари бир) далирлик отини шижоат майдонидан қўзғотиб, халққа таяниб, душманнинг лашкари билан олишамиз. Ундан кейин ўша вақтда Кайвоннишон (подшоҳ) даргоҳининг соҳиб ихтиёрлари бўлган амир Турум дўрмон, Турдикахон қушчи ва амир Жонкелди, амир Таниш жалоир сингари баъзи амирлар (хонга) айтдиларки, душман жуда қучли, унинг лашкари кўп, бизнинг сипоҳимиз бўлса уч юз кишидан ортик эмас ва жуда оз. Маслаҳат шулки, душман билан муросаю мадора йўлини тутиб орқага қайтайлик ва яна Амударёдан (нариги томонга) кечиб ўтайлик. Ҳамиша Тангрининг ёрдамига орқа қилувчи ва унинг қарамига ишонувчи ҳазрат соҳибкирон дедикки:

М а с н а в и й:

Қачонки икки тусли фалақдан (сенга)
танглик келса,
Дилга йўл очу, (ўзинг) танг бўлма.
Кўп тугунлар борки, улар пинҳонларнинг кўп
чигал, тугунлар калидидир.
Бас, кўп қийинликлар (борки) сендан осойиш
топур.
Ғар бегона ғам жигардан йироқ турса-да,
(Эсингда тутки), сабр қалқони шу кун
учундир.

Душманнинг кўплиги кўрқувидан ва зафарли сипоҳнинг озлигидан жаннатасос дил чаманига кўрқув ниҳолини ўтқизмаслигимиз лозим; ҳаракатчан ва тиришқоқ қадамимизни тўғрилик кўчасидан ўзга ерга қўймаслигимиз керак. Чунончи «(Тангрининг) қарамии умумий ва инъоми қаноатлиларгадир»⁵⁹⁷ (оятти) аломатининг мўъжиза низомли каломи «кўп вақтлар бўладики, озгина кишилар Тангрининг амри қудрати билан кўпчиликдан ғолиб келади, улар устидан ғалаба қозонади»⁵⁹⁸ (оятти) шу маънидан хабар берувчи ва шу мазмунни билдирувчидир. «Тангрининг раҳматидан умидсиз бўлманг»⁵⁹⁹ деган тўлиқ асар (оятнинг) хабарига кўра, Тангрининг қушойишлари шамолиннинг эсиши ва чексиз файзларининг хушбўйлигидан (асло) маънос бўлмаслик лозим. Олий мақсадни ҳосил қилишда қудрат асосларини ва иқтидорлик молини сарф қилмоқ керак. «Ва кимки Тангрига таваккул қилса, Тангрининг ўзи унга кифоядир»⁶⁰⁰ (оятти) қаримини эътиمود қилиб, умид қўли билан таваккул этагини маҳкам тутиш ке-

рак, токи давлатнинг поядор нарвони (Тангрининг) ёрдами билан қудратли чўққисига кадам ташласин.

М а с н а в и й:

Кимки Тангрига таваккул қилса,
Унинг умид навбахори гуллаб кетади.

Нихоят, иззатли ва қудратли амирлар хусравсифат султон Хусрав султоннинг муборак остонасига бориб, ул хазратдан бу маънини (ечиб беришни) илтимос қилишни сўрадилар. У олий хазратнинг (Абдуллахоннинг) жиловига осилиб (ундан) бу бобда бахтсизликни муболаға қилиб, орқага қайтишни ўтиниб сўради. Шунга кўра, хазрат соҳибқирон (орқага) қайтиб (яна) Фараб қалъасига кирди ва ихтиёр жиловини Яратувчи хазратнинг қудратли тутамига топширди. Нусратпаноҳ сипоҳ орқага қайта бошлагач, душман лашкари буни эшитиб, ўша кечасиёқ ғазаб ва қасд билан олий насабли шахриёрнинг изидан таъқиб қилиб борди. Қуёш шаҳсувори фалак майдонида жавлон уриб, занг сипоҳининг қалбини истило қилиб, ҳабаш лашкарини чекинтирган чоғда (яъни эрта тонгда) маснавий: *Эртаси кун кинали фалак қахрамони, (Зар сочувчи қуёш тигини кў тарди), Юз кина билан бу уйни ёндирувчи қонхўр, Оламни ёритувчи (қуёш) юзини қон билан ювди* душман лашкари Фараб қалъасидан ўтиб, унинг қибла томонига яқин бир (жойни) манзил қилди ва зафарогоҳ сипоҳнинг камлигидан (уни) назар-писанд қилмай, (ўша ерга) саропарда, боргоҳ (ва) чодирларини қурди. Ўша чоғда хазрат соҳибқирон ўша қалъанинг деворига чиқиб, душман сипоҳини кузатиб турган эди, бирдан душман томонидан Тангриберди ўғлон қалъа ёнига келиб (Фараб хокими) Дўстимхожадан зафарасар лашкар ҳақида (маълумот) сўради (ва) қутли анжом (хон)нинг улўғ номини (хам) беодоблик билан тилга олиб (бундай) деди: «Унинг олдида фалон сув бор, кетида (эса) биз; аниқки, (у) сув ва оловнинг ўртасидан қандай қилиб омон чиқиб кетар экан?» Бу гап ул хазратнинг муборак хотирига бениҳоят оғир тушиб, (унга жавобан бундай) деди: «У манманлик қилмоқда ва бизнинг одамларимизга шу йўл билан шикаст етказмоқчи. Умидворманки, (у) тез вақт ичида хору зор, йўқлик гирдобида фарқ бўлиб, машаққат ўтида куйиб кетади».

Н а з м:

Кимки ёмон билан ҳамсухбатда бўлса,
Бир кун унга ўшанинг ёмонлиги қайтиб

келади.

Алкисса, Султон Саъид султон бошқа душман (қисм)лари билан бирга ўша (қалъа) яқинига жойлашгач, аъло хазратнинг (Абдуллахоннинг) дунёни безовчи раъйи шунга қарор қилдики, дархол пахлавлонларни (жойидан) қўзғотса ва қалъадан чиқиб, ўша зўр сипоҳ билан уруш қилса. Лекин иш асосининг оқибатини андишага қурган бир гуруҳ аркони давлат ва аёнлар хазрат (хон)нинг оёғига йиқилиб, арз қилдиларки, «бу фитна қўзғовчи сипоҳ билан жанг қилиш ақл тариқасидан йироқдир, чунки нусрат асар аскарнинг сони уч юз кишидан ортиқ эмас, душман лашкари эса сон-саноксиздир». Искандар мартабали хазрат (хон) яна халқнинг кўмагига орқа қилиб (бундай) деди: «Хеч бир кишига ҳақиқий мадад йўқдир», «ёрдам фақат буюк ва доно Тангридандир»⁶⁰¹, деган Қуръоннинг мўъжиз низомли сўзининг мазмуни ва баракаат қавм ояти шунини билдирадики, давлатнинг нусрат туғроли фатҳномаси хазрати Тангрининг қувватловчи каломидан бошқа (сўз билан) ёзилмайди.

Қ и т ъ а:

Эй, тахт учун тиришган!

Бахту давлат (фақат) тadbир билан (қўлга)
келмайди.

Кимки мансаб, ҳашамат ва мулк эгаси бўлса,
Тангрининг қувватлаши билан бўлгандир.

(Урушда) лашкарнинг камлиги ва аскарнинг кўплиги унчалик аҳамиятга эга эмас. Кўпинча ниҳоят кўп, беҳисоб лашкар озгина кишидан (енгилиб) хазон бўлган япроқ ва баҳор ёмғирининг қатралари сингари жаҳон атрофига тарқалиб ва сочилиб кетган. Мисра: *Дўстнинг хоҳиши кимга бўлса, (унинг) майли ҳам ўша кишига бўлади*. Тангрининг беғоят карами ва бениҳоят иноятига таваккул қилиб, умид қўлини «маслаҳат битиб, кўнглинг қарор топгандан кейин, Тангрига таваккул қилиб ишингни бошлайбер»⁶⁰² (оят)га бинноан абадий давлат этагидан олмаймиз». Мисра: *Чунки ожизларнинг топгани тутгани Тангридир*. Аркони давлат ул хазратнинг юзида шижоат ва пахлавлонликнинг далили ва аломатларидан бошқа (хеч) нарса кўрмади.

лар. Шунинг учун (хам) ҳаммалари бир жон ва бир дил бўлиб, шу мақолни тилга олдилар.

М а т л а б:

Нақд жонимизни тутиб (сен) дилистоннинг хузурида турибмиз.
Бирор хизмат қўлимиздан келаркан, (уни бажо келтириш учун) жонимиз билан турибмиз.

Хазрат сохибқирон ҳам ҳар бири уруш дарёсида тимсоҳ ва жанг ўрмонида қоплон бўлган Рустам шуқухли ўша гурухнинг (бу) сўзларида яқдиллик ва ҳамжиҳатлик аломатларини қўриб, буюрдики, дархол кина қўзғотувчи сипохийлар ва одам овловчи душман(лар)ни улоқтирувчи қахрамонлар (Мисра:) *Ҳаммаси уруш ўрмонида шер* уруш анжомларини тақиб, таваккулнинг мустаҳкам ишини химоя қўллари билан тутиб, азимат байроғини кучли давлат қўллари билан (тутиб) давлат душманларига қарши кўтарсин.

М а с н а в и й:

Киши таваккул отига минмас экан,
Давлат шикори унга (насиб) бўлмайди.

Бинобарин, чошгоҳ вақтида, яъни осмон шерига минган султон (яъни қуёш) лаъл танли тифини кинидан чиқариб, кизил қалқонни зангори фалак юзидан олганда назм: *Чин подшоҳи (қуёш) уфқ ойнасида (ўзининг) чин (юзи)ни кўрсатди, Чарх ойнасида зангор (кеча) шохининг занги кетди*, паҳлавонлик майдонининг суворийлари, баҳодирлик ва жанг майдонининг паҳлавонлари ҳаммалари лаъл тусли қалқонлари, кизил гулдек қулоқлари, лола ва наргисдек найза ва ханжарлари билан (худди) тол ва гунчадек эдилар.

Н а з м:

Бири кумуш (тусли) билагига камон осган.
Бири қора сочига қалқон тортган.
Бири оғиз, соқол, мўйловини жавшан ичига олиб,
Яна бири қошу кўзини қулоҳи остига беркитган эди.

(Абдуллахоннинг сипоҳи) шундай бир сипоҳ эдики, барчаси(нинг) қўрқинчидан осмон шахсуворининг (яъни қуёшнинг) дили эзилиб, қон туфлар эди; фалакнинг урушқок турки қон

тўқувчи ўқ захмидан ҳар бири ўзини четга тортарди. Ҳаммаси бениҳоят номус ва ор қилишда, ҳамла ва жанг вақтида сув ва оловдек равшан дил, соф андишали, шамол ва жингалак кокилдай собитқадам, таъсирчан ва тез аскар (бўлиб), уруш анжомларини шайлаб қўйдилар. Биринчи бўлиб, шижоат майдонининг суворийси, далир қулоннинг (хоннинг) билакузуги, хусрав нишонли Хусрав султон юлдузлар шоҳидек жахонгирлик узангисига оёқ қўйиб, хушёр қўли билан қасд жоловини (жангга) бурди.

М а с н а в и й:

Жавлон урган отини жангга ташлади,
Саодат тонгидек баландга чиқди.
Шамолдек елувчи оти устида,
(Гўё) шамол устидаги Сулаймон бўлди.

Бир зўр билан фалакни (гирд) айланиб чиққан уларнинг оти наълига етолмаган ва гардуннинг шер минганлари уларнинг саманд (от)лари тўғи губорини ёра олмаган бир гуруҳ хашам ва ходимларининг бир тўдаси билан азм юзини, Тангри(нинг) ҳукми билан душманни илдизи билан қўпориб ташлашга қаратди ва мардлик кўрсатиб, (қалъанинг) ташки дарвозасидан чиқиб, қахрамонлик қўлини очди. Искандарнишон (Хусрав) султон душман қаршисига (етганда) далирлик кўрсатиб, (қалъанинг) ташки дарвозасидан чиқди ва мардлик қўлини очди. Искандарнишон (Хусрав) султон душман қаршисига етганда маснавий: *Сипоҳни орқа, олд, ўнг ва сўл қилиб, Зарур тартиб билан сафга тортган эди*. У тарафдан Султон Саъид ҳам Дўстмуҳаммад султон билан бирга лашкарни тартибга солишга киришди ва (бир оз) саросимага тушиб, (ўз) сипоҳини сафга тартиб жангга шайланиб турди.

М а с н а в и й:

Суворийлар чангидан ҳавони булут қоплади.
Пўлат ва тиглар чакмоқдек чакнади.

Охирда майдон маъракасида оташнишон шамшири зарби билан кина шуъласини душман дилида ёқувчи, тошни ҳам кесиб ўтадиган ўқининг ўткирлиги билан Хулқар(нинг) тизгинини Жавзо⁶⁰³(нинг) камарига қадаб боғлаган ва ўт ёндирувчи найзасининг учқуни билан Суҳайлнинг қўкрагини қуйдирадиган Искандарфармон хазрат хон ҳам жангга ташланди. (У шундай)

бир подшоҳки, назм: *Агар унинг ҳайбати за монга қараб бонг урса, Йил ҳафталарининг карвон тизгини узилар эди.* Журъат қалқонини таккан, зафар қулоҳини кийган, ҳаммаси дарёдек мавж урган, осмон шаклли совут кийган паҳлавонлардан бир гуруҳи (қалъанинг) дарвозасидан чиқиб (отининг) саодатнишон жилвини майдон маъракаси томон сурди.

М а с н а в и й:

Жам(шид) нишон подшоҳ Абдулла ўша
майдонда
Фалак остонали, Сурайё маконли (шоҳ эди).
(У дарҳол) шамол юришли отига минди.
(Оти) тоғдек оғир, (лекин) шамолдек енгил
эди.
Бошига гавҳар (кадалган) қулоҳини кийди.
У қимматбаҳо тошлар ва шоҳона дурлар
билан безанган эди.
Хамойилига олтин ханжар тақилган эди.
Унда «Ёрдам Тангридан» аломати ёзилган эди.
Кийди ҳафтон ва узун (бир) қулоҳ.
Майда-майда жингалак зулф сингари,
Дарвозадан чиқиб жангга ташланди.
Ёнида шавкатли, зўр суворийлари билан.

(Ҳар) иккала томон бир-бирлари билан тўқнашга, ҳазрат соҳибқирон Дўстим султонни байроқ остига тайинлаб, Ҳусрав султонни (душманга) ҳужум қилишга буюрди. Жанг ғолиби (Ҳусрав султон) тимсоҳ қасдли шоҳнинг фармониغا биноан жангга ташланди. (Унинг) ўтдек (тез), сувдек (шиддатли) сайридан ер танглик қиларди.

М а с н а в и й:

Ерда шамолдек (елувчи), осмонда булутдек
(сузувчи),
(Сувда) балиқдек чаккон, (даштда)
қоплондек паҳлавон,
Дил андишасидан (ҳам) енгил слувчи,
Ақил раёйдан (ҳам) йўл топувчирок,
Кечаси бўлиб, шошилмаса ҳам,
(Лекин), юганда ўтган кунни етиб олувчи.
У думи тугилган (тулпор) юганда,
Бир танга жойга тўрт туёғини икки-уч бор
қўярди.

(Ҳусрав султон) жилва қилиб, жавшан кийган паҳлавонларидан бир гуруҳи ва киначи қаҳрамонларидан бир тўдаси билан, жўш ва хурушга келган холда, Дўстмуҳаммад султон сафига қараб ташланди.

М а с н а в и й:

Шер дилли, ўткир чангал хусрав,
Ҳайбати шердек, савлати қоплондек.
Бўкирувчи шер каби (ёвга) хуруш қилиб,
Мардлик, қаҳрамонлик майдонига кирди.
Бошига кийган зарнишон қулоҳи (бўлса),
Осмондаги куёшдек яраклар эди.
Бошдан-оёқкача совутга яширинган эди.
Қўлига чакмоқдек ярақлаган тигини олган эди.
Ҳар (икки) томон жанг қуйини бошладилар,
Жаҳоннинг кезувчи отини (олға) сурдилар.

Ул ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) шоҳ Дарвиш баҳодир, Тиниш баҳодир, Дўстимбий чашм абру, Жон Ҳасан чухра оқоси⁶⁰⁴, Дўстим чухра оқоси, Қулбобо кўкалтош, Турди қушбеги⁶⁰⁵, Турсунбобо сувчи⁶⁰⁶, Мирзо Муҳаммадёр, Ганжиали баҳодир, Хожамқули баҳодир сингари ниҳоятда кам ва ўттиз кишидан ошмаган яровули⁶⁰⁷ қасд отини ўрнидан жилдириб, Султон Саъиднинг ҳайбатли қўшинига ҳужум қилдилар (ва) ўзларини душманнинг сафига отиб, улардан кўпини ҳалок қилдилар. Қўроқ тиг (душман) жонининг гавҳарлари(ни олиш) учун яланғоч бўлиб, қон дарёсига шўнғиди ва рух қуши тан қафасидан парвоз қилиб, қимматли жон (ўзини) тарк қилди.

М а с н а в и й:

Қаҳрамонлар чопар отларини сурганларида,
(Тўзондан) гўё ер осмонга чирмашди.
Суворийлар (отининг) наълидан ер ларзага
келди.

Тупроқ эса тилка-пора бўлди.
Карнайнинг ноласи (осмонга) чиқди,
Олам ноғоранинг овозига тўлди.
Гард ичида ярақлаган тиг (бўлса),
Булут орасида чақнаган чакмоқдек
кўринарди.
Отларнинг туёғи остига тушган бошларнинг
кўплигидан,
Бодпойларнинг* туёғи қондан лаълдек бўлди.

Ер қобиғи ўша дахшатли майдонда шижоат аҳлининг (тўқилган) қонидан қизил рангли ёқут тусини олди. Ҳалок бўлганларнинг кўплигидан уруш майдони тепалик ва тоғлар билан баробарлашди. Паҳлавонларнинг камонидан шу қадар (кўп) ўқ ёғилдики, (ўлганларнинг) қони ариқ-арик бўлиб оқди. Чақмоққа ўхшаган тиг-

* Бодпой — шамолдай тез чопувчи, «учар» от.

ларнинг яроқлашидан душманнинг оғриқ кўзлари нурсизланди.

М а с н а в и й:

(Хар) икки томоннинг сипохлари бир-бирига
ташландилар.
Суворийларнинг фарёди ойгача етди.
Гулдурувчи булутдан чиққан ярақлаган
чақмоқдек,
Хаммалари киндан қиличини суғурди.
Тип-тиниқ рангли оташ тилини чиқарди,
Суворийларнинг чочий комонларидан,
Жангда тилнинг сўзлашга мажоли қолмади.
Хар томондан камон ўқини отдилар.
(Отилган) ўқ (душман сари) тўғри йўлдан
шошиларди.
Тўғри бўлганидан (хатто) мўйни ҳам ёрарди.

Хусрав султон душман сипоҳини тор-мор келтиргандан сўнг, Султон Саъид (сипоҳи)нинг орқа томонига ўтиб, у ердан (ҳам) ғалаба билан қайтди. Аъло ҳазратнинг яровули ҳам ғалаба билан қайтиб келди ва ул ҳазратнинг қароргоҳига келиб қарор ва ором топди. Ўша вақтда, Искандар қудратли хон, шарафлик қўли жароҳатланган ва осилган бўлишига қарамай, Тангрининг марҳамати ва иноятига таяниб, кийиклар галасини (асло) андиша қилмайдиган ғазабли шер сингари, кўпгина дала товукларини назарписанд қилмайдиган баландпарвоз лочин сингари ўзини Султон Саъид султон устига ташлади. (Унинг) ярақлаган самовий оти жангу жадал оловининг ўртасида шуъла сочиб жавлон урар эди; аждахо оҳанг шамшири бўлса, тимсоҳ каби уруш дарёсида сузиб, душманнинг ҳаёт кемасини йўқлик гирдобига фарқ қилар эди; оташфёъл ханжарининг яроқлаши жаҳонни ёритиб турувчи қуёш сингари атрофга шуъла сочар эди; аждарнишон найзасининг шуъласи (бўлса) жанг майдонидаги майда тошларни (ҳудди) бадахшон лаълидек (қип-қизил) қилар эди.

М а с н а в и й:

Искандар хашаматли, Жамшид шавкатли
(подшоҳ),
Фаридун нишонли, музаффар асарли (хоқон)
Жанг қасди учун (турган) ўрнидан кўзғолди.
Ярақлаган қуёшдек байроқ ва ўткир тиғи
билан.
Шундай (бир) темирдан унга жавшан
тикилган эдики,

Ундан Искандар (Зулқарнайн) ойнабанд
бўлди.
Мамлакат олувчи кулоҳни бошидан олгач,
Уни Жамшид жоми (ўзига) жаҳоннамо
қилган эди.

Совут ичида (унинг) хунари фитна
уйғотувчилик бўлиб,
Қолқони кўз халқасидану, тани бўлса,
хафтжўшдан (эди).
Тиғининг дами жавҳардек (соф)ликдан фитна
қилувчи бўлиб,
Дилни овлаш учун тузоқлар қўйган эди.
Икки ёқли тиғи шуъласи билан қон тўкишга
қасд қилиб,
Оташнинг жамоли фитнани тезлатди.
(Жанг) майдонининг тупроғида губор
чиқариб,
Ерни миннат остида, фалакни эса юк остида
қолдирди.
Жанг мақомида унинг найзаси жонга
Ажалнинг тилидан хабар келтирди.
Хусуматдан душманга ўлим эшигини,
Ўткир шамшири калиди билан очди.
Унинг тиғи олдида ажал (гўё) ғамхўрлар
каби,
Бечораларнинг жони учун шафқат қилувчи
бўлди.

Ўша даҳшатли жангда ботир хоқон, Тангрининг ёрдамига таваккул қилиб, ўз-ўзи душманга қарши юрди; (уларнинг) кўпчилигининг жонини қаҳру ғазабнинг қаттиқ шамоли билан қўпорди ва майдон ичида паҳлавонларнинг бошларини чавгон билан гўй каби отди. Султон Саъид султон ўз олдида бир неча саф қўйган бўлса ҳам, ул ҳазрат (Абдуллахон) журъат ва далирлик кўрсатиб, уларнинг хаммасидан (ёриб) ўтди ва иккинчи марта (отининг) зафар асарли жоловини буриб душманнинг туғи сари юрди.

М а с н а в и й:

(У) ўзини ўша жанг (қучоғи)га отди,
Ёввойи эшакни улоқтириб ташлаган шер
сингари.
Кафтида шамширини ишга солганда,
Бирини иккига, иккинчи (эса) тўртга бўлди.

Душманнинг барча сипоҳийлари бирдан учқур ўқ қушларини камон инидан учуриб юбордилар. Шундай ўқ уздиларки, уларнинг (бу) қонхўр ўқларининг қаттиқ ўч олишидан қўрққан зангори осмон оламини ёритувчи қуёшнинг

зар тусли қалқонини юзига тусди. Бениҳоят қўрқувдан қуёшнинг юзи сарғайиб, (ўзининг) сувдаги аксига ўхшаб титради. Шу орада, душманга муносиб (бўлган) бир ўк бир бадбахтнинг шум қўли билан отилиб, ул ҳазратнинг соғлом қўлига тегди. Шунга қарамай, Искандаршиор шахриёр душманнинг туғдорига етиб олди ва уни уриб отдан йиқитди. Шу онда ғалаба нишон(ли) хон жанг чоғида ўзи билан муқобил бўлган бениҳоят зўр жуссали Таваккулбий дўрмоннинг бикинига қўлидаги пичоқ билан урди (ва) у иззат оти устидан (абдий) масканлик чуқурига қулаб тушди. Шу сатрларнинг муаллифи ул ҳазратнинг эски пахлавлонларидан бўлган Мулла Келдишдан шунини (ҳам) эшитган эдики, сохибқирон душман сафига ҳужум қилган вақтда, улардан етти кишини давлат отидан олиб хорлик тупроғига улоқтирган (экан). Душман давлатининг байроғи иззат чўққисидан хорлик тупроғига (қулаб) тушгандан сўнг, уларнинг Хулқар тизимидай мунтазам бўлган жамияти Фарқадон туркумидай ўз-ўзидан узилиб (бир-биридан) ажралиб кетди.

М а с н а в и й:

(Унинг) тиғи қуёш каби яракловчи бўлди.
Душман (бўлса) юлдуздек тарқалувчи бўлди
Жаҳон олувчи нусратпаноҳ (шоҳ),
Шунча кўп лашкарни озгина сипоҳ билан
енгди.

Кимгаки Тангри ишбоши бўлса,
(У кўп) лашкарнинг ёрдамига мухтож
бўлмайди.

Алқисса, Султон Саъид қаршилиқ кўрсатувчи оёғини хусумат йўлига маҳкам қўйган бўлса ҳам, ундан фойда чикмагач, кўп машаккат ва қийинчиликлар чекиб, мисра: *Чопқир отининг жиловини (тақдир қўлига) топширди.* (Ўзининг) ширин жонини, аччиқ ва ғазаб билан у қонхўр водийдан четга олиб чиқди. Душман сипоҳидан кўп киши асир олинди; кўп қурол-аслаҳа, сон-саноксиз ўлжа ҳам хон аскарлари қўлига тушди. (Душманнинг) кўзга кўринган амирларидан Таваккулбий дўрмон, Тангриберди ўғлон, Жонпўлодбий ушун ва Курак баходирни ҳақорат билан кишанлаб, жаҳонгир хоннинг халифалиқ сайроғиго келтирдилар. (Хоннинг) эътиборли фармонига кўра, уларнинг сардорлари, яъни (Тангриберди) ўғлон ва амир (Таваккулбий) дўрмон ўлдирилди.

М а с н а в и й:

Ўша жанг майдонида душман мағлуб
бўлгандан кейин,
(Унинг барча) қўшини сипоҳига (ҳам зўр)
шикаст етди.

Бири йўлда ўқдонини улоқтирди.
(Ва) қаноту патсиз қуш каби (турган) жойида
колди.

Бири камондан отилган тез учар ўк каби,
Ўқу камонини ташлаб (орқасига бокмай уриб)
қочди.

Душманнинг бор сипоҳи паришон бўлди.
(Кўйинги) махбубларнинг зулфидан ҳам
паришон бўлди.

Хаммаси (ё) хаста (бўлиб) ўлган (ва ё) қўлга
тушиб,

Талону асир ва ўлимга гирифтор бўлди.
Динпаноҳ шохнинг душмани юз хийла билан
Жонини у жанггоҳдан (зўрға) олиб қочди.

Майдондаги сабрли (подшоҳ) қонга ботиб
қайтди.

(Жангга) зўр бўлиб кирдию, аммо забун
бўлиб қайтди.

Қутли шавкатлик хоқон фатҳу зафар аксини мурод ойнасидан кўриб, лашкарни қаҳру ғазабга учраганларни ўлдиришдан қайтарди ва (уларнинг қилган) гуноҳлари саҳифаларига афв рақамларини ёзиб, (бошқа) ҳеч кимни жазаго топширмади.

Б а й т:

Уларнинг ожизликларини ва аянч ҳолларини
кўриб,
Холу зорларидан уларнинг қонидан кечди.

(Душманнинг) хаста ва шикасталигидан қолган-қутган сипоҳи у ҳалокат (майдон)дан қутулиб, Наврўз Аҳмадхоннинг улўғ ўрдасига етиб олди. Барокхон шу қадар (зўр) шижоати, (кўп сонли) аскари ва шавкати билан мағрур бўлиб, хашамат ва қуролнинг кўплиги билан ботирлик изҳор қилиб юрган бўлса (ҳам), фалак даргоҳ(ли) хоннинг улўғворлигидан дилига қўрқув ва ташвиш тушди. (У) подшоҳнинг (Абдуллахоннинг) қаҳридан кўркиб, ваҳимага тушиб, шошилиқ равишда Бухорони қамалдан бўшатиб, ўзининг маълум пойтахтига (Самарқандга) йўл олди. (У) Самарқандга келиб подшоҳлик тахтига ўлтиргандан сўнг, Султон Саъид султонни банд қилиб, ғоятда (зўр) ғазабдан Кошғар вилоятига тобеъ бўлган Қоронғутоққа⁶⁰⁸, Рашидхон⁶⁰⁹ ҳузурига юборди.

УЛ ҲАЗРАТНИНГ (АБДУЛЛАХОННИНГ) ПОЙТАХТ
БУХОРОДА БАЛАНД ТАХТГА ВА ОЛИЙ МАНСАБГА
БИРИНЧИ МАРТА ЎЛТИРИШИ ВА КЎП ЎТМАЙ, ҲАЁТ
ТАҚОЗОСИ БИЛАН, У ВИЛОЯТДАН КЕТИШИНИНГ
БАЁНИ

Султон Саъид зафарнишон сипоҳдан (енги-
либ, Фарабдан) чекингандан сўнг, аъло ҳазрат
(Абдуллахон) Бурҳон султоннинг талабига би-
ноан, азимат жиловини Бухоро томонга қараб
бурди. Бурҳон султон иззат ва шавкатлик мав-
кабнинг (Бухорога) келаётганидан хабардор бў-
либ, барча уламо ва аъёнларни (хамда) бозор
ва бошқа касб эгаларини тенги йўқ хоннинг
истикболига жўнатиб, ўзи уларнинг кетидан
фармонбардорлик қадами билан жўнади. Ша-
хардан бир мўғули⁶¹⁰ (масофада) бўлган Шах-
ри Ислон⁶¹¹ деган жойда (хоннинг) шарафли
мулоқотига мушарраф бўлиб, тожу тахт душ-
манларининг фитналари гардидан ғуборланган
давлат кўзига ул ҳазратнинг босган тўпроғини
сурма қилиб қўйиб мунаввар қилди; унинг оёқ-
ларини ўпиб, ғурурлик бошини иззат авжига
чиқарди. У ердан турли такалдуф ва тобелик
кўрсатиб, ул ҳазратни (Бухоро) шахрига олиб
келиб, иззат-икром тахтига ўтказди; (зўр) эх-
тиром ва таъзим маросимини бошлаб, қўйдаги
мақол билан (ўз) аҳволини тараннум қилди:

Б а й т:

Эй шаъми (жаҳон), келдингу мажлисни
гулшанга айлантирдинг.
Кўзимга оёғ қўйдингу уйимни равшан
килдинг.

Хизматкорлик ва фармонбардорлик мароси-
ми тугагач, (Бурҳон султон) қуббати ислом Бу-
хорони аъло ҳазратга тортиқ қилиб, ўзи (оти-
нинг) жиловни мазкур шахарга тобеъ бўлган
Қорақўл томонга бурди. Фатху зафар қуёши
машрикдан чиқиб, яхши кун кўринганлиги са-
бабли, шундай вилоят ҳазрат сохибқироннинг
тасарруфига кирди. (Сўнг) ул ҳазрат бахту дав-
лат билан подшоҳлик тахтига ўлтириб, мамла-
кат ва халқ ишини тартибга солди.

Б а й т:

Замона аҳволининг низоми, замон ишининг
таянчи,
Жаҳон подшоҳининг (Абдуллахоннинг)
иқболи билан тўлган эди.

Ўша вилоят катта-кичик одамларининг кузи
фалак иқтидорли подшоҳнинг оёғи ғуборидан
анчайин равшан бўлди. Кишилиқ жамияти ула-
молари ва эҳтиромлик фузалоларининг замон-
нинг кўп аянчли ҳодисалари туфайли ёмонлаш-
ган аҳволи (энди) шоҳона марҳамат ва илти-
фотлар натижасида тузалди.

М а с н а в и й:

(У) иззат ва қудрат тахтига ўлтирди.
Раъийятни фитнадан халос қилди.
(У) одил ва диндор подшоҳнинг замонида,
Ер юзидан фиску фасод аломатлари йўқолди.

Бу ёқимли воқеадан бир неча кун ўтгач ва
тамом мамлакат ул ҳазратнинг адолат ва риоя-
ти баракотидан обод бўлгач, Бухоронинг ҳоки-
ми (Бурҳон султон) ҳаёсизлик қилиб, (хоннинг)
бундай (зўр) неъматини унутди; бошини итоат
халқасидан чиқариб, исёнкорлик йўлини тутди;
(унинг) димоғи кибру ҳаво билан тўлиб мағ-
рурликка маҳлиё бўлди ва ҳатто (хон билан
илгари қилган) аҳдини бузиб, ўзининг журъат
оёғини итоат водийсидан чиқарди; ситам қўли-
ни чўзди ва аскар тўплаб, уруш байроғини кў-
тарди; мустақилликни ҳаёл қилди ва Қорақўл-
дан (хонга) қарши отланиб (Бухоро) шахрига
қараб юрди.

М а с н а в и й:

Хунук андишали (султон) кўшин ва сипоҳ
тўплаб,
Уруш қасди ва жанг қилиш ҳаёли билан,
Димоғи ва боши кибру ҳаво билан тўлган
холда,
Лашқари билан (Бухоро) шахрига қараб
юрди.

Унинг (бу) жасорати овозаси (хамма ёққа)
тарқалгач, бу андишанинг шуъласи ул ҳазрат-
нинг хотирларида тоблангач, (илгари бўлган)
илиқ ҳамияти (энди) ўч олиш қасдига айланди ва
буюрдики, нусратпаноҳ сипоҳ урушга ҳозирланиб
(хоннинг) қутли узангисига тўплансинлар. Ўзи
йўлга тушиб бутун қариндошлари ва ҳузурдаги
биродарлари билан зафарнишон байроғини кўтар-
ди ва олий неъматлик ҳиммат юзини давлатнинг
душманлари тарафига қаратди.

М а с н а в и й:

Искандар ҳашаматли шамшир урувчи (шоҳ),
Довюррак, қудратли қўлини халққа узатди.

Қаҳрли тинғини кина азми учун осиб,
Душман қасдида шаҳардан чиқди.

Бурҳон султон Сулаймон мартабали хоннинг келаётганидан хабар топгач, (у билан) урушмоққа ожиз бўлганидан отининг жиловини Бухоро вилоятининг туманларидан бўлган Ромитон⁶¹² қалъасига бурди ва қўрқиб-писиб ўша вайрон бўлиб кетган қалъага яширинди. Қўрқанидан қалъанинг бурж ва деворларини мустаҳкамлади. Нусрат нишонли аскар (хоннинг) фармонига қўра, қалъани ўраб олди ва қамални тўхтовсиз бошлаб, уруш оловини ёқиб юборди. Паймонаси тўлган, хоксор душманлардан кўпини ўлдирди.

М а с н а в и й:

Сипоҳ уруш режасини тузди,
(Ва) ногора уриб (атрофга) сурон солди.
Жанг вақтида баҳор ёмғури каби,
Қалъа томондан тошу ўқлар ёғилди.
Унинг девори ёмғир булутию,
Тош ва ўқ ёғдирувчи деб ўйлайсан киши.

Ўша кун кун бўйи урушда тажрибақор паҳлавонлар, қалъа олиб душманни енгувчи қаҳрамонлар журъат этагини белга қистириб (қалъа) деворига ташландилар ва қалъага қараб жуда кўп тош ва саноксиз ўқни баҳор ёмғиридек ёғдирдилар. Лекин баъзи кишиларнинг табиати ва балки барча инсоннинг ҳулқи бевафоликка мойил, «албатта, инсон зolim ва нодон бўлгандир»⁶¹³ (оятида кўрсатилган)дай, шishaдек тиниқ осмоннинг подшоҳи (яъни қуёш) ғарбга томон чопиб, кечанинг қора (либос кийган) сипоҳи Рум лашкари (қуёш) қалби устидан ғалаба қилганда, яъни намозшом вақтида (хон) мулозимларидан бир гуруҳи бевафолик йўлини тутдилар ва Бухоро сипоҳи биринкетин аъло ҳазрат остонасидан юз ўгириб, душман томонига ўтдилар. Искандар мартабали ҳазрат (Абдуллахон) бу воқеа содир бўлгандан сўнг, Ромитон қалъаси атрофидан, вақтнинг талабига қараб, (отининг) жиловини бурди ва шаҳар (Бухоро) томон шошилди. Комил ақл ва зийраклик билан англади ва «(ҳар қандай) иш ўз вақтига гаровдир» (мақолининг) ҳукмига қўра, ночор бир неча кун ҳашамат ва улғуворлик воситалари ҳамда шон-шараф ва юқорилик одоби йиғилиб, шавкат ва давлатнинг асослари душманларни енгилиш водийсига ва тор-мор бўлиш

йўлига юз қўйишга мажбур қилганга қадар тақдирга тан беришга мажбур бўлди, (лекин) шундай бир вақт (ҳам) келадики, давлат юлдузи ҳашамат авжидан (яна) кўриниб, қасос олувчи баҳром қиличи билан мамлакат душманининг оёғини қирқиб, тегишли жазосини берур, (чунки) «бу (иш) Тангрига мушкул эмас»⁶¹⁴ (деб жанг майдонидан чекинди).

(Ш е ъ р:)

Ёқут қимматининг ортиқлиғи шундаки,
У кўп вақт (меҳнат қилиб) топдан олинади.

Бинобарин, (Абдуллахон) Бухоро шаҳрида ҳам тўхтамай, қўзғолиш байроғини кўтариб (яна) Балхга қараб жўнади. Илгари ғайби* суратлар ойнаси ва лорайбий** нурлари шоҳиди бўлган (аччиқ) тажриба кўрсатганки, қачонки Тангри, қудрати улғу бўлсин, бир давлатманднинг бахту тахт пояларини Фарқадоннинг юқорисига чиқармоқчи бўлса ва салтанатли тахтини давом, сабот, ҳашамат ва юқорилик (дан иборат) тўртта пояси билан кўтаришни, улғулашни истаса, дастлаб унинг давлати ажойиб фитналар ва гаройиб ўзгаришларга иложсиз дучор бўлади. Байт: *(Майли) аввал шикаст топ, чунки мулк тахти (нинг) авжини Юсуф ҳам қудуқ остидан қидириб топган.*

Б а й т:

Шундай давлат яхшики, у гоҳ кўтарилиб,
гоҳ (пастга) тушиб турса
Тез (кўтарилган) давлат — тез йиқилади.

**ҲАЗРАТ ХОЖА ЖОНХОЖА⁶¹⁵НИНГ УЛ ҲАЗРАТНИ
(АБДУЛЛАХОННИ) ТУШИДА КЎРИБ, ЎЗИНИНГ ҲАЗРАТ
ОТА-БОБОЛАРИДАН УНИНГ ТАВСИФЛАРИНИ
ЭШИТТАНЛИГИ ВОҚЕАСИНИНГ БАЁНИ**

Тангрининг, исми азиз бўлсин, иллатсиз иродаси «бўладиган ҳамма ишларни қалам ёзиб тугатган» (ҳадиси)нинг хушбўй қалами билан мансублик рақамини бир давлат эгасининг садокатли пешонасига ёзиб, унинг иқболли ниҳоли қоматини, «(Тангри) ҳамма нарсани махлукларга берди; ундан сўнг тўғри йўлга бошлади»⁶¹⁶ (ояти) хазинасидан, «(эй Довуд) мен се

* Ғайби — ҳозир эмаслик, ғойиблик; сир.

** Лорайбий — шак-шубҳасиз.

ни ер юзига халифа қилдим»⁶¹⁷ (ояти)нинг хурсандлик кийими билан безашни истаб, (унинг) Фарқадонга етган бошига «Тангри ўз мулкини истаган кишисига беради»⁶¹⁸ (оятининг) зийнати билан безалган тожини кийдирган. Бу ходиса ва воқеани эшитишда аввал бир олий ҳазратнинг кўмак берувчи сайқал билан жилоланган офтоб нурли қалби ойнаси ва кимёасар хоотири лавҳасини ғайб сирларининг матлаи ва лорайб нурларининг манбаига айлантирди, токи «яхши туш пайғамбарликнинг қирқ олтидан бир қисмидир» (ҳадиси) бўйича уйқу ҳолати ҳақиқатан (ҳам) ул жанобга нисбатан бедорликнинг ўзгинасидир. (Унинг) қуёшдек равшан дили ойнасида у камол буржлик юлдузнинг улғулик сурати юз кўрсатиб, басират кўзи билан унинг бўлажак ахволи кайфиятини керагича мушоҳада қилади. Бу ривоятнинг тахриридан ва бу ҳикоятнинг баёнидан мақсад шулки, (шу) сатрларнинг муаллифи шариат доирасининг маркази, ҳақиқат сирларининг назокати, валоят аҳлининг Каъбаси, ҳидоят эгаларининг қибласи, ҳақиқатларнинг эҳсон юзасидан сараси халойиқнинг тасаввуф юзасидан пешвоси, яъни олий ҳазрат Хожа, (яъни) халқ ичида Хожа Жонхожа номи билан машҳур бўлган, Тангри уни (ҳамиша) саломат ва боқи қилсин, Абдулвали ибн Хожа Абунаسر ибн Хожа Абдулмалик ибн Хожа Абунаسر ибн Хожа Мухаммад Порсодан⁶¹⁹, дили (ҳамиша) пок бўлсин, (шунинг) эшитган эдим ва ул ҳазрат айтганларки, «Барча амирларнинг иғвоси туфайли таънага қолиб, Бухородан чиқдим ва гўзал мактовли хон Пирмухаммадхон билан учрашмоқ учун Балхга қараб юрдим. (Орадан) бир неча кун ўтгач, Искандар фармонли хон Абулфатҳ Абдулла баходирхон ҳам замон зарурияти билан Бухородан қайтди ва Жайхундан ўтиб, Балхга, катта амакиси хузурига келди. Мен ул ҳазрат билан учрашганимда, хотиримда (унга нисбатан) хафалик бўлгани туфайли, унинг таъзим ва эҳтиромига у қадар эътибор қилмадим. Шу кеча (ёқ) тушимда фақирнинг ота-боболаридан икки киши (хузуримда) ҳозир бўлиб, (менга тамом кина қилиб дедиларки, «Эй фарзанд, нима учун у саодатманд подшоҳнинг иззат-ҳурматини қилмадинг; унинг шон-шарафини риоя қилмай, уни улғуламадинг! У билан бу водийда зинхор (тескар) бўлмагин, чунки жами хожалар, уларга (Тангрининг) раҳмат ва розилиги бўлсин, ул ҳазратга Убайдуллахоннинг⁶²⁰ мартабасини, бал-

ки ундан ортиқроқ мартабани берганлар ва мамлакат ихтиёрини унинг кўлига топширганлар». Бу ҳикоятни эшитганимдан сўнг, шу хусусда бир оз ўйлаб қолдим. (Улар) яна дедиларки, «Нега тўхтаб турибсан; бу иккала подшоҳ (Убайдуллахон ва Абдуллахон) ўртасида фақат талаффуздагина фарқ бор, (яъни) «убайд» «абд» сўзидан (фақат) бир харф* ортиқ (холос)». Уйғонганимдан сўнг, ул ҳазрат (Абдуллахон) етказган кулфатни тамом дилдан чиқардим. Унинг хожаларнинг муқаддас хонадонига нисбатан зўр эътиқоди ва ихлоси бўлганидан, унга (бориб) тушимни айтиб бердим. (У) бу башоратли ишоратни эшитиб, Тангри ва улғу авлиёларга таяниш ва (улардан) башорат ортириб, Тангрининг ёрдамига ва чексиз қудратига эътиқоди мустаҳкамланди. Сўнг бу фақирнинг хотирига (шу фикр ҳам) келдики, «убайд» талаффузда «абд»дан бир харф ортиқ бўлиб, (лекин ортиқ харф) харфи иллат** бўлганидан эътибордан йироқдир. Ёки Мустафо алайҳиссаломнинг «исмларнинг яхшиси Абдуладир», деган ҳадиси бўйича, «Абдулла» сўзи «Убайдулла»дан ортиқ ва устундир. Бошқача қилиб айтганда, «убайд» сўзи «бандалик» маъносини ифода қилишда «абд» сўзига қараганда бир оз камлик қилади ва нуқсон (хисобланади) ёки «убайд» «абд» сўзининг кичиклаштирилгандир***. (Колаверса) «абд» уни ҳосил қилган сўздир. Шу сабабдан, «абд» ўзак бўлиб, «убайд» (эса) ундан ҳосил бўлгандир. Ўзак ундан ҳосил бўлган сўздан ортиқдир. Ҳазрат Исо, пайғамбаримизга раҳмат ва дуоларнинг сараси ва қутлироғи бўлсин, гўдаклигида, бешиқда ётганда, Тангрининг инояти калиди билан унинг гавҳар ёғдирувчи ва дур сочувчи тили сўзга келиб «Инни Убайдуллох» (Албатта мен Убайдуллохман, (яъни) Тангрининг бандасиман) демай, «Инни Абдуллох» (Албатта, мен Абдуллохман, (яъни) Тангрининг бандасиман) деган. «Абдулла» сўзининг биринчи харфи тепасига фатҳа қўйилган бўлиб, «убайдулла» сўзининг бош харфи тепасига замма қўйилгандир. Исми тепасига фатҳа қўйилган харф шунга ишоратки, динпаноҳ хокон (Абдуллахон) душманни енгиш учун зафар байроғини кўтариб азм қилди ва биринчи зарбадаёқ ғалаба сурати (ўз)

* Бу ерда харфи ортиқ.

** Ёзишда шакли ва талаффузи кўп ўзгариб тургани учун, уч харф: «вов» «алиф», «ёй» харфлари «харфи иллат» аталади.

*** «Абд» (араб.) — кул; «убайд» (араб.) — кулча; кул бола демакдир.

юзидан уялиш ниқобини очди. Яна шуни ҳам айтиш керакки, Тангри жаноб Рисолатпаноҳнинг (Мухаммаднинг) туғилгани хабарини эшитгач, «...ва албатта хол шуки, (қачонки) Тангрининг бандаси (яъни Абдуллоҳ) тик туриб ибодат қилаётганда...»⁶²¹ деди. Оллоҳ ўз пайғамбарини «Абдуллоҳ» деб чақиришининг ўзида кўп хикмат ва беҳисоб важлар бор. (Хадисларда ёзилишича), ул ҳазратга (Мухаммадга) Абдуллоҳдан бошқа (бирор) ном тўғри келмас экан. Бу (албатта) ибодат ва бандалик шарт билан (шундай бўлган). Ул ҳазратнинг мавжуд бандалигига ҳеч ким бас келолмас эди. (У) шубҳасиз малакнинг манзилларига чиқиш чоғида шу исм билан аталди: «Шу муқаддасдирки, ўз бандасини кечасида сайр қилдирган зот улўғдир»⁶²² (ояти)да уни қуйидаги ном билан ёд қилди: «У зот улўғдирки, (қачон) ўз бандасига (Мухаммадга) Қуръонни лавҳул махфуздан* тушурса»⁶²³.

Н а з м:

У бандашиор бандага дўстдир.
 У (Тангри) бандалари ичидан танлаб
 олингадир.
 (Тангри) бандалар ичида унга бир йўл
 бердики,
 У йўлни (ҳозиргача) ҳеч бир подшоҳ
 кўрмаган.

УЛ ҲАЗРАТНИНГ (АБДУЛЛАХОННИНГ) ҚўНҒИРОТ АМИРЛАРИНИНГ МАСЛАҲАТИ БИЛАН ҚОРАҚўЛГА БОРИШИ (ВА) БАРОҚҲОН ВА БУРҲОН СУЛТОН ТОМОНИДАН ҚАМАЛ ҚИЛИНИШИ; (ОҚИБАТДА) УЛАРИНИНГ (ЎЗАРО) СУЛҲ ТУЗИШЛАРИ ВА (АБДУЛЛАХОННИНГ) ЗАМОН ВА ДАВРОНИНГ КўРСАТИШИ БИЛАН (ҚОРАҚўЛНИ) ТАШЛАБ ЧИҚИШИ

Иш кўрганларга аниқ ва равшанки, давом ва сабот туғроси билан безалган ҳар қандай улўғ давлат (ўзининг) бошланғич даврида турли меҳнат ва машаққатга, фитналарга учрамай иложи йўқ. «Жаннат машаққатлар билан ўралгандир» (ҳадиси) бўйича оламини ёритиб турган хилол ой заифлик ва шикасталикни кўрмагунча соҳибкамол тўлин ой мартабасига етмайди. Қизил гул бир неча кун ғунчанинг танглигини тортмагунча, анбар ҳидли насим (бўлиб) иқбол димоғига етмайди. «Улўғлик меҳнат ўлчови билан қўлга

* *Лавҳул махфуз* — мусулмонлар эътиқодига кўра, бандалар тақдир ёзилган лавҳа шундай аталган.

киритилади»⁶²⁴. Бошда бу маъни ва мазмунларни эслатиб ўтишдан мақсад шулки, Искандар мартабали хон Чечакту ва Маймана⁶²⁵ да бир неча кун ҳашамат ва давлат ишларини йўлга қўйиш билан банд бўлганда, саодат нишонли ҳокон Пирмухаммадхон ул ҳазратга зарур қурол-аслаҳаларни ҳозирлашда ғамхўрлик қилган бўлса ҳам, лекин (у) бениҳоят олийҳиммат бўлганидан, бунга асло илтифот қилмади.

Б а й т:

Унда шундай химматлар борки, уларнинг зўрлигининг ниҳояти йўқ. Унинг энг кичик химмати жаҳондан каттарок(дир).

Н а з м:

Олий химмат муҳаббат учун лозимдир. Йўқса, бир зарра қандай қилиб улўғ куёш орзусини қилади?

(Унинг) кимёасар хотири андишаси ҳамиша шундай эдики, фалак подшоҳи (яъни куёш) уни карам узангили, куёш шамширли, зар байроқли подшоҳ қилса ва (у) жаҳон майдони харитасини (ўзининг) қудрат тутамига киришиб, (уни) куёш каби машрикдан мағрибгача адолат нури билан равшан қилса.

Б а й т:

Химмат сени буюклик чўққисига тортади. Бу гумбазга (чиқиш учун) химматдан яхшироқ нарвонни истама.

(Бу) сўзнинг натижаси шулки, мазкур йилнинг илк баҳорида⁶²⁶, кўкат ва райҳонлар боғу бўстонларни забт қилиб, ажойиб зийнатли кўк-лам қизил танли лола байроғини тоғ чўққиларига тикканда рубоий: *Баҳор султониининг дастури адолат бўлганидан, Қувончдан бутун ер юзини олди, Ҳар тарафда сабзадан сипоҳ бебади, Унинг қадамидан жаҳон олий жаннатга айланди* Бухоронинг шижоатли сипоҳийларидан Лукмонбий дўрмон исён кўтарди ва Бурҳон (султон)дан юз ўгириб, Қорақўлга келди. Бурҳон (султон)дан норози бўлган қорақўллик Жонкелди оталик қўнғирот, унинг укаси Хулкли оталик, Тангриберди хитой сингари ҳар бири мардлик ва мардоналикда жаҳоннинг ягона-

си ва замоннинг пешқадами бўлган бошқа (амир)лар билан хашиша Бурхон (султон)дан содир бўлган номуносиб баъзи сўз ва феъллар юзасидан (унга қарши) иттифоқ тузиб, Қоракўл қалъасини забт қилдилар. (Сўнг) жаҳонгир шаҳриёрнинг (Абдуллахоннинг) ҳузурига ариза юбориб, бу ерга келишини илтимос қилдилар. Ул ҳазрат аркони давлат билан кенгашиб олгандан сўнг, уларнинг илтимосини қондириб, инилари: Ўзбек султон, Хусрав Муҳаммад султон ва бошқалар билан бирликда Қоракўлга қараб юрди. Ой уфқдан кўтарилгач, барча амирлар унинг ҳузурига келдилар ва (унга) лойиқ совари⁶²⁷ ва муносиб пешкашлар⁶²⁸ тақдим қилдилар ҳамда унинг узангисини ўпиб, тобелик ва садоқатлик билдирдилар. (Сўнг) ул шавкатли ҳазрат орқасидан бориб қалъа ёнига келдилар. (Қалъа ичидаги қўнғирот амирлар) қалъанинг калидини ҳашаматли дарвозабонга (Абдуллахонга) топширдилар; унга хурмат-эҳтиром кўрсатдилар ва тобелик билдирдилар.

Бухоро ҳокими Бурхон (султон) бу зўр воқеани эшитгач, ночорликдан Самарқандга чопарлар юборди ва Бароқхонни бу хатарли воқеадан хабардор қилди. Самарқанд хони ўз аркони давлатини шошилич равишда тўплаб дедики, уларнинг сипохи жуда кам ва аскарларининг сони уч юздан ортмаган бир замонда, уларга қарши курашмоқ мушкул ва оғир бўлди. Хозир бўлса Парвардигор ва ҳаётнинг қўллаб-қувватлаши билан у жамоанинг аскарлари сон жихатдан кўпайди. (Шу туфайли, энди) улар билан курашиш ва урушиш бениҳоят мушкуллашди. Шундай бўлса ҳам, (Қоракўл) қўлдан кетмай туриб, фурсатни қўлдан бермаслик зарур. (Уларнинг) мудофаа қуввати бўлмаса ҳам, (лекин) бу ишни осон кўрмаслик керак. (Мисра): *(содир бўлган) воқеанинг иложини олдиндан қилиш керак.* Алқисса, кенгаш ва маслаҳатлардан сўнг (Наврўз Аҳмадхон) Шаҳрисабз, Самарқанд, Ўратепа, Хўжанд ва Сайрамдан тортиб то Тошкентгача бўлган (вилоятларда турган) сипоҳ ва Ахсикет, Андижондаги лашкарни, Дашт (и Қипчоқ) ва туркистонликлар билан тез кун ичида унинг ҳузурида тўпланишини буюрди. (Шундай қилиб), сараланган ва ишбилармон қаҳрамон ва пахлавонлардан икки юз минг киши билан (ҳеч қандай) сабабсиз Бурхонга ёрдамга юз қўйди. Бухоро ҳокими (Наврўз Аҳмадхоннинг шу катта қўшин билан келтирилганини эшитиб) шошилич равишда (унинг)

истиқболига отланди (ва) Дурбой⁶²⁹ деган жойда (бир-бири билан) учрашдилар. (Бурхон султон) Самарқанд хонга кўп совари ва беҳисоб пешкашлар топшириб, (юз берган) аҳволни арз қилди. Бароқхон унинг илгариги гуноҳларидан кечди. Хар икки томон (бир-бири билан) аҳду паймон тузиб, ота-бола бўлиш учун аҳд қилдилар. Сўнг (улар) чумолидек кўп, шер овловчи, кўхпайкар лашкар билан бахтиёр ҳазрат (Абдуллахон) томон юрдилар (ва) Қоракўл қалъасини ой кўрғонлагандай қилиб ўраб, камал қилдилар.

М а с н а в и й:

Душманлар дарё мавжидай кўп лашкар

билан

Бир-бири билан кўшилдилар.

Ҳазрат хон касдида (унинг) пайидан

тушдилар,

Кина йўлига қадам қўйдилар.

(Ва) худди ой кўрғонлагани сингари,

Қалъани хар тарафдан ўраб олдилар.

Наврўз Аҳмадхон ва Бурхон султон бошқа султонлар, аркони давлат ва беҳисоб сипоҳ ҳамда бепоён лашкар билан келиб, қалъани узунинг кўзидек (қилиб) ўраб саф тортган вақтларида, ҳазрат соҳибқирон, Тангрининг инояти ва ёрдамга таяниб, (қўшинга) бир дақиқа фурсатни ҳам қўлдан бермай, қалъани яна бир бор (синчиклаб) қараб чиқиш, унинг деворларини мустаҳкамлаш ва мудофаа анжомларини хозирлаб, уни астойдил мудофаа қилишни буюрди. Бу вожиб фармонга биноан, аркони давлат ва аъёнлар ҳазрат (хон)нинг амрига бўйсуниб, қалъанинг кириб-чиқадиган жойларини шу қадар эгалладиларки, ваҳиманинг кечаси айланиб юрувчи айёри ва хаёлнинг тез юрувчи хабарчиси унинг (қалъанинг) этагига қўл узатолмай ҳам қолди. Ул ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) ўзи ҳам (улар билан бирга) бориб, (қалъанинг) хар бир бурчагини пахлавонлардан бирига беркитиб, у ерда мудофаа қилишни тайинлади; агар душман уруш қасди билан келса, унга қарши туриб, уларни дафъ қилишни буюрди.

Икки-уч кундан сўнг барча фитналарнинг саркардаси бўлган Бурхон султон ўз сипоҳини шайлаб, Бароқхондан пахлавонлик отини баходирлик майдонида чопишга, хийла-найранг билан урушга кириб, забт арқонини қалъа кўнгарасига ташлашга (рухсат) сўради. Ниҳоят, Ба-

роқхон (унинг) бу фикрини тўғри топгач, Бурхон султон ўзининг паҳлавонларидан бир тўдасини, масалан, ҳурматлик ва нуфузлик амирларидан Назарбий ибн Боқи найман, Султонёрбий, Ҳасан Бўри баходир сингари бир гуруҳ довюрак паҳлавонларни тўплаб, совут кийдириб қуроллантирди ва қалъа томон урушга юборди. Ул ҳазрат (Абдуллахон) ҳам кўп йилдан бери таниқлик бўлган, ишбилармон паҳлавонларни, жангда чиниққан қаҳрамонларни қуролланишга, хаданг ўқларини, камонларини ва найзаларини ростлашга буюрди.

М а с н а в и й:

Сипоҳийлар бошдан-оёқ қуролланган (эди).
Ҳар бири қон тўқувчи маҳбубнинг киприги
каби эди.
Ҳар бирининг бошидаги кулоҳи ойна ранг эди.
Ҳар бири жанг пайига тушган эди.
Барчаси кина этагини белга қистирган,
Ва қошларини чимирган, юзларини
тириштирган, пешоналарини буриштирган эди.

(Абдуллахоннинг қўшини) қалъа дарвозасидан ташқарига чиқиб, уч саф тортди. Биринчи саф қалъа девори ёнида урушга умидвор бўлиб шайланиб турди. Иккинчи саф хандақдан ўтиб жанг (қилиш) ҳаваси билан уруш-талаш водийсига қадам қўйди. Учинчи саф (бўлса) олдинроққа бориб, девор билан ўралган (бир) жойда тўхтади (яъни пистирма қурди) ва паҳлавонлик қулочини ёзди. (Шу тарзда) ҳар икки томон бир-бирига қарама-қарши турди.

Н а з м:

Ҳар икки томон лашқари муҳайё бўлиб,
Икки тараф Сурайёга етадиган узун саф
тортди.

Аввал душман томондан, исмлари юқорида зикр этилган довюрак баходирлар, ҳамма паҳлавонлар билан (бирга), кураш майдонида мусобақалашдилар ва сурон солиб осмон гумбазини (бошига) кўтардилар. Сохибкироннинг сипоҳи душман лашқари биринчи сафдан ўтиб, иккинчи ва учинчи сафга ҳам яқинлашгунча ҳам сабр қилиб (жойидан қўзғолмай) турди. Уруш сафининг мард ва довюраклари пистирмадан туриб (душманни) хаданг ўқиға тутдилар ва жонларидан тўйғиздилар.

М а с н а в и й:

Хайкирувчи (жангчи)лар бир-бирига
ёпишдилар,
Тиғу найза билан бир-бирининг қонини
тўқдилар.
Шер ва қоплон сингари довюрак
пахлавонлар,
(Ҳар) икки томондан жангга ташландилар.

(Абдуллахоннинг) зафар асарли қўшини кам бўлишига қарамай, душманнинг кўп сонли лашқари устидан ғалаба қилди. Агар (бу ҳолни) Рустами дoston кўрганда эди, хайратдан бармоғини тишлар эди; агар Қай (хусрав) ва Пушанг (бу ҳолни) кўрса, (уни) мушоҳада қилгундай бўлса, журъат лабларини далирлик даввоси билан (асло) очмас эдилар. Оқибатда, душман лашқари мақсадга етолмай орқага чекинди. Зафарогоҳ сипоҳ ҳам жангни тарк этиб (қалъага) қайтди. Ўша куни Бурхон султоннинг баходирларидан Ҳасан Бўри баходир оғир ярадор бўлиб, ўлди.

Б а й т:

Гар ул ойнинг кўчасида тиғ ёғса,
Унга бўйин эгдик, (чунки) бу Тангрининг
хукмидир.

Алқисса, бир қанча вақт ҳар куни уруш олови ниҳоятда кучайди ва жадал билан ёнди. (Охири) душман мақсади амалга ошмаслигини англади. Шунинг учун (ҳам) битимга мойил бўлиб, сулҳ сўзини ўртага ташлади. Ул ҳазрат (Абдуллахон) ҳам давлатининг зоҳир бўлишига анча монелик борлигини англади. Шу тўфайли (у ҳам) сулҳга рози бўлиб, Қорақўлни ташлаб (яни) Чечакту ва Майманага қараб жўнади.

«ФАҚАТ ОЛЛОҲ ЗОТИДАН БОШҚА ҲАР ҚАНДАЙ НАРСА ҲАЛОҚ БЎЛУВЧИДИР. ҲОКИМЛИК УНИНГ КЎЎЛИДАДИР ВА ЎЛГАЧ, (БАРЧАНГИЗ) УНГА (ТАНГРИГА) ҚАЙТАСИЗЛАР» ОЯТИ ҲУКМИ БИЛАН НАВРЎЗ АҲМАДХОННИНГ БУ ХОКДОНДАН (НАРИГИ ДУНЁГА) КЎҶИШ КИССАСИ

Ҳар бир кишининг (кўз) олдида ва ҳар бир инсоннинг эътиқоидида (шу) муқаррар ва зоҳирки, абадий (нарса) худованди жаҳоннинг зоту поклигидир, (холос). Абадий зот Тангри бўлгач, бу сўзнинг исботи Наврўз Аҳмадхон-

нинг (бу) дунёдан ўтиш воқеасидир. Бу ходисанинг шархи шулки, аъло ҳазрат (Абдуллахон) билан душман тўдаси ўртасида сулҳ тузилгандан сўнг, ул ҳазрат Жайхундан ўтиб ўша (Чечакту ва Маймана) тарафга қараб юрди. Барокхон (бўлса) Самарқандга қайтди; Бурхон (султон) эса Бухорода қолди. Наврўз Ахмадхон ўз-ўзича хотирини давлат ишларидан бир қадар жам қилиб, мазкур йилнинг зулқаъда ойида ⁶³¹ Самарқандга сув келтириш учун (шоду) хуррамлик билан Дарғом сойининг боши ҳисобланган Работи Хожа⁶³² томонга жўнади. Кўнгилни очадиган жаннатсимон у манзилда ўйин-кулгига бениҳоят берилиб, базму сафо мажлислари қурди. Қутлуғанжом у мақомда тонгдан (то) шомгача, шомдан то эрта тонггача роҳи райхон* ва қизил шаробни зангори тусли идишлардан ичди; хамиша хурсандлик ва бепарволикка интилди; қизил юзлик созандалар тинмай куйладилар, у бўлса (нашъа қилиб) тинглади.

Б а й т:

Бошинг косаси тузроқ соладиган (идиш)
бўлишидан аввал уйғон.
Олтин косага хурсандлик шаробини куй.

У ҳам шу мақомни куйлар, бу назмнинг мазмунидан бошқа (сўз)га оғиз очмас эди.

Р у б о и й:

Майдан дилим кабоб бўлди, эй сокий.
Бир кун масту харобликдан кетарман, эй
сокий.

Қабримга сув ўрнига, эй сокий,
Кўзалаб шароб куйгин, эй сокий.

Охири ажиб бир ҳодиса рўй бериб, ғаройиб бир аҳвол юз кўрсатди. Шундай бўлдики, Барокхон ўша кунлари тинмай май ичарди; ғунча ва доладек оғзини (май) тўлатилган суроҳ** ва пиёласиз очмас эди. Оқибатда май ва арақни тинмай ичганлиги унинг мизожини мўътадил холдан чиқишга олиб келди. Ўша ўлтириш охирида ажал соқийси қўлидан ўлимнинг зўр қадаҳини (олиб) ичиб, омонат ҳаётнинг мамот даъвогарига топширди. «Ҳақиқатан (ҳам) биз Тангрининг бандасимиз ва албатта унинг их-

* Роҳи райхон — хушбўй гуллардан тайёрланган, кўкмишр ва хуш исмли май.

** Суроҳ — бўғиз ингичка май идиши.

тиёрига қайтамыз»⁶³³. Самарқанд фозиллари унинг вафот тарихини мурданинг мастликдаги холига мўносиб қилиб ёздилар⁶³⁴; Бухоро шоирлари (эса) ўтган йили⁶³⁵ Бухоро устига юриб адоват (ва фитна) оловини ёққани ва (талайгина) бундой хирмонларини ёндиргани учун унинг вафот тарихини «хирмонсўз»⁶³⁶ деб ёздилар.

УЛ ҲАЗРАТНИНГ (АБДУЛЛАХОННИНГ) САОДАТ НИШОНЛИ АМАКИСИ ПИРМУҲАММАДХОННИНГ (МОВАРОУННАХРНИНГ) ХОНЛИК ВА ЖАҲОНДОРЛИК ТАХТИГА ЎЛТИРИШИ; УНИНГ НОМИГА ХУТБА ЎҚИЛИБ ПУЛ ЧИҚАРИЛИШИ

Шундай саодатманд подшоҳона тожга лойик ва шоҳона тожни безовчи бўла оладик, давлат ва иқбол қуёши (унинг) салтанат ва истикбол матлаидан чиқиб, номуродлик водийсида (юрган) саргашталарга (ўзининг) эҳсон соясида жой бериб, қахру ғазаб офтобининг (кучли) тобидан қутқарса; зулм йўлларидаги ташна лабларни адлу эҳсон(нинг) ширин суви билан сугориб, сахийлик ва Кайвон меҳрибончилигини орттирувчи майдонга етказса. (У) риёзат ва сарафрозлик гулзорига шунинг учун кирсаки, (ўзининг) марҳамат ва кўнгил олувчи қўли билан жабру зулм кўрувчиларнинг оёғидан ситам тиканларини (тотиб) чиқарса. Сиёсат ва бахтиёрлик ариғи (бўйи)да иқбол кўчатини шу мақсад билан эксаки, (улар бориб-бориб) саргашталар бошига дилдорлик соясини туширса. (Унинг) ҳиммат меъморлиги жаҳонгирлик уфқидан шу мақсад билан ярақласаки, унинг равшанлиги мусулмонли йўлини тутувчилардан бошқага тушмаса.

М а с н а в и й:

Кайвонмакон шоҳнинг (зўр) иши,
Охир замон миллатига ривож беришдир.
Қачонки (у) сиёсат байроғини кўтарар экан,
Риоятпарварликни (ўзининг) хунари (деб)
билади.

(Ва) шарафли инсонлар осойиши учун
Адлу эҳсон қасрини бино қилади.

Бу маъноларни эслатиш ва бу мазмунларни муқаддима қилишдан мақсад шулки, Наврўз Ахмадхон бу омонат саройдан абадий дунёга кўчгандан кейин, ўша вақт Абулхайрхон хонадонидан ул ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) валинеъмат амакиси Пирмухаммадхондан (ёши)

каттарок, салтанат ишига кафил бўлувчи, юкори мартабали ва ҳашаматга тамом берилган киши йўқ эди. Шунинг учун (ҳам) Мовароуннахрнинг Баҳром қаҳрли султонлари бирлашиб, хутбани ул қутли подшоҳ(нинг) лақаби баракотидан овоза қилдилар; суккани унинг муборак номи ҳусни билан безадилар.

К и т ь а:

Қачонки (Тангри) унинг муборак номини
унинг сукка дилига нақш қиларкан,
(Бу билан) уни эътиборли ва ўткир қилади.
Бирор минбар унинг лақаби ўқилган хутбадан
зийнатланаркан,
Муштарий ўша минбар устидан гавҳар
сочади.

Қутли нишон Пирмуҳаммадхон янгидан бахтиёрлик маснадига қадам қўйиб, тожу тахт унинг муқаддам баракотидан ой ва қуёшнинг фируза ранг тахтига рашк келтирадиган бўлди. Тўртинчи иқлим пойтахти, яъни Балх ул ҳазратнинг адолат булути томчиларидан яшнаб, бешинчи осмондан ўзиб кетди. Ул ҳазрат кучли дил ва зўр орзу билан жаҳондорлик ишларини юргизишга тутинди; (ўзининг) меҳрибончилик шуъласини узоқ ва яқин ерларга сочиб, марҳамат ва эҳсон қанотини инсон тоифалари устига ёзди. Равшан дин ва порлоқ шариятлик аркон (давлат)ни қувватлаб, (давлат ва жамият) қоидаларини мустаҳкамлаш учун жаҳон итоат этадиган буйруқларни ишга туширди. Сайидлар, фозиллар, олимлар, қозилар дарс ва фатво аҳлини риоя қилиш бобида бениҳоят ҳаракат қилди ва (шўнга) интилни.

М а с н а в и й:

Унинг адл нурларидан мамлакат равшан бўлди.
Ҳиммати файзидан жаҳон гулшандек бўлди.
Олам аҳлини фитналардан қутқазди.
Унинг замонда Кисро⁶³⁷ адли ёддан
кўтарилди.
Шариятнинг пойдевори унинг ҳаракатидан
шўндай бўлдики,
Дуоғўйларининг ҳаммаси у билан
яқинлашдилар.

ИСКАНДАРФАРМОН ҲОҚОННИНГ (АБДУЛЛАХОННИНГ) МАЙМАНА ВА ГАРЖИСТОНДА (БАЛХГА) ҚАЙТИШИ ВА НАВРЎЗ АҲМАДХОН ВАФОТИДАН СЎНГ ҚЎШИН БИЛАН АМУДАРЁДАН (МОВАРОУННАХРГА) ЎТИШИНING БАЁНИ

Дунёдаги (барча) халқлар ва одам фарзандларини идора қилувчи қудратли ва иродали мулк эгаси (яъни Тангри) оламни олувчи (бир жаҳондорнинг ёрлиғини «ва Тангри унга мулк берди»⁶³⁸ ояти(нинг) муҳри билан безаб, унинг қуёшдек равшан байроғини «(Тангри) баъзиларнинг даражаларини баъзи бировларникидан юкори қилди»⁶³⁹ (ояти) бўйича осмон авжига ва Кайвон баландлигига кўтарса, албатта абадий саодат, бахтиёрлик қоидаларини мустаҳкамлашда уни қўллаб-қувватлайди. Жаҳондорлик мазмунини таъкидлаш ҳам осмоннинг қувватлаши ёрдамида бўлади.

М а с н а в и й:

Тахтни безовчи подшоҳ мулки,
Қачонки Тангрининг фазлидан мадад олса,
Унинг муроди (шу) замонда ҳосил бўлади.
(Ва) ҳар қандай мушкул иш унга осон
бўлади.
Агар душман кўшини юлдуздек кўп бўлганда
ҳам,
Унга заррача ҳам хавф бўлмайди.
Ҳа, қачонки унинг қуёшдек нури тобланса,
(Унинг олдида) юлдузлар заррадан ҳам
кичрайиб кетади.
Қуёшдек байроғи оламга нур сочадиган
бўлса,
Осмон қуббаси фируза ранг тус олади.

Бу сўзларни айтишдан мақсад (шулки), яхши хислатли ул подшоҳнинг иқболи учун дуруст бир аҳволни тасвирлашдир. Бунинг баёни шулки, Наврўз Аҳмадхон бу танг жаҳондан абадий саройга кўчгандан кейин, бу содир бўлган воқеа мамлакатнинг барча атрофларига тарқалди ва хонлик ҳазрат соҳибкироннинг амакисига (Пирмуҳаммадхонга) қарор топиб, хутба ва сукка унинг исми ва лақаби билан зийнатланди. Ҳазрат Искандарнишон (Абдуллахон) шу воқеадан сўнг тамом оға-инилари билан тезликда Жайхундан ўтди ва дастлаб асл турар жойи ва ватани бўлган Миёнколга қараб юрди. Ўша вақтда Кармина ҳокими бўлган Бароқхоннинг ўғли Дўстмуҳаммад султон ҳазратнинг келаётганини эшитгач, бениҳоят кўрқиб, у вилоятдан кечди ва ноумид ва дилхаста бўлиб, ўз оғаси

Бобо султон ҳузурига (Самарқандга) жўнади. Хазрат Искандарфармон (Абдуллахон) найзанинг учини оғритмай, борди-келдисиз у вилоятни эгаллаб, танга ором берадиган мангу хаёт ёки қоронғу оламини ёритадиган қуёш нурларидек (бўлган) у шаҳарга қадам қўйди ва мувофиқ (келган) қўйдаги мақолни такрорлаш учун оғиз очди: «Шаҳардаги султон тандаги рухдир». (Ўша чоғда) ўлканинг бахтиёр, тирик аҳлидан кимки уйғоқ бўлса, ул хазратнинг қуёшдек юзини мушоҳада қиларкан, (ўзининг) дуо ва сано ғулғуласини осмон гумбази авжига чиқарди ва Тангри хусусида дуолар қилиб, шоду хуррам бўлди. (Шундай қилиб), кўз очиб юмгунча, вилоятнинг барча аҳли подшоҳнинг саодатнужум ташрифидан хабар топди; ниҳоятда хурсанд бўлганларидан шошилинич равишда уйларидан, таажжубланган кишилардек, (унинг ҳузурига) чиқиб ул хазратнинг мулозиматига келдилар.

«Тангрининг яширин лутфлари бордир» (хадиси)нинг тўлиқ мавжудлигининг ҳақиқати ҳамманинг кўз олдида намоён бўлди. (Уларнинг) давлатхоҳлик тили улғуворлик (ва) сахийлик шукри айланадиган даражага етиб, муборақбодлик сифати етти осмондан ўтди Ул хазрат ҳам ширин-шакар сўз очиб, пасту баланд, катта-кичик, тожик ва туркдан ким бўлмасин, тамом сўрашиб, қўл остидагиларга ва (барча) заифларга чексиз марҳамат қилди.

М а с н а в и й:

Қачонки, ул бахтиёр подшоҳ тахтга
Қуёш чикқандай қадам қўйди,
(Ва) дарҳол халқни ўз ёнига чорлаб,
Уларга раҳмат эшигини очди.
Фунчадек ширин лабларини очиб,
Хол-ахвол сўраб олам аҳли дилини шод этди.

**ХАЗРАТ СОҲИБҚИРОННИНГ ШАҲРИСАБЗ ВИЛОЯТИНИ
ХОШИМ СУЛТОНДАН ТОРТИБ ОЛИБ ХУСРАВ
СУЛТОН ЖАНОБЛАРИГА ТОПШИРИШИ**

М а с н а в и й:

Мамлакат очиш билан машғул бўлган
султонларнинг,
Тангрининг иродаси билан подшоҳлик
қилувчиларнинг
Ишлари бошқаларнинг ишларидан фарк
қилади.
Уларнинг тамом кирдикорлари ажиб бўлади.
(Улар) киначи душмандан (асло) кўркмайди.

Бутун дунё сипохи тўпланганда ҳам парво
қилмайди.
Қачонки ҳиммат байроғини баланд
қўтарсалар,
Бутун бир халқни каманд билан банд
қиладилар.
Агар мамлакат олишини қасд қилсалар,
Бир ҳамла билан (тамом) бир мамлакатни
қўлга киритадилар.

Дилоро бу қиссани ёзувчи, (бу воқеани) ипак қоғозда шундай баён қилади: ул хазрат Қоракўл ишидан бўшагач, Искандарфармон хоқон Абдулқуддус султонни уғруқ билан Куфин⁶⁴⁰да қолдириб, Ўзбек султон, Хусрав султон сингари бир канча биродарлари билан бирга Шаҳрисабзга қараб юрди. Ўша вақтда Хошим султон юлдуздан (ҳам) кўп сипоҳ, Баҳромсавлат, Миррих*дек қудратли лашкар билан ўша қалъада турар эди. Бу ҳақда юқорида айтиб ўтилган. (Бу ерда) ҳар қайсиси ўзини Рустам ва Баҳмон билан бир қаторда тутиб, Кива ва Пушангни ўзининг хизматкорича ҳисобламайдиган шундай лашкар бўлса ҳам, (Абдуллахон) кўпчиликдан андиша қилмади ва (ўзининг) олий назарини «кимки Тангрига таваккул қилса, Тангри унга кифоят қилувчидир»⁶⁴¹ (ояти)нинг мўъжиз низом каломига тикди. (У) намозшом вақтида қорабайир отига ем берди ва (сўнг) ўша манзилдан (Қоракўлдан) чиқиб, Шаҳрисабз томонга қараб юрди ва тун қоронғулиги, «(тунни) кийим қилдик»⁶⁴² (оятининг) мазмунича, қора либосни халқ гуруҳига кийдирган ва қоронғулик пардаси кўзни нарсаларнинг суратини сезишдан ожиз қилган (бир) вақтда қалъа ёнига етиб келди. Қуёш султонининг мавкаби осмоннинг заррин кўрғонини, Кайвоннинг кўм-кўк қалъасини эгаллашидан илгари (яъни эрта тонгда) ул хазрат буюрдики, Баҳромнишон пахлавонлар журъат камарини белга боғлаб, шоту, нардобон⁶⁴³ қўйиб (қалъа) девори устига чиқсинлар ва қалъанинг дарвозаларини давлат эшиклари сингари ул хазратнинг юзига очсинлар.

М а с н а в и й:

Жамнишон шох, тожбахш хусрав
Кеш қалъаси томон от сурди.
Осмондек ул қалъани олмоқ учун
Байроғини қуёш авжига кўтарди.

* Миррих — Марс сайёраси.

Кайвонпаноҳ (хоқон) қалъа ёнига етиб келди,
Кинавор ул подшоҳ сипоҳи билан.
Юлдузнишон қўшинига амр қилди:
Қалъа деворига нардбон қўйинглар.

Бинобарин, жами паҳлавонлар учар отларидан тушиб, қалъа деворига қараб юрдилар; ижобат қилинган дуо сингари жуда тезлик билан (девор устига) чиқа бошладилар. (Қалъа) ичидаги халқ ғафлат уйқусидан, истироҳат ёстуғидан бош кўтармасдан аввал, бўйсундириш байроғини шаҳар минори устига тикдилар; қарнай товушини осмонга етказиб сурон солдилар.

М а с н а в и й :

Кина истовчи ўша қоронғу кечада
Қиёмат кунидек кўп сипоҳ келди.
Қалъадаги кўшин барчаси ухлаб (ётарди).
Ғафлат майдан масту хароб эди.
(Бариси) бошини тинч уйқуга қўйиб,
Ғафлат ўтидан ҳаммаси (кўксига) доғ қўйганди.
Ногаҳон ул тарафдан (келди) номдор (бир) сипоҳ,

Киначи, фитначи, жон овловчи (эди).
Жанг учун эгнига қалқонини кийди.
Камарини маҳкам боғлаб жангга азм қилди.
Қалъа деворига нардбон келтириб,
Чунон унинг устига қадам қўйдилар.

Қалъа аҳли зафаршиор сипоҳнинг (девор устига) чиқишидан хабар топгач, саросима билан уйғониб жангга ташланди. Ҳар иккала томоннинг паҳлавонлари бир-бири билан яқинлашиб, уруш бошланди ва жанг олови осмонга кўтарилди. Ярақлаган найзалар ва жон оловчи шамширларнинг шуъласидан жанг майдони лозазор бўлиб, қурашувчи паҳлавонларнинг ҳамлалари ва овозларидан фалак бекарор бўлди.

М а с н а в и й:

Ҳаммаси далиру, диловар (ва) беитоатдир,
Ҳаммаси (мисли) ўт бўлиб (жаҳонни) ёндирар эди.
Яшиндек тез шиддат билан (бир-бирига) қарши бордилар.
Қўлларида тифу, ғазабга келдилар.
Тифининг дамини бедариф қон тўкадиган қилиб,
Паҳлавонлар гавҳардек тиф дарёсига ғарқ бўлдилар.

Қоронғу кеча ва шамширнинг захми,
Ярақлаган яшиндек жонни тобларди.
Тупроқ ва кечанинг қоп-қоралиги,
Жонни оғиздан (тортиб) чиқараётгандай эди.

Далирларнинг юраклари (дукуллаб) ура бошлади; паҳлавонлик майдонининг жангчилари (ҳар томондан) жавлон уриб жанг майдонини найзаларнинг товушлари билан тўлдирдилар; найзаларнинг тирноқлари (душманнинг) томир торларидан ҳазин нолалар чиқарди; қарнай ва сурнайнинг хуруш овози осмонга чиқди ва (атрофда) яшовчи кишиларнинг қулоқларини қар қилди. Ўша кеча ҳар икки томон сипоҳи бир-бирига ташланиб, қаҳрамонона жанг қилдилар; шер (ва) қоплондек бир-бирларига осилиб, шу қадар урушдиларки, қаҳрамонларнинг назарида гўё қиёмат ғавғоси мушоҳада бўлиб, «Ўша жойда мусулмонлар синовдан ўтдилар ва қаттиқ силкитилдилар»⁶⁴⁴ (оятининг) сири (уларнинг) зуҳур пешоналаридаги пардани кўтариб, ўша шамшир тўккан қоннинг қўплигидан жанг саҳросининг ғубори босилди; тошни ёриб ўтадиган ўқлар (отлик) халқни ерга юмалатди.

Б а й т:

Ўша кеча мағриб шоҳи, қон тўлқинига ботган (эди).
Чарх (ҳам) тун ярмида қонига ботган (эди).
(Ва) Фаридун байроғининг четини олган шу кеча,
Худди яшин каби шамширлардан учқун чикқандай,
Паҳлавонларнинг тифларидан қон чак-чак томди.
Шамшир билан шу тарзда олишдилар.
(Шу билан) темирдан олов қаладилар.
Тун бўйи паҳлавонлар ўртасида жанг бўлди.
У номдор (жангчи)ларга ер тор бўлди.
Қоронғу кечада ўткир шамширларнинг захми
Қиёмат кунидегидек ғавғо кўтарди.

Ниҳоят, фатҳу зафар насими Фаридун шавкатли ҳазратнинг (Абдуллаҳоннинг) аждаҳо танли байроғига (қараб) эсди. Ҳошим султон ғоят оғир аҳволга тушиб, у вилоятдан юз ўғирди ва саросима ва ҳасрат билан ўз ватанига, яъни Хисор жилғаси⁶⁴⁵га қараб жўнади. Фатҳу зафар билан ҳамжилов (бўлган) ҳазрат соҳибқирон шундай бир вилоятни олди ва шу инъомга

шукр қилиб (ўзининг) интизор ва ёлвориш пешонасини ҳақирлик ва тубанлик жойга суртди. Ақлу идрокли кишилар ва илму фазл эгаларига маълум (ва равшан) бўлсинки, бемонанд хоннинг Шахрисабз вилоятини олиши дунё ва диннинг қутби улуг амир, жаҳонгир подшоҳ (Амир) Темур кўрагоннинг, унга (Тангрининг) раҳмат ва розилиги бўлсин, икки юз қирк уч киши билан Қаршига келиб у ўлкани жуда осонлик билан олганлиги воқеасига ўхшайди⁶⁴⁶. Бу воқеа китобларда битилган, тил ва офизларда мазкур ҳамда хос ва авом ўртасида машҳурдир. Аммо ақл идрокли ва заковатли кишилар ақлу тааммул* билан бу икки воқеага мулоҳаза билан қарасалар, дархол англайдиларки, (Шахрисабзни олишда) Искандар мартабали шахриёрдан зоҳир бўлган журъат улуг Амир (Темур)нинг (у шаҳарни) олишидан икки мартаба ортиқ ва устундир. Биринчидан, ҳазрат Амир (Темур) бу вилоятга юриш қилганда, у қалъанинг ёнида бирорта ҳам ҳукмдор йўқ эди⁶⁴⁷. (Лекин) аёло ҳазрат Шахрисабз вилоятини олганда, Хошим султон жами биродарлари ва баҳодирларидан кўпчилиги билан унинг мудофаасида ниҳоят тиришқоқлик кўрсатган эди. Иккинчидан, Шахрисабз ниҳоят катта бир жой бўлиши билан (бир қаторда) мустаҳкамлиги билан (ҳам) машҳур (бўлиб), девор ва истехкомларининг баландлиги тарихларда машҳурдир. Уни осонлик билан олиш ҳам ҳеч бир подшоҳга муяссар бўлмаган. Қарши бўлса ниҳоятда кичик бир жой бўлиб (у) кўпинча доруға⁶⁴⁸ турадиган жой бўлиб қолган; мустаҳкамликда эса (у) ҳеч вақт Шахрисабз билан баробар келиш даъвосини қилолмайди. (Мисра:) *Қара! Йўлнинг фарқи қаердан қаергача (экан).*

Алқисса, шундай вилоят ўзининг амру фармонига ўтгач, ул ҳазрат вилоят ҳукуматини Сулаймоннишон Хусрав султонга иноят қилди. (У) хоннинг ваъз-насихат марвариди ва гавҳарларига унчалик эҳтиёжи бўлмаса ҳам, ул ҳазрат гавҳар сочувчи офзини очиб (унга) шундай насихат қилди: «Оллоҳ таоло давлат ва халофат, иқбол ва саодат порлаган тожни улуг бошимизга кийдириб, бизнинг хусусимизда зўр марҳаматлар қилди. «Бу Тангрининг фазли. Уни хоҳлаган кишисига беради. Тангри улуг фазл эгасидир»⁶⁴⁹. Шундай бўлгандан кейин, яхшиши шулки, давлат ва подшоҳликни қадрлаб, Тангри-

нинг неъматларига шукр қилайлик; инсоф эшикларини ҳожат эгалари учун очиқ тутайлик. (Бундан) мақсад шулки, вилоятни бошқариш сиёсати шароитини ўз ўрнига қўйиб, ҳақиқат билан ҳукмронлик қил; сирингни адолат беағи ва раъийят осойиши зийнати билан беа; кучлик ва кучсизни адолат тутамида баробар тут; ҳаминша зулму жабр байроғини синдир!»

М а с н а в и й:

Подшоҳларнинг сармоясини бўлган адл, Мартаба истовчилар учун мартаба бўлган. Қачонки сен ўша мартабага эришсанг, Сармоя бор чоғи фойдани кўлингга ол. Адл — омонлик демақдир, омонликни замондан замонгача сақла! Сулаймон мулкни рўй-рост (қўлга) олганда, Чумоли дастидан сурон кўтарганлар. Адолат қилгин (ўшанда) давлат эшигини оча оласан.

(Абдуллахон) унинг тетик қўлоғини «Подшоҳлар сўзи — сўзлар подшоҳидир» (мақоли)дан иборат насихатомуз сўзлар билан беааб, (ўзининг) кимёасар хотирини у вилоят ишларидан фориғ қилгандан сўнг, иззату иқбол байроғини улуглик ва мустақиллик маркази (бўлмиш) Миёнкол томонга (қараб) кўтарди. Мисра: *Бахту галаба узангисиди, фатҳу нурат (эса) унинг жиловиди (бўлди).*

ЖАҲОННИ ЁРИТУВЧИ ҲОҚОН ВА ОЛАМНИ ДУШМАНДАН ТОЗАЛОВЧИ ПОДШОҲНИНГ (АБДУЛЛАХОННИНГ) ИЛОНЎТТИ МАНЗИЛИДА НАВРЎЗ АҲМАДХОННИНГ ЎГИЛЛАРИ ВА НАБИРАЛАРИ БИЛАН БИР КУНДА ИККИ МАРТА ЖАНГ ҚИЛГАНИ ВА У ФИРҚАНИНГ ЕНГИЛИШИ

Абадий мулк эгаси, жисм ва руҳни яратувчи (Тангри), «у истаган нарсасини қила олади»⁶⁵⁰ (оятининг) саройида улуг бир подшоҳнинг юксак бошини «Биз албатта сени ер юзига подшоҳ қилдик»⁶⁵¹ (оятининг) тожи билан беааб, (унинг) иқболи тўғри қоматини «Биз албатта уни ер юзига (ҳамма нарсага) қодир қилдик»⁶⁵² (оятининг) кийими билан беасаса, (унда) Тангрилик ва Парвардигорлик маҳкамаси ва айвонининг хизматчи ва иш юритувчилари керак ва зарур асбобларни бериб, (ҳар қандай) аҳволнинг мушкул ва чатокликларини ечиш эшикларини унинг ҳаёти юзига очади. Шак-шубҳасиз, уни юқори мақсад даражаларига кўтариб, олий матлаб қо-

* Тааммул — чуқур ўйлаш, диққат билан фикр юритиш, мулоҳаза қилиш.

матларига етиш унга яхши ҳол ва қутлуқ фолда муяссар ва муқаррар бўлади. Улуғ бахт ва нажот шудир.

Бу воқеанинг баёни шулки, Наврӯз Аҳмадхон омонат саройдан абадий уйга кўчгач, Самарқандда унинг авлоди ичида ёш жихатдан Бобо султондан (кўра) каттароғи йўқ эди. Бинобарин, (у) дастлаб фирдавмонанд Самарқанд тахтини эгаллади; сўнг аркони давлат ва аъёнлардан айримларининг маслаҳати билан ўша вилоятнинг (тахт) ворисларидан бўлган Абдуллатифхоннинг ўғли Гадоёхонни ўз ҳамроҳи қилиб олди ва салтанат ҳамда ҳашамат ишларини бошқаришда (ўзига) шерик ва ҳиссадор қилди, унинг билан бирга давлат ва шавкат байроғини юкори кўтарди. Гадоёхон ул фирдавмонанд шахарда бир неча кун у билан иттифоқда бўлди, лекин кўнглида унга қарши эди. Чунки тожу тахт ворисларидан бўлган Султон Саъид, юкорида айтилганидек, Қоронғутоғда меҳнату машаққат билан умр кечирарди. Аммо унинг биродари Жувонмардали султон Аҳси ва Андижон вилоятида ҳукумат отини ҳашамат майдонида йўрғалатарди. Гадоё султон Аҳси ва Андижон томонга тўхтовсиз киши юбориб, уни Самарқанд томонга келишга ундарди. Охири Жувонмардали султон Аҳси ва Андижон вилоятидан сон-саноксиз қўшин тўплаб, Гадоё султоннинг амрига кўра, тарихда Усрушана деб аталган Ўратепа⁶⁵³га келиб тушди. Бобо султон бу воқеадан хабар топиб, тўхтовсиз ҳаракат қилди ва мазкур султонни тутиб олиб уни халофат курсиси ва шериклик маснадидан туширди. Кишиларнинг кўксида васваса туғдирувчи бебошлардан бири унинг юзига бир хунук захм етказди. Шу ҳолат билан Гадоё султон ул мамлакатдан юз ўгириб, ўзининг мерос юрти Ўратепага қараб жўнади. Иттифоко, куч-қудратли бу икки султон Зомин⁶⁵⁴ мавзеида учрашдилар. (Бир) оз суҳбат ва кенгашдан сўнг, (илгари юз берган) айрим душманлик ва келишмовчиликдан воз кечиб, мустақиллик юзасидан жаҳон подшоҳи ва мамлакат эгасининг (Абдуллахоннинг) пойи-остонасига одам юбориб, воқеани Тангрининг нурлари томган унинг тўғри раъйига арз қилдилар ва (ўзларининг) тамом ҳаракатини жонсипорлик ва фармонбардорлик йўлига қўйганликларини айтдилар, (ундан) мадад сўраб, ёрдамга келишини илтимос қилдилар. Шижоат ва паҳлавонликда, чаққонлик ва қахрамонликда Рустами дoston ва Сом Нарин

мон⁶⁵⁵ (ҳам унга) бош эгадиган ҳазрат соҳибқирон бениҳоят қахрамон ва жувонмард бўлганидан, дарҳол зафарогоҳ сипоҳни тўплашга буюрди. Фолибжанг лашкар ва тимсоҳ оҳангли сипоҳ шахриёрнинг мавкабига келиб (унинг) куёш нишон байроғи остига тўплангач, жанг майдонида кундузни тўй кечаси ва юрак қони билан тўлган шаробни тиниқ май (деб) гумон қиладиган бир тўда қитъа: *Найзалари осмонда бургут кўксини пора-пора қилади, Патлари билан ҳавони қарға патидек (парча-парча) қилади, (Найзалари) булут тигидан қон мавжини шу қадар кўп оқизадикки, Тигларнинг аксидан офтоб тиглари кўринмай қолади; барчаси урушга (ўта) ҳарисликдан ўқдай тез ва чакқон, қон ичувчи найзадек интиқом камарини самимийлик билан белга боғлаган, озода сарвдек бандалик чаманида ва итоаткорлик гулшанида ихлос қадами билан тик турган, нарғис кўзларини тигнинг яшини ва ханжарнинг чакмоғи йўлига тиккан, ғунча сифат кўкраклардан (тешиб) ўтувчи найзанинг учини ўткирлаган, гул суратида лаъл ранг қалқонни елкасига осган, гули савсарга ўхшаш тиниқ пичоқ ва шариллаб оқадиган қонга ташна бўлган лола ранг қоплама чопонни лаълу фируза билан безаган (эди).*

К и т ь а:

Сенинг қотил кўзларинг куёш ва ой каби,
Шамшир урувчи ва фалак каби отлиқ эди.
Базм(лар)да лола каби дил очувчи,
(Ва) жангда сарв каби собитқадам эдилар.
Ўйин-кулги мажлисида жон орттирувчи
эдилар.

Уруш чоғида жон берувчи эдилар.
Агар фалак ногаҳон ўйнашиб,
Ойга назар ташласа,
Бир камон билан куёшни
Осмон четига суриб кўярдилар.

(Шундай қилиб), тўққиз юз олтмиш тўртинчи йилнинг жумод ус-соний⁶⁵⁶, — илон йилида бахтиёр ҳокон бир неча минг (кишидан иборат) ажойиб сипоҳ билан назм: *Ой каби мунаввару, офтобдек (ярақлаган) жавшан кийган, Улар юлдуз каби ўқ отувчилар, яшин каби тиг урувчи шавкатли ва қудратли юзини ўша мамлакат ворислари томонига қаратди ва зафарнишон байроқ ва давлат қуши у бесаранжом гуруҳ томонга (қараб) иқбол қанотини қокди.*

М а с н а в и й:

Шаханшохи Жамқадар, қуллар эгаси,
Ғолиб оёғини узангига қўйди.
Жангчи далирлар шу ондаёқ равон бўлдилар,
Барча унинг хизматиға бел боғладилар.
Камон қошларини чимиришиб,
Бирма-бир камонини юз бор урдилар.

Мазкур султонлар ғолиб хоқоннинг (Абдуллахоннинг) қутлуғ мавкабидан воқиф бўлиб, (у билан) Самарқанднинг Авлиёбод қуруғида бўйсунуш ва хайрихоҳлик қадами билан учрашдилар ва бир-бирига қўшилдилар. (Ғадоийхон ва Жувонмардалихон) ул ҳазратнинг саодатли ташрифини фахрланиш ва мақтаниш билан қутиб олдилар ва тенгсиз шахриёр билан бирлашиб фирдавсмакон Самарқандни қамал қилдилар (ва) ўч камарини тамкин белларига боғладилар. Искандарфармон шахриёр бошқа биродарлари билан Мотурид⁶⁵⁷ яқинига истиқомат байроғини тикдилар. Жувонмардали султон Конирил⁶⁵⁸ мавзеига тушди. Ғадоий султон биродари Абдол султон билан Сарвистонда тўхтадилар. Иккинчи кун сайёралар подшоҳи (қуёш) осмон қуббасини ўзига қаратиш нияти билан, зар нишон туғини баланд кўтариб турган юлдузлар сипоҳини тўзитаб юборган чоғи (яъни эрта тонгда) назм: *Тонг ёришганда ул қутли юзли шоҳ (яъни қуёш), Кўм-кўк осмон сари қадам ташлади (ва) олов сочувчи тигини қон билан сугорди, зулм арқонини кина учун урди; Дўстим султон Дарвозайи Оҳанин⁶⁵⁹ орқалик кўп, қатор-қатор отлик ва пиёда халқ билан шаҳар ичидан уруш қасдида ташқарига чиқиб жангга ташланди. (Хоннинг) ғолиб сипоҳи урушда шижоат кўрсатди ва қахрамонлик билан жанг бошлади.*

М а с н а в и й:

Душман дарвозадан (ташқарига) чиқди.
Уруш қасдида тиг кўтарди.
У кўп сипоҳ ўз жойидан қўзғолди,
Сен уни тоғу ўрмон қўзғолди, деб ўйлайсан.

Душман ўзининг қудрат ва шавкати билан мағрурланиб, тамом рағбат ва шавкат билан жангга ҳозирланди. (Кўшинлар) хаёл суратхонасига сифмайдиган, икки отлик шахсувор (яъни қуёш ва ой) у билан тенглаша олмайдиган тайёргарлик ва (зўр) маҳобат билан метин тоғ сингари (бир-бирига қарши) турдилар ва саф тортиб

жанг саҳросига ва номи танг майдонга юз тутдилар.

М а с н а в и й:

(Жанг) саҳросида жавшан кийганлар сафи,
Мавж урган денгиз ўртасидаги тоққа ўхшайди.
Далирлар тўлқин мавжида тимсоҳ сингари,
Суворийлар (эса) тоғ орасидаги қоплондек эдилар.

Искандар нишонли хон (Абдуллахон) душман ҳужумидан воқиф бўлгач, амр қилдики, Абулфатҳ Хусрав Муҳаммад султон уруш либосини кийиб, душманни (зўр) ҳиммат билан дафъ қилсин ва уларнинг саргаштали ва мевали дарахтларини ўткир шамшир ва найзаси билан тағтомири билан қўпорсин. (Хусрав султон) шердил, қалқонни парчаловчи кучли шохли байт: *Шараф буржининг юлдузи, азамат дуржининг гавҳари, Юлдуздек кўп сипоҳли (бир) подшоҳ эдики, ёшлик вақтидан ҳозирга қадар кина жавшанида парвариш топиб, эгар бегишида ўсган эди. (У) қалъа аҳлининг жасоратини кўриши билан, илтижо қўли билан таваккул ва ҳашаматлик подшоҳнинг (яъни Тангрининг) этагини тутиб байт: Юраклигина эмас, балки бир парча юракнинг ўзи бўлган, Жавшан киювчигина эмас, балки темир узувчи гуруҳ билан Маст филлар сингари шайдо бўлиб, Барчаси қўлига найзаю, гурзю (ва) ханжар олган Сипоҳ билан тимсоҳ танасидан қалқонлар олиб, Қоплон терисидан барғустивон кийган, Аскар бошлиқлари танга балиқ мисол жавшан кийган ҳолда ўч олиш камарини маҳкам боғлаб, сабот оёғини зафар узангисига қўйди ва чопор отига минди.*

М а с н а в и й:

Искандарнишон, тож бағишловчи шох,
Қасд билан отини майдонга сурди.
Шиддатли уруш қасди билан
Тоғдек бўлиб белига қилич боғлади.
Зар билан ўралган комёб подшоҳ,
Мавж уриб турган сув остида яширинган
гулдек намоён (бўлди).

Жамшид равишли ул подшоҳнинг қахрабо⁶⁶⁰ рангли тиғи оғир тоғни ҳам осонгина ер хирмонидан кўтариб, ҳамласининг шамоли (эса) уни елга совурарди.

Н а з м:

Унинг кумуш тусли тиғи ҳали тошга
тегмаган,
(Лекин) унинг зарбидан тош симобдек эриб
кетарди.
Учи кумушланган ўқи тоғу тошга теккундай
бўлса,
Тошнинг ёриғидан ҳам кумуш намоён
бўларди.

(У) қизил гул шоҳига ўхшаган лаъл тусли қалқонни елкасига осиб, гули савсар шаклли, зумрад нишонли тиғини белга боғлаб уруш дарёсига шўнғиди ва Баҳром интиқомли қиличи билан ўша бадном тоифадан кўпининг қонини ҳалокат тупроғига тўқди.

Б а й т:

Унинг ханжари душман қонини шундай
тўқдики,
Ер қатламлари ост-устигача тамом нам бўлди.

(У) душман жонининг магнити⁶⁶¹ бўлган оташ нишонли ханжари билан (унинг) олмос танасига ва ҳаво ранг нишон саҳифасига ярақлаган гавҳардан чумоли оёғи ва пашша қанотини чизди⁶⁶².

Н а з м:

Агар ўргимчак ва чумоли уясининг йўли
бўлмаса,
Нима учун тиғнинг ўртаси ва четига қарасанг,
(Унинг) райҳон тусли юзида чумолининг
оёғи,
Ва пашша қанотиининг шакли намоён бўлади?
Тиғ ўз гавҳарининг чармини тешмайдиган
бўлса,
(Унда) тиғ олмоси парниён* устига нимани
(ҳам) тўққан бўлади.

Зафарасар лашкарнинг қонхўр шамширлари олдида осмон шери байроқ шеридек бекадр бўлган; ўрмон шери ҳаммом шери⁶⁶³ хайбатидан беэътибор бўлган эди. Ҳар бири ўқнинг учи билан кўз қорачиғидаги оқ нуқтани, ой бетидан доғни, юздаги қора холни ҳам бемалол ура оладиган паҳлавонлари назм: *У мамлакат олувчи сипоҳ тикувчи бўлмаса ҳам, (Лекин) жанг чоғи қулларни тикувчи бўлди, Нечун*

* Парниён – шакдан нафис қилиб тўқилган гулдор мато.

бирки, душман танини мавҳум газ билан, Та мом ўлчаб, шамшир билан кесиб, ўқлари билан тикарди; ҳаммалари бирдан сурон солиб паришон бўлган душман устига ташландилар ва «кўмак Тангридан (бўлгач), ғалаба яқиндир»⁶⁶⁴ (ояти)нинг инояти билан ҳаракатга келиб, паҳлавонликни ўрнига қўйдилар. Ўша кун қалъа аҳли ҳар қанча қахрамонлик, саботматонат кўрсатса ҳам фойда чикмади. Номдор (Хусрав) султон камоли журъати ва урушнинг ниҳоят қизигани туфайли уруш оловини шу қадар ёқиб юбордики, чакмоқдек тиғларнинг шуъласи билан душманнинг кибр (ва) ғурур хирмонини куйдириб ташлади.

М а с н а в и й:

Шер дилли подшоҳ, иқболлик Хусрав,
Сувдек тиниқ ханжарини белига осди.
Қасос шамшири билан шундай бир олов
қалаб юбордики,
Ёвни хашак сингари ёндириб юборди.

Душманнинг киначи хусравнинг тиғи сояси остида қолмаган ва қиличи тегмай қолган қисми чекиниш водийсига юз тутиб, қалъа (ичи)га қараб қочди. Зафар нишонли султон хушхол ва хушбахт бўлиб (ўз қароргоҳига) қайтди ва иқбол нисбатли байроғини осмон чўққисига кўтарди. Учинчи кун барча султонлар (турган жойларидан) кўчиб хандак ёнига чодир тикдилар ва такбир ҳамда таҳлилни баланд овоз билан ўқидилар.

М а с н а в и й:

Жам қадарли, юлдуздек кўп сипоҳли
султонлар,
Қалъанинг атрофига ўринлашдилар.
Ҳаммалари ғазабдан пешоналарини
тириштириб,
Диллари кина, бошлари ўч олиш (хаёли)
билан тўлган эди.

Бир неча кун ўтгач, туш вақтида (хоқоннинг) улугвор қулоғига етказдиларки, Дарвишхон⁶⁶⁵ Тошкент, Андижон, Хўжанд ва Туркистон сипоҳи билан биродарига (Бобо султонга) ёрдам учун зафар нишонли байроғини кўтариб, азимат жиловини Самарқанд томонига бурган, лекин хануз (бу ерга) етиб келмаган. Тамом ер сатҳининг подшоҳи (Абдуллахон) бу хабарни эшитиши биланок, шошилиш равишида ҳаракат-

га келди ва душманнинг қаршисига чикди. Конирил мавзеи дарёдил хоқоннинг назарида Чин ва Чигил⁶⁶⁶нинг рашкини орттирадиган (жой) бўлганидан, ул ҳазрат ҳам (ўша ерда) от устида хос ва олий мажлис ўтказди ва Қуръон сўзи ва насихатига кўра, Зухал мартабали амирлар ва эътиборли нўёнлар⁶⁶⁷ билан кенгаш ўтказди. Олий насабли сардорлардан: қушчи (қабила-си)дан бўлган улуғ амирлардан, (ёши) тўксондан ошган Сарихожабий шу мажлисда сўз олиб, илгари ўтган подшоҳларнинг урушларда ва урушга тайёрланиш (вақтлари)да қўллаган бора, тура, ясоқ⁶⁶⁸ларини баён қилиб дедики, «Ақлнинг ойнаси бўлган тажрибада шу кўринадики, агар ул ҳазрат душманнинг туб-томири билан кўпориб ташлаш учун тўхтовсиз ҳаракат қилиб, оға-инилар (яъни Наврўз Аҳмадхоннинг авлодлари) бир-бирлари билан қўшилмай туриб, уруш бошлайдиган бўлса, умид шулки, фатҳу зафар мурод ойнасидан кўриниб, мақсуд ва маҳбуб (унга) ўз юзини кўрсатади». Бинобарин, ҳазрати соҳибқирон далирлик отини жойидан қўзғотиб, бор қариндош ва биродарлари билан (бирга) зафар нишонли байроқ маҳчасини махи тобон* муқобилига (қараб) кўтарди ва Тангрининг инояти, чексиз қудрати ҳамда давлатига таваккул қилиб, довюраклик билан душман томонга юзланди.

М а с н а в и й:

Бахтиёр хоқоннинг (қутлуғ) қулоғига,
Шамолдек (елган) бир элчи бу хикоятни
етказди:

Бениҳоят кўп жамият билан
Дарвишхон Тошкентдан чикди.
Шу сабабдан жаҳон мадори (бўлган) хоқон,
Номдор лашкари билан кўзғолди.
Шамолдек тез, жадаллик билан,
Душманга қарши дархол отланди.

Намозшом вақтида Бедана кўруғи⁶⁶⁹ деган жой (хоқоннинг) аскаргоҳи бўлди. У гўзал жойда улуғ мартабали амирлар олий ҳашамадли хоқонлар мулозиматида маслаҳат ўртага солдилар. Жаноб сайёдатмаоб Шукурхожа Сайид Отойи⁶⁷⁰, Жонмухаммадбий оталик, Гадоё султон арз қилдиларки, «шу муносиб бўладики, шу кеча (бу ерда тунаб) қолайлик ва осмон подшоҳи (қуёш) чикмай туриб, мумкин қадар

* Махи тобон — яракловчи ой.

жадаллик билан, душманни янчиб ташламоқ учун отланайлик». Аммо хоннинг зафарнишон паҳлавонларидан Иким мурухур (хонга) арз қилдики, яхшиси (бу ерда) қомай, шу кечасиёқ азимат отини ўрнидан қўзғотайлик ва душман томонга юриб, у қаерда бўлмасин, ҳужум қилайлик. Маэқур амирнинг (шу) тўғри маслаҳати билан нусратли хоқон барча султонлар билан ярим кечада у ердан силжиб (эртаси) туш вақтида Илонўтти⁶⁷¹ чўлида душман сипоҳига муқобил бўлди. Ҳар икки томон бир-бирига яқинлашиши билан иккала сипоҳнинг товочилари уруш майдонини безашга киришиб, Садди Искандар сингари қўшинни узун сафларга тортдилар. Душман тарафидан байроқдор амирлардан Бобожукбий дўрмон уруш майдонидан чиникқан ўттиз минг киши билан; маснавий: *Саҳро қумидан кўп (бу) сипоҳ, Қалқон остида дарё тўлқинидай эди. Бариси чўл бўрисидай нўстга ўралган, Сел сингари қайнаб тошган (сипоҳ билан), ўнг (қўл)га, эътиборли амирлардан Бароқбий найманни яхши қуролланган йигирма минг киши билан маснавий: Ҳаммаси кўк кўзу, сариқ юзли бўлиб, Гўё (кўзу юзларига) қаҳрабо лочури ўрнатилгандай эди сўл томонга қўйди. Дарвишхон ўзи буюк қўлга тайинланиб, қахрамонлик байроғини кўтарди.*

Бу томондан Искандарфармон (Абдулла)хон яхши қуролланган лашкарлардан бир гуруҳини (душманнинг) даҳанаси қаршисига қўйди; ўзи (эса) барча биродарлари ва қариндошлари билан дарадан ўтиб Дашт (томон)да шижоат қўлини кўтарди; Жувонмардали султон ва Абдол султонни фил танли сипоҳ ва итоаткор лашкар билан чап томонга, душманнинг ўнг қўли қаршисига қўйди; Маҳмуд султон ва Холиқ Муҳаммад султонни бир гуруҳ сипоҳ ва одам овловчи паҳлавонлар билан ўнг қанотга юборди.

Н а з м:

(Хон) сўлу ўнгни темир қулоҳ ва тиф билан
безади.
(Бу) худди гулшанни ёмғир билан безашга
ўхшарди.

Хусрав нишонли султон Хусрав султон Абдулқуддус султонни яровул қилиб тайинлаб, ўзи душманнинг фули қаршисига байт: *Ҳар бири дибо кийим ва май жоми ўрнида бошига жавшан кийиб, Қўлга жонини олган гуруҳ билан фатҳ нишонли байроғини (баланд) кўтарди. Ҳар*

иккала киначи сипоҳ бир-бири билан тўқнаш-
гандан сўнг Жон Ҳасан кенагас (хонга) арз
қилдики, Самарқанд томондан жуда зўр тўзон
кўтарилди; Бобо султон жуда кўп лашкар би-
лан ёрдам учун келаётган бўлса керак, деди.
Ул ҳазрат (Абдуллахон) ниҳоят далирлик кўр-
сатиб, Жон Ҳасан баҳодирга айтдики, ҳозир
бундай гапларнинг вақти эмас. Мабодо сипоҳи-
миз (шу) гапдан вокиф бўлиб қолса, (унда)
уларнинг диллари шикаста ва хотирлари пари-
шон бўлиб қолади. Алқисса, ҳар икки томон
Садди Искандарга ўхшаб сафлар тузиб, иккала
лашкар бир-бири қаршисида маҳшар дашти гу-
рухлари ва кўк денгиз мавжларидек тўлқин-
ландилар.

М а с н а в и й:

Минг-минглаб икки лашкар бошдан-оёғича,
Балиқ сингари барчаси жавшанга ўралган эди.

Ҳар икки тараф йигитлари ва ҳар икки то-
мон паҳлавонлари уруш қасди билан майдонга
қараб юрдилар; хусумат қўлини қудрат енгидан
чиқариб, бир-бирларига ташландилар.

М а с н а в и й:

Жанг майдонидан ноғора овози (баланд)
кўтарилиб,
Қорамтил осмон гумбази ларзага келди.

Жаҳонпаноҳ (Абдуллахон) қўшинининг паҳ-
лавонлари найзаддек (узун) қўлларини душман
ҳаётининг гавҳарига чўздилар; ўқдек оёғини душ-
маннинг фано уйига қўйиб, жанг бошладилар.
(Улар) гоҳ буралган аркондек орзу қўлини сар-
гашталарнинг гарданига ҳамойил қилиб, гоҳо
найза ва шамшир сингари бечораларнинг ахво-
лидан кулардилар.

М а с н а в и й:

Лашкар лашкар билан аралашиб кетди,
Жаҳонни қиёматга айлантirdилар.
Ҳар икки томон синоҳи от устида,
Лашкар баробар (жойидан) қўзғолдилар.
Ҳар икки лашкардан шундай садо
кўтарилдики,
Кўрқинчдан (ҳатто) дев ҳам девона бўлди.

Душман жанг саҳросида собитқадам бўлиб,
чала сўйилган қушдек типирчилаб, гўё қаттик
шамол олдидаги чибиндай эди. (Уларнинг қўл-

лари) қанчайин илгари бўлса ҳам, ҳалокатга
шунчайин яқинлашиб борар эдилар. (Улар) ён-
ган ўкнинг кулидек эдилар (ва) қанчалик кўп
ҳаракат қилсалар, шунча кучлироқ ёнардилар.
Ҳақиқатан (ҳам) ёмғир томчиси Ҳаромон бино-
си⁶⁷²га қандай (ҳам) таъсир қилсин? Қаттик
(елган) шамол Бадахшон тоғига қандай (ҳам)
нуқсон етказсин?! Ўша куни (улар) шундай (қат-
тик) жанг қилдиларки, (ҳатто) ханжар урушга
уста бўлган Баҳромнинг дили (ҳам) титрарди.
Хусуматчи фалак интиқом мақомидан ўтиб, жанг
майдонининг қурашувчиларига омонлик тилар-
ди. Ниҳоят «қочганларича орқасига қараб кет-
дилар»⁶⁷³ (ояти)нинг маънисини душманнинг хо-
лига тўғри келди. (Дарвишхон) чекинишни их-
тиёр қилиб, беқарору беором (ҳолда) жангни
ташлаб чиқди. Қаҳр шамоли давлат душманла-
рининг кўзига нафрат тупроғидан хокусорлик
сурмасини тортди. (Ўша куни) шунчалик (кўп)
қон тўкилиб, шу қадар зўр жанг бўлдики, ўлган
ва ярадор бўлганлар (танаси)дан жанг майдони
тоғу тепаликка айланди. Саркашларнинг бош-
лари отларнинг човган шаклидаги тўёғи остида
(қолиб) гўйдек юмалади.

М а с н а в и й:

(Ўша) уруш куни жаҳон элининг қони шу
қадар кўп тўқилдики,
Ҳар томонда ўликлардан тепаликлар ҳосил
бўлди.

Нимжон кишилар чекиниш водийсига юзлан-
дилар; (қўлларида) уруш асбоб-анжомларидан
нимайиқи бўлса ташлаб кетдилар. Нусратли си-
поҳ кўп ўлжа олди. Зафар асарли лашкарнинг
баъзилари кучли шамолдек (елиб) чекинувчи-
ларнинг кетидан чопдилар. (Душманнинг)
мўътабар амирларидан Шайхим қурчи ва Та-
ниш Абдолбийларни асир олдилар ва хон ҳузу-
рига олиб келдилар. (Хоннинг) қазо жараён
фармонида кўра, (улар) жалодат нишонли тиг-
дан ўтказилдилар.

Н а з м:

Кимки подшоҳ ҳукмидан бош тортар экан,
Даврон уни ҳодиса тиғи билан оёғидан
йикитади.

Ўша куни аъло ҳазратга (Абдуллахонга)
шундай ғалаба юз кўрсатдики, (бундай ғалаба)
ўтган ҳокон ва султонлардан бирортасига (ҳам)

насиб бўлмаган эди. Хоқон давлатининг кучли-лигига бундан (ҳам) равшанроқ далил бўлармиди?! Юз минг шижоатли суворийси бўлган душман (унинг) қаршисига келди, (лекин) натижада ғалаба (унинг) иззатли мавкабига яқин бўлиб, саодат ва иқбол Искандар нишонли ҳазратга (Абдуллахонга) ҳамнишин бўлди. Зафар нишонли байроқ кўм-кўк фалак авжига ва Жавзо буржига кўтарилиб, душман саросимага тушиб чекингандан сўнг, ҳазрат соҳибқирон ҳам ғалаба билан қайтиш жиловини бурди. Жанг овозлари ҳали қулоқдан кетгунча (ҳам) йўқ эдики, (бирдан) ўша куннинг охирида Бобо султоннинг ҳад-хисобсиз лашкар билан ўз биродари Дарвишхонга ёрдам учун етиб келганлигини хоқоннинг қулоғига етказдилар. Аъло ҳазрат бу воқеадан хабардор бўлиши билан, ҳашаматли амирлари ва тамом халқига таяниб, тўхтовсиз (равишда), мудофаа ҳозирлигини кўрди; у тоғдек лашкарга муқобил бўлиб, бахт нисбатли байроғини фалак авжига кўтарди.

М а с н а в и й:

Бейтоат суворийлар уруш қасдида:
Қоф тоғигача бориш учун етадиган икки
саф туздилар.
Маҳбубларнинг кипригидай найзаларини
кўтариб,
Жанг далирлари дархол (жангга) равон
бўлдилар.
(Ва) ўткир тигларини қўлга олиб,
Яшиндай тезлик билан икки тарафдан
(бир-бирига) етдилар.
Ҳаммаси бошига темир кулоҳ кийган,
(Ва) бошдан-оёғигача темирга ғарқ бўлган
эдилар.

Жанг бошланиши билан ғолиб лашкарнинг паҳлавонлари тигдек интиқом камарини боғлаб, қасос қўлларини (дуога) очиб, паҳлавонлик йўлига қадам ташлаб, душманни дафъ этиш учун юзландилар. Аммо зафарпаноҳ сипоҳнинг савлат ва ҳайбатидан душман дилига қўрқув тушиб, шунча кўп куч билан андек вақт (жанг)га ҳам тоқат қилолмадилар ва соҳибқироннинг бир ҳамласи билан тоғдай елкаларини жангга ўгириб, юзларини чекиниш водийсига қаратдилар. (Хоннинг қўшини) бир тўда чекинган душманни таъқиб қилиб борди ва кўп мол ва сон-саноксиз ўлжа олди.

Ёмон андишали (душман) чекингандан сўнг,
(Хоннинг) сипоҳи кўп ўлжа олиб бой бўлди.

(Бу жангда) тақдир насиби билан кўп халқ тадбирли хоқонга (Абдуллахонга) асир тушди. Сипоҳининг кўплиги ва қуролининг яхшилиги билан бошқа амирлардан мумтоз бўлган Тошкентнинг эътиборли амирларидан Қодирбердибий қушчи, Тандурустбий дўрмон ҳам асир олиниб, интиқом тигидан ўтказилдилар.

М а с н а в и й:

Айланиб турган фалакнинг иши шундайки,
Меҳрга кинаю, кинага меҳр (беради).
Бировнинг бошига зардан тож кийдиради.
Бировнинг бошига (бўлса) оғир юк ортади.
Бировни ердан осмон қадар кўтаради,
Бировни иззат авжидан хорлик қудуғига
туширади.

Тўғри, ҳар қачон соҳибқироннинг ташрифи билан олам лочинлари (машойихлар), инсоният чўққисининг қутлуғ бахт қушлари (валийлар) муборак қанотлари ва патларини (унинг) Фарқадонга етган бошига ёзган бўлсалар ва маъно мулкисининг жарчилари минг (хил) тил билан фатҳу иқбол хушхабарини (унинг) мартабали ва улуғли қулоғига етказган бўлсалар, маснавий: *Салотин нишонлар, (аммо) хилватда ўлтирувчилар, (Бутун) иқлимни олувчилар, (аммо) чилла ўлтирувчилар, Барча номдорлар, (лекин) номини йўқотганлар, Ҳаммалари комкор, (лекин) мурод кўрмаган, ҳаммалари ғойибан улуғу, (аммо) жаҳон сингари назаркарда, ҳаммалари тинчу, лекин замон каби (дунёдан) ўтувчи, (Турар) жойлари йўқ, (лекин) мамлакат (уларнинг) тасарруфларида, маошлари йўқ, (аммо) хазина (уларнинг) қўлларида*, фалак боргоҳларига нисбатан бир чодир фаришта уларнинг хонақоҳлари остонасида (мисли) бир гадоё эди. Албатта, у зафарпаноҳ байроқ юзини қайси томонга қаратса (ҳам), фатҳу зафар тез фурсатда (унинг хузурига) чиқади.

Алқисса, аъло ҳазратга бахт ҳамиша таслим мақомида, жаҳон даври бу йўналиш манзилида муқим бўлганидан, қадим замонларда кам воқеъ бўладиган шундай бир ғалаба бир кунда икки мартаба юз кўрсатди. Иқбол хотифи ҳол

тили билан у яхши сифатли подшоҳ хусусида сеҳрлик мана шу назмни иншо қилди:

Н а з м:

Эй офтоб мартабали (хоқон)! Камол туфайли,
Тез сузувчи ой сенга раҳбар бўлди.
Шу бу кун сен қайтадан нур сочиб бу икки
саф (лашкар),
Нудар⁶⁷⁴нинг юз минг сафли (лашқари)
келгандай эди.
Базмингда(ги) ногорачининг бир чўби (эса)
Баҳром чубиндай⁶⁷⁵ (эди).
Эшигинг олдида турган навбатчи турк (эса)
Санжар⁶⁷⁶ дай (эди).
Деразангда турган ойнадан (бўлса),
Садди Искандарнинг юзини кўрдим.

Зафарасар хоқон ўнгида фатҳу, сўлида давлат билан қайтиш жиловини бурди, (лекин) кечаси шу жанг бўлган ерда тунаб ором олди. Эртаси кун у ердан силжиб, ғалаба билан Самарқандга қараб жўнади. Шаҳар аҳолиси душманнинг енгилганлиги ва аъло ҳазратнинг бошқа султонлар билан келаётганлигини эшитиб, истиқболига чиқдилар. (Хоқоннинг ҳузурига) оддий халқдан тортиб (то) шарафли кишилар, шайхлар, мударрис ва аҳли фатволаргача, ҳар бири муносиб тухфа ва соварилар олиб, аркон давлатлар орқали ул ҳазратнинг мулоқоти шарафига муяссар бўлдилар. Шаҳриёр бенихоят иззат ва иқбол билан фирдавсмонанд Самарқандга келиб тушди. Беҳишт билан баробар бўлган шу ўлкани ўша вилоят ворислари бўлган Гадоё султон ва Жувонмардали султонга топширди.

Н а з м:

(У) шундай бир шоҳки, истак гадоси
(бўлган) саховат юзасидан,
Бирига шаҳару, (бошқа) бир гадога вилоят
берди.

Максудлар тонги орзулар ёқасидан бош кўтариб, умид офтоби мурод машриқидан чикқач, ул ҳазрат ғалаба байроғини кўтарди ва азимат жиловини буриб, ўз пойтахти ва иззат қароргоҳига (Миёнколга) қайтди.

М а с н а в и й:

Саодатманд, бахтиёр подшоҳ
Зафар жилови (ва) фатҳ узангисида жўнади.

ҒОЛИБ БАЙРОҚЛИ ПОДШОҲНИНГ БУХОРО ҚАЛЪАСИ
АТРОФИГА КЕЛИШИ; (УНИНГ) ОСМОНДЕК БАЛАНД
КАЛЪАСИНИ ҚАМАЛ ҚИЛИШИ; УНИ ОЛИШГА
ҲАРАКАТ ҚИЛИШИ ВА ТАНГРИНИНГ ИНОЯТИ ҲАМДА
ЧЕКСИЗ ЁРДАМИ БИЛАН (ШАҲАРНИ)
БЎЙСУНДИРИШИ ВОҚЕАСИ

Тангри бундай деган: «Агар мен инсонларнинг бир гуруҳини (бошқа бир) гуруҳ қўли билан дафъ қилмаганимда, ер юзи фасодга айланади»⁶⁷⁷. Агар мулк берувчи подшоҳ (Тангри), (хамиша) олий ва буюк бўлсин, салтанат ва ҳашаматнинг тизгин ва ихтиёрини бир ҳулафот мартабаликнинг қудратли қўлига берадиган бўлса, аввал кибру такаббур тирноғи билан (унинг) мағрур ва улуг бошини қашийдиган ҳар қандай кишини ўзининг қувватловчи қўли ва чексиз инояти билан оёғидан йиқитади. Олам мамлакатларининг султони (Тангри) чаман бир вилоятни ва бирор гулшан ўлкани яшнатишни истаса, аввало фасод ва фитна аҳлининг зўравонлик тиканини унинг гулзори сахнидан (ўзининг) зафар тиғи билан териб ташлайди.

М а с н а в и й:

Бир қиннинг икки шамширга жой бўлганини
ким кўрган?
Бир ўрин икки жамшидга базмгоҳ бўлганини
ким кўрган?
Бир мамлакат икки шоҳга танглик қилади.
Ҳеч ким иккита оғи бор осмонни эшитмаган.

Искандармисол (Абдулла)хоннинг қутли фоллик аҳволи шу мақолга тўғри келади, чунки жуз ва кулл холиқиға⁶⁷⁸ таваккул қилиб, ўз қошида бўлган озгина киши билан мадад юзини Самарқанд ворисларига қаратди; Наврўз Ахмадхоннинг авлоди билан бир кунда икки марта уруш қилди. Душман аскарлари кўп, дўст лашқари оз бўлишига қарамай, каломи мажид ва фурқони ҳамид⁶⁷⁹га мувофиқ, уларнинг давлат байроғини қулатди; фатҳу зафар ногорасининг овозини осмону фалакка чиқарди, чунки Тангри, исми азиз бўлсин, айтганки, «кўпинча оз гуруҳ менинг иродам билан кўп гуруҳ устидан ғолиб чиқади»⁶⁸⁰. Шу орада Бурҳон султон уруш қасдида душманликка юз қўйганлигини, Кармина қалъасини олиш қасди билан қамал қилганлигини (хоннинг) шавкатли қулоғига етказдилар. (Лекин) унинг (яна) чекинганлиги хабарини эшитиб, (хон) орқага қайтди. (Бурҳон султон) анчайин шикаст топиб Бухорога қараб

юрди. Шу воқеа муносабати билан хон ўч олиш ва Бухорони ўзига қаратиш қасдида ҳижрий тўққиз юз олтмиш тўртинчи йилда⁶⁸¹ Бухорога қараб отланди ва қадимдан тўлиқ тамкинлик султонларнинг қароргоҳи бўлган Чортоқ мавзеи⁶⁸²га аскарлари билан (келиб) тушди.

М а с н а в и й:

Искандар нишонли, иқболлик подшоҳ,
Фалак қадарли, Жам қудратли хоқон,
Уруш отини жавлон урдириб,
Бухоро томонга жангу тўзон солди.
Бу юртни олмоқ учун Чортоқда,
Байроғини еттинчи осмонгача кўтарди,
У қалъа атрофига (маҳкам) жойлашиб,
Сулҳ эшигини халқ юзига ёпди.

Қалъа аҳли ҳам далирлик водийсига ва душманлик йўлига қадам қўйиб, мудофаа қўлини ўлдиришга (қараб) очди; дилларини девнинг хавасхонасига айлантириб такаббурлик димоғидан гурурлик хавосига жой берди. Улар аслида мардона, ақл-идроқда камолатга етган, шижоат ва қаҳрамонликда бемисол тоифа эдилар.

М а с н а в и й:

Ҳунари зафар бўлган улуғвор сипоҳ,
Ҳар бири Албурз⁶⁸³ тоғидек камар боғлаган.
(У) шундай гуруҳ эдики, жанг палласида,
Тўзонни фалак авжигача чиқарар эди.

Уларнинг (кўрган) чора-тадбирлари ва тайёр-гарликлари туфайли, Бухоро қалъаси уруш қурол-аслаҳалари билан тўлатилган эди. (Шу ерда) кўп сонли бир гуруҳ истехком қилиб, урушга шайланиб турди.

Қ и т ʼ а:

(У) шундай қалъаки, уни ким олади?
(Уни) фақат хизматида ҳаёт камарини
боғлаган подшоҳгина ола олади.
(Уни) қандай сипоҳ бўйсундириши мумкин?
Пайғамбарнинг расму одат ва динини дуруст
тутган подшоҳгина бўйсундира олади.

(Ўша вақт) ёз бўлиб, хавонинг ҳарорати баланд бўлганлиги туфайли халқнинг қийналишига қарамай, зафарасар лашкар уруш оловини бетўхтов ёқди. Бурҳон ҳам найзабоз, тигʼбоз ва ханжарбоз жангчилари билан душманчилик водийсига қадам қўйиб, баҳодирлик кўрсатди ва шижоат ва далирлик нималигини намоён қилди.

М а с н а в и й:

(Ҳар) икки томоннинг суворийлари эртадан
кечгача,
Ўқу найза захмига жонини тикдилар.
Тимсоҳлар жавшан остида, тўда-тўда (бўлиб),
Мавж урган дарёдек тўлқинландилар.
Қаҳрамонларнинг бошларига тушган ханжар
тоғи,
Тоғдек баландликда яраклаган яшиндек эди.

Икки-уч кундан сўнг, чаҳоршанба куни эрталаб оқ думли турк⁶⁸⁴ кумуш ханжарини қинидан суғурганда ва қизил қалқонини кифтига олиб, зар юритилган тигини туғ қилиб, кўм-кўк тусли фалак оти ўстида жилва қилганда (маснавий: *Эрта тонгда юлдуз сипоҳлик шох, уфқдан тонг байроғини кўрсатди, Кўшинни (у) ҳаракатга келтирди. Ногора (овози) билан (қўшин) кўззолди*, кўп халқ, сон-саноксиз гуруҳ, икки мингга яқин румлик турк аскарлари билан⁶⁸⁵ қалъа томондан Хожа Накшбандий номи билан машҳур бўлган Мухаммад ибн Мухаммад Бухорий⁶⁸⁶нинг, мазорлари нурга тўлсин, файзасар мазори дарвозасидан чиқди. Уларнинг ҳунари милтиқ отувчилик бўлиб, ҳар бири бу ишда шу қадар моҳир эдики, (ҳатто) қоронғу кечада (ҳам) ҳабашнинг юзидаги (қора) холни милтиқ ўқи билан (бемалол) ура олар эди. (Улар) тилла анжомли отга миниб жанг қасдида (майдонга) отилдилар. Милтиқларини қўлга олиб, машъум камонини елкасига осиб, нусратли лашкар қаршисида шижоат қўлини (баланд) кўтардилар.

М а с н а в и й:

Турк паҳлавонлари қалъа томондан,
Уруш учун (қасд қилиб) чиқдилар.
Ҳар бирининг қўлида яраклаган милтиғи (бор эди).
(У) икки бошлик аждаҳодек яраклар эди.
(У) қаҳрамонларнинг қўлида жанг милтиғи
(бўлиб),
Ҳар томонда маст филлар хартумлари билан
жавлон урардилар.

Сипоҳнинг бир қисми шавкатли хондан жанг қилиш учун рухсат олиб, шамолдек елувчи жанговар отларига миниб, бор қурол-аслаҳаси билан ул бадбахт гуруҳга қарши отланди.

М а с н а в и й:

Душман томондан (эса) киналик лашкар,
Хунари зўрлик (бўлган) зафаршиор кўшин
(чикди).

Хаммалари саф ёрувчи (далиру), зўр
харакатчан (эди).

Душманни банд этувчи, қалъа очувчи зўр
пахлавон (эди).

Хаммалари бошига зар, темир кулоҳ кийган,
(Дубилғалари) кўёшдек ярақлар эди.
(Хаммалари) қалқонга беркинган, фитна
изловчи эдилар.

Хар бири фитна танига жон бўлган эдилар.

(Хон хазратлари) бир тўда (аскар)ни «Уруш алдашдан иборатдир» (ҳадиси)га биноан, пистирмага қўйди ва (бошқа) бир тўдани эҳтиётга ташлади; номдор пахлавонлардан бир қисмини (бўлса) душманга қарши олдинда юборди. (Улар) пистирмадагилар у ердан чиқиб далирлик отини кўзғотгунча ва душман билан жанг бошлагунча (жанг қилмай) пистирма томонга чекинишлари керак (эди). Буйруққа биноан, иш кўрган пахлавонлар душманга қарши отландилар; бир оз жанг қилган бўлиб, (сўнг) чекиндилар. Душман тортинмай ва далирлик билан зафарасар сипоҳ кетидан қувди. (Лекин) иқболли аскар тўсатдан пистирмадан чиқиб, Тангрининг қўллаб-қувватлаши билан, ўша гумроҳ жамоа устига ташланди. Хулқар сингари тўп бўлиб турган у гуруҳни биринчи ҳамладаёқ Етти қароқчи⁶⁸⁷ сингари пароканда қилиб юборди. Улардан кўпчилиги найза ва ханжар захми билан отдан улоқтириб ташланди; (яна бошқа бир) катта қисми нусрат тифи билан (қўлу) оёғидан ажралди, қолган қисми (эса) хаста ва шикаста бўлиб қалъага қочиб қутилди.

Н а з м:

Тупрокка қорилган қоннинг кўплигидан,
(Ерга) арғувон экилган, деб айтасан, (киши).
Кўп сонли, ғазабли суворийларга,

Жанг майдони (тамоман) тор бўлган эди.
(Кўп) қон (тўкилган)дан ерни таниб бўлмас
эди.

Отлар ўликларни тепалар эди.

Ўша кунни у ёмон табиатли гуруҳдан шижоат тошлоғида кезган бир амир (яъни) кўр Фарход ўлдирилди; душман қўлида ҳеч ким унинг камонини тортолмайдиган Қурбон шайх

камончи асир олинди. Туш вақтида мисра: *Лашкар урушдан қўл тортди* шижоат майдонининг пахлавонлари ғалаба билан қайтдилар ва асирларни хон хузурига олиб келдилар. Иккинчи кунни беҳишт чехрали кўёш осмон куррасини забт этиш қасди билан зар нишонли байроғини кўтариб, осмон гумбазининг мустаҳкам қўрғонини олмос танли тифи билан юлдузлар сипоҳидан тозаланганда назм: *Тонг чоғида кўёш ойна ранг чарх устида, Тонгнинг зар қопланган тигини қинидан сугурди, Ҳабаш мулкининг подшоҳи (яъни қоронғу тун) чекинди, (Шунда) Шом маснади Румнинг доросида қарор топди (яъни тонг отди). Етти қароқчи тахтида ўлтирувчи бахтиёр шахзода,* байт: *Саодат буржининг юлдузи, шараф дуржининг гавҳари, Жамшид, ҳашаматли Хусрав (ва) Доро нишонли ҳукмдор,* яъни соҳибқирон султонзода Хусрав султон пахлавонлардан Наврўз қушбеги ва бошқалар сингари бир тўда аскари билан яшиндан тез чопадиган отига миниб, байт: *Султон давлатидек ёш, султон ҳукмидек итоаткор, Ёвдек сакровчи, қазодек тилувчи қудратли имом Абу Хафс Кабир, унга (хамиша) Тангрининг раҳмати бўлсин, дарвозаси⁶⁸⁸дан (кириб), қаҳр юзини шаҳар (қалъаси) томонга қаратди ва уруш оловини ёқиб, (ўзининг) жанг тирноғини ўтқирлади. Қалъа ичидан ҳам мўғтабар ва киначи пахлавонлардан Султонёрбий кўп сонли отлик ва пиёда халқ билан ташқарига чиқди ва қудрат қўлини кураш қасди билан очди ва сурон солганлари холда, далирлик юзларини ғолиб сипоҳ томонга қаратдилар. Хар иккала томон сипоҳи ўринларидан кўзғолиб, жангга киришлари билан номдор (Хусрав) султон суворийларидан бир тўдаси билан (душманга) ҳамла қилиб, кўпларини қилич ва найза билан халок қилди; (уларни) отларнинг (туёғи) остида мажоқ-мажоқ қилиб ташлади. Бир қанча мажруҳ ва ярадорлар минг машаққат билан ўлим чанғалидан қутилиб, қалъа ичига қочдилар ва дарвозаларни беркитдилар.*

М а с н а в и й:

Қалъа халқи тезлик билан (қайтиб)
кирдилар,
(Ва) чекиниш сари юз тутдилар.

Иқболли (Хусрав) султон ғалаба билан қайтди ва саодат ҳамда бахт билан (хоннинг) улўф мавқабига чопди.

М а с н а в и й:

Оламни ёритувчи офтоб яна
Парда оркасида юзини кўрсатди.

Иккинчи куни ҳар икки томондан шижоат майдонининг паҳлавонлари, далирлик водийсининг қахрамонлари хусумат тифларини ўткирлаб, уруш отини ўйнатиб, бир-бири билан шердек олишдилар ва уруш(қок) оёғларини тортишув майдонига қўйиб, марду мардоналик кўрсатдилар. Жанг учқунлари ердан осмон қуббасига чиқди; (бир-бирини) ўлдириш оташи ва (ўзаро) тортишув шуъласи алангасини Зухал айвонининг тепасига чиқарди. (Отилган) ўқлар ажал хабарини дилга кетма-кет етказиб, (танга санчилиб) буралган найзалар мажруҳ дил хадисини руҳ олдида шарҳ қилди.

М а с н а в и й:

Жанг майдонида кетма-кет (отилган) ўқлар,
Далирлар танасида иккита йўлни очди:
(Бу) йўлнинг бирида ажал (таннинг) ичига
кирар,
Бошқасидан (бўлса) жон (таннинг)
ташқарисига чиқарди.

Ўша куни эрта тонгдан то кечгача Мовароуннахр сипоҳи ҳар иккала томондан кетма-кет қаҳр-ғазаб отларини бир-бирларининг устига (караб) чопдилар, киналик кўкракларини жигарни (ҳам) тикадиган бало ўқларига тикдилар. Ниҳоят соҳибкироннинг лашкари, Тангрининг қўллаб-қувватлаши ва меҳрибончилиги билан, душман қўшинини мағлуб қилди; (енгилган) у мағрур тоифани қалъанинг ичига қувиб юборди.

Алқисса, узок вақтгача ҳар икки томондан суворийлар (бир-бири билан) олишдилар (ва) ўқларини ёмон андишаликларнинг кўз чашмаларидан суғуриб, қўрққанларнинг жон томирларидан найза учлари билан қон олардилар. Натижада ғаройиб бир воқеа юз кўрсатди ва бу (воқеа ажойиб (бир) накшнинг юзидаги пардани очди.

ҲАЗРАТ ХОЖАНИНГ (МУҲАММАД ИСЛОМНИНГ) СУЛҲ ТУЗИШ МАҚСАДИДА БУХОРО ҚАЛЪАСИДАН ТАШҚАРИГА ЧИҚИШИ ВА БУРҲОН СУЛТОННИНГ МИРЗА АКА ТОМОНИДАН ЎЛДИРИЛИШИ

Бу сўзнинг баёни шулки, қамал бениҳоят чўзилиб, аҳвол оғирлашгандан сўнг, Бухоро хо-

кими (Бурхон султон) аркони давлат ва амирлар билан кенгаш ўтказди. (Улар) бу кулфатдан қутулиш учун аъло хазратга (Абдуллахонга) муҳаббат эшикларини очиб, ваҳшат ва бегоналик эшикларини беркитишни маслаҳат кўрдилар. Бундай зўр ва муҳим ишни ҳар қандай кишига топшириб бўлмади. шунинг учун (ҳам) жаноби муршид, хидоятмаоб, қудсий мартабали, каррубий нисбатли, қутблар васли, ислом ва мусулмонлар ғавси, дунё бўйича мусулмон тоифаларининг йўл кўрсатувчиси, ҳақиқат ва мустақиллик юзасидан ҳикмати латифлар кашф этувчи, хазрат *Борий*нинг (Тангрининг) суҳбатдоши Хожа Муҳаммад Ислом, яъни Хожа Жўйборийнинг олий (пойи) остоналарига илтижо қилиб, ул хазратнинг шафоатлари этагидан иродат қўллари билан маҳкам тутдилар (ва) «сулҳ яхшироқдир»⁶⁸⁹ (оятининг) мазмунига мувофиқ, (Абдуллахон билан ўзлари ўртасида) сулҳ тузилишига восита бўлишини ўтиндилар. Шунга биноан, валоят мактовли хазрат (Хожа Муҳаммад Ислом) жаноб валоят маржи*, сайёдатмаоб, ҳақиқат осмонининг қуёши, тариқат қуёшининг осмони (барчани) тўғри йўлга бошловчи, яъни хазрат Мир Абулбако⁶⁹⁰ билан бирликда Зухал мартабаликнинг (Абдуллахоннинг) даргоҳига жўнадилар. Жам мартабали хоқон ул хазрат(лар)нинг ташрифидан огоҳ бўлиб, (ўзининг) иродат қадамини ихлос ва ишонч водийсига қўйди; иззат-икром ва эҳтиром маросимини бениҳоят риоя қилди. Ул хазрат «Агар мусулмонлардан икки тоифа (бир-бирига қарши) уруш солса, уларни келиштириб қўйинглар»⁶⁹¹ (оят)га мувофиқ, гавҳар ёғдирувчи лабини сўз шакари билан хўллаб, (уни) насихат (ва) илтифот латифлари билан безади; фасоҳат тилини «агар сен уларни қийнасанг бўлмас, (чунки) улар сенинг бандаларингдир»⁶⁹² (оятининг) шафоати билан очди ва уни «кечирмогингиз таквога яқинроқдир»⁶⁹³ (оят)ни ўқиб, марҳамат қилдиларки, «Бу жамоанинг тўғри қадамлари сабот ўрнидан тойибдир. Ҳозир узр сўрашаётибдилар; қилмишларига пушаймон бўлдилар. Илтимос шулки, (энди) уларнинг хатоларини кечириб, бу борада илоҳи олийнинг (Тангрининг) қонун-қоидаларига риоя қилинса, Тангри (ўзининг) қудрати ва улўғлиги билан бандаларнинг гуноҳ ва бебошликларидан

* *Маржи* – қайтиб бориладиган жой, мурожаат қилинадиган ер; аввалги низоҳнинг варианты. – *Муҳаррир.*

вокиф бўлиб қолса, уларни азоблашнинг олдини олади. (Бандалар) ҳар вақт тавба қилиб, узр сўрасалар, (Тангри) уларнинг узрларини қабул қилади». Аъло ҳазрат унинг ҳомийлигини рағбат билан қабул қилиб, итоат бошини бўйсунтириш ҳалқасига киритди ва унинг мувофиқ кўрган (иши)дан ташқари чиқмади.

(Фақат шу йўл билан), ул ҳазрат (Хожа Ислому) келишлари билангина қалъа олинди, бўлмаसा, бу вилоят бўйсундириш гирдобидан тушиб ётган эди. (Бу ғалаба) ул қутли сифат зотнинг баракотлари орқасида бўлди.

Бу воқеанинг шарҳи шулки, валоят мактовли ҳазрат (Хожа Ислому) келганидан сўнг отабобосидан тортиб мўътабар бўлиб келган эътиборли қушчилардан Сайдимбийнинг ўғли Мирза Акабийнинг хотирига бир хаёл ва андиша келди, тадбир ёрдами, балки тақдирнинг ўзи ва жаҳонгир (Абдулла)хон давлатининг қудрати билан хидоят иззатли ҳазратнинг (Хожа Исломининг) фалак мартабали шахриёрнинг ўрда-сига ташриф буюрган кечаси Бухоро ҳокимини ўлдириш рақамини (ўзининг) дили саҳифасига ёзди⁶⁹⁴. Сўнг киначи кишилардан бир гуруҳини ўз уйида пистирмага қўйди; ўзи эса у (Бухоро ҳокими) томонга йўналиб, ихтиёр жоловини Яратувчининг иноят қўлига тутқазди ва уни турли йўллар билан ўз уйига олиб келди. (Бурхон султон) ўша тунда сўнги нафасни олувчи беикбол ажал (пистирмада) яшириниб турганда эҳтиётлик ва огоҳлик риёсидан ғофил ҳолда ўша ерда тунаб қолди. Тўсатдан, «Тангрининг мухлати келувчидир»⁶⁹⁵ (оятининг) тақозосича, ажал лочини унинг жон қушига қасд қилди ва «қаерда бўлманг, сизларни ўлим (қидириб) топади»⁶⁹⁶ (оятининг) буржидан парвоз қилди. Пистирмада турган мазкур амирзода фурсатни фанимат билиб, хаданг ўқини, тақдир(нинг) қўллаши билан, (Бухоро ҳокимининг) пешонасига отди. (Пистирмада) фурсат пойлаб турган гуруҳ ҳам бирданига яшиншиор тигларини кўтариб, бир шиддатли ҳамла билан унинг ишини тамомлади.

М а с н а в и й:

Эрталаб бошига безакли тож кийган кишини,
Намозшомда бошини фишга қўйиб ётганини
кўрдим.

Шундай қилиб, «Мақтул писари Сайдимбий» (сўзи) унинг ўлиш тарихидир⁶⁹⁷. Муаммо наз-

мини⁶⁹⁸ тартибга солувчи, нозик таъби (эса) унинг ҳар бир мушкулани такмил камоли билан тасҳил тариқасида ечувчи мавлоно Низом Муаммои⁶⁹⁹ унинг ўлдирилиши тарихини шундай баён қилади.

Р у б о и й:

Зулм йўлини тутган Бурхон (султон)нинг.
Толени наст байроғи (ўз) вақтида баланд бўлди.
Зулм билан ўлдирилди, шу бўлсин унинг тарихи:
— Ажал шамшири унинг бошини зулмдан жудо қилди⁷⁰⁰.

Алқисса, (Мирза Акабий) унинг (Бурхон султоннинг) ишидан хотиржам бўлганда, эрталаб қуёш (энди) найза бўйи кўтарилган эди; шунинг учун ҳам (унинг) бошини найза учига санчиб қутли мавкабга жўнатди. «Ё замин баромада як найза офтоб» мисраси ҳам унинг ўлдирилиш тарихидан дарак беради⁷⁰¹. Аъло ҳазрат бу зўр ходисадан вокиф бўлгач, валоят нисбатли ҳазрат билан бирга (Бухоро) қалъаси томон юрди. Бухоролик амирлардан улуғ амир Жоналибий, Султонёрбий ва бошқалар, юз берган воқеадан беҳабар, жадал билан нусратли лашкар қаршисига чиқиб, шижоат кўрсатдилар. Қалъа аҳлининг жасорати (ҳам) ҳаддан ташқари бўлгани учун ҳоконнинг ғазаб чашмалари жўш уриб, нусратли қўшин қалъа атрофини ўраб, уруш бошласин, деб буюрди.

М а с н а в и й:

(Ҳокон) буюрдик, (урушга) яроқли киначи кишилар,
У қалъа атрофига (пешвоз) чиқсинлар!
Жасоратли қўллари билан уни хароб этсинлар!
(Уни) қон селига фарқ қилсинлар!

Шу ҳолда, Тангрининг қувватлаши, ҳокон давлатининг улуғлиги билан (ҳазрат хон) турган жой(нинг) қаршисидан қалъа (девори)нинг бир танобча ёки бир ўқ учиши (масофаси) микдоридаги жойи қулаб тушди. (Бу билан) зафарогоҳ сипоҳ(нинг) ўтиши учун йўл очилди. Қалъа бошлиқлари бу зўр воқеанинг содир бўлганлигидан вокиф бўлиб, иқбол асарли лашкар билан жанг қилиш, ҳатто (унга) муқобил бўлишга (ҳам) тоқат қилолмасликларини тамом

англадилар. Ундан кўриқиб бошлари қотди, таналари музлади. Ночор саросимага тушган оёқларини саркашлик ва такаббурлик одати ва усулларидан чиқариб, қўлу оёқларини бўш қолдирдилар ва чекиндилар.

Ул ҳазрат (Абдуллахон) муродига етиб, зафаршиор туғни айланувчи фалак авжига кўтарди; (сўнг) шаҳарга юз тутиб, бу қутли фатх овозасини осмон гумбазига етказди. Еттинчи айвон ҳукмдори бўлган Зухал* улуғлик ва мансаб келини(нинг) юзидан уринганлик ва ҳасрат губорини (ўзининг) бахту иқбол енги билан арди. Олтинчи фалак минорининг садришини (бўлган) Муштарий** ҳасадчиларнинг ёмон назарини дафъ қилиш учун «ин якоду»⁷⁰² оятини ўқиди. Бешинчи кўрғон маснаднишини (Миррих) найзабардор юқори саодатли давлатни кўриқлаш учун (белига) зар нақшли ханжар тақди⁷⁰³.

М а с н а в и й:

Зухал унга кичиккина бир дарвозабон бўлиб,
Муштарий (унга) дуоғўй ва мақтовчидир.
Осмон турки деб аталган Баҳром
Унинг сипохиға қараганда бир пиёда аскар
эди.

Фируза рангли осмоннинг тўртинчи тахтида ўлтирувчи тезжанг қуёш юлдузларнинг равшан гавҳарларини қутли замоннинг тепасидан муборакбод қилиб сочарди. Учинчи базмгоҳнинг созандаси (бўлган) Зухра шавқи беғамлик ва айшу хуррамлик созу тароналарини баланд қилиб, ошиқларга муборакбод навосини етказиб турарди. Жилва қилувчи, тадбирли дабир Уторуд иккинчи тахтдан калом тили билан муборакбод саҳифасининг баёнини ўқир эди.

М а с н а в и й:

Ўша базм соқийсининг юзи Қуёшнинг акси
бўлиб,
Созандаси созининг кулоғини буровчи Зухра
эди.
Уторуд у даргоҳ муншийларининг шогирди
бўлиб,
Унинг эшиги остонасига бош қўйган эди.

Биринчи тахтгоҳнинг волийси (бўлган) юл-

* Зухал — Сатурн.

** Муштарий — Юпитер.

дуз сипоҳли тўлин ой биринчи қаср томида (туриб) шавқу хурсандлик башорати ногорасини чалиб, завқу хушчакчаклик тантанаси овозасини айланувчи фалак тосига отар эди.

М а с н а в и й:

Ой чанбари унинг оти наъли бўлиб,
Осмон курраси ўша майдоннинг тор (бир)
кўчасидир.

Мана шу зайлда Искандар тантанали подшоҳ султони чошт* вақтида (зўр) тантана билан ҳазрат Хожа Нақшбандийнинг, сири муқаддас бўлсин, файзасар мозори⁷⁰⁴ дарвозасидан шаҳарга кириб, (шу ерда) манзил ихтиёр қилди. (Бу билан) у ўлка аҳолисининг нурли кўзларига кўп равшанлик бағишлади; унинг адлу эҳсонининг бедариг файзи тамом халқ ва фуқарога(ча) етди.

Н а з м:

Шаҳар ва вилоят аҳолисидан
Унинг эҳсонлик ёрлиғини ўқимаган кимса
қолмади.

Улуғ сайидлар, ислом қозилари, замоннинг (машхур) уламолари, баланд мартабали фозиллар ва ширинсухан шоирлар бундай бир (улуғ) куннинг интизориди кечаларни дуо билан ўтказган эдилар. (Улар шу кун) бахтиёрлик билан, шошилич равишда, (у) осмон нисбат даргоҳга бориб фатху нусрат муборакбоди маросини ўтадилар. Зулм ўтидан куйганлар ва номуродлик водийсида хокусор бўлганлар подшонинг инъом булутлари томчисига умидвор бўлиб, «Тангрининг раҳмати асарларига назар ташланг, ерни ўлганидан кейин қандай тирилтирар экан»⁷⁰⁵ оятининг мазмунини тилга олдилар. (Хеч қандай) такаллуф ва лофсиз (айтиш мумкинки), ўша кун Бухоро халқи учун бир қутли байрам бўлди; Наврўз (байрами)дай хурсандчилик ва хушвақтлик содир бўлди.

М а с н а в и й:

(У туфайли) кўҳна жаҳон янгидан ҳаёт топди.
(Унинг) дийдори нурларидан муборак бўлди.

Тангрининг инояти (илгари) ўша ўлканинг

* Султони чошт (чоштгоҳи султоний) — эрта билан қуёш ёйилган вақт.

юзини бир неча марта Жамшид мартабали хоқоннинг жавлонгоҳига айлантирган эди. Шу сабабдан, иккинчи марта⁷⁰⁶ иқбол ва иззат қўеши умид ва орзулар соясини у вилоят мазлумларининг бошига туширди. Зулм тортганларнинг жонлари (энди) замон ходисалари ўқидан халос бўлди ва халқ зулм зулматидан обихаёт булоқларининг бошига чиқиб, фароғат ва хотиржамлик чамани ва гулшанида ором олди.

Н а з м:

Подшоҳ давлатининг ҳавоси жаҳонни шундай жаннатга айлантирдик,
(Шу билан) зидлар* табиатидан носозлик кетди.
Бундан сўнг сахар парда йиртувчилик билан,
(Ва) сабо чақимчилик билан шўхлик килишдан ўтди.

Ул ҳазрат (мамлакатда) адолат ва шариат қоидаларини мустаҳкамлашга шу қадар киришиб кетдики, шохид дилларининг нурлари қуёшдек равшан, унинг ҳусн ва дадил-исботининг зикри билан (эса) ҳаётнинг юзи ёруғдир.

Н а з м:

Замон подшоҳи, зебо дийдорининг баракотидан Мурад гулшанида бахт гули етишди.
Жаҳон иқболли хокон давлатининг улуғлигидан Миллат ва диннинг жаннат бўстонлари қайтадан яшнади.

Ул ҳазрат муносиб оёғини салтанат курсисига қўйиб, давлат устунларини ҳашамат маснадига суяб, кибру саркашлик андишаси ва такозосини қилганлар (унинг) тақдир оёғи остида янчилик, хавф-хатарлик қўлида эзилгандан сўнг, (яъни) юкорида айтиб ўтилганидек, бир вилоят олиниб, аъло ҳазратга тобеъ бўлгандан сўнг, у буюк бу давлатга чексиз шукр қилиб амр қилдики, ҳунар ва санъат аҳли мамлакатни муборакбод қилиш учун марҳум ва мағфур хокон ҳазратлари Абулғозий Убайдулла баҳодирхон, қабри нурга тўлсин, қурган чаҳорбоғ⁷⁰⁷га тўплансинлар. Гул султони (тонг) булбуллар саропардасини тузиб, (яъни тонг ёришиб) ҳазор дostonнинг (булбулнинг) минг дoston айтиб, ча-

ман ва бўстонга қўшиқ солган чоғи эпчил маҳрам⁷⁰⁸лар сабо хабарчисидек хизматкорлик йўлига кадам қўйдилар (ва) чодир, хиргоҳ, саропарда ва боргоҳларни ой чўққисига етказиб қурдилар. Етти кишвар ҳунармандлари бир дақиқа ҳам бепарво қолмай, билган хар бир ҳунар ва санъатини қўлдан келганча кўрсатиб, уни нозиклик билан безадилар.

М а с н а в и й:

Хар бир ҳунар аҳли ўз санъатига яраша,
Бу ерда бир нарсани ўйлаб кашф қилди.

Жам ҳашаматли хон (шундан сўнг) салтанат айвонидан ўтиб, (айшу) ишрат саройида мақом тутди; кучли ҳавас ва беғамлик мажлисига, айшу хуррамлик базмига тамом мойил бўлди ва бир неча кун ўша жаннатдек жойда айшу ишрат суриб, хурсандлик эшигини шавқу завқ аҳлининг юзига очди; ўша кўнгилли ўтган қутли тўйда аъёнлар, авомлар хусусида икрому эҳтиромни бениҳоят ўрнига қўйди.

М а с н а в и й:

Шох бир шохона мажлис (қуришни) буюрди(ки),
У базмгоҳ Эрам боғига айланди.
Осмон ҳашаматли шохнинг келиши билан Шодлик ва мақсуд асбоби муҳайё бўлди.
(Ва) уруш майдонининг ҳаммаси ширага тўлди.
(Бу) шу қадар эдики, фалакнинг кўзи хиралашди.

Қўшиқчиларнинг (ширин) мақоми ва сознинг (майин) овозидан Зухра толпиниб ўйинга тушди. Зухрадек (ширин) куйловчи созандалар уд* ва чангнинг тўлиқ ва ингичка навоси дилдан ҳушни, жондан оромни олиб, дил ва жонда хурсандлик устига хурсандлик орттирган эди. Хушовоз қўшиқчилар иккинчи Хусравнинг (Абдуллахоннинг) базмида хусравона наволарни куйладилар. Руд** овозига ҳамсоз қилиб хурсандликда бу дилнавоз таронани баланд фалак сокинлари қўлоғига етказдилар.

М а с н а в и й:

Соҳибкирон доим шод бўлсин.
Унинг адлидан жаҳон тамом обод бўлсин.

* Уд — ёқилганда ҳуш ис берадиган ёғоч. Бу ерда чолғу асбобларидан бирининг номи.

** Руд — соз номи.

* Зидлар — тўрт унсур; ўт, сув, ҳаво, туپроқ.

Душманларнинг бошлари (унинг) оёғи остида
хокусор бўлсин.
Фируза (осмон) тахтининг усти унга
ишратгоҳ бўлсин.
Фалак унга бандаю, юлдузлар ёр бўлсин.
Парвардигор унга (доимо) посбон бўлсин.

Ўша олий мажлисда Бухоронинг олиниси
ва хоннинг истило курсисига ўлтиришини таб-
риклаш учун келган шоирларнинг малҳами маъ-
лоно Мушфикий ажиб бир қасида иншо қилди
(ва хоннинг) тортиқ ва инъомидан бахраманд
бўлиб, ўз тенгдошларидан мумтоз ва мустасно
бўлди. У қасида қуйидагича:

Абдуллахон ислом ҳомийси бўлганлиги учун
Бухоро қуббатул ислом номини олди.
(Бу ерга) Доро маснадю, Сулаймон тожига
муносиб,
Жаҳонни ҳадя қилувчи Доро, мамлакат
олувчи Жам(шид) келди.
Фалак бир неча аср давомида фол боқарди,
(Нихоят) жаҳонгирлик (фоли) шу
сохибқирон шоҳ номига тушди.
Мунажжим (унинг) толибини кўриб (вақт)
соатини белгилади.
Етти осмон — шиша ва юлдузлар кум
хизматини қилди.
(Унинг) давлат сири (Тангрининг) махфий
пардалари ичида яширинган эди,
Унинг тақдири байроқ кўтаргач, унинг толеи
оламга аён бўлди.
Унинг дунёга келиши жаҳон аҳли учун шу
қадар қутли бўлдики,
Осмондан қутбнинг муборакбод овози келди.
Ер юзи унинг адлидан навбахор булутидай
охиста, (лекин) пайваста,
Машрикка кетдию, (лекин) мағрибдан (яна
қайтиб) келди.
Ўз даргоҳидаги хизматчиси қуёшга сиёсат
қилиб (дедики):
Унинг фармонисиз (чодир) арқонига (ҳам)
соябон бўлма.
(Чунки) унинг адл ўқи душман дилига тарозу
бўлгандан бери,
Кабутар лочин кўзининг ичига ин курадиган
бўлди,
Унинг замонида хилол (ой) фалак тосига
панжа урди.
Омонлик садоси пайдо бўлиб, (ҳар тарафдан)
эминлик овози келди.
У туфайли ер ҳам осмондек бой бўлди.
(Чунки базмга) гадо ҳам қуроқ чопони
этадиган зар сочиб келди.

(Унинг) химмати навбахордай гавҳар сочувчи
бўлганда,
Садаф (ўз) кўкрагини тешиқ қилиб, найсон
булути фиғонга келди⁷⁰⁹.
Унинг шасти ўқидан душманнинг дили
машаққат оташида,
Шу қадар қизидики, юз ботмондан бир
ботмонга келиб, камондай бўлиб эгилди.
Душманни тўпи билан қирган саҳрода,
Устихон оғриғидан ер тоғдай нолага келди.
Унинг замонида шаръи офтобининг
иссиғлигидан
Майхонада суроҳнинг майи оғиздан тошиб
чикди.
Унинг даврида сабо ғунча билан гулга,
Майни шишага солиб, гулистон соқийси
бўлдинг, (деб) маломат қилди.
Унинг васфларини тасвирлашда
Мушфикийнинг ўтқир тили,
Чексиз маъниларга эга бўлса ҳам, баёнида
ожишлик қилди.
(Шундай бўлса ҳам) ҳазрат хонни дуо қилиш
учун назминини безади,
Сахийлар ёнига, яъни (унинг) остонасига
келди.
Юлдузлар сипоҳи осмон сипоҳини
(юлдузларни) ҳар кун тонгда,
Ўз мулкидан чиқариб, жаҳонни
бўйсундирмоқни ўйлар.
Олам майдони сенга бўлсин муяссар (хоқон).
Жаҳон давлати учун абадий яша, (чунки
ёнингга) замон аҳли тўпланди⁷¹⁰.

**МОВАРОУННАХРНИНГ (БОШҚА ЎЛКАЛАРГА) ҚИЁСИ
ВА У ДИЛКУШО МАМЛАКАТ ВИЛОЯТЛАРИ ВА
ШАҲАРЛАРИНИНГ ТАЪРИФИ БАЁНИ**

Фазлу заковат эгалари, ақлу фаросат аҳли-
нинг фикр ва хотирларидан махфий қолмасин-
ки, Мовароуннаҳр хос ва авом орасида нозу
неъматлари ва кенглиги билан машҳурдир. Унинг
аксарий қисми бешинчи иқлимдадир. Унинг узун-
лиги ғарбда Хоразмдан, яъни Жазоир ал-холи-
дат⁷¹¹ дан тўқсон беш даражадан то Кошғар ва
Хўтан вилоятигачадир. (Унинг) эни тўртинчи
иқлим охири ва бешинчи иқлимнинг бошланиши
(хисобланган) Амудан то бешинчи иқлим охири
бўлган Фарғона томонларгача ва илгари олтин-
чи иқлимга қарашли бўлган Кошғар ва Олма-
лик⁷¹² қачадир. Бунга қараганда, Мовароуннаҳр-
нинг сатҳи ва масофаси тахминан энига юз,
узунасига икки юз қирк фарсахдир. Баъзилар
Мовароуннаҳр мамлақати икки сув (Жайхун ва

Саиҳун) орасига жойлашган, деб айтадилар. Унинг худудларини шундай баён қилганлар: унинг шарқий чегараси жанубга мойил томондан Панжоб⁷¹³ мавзеи ва Бадахшон тоғларидир. Унинг шимолга туташган тарафи Кошғар вилояти ва Хўтандан то Мўғулистон чегараларига. Уйғур замини ҳам унга дохилдир. Мовароуннахрнинг ғарбий чегарасида Хоразм жойлашган. Уни баъзилар Мовароуннахрга, баъзилар (эса) Журжонга қарашли, деб ҳисоблайдилар. (Мовароуннахрнинг) ғарбдан шимолга туташган тарафида Дашти Кипчоқ, Ўзбек мамлакати ва Туркистон (жойлашган). (Унинг) жанубга муътасил томони Хоразм, Хуросон ва Хазар денгизи⁷¹⁴ ўртасига жойлашган чўлдир. Мовароуннахрнинг шимолий чегараси олтинчи иқлимдир. Унда жами турклар мамлакати (бўлган) Олмалик ва Боласағун⁷¹⁵ бор. Мовароуннахрнинг жануб тарафи Амударё бўлиб, (у) Мовароуннахр билан Хуросон ўлкалари ўртасидадир. Мовароуннахр аталиши ҳам шундандир⁷¹⁶.

Мовароуннахрни баъзилар шундай таърифлайдилар: «Унинг тарафлари нозу неъмат хусусида мамлакатларнинг энг ободидир. (У) очиклик жиҳатдан энг каттадир. Ундаги хоҳ шаҳар бўлсин, хоҳ қишлоқ бўлсин, хоҳ текислик, хоҳ ўтлоқ бўлсин, ободонликда унга тенг (мамлакат) йўқ. Хавоси — хаволарнинг энг соғломи, суви сувларнинг энг ширини ва энг енгил; суви барча тоғ ва атрофларида баробар шириндир. (Унинг) тупроғи — тупроқларнинг энг хушбўйи. (Катта) шаҳарлари: Бухоро, Самарқанд, Хўжанд (бўлиб), халқи диндор, илмлик, тақводор, жувонмард ва шижоатлидир»⁷¹⁷. Мовароуннахр шаҳарларининг тавсифида шоирларнинг кўп байтлари ва саноксиз шеърлари бор. Улардан баъзилари мана булар:

М а с н а в и й:

Мовароуннахрнинг кўрки — тўрт томонида
жойлашган тўрт шаҳардир.
Уларнинг ҳар бири кўркли жаннатдан ҳам
яхшироқдир.
Биринчиси — илму фазл манбаи бўлган
Бухоро.
Унинг тупроғи Рум ва Чин мамлакатларига
фахрдир.
(Иккинчиси) — салтанат ўрни ҳазрат
Самарқанд,
Шон-шарафда бошқа шаҳарларга нисбатан
узукдек, тожда (эса) кўздекдир.

Улардан сўнг авлиё ва саҳобалар макони
Термиз,
Жаҳондаги оқар сувлар ғайр қиладиган дарё
лабидадир.
(Тўртинчиси) ишрат жойи, поклик мавзуи,
суфийлар макони (Хўжанд).
Унинг четидан жаҳон бошланади⁷¹⁸.

Тарих аҳли Мовароуннахр ажибларидан куйидагиларни (ҳам) ёзганлар: у ерда бир тоғда ғор бор; ғордан бир булоқ қайнаб оқиб туради. (Булоқ суви) қишда шу қадар иссиқ бўладики, унга тушган киши хароратига бардош беролмайди. Ёзда шу қадар совуқ бўладики, (ҳатто) музлаб қолади. Туркистон билан Мовароуннахр ўртасидаги тоғда бир хил қора тош бор. (У) кўмирга ўхшаб ёнади. Уни эшакларга ортиб шаҳарларга келтирадилар. Халқ уни сотиб олади. Агар (уни) ёндирилганда, кули оқ бўлади. Уни кийим ва саллани оқартиришда ишқор ўрнида ишлатадилар. (У тоғда) яна бир хил тош (ҳам) борки, уни сувга ташлаганда шамол, булут, чакмоқ ва ёғин пайдо бўлади. Ҳикмат аҳли (буни) у тошнинг хоссаларидан, деб биладилар. (Лекин) Тангри нарсаларнинг ҳақиқатини билувчидир.

Мовароуннахр халқи ҳамма вақт ҳокимлик ва донишмандлик билан танилиб, шавкат ва мардоналик билан тавсифланган. (Бир куни) Куштосп⁷¹⁹, Жомосп⁷²⁰дан «Нима қилсам менда мардонавор фарзандлар, фармонбардор лашкар ва мастура кизлар бўлади», деб сўради. Жомосп дедики, «Мовароуннахрдан лашкар, Румдан хотин ол ва Балхда макон қил». Халифа Маъмун⁷²¹ сипоҳ хусусида (ғамхўрлик қилиб) бир киши Мовароуннахрдан, икки киши Шомдан, бир киши Ироқдан бўлсин деб буюрди. Халифалик замонида⁷²², Сомонийлар⁷²³ давлати вақтида Мовароуннахр, айниқса унинг пойтахти Бухоро, бениҳоят обод бўлди.

«Матни Шамсия» таҳаллуси билан машҳур бўлган соҳибдегон Хожа Шамсиддиннинг укаси, ўткир фикрлилар пешвоси, сўз усталарининг сараси Хожа Атоулҳақ вад-дин (Ота) Малики Жувайний⁷²⁴ ўзининг «Тарихи жаҳонкушоӣ»⁷²⁵ деган китобида Бухоронинг фазилати ҳақида шундай ёзган: «Бухоро машрик шаҳарларидан бўлиб, қуббат ул-исломдир; у томонда (яъни Мовароуннахрда) мадинат ул-ислом (Мадина) ўрнида (бўлиб) фуқароси факихлар ва олимлар нури билан безалиб, унинг атрофи

маънилар маъшуқалари билан зийнатланган. Бухоро қадимдан ҳар асрда ҳар қандай дин олимлари ахллари тўпланадиган жой бўлиб келган. «Бухоро» сўзи — «бухор» сўзидан келиб чиққан бўлиб, ўтпарастрлар тилида «илм макони» демакдир. Бу талаффуз уйғур ва хитой бутпарастрларининг тилига яқиндир, чунки (уларда) сифиниш жойлари бўлган маъбадларни «бухор» деб атайдилар. (Бухоро) шаҳрининг номи аслида Лумижкат бўлган»⁷²⁶.

Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Қубавий⁷²⁷, унга халқ қозиси улуғ имом (ва) устод Шамсиддин Абубакр ибн Муҳаммад ибн Али ибн Фазл аз-Зуранжий⁷²⁸, унга шайх, имом Абдулмалик ибн Абдурахмон⁷²⁹, унга Абу Хафс Аҳмад ибн Ҳамдон ал-Фақиҳ, унга Абу Амир ибн Башарин ибн Ософ ибн Мансур, тарих икки юз саксон олтинчи йилда⁷³⁰, унга Муҳаммад ибн Саҳхом⁷³¹, унга Ҳажжож ибн Ансорий⁷³², унга Муҳаммад ибн Қойид⁷³³, унга Абу Ҳорун ал-Абди, унга Рабби ибн ас-Саъдий, унга Ҳузайф ибн Яъмон⁷³⁴, Тангри ундан рози бўлсин, ривоят қилиб дедик, «Расулу саллоллоху алайхи вассалом (Муҳаммад пайғамбар), Тангри уни ва болаларини раҳмат ва соғлом қилсин, буюрдики, мендан сўнг яқинда Хуросонда, Жайхун деб аталган дарёнинг орқасида бир шаҳар қурилди. (Унинг) номи Бухоро аталди. (У) раҳмат билан ўралган ва фаришталар билан чирмалган бир шаҳардир. Халқи голиб, ўрнида ухлаб ётган, (лекин) Тангри йўлида қиличини кинидан суғурган кишидек (шаҳар)дир»⁷³⁵. (Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Қубавий) дедик, бу ҳадисни Муҳаммад ибн Жаъфар (Наршахий) ўз китобида зикр этган⁷³⁶, лекин унинг далилини келтирмаган. Биз (бу) ҳадисни, (унинг) тўғрилигига далил бўлсин деб, далил билан келтирдик. «Тарихи Бухоро» китобининг муаллифи Абубакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий ўз китобида келтирганки, Мағийра ибн Шаъба⁷³⁷, унга Тангрининг розилиги бўлсин, бундай ривоят қилади: «Мўминлар амири Усмон ибн Аффон⁷³⁸, унга Тангрининг розилиги бўлсин, ҳузурига кирдим. (У) Ахноф ибн Қайси⁷³⁹ (ўз) олдида олиб ўлтирган экан. (У) деди: Хуросонга бориш керак. (Агар) унинг фатҳи сенга насиб бўлса, Бухоро шаҳрига кириб, унинг халқига яхшилик қил, чунки у шаҳар қутли (шаҳар)дир. У (Ахноф ибн Қайс) ҳам дедик, бизга далил билан етганки, Ҳузайф ибн Яъмон, унга Тангри-

нинг розилиги бўлсин, айтганки, (кунлардан) бир кун мўминлар амири Умар Хаттоб⁷⁴⁰ Хуросон хусусида сўзлаб, (уни) камситган эди. Мўминлар амири Али, Тангри унга (тўғри) йўл кўрсатсин, деди: Қўй, эй Умар! Тангрининг Хуросонда бир (ажойиб) шаҳри бор. Уни Бухоро деб атайдилар. Бухоро қандай жой эканлиги ҳақида (сен) нима биласан?! Тангри қиёмат куни Бухоро ахлини (қирғиндан) асраб қолади. (Бухоро) бошқа халқлар қиёмат куни хавф остида қолганларида (ҳам) беҳишт билан башорат бўлади. Шу вақт (Умар Хаттоб энди англаб) деди(ки), Бухоро халқи қандай яхши (халқ)ки, ҳар неча Тангри уларга раҳмат назари билан қарайди. Улардан бири (ёки) қавмидан кимни истаса (гуноҳини) кечиради».

Бу икки ҳадисни қози Абубакр Зуранжий далил билан ривоят қилган. Аҳмад ибн Наср деди(ки), «Бухоронинг номлари кўп, лекин «Бухоро» номи (уларнинг) барчасидан машхуррокдир ва Хуросоннинг ҳеч бир шаҳрига шунча (кўп) ном берилган эмас. Бухоронинг (яна бир) номи (аввалдан) «Фохира» бўлиб келган»⁷⁴¹. Имом Зоҳид Сайид ибн Муҳаммад Али Нужободий⁷⁴² Салмон Форсийдан⁷⁴³, Тангри ундан (ҳамиша) рози бўлсин, бир ҳадис ривоят қилади: у киши айтади(ки), «Расулу алайхи вассалом (Муҳаммад) дедик, (менга) Жаброил амин⁷⁴⁴ айтдики, машрик томонда бир мамлакат бор; уни Хуросон атайдилар. (Тангри) ундан уч шаҳарни қиёмат куни ёқут, дур ва марварид билан безаб кетади. Улардан бир нур тараладики, (дархол) шаҳар атрофини фаришталар ўраб олиб, тасбиҳ*, таҳлил, таҳмид** ва такбир*** айтадилар. (Тангри) бу шаҳарларни тушириб келтинадиган келиндай иззат ва шавкат билан қиёмат майдонидан ернинг устига олиб чиқади; (уларнинг) ҳар бирини етмиш минг байроғи, ҳар бир байроқ остида етмиш минг шахиди бўлади; ҳар бир шахиднинг ҳомийлиги билан форс тилида сўзловчи етмиш минг мувахҳад**** нажот топади. Бу шаҳарларнинг ҳар томонида: ўнгида, сўлида, олди ва кетида икки кунлик йўл (масофаси)гача ҳамма ёқ шахидлар билан тўлган бўлади. Расул (пайғамбар) деди: «эй Жаброил, бу шаҳарларнинг номини

* Тасбиҳ — Тангрини поклик билан ёдлаш.

** Таҳмид — Тангрига шукр қилиш.

*** Такбир — Тангрини улуглаш.

**** Мувахҳад — Тангрининг яқка-ягоналигига ишонувчилар.

айт!» Жаброил деди: (булардан) бирини араблар «Косимийя», форслар «Вишгард»⁷⁴⁵ атайдилар; иккинчиси тозиларда «Самар», форсларда «Самарқанд»; учинчисини тозилар⁷⁴⁶ «Фохира», форслар «Бухоро» атайдилар. Расул (пайғамбар) сўради: «Нима учун (уни) «Фохира», деб атайдилар?» Жаброил деди: «Қиёмат куни шахидларнинг қўплиги билан барча шаҳарларга фахр бўладигани учун» шундай аталади. (Буни эшитиб) пайғамбар деди: «Эй Тангри, Фохирани қутли қил, (халқининг) дилларини такво учун поқу, амалларини тоза қил ва уларни умматим орасида раҳмдил қил!» Бу маънига қўра, Бухоро халқининг раҳмдиллиги машриқдан мағрибгача ҳеч бир шаҳар аҳлида йўқ. Уларнинг пок мазҳаблиги ва эътиқодликлари ҳам шундай.

У (яъни Муҳаммад ибн Жаъфар) яна айтадики, Абулхасан Нишопурий «Хазойин ал-улум» (асари)да ёзадики, (фақат) аркдан иборат бўлган Бухоро қалъасининг бино қилинишининг сабаби шулки, Сиёвуш ибн Кайковус отасидан кочиб, Жайхундан ўтиб (Бухоро подшоси) Афросиёб ҳузурига келган. Афросиёб уни ҳурматлаб, ўз қизини унга берган. Айтишларича, (Афросиёб) ўз мулкининг ҳаммасини (ҳам) унга берган. Сиёвуш у вилоятда ўзидан бирор асар қолишини истади, чунки бу вилоят ўзига вақтинча берилганини англади. Бас, у шу қалъани бино қилди (ва) кўп вақт шу ерда турди. (Кўп ўтмай) у билан Афросиёб ўртасида низо чиқардилар. Шу туфайли Афросиёб уни ўлдирди⁷⁴⁷. Уни Кохфурушон дарвозаси⁷⁴⁸ ичига, (қалъага) кираверишда, шарқ томонга дафн қилдилар. У дарвозани Гуриён деб ҳам атайдилар. Шу сабабдан, Бухор муғлари⁷⁴⁹ шаҳарнинг ўша жойини муқаддас тутади ва ҳар йили, ҳар бир киши, йил бошланган куни, қуёш чиқишидан (сал) аввалроқ, ўша жойга бир хўрозни келтирадилар (ва сўйиб қурбонлик қиладилар). Бухороликлар Сиёвушнинг ўлдирилганлиги муносабати билан овоз чиқариб йиғлайдилар. (Бу йиғи) барча вилоятларда машҳур бўлган. Созандалар уни қуйга солганлар ва бу қуйни «муғлар йиғиси», деб атайдилар. Бу гап (бундан) уч минг йил муқаддам бўлган эди. Бас, шу ривоятга қараганда, бу қалъани Сиёвуш бино қилган.

Баъзиларнинг айтишича, (уни) Афросиёб бино қилган. Бу қалъа (кўп йил ўтиши билан) вайрон бўлди. Кўп замон ўтиши билан, Бухорода худат Бандун⁷⁵⁰ мамлакат тахтига ўтир-

гач, у қалъани обод қилди. Уни обод қилмоқ учун унда бир қаср (ҳам) бино қилмоқчи бўлди. Икки марта тиклади, (лекин) бузилиб кетди. Охири, ҳукамоларнинг маслаҳати билан, уни Етти қароқчи шаклида қурди⁷⁵¹; атрофига тошдан еттита устун қўйди. Шундан сўнг у бузилмади. Қизиги шуки, у қаср бино қилингандан кейин, (Бухоро подшоҳларидан) бирорта ҳам подшоҳ (ўз даврида) душман устидан ғалаба қилмай қолмади. Яна бир ажиб (нарса) шуки, бу қаср бино қилингандан бери, ҳаёт омонатини (эғасига) топшириб, тириклик дарахтини бу чирик жахондан ул мангу оламга кўчирган ул ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) олижаноб отаси, яъни Искандар мартабали ҳокондан (Искандархондан) бошқа бирорта на кофир ва на мусулмон подшоҳ (у қасрда) ўлган эмас.

Сомонийлар сулоласининг охирида бу қалъа (яна) вайрон бўлди. Арслонхон⁷⁵² (ҳокимият тепасига) келгач, (қалъа) бир неча йил (яна) обод бўлди ва илгариги аслидан зиёда бўлди; (бу ерни) ўзи турадиган жойга айлантирди. Бу қалъа халқ назарида улуг ҳурматга сазовор эди. Хоразмшоҳ беш юз ўттиз тўртинчи йили⁷⁵³ Бухорони олгач⁷⁵⁴, Султон Санжарнинг буйруғи билан Бухорога ҳоким қилинган амир Зангиали Халифани тутиб олди ва ўлдирди ҳамда қалъани вайрон қилди. Беш юз ўттиз олтинчи йил ўрталарида⁷⁵⁵ Гурхон(лар)дан Отмикин⁷⁵⁶ Бухоро волийси бўлди ва (уни) обод қилди.

Бухоро қадимдан суви ширин, хавоси латиф, атрофи кенг, (нозу) неъмат, моллари кўп бўлиши билан зийнатланиб, ҳозиргача уламо тоифасининг тўпланган жойи, фасохат, балоғат ва ширин сўзларнинг манбаи бўлиб келган. Сомон (сулоласи)нинг тарихида унинг атрофи қарийб 144 фарсанг бўлиб⁷⁵⁷, (унда) боғ, экинзор ва обод қишлоқлар бўлган ва ҳозир ҳам у вилоят обод ва маъмурдир. Айниқса ул ҳазрат (Абдуллахон) замонида (ва) шу кунларда (яъни) хижрий тўққиз юз тўқсон учинчи йилда⁷⁵⁸ унинг ободонлиги кундан-кунга ортмоқда. «Одамлар ўз подшоҳларининг динида бўладилар» (мақолининг) тақозосича, аркони давлатдан ҳар бири (Бухорода) ул ҳазратга (Абдуллахонга) мувофиқ (қилиб) кўп олий бинолар: масжидлар, работ ва кўприклар ҳамда ховузлар бино қилдилар. Олимлар, зоҳидлар, тақводорлар ва диёнатчиларнинг маошлари учун экинзорлар, обод жойларни вақф қилдилар. Унинг (Бухоронинг) қайси тарафига борманг, ҳар қандай сахро (ё)

чўлда бирор мусофир тунаб қоладиган бўлса, (у) ташқарида қоладиган жой топмайсиз. Ул хазратнинг (Абдуллахоннинг) қўтлуғ замонида бўлган хайр ишларининг тафсилоти (ушбу) китобнинг хотимасида шарҳ қилинади⁷⁵⁹, (башарти) Тангри ва жаҳон олимлари тарбиячиси шуни истаса.

**СОҲИБҚИРОНИ ҲОҚОННИНГ БАРЧА БИРОДАРЛАРИ
БИЛАН НАСАФНИ ҚАМАЛ ҚИЛИШ ҚАСДИДА
(ҚИЛГАН) ЮРИШИНИНГ БАЁНИ**

Аъло хазрат қуббат ул-ислом Бухорода буюк давлат тахтига ўлтиргандан сўнг, биринчидан, Бухоро сипоҳини олий остонада сақлашни маслаҳат кўрмади. Шунинг учун (ҳам) Хусрав нишонли Хусрав султон Искандарфармон хоннинг кўрсатмаси билан амир Жонали ибн Жуғултой найман, Жулма ўғлон, Назарбий ибн Боқибий найман ва бошқалар (билан) Шахрисабзга жўнатилди; улардан баъзилари девон хизматига тайинланди; наввоб Ибодулла султон шижоат нишонли амир Султонёрбий дўрмонни ул хазратдан сўриб (олиб) ўзининг оталиғи қилиб тайинлади ва ўша вақтда ўз сўюрғали бўлган Соғарж томонга жўнади.

Иқболли хон ўша жаннатдек ўлкада хокимият тепасига келгандан бир неча кун ўтгач, (унинг) қўтли хотирига шу маъни зоҳир бўлдики, Насаф вилояти қадимдан Бухорога тобеъ бўлган. Шу ҳам маълумки, у ерда (ким) хоким бўлса, волиб чиққан. (Энди) шу муносиб бўладики, Бухорога қарашли бўлган тамом жойлар (ўзининг) тобелигига кирсин. Шу туфайли мазкур йил рамазон (ойи)нинг бошларида⁷⁶⁰ подшоҳнинг амри билан шижоатда машхур (бўлган) Хусрав султон азимат отини жавлон урдириб, ғоят (зўр) ғурур ва шараф билан Насафни камал қилиш сари юзланди. Ўша вақтда Қаршида Худойберди султон хоким эди. (У) ул хазратнинг (Хусрав султоннинг) юришидан хабар топиб, саъй қадамини душманчилик йўлига қўйди ва низо водийсига (қараб) чопди; мудофаа ва киначилик анжомларини шитоб билан хозирлади ва баслашиш учун бош кўтарди. (У) имконияти борича одам тўплаб (қалъа атрофи)га мурчал⁷⁶¹ қурди. Камал вақти бир ойга етгач, аркон давлатдан баъзиларининг маслаҳати билан Искандар мартабали подшоҳ (бу) вилоят ишини орқага суриб, давлати марказига, яъни Шахрисабзга келди. Худойберди султон шўкух-

лик сипоҳнинг (бир ой мобайнида) олиб борган жангларида танг бўлиб, Насаф вилоятини осонгина қўлга киритиш учун ўзининг қўтли биродари Дўстим султон (хузури)га одам юборди (ва) у вилоятни ўзига қаратиш рақамини дил ва хаёли саҳифасига нақш қилди. Шу вақтда Мўғулистон подшоҳи дарвишнишон Рашидхон Султон Саъид султонни қўшин ва қурол-аслаҳа билан Самарқанд (усту)га отлантирди.

Мазкур султон ўша йилнинг кузида⁷⁶² сонсаноксиз сипоҳ ва лашкар билан фирдавмонанд Самарқандга келди ва иззат оёғини давлат ва салтанат тахти ва маснадига қўйди. Шу аснода Султонёрбий (ҳам) Ибодулла султоннинг ноибларини ташлаб Самарқандга келди ва султоннинг (Султон Саъиднинг) амирлари қаторидан жой олиб зўр иззат-эҳтиромга, мартабага эга бўлди.

Қиш охирлаб, совуқ ушалганда, зафаршоир (Абдулла) хоқон тўққиз юз олтмиш бешинчи йилнинг аввал баҳорида⁷⁶³, (яъни) боғу роғ сахни етти хил рангли либос кийиб, тоғу сахронинг сирти чин нақшли хонанинг рашкини келтирадиган бўлганда назм: *Ясмин чаман устида маҳбубнинг юзидан очилган бўлиб, Бинафша (эса) ясмин остида бутнинг орқасидаги (нарса)дек бўлиб ётарди. Осмон (бўлса) темирдек булутдан метиндек бўлиб, Темирдан олов чиққандек, ундан чақмоқ чиқарди. Булут кишимлар безакхонасида зийнатларини бўшатиб, Шамол Хўтан корхонасидан ипор (ҳид)ларни бўшатди. Тупроқ юзига мингта нақшу безакларни қўйиб, Шамол (бўлса) сув сатҳига ажинлар солди, тартибли сипоҳ ва кўп лашкар билан Насафга қараб юрди; унинг атрофини маҳкам ўраб, барча халқни мурчал қуришга буюрди. Ўша вақтда Султонёрбий ҳам Худойберди султонга ёрдам бериш учун Самарқанддан Насафга келган эди. (У) хоннинг сипоҳини дафъ қилиш ва тор-мор келтириш учун бениҳоят тиришқоклик кўрсатди; ҳаминша қалъа ичидаги халқни нусратли сипоҳ билан мукобил бўлишга ва урушишга гиж-гижлаб турди. Ҳамма вақт икки тараф паҳлавонлари (ўртага) чиқишиб ғоят тиришиб жанг қилдилар. Мирзо Акабий зафарогоҳ сипоҳдан баъзиси, масалан, Наврўзбий қушбеги ва Мирзо Валижоннинг биродари Икмихон кабилар билан (бирга) қасд отларини жойидан қўзғотиб, (қалъанинг) дарвозасига чопиб, ҳужумнинг қаттиқ шамоли билан душманларнинг кибру ғурур хирмонига ўт қўйдилар.*

(девор) атрофини бир неча жойидан тешиб, (кўшинни) хандақдан (нарига) ўтказдилар ва (иккинчи) девор остигача етказдилар. Ниҳоят, (қалъанинг) ташқарисида турганлар (бу ҳақда) ичкаридагиларга хабар бергач, уларни дафъ қилмоқ учун ташландилар. (Лекин) тадбир нақши тақдирга мувофиқ келмади (ва) бўйсундириш сурати поклик пардаси остида қолиб, (ғалаба) чехра кўрсатмади. Камал вақти икки ойга чўзилиб кетгач, ҳар икки тараф амирлари бордикелди қилишгандан сўнг, куйидаги мазмунда сулҳ тузишни ўртага қўйдилар: Насаф вилояти Искандаршиор хон ихтиёрига ўтади, Соғарж тумани (бўлса) Худойберди султонга берилади. Шу хилда сулҳ тузилгач, ул ҳазрат пойтахтга қайтди ва наввоб Ибодулла султонни ўз ҳузурига — Бухорога чақиртириб, мазкур вилоятдан уч туманни (унга) берди. Қарши вилоятини Шаҳрисабзга қўшиб, шижоат нишонли Хусрав султонни ҳоким қилиб, нишон берди.

Чаҳоржўй⁷⁶⁴ ҳам шу йилиёқ⁷⁶⁵ Искандаршоир ҳоконнинг иктидор тутамига ўтди. Бу воқеанинг шарҳи куйидагича: Зафаршиор шаҳриёр иззату икром тахтига чиқиб, адлу эҳсон офтобини жаҳон аҳли бошига сочган (ўша кез)да Бурҳон султоннинг қайнотаси Хайдархожа Чаҳоржўйда ҳоким эди. (У) итоат бошини ул ҳазратнинг тобеъ бўлиш (ҳақидаги) илтимосига қўймади. Шунинг учун ҳам (Абдуллахон) нукуз қабиласидан бўлган Ҳушибий дарозни зўр ваъдалар бериб, бир тўда урушқок турклар билан Чаҳоржўй устига юборди. Чаҳоржўйликлар зафарогоҳ сипоҳнинг келаётганидан хабар топиб, ҳаммалари бир жону бир тан бўлган ҳолда, кўп уруғлик турклар билан белни маҳкам боғлаб, сув лабида (Амударё лабида) қутли лашқарга қарши ташландилар ва Ҳушибийни асир олиб, қолган сипоҳни шикастлантирдилар. Бу воқеа ҳамма ерга тарқалиши билан, Бурҳон султон ўлдирилгандан сўнг Балх томонга қочиб кетган сипоҳидан бир тўдаси, хусусан Ражаббий, Ймомкули чопук, Муҳаммад Ризо ва бошқалар (бошчилигида) Чаҳоржўйга келдилар. (Улар) Хайдархожанинг кўмаги билан Амударёдан ўтдилар ва талон-торож қилиш мақсадида Қоракўлга тобеъ (бўлган) ерлардан Яйпанга қараб юрдилар. Иқболли подшоҳ ўша кунларда ақлар қибласи, сидқ ва савобнинг Каъбаси, қутблар қутби ҳазрат Хожа Жўйборийнинг шафоати билан ул ҳазратга (Абдуллахонга) оталик бўлиб қолган амир Жоналибий ва Жонпўлод ушунни, иккинчи бор уларни дафъ қилиш учун

тайинлади. Мазкур амирлар душманларни ҳеч мулоҳаза қилмай ва ўйламай у далир фирқага йўлиқдилар. Улар ҳам душман билан (бўлган) жангдан мақсад топмай (орқага) қайтдилар. Душманлар сувдан (Амударёдан) ўтиб Чаҳоржўйга жўнадилар. Хайдархожа улар хусусида (иззату) икром ва эҳтиром кўрсатди. Шу вақтда тақдирнинг муҳлати ва жаҳонгир хон давлатининг қудрати билан Хайдархожа фоний дунёдан боқий саройга кўчди. Унинг жияни Жонхожа ўша гуруҳнинг маслаҳати билан хонга қарши бош кўтарди. Ниҳоят, уларнинг ўзлари орасида ҳам низо чиқиб, Жонхожа шу воқеада ўлдирилди. (Лекин) у гуруҳнинг ҳаммаси бирдан иззат авжидан хорлик чоҳига йиқилдилар; жаҳон тупроғидаги жазо мулкига кўчдилар. Бу ходисанинг баёни шулки, у вилоятнинг ҳукумати Жонхожага муқаррар бўлганда, Бурҳоннинг паҳлавонлари унинг авлодидан бир сайидзодани топдилар ва хожазодани (тахтдан) тушириб, давлат маснадига уни ўтказдилар. Шунинг учун (ҳам) Хайдархожанинг тарафдорлари Чаҳоржўй халки билан иттифоклашиб, у кўпол гуруҳ устига ташландилар; (у) золим фирқанинг қўлларини бурадилар, кибру фурур билан мияси тўлган у гуруҳни оёғидан қулатиб, бош кўтармайдиган қилиб қўйдилар. Бу воқеадан сўнг (биринчидан), Марв тарафдан Ўроқхожа Сайид Отойи⁷⁶⁶ ўша ернинг волийси Поянда Муҳаммад султоннинг ёрдами билан Чаҳоржўйга келди ва вилоятнинг салтанати маснадига ўлтирди. Иккинчидан, валоят мақтовли, ҳидоят мартабали ҳазрат *Борийнинг* (Тангрининг) суҳбатдоши, яъни Хожа Жўйборийнинг буйруғи билан Ўроқхожа (ўзининг) итоат бошини (Абдуллахоннинг) тобелик тавқига қўйиб, Чаҳоржўй вилоятини аъло ҳазратнинг ихтиёрига топширди.

УЛ ҲАЗРАТНИНГ (АБДУЛЛАХОННИНГ) ОЛИЙҲИММАТ МЕЪМОРИ, ИСЛОМ ВА МУСУЛМОНЛАР ШАЙХИ, МИЛЛАТ ВА ДИННИНГ БАХТИ АБУБАКР САЪДНИНГ, УНГА ТАНГРИНИНГ РОЗИЛИГИ БЎЛСИН, НУРЛАРИ ФАЙЗЛИК САРМАЗОРИГА ҚУРГАН МАДРАСА, МАСЖИД, ХОНАҚОҲ (ВА) БОШҚА ОЛИЙ БИНОЛАРНИНГ БАЁНИ

«Тангри олийҳимматларни (ўзига) дўст тутати» (ҳадисининг) рақами билан безалган олийҳимматли давлат арбоблари (ўзларидан) яхши ёдгорлик ва яхши ном қолдириш учун ғоят (зўр) ҳаракат қилиб, «Тангри уларнинг ҳаракатлари-

ни қабул қилади»⁷⁶⁷ (ояти)га кўра, ўзларидан ажойиб расм ва асар қолдириш йўлида турлитуман восита ва йўл-йўриқларни қўлладилар. Зийрак кишилар, «менга яхши шон-шухрат ато қил!»⁷⁶⁸ (ояти)нинг латифалар билан тўла мазмуни заруратига кўра, кўп тиришдиларки, (шунинг учун ҳам уларнинг) номлари ҳаёт саҳифаларида қолди. Ходисалар селининг дарёси, фитна ва ёмонликларнинг шамоли уни вайрон қилди. Хушёр (ва) комил адл, равшан ақл (хоқон) шундай бир (улуғ) бино қуришга ҳаракат қилдиларки, ҳаёт тупроғи тўдасининг ғубори унинг ғўзал юзини (асло) ёполмайди.

Бу ҳаёлнинг тасвири, шу мақолнинг муқаддимаси шулки, Тангрининг қўллаб-қувватлаши билан, хонлик курсиси ва жаҳондорлик маснади соҳибқирон хазратларига қарор топиб, кунлар саҳнаси ул хазратнинг адолат нурлари ва марҳамат асарлари билан безалгач, ҳамиша (ўзидан кейин) азиз ва нодир нишонлар, яхши ном ва эсдаликлар қолдиришни истади. Халқнинг энг шарифлари бўлганлар, «уларга китоб, илм ва пайғамбарлик бердик»⁷⁶⁹ (ояти)нинг сара гуруҳи (бўлган руҳонийлар ҳамдўстлик саройида дуо вақтида (Тангридан) шу қаромат мартабали совғани сўрадилар ва уни (Тангри берган) бошқа совғаларнинг ипига тиздилар. Э Парвардигор! Менга илм бериб солихларга кўшгин! (Абдуллахон) валоятмаоб, хидоятинтисоб Хожа Жўйборий таҳаллуси билан машхур (бўлган) хазрат *Борий*нинг назарига манзур (бўлган) Хожа Мухаммад Ислом жанобларига нисбатан ғоятда (зўр) истак, ихлос ва эътиқоди бўлганидан, у халқ муқаддосининг улуғ боболари (бўлган) имом Абубакр Саъднинг нурлари файзлик мазори⁷⁷⁰ хонақоҳ, масжид, мадраса сингари олий бинолар қуриб, (унинг) атрофини ажиб ва зебо боғу бўстонлар билан безаш ҳаёлини кўнгил саҳифасига ёзган эди. Шунинг учун (ҳам) тарих тўққиз юз олтинчи олтида⁷⁷¹ тажрибали муҳандислар, синчиклаб текширувчи файласуфлар вақт толеини аниқлаб бино вақтини белгиладилар. Доно меъморлар ва забардаст бинокорлар яхши бахт толеида ва (шу) кутли замонда жаннатга ўхшаган олий биноларни қурдилар. Ҳар кун эрталаб ер қуррасининг меъмори (бўлган кўёш) ер юзидаги мамлакатларни обод қилмоқ учун фалаклар деворига қадам қўйганда, устод, хунарманд ва мардикорлардан ҳар бири ўз ишида чакқонлик ва маҳорат кўрсатар эди. Офтобнинг олтин палла-

си ғарб уфқига ўрнашаркан, ёлланганларнинг ҳақ тарозуларининг паллалари, ҳар бирининг ораўларига мувофиқ, тўлғазиларди, ҳар бири (қилган) ишларидан рози ва мамнун бўлиб, ўз уйларига қайтардилар⁷⁷².

Йиллар, ойлар ва кунлар ўтиб, андак замонда, тахминан ўн йил ичида шундай (бир мухташам) бино Искандарфаржом шахриёрнинг зўр аҳамият бериши билан қурилиб битдики, (унинг) қаримлар ҳимматининг фазоси каби кенг саҳнини турли мевали дарахтлар билан безатдилар. Унинг ўртасига ғоят тоза ва тиниқликда офтоб чашмаси каби яраклаган, Кавсар мисол ҳовуз ҳам қурдилар. Тўғриси, (у) шундай олий бино бўлдики, андиша муҳандиси ҳеч қандай муболағасиз ва лофсиз у баланд бионинг суратини чизишдан, табиат наққоши бу кенг мавзуларнинг мисолларини тасвир қилишдан ожизлик қилади. У кўнгил очадиган бинолардан ҳар бири баланд пештоқларни ва кенг равоқларни (ўз) ичига олиб, кутли асар устлар, мохир наққошлар уларнинг юзига олтин ва хал билан ажиб нақшлар ва суратлар солиб беаганлар; (уни) бениҳоят латиф ва зебо қилиб, турлича тақаллуфлар билан қошигарлик* қилганлар.

М а с н а в и й:

(У) остидан то шипигача нақшу безаклар билан тўла.
(Кўрган ҳар бир) муҳандиснинг фикри ва назари (беихтиёр) унда тўхтайдди.
Унинг олий болохоналаридан ёмон кўз йироқроқ бўлсин,
Унинг камонга ўхшаган тоқлари (бўлса) хурнинг қошига ўхшар эди.

Унинг олий масжидида (кунда) беш вақт намоз ўқилар эди. Унинг хушхониш ҳофизлари Қуръон (оятлари)ни оҳанг билан ўқишларидан осмон авжида фаришталар рақсга тушар эдилар. Унинг мадрасасида машхур олим ва фозиллардан бири муаллимлик маснадида ўлтириб, зарурий ва диний илмларни ўқитарди ҳамда (мадрасага берилган) вақфлардан тўла ҳиссадор эди. У жойда ўқувчилар ҳам яхши маош билан таъминланиб, ҳамиша хотиржамлик билан мутолаа қилишга киришардилар. Файзгоҳ

* Кош — бинонинг деворига қадаладиган нақшли шиша; фарфор. Кошигарлик — ана шундай ишни бажариш.

хонақоҳнинг ходимлари ҳар куни «аҳтиёж бўла туриб, мискин, есим ва есирга таом берадилар»⁷⁷³ (оятнинг) тақозосича, фақир ва заифларга таом беришга аҳамият берардилар. У покликни орттирувчи мавзеда яшовчилар турлича латиф ва лазиз таомларни ошайдилар.

М а с н а в и й:

Лжиб хонақоҳнинг хаворанг дастурхонида
Тушлик ва кечлик (овқат учун) куёш ва ой
(мисли) икки кулча.

(Бу ерга) келувчи ва кетувчиларнинг ҳар бир
кадами учун,

(Унинг) эшик ва ромлари (уларнинг) йўлига
кўзларини тиккан (эди).

Зиёратчиларнинг юзларига (унинг) тоқлари,
Пешонаси (хаминша) очик, таъзимдан бели
букилган (эди).

У бошини (баланд) бир жойгача кўтарадики,
Фалак ўзининг зарнақш тор кўчасидан
кулоҳига тугма қилади.

(У) шундай ёш бир маҳбубки,
Ўз ошхонасининг тутунидан бошида қора
қокили бор (эди).

Нурлари файзли мазорнинг ёнига ҳазрати
комкор (Абдуллаҳон) учун олий жаннатнинг
рашки келадиган бир чаҳорбоғ⁷⁷⁴ (ҳам) қурди-
ларки, унинг ёқимли шамоли тоза ипорлик уд
ва анбар ҳидларни жон димоғига етказарди. Чин
нақшхонасининг тақлидида бир бино (ҳам) қур-
диларки, олам пайдо бўлгандан бери унга ўш-
шашни (ҳеч бир) киши кўрмаган.

Н а з м:

Чаман дилқашликдан дўстнинг юзидай,
Саройи (бўлса) ёқимлигидан ёрнинг юзидай.
Бирини фалакнинг кутли юлдузи қурган,
(Яна) бирининг устаси (эса) яхши бахт
бўлган.

Беҳиштасар у боғнинг тўрт тарафи турли
меваги дарахтлар билан ҳамда тол, сарв, те-
рак, ток, чинор ва ҳурнинг юзи рашк қилади-
ган ранг-баранг гуллар билан безалган эди.

М а с н а в и й:

Бой чаманлари шундай бўлдики,
Бахтиёр ҳокон истагича бўлди.
Ариқларнинг бўйларида ораста бўлди,
Сарвлар, қарағайлар, толу чинорлар.

У ерда ўсган меваги дарахтларни,
(Батафсил) баён қилганда сонун саноғи
йўқдир.

Шафтолу, олма ва олмурудлар (қўп ва
ширин бўлиб),
Жаҳонни гирд айланганда (ҳам) ундайларини
топиб бўлмайдди.

Унинг баёнидан тил соқов бўлур,
Шафтолилари серсув бўлиб оғизда эрийди.
Олма ва олмурудларини фараз қилсам,
Ҳасратдан лабимни тишлаб оламан.
Беҳи(си)нинг ажойиб ранги ва пўсти бор,
Бири ошиқнинг ранги, бири дўстнинг
васлидир.

Гули дўстнинг дийдоридан нишон берарди,
Ундан жонга руҳу роҳат етарди.
Узуми ажойиб сувли ва ширин бўлиб,
Ундан обиҳаёт чашмаси аён бўларди.
Майи – обиҳаёту, Хизр соқийдир.
Обиҳаётдан Хизр боқийдир.
Майнинг кўнлигидан қалам масту шайдо
бўлди,

Қалам бу жойда бош ўрнига оёғини қўйди.

Шаҳар дарвозасидан то (ўша) боғгача бўл-
ган тахминан бир фарсанг (масофа)да йўлнинг
икки томонига иккита ариқ (ҳам) қазидилар.
Унинг четларига дарахт ўтқаздилар. Хон ҳаз-
ратларининг арқони давлати ва аёнлари, хусу-
сан ўша вақтда олий муҳрдор⁷⁷⁵лик мансабига
бўлган амир Халифа мазкур иморатларни би-
тиришда тамом эҳтимом кўрсатди. Иқтидорли
амир Жонқелдибий ва эътиборли амирзода Ва-
лижон мирзо ҳамда Жултойбий боғ ва гулзор-
ларни файзасар мазорнинг атрофига шу тар-
тибда зийнат ва тақаллуф билан эқдилар. (Бу
бино ва боғлар) эртаю кеч қамоли тиришқоқ-
лик билан соҳибқироннинг қуввати ва олий ҳим-
мати орқасида қисқа вақт ичида тамом битиб,
басират аҳлининг кимёасар назарига мақбул бўл-
ди. Жаҳият мартабали ҳокон дилқушо бу боғ-
да ором олиш учун гоҳ-гоҳ (у ерга) бориб, айшу
ишрат ва (шоду) хуррамлик айвонида, шавку
завқ палосида яйраб, хурсандлик ва беғамлик
нихолини руҳни ўстирадиган шодлик суви би-
лан парвариш қиларди: хурсандлик гулини хуш-
диллик насими билан очарди.

Ҳазрат *Борий*дан (Тангридан) умид шулки,
ул ҳазратнинг давлат ва саодат гулшани ҳами-
ша (унинг) тарбияси ёмғири билан яшнасин;
мулку миллат бўстони унинг насаб ва ҳашамат
дарахти билан доимо соф бўлсин.

Мамлакат бўстони ундан (шоду) хуррам бўлсин,
Дин уйи ундан мустаҳкам бўлсин.

**КУЁШ ТОЖЛИ ПОДШОХНИНГ ХОТИРИДАН УЙЛАНИШ
ОРЗУСИНИНГ БОШ ҚЎТАРИШИ ВА «НИКОҲГА
ОЛУВЧИ, РАҒБАТ ҚИЛУВЧИ (БЎЛИБ) НИКОҲГА
ЎТУВЧИ (ЭСА) РАҒБАТЛАНГАНДИР» (ДЕГАН) РАСМ
БЎЙИЧА НИКОҲЛАНИШ ВА УЙЛАНИШ ИСТАГИНИНГ
МАМЛАКАТ ОЛУВЧИ ШАҲРИЁРНИНГ РАВШАН
ЗАМИРИДАН ҚЎЗҒОЛИШИ**

Ўша йили⁷⁷⁶ шону шуҳрат ва ҳурмат эгаси ҳазратнинг (Тангрининг) «хотинлардан ўзларингизга ёққанини никоҳ қилиб олинглар»⁷⁷⁷ (деган) балоғат интизом каломига ва халқ сайиди (ҳазрат) алайҳи вассаломнинг (Мухаммаднинг) марҳамати (бўлган) «Дунёда менга уч нарса махбуб бўлди. Улардан бири хотиндир» (ҳадиси)га мувофиқ, қуёш тожли шаҳриёрнинг хотирида уйланиш орзуси қўзғолиб, «Уйланинглар! Жилоланасизлар, қўпаясизлар» (деган ҳадис)нинг олий суннат ва мақбул тариқатига кўра, хоқоннинг равшан замиридан никоҳланиш ва уйланиш хаёли ва тилаги зоҳир бўлди. Барча олам аҳллари ва инсон болалари тоифаларига муқаррар ва равшанки, насл ва авлод қолдириш — уйланиш ва қўшилишсиз мумкин эмас. (Бу) яратиш, вужудга келтиришнинг хос ирқлар бақоси (бўлган) пайғамбарларнинг шу суннатлари ва сиддиқларнинг шу одатларига боғлиқдир. Шунинг учун (хам) соҳибкирон ҳазратларининг шу тақозосидан жаноби валий, ҳақиқат ва тариқат йўлбошчиси, комил ва мукамал ҳазрат *Борий*нинг дўсти, имом ва маҳдумимиз Хожа Жўйборийнинг (яъни Хожа Ислоннинг) азиз ва шарафлик ўғиллари, яъни жаҳон аҳлининг маҳдумзодаси, олам ва дунё аҳлининг қўз нури Хожа Калонхожани⁷⁷⁸ умри зиёда бўлсин, Марвга, Динмуҳаммад султоннинг ўғли Поянда Мухаммад султон ҳузурига юбордилар. Ул ҳазратнинг даргоҳида қадимдан (яхши) хизмати учун бошқа амирлар ичида имтиёзли бўлган, давлат рукни, салтанатнинг ишончи, Мир Халифа таҳаллуси билан машҳур бўлган, камол ихлос ва эътиқодидан ул ҳазратнинг (Хожа Ислоннинг) мурид ва яқинлари қаторидан жой олган жаноб Низомиддин амир Неъматуллони хожазоданинг мулозиматида (Марвга) юборди, токи, «никоҳ ме-

нинг суннатим, кимки (шу) суннатдан юз ўгирса, у менинг умматимдан эмас» (ҳадиси)нинг буйруғига амал қилиб, ул ҳазрат (Абдуллахон) учун байт: *Илоҳий нурининг матлаи, дининг зарри қуёши, Подшоҳлик буржининг қуёши, салтанат дуржининг дури*, яъни хонлик хонадонидан, султон онласидан бир қаримага совчи бўлсинлар.

Поянда Мухаммад султон бу маънонинг зоҳир бўлишидан ғоят шоду хуррам бўлди. (Совчиларни) қўп эъзоз, икром ва бениҳоят эҳтиром (билан сийлаган)дан сўнг қадрли ва ифбатли қизлар орасида султонлик сулоласи ва хонлик хонадонининг қўзу чироғи бўлган синглиси Маҳв Авлиё султонимни жами аркони давлатга ҳамроҳ қилиб, мумкин бўлган даражада давлат ва шуқух билан, Бухорога юборди. Дуру гавҳарлардан иборат нарсалар билан тўла қарвон доруссалтанат Бухорога етиб келди. Ул ҳазрат (Абдуллахон) истиқбол шароитини ўрнига қўйиб, никоҳ мажлиси қурилсин, деб амр қилди. Шунинг учун номдор амирлар ва эътиборли вазирлар найшакардек хизмат камарини боғлаб, (шоду) хуррамлик анжомини муҳайё қилдилар; саропарда ҳамда соябонни Кайвон айвони ва осмон баландлигига қўтардилар; айшу ишрат базминни қуриб, завқу шавқ аҳлининг юзига хуррамлик ва беғамлик эшигини очиб, (уларни) хурсандлик ва ўйинкулгига таклиф қилдилар. Ўйинкулги палоси ёзилгач, Баҳром шикорли маҳрамлар ва бошқа иқтидорли аркон (давлат) зар нақшли сандаллар*ни ўзларининг улғулик ва эътиборлари билан безадилар; буюк сайидлар, иззатли имомлар, бозор улғулари ва ашроф ҳамда суфийлар ва бошқа синф (вакил)лари ўз табақаси ва даражаларига қараб ўрин олдилар. Зухра пешонали, ой юзли, Муштарий талъатли, қуёш дийдорли (хизматчи)лар зарбофт кийимларда хизмат вазифаларини адо қилдилар. Қимматбаҳо тошлар ўрнатилган хонтахталар устига тартиб билан олтин идишлар, қумуш товоқлар қўйилиб, ҳар бирининг устида ҳар турли марварид ва дурлар билан нақшланган олтин косаларда, «бу жамоа (шундайки) уларга (бу ерда) муқаррар ризқ бор; турли мевалар (бор); улар иззатлидир»⁷⁷⁹ (оятининг) мазмунича, турли ичимликлар ва таомлар қўйилган, ҳаёт мажмуаси ва кеча-кундуз ярақлаган варақлари юз хил (бўладиган) хурсандлик нақшу нигорлари билан безатилган эди.

* *Сандал* — сандал дарахтидан ёки хушбўй бошқа дарахтдан, хусусан арчадан ясалган хонтахта.

Жаннатдай бир мажлис ораста бўлди.
 Тупроқ волиядан анбар табиат бўлди.
 Хурсандлик гулобини шу қадар кўп
 тарқатдиларки,
 Ундан палосларнинг ҳамма нақши ювилди.
 Кумор уди⁷⁸⁰ тамом тутаб турарди.
 Голия ҳам уд дудини берарди.
 Уди анбар чирогдай ёқиб турарди.
 Ипор эса димоғ атрофида (гирд) айланарди.
 Нукл⁷⁸¹ олтин товоқларга солинган (эди).
 Хоҳ қуруғу хоҳ ҳўл мевадан истаганча бор

эди.

Шоҳона базм тамом безалгандан ва хусравона тантана зебу зийнат билан зийнатлангандан сўнг, ҳукми ҳумоюн содир бўлдики, равшан фикрли мунажжимлар ва фатонатли аҳкомлар, маснавий: *Осмон аҳволини тафтиш қилсинлар, Ойу қуёш доирасига назар солсинлар, Хумоюн замонга ихтиёр қилсинлар. Устурлоб⁷⁸² сохиблар таққослаб (ва) киёс (қилиб), ул олийасос фанни тузатиши билан танаси қатъий аҳкомлар юзининг ойнаси, ўргамчик ҳикматли дақиқларнинг ёри фори⁷⁸³ зийраклик ҳақиқатлари сирларининг пардадари* бўлган устурлобни басират (аҳли) назарига етказдилар ва собит ҳамда сайёр юлдузларнинг ҳаракатларига сабаб бўлувчи фалак даврларини таҳқиқлаш билан вақт толеини ихтиёр қилиб, давлат офтоби чўққисини ишрат авжига кўтардилар; саодатнишон соат ҳукмини устурлобда зоҳир қилиб, муборакбод гулгуласини ҳамда башорат тантанасини рубъи маскун ва фалак авжига отдилар. Муштарий заковатли ҳакимлар, Хулкар мартабали донолар, юқори фалаклар қувватларининг ва тўрт унсур моддаларининг (бир-бирига бўлган) нисбатларини мулоҳаза қилиб, вақт толеи устурлобини (хоқоннинг) мавкабига арз қилганларидан сўнг, ўша олий мажлис ва юксак жамиятда (ҳозир бўлган) мамлакатнинг шарафлик қозилари, ашрофлари, имом ва уламолари эътибор ва иқтидор палосига ўлтирдилар; никоҳнинг дастлабки шарт (ва) шароитларини бажариб, (сўнг) никоҳ ўқиб, ҳанафий миллат тариқасида (уларни бир-бирига) никоҳ қилдилар. Хаёт бениҳоят хурсандликдан ва севинчдан муборакбод қўлини очди ва замонанинг қутлаш (ҳамда) табрик овозини етти осмон гумбазига отди.*

* Пардадар — пардани йиртувчи; сирни очувчи.

У бошдан бу бошга (қараб) дирхам⁷⁸⁴
 сочдилар,
 Хаво (бамисоли) гавҳар сочувчи булутга
 айланди.
 Баҳор булутидан қатра тўпланганидек,
 (Базмдагиларнинг бошига) зар, гавҳар ва
 шоҳона марваридлар сочдилар.
 Гавҳар ва зарлар шу қадар кўп сочилдики,
 Қўллар (уни) теришдан толди.

Э Тангри, ул ҳазрат, (ўша) давлат базмидагидек ҳамиша шод бўлсин; орзу подшоҳи муродлар мевасини ҳосил қилсин; умид гули мангу, ширин ғунчасини очсин; мақсад келини мурод ойнасида юз кўрсатсин. Омин ё раббул оламин!

БАДАХШОН ВОЛИЙСИ ШОҲ СУЛАЙМОН⁷⁸⁵НИНГ ЎЗ ЎҒЛИ ИБРОҲИМ МИРЗО БИЛАН БИРЛИҚДА БАЛХНИ ФАТҲ ҚИЛИШ УЧУН ОТЛАНИШИ ВА СОҲИБҚИРОНИНГ УЛАРГА ҚАРШИ ЮРИШИ

Ҳазрати соҳибқирон комронлик ва шодмонлик маснадида қарор топиб, ул ҳазратнинг меҳрибончилиги нури халқ аҳволининг пешонасига тушгандан кейин назм: *Унинг хулқи жаҳонпарварлик, дин (дорлик) ва адлдир: Ҳалим, оқил, доно ва юксак ўринлидир. Ундан зулмга зиёну адлга наф бор, Ундан Тангри розию халқ хушнуддир* (хоқон) қутли хотирини замон ҳодисалари туфайли бузилганларни тузатишга қаратди ва ноўрин чиқарилган бидъат, зулм ва азоб асарларини жаҳон сахнасидан улоқтириб ташлади. Шу орада Балхдан, ул ҳазратнинг амакиси Пирмуҳаммадхон ҳузуридан тўсатдан чопар келиб, хабар қилдики, Бадахшон волийси шоҳ Сулаймон ва унинг ўғли Иброҳим мирзо қуёш нурларидан ва ёмғир томчиларидан ҳам кўп сипоҳ билан фитна отини жойидан кўзғотиб, жасорат тупроғини тўзитиб, Балхни ўзига қаратиш ниятида далирлик байроғини бу мамлакат томон кўтарган. (Шунинг учун) ул ҳазрат наввобидан илтимос шулки, тўхтовсиз (Балхга) отланиб, зафар байроғини бу томонга кўтарсалар. Соҳибқирон хон бу маънога воқиф бўлиши билан (оқ) у томонга отланиш учун жазм қилиб, аскар тўплашга буюрди, ўзи (эса) тўхтовсиз (равишда) бир гуруҳ аскар бошлиқлари ва сарой аҳли (билан) тўғри тадбирли, соф кўнгилли амир Турумбий дўрмон, амир Жонкелдибий ўторчи, Танишбий жалоир, Қул-

бобо кўкалтош, Икимбий жалоир, унинг биродари Мирзо Валижон, амир Наврўз қушбеги ва Кўчар ясаул ва бошқалар билан бирликда Балх томон юрди. Касбининг ёни осмонқадар аскарларнинг қўниш жойи бўлиши (сабабли), бахтиёр амирлар (хоконга) арз қилдиларки, маслаҳат шулки, атроф ва теваракдан сипоҳлар етиб келгунча, шу ерда тўхтасак. (Аммо) зафарасар сипоҳ тўпланиб улгурмасданок иккинчи бор Балхдан, ул ҳазратнинг амакиси (Пирмухаммадхон) ҳузуридан (яна) чопар келиб арз қилдики, жадал билан у томонга йўналмасалар, бизнинг биродарлар билан учрашишимиз узокқа чўзилиб кетади. Шунинг учун (ҳам) ҳазрат соҳибқирон нусратнишон байроғини ўша жойдан тўхтовсиз кўтариб, азимат жиловини душман томонга бурди. Саноғи билан осмон юлдузларининг сонидан ҳам кўп бўлган, (ҳаттоки) уларнинг ҳисобини олувчи киши ҳам ҳайратда қолган нусратли сипоҳлар билан ҳумоюн ўрдага (қараб) юрдилар ва фалакка етган чодирнинг соясида (бир оз) қарор ва ором топдилар. Юқори мартабали хоқон зафарпаноҳ байроғини осмон авжи ва ой, қуёш чўққисига тикиб, етти иклим мамлакатлари, қуруқлик ва денгизларга (бу ердан) кўчиш гулғуласини солди ҳамда расму одат билан йўлга тушиб, манзилма-манзил тўхтаб борди.

Б а й т:

Давлатнинг (чопқир) оти устида.
(Ва) қувватли соябон устида.
Сўлида ғалабаю,
Ўнгида Тангрининг ёрдами (унга)
рахбар(дир).

Шаҳаншоҳнинг чодирини Зухал айвонигача тикланган, фатҳу иқбол оятлари зафар безакли байроқлар (билан) нақшланган, осмонга суянган маҳчаси соябони нурли қуёшнинг тантанаси, саодатсўймо тожунинг гавҳарининг Жамшид тожигача нур берувчи, зафаршиор аламли парчами ва нусратасар туғининг сочи ҳурнинг анбар сочувчи кокилининг беағи ва момақалдирикка ўхшаган найнинг садоси, «карнайга дам урилади-ган қунда»⁷⁸⁶ (оятининг) овозига ўхшарди.

М а с н а в и й:

Бахт иқбол хусусида толеъ қутли бўлганда,
Оламни ёритувчи офтоб (хон) олдинга
йўналди.

Мис косасидан (яъни карнайдан) хуруш
чикиб,

Олтин найга оҳанг кирди.
(Кичик) ноғора фатҳ овозини чиқарди.
(Унга) катта ноғора жавоб қайтарди.
Байроқ кизил юзлиликда шундай

кўринардикки,
(Худди) анор дарахти гуллаган дейсиз.
Найза фалак ёқасини тилка-нора қиларди.
Байроқ уни ямаш учун чора топарди.
Найза бошини осмонларга кўтарди.
Юлдузлар найза учларидан ўзини четга олди.
Мард найзанинг учи шу қадар кўтарилдики,
(Ҳатто) юлдузларнинг кўзларини (ҳам)

тешди.
Байроқ попуғи ўзини булут ичига шу қадар
олдики,
Жингалагини булут суви билан намлади.
Жам мартабали хоннинг юқорилик авжи
фалак (қадар)дир.
Унинг маҳчаси (бўлса) фалакка йўл очган
(эди).

(У) осмонга суялган соябон остида,
Фалак остида (жойлашган) қуёшдек борди.
Отлиқлар шу қадар зич эдики,
Шамол ҳам (уларнинг) орасидан ўтишдан воз
кечди.

Отлиқлар отлари туёғи билан тупроқни
тўзитаиб,

Гўёки пўлатдан палос солдилар.
Парчамдаги фалак-ла балиқ тўрига илинди,
(Отларнинг) наълларидан ер балиқнинг
сиртига ўхшаб қолди.
Совут (кийганлар)дан жаҳон аҳлининг
диллари титради.
Наъллар нақшидан саҳро заңжир тусини
олди.

Шу тартиб ва ҳашамат билан ул шаҳаншоҳ,
Уруш ва хусумат байроғини ойгача кўтарди.
Ойгача ҳар манзилда туғ тикдилар.
(Ва) ой каби манзилма-манзил йўл босдилар.

Зафарли аскарларнинг кўчиш ва қўнишлари «қачонки, ер кимирласа, ўзининг ўша кимирлаши билан (бўлди)»⁷⁸⁷ (оятининг) мазмунини эслатарди ва ноғоранинг хуруши «карнайга дам берилди, бу — тирилиш кунидир»⁷⁸⁸ (оятининг) садосини қора тусли фалакка отарди. Манзил ва бекатларни ўтиб (хоннинг) ҳумоюн мавкаби Жайхун бўйида иззат ва иқбол диллик саропардасини мартаба ва улуғлик авжигача (етказиб) тикди ва дарёхоқон ой сингари сув ёқасида манзил курди. (Бир оз дам олингач), зафарнишон байроқ ёрдам берувчи подшоҳнинг (Тангрининг)

химоясида қутли фол ва муборак юлдуз(нинг йўл кўрсатиши) билан Жайхун дарёсидан ўтди. (Лекин) манзилларнинг энг гўзали бўлган (ўша) йўл устида (хон ҳазратлари) қуйидаги хабарни эшитдилар: Бадахшон сипоҳи қўлини зўравонлик ва талон-торожга очди (ҳамда) Балх (вилоятининг) қишлоқларидан баъзиларини талон-торож шамоли билан барбод қилди. Шунинг учун ҳам Пирмухаммадхоннинг ноиблари, тўхтовсиз, ҳад-ҳисобсиз аскар ва сон-саноксиз сипоҳ билан Балхдан чиқди ва азимат жиловини давлат душманлари томон бурганлар. Шу сабабдан, Искандар хашаматли хон, ўйлаб ўлтирмасдан, яшин йўрғали отни жавлон урдириб, зарур (ва) саодатли ҳужум овозасини душманларнинг қулоқларига етказди (ва) мазкур вилоят музофотидан бўлган Қорахалқумда саодат нишонли амакисига қўшилди. Аркони давлат ва аъёнлар ҳазрат (Пирмухаммадхон) билан учрашиш иззати ва ўлтириш шарафидан сўнг «(Одамлар билан) дунёвий ишларда маслаҳатлашгин»⁷⁸⁹ (ояти)га мувофиқ, фармонбардорлик қилиш учун расмий кенгашга тўпландилар. Балхнинг жами амирларидан (бир тўдаси, яъни) Муҳаммадулибий оталиқ, Хўжамёр оталиқ, Хўжамуғ оталиқ, Муҳаммад Муродбий, Али Муродбий ва Мирза Алибий кабилар тиз чўкиб арз қилдиларки, унинг билан (Бадахшон ҳокими билан) даштда жанг қилиш тўғри эмас. (Тўғриси шулки,) аввал (орқага) қайтиб қалъани (Балх қалъасини) ўзимизга паноҳ қилайлик; агар (душман) изимиздан шу ерга келгундай бўлса, ўшандагина отни унинг устига чоптирамиз; бўлмаса умидвормизки, (у) ўша ерни (ўзидан) ҳам қайтиб кетади. Бухоро амирларидан саодат нишонли амир Турумбий дўрмон мажлис ўртасига чиқиб улуғ хоқонга арз қилдики, давлатнинг ахволига муносиби шулки, душман қаерда бўлмасин, бориб, ўша ерда (у билан) курашамиз. Қандай бўлмасин, фитна (тигини) кўтарамиз, (балхлик) амирлар кўрсатган маслаҳатлар кўп хатодир. Шу муқаррарки, биз қачонки бу манзилдан (орқага) қайтсак, душман даядил бўлиб ўша водийга бостириб киради, биз бўлса ундан кўркиб чекингандай бўламиз. Яна (шуниси ҳам борки), бизнинг кўп қўшинимиз бор; орқага қайтганда (йўлда) бирор ходиса юз бериб, уларни идора қилиш қийинлашиб қолиши мумкин. Соҳибқирон хоқон амир Турум(бий)нинг маслаҳатини маъқуллади ва ярим кечада бенихоят қаҳру ғазаб билан ўша жойдан кўзғолди. Иккинчи куни душманларнинг қароргоҳи бўлган

Чашмаи Козароннинг ёнига келиб тушди. Ул ҳазратнинг амакиси Пирмухаммадхон ҳам, мажбур бўлганидан, бошқа султон ва фитна кўзғотувчи сипоҳлар билан, хусусан жасорат нишонли султон(лар) Хусрав султон ва ўз ўғли Динмухаммад султон кабилар билан унинг кетидан жўнади. Эртаси куни қутли шавкатли амир Жоналибий ибн Жабалтойбий найман бошқа сипоҳ ва лашкарлар билан Бухоро томондан келди ва қутли асарли аскаргоҳга қўшилиб, аъло ҳазратнинг қўлларини ўпишга ҳозирланди.

ҲАР ИККИ КИНАЧИ ЛАШКАРНИНГ БИР-БИРИГА МУҚОБИЛ БЎЛИШИ ВА (УЛАРНИНГ) САДДИ ИСКАНДАР СИНГАРИ САФ ТОРТИШЛАРИ; СОҲИБҚИРОН АСКАРЛАРИНИНГ ШУКУҲЛИ ЗАРБАСИ БИЛАН БАДАХШОН КИНАЧИ АСКАРЛАРИНИНГ ЧЕКНИШИ

Осмон юлдузлари сипоҳининг султони (бўлган) қуёш заррин шамширни интиқом кинидан чиқариб, чексиз, кўп юлдуз лашкарларини фируза ранг осмон майдонидан тўзитаб юборган иккинчи куни маснавий: *Иккинчи кун фитначи осмон Зарафшон тигини қинидан чиқарди. Фалакдан юлдуз уққунларини тўкиб, Оловдан чиқарилган бир чашма бўлди. Уққунлардан уфқ четлари баҳраманд (бўлди), (Ва) оташ байроқлари юқорига кўтарилди. Замон подшоҳининг қизил байроқларидан, Фитна олови осмонни эгаллади. Байроқнинг ойидан фалак саркаш бўлди. Фитна кетидан (оти) наълини оловга отди, Бало (бўлса) у ситам майдонида, Байроқнинг бармоққа ўхшаш ойига ишорат қилди, Замоннинг навбат билан ногора урувчилари, Етти осмоннинг айвонига титроқ солдилар, Ногора чалувчилар шавқдан қумридек хуруж қилдилар, Гарданларига ногора тасмасини шавқ қилдилар. Карнай (овози)дан қиёмат қоим бўлди. (Ундан) ёшу қарига қиёмат хабари етди:* туш вақти икки томоннинг лашкари бир-бири қаршисида Нил дарёси ва (кўм-кўк денгиз сингари мавж урдилар ва дилларини фитна ва ошубга тикиб (сихату) саломатликдан воз кечдилар.

М а с н а в и й:

Девору эшикдан фитна намоён бўлиб,
У майдонда мурувват Анқо бўлиб,
У тарафда бало манзил қилди
(Ва) у томондан саломатлик кетди.

Икки томон бир-бирлари билан тўқнашганларидан сўнг, ҳар иккала сипоҳнинг товочилари уруш майдонини безашга киришдилар ва Чингизнинг расми ва қоидаси бўйича, (сипоҳни) маймана, майсара, қалб, чанох, соқа* камингох (тартибида) туздилар. Қутли нишонли хон (Абдуллахон) бир тарафга зўр қалб тайин қилди ва ўша ўринда зафар ҳашаматли байроқни тикиб, дам олишга амр қилди.

Б а й т:

Галаба (унинг) жиловини тутиб, иқбол
узангисига осилиб,
(Хатто) осмондан дарвозани очилишига (ҳам)
башорат етди.

Соҳибқирон ҳокон Хусрав султон, Динмуҳаммад султон (ҳамда) аркони давлат (ва) амирлардан баъзилари билан манғлай** тузди, ўзи (эса) ўз бошчилигида яна бир қавл*** тузиб, бахт байроғини юқори қўтарди; қолган шавкатли биродарлари билан лашкарнинг марказида туриб уруш майдонидаги зафарогоҳ сипоҳга (қараб) арз қилдиларки, кекса фалак тупроқ билан тўла майдонни жилвагоҳ қилгандан бери шунча лашкар уруш ва тортишиш майдонига (биздек) қадам қўймаган ҳамда ханжардор қуёш ва найзабардор Миррих айланувчи фалак майдонида зар нақшли туғни тиккандан бери бундай шуқухли гуруҳ ҳеч (қачон шундай зўр) саф тузмаган ва маърақада турмаган.

М а с н а в и й:

Олдида Рустам бир ҳақир бўлган хон кина
ниятида кўзғолганда,
Ер (бетокатсизликдан) ҳаракатга келди.
Сарв ўз танини шох ва барг билан
безаганидек,
(У ҳам) танасини дубулға ва қалқон билан
безади.
Совут остида пўлатдек мустаҳкам (бўлиб),
Дарё тўлқинидан ҳосил бўлган кўпикдек эди.
Зар сочувчи найзани қўлда маҳкам тутиб,
Қуёш шуъласининг тўғри чизигидан (тез
кўтарилди).
Камони (бўлса) шафоқ билан эгизак (бўлиб),
Осмон унга учар юлдуздан чилла боғлаган.

* Соқа — махсус соқчи аскарлар.

** Манғлай — қўшнинг илғор қисми; авангард.

*** Қавл (гўл) — канот. Бу ерда яна бир тур соқчи аскарлар маъносига келган.

(Худди) ёруғ юлдузлар ой ёнидан жой
олганидек,
Унинг ёнида ўқ билан тўла садоғи ҳам бор
(эди).

Жанг чоғида тигини камарга осган,
Унинг хизматида ажал (ҳам) камар боғлаган.
Иқболлик хоннинг кифтидаги қалқони
(бўлса),

Қуёш каби яраклаган ойна бўлди.
Бошидаги олийнишон соябони(чи?),
Осмон соясидаги қуёшдек (эди).
Ўша катта уруш майдонидаги аскардан,
Қоф тоғининг дамбасидан ҳам маҳкамрок саф
тузилди.

У олий хонадоннинг Жўчи насллари,
Ўнг ва сўлдан (иборат) икки саф тузди.
Қаттиқ урушадиган темир танли суворийлар,
Тоғдек оғир, қоплондек тез (ҳаракат қилиб),
Ҳаммалари қалқон тагига кириб,
Ҳаммалари темир сувига фарқ бўлдилар.

У тарафдан шох Сулаймон ўз ўғли Иброҳим мирзо султонни кўп халқ, Бадахшон сипоҳи ва кўҳистонликлар билан (қўшиб) яровул қилди, ўзи (бўлса) қавлда туриб (шундай) бир лашкар туздик, агар мисра: *Етти иқлимнинг моҳир ҳисобчилари ҳам унинг юздан бир (қисмини) ҳисоблашга ожизлик қилардилар* (етти) иқлимнинг котиблари у жасур гуруҳларни ҳисоблашни хаёл қилсалар (ўзларининг) ожизлик ва камчиликларига иқрор бўлардилар. (Шоҳ Сулаймон) қавлнинг теварак атрофини паҳлавонлик тоғининг қоплонлари ва қахрамонлик денгизининг тимсоҳлари бўлган кўп гуруҳ ва тамом посбонлар билан мустаҳкамлади ҳамда шижоат қадамини мардоналик водийсига қўйиб, мардлик қўлини (баланд) қўтарди.

М а с н а в и й:

Иккинчи томондан тиришқок, золим душман
Лашкар дарёсини (беҳад) тўлқинлатди.
Кина сафини мустаҳкамлаб тузди.
Жавшан кийганлардан пўлат дамба қурди.
Икки томондан (зўр) саф тузилиб,
Бир жаҳон кина учун кўзғолди.
Ҳар киши қўлида найза қўтариб ўрнидан
турди.

Ҳар томондан фитна оёқ устига турди.
Отлиқлар қўлларида байроқ қўтардилар.
Ва ноғора чалиб сурон солдилар.
«Ушла, тут!» овозлари шу қадар

кўтарилдики,

Кўҳна фалак қўрққанидан ундан титради.

Ғолиб лашкар уруш усуллари ва кураш конадаларини бажаришда рустамлик, қахрамонлик ва пахлавонлик тариқасида исфандиёрлик кўрсатсалар ҳам, аммо ўша чоғда кўрқув (уларнинг) хотирларига йўл топган эди. Чунки душман томонидан (шундай) сипох тузилган эдики, куёш жамшиди кўм-кўк (фалак) майдонидан шахсувор бўлиб, фалак майдони ой ва сайёр юлдузларнинг жавлонгоҳи бўлган эди. Замона кўзи (илгари) шу қадар кўп тўдага тушмаган ва сипохлар бундай жамият билан дадиллик юзини уруш майдонига қаратмаган (эдилар).

М а с н а в и й:

Бундан аввал шундай кўп сипох ҳам бўлди,
(Лекин) илгари ҳеч бир киши бундай кўп
лашкарни кўрмаган эди.

Аъло хазрат (Абдуллахон) лашкарлардан бу маънони сезгандан сўнг, юзини жангчи сипохга қаратиб (бундай) деди: «Тамом жаҳон ва одам болалари тоифаларига муқаррар ва аниққи, фатҳу зафар сипох ва лашкарларнинг кўплигидан бўлмай, балки мулк эгасининг (Тангрининг) иноятига ва сурат нақш қилувчи қазо ва қадарнинг китобатига боғлиқдир».

Б а й т:

Тангри кимнинг ишини уруш кунда
тўғрилайдиган бўлса,
У кишининг лашкардан мадад олишга
эҳтиёжи қолмайди.

(Хокон) у жамоани ширин сўзлар билан ўзига мойил қилгандан сўнг, (уларни) шижоат ва мардоналик майдонига (киришга) тарғиб қилиш учун оғзидан дуру гавҳарлар сочиб, мазмунли латифалар билан тўлган мана бу қутли сўзларни тиришқок (жангчи) ва далир арбобларнинг қулоқларига етказди: «Бугунги кун майдон маърақаси кунидир; мардларнинг ишрат базми кунидир».

Б а й т:

Мардларнинг базмлари уруш майдони бўлиб,
ишратлари жангдир.
Майи душман конию, дам-бадам (тортилиб
турадиган) косалари тиг ва ўқлардир.

Шундан сўнг аскарлардаги кўрқувни дафъ

қилиш ва душманлар ваҳимасининг ортишининг дафъи учун қазожараён ҳукм ва фармонини бажаришни ўрнига қўйди. Эпчил маҳрам⁷⁹⁰лар чаққонлик билан ғоятда олийнишон чодир қурдилар ва майдоннинг (бир) чеккасига осмоннинг авжига ва Кайвоннинг чўққисига етадиган (килиб) юкори нишонли шодиравон* ўрнатдилар. Бу воқеадан хабардор бўлган душманнинг диллари офтобнинг (шуъласи) сувда акс берганда титрагани сингари ларзага келди. Мирзо Иброҳим бу ходисага қарамай, дили умид билан тўла, лекин кўрқув билан, манглай томонда кина отига миниб, жадал билан жангга ташланди ва юзини уруш майдонига қаратди. Иттифоқо, икки томон ўртасида чуқур анҳор бор эдики, ундан ўтишга имкон бўлмади. Душман сув лабида тўхтаб, зафарогоҳ сипохдан тўсилиб қолган шу вақтда Хусрав султон билан Динмухаммад султон хазрат соҳибқироннинг руҳати билан кина камарини маҳкам боғладилар ва фитна отини жойидан кўзғотиб, бир-бирлари билан қўшилдилар ва кина сақловчи бутун сипох ҳамда ҳасадли пахлавонлардан бир тўдаси билан сувдан ўтиб душманга ташландилар ва биринчи ҳамлада(ёк) уларнинг кўпчилигининг конини ҳалокат тупроғига тўкдилар.

М а с н а в и й:

Икки лашкарнинг қалбидан фарёд кўтарилиб,
Қиёмат овози осмон қулоғига етди.
Икки лашкар пистирмадан чиқиб бир-бирига
ташландилар.
(Кўриб) сен осмон ерга урилди, дейсан.
Ўқларнинг дўлдек ёғилишидан,
Ҳар бир чекада ўлим тўфони барпо бўлди,
(дейсан).

(Шу пайтда) омонлик товуси жилва қилишдан тўхтаб, зоғ камон каби қанот қоқиб, ажал лочини жанг саҳросида қанот қуйруғини ёзиб жон қушини ов қилди.

М а с н а в и й:

Ҳар томонда зоғ камонининг овозидан,
Осмонда бургутлар шошиб қолдилар.
Камоннинг даранглаши жонга тегиб,
Ҳар гуруҳда ўқлар ғувиллаб учди.

Уруш олови шундай алангаладики, учқун-

* Шодиравон — соябон. Бу ерда подшоҳ, хон чодир.

лари осмон авжига етди. Аланга шуъласи шитоб билан (шундай) баландликка кўтарилдики, унинг учқуни Кайвон айвонига етди. Икки тараф паҳлавонлари ва иккала томон курашувчилари ҳаётдан кечиб, ширин жонларини йўқдек фараз қилиб, найсондаги момақалдинок ва кўк-ламдаги чакмоқдек хуруш қилиб бир-бирларига ташландилар ва далирлик тифни кўтариб, шижоат найзасини кинидан чиқариб, бир-бирларининг бошларини танларидан жудо қилдилар.

М а с н а в и й:

Икки томондан сипоҳ камонни кўлга олиб,
Ҳар томонга хаданг ўқларини отардилар.
Иккала гуруҳдан шу қадар (кўп одам)
ўлдирилдики,
(Ўликлардан) ер дарёю, сахро тоғдек бўлди.

Тиф далирларнинг қони шаробидан (ичиб) мастлар сингари бошини эга бошлади; найза жонларни талон қилиш учун зўравон қўлини чўзди; (отилган) ўқлар ажал элчисини ҳайратда қолдириб, ханжар (бўлса) амал маҳоратига таъна қилди. Найза қанчалик зўравонлик қилса ҳам, қалқон (уни) тўсиб, сабр қилишни буюрди.

М а с н а в и й:

Дилни тилувчи (қилич) қон тўқувчилик
ишига киришди.
Бир дилни яралади ва бир жонни тандан
жудо қилди.

Суфор* оғзини кишиларнинг қулоғига илиб,
Дедик, ишнинг навбати мана будир!
Жангчи шамшир ўлдирувчи бўлиб,
Қон ичувчилик билан ўзидан тўйган (эди).
Тиф киши ҳайкалидан (қаҳқаҳ уриб) кулди,
Кулиш билан (баробар) қон тўкиб мотам (ҳам)
қилди.

Отлар тез чопишда яшиндек бўлиб,
Сув билан оловга фарқ бўлдилар.

Бадахшон сипоҳи олов ёғдирувчи найзани кинанинг заҳар суви билан суғориб, соҳибқироннинг лашкари тўрт патлик ўқни уч найли камонга қўйиб, у ўралган найзанинг хавфидан Симок Ромих⁷⁹¹ каби бутун танини титрок (босиб), унинг тез учадиган ўқи қўркинчидан Насир тойир⁷⁹² кабутари каби титрар эди.

* Суфор — найзанинг ариқсимон сирти; игнанинг тешиги.

М а с н а в и й:

Инсонни ов қилувчи паҳлавон шерлар,
Уруш оловини (баралла) ёқдилар.
Осмоннинг бир учи қонга беланди.
Кўрқувдан ҳаёт ўти сувга айланди.

Алқисса, Бадахшон сипоҳи ва Кўхистон лашкари ўша хавф ва хатарли жойда қўлларидан келганича уриниб курашдилар ва мардоналик билан собитқадам бўлиб турдилар. Ниҳоят, қудратли давлат қуввати билан Тангрининг иноят шамоли «Тангри ўз ёрдами билан хоҳлаган кишини қувватлайди»⁷⁹³ оятини айтиб эсди ва зафар тонги «ёрдам фақат Тангридангина»⁷⁹⁴ (оят)дан кўриниб, иззат ва иқбол қуёши «ёрдам Тангридан ва ғалаба бахтдан»⁷⁹⁵ (оят)нинг машриқидан чиқди; нусрат юлдузи «Тангри шундайки, у ўз ёрдами билан сени қувватлади»⁷⁹⁶ (оят)нинг давлат буржидан ярақлади. Нусратли лашкарнинг ҳайбати ва (душманга етказган) талофатидан у мағрур гуруҳ мағлуб бўлиб, қочишга юз тутди ҳамда бедодлик оловини ёқиб, бевафолик тупроғини мурувват кўзига суртиб, салтанат обрўсини фано шамоли билан тўзитдилар.

М а с н а в и й:

Бир қўлдан мурод жиловини (бой) берди.
(Ва) хавас оти устидан қулаб тушди.
Бир тиркашини улоқтириб ва бадҳол бўлиб,
Қанотсиз қушдек уқолмай қолди.

Шоҳ Сулаймон ниҳоятда даҳшат ва шитоб билан ғоятда ваҳшат ва изтироб билан кўп халқнинг олдига тушиб бир томонга, Иброҳим мирзо (бўлса) бир оз гуруҳ билан бошқа томонга (қараб) қочди.

М а с н а в и й:

Тангри шаҳаншоҳга қулай фурсат бериб,
Ёмон ниятли душман қочишга тутинди.

Душманнинг сипоҳи азимат жиловини чекиниш томонга буриб, бениҳоят кучли ваҳима ғавғоси ва сахронинг тўс-тўполон ғулғуласини жанг майдонига отди, «киши биродаридан, ота-онасидан қочган кунда»⁷⁹⁷ (оятининг) сурати юз бергач ва «шундай кунки, кўзлар осмонга (қараб) бақрайиб қолади»⁷⁹⁸ (оят) намунаси (тамом) оламга ошқора бўлганда, у бебахт (гу-

рух) чекиниб, тифнинг кунни ёндирувчи дамида, тўданинг кўпчилиги (эса) қалбни яраловчи ўқлар шуъласида ҳалок бўлдилар. Жуда кўп ўлжа, сон-саноксиз уруш асбоблари ва яроқ-аслахалар зафаршиор сипоҳ кўлига тушди.

М а с н а в и й:

Лашкар кўлига талай ўлжа тушдики,
Унинг ўлчови (мутлақо) маълум эмас,
Хамма ер кўп кумуш, олтин, лаъл ва дурлар
Ва қимматбаҳо тошларга тўлди.

Арслон ҳамлали жангчиларнинг барчаси ва қоплон чангалли довураклардан бир тўдаси чекинганларнинг кетидан таъқиб қилдилар. Жам тамкинли ҳазрат (Абдуллахон) бошқа ҳоконлар ҳамда қолган музаффар ва нусратли султонлар билан (бирликда) орқага қайтди (ва) давлат ёрдамчиларига олам-олам меҳрибончиликлар кўрсатиб, кимки шу қўрқинчли жангларда жонбозлик кўрсатган бўлса, унга нисбатан илтифотлар қилди ва унинг мартабасини юқори кўтарди. Тамом жаҳонга машҳур ғалабаларнинг беағи бўлган бу атоқли талабанинг натижасини Тангрининг инояти ва саодатидан деб билди; унинг химматларига лойиқ шукрни жойига қўйди; зорлик пешонасини хорлик тупроғига суриб, (бу зўр) ғалаба овозасини мамлакатнинг тамом атрофи ва узоқ-яқинларга йўллади. Тангрининг инояти билан шу қадар ғалабага эришилгандан сўнг, Балх шаҳрига қарашли бўлган (бу) жанг майдонининг атрофи қутли шоҳ ўрдасининг енгиб келишидан жаннат (ҳам) рашк қиладиган даражада яшнади. Саодатли хон Пирмуҳаммадхон ҳазрат соҳибқиронни қутлаб, кўкларга кўтарди; одат бўйича (уни) табриклаб, устидан жуда кўп нисор сочи, (сўнг) тўйга тартиб бериб, хусравона байрам ва шоҳона базмлар қуриб, айшу ишрат эшикларини очди. Шу орада тўсатдан хабар келдики, Иброҳим мирзо тақдир инояти билан (яна) тадбир чангалига тушган. Бу сўзнинг баёни шулки, шоҳ Сулаймоннинг давлати емирилгандан сўнг, Иброҳим мирзо оз сипоҳли киши билан пиёда, саросима ва саргардон бўлиб Кўҳистоннинг этаклари (бўлган) Гиз дарасига⁷⁹⁹ ўтди. Иттифоко, мўътабарли кўнғиротлардан амир Муҳаммад Мурод ибн амир Яроқбийнинг навкарларидан бири ўша тоғ этакларига бориб қолади. (У) вазиятнинг ўзгарганига қарамасдан, мирзони таниб, ўйлаиб ўтирмасдан, (уни ту-

тиб) отига ўнгариб шоҳ даргоҳига томон юзланади (ва) эртаси куни мирзо (Пирмуҳаммад) хоннинг хузурига келтиради. Жаноб Пирмуҳаммадхон (Иброҳим) мирзони ўзининг оталиғи (бўлган) Муҳаммадқулга топширади.

Алқисса, шундай ғалаба содир бўлиб, шундай (атоқли) душман қўлга тушгандан сўнг, фалак тақдирли (Абдулла) ҳокон Парвардигорнинг қувватлаши билан шон-шарафнинг доимий ўрни ва иззат-иқболнинг маркази бўлган Бухоро диёрига қараб жўнади ва комкор биродарлари ва номдор хусравлар, бошқа нусратли аскарлар билан бирликда, давлат ўрдаси ва (Абдуллахоннинг) саодатли узангиси ҳамроҳлигида йўлга тушдилар. Бир неча кундан сўнг у тенги йўқ хусрав улуглик эгасининг (Тангрининг) ҳимояси остида, давлат ва иқболнинг соясида Бухоро ўлкасига етиб, мамлакат аҳолисининг кўзини қутли сарой аҳллариининг ғуборидан равшан қилди. Улуғлар, зодагонлар, бозор кишилари ва бошқа касб эгалари маснавий: *(Хон хузурига) ҳаммалари баробар, нисорлар билан бордилар, Шаҳриёрни олқшлаб ва шодлик билан, (унинг) бошидан дуру гавҳарлар сочдилар, (ва) уни мақтаб, офаринлар ўқидилар.*

ЖАҲОНИИ КЕЗУВЧИ ФАЛАК ТАҚОЗОСИЧА ИБРОҲИМ МИРЗОНИНГ ЎЛДИРИЛИШИ ВОҚЕАСИ

Ул ҳазратнинг иззат марказига (Бухорога) келиб тушганидан қирк кун ўтгандан сўнг, Иброҳим мирзонинг ўлдирилганлиги хабари етиб келди. Бу воқеанинг содир бўлиши қисқача шундай: Иброҳим мирзо хушчақчақ, шоир йигит бўлиб, (унинг) ҳамроҳлари фазлу камол аҳллари ҳамда қийлу қоллар* эди. Ақл арбоблари ҳам унинг билан бирга ўлтиришга интилар эдилар. Халқнинг ҳужум қилиб қолиб уни асирликдан халос қилиш хавфининг олдини олиш учун (Иброҳим мирзо асир олинганининг) қирқинчи куни иззатли ва қудратли хон Пирмуҳаммадхон Балхдан чиқиб, шаҳарнинг шимолидаги Чахортоққа юзланди. (У ерда) осмонга етказиб чодир, саропарда ва боргоҳлар қурди. Ўзи тик тургани холда белидан сувдек тиниқ бир тиф чиқарди ва (уни) Қурок баҳодирга бериб, (Иброҳим) мирзони ўлдиришга ишорат қил-

* Қийлу қоллар — гап-сўзлар; умуман — уламолар. Бу ерда сўзга чечан маъносиди.

ди. Курок (баходир) унинг қотили бўлгани сабабли, шоирлардан бири бу воқеанинг тарихини «Курок қушт»⁸⁰⁰, деб ёзади. (Маълумки), ўша замонда малик ал-калом* унвонини олган мавлоно Хозирий Иброҳим мирзодан бир неча кун илгари Бухорога келган эди. (У)нинг ўлими тарихини қисқача шундай ибора билан ёзди: «Такдир ҳукми билан ўлдирилди»⁸⁰¹.

**ЖАМФАРМОН ХОННИНГ ХУРОСОННИ (ЎЗИГА)
БЎЙСУНДИРИШ УЧУН ОТЛАНМОҚЧИ БЎЛГАНИ ВА
ПИРМУҲАММАДХОННИНГ ХОҲИШИГА ҚАРАБ
БУНДАН ВОЗ КЕЧИШИ**

Ўша йили⁸⁰² иззатли ва иқболли жами амирлар ҳоқонга арз қилдиларки, кўп вақтлардан бери Тахмосп ва унинг авлоди, Тангри уларни шарманда ва бебахра қилсин, тўртинчи иқлимнинг аксарий қисмини ўз таъсир доираларига киргазиб олганлар ва ҳаж қилувчиларга Байтулҳаром (Макка) ва Мустафо алайҳиссаломнинг қароргоҳи (бўлган) Мадинани зиёрат қилишни манъ қилганлар. (Ҳоқонга) шуни муносиб кўрдиларки, (у) ўша томонга қараб юриши керак, токи ул ҳазратнинг олий ҳимматлари баракотидан у жоҳил ва (фисқу) фасодчи тоифа ўша мамлакатларнинг барчасидан узоқлашсин ва халқ Макка ва Мадинани, Тангри уларнинг шарафларини кўпайтирсин, зиёрат қилишга мушарраф бўлсин. Бу жамоанинг арзлари ул ҳазратнинг хоҳишларига мувофиқ келганлиги учун, аввал баҳорда, фарвардин⁸⁰³ (ойи)нинг лашкарлари сабза совутларини кийиб, ер юзида тўпланиб, савсан баргининг сувидан кўкимтир тус (га кирган) ханжарни осиб олиб, тахт тагига сўянчиғ ўрнатганда, зафарасар сипоҳни дарҳол тўплашга фармон қилди. Урушқоқ лашкар тўпланишидан илгари саъй қадамини Аму томон қўйди. Қутли саропарда Жайхун соҳилларига тортилиши билан, Балх тарафдан, ул ҳазратнинг амакиси Пирмуҳаммадхон ҳузуридан киши келиб (хонга) арз қилдики, мазкур хон Шибирғонга келиб (Сизни) ўзларининг ҳузурига ташриф буюришингизни сўрадилар ва айтдиларки, бу томонга қараб юрсалар, мумкинки ҳасад ва хийладан холи бўлган иттифоқ тузармиз; кўрармиз ва мумкин қадар тўлиқ шавкат билан шовқин-сурон ва жаҳлга тўла бўлган у жамоа томон (бирга) юзланармиз. Шунинг учун

(ҳам) ҳазрат соҳибкирон Карки (кечуви)⁸⁰⁴ дан ўтиб, Шибирғонга, саодатнишон амакиси томон йўналди.

(Улар) бир-бирлари билан учрашганларидан сўнг, қутли нишонли хон Пирмуҳаммадхон, (Балх) Бухоро вилоятининг қармоғида бўлиши сабабли, ул ҳазратдан (турли) воситалар билан Бухоро ҳокимлигини беришини илтимос қилди. Шундай қилиб, (қўйилган шартга кўра), ул ҳазрат (Абдуллахон) Балхни халифаликнинг марказига айлантиради; Пирмуҳаммадхон (эса) Бухоро вилоятида фахрланиш туғини (баланд) кўтаради. Ул ҳазрат жаноб (Пирмуҳаммад)хон томонини олиш мақсадида ва қуббат ул-ислом Балхни Хуросонга яқинлигини эътиборга олиб, бу ишни амалга оширишни кейинга қолдирмади ва ул ҳазратнинг илтимосномасига шоҳона муҳрини босди. Шундай қилиб, Пирмуҳаммадхон шайхулислом улўғларнинг сараси ва низоми, (доимо) азиз ва олий бўлсин, яъни Хожа Абдулвали Порсо⁸⁰⁵ни Мирзо Алибий найман билан бирликда Бухорони тутиб туриш учун номзод қилиб тайинлади. Аъло ҳазрат (эса) Қулбобо кўкалтошни ўзига қараб ва қармоғида бўлган кишиларни кўчириш учун Бухорога юборди. Бошқа жами гуруҳни (эса) Балхни эгаллаш учун юборди. Аммо, шу орада, ажиб бир иш ва фаройиб бир ҳолат содир бўлди. Пирмуҳаммадхон хаёл қилган иш амалга олмади. Бу қуйидагича бўлди: фитна ва фасод ахлдан бўлган бир тўда одобсиз ва исёнчилар (Пирмуҳаммад)хоннинг ўғли Динмуҳаммад султонни (хонга) қарши қўзғотдилар ва унинг ҳол ва хаёли саҳифасига Балх ҳокимлиги рақамини ёздилар. Динмуҳаммад султон тўхтовсиз азимат отини жавлон урдирди ва Балх томонга қараб юрди ва ҳокимлик байроғини тикиб, галаён ва жаҳолат туғини баланд кўтарди. Ул ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) амакиси, бу воқеа содир бўлгандан сўнг, ҳар қанча муболаға қилиб Динмуҳаммад султонни (бу йўлдан) қайтарса ҳам, (унинг) юзига раҳмсизлик эшигини ёполмади. (Сўнг) бу ҳолни аъло ҳазратга маълум қилди. Шунинг учун (ҳам) ҳазрат (Абдуллахон) қутли нишонлик биродари Ибодулла султонни Бухорога, Пирмуҳаммадхон юборган кишиларни Бухорони эгаллашдан қайтариб келиш учун юборди ва давлат арбобларини тўплаб, оғзидан дур ёғдириб буюрдикки, Динмуҳаммад султон бугун ўз отасини улўғлик авжидан тубанлик чуқурига итарар экан, агар Танг

* Малик ал-калом — сўзлар подшоҳи.

ри хоҳласа, мен унга қарама-қарши (ўларок) ўз отамни давлат ва хонлик курсига, салтанат ва жаҳондорлик тахтига ўтказиб, унинг устунлик байроғини Хулқар ва Сидратулмунтаҳо баландлиги ва авжига қўтараман. (Сўнг) амакиси ҳузурига одам юбориб, бу маънони унга билдирди ва тезлик билан у ердан азимат отини жавлон урдириб, давлат қароргоҳи (Бухоро) томонга қараб йўл олди.

Аммо бу ҳодисанинг воқеъ бўлиши ва бўлмаслигига асосий сабаб шу бўлдики, ул ҳазрат бу хабарни эшитгандан сўнг, валоят мақтовли ҳазрат Тангрининг энг яқин кишиларидан ҳазрат *Борий*нинг надими, яъни Хожа Жўйборий билан асло кенгашмаган эди. Муқаддас мартабали ул жаноб бу воқеадан хабардор бўлганларидан сўнг, ниҳоятда ғазабланиб ўз уйларининг ичкарасида танҳо ўлтириб олдилар ва ёру ағёрлар учун кириш ва чиқиш эшигини беркитдилар. Узок муддатдан сўнг ташқарига чиқиб дедиларки, замонамизнинг хони Абдуллахон биз билан кенгашмадан Бухорони Балхга алмаштирди. Магар унинг хотирига Бухоро салтанати ҳеч бир кишининг ёрдамисиз ва мададисиз унинг тасарруфида турадиган бўлса, нима хоҳласа шуни қилсин ва (уни) кимга хоҳласа шунга берсин. Шу орада ғазабланиб айтдиларки, (омон бўлсак) кўрармиз, у қўзғотган хаёлининг нақши унинг тадбирига қандай қилиб мувофиқ келар экан ва хаёл лавҳасида нақшланган суратнинг маъни пардаси остидан қандай юз кўрсатар экан? Иттифоқо, (бу ўзаро) алмашиш воқеасидан беш кун ўтгандан сўнг, ҳазрат (Ибодулла) султон келиб, юз берган бу воқеа суратини баён лавҳасида ёзиб берди. Жаноб (Қулбобо) қўқалтошга (Абдуллахонга) тобеъ ва қарам (кишилар)ни кўчиришга йўл бермадилар. Шу куннинг ўзида (у) Жўйборга⁸⁰⁶ томон йўналди ва ўтган воқеани хидоят мартабали ҳазратга етказиб, инобат рақамини хотир саҳифасига ёзди. Ҳақиқатан, кимки ҳазрат (хожа) боргоҳига йўл топса... ва ул ҳазратдан бу хилда, одатдан ташқари, (иш) зоҳир бўлса, ажойиб ва фаройиб бўлмайди.

**ХУМОЮНХУМОЙ, ИСКАНДАРНИШОН,
СУЛАЙМОНМАКОН ҲОҚОН АБУЛҒОЗИЙ ИСКАНДАР
БАҲОДИРХОННИНГ ХОНЛИК ВА ЖАҲОНБОНЛИК
ТАХТИГА ЎЛТИРИШИНИНГ БАЁНИ**

Басират аҳлларининг кимёасар дилларига ва яратилиш қорхонаси воқифларининг муқаддас

сирли хотираларига офтоб машъалидек ва тонг нурининг шуъласидек равшан бўлсинки, Яратувчи ҳазратнинг (Тангрининг) «мен сени ер юзига халифа қилувчиман»⁸⁰⁷ (деган) мўъжиза каломининг тақозосича, халифанинг қимматбахо либосини (шундай) барваста қоматга кийгиши керакки, унинг қўз тиккан ва қўнгил нури тушган (жойи) исломнинг тарбияси ва Мустафо алайҳиссалом шариатининг қуввати бўлсин ва «Тангри сизни ер юзига халифа қилган зотдир»⁸⁰⁸ (ояти)нинг латифа ва сирлари билан тўла мазмуни бўйича, салтанат тожини давлат ва подшоҳлик қадрини билиб, «ҳар бирингизга иш топширилгандир ва шу ишга жавобгарсиз» (ҳадисининг) мазмунига мувофиқ, фуқарони ғоятда риоя қилиб инсоф ва адолат йўлини тутган бир халифа мартабаликнинг (подшоҳнинг) бошига кийгизди. (Бундай подшоҳ) оламнинг барча ишлари ва одам зурриёди гуруҳининг маслаҳат ва интизомида инсоф шеvasини ва адолат йўлини тутса, ҳамиша адолат гулзорининг руҳсорини ханжарининг тиник суви билан суғориб, унга қизил юзли ранг беради; зулм тиканининг совутларини тешиб ўтадиган тикан найзасини шикасталарнинг мажруҳ дилларидан (суғуриб) чиқаради. Барча мақтов ва миннатдорлик Тангрига хосдир, чунки Парвардигорнинг марҳамати мамлакат жиловини бир бахтиёрнинг (подшоҳнинг) ихтиёр тутамига қўйдики, (бу билан у) қуруқликка шуъла сочди ва эҳсонининг булутлари тамом оламга ёғувчидир. Тангрининг бахтли продати барча йўлларнинг жиловини у кишининг (Искандархоннинг) комрон ҳукмронлик қўлига бердики, салтанат тахти султонлар дийдорининг шуъласи равшан бўлгандан бери тахт авжидан қўтарилган бундай қутли қувёни кўрмаган эди.

Н а з м:

Адолат тахтига бир подшоҳ ўлтирдикки,
Минг йиллардан (бери) ҳеч ким бундай
шоҳни кўрмаган эди.
Фалак мақомли, фаришта мартабали, бахтли
юлдузли,
Қутли толеъли, саловатли ва ҳумоюн фолли.
Бўстон соф шамолдан тоза бўлганидек,
Ундан адолат мулкининг гулшани яшнади.

Бу фикрни тасвир қилишдан ва бу сўзларни келтиришдан мақсад шулки, Бухоро вилояти Искандар қудратли ҳоконнинг (Абдуллахон-

нинг) вужуди билан безалиб, унинг адл ва миннатдорлиги эҳсонининг шуъласи жаҳон аҳлининг ахволи ва пешонасига тушгач, хамиша фикр саҳифаси ва хаёл варақларига шундай (бир) маънини ёзар эдики, ўзининг қутли авзоли бузруквор отасини, яъни назм: *Фаридун ҳашаматли, Жамшид тахтли, Искандар шавкатли, қуёш бахтли*, Искандархон хусусида, хамиша Тангрининг ризоси талабини подшоҳлик умидининг тобелигига тақдим қилиб, пайғамбарларнинг ахлоки ва авлиёларнинг ҳаётидан бошқа (йўл)га эргашмаган(лигидан) байт: *Покиза сийрат, хушхулқ ва яхши ахлоқ (Фақат) яхши кишиларда ва энг яхши подшоларда бўлади*, (деганларидек, уни) Миёнкол вилоятдан пойтахт Бухорога келтириб, хонлик номини унинг қутли анжом исми билан зийнатлаб, хутба унинг қудратли давлати дуоси билан овоза қилинди ҳамда олтин ва кумуш оқчаларнинг юзлари у Жам ҳашаматли хусравнинг сукка ва лақаблари билан янгиланди. Аммо ўша вақтда хонлик ишлари ул ҳазратнинг амакиси Пирмуҳаммадхоннинг зиммасида бўлганлиги туфайли, хутба унинг номи билан (ҳам) безатилди. Бинобарин (Абдуллахон) унинг ёнини (ҳам) олди. (Лекин) бу воқеани (унга) ошкор қилишни (тамоман) йўққа чиқарди. (Балхни Бухорога) алмашиш воқеасида Динмуҳаммад султон қарама-қаршилик йўлини илгари сурганлиги учун отасининг маслаҳатларини (ҳам) қабул қилмади. Бу ҳодисани ифода қилишда (Абдуллахон) иззат ва иқболли ҳазратнинг (Хожа Ислоннинг) фикрига қўшилди; фаррух асарли дилида сақлаган фикрни юзага чиқарди.

(Абдуллахон) Балхдан қайтиб давлатининг пойтахтида (Бухорода) бир оз тўхтагандан сўнг, саодат асарли биродари Ибодулла султонни ҳазрат (хон)нинг жами аркони давлатлари ва аъёнлари, хусусан, Жоналибий найман ва бошқалар билан (бирликда) туғилган ери ва асл ватани бўлган Карминага, ҳазрат Искандарфармон (Искандархон) ҳузурига юборди ва ўзи хоҳлаган саодатга яқинроқ бўлган фикрни унга баён қилди. Султон нишонли (Ибодулла) султон Сулаймонмакон отасининг даргоҳига шошилар экан, (унинг) шарафли ва фахрли ҳамда иззат ва латофатли суҳбатига муяссар бўлди. Қутли шавкатлик ҳазрат (Искандархон) таъзим ва итоатни жойига келтириб, одоб(лик) лабини (сўзга) очиб, саховатли султоннинг илтимосини бажо келтирди. Юқорида эслатиб ўтилган ари-

за мулозимлар орқали (унинг) қабул нишонига етгандан сўнг, ҳазрат Искандарнишон (Искандархон) фарзандларининг илтимоси ва зодагон ҳамда аъёнларнинг майлига биноан, Миёнкол вилоятдан саодат ва иқбол билан, ғоят улғуворлик ва шараф билан азимат ва кўчиш байроғини (баланд) кўтариб, товуқ йили бўлган 968 йилнинг шаъбон ойи бошларида⁸⁰⁹ Бухоро томонга қараб юрди. Ул ҳазратнинг келаётганлиги овозаси тарқалиши билан аъло ҳазрат (Абдуллахон) қолган амирлар билан (унинг) истиқболлига чиқдилар ва мазкур шаҳарнинг қишлоқларидан бўлган Сангисабз деган мавзеда давлатнинг (кўрар) кўзи Искандар мартабали отасининг дийдоридан равшан бўлди; муборакбод ва нисорлар сочиш маросимини бажо келтириб, мувофиқ тортиқлар ва муносиб хадялар инъом қилди. Ҳазрат ҳумоюнқалом у ердан бор қоида ва қонун билан қутли мамлакатнинг пойтахти доруссалом Бухорога ташриф буюриб, подшоҳ саройига келди. Амалдорлар ва зодагонлар мамлакат ва унинг атрофидаги хос ва авом, (хусусан) ҳамма халқ бир жон ва бир тан бўлиб, ул ҳазратнинг ҳукмронлигини таниб, душманлик ва адоватдан холи бўлган иттифоқлик билан гардан (лари)ни итоат бўйинтуруғига осиб, хизмат камарини белга маҳкам боғлаб, тилларини сано айтиш учун очдилар.

М а с н а в и й:

Эй, шаҳаншоҳлик тахти сендан хушнуд
(хоқон),
Хукмдорликнинг шавкати сен билан безалди.
Дилимиз сенинг фармонинг билан боғланган,
Биз сенинг аҳди паймонингга камар
боғлаган(миз).

Ул ҳазрат давлат тахтини ва ҳашамат курсисини ўзининг муборак зоти билан мушарраф қилди ва унинг инояти офтобидан марҳамат сояси тамом жаҳон аҳлининг ва хусусан Бухоро аҳлининг бошига тушди. Жаҳон султонлари ва миллатнинг аслзодалари у қутли ҳазратнинг тахтга ўлтиришини муборакбод қилиш учун шоннинг даргоҳига шошилдилар ва (ўзларининг) қуллик гарданини (унинг) итоат ҳалқасига киргазиб, мулозимлар қаторидан жой олдилар. Кошғар вилояти чегарасидан (то) Хоразм чегарасигача ва Дашти Қипчоқнинг охириги четидан то Қандаҳор этагигача (бўлган ерлар) унинг тобелигига ўтди; хутба ва сукка ул ҳазратнинг номлари ва лақаблари билан зийнатланди.

Н а з м:

(У) Фаридун хашамлик улуғвор (бир)
подшоҳдирки,
У туфайли адлнинг даражаси юқори
кўтарилди.
Качонки шоҳ бўлиб иззат тахтига
ўлтирганда,
Фитнанинг эшиги ва зулмнинг гардани
боғланди.
Халкнинг дили (унинг) хуш хулкидан шод
бўлди.
(Унинг) карам ва саховатидан олам обод
бўлди.

Дархақиқат, у шундай бир одил подшоҳдирки, (уни) «биз сени ер юзига халифа қилдик»⁸¹⁰ (ояти)га биноан халифалик тахтига ўтқазиб, унинг зафарогоҳ байроғи, «биз уни юқори ўринга кўтардик»⁸¹¹ (ояти) бўйича Хулкарнинг авжидан ҳамда Сидратулмунтаҳонинг баландлигидан ҳам ўтди. Ул ҳазратнинг адлу эҳсони баракотидан дин (ва) давлат манзиллари ва мулку миллат маросими бирлашди ва тартибга тушди; адолат тарқатишнинг бозори ва раъиятпарварликнинг хазинаси бениҳоят ривожланди; буюк сайидлар, машҳур уламолар ва мамлакатнинг донгдор хофизларининг иқбол чамани унинг инъом булутидан кўкарди ва яшнади; фазлу ҳунар аҳлларининг яшаш ва умид ниҳоллари у одил подшоҳнинг саховат томчиларидан ўсиб ва униб, «унинг илдизи (ерда) маҳкам бўлиб, шохи осмондадир»⁸¹² (ояти)га мувофиқ, яшил осмон чўққисида жилва қилди.

Н а з м:

Адолатли подшоҳнинг тартиб ва эҳсонли
булутидан
Фазлу ҳунар кўчати кўкарди ва яшнади.
Унинг аҳдида ой танли барча маҳбубларнинг
жингалак (соч)ларидан бошқа,
(Ҳеч бир нарса) дилни паришон қила
олмади.
Унинг даврида кумуш қошлардан бошқа,
Ҳеч бир киши зулм камонини торта олмади.

Соя офтобнинг изидан борганидек, чаманиннинг кўкариши (ҳам) булутнинг файзидандир. Модомики, шамол олов ёндирувчи ва тупроқ сув билан ҳамнишин бўлган вақтда башар сайиди, машҳар кунда шафқат қилувчи ва шафқат берувчининг (Тангрининг) ҳурмати билан унинг пойдор давлатининг офтоби ҳукмронлик ва мам-

лакат очувчилик авжида жаҳон атрофига нур тарқатувчи ва фазл марҳамати тортиқ баъзида халқпарвар ва заррапарвар (бўлсин).

М а с н а в и й:

Давлат унинг ястуғидан йироқ бўлмасин.
(Қуёш) унинг тожиги бефарқ нур сочмасин.
Мангулик номи унинг ўрни бўлсин.
Тириклик хонаси унинг остонаси бўлсин.

Бу саргашта фақир (ўша) кунларда у гардунғулом хусравнинг мадҳида зийнатланган хориф* (нарса)дан бир парчасини бир-бирига қўшиб ул ҳазратнинг кимёасар назарига келтирдилар. Алҳамдуллоҳ, қабул шарафини топди. У қасида қуйидагидир:

Қандай яхши(ки), подшоҳлик авжининг
қуёши (бўлган) Тангрининг сояси.
Абулғозий муъизидавла Искандар
баходирхон,
Муҳаммад хулкли, Мусо қўлли, Юсуф юзли,
Исо нафасли,
Солиҳ хулкли, Хизр илҳомли, Жам(шид)
фармонли,
Давронда мамлакат бошлиғи, оламга ҳукми
ўтувчи,
Дин ва дунёга ёрдам берувчи, адлу эҳсоннинг
додига етувчи.
(У) шундай бир подшоҳки, ахлоқ, раъй,
иззату мартабада,
Подшоҳ суратли, фаришта сийратли, фалак
даражали ва Кайвон ўринлидир.
Мамлакат ва миллатнинг паноҳи, давлат
майдонининг шаҳриёри.
Иззат мулки, шаҳарларда боши баланд
бўлган олий шонли хон.
Ул ҳазратнинг хусравлик нишонига,
«Тангри унга абадий ёрдамчи» (ҳадиси)
унвоц бўлса таажжуби йўқдир.
Ваҳдат мулкида сурат ва маъни подшоҳисан.
Сенинг умумий файзинг султонлардан тортиб
дарвишларгача етган.
Сенинг садоқат, адолат ва ҳимматинг билан,
Сенга пок Тангри «субхон аллази асран»⁸¹³
соҳибсиррининг фармонбардорлик
давлатини берган.
Шунинг учун сенинг пок дилинги жаҳонни
кўрсатувчи ойна бўлди.
Унда халқ аҳволи равшан кўриниб (ҳеч
нарса) яширин қолмас эди.

* Хориф — сиртқи яхши, ички хароб нарса.

(Хар қандай) сирни очувчисан, маърифатинг
камолидан,
Дилимиз лавҳасида яширинган ҳар бир
сирни (яхши) биласан.
Сенинг мақбулинг ҳар қачон одам сингари
халққа мақбулдир.
Сенинг қарғишинг ҳамиша шайтонга бўлиб,
Хакнинг қарғишидир.
Фалак бу азим дарёга шўнғиганидан бери,
Сенинг гавҳар зотингдан бошқани
шаҳаншоҳликка лойиқ кўрмади.
Агар хинд подшоҳи (сенинг) амрингга кул
бўлса муносибдир.
Кайсар ва хокон⁸¹⁴ сенинг хукмингга тобеъ
бўлса арзийди.
Жахонни ўз адлингдан шу қадар хуррам
килдингки,
Оламда Нуширвон адлини ҳеч ҳим
кўрмагандек бўлди.
Агар майдондан давлат гуйини илсанг ажаб
эмас,
Чунки зулм қўлини адолат тиғи билан кесиб
чавгон килдинг.
Сенинг давронингда найдан бошқа ҳеч
кимнинг фарёди йўқдир.
Сенинг даврингда кумридан бошқа ҳеч
кимнинг фиғони йўқдир.
Сенинг захар аралаш қаҳринг тиғи
қўрқинчидан,
Ақл қарорини, дил сабрини, кўз нурини,
жисм-жонини йўкотади.
Сенинг даврингда душманнинг дили дўзах
каби олов билан тўлди.
Дўстларнинг қалби жаннатдаги каби шоду
хуррам (бўлди).
Қадамингнинг бараккотидан Бухоро
мамлақати оламнинг фахри бўлди.
Миср мамлақати Канъон Юсуфнинг⁸¹⁵
иззатли қадамидан азиз (бўлганидек),
Хассоннинг⁸¹⁶ маддоҳлиги инсону жин
пайғамбарларига мақбул бўлганидек,
Менинг мадху саноим сенинг хотирингга
кабул бўлишини истардим.
Нахлий, дуога киришсам, зотингнинг сифати
Ақл майдонидан чиқади ва имкон гирдобидан
холи бўлади.
Э Тангри, олам бор экан, у ҳамиша сенинг
фармонингга бўлсин,
Тўққиз осмон тахтига сенинг номинг билан
хутба ўқилсин.

(ТАНГРИНИНГ) ЯРЛАҚАШИ БИЛАН ҲАЗРАТ
ПАРВАРДИГОРНИНГ СУХБАТДОШИ ШАЙХУЛИСЛОМ
ҲАЗРАТ ХОЖА ЖЎЙБОРИЙНИНГ, СИРЛАРИ МУҚАД-
ДАС БЎЛСИН, БУ ФОНИЙ ҚАФАСДАН ЖАННАТНИНГ
БОҒЛАРИ ВА РУҲОНИЯТ МАНЗИЛЛАРИГА КЎЧИШИ
ВОҚЕАСИНИНГ БАЁНИ

(Н а з м.)

Қалам фалак лавҳасига бақо ҳарфини ёзмаган
экан.
Олам саҳифаси мангулик нақшидан (кўп)
содда экан.
Бақо гулистонида бош кўтарган ҳар бир
сарф,
Ўлимнинг кучли шамоли келгандан сўнг,
оёғидан йиқилар экан.
Умрнинг қасри зебо кўринишлидир, лекин
Мангулик устоди бақодан биронта ҳам эшик
очмаган (экан).
Даврон соғарида доимо фанодан май бўлди,
Жаҳонга ким келса, шу бодадан тотувчи
бўлган (экан).
Жаҳон бу гал муқимлардан қандай қилиб
холи бўлади?
Оламдаги бор киши ўлмоқ учун яратилган
(экан).

Файбий нурларнинг тушадиган ўрни бўлган
ақл арбоблари ва илму фазл эгаларининг-қуёш-
дек равшан ҳамда кимёасар хотирлари замирида
яширин қолмасинки, «ҳар бир нафс ўлимни то-
тувчидир»⁸¹⁷ (оят) мазмунидан олинадиган маъни
шулки, мангулик корхонасининг тикувчиси (бўл-
ган Тангри) бақо кийимини ҳеч кимнинг қома-
тига яраша (қилиб) тикмаган ва абадий боргоҳнинг
махрами мангулик шаъмини ҳеч бир мавжудот-
нинг базм саройчасида ёкмаган. Чиндан ҳам ўлим
— яланғоч, шариф нафсни, оғир тупроқдан яра-
тилган баданни юк кўтаришдан халос бўлиши ва
фаришта олами қушининг инсон ботини қафаси-
дан қутулиши демақдир. Бас, шунга қараганда,
шу маъқулки, оқил табиатнинг зулматобод (ва)
танг еридан ҳақиқатнинг кенг фазосига юз тутиб,
ақлий ҳаётни жисмоний ҳаётдан устун ҳисоблан-
са ва (у) нима билан камол топадиган бўлса, ўшан-
га майл қилиб, ҳиммат қаноти билан фаришталар
чўққисига парвоз қилинса (бас).

Н а з м:

Рухим қуши сахар чоғи садр тепасида,
Ходисалар тузоғи қўйилган бу ерда ором
олинмасин, деб кичқирди.

Ифтихор тунлари сийлашининг беаги билан,
авлиёлар сенинг учун инсонлар
хилватгоҳини ҳозирлаган.
Сен бўлсанг бу ғамхонада ғамзалардек асир
бўлиб қолгансан.

«Валийлар менинг пешим остидадир; уларни мендан бошқа (киши) танймайди» (ҳадиси) эъзози билан зийнатланган зодагонлар шу тоифага хосдир, яъни бу беътибор дунё ва бефойда сарой бу машҳур тоифадаги зотлар ва сахий кишиларнинг қарор (топадиган) манзили бўлишига тўғри келмайди.

Б а й т:

Дунё хунар аҳлининг қошида жуда кичик бир
нарсадир,
(Чунки) офтобга нисбатан қадринг заррадан
хам камроқдир.

Балки, уларнинг олий шаънларига ва баланд мартабаларига муносиби шулки, (улар) бир кунмас-бир кун бу сарой ва жисмоний тангликдан жаннат кенгликларига ҳамда рухоний манзилларига юз тутадилар ва «албатта, уларнинг қайтишлари биз томонга (бўлади)»⁸¹⁸ (оят) бўйича жаннатнинг неъматларига қараб қаддам қўядилар.

Б а й т:

Фано остонасига (асло) кўнгил кўйма,
(Чунки) сенинг масканинг учун бошқа жойда
қасрлар куриб қўйганлар.

Валоят буржининг (ёруғ) юлдузи, каромат дуржининг гавҳари, илохий нурларнинг мазкари, чексиз сирларнинг манбаи, олий мартабали, ҳазрат (Хожа Жўйборий) иложсиз воқеасининг шу тасвирини муқаддима қилишдан ва тахририни танлашдан мақсад шулки, қудсий огоҳ (ҳазрат) тўғри йўлдан борувчиларнинг раҳбари ва кароматларни махфий тутишда ҳамда яширишда, (шунингдек) одатдан ташқари мўъжизаларнинг пайдо бўлишини ман қилишда, саодатнинг эгалари бўлган барча шайхлар билан баҳслашишда олдин кетган эди. Яратувчи подшоҳ (Тангри) хайрихоҳларининг махсуси, яъни бизнинг имомимиз ва жанобимиз Хожа Жўйборий эди. Тангри унинг руҳини пок қилсин ва кушойишларини оламда зиёда қилсин.

Бу воқеа(нинг баёни) шулки, 969 йилда⁸¹⁹

ул ҳазратнинг олижаноб мизожида кучли (бир) заифлик пайдо бўлди; табиати мўътадиллик йўлидан чиқди; мўътадил(лик) баҳори билан оройтиш топган табиий қувватлари тамоман ўзгарди. Замоннинг Афлотуни ва давроннинг Аристотулуси (бўлган) мавлоно Султон Мухаммад табиб ва бошқалар сингари Масиҳо дамлик ҳақимлар ва ҳумоюн қадамлик табиблар, шояд, (унинг) саломатлик тонги мурод матлаидан кўринса ва муборак мизожи қуёш каби кўриниш чуқуридан (сиҳату) саломатлик авжига кўтарилса, (деган) умид билан белларига тиришқоқлик камарини боғлаб, қандай бўлмасин, (уни беморликдан қутқаришнинг) илож йўлини ва мизожини тузатиш усулларини топиш учун (кўп) ҳаракат қилдилар. (Лекин бундан) ҳеч қандай фойда чиқмади. «Албатта, Тангрининг муҳлати қачон келса, (уни) узайтириб бўлмайди»⁸²⁰ (оятининг) тақозосича, «бақо девонхонасида махфий (бир) кон эдим» (ҳадиси), саропарда султонининг умри нишони «Тангри хоҳлаган нарсасини йўқ қилади»⁸²¹ (оят) билан беалиб, «ер юзидаги ҳамма нарса йўқ бўлувчидир»⁸²² (оят) ёрлиғи билан безатилган эди. Шунинг учун (хам) тадбир қалами (кишиларнинг) тақдирномасига ҳеч қандай ўзгариш рақамини бита олмайди. (Шундай қилиб, уни даволаш йўлида қилинган) тиришиш ва уришишдан ҳеч фойда чиқмади. Мисра: *Қалам тилмани битган бўлса, уни ўзгартириб бўлмайди.* Ниҳоят, тамом заифлик ул олижаноб зот ва латиф унсурдан ғолиб чиқиб, беморлик (охир) силга айланди ва ул ҳазратнинг ҳумоюн мизожи сиҳат ва саломатлик беагидан холи бўлди. Ҳар вақт қудратли ҳокон ул муқаддас жанобни кўришга борганда, ул ҳазрат камоли иноятлари ва марҳаматлари туфайли, (унга) васият қилиб, дердиларки, бордию сенинг зотинг «Парвардигорим адаб берди» (ҳадиси) тақозосича, адаб бериши билан сенинг огоҳлик ойнангда Тангрининг илҳомлари нури тобланган бўлса, шуларнинг ҳаммасидан сенинг тўғрингда ғоятда шафқатим бўлганидан, «Тангри хоҳлаган кишисини ёруғликка бошлайди»⁸²³ (оят) бўйича момақалдиروقдан бир ярақлашдек (бўлган) раъйи ва тадбиридан сенинг қошингга бир машъала ўрнатаман, токи унинг ёруғида мақсадингга (етиш учун) осон йўл топасан. Энди (сенга) шу лозимки, раъийят билан муомалада адл байроғини жуда баланд кўтаргин; давлатнинг бақолик ҳамда неъматнинг вафолик бў-

лиши учун латиф унсурларинг (билан) бечора хамда мазлумларнинг ранжиши ва охи ўкига нишона қилмагин.

М а с н а в и й:

Мулкинг (шундай) маъмур бўлган (вақт)да,
Риоя кўзингни раъийятдан олма!
(Чунки) мевадор бўлган дарахтнинг шохи,
Унинг соясида ўтирганларга мадор бўлади.
Сен пок Тангрининг сояси бўлганидан сўнг,
Бу муштахокларга* кўпроқ соя тушир!
(Ва) зулмат соясини мазлумлардан торт!
Мазлумлар ғуссасини золим(лар)дан торт!
Токи сенинг яшаган (шу) замонингда,
Ҳеч киши зулмдан шикоят қилмасин.

Ул ҳазрат (Абдуллахон) бу фойдали ҳикоя ва дилга ёқимли (бўлган) гапларни тоза гавхарлар хамда шахвор марваридлар каби (ўзининг) ақл қулоғига тақиб, тўла фармонбардор бўлди ва адолат ўрнатишда, халққа нисбатан саҳий бўлишда, динни қўллаб-қўлтиқлашда, яқин ва содиқ кишиларни жой-жойига қўйишда, мамлакат ва ўлкаларни забт қилиш ва йўлларни қўриқлашда, шаҳарларни обод қилишда, ҳудожўй кишиларни ҳурматлашда, раъийятга риоя қилишда ва халойиқни ҳурматлашда унинг (Хожа Жўйборийнинг) амру фармонига қулоқ солар ва (уни бажариш учун) кучи борича тиришар хамда сўз билан таъриф қилиб бўлмайдиган даражада ҳаракат қилар эди.

Алқисса, ул ҳазратнинг (Хожа Исломнинг) заифликлари жуда кучайиб мўътадиллик даражасидан ошиб кетди ва 971 йил сафар ойининг йигирма бирида⁸²⁴ душанба куни жаҳон аҳлининг маҳдумзодаси ҳазрат Хожа Калонхожа (яъни Хожа Саъд), Тангри уни саломат ва абадий қилсин, ул ҳазратнинг (яъни отаси Хожа Исломнинг) буйруқлари билан хат ёзиб, ўша вақтда Қорақўл вилоятида овда бўлган аъло ҳазратга (Абдуллахонга) ва ўша замонда турар жойи гўзал Кармина шахри бўлган Рустам султон ва бошқа ҳокимлар, зодагонлар ва теварак атрофдаги уламоларга юборди. (Хатнинг) мазмуни шундай эди: қандай бўлмасин, панжшанба куни Ромитон деган жойга борсинлар, токи (Тангрининг) раҳмати мукофотини ва яхши жанозанинг савобини топсинлар. Ўзи (эса) маҳфага ўлтириб, эслатиб ўтилган ойнинг йигирма учинчисида чаҳоршанба куни, Сумитон кишло-

фига қараб юрди ва биринчи навбатда шон-шавкатли имом Абубакр Саъднинг, Тангри ундан рози бўлсин, нурлар балқиб турган мазорига ташриф буюриб, ўзини ул ҳазратга топширди. Зиёратдан сўнг шон-шавкатли имом (қабри)нинг қибла тарафидан ўзини (келажакда) дафн қилиш учун жой тайин қилди. Шундай қилиб, ул ҳазратнинг бош (томон)и имомнинг кўкрагига тўғри келар эди. (Хожа Ислом) бу ердан чиқиб, хонақоҳга ташриф буюрдилар ва у муборак хонақоҳда бутун тун бўйи ўйга чўмиб, беҳуш ҳолда бўлди; дамба-дам ўзини хушёрлик ҳолатида кўрарди. Шу ҳолатда бўлганига қарамай, чарчаган лабини очиб дедикки, ҳақ ва диннинг нури (бўлган) Хожа Бузургхожа⁸²⁵ бу дунёдан кўчишларида ғарибларга ўхшаб Дарвозайи об⁸²⁶ карвонсаройида яшадилар ва ўша жойда бу ғурур манзилдан, жаннатнинг хурсандлик саройига кўчдилар, Тангри у кишини (ҳамиша) раҳмат қилсин. Биз ҳам (бир кунмас-бир кун) шу ерга келамиз; ул ҳазратга ўхшаб, ғариб бўлиб (бу) дунёдан ўтамиз. Ўша кечаси (Тангрининг) илҳоми ва ишорати билан бизнинг маҳдумзодамиз (яъни Хожа Саъд) ҳазрат имомнинг нурли мазорларини обод қилиш учун бордилар. Бу савдони таҳрир қилувчи (муаллиф) у тўғри йўл кўрсатувчилар қибласидан қўйидагиларни эшитди. (У киши) имо ва ишора йўли билан гапирди. Ул ҳазратнинг (Хожа Исломнинг) буйруқларига кўра мазорнинг устига бориб, кечаси қоровул (бўлиб) тунадим. Уйку билан хушёрлик орасида кўрдимки, ширин юзли, найшакар қоматли, бир оз оксоқ бир киши (кўз ўнгимда) пайдо бўлиб, дедикки, муборак бўлсин, хожаларнинг жами иззатлилари, уларга Тангрининг раҳмати ва розилиги бўлсин, сени отангнинг иззат ва кароматли курсига ўтказдилар. Бу башоратли ишоратни эшитгач, ул ҳазратдан фотиҳа сўраганим сабабли, айтдиларки, шунинг ўзи фотиҳадир, (яъни) азизларни йўқлаганликнинг ўзи фотиҳадир. (Унинг) улдуғ исм ва номларини сўрашни қанча истасам ҳам, андиша халакит бериб, сўрай олмадим. Бу воқеадан ўзимга келганимдан сўнг, отамнинг оёқларини ўпиш учун йўналдим. Хонақоҳнинг эшигидан киришим билан (у) кўзларини очиб ширин сўз билан, табассум қилиб, муборак бўлсин, дедилар ва айтдиларки, бу воқеада восита бўлган, азизлар томонидан элчи бўлган (у киши) азиз Хожа Носириддин Абунасер Порсо, Тангри унинг сирларини сақласин, эди.

* *Муштахок* – орзу этувчи, хоҳишчи.

Мен бу воқеа (хурсандчилиги)дан ўрнимдан (сапчиб) турдим ва отамнинг оёқларига йиқилдим; шарафли оёқларини ўпишга ошиқдим; камоли шараф ва бахтиёр бўлдим.

Алқисса, ўша (ойнинг) йиғирма тўртинчисида⁸²⁷, панжшанба кунни саҳар(да) ул ҳазратда тамомила беҳушлик рўй бериб, ўзларидан кетиб қолдилар ва (бир оз ўтиб) яна асл ҳолатларига келдилар. Ҳазрат маҳдумзода отаси пешонасидаги ўзгаришни кўрганидан сўнг, унинг ҳам ахволи ўзгарди. Аммо ниҳоятда итоаткор ва оғир бўлганлигидан, қанчалик қийин бўлмасин, жойидан кўзғолмади. Қудсимаоб жаноб ул ҳазратнинг ахволи ўзгарганини кўргандан сўнг, мулоимлик билан (ундан) хол (-аҳвол) сўради. Хожазода (бундай) дедилар: умрим давомида атрофимдаги мулозимларга нисбатан (мен томондан) муносиб бир хизмат содир бўлган ёки бўлмаганлигини билолмадим. Шу хусусда (кўп) ўйлайман ва уятдан бошимни кўтаролмайман. Ул ҳазрат (Хожа Ислом) дедиларки, сиздан бизга нисбатан бўлган фарзандлик тариқаси ва хизматкорлик вазифаси қанча бўлган бўлса, умид қиламанки, мен шунчалик сиздан розиман, (ўйлайманки,) Тангри ҳам (сиздан) рози бўлади. Тонг ёришига яқин бўлганида хожаларнинг, уларга Тангрининг раҳмати ва розилиги бўлсин, муқаддас йўлларига риоя қилиб, фоний саройдан абадий манзилга кўчиш вақтида (Тангрининг) исмини зикр этиш билан машғул бўлди. (Ул ҳазрат) дедиларки, асҳоби исми зот⁸²⁸нинг (номини) баланд қилиб тилга олсинлар. (Тангрининг исмини) зикр қилиб турган вақт(им)да ул ҳазратнинг пок руҳлари асл жойига кўчди ва жисмоний боғланишларига қарамасдан, юзларини муқаддас тарафга қаратдилар; замон ва маконнинг танглигидан пайғамбар ва содиқ дўстларнинг қароргоҳи (бўлган) жаннатнинг тўриси кенглигига кўчдилар.

Н а з м:

Бу кун қандай хуррам кунки, бу вайрон
манзилдан кетдим.
Жон роҳатини истаб жонон изидан кетдим.
Унинг юзи муҳаббатидан зарра каби рақсга
тушаман.
Токи қуёш чашмаси лабигача чарақлаб
бораман.

Бу ходисанинг содир бўлиши асҳоб ва аҳобларнинг хотирига изтироб селини ёғдирди;

(бундан) ақл эгаларининг басират ойнаси ва ёшу қариларнинг сирлар лавҳаси хиралашди.

М а с н а в и й:

Бу ғуссадан кўзлар селдек бўлди.
Баҳор вақтида ёғадиган ёмғирдек бўлди.
Дод-фарёднинг кучлигидан фалакнинг
кулоғи қар бўлди.
Жаҳон бу воқеадан фарёдга келди.

Жаҳонни ёқувчи хоқон (Абдуллахон) шу кун(ёк) бошқа биродар ҳамда қолган амир ва аркон (давлат)лари билан Ромитон мавзеига (етиб) келди ва бу мудхиш воқеанинг содир бўлганлигидан дили танг ва ғамгин бўлди; кийимини (мотам либосига) алмаштириб, барча султон, хоқим, иззатли ақобирлар, улуғвор амирлар, вазирлар, хос ва авомларига ҳам кийимларини алмаштиришни буюрди. (Шу манзилда) қайғу ва таъзия палослари тўшалди. Ўша жойда шу қадар (кўп) халқ тўпландики, бундан бурун ҳеч қачон (бундай кўп халқ) кўрилмаган эди. (Хоқоннинг) ўзи ҳазрат маҳдумзодаи аъзам (Хожа Саъд) билан бирликда гавҳар ёғдирувчи тилини қайтишга илтижо қилиш қалимаси, яъни «бизлар Тангриники ва унинг томонига борувчилармиз»⁸²⁹ (ояти) билан очди. (Ҳазрат Хожа Ислом) шариат расми билан ювиб-тараб кафанланди ва тобутга солинди. Уни Искандар нишонли хоқон (ўз) давлатининг арбоблари, улуғ амирлар ва зодагонлари билан елкаларига кўтардилар ва жаноза ўталгач, (уни) муаттар мозорга элтдилар ва маърифат дарёсининг гавҳарини тупроқ садафига топширдилар. Таъзия маросими тугагач, ул ҳазратнинг Тангрининг марҳамати тўла руҳларини шодлантириш учун хатмлар қилдилар ва фақир, ғариб ва бошқа мухтожларни кўп садақалар билан баҳраманд қилдилар. Тўртинчи кунни от, хўкиз ҳамда бир қанча қўйлар сўйиб (турли таомлар) пиширдилар ва (эл олдига) дастурхонлар ёздилар ҳамда турли-туман таомлар ва мевалар тортиб (унинг ҳақиға) ош бердилар. Аъло ҳазрат барча улуғлар ва уламолар билан тўла бўлган ўша йиғилишда жаноб мағфиратпаноҳнинг содиқ халафларини ихлос ва эътиқод билан мажлисининг тўрига ўтқазиб, мамлакат ва (тамом) атрофдан келган барча улуғлардан юқорига ўтқаздилар. Ўзи (эса) азадорларнинг ёнига келиб ўтирди; (жон) фидойилик камарини белига боғлади ва ўша мажлисда тик туриб ҳазрат хожазодани

мусибат либосидан чиқариб, фахрли либос кийгизди⁸³⁰. (Азага) келган бошқа ақибирлар ва аёнларни ҳам таъзия кийимидан халос қилиб, маълум либослар кийгазди. У буюк воқеада бир қанча шоир ва фозиллар тарих ва марсия ёзиб, фазилят аҳллариининг кимё асарли назарларига тақдим этдилар. Шу жумладан, шоирларнинг нафис нафаслиси ва малоҳатли, одобли ва (яхши) хулқли мавлоно Мушфиқийнинг қуйидаги тарихи (ҳам бор):

К и т ь а:

Хожа Жўйборийнинг (бу) жаҳондан кетиши билан

Ҳақиқат жўйборида сув қолмади.
Ақл унинг вафоти тани тарихи учун
«Тариқат эгаси султон» (жумласини) ёзди⁸³¹.

(Фақири ҳақирнинг) анбар қалами у улур киши марсиясида қуйидаги байтларни назм ипига тизди:

Эй кўнгил, жаҳон аҳлининг биноси (у қадар) мустаҳкам эмасдир.

Фалакнинг беш кунлик меҳрининг эътибори йўқдир.

Жаҳон уйига ишониб (асло) оёқ қўйма,
Чунки асоси чириган бу хона мустаҳкам эмасдир.

Фалакнинг муҳрига етарли нақшлар ўйилиб ёзилган.

Жаҳон вайронаси турадиган жой эмасдир.
Бу хатарли водий турар жой эмасдир.
(Шунинг учун) казо ўз муддаосига мувофиқ амал қилди.

Бу масалада кишининг музтарликдан бошқа (иложи) йўқдир.

Ўлим ҳақ ва ажал ҳаммани йўқ қилувчи бўлганидан,

Дил замон хавфининг фироқида (мутлақо) чидамсиздир.

Афсуски, (энди) ер ва осмоннинг муктадоси қолмади.

Карам дарёси, умматлар имоми жаҳонда қолмади.

У жаҳоннинг комили камол олаmidан ўтди.
Замоннинг қутби кетиб, жаҳоннинг улуғи қолмади.

Йўл тонишни талаб қилиш ундан бош тортди,
Толибларнинг матлуби ва муршидларнинг бошлиғи кетди.

Шараф сандиғи иқбол гавхаридан бўшаб қолди,

Бахт бурчида қирон эгаси юлдуз қолмади.
Жаҳоннинг кулоғи гавҳар зирагидан ажралиб (қолди).

(Энди) фазл кони ва дарёсига гавҳар сочувчи лаб қолмади.

Умр ариғидан унинг сарви қомати узоқлашиб кетди.

(У энди) жаннат бўстонида Кавсар лабидан жой олди.

Қани (энди) у мақсадларнинг ниҳоятига етиш?
(Ва) дил кўзи билан мақсуд махбубини кўриш.

Қани у филнинг вақтга ваҳшат солувчиларидан хуркиш?

(Ва) азал жамолининг жилваси билан ором олиш?

Қани у (мақсудга) етишиш орқасида талаб ипига уланиш?

Дилни ўкситиш ва тўсиқлардан ўтиш.
Қани (энди) ҳиммат майдонига кадр отини суриш?

Ва (унинг) узангисида саодат элчисининг чопиши.

Ҳарам тарафидан хонақоҳ томон кетиш (қани?)

Ва ҳар тарафдан махбубларнинг дуосини эшитиш.

Во ҳасрато, камол аҳлининг қибласи кетди.
Умматлар ғавси, хол аҳллариининг мумтози кетди.

Бу воқеа қиёмат кунидан бир аломатдир.
Шундай бузрукворнинг ўлиши қиёмат нишонасидир.

У шарият устуни бақо уйига жўнагандан сўнг,
Бошқа умр биноси истикоматдан холидир.
Асҳобларга муносиб жон таслим бўлди.

Бу ғамдан саломат киши маломат топади.
Ислом устунининг умр хати қисқа бўлди.

Хулоса шулки, дунё турадиган жой эмасдир.
Фаришта хулқли (хожа) жаҳондан кўчдики,
Ундан машриқу мағриб каромат нақш билан тўлган эди.

Ажал уйқуси кўп кўзларни беркитган бўлса хам,

(Лекин) ҳеч ким бундан мушкулроқ воқеани кўрган эмас.

Яқин йўлда унингдек бирор муршид йўқ эди.
У кетди ва унинг юксак ўрни тубанда қолди.

Унинг сўзига киши қандай эътироз билдиради?

Агар ҳақ лутфи ер юзини ўз муҳри остида тутса.

(Ул жаноб) маърифатга тушган замонда,
Ҳамма нозик нарсаларни текширувчилар жаннат томонга равон бўлдилар

Дин султони Мухаммад Ислом куббат
ул-исломдан жаннат томонга равона бўлганда,
Мен фақирнинг фикрича, унинг вафот этган
йили тарихи,

Подшоҳи кишвари Ислом⁸³²га тўғри келади.
Эшикларнинг кушойиши Туби дарахти
соясига келганда,
Унга «бундай (ҳолатда дунёдан) ўтиш қандай
яхши», деган хитоб келди.

Эй Парвардигор, (у) буюк садрларнинг
боғбони бўлсин.
Жойи доруссалом боғи*нинг тўрисида
бўлсин.

Агар (у) доруссурур** томонга ташриф
қилган бўлса,
(Тангри) унинг кадр ва шараф натижасини
доимий қил(син).

(А)Бубақр Саъд замон имоми, даврнинг
фаҳри,
Иззат авжида, шараф буржида доимий
бўлсин.

Уни мақташ ва таърифлашда мен паришон
холга

Унинг лутфи эртаю кеч мададкор бўлсин.
Ожизликдан ўзимни унинг хоки ҳисобладим.
Бу жаҳонда (у) менга эҳтиромнинг сабаби
бўлсин.

Унинг ҳақида сўзим дуо билан тугади.
Дуодан бошқа қўлимдан нима (ҳам)
келарди?

Рубоийят тарих:

Хожа Жўйборий соҳибҳол бўлди.
Иқболи комиллигидан жаннат томон мойил
бўлди.

Унинг билан камол доимо фахрланарди.
Шу сабабдан (унга) тарих «фаҳри камол»⁸³³
бўлди.

**ДАРВИШХОННИНГ ЯХШИ МАҚТОВГА САЗОВОР
(БЎЛГАН) ҲОҚОН АБУЛҒОЗИЙ ИСКАНДАР
БАҲОДИРХОННИ, ТАНГРИ УНИНГ МАМЛАКАТИ ВА
САЛТАНАТИНИ ЖАННАТ(ДАЙ) ҚИЛСИН, ТАБРИКЛАШ
ВА (У БИЛАН) УЧРАШИШ УЧУН ТОШКЕНТ
ВИЛОЯТИДАН (БУХОРОГА) КЕЛИШИ**

Тангрининг мадади билан қувватланган ва
чексиз шараф билан мушарраф қилинган Ис-
кандар нишонли ҳоқон Абулғозий Искандар ба-
ходирхон хонлик тахти ва жаҳонбонлик курси-

* Доруссалом боғи — афсонавий боғи Эрам.

** Доруссурур — тинчлик ўғли.

сига ўлтиргандан ва унинг офтобдек тобланув-
чи байроқларининг маҳчаси раъийят ва авом
бошига тушгандан кейин назм: *У одил (под-
шоҳ) тахтга чиқиб, Бошига шоҳлик тожини
қўйгач, Ул номдор шоҳ даргоҳига (Ва) Искан-
дар номли комкор ҳузурига Жаҳон подшоҳла-
рининг бариси ошиқдилар. Ер ўпиб узугига кўз
бўлдилар* машҳур подшоҳлар ва Жамшид қуд-
ратли шахриёрлар ихлос ва камоли муҳаббат-
дан (унинг ҳузурига) етиб келдилар ва (ҳоқон-
нинг) оёғини ўпиш шарафига муяссар бўлиб,
(унинг) аскарлари, мулозимлари, хизматкорла-
ри ва яқинлари каторидан жой олдилар. Олам
акобирлари ва одам болаларининг пешонаси ул
қудратли жаҳонпаноҳ ҳазратнинг тобелик осто-
наси ва итоат бандига қўйилди.

Назм:

Ўжарларда (энди) журъат қайда?
(Энди) оёқларини дарвозадан ташқари қўйиш
(қайда?)

Пахлавлонларда (энди) куч қайда?
(Қани энди) сенга қарши (бирортаси) бош
кўтарсин-чи!

Шарафли (ул) даргоҳнинг тупроғи Эрон ва
Турон учун саждагоҳ бўлиб, (у ерга тўшалган)
кутли палос замон ҳокимларига саждагоҳ бўлди.

Назм:

Қаерга қўл узатмагин, (у ерда)
подшоҳларнинг лаби бўлиб,
Қаерга оёқ қўймагин, (у ерда) садрларнинг
боши турар эди.

Шу вақтда Тошкент томондан Наврўз Ах-
мадхоннинг ўғли Дарвишхон ҳузурига узоқ муд-
дат ва замондан бери ул мамлакатнинг жумла-
тул мулкларидан бўлган тўғри фикрли ва тад-
бирли амир Али Саъид, (Тангрининг) қувват-
лаши билан, юксак шонли ва Кайвон нишонли
(Искандар)хоннинг остонасига келиб, ширин қа-
лима ва ёқимли иборалар билан элчилик вази-
фасини адо этди ва тамом тавозеъ билан холис-
ликни изҳор этиб, содиқлик қоидаларини ўз ўр-
нига қўйди. «Ўтган нарса ўтди» (мақоли) у
келтирган хабарнинг хулосасидир. (Мисра): *Ўт-
ган нарса ўтди, ўтганини (асло) ёдга олма.*
Ҳозирда фақир давлатхоҳлик мақомида ўлти-
риб, (унинг) амру фармон ҳамда таҳқиқлаш-
рига бўйсунмиш камарини боғлаб, келишиш йў-

лига (махкам) туриб олгани, дўстлик йўлини тутишни ва келишиш йўлида туришни мунтазам ҳисоблаб, хутба ва суккани саодатфаржом ва қутли ноиб жаноб (Абдуллахон)нинг буюк оталарининг номи ва исмлари билан безатганини эшитган вақтдан бери, ҳамиша табриклаш учун умид юзини фалак мартабали даргоҳга қўйишни истади, токи энг зарур тилаклар ва азиз мақсадлардан бўлган шарафли учрашиш саодатига ҳамда иззатлик ва латиф гаплашиш давлатига (эришиш) юз кўрсатсин.

Аъло ҳазрат бу хикояни тинглагандан сўнг элчига турли иззат-икром ва ҳурмат-эҳтиромлар кўрсатди; (Дарвишхонга) бирдамлик ва дўстлик бобидаги (сўзлар)ни топширишни буюриб, тўлиқ иззат-икром билан чопорни жўнатди. (Ўзининг) хослари жумласи ва махсуслари тўдасидан бир кишини (унга) қўшиб (Тошкентга) юборди. Равшан дилли котиб бир марғуб мактуб (ҳам) ёзиб, (уни) меҳру муҳаббат тўла сўзлар билан тўлдирди. Чопор дарвиш нишонли Дарвишхон ҳузурига қайтиб боргач, мамлакатни тартибга солувчи жаноб Дарвишхон иззату икром ва эҳтиромни ниҳоятига етказди ҳамда сулҳ ва хурсандлик одатини, меҳри вафо қоидасини мустаҳкамлади; (хондан) хат олиб келган (киши)га шохона кийимлар ва йўрға отлар иноят қилиб, (унинг шарафига) хусравона базмлар ва подшоҳона мажлислар қургандан сўнг (унга) қайтиш учун руҳсат қилди. (Аъло) ҳазратнинг элчиси бир неча кундан сўнг (ҳусни) оламни ёндирувчи хоконнинг даргоҳига шод ва хурсанд бўлиб қайтди; дарвиш табиатли хоннинг ул ҳазратга нисбатан кўрсатган ихлос ва садоқатларини (бирма-бир) гапириб берди.

971 йил зулкаъда ойида⁸³⁴ Дарвишхон Тоҳир султон ва Қосим султон каби биродарларидан баъзилари билан бирга Искандарфармон хон билан учрашишга жазм қилиб Бухоро томон йўналди. Унинг келиши хабари шарафли қулокка етиши билан, аъло ҳазрат (Абдуллахон) дастлаб саодатли биродари Ибодулла султонни бошқа аркони давлат ва аъёнлар билан бирга (унинг) истикболига жўнатди. Ўзи ҳам барча улдуғ ва эътиборли кишилар билан у яхши сифатли подшоҳни кутиб олиш учун жўнади. Азюват деган мавзеда (у билан) учрашди ва жамшид мартабали у икки подшоҳ бир-бирини кўриши билан хурсандлик изҳор қилиб, ой ва қуёш каби саодат буржида учрашдилар. (Сўнг) хушдил ва хурсандлик билан отланиб у жойдан

шаҳарга (Бухорога) юзландилар. Дарвишхон Чортоқ кўриғида қолиб, (аъло) ҳазрат шаҳарга ташриф буюрдилар. Иккинчи куни ул ҳазрат (Абдуллахон) «меҳмонни ҳурматлаш лозим» (деган қоида)га риоя қилиб, Дарвишхоннинг ўрдасига борди ва (у) билан бирликда шаҳарга келиб, Бухоронинг олий арки ичкарасида Искандарнишон хон билан учрашди ва латиф ўлтириш шарафига ва камоли шарифларнинг суҳбатларига муяссар бўлди. Хонсолар⁸³⁵ хилма-хил таомларни тортгандан сўнг, Искандарфармон ҳазрат тўла мурувват ва марҳамат юзасидан унга иззату икром кўрсатди ва махсус либос, йўрға от, зарбофт тўн, қимматбаҳо тошлар билан безатилган тож ва бошқа подшоҳларга лойиқ нарсалар ҳадя қилди. Унинг мулозим, тобеъ кишилари ва яқинларига ҳам чопонлар бериб, уларнинг кўнгилларини шод қилди. Дарвишнишон хон ўзи ҳусусида қилинган (бу) иноят ва марҳаматларни кўриб «кошки эди, Танграм мени мағфират қилиб, ҳурматли кишиларнинг қилганини қавмим билса эди»⁸³⁶ (оят)и мазмунини зоҳир қилиб, (ўзининг) ҳол тилини қуйидаги мақолга очди:

Н а з м:

Банданинг аҳволи қайтадан (унинг) қўлига кирди.
 Маишату тинчлик асбоби янгидан муҳайё бўлди.
 (Илгари) номсиз бўлган эди, лекин хоннинг лутфи билан,
 Шавкати қайтадан кўтарилиб, янги шухратга эга бўлди.

Иккинчи куни ҳазрат соҳибқирон дарвиш нишонли хоннинг зиёфати учун даргоҳнинг камарбасталарига базм ва хурсандчилик асбобларини ҳамда тўй ва шодлик анжомларини тайёрлашни, шодлик палосини ва хуррамлик дастурхонини ёзиб, айшу ишрат соябонини зўр ҳавас ва тиришиш билан Қайвон айвонигача кўтаришни буюрди. Шунинг учун мажлис ташаббускорлари хизмат камарини боғлаб, амир Турум дўрмоннинг чорбоғини базм учун ҳозирладилар. Ўша жойда чакқон фаррошлар қутли макон (хокон) учун қуёш чўққиси билан ёнма-ён турган булут каби баланд саропарда тикдилар.

Б а й т:

Бири бир неча танобни эгаллаган эдики, унинг бурчидан (худди) қуёш чиққандай

Мохирлик билан бир гумбаз кўтарилдики,
(Худди) жахон олам устига соя солгандай.
(У) шундай бир харгоҳ эдики, усти кўм-кўк
(осмон) гумбазига тегиб турарди.

Шунга ўхшаш бошқа шахзодалар учун ҳам
шу қадар (баланд) чодир, саропарда ва боргох-
лар қурдиларки, (худди) ер юзини юлдузлар
коплагандай бўлди.

Н а з м:

Чодир ва боргохлардан ҳамма тоғу
биёбонларни,
Ярақлаган юлдузлар тўлдирган (бир) гумбаз
дейсан.

(Аъло хазрат) базм кунини бутун хос ва
авомга хабар қилиб, дўстлик мажлисини ва хур-
сандчилик палосини ёзди; бахт нурлари ва хур-
сандчиликнинг равшан ифодалари (бутун) кои-
нотда ярақлади.

Б а й т:

Шодлик, хурсандчилик шу қадар тарқалдики,
Ғамнинг расми замондан йўқолди.

(Дарвиш)хон беҳиштмонанд мажлисда ва фа-
лак зийнатли базмда Искандар савлатли хазрат
хон билан иззат курсисига ва ҳашамат сунъчи-
ғига ўлтирдилар. Муштарий юзли, Зухра
пешонали гўзал махбублар у боргоҳ атрофига
нур ва ёруғлик бағишладилар.

М а с н а в и й:

Дилбарлар шоҳ атрофини хар томондан,
Ой атрофидаги юлдузлардек қуршаб олган
эдилар.

Қиймат тошли тожни бошига қўйиб,
Зарбофт тўнни устига қийиб,
Белига қиммат баҳо тошлар терилган камар
боғлаб,

(Хонлар) белигача гавхарга фарқ бўлган (эди).
Сурайё каби ҳамма бир ерга тўпланиб,
Хизмат учун оёқ устида турдилар.

Арқони давлатлар, мулк ва миллат аёнла-
ри, шунингдек, бошқа подшоҳ остонасида ту-
рувчилар ва қолган қудратли кишваристонлар
хурматларига қараб мувофиқ ва муносиб бўл-
ган (ўринга) ўлтирдилар⁸³⁷.

(М а с н а в и й):

Лашкар бошлиқлари, номдор амирлар.
Хар бири хурматига қараб ўлтирдилар.
Хаммалари азиз ва ёқимли чехра билан
келдилар.
Барчаси хушдил ва айш сурувчи (бўлиб)
келдилар.

Зухранаво созандалар камонча ва қонуннинг*
мавзун нақорати билан ошиқлар дилидан хафа-
лик зангини кетказдилар. Офтоб юзли машшоқ-
лар жонни олувчи нағмалар**, чанг ва уд садо-
лари билан муқобилларни сажда қилишга олиб
келдилар. Хусусан, замоннинг ягона (созан-
да)си, уд ва чилторнинг нодир (уста)си устод
Алидўст ниҳоятда хушовозлик ва ғоятда нағма
пардозлик билан кўк гумбазини рақсга туши-
риб, дил аҳлларига умр озуқасини етказиб бер-
ди ва жонларига ширин-шарбат овози билан ман-
гу ҳаёт тоттирди.

М а с н а в и й:

Беҳишт каби бир базм қурдилар.
Ер бир қултум ичиб, анбар исли бўлди.
Барбат*** ва танбур нағма қилганда,
Май шипаси ҳайратдан оғзини очди.
Захма**** фасих тили билан тилга келди,
Созандага (хуш) овози билан ёрдам берди.
Чилдирма, доира, нағма чалди.
Унинг гардиши осмондан тушди.
Худди чарх камари қўнғироқ таққанга ўхшаш,
Камарига ўрни-ўрнида қўнғироқ таққан эди.

Ул доргоҳнинг дастурхончилари турли ла-
зиз таомларни тайёрлаб тортдилар. Ўша хур-
сандлик мажлисида шира ва турли таомларнинг
қўплигидан «уларнинг маълум ризқи бордир.
У ризқ мевалардан иборатдир»⁸³⁸ (ояти)нинг
шодликни орттирувчи мазмуни халойиқнинг ди-
лига етди ва «унда нафслар хоҳлайдиган ва
кўзлар лаззатланадиган (хамма) нарса бор»⁸³⁹
(ояти)нинг мазмуни қатта ва кичикнинг хотир
ва дилларида ўрин олди.

М а с н а в и й:

Хонсоларлар хизмат учун (белга) камар
боғлаб,

* *Конун* — музика асбобларидан бирининг номи.

** *Нағма* — оҳанг, куй, мақом.

*** *Барбат* — қўбизга ўхшатиб (ўрдак шаклида) ясалган
қадимий музика асбоблардан бирининг номи.

**** *Захма* — уруш, зарб; танбурни чертиладиган асбобнинг
(ноҳун) номи. Бу ерда умуман чолғу куйи.

Дастурхончилик ишидан бир лахза (хам)
бепарво бўлмадилар.
Дам-бадам (базмгохдан) кетиб,
Кўплаб ҳисобсиз турли таомларни
келтирдилар.
Базмнинг ҳаммасида дастурхонлар тўла
безалган.
(Нозу) неъматдан нимани кўнгиш хоҳласа бор.
Товоқлар турли мевалар билан тўла,
Бу жиҳатдан (базм) жаннат боғидан ўтган эди.

Бу дилни очувчи мажлис тамом зийнатлан-
гандан сўнг, ул ҳазрат дарвиш нишонли под-
шоҳнинг (Дарвишхоннинг) олий шаънига муно-
сиб зарбофт чопонлар ва турли соф марварид-
лар билан яраклаган зар нақшли камарлар тор-
тиб, чакқонликда осмоннинг кўк отини йўлда
колдирадиган, шамолдек елувчи отларни берди.

М а с н а в и й:

Сабо каби тез чопар (отнинг) жиловини
(унга) тутқазди.
(Хатто) яшин (хам) юришда ундан ортда
колди.

Юришлари дев ва суратлари паридек,
(От) тоғ каклиги каби жилвага тушди.
Чопганда гоҳ сарсар* билан гаров боғлаб,
Махбубларнинг васлидай тез кетувчи бўлди.

(Хон) қолган шахзода, амир ва улўғларни
(хам) мўл-кўл неъматлар ва яхши либослар би-
лан сийлади ҳамда зарбофт чопонлар ва безакли
тожлар билан мамнун қилди. Томошасидан ақл-
лар шошиб, кўзлар тинадиган (бу) базм тамом
бўлгандан сўнг, дарвиш нишонли хон ҳазрат со-
ҳибкирон билан бахтиёр ишларни қўлга олиш ва
салтанат ҳамда подшоҳликдаги муҳим вазифа-
ларни тартибга солиш ҳусусида (ўзаро) аҳду пай-
мон туздилар ва (уни) имон билан таъкидлаб аҳдни
бузишга барҳам бердилар. Шундан сўнг, шундай
садоқат билан ҳазрат (Дарвишхон) қайтиш жи-
ловини буриб, асл ватанига (Тошкентга) жўнади.

**ОЛИЙАНЖОМ МАДРАСА (ҚУРИЛИШИ)НИНГ
ТАМОМЛАНИШИ ВА (УНДА) ҚАРОМАТЛИ УЛАМО ВА
БАЛОҒАТ ИНТИЗОМЛИ ФАСИҲЛАРНИНГ ДАРС
БЕРИШЛАРИ**

Басират арбоблари ва хабар аҳлларига рав-
шан ва ойдин бўлсинки, «(Тангри) хоҳлаган
кишини иззатли қилади»⁸⁴⁰ (ояти)нинг хос чо-

* Сарсар — совуқ, кучли шамол.

пони ва «уни юкори ўринга кўтардик»⁸⁴¹ (оя-
ти)нинг мансуб либоси инсон зотининг ҳаммаси
коматига (хам) тўғри келавермайди. (Мисра:)
*Шу иш (илгари) давлат (хусусида бўлиб),
энди (навбат) инсонга келади.* Магар уни
Парвардигорнинг ёрдами ва (унинг) чексиз қув-
ватлаши билан «(Тангри) уни оламга (подшоҳ
қилиб) сайлади»⁸⁴² (оятининг) рақамини унинг
давлат пешонасига ёзилса ва унинг саодатли
юзини «унга ихтиёр қилиб, тўғри йўлга сол-
дик»⁸⁴³, оятининг қутли зийнати билан безалса-
гина (у давлатни бошқариш ишига) лойиқ бў-
лади.

Бу ҳикоятни таҳрир қилишдан мақсад шул-
ки, жаҳонгирлик майдонининг шахриёри (Аб-
дуллахон) Парвардигорнинг ёрдами ва осмон-
нинг қувватлаши билан мамлакатлардан кўпи-
ни ўз тасарруфига олиб, меҳрибончилик расм-
лари ва марҳамат қонунларини тартибга кел-
тирди. Раъийятпарварлик(нинг) мавжуд маро-
сими ва одиллик қоидаларини ўрнига қўйди.
Унинг қутлуғ замонидан равнақи кундан-кунга
зиёда бўлаётган касбу ҳунар ишлари ривож топ-
ди. Фазлу дониш ҳам бенихоят ўсди. (Илгари)
қурий бошлаган илм ва камол ниҳоли у тарбия-
лаётган ёмғир томчилари баракотидан кун са-
йин яшнади. Умид ва тинчлик гулзори унинг
эхсон ва саховатидан бирин-кетин кўкарди ҳам-
да сероб бўлди. Унинг марҳамати шамолидан
ислом гулшанида ҳар куни хурсандлик ғунча-
лари очилди. Унинг азиз булутидан замон ча-
манида ҳар соатда фазилат ниҳоли бош кўтар-
ди. Ул ҳазратнинг ғолиб давлати ва зоҳир иноя-
ти баракотидан у мамлакатларнинг кўпчилиги
илмлар булоғи ва фазилат ҳамда ҳунар ман-
баига айланди. Хусусан, қуббат ул-ислом Бу-
хоро, (Тангри) уни офат ва балолардан сақла-
син, аъло ҳазратнинг келиши билан дин уламо-
ларининг тўпланган жойига, яқин арбобларнинг
матлаига, авлиё ва покиза (киши)ларнинг қиб-
ласига, улўғ ва марҳаматлиларнинг Қаъбасига,
такво аҳлларининг маркази, обид ва зоҳидлар-
нинг омонлик жойига ҳамда ақтоб ва автодлар-
нинг* масканига айланди.

К и т ь а:

Подшоҳнинг ҳукмронлиги замонидан
Бухоро олий жаннатдек яшнаб кетди.
Жам (қудратли) Абдуллахоннинг
Тангри мулкини абадий қилсин, омин!

* Автод — зўр авлиёлар.

Хоқон (ўз) давлатининг қуввати билан мамлакатни кенгайтиришни, Мустафо шариатини олий (қилиш) ва пайғамбарлар миллатининг байроғини баланд кўтаришни ҳамда пайғамбарлар ворислари бўлган уламолар табақасига ривож беришга интилди. Шунинг учун (ҳам) уламоларнинг мустаҳкам ўрни бўлган Бухоронинг ташқи қалъасида, шаҳарнинг ғарб тарафида, Хиёбон кўчасида ул ҳазрат кўрган бинолардан бўлган Хон ҳаммоми қаршисида 974 йилда⁸⁴⁴, тоқилари баланд, гумбазлари юқори ва икки қаватли, (кўп) ҳужралардан иборат бўлган олий мадраса қуришни буюрди. Унинг асосини ниҳоятда мустаҳкам қилдилар. У қутли бинонинг зохири раббоний уламолар калбидай нуроний бўлиб, ичкараси (эса) Байтул ҳаромнинг (Макканинг) зохириддек жудолик ва паришонликдан холи эди. «Такводорларга ваъда қилинган жаннат сифатли...» ояти⁸⁴⁵(нинг) далолати унинг хусусида (жуда) тўғри бўлиб, «уламоларнинг мажлиси жаннат бўстони дир» (мақолининг) мазмуни рост ривоят дир. Тарих 974 йилда, (яъни) баракотли вақтда (бу мадраса) тамом бўлиши билан, машҳур уламолардан бир қисми, чунончи, фозил, комил, даврнинг сараси, инсонларнинг пешвоси, машҳур салафларнинг* колдиги ва халафларнинг** муқтадоси мавлоно Поянда Мухаммад биринчидан, кейингиларнинг афзали, тадқиқ*** қилувчиларнинг акмали, халқларнинг садри, қози райис номи билан машҳур

(бўлган) қози Садиқ иккинчидан, (ва учинчидан), олий насабли, буюк нисбатли, илму камол қонунларини белгиловчи, фазилатларнинг жами, миллат, дунё ва диннинг қамоли жаноб мавлоно Мулло Амир, Тангри уларнинг сояларини толибларининг устига туширсин, сингарилар (мадрасага) мударрис қилиб тайинландилар. Дин бўстонлари уларнинг такво чашмалари ва фатво ховузларидан яшнади ҳамда сероб бўлди. Талабалар бутун куч билан ва илм аҳллари тўла истеъдодлари билан ҳамиша ўқиш-ўрганишга берилдилар. «Улар шундай кишиларки, на савдогарлик ва на олди-сотди уларни Тангрининг зикридан ғофил қилмади»⁸⁴⁶.

Б а й т:

Иккинчи тонгдай⁸⁴⁷ ҳаммаларининг ичлари пок бўлиб,
Кечаси жуда оз ухлар эдилар.

«Илм (шундай нарсаки) унга бутун умринини бермагунингча, сенга ўзининг бир қисмини ҳам бермайди» (ҳадиси) нақшини, «билимдонлар билан нодонлар тенг бўладими?»⁸⁴⁸ (ояти) билан ростлик саҳифасига ёзиб, ул ҳазрат инъомларидан кераклигини ва (уларга) яшаш учун зарур асбобларни дарс ва такрорлаш вазифалари каби тартибга солди. Бу — ёдлаш дир, албатта.

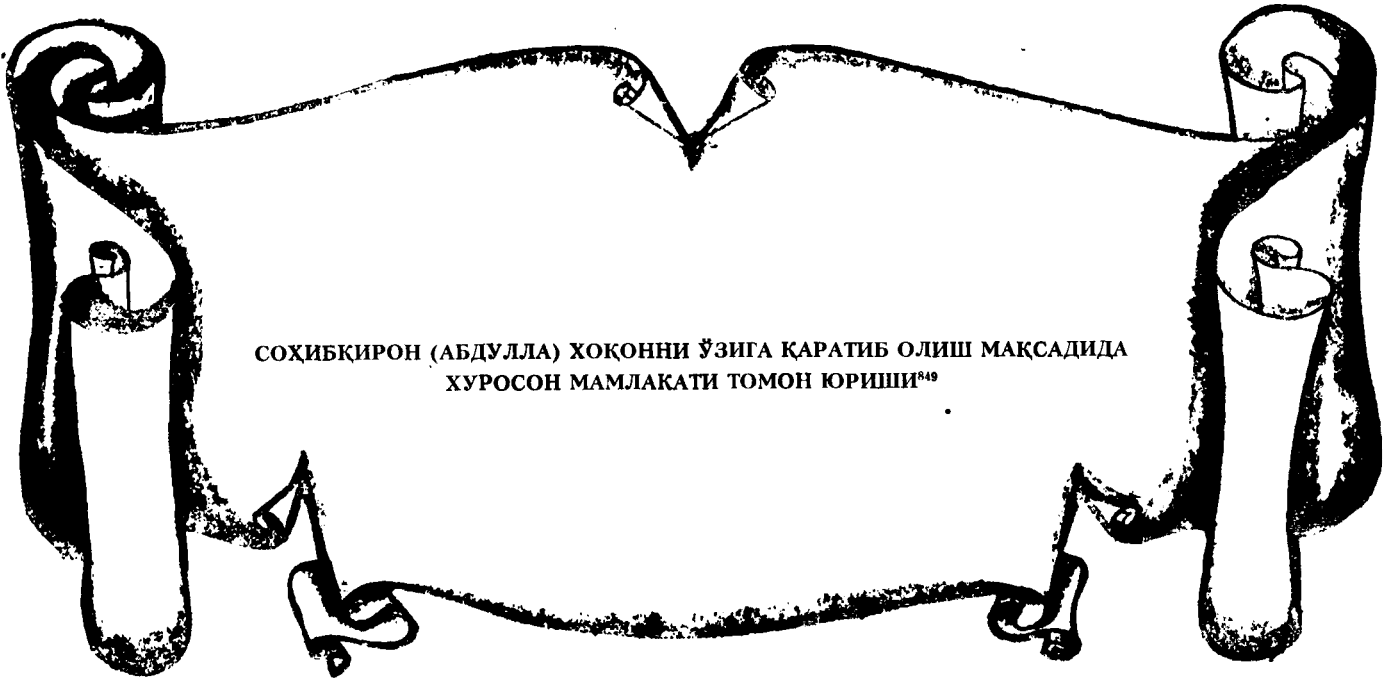

* Салаф - илгари ўтган улўф киши.

** Халаф - кейиндан келадиган; ўринбосар, авлод, зурриёд.

*** Тадқиқ - майдалаб, синчиклаб текшириш.

СОХИБҚИРОН (АБДУЛЛА) ХОҚОННИ ЎЗИГА ҚАРАТИБ ОЛИШ МАҚСАДИДА
ХУРОСОН МАМЛАКАТИ ТОМОН ЮРИШИ⁸⁴⁹

Эҳсонли Оллох таоло айтган: «Огоҳ бўл, хақиқатан (улар) Тангрининг гурухидирлар (ва) улар ғолибдирлар»⁸⁵⁰. Бу мўъжиз низомли жумла шуни билдиради: салтанат ишларининг таянчи унинг фармонига сўянган ва мамлакатнинг осойишталик низоми узлуксиз унинг аҳд занжирида бўлган Оллох таоло олий ҳиммати ҳақ динни мустаҳкамлаш (дан иборат) бўлган подшоҳнинг эғнига ғалаба ва зафар либосини кийдирди ҳамда ғалаба ва зафар тожини пайғамбарлар сайидининг, унга Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, шарриати фармонини бажаришга кўз тиккан номдорнинг бошига қўйди. Тангрининг одати азалда шуни тақозо қилган: кимки ислом дини туғини юқори кўтариш учун кина шамширини байроқ қилиб, кофир ва будга сифинувчилар байроғини тубан қилиш учун паҳлавонлик қўлини иззат ва жиҳод ханжари билан кўтарса, албатта, шайтонлар гуруҳи устидан ғолиб чиқади ва «ҳизби Оллох» лақабини олишга сазовор бўлади⁸⁵¹.

Бу ҳикояни муқаддима қилишдан ва бу ривоятни келтиришдан мақсад шулки, аъло ҳазрат (Абдуллаҳон) доимо жаҳон кезувчилик орзусини бошда тутиб, мамлакат олувчилик туғини кўтарарди. Бу — (хусусан) куфр тўзони кўзволган ва зулм қоронғулиги (босган) ҳамда

бир неча Тангрини тан олиш авжига чиққан мамлакатга қарши айниқса намоён бўларди. Шунинг учун (ҳам унинг) шарофатли хотирлари узок вақтлардан бери зулмат ва жаҳолат таъсири остида қолган Хуросон⁸⁵² томон мойил бўлди. (Нияти) ҳаракат ғуборини кўтариб, фитна гардини ётқизиб, кина ханжарини (қиндан) чиқариш эдики, (токи) зулм ва ширк⁸⁵³ пичоғи кинида қолсин.

Алқисса, ул мамлакатга юришга қарор қилиб, фахрли вожиб ул-изъон⁸⁵⁴ фармон бўлдики, Баҳром савлатли товочилар⁸⁵⁵ ва шер қудратли паҳлавонлар теварак-атрофга (қараб) чопдилар ҳамда фалак мартабали аскарлар ҳозирлашга ҳаракат қилиб, тезда юқори даражали остонани ўпдилар. Теварак-атрофдан кетма-кет юлдуз (мисол) сипоҳ Кайвонпаноҳ даргоҳга келиш ва (хоқон билан) учрашиш кадр-киммати га ҳамда (унинг олдида) ерни ўпиш шарафига эришгандан сўнг ул ҳазрат тўққиз юз етмиш тўртинчи йилнинг охирларида⁸⁵⁶ ислом туғини баланд (кўтариш), кофирлар байроғини тубан қилиш ва Таҳмосп⁸⁵⁷ билан урушиш учун Хуросон томон юрди. Ҳазот ва жиҳод⁸⁵⁸ камарини ғоятда ғайрат билан жон белига боғлаб, иззат ва улғуликнинг маркази ҳамда давлат қуёши ва иқболнинг матлаи бўлган Бухоро мамлакатидан жўнади.

М а с н а в и й:

Жам(шид) қудратли шоҳ, фалак ёрли хокон
Кўп халқ билан шаҳардан чиқди.
От устидаги у хушчехра шоҳни,
(Гўё) фалак авжидан қуёш бош чиқарди,

дейсан.

Бахт ва давлат унга ҳамроҳ бўлганидан,
Саодат унинг олдида югуриб юрувчи бўлди.
Урушмоқ учун елкасига қалқон олди.
Чидамли қўлига камон олди.
Унинг табарзини ойнадек (яфқираб),
Унда зафар юз кўрсатар эди.

Унинг найзаси фалак авжига йўл олди.
Охири ундан ойу қуёш тешилди.

Жаҳонга машхур бўлган унинг камони,
Маҳбубларнинг қошидек чимрилган эди.
Туғлар (эса) жингалаklarини ёзиб,
Анбар сочувчи зулфлари билан ноз

килардилар.

Болалар каби қўлини елкасига қўйиб,
Довул нола қилган ҳолда жойида сакрарди.
Най овози хушни олиб кетувчи бўлиб,
Дилни торож (килиш учун) қулоқ йўлидан

келди.

Байроқ фаришта канотига эгизак бўлиб,
Ўшандай каноти билан осмонга кўтарилди.
Байроқ бошидаги ойдан итоатсиз фалак,
Кинадан наълини оловга отди.
Бундай ҳашамат билан довиюрак шоҳ у ердан,
Ой каби манзилма-манзил юрди.
Суворийлар Жам(шид) мартабали султоннинг
атрофига (тўпланиб),

Сурайё ой билан яқинлашгандек бўлди.

Паҳлавонлар жавшан остида тўлқинланиб,
Гурух-гурух бўлиб (кетма-кет) юрдилар.
Барчаси маҳбубларнинг кўз ғамзаларидек

ўтқир,

Кина ахтарувчиларнинг зулфи каби фитна
кўзғовчи эдилар.

Бедор бахт қутлуғ байроғининг етакчилигини,
давлат пойдори муборак мавкабнинг мулозимлиги,
ситамкор фалак содиқ хизматкорлик ва фармонбардорликни
бўйнига олди; адоватли замон қудратли Парвардигорнинг
бандапарварлик меҳрини жон белига боғлади; жафокаш аср
ҳоким ҳазратнинг вафодорлик ҳалқасини қулоғига осди.
Бу юришда бахтиёр биродарларидан: юзидан оламнинг
қўзи ва жаҳоннинг дийдаси равшан бўлган ҳамда унинг
қутли пешонасидан сарварлик аломатлари кўриниб турган
номдор шахзода Ибодулла султон⁸⁵⁹ бахтли мавкабнинг
мулозими бўлди ва давлат ҳамда бахтиёрлик асарлари
унинг авзоидан равшан кўринган,

юриш ва туришидан шаҳриёрлик аломатлари пайдо бўлган
хусрав нишонли Хусрав султон⁸⁶⁰ Кешнинг тоғ бағридаги
дилкаш жарлик ерларида у билан (учрашиб) ҳамроҳ бўлди.

Тошкент лашкарларидан мамлакатпаноҳ жаноб Дарвишхон⁸⁶¹
ўз биродари Тоҳир султонни кўп халқ билан Кайвоннишон
даргоҳга юборди. Самарқанд сипоҳидан Саъид султон (ва) Абдол
султон⁸⁶² ўз амакиваччаси Абдуллатифхонни қутлуғ узангига
жўнатди.

М а с н а в и й:

Шоҳ ғазотга йўналганда,
Тангрининг қўмаги ва давлатнинг қувватлаши билан,

Хуросон томон (отининг) жиловини бурди.
Душманнинг дили унинг қўркинчидан сув бўлди.

(Ва) ҳар бир чегара ва ҳар бир мамлакатдан,
Кина қасдида лашкар етиб (келиб),
Бизлар юзини йўлга қаратган бандалармиз,
(деб)

Юзларини шоҳнинг йўли устига қўйдилар.

Қутлуғ мавкаб Жайхун дарёсидан ўтгач,
аъло ҳазрат саодат нишонли амакиси Пирмухаммадхон⁸⁶³
билан учрашиш учун Балх томон жиловини бурди ва кўришиш
шарафи ҳамда суҳбатлашиш иззатига эришгандан сўнг
(балхликлар) ул ҳазратнинг муборак қадамини қутлаш
учун мажлис қурдилар.

Б а й т:

Шоҳона бир базм қуриб.
Шодликни орттириб, ғамни кетказдилар.

Хусравона мажлис ва шоҳона базмдан қутулгач,
аъло ҳазрат у жойдан ёмғирнинг томчисидек
(беҳисоб) сипоҳ ва дарахтнинг япроқлари каби
(кўп) лашкар билан қудратли ва қодир юзини
Хуросон диёрига қаратди ва жаҳонгирлик туғини
ҳамда ҳокимлик байроғини осмонга кўтарди.

М а с н а в и й:

Тўда-тўда лашкар хайқирувчи дарё каби оқиб,
Унда ҳар бир суворий кучли тўлқиндек (эди).
Ҳар бир тўлқинда бир наҳанг бекинганки,
(Унинг) тиши шамширдан ва чангали найзадандир.

Жамшид мартабали ҳазрат барча жавшан паноҳли
сипоҳ ва зафар яроқлик лашкари билан Хуросон вилоятига
ўтиб, Бохарз⁸⁶⁴нинг хавоси-

ни қутлуғ мавкаб ғуборидан хушбўй қилганлариди (уларга) арз қилдиларки, Тахмосп ўз ўғли Муҳаммад Худобанда⁸⁶⁵ни фарзандлари билан ва Ирокнинг буюк амирларидан шижоат ва паҳлавонликда мумтоз (бўлган) Шохқулини шайтонлар сонича (кўп) сипоҳ ва саноксиз лашкар билан Хири⁸⁶⁶ томон юборган экан. Аъло ҳазратнинг (бу) йўналишларидан хабар топгач, унинг арбоблари турғунлиги бўшашиб, Турбат⁸⁶⁷ қалъаси томон юрган.

Н а з м:

Султон Муҳаммад йўлдалиги пайтида
Жамшид мартабали хондан хабар топди.
Мамлакат очувчи шохдан қочиб,
Қўрққанидан Турбатга бекинди.
Узоқ ва яқиндаги халқ айтдики:
Душман ўз оёғи билан гўрга тушиди.

Аъло ҳазрат бу хабарни эшитиб, зафар байроғини кўтариб, ўйлаб ўтирмасдан ғалаба жилловини Турбат қалъаси томон бурди.

М а с н а в и й:

Тож бахш этувчи шох бу сўзни эшитиши билан
Отини Турбат томон кўзғотди.
Жиход учун камарни маҳкам боғлаб,
Отнинг устига зафар оёғини қўйди.
Номдор хусрав эгарга ўтириб,
Иқбол, ғалаба ва зафар (томон) юзланди.
От эмас, (балки) Хумой⁸⁶⁸ кўзғолди,
Тиф эмас, (осгани) янги ой эди.

Соя васли у шаҳарга тушишдан илгари, қалъага етдиларки, (унинг) фалак тахтидек (баланд) кўтарилган бурж ва деворлари ниҳоятда мустаҳкамланган эди. У қалъада ҳар бири ўзини Исфандиёр⁸⁶⁹ қаторида ҳисоблаган қишлоқ халқидан бир гуруҳи бор эди. (Улар) урушиш хаёлида яроғ ва аслаҳаларни тайёрлаган эдилар.

Н а з м:

Мустаҳкам (бир) кўрғон кўтарилганки,
Унинг ичида бир жаҳон ўлиши (мумкин).
Бошдан-оёқ у қалъа тошдан бўлиб,
Унда бир олам (кишига) қарши турарлик куч бор эди.
Қалъа дема, (балки) бир тоғ бош кўтарган.
Қоплонлар у тоғда (ўзларига) жой қурганлар.

У тўданинг истехком қилиб ётганларидан ха-

бардор бўлганларидан сўнг, қазожараён фармон бўлдики, «Замон қаҳрамонларидан баъзилари ва паҳлавонларидан бир гуруҳи ғазот ва жиҳод камарини тиришқоқ белларига боғлаб, у қалъа атрофини ўрасинлар ва жохиллик ҳамда гумроҳлик юзасидан душманлик қадами билан илгари юрган у динсиз тўдани, малъун гуруҳни тифдан ўтказиб, уларнинг бурж ҳамда деворларини вайрон қилсинлар».

М а с н а в и й:

Жаҳондан минг-минг офарин.
(Абдуллахон) билимдон, адолатли ва диндор шохки,
Унинг тифни кўтаришдан мақсади,
Миллат байроғини юқори кўтариш эди.

Хоннинг ҳукмига итоат қилиб, юлдуз сонли аскарлар кўрғоннинг теварак-атрофини қуршаб олдилар, қарнай ва сурнай чалиб, сурон кўтардилар. Қадамларини ерга қаттиқ-қаттиқ қўйиб, хандақ қазишга тутиндилар. Қалъанинг аҳолиси зафаршиор лашкарнинг савлат ва ҳайбатини эшитиб, кўрғоннинг бошқа томонини ёрдилар ва (ундан) қочдилар. Зафарли аскар, буйруққа биноан, у қалъанинг буржи ва деворларини ер билан баробар қилиб, ундаги захира ва нафис нарсаларни олиб чиқдилар.

Б а й т:

Қуллар эгаси (Абдулла) султоннинг қаҳридан
Қалъа, унинг аҳли хароб бўлдилар.

Ҳазрат соҳибқирон у паришон гуруҳдан хотирини жам қилгач, юриш қилиш учун зафар байроғини (баланд) кўтарди. Кавсу мавзеи⁸⁷⁰ бахтли қадам ташрифидан юқори жаннат рашк қиладиган бўлгач, бу жойнинг улуғ ва азизлари муносиб совғалар ҳамда лойиқ пешкашлар⁸⁷¹ билан у(нинг) қаршисига ошиқдилар ва аркони давлат воситаси билан (хоннинг) файзли бармоқларини ўпиш саодатини топдилар.

Халқлар сайиди (бўлган ул) ҳазратнинг, Тангрининг дуо ва саломлари уларга бўлсин, қароматли ота-боболаридан мерос тариқасида қолиб, қадим замондан то ҳозирги вақтгача етиб келган муборак хирқа⁸⁷²ларини (ўзларига) химоячи қилдилар. Шунинг учун ул ҳазрат у жамоага чексиз марҳаматлар кўрсатди ва уларни химоя қилишни ўз устига олиб, уларга омонлик берди ҳамда бу ердан кўчди.

Шунга ўхшаш ҳар кишлок, ҳар бир шаҳарга етганда, у жойнинг халки (ул ҳазратни) қарши олдилар ва муносиб тортиқлар бердилар; хусравона мурувватлар ва подшоҳона марҳаматлар билан имтиёзлар топиб қайтдилар. Шу равишда манзил ва бекатлардан ўтиб, Турбат қалъасини марказий нуқта қилиб ўраб олдилар ва фалак авжи ҳамда ойнинг чўққисига етказиб чодир, соябон, саропарда⁸⁷³ ва боргоҳ⁸⁷⁴лар қурдилар.

У томондан Султон Муҳаммад (Худобанда) ҳам пахлавонлик йўлига тушиб, қалъанинг бурж ва деворларини мустаҳкамлади ҳамда урушга керакли бўлган барча асбоб-аслаҳаларини кераклигича тайёрлади. Шижоат қўлини кўтариб, қалъа атрофидаги маҳаллаларга кўчабанд⁸⁷⁵лар қурдилар. У қалъа ниҳоятда машҳур, қўрғони мустаҳкам ва унинг тепаси (шундай) баланд эдики, агар посбонлар (унинг) қунгирасига чиқса, офатидан фалак шер⁸⁷⁶ ваҳимага тушар ва баланд парвозли (қуш) агар неча йиллар учса ҳам унинг тепасидан уча олмас эди.

М а с н а в и й:

Қалъа дема, (балки у) қўзғолган бир тоғким,
Кайвон⁸⁷⁷ айвони билан қўшилиб кетиб,
Фалак (фақат) унинг девори остидаги соя
(эди).

Унинг бу ишлари юқори осмондан ҳам ўтиб
кетган (эди).

Бир неча кун икки томон пахлавонлари кина тигларини ва жаҳолат найзаларини кўтариб қаҳр-ғазаб отини бир-бирларига (қарши) чоптирдилар ва кўплаб довьоракларни ҳалок қилдилар. Шижоат аҳлининг қон томчиларидан жанг майдони лолазорга айланди.

М а с н а в и й:

Икки томондан кина оти қўзғолди.
Камарга бало тифи осилди.
Рўбару келиб бир-бирларига ташландилар.
Қаҳр билан бошларини танларидан уздилар.
Дилнинг қони тупроқ билан аралашгандан,
Назарда бир лолазор (пайдо) бўлган эди.

У динсиз тўданинг жасорати ҳаддан ошиб кетгач, хоконнинг ғазоби қайнаб: «Зафарасар аскарлар кўчабандларни эгалласинлар», деган шарафли вожиб ул-изъон фармонни берди. Фармонга биноан зафарасар лашкар чапар⁸⁷⁸ни олиб ва тура⁸⁷⁹ларни боғлаб теварак-атрофдан қалъа

деворига келдилар ва жангга отилдилар. Ғазаб-ли давлатнинг кучи билан биринчи тўқнашишдаёқ, уларни ўзларига бўйсундириб, ер билан яксон қилдилар. Кофирлар ер юзи подшоҳининг қаҳр ва ҳужумига, ҳазрат Искандарнинг шиддат ва саловатига тоқат қила олмадилар. Албатта, зарра офтоб билан тенг бўла олмайди, тулки (эса) — арслон билан. Шунинг учун қочиш йўлини изладилар ва қўрғонга келиб, дарвозаларини беркитдилар. Зафарасар лашкар ва ғалабашиор сипоҳ шамшир чумолисини кофирларнинг дил донасидан тўйдирди⁸⁸⁰; жавҳардор тигни кофирларнинг рух гавҳаридан бой қилди. У бадбахтлардан кўпи обдор ханжар билан хорлик тупроғига ташландилар. (Шундай қилиб, душман) жонни фано шамолига совуриб, дўзах оловига юз тутдилар.

М а с н а в и й:

Қўл кучи ва хусумат тифи билан,
(Абдуллахон) кофирларни фарёдга келтирди.
Ўлдириб ташланганларнинг кўплигидан
Ҳар бурчакда бир тоғ кўтардилар.

Фалакасар аскарлар қалъанинг ташқи деворини ўзларига қаратганларидан сўнг, зафар (нишонли) хоқоннинг фатҳ белгили байроғи сояси у Хайбар⁸⁸¹ безакли қалъага тушди. Ноғора ва довулларнинг тантана овозалари кўкдагиларнинг кулоқларини қар қилиб, ғозийларнинг⁸⁸² такбир ва таҳлилларининг замзамаси Кайвон авжига етди. Ҳар томондан шижоатли амирлар ва довьорак пахлавонлар у мустаҳкам қалъа қаршисида чидам ва сабот кўрсатиб турдилар. Уруш ва жангни тартиблаш ҳамда қалъани фатҳ қилиш асбобларини тайёрлашга машғул бўлиб, тош ва ёғочлар билан баланд саркуб⁸⁸³ ва олий мурчал⁸⁸⁴лар қурдилар ва кимки қўрғон тепасида кимирласа бало ўқига нишона қиладиган ҳар бирининг бошига милтиқ ва нафт отувчилар⁸⁸⁵ни тайинладилар.

Н а з м:

Сипоҳ қалъа атрофига ўрнашиши билан,
Ҳар томондан «бер», «ол», «ушла» (деган овозлар) келди.
Урушмоқ касдида байрок кўтардилар.
Ҳар бурчакка милтиқчилар қўйдилар.
Кимки у деворда кимирласа, пахлавонлар
Уни (шундай) урардиларки, юқоридан пастга
(кулаб) тушарди.

Зафарасар аскарлар кон тўқувчи ва жон оловчи ўқларни (шундай) ёғдирдиларки, душманлардан бирон кишининг бурж деворидан бош чиқаришга мажоли қолмади. Шунга қарамасдан, қалъа аҳли қўрғоннинг мустаҳкамлигига орқа қилиб, ўжарлик қилдилар. Жасорат йўлини тутиб, зиёнкорлик шеvasида қаттиқ туриб олдилар. Ниҳоят, вожиб ул-изъон фармон бўлдики, «Аркони давлатлар, ҳазрат (хон)нинг аъёнлари ва бошқа пахлавонлар ҳамда қолган жангчилар қаердан бўлмасин ёғоч топсинлар ва уни майдалаб хандакка ташлаб, қалъа девори билан баробарлаштирсинлар».

М а с н а в и й:

Фалак мартабали жаҳонпаноҳ шох,
(Ва) юлдуз сипоҳли куёшдан шундай
(буйрук) бўлдики:

Ким борки ҳамма бирданига
Хозирок отларини эгарласинлар.
У қалъа атрофида қаерда дарахт бўлса,
Бахт кучи билан қўпорсинлар.

Барча лашкар бор куч ва ғайратлари билан қалъа атрофида қаерда дарахт бўлса ағдариб, тезлик билан хандакни тўлатдилар. Унинг баландлиги шу қадар ортдики, тепаси қалъадан ҳам ошиб кетди. Осмондаги Нохидлар ҳамда Кайвон айвони билан баробар баланд саркублар қурдилар ва қалъанинг теvarак-атрофида юксак мурчаллар кўтариб унинг хандақларини майда чўплар билан тўлдирдилар. Душманнинг иши ниҳоятда оғирлашиб, сувсизликдан уларнинг ичига ўт тушди. Тўсатдан, ул ҳазратга доимо итоатли ва тобеъ бўлган, хамиша (унга нисбатан) биродарлик одобини ва бирликни, дўстликни изҳор қилиб келган Хусрав султон бир тўда хизматкори(нинг) иғвоси билан ва бир гуруҳ фисқи-фасодчиларнинг сўзларига кириб, дўстлик асосларини бузишда худди шундай бўхтонларни ишлатиб, қадамини фармонбардорлик йўлидан ва хизматкорлик изидан чиқарди. У қўтлуғ мавкабдан ажралиб, ул ҳазратнинг суҳбатидан жудо бўлиб душманлик водийсига ўтди. Бу ердан кўчиб, ижозатсиз қайтиш жиловини тортди ва Шахрисабз томон ошиқди. Шу вақтда хабар етказдиларки, шох Таҳмосп ўз ўғлини қўтказмоқ учун саксон минг қуролли киши билан бу томон юрди, деб⁸⁸⁶. Ҳазрат (Абдуллахон) бу сўзни эшитгандан сўнг, баъзи бир улдуғлар ва аркони давлатнинг илтимоси билан

Хусрав султонни чақириш учун киши юборди, (қисқаси) унга мулойимлик кўрсатди. Бундан (Хусрав) султоннинг боши осмонга етиб, Кайвон авжидан ҳам ошди ва душманлик йўлидан қайтиб, жаҳонпаноҳ, (яъни Абдуллахон)нинг даргоҳига келган ҳолда бошқа биродарлари қаторига тизилди. Шундан сўнг ул ҳазрат биродарлари билан бирликда Турбат қалъаси атрофидан силжиб, фалак савлатли сипоҳ билан душман қаршисига чиқди.

М а с н а в и й:

Таҳмосп шохнинг урушмоқчи бўлганини,
Жамшид мартабали подшоҳ эшитгач,
(Дарҳол) зафар отини эгарлаб,
Душманга қарши жиловини бурди.
Иқбол билан иззат тахтига ўтирди.
Давлат билан саодат отига минди.
Фалак авжига тузон кўтармоқ учун
Уруш қасдида халқни кўзғотди.
Довюрак пахлавонлар ханжар чиқардилар.
Хаммалари жанг вақтида сафни ёрдилар.

Бурёбод⁸⁸⁷ қалъасидан икки манзил ўтганларидан сўнг лашкарлардан бир тўдаси Кайвоннишон (шох)нинг соялари остига келиб, арз қилдиларки, Бурёбод қалъасининг аҳолиси, бизнинг сомон учун борган икки кишимизни ҳасрат ўтига ташлашга журъат қилиб, бизни алам оташида қўйдирди. Шунингдек, уларнинг орқасидан қалъадан чиқиб келган ўнта кишини ҳам йўлда ушлаб молларини талон-торож, ўзларини қип-яланғоч қилганлар. Аъло ҳазрат воқеанинг юз берганидан ғазабга келиб, дастлаб қайтиш жиловини тортди ва у халқни йўқ қилиб юбориш учун уруш оҳангини (чалиб) жанг ва ўлдиришни хаёл қилиб Бурёбод қалъаси томон юрди.

М а с н а в и й:

Жаҳон шох бу хикояни эшитгач,
Бурёбод томон лашкар тортди.
Жанг азми учун сипоҳни қўзғотди.
(Улар) махбубларнинг кинриклари каби
найзадор.

Хаммалари ҳайбатда кина тоғининг
қоплонидек.
Бошдан-оёқ бало денгизининг наҳанглари.
Хаммалари кучли ҳайкалли ва темир жангли.
Бошдан оёқкача хаммалари темирдан.
Барчаси кина дарёси каби тўлқинланганидан,
Бошлари бошларига тегиб, тўда-тўда (бўлиб
борардилар).

Хазрат соҳибқирон поёнсиз сипоҳ ва чексиз лашкар билан у қалъани қамал қилиш учун юз қўйиб, хандақ бўйига чодир тикди ва бахтиёрлик туғини ҳамда жаҳонгирлик байроғини осмон авжига ва Кайвон айвонига қўтарди. (Жавшан) остидаги пахлавонларга ва зафар яроғли жангчиларга қўрғон тагига қадам қўйиб, жанг қилишни ва олдинга юриб уларнинг бурж ҳамда деворларини ер билан яксон қилишни буюрди. Бордию қалъа аҳли ростлик қадамини хизматкорлик йўлига ва итоат ҳада фармонбардорлик изига қўйиб, (сизнинг) олдингизга келсалар уларга омонлик берилсин; акс холда у динсиз ва малъун тўда бало бандига мубтало қилиб тигдан ўтказилсин (деб буюрди).

Н а з м:

Бахтиёр шоҳ шундай фармон бердики,
 (Бу) уруш вақтида кимки бўлмасин,
 Иқболмандликка қадам қўйсин
 (Ва) жаҳонгирликнинг додини берсин.
 Хандақ ва тупрок (қўрғондан) ўтиб,
 Қалъанинг этагига ҳам чанг урсин.
 Агар ичкаридаги сипоҳ итоат қилса,
 (Ва) итоат қилиш учун таъзим қилса,
 (Ва) агар танларини фармонбардорликка
 берсалар,
 (Ва) қадамларини хизматкорлик учун
 қўйсалар,
 Уларнинг гуноҳларини кечирсинлар.
 Агар бундай қилмасалар, бошларини
 танларидан узсинлар.

Фармонга биноан юлдуз нишонли аскарлар қалъанинг теварак-атрофини ўраб, харчанд яхшилик йўлини тутсалар ҳам, қалъа аҳли душманлик оёқларини тираб олдилар; жаҳолат ва гумроҳликдан довюррак қўлларини урушга чўздилар. Оқибатда, Тангрининг ёрдамига ва соҳибқироннинг давлати кучига суяниб, хазрат хоннинг эътиборли дўрмонларидан⁸⁸⁸ шижоат ва довюрракликда замонасининг ягоналаридан (бўлган) фалак қудратли Султон Ёрбий, буюк амирлар ичида мумтози, малак тақдирли амир Жонкелдибий, урушиш, фикрлаш ва кенгашиш водийсида (ўз) асрининг пешқадамларидан бўлган саодатёр амир Танишбий жалоир⁸⁸⁹, шижоати таърифга сифмайдиган Али Мардон баҳодир ва курашувчиларнинг ичида машҳури Суюндик пахлавон каби амирлар, бошқа пахлавонлар ва колган курашувчилар теварак-атрофдан кетмакет қалъага юзланиб, сурон қўтардилар. Шу-

нингдек, шахзодалар сипоҳидан Хусрав султон, Ибодулла султон, Абдол султон ва Тохир султон⁸⁹⁰ каби довюррак курашчилар ва шижоатли суворийлар шамолдек тез елувчи отларидан пастга тушиб, пиёда бўлдилар. Зафар асарли аскарларнинг ҳаммаси бошларига қалқон тортиб хандақдан ўтдилар. «Ушла», «тут» овозларини фалак авжидан ҳам ўтказдилар. Такбир ва таҳмил ғулғулаларини зиммийлар ва фаришталар ибодатхонасида яшовчиларнинг қулоғига (ҳам) етказдилар. Қалъа аҳли ботирлик камарини белига боғлаб, ҳаётдан умидларини узиб, бурж ва девор тепасидан тош отдилар. Соҳибқирон(нинг) лашкари ғозийларидан баъзилари шахид бўлиш саодатига эришдилар.

Н а з м:

Қиёмат шукуҳли тўда етди.
 Тоғдек у қалъа атрофига.
 Хар томондан пастдан-юкоридан пахлавонлар,
 Махбубларнинг киприги каби бир-бирлари
 билан урушдилар.
 У қалъадан отилган тошдан,
 Кайвон айвонининг тоқи синди.

Нихоят, Тангри хазрат соҳибқиронга (ўзининг) махсус инояти билан ёрдам қилиб, саодати билан қувватлади; иқбол қоматига «ёрдам Тангридан»⁸⁹¹ кимматбаҳо чопонини кийгизди. Унинг ниҳояти йўқ иноятдан «Тангри мол ва жонлари билан жанг қилувчиларнинг мартабаларини узр этувчилардан ортиқ қилди»⁸⁹²; дин курашувчилар ва шердиллар(нинг) қувват қўлларини «албатта, улар ёрдамлангандирлар, ёрдам бергандир»⁸⁹³ тумори билан кучли қилди. Ислом мамлакати хомийларининг ёрлиғига «албатта бизнинг аскарларимиз ғолибдирлар»⁸⁹⁴ тавқини ёзди. Аҳмадий миллат ғозийлари ва Муҳаммадий шариати майдонининг пахлавонларига «Тангрининг ваъдасига асосан муқаррар бўлган фатх»⁸⁹⁵ ва нусрат насими (Тангрининг) чексиз қувватлаши манбаидан эса бошлади. Ғалаба ва бахт тонги «Тангри хоҳлаган кишисига ёрдам беради ва у буюк, меҳрибондир»⁸⁹⁶ (ояти) матлайдан яхши кун ёриша бошлади. Ислом сипоҳи Тангрининг раҳмати билан илгари юриб камарга етдилар. Кетмон ва метин билан деворнинг тўрт томонини тешиб, девор тагини ковак қилдилар. У ердан довюрраклик қадамини илгари қўйиб, ўзларини қалъанинг ичига отдилар. У дев насли, жинсифат кофирлардан

кўпини жиход тигидан ўтказдилар. Ўликларнинг кўплигидан майдон тоғ ва тепаликлар билан баробар бўлди.

М а с н а в и й:

Бир-бирларининг устига йиқилган ўликларнинг кўплигидан (Ер юзи) баланд кўтарилиб тоғ шаклини олди. (Кесилган) бошларнинг кўплигидан ер, шубҳасиз, Осмон тепасидан ҳам юқори кўтарилди. (Ҳаёт) ер юзидан доимий (дунёга) кетди. Хизр яшашдан ноумид бўлди.

Ислом аскарлари ўч олиш оловини у қалъадаги уйлар ва биноларга ташладилар. Барча иморатларни бузиб ва вайрон қилиб, ер билан баробар қилдилар. У мамлакат майдони кўркмас аскарларнинг ўч олиш шамолдан, «гўё илгари бўлмаганингдек»⁸⁹⁷ тусини олдики, у қалъада, ҳеч бир нафас олувчи бўлмаган деб ўйлайсан ва шундайдир. «Парвардигор у кишлокни шу вақтда жазолайдики, агар улар золим бўлсалар, кишлокни олганда ҳам қаттиқ азоб бериб олади»⁸⁹⁸.

Хотин ва кизлардан кўпларини асир олдилар. У қалъадаги бор захира ва нафис нарсаларни қўлга киритдилар. «Бас, золим жамоанинг илдизи кесилди; икки оламнинг тарбиячиси (бўлган) Тангрига мақтовлар бўлсин!»⁸⁹⁹ мазмуни уларнинг холларига тўғри келди. Ўжарлардан нима қўлга тушган бўлса, шоҳона муруватлар билан уларни лашкарларга бўлиб бердилар. Ярадорларни (эса) подшоҳона меҳрибончилик марҳаматлари билан сийладилар.

Бир тўда эътимодли кишилардан эшитдимки, ўша кунни кечқурун аъло ҳазрат (Абдуллахон) уйқуга мойил бўлди. «Уйқунгларни роҳат қилдик»⁹⁰⁰ (ояти) бўйинча, роҳат (қилмоқ) учун бошини истироҳат ястугига қўйиб, суянди. Уйқунинг қаҳри (бўлган) султон махсус ишбошиларни сезги ҳокимларини ўрнидан бўшатишга буюрди. Кўз қорачигининг икки табақали эшиги (гул) гунчаси оғзидек бекилди. (Шу чоғ) ғойиб оламдан шаксиз овоз берувчи шу нидо келди: «Эй Абдуллоҳ, бандиларингни озод қил; ғамзада асирларингни шод қил!»⁹⁰¹ Уйқудан турди ва жазм кўзи билан тушундики, бу (туш) бемаъни тушлардан эмас. Шунинг учун буюрдики: «Кимнинг асири бўлса, халифат остонасига келтирсин, яшир-

масин» (Ва яна) буюрди: «баковул⁹⁰²лар бир неча қўйни сўйиб, асирларга ош тортсин». Асир ва бандилар Кайвоннишон (шоҳ)нинг даргоҳларига келганларидан сўнг, ҳамиша умрини раъийятнинг тинчлиги учун сарфлаган ул ҳазрат ўзи юриб асирларни тўйғазди; яланғочларни иноят либоси билан сийлади. Шундан сўнг буюрдики: «бу паришон (халқ)нинг ҳаммасини Бурёбод қалъаси қаршисидаги қўрғонга олиб бориб ўша жойнинг халқига топширсинлар». Шу вақтда соҳибқироннинг қулоғига етказдиларки, Хисрав султон яна душманлик бошини кўтариб, Шаҳрисабз томон юзланди. Уни қузатиб бораётган Динмуҳаммад⁹⁰³ султонни ҳам олиб кетган. Бундан ул ҳазратнинг ғазаб денгизи қайнаб, деди: «Мен бу ҳамма машаққатларни шунинг учун (ҳам) ўзимга раво кўрдимки, биринчидан, Тангрининг ризоси учун бўлса, иккинчидан, биродарлар ва хешларнинг тинчликда ва фароғатда яшашлари учун. Улар (ҳам) душманларга қаршилик кўрсатиб, худди шундай муомала қилсинлар. (Мана) нима учун мен ўзимга бундай меҳнатларни раво кўрдим ва тинчлик йўлини бир томонга қўйиб, ўзимни маломат томон отдим». Шундан сўнг, фалакасар асарга у қалъанинг атрофида нимаики бўлса талашни буюриб, ўзи у ердан давлат, икбол, тамом ҳашамат ва улугворлик билан шон-шараф ва мустақилликнинг (асосий) ўрни бўлган Бухоро диёрига юзланди ва марохилларни кезиб, манзилларни айланиб, саъй ва ғайрат кадамини одатланган марказга қўйди.

Бахтиёр ҳазратнинг қайтиш хабари тарқалиши билан катта ва кичик аҳоли, бозор ва бошқа ҳунар улуглари кутиб олиш расмини қилиб, лойиқ пешкашлар ва мувофик тансуқ⁹⁰⁴лар тортдилар ҳамда саодат гиламини ўпдилар. Тилак ва тинчлик боғларида ҳаммага бахт ва хурсандлик гуллари очилиб, умид кўзлари қутлуг дийдордан равшан бўлди. Ул ҳазрат давлат тахти ва ҳашамат курсисига ўтиргандан сўнг, Бухоронинг улуглари ва сайланган кишилари олий остонага келиб, одоб лабини очдилар ва илтижо пешоналарини бандалик тупроғига қўйдилар.

М а с н а в и й:

Подшоҳ хузурида ер ўпдилар (ва дедилар:) Сендан бу тахтнинг ўрни холи бўлмасин. Сенсан у жаҳондор, мамлакат очувчи. Сени Тангри адолат ва дин учун яратди. Қаерда юз кўрсатсанг яхши ва ёмондан, Тангри паноҳинг, ақл суянчиғинг бўлсин.

ОҒТОБ НУРЛИ БАЙРОҚНИНГ МАРВ ТОМОН
КЎТАРИЛИШИ ВА (АБДУЛЛАХОННИНГ) УНИ БОСИБ
ОЛИШ УЧУН ЮЗЛАНИШИ

Ислом шаҳарларининг буюклари, Тангрининг қудрати билан, бадном Таҳмосп, унинг шум кишилари ва мулозимлари тўдасининг тасарруфига ўтиб, у шаҳарларда тарқалган куфр шумлиги ва уларнинг мунофиқлиги билан имон қоидалари ва ислом таянчлари ул қутлуғфаржом диёрларда тушкунликка юз тутиб, мусулмонлар бидъат аҳлининг залолат шумлиги орқасида ўз мамлакатларидан узоклашдилар ва ватанларидан айрилдилар. У эътиборсиз, ўрни дўзах бўлган тоифа икки шарофатли Харамай⁹⁰⁵ йўлини тўсиб, авлиё, шайх ва солихларнинг кўпини (зиёрат қилиш) саодатидан маҳрум қилдилар. Шунинг учун иқболли ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) кимёасар хотирлари хамиша Яратувчининг ёрдами ва хидояти ҳамда огоҳ давлатнинг ундаши билан Мухаммадий динини устун қилиш ва Ахмадий шариатини қувватлаш учун Тангри унга, (Мухаммадга) унинг оиласига ва асҳобларига раҳматини юборсин ва (хамиша) саломат сақласин, зафар байроғини у вилоят томон кўтаришга ва куфр ғуборини ҳамда зулм зангини ҳаёт ойнасидан кетказишга сарфлаган эди. Ишончли тилак ва Яратувчи ҳазратнинг карамида умидимиз содикки, бу ташландиқ тоифанинг ёвузликлари энг яхши йўл ва энг осон усул билан дафъ бўлсин. «Бу — Тангрига осондир»⁹⁰⁶. Искандар-фаржом ул ҳазратнинг улдуғ ота-боболари ва амакиларининг олдиларига қўйган химматлари, олий назарларида тутган истаклари шу золим ва жоҳил гуруҳни йўқ қилиш ҳамда ордан кўтариш бўлганлигидан доруссалтанат⁹⁰⁷ Марвда яшаш режасини тўздилар⁹⁰⁸. Ҳашамат улдуғворлик, салтанат камолоти ва мустақилликдан кўнгил хотиржам бўлиб, у гумроҳ гуруҳни тубтомири билан қуритишга ҳаракат қилдилар. Шунинг учун (хам) ул ҳазрат яна буюрдикки, «зафарпаноҳ сипоҳ халофат даргоҳига келиб зафар байроғини Марв томонга кўтарсин, токи қуёш толели ҳазрат у жойдан жиход, саъй ва ғайрат камарини жон белига боғлаб, уларни охиригача яқсон қилишни (ўзига) мақсад қилиб ва у гумроҳ гуруҳнинг фитна-фасодларини дафъ қилиб, уларнинг изларини ҳаёт саҳифасидан ўчириб ташласин». Зафар шиорли сипоҳ ва нусрат асарли лашкар юқори даражали остонани ўпишга келишлари ва давлатга мулозимлик қилиш шарафини, иззату шавкат камолотини топишлари билан ул ҳазрат Маснавий: *Хазиналарга ҳар бурчакдан эшиклар очди, аскарларга кўп миқдорда кумуш, олтинлар сочди*. Оту қалқон ва тигу ўқлар бериб, сипоҳнинг дилини бахшишдан шод қилди. Бошлиқларга халъат, тож ва камар берди. Ҳар кишининг мартабасига қараб кумуш, олтинлар берди. Бутун химматни забт қилиш ва лашкарни тартибга солишга қаратиб, Марвни олиш қасдида азимат қўлини кўтарди. Мазкур йил тарихида аждарнишон найзалари кўркинчидан Ой, Уторуд, Зухра ва Муштарийнинг жигарлари қон бўладиган ҳамда қон тўқувчи тигининг ваҳмидан шерсувор фалакнинг гулнор юзи беҳи чехрасидек сарғаядиган бир сипоҳ билан иззат жойи ва давлат марказидан кўзғолди ва зафарогоҳ байроғини юқори қилиб, Марв томон кўчди.

М а с н а в и й:

Байроқни фалак авжига кўтариб,
Жамшид чехрали шоҳ Марв томон
Юрди юлдуз сонли сипоҳ (билан),
Ва ҳадсиз жамият билан.
Жаҳон тамом ҳаракатга келиб,
Еру замин қайнашга келди.

Яратувчининг ҳимояси ва *мухтор шоҳнинг* қувватлашида қутли фоллик мавкабни Жайхун бўйига ташлади. Юлдуз сипоҳли шоҳ (мисра:) *илҳомнинг талқини ва Тангрининг ёрдами билан* тамом зафарпаноҳ лашкари билан Жайхундан ўтиб, Чахоржўй⁹⁰⁹ бўйига саропарда қурди. У ердан ҳамма лашкарни, амир Жонали, амир Назир, Султон Ёрбий, амир Турум, амир Таниш, амир Жонкелди, амир Қулбобо, амир Иким ва бошқаларни олдин юборди ҳамда тезлик билан боришларини, Марв халки хабардор бўлиб қолмайдиган қилиб ҳаракат қилишларини буюрди. Ҳазрат соҳибқирон мурувват ва меҳрибончилик тили билан уларни мактаб, шоҳона ваъдалар билан кўнгилларини кучлантириб, ёрдам беришга ишонтирди.

Н а з м:

Жаҳон паҳлавонлардан холи бўлмасин,
(Чунки) улар билан улдуғлик тожи балиндир.

У тўда ҳам дунёда тенги йўқ дарёдил хоқоннинг қаршисига чиқиб, ихлос тилини очиб, бандалик пешонасини мискинлик ерига қўйиб, қўйидагини арз қилдилар:

М а с н а в и й:

Юз минг бош ва жонимиз,
Шахриёрнинг оти туёғига фидо бўлсин.
Гар шохнинг иқболи хайбати (бўлса), Рум⁹¹⁰-
гача хайдаимиз,
(Ва) етказамиз унгача сипоҳ гардини,
Сиёсат тиги билан жаҳонга барҳам берамиз.
Душман бошини оёқ остига ташлаймиз.

Нихоят, голиб лашкар у ердан тезлик билан (ҳаракат) қилиб, Марв томон юрдилар. Шер шутир чўли⁹¹¹ дан ўтиб Сайроб⁹¹² деган мавзегга кўндилар. Аркони давлат ва ҳазратнинг аёнлари бу жойда кенгаш қилиш учун давра қуриб ўтирдилар. Султон Ёрбий ниҳоятда ўжар, такаббур ва мағрур бўлганлигидан, ўша жойда кенгаш бобида бутун амирларга қарши турди. У билан Амир Назир ўртасидаги қарама-қаршилик жанжалга айланди ва мулоҳаза қилмасдан икки буюк амир бир-бирларига қараб қилич тортдилар. Натижада (амирлар) икки гуруҳга ажралдилар. Бир тўда амирлар Амир Назир иттифоқлигида ва бир гуруҳи Султон Ёрбий ҳамроҳлигида йўлга тушдилар. Султон Ёрбий бошқа амирлар билан Марвга бормасдан бурун, Амир Назир, у вилоятнинг йўл ва усулларини бошқаларга нисбатан яхши билиши сабабли, ўша кеча ҳаммадан бурун қалъага етди ва довюрраклик кўрсатиб, ўт ёқди. Бошига қалқон тортиб, шижоат ўти билан қалъанинг Дарби паҳлавон Аҳмад номи билан машҳур бўлган шимол томонидаги дарвозасини ёндирди. Биринчи бандга қадам қўйиши билан, шаҳар халқи⁹¹³ билиб қолиб, олишув водийсига қадам қўйдилар ва кина камарини белларига боғлаб, мудофаага киришдилар. У, довюрраклик майдо-ни суворийларининг шунча курашларига қармасдан, (уларни) шаҳардан чиқардилар ва унинг (Амир Назирнинг) қўлини ярадор қилдилар. Аммо Султон Ёрбий ўша ярим кечада йўлдан адашиб, шаҳарнинг ғарб томонида бўлган Дарби Мухаммад Табриз деган дарвозага бориб қолди. Тақдир жиловини Ярағувчи ҳазратнинг ихтиёр қўлларига топшириб, «ушла, тут» (овозлари) ниҳоятда авжга чиқиб, уруш олови қизиб кетгандан сўнг, отдан тушиб бошларига қалқон тортдилар. Дарвозанинг тагига олов қўймоқчи бўлганларида ногоҳ юкоридан бир душман камондан ўқ отди. Тадбир қалқони фойда бермади. У ўқ тўғри келиб унинг (Султон Ёрбийнинг) пешонасига тегди. Ул улуғ амир (ўша) бир ўқнинг захми билан икки-уч кунда ҳаёт билан видолашди. Бу

азобга тўла уйдан охират саройига кўчди. Шунинг учун ўша кеча воқеалари қалъани олишни кейинга сурди. Иккинчи кун жаннат чехрали қуёш шахриёри фалак кўрғони қасдида зар нишонли байроқни кўтарганда, бахтиёр сохибқирон бошқа номдор биродарлари ва қолган зафарнишон лашкар билан хандақ бўйига улугвор чодир тикдилар. (Ва) казожараён фармонга имзо чекдики, зафар отли аскарлар ва юлдуз мавқабли сипоҳлар кетма-кет теварак-атрофдан қалъани очиш асбоби ва уруш яроғ-аслаҳалари билан тезликда бориб, кеч кириши билан бажариш лозим бўлган буйруқни бажарсинлар.

М а с н а в и й:

Жамшид қудратли ул хоконнинг паҳлвонлари,
Жаҳон мадори шохнинг зафар байроғи,
У савлатли қалъани ўзига қаратиш учун,
Албурз⁹¹⁴ тоғларидек ўтурсинлар.

Намозшом вақтида Шарқ мамлакатининг шохсуvari (яъни Қуёш) ғарб буржи томон ошиқди ва қора сипоҳ кечаси рум лашкари қалбини қоплаб олганда (яъни тунда) Байт: *Фалак буроқига жанг шохи сувар бўлиб, Рум тахти Шом Доросида қарор топганда*, нусрат асарли лашкар ва ғалаба ҳамда зафарли қўшин Фаридун шавкатли ҳазратнинг (буйруғига) бўйсуниб, кўплаб содиқ хизматкорлари ва фармонбардорлари жон фидо қилиш учун белларига камар боғладилар. Ва ўша кеча бошидан-оёқ қуролланиб, тева-рак-атрофдан қарнай чалиб йўлга тушдилар ҳамда кучлари борица ҳаракат қилдилар.

Н а з м:

Сипоҳнинг қайнаши ва қарнайнинг хурушидан,
Кекса фалак кўрккан ёш боладек бўлди.
Умрлар қисқариб, киналар узайди.
Аждаҳо дамидек фалакнинг (оғзи) очилди.
Ўқ урушувчиларнинг дилидан кини ахтариб,
Табар мияни қовлаб, найзалар сийнани ёрди.

Ичкаридаги халқ ҳам буржларга чиқиб, жанг бошладилар ва урушувчи қўлларини мудофаага очдилар. Ташқаридаги халқнинг баъзилари милтиқ ўқи билан ҳаёт бандидан озод бўлдилар.

Н а з м:

Сипоҳ икки томондан бир-бирларига душманлик қиларди.

Бири пастдан ва иккинчиси юқоридан.
Марв қахрамонлари қўрғон ичидан
Уруш учун қўлларига милтиқ олганди.

Ўша кечаси тонг отгунча икки томондан савлатли ва ҳашаматли мардлар уруш ва жанжалнинг бошида турдилар. Кина камарини маҳкам боғлаб, хусуматда қаттиқ туриб олдилар. Ниҳоят, ҳазрат соҳибқироннинг сипоҳи, замоннинг тақозосига қараб, олий фармонга мувофиқ, қалъанинг атрофидан қайтдилар ва ўз жойларига юзланиб, уруш водийсидан узоклашдилар.

М а с н а в и й:

Иккинчи кина кунини бу юлдуз сипоҳли шоҳ,
Уфқ қирғоғидан ой юз кўрсатганда,
Зумрад нишонли тигинини байроқ қилиб,
Фитна эшигини осмон қадар очди.
Қуёш тигининг зулм қўлидан,
Осмон четидан қон (арик бўлиб) оқди.

Иккинчи марта олий насабли ҳазрат ниҳоят қахру ғазабга (миниб) буюрдик: «Шер савлатли, фил танли паҳлавонлар ва қоплон ҳамлали, тошни (ҳам) майдаловчи курашувчилар Байт: *Ҳайбатли, ўткир чангалли паҳлавонлар Ҳамлада шердек ва ҳайбатда қоплондек* теварак-атрофдан қалъани қўлга олиш учун отлансинлар ва жанг маъракасида ору номусларини қўлдан бермасинлар». Бу ҳукмга биноан, бахтиёр савлатли амирлар ва қутлуғасар паҳлавонлар қахрамонлик жавшанини кийиб, баҳодирлик дубулғасини бошларига қўйдилар; тиришқоқ қўлини жанг енгидан чиқариб хусумат қадамини хандақ ва тупроқ қўрғон томон қўйдилар.

М а с н а в и й:

Паҳлавонлар этакларини белларига қистириб,
Кина юзасидан бошларига қалқон тортдилар.
Ҳаммалари маҳбублар кўзининг ғамзаси каби
Ўткир,
Кина ахтарувчилар зулфидек фитна
қўзғотувчи эдилар.
Сипоҳ маҳбублардек бир сўзли,
Рақиблардек бошдан-оёқ фитна ахтарувчи эди.

Қалъанинг халки ҳам ниҳоятда эҳтиётлик билан орқаларини маҳкам қалъага тираб, жанг бошладилар ва бурж ҳамда девор тепасига чиқиб, тамом жасорат билан жанжал ва хусумат

га журъат қилдилар; сол билан хандақдан ган ул ҳазрат тобеларидан бир неча кекшини милтиқдан отиб қўлатдилар. Ула пешонасига ёзилгани шу эди. Шунинг учу қоннинг ғазаби қайнаб (ва жўш уриб бу деди: Маснавий: «*Лаишкар сундирувчи тажрибақорлари, Рустамни йиқитувчи рақ паҳлавонлар* уруш байроғини кўтарси ва бор жасоратлари билан қадамларини тепасига қўйиб, унинг буржини ер билан қилсинлар». Арқони давлат ва ҳазрат (хон аъёнлари бу ҳукмни эшитгач, ҳаммалари ёликда ул ҳазратнинг олий остоналарига юдилар ва тиз чўккан ҳолда арз қилдил агар ғазаб олови шу қадар ёнадиган бўл ғазаб натижасида бу қалъа озод қилина, бўлса, димоғлари кибр билан керилган би ча паришон кишилар сабабли унинг (қалъа аҳолиси бекорга ҳалок бўлиши мумкин. М сиби шулки, Мурғоб суви⁹¹⁵ бўйига бориб, тўғонини олиб ташласак ва халқни кўчириб тиш байроғини кўтарсак, шундан сўнг (у сувсизликдан қийналиб, қалъани ўз ихтиёри билан топширишга мажбур бўладилар. Бу лаҳат ул ҳазратга маъқул тушиб, одам кўчиришни, (сўнг) Аму сувидан ўтказиб, хоро мамлакатига етказишларини буюрди. (эса) тўғон тепасига бориб, уни бузиб та ди⁹¹⁶. Ундан қайтиб, эсон-омон давлат мар га етиб келиб, одамларга подшоҳона муру лар ва хисравона марҳаматлар кўрсатди.

Яширин қолмасинки, Марв ва унинг аз сига бундай вайрона бўлиш ҳақида бундан неча йил бурун мусулмонлар ғавси, мўмининг пешвоси, ҳақиқат ва тариқат асоси (ларини қурувчи Тангри иноятларига ма (бўлган) Хожа Жўйборий⁹¹⁷нинг, Тангри пиру бадавлат қилсин, гавҳар сочувчи тил лан айтилган эдики: «Марв яқинда вайро ллади». (Шундай) тайин йўлнинг пешвос яқин боргоҳнинг маснад нишини бўлган к дан бундай одатдан ташқари фикрларнинг хир бўлиши ажиб ва ғариб эмас⁹¹⁸.

Б а й т:

Ли ма Аллоҳ⁹¹⁹нинг хилват саройига руҳс топган (ки Бухоро аҳлининг қибласи бўлган Хожа Жўйборий

АБУЛХАЙР СУЛТОН⁹²⁰НИНГ ХИЙЛА ВА НАЙРАНГ
БИЛАН КЕШ ҚАЛЪАСИНИ БОСИБ ОЛИШИ ВА
СОХИБҚИРОН ХОННИНГ ҚАМАЛ ВА ЖАНГ ҚИЛИШ
МАҚСАДИДА ЛАШКАР ТОРТИШИ

Аъло ҳазратнинг омонлик уйи (бўлмиш) Марвдан чиқиб қуббатул-ислом Бухорога йўлангани ва (ўзининг) ғоятда марҳаматлиги ҳамда раъийятпарварлиги билан барча халқни меҳрибонлик соясида тутган вақтда, унинг қутлуғ замонида, омон ва тинчлик бозори кунда юзини ҳожат чиқаришга қаратди ва қоронғи кечаси қочишга юзланди; зулм қўли оловини пахтали этагидан тортди; сувни тош билан ҳамсоя (билиб) нола ва фарёд қилишдан узоқлаштирди.

М а с н а в и й:

(Абдуллахон) куёш каби осмонни олди.
Эҳсон шамшири билан жаҳонни олди.
Олам гулзоридан қанча яқин ва узоқ
(бўлсин),
Бузуқлик илдизини бирдан юлиб ташлади.

Мамлакат саҳнига эҳсон ва адолат билан чексиз равнақ ҳамда тароват берди; зулм ва бедодлик, жабр ва фасод бирданига орқага қайтди. «Мулк қуфр билан қолди, зулм билан эмас»⁹²¹.

Н а з м:

Дунёда киши абадий қолмайди.
Шуниси дурустки, (яхшилиқ) ёдгор бўлиб
қолади.

Ул ҳазрат замонида давлат қоидалари ва мулки, миллат асослари муносиб (равишда) мустаҳкамланди. Чунончи, симоб (тўсли) осмоннинг сокинлари ҳамда фалак чархининг ёриткичлари юқори оламдан қўйи оламга қўйидаги нидони юбордилар:

Б а й т:

Эй, сенинг мулкинг олам саҳнига бош кўча
бўлиб,
Сенинг мулкинга нисбатан Сулаймон
мулки (фақат) бир мўйдир.

Бахтиёрлик сандигининг гавҳари бўлган қудратли биродарлари ва юқори мартабали аъёнлари, ҳар қайсиси мурувват сояси остида ва марҳамат тозалигида тинч яшаб, бундан бурун

подшоҳларнинг бирининг қарамоғида бўлган мамлакатда ҳар бири озод салтанатлик ва мустақиллик истагини бажарарди. Шу жумладан, бахтиёр Хусрав султон қадимдан султонлик қароргоҳи бўлиб келган Кеш жилғасидан қудратли байроғини кўтарган бўлиб, давлат ва иқбол байроғини ҳашамат ва улугворлик юзасидан ушлаб турганда, иттифоқо, бир куни номдор султон ов мақсадида юқори мартабали амирлари билан отланди ва Лаби обга қарашли Санги суроҳ саҳросидан ўтди⁹²². Натижада Кеш жилғасида киши қолмади. Абулхайр султон ибн Жувионмардали султон ибн Саъидхон ибн Кўчқинчixon бузғунчилардан бир тўдасининг иғвоси билан тарих тўққиз юз етмиш бешинчи йилнинг жумод ус-сонийида⁹²³ илгари юриб, Шаҳрисабз томон юзланди. Тонг ёриша бошлаган вақтда ўзини бир ҳунар ишлатиб Шаҳрисабзга урди ва Туғма оталиқ⁹²⁴, унинг биродари Жулоқ оталиқ ва шуларга ўхшаш (Хусрав) султон амирларидан баъзиларини ўлдирди. Эркак ва аёллардан қимқи бўлса талаб, шаҳардан чиқарди ва у (қалъа)нинг бурж ва деворларини ўзининг сипоҳлари билан мурчал шаклида ўраб олди⁹²⁵.

М а с н а в и й:

Бахтли шох, номдор Хусрав,
Шаҳардан ов учун чиққанида,
Абулхайр ёмонликнинг у асосини эшитиб,
Яширин ҳолда қалъа томон қўшин тортди.
Тонг отиш олдида бу Жамшид чехрали шох,
Байроқни тўртинчи фалаккача кўтарди.
Босиб олиш учун бир хийла ишлатди.
Савлат туғини такаббурилик билан кўтарди.
У дилни очувчи қалъага келди.
(Ва) мағрурона тахтга оёқ қўйди.
Буюрдики, шаҳар халқининг,
Жон халқумига захар етказсинлар.
Талон ва торож оташига нишон бўлмаган,
У қалъада аёл ва эркаклардан ҳеч қим
қолмасин.

Аёл ва эрлардан кийимларини ечиб,
Халқни қалъадан чиқариб ташладилар.

Бу буюк воқеа хабари Хусравнишон султоннинг қулоғига етиши билан ҳамият олови ва гайрат шуъласи ловуллаб қаҳр ғазаби чўғ каби алангаланиб, тўхтовсиз бу ходисани дафъ қилишга киришди. Бу ходиса воқеасини ёзиб, ҳазрат соҳибқиронга юборди. Ўзи (бир) азиз зот билан тўхтовсиз, озгина киши олиб, Кеш қалъаси атрофига келди (ва уни) қамал қилди⁹²⁶. Иккин-

чи кунни аъло ҳазратнинг хотири ойнасига ваҳшат губорини ташлаган ва бир неча кун Аму дарёси бўйида яшаган қутлуғнишон султон Ибодулла султон таъриф буюриб, султон ҳазратлари билан учрашди. Султоннинг аризаси тезлик билан соҳибқироннинг қулоғига етиши билан бу эшитган воқеага қараб олий ҳазрат буюрдики: «Баҳромнишон товочилар (қалъани) эгаллаш учун зафарпаноҳ сипоҳни ва ғалаба дастгоҳли лашкарни ҳозирласинлар ва тезлик билан зафар байроғи остига қуролланган холда тўплансинлар». Чақирилганлар ичида⁹²⁷ номи борлар қисқа вақт ичида, уларнинг баландпарвоз ўқи ваҳимасидан ғалаба қушлари фалакда эркин уча олмайдиган ва ҳар бири ўзининг ўткирлигидан чумолининг кўзи ҳамда илоннинг сийнаси бир ишга тизиладиган, сипоҳ тўплаб қутлуқ аскаргоҳга юрдилар ва фатҳ ҳамда ғалаба офтобининг матлаи бўлган зафар туғи остида тўхтадилар.

М а с н а в и й:

Хусравнишон султоннинг холидан
Султон соҳибқирон хабар тоғач,
Буюрди: номдор лашкар,
Зафар одатли, нусратшиор турклар,
Ҳар томондан шундай қўзғолсинларки,
Еру осмон қўзғолгандек бўлсин.

Номдор сипоҳ ва найзодор паҳлавонлар қутлуғ асар мавқабга тўпланганларидан сўнг, бахтиёр ҳазрат яроғ-аслаҳа ва жиба⁹²⁸ хазинасини ҳамда жанг асбобларининг қопини очди. Улардан барча лашкарга тақсимлаб, қўп қимматбахона нарсалар (ҳам) берди⁹²⁹.

Н а з м:

Лашкар сендан бошини аямагач,
Сен ундан олтинларни аямаслигинг керак.

(Сўнг) уруш азмини жазм қилиб, осмон авжига ва ойнинг чўққисига етказиб чодирлар тикди (ва) қиёматасар лашкарнинг гулгуласи билан (ўша жойни) маҳшар даштига айлантирдилар.

М а с н а в и й:

Иқлим бахш этувчи Искандарнишон шох,
Душман касдида отини қўзғотди.
Ханжар урувчи шундай сипоҳ қўзғолдики,
Уруш вақтида ҳаммаси ўжар ва ғазабли (эди).
Шундай гуруҳ паҳлавонлар эдики, жанг
вақтида,

Наҳангнинг оғзидан тишини қоқиб олардилар.
Ҳаммаси кина ахтарувчи ва жон овловчи (эди).
Маҳбубларнинг киприкларидек найзодор
(эди).

Хусрав султон соҳибқирон хоқоннинг келаётганидан хабар тоғач, шошилиш равишда (уни) кутиб олиш учун шошилди. Давлат кенгаши ва ҳазрат соҳибқиронни кутиб олиб, сўхбатлашганларидан сўнг, барча биродарларининг иттифоқлиги билан зафарнишон байроқ кўтариб, Шахрисабзни камал қилиш учун юзландилар. Шу йилнинг жумод ус-сонийида⁹³⁰ нусратли лашкар шу қалъанинг теварак-атрофини узукка ўхшаш ўраб олиб, ҳалқа ташкил қилдилар; ҳар буржнинг қаршисига бир амирни ва ҳар деворнинг тўғрисиغا бир доворакни тайинладилар. Абулхайрхон ҳам бор кучи билан қалъани мустаҳкамлади; дарвозалар олдида тупроқдан тўсиқлар қилди.

М а с н а в и й:

Кинадан қўрғондагиларнинг қошлари
чимирилди.
Девор устлари (ҳам) найзадан парчalandи.

Аммо зафарпаноҳ сипоҳнинг ўқ ва тўфанг отишидан, ҳеч кимнинг бурж ва деворлардан бош чиқаришга мажоли қолмади.

М а с н а в и й:

Кинадан паҳлавонларнинг камони букилди.
Сипарнинг оғзилари камон ўқидан тўлди.

Бир ой давомида у беоқибат гуруҳ ул ҳазратга нисбатан қахрамонлик кўрсатиб, шижоат юзасидан, жонларини ҳалокат гидробига отиб турди. Шер савлатли паҳлавонлари ожиз ва мискин бошларини ул ҳазрат(нинг) оёғига ҳарчанд уриб арз қилсалар ҳам, вожиб ул-изъон фармони ҳаракатнинг бориш суратини олқишладики, биз бир тўда жонбозлар ҳазрати соҳибқироннинг ғалабалари учун жонбозлик кўрсатамиз ва журъат этагини довораклик камарига маҳкам боғлаб, хандақ сувидан сузиб ўтиб, бу қалъанинг бурж ва деворларини йиқитамиз, (деб арз қилдилар).

М а с н а в и й:

Агар урушга биз руҳсат олсак,
Кина билан камар боғлаб чопамиз.

Агар шох бизга ёрдам берса,
Жанг ва уруш қилишга ижозат берса,
Юлдуз сипоҳли шохнинг иқболи билан,
Ойнинг бошидан олтин тожини оламиз.

Бироқ ул хазрат бу йўлга рози бўлмади ва хамиша дилдан нишон берувчи фасоҳат тилини сўзга очиб дедик: «Умид шулки, оқибатни ўйламовчилар (охир) ўз қилганидан пушаймон бўладилар; ўжарлик ва исён йўлидан ўтиб, кечирим сўрайдилар ҳамда истехкомни ташлаб қочадилар»⁹³¹. Аммо ақлсиз султон (Абулхайр) Ермусо карахчи ва шунга ўхшаш баъзи ёмон одамлар билан зарар бошида бўлди ва одобсиз тирноғи билан хаёсизлар кўкрагини қашиб, хорлик тупроғини давлат бошига сочиб, душманлик йўлида қаттиқ туриб олди. Ниҳоят, хазрат соҳибқирон «довжорак сипоҳ қаерда дарахт бўлса кессин ва майдалаб, хандақларни тўлғазсинлар», деб буйруқ берди.

Н а з м:

Фалак даражали соҳибқирон ҳокон,
Қутлуғ Ҳумой, Сулаймоннишон.
Буюрдик, қалъа атрофида тоғ каби

турганларга,

Юлдуз шукуҳли гуруҳ (дархол),
Қаерда дарахт бўлса қулатсинлар,
Ва у билан хандақни тўлғазсинлар.

Олийшон фармонга мувофиқ пахлавонлар иззату куч билан қалъанинг теварак-атрофида қаерда дарахт бўлса қулатдилар ва уни майдалаб кесимчалар қилдилар. Кесимчаларнинг кўплигидан денгиз каби хандақ яроқсиз бўлиб қолди. Ичкаридаги халқ ҳам ниҳоятда сўвсизликдан фарёд чекиб, мурувватсиз у гуруҳнинг димоғидан қийинчилик оловининг тутғани кўтарилган вақтда, тўсатдан жосуслар (олий) даргоҳга келиб, олий мартабали амирлар орқали (подшоҳга) Туркистон ва Хўжанд сипоҳи ҳамда Андижон ва Тошкент лашкари Самарқанд мулкига келиб қўндилар; ул тарафнинг Султон Саъидхон, Жувонмард султон, Бобо султон каби ва бошқа подшоҳлари ҳаммаси бирдан сон-саноксиз сипоҳ билан Бухоро диёри томон юзландилар, деб арз қилдилар⁹³². Бу воқеа сабабли аъло хазрат тўхтовсиз Кеш қалъаси атрофидан қўзғолиб, қайтиш қўлини кўтарди. Насаф деган жойда Хусрав султонга ижозат бериб, (ўзи) давлат ва иззатнинг маркази, яъни Бухоро диёри томон юзланди.

ХУСРАВ СУЛТОННИНГ КЕШ ВИЛОЯТИГА КЕЛИШИ ВА САМАРҚАНД СУЛТОНЛАРИНИНГ УНИ ИТОАТСИЗ СИПОҲ БИЛАН ҚАМАЛ ҚИЛИШИ

Хазрат соҳибқирон (Тангрининг) химоясида ва Парвардигорнинг қувватлашида давлат қароргоҳи ва хашамат курсисига ўлтиргандан сўнг ва хусравнишон (Хусрав) султон исёнчиларнинг қўзғолонини дафъ қилиш учун Қаршнинг саҳроларида яшаб қолганидан кейин, Шахрисабз намояндаларидан баъзилари (Хусрав) султоннинг олий останасига киши юбориб арз қилдиларки, исёнчилардан кўплари ниманики ўлжа қилган бўлсалар ўшани олиб Самарқанд томон кетдилар. Ҳозир бир неча (киши) қолди, (холос). Агар ул хазрат бу вилоят томон юзланар эканлар, яратувчи хазратдан умид шулки, ғалаба ва зафар (унга) ёр бўлсин. Бу хушхабар яхши хислатли султоннинг қулоғига етиши билан, номдор султон зафар шнорли байроқ остидаги ханжардор ва қахрамонлардан бир неча киши билан ўз қалъаси ва диёри томон от сурди. Ярим кечада қалъа этагига етиб, бўйсундириш арқонини Шахрисабзга қараб отди ва ичкаридаги халқ мудофаага киришмасдан илгари, жадал қўли билан уруш очди ва қалъани ўзига қаратди.

Н а з м:

Жам хашамли, Хусрав тожли шох,
Кеш қалъаси томон от қўйди.
Зафар хунарли, ҳокимлик шнорли,
Уруш пахлавонларидан озгина киши билан,
Бир кечаси ўз қалъаси томон йўл олди.
Дилини Тангрининг ёрдамига топшириб,
Номдор лашкарга буюрдик,
Қўрғон устига оёқ қўйсинлар.

Абулхайр султон зафарнишон сипоҳнинг қалъа авжига бундай кўтарилишидан хабардор бўлгач, қочиш йўлини тутиб, кўп машаққатлар билан у қўрғондан юз ўғирди ва чексиз меҳнатлар билан жонини у қон гирдобидан сохилга чиқариб, Самарқанд томон ошиқди. Хусравнишон (Хусрав) султон ўз қалъасини забт қилиб, Абулхайр султон қочгандан сўнг, Тошкент султонлари ва Самарқанд ҳоконлари сон-саноксиз жамият билан мазкур йилнинг ражаб ойида⁹³³ Шахрисабзни забт қилиш учун хусумат туғини кўтардилар; ул қалъанинг атрофини ўраб, поёнсиз сипоҳ ва шайтон сонли лашкар туширдилар; киши юбориб, Ҳисор подшоҳларини ҳам келтириб, ўз сипоҳига қўшди(лар).

Хусравнишон шох иккинчи бор
Бундай қалъани шу хилда олиши билан,
Абулхайр султон у томондан кетди.
Самарқанд мулкига у тарафдан ошиқди.
Самарқанд сипохи ва Хўжанд халки,
Ҳам Андижон, ҳам Тошкент (халки),
Кеш қалъаси томон юзландилар.
(Бу) гуруҳ бошдан-оёғигача фитна кўзғовчи

эди.

Бу юришда бўлиб, у қалъани камал қилишда ғайрат кўрсатган султонлар исмларининг тафсили қуйидагича: Самарқанд хоқонлари: Гадоийхон, Султон Саъидхон, Худойберди султон, Жувонмардали султон, Абдол султон, Абулхайр султон, Музаффар султон, Махдий султон; Тошкент султонлари ва Хисор подшоҳлари: Бобо султон, Амин султон, Дўстмуҳаммад султон, Хошим султон, Факир султон, Музаффар султон, Хоразмшоҳ султон, Қосим султон, Тоҳир султон, Абулқосим султон, Муҳаммад Қосим султон ва Муҳаммад Шариф султон.

Алқисса, у сон-саноксиз сипох Мисра: *чу моли ҳам чигирткадан кўп лашкар* бир-бирлари билан қўшилиб, у қалъанинг атрофини ўраб, олдилар. Хусравнишон (Хусрав) султон бу воқеа ҳақида хазрат соҳибкиронга хабар қилиб, мадад сўради ва у мустаҳкам қалъада туриб буюрди: «Энг улуғ ва эътиборли (кишилар)дан тортиб то ҳунарманд ва (бошқа) табақаларгача қутлуғ фармондан чиқмасдан шаҳарни истехком қилсинлар ва дилларини Яратувчи хазратнинг қарамига топширсинлар». Қазо жараёни фармонга мувофиқ мардларнинг марди ва пахлавлонлари уруш ҳамда жанг қаторини, қалъадорлик асбобини тартибга солдилар ва мухайё қилдилар ва ҳар бир девор устига довураклик оёғини пахлавлонларча қўйиб, уруш ва баҳодирлик байроғини (баланд) кўтардилар. Арқони давлат ва хазратнинг аёнларига мурчал улашиб, қалъанинг бурж ва деворларини мустаҳкамладилар. Уруш асбобини ва жанг қурол-аслаҳаларини жангчиларга етказиб турдилар. Кечалари то тонг отгунча ҳар бурж тепасида бир машъал ва ҳар кунгира бошида бир чироғ ёниб турди. Душманнинг ичини эски кина ўти билан ёрдирдилар. Эртадан-кечгача, кечдан то тонггача жанг ва олишувда бўлдилар (Мисра:) *(жанг) душман бошига дубулга тикарди*. Найза оловларининг жон оловчи шуъласи кўк юзини

юритиб, ярақлаган ўқлар жон боғига хаданг ниҳолларини ўтқазарди. Ўқ овози қандай хабар келтирса ҳам, сир каби дилдан жой оларди.

Алқисса, уруш ва ўлдириш олови икки томонда ниҳоятда аланга олди. Бахтиёр султон (Хусрав султон) доим ғайрат ва жиддият билан бурж ва деворларни сақлаб турди.

ГОЛИБ СИПОХНИНГ БАЛХ, ШИБИРҒОН⁹³⁵ ТЕРМИЗ ВА УНИНГ АТРОФИДАН ҚАСБИ⁹³⁶ МАВЗЕИГА ТЎПЛАНИШИ ВА УРУШ ҚИЛИШ УЧУН ИЗЗАТЛИ ҲАМДА УЛУҒВОР ЛАШКАРНИНГ МИЁНКОЛДАН ҚАЙТИШИ

Хусравнишон султоннинг (қалъани) истехком қилиб турган хабари хазрат соҳибкироннинг қулоқларига етиши билан, юкори даражали амирлар ва эътиборли нўёнлар Кайвон пойдеворли тахт оёғига тўпланиб, олий мажлис ва юксак кенгаш тузиб, фикр ва маслаҳат байроғини кўтардилар ва шу қарорга келдилар: аъло хазрат ғайрат қадамини қўйиб, ҳар тарафдан зафар сипоҳини тўплаб, Кеш қалъаси томон юзланадилар. Шунга биноан, даставвал Динмуҳаммад султонга киши юборди ва у шунга хабар қилдики, «Гарчи сенинг отанг, Тангри унинг йўлини (ҳамиша) равшан қилсин, султонларнинг пешвоси бўлса ҳам, марҳум бўлди. Аммо, бугун сен бизга фарзанд ўрнида, балки ундан ҳам азизроқсан. Мақсад шулки, бизнинг орамиз масофа жихатидан узоқ бўлганидан ўжарлик ва ёмонликнинг асоси бўлган бадбахтлардан баъзилари сенинг бўлинишингни ва паршонҳол қолишингни истайдилар. Зинҳор, юз минг зинҳор қувилганларнинг сўзларига қулоқ солма, ўта сезгирлик юзасидан ва мукамаллик андишаси билан уларнинг орқасидан борма; садоқат ва адоват, дўст ва душманликда ўртамеънада тур, оға ва ини билан дўстликни сақла, дунёнинг борди-келдиларига мағрур бўлма; «Тангри сенга яхшилик қилганидек, сен ҳам (бошқаларга) яхшилик қил»⁹³⁷ (мақоли)ни ишларинг учун намуна қил, йўлни занжир каби муваффақият билан ўтиб, қатра каби тобелик одатини тут; душманга қаршилик кўрсатиш вақтида бир кишидек бўл, агар ака-укалар ва қариндошлар ўртасида тобеларга нисбатан шафқат ва ғамхўрлик бўлмаса, мурувват ва марҳамат йўли тutilмаса, (унда) ўша дўстлик ипини боғлаб бўлмайдди ва иш муваффақият билан бит-

майди. Хар қандай аҳволда (ҳам) уруғларинг ва қариндошларингга шундай йўл тутки, дўстлар шоду хуррам, душманлар азобу ғазабда бўлсинлар⁹³⁸. Бу муқаддимадан мақсад шулки, эшитиб қўй, душман юлдуз сонли сипоҳ билан Шахрисабз атрофига ҳужум қилиб, биродарим Хусрав султонни қамал қилган. Шамолдек тезлик билан у томон юзланиб, учрашиш жойимиз бўлган Касби мавзеида қўниб тур». Шунингдек, вожиб ул-изъон фармон ҳам берилдики: «Зафарасар сипоҳ, кўп халқ теварак-атрофдан қўзғолсин ва тўпланиш жойи бўлган Касби саҳросида тўплансин».

Теварак-атрофдан юқори фазилатли гуруҳлар олий остонага келмасдан илгари, Рустам⁹³⁹ нишонли султон Ўзбек султон⁹⁴⁰ Бухорога ташриф буюрди. Искандар мартабалик ҳазрат билан ўлтириш шарафига эришгандан сўнг хон чорбоғида ул ҳазратнинг шарафига подшоҳона тўй ва хусравона зиёфат берди ҳамда ул жанобга барча лашкар ва тобелари билан ҳар қайсисига муносиб инъомлар берди ҳамда ҳар бирига хос ҳурматлар кўрсатди. Маслаҳат ва кенгашлар ўз ўрнига қўйилгандан сўнг шу қарорга келдилар: биринчи навбатда, Самарқанд томон юрадилар, эҳтимол, Самарқанд волийси ва Фарғона ҳамда Хўжанд ҳокимлари мислсиз ва тенги йўқ ҳоконнинг келишидан хабардор бўлиб, Кеш қалъаси қамалини ташлаб, ўз мамлакатлари томон жўнасалар ва Хусравнишон султон ҳам уларнинг қамалидан озод бўлса. Шунинг учун ҳазрат соҳибқирон ҳам шаъбон ойида⁹⁴¹ зафарнишон сипоҳ ва биродарлари билан биргаликда исёнчилар томон юзландилар.

М а с н а в и й:

Сурайё тахтли, фалак боргоҳли,
Искандарнишон, юлдуз сипоҳли шох,
Ғазаб билан тезюрар отини қўзғотди.
Лашкарга нақл олтинлар бахш этди.
Саноксиз тўда ва ҳисобсиз киши билан,
Кина юзасидан оёғини узангига қўйди.

Бухоронинг машҳур тобеларидан бўлган Хом работ мавзеи⁹⁴² аскаргоҳ бўлганлиги сабабли, ул ҳазрат сипоҳ пахлавонларидан ва даргоҳ жонбозларидан бир тўдасини чақириб, у шукуҳли гуруҳга шижоатли, қўрқмас пахлавон амир Али Мардон баходирни бошлиқ қилиб тайинлади ва «тил» олиб келиш учун душман томонга юборди⁹⁴³.

М а с н а в и й:

Уммон денгизидан⁹⁴⁴ гард чиқарсинлар деб,
Урушимок учун (хон) бир тўда киши юборди.
(Улар) шамшир боғлаган, қўрқмас
довюрақлардир.
Махбубларнинг қора зулфи каби шерни банд
қилувчилардир.
Гуруҳнинг ҳаммаси бошдан-оёқ кина билан
тўлган бўлиб,
Ҳаммасида махбубларнинг киприқларидек
найзаси бор (эди).

Юқорида эслатиб ўтилган амир (яъни Али Мардон баходир) шижоатда машҳур бўлган бошқа сипоҳ билан ғалаба байроғини кўтарди ва қўзғолиш учун руҳсат олиб, давлат душмани томон юзланди. Душман томондан ҳам ақл ва тадбирли, тиф ва найзали ёшу қаридан иборат қатта тўда Назм: *ҳаммаси, сарқаш, ғазабли ва озор изловчи, Уруида чиниққан жанжал изловчи, Шох Саъид ўғлон*⁹⁴⁵ ва Қулоқбий каби қарийб 400 киши қутли анжом сипоҳнинг холи ва ахволдан хабар олиш учун йўлга отландилар ва тартиб билан ўз ўринларидан қўзғолдилар. Иттифоқо, Самарқанднинг тобеларидан Жом⁹⁴⁶ деган жойда — уни Ём ҳам дердилар — икки гуруҳнинг учрашуви юз берди. Олам шаҳриёри (Қуёш) зар сочувчи байроғини кўтарганда, яъни эрта тонг вақтида икки томон пахлавонлари бир-бирларига етишиб, ўнг қанот ва сўл қанотни туздилар⁹⁴⁷, қудрат қўлини шиддатли енгидан чиқариб, кина ва жанжал кетидан қувдилар. Довюрақлик камарини белига боғлаб, ботирлик тифини шижоат қўлига кўтариб, аччиқланган арилардек бир-бирларига ташландилар. Хусумат қасдида ва фитна излаб бир-бирларига отилдилар ва аралашиб кетдилар. Чопқир отларнинг ҳаракатидан ҳавода шу қадар чанг ва ғубор пайдо бўлдики, еттинчи осмондан (ҳам) ўтиб кетди. Фитна олови шундай юқори кўтарилдики, еру осмон танурдек қизиби, тифларнинг шуъласи ва найзаларнинг ярақлаши осмоннинг авжига ва Кайвоннинг чўққисига етди; диллар титраб, таналар қаттиради. Ўша кунни Али Мардон баходир қўрқмас пахлавонлардан бир тўдаси билан шу қадар уруш қилдики, у жангни кўз билан кўрилмаса, на сўзда ва на ёзиб баён қилиб бўлмайди. Уларнинг ҳаракатлари ва саъйлари шу даражага етдики, гўё ер юзига ва уруш майдонига довюрақлар қони билан бўялган палос ёзилган, (деб ўйлайсан киши). Тиф ва найзалар бир-бирларига шу қадар

урилар эдики, фарангий жавшанлари⁹⁴⁸ Довуд⁹⁴⁹ зирехига ўхшаб кетди; зирехнинг темирлари бактар дарбанди⁹⁵⁰ каби парчаланиб кетди.

М а с н а в и й:

Пахлавонлар таркаш боғлаб хаммалари
жавлон (урмоқда)
Махбубларнинг қошларидек хаммалари ёй
тортмоқда.
Довюракларнинг у талон-торожда найза
урушларидан,
(Хатто) ов ўқлари (хам) тилга кирган
эдилар.

У жангда ўқларнинг (кўп) отилганидан,
Байроқ сертиканли гул шохига ўхшар эди.
Пайконлардан баданлар конга тўлиб,
Юзлаб кўзлар ўзича йиғлар эди.
Адоват совутлари кондан гулранг бўлиб,
Майдон кизарган махбубларнинг кўзлари
каби (эди).

Коннинг кўп тўкилганидан майдон
Жайхундек бўлиб,
Еру осмон конга фарқ бўлгандек эди.
Жон олувчи у майдонда бирининг,
Орзулари пайкондан дилида тугун бўлиб,
Бирини холсиз йиқилиб, булут каби йиғлар,
(Ва) унинг табиби ажал ва шарбати тиг суви
эди.

Душманлар унга (нисбатан) ортиқ келаман
деб ҳар қанча интилсалар ҳам, уддасидан чиқа
олмадилар. Айтишларича, душманлардан найза
ва шамшир тегмаган бирон киши ҳам қолмади.
(Фақат) соҳибқирон давлатининг шавкатида
хамда Тангрининг инояти ва ёрдами остида бўл
ган кишигина ҳамма найза ва зарблардан омон
қолди, (холос). Шунингдек, душман сипоҳи
дан ҳам ўткир шамшир ва ўт ёғдирувчи ўқлар
дан яраланмаган ва бадани жароҳатланмаган
киши қолмади.

Алкисса, кун ботганда икки томон бир-бирла
ридан ажралдилар. Зафарнишон пахлавонлар
душманлардан бир нечасини асир олиб, зафар ва
ғалаба билан қутли аскаргоҳ томон юзландилар.
Аъло ҳазрат («тил» олиб келиш учун) юборил
ган (киши)ларга беҳисоб икромлар кўрсатди ва
саноксиз инъомлар берди. Кўркмас амир Али
Мардон баҳодирга бошқаларга нисбатан (кўп
роқ) имтиёз бериб, унинг қадр ва мартабасини
баланд кўтарди. Асирларни чақириб, душман
нинг ахволидан сўради. Асирлар хабар қилди
ларки, муҳолифлар ҳазрат соҳибқироннинг
кўзголиши хамда Балх, Андхуд⁹⁵¹ ва Шибиргон

сипоҳларини чақирганидан хабар топгач, масла
хат ва келишиш билан шу қарорга келдилар:
шижоатли султонлардан баъзисини қутли асар
сипоҳ билан сув бўйига юбориб, сувни нариги
томонидаги лашкарни моликрикоб ҳазрат⁹⁵²нинг
нойибни билан қўшилишга йўл қўймасинлар. За
мину замон ҳокони бу сўзни эшитгач, тўхтовсиз
у жойдан зафарнишон байрокни кўтариб, душ
манни Жайхун дарёси томон қувиш учун Касби
сахросини аскаргоҳ қилди. У тарафдан Балх
волийси Динмуҳаммад султон зафарлик сипоҳ
ва ғалабали лашкар билан иззат ва тамкин осто
насига ошиқиб, адлу инсоф шахриёрининг қўли
ни ўпиш саодатига мўяссар бўлди хамда бошқа
биродарлари қаторига тизилди. Шунингдек, дар
вишнишон султон Рустам султон⁹⁵³ аскар билан
Миёнкол ва унинг қишлоқларига келиб, иқболли
сипоҳга қўшилди. Теварак-атрофдан бирин-ке
тин имтиёзли кишилар ўзларининг хайрихоҳ
ликларини билдириб, тўда-тўда бўлиб, дарё ка
би тўлқинланиб, қутли мавқабга юзландилар.

М а с н а в и й:

Жам қудратли ҳокон Касби сахросида
Қароргоҳ қилгандан сўнг
Ҳар томондан пахлавонлар хурушга келиб,
Салобатли денгиздек жўш урди(лар).
Учрашиш жойи томонга юз қўйиб,
Кина сипоҳи қасдига етдилар.

Теварак-атрофдан ҳисобчилар санашга ожиз
лик қиладиган сон-саноксиз лашкар учрашиш
жойига, Фаридун шавкатли ҳазратнинг ҳузур
рига тўплангандан сўнг, ул ҳазрат имтиёзли
султон ва иззатли амирларнинг барчасини ча
қириб сўз дурларини сочган холда айтдики,
«Узоқ муддат ва бир неча вақтлардан бери бу
тўда биргалашиб душманлик йўлини тутмоқда
лар ва тол дарахти сингари хилоф тигини биз
томон кўтармоқдалар⁹⁵⁴. Маслаҳат қандай бў
лади?» Иззат-иқболли султонлар, зафар даст
гоҳли аъёнлар, даргоҳ пахлавонлари содиқ ният
ва соф ақида билан хаммалари қўл кўтариб
тилларини дуога очдилар хамда ниҳоятда эти
қод ва фармонбардорлик билан арз қилдилар
ки, «Қандай ҳукм ва фармон бўлса, бандалари
шунини амалга оширадилар».

М а с н а в и й:

Бизга қандай фармон берсанг — (шунини)
қиламиз.

Ёмон ниятлилар жонига тиф урамиз.
Жахонга биздан қандайдир бир ёдгорлик бўлса,

(Буни) дафтарга ёзиш огоҳларнинг ишидир.
Қанча подшоҳлар сенинг паноҳингдалар.
Белларини маҳкам боғлаб, йўлингдалар.

Ул хазрат уларнинг пешонасида ботирлик,
мардоналик ва шижоат асарларини кўргач,
(уларга) чексиз таҳсин ва офаринлар ўқиди ва
сон-саногини (таърифлашда) нотиклар ҳам сўз
топа олмайдиган аскар билан у, сайёҳлар ҳам
уларнинг саногини чегарасига ета олмайдиган ас-
кар билан, у жойдан қўзғолишни буюрди. Уруш
кийими ва жанг аслаҳаларини тайёрлаб, хийла-
найранг асбоблари ва жангу жадал ишларига
оро бериб ҳаракат бошладилар.

Б а й т⁹⁵⁵:

Иқболли хусрав кенгашдан сўнг
Номдор аскар билан қўзғолди.
Кина қасдида тез ҳаракат қилиб,
Куч тизгинини жангга бурди.
Қиёмат асарли сипоҳ ва лашкар билан,
Ёмон ниятли душман томон юрди.

НОМДОР ЛАШКАРНИНГ ҚУДРАТЛИ ФАРМОНГА МУВОФИҚ КЎРИК ҚИЛИНИШИ

Жамшид мансабли хазрат (Абдуллахон) бар-
ча жавшанли сипоҳ билан зафарогоҳ байроқни
кўтарган ҳолда, душман томон юзланиб, Қора-
тикан саҳросини⁹⁵⁶ гардунасар аскарнинг қарор-
гоҳи қилгандан сўнг, ўткирлиги ғайб нуридек
ва лорайб сирлари ойнасидек равшан фикрини
номдор лашкарнинг кўригига, маҳсув отларни,
аслаҳаларни ва жангу жадал асбобларини кўз-
дан кечиришга Мисра: *илтифот ҳуснининг
шуъласини ташлади*. Жахон бўйинсунадиган
фармонга мувофиқ, ғолиб лашкар ва зафар ҳам-
да нусрат (қозонувчи) аскарлар жавҳар каби
(отларга) миниб ва Баҳром⁹⁵⁷га ўхшаш қон ичув-
чи тигин белларига боғлаб сувдай сузувчи (тез)
отларни майдонда жавлон урдирардилар.

М а с н а в и й:

Бир сипоҳки, чумоли ва чигиртка каби
сон-сапоксиз.
Рустамшиор, жангда синалган.

Хаммаси ўшқирган маст филлардай,
Хартумидан қўлларига ханжар олган эдилар.

Шу йўсинда санаш имкониятидан ташқари
(бўлган) сипоҳ ва ёмғир томчиларидай кўп лаш-
кар Маснавий: *Хаммалари қалқон остига ки-
риб, Жавҳар каби темирга бекинган. Кина из-
ловчи отлиқлар зиреҳ остида Тоғ бошидан кў-
ринган булутдек (эдилар) тўда-тўда ва гурух-
гурух бўлиб, дашту тоғларни титратган ҳолда
ўз манзилларига равона бўлдилар.*

М а с н а в и й:

Номдор лашкар келиши билан
Қудратли шоҳ давлат отига минди.
Душман қасдида белига камар боғлаб,
Тилла суви юритилган асони қўлга олди.
Хусумат отини жойидан қўзғотиб,
Тезлик билан ўнг томон ўтди.
Гуруҳдаги барча довирак ва урушқок,
Қоплонни отадиган даражада қаҳрли ва шер
табиатли,
Хаммаси қўлига кескир тиф ушлаб,
Душман жонини олиш учун ҳар тарафда
(турарди).
Хаммаси иқлим бахш этувчи у шохнинг
олдида,

Йўрга отлари билан тиз чўқдилар.
Ҳар бири сано учун тил очди:
Сенга жахон абадий бўлсин.
Қаерга адл жиҳатидан юз ўгирсанг,
Бошимиз йўлингга фидо бўлсин.
Ер юзининг ҳокони у тўда учун
Ширин тиллик билан офарин ўқиди.

Хазрати соҳибқирон ўнг сипоҳига⁹⁵⁸ эҳтиёт
бўлишни буюрган ҳолда ва ҳашамат билан сўл
томонга юрди⁹⁵⁹. Бир сипоҳни кўрдик, унинг
тиғи шуъласидан зафар қуёши намоён бўлар ва
ханжари булутидан ғалаба яшини яшнар эди.
Мисра: *Хаммалари шишаранг осмондай* инти-
қом жавшанини кийган эдилар (ва) ҳаммалари
Баҳром каби қон ичувчи тигларини ғилофдан
уруш қасдида чиқарган (эдилар).

М а с н а в и й:

Сарқаш отлиқларнинг барчасининг бошига пар
(такилган).
Хаммаси парилар тўдаси сингари фитна
келтирувчи,
Йиртқич арслон, маҳбубларнинг кўзи каби жон
олувчи.

Хаммаси фитна изловчи ва найзадор (эди).
Довюрраклар қўлларидаги тигларини ўтқир
килиб,
У билан жангу жадал бозорини
кизитардилар.

Хаммалари бир тану бир жон бўлиб (хонга)
муносиб тухфалар ва мувофиқ ҳадялар тақдим
қилингандан сўнг, тамом итоат, ихлос ва му-
хаббатларини арз қилдилар.

М а с н а в и й:

Хаммалари ерга юз кўйиб,
Дуо қилиш учун лаб очдилар.
Жам қудратли, иззатли,
Шаханшоҳга тахсин қилдилар:
Жаҳон сенинг ихтиёрингда бўлсин.
Фалак сенинг хизматкоринг, юлдуз (эса)
фуломинг бўлсин.
Шахриёрнинг мавкаби туёғига фидо бўлиб,
Бизнинг бошу жонимиз ҳар томонда мозор
бўлсин.
Шаханшоҳ уларга ҳурмат кўрсатиб,
Кўп офаринлар айтиб тезда ўтиб кетди.

Сўл сафни кўргандан сўнг, зафарогоҳ бай-
роқ юзини бахтли асар лашкар, Жамшид та-
биатли биродари Ибодулла султон томон ўгир-
ди. (Унда) бир гуруҳни кўрдик, унинг қаҳри-
дан Зухра ва Муштарийларнинг ўтлари хуноб
бўларди. Офтобнинг жангда ғолиб келадиган
шахсувори ниҳоятда ваҳима ва кўркинчдан ўзи-
нинг сувдаги акси каби қалтирар эди. (Хон)
сафларни тартибга келтириб, ғалаба ва зафар
байроғини кўтарди.

М а с н а в и й:

Шундай бир сипоҳ эдики, хаммаси кучли ва
дарё шукуҳли,
Албурз тоғидек саф тортган эдилар.
Хаммалари қалқон тагига беркиниб,
Темир дарёсининг тимсоҳларидек эдилар.
Бир гуруҳки, хаммаси саркаш ва фитна
изловчи,
Мустаҳкамлик ва кучлилиқда нўлат ва руҳдек
эдилар.
Хаммалари бошдан-оёқ ғазаб ва кина қасдида,
Ғазабдан пешоналарига ажин туширган
эдилар.

Сўнг жаҳонни сақловчи шоҳ байроғининг
маҳчаси Тангрининг ёрдами ва чексиз қувват-

лаши билан илтифот соясини Искандар сифат-
ли ўша султоннинг бошига солгач, бахтли шах-
зода хизматкорлик лавозимини адо этиб, як-
диллик ва фидокорлик билан йўлга тушди ҳам-
да фармонбардорлик ва итоаткорлик маросими
адо этилгач, марварид дурларини сочувчи ти-
лини очиб, дуо ва сано ўқиди.

М а с н а в и й:

Замон шахриёрини дуо қилди:
Сенга фалак доимо итоат қилсин.
Фалак ва осмон сенинг домингда бўлсин.
Мулк жонингнинг нигоҳбони бўлсин.
Бахтиёр шох бу сўздан хурсанд бўлди.
Кўп тахсинлар айтди ва ўтиб кетди.

Нусратпаноҳ хоқон Тангрининг қувватлаши
ва сақлаши билан у жойдан кўчгач, сонсиз-са-
ноксиз кўшин билан жиловни шону шавкат оқи-
батли Рустам султон аскарари томон бурди.

М а с н а в и й:

Жаҳон унинг комида, фалак унга банда, мулк
унинг дуосида.
Умиди тоза, давлати кучли ва жувон бахтли.
Ўнг томонида ғалаба ва сўл томонида бахт
Фалак узангиси олдида ва замона жилови
остида.

Бир гуруҳни кўрдик, Жамшиднинг хурши-
ди кўк фалак гумбазининг авжига зар сочувчи
байроқ ўрнатгандекки, бир лашкар шундай дов-
юрраклиги билан ер юзини жавлонгоҳ қила ол-
маган.

Н а з м:

Хаммаси камон тортувчи, урушқоқ ва милтик
отувчи,
Хаммаси лашкарбоши, қалъа олувчи ва кина
ўтказувчи.
Қазо каби (хамма нарсаи) қила олувчи,
Қадр каби қудратли ва фалакнинг ёрдамчиси.
Зафар мулозимли, нусрат рафиқли ва
давлатёр (эди).

Хуш табиатли шахзода осмон кўринишли от
тепасидан тушиб, ўлжомиш расми бўйича⁹⁰⁰ оти-
ни тортди ва ерга тиз чўкиб, тилини дуо ва
сано учун очди ҳамда бу ҳадисни айтди:

Эй қадрли, адлу диндон шоҳ,
Сендан тахту муҳр жудо бўлмасин.

Сенинг ҳамма ишларинг ёмонликдан узок бўлсин.

Қасрга юз кўйсанг йўл (очик) бўлсин.
Агар бизнинг бошимизга ўку тиг етиб келса,
Сенинг учун жонимизни аямаймиз.

Фаррух (сифат), бахтиёр хоқон у номдордан бу ҳикоятни эшитгач, жаҳондор уни мақтади, кўп офаринлар айтди ва ўтиб кетди. Шундан сўнг осмон соябонининг маҳчаси ўзининг олий соясини Динмуҳаммад султоннинг урушқоқ сипоҳи ва қоплон ғазабли лашкари бошига солди. (Унда) шундай бир сипоҳни кўрдик, уларнинг қон оқизувчи тифининг тили Чин туркларини ғамзасидан хабар бериб, арқонларининг сержингалак ҳалқалари Хитой маҳбувлари зулфининг ўралишидан дарак берарди. (Ҳаммалари) уруш ва жанжал учун саф тортиб, жонларидан кечганлари ҳолда тифларини қўлларига олдилар.

М а с н а в и й:

Ҳаммалари ўтакетган ғазабли ва шер табиатли,
Қоплон ҳамлали, кина ахтарувчи,
Сонсиз маҳбувлар кўзлари кинрикларидек,
Ҳаммалари тиф кўтарган ва ханжар осган.

Бахтиёр ҳазрат (Абдуллахон) эҳтиётли назарларини зафаршиор гуруҳ ва сон-саноксиз лашкарнинг тартибига ташлаши билан, динпаноҳ шаҳзода (Динмуҳаммад султон) бандалик ва фармонбардорлик изҳор этгандан сўнг, муносиб тухфалар тортик қилиб, одоб шартларига риоя қилди ҳамда ихлос юзини дуоғўйлик ва зифаларини адо этишга қўйди.

М а с н а в и й:

Эй фалак кадрли жувон бахтли,
Курсига сазовор ва тахтга лойиқ шох.
Мулк курсиси ва дин сендан иқболли бўлди.
Сендан жаҳон ҳар кунни толели бўлди.
Сен тож билан азиз бўлган эмассан.
(Балки) у сен орқали юқори мартабали бўлган.
Сенинг ўрнинг куёшдан (ҳам) юқори бўлсин.
Базмингнинг ҳамдамлари Зухралар бўлсин.
Фалак сенинг остонанг атрофидаги гард бўлсин.
Зухал сенинг кичик бир посбонинг бўлсин.
Сенга бахту давлат ёр бўлиб,
Ҳамиша муҳолифларингдан устун бўл.

Сенинг даргоҳингдан жонимиз билан қулларингмиз.

Хизмат учун камар боғлаганлармиз.
Агар хоҳласанг қаҳр отини чопамиз.
Ўзимиздан кечиб, сенинг олдингдан жонбозлик қиламиз.

Соҳибқирон унга юзлаб офаринлар айтди.
(Ва) у жойдан хурсандлик билан отини қўзғотди.

(Сўнг хоқон) қутли фолли байроғини ҳамда азамат ва иқболли қанотини марҳамат юзасидан сипоҳнинг қалбида турган Ўзбек султон томон бурди (ва унда) бир халқни кўрдик, ҳамла вақтида гардун ғайратли ва сон жиҳатидан юлдузлардан ҳам кўпдирлар.

(Б а й т :)

Хужумда шамолдек тез ва ҳамлани кўтаришда тоғдек оғир.
Момақалдинокдек наъра тортувчи ва яшиндек тиф урувчи.

(Ҳаммалари) қуролланган, кина камонларини қўлларига кўтариб, фитна ва хусумат орқасидан кўтарилдилар. Мазкур султон Мисра: *жаннат шундай номдорликка муносиб* расм ва одат бўйича нимаики қилиш мумкин бўлса (ҳаммасини) ўз жойига келтирди. Шунингдек, ҳар бири шижоатда замонасининг олдида борувчи Низомиддин Жоналибий найман, Минглибий қушчи, Назарбий найман, Танишбий жалоир, Жонкелдибай ўторчи, Турдиқахон қушчи ва бошқалар каби номдор амирлар ва қудратли аъёнлар, олам гардишининг сўнгги нуқтасига қадар одам болалари бошига соя солиб турувчи бўлган бу жаҳонпаноҳ хонадонга нисбатан ихлос ва давлатхоҳлик майдонида яқдиллик камарини белларига боғлаганлар; ақлпарварликнинг олий даражасига етган, шижоат, фазилатда ва довюракликда шарафга ҳамда зехнпарварликда юқори ўринга эришган хашаматли жаноб Қулбобо кўкалтош, қудратли амирзодалар Валижон мирзо жалоир ва Али Мардон баходир ҳамда бошқа давлат арқонлари, қолган аъёнлар ва иззат-мартабали аскар бошлиқларни — буларнинг ҳар бирини номлари билан эслатиб ўтирсак жуда чўзилиб кетади — ҳар қайсиси ўз тумонини бутун тартиб ва интизомга солиб, қуролланган ва мукамал саф тузган ҳолда, ўз жойларига турдилар. Доронишон хоқон ҳар

кайси тўдага етганда, амирлар отларидан тушиб тиз чўкар, ул хазрат (эса) подшоҳона иноят ҳамда хусравона инъомлар билан уларнинг хаммаларини кўнгилларини олиб, кадр ва мартабаларини юқори кўтарар ҳамда яхши ваъдалар, шоҳона меҳр билан эркалатарди. Ўша кунни ёлиб жангнинг шаҳсувори қуёш осмон майдо-нида нур соча бошлаган вақтдан, яъни эрта тонгдан то шомгача юлдуз сипоҳли султон лашкарни кўриқдан ўтказди. Бир қанча сонли сипоҳ кўриқдан ўтди. Сипоҳ тартибга келтирилиб, зафар дастгоҳли аскар керак бўлганича тизилгандан сўнг, қўтли фармон бўлдики, ноғора ва довул садолари кўнғирок ва дўмбира овозлари осмон авжига ҳамда Зухалнинг чўккисига чиқсин; довурак паҳлавонлар ва шижоатли жангчилар ҳайбатли овозлари билан фалакни кўпорсинлар. Шунинг учун ҳарбий ноғораларнинг фиғони ва жанг довулларининг шовкини фалак қулоғини қар қилди. (Бир томонда) отларнинг кишнашлари, (яна бир томонда) паҳлавонларнинг шовқун-суронлари тоғларни зилзилага солиб, тўдаларга гўлгула солди. Тақир-туқурлар, карнайларнинг овози, шижоатли паҳлавонларнинг ваҳималари ва таҳлил ҳамда тақбирлар фиғонидан ёш ва қарилардан кўплари от устидан йиқилиб тушдилар ва ҳасрат билан жонларини қолипдан бўшатдилар. Жумладан, файзлар билан тўлиб-тошган мазорнинг шайхи, шариат ва тариқатнинг тўғри йўлларидан юрвчи хазрат, ҳақиқат юртининг эгаси, мўминларнинг қўтби, ислом ва мусулмонларнинг ғавси, тўғри йўлдан борувчиларнинг пешвоси, хожаларнинг муқтадоси, хазрат *субҳоний*нинг танланган кишиларидан (бири), яъни Хожа Абдулхотик Ғиждувоний⁹⁶¹, Тангри унинг сирларини пок қилсин, гўлгуласи билан махшар даштини эслатувчи қиёматасар сипоҳнинг шовкинидан кўркиб касал бўлиб қолди ва ўша кунни дунёдан ўтди⁹⁶².

Алқисса, паҳлавонларнинг шовқун-суронлари осмонга етгач, (Абдуллахон) душман томон юзланиб, ғалаба байроғини кўтарди. Замона соҳибқироннинг савлати, Искандар фармонли сипоҳнинг кучи ва поёнсиз лашкардан таажжубга келди. (Бунга) «Эй, сипоҳига зафарли бошлиқ ва ғалабали безак бўлган (зот), Лашкарининг ҳам энига, ҳам бўйига шак ва шубҳа йўқ» (мисралари) тўғри келганлиги мушоҳада қилинди.

ХАЗРАТ СОХИБҚИРОННИНГ ДУШМАНЛАР БИЛАН МУҚОБИЛ БЎЛИШИ, УЛАРНИНГ ЕНГИЛИШИ; ХАЗРАТ ХУСРАВ СУЛТОН ВОҚЕАСИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ

Искандар мартабали хазрат арқони давлат ва аъёнларини бошқа Миррих савлатли сипоҳ ҳамда Зухал шиддатли лашкари билан, (уларга) чексиз иноятлар бағишлагандан ҳамда хусравона икромлар ва шоҳона инъомлар билан сийлаб мартабаларини юқорига кўтаргандан сўнг, маймана, майсара, қалб, чаноҳ, соқа ва камингоҳларни⁹⁶³ тузиб, душманлар томон юзланди. Хусравнишон султон Хусрав султонга истимолатнома⁹⁶⁴ юбориб, ўзи ва яхши андишаллик сипоҳининг йўналиши ҳақида огоҳлантирди.

М а с н а в и й:

Фалак кадрли, заррин қулоҳли ҳоқон
Сипоҳни кўриқдан ўтказиб бўлгач,
Иккинчи кун уруш (қасди) учун
Ўнг ва сўлдан иборат икки саф тузди.
Уруш қасдида шундай бир сипоҳ туздики,
Ҳаммаси йўлбарс ҳамлали, шер ва қоплондек.
Ғазабли шерлардек одамга отиладиган,
Довурак ва кучли сурат, саф ёрувчи (эди.)
Муҳолиф томон шоҳ равон бўлди
Ўирткич шерлардек темир қулоҳли қўшин
билан.

Янгибозор⁹⁶⁵ зафаршиор сипоҳнинг савлатидан зийнатлангач, у мавзеда ажойиб бир (ходиса) зоҳир бўлди. Шаҳрисабздан бир киши келиб Хусравнишон (Хусрав) султоннинг воқеасини изҳор қилди. Воқеанинг баёни шундай эди: Хазрат соҳибқирон Қасби саҳросидан ўтиб, душман томон йўналгач, жиловини қўйиб секин-аста борар эди; ҳар кунни тахминан бир фарсах (йўл) босарди; ҳар қачон ёлиб сипоҳи (бир ерга) қўнса, аскаргоҳнинг атрофига хандақ қазини ва аробаларни бир-бирига занжир билан (боғлаб) қўрғон шаклига келтиришни буюрар эди. Шу тарзда икки кунли йўлни бир ҳафта босдилар. Душман Искандарсифат ҳоқоннинг латиф тадбирларидан хабари йўқлиги, кам фикр қилишлари сабабли ул хазратда бир ваҳима ва хавф юз берса эҳтимол, балки бундан ҳам илгарии боришга у қадар куч ва қудратга эга бўлмаса керак, деб ўйлади. Шунинг учун довурак бўлиб, ғалаба қозониш учун жасоратли бўлган холда шаҳарни (Шаҳрисабзни) босиб олиш байроғини кўтардилар. Ичкаридаги кишилардан душманлик борасида синалган бир гуруҳи

билан иттифоқ тузиб, шунга қарор қилдилар. Бизлар ҳар қачон ташқаридан қўрғонга ҳужум қилганда, сизлар биз тутган йўлда туриб ҳаракат қилинлар, токи бизнинг кишиларимиз осонлик билан бурж ва деворларга чиқсинлар. Ундан сўнг Маснавий: *Аждардек жаҳон балоси (бўлган) бир кечада, Икки юз маҳшар куни бекинган эди. У қоронғу кечада юлдузлар кўзга, Дилбарлар юзидаги хolidан ҳам қорароқ (кўринар эди).* Қалъанинг теварак-атрофидан кўплаб сипоҳ ва сонсиз лашкар ботирлик қўлини чўзиб, тўда-тўда минг-минг бўлиб, қалқонларни кўтарган ҳолда бошларини олдига қаратган тарзда қалъа томон йўл олдилар. Хусравнишон султон қалъа, бурж ва девор атрофини мустаҳкамлади ва мудофаа қўлини урушга очиб, мавжуд ботирлик, довюрлик, шижоат ҳамда баҳодирликни ишга солиб душман билан урушга ташланди.

Н а з м:

Шовкундан тоғлар ларзага келиб,
Хайбатдан осмон дамани ичига олди.
Пахлавонларнинг тили дилбарларнинг
зулфидек буралиб,
Мардларнинг оғзи паст кишиларнинг кўзи
каби намсиз (эди).

Шу вақтда тўсатдан қалъа ичидаги бир тўда душманлар билан иттифоқ тузган мунофиқлар ҳадсиз тўда ва сонсиз гуруҳни қалъа устига оширдилар ва сурон кўтариб, карнайларнинг овозини фалак авжига етказдилар. Хусравнишон султон бундан хабардор бўлгач, тезлик билан Кучак ўғлон, Мирам ўғлон, Оллоёр ўғлон, Боқи хожи ва Шохим ярғоқ, Шерафкан мирзо ва Оллоқули баҳодир манқит⁹⁶⁶, Турди лаванд манқит каби ва бошқа (шуларга ўхшаш) бир тўда номдор амирлар, пахлавонлар ва тиф урувчилар билан душманни дафъ қилишга ошиқди ва ўқларни тинмай отиш ёрдами ҳамда найзаларни санчиш орқали душманларни қалъадан чиқардилар ва қалъа тепасидан девор тагига улоқтирдилар. Душман сипоҳи иккинчи марта ҳаммаси бирданига юзларини қўрғон томон қаратдилар ва шайтон тоифасидек юқори оламга қасд қилдилар; хусумат қўлини очиб, оёқларни кунгира ва девор тепасига қўйдилар. Қўрғон аҳли қаттиқ тиришиб мардона ва пахлавонона жанг қилсалар ҳам фойда бермади. Ниҳоят, тамом ноумид бўлганларидан сўнг: саодатли сул-

тоннинг Кучак ўғлон, Муҳаммад Аминбий қушчи, Шохмуҳаммад мирзо манқит, Шохим кўкалтош Бухорий, Ой Темур баҳодир ва Турди оталиқ каби давлатхоҳларидан бир гуруҳи султон отининг жиловига осилиб, Термиз дарвозасидан ташқарига қараб тортдилар ва кина тифларини осиб, аждарнишон найзаларини кўтарган ҳолда душман томон кучли ва қудратли қўлларини чўздилар. Икки томон пахлавонлари бир-бирлари билан олишиб турган вақтларида тўсатдан султоннинг оти Дуоба⁹⁶⁷ деган жойда лойга ботиб қолди. Юқорида айтиб ўтилган пахлавонлар, айниқса, жаноб Кучак ўғлон жон олувчи ўқлари отиб, то Хусравнишон султон ўз отига минганга қадар, ундан душман ҳужумини дафъ қилиб турди. Шунинг учун ўғлоннинг қўли ва юзига бир нечта ўқ тегди, (аммо у) кина камонини қўлидан ташламади ва ҳазрат султон билан бирликда душманларни ўқ ёрдамида узоқлаштириб турди. Хожа Қутайба мазори⁹⁶⁸га етганда Хусрав султоннинг оти ниҳоятда ҳолдан кетди ва қанча ҳаракат қилмасинлар, (барибир) йўлга сола олмадилар. Ниҳоят, Тош қушчи унга ўз отини тақдим қилди. Султон унга миниб, бир неча қадам қўйган ҳам эдики, ўғлоннинг оти тўхтаб қолиб, илохий тақдирининг тақозоси билан қўлга тушди. Ўша вақтда ҳазрат султоннинг атрофида бирнеча саноқли кишидан бошқа ҳеч ким бўлмаганлиги сабабли, ул ҳазрат душман билан уруш олиб бориб турди. Аммо унинг давлати муддати тугаб, ҳаёти ниҳоясига етганлиги (учун), ҳеч қандай ҳаракат фойда бермади. Душман лашкари ул жанобни ўртага олиб, тақдир андозаси билан тадбир панжасига асир олдилар. Боғланган ҳолда ўз султонлари Бобо султонга олиб келдилар ва Муштарий мозиятли ул султонни тўхтовсиз ўлдирдилар⁹⁶⁹.

М а с н а в и й:

Фалак бош узиши табиий бўлган,
Бошни тақдирдан тортиш керак эмас.

Ҳақиқатан (ҳам), ходиса уфқидан бирорта давлат офтоби кўтарилмаганки, ҳалок бўлиш чегарасига етмаган бўлсин; ер юзида биронта ҳашамат саройи бошини осмонга кўтармаганки, фано зилзиласидан бузилмаган бўлсин, қайси сарв бако чаманда бош кўтарганки, уни ходисаларнинг тез (юрар) шамоли ҳалокат тупроғига йикмаган бўлсин; қайси ёш ниҳол вужуд гул-

шанида кўтарилмаганки, ўлим кўли йўқотиш болтаси билан унинг илдизини кесмаган бўлсин.

(Б а й т:)

Жахон гулзорида биронта дарахт ўсмайдики,
Болта урувчи жафосидан омон қолсин.

Алқисса, у мурувватсиз гуруҳ ва оқибатсиз тўда бу даҳшатли воқеага шу хаёл билан журъат этдиларки, жахонни ёқувчи хоқон ҳар қачон бу хунук ходисадан хабардор бўлиб қолса, аркони давлат титраб, қайтиш жиловини тортиб, тезлик билан марказга келиши мумкин эди деб, кам андишаликлари сабабли, шу ишни қилдилар ва билмадиларки бу ходисанинг воқеъ бўлиши ул ҳазратга биронта шикаст етказмас эди. Чунки давлат боғидаги ҳаёт шохидан бир гул тўкилса, салтанат дарахтидан бир шох синади. Лекин шарафли оила бўстони ул ҳазратнинг таровати вужуди билан жаннатнинг рашкини келтирадиган даражада безангандир.

М а т л а ь:

Агарда бир гул тўкилган бўлса, чаман қарор
топсин.
Бир юлдуз кетган бўлса, фалак барқарор
бўлсин.

Ва бундан ғофил қолдиларки, аъло ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) бандалари тезликда ва ғолибона найза тили билан, «кўпдан зулм қилганлар яқинда қайси томонга (қараб) ҳаракат қилишларини биладилар»⁹⁷⁰, нидосини ва «огоҳ бўл, албатта шайтоннинг гуруҳи зиёнқордир»⁹⁷¹ садосини уларнинг жон қулоқларига етказдилар. Ҳамланинг кучли шамоли билан уларнинг ур ниҳолларини адолатсизлик ва тажовузкорлик чаманидан улоқтириб, хорлик тупроғига ўтказдилар. Бу ходисанинг воқеъ бўлиши вақтнинг ёрдамидан қутилган эди. Аммо аъло ҳазрат бу ходисанинг воқеъ бўлганидан хабардор бўлиши билан, сабрлик ҳолатини қабул қилиб, холига мувофиқ бу мақолни ўқиди:

Б а й т:

Дил холини кимга айтаман, менинг сирдошим
қолмади,
Қандай чорасизлик қиламан, менинг ҳамдам
ёрим қолмади.

Андух ва меҳнат лашқари унинг муборак сийнаси сахнига ҳужум қилиб, ғам ва фитна гуруҳи унинг нурли дилига истило ўйини ташлади. Хилватда ғоятда бетоқатлик ва беқарорлик изҳор қилса (ҳам), дилида ва хотирида куйишини яширди ҳамда уни юзага чиқаришни лойиқ кўрмади.

(Б а й т:)

Мард — жигари куйса ҳам қулиб турсин,
(Аммо) бундай мардлар кўп топилмайди.

Бу ходисанинг воқеъ ва бу воқеанинг содир бўлганидан сўнг амир Жонали, Мир мингли⁹⁷², амир Назир, Жонкелди, Турдиқахон, Танишбий ва шулар каби бошқа қудратли амирлар ҳамда Қулбобо кўқалтош, Мирзо Валижон каби аркони давлат ва ҳазратнинг аъёнлари жахонгир шахриёрнинг даргоҳига тўпландилар. Амир Жонали фасоҳат тилини очиб арз қилдики, ул ҳазратнинг нурли фикр ва кимёасар хотирларига махфий бўлмасинки, азалнинг туғро, ёзувчиси «ҳар бир нафс ўлимни тотувчидир»⁹⁷³, бўйича абадий бақо қалами ҳеч бир Яратувчининг ҳаёт номасига ёзмайди ва мавжудот суратларининг наққоши ҳаёт нақшини мумкинот саҳифаларига, «ҳар бир нарса ҳалок бўлувчидир, магар Унинг зоти боқийдир»⁹⁷⁴ каломидан бошқа (сўзни) ёзмайди.

(Н а з м:)

Жахонда нима бўлса, фоний бўлиб, унинг
малдори йўқдир,
Ҳазрат Парвардигордан бошқа боқий йўқдир.

Азалий қорхонасининг тикувчиси ҳеч бир мавжудотнинг йўқлик зийнатини тикмаган ва қудрат саройчасининг фарроши зийраклик шамини бирор офатнинг қаттиқ шамолисиз ёкмаган.

Б а й т:

Фалак бу ободонликнинг қурувчиси
бўлганидан бери
Ҳеч бир киши ҳаёт боғида ғамнинг тикансиз
шодлик гулини топмади.
Умр гулистонининг замон майсазориди,
Ҳеч ким қуз шамолидан холи (бўлган)
бахорни топмади.

Бу захмнинг сабрдан бошқа малҳами ва бу қасалнинг тўзимдан бошқа иложи йўқ.

Н а з м:

Сабр қилишлик зарурдир, чунки бу дил
дардига,
Сабр қилишдан бошқа илож йўқдир.

М а с н а в и й:

Агар ер унга тахтдан бир банд берган экан,
Хоннинг давлатига офат етмасин.
У мамлакатнинг ёрдамчиси (бўлган) бир
шоҳдирки,
Махлуқот унинг номидан басират нурини
олади.
Мамлакат паноҳидир Абдулла шох,
(Чунки) мулкка ундан бошқа бир паноҳ
бўлмайди.
Унинг баланд тахтининг пояси юлдузлар
бўлиб,
Отининг туёғи фалакнинг бўсагоҳидир.
Жаҳонга абадий замон шоҳи бўлсин.
Оламда нима хоҳласа мақсадига етувчи
бўлсин.

Сўнг шу муносиб ва лойиқ кўрилдики, ризо қўлини қазо этаги билан ўраб бу ишнинг тадбири учун сабр ва тузук кийимини киямиз ва тўхтовсиз юзимизни давлат душмани томон қаратиб, уларни туб томири билан (қўпориб) янчиб ташлаймиз. Шунинг учун Искандар тамкинли ҳазрат «собирларга башорат бер»⁹⁷⁵ ишоратини у жароҳатга малҳам қилиб, лашкар ишларининг тадбирини ва нусратасар аскарнинг муҳим чораларининг татбиқини тузди ва у ердан зафар нишонли байроғини душман хужумини қайтариш учун кўтарди.

М а с н а в и й:

Муҳолиф томон ноғора ва байроқ билан
Юлдузмиқдор гуруҳли шох равон бўлди.
Кина ва ғазабли паҳлавонлар тўдасидан
Ер гитради ва ҳаракатга келди.
Кина байроқлари фалакка кўтарилиб,
Гўё (осмон) кунгираси темирдан ясалгандек
бўлди.
Найзаларнинг учлари осмон авжида бўлиб,
Ой ва қуёш кокиллариға тароқдек бўлди.
Карнай бўқириб, ноғора (шундай) нола
қилдики,
Сабза ранг гумбаз ўйинга тушиди.

Искандар шавкатли ҳазрат тугал йўсин ва тартибда кўриниш бериб, Мирзо кўпригидан⁹⁷⁶

ўтди. Икки томон(нинг) айғоқчи аскарлари қуринди⁹⁷⁷. Соҳибқирон ҳазрат доимий давлат қувати ва Тангрининг инояти ёрдами билан «у муборак зотнинг ўзи илтифот қилиб, нусратпа-ноҳ сипоҳ отлансин ва зафарасар лашкар тартиблансин», деб буюрди. Шунинг учун (яна) «фалак миқдорли аскар жавшан кийсин ва ҳаммаси қалқон ва совутларга ўралиб душманни туб томири билан қуритишга уринсинлар», деган жаҳонни тобеъ қилувчи ҳукм (ҳам) содир бўлди. Буйруққа биноан, урушда синалган, қалъа олувчи сипоҳ ва ботирлик кўрсатган мард гуруҳ қасос жавшанини эғнига, тиришиш дубулғасини бошига кийиб шу қадар мукаммал қуролландики, юлдузлар подшоҳи тўртинчи фалакда жавлон ургандан бери (бундай) Баҳром монанд гуруҳни (Мисра:) *давроннинг дийдаси ва кекса оламнинг кўзи кўрмаган эди.*

М а с н а в и й:

Дарё тўлкинланган вақтидек,
Тўда-тўда сипоҳ ҳаракатга келди.

Соҳибқирон ҳазрат сипоҳнинг ўнг қанотини бахтиёр биродари Ибодулла султон вужуди билан оройиш бериб, тамкин байроғини кўтарди ва унинг мавкабида уруш қаҳрамонлари (ва) паҳлавонларидан катта бир гуруҳни олиб қолди.

М а с н а в и й:

Ҳаммалари урушқоқ ва ҳаммалари найзодор,
Жангда шердек пишқирар эдилар.
Шундай бир сипоҳ эдики, урушдан
тўлкинланган дарёдек,
Ҳаммалари уруш учун чангалларини ўтқир
қилган эдилар.

Унинг атрофини чавандоз суворийлар ва майдон паҳлавонларидан бир гуруҳи билан Маснавий: *Паҳлавонлар бошлари юқори, қиличбоз, Урушда синалган, лашкарни егувчи. Жанг отлиқлари ва мард ишгитлар, Ханжар билан оташдан гард чиқарардилар*, мустаҳкамлади. Лашкарнинг сўл қанотини дарвиш нишонли биродари Рустам султон билан безади⁹⁷⁸. Тиғларининг суви душман оловини алангалатадиган шертабиат, кина ахтарувчи паҳлавонлардан бир тўдасини унинг қутли мавкабига сараланган мулозимлар қилиб тайинлади.

М а с н а в и й:

Бир сипоҳки, енгил ҳамлали ва абжир
(эдилар).
Қуролланган паҳлавонлар уруш изловчи
эдилар.

Сипоҳнинг қалби Чингиз тартиби билан⁹⁷⁹
султон давлатининг чиройи Рустамнишон Ҳўбек
султон билан зийнатланди. Найзаларининг оло-
ви ва жон олувчи милтиқларининг шуъласи би-
лан Зухал димоғини кўйдирадиган кинавор ва
урушқоқ суворийлардан бир қисми унинг иқ-
бол байроғи остига тўпланди(лар).

М а с н а в и й:

Сипоҳнинг қалбида оромгоҳ қилиб,
Довюрраклик байроғини оламга хилпиллатди.
Унинг атрофидаги суворийлар ханжар
урувчи,
Ҳаммаси ернинг кўзидек ўқ отувчидир.

Муборак зотнинг ўзи (яъни Абдуллахоннинг
ўзи) бир томонда бир қанот тузиб, катта бир
гуруҳ ва савлатли сипоҳни саф тортдирган ҳол-
да Садди Искандар каби турди.

Н а з м:

Ҳаммалари довьорак, урушда синалган
ханжардор,
Хунар кўрсатувчи, вилоят очувчи, найза
урувчи эдилар.
(Ҳаммалари) юлдуз мавқабли, Зухал
остонали, фалак шуқуҳли,
Қазо ва қадар қудратли ва фалак микдорли
эдилар.

Ўнг қўлда шижоатли суворийлардан ва до-
вьорак паҳлавонлардан бир тўда халқни, Назм:
*Ҳаммалари қалқон каби кўксиларини тигга
очган, Ҳаммалари шамшир жавҳари каби те
мирга гарқ бўлганлар,* уруш қизиб кетганда
керак бўлиб қолсалар, уруш ва курашга тайёр
бўлиб турсинлар, деб тартибга солиб қўйди⁹⁸⁰.
Издатли ва қудратли султон Динмуҳаммад сул-
тонни бошқа саркардалар билан айғоқчи тўда-
га киритди. Тўда-тўда саф ёрувчи паҳлавон-
лар ва арслон савлатли, шер йиқитувчиларни
унинг байроғи остида бўлиш учун тайинлади.
Шунга ўхшаш ўнг ва сўл қўл амирлари, ҳар
бири қурол тақиб, уруш совутини кийгани ҳол-

да, сафлар тузди ва ботирлик юзини давлат
душманлари томон ўгириб, урушга тайёр бўл-
дилар.

М а с н а в и й:

(Ҳокон) шу қадар беҳисоб лашкар туздикки,
Ундан офтобнинг юзи сарғайди.
Хулқаркаманд шох фармони билан
Олий байроқлар баланд кўтарилди.
Қиёмат қарнаидек найлар бўкириб,
Лашкарнинг юз тоғи жойидан кўзғолди.
Сипоҳнинг гарди ва ноғоранинг фарёидан
Обнус тусли осмон гумбази саросимага

тушди.

Чангдан осмон эшиги пардали бўлиб,
Оқибат эшигини ҳаёт юзига ёпди.

Ноғора овозининг садоси обнус токига чир-
машди ва довул ҳамда қарнайларнинг бўки-
риши осмон айвонидан ошиб, Зухалнинг қу-
лоғига эшитилди. Отларнинг кишнашлари
йирткич ва қўрқинчли шерлар юрагини ёрди.
Лашкарлар такбирининг фарёди ва урушувчи
суворийларнинг савлати душманлар тилига
қўрқув ва ваҳима солди. Қалъа олувчи қаҳ-
рамонлар ва голиб паҳлавонлар уруш олови-
ни ҳамда жангу жадал оташини ёқмасдан ил-
гарийёк, у ҳашаматли сипоҳни қўрқув ва ва-
ҳима босиб, бетўхтов Шаҳрисабз қалъасини
Фақир султон Ҳисорий⁹⁸¹га ташлаган ҳолда,
такаббурлик ва хусумат жойидан ўтдилар ва
қочиб юз тутдилар. Ниҳоятда хайрат ва даҳ-
шатдан юкорини қўйдан ҳамда жиловни узан-
гидан айира олмадилар ва заиф қушлар қар-
чиғай шуқуҳни ҳамда лочин савлатидан, нота-
вон ваҳший хайвонлар шер ҳамда йўлбарснинг
ёвузликларидан чўчигандек қоча бошладилар.

М а с н а в и й:

Фалак гуломли шох интиком учун
Душман томон юз қўйганда,
У тўла шуқуҳлидан душман(нинг) сафи,
(Шундай) қочдикки, (гўё) қиёмат етиб келиб,
тоғни қулатгандек (бўлди).
Ҳақиқатда (агар) қошлон жавлон қилса,
Тоғ оху ва эчкемарлардан холи бўлади.
Юлдузлар подшоҳи ўткир тигини сурса,
Ситоралар сипоҳи қочиб тушади.
Қарчиғай ов қилиш учун ўзини кўрсатса,
Қабутарлар гуруҳи тўзиб кетади.

Нусратли аскар у мағрур гуруҳдан ва дахшатли лашкарлардан бир нечасини асир қилиб, подшоҳ остонасига келтирган ҳолда ўз юракларини тинчлантирдилар. Шу фурсатда Искандар тамкинли ҳазратга арз қилдиларки, душманлар зафарнишон сипоҳнинг қаҳри ва шиддатидан тоқат қилолмасдан, Миёнколни торож қилиш қасдида у томон ошиқдилар. Соҳибкирон хокон буни эшитиши биланок, тўхтовсиз, Ўзбек султонни Насаф саҳросидан иззат ва ша раф манбаи (бўлган) марказга қайтишига рухсат берди. (Ўзи эса) қолган сипоҳни қутли мавкабга мулозим қилиб, иззат ва иқбол байроғини кўтарган ҳолда, Миёнкол томон юзланди. Душман зафарасар лашкарнинг қувиб келаётганидан хабар топгач, бетўхтов, шунча хашаматлари билан қочдилар. Давлат душмани мағлуб бўлгандан сўнг, ул ҳазрат Дабусий қалъасини тузатишни Балх амирларига тақсим қилиб берди. Тузатиш (ишлари) тамом бўлгач, (хокон) Бухоро томон юзланди. Динмуҳаммад султонга бошқа биродарлари билан биргалликда шоҳона тўй ва хусравона базмлар бериб, подшоҳларга лойиқ тилла камарлар ҳамда зарбофт тўнлар ҳадя қилди. (Сўнг уларнинг) ҳар бирини ўз давлат маркази ва хашамат оромгоҳига юборди.

(М а с н а в и й:)

(Хон) беҳишт бонидек бир мажлис тузди.
Ер мушқдан анбар табиат бўлди.
Бундай мажлисда олий гавхарли шоҳ,
Жам хашаматли ва қутли хулқли хусрав,
Биродарларининг ҳар бирига ҳурмат

юзасидан

Қийматбаҳо тўн ва тилла камарлар берди.
Ҳар бирини юзига раҳмат эшигини очди.
(Ва) тўлик меҳрибончилик билан
(кетинларига) рухсат берди.

**ҚУТЛИ НИШОН ШАҲЗОДА АБУЛФАТҲ АБДУЛМУМИН
СУЛТОН, УМРИ УЗУН БЎЛСИН, ТУҒИЛИШИНING
БАЁНИ**

Бобо (султон) бошқа душманлар билан Шаҳрисабз атрофига келиб, марҳум Хусрав султонни қамал қилган вақтда, соҳибкирон ҳазрат ҳам барча биродарлари (хамкорлигида) душманлар билан урушиш учун давлат марказидан чиқиб, йўлга тушган эди. Тўсатдан ул

ҳазратнинг мурод ва мақсадининг шубҳаси Тангри инояти уфқидан кўринди ва бахтиёрлик юлдузи чексиз қувватловчи матлайдан чиқди. Чунончи, тарих тўққиз юз етмиш бешда ражаб ойининг 16 жума кечаси⁹⁸² ул ҳазратнинг салтанат ва иқбол сандиғида бир нурбахш дур ортди. Хуршид дуррининг чақмоғи халифат ва бахтиёрлик уфқидан тулуъ қилди. Балки соҳибкирон осмони авжидан инсон табақаси устига бир қуёш чиқдики, мамлакатнинг баландга кўтарилган кўзлари равшан бўлди. Бир бахтиёр йўқликдан сарой бўстонида вужудга келдики, (унинг) лутфу карам сояси одам болалари бошига тушди.

М а с н а в и й:

Йўқ бўлмайдиган Оллоҳнинг файзи билан
Марваридлар ишга бир дур кўшилди.
Ажойиб, қутли фолли дунёга келдики,
Жамоли ўчмайдиган (бир) офтобдир.
Унинг вужуди умид кўзига нур берувчи,
Кўриниши (эса) абадий иқболнинг сабабчиси
бўлди.

Ул яхши оқибатда ҳаммага номи кетган (бўлиб) туғилган тулуъидан равшан замирли қуёш коронғу кечани сурма каби фалак кўзига тортиди; унинг нил каби дилни ёндирувчи юзига оройиш бериб, мушқдан сунбул этагини муаттар қилди. Осмон ниҳоят хурсанд ва шодлигидан гавхар сочувчи қўлини тонг этагидан чиқариб, кўп миқдорда олтин ва қумушлар сочди. Эрта тонг (эса) тухфа тариқасида қуёшни кўрсатди.

Б а й т:

Шу хуш севинч билан тонг гўё оғиз очгандек,
Фалак унинг оғзини офтоб зарлари билан
тўлдирди.

Бу севинчли овоза садоси гардун тосига чирмашди ва қутли хабар доврўғи замона қулоғига эшитилди. Осмондаги бахт юлдузлари шунга қарор қилган бир соатда ва омад ҳамда бахтиёрлик асбоби унга чанг солган бир замонда саодатли туғилиш юз берди ва у муборак зотнинг нурлари коронғу оламда равшанликни орттирди.

Н а з м:

Шарафли фалакдан нурли бир юлдуз
чикдики,
(У) Куёш раёили, Зухра юзли, Муштарий
замирли эди.

Давлат ва иқбол нурлари унинг муборак пешонасидан, хур жамолидан шуъла зоҳир бўлгандек, кўриниб турарди. Хашамат ҳамда бахтиёрлик асарлари унинг равшан хуснидан осмон авжидан пайдо бўлган куёш шуълалари каби ярақлаб турарди.

М а с н а в и й:

Салтанат авжидан шундай бир ой пайдо
бўлдики,
Давлатнинг кўзи ундай ойни (асло) кўрмаган
эди.
Халифат сандиғидан шундай бир дур юз
кўрсатдики,
Зулмат оламида равшанлик ортди.
Давлат гулида шундай бир гунча очилдики,
Иззат бўстонида бир сарв бош чиқарди.

Муштарий у соатдан саодат талаб қиладиган, Зухра созандаси шавқ навосини у ҳавода чаладиган, Зухал еттинчи айвон тепасидаги ул карамли бахтиёр билан бўладиган бир соатда Уторуд офтобни баланд кўтариб, ойнинг кумуш давотида, учар юлдузнинг олтин қалами билан муборак толеъ зойича⁹⁸³ сини эрта тонг ва шафақ киноваридан жадвал қилиб, фалак варақларига тортди. Куёш ҳамда ой, Тангридан бўлган неъмат билан хурсанд бўлдилар, (бу) хуш хабарни бир-бирларига бердилар. Осмон чодирига ва Зухал айвонига (севинч) овозаси тушди.

А р а б ч а н а з м:

Бешиқда бобонг сенга саодатдан гапирди.
Аслзодалиқ асари юқори далил билан равшан
эди.

Албатта хилолни кўрганингда,
Уни бу ярақлашда тўлган ой бўлишини жазм
қиласан.

Халифат(нинг кўз) қорачиғи вужудининг мавжуд бўлиши билан ул ҳазратнинг саодат равшанлиги ортди. Салтанат қутисида ул гавҳарнинг дунёга келишидан, таянч ва хурсандлик моддаси юз кўрсатиб, мансаб ҳамда улғувор-

лик ариғидан иқбол ниҳоли кўкарди ва яшнади; умид ёмғиридан мурод чамани обод ва (шоду) хуррам бўлди. Шўнинг учун бу катта ҳадя ва улғу отанинг шўкронаси учун дарё марҳаматли қўлини садақа, хайр ва эҳсонга очиб, барча улғу ва шарифларни, мамлакат ичкараси ва ташқарисидаги олимларни ҳамда ёшў қариларни хурсанд қилди.

М а с н а в и й:

Илму-хикмат билан фарзанд аржуманд бўлса,
Дилбанд гавҳар ўзи бахтиёр бўлади.

Душман аъло ҳазратга қарши туришга ва (у билан) уруш қилишга тоқат қилолмасдан қочилшга юзланганидан сўнг, ул ҳазрат ҳам азимат жиловини (ўз) давлати ва хашамат марказига бурди. Ҳақиқатда унинг юзи давлат аёнларининг иззати ва ғалаба ҳамда нўсрат тонгининг бошланиши бўлган бундай каромат ҳосил бўлгани учун шўхона тўй ва хўсравона базмлар тузиб, тахт ва иқбол бошини шодлик ҳамда хурсандлик авжига кўтарди. Гавҳар ёмғирларини ёғдирувчи булут каби хазинани қийматбаҳо ва нафис нарсалардан бўшатди.

М а с н а в и й:

(Соҳибқирон) шўхона бир базм тузиб,
Олтин ва кумуш хазинасининг эшигини очди.
Бу буюк ота шўкронаси учун,
Истовчиларга кўп кумушлар берди.
Шўкр айтиб Тангрига дер эдики,
Менинг умидим дарахтига мева бердинг.

(Ҳазрат соҳибқирон) бутун халқни инъом ва эҳсон билан шоду хуррам қилди. Инсон табақасини ҳаддан ортиқ хайр ва тортиқлар билан кенгчилик ҳамда мўлчиликка етказди. Нўжум ва тақвим аҳлларини⁹⁸⁴ қақириб, равшан раёили фикрлари билан мавлуднинг толеини аниқлаб, унинг натижасини анбарин хома билан иззат ва иқром саҳифасига ёзишни буюрди.

М а с н а в и й:

Туғулиш вақтида шўх буюрдики,
Олимлар юлдузга қарасинлар.
Агар илмдан амалга ўтсалар,
Офтобнинг шарафномасини Ҳамал
(буржи⁹⁸⁵)дан изласинлар.

Шунинг учун тақвим мутасаддилари ва танжим дақиқшунослари (унинг) муборак толей зойичасини эҳтиётлик билан тартиб бердилар.

Н а з м:

Номдорнинг жаҳонгир бўлиши,
Унда иш бошлаши билан зоҳир бўлади.
Хамма тождорлар унга кул бўлиб,
У фармон берувчининг шавкатини кўрадилар.
Хамла қилиш учун тигини суғурса,
Қуёш каби оламини қамраб олади.
Дунё мулки унинг фармонида бўлиб,
Хамма фармон берувчилар хазинаси уники бўлади.

Хикматда олимлардан ўзиб,
Хамма халқни тарбия қилади.

Тангри ул гўдакни гўё ўз нуридан ясаб ҳаёт дояси қучоғида лутфу марҳамат сути билан парваришлаган (эди). Унинг зотига бир пок зеҳн ва ўткур фаҳм каромат қилганки, маънавий хусусиятлардан ва инсоний фазилатлардан улғу ва шарифлар хулқида нимаики бўлса, унинг бемонанд зоти табиатига биринчи эмишдаёқ насл орқали ўрнашган (эди). Унинг нафси шу қадар шарафли бўлганки, хулқ-атворнинг ажойиб усулларидан бўлган тўрт фазилат⁹⁸⁶ унда касбий ва табиий бўлишгина эмас, балки (унинг) табиатига айланган.

М а с н а в и й:

Унинг жамолидан ёмон кўз дафъ бўлсин.
(Чунки) ҳар томондан қарасанг қамоли ниҳоятдир.

Алқисса, давлатнинг катта ариғи бўйида (ҳеч вақт) унингдек бир сарв юқори кўтарилмаган; салтанат осмони уфқида унингдек бир ой қамолотга етмаган бўлиб, илохий шавкати ва подшохий шуқухи унинг ой нузли талъатидан кўринар, иқбол ва бахтиёрлик хидлари (эса) унинг қуёш рухсоридан таралар эди.

Н а з м:

Хашаматда фалак каби, тиришқокликда дунё каби.
Баландликда Зухал каби, бахш этишда дарё кабидир.
Хаммаси иззат ва тамкиндан, хаммаси мансаб ва улғуликдан
Хаммаси ақлу кўринишдан, хаммаси дину илмдандир.

Худоё, унинг улғулиги чодирлари танобини давом ва абадийлик қозиги билан мустаҳкамлаб, охир замон этагини унинг давлат ва салтанат безаклари билан беагайсан Пайғамбар ва улғу аҳллар ҳурматидан.

ИСКАНДАРФАРМОН ҲОҚОННИНГ (ШАҲРИСАБЗ) ТОМОН ЮЗЛАНИШИ, УНИ ОЛИШИ ВА ЮЛДУЗ МИҚДОРЛИ СИПОҲ БИЛАН САМАРҚАНДГА ЮРИШИ ВА ҚАРОБОЛИГ⁹⁸⁷ДА УНИНГ ВОЛИЙСИ БИЛАН УРУШИБ ҒАЛАБА ҚОЗОНИШИ

Аъло ҳазрат душман енгилгандан сўнг, қайтиш жиловини Бухоро пойтахтига бурғач, чексиз олий ҳиммат ва сўзсиз мабад⁹⁸⁸нинг, ҳамиша) азиз ва (мартабаси) юқори бўлсин, фазл ҳамда эҳсонни орттиришга сабаб бўладиган шукрини бажо келтирди. Ҳар вақт Самарқанд хоқонларининг исён енгидан ботирлик қўллари чикариб, уруш оёқларини душманчилик майдонига қўйишларини ва ҳамиша Тошкент, Туркистон ва Хўжанд султонлари ёмонлик йўлига фитна қадамларини қўйишларини, қуфран неъмат эшикларини менсимаслик қўллари билан очишларини муаттар хотиридан ўтказиб юрарди. Тўққиз юз етмиш олтинчи йили, (яъни) балиқ йилининг зулқаъда ойида⁹⁸⁹ оламдан хабардор хоқон интиқом қасдида иқбол оёғини зафар узангисига қўйиб, умиднинг тезюрар отига ва давлатнинг йўрғасига минди. Жаҳонкушолик жиловини (ўзининг) хурсандлик қўлига тутқазиб, Шаҳрисабзни қутқазиб учун юз қўйган ҳолда иқбол ва мурод Хумой (қуши)ни учирди.

М а с н а в и й:

Кина дарёсининг тимсоҳлари тўда-тўда бўлиб,
Қалқон остида гўё мавж урардилар.
Паҳлавонлар уруш қасдида (белга) садоғлар боғлаб,
Ёрнинг қаро қоши каби ёй тортган эдилар.
Қўлларидаги найзалар ҳаммаси кина изловчи бўлиб,
Ўткирликда маҳбубларнинг киприклари каби эдилар.

Тангрининг марҳаматли нигоҳбони (яъни Абдуллаҳон) зафарогоҳ сипоҳни ҳамиша ўз ҳимоясида сақлаб турарди. Қутли фармон бўлдики: «Дарвишнишон Дўстим султон ибн Маҳмуд сул-

тон ибн Сулаймон султонни Миёнколнинг ҳамма сипоҳи билан олиб Навқо мавзеи⁹⁹⁰ да турсинлар ва кечаю кундуз қоровуллар қўйиб душман томондан хабардор бўлсинлар, токи халққа ва вилоятнинг теварак-атрофига биронта зарар етказилмасин». (Абдуллахон) Насаф саҳросини иззат ва шарафли лашкарнинг қўниши билан жаннат рашк қиладиган жойга айлантиргач, арз қилдиларки, Фақир султон зафарнишон султоннинг келаётганидан хабардор бўлиши билан, бетўхтов, Шаҳрисабз қалъасини ташлаб қочишга юз ўгирган ҳолда Хисор томон шошилди. Ул ҳазрат ҳам ўша манзилдан зафар байроғини фалак авжига қадар кўтариб Шаҳрисабз томон юзланди. Қалъа атрофига қўнгандан сўнг, унинг бузилган қалъасини тузатишни буюрди. Рустамнишон султон Ўзбек султонни Шаҳрисабз ва Қарши вилоятига волий қилди; сўнг давлат қароргоҳига қайтди. Шу орада даргоҳ жосуслари Самарқанддан фалак шак келтирадиган остонага келиб: «Душманлар томонидан Худойберди султонни талон-торож қилиш учун бир тўда бўйин товловчилар билан келиб, шу атрофдаги бир қисм хайвонларни талаб қайтиб кетдилар», деб арз қилдилар. Бу воқеадан хабардор бўлингач, ўша вақтда Махмуд султоннинг оталиғи бўлган қудратли Амир Иқимбий (жалоир) султоннинг ҳукми бўйича сипоҳ тўплаб душманни қириб ташлаш учун шошилди. Навқога тобеъ бўлган Ганжи Алишерга яқин бир сув лабида⁹⁹¹ уларга етди. Икки томондан пахлавонлар урушга кириб жангу жадал оловини осмонга кўтардилар. Ғоятда мағрур (бўлган) мазкур султон қочиш йўлини тутди. У вилоят кишлоқларидан талон-торож қилиб нимани олган бўлсалар, ҳаммасини ташлаб кетдилар. Искандар мартабали ҳазрат бу воқеани эшитиши билан азимат жиловини буриб, Миёнкол томон юрди. Иқбол ва саодат билан Миёнколга юргандан сўнг ҳамма ғолиб амирларни чақириб Самарқанд томон юришга кенгашди. «Кенгашни тарк қилиш билан тўғрилик йўқдир»⁹⁹² бўйинча зафарпайванд байроғини фирдавсмонанд Самарқанд томон кўтарди.

(Б а й т :)

Ғалаба ва иқбол ўнг ва сўлдан,
Осмон бахти ҳаётга яқин.

Сарипул мавзеи⁹⁹³ ҳашаматли сипоҳнинг келиб тушишидан зийнатланган, Иштихон⁹⁹⁴ томонидан иззат ва қудратли султон Дўстим сул-

тон Махмуд султон билан бирликда келиб, шарафли учрашишга шошилди. Иккинчи кун зафарасар шахриёр хон қалъага тушди. Шу ерда олий фармонга биноан, зафарёр лашкар Самарқандга тобеъ бўлган машҳур жойлардан Алиобод⁹⁹⁵дан талашга кетдилар. У мавзедан қўчиб, Худдин⁹⁹⁶ деган жой юлдуз миқдорли мавқабдан жаннат тусини олди. Работи Хожа⁹⁹⁷ томонидан Жувонмардхон ҳузуридан киши келиб тезда жаҳонпаноҳ даргоҳларига етишимиз керак деб арз қилди. Иккинчи кун Кўк гумбаз⁹⁹⁸ деган жойга аскарларнинг чодирлари тикилди. У ерда аниқ бўлдики, Жувонмардхоннинг келиши хабари ёлғон экан. Нима деган бўлса, (бу) алдаш ва фирибгарлик юзасидан айтилган эди. Шунинг учун у ердан қайтиш жиловини буриб, Висифин ота⁹⁹⁹ томон шошилди. Бу ерда қутли анжом амирлар олиймаком даргоҳга келиб арз қилдиларки, агар жаҳон бўйин эгадиган шарафли буйруқ амалга ошса, ҳашаматли аскар вилоят атрофини талон-торож қилса, уларнинг хурсандчилигига сабаб бўлади. У манзилдан Таҳамтан¹⁰⁰⁰ гавдали аскарлар атроф ва жавоннибга бориб талон-торож қила бошладилар. Ўзи эса Нордонак¹⁰⁰¹ томон юзланди ва сайъ ҳамда тиришқоқ қадамини ўжар душманни тубтомири билан йўқотиш сари қўйди ҳамда (қутли) лашкар босиб ўтган кишлоқларнинг кўпини ўзига қаратди. Ҳар кимки ўзи йўл топган бўлса, бандалик ва итоаткорлик ўрнида бўлиб, фармонбардорлик пешонасини хизматкорлик заминига қўяди. Агар кимники бахт қўлلامасдан давлатга бўйин эгмаса, тақдир қалами (унинг) умри саҳифасига завол рақамини ёзади. Фано ўқи қазо шастини¹⁰⁰² очишидан унинг жони нишонасига етади.

Алқисса, ҳашамат мансабли ҳазрат жавшан паноҳли пахлавонлардан йигирма минг киши билан икки кун йўл юриб Самарқанддан ўтди ва Самарқанднинг машҳур кишлоқларидан бўлган Қароболиғ мавзеини аскаргоҳ қилди. Яна бир қутли фармон бўлдики, шавкатли сипоҳ у вилоятнинг бўйин товловчиларини тобеъ қилиб, байроқ кўтарсинлар. Кимки душманлик қилса, талон-торож қилиб у кишлоқни тамоми(нинг) дашту тоғларни бузғунчиларнинг нопок вужудларидан тозаласинлар.

Н а з м:

Зафар аскарли, мамлакат очувчи хон,
Самарқанд томон йўналганда,

У аскар қаерни аскаргоҳ қилса,
(Халки) бандалик юзасидан бош эгдилар.
Шаҳардан икки кун юрганларидан сўнг,
Қароболиғ унга ватангоҳ бўлди.
У ерда шараф туғини кўтариб,
Унда ўзига қароргоҳ қилди.

Фалак қудратли, малак эътиборли шох яна
айтдики: Шукухли аскар дашту тоғларни талон-торож қилиш учун хар тарафга борсинлар.

Хазрат (хон)нинг фармонига мувофиқ, аркони давлатлардан кимки бўлса, у бандалик камарини белига боғлаб, бир-бири билан ҳамжихат бўлиб талон-торожга юз қўйди ва у водийга қадам ташлаб, ботирлик ҳамда довураклик билакларини шимарди. Даргоҳда у ҳамма сипоҳдан, хослардан эътиборли арбобларнинг йўлбошчиси, иқтидорли кишиларнинг қибласи, Тангри аҳлининг яхши истаги тадбирли амир Жоналибий ва давлатнинг рукни ҳамда салтанатнинг мадақкори Қулбобо кўкалтош каби санокли кишилардан бошқа ҳеч ким қолмади. Шу вақтда тўсатдан қоровуллар иззат ва тамкинли хазратга: «Самарқанд волийси Саъид султон юлдузмиқдор сипоҳ ва сонсиз лашкар билан Маснавий: *Даводан бош ва тож кўтариб, Номусга бир ранг бериб шаҳардан чиқиб*, ботирлик байроғини баланд кўтарди ва пиёда ҳамда отлик аскарлардан сон-саноксизини тўплаб, бузук хаёллар билан бу томонга йўл олди», деб арз қилдилар.

М а с н а в и й:

Самарқанд мамлакатидан Султон Саъид,
Шижоатда унингдекни (ҳеч ким) кўрмаган эди.
Ўзи билан катта сипоҳ қўзғолдики,
У каби мавж урувчи дарё йўқ эди.
Баҳодир пахлавонлар ҳаммаси итоатсиз,
Ҳаммаси оташ каби жаҳонни ёндирувчи (эди).
Қалқон остида юз шавкат ва мағрурлик
билан,
Дарё тўлкинида намоён бўлган тимсоҳдек
кўринарди.

Санобар каби ҳаммаси совут кийиб,
Қўлларига кина изловчи новак олганлар.
Қаҳр ва хусумат юзасидан қўллариди,
Яшиндек яраклаган ўткир тиг билан егдилар.

Фаридун шавкатли хазрат бу хабарни эшитиш билан жуда суюниб, қайтиш байроғини кўтарди ва бетўхтов душман томон йўналди.

Давлатхоҳлардан баъзилари юқори мартабали останага келиб арз қилдиларки, «Душманнинг сипоҳи ниҳоятда кўп, бизнинг лашкаримиз (эса) ғоятда оз. Бунинг устига, бизнинг ўнг қанотимизнинг бошлиқлари ва сўл қанотдаги бўйин товловчиларимиз талон-торож учун кетганлар, (лекин) жуда узоқдалар. Бу хатарли иш тадбирдан бошқа йўлни истамайди. То зафарогоҳ сипоҳ келгунга қадар ул хазратнинг ҳам шу ерда туришлари муносиб кўрилади». Доимо иқболли кўзи уруш майдонининг қоронғусидан ва жангу жадал маъракасининг зулматидан равшанлик олувчи тенги йўқ хоқон буюрдики: «Гарчи фалакмиқдор аскар узоқ кетган бўлса ҳам ва яқин келишлари эҳтимолдан узоқ бўлса ҳам, фатху зафар атоси Парвардигорнинг иноятига боғлиқдир; аскарнинг кўплигига эмас». Шунинг учун Тангрининг лутфу санъатидан ва Парвардигорнинг чексиз меҳрибончилигидан зафаршиор сипоҳ ва нусратасар аскар бирор хотири ҳамда қуёш нурли замирига мувофиқ қутли мавкабга келиб қўшилдилар. Иттифоқо, ажойиб ишлар қилувчи ҳаким ва бандага меҳрибончилик қилувчининг (Тангрининг) ажойиб ва ғаройибларидан ғайбий латифа юз берди ҳамда ўша кун и хазрати *Малики таоло*, (хамиша) азиз ва аъло бўлсин, ўзининг етук қудрати билан ул хазратнинг хоҳишини амалга оширди. Теварак-атрофга юборилган мақтовли ходимлар қайтиб, жаҳон кезувчи ўрдуга шошилдилар (ва) тайин қилинган вақтда қутли асар аскаргоҳга етиб келиб, яхши ваъдалар ва сийловларга мўяссар бўлдилар.

М а с н а в и й:

Нима истасанг Ундан сўра, чунки Ундан
бошқа
(Ҳеч ким) мушқилотлар тугунини еча олмайди.
Ёрдамни ҳақдан изла, чунки унинг фазлидан
бошқа
(Ҳеч ким) мурод ганжиги йўл тополмайди.

Алқисса, зафар отли сипоҳ кетма-кет мақтовли останага етгандан сўнг, бахтиёр хазрат, Парвардигорнинг инояти ва ёрдамига суюниб, тўхтовсиз душманчилик камарини боғлаб, ботирлик енгини шимариб, душманни туб-томири билан тугатишга киришди.

Маснавий:

Сипоҳ бошлиқлари байрок(ни) кўтардилар.
«Юр-юр» деб оламга шундай ташландиларки,
Сен оламнинг у четидан бу четигача
Соҳибкироннинг юришидан ҳаракатга келди,
деб ўйлайсан.

Қуёшнинг Жамшид минучехри фалакнинг
фируза рангли отидан тушган ва ҳабаш султо-
ни сипоҳидан енгилиб мағриб буржига яширин-
ган вақтда (яъни қоронғу тушгач,) Маснавий:
*Қоронғу кечада фалак мақомли шоҳ, Бу йўрға
отига миди. Бир кечаки, қиёмат қушидек қўр-
қинчли, Паҳлавонларда бу кечада сабру чи-
дам йўқ эди, икки гуруҳ бир-бирларига яқин
келиб учрашдилар. У кеча тиг урувчи паҳла-
вонлар ва саф ёрувчи курашчилар икки томон-
дан илғор тўдалар ажратиб қоровул қўйдилар
ва эҳтиётлик юзасидан нимаики қилиш керак
бўлса бир дақиқа ҳам бепарво бўлмадилар.*

Маснавий:

Махшар куни тусини олган ўша кечада
Фитна, офат ва ёмонликдан бошқа (нарса)
йўқ эди.

Ҳар тарафдан урушда синалган паҳлавонлар,
Жон олувчи, шерни отувчи қонлонлар,
Кечдан-сахаргача жанг учун
Урушга тайёргарлик кўрдилар.
Бири тигини қон билан суғориб,
У билан булут юрагини ёрмоқчи (бўлди).
Бири бало арқонини тоблади.
Мубтало боиси бўлувчи махбублар зулфидек.
Бири урушга чапгини ўтқир қилиб,
Қўлига камондан уруш созини олган эди.
Бири Қаёниён¹⁰⁰³ камонини тортиб,
Мардлик қонига туғун соларди.
Бири ўлдириш учун (белга) садоғ боғлаб,
Тортишув учун пар чиқарар эди.
Бири махбубларнинг ўтқир киприкларидек,
Кина олмоси билан найзаларни ўтқир қилган
эди.

Бири камарига бош осиб,
Бири қалқон каби кина қасдида камар
боғлади.

Бири номусу ном учун айланиб,
Бири ўзига тинчликни харом қилган эди.
Бирининг азми фалак куёши юзидан,
Кимнинг номига айланишида бўлса,
Бири бутун кеча шуни ўйлардики,
Эртага куёш султони кўринганида,
Кимга давлат ва бахт ёрдам беради.
(Кимни) ажал қўлидан кутқаради.

Кимга наст фалак юқорилик бериб,
Кимни ҳавас отидан муккасига йиқитади.
Ким эртага бошига олтин тож қўяди.
Ким кина отида жавлон қилади.
Ким урушмоқ учун қалқон кияди.
(Ва) иш вақтида икки юз кўзли бўлади.
Ким аввал жанг саҳросига юз қўяди
(Ва) бу ўрмонда қонлон каби қадам қўяди.

Олий насабли хоқон шу кеча бутун тун гав-
ҳар сочувчи тили билан айтардики, «Мулк
Тангрининг мулки, (уни) хоҳлаган кишига бе-
ради ва хоҳлаган кишидан олади»¹⁰⁰⁴. Кимдан
хоҳласанг ол ва кимга хоҳласанг бер. Олмоқ
таоло (пайғамбарга) айтди: «Мулкни хоҳлаган
кишинга берасан (ва) хоҳлаган кишингдан ола-
сан. Фуқаронинг холи бу фақирнинг салтана-
тидан яхши бўладиган бўлса, менга қўйиб бер.
Агар бунинг тескариси бўлса, душманга бер».
Шубҳасиз, бошқа жаҳон хоқонларидан ажра-
либ турадиган, балки жаҳон султонларига бош-
лиқ бўлган (хоқон) бу ақидада ва (умуман)
диний ихлоснинг гўзаллиги билан ҳар қуни Танг-
ри лутфининг асари ва марҳаматининг нурлари
мулк ҳамда давлат аҳволида пайдо бўлиб, нус-
рат ҳамда қудрат байроқлари ер юзи атрофида
хилпирайди. Халқ оммаси ва хос кишилар фазл
ҳамда эҳсон бўстонида хамиша булбулдек дав-
лат саносини куйлаб, гули савсар каби юз тил
билан ҳашаматли дуо қилмоқдалар.

**КИНАЛИ СИПОҲНИНГ ТўЛА ДАСТГОҲЛИ ДУШМАН
БИЛАН Рўбарў бўлиши ва тангрининг инояти
билан у гумроҳ гуруҳнинг шикаст топиши**

Юлдузлар подшоҳи шиша рангли тигни ин-
тиком қинидан чиқариб, қизил бошини зангор
тусли денгиз юзидан кўтарган эрта тонгда Мас-
навий: *Тонг бошида бу фалак кезувчи шоҳ,
Бошига қалқон кийган ҳолда зулм қасдига туши-
ди. Баланд офтоб тигини байроқ қилиб, Уфқ
томон оёгини узангига қўйди. Юлдуз сипоҳи:
жангу жадалдан, Ҳаммаси симобдек эриб кетди
Шу вақтда ногорачилар бетўхтов, Икки та-
рафдан жанг оҳангини чалдилар. Қиёмат тус-
ли қарнайининг овозидан, Ер ва осмон қўрқувга
тушди. Найларнинг овози фалакка шу қадар
кўтарилдики, Айланувчи фалак оёгидан йи-
қилди. Ҳар тарафдан байроқлар қад кўта-
риб, Ҳар томондан фитна қўзғадилар. Найза-
лар фалак авжидан ўтиб, Қуёш ва ой мунчоқ*

каби унга тизилиб қолдилар. Ҳар томондан уруш азми билан отиб келдилар. Ҳаммалари шер ва қоплондек кина изловчи эдилар ноғора овози тантанасининг шовқинидан ер устунлари ҳаракатга келишига озгина қолди ва карнай ҳамда сурнайнинг қиёматли бўкиришидан фалак тугунларининг узулишига сал қолди. Жаҳон кезувчи осмон аждахоси байроқ аждахосининг хавфидан саросима ва саргардонликка тушди. Хайбатли фалак шери туғ шерининг ваҳимасидан ўзини чархнинг ниқобига тортди¹⁰⁰⁵. У куннинг хайбати ва у фитна кўзғовчи ходисанинг савлатидан етти осмон саҳросида кезувчи олтин узангили хусрав (яъни қуёш) зарнишон тифни қудрат қўлидан узоққа улоқтириб ташлади. Айланувчи фалак майдонининг Симок Ромихи кичик хатти найза¹⁰⁰⁶га айланди.

М а с н а в и й:

Қиёмат хурушли карнайнинг овози,
Бошнинг мағзини эритиб қулоқдан чикарди.
Аждар хусуматли найнинг ғариллашидан
Етти осмоннинг шери қочишга тушди.
Довул овози ва ноғора фарёдидан,
Кўк гумбази нарчаларга айланди.
Замину замон паҳлавонларининг
суворийлари
Ерни осмонга етказиб қўйдилар.
Хон довюраклари хусумат қасдида
Ярақлаган яшиндек тез етиб келдилар.

Уруш ва кураш майдони қалқон ва жавшан кийганларнинг тикилинчлигидан темир қўрғон тусини олиб, жанг маъракаси ҳавоси тиф ва ханжарларнинг ярақлашидан ўт олган саҳрога айланган вақтда соҳибқирон, гўё «улар зич ўрнатилган асослардек бўлиб саф тортдилар»¹⁰⁰⁷га мувофиқ сафлар тузиб, карнайнинг бўкиришини ҳам, «ҳақиқатан (ҳам) қиёмат зилзиласи буюк нарсадир»,¹⁰⁰⁸ садоси каби ноғора хурушини тўнкарилган осмон тосига отдилар. Аммо, сипоҳнинг ўнг қаноти Искандарнишон султон Байт: *Фалак шуқухли, юлдуз гуруҳли, чарх матонатли, Ер саботли, замон сурбатли, маллак миқдор*, яъни Ибодулла султоннинг шавкати ва шуқухи билан оройиш топди. Иззат ва қудратли (бу) мақтанилган султон қахрамонликда синалган довюраклари ва паҳлавон курашчилари билан унинг мавкаби қуролларидан еру осмон ларзага келадиган ҳамда жаҳон атрофи унинг гардун миқдорли мавкаби захми-

дан ҳаракатга келадиган (ҳолда) унинг қўтли мавкабида ором олди.

М а с н а в и й:

Ҳаммалари фитна кўзғовчи, урушқоқ бўлиб,
Дарёнинг юзидан гард чикарар эдилар.
Ҳаммалари бошдан-оёқ қалқон остида бўлиб,
Бошларида темир кулоҳ, тағларида от эди.

Лашкарнинг сўл қаноти дарвишдўст Дўстим султоннинг шавкати ва савлати баракоти билан зийнат топди. Ҳаммалари фил танли, лашкаршикан ҳамда шердил бўлган шижоат майдонининг суворийларидан ва мардлик ҳамда мардоналик маъракаси паҳлавонларидан бир гуруҳи унинг иқболли байроғи соясида тўпландилар.

Н а з м:

Ҳаммалари қўлларида ўт сочувчи тифлари бор
Худди булутдек чақмоқ чакувчи ва яшиндек
тиф ўтказувчи эдилар.

Ва (хоннинг) ўзлари; «қалб руҳ султонининг қароргоҳидир»¹⁰⁰⁹га мувофиқ лашкарнинг қалбида фалак чодирини остида ором олди. Саф ёрувчи сипоҳлардан ва қиличбоз паҳлавонлардан кўпчиликни катта ғулга¹⁰¹⁰ ёрдам кўрсатувчи мулозим сифатида тайинладиларки, бордию мададга эҳтиёж туғилса, замон жонбозлари қуролланган ҳолда тайёр турсинлар.

У тарафдан Султон Саъид ўзининг ўнг ғулини довюрак биродари Жувонмард султон¹⁰¹¹ ва унинг фарзандлари Абулхайр султон, Музаффар султон ва Махдий султон¹⁰¹² кабилар ҳамда бошқаларга топширди; чап ғулга ўзининг шижоатли биродари Худойберди султонни қўйиб, жуда ҳам шуқухли бир сафни илгари юборди. Ўзи уруш байроғини ва жанг туғини баланд кўтариб, сипоҳнинг қавлида (яъни марказида) турди ҳамда Самарқанд қишлоқларидан тўплаб келган катта лашкар ва чексиз гуруҳни Маснавий: *Бир гуруҳки, ҳар бири уруш вақтида, Мардликда фалақдан тўлов олади лар. Бошдан оёқ ҳаммаси довюрак, жангда синалган, Зўрликда тенги йўқ ва фикрда Фаридундек эдилар*, тартибга солиб, тўда-тўда қилиб, ўзига муносиб ва лойиқ ўринларга қўйди.

М а с н а в и й:

Ҳар икки тарафдан Жам сафли лашкар
Қоф тоғидек икки қаторга тизилганда,

Искандарнишон, сарафроз хусрав,
Хужум учун отини кўзотди.
Эгида совут ва бошида олтин кулох,
Кўлида қалқон ва камарида кина тиғи бор

эди.

Ёпинган совутида юзлаб кўзлар бўлиб,
Бошдан-оёғи кўздек кўринар эди.
Кимки шохнинг рухсорини кўрай деса,
Икки юз кўз билан унга қарарди.
Сарв каби баланд қадди, олтин кулоҳи,
Бошида ғунча чиқарган шохдек кўринарди.
Қалқон унинг қўлида гул устига гул

(қўйгаидек),

Гўё чарх унга мослаб (бу) гулни тиккандек,
Иқболли хусрав қўлига тиғ ушлагани холда
Панжасига хилол ушлаган қуёшдек эди.
Пахлавонлар юлдуз сипоҳли у шохнинг
атрофида,
Камар боғлаб, кўрғонлаган ой шаклида
турардилар.

Уруш азми учун совут остига яшириниб,
Худди чашмаларни ватан қилган балиқларга
(ўхшардилар).

Шу равишда Искандар мухрли шох,
У хавфли водийда кина юзасидан,
Темир жасадли йўлбарслар тўдасидан,
Яжужларни¹⁰¹³ дафъ қилиш учун тўғон қурди
Жанговар султонлар тўдасидан,
Ўнг ва сўлдан иборат икки саф тузди.
Душман устидан ёлиб келиш учун,
Сипоҳнинг икки ғулини пахлавонларга
топширди.

Хар икки томон(нинг) лашкари дарё каби
мавж уриб, кўплигидан дашту тоғларга сиф-
майдиган тўдадан уруш сафларини тузди ва
ботирлик қадамини жанг майдонига қўйиб,
урушга юзланганларида, аёло ҳазрат содиқ ният
ва соф андишалиги билан, хар маърақадаги ода-
ти бўйича, юзини иззатли ҳазратга (Тангрига)
ўгириб, арз ва ниёз вазифасини адо этди. Ҳаш-
мат ва рашод кўзи билан мурод шохиди юзини
гўзал этикод ойнасида шак-шубҳа ва ниқобсиз
кўрган вақтда, комил басират юзасидан хусра-
вона азм юзини ва подшоҳона қасд чехрасини
уруш майдонига қаратиб: «Баҳром савлатли
пахлавонлар ва Миррих хайбатли жангчилар
олов суратли йўрға отларини ердан кўзғотиб
яшиндек тиғлари билан душманларнинг ғурур
хирмонига ўт қўйсинлар ва жон олувчи мил-
тиқларининг шуъласи ҳамда найзаларининг
ярақлаши билан тортишув шамини ва олишув
чироғини ёқсинлар», деб фармон берди. Қазо

оқимли бу фармонга мувофиқ, даставвал ўнг
томондан мақталган султон (Ибодулла) хусу-
мат отини жавлон урдириб, Иқим оталиқ ва
бошқа шунга ўхшаш машҳур ва синалган си-
поҳлар билан мамлакат очувчи қўлини амал оло-
ви тиғига узатди ва Соғарж¹⁰¹⁴ ҳамда унинг
атрофидаги сипоҳ билан душманнинг ўнг қано-
тида турган Худойберди султонга ташланиб
урушни бошлаб юборди.

М а с н а в и й:

Лочин тезлиги ва бахт қуши шавкати билан
Султон отини ўрнидан кўзғотганда,
Ўқ бургути ва камон қарғаси,
Оғир мухр ипи билан боғландиларки,
Унинг висоли зўрлик билан ва фироқи қаҳр
билан (бўлиб),
Талоқи равон ва мухри ёмоннинг жони эди.

Ниҳоятда фитна кўзғовчилик ва қон тўқув-
чиликдан забаржад (тусли) тиғи тиниқ лаъл
рангига кирди; зумрад рангли шамшир Яман
ақиқи тусини олди. (Ибодулла) султон(нинг)
сипоҳи кина шамолининг қаттиқлигидан тўл-
қинланиб, зафар асарли тиғлари билан душ-
манлар бошини худди тўнкадек кесдилар. Ол-
мос нишонли ханжарлари билан у ёмон гавҳар-
диларнинг ҳаёт гавҳарини (узиб) йўқлик ипига
тиздилар. Шунингдек, биринчи тўқнашишдаёқ
(тўкилган қон) ер юзида шу қадар оқдики,
унинг тўлқини авжга етди. Сув устида оққан
қон тиниқ осмондаги шафақдек ярақлади. Қон
тўқувчи тиғ хатиб¹⁰¹⁵лардек елка минбарларига
чиқиб найза закотчисининг ўрнидан тушганли-
ги фармонини ўқирди ва ҳол тилини узун қи-
либ дердики, «найза илон танли бўлса ҳам, аммо
совут ҳалқасининг тешигига етса (у) ларзага ту-
шади. Мен эса ҳинд наслиданман; жавшаннинг
темир парчаларини шундай тешиб ўтаманки,
мақсадни ҳосил қилиш билан қизил юзли бўлиб
чиқаман, зирагимни безаб турган хар бир гав-
ҳарни бир бошлиқ хазинасидан ўғирлаганман
ва бандимга осилган хар бир мунчокни бир илон-
нинг оғзидан чиқарганман».

М а с н а в и й:

Пахлавонлар белларида тиғ билан тортишиб,
Ҳаммаларининг қўллари ажал билан
олишувда (эди).
Хар бирининг шамширидан қон ариғи оқиб,
(Гули) савсаннинг барги лола тусида қонга
бўялган эди.

Довюраклар жон олувчи маҳбуллар кўзидек,
Хаммалари ғазабли ва найзадор (эди).
Жасоратларидан найзани чархга етказиб,
Осмонда юлдузлардан нишон колдирдилар.

Кина изловчи у икки гуруҳ ва фитнес ахтарувчи (у) икки тўда бир-бирлари билан олишиб турган вақтда Байт: *Фалак ҳашаматли, Жамшид мисолли султон, Фарихта марта бали, қуёш жамолли хоқон*, Доро раъйли, Искандар фармонли Ибодулла султон ботирлик отини уруш майдонига суриб, Бахром савлатли, шер ҳайбатли сипоҳи билан, баҳайбат гавдаси, тортишувчи дили куч берувчи қўли ва шер шавкати билан қўзғолиб, у бахти қайтганлар гуруҳига ташланди. Хамла шамолли билан уруш оловини ёқиб, қаҳр отини давлат душманлари томон қўзғотди.

М а с н а в и й:

Ул бахти уйғонган шох Ибодулла
Майдонга (кириш) учун камарини маҳкам
қилди.

Кўрқмас от устида қўлига тиг ушлаган ҳолда,
Юқоридаги бир чақмоқни ва пастдаги бир
яшинни (шамоён қилди)

Хусумат қасди ва урушмоқ ҳаёли билан,
Душман майдонидан гард кўтарди.
Олмос шамшир ва ҳаданг ўқи билан,
Душманининг ўтиш йўлини тор қилди.

Бахтиёр шахзода ғалаба асарли лашкар билан (отни) илгари суриб, шижоат қўлини давлат қуввати билан кўтарди. Ўт сочувчи найза шуъласи ва яшин асарли тигларнинг учқунни билан душманининг сабот ва қарорига ўт ташлади.

М а с н а в и й:

Икки лашкар отларини (жойидан) қўзғотиб,
Қаҳр билан бир-бирларига ташланганда,
Рустам нишон султониинг ботирлари
Қахрамонликда Рустамдек достон бўлиб,
Найза дами билан ўт ёқдилар.
Ва у ёмон андишаларни ёндирдилар.

У тарафдан Худойберди султон Соғарж ва унга тобеъ бўлган (жойлардан тўпланган) сипоҳ билан қарши туриб, ҳар қанча тиришиб пахлавонлик ва қахрамонлик қўрсатса ҳам, ҳеч фойда бермади. Шунинг учун бундай қудратли кучга эга хусуматли ва кинали сипоҳ билан

«олишув имкондан ташқари»¹⁰¹⁶ эканини билса ҳам худди чала сўйилган қушдек типирчилар эди. Ниҳоят, Худойберди султонни ўртадан кўтариб (бошқа) ўз жойига қўймадилар. Унинг туғу байроғини олиб Султон Саъиднинг орқасига қўйдилар ва унинг бошига нафрат тупроғини тортдилар.

Аъло хазрат душман сипоҳининг сусайганини сезиши билан хусумат отини илгари суриб буюрдики, «қавмининг урушда синалган курашчилари шахзодаларга ёрдам (беринш) учун ошижиб, урушнинг қуруқликдаги тимсоҳини жанг дарёсининг чуқурлигида чоптирсинлар ва душманининг ҳаёт кемасини ҳалокат гирдобига ташласинлар». Ул хазратнинг ишоратига асосан сўл қанотдаги Дўстим султон бир қанча сипоҳ бошлиқлари ва давлатпаноҳ пахлавонлар билан олдинга чиқиб, тортишув қўлларини жанг шамширига қўйдилар ва гардун даражалли аскар билан душманлар устига от қўйдилар. Шамширларини ноинсоф душманининг бошига ўқталиб, «албатта, сизларнинг қочган ўлимингиз сизларга йўлиқувчидир»,¹⁰¹⁷ оятини ўқидилар. Олмоснишон найзаларни белларига интиком тўғунлари билан маҳкамлаб, ниҳоятда ғазаб билан «сизларни ўлим топади»¹⁰¹⁸ мазмунини душманлар қуловига етказдилар. Кина изловчи камондорлар тутамидан чиқаётган одам овловчи ўқлар, унинг устида бўлган «ҳар бир зот йўқ бўлувчидир»нинг¹⁰¹⁹ дард орттирувчи ютимини майдон сахнидаги ҳарфларга торттирдилар. (Гули) савсан тусли ханжар юз тил билан «ҳақиқатда орангиз узулди»¹⁰²⁰ мазмунини курашчилар жон қуловига эшиттирдилар.

М а с н а в и й:

Отлиқлар ҳар тарафдан бир-бирларига
қўшилдилар.

Қўлларида тиг билан бир-бирлари билан
аралашдилар.

Итоатсизлар тигининг боши тубан бўлди
Худди шамолдан тўкилган барг хазонидек.

Еру осмон кураш изловчи бўлиб,
Қондан қўп ариқлар пайдо бўлди.

Сен айтасанки, жаҳон булут бўлиб,
У булутдан олмос ёғди дев айтасан (киши).

Қондан ер юзи зийнатланиб,
Ўқдан Зухалнинг дил ва кўзи жароҳатланди.

Умидлар устидан ўлим кулиб,

Кўзу диллар ўқларга зиндон бўлди.

Ўнг ва сўл сипоҳи катта бир тўда билан илгариллаб, душманга ташланган ва қалбида қут

ли асар отлик лашкардан саноқли (бир тўда) қолган вақтда душман томонидан Ғозибий ва бошқалар Бакрамчи¹⁰²¹ тарафида пистирмада ётган пахлавонлардан бир гуруҳ ва кина изловчилардан бир тўда билан бу маънини буюк бир нажот деб тушундилар ва тортинмасдан аъло ҳазрат турган жойга, лашкарнинг ғулига юзландилар. Ул ҳазрат бу ишда ҳозир бўлиб, пахлавонлар чўққисининг йўлбарси Бикойбийни чақиртирди ва у гуруҳни дафъ этиш учун тайинлади. Шижоат ҳунарли амир қудратли у гуруҳга ташланди ва мардлик ҳамда мардоналикнинг додини берди. Найзанинг захми ва шамширнинг зарби билан у паришон фирқани тубтомири билан қўпорди. Ўзи бир неча еридан ярадор бўлишига қарамасдан, душманни ҳалокат тупроғига отди. Ғозибий саросимага тушиб қоча бошлади. Азимат жиловини тортиб қочиш йўлига юз ўгирди. Алқисса, икки тарафдан уруш ва қураш олови шу қадар алангаландики, муболағасиз (айтганда), Рустами дoston ва Сом Наримон¹⁰²²нинг шижоатлари жаҳон аҳлининг назарида хор бўлди ҳамда Баҳмон¹⁰²³нинг мактовлари дostonи ва Руинатан¹⁰²⁴нинг ботирликлари кассаси эътиборсиз қолди.

М а с н а в и й:

Уруш олови шу қадар ўткир бўлдики,
Гардун жонини тилаб қолди.
Ноғора овози қулоқларни йиртди.
(Ва) бошлар елкадан оёққа тушдики,
Сен айтасанки дарё тўлкинлашга келди (деб).
Қутурган тимсоҳ хурушга келди дейсан.
Кина даштида ўлиб ётганларнинг кўплигидан,
Ер юқори чархга етадиган тепалик бўлди.
Ўлганлардан оққан қоннинг кўплигидан
Жаҳон қатта-қатта дарёга айланди.

Уруш ва жанг бозори шу қадар кизидики, ажал даллоли жону тан молларини ўлим харидорига тупроқ баҳосида сотди. Олишув оташи шу тариқа ёқилдики, хароратининг шиддатидан отларнинг ичлари оташдондек ёнарди. Яман тифларининг кўз ёшлари ўлганларнинг танаси устига тўкиларди. Уруш найи ва жанг ноғораси хасталар ҳолига (қараб) нола ва фиғон қилардилар.

М а с н а в и й:

Тиф ва ўқдан ўлганлар устида,
Совутдан бошқа ҳеч ким ачиниб йиғламади.

Кина найидан бошқа йиғловчи бўлмади.
Қарғадан ўзга қора кийувчи бўлмади.
Қондан ер уқубат моя¹⁰²⁵сига айланиб,
Бало даштилдан фитна гули бош чиқарди.
У чўлда ҳар бир ноумид қопи кетидан,
Қизил толдан бошқа ҳеч бир гиёҳ қўқармади.

Нихоят, иқбол тонги зафарли байроқлар устига ёғду сочиб, иноят насими, «Қўмак Тангридан (бўлғач), ғалаба яқиндир»¹⁰²⁶, манбаидан туриб, байроқ маҳчаларини хилпиллатди. Худойберди султон лашкарларнинг бир гуруҳи билан ожизлик қўлини қочиш этагига уриб, номус хирмониға ўт қўйди ва давлат обрўсини йўқлик шамоли билан совуриб, бахтсизлик тупроғини ҳаёт бошига сочди.

М а с н а в и й:

Гардун хусуматли султон саросимага тушиб,
Бирданига қочиш учун бел боғлади.
Охулар кетидан тушган қутурган шердек,
Унинг орқасидан нусратнишон гуруҳ йўлга
тушди.
(Лекин) уни сипоҳ қўлга тушириб (олди).
(Ва) Жам тахтли шох олдиға олиб келдилар.

Аммо лашкарнинг қалбида иложи борича сабот кўрсатиб турган Султон Саъидхон ҳам қиёматдан бир кўриниш бўлган шох қаҳрининг зарбасидан қўрқиб ва ваҳимага тушиб, уруш этагидан қўл тортган ҳолда қочиш водийсига ўзини отди.

М а с н а в и й:

У майдонда дили қўрқув билан тўлган
султон,
Жам асосли шохга тоб бера олмади.
Қўрққан, боши айланган ва бахти қаро
бўлган ҳолда,
У жон олувчи гирдобдан (тўхтовсиз) кўчди.

Бу камтарин фақир гардун тахтли ул ҳазратнинг мактовли оғзидан эшитган эдики, ул ҳазрат Султон Саъидхоннинг уруши тавсифини (шундай) баён қилган эди: «Ундан кўрган бу хилда шижоатни (илгари) ҳеч бир шавкат эгасида кўрмаган эдик. Унинг атрофида ўн киши қолгунча ҳам у хусумат майдонида жанг отини чоптириб уруш қилиб турди».

Алқисса, Самарқанд султонлари иқболли сипоҳ(нинг) шуқухидан (хайқиқиб) жиловни маърака майдонидан бурган вақтда, лашкарнинг қо-

чиш пайтидаги тантана овози ва фарёд гулгула-
си махшаргоҳ ғавғосидан хабар берди ва худди
«киши биродари, онаси ва отасидан қочадиган
кун»¹⁰²⁷ сурати паҳлавон киши назарида мушо-
хада бўлди. Ёмон юлдузли гуруҳ қочганидан
сўнг бахтиёр халқдан бир тўдаси уларнинг ке-
тидан чопиб, у бахти айланганларни топдилар.
Худойберди султон биродари Султон Саъид сул-
тон ва унинг ўғлини Жон Муҳаммадбий оталик
найман ва Шукурбий қушчи каби улўғ амир-
лардан бир гуруҳи билан асир олиб, Зухал да-
ражали тахт остонасига етказди(лар). Баҳром
разми жанобнинг буйруғига мувофиқ ўша за-
монда ул хазратнинг даргоҳида маҳрам¹⁰²⁸лик
ўрнида турган Эшим ясовул баҳодир султонни
оёқдан йиқитди ва унинг амал ниҳолини ҳаёти-
нинг энг гуллаган вақтида ишонч чаманидан
юлиб ташлади¹⁰²⁹. Шунга ўхшаш, ул хазрат-
нинг қахрли амри Худойберди султоннинг ҳаёт
сувини ҳалокат тупроғига тўқди ва унинг ву-
жуди хирмонини харорат оташи билан куйди-
риб, фано шамолига қўшди. Иқбол жаҳон шо-
хини дуо қилишда бу нидони осмон авжига ет-
казди:

Б а й т:

Сендан товланган бош сочдек киркилсин,
Сендан айланган дил ҳолдек каро бўлсин.

Давлат сано тариқасида оғзини очиб, фалак
тосига қуйидаги садони ташлади:

Б а й т:

Кимки сенинг буйруғингдан бўйни товласа,
Фалак уни остонанга бўйнидан тортиб
келтиради.

Эътиборли амирларни ҳам қутли мавқабга
етказдилар (ва) буйруққа биноан тифдан ўтказ-
дилар. Мисра: *Олов ёна бошлагач, ҳўл ва қу
руқнинг ҳаммасини ёндирди.*

**(АБДУЛЛАХОННИНГ) ЖАННАТМОНАНД САМАРҚАНД
ВИЛОЯТИГА ЮЗЛАНИБ, ИСТИЛО БАЙРОҒИНИНГ
ТЕНГИ ЙЎҚ У ВИЛОЯТНИНГ ҚАЛЬАСИДАН
КЎТАРИЛИШИ**

Бу қутли фатҳнинг сурати юз кўрсатиб ва
ғалабанинг шохиди никоб ичидан чехра очиб,
бахтли зафар овозаси жаҳон мамлакатлари ва

оламга ёйилган ҳолда ул хазрат савлатининг
донғи осмон авжидан ҳамда Зухалнинг тепаси-
дан ошгач, подшоҳ хазратлари, Тангрининг шук-
ри ва чексиз неъматларини ўз жойига қўйиб,
давлат ҳамда иқбол оёғини ботирлик ва ҳаша-
мат узангисига қўйган ҳолда Самарқанд тахти-
ни истило қилиш учун қўзғолди.

(М а с н а в и й:)

Зафар аскарли, нусрат йўлдошли шох
Шундай душман устидан ғалаба қозонгач,
Соҳибқирони хоқон фатҳдан сўнг
Кўнгли тиниб, ҳурсанд ва шод бўлган ҳолда,
Самарқандга томон юзланди.
У истило байроғини кўтариб,
Ўнгидан зафару сўлидан нусрат бўлган

ҳолда,

Саодат вазарчи¹⁰³⁰ лигида у шаҳриёр (юрди).

Хоқон шавкат ва камоли давлат билан фир-
давсмонанд Самарқанд қўрғони атрофига ет-
гач, чаккон фаррошлар шохнинг саропардасини
ойга етказиб қурдилар. Самарқанд аҳли (Аб-
дуллахон билан) ниҳоятда келиша олмаганли-
гидан, тескаричилик йўлини тутиб, дарвозалар-
ни маҳкамладилар ва бурж ҳамда деворларни
мустваҳкамлашга киришдилар. Бор кучлари би-
лан мудофаа йўлига ўтиб, ўзларини ҳеч қилиб
бўлмайдиган ишга отдилар. Жаҳл ҳамда гум-
роҳлик билан бахтсиз оёқларини ботирлик майдо-
нига қўйдилар. Қудратли қўлини урушқоклик
этагидан чиқариб, кураш қулочини ёзди(лар).
Шу ондаёқ ғолиб аскардан катта бир гуруҳ
қалъа ва қўрғончи истило қилиш учун юрди.
Дарҳол баҳодирларнинг ўқлари учар юлдузлар-
дек жоҳилларнинг бошига (учиб) кела бошлаб,
паҳлавонларнинг бошлари у нодон гуруҳнинг
ҳаёт чашмасидан қон ичадиган бўлди.

М а с н а в и й:

Ҳар икки томондан жанг уланиб,
Сулҳ эшиги жаҳон юзига ёпилганда,
У томондан бу ўткир жангли лашкар устига
Қалъадан ўқ ва тош ёғиб турди.

Икки тараф кишилари жангдан қўлини торт-
гач, бутун кечаси билан пойлоқчилик қилган
ҳолда бир дақиқани ҳам бекор ўтказмадилар.
Иккинчи кунни қуёшни ўғирловчилар осмон кун-
гираси устига истило арқонини ташлаб,¹⁰³¹ най-
за ва ўқларнинг кетма-кет санчилиши ҳамда жа-

ди. Бу атоқли фатхнинг овозаси еру осмонга тарқалди. Ул ҳазратнинг ғалабаси доврўғи жахон атрофига ёйилди. Равшан фикрли донишманд ва Уторуд назарли ақл эгаларига равшанки, Искандар сифатли ҳазратнинг муродлари, «хақиқатан, сенга зоҳир фатх бердик»¹⁰³⁸ (ояти) девонидан тузилиб, у сабот ва тамкинли хисравнинг хожатлари «У шундай зотки, сени ўз ёрдами билан қувватлади»¹⁰³⁹ (ояти) билан безалгандир. Хақиқатан, фалак ибодатхонасида яшовчилар унинг давлати дуосини қилиб, подшоҳсифат гадойлар, дили бой дарвишлар кўк тосига бу нидони (йўлладилар:) хоқоннинг орзу чехраси мурод ойнасида иқбол жилвасини кўрсатсин ва (унинг) фатхлар оти бир жойда тўхтаб қолмасин.

М а с н а в и й:

Сенинг тоза миянг тухматлардан узоқ бўлсин,
Сенинг равшан дилинг нур чашмаси бўлсин.
Бахтли ва мамлакат очувчи бўл,
Қудратли, доно ва қутли раёили бўл.
Шундай бўлгинки, юлдуз сенинг мақсадинга
мувофик бўлиб,
Оламнинг бутун дахли сенинг номингга
бўлсин,
Фалакнинг узуги сенинг номинг остида
бўлиб,
Оламнинг ҳамма иши сен хоҳлаганча бўлсин.

Атқисса, жаҳонни ёритувчи хон бир неча кун фирдавсмонанд Самарқандда яхши бахтли ҳаёт кечиргандан сўнг, табиатида бўлган марҳамат ва хулқида муҳайё бўлган меҳрибончилик билан у вилоятни ўз волийсига (яъни Султон Саъидга) ташлаб, азимат байроғини давлат ҳам иқболнинг марказига (яъни Бухорога) қараб кўтарди. Хом работ мавзеи юлдуз безакли мавкабнинг қўнишидан фахрлангач, теварак-атрофдан оддий халқ ва улўғлар истиқболга ошиқдилар ҳамда учрашув давлати ва мулозамат саодатига эришдилар. Шохона меҳрибончиликлар ва хусравона марҳаматлар у жамоани Самарқанднинг нафис ва тансиқ нарсалари билан улўғлик мартабасига етказди. Давлат улўғлари ва миллат аъёнларидан кимки бўлса, мартабасига қараб умумий инъомдан бахраманд қилди. У ердан муборак соатда ва толеи саодатли бўлганда белгиланган жойга юзланиб, уни зафар байроғи билан Чин нақшхонасига айлантирди.

БОБО СУЛТОННИНГ ТУРКИСТОН СИПОҲИ БИЛАН ФИРДАВС БЕЗАКЛИ САМАРҚАНДГА КЕЛИШИ ВА СУЛТОН САЪИД СУЛТОН БИЛАН ИТТИФОҚ ТУЗИБ, СОН-САНОҚСИЗ АСКАР БИЛАН МИЁНКОЛГА ЮРИШИ

Ҳазрат соҳибкирон жаннат табиатли, Исо дамли вилоятни (яъни Самарқандни) ғоятда марҳамати ва меҳрибончилиги юзасидан ташлаб, давлат қароргоҳига (яъни Бухорога) юзланиб, қайтиш байроғини кўтаргач, Султон Саъид султон Ёрйлоқ¹⁰⁴⁰ томонидан сурулгандан сўнг, Самарқандга ошиқди ва давлат курсиси, мартаба ҳамда ҳашамат тахтига (яна) ўлтирди.

Туркистон волийси Бобо султон самарқандликларнинг енгилганини эшитиб, кўп сипоҳ ва чексиз лашкар тўплаб Самарқанд томон юзланди. Султон Саъид билан учрашгач, бошига бир ёмон хаёл келди. Икковлари иттифоқликда юлдуз миқдорли лашкар тўплаб, Бухорони торож қилиш учун жасорат байроғини кўтардилар. Миёнкол вилоятига етишлари билан дастлаб Дабусий қалъасини ўраб, доира марказидек ўртага олдилар. Барча сипоҳга хандақ қовлашга буюрдилар. Ўша вақтда қалъа ичида ул ҳазратнинг амакиси Сулаймон султон ўз ўғли Маҳмуд султон билан бўлиб, қўрғон ва деворларни муҳофаза қилиш учун бор қучларини сарфладилар. Қалъа кишиларининг зичлиги ниҳоят даражасига етганда, аъло ҳазрат Тангриқули дўрмонни уларга ёрдамга юборди. Мазкур амир ўз ўғли Хасан дўрмон билан бирликда азимат қўлини кўтариб қалъа томон йўналди. Кўп сонли халқ йўл устида қуролланиб, тайёр турган бўлсалар ҳам, ярим кечада қалъа атрофига етди. Ўзида бўлган озгина киши билан душман сипоҳини тарқатиб юборди ва уруша-уруша дарёдан ўтиб, зафар ва ғалаба билан қалъа ичига кирдилар. Бу воқеадан хайратга тушган душманларнинг боши айланиб қолди. Унинг боиси бор эди. Мисра: *иккинчи кун Шарқ подшоҳи Назм: Қасрлар даричаларидан ҳур шаклида кўриниб, Кун юзида нур уяси зоҳир бўлди* Тангриқулибий доворак пахлавонлардан ва зафар ёрли қурашчилардан бир тўдаси билан дарвозадан чиқиб, кина тифини кўтарган ва найзаларни ушлаган ҳолда Бобо Султоннинг мўътабар (кишилар)идан бўлган Қорлик оталиқ мурчалга йиқилиб, боши танидан жудо қилинди. Бу ходиса зарбасидан душманларнинг диллари ларзага келди. Натижада қўрқинч ва саросима билан қамални ташлаб, Самарқанд томон қайтдилар. Бобо султон «сулҳ яхши»¹⁰⁴¹ (ояти) мазмунига

суяниб, тиришқоклик қадамни сулх йўлига кўйди ва азиз ҳазратнинг Каъба мартабалик оstonасига киши юбориб, Шахрисабзни (беришни) илтимос қилди. Жам(шид) мартабали ҳазрат (Абдуллахон) шафоат юзасидан Кешнинг дилкаш воҳасини Бобо султонга топширди¹⁰⁴². Бобо султон унинг ҳукуматини Абулхайр султонга бериб, ўзи Туркистонга жўнади.

**ИЗЗАТЛИ ВА ҚУДРАТЛИ ҲОҚОН БИЛАН УЧРАШИШ
УЧУН ДАРВИШХОННИНГ АЗИМАТ БАЙРОҒИНИ
КЎТАРИШИ ВА САМАРҚАНД СУҒДИДА¹⁰⁴³ БИР-БИРЛАРИ
БИЛАН КЎРИШИШЛАРИ ҲАМДА САМАРҚАНДНИ
ҚАМАЛ ҚИЛИШ ҚАСДИДА АЛИОБОД КЎРУҒИГА¹⁰⁴⁴
КЎНИШИ**

Бу воқеадан бир неча кун ўтгач, дарвишнишон Дарвишхон давлатнинг улуғлари ва аёнларидан бирини Искандарфармон ҳазратнинг олий оstonаларига юбориб, дўстликни мустаҳкамлаш ва яхшилик ақидаларини таъкидлашни илтимос қилди. Дўстлик, меҳру муҳаббат қонунларини ниҳоятда мустаҳкамлаш учун яхши асос қурди. Кўпдан-кўп дуо ва саломларни етгазгач, илтимос қилдики, «Агар ул ҳазрат лозим кўрсалар, Тошкент сипохи ва Хўжанднинг лашкари билан йўлга тушамиз. Қина ва душманликдан холи бўлиб, Самарқандни қамал қиламиз». Ул ҳазрат турли иноятлар юбориб, маълум қилдики, «Мақсадингиз қандай бўлса (шуни) қилингиз», деб элчиларни қайтарди. Мақтовнишон хоннинг юборган (киши)лари мамнун (бўлиб) қайтгач, Дарвишхон ёмғир томчиларидек кўп сипоҳ ва дарахт шохи баргларидек ҳисобсиз лашкар тўплаб Самарқандга йўл олди. Аъло ҳазратга (эса) ўзининг йўлга чиққанидан хабардор қилиш учун киши юборди. Ул ҳазрат бу хабарни эшитиши билан Самарқандга қараб юришни жазм қилди ва тўхтовсиз илтифот соясини зафарогоҳ сипоҳнинг тартибига солди.

Б а й т:

Олтин хазиналарнинг эшикларини очиб, Сипоҳларга танга бердию, (лекин) кўп берди.

Тарих 977 йил ражаб ойи, Жади буржи¹⁰⁴⁵нинг авваллари эди. Ҳазрати Тангрининг паноҳи ва ҳимоясида фатҳ ва нусрат билан ҳаракат қилиб, Дарвишхон билан учрашиш учун йўналди. Соғарж атрофида у икки подшоҳ иззат

ва мартабаларида бир-бирлари билан кўришдилар ва Самарқандни қамал қилиш учун кўзғолиб, Алиобод кўруғига тушдилар¹⁰⁴⁶ Султон Саъид ҳам довьораклик йўлига тушиб, вилоятнинг барча қишлоқларидан лашкар тўплаб, бурж ва деворларни муҳофаза қилишга ҳамда қалъани кузатиб туришга бор кучи билан киришди. Жаҳонни бўйсундирувчи хоннинг: «Лашкар қалъа томон бормасин ва хусумат ҳамда кина жангининг кетига тушмасин», деган ҳукми бўлишига қарамасдан, Назар чухра оқоסי,¹⁰⁴⁷ Боқи хожи ибн Туғма оталиқ, Шерафкан мирзо ва бошқалар каби бир гуруҳ Миррих хулқли довьорак паҳлавонлар гоятда шижоатликларидан, халқ яшаш учун хирс қўйгандек, ўлимга хирс қўйиб, кишилар осойишталикни яхши кўрганидек ҳаракатни дўст қўрган ҳолда хусумат камарини бойлаб, билакларини шимардилар ва Самарқанд томон юрдилар. Бу тўданинг йўлга тушганлиги Самарқанд сипоҳига етгач, кўрғон ичидан икки мингга яқин пиёда ва отлик (аскар) кина камонини тамкин билагига солиб, (қалъадан) ташқарига чиқди (ва) тўла қуролланган ҳолда пистирмаларда жангни кутиб турдилар. Тўсатдан баходирлар майдонининг паҳлавонлари, довьораклик водийсининг жангчилари марду мардоналик отини кўзғотиб ёнаётган ўт ёки ногаҳон балодек пиёдалар устига ташландилар. Хар томондан такбир фиғонларини фалакнинг авжига чиқариб, сурон кўтардилар. Гоҳ жон олувчи тиф билан бирни икки қилардилар, гоҳо аждарнишон найза билан иккени бир қилардилар.

Алқисса, у кина истовчи икки сипоҳ бир-бирларига шу қадар ташландиларки, шундай жанг ва уруш қилдиларки, ундан қуёшнинг боши айланиб, ханжар урувчи Баҳромнинг дили фалак авжида бу уруш ва курашнинг ҳайбатидан ларзага келди. Ул ҳазратнинг фикрларига қарши у жамоат кураш йўлига кирганлиги сабабли Боқи хожи ва бошқа шунга ўхшаш бир тўда асирга олинди ва Исфанок баходирнинг ўғли Ийманҳол, Сакизак баходир, шайхзода Қози Тотканд(ий)¹⁰⁴⁸ ва шуларга ўхшаш қолганлар ўқ билан ҳалок бўлдилар. Булардан қолган бошқалар жангни илгари суриб, пиёдаларни ўрnidан кўзғотмадилар. Натижада, душман қоча бошлаб, чекинниш байроғини кўтарди ҳамда жуда алангаланиб кетган уруш ва жанжал олови пасая бошлади. Бор киши ўз оромгоҳига ошиқди. Қамал қирқ кунга ва мудофаа узок

чўзилиб кетгач, аслзодалардан бир тўда сулҳ тузиш учун ўзаро келишиб, Дарвишхондан юкори остонага киши юбориб, ул ҳазратдан, «муносиби шўлки ҳозирча-орқага қайтамиз ва киш ўтгандан сўнг эрта баҳорда яна борамиз», деб илтимос қилишини ўтиндилар. Хон ҳам унинг ўйлаганига қараб қамални ташлади, ахдни янгилаб, орқага қайтди¹⁰⁴⁹.

**ДУШМАНЛАРНИНГ БИР-БИРИ БИЛАН ҚўШИЛИБ,
БЕПОЁН (ВА) ШУКУҲЛИ БУХОРОГА ЛАШКАР
ТОРТИШИ ВА АЗИЗЛАР ҲАЗРАТИНИНГ ТАШРИФ
БУЮРИШИ ҲАМДА (ИККИ ЎРТАДА) СУЛҲ ТУЗИЛИШИ**

Тенги йўқ ва бемонанд шаҳриёр Самарқанддан қайтиши билан, Бобо султон иккинчи марта Султон Саъидга ёрдам бериш учун Туркистон ва унга тобеъ (жойлардан тўпланган) сипоҳ билан Самарқандга ошиқди. Ул фитначи икки султон иттифоқлашиб яжуж-мажуждан кўп шайтонасар лашкар билан Бухоро ҳужумига отланди; тиришқоқ қадамини жасорат йўлига ва зиён келтириш йўсунига қўйди. Миёнкол халқининг бир қисми Дабусий қалъасига ўрнашдилар ва (яна) бир бўлаги Кармина вилоятига жойлашдилар. Душманнинг қиёматасар лашкари Кармина қалъаси атрофига етгач, Хоразм султонларидан бири¹⁰⁵⁰ 20 минг кишилик мавкаб билан дарёдан ўтиб, қалъа томон юрди. Дарвиш ва дўст султон Рустам султон девор устига чиқиб, ўз сипоҳига жанг бошлашга рухсат берди; (уларга) от ва қурол бериб, қалъадан ташқарига чиқарди. Кураш қиссаси ва уруш ходисаси шу қадар воқеъ бўлдики, бир озгина можародан душманлар қочиш байроғини кўтариб, саросимага тушган холда, ўзларини сувга отдилар. «Ғарқ бўлган киши ҳар бир чўпга осилади» (маколи) бўйича, баъзилар дарё лабидаги ҳар бир тикан ва чўпларга осилиб, у конхўр гирдобдан ширин жонни соҳилга судрадилар. Бир гуруҳ фано дарёсига ғарқ бўлдилар. Тангри айтган эди: «(Улар) хатолари туфайли ғарқ қилиндилар»¹⁰⁵¹. Шу жумладан хоразм(лик) султон ҳам ҳалок бўлиб, кўп киши асирга тушди. (Яна) бир қисм ярадорлар йиқила-сурула ўз қавмларига ошиқдилар. Биринчи зарбадаёқ душманга шундай шикаст етганига қарамасдан, ниҳоятда ғурурланган у гуруҳ рашкли оёқларини азиматдан тортдилар; талон-торож учун Бухоро томон юрдилар ва Гиждувон туманига тегишли Гишти¹⁰⁵² саҳросига қўндилар. Ул ту-

маннинг халқи ҳазрат хожайи жаҳон Хожа Абдулҳолиқ Гиждувонийнинг¹⁰⁵³, Тангри унинг қабрини (ҳамиша) равшан қилсин, мунаввар мазорлари тепасини аскар тўпланадиган жойга айлантирган эди. Ул ҳазратнинг яқинларида бўлишига қарамасдан, у қахрланган, ёмонга яқин яхшилиқдан узоқ бўлган гуруҳ орият кийимини ечиб, торожга киришдилар. Аъло ҳазрат ҳам бу ҳодисанинг воқеъ бўлганини эшитиши билан, маслаҳатлашиб (уларнинг) қаршисига чиқишга қарор қилди. Дастлаб Жулма ўғлон, Назарбий найман, Али Мардон баҳодир, Суюндик паҳлавон, Муҳаммад Али ўғлон, Абдулбоқибий, Амир Турум дўрмоннинг авлоди Муҳаммад Боқибий, Қўнжи Али шиғовул¹⁰⁵⁴, Иқим чухра оқоси ва Назар чухра оқоси каби бир тўда шижоатли паҳлавонлар ва довиюрак курашчиларни илгари юборди. Мазкур туман яқинида зафарасар лашкар билан фитначи душман ўртасида катта жанг юз берди.

Б а й т:

Икки томондан сипоҳ жангга кириб,
Икки тарафдан хаданг ўқлари равон бўлди.

У курашда зафар огоҳ сипоҳ мардлик ва мардоналик кўрсатди. Балхий баҳодир Мисра: «Менга (яхши) ном керак, тана (эса) ўлимникидир»га¹⁰⁵⁵ асосан фоний ҳаётни яхши ёдлашдан иборат (бўлган) боқий умр учун фидо қилди. Мисра: «Номи яхшилиқ билан эсланган одам ўлмайди»¹⁰⁵⁶.

Алқисса, ўша куни икки томон ўртасида шундай уруш юз бердики, уни на тил баён қила олади ва на қалам таҳрир қила олади. Ниҳоят, иззат ва мансабли ҳазратнинг иқболли сипоҳининг курашчилари душманни қувлаб, уларнинг қавлларига бордилар. Фитначи душманлар шижоатли сипоҳнинг шуқуҳи ва ҳайбатидан қўрқув ва саросимага тушдилар ва калта фаҳмлари билан англадиларки, олдиндаги басталик суратидан ҳеч қандай қушод чехраси мурод ойнасида юз кўрсатмайди. Ожизлик ва ҳайронлик заруратидан оёғини кибр йўлидан тортиб, иршод манзиллик¹⁰⁵⁷, автод мартабалик¹⁰⁵⁸, валоят ва ҳидоят доирасининг маркази, фаришта насабли, завқ ва виждон эгаларининг пешвоси, яъни ҳазрат Қосим шайх¹⁰⁵⁹ азизнинг Каъба мартабали остоналарига одам юбордилар. (Ул ҳазрат) ўша вақтда олам аҳли умидларининг низоми, одам болалари ишларининг интизоми, қўтли сифатларнинг йиғиндиси

эди. (Юборилган кишилар) тамом илтижо ва ёлвориш билан (унга) салом бердилар ҳамда икки томоннинг сулҳ тузиши учун ўртада туришни ул кишидан илтимос қилдилар. Азизлар ҳазрати душманларнинг илтимоси билан уларнинг ўрдаларига келди. Мақсадларнинг азизи (ул ҳазрат) кўтиб олингандан сўнг, уларнинг улуги арз қилди: «Бизнинг султонларимиз низо ва қарама-қаршилик туморини ташлаб, инсофга келган чоғда ғуруримиз орқасида шундай кенг бир мамлакат тарқалиб кетиши ва ташвишга тушиши мусулмончиликдан бутунлай узоқдир. Яхшиис шулки, хайрихоҳлик юзини шаҳарга қўйиб, бизнинг томонимиздан дуо ва сано маросими тақдим қилингандан сўнг, жанжалларни бартараф қилиш ҳамда тортишув оловини ўчириш учун ҳаракат қилсалар ва дин омиллари, урфон аҳллари-дан муносиб бўлган насихат ҳамда мурувватли вазифаларни тақдим қилсалар. Балки (улар ҳам) тиришқоқ қадамларини сулҳ йўлига қўйиб, ихтилофни бартараф қилишга ҳаракат қилурлар; яхшилик сурати мақсад ойнасидан жилва қилиб, бегоналик нақши ўзгарур».

Ул ҳазрат Қосим шайх раъийят аҳволи ва мулк ҳамда мамлакатнинг хавфсизлиги учун қадамларини сулҳ йўлига қўйиб, бир тўда амирлар билан Бухорога юзландилар (ва) ўзларини сафорат ва элчиликларини баён саҳифасига ёздилар. Ул ҳазрат (хатларининг) латофат билан тўла мазмуни соф хайрихоҳлик ва марҳаматдан иборат бўлгани учун, Искандар фармонли шахриёр унинг буйруғини ризо қулоғи билан эшитиб, унинг шарафли хотирини тўғри деб топишдан нарига ўтмади. Аркони давлатлардан, хожалар насабидан бўлган Ҳасанхожа накиб¹⁰⁶⁰ ва қудратли амирларидан Жон Алибийни бир гуруҳ амирлар билан азизнинг (яъни Қосим шайхнинг) ҳамкорлигида сулҳ асосларини тузиш учун душманлар томонига юборди. Улар бу буйруққа асосан душманлар ўрдасига бориб, фасохат тилларини очдилар ва сулҳ асосларини тартибладилар. Самарқанд ва Тошкент султонлари бу маънони фахр деб тушуниб қайтиш жиловини тортдилар.

**ИСКАНДАРФАРМОН ҲОҚОННИНГ АНДХУД ВА ШИ-
БИРҒОН ВИЛОЯТИГА ЮРИШИ ҲАМДА ЁРДАМ ТАЛАБ
ҚИЛУВЧИ ЯРАТУВЧИ МАЛИКНИНГ ТАДБИРИ БИЛАН У
ШАҲАРНИ ҚЎЛГА ОЛИШИ**

Одам оқилларининг пешвоси ва одам болалари фозилларининг хулосаси бўлган тадбир

эгаларининг нуқтадон диллари ва муқаддас хотирларига махфий қолмасинки, ростлик ва садоқатлик юзасидан хизматкорлик, чокарлик ҳамда фармонбардорлик йўлига қадам қўйган ҳар бир махлук ўз хизматида мустаҳкам бўлса, кундан-кунга давлат даражаси ва саодат поғонасига қўтарилади. Кимки эгри йўлга кирса, ростликдан оёғини тортса, албатта, халокат гирдобига йиқилади.

Р у б о и й:

Мендан бири сўрадики, бу йўл қандай (йўл)?
Агар тўғри юрсанг, муборак ва бахтли
(йўл)дир.
Агар муносиб йўлдан бормасанг (билки),
Унда қон мингта найзадан (ҳам) юқори
бўлади.

Бу хикоят ва ривоятни таҳрир қилишдан мақсад шулки, агарда Динмуҳаммад султон дастлабки ҳолларда ҳамжихатлик ва давлатхоҳликни изҳор қилиб, бандалик ҳамда хизматкорлик юзини чокарлик ва фармонбардорлик пардозини билан безатган бўлса эди, унда воқеалардан кўпи имтиҳон ойнасидек ўртага тушганда, душманлик сурати юз кўрсатмас эди.

(Б а й т.)

Кимки чеккасига ёлғон мўй билан зулф
қилса,
Келин бўладиган қуни тароғ уни хикоят
қилади.

Шунинг учун у бахти айланганни оғоҳлантириш қасдида бахтиёр ҳокон офтоб зарраларидек қўп ва ёмғир томчиларидек беҳисоб лашкар билан тарих 978, (яъни) от йилида¹⁰⁶¹ зафаршнор байроқни қўтариб, Балх томон йўналди.

М а с н а в и й:

Қутли вақтда бахтиёр шоҳ
Зафар отининг устига минди.
Фаришта ёру, фалак кўмакчи бўлган ҳолда,
Лашкари билан Балх томон юрди.
Байроғининг ойи фалақда мақсадига етиб,
Панжасини офтобнинг панжасига урди.
Унинг туғлари жавлонгарлик юзасидан,
Парилар гуруҳидек ҳар томон едилар.
Унинг найзаси осмонда бош қўтариб,
Яхшилик келди ва фитна норавон бўлди.
Довул наъра қилиб, ноғора хуруш қўтарди.

Кўрқувдан чархнинг юзи обнус¹⁰⁶² дек бўлди.
Бундай хашамат билан у бахтиёр хусрав,
Номдор лашкари билан равон бўлди.

Насафнинг атрофи иззат ва шарафли мавкаб-
нинг қўнишидан бўстон ва жаннатнинг рашк
хамда ғайратини келтирадиган бўлганидан сўнг,
Искандар нишонли хазрат Ўзбек султонни чаки-
риб буюрдик, «Динмухаммад султон тўда ва
ходимларнинг қўплиги хамда қўллари ва якин-
ларининг етарлигидан мағрурланиб, салтанат ва
хашаматнинг муҳим ишига бепарво бўлмоқда.
Бизнинг фикримизча, бордию мулк унинг қўли-
дан чиқиб бегонага ўтиб қолса, у вақтда бунинг
тадбири мушқил бўлади. Душман томонидан юз
берадиган воқеа ва ходисаларда бизга ҳеч кан-
дай ёрдам келиб етмайди. Хотирга шундай кела-
дики, уни огохлантирилса, иншооллох, унинг
вилоятдан дастлаб нимаики қўлга киритилса,
муносиб мулозимларига бериб, ҳуқумат жиловини
уларнинг (ичидан) хизматга камар боғлаган-
ларига берамиз». (Абдуллахон) унинг хотирини
шоҳона инъомлар ва хусравона икромлар билан
сийлагач, у ердан кўчиб, офтобдек тобланувчи
махчани сув бўйи томон баланд кўтарди¹⁰⁶³. Қўт-
ли мавкаб Жайхун дарёси бўйига шоҳона чодир-
ни ойнинг авжигача торгандан сўнг, Искандар
шавкатли хазрат барча лашкари билан кенглиги
тўққиз фалакнинг (ҳажмидан) катта кемаларга
жойлашдилар.

Б а й т:

Ой сув буржида ўрин олганда,
Кемани соҳил томон хайдадилар.

Тезоқар сув, ўтиб кетаётган тўлкин ва куч-
ли шамолдек Жайхун сувидан ўтдилар ва дав-
лат хамда икбол ёр бўлган ҳолда Андхуд томон
юрдилар. Давлат лочини мурод хавосида учиб,
Муштарий юлдузи фалак авжида итоаткорлик
ўрнида ва фармонбардорлик оstonасида турди.

Н а з м:

Фалак унинг дуосида ўридан туриб,
Малак унинг ғалабасини Тангридан сўради.

У машҳур қалъалар ичида мустаҳкам қалъа-
лардан бўлиб, унинг маҳкамлиги(нинг) шарҳи
олам саҳифасига ёзилгандир. (У) баландликда
боши Зухалга тегиб, қўнғираси фалак токи би-
лан чирмашарди.

М а с н а в и й:

Баландлигидан бошини осмонга кўтариб,
Қуёш билан ойга соя соларди.
Бурдининг боши қуёш авжидан (хам) ўтиб,
Унга қарайман деб фалакнинг кўзи
хиралашган (эди).
Девори осмондан баландрок бўлиб,
Унга чиқиш учун Сомон йўли¹⁰⁶⁴
хайбати нарвон бўлган (эди).

Динмухаммад султон у вилоятни марҳамат
юзасидан ўз иниси Шоҳмухаммад султонга аж-
ратиб берган эди. Унинг оталиғини (эса) амир
Жондавлатбий найманга топширган эди. У ки-
шининг тобеъ ва ёрдамчилари жуда кўп бўлиб,
ўша ўлканинг ишлари жиловини ўз қўлига олиб,
бу ноҳияда бошини фалак авжигача кўтарган эди.
Аъло хазрат у қалъанинг атрофига тушгач, ат-
рофи марказини доира ихота қилгандек ўраб
олди. Жондавлатбий кўрқув ва саросимага ту-
шиб, бургутнинг дахшатидан кўрққан кабутар
сингари, шохнинг савлатидан ваҳимага тушди.
Савоб ипининг учини (солих) ақл қўлидан чи-
қариб, мулоҳазасизлик билан қалъани ул хаз-
ратнинг юзига ёпди ва мустаҳкамлади.

Б а й т:

У тоғдек қалъанинг атрофига,
У фалак кудратли, юлдуз шукухли қўнғач,
Душман қалъа эшигини беркитиб,
Адоват курсиси устига ўтирди.
Шояд қамални дафъ қилсак деб,
Девор ва буржларни тузатди.

«Зафарогоҳ сипоҳ фалакиштибоҳ қалъанинг
ичига кирсинлар, хусумат оёқларини хандақ ва
тўпрок қўрғонлари устига қўйиб, қалъанинг ус-
тига чиқсинлар», деган олий ҳукм бўлди. Шун-
га мувофиқ, зафар асарли лашқар қалъани фатҳ
қилиш ва урушиш учун керакли қурол-аслаҳа-
ларни ҳозирлаб, у деворни очишга бирданига
ҳаракат қилган ҳолда, шижоатли қўлларини кў-
тардилар. Тош аррода¹⁰⁶⁵ ва манжинак¹⁰⁶⁶ би-
лан Зухал тоқига шикаст етказиб, тўп шуъласи
билан кўкка ўт қўядиган ҳунар устаси устод
Рухий замбаракбозликни (шундай) тартибга сол-
диларки, Бухоро ўлчови билан унинг оғзига бир
ботмон¹⁰⁶⁷ тош кетарди. Унинг кетма-кет зарба-
сидан бурж ва деворлар ер билан яксон бўлар-
ди; (Чин) садди¹⁰⁶⁸ маҳкамлигидаги деворлар-
ни ари уясидек қиларди.

М а т л а ь:

Унинг қалъаси баландлигидан кунгираси ойга
чирмашарди.
Тўп тошларининг кўп текканидан панжарадек
бўлди.

М а т л а ь:

Тўп тошининг (кўплигидан) олов ёғувчи
булут ҳосил бўлиб,
Қалъанинг ичи олов билан тўла ўчоқдай
бўларди.

Агар қалъа аҳли бир неча кун, мумкин бўлганича, душманлик йўлини илгари суриб, шармандалик тупроғини давлатсизлар бошига сочган ҳолда жанг ўрнида сабот кўрсатган бўлсалар ҳам, аммо охирида тушундиларки, осмоннинг бахтли аскарларига Парвардигорнинг инояти ва ёрдамининг вакилларига қарши туриш инсон қудрати ҳамда кучидан ташқари экан. Сохибқироннинг шукӯҳли сипоҳи бундан илгари ҳар вақт шу қадар кўп аслаҳа ва катта тўда билан урушга кирса, жаҳонни энг осон йўл билан вайрон қилардилар. Шунинг учун у ернинг ҳокими узр айтиб, Ўзбек султоннинг шафоат этагини маҳкам тутди ва султон жанобларининг нажот ва халос (сабабчиси) эканини билиб, қалъа тепасига тортиб чиқарди: қалъа калидини (унинг) мулозимларига топшириб, ўзи хизматкорлар қаторига ўтди. Бу воқеа шундай содир бўлгач, ул ҳазрат (яъни Абдуллахон) қадимги тура ва ясоққа риоя қилиб муборакбод учун султон томон борди. Ўзбек султон ул ҳазратдан бир неча ойлик катта эди. Шунинг учун девор тагига етгач, султон қалъанинг устига чиқиб, ўша ердан (туриб) сўзлашди. Дарвозани унга очмади. Аъло ҳазратга бу ҳаддан зиёд оғир келиб, пастдан муборакбод айтиб, орқага қайтди. Бегўхтов тўғри андишалик арқонини Шибирғон кунгираси устига отди ва у ўлка томон юзланиб, байроқни қуёш сари кўтарди.

ЖАМШИДНИШОН ПОДШОҲНИНГ ШИБИРҒОН ВИЛОЯТИНИ БОСИБ ОЛИШИ ВА МАЪРИФАТ АҲЛИДАН БИР ТўДАСИНИНГ ИЛТИМОСИ БўЙИЧА УНИ ТАШЛАБ КЕТИШИ

Азмнинг мақбул сифати муродлар карвонининг етакчиси ва муҳим ишларнинг кифоятчиси бўлганлиги сабабли, иқболли султонлардан ҳеч бири дуруст азмнинг мададисиз мамлакатни бо-

сиб олиш жиловини қудрат қабзасига кир олмаган ва эътиборли ҳоконлардан ҳеч қайс тўла ҳушёрлик ёрдамсиз давлат ва жаҳонлик курсисига суяна олмаган.

К и т ь а:

Азм жиловини қайси томонга бурган бўлса
Тараддуд кўли билан ўз жиловинини
сусайти
Агар тамом интилмаса ва азм дуруст қилма
Киши мақсад манзилига йўл тополмайди.
Кимки талаб оёғини азм узангисига қўйса,
Биринчи қадам билан (оқ) улуғлик
табиаттоҳига ете

Шунинг учун Искандар фармонли ҳаз (хон) азимат оёғини ҳиммат узангисига қўй Зафарнишон давлат қуши Шибирғон вило қасдида иқбол қанотини ёзди. Учар от у ўл ни босиб олиш умидида ҳаракатга келди. Д лат бахтиёрлик асбоби тайёрланиб, ғолиб ва к ли сипоҳ итоат ҳамда бандалик ўрнида тур лар. Узоқ муддатли бахт ва мустаҳкам саод ни ҳозирлаб, иқболга интилиш юзасидан бўй эгиш камарини белга боғлаган ҳолда мансаб улуғворликнинг олий остонасига ўтирди.

Б а й т:

(У) иззат оти устида мақсадга етувчи ва
бахтли э,
Фатҳ билан нусрат ўнгида ва бахт билан
давлат сўлида э,

Аъло ҳазрат Андхуд қалъаси атрофидан Шибирғон вилояти томон юрганда, Ўзбек султон ҳам ўзининг эътимодли кишиларидан баъзи рини Жондавлатбийнинг ҳамроҳлигида қалда қолдириб, (ўзи) кетма-кет ҳаракат қилди. Бир-бирлари билан учрашиш вақти келганда, ул ҳазрат (Абдуллахон) султонга муносиб бўлган таъзимни ўрнига қўймади¹⁰⁶⁹. Унинг н маъқул қилиқлари учун баъзи кишиларга (улдан) кўнгли қолганлигини ихзор қилди. Бу э дисанинг воқеъ бўлганидан султоннинг дили қаттиқ ваҳима тушди. Фалак мартабали мақаб Шибирғон қишлоқларидан бўлган Хо: Дуккага етгач, сеҳргар чархнинг ўйини ва э зилидан ғариб суратли бир иш рўй берди. Ўзбек султон ифвогарлардан бир тўдасининг ва васаси ва фириби билан тўғри йўлдан озиб, э толик водийсига йиқилди. Бир қуни қутли ас

ва гадолик қўлини тавба ҳамда тазарруъ этагига урдилар.

М а с н а в и й:

Кимки душман бахтини очса,
Ўз бошини тахт оёғига қўяди.
Ёмон ишидан ҳамма узр ахтаради.
Ва ҳамма авфни хоҳлаганидан сўзлайди.

Хамиша олам аҳлининг умид Каъбаси, одам болаларининг қиблагоҳи бўлган азим боргоҳнинг сахнини зиёрат қилиб, гиламларини ўпиш шарафига мушарраф бўлган холда, ихлос тилларини ҳамжиҳатликдан бошқага очмадилар ҳамда шарафли даргоҳ тупроғини одоб лаби билан ўпиб, қалъа калидини ул ҳазратнинг кимёасар назарларига қўйдилар.

М а т л а ь:

Кўп ғазабли шерларни унинг ҳайбати
синдирди,
Кўп маст филларни унинг шукухи ов килди.

Гурур жомидан маст бўлиб, бошини кўкка кўтариб юрган кўп мутакаббирлар охирида *Холиқи акбар* (Тангри) иродаси билан, қолаверса, ҳазрати шахриёрнинг (Абдуллахоннинг) шукухи шавкатидан хорлик ва зорлик тупроғига йиқилдилар. Ғоят такаббурликдан қалъа тепасида ой ва қуёшдек турган кўпчилик беодоблар оқибатда Яратувчининг инояти ва Парвардигорнинг химояси билан бахтиёр тахтли шохнинг ҳайбати ва шавкатидан юзларини итоат ўрнига қўйдилар.

Б а й т:

Кимгаки Тангри ёрдам килса,
Ўша киши хукмронлик қила олади.

Алқисса, амирлар ўз султонлари билан (даргоҳ) палосини ўпиш шарафига эга бўлгач, аъло ҳазрат уларнинг гуноҳлари саҳифаларини афв суви билан ювиб, ярашиш хатини уларнинг жарималари саҳифасига ёзган холда ҳар бирининг тавбасини қабул килди. Султонга қўлга ўргатилган битта бургут бериб, хослик шарафи ва камар билан сийлади. Шохона иноятлар ва хусравона мархаматлар билан бахтиёр қилиб, ўзига ҳамроҳ килди, Мухаммадулибийни ўзига оталикка тайинлади ва унинг кадр поясини ба-

ландлик авжига кўтарди. Бу вилоятнинг муҳим (ишларидан) тамом қутулгач, бўлиб ўтган сабабларга биноан, Искандар анжомли ҳазрат у жойдан тамом тартиб билан зафарли байроғини кўтариб, Балх томон ошиқди.

М а с н а в и й:

Шижоат юзасидан, Тангрининг ёрдами билан,
Шоҳ у ўлкани қўлга олгандан сўнг,
Киёматасар сипоҳ ва тўда билан,
Жамшид шавкатли хон Балх томон юрди.
Зухалмадор у қалъани қўлга олиш учун
Бахтиёр шоҳ байроқ кўтарди.

Искандар тамкинли хоқоннинг йўналиши жазм бўлгандан сўнг Динмуҳаммад султон соҳибкироннинг ҳамласидан кўрқиб, тавба қилди ҳамда зору ёлворишни нажот ҳамда халосга воқифа қилиб, шариат ишларида мурожаат қилганидан, ҳақиқатни ўзига касб қилиб олган, валоятга етган, тўғри насабли, валийлик саройининг султони, йўлбошчилик иқлимларининг эгаси бўлган жаноб байт: *Улуғлик боргоҳининг муҳтарамми, Дилидан кибру риёни ювган ҳақиқатан «Тангри биргина Оллоҳдан иборатдир»¹⁰⁷²нинг эслатувчиси, миллат ва диннинг низоми, ўша замонда Кубравия¹⁰⁷³ тариқатининг йўлбошчиси бўлган мавлоно Мухаммад Амин Зоҳид¹⁰⁷⁴ инobatларининг сарриштаси маҳдуми аъзам шайх Хожа Мухаммад Хабушоний¹⁰⁷⁵, унга Тангрининг раҳмати бўлсинга, боғланган эди ва (яна) Мирам шайхки, сайидлик шарафлари бўла туриб хидоят рақамини валоят саҳифасига ёзган эди, (Динмуҳаммад) султоннинг у кишига яхши эътиқоди бор эди, (бу икки зотни) элчи сифатида ул ҳазратнинг ҳузурига юборди, токи «биродарларни яраштириб қўйинлар»¹⁰⁷⁶ ояти бўйича таскин суви билан фитна оловини ўчирсинлар ва икки томоннинг хоҳишини юзага чиқарсинлар. Султоннинг илтимосига кўра, маърифат аҳлининг у икки йўлбошчиси Искандарфармон ҳазратнинг боргоҳига ошиқдилар ва учрашиш шарафига эришдилар. Сўнг мулло Мухаммад¹⁰⁷⁷ фасохатли тилларини сўзга келтириб, арз килдилар. Динмуҳаммад султон инсофга келиб, дедикки, «биз ҳаммамиз жаҳонпаноҳ хоқоннинг тарбияларида етишганмиз. Агар бир неча кун шайтоннинг васвасаси ва нафс дағдағаси билан оёғни бандалик ҳамда ожизлик доирасидан ташқари қўйган бўлсак ҳам, аммо ақлнинг йўл-йўрик кўрсатиши, тугунларни ечувчи идрокнинг*

ёрдами билан назаримиздан узоқлашган катта ва тўғри йўлни ҳамда қўлимиздан чиқиб кетган бўйсунуш сариштасини ихтиёримизга ва қудратли қўлимизга яна олдик. Нафс хавоси орқасидан борган бир неча кунни умр хисобига қўшмаймиз. Ундан жуда пушаймондамиз. Соҳибкирон марҳаматларидан умидвормизки, гуноҳимизни тажовуз ҳамда бўхтон этаги билан ёпиб, хато ва жаримамиз саҳифасида хат қилсинлар. Бундан сўнг хизматкорлик, итоат ва фармонбардорлик йўлида қаттиқ тураммиз».

М а с н а в и й:

Машриқ мулкининг ҳаммаси сенинг
фармонингда.
Бизнинг бошимизнинг ҳаммаси сенинг
чавгонинг гуйида
Ману,¹⁰⁷⁸ Кива,¹⁰⁷⁹ Гударз¹⁰⁸⁰ ва яна ким бўлса,
Хаммамиз хусравпараст бандалармиз.

Аъло ҳазрат салла ва хирқа аҳли узрларини истар-истамас қабул қилиб деди: «Бизнинг бу вилоятга келишимиз фақат огоҳлантириш учун эди, мамлакатни (олиш) қасдида эмас. Хаммага аниқ ва муқаррарки, қачон жинойтчи ва гуноҳ аҳллари узр қўлларини тавба этагига суртсалар, камчиликка йўл қўйиб, зўрлаш гирдобидан (ўзини) камситишга қайтсалар, уларнинг тавбаларини қабул қилиш ва қилмишларини кечириш бизнинг ёқимли одатларимиз ҳамда қониқарли суннатларимиздандир(ки), Тангри бунга гувоҳдир. «У (Тангри) кифоя қилди, гувоҳлик жиҳатидан»¹⁰⁸¹ки, агар Динмуҳаммад султон ўтганнинг тескариси бўлиб, маълум одатларидан қайтса ҳамда бизнинг фалак каби (баланд) даргоҳимизга келса, унга ғоятда эътибор ва қарамлар кўрсатилади. Бу (илгари кўрсатилгандан) ҳам яхшироқ бўлади. Бордию (ўзининг) ғафлат қулоғидан пахтани олмаса, бошини мағрурлик уйқусидан кўтармаса, шайтон ва нафснинг сўзига кирса, унда ўч олишнинг қаттиқ шамоли, қаттиқ турувчи шамол ва кўзни олувчи яшиндек кўзғолиб, ғазаб олови ва қахр ўтини алангалагади. Шундай бўлса, «энди кимки уни ўзгартса, уни эшитгандан сўнг, албатта унинг гуноҳи уни ўзгарттирувчиларга бўлади»,¹⁰⁸² қарамли ояти маъносига кўра, тамоm эҳтиётни ўрнига келтириш ва «Биз замондирмиз, кимни кўтарсак юкори бўлади, кимни тубан қилсак, тубан бўлади»¹⁰⁸³ фасоҳат интизом калимаси мазмунига етиш яхши бўлади.

(Хон) уларнинг илтимосини сурати юзасидан ижобат қилиб, бир навъ қилиб, афв фармонини ёзишни буюргач, элчиларга мартабаларига лойиқ илтифотлар кўрсатиб, улар орқали (Динмуҳаммад) султон учун либослар юборди ва ул ҳазратнинг қудратли қўлига кирган ҳар (бир) вилоятни ўз ҳокимларига қайтарди. (Сўнг) қайтиш жиловини давлат маркази томон буриб, мағрур бошини фалак авжига кўтарди. Ул ҳазратнинг келганлиги башорати мамлакат давлатхоҳлари қулоғига етиши билан, хурсандлик гули мақсад ғунчасидан юз кўрсатиб, шодмонлик хиди мурод чаманидан дил аҳли бурунларига эсди. Давлат аъёнлари ҳамда мамлакат улуғлари ва халқ оммаси қутли дийдор кўриш учун истиқболга чиқдилар, гўё офтоб шуъласидан олам кўзи равшан бўлиб, мавқабнинг ғуборини кўзларига тўтиё қилиш билан фахрландилар. Аъло ҳазрат ҳам (уларнинг) ҳар бирининг холига муносиб инъомлар бериб, кўнгилларини олган ҳолда, мақтов тилини уларни холини сўраш учун очди. Ул ҳазрат баданга кирган жондек давлат қароргоҳига ва мансаб ҳамда ҳашамат марказига келди. Умумий инъом хазинасидан хосу омга¹⁰⁸⁴ етарлича тарқатди, умид хазинаси ва яхшилик ҳамда нозу неъмат бурчагидан оламни тўла улуш ва катта насиба билан баҳраманд қилди.

Ҳазрат соҳибкирон Андхуд ва Шибирғон томонидан қайтиб, давлат тахти ва халифалик курсисига ўтиргач, марҳамат соясини ҳамда миннатдорлик қўланкасини раъийят устига тушириб, вилоятни идора қилиш ва халқ осойишталигини забт қилишга киришди. Гарчи узоқ муддат ва бир қанча вақтлардан бери даргоҳнинг тамоm ихтиёрини қутли асар амирзода Валижон мирзо жалоир эътиборига топшириб, вақтини ёмонларнинг ва фисқу фасодчиларнинг зулм ҳамда фасодларини дафъ этишга сарф қилган бўлса ҳам, лекин қудратли хокон раъийят аҳволини яхшилашни (унинг) олий химмат зиммасига юклашни лозим топган бўлса ҳам, у бу нозик ишнинг уддасидан чиқа олмади. Хотири офтобдек ярақлаган (ҳазрат) шўни маслаҳат кўрдикки, салтанат ва девоннинг муҳим ишларини шундай ишбилармон кишига топшириш керакки, муҳим ишлардан ва молу мулк воқеаларидан хабардор бўлсин, ҳар кунги иш ҳақида (ўзига) хабар қилиб турсин. Бу фикр нури ул ҳазратнинг савоб (билан тўла) дилига шуъла сочиб, бу маъни сурати унинг қуёшдек ёруғ

хотири лавхасидан ниқобини кўтаргач, юқори мансабли, давлат насабли, шариатогоҳ, саодатдастгоҳ, Тангрининг иноятига хос бўлган жаноб, насаб ва ҳасаб¹⁰⁸⁵ жихатидан юқори туриши билан бирга илми дил саҳифаси ва хотир варақларига ёзган бўлиб, зехни ўткирлиги ва фикрининг кучлилиги билан хос ҳамда авомнинг ҳожатини (чиқарган) ва халқнинг муҳим ишларини амалга оширган қози Нуриддин Муҳаммадни Карминадан Бухорога чақиртириб, унга шоҳона илтифотлар ва хусравона марҳаматлар кўрсатди. (У) тамом Бухоро вилоятига қози бўлса ҳам, фалак қадарли даргоҳ ихтиёрини унга топшириб, мамлакат ва вилоятнинг муҳим ишларини ҳам унинг қўлига тутқазди, токи юқорида эслатиб ўтилган жаноб иш бошига келиб, унинг ёрдамсиз фалакнинг мустаҳкамлиги ҳам юз кўрсатмайдиган тадбирлари баракотидан фитна ҳамда фасод олови ўчирилди. (Унинг) ишбилармонлиги махорати ҳамда фармонбардорлиги ҳайбати билан (мамлакатда) осойишталик юз кўрсатди.

ХУЖУМ ҚАСДИДА БАЙРОҚ КЎТАРИШ ҲАМДА ЙЎНАЛИШ ЮЗИНИ МАДИНАТ АР-РИЖОЛ¹⁰⁸⁶ ТЕРМИЗНИ БОСИБ ОЛИШГА ҚАРАТИШИ ҲАМДА УНИ УРУШИБ ОЛИШНИНГ (ХОҚОННИНГ) ДИЛ ЛАВҲАСИ ВА ХОТИР САҲИФАСИГА ЁЗИЛИШИ

Басират ва камол аҳллари, иззат ва жалол эгалари ҳаракат ҳамда тараддуднинг фойда ва самараларини тажриба ойнасида шахсан кўрдилар. Ақл, идрок, фаҳм-фаросат аҳли юриш ва азиматларнинг натижаси ҳамда баракотидан катта тажрибага эга бўлдилар, чунки эртаю кеч йўл юриш ақлли кишиларнинг иши ҳамда тинчлик ва осойишталик йўлини ушлаш саодатогоҳ бахтиёр (киши)ларнинг одатидир.

Б а й т:

Агар ой ҳам камолга етиш учун сафар килмаса,
Қандай қилиб хилол¹⁰⁸⁷дан бадр¹⁰⁸⁸га етади.

Бу хикояни келтиришдан мақсад, ҳазрат соҳибқирон хушдил ва бахтиёр Андхуд вилоятдан Шибирғонга қайтгач, бир неча кун давлат ва иқбол тахти, улғуворлик ва истикбол курсида дам олди ҳамда истироҳат қилди. Сўнг, фалак ўз тинчлигини ҳаракатда билгандек ва юлдуз ўз осойишини сафарда топгандек, кўк-

лам султонининг бахтиёр қадамидан баргсиз лашкар ҳамда совуқлик қуни орқага қайтиш жиловини тортганда ва кўкат ҳамда райҳонларнинг бахтиёр аскарлари саҳроларни босиб олишга ва бўстон қалъаларини фатҳ қилишга шошилган баҳор айёмида Назм: *Баҳорда райҳонлар шоҳи лашкарни кўрикдан ўтказди, Сабза сипоҳи чаман қўрғонини босиб олди.* Тарих 979, кўй йили¹⁰⁸⁹ Искандар даргоҳли, Фаридун шукуҳли ҳазрат (Абдуллаҳон) илтифот соясини лашкарнинг тартиби ва аскарнинг сафи устига солиб, ҳиммат қўлини нафис (буюмлар) ва молларни саҳийлик билан тарқатиш (учун) очди. Фатҳ байроғи офтобини саодатли фалак авжид ва иқбол ҳамда давлат уфқида чарақлатиб, азимат юзини қуббат ал-ислом¹⁰⁹⁰ Балхнинг қишлоқларидан бўлган, мардлар шаҳри Термизга қаратди.

М а с н а в и й:

У билан қари даврон ёш бўладиган,
Равшан хотирли Абулфатҳ (Абдулла) хоқон.
Бир неча кун (Шибирғонда) дам олгандан сўнг,
Жаҳонни босиб олишни хаёл қилди.
Лашкар, отлик аскар ва (кўп) сипоҳ билан,
Термизни фатҳ қилиш учун отини кўзғотди.
От устида у бахтиёр шоҳ,
Осмондаги қуёшдек (тоблар) эди.
Паҳлавонлар унинг атрофида жам бўлиб,
Шамъ атрофида айланган парвоналардек
эдилар.
Ҳаммалари кина изловчи, кишиларни
улоқтирувчи,
Маҳбубларнинг киприкларидек найзадор
(эдилар).
Киёмат шукуҳли найлар шундай
ўқирдиларки,
(Унинг овозидан) тоғ ларзага келарди.
Байроқлар гўзалларнинг гулгун юзидек,
Ўнг ва сўл томонни яшнатар эди.
Кина найзалари қип-қизил байроқлар билан,
Парилардек қанотларини ёзган эди.
Шундай шукуҳ билан жам гуруҳли хусрав
Термиз томон байроқ кўтарди.

Гарчи баъзи бир тажрибасиз ва ички аҳволга тушунмайдиган нодон кишилар дастлабки фикрларидаёқ шундай ҳолнинг зоҳир бўлишини хотирларига келтирадиларки, Динмуҳаммад султон ҳамиша хизмат учун белига камар боғлашига ва бошини итоат бўйинтуруғида тутиб, бандаликни жойига қўйишига қарамасдан, ни-

ма учун ул хазратнинг чексиз марҳамати ҳамда ниҳоятсиз илтифоти бўла туриб, қутли мавкабга унинг вилоятига боришга розилик бер(ма)ди. Аммо оқил донишмандлар ва фаросатли улуғларга равшан ҳамда муайян эдики, токи (бирон) киши кучли жиноят ва катта гуноҳ қилмаса, унинг боши таъна ва маломатга лойиқ бўлмайди.

Икки кучли нарса подшоҳ мавкабини унинг вилоятига юришига сабаб бўлган: бири ички ва иккинчиси сиртки. Сиртки сабаб шундан иборат эди, иззатнинг жамол ва жалолени тўпланган ўрни (бўлган) Баҳром савлатли (Абдулла) ҳокон отаси, Тангри унинг далилларини (ҳамиша) равшан қилсин, бу дунёдан кетгандан сўнг, Балх вилоятини, ўша вақтда унинг тасарруфида бўлмаса ҳам, унга (Динмуҳаммад султонга) бериб, ҳамиша унинг ҳол-аҳволига риоя қилиб ва хабар олиб турган ҳамда унга ғоятда иноят ва садоқат кўрсатганлигига қарамасдан, унинг томонидан душманликдан бошқа (ҳеч нарса) юз кўрсатмади. Гарчи фаҳм-идрок фикр ниқобини ишонч чехрасидан кўтарса ҳам, умид қўлини Искандаройин хоннинг абадий давлат айилига мустаҳкам қўйиб раҳнамолик қилиши ва талаб кемасини иззат ва тамкинлик хазратнинг ёрдами билан ҳалокат дарёсидан нажот соҳилига чиқариши керак бўлса ҳам.

М а с н а в и й:

Қўлингни бахтлилар камаридан олма,
Бошингни донолар суҳбатидан тортма.
Тикан ҳамсуҳбат бўлганида гулга
айланганидек,
Ғолия¹⁰⁹¹ (ҳам) этакда сунбул¹⁰⁹²га айланади.

Лекин такаббурлик ва гердаиш қулфи ғурурлик билан дил уйини қулфлади. Ғойибнамо муршид бўлган доно ҳеч қандай насихатга қулоқ солмади. (Аммо) ички сабаб шундай эдики, ул хазрат доимо ақл ва идроки, фикр ва фаросат назари билан халқлар сайиди Муҳаммад алайҳиссалом айтган «Фаросатли мусулмонлар Тангрининг нурига қарайдилар» ҳадисига асосан, саркашлик ва ўжарлик далилларини ҳамда фитна ва фасод хаёлини унинг аҳволи саҳифасидан ҳамда ишларининг кўринишидан кузатиб турди. Муҳаббат, ихлос ва ҳамжихатлик йўлини (ўз) олдига қўйган бўлса ҳам, ҳеч қандай (усул билан) дилидан ғашлик ва душманликни чиқара олмади.

Алқисса, шу сабаблар натижасида Тангрининг қули (яъни Абдулла) ҳокон азимат оёғини узангига қўйиб, Термиз томон юзланган ҳолда босиб олиш сиртмоғини юқори фалак авжигача ташлади.

М а с н а в и й:

Искандар чехрални, Жамшид тахтли шоҳ,
Зафар байроғли, Хуршид бахтли ой.
Термизни босиб олиш учун осмон тепасига
Куёшдек яракловчи байроғини кўтарди.
Ер ҳаракатга келадиган даражадаги кўп,
Нусратли гуруҳ билан кўзғолди.
Ноғораларнинг овози Хулкардан ошди.
Туғларнинг боши чарх тепасидан ошди.
Довуларнинг хуруши шу қадар

кўтарилдики,

Ундан осмон (гирд) айлана бошлади.

Қутлинишон товочилар иззат ва қудратли буйруққа асосан зудлик билан теварак-атрофга чопиб, жар солдиларки, зафарогоҳ сипоҳ Термизга юриш учун тахминан бир йил тайёргарчилик кўриб, фалак қадарли даргоҳга тўплансинлар; мумкин бўлганича, тезликни шамолдан қарз олиб, шошилиш равишда, тўхтамай илгари юрсинлар.

Б а й т:

Хар тарафдан лашкар йўлга тушди.
(Ва) хусуматли гуруҳ хар мамлакатдан.

Самарқанд султони Жувонмард султон, замон тақозосига қараб, ўзини (ҳоқонга) шунчаки итоаткор қилиб кўрсатиб, ўз авлодларидан Абулхайр султон ва Музаффар султонларни жаҳон шоҳи(нинг) аскаргоҳига юборди. Султонзодалар йўлнинг ўртасида хазрат шоҳнинг мавкабига етдилар ва бошқа сипоҳнинг қўшимчаси бўлдилар. Адолатли ва ҳаққоний шаҳриёрнинг қўлини ўпиш саодатидан ғоятда шарафли ва бахтиёр бўлдилар; махсус чопонлар билан ҳурматланиб, хусравона совғалар билан сийландилар. Термиз ҳавоси тўла ғайратли, зафарёр (бўлган) мавкабнинг гарди хиди билан тўлғач, ғоятда ишонч ва зўр эътимоди юзасидан, у муборак манзилда ётган муқаддас авлиёларнинг, хусусан сайидларнинг мунаввар машҳади ва муаттар қабрлари, авлиёларнинг қутби Хожа Муҳаммад Али Ҳаким Термизий¹⁰⁹³нинг, унинг руҳи пок бўлсин, дунёда ягона улуғ шайх Абу-

бакр Варроқ¹⁰⁹⁴ ҳамда бошқа улдуғ шайхларнинг, Оллоҳ таоло уларнинг ҳаммасидан рози бўлсин, нурга тўла мозори (ва уларнинг) арвоҳларидан мадад сўраб, (улардан) саодат нурини ва хаддан зиёда каромат олдилар. У жаннатнишон жойнинг аҳолисига (хам) кўп дуолар ва чексиз садоқатларини етказдилар. Бошқа муносиб арбобларни қумуш ва олтинлар билан хурсанд қилдилар. У фалак интизомли қалъанинг атрофига улдуғвор чодирлар қурди(лар). Фармонга мувофиқ, юлдуз нишонли аскар қалъа атрофини худди паркордек ўраб олдилар ва марказий нукта сингари сиқиб турдилар. Қалъани фатҳ қилиш учун жанг асбобларини йиғиб, бир-бирига боғладилар. У (шундай) бир қўрғон эдики, Жайхун дарёси бўйига жойлашган бўлиб, жуда мустаҳкам қурилган эди. Бурж(лар)и кўк гумбази авжига ва Жавзо буржига етиб, жуда баландлигидан боши Зухранинг чўққисига ҳамда осмон айвонига етар эди. Жуда мустаҳкам девор уни ўраб турарди.

М а с н а в и й:

Қалъа демаки, у фалак интизомли бир
тоғ(дир).
Коплонлар унда ҳар томонда (ўзига) жой
қилган (эди).
Унинг девори байроқ билан баробар (эди).
Байроғи ўқ-ёйнинг кизил-кўкидандир.
Баландлигидан еттинчи фалак (дек) бўлиб,
Шамолга ҳам юқорига кўтарилиш маҳол эди.
Ундаги тепалик жаҳондан нишон бериб,
Уммон денгизидек атрофи тоғ эди.
Ундаги тепалик жаҳондан нишон бериб,
Гўё сен осмон тагидаги ер дейсан.

Ўша вақтда Подшоҳ Мухаммад султон у қалъанинг фармон берувчиси эди. Унинг рабийятининг барча муҳим ишлари ва у вилоятдаги халқларнинг тамом масалалари унга топширилган эди. Унинг олий даражали отасининг, Тангри унинг далилларини ёруғ қилсин, тизгинини (ўз) мулозимлари бўлган қудратли амирларидан бир тўдасини ўзига ҳамроҳ қилиб, ўзининг оталигини Наврўзбий қушчи номи билан ёзди.

(Абдуллахон) қалъанинг қаршисига ойга тўрима-тўғри қилиб гардун қадарли боргоҳ ўрнатгандан сўнг, шохона саропардани Хулқарнинг авжига ва Сидратулмунтаҳо тепасигача кўтариб қурди. Динпаноҳ хокон Тангрининг химояси ҳамда зафарогоҳ (давлати)нинг қувватлаши билан бу саропардага ва боргоҳга тушиши

бахтига эришди. Дастлаб, қалъа аҳли(нинг) аҳолини сўраш учун тўғри тадбирли амир Қулбобо кўқалтошни девор тагига юборди ва (уларга аталган) қуйидаги мазмундаги мурожаатни берди: «Подшоҳ Мухаммад султон бизнинг абдий давлатимиз айилига умид қўлини қўйиб, ҳеч андиша қилмасдан, дағдағасиз қўрғонни ташлаб бизнинг остонамизга келсин, токи бизнинг фикр этилган тарбиямиз ва баҳраманд бўлувчи мурувватимизни изласин». Амирлик мансабидаги (ул) жаноб қуллар эгасининг фармонига мувофиқ, мурожаатни буюрилганига етказиб, (уларни) бахтли хоконнинг ваъда ва қўрқитишидан умидвор қилиб ҳамда ваҳимага солгач, султонзоданинг ниҳоятда қўрқув ва ваҳимадан ташқарига ҳам чиқишга мажоли қолмади. Қалъа аҳли зарурликдан ва мажбурлик юзасидан уни шунга ундадиларки, дилни хилофатга қўйиб, андиша орқасини қўрғонни мустаҳкамлаш ҳамда ўтиб бўлмайдиган қилган ҳолда мудофаага тайёрланди; тўсиқларни тайёрлаб, низо бошини кўтарди. Унинг аркони давлатлари билар эдиларки, нусратли аскарга қарши келадиган куч ва қувватга эга эмасдилар. Худди чала сўйилган қушдек ўлим талвасасига тушиб, саросима билан, қалъани босиб олишни дафъ қилиш учун уруш ва жанг қурол-асбобларини хозирладилар. Бурж ва кунгира тепасига шижоат байроғи ҳамда ботирлик туғини кўтардилар. Шомдан то азонгача тепалик ва девор тепасида кўп машъал ҳамда фонуслар ёниб турди. Шовқун-сурон ва қалъа аҳлининг хозирланиши овози гумбаз авжига кўтарилди.

М а с н а в и й:

Темир кийимли гуруҳ совут остига
яшириниб,
Посбон бўлиш учун у қалъада бўлдилар.
Кечаю-кундуз сокчиликда турганлари учун
Яқинига ҳеч кимни ўтказмадилар.
Унинг ҳар буржидан бир машъал бош
кўтариб,
Худди тоғдан лола бош кўтаргандек бўлди.

Шу вақтда Мухаммад Қулибий қушчи¹⁰⁹⁵ Динмухаммад султоннинг ҳукмига биноан азиямат қўлини кўтариб, подшоҳ Мухаммад султонга ёрдам бериш учун Термизга юзланди (ва) кечаси сол қуриб Жайхундан ўтди (ва) Термизга келиб, сипоҳга қўшилди. Унинг келиши билан термизликлар учун шодлик тонги хурсанд-

лик уфкидан чикди. Шодлик ноғоралари чали-
ниб, карнайларнинг овози фалак авжига чикди.

М а с н а в и й:

Ноғоранинг овози шу қадар фалакка
кўтарилдики,
Обнус гумбази жойидан кўчди.

Бу воқеанинг воқеъ ва бу ходисанинг содир бўлганлиги унинг (Абдуллахоннинг) қулоғига етгандан сўнг (дедики), «Тўда-тўда халқ Балхдан мададга келиб, унга ёрдам сифатида, ғалла олиб, маишатнинг фаровонлиги ҳамда тангликни кенглик билан алмаштириш учун Термизга кирмоқчи. Вожиб ул-изъон фармонга биноан (шундай) шараф ҳосил бўлди. Шижоатининг довуғи ва мардоналиги овозаси жаҳоннинг ҳар томонига тарқалган Шохмуҳаммад мирзо манқит, Мирам ўғлон, Иқим чухра оқоси, Назар чухра оқоси, Раҳмонқули мирзо қанғли ва бошқа шу каби кина изловчи ҳамда паҳлавонлардан бир гуруҳи сол ясаб дарёдан ўтадилар (ва) сувнинг нариги томонида тўхтайдилар. Агар (бордию) Балх сипохи кўмак (бериш) ниятида келсалар, (душман билан) жанг ва уруш қилиб, паҳлавонлик қўлларини кўтардилар ва агар халқ ғалла олиб келса, ғаллани қўлга оладилар, унинг эгаларига (эса) танбехларини бериб жазолайдилар». Хон ҳазратларининг буйруғига мувофиқ, қўтли нишон лашкар Жайхундан ўтди ва сув бўйига қўнди. Иттифоқо, ўтвчилар ғалла олиб келувчилар бўлди. Бахтиёр сипоҳ тўхтовсиз ғаллани ўз қўлига олди, (уни) олиб келганларга (эса) каттиқ озор бердилар. Баъзиларни тил ушлаб келиш учун илгарига қараб юбордилар. Ўзлари (эса улардан) огоҳ бўлиб турдилар. Ногоҳ иззат ва мансабли сипоҳнинг қоровули Балх лашкари қоровулига дучор бўлиб, ночор улар ўртасида жанг рўй берди.

М а с н а в и й:

Хар томондан паҳлавонлар хусумат яшини
каби,
Қўлларида ўт сочувчи, шуъла ёдирувчи тиг
(билан),
Уруш қасдида отларини (жойидан)
кўзғотдилар,
Қаҳр билан бир-бирларига ташландилар.
Душман сипоҳи бир оздан сўнг
Қочин томон юз қўйдилар.

У киёмат (вақти)да хусумат ва кина шамшири билан душмандан бир тўдаси тезда оёқдан йиқилди. Битгасини асир олиб, боғладилар (ва) фалак қадарли даргоҳга олиб келиб шундай дедилар: Динмуҳаммад султон катта сипоҳ ва ҳисобсиз лашкар билан термизликларга ёрдам бериш учун айни вақтида етиб келди. Бу сўзнинг баёни шулки, Термиз аҳли мудофаани давом эттириб, ғалла танқислиги ва ҳаёт танглигига учраган (бир) вақтда Динмуҳаммад султон олий мажлис чақирди. Ўзбек султонни чақириб, маслаҳат қилди. Бирмунча вақт маслаҳатлашгандан сўнг, сипоҳни чақириш учун теварак-атрофга киши юбордилар. Қисқа муддатда Балхнинг қишлоқлари ва Андхуд, Шибирғон, Маймана, Гаржистон каби унга тобеъ бўлган шаҳарлардан дарахт баргидан ҳам кўп лашкар ва ёмғир томчиларидек поёнсиз тўда тўплаб то Кобил ва Бадахшон чегараларигача ўраб олдилар ва Термиз томон юзланган ҳолда уруш қасдида азимат камарини маҳкам боғладилар. (Динмуҳаммад) Ўзбек султон билан иттифоқ бўлиб сув бўйига қўллар эгаси хон қаршисига қўниб, олий чодир ва боргоҳларни ниҳоятда юкори қилиб кўтарди.

М а с н а в и й:

Хар тарафдан бедод (Динмуҳаммад) султон Дарё каби лашкари ҳаракатга келтирди. Бир сипоҳки, биёбон тошидан ҳам кўп. (Ва) денгиз мавжидек санокдан ташқари. Балх қишлоқларидан халқни кўзғотди. Ҳаммаси ўлдирувчи заҳардек қазабли ва қаҳрли (эди).

Кина юзасидан оёғини узангига қўйди. Термиз томон жиловни бурди. Жайхун поёнига тез етиб келгандек, Биёбон йўлидан тез етиб келди. Фитна ва жанг қасдида камар боғлади, Замона хонининг қаршисига қўнди.

Ҳамниша икки томондан ҳар иккала лашкар худди кўк денгиздек мавж урди ва бир-бирига қарама-қарши Садди Искандар каби саф тортиб, соқчи аскар туздилар.

Б а й т:

Икки лашкар бир-бири билан хурушга
келдилар.

Уммон денгизи каби жўш урдилар.

Беҳабар кечада (илгари) Пирмуҳаммад (хон)

хизматида бўлган Жаҳоншоҳ баковул ва шунга ўхшаш бир тўда фитначи амирлар Динмуҳаммад султоннинг фармониға мувофиқ дарёдан ўтдилар ва Термизга келиб Шоҳмуҳаммад султоннинг мавкабида ором олдилар.

М а с н а в и й:

Жаҳоншоҳ баковул Жайхундан ўтди,
Фитна орқасидан Термизга келди.

Ҳар иккала лашкар бир-бирига қарама-қарши келиб, тўқнашган вақтда аъло ҳазрат: «Хоразм чегарасидан Термизнинг энг чекка вилоятигача қаерда кема бўлса, йиғиб келинсин», деб буюрди. Шу қарорға келдиларки, ҳар бир кемага 50 та нафт сочиб ўқ отувчи паҳлавонлар ва 50 та камон отувчилар ўтирадилар ҳамда Жайхундан ўтиб, иложи борича, ўт сочувчи тигларини кучли ва қудратли қўлларига оладилар: фитна отини (ўз) жойидан қўзғотиб душман сипоҳига ташланадилар. Шунингдек, (яна) ҳукм бўлдики, Искандарнишон султон Ибодулла султон, Ҳошим султон¹⁰⁹⁶ зафар асарли лашкарга мадад бериш учун юборган Фақир султон¹⁰⁹⁷ ва Муҳаммад Қосим султон каби Ҳисори Шодмон¹⁰⁹⁸ қалъаси султонларидан бир гуруҳи ҳамда Али Мардон баҳодирга ўхшаш амирлардан бир тўдаси билан бирликда сувнинг юқори қисмидан ўтди. Абулхайр султон Шахрисабз ва ўша вақтда унга иқто¹⁰⁹⁹ тарзида берилган (Шахрисабзга) қарам бўлган ерларнинг сипоҳи билан сувнинг пастки қисмидан ўтди ва у оқибатсиз тўдага ҳамла қилиб, жанг майдонини душманлар қони билан лоззор қилдилар; тиг сабзаси билан иқбол ниҳолидан фатҳу ғалаба ғунчасини очилтирдилар. Олий буйруққа биноан, ўша кечаси зафаройин султонларни таъқиб этувчилар шижоатли паҳлавонлар билан дарё томон йўналдилар ва тўхтовсиз (равишда) баъзилари солда ва баъзилари кемада Жайхундан ўтдилар. Шу сабабдан, Ибодулла султон Ҳисор султонлари ва бошқа нусрат шиор амирлар билан бирга сувнинг юқори томонидан Айвож кечуви¹¹⁰⁰ деб аталган жойдан ўтдилар.

М а с н а в и й:

Олий мартабали жаноб султон
Душман касдида сувнинг юқорисидан ўтди.
Фитна орқасида камар боғлаб,
Зирех остида кина тигини хоҳлаб,

Жам қудратли султонларнинг тўдаси билан,
Одамларни овловчи довьорак паҳлавонлар
билан.

Абулхайр султон ҳам қутли лашкар билан сувнинг пастки томонидан ўтди ва азимат қўлини кўтариб, қадамини душманни таги билан қўпориб ташлаш учун қўйди. Нусратли сипоҳнинг ўтиши билан мағрур султонлар енгилдилар. Хавф ва хатар сели у сипоҳнинг сабот ҳамда тамкин уйига урилиб, тўлқиндек мавжланди. Викор оёғини сабр йўлидан чиқармасликка ва шижоат этагини довьораклик қабзасидан қўйиб юбормасликка ҳар қанча уринсалар ҳам бунга эриша олмадилар. Унинг давлат арқони титраб турганлиги ва дастлаб Ўзбек султон қочиш ҳамда қўрқиш йўлини тутганлиги сабабли Динмуҳаммад ҳам азимат қадамини қочиш водийсига қўйди. (Шу билан) давлат обрўси ва салтанат номусини қўлдан берди.

М а с н а в и й:

У тез оқим дарёдан ўтиши билан
Душман қочиш байроғини кўтарди.
Саросимадан юзини Балх томон қўйиб,
Ғам захридан унинг қадами тезлашди.

Ғарчи Балхнинг волийси ботирлик майдонининг паҳлавонлари зарбасидан қочиб, хориган ҳолда, енгилган сипоҳ билан, марказ томон шошилган бўлса ҳам, лекин шундай бўлдики, ҳар куни Термиз қалъаси ичидан жанг қилиш учун пиёда ва отликлардан бир гуруҳ чиқиб паҳлавонлик қўлини кўтарди. Иззат ва қудратли мавкаб томонидан ҳам мард ва қоплонни урувчи, шерни йиқитувчи бир тўда халқ хусумат жангини тезлаштириб, уруш отини жанг қасдида жавлон урдирган ҳолда (давлат) душмани тарафига чоптирдилар. Ҳар вақт замона келини ўлганларнинг мотами учун қора палосни фалакка ирғитганда, ичкари ва ташқаридан побон тайинлаб, теварак-атрофни қўриқлашга ҳаракат қилардилар. Иттифоқо, қуёш ва қалъанин хаворанг қўрғони буржиги зарли байроқни кўтарган ва юлдузлар мавкаби қочиб бир жойда тўхтаётган бир кунда Маснавий: *Бу заррин камарли ойнинг машъали Бу қалъадан баланд саройга тушган вақтда, Оламни ёритувчи қуёш уфқдан кўриниб, Кун (ўз) ёқасидан бош чиқарди зафарёр сипоҳдан, ҳукмрон шиор йигитлардан Маснавий: Бирма-бир худди*

махбубларнинг кўзидек тиг урувчи, Жингалак билан тўла зулфдек саф ёрувчи. Ҳаммаси замоннинг бахтсиз хабаридан, Бир ўқ билан минг тарафга отилгандек Абдол Боқибий, Муҳаммад Боқибий, Дўст мирзо хазиначи,¹¹⁰¹ Шохим қурчи қирғизнинг ўғли Чучук мирзо, Тилоберди қатағон, Нурибий бача каби ва бошқалардан иборат бир гуруҳ тезюарар ҳамда йўрға отларини ўз жойидан қўзғотиб, Термиз (қальаси) ичидаги ёшу қарилардан иборат катта бир тўдага ташландилар. Шижоат жангини қизитиб, шамширларни бир-бирига урдилар. Ўт сочувчи найзаларнинг учқунидан уруш олови алангаланиб, мардлик ва мардоналикнинг додини берди(лар). Шу қадар (кўп) тиг бир-бирлари танига урилдики, совутнинг юзта кўзи йигитларнинг парчаланган жони учун қон йиғлади. Шунча (кўп) жон олувчи найза бир-бирига тегдики, уларнинг ғами оғирлигидан найзанинг қомаги букилди.

М а с н а в и й:

(Чопиб) келаётган отлиқлар бир-бирларига ташландилар.
 Пиёдалар кина билан бир-бирларига аралашдилар.
 Ер титраб, жахон қоронғулашди.
 Қуёш қалтираб, ой қўркувга тушди.
 Ер найзалар қонидан бўялди.
 Ўлим камонлардан пистирмаларни ҳам очди.

Икки томондан ҳар иккала тараф паҳлавонлари ўтдек алангаланиб ва дарёдек тошиб, пиёда ҳамда отлиқлар бир-бирига ташланган ва ҳусумат оёғини кина арқонига ташлаб, бир-бирлари билан уруш қилаётган бир вақтда, тўсатдан душмандан бир тўда (киши) қудратли қўлларининг кучи билан Чучук мирзо ва Нурибий бачаларни ўраб олиб, ўткир тигнинг ҳамда ўт сочувчи найзанинг зарби билан уларни ярадор қилдилар. Бу жароҳат натижасида (улар) фоний оламдан абадий саройга жўнадилар.

Н а з м:

Дариғо, у ёшлик боғининг сарви
 Тўсатдан куз шамолдан йиқилди.

Қолган йигитлар ҳам ҳамият ва ботирлик юзасидан қўлларини уруш этагидан тортмадилар. Ғалаба ва ҳусумат ҳужуми орқасида ярадор бўлиб, бир-бирларидан жудо бўлдилар. (Охири) тиришқоқлик қадамларини низо йўли-

дан тортиб, тортишув гиламини йиғиб қўйдилар. Шу вақтда вожиб ул-изъон фармон бўлди; (унда) шундай дейилган эди: «Мард йигитлардан ва қураш ҳамда жанг паҳлавонларидан ҳеч ким жаҳонга сакровчи отини қалъа томон чоптирмасин, беҳуда ўзига озор бермасин ва жароҳатланмасин». Аскарлар, ходимлар, қуллар ва яқин кишилар борасида қилинган (бу) тўла шафқат ва ниҳоятда марҳамат натижасида, (хоқон) бир неча кун иноят назарини амир Турум ва Дўст мирзо авлодидан тортди. (Лекин улар) олий мансабли, юқори мартабали ҳазрат, халқларнинг зубдаси, кашф ва илҳом нурларининг тўпланган жойи, Хожа Калонхожа¹¹⁰² кўзи нуридийдасининг, Тангри унинг умрини узун қилсин, шафоати билан¹¹⁰³ (хоқоннинг) кимёасар назарларига яна кўриндилар. Хусравона илтифотлар ва подшоҳона иноятлар билан сийланиб, бахтиёр бўлдилар.

Алкисса, қалъа аҳли (уни) мустаҳкамлаш билан қатъий машғул бўлиб, бурж ва деворларни сақлашда тиришқоқлик кўрсатгач, моҳир хунарманд Рухий¹¹⁰⁴ (подшоҳнинг) ҳукмига биноан, шижоат қадамини ботирлик майдонига қўйиб жангни бошлаб юборди ва кетма-кет тош парчаларини отиб унинг бурж ва деворларини ер билан баробар қилди. (Қалъа) ичидаги кишилар тош ва шохлар тўплаб ҳарчанд вайрон бўлган ерларни тузатсалар ҳам, ташқаридан уни яна яқсон қилардилар. Ниҳоят, қалъа аҳли Тангрининг инояти ва подшоҳнинг қудратини ўз кўзлари билан кўриб, тушундиларки, агар ул ҳазратдан омонлик сўралмаса, зарарларни тўлдиришга мажол ва (унга) тайёргарлик қилиш учун имкон қолмайди. Шу сабабли, энг юқори авждан энг пастки мискинликка тушиб, Динмуҳаммад султонга киши юбордилар ва ўзларининг қалъа ичидаги аянчли аҳволлари қиссасини хикоя қилдилар. Балх волийси термизликлар аҳволини эшитгач, шу чорани кўрди: ёлвориш ва зорлик қўлини ожизлик ҳамда фармонбардорлик этагига қўйиб, мукаддас даргоҳли, фариштанисбат, азим шайхларнинг пешвоси, буюк каримларнинг хулосаси шайхулислом¹¹⁰⁵ жаноб Хожа Абдулвали Порсодан¹¹⁰⁶, унинг олий мартабаси абадий бўлсин, нажот излаб, ул ҳазратни воситачи бўлишга ундади.

М а с н а в и й:

Узр шундай кишига яхшики (ким) хато қилган бўлса

Одам (аго ҳам) шу узрдан (шундай юкори)
даражага етди.

(Сўрадики) токи ул ҳазрат фалак мартаба-ли ўрдага бориб, уларнинг гуноҳини (кечириш-ни) сўрасин; Термизнинг калидини олиб келиб, соҳибқирон ҳазратнинг кишиларига топширсин; Подшоҳ Мухаммад султонни ҳам бошқа амир ва аркони (давлат)лар билан қалъадан чаки-риб, бахтиёр ҳокон остонасини ўпгирсин ҳамда ўртада туриб, ул ҳазратнинг бармоқларини ўпиш билан бахтиёр қилсин. Қудратли ва мансабли хожа раъийят ҳолига риоя қилиб, халифа осто-насига ташриф буюрди. Узр сўраш ўрнида тўх-таб, талаб қилдики, «Гарчи Динмуҳаммад сул-тон бир неча кун савоб йўлидан узоқлашиб, хато водийсига кадам қўйган бўлса ҳам, аммо ҳозир қилган ишларидан ниҳоятда пушаймон бўлмоқда. Илтимос шулки, унинг жарима даф-тарини афв рақами билан безатиб, унинг гуно-ҳи саҳифасини яшириш зилоли билан тозалаб, азимат юзини иззат маркази томон қўйсангиз, токи хайратда қоларлик ғалаба ва кучли дах-шатдан хотиржам бўлгач, хизматкорлик қада-мини фидокорлик йўлига қўйсинлар ҳамда юз-ларини фалак қадарли даргоҳга қўйиб, ўзлари-ни бошқа тарафдорлар ипига тизилган ҳисобла-синлар». Ул ҳазрат Хожа Порсонинг, унинг ру-ҳи пок бўлсин, буюк оиласига ва катта хонадо-нига нисбатан зўр ишонч ҳамда кучли эътигод-лари бўлганлиги сабабли, «баракот сизнинг ма-шойихларингизда»¹¹⁰⁷ (нинг) буйруғига амал ки-либ, ул ҳазратнинг ҳомийлигини, унга нисба-тан ҳурмати юзасидан, қабул қилди. Шундай қилиб, унинг гуноҳлари изини кечириш чашма-сининг суви билан ювиб, подшоҳона лутфи хо-мийсини ўз томонига тортиш расми билан ту-гатди.

Б а й т:

Ибтидоий давр олаmidан (тортиб) то подшоҳ
давригача,
Катталардан кечиришу, кичиклардан гуноҳ
(бор).

Қалъа аҳли ҳам ул ҳазратнинг илтимоси би-лан ҳомийлик томонидан жой олиб, хусравона иноятга умидвор бўлган ҳолда, қалъадан таш-қарига чиқишга ошиқдилар. Подшоҳ Мухам-мад султонни (қутулиш) воситаси билан халос қилиб, оёқни ўпиш саодатига муяссар қилди.

Аъло ҳазрат ниҳоятда марҳаматлари юзасидан мурувват эшигини султонзода(нинг) юзига оч-ди. Бошқа кишиларга (эса), уларнинг даража ва табақаларига қараб, шарафли либослар ҳам-да мўл-қўл инъомлар берди. Хожа (Абдулва-ли) Порсо учун ажойиб тўй бериб, карамли ташрифларига мушарраф қилди. (Сўнг) кетиш-ларига рухсат бериб, охирги умидини амалга оширди.

Тарих 980 йил муҳаррамда¹¹⁰⁸ шунча вилоят (ул) фармон берувчининг ихтиёрига киргач, ул ҳазрат бу (вилоят)ни султон жаноблари Маҳ-муд султонга иноят қилиб, буюк нўён Мингли-бий қушчини унга оталиқ қилиб тайинлади ва у вилоятнинг муҳим ишлари тизгини унинг адо-латли қўлига ўтди. Мамлакат ишларини тар-тибга солишда ва раъийят фойдаси учун бўлган ишларни интизомлашда унинг ҳусни ҳамда ало-матларига муносиб келадиган ҳар қандай (иш-га) киришди. У вилоят саҳнини эҳсон ва адо-лат зийнати билан безаб, юзини охирида жазо-га олиб келадиган зулм ва бедодлик фикрига ҳам, жабр-жафо хаёлига ҳам қаратмади.

М а с н а в и й:

Агар султон бандаларни қўлласа,
Буюк (киши)лар орасида боши кўтарилади.

У ўлканинг муҳим ишлари мурувват билан саронжом қилинган, Искандар нишонли ҳазрат хушдил ва шодмон, бахтиёр ва бахтли бўлиб, ўзининг доимий давлати ҳамда иззат маркази (бўлган Бухоро) томон яна қайтиш жиловини бурди.

**ТОШКЕНТ, ТУРКИСТОН, АХСИКАТ ВА АНДИЖОН
ЛАШКАРИНИНГ ЮРИШИНИ ЭШИТИБ, УЛ
ҲАЗРАТНИНГ ФИРДАВСМОНАНД САМАРҚАНД ТОМОН
АЗИМАТ ЖИЛОВИНИ ТОРТИШИ, ЖУВОНМАРДХОН
БИЛАН УЧРАШИШИ ВА СУЛТОН САЪИДНИНГ ЎЛИМИ
МУНОСАБАТИ БИЛАН ТАЪЗИЯ БИЛДИРИШИ**

Саодат ва иқбол тонги мартаба ва мансаб уфқидан ҳамда омонлик ва умид матлайдан кў-риниб, Термиз ўлкаси олий ҳоконнинг тасар-руф ва ихтиёри ҳамда қудратига кириб қўтли шаҳриёр бахтиёр лашкарга қайтишга ижозат бер-гач, қўтли сипоҳдан озгина бир тўда билан ор-қага қайтиб, пойтахт томон юзланди ва қайтиш тизгинини орқага бурди.

Иззат ва шарафли мавқаб Насаф саҳросига

етгач, ҳашамат (билан) кўнди. Бу маконда Жувонмардхон томонидан унинг юкори (даражали) остонасига чопар келиб, (Жувонмардхон) ихлосини, (унинг) муҳаббат ҳамда муносабатини изхор ва баён қилди ва тўла ёлвориш билан хабар қилдики, саодат нишонли султон Султон Саъидхон замон ўзгариши сабабли меҳнат ва ранж хонасидан охират неъматлари томон кўчди ва фоний сарой бўстонида абадий жаннат боғига ошиқди¹¹⁰⁹.

Б а й т:

У бу ўткинчи жойдан кетди ва ўтди.
Бу йўлдан ўтмаган (яна) ким бўлсин.

Натижада бу воқеани эшитиш билан Дарвишхон ва Бобо султон ҳамма ака-укалари ҳамда қариндошлари билан Самарқандни босиб олиш учун юзланиб, иккинчи марта юзини бевафолик тирноғи билан тирнади. Фурур ва хаёл билан ажабланиш оёғини такаббурлик водийсига қўйиб, низо ва хусумат қасдига етдилар. Агар ул ҳазрат қариндошлик муҳаббати ва дўстлик алоқаларини мустаҳкамлаб, бу ўлкага юз қўйса, доимо дўстлик қоидаларини ўстирган бўларди, вассалом. Бу буюк фитна ҳақидаги хабар унинг қулоғига етгач, ҳазрат шаҳриёр тўла ҳокимлик йўлида келишишни маслаҳат кўрмади ва шариятда жаҳондорликни савоб деб билиб, ўртада турувчини¹¹¹⁰ ўткир шамшир ва хинд қиличларидан ўтказишни сўради.

Қ и т ь а:

Бу мамлакатни олиш ва бу мулкка эга бўлиш,
Яратувчи (бир) шарифни вужудига берган.
(Агар) яра бўлса дурустроғу, камон ўқи
кўркувдан пора бўлсин.
(Танада) бахтли кишининг қўли билан
урилган тигнинг нақши қолсин.

Ул ҳазрат ўша вақтда қутли мавқабда саноқлик голиб паҳлавонлардан бошқа ҳеч кимни олиб қолмаганлиги сабабли, (гуноҳларни) кечувчи Тангрининг марҳаматларига суяниб, мазкур йилнинг сафарида¹¹¹¹ азимат қўлини кўтарди ва фирдавсмонанд Самарқанд шаҳри томон юрди. (Бир неча) манзил ва тўхташ жойлари ўтилгач, шаҳар томондан Кўҳак¹¹¹² дарёси яқинида кўринган Қулба¹¹¹³ мавзеи подшоҳнинг тобеъ офтоби шуъласидан равшан бўлди. У (жой)нинг майдони жаҳонпаноҳнинг ялтировчи

тожи безаги билан гулшан бўлди. Абулхайр султон ва Музаффар султон (унинг) истиқболига ошиқдилар¹¹¹⁴ соҳибқирон ҳазратнинг қўлларини ўпиш саодатига эришдилар.

М а с н а в и й:

Султонлар хизматга бош қўйиб,
Унинг оёғини ўпишга эришгач,
Шоҳ уларга чексиз қарамлар кўрсатиб,
Ҳар биридан ҳол-аҳвол сўраб иззатлади.
Шундай бир бахт билан улфат бўлдилар.
(Ва) у ердан саодат билан қайтдилар.

Иккинчи куни ул ҳазрат билан Жувонмардхон ўртасида учрашув юз берди¹¹¹⁵. Мазкур хон хоқонга рия қилиш учун машҳур шижоат билан тиришиб, иззат ва икром, таъзим ва эҳтиром рақамини дил лавҳаси ҳамда хотир саҳифасига ёзди. Хизматкорлик шароитидан бир дақиқани (ҳам) маъносиз ва эътиборсиз ўтказмади. Тўй одатларига рия қилиб, хусравона йиғилиш ва подшоҳона базм тузди. Бу мажлисда ҳамжиҳатлик ва муҳлисликни билдириб, тарафдорлик ва мансуб бўлишни изхор қилган ҳолда мамлакат ва бахтиёрлик амрларини рўйхатга олиш ҳамда салтанат ва жаҳондорликнинг муҳим ишларини тартибга солиш бобида вақт белгилашди ва бир-бирлари билан ҳақиқий аҳд тузиб, у имон билан мустаҳкамланди. Душманлар томонидан ўртага сўз ташланди. Анча сўзлашгандан сўнг бахтиёр ҳазрат гавҳар сочувчи тилини сўзга келтириб, деди: «Муносиби шулки, дарё бўйида ўтирамыз ва қутли аскарни хабардор қилиш учун киши юборамиз, токи теварак-атрофдан, яқин ва узоқдан буюк мартабали сипоҳ халифат тахти остонасига тўплансин. Ҳар доим душман ҳужум қилса, биз томонга қараб юради. Бетўхтов қаршисига чиқиб, тортишув отини жойидан кўзготамиз. Яратувчига таваккал қилиб уларга ташланамиз». Ул ҳазратнинг фикрига асосан, бутун иззат ва мартабали султонлар хусумат камарини боғлаб, азимат қадамини ташладилар. Химат юзини душманни туб-томири билан емириб ташлашга қаратдилар.

Шунингдек, Жувонмардхон ҳам барча фарзандлари билан Боғи майдонга тушди. Қуллар эгаси ҳазрат сув бўйида жаҳонни ёритувчи байроқни ой ва қуёшнинг чўққисига қадар кўтарди. Шоҳона саропардани Зухра айвонига ва осмон тепасига қадар етказиб, у мавзеда жойлашди.

М а с н а в и й:

(Хоқон) давлат билан дарё бўйига тушди.
(Худди) сув буржига ой манзил қилгандек
(бўлди).

Сув тепасида хаводан бир булут тушгандек
Саропарда фалакка бош кўтарди.
Шунинг учун ер чодирини «Ё раббий» дейишга
келди.

Кўпик сув тагидан (сув) қирғоғига келди.

Бу ерда вожиб ул-изъон буйруқ бўлдики,
«Баҳром нишонли товочилар Миёнкол, Насаф,
Бухоро, Термиз, Балх, Андхуд ва Шибирғонга
бориб, кишиларга жар солсинлар ва (тўплан-
ганларни) тезликда қутли аскаргоҳга олиб ке-
либ зафарогоҳ сипоҳга қўшинлар».

Иттифоқо, голибасар лашкар зебу зийнат би-
лан (ўрдага) ошиқдилар. Бундан илгари Тур-
кистон аскарлари ва Тошкент ҳамда Андижон лаш-
кари шу қадар кўп эдики, худди яжуж ва ма-
жуж хуружидан Садди Искандар¹¹⁶да тешиқ
пайдо бўлгандек эди. У катта гуруҳ сахро то-
мон юзланган ҳолда у дарё юзидан Соғарж ви-
лоятига қарашли Понук қўриғига келиб тушди-
лар. Ҳоятда қўрқув ва ниҳоятда ваҳимадан ўз-
ларининг атрофига соқчи аскарлар тайинлаб,
сабо елини қазо кўкрагида синдирдилар. Душ-
маннинг келганлиги хабари маълум бўлгач, би-
ринчи қутли ўрдага ошиққан киши юқори мар-
табали султон Дўстим султон бўлдики, Миён-
колнинг барча қишлоқларидан келган гуруҳ-гу-
руҳ сипоҳ хоннинг қўлини ўпиш саодатига эриш-
ди. Шунингдек, ҳар бир диёрнинг сардори ва
ҳар мамлакатнинг лашкари фатҳ ва зафарли
аскаргоҳга юзландилар. Зухра қадарли тахт ос-
тонасига йиғилиб, довиорақлик ва паҳлавонлик
қўлини кўтардилар.

М а с н а в и й:

Сулаймоннишон, Фаридункудрат,
Искандармакон хоннинг фармони билан,
Юқори асосли ўрдага ҳар томондан,
Темир либосли паҳлавонлар етиб келди.
Бир гуруҳки, ҳаммаси темирдек қаттиқ.
Кина дарёсидек ҳаммаси тўлқинланарди.
Бир сипоҳки, қувватли ҳайкал ва фил танли,
Мардоналикда ҳар бири саф ёрувчи (эди).

Юлдуз миқдорли сипоҳ ва сон-саноксиз из-
зат мансабли лашкар фалак қудратли мавқабда
тинчланган, шу вақтда унинг қулоғига етдики,

Бобо султон ўзининг ўғли Абдулла султонни ва
Амин султоннинг ўғли Мўмин султонни саккиз
минг ханжар урувчи отликлар ва кинали ку-
рашчилар билан Маснавий: *Бир сипоҳки дарё
тўлқинидан ҳам кўп, Ёмғир томчиларидек чек
сиз эди* босиб олиш учун Самарқанд ва Шаҳри-
сабз томон юборди. Шунинг учун соҳибкирон
мақтовли султон Дўстим султон ва Музаффар
султонларга буюрди: «Йўлни бошини ўз қўлла-
рига олиб, у бахтсиз фирқани у вилоятга ўт-
казманглар. У ўлканинг саҳнини у яжуждек
қўрқинчли гуруҳнинг зарарлари ва талон-торож-
ларидан омон сақлаб қолинг». Иззат ва қудрат-
ли султонлар буйруққа биноан мингта найзавор
ва кина изловчи паҳлавонлар билан у сонсиз
гуруҳни дафъ қилиш учун отландилар. Тири-
шиш қадамини довиорақлик ва шижоат йўлига
қўйиб, марду мардоналик ҳамда қаҳрамонлик
этагини қўлдан бермадилар. Самарқандга қар-
рашли машхур (қишлоқлардан) Қумий деган
жойда учрашув юз берди. Улар ўртасида уруш
бўлмасдан илгариек душманнинг сипоҳи қочиш-
ни ихтиёр қилди ва азимат юзини қочиш во-
дийсига қўйиб, муваффақиятсизлик ва зарар
қўрган ҳолда қайтдилар. Нусратли лашкардан
баъзи бирлари у мағрур гуруҳ кетидан чопди-
лар. У хиёнатчи тоифадан кўпчилигини асирга
олиб тамом ғалабага мансуб бўлдилар. Қайтиш
байроғини кўтариб, асирларни ҳашамат ва ман-
сабли даргоҳга етказдилар. Душманларнинг аҳ-
волини сўраб билгач, уларнинг кайфияти ва ни-
ма қилаётганлиги ҳақида маълумот олгач,
буйруққа мувофиқ асирларга чопонлар бериб,
орқага қайтардилар. Душман сипоҳи енгилиб
ва хаста бўлиб, ўз қавмига қўшилгач, Бобо сул-
тон яна Шаҳрисабзга талаш учун юзланди.

Б а й т:

Бир сипоҳки, дарё тўлқинидек баҳайбат,
Бир гуруҳки, юлдузлардек саноксиз.

Бу воқеани эшитгандан сўнг, соҳибкирон хо-
қон ҳам Шайхим султон ва Сорбон султонларни
бир тўда қаҳрамонлар билан жанжалкаш аҳл-
нинг фитна ва фасодини дафъ қилиш учун юбор-
ди. Иттифоқо, душман лашкари Шаҳрисабз ви-
лоятдан баъзи бирини талаб қайтаётган эдилар
хамки, фалак қадарли аскар етиб келди ва бе-
тўхтов душманни дафъ қилиш учун отландилар.
Ўжар сипоҳ уларнинг мақсадидан хабардор бў-
либ, олинган ўлжа ва ғаниматларни ташлаб,

қочиш йўлига тушдилар. Зафарёр султонлар яна ғалаба ва нусрат билан қайтдилар, турли хусравона ҳадялар ва ҳар хил подшоҳона нозу неъматлар билан сийландилар. Душманлар жанг қуроллари, уруш яроғ-аслаҳаларини ташлаб, кина ўтказувчи лашкарининг кўплиги билан мағрурланганлигига қарамасдан, бу воқеанинг содир бўлганлиги ва бу ҳодисанинг воқеъ бўлганлигидан саросимага тушиб, қайтиш жиловини тортдилар ва чидам қадамини сабрлилик ўрнидан олиб, хусумат юзини кина йўлидан қайтариб, қочиш водийсига ошиқдилар. У хиёнатчи гуруҳнинг қочиш киссаси бахтиёр ҳазратнинг қулоғига етгач, ул ҳазрат Жувонмардалихон билан йиғилиб душман орқасидан қувиб бориш маслаҳатига келдилар. Самарқанд амирлари арз қилдиларки, «душман сипохи ниҳоятда кўп бўлганлиги, бизнинг лашкаримиз эса ғоятда кам бўлганлиги сабабли, муносиби шулки, уларнинг орқасидан бормайлик, келишиш йўлини илгари суриб, ҳар биримиз ўз давлатимиз марказига борайлик. Аъло ҳазрат дедики, «Фатҳ ва ғалаба ғолиб сипоҳнинг кўплигидан эмас, балки Парвардигорнинг қувватлаши ва Яратувчининг иноятидандир»¹¹⁷. Ҳазрат *Малику жабборга* (яъни Тангрига) ва ўткир қилич ҳамда ўт сочувчи найзаларга таваккул қилишдан бошқа тадбир йўқ. Азимат (вақтида) заифлик ва нуқсонга йўл бермаслик керак. Жазм қилиш керакки, кўй тўдасига бир бўри ва оху галасига бир арслон кифоя қилади». Жаҳонгир шаҳриёр дилга ёқимли бу ҳикояни гапириб бергач, фалак қадарли аскарнинг хотир ва дилларини фатҳ ва зафарга умидвор қилди (ва) Жувонмардхон билан иттифоқ бўлиб, душман томон юришга жазм қилган ҳолда ҳужум байроғини кўтарди. Мисра: *Ҳа, иттифоқликда жаҳонни олишга муяссар бўлади (киши)*. Яратганнинг фазлига суяниб, Парвардигорнинг инояти ёрдамини сўраган ҳолда, ҳаммаси найза урувчи ва тимсоҳ каби катта бир сипоҳ билан ўзини дарё устига отди ва юлдузи тескари (бўлган) душман орқасидан офат келтирувчи шамолдек йўлга тушди.

М а с н а в и й:

Шайтон асарли тўда қайтди деб,
 Фалак мартабали хонга хабар келиши билан,
 Шаҳриёр кенгашда сўз дуржидан шоҳвор
 марваридларни тўқди:
 Душман қочиш йўлини ихтиёр қилиши
 сабабли,

Кўрқувдан юзини қочиш томон қўйди.
 Яхшиси шуки, даҳшатли фил каби,
 Душман орқасидан юзланамиз.
 Шох бир фаслни шу хилдаги (ишлар) билан
 ўтказган,

Хусумат қасдида ва жанг учун,
 Тангри(нинг) ёрдамига суяниб байроқ
 кўтарди,

Бир тўда урушқоқ паҳлавонлар билан
 (Ва) тимсоҳ каби дарёдан ўтди.¹¹⁸

Соҳибқирон ҳазрат Жувонмардхон билан иттифоқ тузиб дарёдан ўтиб, чоштгоҳ вақтида Чаҳоршанба деган мавзе¹¹⁹ни қутли мавқабнинг қўнишидан жаннат рашк қиладиган жойга айлантиргач, ул ҳазрат пайғамбар буйруғи «кенгашилган иш эътиборга сазовор бўлади»¹²⁰ тақозоси бўйича, иккинчи марта қудратли амирлар билан маслаҳатлашиш шарт деган (фикрни) илгари сурди ва Назм: *Кенгашмоқ ҳар ишда мажбурий бўлсин, Токи охирда пушаймон бўлмаслик учунга мувофиқ тадбир аҳли билан кенгаш қилди. Амирлардан баъзилари арз қилдиларки, давлатга муносиби шулки, душман орқасидан бормасак, (чунки) кўп вақт шундай бўладикки, қочган лашкарлар орқага қайтиб фатҳ ва зафарга муносиб бўладилар. Аммо сайидликка мансуб, эътибор эгаси Ҳасанхожа нақиб дедики, «Лойиғи шулки, азимат отини жойидан кўзготайлик ва мумкин бўлган жойда уларга етиб ташланайлик. Чунки муқаррарки, у кина истовчи гуруҳ соғ ва саломат ўз ватанларига борсалар, яна тўпланиб бу томонга қайтиб келадилар». Қолган амирлар ҳам бир оғиздан бу фикрга қўшилдилар. Сайидликда мақтовли хожанинг аризаси ул ҳазратнинг хоҳишига мувофиқ бўлганлиги сабабли, буни тўғри деб топиб, хусумат жиловини давлат душмани томон тортди. У жойдан саодат анжомли султон Дўстим султон ва Абулхайр султонни ўн минг шижоатли суворий билан душманлар орқасидан тил ушлаб келиш учун юборди ва ўзи (уларнинг) кетидан кўчиб, бор савлат билан юзланди.*

М а с н а в и й:

Мамлакат очувчи, Минучеҳр чеҳрали,
 Қутли ҳумойли хон кенгашдан сўнг,
 Икки шахзоданинг (бошчилигида) аскарнинг
 илғор қисмини тузиб,
 Шижоат байроғини кўтарди.
 (Ва) азимат жиловини кина билан тортиб,
 Хусумат найзасини қон билан сўғорди.

Зафар огоҳли сипоҳ гуруҳи билан,
Кинаҳоҳ душман кетидан йўлга тушди.

Шиша рангли фалакнинг шахсувори (яъни қуёш) намозшомнинг йўрға тўриғининг жиловини буриб, хабашнинг якка този¹¹²¹ Рум лашкари устидан (яъни тун устидан) истило қилганда Китъа: *Бу зумрад рангли ҳаводан намозшом, Кун юзига шомнинг янчилган мушкини сепганда* Бедана кўриғи¹¹²²ни голиб сипоҳнинг аскаргоҳи қилди. Бу кечаси бутун тун бўйи сипоҳ паҳлавонлари ва зафарогоҳ (аскарнинг) курашувчилари уруш яроғ-аслаҳаларини тайёрлашга машғул бўлдилар; зафарнишон тиг ва найзаларни кина суви билан суғориб, то тонггача уруш-жанжал қандай ўтиши хаёлида бўлдилар.

М а с н а в и й:

Жанг майдони паҳлавонлари бутун кечаси
билан
Уруш-жанжал ишларига тайёргарлик
кўрдилар.

Иккинчи кун юлдуз миқдорли (юлдузлар) тўда(си)нинг подшоҳи олтин найзасини кўтарганда (ва) юлдузлар лашкарини қатта ва кичик Айиқ юлдузлари туркуми шаклида тарқатиб юборганда, Маснавий: *Тонг уфқдан тигини тортиб чиқарганда, (Ва) чархнинг ҳамма этагини қонга бўяганда* дарвишнишон Дўстим султон томонидан Зухра нишонли остонага киши келиб, арз қилдики, «Душманлар Кўк гумбазга тушиб, манзил қурдилар ва у водийда туриш режасини қурмоқдалар». Соҳибқирон уларнинг тўхтаб турганлиги ҳақидаги хабарни эшитиши билан, Жувонмардхон билан бирликда жанжалчиларнинг қасдида камарни маҳкам боғлаб, тоғ гавдали отга минган ҳолда буюрди: «Шижоат майдонининг довиюраклари ва жанг даласининг паҳлавонлари жанжал отига ўтисинлар (ва) ботирлик жавшанини тақиб, юзни давлат душмани томон қаратсинлар ҳамда қадамни қахрамонлик водийсига қўйиб, уруш одатларидан ва жанг майдони қоидаларидан четга чиқмасинлар». Бўйруққа биноан, зафар қадарли аскар ўзига фарвардин¹¹²³нинг сипоҳи ва баҳорнинг лашкари каби оройиш бериб, қадамларини чопар отлар устига қўйган ҳолда, унинг устига жавҳарлар билан зийнатланган гажмлар, атлас ва духобалар билан безалган барғуствонлар ёпдилар. Олтин безакли мағфарлари томо-

ша қилувчиларнинг кўзларини оларди; бошдан-оёқ зирех ва бактарлар¹¹²⁴ остида фарқ бўлган эдилар; дур ва марварид ҳамда қимматбаҳо тошлар қадалган камарларини маҳкам боғлаб, кина изловчи маҳбублар кипригидан ҳам ўткир бўлган икки юзли хинд тигларини кўкрак ва елкаларида байроқ қилган эдилар. Ўткир хатти найзасини олмос каби найзалар билан чопқир (отлар)нинг икки қулоғи орасига жойлаштириб, шундай қурол-яроқ билан фитначи душманлар томон темир тоғдек ўз жойларидан қўзғолдилар. У мағрур гуруҳнинг кўплиги олдида нусратли сипоҳнинг озлиги, шунингдек, қалтафаҳмлиқлар назарида уруш ва жанжал хаёли амри маҳолдек кўриниб турса ҳам, ҳазрати соҳибқирон дилини Парвардигорнинг карамига топшириб, у қора гуруҳнинг ҳужум ва жамиятини ҳеч нарса деб ҳисобламади. Ҳақиқатан, мисра: *Офтоб чиққанда юлдузлар йўқ бўлади.*

М а с н а в и й:

Шаҳзодалар томонидан киши келганда,
Қуйидаги ҳикоят замон хонига етди:
Кўк гумбазга душман ўлтирди.
Фитна ва жанг қасдида камар боғлади.
(Ҳокон) буюрди: иқболли лашкар
Урушиш учун қуроллансинлар.
Юлдуз сипоҳли, фалак мартабали ҳокон,
Ва зафар огоҳли хоннинг буйруғи билан
Отлик жангчилар жанг қасдида,
Танларига йўлбарс каби совут кийдилар.
Қуёш каби олтин ҳафтон¹¹²⁵ кийиб,
Камарларига кина тигини осдилар.
Ҳаммалари ҳар тарафдан гул шохидек,
Елкаларида қалқону, қўлларига найза.
Шундай ҳашамат билан ул тож берувчи
хусрав,
Душман томон от қўзғотди.

ХАР ИККАЛА КИНА ИСТОВЧИ СИПОҲНИНГ КУНБОЙ ДУЛДИ (ДЕГАН) ЖОЙДА УРУШ ҚАСДИДА УЧРАШИШИ; ПАРВАРДИГОРНИНГ ЁРДАМИ ВА СОҲИБҚИРОН ДАВЛАТИ(НИНГ) ҚУВВАТИ БИЛАН ДУШМАННИНГ ШИКАСТ ТОПИШИ

(Хар бир тож эгасининг) давлат ва иқболи тўла-тўқис камолга етгани — қуёш ботишидек ғоятда қисқадир. Мансаб ва жалол гумбазининг қуёш булут хайъатида кўчиш шарафига (эга)дир. Қачонки олий подшоҳнинг (Тангрининг) хоҳиши бир султоннинг давлатини тортиб олиш ва ўзгарттириш бўлса, унинг мустаҳкам-

лиги сипоҳнинг кўплиги ва лашкарнинг сон-саноксизлиги билан бўлмайди. Қачонки, олам подишоси ва қудрат эгасининг (Тангрининг) иродаси бир жаҳонгир кўшинининг тарқалишига қаратилган бўлса, (у) заковатли олимларининг тўғри тадбирлари билан (хам) жамият ҳосил қила олмайди.

Н а з м:

Қачонки Тангри бир давлатнинг ўзгаришини
ихтиёр қилган бўлса,
У вақтда албатта, ҳақиқатнинг қазоси чорасиз
воқеъ бўлади.
Қандай қилиб мулкнинг абадийлиги (унинг)
ҳукмидан ташқари бўлсин.
Қачонки ҳукм қатъий бўлса, тадбир фойда
бермайди.

Бу таҳрир ва тақрирнинг маъниси шулки, қудратли подшоҳнинг (Тангрининг) у ҳар бир нарсага қодирдир: иродаси Тошкент султонларининг сафини синдиришга ва Фарғона, Хўжанд хонларининг мансаб ҳамда ҳашаматлари асосини емиришга қаратилган эди. Қўшинда пахлавонларнинг ва уруш асбобларининг кўп ва мўллигига қарамасдан, уларга зафар сурати юз кўрсатмади. Фатҳ ва нусрат шамоли «Тангридан бошқа ёрдам берувчи йўқ»¹¹²⁶ манбаидан бир жаҳон очувчининг байроғи шикқа¹¹²⁷ сига эсиб, Парвардигорнинг иноят қўли салтанат ва жаҳонбонлик эшикларини у бир бахтиёрнинг ҳаёти юзига очди.

Тенги йўқ хоннинг келажаги қутли бўлган аҳволининг шарҳи шулки, вақтики офтоб осмон ўртасига етиб пешин намози вақти бўлганда, фармонга биноан жавшан кийган пахлавонлар ва жанжалкаш, фитна изловчи қурашчилар те-варак-атрофдан қўзғолиб (уларнинг) чанг-тўзонларидан офтоб ойнаси қоронғулашди. Зар нақшли қалпоқлар ва шам мисол найзаларнинг шуъла ҳамда ярақлашидан фалакнинг ёруғ кўзи хиралашди.

М а с н а в и й:

Сипоҳ (отга) миниб, гард кўтарилганда,
Ҳар томондан «йўлдан узоқ бўл» овозлари
кўтарилди.

Жаҳон йўл чанги остида қолиб,
Ернинг бор тупроғи осмонга чиқди.
Темир қалбли, тоғ юришли суворийлар,
Бошдан оёқ темирга ўралган эдилар.

Бундай тартиб ва одат билан у икки кинали

лашкар бир-бирлари билан учрашдилар ва икки тарафдан худди қаттиқ шамолдек (ва) тўлқинланган денгиздек мавжландилар. Найнинг ноласи ва карнайнинг бўкиришидан кўк тосига гулгула тушди. Довуларнинг овози ва нақораларнинг фарёидан кўк гумбазининг томи тешилди.

М а с н а в и й:

Қиёмат шуқухли карнайнинг наърасидан
Дарё ва тоғ ларзага келди.
Накоранинг фарёи ҳамда карнайнинг
дамидан
Ер осмон каби ўрnidан баландга кўтарилди.
Ҳар тарафдан тошларнинг оғирлиги
солиштирилган(дек),
Пахлавонлар бир-бирларининг
оғирликларини солиштирдилар.
Байроқлар ҳар томондан жилва қилиб,
Алиф қоматлардек бир-бирларига қўлларини
очган эдилар.
Офтоб билан байроқ қуши (иккови) эгизакдек
бўлиб,
Осмон «Вашшамс» сурасидан бир оятни
ўқиди¹¹²⁸
Бу боргоҳнинг безаги бўлган байроқ
бошидаги ойча,
Офтоб ва ой нақдига сукка урди.
Олтин куёш ва тўхтамасдан юрувчи ой каби
нақорада
Фалакдаги фаришталар жанг куйини
чалдилар.
Қора парчамли туғ фалакни йиртиб,
Қоронғу кечадан ой юзини кўрсатди.
Олий асосли туғ парчамидан
Осмон аблақи¹¹²⁹га кўтос зоҳир бўлди.
Найзаларнинг бошлари шафакдан жой олиб,
Найзаларнинг захмидан шуъла юқори
кўтарилди.
У майдонда найзаларнинг бениҳоят
кўплигидан,
Боғларда дарахтларнинг кўплигига ўхшар эди.
Кина найзалари бошини фалакка етказиб,
Хулкар тугунларини ечиб ташлаган эди
Найза қизил атласдан безак олиб,
Жилва орқасида паридек қанот қокди.
Қалқонлар ҳар тарафдан лоларанг бўлиб,
Гўё у бўстонда жанг гуллари очилгандек
бўлган эди.

Ҳар икки томон бир-бирига яқинлашиб, бир-бири билан учрашгач, ҳар иккала томоннинг кина истовчи подшоси сипоҳни тартибга келтириш ва лашкар ҳамда жанг майдонини тайёр-

лаш хақида буйруқ берди. Дастлаб, бахтиёр хазрат (Абдуллахон) нусрат шиорли ўнг қанот орқасини Жувонмардхон ва унинг улугвор ўғиллари Абулхайр султон ва Музаффар султонларнинг савлати ҳамда шуқухи билан мустаҳкамлади. Ўқлари қазо ўқидек хато кетмайдиган бир гуруҳ тўфанг отувчиларни самарқандликлар сафининг олдига қўйиб, хотиржам бўлди. Ўнг қўл томондаги тўдага юқори мартабали Шайхим султонни қўйидаги бир гуруҳ, иззат ва қудратли амирлар: Жулма ўғлон, қудратли амир Қулбобо кўкалтош, Дўстой хожи ибн Жонвафобийнинг ўғли Хожибий дўрмон, Низомиддин Абдол Бокибий, Муҳаммад Бокибий, Муҳаммад Али ўғлон, Байрам Солор мирохўр, Иқим чухра окоси, ўша замонда у гуруҳнинг мухофазаси у кишига бойлиқ бўлган ўнг чухралари билан Ҳасан қурчи дўрмон, Хофиз Ашотий — бу киши дилга ёқимли куйлари шарофати билан ботирлик санъатига эга бўлган Жонпўлод Оғойи, Қулон оғай оёни, Жон Ҳасан баходир кенагас¹¹³⁰ ва Муҳаммадқули баходир кенагас каби амирлар билан қўйди.

М а с н а в и й:

Бир сипоҳ(ки), ҳаммаси якдил ва шуқухли, Тезликда дарё ва қаттиқликда тоғдек (эди).
Ҳаммаси кина изловчи ва ҳаммаси урушқок, Қоплонни отадиган тимсоҳ ва қаттиқ чангли (эди).

Бир гуруҳ(ки), хар бирининг қўлида ўткир тиф,
Хусумат отини жавлон урдирган (эди).

Иқболли сипоҳнинг сўл қанотида юқори миқдорли султон Дўстим султон шавкат ва қудратли байровини кўк гумбази чўккисига ва ой ҳамда қуёшнинг тепасига етказиб, у тарафга шижоат қуввати ва ғайратини бағишлаган эди.

М а с н а в и й:

Фалак мартабали бахтиёр шахзода,
Номдор шохнинг сўл томонида (эди).
Юз шуқух ва шавкат билан от кўзғотди.
Жанг қасдида жавшан остига яширинган эди.
Камар боғлаб ва тожни безаб,
Бошига олтин кулоҳ кийиб, кина тифини
истаган эди.

Қутли султоннинг (Дўстим султоннинг)¹¹³¹
мавқабали олдида номдор амирлардан ва пахла-

вон тиф урувчилардан: Назарбий найман, Шохмуҳаммад мирзояи манкит, Дўстимбий қушчи, Шохимбий арғин, Суюндик пахлавон минг, Шохсаид қорлик, Жон Дарвиш оталиқ тубойи, Ганжи Али шиғовул, Мирзо Оқобий қушчи сўлнинг барча эшик оғолари билан, бу гуруҳнинг бошчилиги ул кишига (Мирзо Оқобийга) қарашли бўлган, Назар чухра окоси сўлнинг ғулломлари, у сингари бир тўда билан улугворлик байровини кўтариб, бу жойда жангу жадал сурати нақшини хаёл саҳифасига чиздилар.

М а с н а в и й:

Пахлавонлар бошдан-оёқ ҳаммаси темир
ичида,
Жавҳар каби ҳаммаси темир остига бекинган
(эдилар).

Зирех остида кина ахтарувчи суворийлар,
Ёрнинг кўзи халқаси каби фитнадан тўлган
эди.

Ҳаммаси камаридан кина тифини тортиб,
Шижоат найзасини кўтарган (эди)лар.

Ҳазрат қуллар эгасининг (Тангрининг) офтоб шуълали маҳчаси уфқдан тулуь килди¹¹³². Ул ҳазрат (Абдуллахон) шавкатли биродари Абулфатҳ Ибодулла султон билан бирликда бу жойда тўла одат ва қоида билан ором олди. Замон аслзодалари ва давлат аёнларидан олий мартабали ва саодат мақтовли Ҳасанхожа нақиб¹¹³³, ул ҳазратнинг биродари Иноятхожа, Хожжа Мирак Нақшбандий, қолган Хусайнхожа ҳамда Сайид Ходихожа сингари биродарлари билан, эътиборли амир Жонкелдибийга ўхшаш бир тўда билан, осмон гумбазидек (баланд) чодир соясида дам олиб, пахлавон ва ботир кишилардан иборат бошқа бир гуруҳни қавлга жўнатдилар.

М а с н а в и й:

Мамлакат очувчи шох байроқ остида
Чаман сарви тагидаги гулдек жой олган.
Юзи ойдек камаридаги олтин айланаси,
Камарнинг мимидек¹¹³⁴ белида бир тугун бор
эди.

Ўша уруш майдонида унинг найзаси,
Ёрнинг киприқларидек жондан ўтарди.
Фитна ахтарувчиларнинг боши у нахлда¹¹³⁵
банд бўлиб,

У баланд бўйли нахл дилнинг балоси бўлган
эди.

Оламга машҳур бўлган унинг қамони,

Уқ-ёйдек жаҳонда ягона эди.
(У) уруш қасдида садоғини тузатди.
Унинг тўғри сарви хадангининг ниҳоли
бўлди.

Фаришта унинг учун ўзининг иқболи
юзасидан,

Ўз қанотидан жавшан тўқиган эди.
Унинг тожи гулранг яловдан¹¹³⁶ ҳам фитна
ахтарувчи бўлиб,

Бошида қон тўқиш орзуси бор эди.
Қаддини тиклаб қанот ёзган (эдики),
Гўё қирғовул сарв устида қанот ёзгандек эди.
Мурувватли шох йўрға от устида,
Баланд тоғ устидан Сухайл кўрингандек
(бўларди).

Унинг оти тезликда худди хаёл йўрғасидек
(эди),

Уни киши ойу йиллар давомида кўчада
кўрмасди.

Малак дуо билан унга ёрдам қилиб,
Ўз қанотидан унинг бошига қалқон қилди.
Кина изловчи паҳлавонлар унинг агрофини,
Ой атрофини ўраб олган юлдузлар тўдаси
каби ўраб олдилар.

Жавшан остига бекинган фитна ахтарувчи
санамлар,

Ойнада юз кўрсатган суратдек эдилар.
Белларига камар боғлаган шўх гўзаллар,
(Осмондаги) ўқ-ёйдек бошдан-оёқ ранг-баранг
эдилар.

Санамлар шамолдек елувчи отлар устида,
Шабодадан ҳаракатга келган гул шохлар каби
эдилар.

Баҳор фаслида ўсимликлар уйғонишда
бўлганидек,

Сипоҳлардан ер ҳаракатга келди.
Ҳаммаси қўлига ўткир тиф олиб,
Ҳаммаси жон олишга шошилгандек (турарди).

У тарафдан Дарвишхон ва Гадоёхон, қолган биродарлари билан, Самарқанд волийсининг қаршисида туриб ўнг ва сўл қанотини номдор отликлар ҳамда найза ва тиф урувчи паҳлавонлар билан мустаҳкамлаган ҳолда, кибру гурур бошини улдуғворлик авжига ҳамда мансаб ва ҳашамат чўққисига етказдилар. Амин султон ва Бобо султон¹¹³⁷, ҳар бири шижоат тоғининг тош синдирувчи қоплони ҳамда ботирликда дарёнинг тез юрувчи тимсоҳидек бўлган биродарлари ва қариндошларидан бир гуруҳи билан уруш майдони томон юзланиб, ул тоифани ҳайрат ва саросимага солувчи чексиз сипоҳ ҳамда сон-саноксиз лашкарни тартибга солдилар.

М а с н а в и й :

Иккинчи томондан дарё шукуҳли хон,
Алванд¹¹³⁸ тоғидек (бахайбат) саф тузди.
Бир гуруҳки, ҳаммаси даштли ва кина
изловчи,

Гўёки йирткич шерлардан тартиб олган.
Ҳаммаси очофат, ёрғоқ¹¹³⁹ кийган.
Арслон ва қоплондек хурушга келган.
Рустам(дек) жанг қилувчи шерлардан бир
гуруҳидан,
Қоф садди¹¹⁴⁰дан ҳам мустаҳкам бир саф
тузди.

Кинага камар боғлаб, фитна изловчи бўлиб,
Самарқанд хонига рўбарў бўлди.
Бир томонда Бобоки, мардларнинг марди
У билан ҳеч ким жанг бобида гаров
(ўйнаб юта олган) эмас.

Ўзини уруш қуроллари билан ростлаб,
Санчиш учун тиф ва найза билан безанди.
Бошига соф пўлатдан кулоҳ қўйиб,
Тамом тўлқинланган дарёдан хубоб¹¹⁴¹ (бош)
кўтаргандек бўлди.

Камарига ўткир тифни осиб,
Хусумат отини (ўз) жойидан қўзғотди.
Атрофида паҳлавон ва ўжарлар,
Кина қасдида жилов ба жилов (турарди).
Бир сипоҳки, ҳаммаси йўлбарс каби тери
ёпинган.

Елкаларига (бир) парча булутдек болта қўйган.
Ҳаммалари қаттиқ урушувчи ва қаттиқ
тиришувчи,

Ҳаммалари темир танли бўлса ҳам пахта
кийган эдилар.
(Бобо) султон қаршилиқ юзасидан саф тузиб,
Замона хонига қарши турди.

Ҳар иккала сипоҳнинг товочилари лашкар ва уруш майдонини тайёрлашга киришиб, бир-бирларига қарама-қарши саф тузганларидан сўнг, ҳазрат соҳибқирон «Фаррошлар тезлик билан ерга жойнамоз солсинлар», деб буюрди. Ул ҳазрат осмондек кўринадиган от устидан тушиб, қолган аслзодалар билан тамом ёлвориш ва ниёзмандлик билан пешин намозини ўқиди ҳамда эҳтиёж юзини ҳожатларни чиқарувчига (Тангрига) ва бандапарвар хожага қаратиб¹¹⁴², чин юракдан латифалар билан тўлган бу мазмунни адо этди:

М а с н а в и й :

Гарчи жаҳон мулкининг эгаси бўлсак ҳам,
Эй Тангри, ҳаммамиз боши айланганлармиз.

Аслини олганда, ҳаммамиз ҳеч нима
эмасмиз.

Бошдан-оёқ ҳаммамиз бир-биримизга
чирмашганмиз.

Ҳаммамиз бечорамиз ва бир жойда
қолганмиз,

Шундай бечоралигимиз учун бизни кечиргил.
Эй Тангри, агар сенинг лутф ва иноятинг
(менга) йўл кўрсатмаса,

бу чексиз аскарнинг ҳужуми ҳеч нарса бўлмайди. Агар сенинг тўғри йўл кўрсатувчилигинг йўлбошчилик қилмаса, ғалаба ва зафар (бизга) йўқдир. Ул ҳазрат иллат ва миннатсиз берувчидан, мурувватлари улғу бўлиб, неъматлари умумий бўлсин, фатҳ ҳамда нусрат сўраб, улғулик олаmidан ва подшоҳлик чўққисидан ижобат башоратини эшитгач, давлат оёғини саодат узангисига қўйди ҳамда ихтиёр жиловини Яратувчининг қўлига бериб, икки томондан мардларнинг марди ва қураш паҳлавонлари Мисра: *Ҳаммаси жангда қўлини қон билан ювган* журъат ҳамда баҳодирлик этагини белларига қистириб, номарғуб ўлим суратини маҳбуб ҳаёт неъматидан устун қўйган ҳолда сурон кўтардилар ҳамда бирдан Мисра: *шамшир байроғини (баланд) кўтардилар*.

М а с н а в и й:

Ҳар томондан дарё хусуматли тимсоҳлар
Ўткир тиф оташидек эдилар.
Кина билан фитна отагини қўзғотиб,
Тиф тортидилар ва бир-бирларини тўқдилар.

Қурашувчиларнинг сабру тоқатлари тугади
ҳамда ниҳоятда қўрқинч ва ваҳимадан суворийларнинг бошларидан жон қушлари уча бошлади.

(Б а й т:)

Уруш майдонининг бошидан-оёғигача сипоҳ
(тўлган эди).
Бирининг юзи қизил ва бирининг чехраси
сарғайган (эди).

Дастлаб зафар нишонли сипоҳ томонидан душманлар аҳволидан хабардор бўлиш учун Назарбий найман қолган сўл амирлари билан низо отини ўз жойидан қўзғотди ва Тангрининг инояти ёрдамига ҳамда соҳибқирон давлати қувватига таваккул қилиб ўжарларни дафъ қилиш-

ни, олий химмат юзасидан, мақсад қилиб олдилар.

М а с н а в и й:

Назарбий аждарҳодек тўлғониб,
Шерларни овлаш учун (отининг) жиловини
тортди.

Ҳаммаси найзадор ва ҳаммаси тиф урувчи,
Лашкарни синдирувчи шерлар тўдаси билан.
Чоққир отларни жавлон урдириб,
Химмат юзини душман қасдига қўйди.

Иззат ва қудратли амирлар даштдилар томон юз қўйиб, қаттиқ тиришқоқ қадамларини душманларни дафъ қилиш учун қўйганларида тўсатдан душман томонидан қарийб қирқ минг халқ кина отини жойидан қўзғотиб, тамош шавкат ҳамда қатта жамият билан зафар асарли лашкар томон юзландилар ва улар билан олиша бошладилар. Оташ нишонли найза шуъласидан йигитлар жонининг хирмони ёна бошлади. Паҳлавонлар ҳамлаларининг қаттиқ шамолидан эски кина оловлари алангаланди; хусумат денгизи мавж уриб, уруш чўғлари ланғиллаб кетди, фитна (яна ҳам) кучайди.

М а с н а в и й:

Икки лашкар қарама-қарши ханжар тортиб,
Ҳировул¹¹⁴³ ва қалбнинг сафини ёрди.
Суворийлар отларини майдонда чоғтириб,
Ботирлар чоққир (от)ларини шерлар устига
солдилар.

Ҳар бирининг қўлида яшиндек ўткир тиф
бўлиб,

Маст шерлардек оғзи кўнирар эди.
Отларига оташдан наъл боғлаб,
Ёпкичларига лаъл боғлагандек (эди).
Ўқларнинг тир-тири ва шамширларнинг
чик-чиқи,

Филларнинг миясини ҳамда шеърларнинг
ўтини ёрган эди.

Уруш ва қарама-қаршиликнинг шакли ва суратлари зоҳир бўлиб, уруш олови кучайганда, у жамиятнинг ғоятда кўплиги, ғалаба ҳамда ҳужумидан сўлнинг сипоҳи «вақтида қочиш ғалабадир»¹¹⁴⁴ (мақоли)га мувофиқ юз ўгириб қоча бошладилар. Баъзилар майдондан юз ўгириб, Самарқанд ва Миёнкал вилоятигача ҳеч жойда тўхтамадилар (ва) у ерда халқ орасида ёлғон хабарларни тарқатдилар. (Қўшиннинг) қочиши ҳақидаги овоза ул ҳазратга (ҳам) бориб етди.

Самарканд ва Миёнкол шундай ғазабга келдики, ёмонликни кўзловчиларга фитна кўзгош хаёли димоғига каттиқ ўрнашиб қолди. Шунга қарамасдан душман сипоҳи чексиз ғалаба ва хужуми ҳамда сон-саноксиз шукуҳ ва шавкат билан зафарли лашкарга қараб юрди. «Тоқат қила олмайдиган нарсадан қочиш пайғамбарларнинг суннатларидан бўлган¹¹⁴⁵» (деган) буйруққа асосан, иззат ва чидамли сипоҳ орқага қайтди. Шижоат майдонининг суворийси Шохимбий, Назарбий, Мирзо Оқобий, Назар чухра оқоси ва Тумонча баходир ниҳоятда довиюраклик кўрсатиб ва жонларидан кечиб, душман томон юзландилар; уруш оловини ёкиб, шижоат кўрсатдилар. Айниқса, довиюраклик майдонининг суворийлари Назар чухра оқоси мардлик отини жойидан кўзғотди ва хон ғуломларидан уч юз киши билан илгари юриб, душманга ташланди, тигнинг зарби билан душманларни қувиб Амин султоннинг қавлига етди. (У) ўша кун шундай жанг қилдики, ўзининг пахлавонлиги овозасини фалак авжидан ҳам оширди.

М а с н а в и й:

Барча ботирлар бошларини бош устига
ташладилар.

Мардларнинг бошини бир-бирига эгдилар.

Сипоҳ бирданига ғазабга келиб,

Ер қонга ва осмон чангга яширинди.

(Уларнинг) ўжар қўлидаги сиёхтоб тиг,

Ойнадаги симобдек бўлди.

Тиг душман конидан ёмғир ёғдириб,

Отлиқлар қўлидан синиб тушди.

Ўша кун қанча киши ўлди ва қанча киши
ярадор бўлди.

Кина ўқи захмидан жигарлари эзилди.

Ернинг ҳамма иши (фақат) қон ичиш бўлиб,

Фалак (эса) ўз айланасида кузатувчи бўлди.

Қамиш найи зору фиғон қилиб,

Унинг куйи дилларга таъсир қилди.

Ўқ кўкракдан дилни ғорат қилиб,

Камон унга қошидан ишорат қилди.

Иззат ва қудратли султон Дўстим султон ҳам шошилиб, низо отини жойидан кўзғотди ва жон олувчи найзани кўтариб давлат душмани томон ташланди.

М а с н а в и й:

Давлатнинг қуввати ва узун умри буйруғи
билан

Фахрланган сипоҳли фалақдан баланд
султон,

Кина қасдида шамолдек елувчи отни йўлга
равон қилиб,
Деву пари пайкарлар устига солди.

Султон сипоҳининг пахлавонлари шиб¹¹⁴⁶га қўл узатиб, ўкнинг тезучар қушлари садоқ уясидан уча бошладилар ва душманнинг жон қуши қасдида қанот қокдилар. Ору номус ахли урушқоқ махбубларнинг ғамзасидек хаданг ўкларини рангдор камондан дўл ва ёмғирдек ёғдириб, олмаос нишонли қаторлардан пахлавонлар жони (қасди)да хусумат тилини қайраб, юз хил таъналар отдилар.

М а с н а в и й:

Икки томондан ўқлар жилва бошлаб,

Ажал бургути учипга азм қилди.

Ўша замоннок бирданига ўқ қушлари

Камон уясидан (ҳар томонга) отилдилар.

Фитна туғдирувчи занжир ипли камонлар,

Девоналардек занжир чайновчи бўлдилар.

Занжир ипли камонлардан чиққан ўқлар

Зирех кўзини одамлардан халос қилди.

У уруш майдонидаги ўқлардан,

Қалқоннинг киндигида буриш пайдо бўлди.

Тан ўкнинг захмидан буралиб,

Зирех шаклида ҳаммаси гирдобга айланди.

Ниҳоят, улар ҳам вақтнинг талабига қараб жиловни буриб қочишга юзланган ҳолда ҳар томонга чопдилар. Рукнуддавла¹¹⁴⁷ Наврўзбий парвоначи¹¹⁴⁸ (Бобо) султон отининг жиловидан маҳкам ушлаб олди ва жанг қила-қила аъло ҳазрат (Абдуллахон) ҳузурига етказди.

Алқисса, нусратли сипоҳ шу қадар жишлашиб, қанчалик тиришиб ҳаракат қилмасин фойда бермади. Душманнинг ўнг қўли ғолиб аскарнинг қавлини орқада қолдирди ва аскарнинг кетидан кўплаб туя ҳамда хачирларни ўзларининг ихтиёрига олди. Чап қўл томон шу сабабли изтиробга тушгач, ўнг (томон) сипоҳининг ҳаммаси бирданига жанг (қилиш)га рухсат олиб, йўрға отларни жавлон урдирдилар. Ўткир тиглар ҳамда ўт сочувчи найзаларни байроқ қилиб, душман ва ғалаёнчиларга қараб юрдилар. Сўл (томон) сипоҳидан Назарбий, Шохимбий ва Тумонча баходирлар зафарасар лашкарнинг ўнгига етиб, бирғалашиб низо ахли томон юрдилар. Ҳунар эгаси устод Рухий ҳам бир тўла тўфанг отувчиларни ўнг (томон) сафининг олдига пнеда қилиб қўйди

ва кетма-кет тош ўқини ёғдириб, душманлардан кўпини жанг майдонидан тўхтовсиз қувлади. Самарқанд сипохи ҳам жанг охангни созлаб, уларга қарама-қарши турган душманлар гурухига ташландилар. Кечаси киёмат куни гардини тўзитдилар. Яман тиғи такаббурлар томон бош кўтариб, бошларни гўл ўйинидек уруш майдонида юмалатдилар. Ўқ қушлари кабутар (келтирган) хабарни хос ва авомлар қулоғига етказдилар. Ғойиб овоз «ўлдириглар уларни»¹¹⁴⁹ нидосини дин учун курашувчилар қулоғига етказиб турди.

М а с н а в и й:

Хар икки томондан суворийлар бирданига
Бир-бирларига қарши от сурдилар.
Бир сипоҳки, ҳаммаси кина изловчи ва
йиртқич (шер)лардек,
Қувватда шердек, тезликда йўлбарсдек,
Маст филлардек оғизларини кўпиртириб,
Обрў учун умрларидан қўлларини ювдилар.
Гурзи, аркон ва найзалар билан хужум

килиб,
Синдирдилар, боғладилар ҳамда отдилар.
Баданлар шу қадар найза едики,
(Гўё) найзалар зирехлар кўзининг мийли
бўлди.

Ўша майдонда найзалар қалами,
Паҳлавонлар вужудига йўқликдан хат ёзди.
Кина тиғи зирехнинг ичига шошилиш билан,
Шу қадар кирдики, гўё сувга шўнғиган
баликдек бўлди.

Ўткир тиғдан одамларнинг қони ариқ бўлиб
оқиб,
Лолақизғалдоқнинг барги сувга тўкилгандек
бўлди.

Шу равишда у икки қон тўқувчи лашкар ва икки фитна ахтарувчи тўда бир-бирларига тез-тез ва кескин хужум қилдилар. Оламни босиб олувчи елдек елувчи отларнинг туёғидан жанг майдонида кўтарилган чанг ва гард гумбаз чўққисига ҳамда осмоннинг авжига етди. Лашкарни синдирувчи сипоҳнинг тиғи зарбидан қалқон остидаги чарчаган душманнинг танаси ерга йиқилиб, худди гулдор бўйрадек бўлди. Душманларнинг ханжари паҳлавонларнинг қалқонига кўп урилганидан юзлари қайралиб, арадек бўлган эди. Қоннинг кўп оққанидан сахро Аму тусига кириб, ўлганларнинг кўплигидан у дашт баландликка айланиб, Алванд тоғидан (ҳам) ошган эди.

М а с н а в и й:

Жаҳон тоза қон тўла дарёга айланиб,
Унда бошлар (сув юзидаги) хубобга
ўхшардилар.
Хар тарафда ўликлардан бир тепалик пайдо
бўлиб,
Уларнинг ҳар бирига боши янчилганлар
йиқилар эди.

Саркаш отлар ва йўрғалар ору номус эгаларининг ёқут рангли қонларидан зумрад¹¹⁵⁰ рангли туёқларига лаъл (тусли наъл) боғладилар; уруш майдони атрофидаги ерни пўлат наъллари билан ўйиб ташладилар. У ҳайбатли воқеанинг шуқухи ва савлатидан ханжар урувчи қуёш уруш вақтида ўзининг юзини булут панжасига яширди. Тез юрар ой бўлса, бу кўҳна дунёнинг чеккаларидан (ўзига) йўл тополмай қолди.

Ўша куни ўнг (томоннинг) барча сипоҳи қудратли амир Қулбобо кўқалтош, қаҳрамон амирзода Муҳаммад Али ўғлон ва Байрам Солор мирохўр, Жонпўлод баҳодир бошчилигида ақл ва идрок ҳамда марду мардоналик усулларини ўз жойига қўйди; мумкин бўлганича шижоат, довюрақлик ва ботирлик йўлларини кўрсатдилар. Буларнинг ичидан Муҳаммад Али ўғлон душманлар орасига кириб, ниҳоятда шижоат кўрсатдики, қўлга тушишига озгина қолганда тўсатдан Низомуддавла амир Қулбобо (кўқалтош) душман томон юз ўгириб, жон олувчи тиғ ва ўткир шамшир билан уни у хавфли ҳалокатдан қутқариб олди. Икки тарафнинг фитнали паҳлавонлари ва киначи жангчилари бир-бирлари билан олишиб ҳамда найза учқунларининг яллуғи билан ўт очиб жанг бошлаган бир аснода пешонасидан шижоат ва давлат нурлари аломатлари яраклаб турган амир Қулбобо кўқалтош, бошқа амирларнинг фикрига мувофиқ, аёло ҳазратга арз қилдики, «Душман сипоҳи ниҳоятда саркаш, паришон ва саросима ҳолатда, агар аёло ҳазрат қадамни илгарироғ қўйсалар давлатга муносиб (иш) бўлар эди». Шунга асосан соҳибқирон ҳазрат, сипоҳнинг теварак-атрофга тарқалиб ва ул ҳазратнинг олдида тахминан беш юз киши ҳам қолмаган эди, галат қилдим, ҳар томондан Тангрининг малаклари саф уриб турган ва азиз машойихларнинг арвоҳлари мададига суянган ҳолда нақораларни уруб илгарига қараб юрди. Хулоса шундай: бир жанг содир бўлдики, уни таърифлаб ҳам, баён қилиб ҳам бўлмайди. Зафарогоҳ сипоҳнинг паҳлавонлари

у хавfli уруш майдонида ҳамда қон ичувчи жанг даласида шундай мардлик кўрсатдиларки, Рустам достонини ва Сом Наримон қиссасини унутишга олиб келар ҳамда Исфандиёр жангномаси дебочасини йўққа чиқарарди. Сахро курашувчилари ҳар қанча тезлик кўрсатиб майдонда мустаҳкам турсалар ва танларида қатра қон қолгунча урушсалар ҳам ҳеч фойда бермади, токи ишнинг охирида фатҳу зафар офтоби кароматли машриқдан чиқиб, қутли фол чодир маҳчаси иззат ва иқбол мақомида жамъ бўлиб, Ярагувчининг инояти «сизларга ёрдам берди»¹¹⁵¹, (ояти)нинг нусратёр байроғини айланувчи фалак авжига кўтарди ва давлат эшикларини саодат аҳллари юзига очди. Уруш майдонидан юз ўгириб биринчи зиён етказган киши Дарвишхон бўлдики, қочиш йўлига тушиб, хусумат водийсидан ўтди.

М а с н а в и й:

Ўша хусумат ва жанжал ҳаддан ошгач,
 Душманлар юлдузи увол бўлди.
 У кўрқинчли гирдобдан қочиб,
 Қиёмат асосли хон ташқарига чиқди.
 Бирининг боши йўлда ётибди.
 Яна бирининг боши (бошқа) бошга ястук
 бўлган.
 Бирининг боши таҳқир тупроғи устида,
 Бошқа бир бошга юмалоқ ястук бўлган.
 У кина даштида ҳеч кимнинг жони қолмаган.
 Хизрдан бошқа чўлда ҳеч ким қолмаган.
 Ўликларнинг мотами, ажалдан бошқа,
 Жанжал майдонида ҳеч ким қолмади.

Бобо султон ва Амин султон ҳам бошқа биродарлари ҳамда қолган фарзандлари билан чекинишга қарор қилдилар ва хатар гирдоби ўртасидан чиқиб қочишга юзландилар. Тўғри, ҳар маҳлуқки аъло ҳазратга бандалик йўлидан ташқарига қадам қўйса, унга зўрлаш ва зиёндан бошқа нарса насиб бўлмайди. Ҳар бир бахти қайтган унинг иқбол остонасидан юз ўгирар экан, ғаму ҳасратдан бошқа нарса унга тегмайди.

М а с н а в и й:

Унинг меҳри билан тезроқ безаниш керак,
 Унинг кинасини хоҳлаш муборак бўлмайди.
 Жаҳон унинг жангу сулҳини бошдан
 кечириб,
 Урушидан зиён ва сулҳидан фойда кўрди.

Фитна ахтарувчи урушда чиниққанлардан бир тўда ва қон оқизувчи паҳлавонлардан бир гуруҳи қочганлар кетидан тез қувдилар ва у бахтсизлардан кўпини ўт ёқувчи тиг ҳамда ўқлар билан ҳалокат тупроғига йиқитдилар. Бобо султоннинг қайинотаси бўлган Бултуруқбий дўрмонни бошқа асирлар билан (олий) остонага келтириб ҳукмга мувофиқ ўч олиш тигидан ўтказдилар. Ўша вақтда душманлар унинг номига хутба ўқиб ва танга зарб қилиб (унга) қаршилиқларни изҳор қилган Гадоёхонни қўлга тушириб халифалик тахти остонасига келтирдилар. Ул ҳазрат унинг (Гадоёхоннинг) Жувонмардалихонга яқинлиги жиҳатидан¹¹⁵² унга кечириш ҳам кўз юмиш хилъатини кийдириб, мазкур хон (яъни Жувонмардалихон) томонига юборди, токи номдор хонлик давлатининг офтоби тулуғ қилсин (ва) кимки ой каби унинг қаршисига келса нуқсон бўлиб қолсин, токи соҳибқирон ҳазрат қутли чодирининг маҳчаси бахтиёрлик уфқидан чиқсин; кимки офтоб каби тиг тортса, қўлга тушсин. Нусратли сипоҳ душман лашкарини қочириб, кетидан қувган ва аъло ҳазрат озгина киши билан жанг бўлган ерда турган вақтда, тўсатдан кина пштирмасида фурсат кутиб ётган Хоразмшоҳ султон¹¹⁵³ дашт паҳлавонларидан ўн минг киши билан, вақт топиб, шижоат қўлини кўтарди ҳамда тортинмасдан ул ҳазрат томон ҳужум қилди. Шу қадар яқин келиб ўқ отдики, икки дона ўқ ул ҳазратнинг садоғига тегди. Тангри ҳамма вақт уни сакловчи ва кузатувчи эди, (шу сабабли) зиён кўрмади.

М а с н а в и й:

Тўсатдан кўрқмас Хоразмшоҳ
 Шердек уруш ўрмонига кирди.
 Албурз тоғидек ўрнидан қўзғолиб
 Тўла шуқуҳ билан кина қасдида камар
 боғлади.
 Қўлига камондан жанг созини олди.
 Чангнинг тори (каби камонининг) ипи
 иппакдан эди.
 Ҳаво сипоҳнинг чангидан қон-қора бўлиб,
 Жаҳон ой билан қуёш кўзига қоронғу бўлди.
 Бу зилзиладан соҳибқирон хон,
 Бахайбат тоғ каби қўзғола олмади.
 Гар водийнинг (зўр) сели тоққа келса,
 Осмон (ҳам) ваҳимага тушмай (иложи) йўқ.
 Насим шамолдан тоғ этаклари қўзғолмайди.
 Фалакка дарё тўфонидан нима кўрқинч бор?
 Темирга яширинган нусрат шуқуҳли тўда
 Тоғ олдида тоғдек турарди.

Бу буюк воқеага қарамасдан, аъло ҳазрат душман сипоҳининг кўплигини ва уларнинг хужумини йўқ (деб) гумон қилди. Назар чухра оқоши ва Раҳмонқули мирзони яккама-якка олишишга буюриб, ўзи улар кетидан борди. Ниҳоятда ҳамият ва асабият билан қўлини чўзиб қутли нишон биродари Ибодулла султоннинг жон олувчи найзасини Бекназар чухра қўлидан олди, токи ўзи мардлик отини душманлар томон жавлон урдириб, мардоналик жиловини қўлидан бермади. Мўътабар насабли жаноб Ҳасанхожа нақиб мазкур султон ҳазрат Ибодулла султонни бу маънидан хабардор қилди. Жаноб султон биродарлик муҳаббати ва яқинлик муносабатига асосланиб кўзига ёш олиб, арз қилди: «Мен умр ва ҳаётим чамани ҳамда гулшанини соҳибқирон ҳазратлари давлати анхоридан суғориб келган бўлсам, унинг оти жиловида юриб, ул ҳазратни бу хавфли ўринда ва қўрқинчли маҳалда урушга киришга қўйсам ақлдан узоқ бўлади. Қисқаси, хаёл ойнасига чизилган уруш суратини ўчирсинлар, токи дастлаб мен жонимни нисор қилай. Ўша замон (буни) ул ҳазрат билсинлар». Бу муқаддимани эшитгандан сўнг, Искандар аломатли ҳазратнинг (яъни Абдуллахоннинг) биродарлик томирларида меҳрибонлик (туйғулари) ҳаракатга келиб, (Ибодулла султон) унинг майдонга киришига розилик бермади. Ҳукмга мувофиқ унинг узангисидан бўлган шижоатли ва баҳодир жангчилардан ҳамда қўрқмас паҳлавонлардан бир тўдаси бирданига душман томон юзландилар. Оқибатда, адоватли у гуруҳ ҳам қочиб водийсига юзландилар ва юзларини уруш майдонидан ўгириб, қочиб йўлини тутдилар.

Алқисса, фатҳу зафар офтоби салтанат авжидан яраклаб, нусрат байроғининг ойи саодат матлайдан чиққач, ғалабанинг насими чексиз қувватлаш пистирмасидан оламга шаҳаншоҳнинг зафар байроғини ёйди. Иқбол тонгининг шамоли умид уфқидан Тангрининг қувватлаши билан эсди. Шу вақтгача иззат ва қудратли султонлардан ҳеч бирига қўл бермаган бир фатҳ ҳосил бўлди. Шундан сўнг қуйидаги сурат юз кўрсатди: Ул ҳазрат ниҳоятда мискинлик билан пешонасини ерга қўйиб, Тангрининг шукрини бажо келтирди. Кечаси шу ерда шодлик учун айшу ишрат палоси ёзилди. (Ҳокон) доно мунший Аторудназир мавлоно Ҳайдар Мухаммад¹¹⁵⁴га фатҳномалар ёзиб теварак-атрофдаги мамлакат(лар)га юборишни буюрди.

Тез даст, фасих сўз дабир
Ўтириб зафарномаларни нақш қилди.
Ҳар бир мамлакатга чопар юбориб,
Янги фатҳнинг овозасини жаҳонга тарқатди.

(Ҳокон) уруш майдонида жангу жадал водийсига қадам қўйиб, жонларига зиён келишидан ҳеч қўрқмаганларга ортиқча ҳурматлар кўрсатди ва (уларни) шоҳона марҳамат ва меҳрибончиликлардан тўла баҳраманд қилди. Иккинчи кун у ердан кўчиб, Ўратепа¹¹⁵⁵ томон йўналди. Қутли байроқ офтоби Тангрининг машриқидан у ўлкага тулуғ қилиши билан, хон аскаргоҳининг паҳлавонлари ва соҳибқирон лашкарининг курашчилари жанг оҳангини куйлашлари ҳамда шижоат қўлини ботир қўшинга узатмасдан илгари, қалъа аҳли тухфа олиб (уларнинг) қаршисига чикдилар. Қудратли подшоҳнинг (улуғ) амири, сифатларини баён қилиб тугатиб бўлмайдиган Қулбобо кўкалтошнинг воқитаси билан (ул ҳазратнинг) палосини ўпиш саодатига муяссар бўлдилар. Ул ҳазрат ҳам у одамлар ҳақида чексиз иноятлар кўрсатди. «Ғойибдан ҳеч ким халққа зўрлик ва зулм қилмасин, акс ҳолда жазога сазовор бўлади», деган қазонишон фармон бўлди. (Ҳокон) бир неча кунни Мисра: *қутли бахт ва толеъ билан* ўша вилоят атрофида айшу ишрат билан ўтказгандан сўнг, душманлар кетидан бориш тўғрисида давлатнинг аркон ва аъёнлари билан кенгаш қилди. Амирлар биргалашиб олам шаҳриёрининг офтобдек ёруғ раъйига арз қилдиларки, «Давлатга муносиби шулки, ҳозирча салтанат марказига ва ҳашаматли қароргоҳга қайтсак. Эрта баҳорда Тангрининг инояти билан яна бу ўлкага келиб, дилдаги ўйларини амалга оширсалар». Фаридун шавкатли ҳазрат фатҳу нусрати лашкарнинг аҳволига риоя қилиб қайтиш байроғини кўтарди ҳамда пойтахтга юзланди. Кўк гумбаз манзилига етганда қўнишга тўғри келди. Подшоҳ Мухаммад султон, Мухаммадқулибий оталиқ ва шу каби бошқа уч минг киши билан ўша манзилга етиб келиб, (ул ҳазрат) узангисини ўпишга ошиқдилар ва ҳокон билан учрашиш шарафига эришиш билан бахтиёр бўлдилар. Аммо ул ҳазрат уларга ортиқча илтифот кўрсатмади (ва) у ердан Балхга қайтиш учун ижозат берди. Бўнга сабаб шу эдики, Динмухаммад султон агар мадад юбориш эсдан чиқарилса ёки кечиктирилса душман томонида

туриб ул ҳазратга шикаст бериши мумкин деб
хаёл қилган эди. Ўз биродарига (яъни подшоҳ
Мухаммад султонга) бир оз сипоҳ юбориб, «(Аб-
дуллахон ҳузурига) боришга шошилманглар»,
деб буйруқ берди. Тангрига шукрки, бошқани-
нг ёрдамисиз зафарнинг эрта тонги саодат уф-
қидан кўринди ва олам ул ҳазратнинг зийрак-
лик нури шўъласидан мунаввар бўлди.

Алқисса, ул ҳазрат қайтишга қарор қилиб,
қайтиш жиловини бурди. Қутли мавқабнинг ке-
лаётганлиги тўғрисидаги хабаридан ва иззат ҳам-
да давлат байроғи кўрина бошлашидан Бухоро
аҳолиси шундай шодлик, хуррамлик ҳамда бахту
севинчга эришдики, икки тиллик қалам унинг
таърифининг озгина қисмини бир қанча йил-
ларда ҳам баён қила олмади ва анбар ҳидли
қаламнинг тили ҳеч йўл билан унинг васфини
адо эта олмайди. Теварак-атрофдаги улўғлар
ва зодагонлар қутли ўрдага юзландилар; ҳар
бири ўзларига яраша кўплаб мурувват ва мар-
ҳаматлар билан келдилар. Қуббат ул-ислом Бу-
хоро, (Тангри) уни офат ва балолардан сакла-
син, қутли туғ соясидан гулшан бўлди. Дўст-
лар ва халойиқнинг кўзлари шахриёрнинг са-
одатли қадамлари ғуборидан равшан бўлди. Од-
дий халқ ва шарофатли (киши)лар, катта ва
кичиклар ҳамда тожик ва турклар — ҳаммаси
юзларини олий остонага қўйиб, ҳамду сано¹¹⁵⁶га
киришдилар ва Тангрига шукр қилиб, (ўз) об-
рўларига қараб қуйидаги мақолни куйладилар:

Тангрига шукрки, танга яна жон келди,
Жонга яхши хабар етдики, яна жонон келди.
Мамлакат чаманидан кетган тўғри сарв,
Чаман томон яна гўзал юриш қилди.

Шоирларнинг энг малоҳатлиси жаноб мав-
лоно Мушфиқий¹¹⁵⁷ ул ҳазратнинг васфи ҳақи-
да бир қасида ёзиб, у қасидада бу қутли фатҳ-
нинг тарихига ишорат қилди:

Искандархон ўғли Абдуллахоннинг адолатли
даврида,
Тангрига шукрки, олам даври фитналардан
омон бўлди.
Дину дунё (ишларининг) ёрдамчиси,
мамлакат ва миллатнинг халоскори,
Фатҳу нусратга яқин, мурувват ва эҳсони
(барчага) умумий (бўлди.)
(У) хонлик ва хоқонлик маснадига ўтирган
шаханшоҳки,
Агар биров уни хон деса ҳам, хоқон деса ҳам
ярашади.

Шундай бир жаҳонгирки, агар Шарк
хусрави¹¹⁵⁸дан хироҷ талаб қилса,
Фалак ҳар йили яраклаган ойдан халта-халта
келтиради.

Унинг Сулаймон остонасини ўтувчиси
нусратнинг сассик, попишагидирки,
Бошини фармон хатиға кўйиб, бошида
фармон хатини кўтариб юради.
Бош билан кўз унинг даргоҳи хизматини
қабул қилгандан бери,
Бош тап мулкида шарофатли бўлиб, кўз (эса)
аъёнлардан бўлди.

Унинг кўшини учун қош тоқи остида,
Кўз корачини қалқондўзлик, кишриги (эса)
пайконгирлик¹¹⁵⁹ қилди.
Унинг мулкидаги ер юзасида бўлган ҳар бир
чумолни сафига,
Нуширвоннинг ер остидаги занжири
ғайирлик қиладигон бўлди.

Шундай бўлдики, унга бўйсунганлар Рустам
овозасини топиб,
Унинг афсонаси камбағаллардан зол ҳарфи
бўлди¹¹⁶⁰.

Агар анбар оғзини унинг оти наълидан
қилинса,
Оху (у билан) қаҳрли шер оғзидан тишини
қоқиб оларди.

Унинг оммаси файзи эрта баҳор булутининг
ранқидан,
Уммон (денгизи) жазирадан ғайрлик тошини
кўксига урарди.

Агар денгиз (бўлгани) жихатидан дилида
орзуси бўлса,
Унинг денгизчилиги учун маржон панжаси
қўлқоп бўлди.

Фалак унинг кадрига қараб бир қабо¹¹⁶¹
безадикки,
Янги ойнинг безаги унинг этагидан бир
оройиш олди.

Унинг совға офтобидан уялиб дарё лабида,
Найсон хирка¹¹⁶² сини садаф собуни билан
ювди.

Эй фалак кадрли (хоқон), сен шундай
шоҳсанки, жаҳонда сенга ўхшашни,
Аркони анжум¹¹⁶³нинг кўзи кўрмаган ва
кўрмайди (ҳам),

Сенинг тифингдан ҳосил бўлган фатҳларнинг
вилояти,
Мазмуни абадий даврлар номасига унвон
бўлди.

Термиз фатҳидан сўнг туғинг нашшоб¹¹⁶⁴ оий
бўлиб,
Дарҳол Абу Туроб Нахшабий¹¹⁶⁵ сенга мадҳ
ўқийдиган бўлди.

Хабар келдики, Сирдарёдан елдек ўтдилар,

Шарқ мамлакатининг султонлари ва
 Туркистон лашкари деб.
 Хаммалари захарли илондек кучли ва чаён
 каби (чакиб) кизитувчи,
 Хаммалари дев каби қонхўр ва шайтон каби
 маккор (эди).
 Барчаси ҳимматдан мустасно ва барчаси
 илмдан яланғоч,
 Хаммаларига талон-торож муқаррар ва
 хаммаси учун исён табиат бўлган (эди).
 У балони қўзғотувчи ва талончи
 кўчманчилардан,
 Шаҳарнинг интизоми бузулди ва
 мамлакатнинг атрофи вайрон бўлди.
 (Шоҳим) шамшир билан Искандардек тўсиқ
 (девор) қилиб ўлтирдигки,
 У исён яжужларига бало йўли танг бўлди.
 (Лашкари) бир гуруҳки, жавшандаги
 мавждан бўлган зулолдек мусаффо,
 Бир сипоҳки, кофтан¹¹⁶⁶ ойнасидаги акс
 каби пок (эди).
 Қадам — осмон гумбази устида --
 юлдуз кўзида,
 Туғ - юлдузлар чўккисиди, байроқ --
 Зухалнинг марказида (бўлди).
 Қўрқувдан душман қўшини кўчиб юривчи
 қумдек бўлдики,
 Сен улар кетидан тушган Тангри ҳукмининг
 қаттиқ шамоли бўлдинг.
 Хаво хароратдан шу даражага етган эдики,
 унинг гарди,
 Қалқонлар қазон бўлди ва дастаси
 қовурилаётган балиқ бўлди.
 Фаришталар тузроқ одами бўлдилар, чунки
 осмон гумбазида,
 Йўрға отларнинг туёғидан тузроқ наstdан
 баландга кўтарилганди.
 Ботирларнинг камони жон олувчилик ёдига
 тушган чоғда,
 Новак қазони боғлаш (учун) пайқондан
 тугун боғлади.
 Дашт устида ёв бўрилари иккинчи марта,
 Сенинг даргоҳинг шерларининг хамласидан юз
 ўгирдилар.
 Иккала лашкарнинг ҳаракатида булутнинг
 бўкириши ва селнинг тўполони бўлиб,
 Улар гуруҳининг бири қиёмат куни ва улар
 мавжининг бири тўфон бўлди.
 Мамлакат бошлиқларининг терисини
 сомондан сероб қилдинг,
 Эски жаҳон янгидан бош пайдо қилди ва
 кучайди.
 Кимки келса бош ва оёқ(нинг кўплигидан)
 ўтишга жой йўқ эди.
 Бошга (қараб) юрди, оёқдан йиқилди ва
 жонидан ў

Тўққиз юз саксон¹¹⁶⁷ замони унинг тарихий
 йили бўлди.
 Ажойиби улки, бу таркиб унинг учун тарих
 бўлди¹¹⁶⁸.
 Ўз мамлакатимда ғарибман, сенинг давлатинг
 замониди, эй шоҳ,
 Замондошларимдан ким ғариб бўлса менга яқин
 бўлади.
 Тан мулки баҳорининг офтоби ва эҳсон
 булутисан.
 Ўлганлар бошига шуъла ташловчи ва гавҳар
 сочувчи бўл.
 Тигинг дам-бадам жаҳоннинг ҳўл ва қуруқ
 (ери)ни олишни истайди.
 (Албатта) қуёшга қуруқлик ва денгиз
 мамлакатларининг фатҳи осон бўлади.
 Байтуллоҳга юз ўғирки, сенинг қўлинг
 остига
 Ироқ мулки киради ва Мушфиқийга Сулаймон
 мансаби тегади.
 Дилбарнинг ғунчасидек (яъни лабидек) қисқа
 сўз яхши бўлардию,
 Лекин (қиссам) жононнинг жингалагидек
 чўзилиб кетди.
 Қуёш шамси нилуфар тусли айвонда (яъни
 осмонда) бўлган муддатда,
 Қадрнинг қасри фируза гуллардан нақш
 бўлсин,
 Сенинг душманингни юраги садоғнинг
 кўкси каби ёрилсин,
 Токи қурбон ғўшасидан камон чиққандек янги
 ой кўринсин.

**ҚУТЛИ МАВКАБНИНГ БАЛХ ВА УНГА ТОБЕЪ БЎЛГАН
 ЕРЛАРНИ ҚАМАЛ ҚИЛИШ МАҚСАДИДА ЮРИШИ ВА
 ЖАЙҲУН ДАРЁСИДАН ЎТИШИ ҲАМДА (У) ВИЛОЯТНИ
 ДИНМУҲАММАД СУЛТОННИНГ ҚЎЛИДАН ТОРТИБ
 ОЛИШИ**

Лозим шукрлардан ва фарз мактовлардан
 ҳисобланган Яратувчининг лутфи мурувватла-
 ридан ҳамда қудратли Парвардигорнинг ажой-
 иб санъатларидан бири (шул)ки, ул ҳазратга
 бандлик бобида кимки кўксини унга бош эгиш
 нури билан равшан қилиб, умид қўлини у аба-
 дий давлат этагига узатса, итоат оёғини бўйсун-
 ниш доирасига қўйса ва ихлос ҳамда эътиқод
 бошини унинг итоат бўйинтуруғига солса, мав-
 кабнинг иқбол келини уни жилва қилган ҳолда
 қутиб олади; давлатининг қаҳрамони унинг фар-
 мойишида бўлади. Аксинча, кимки бу Зухал
 мартабали даргоҳнинг хизматида турмаса, мар-
 каз (нуқтаси) сингари осмон мартабали ҳазрат-

га бандаликда собитқадам бўлмаса, оз муддат ва андак фурсатда оёғини сардорлик доирасидан чиқаради ва бахтиёрлик авжидан тубанлик ҳамда хорлик чуқурига йиқилади.

Н а з м:

Агар чарх сенинг фикрингга қарши айланар экан,
(Унда) зар куббаси бошида бошқа турмайди.
Агар куш сенга (қарши) хусумат хавосида учар экаң,
Унинг танида ўқдан бошқа нар қолмайди.

Бу воқеани ёзишдан мақсад Динмуҳаммад султоннинг аҳволини баён қилишдир. Бу ҳодиса қуйидагича: аъло ҳазратнинг мактов(га муносиб) йўли ва мақбул бўлган усули қисқача шундай эдики, (у) иноят эшикларини ҳамма учун очиб, айниқса, қариндош ва яқинларига нисбатан марҳамат ҳамда шафқат кўрсатарди. (У) ҳар қачон биронтанинг аҳволида ёмон ҳолни учратар экан, дарҳол уни йўқотиб, уларнинг муродларини ҳосил қилишда бир лаҳза ҳам ғофил бўлмас эди. Хаммани биродарлари ва фарзандидек кўриб, Тангри берган марҳаматлардан уларни ҳам баҳраманд қиларди. (Бу) айниқса Динмуҳаммад султонга нисбатан (кўп эди). Унинг отаси, Тангри унинг далилини (ҳамиша) равшан қилсин, бу фоний манзилдан абдий саройга қўчғач ва ғурбат саройидан мангу саройига қайтғач¹¹⁶⁹, ул ҳазрат (яъни Абдуллахон) Балхни, унга тобеъ бўлган барча ерлар ва қишлоқлари билан, жанжалсиз унга (яъни Динмуҳаммад султонга) қайтариб берди. Юкорида бу (хусусда) айтилди. (Абдуллахон) ҳамиша қариндошчиликка риоя қилиб, уни ортикча тарбият қиларди ва ҳар куни уни махсус меҳрибончилик ва илтифотлар билан сийларди. Шуларнинг натижасида у диёрда анча қувват ҳамда шавкатга эга бўлиб, кўп аскар, қўшин, хизматчи ва қулларни қўлга киритди. Унинг иши равнак топди. (Лекин) барча тарбият ва меҳрибончиликларга қарамасдан, (Динмуҳаммад султон) гоҳ-гоҳ бир иш чиқариш учун ул ҳазратнинг буйруқларига итоат қилмасдан, ғафлат босиб, унинг иноят ва илтифотларини менсимай қоларди. Жумладан, қудратли ҳокон неча марта Туркистон ва Ўттор сипоҳини ҳамда ўжар душманни дафъ қилиш учун вилоят атрофига товочилар ҳамда хабар топиш мақсадида мамлакатларга зафарасар лашкар юборди. Унга ҳам

киши юбориб, қуйидаги мазмундаги хабарни етказди: «Тошкент, Туркистон ва Хўжанд султонлари бошларидан низо ва хилофлик савдосини чиқаролмаяптилар ҳамда доимо душманлик ва ҳалақит бериш йўлида туриптилар. Улардан ўч олиш, уларни дафъ қилиш биз учун ҳам шариат бўйича, ҳам ақлан мажбурий ва фарзидир. Биз уларга қарши лашкар тортишга ва уруш бошлашга қарор қилдик, шоядки, шодлик йўли очилса ва муваффақиятдан бошқа йўлга қадам қўйилмаса. (Шунинг учун ҳам султон) Балх вилоятининг сипоҳини тўплаб, бу томон юзлансин. Бордию ўзининг (шахсан) келиши учун биронта тўсқинлик бўлса, (унда) амирлардан баъзиларини биродарлари билан бирликда юборсин». Аммо беоқибат султон бир тўда мактанчоқлар ва бир гуруҳ фасод изловчиларнинг васвасаси билан ҳамда тобеларининг ғалабаси, шавкатли қўшиннинг қўплиги билан мағрурланиб, «муддат ўтгандан кейин тайёргарчилик фойда бермайди»¹¹⁷⁰, дақиқасидан ғофил қолиб, Мисра: *бўйинини итоат тугидан товлади*, ул ҳазратнинг фармонини назарга олмасдан, бошини ул ҳазратга эгишдан тортди. Бу воқеанинг сурати қуёш толели ҳоконнинг раъйи ойнасида кўрингач, унга танбех бериш учун фалакка суюнвучи узангини ҳаракатга келтириб, зафарасар байроқни кўтарди. Хижрий тўққиз юз саксонинчи йили ражаб ойининг бошларида¹¹⁷¹ уларнинг тезкетар ўқларининг захридан бургутлар ўз уяларидан учадиган бир озгина паҳлавонлар ва жангчилар ҳамда уларнинг аждаҳога ўхшаш найзаларининг хайбатидан осмон шерлари қочадиган отлиқлар билан фатху ғалаба жоловини Балх томон бурди.

М а с н а в и й:

Фалак — фармон бандаси, фаришта — мадх ўқувчи,
Қазо — хизматкор, қадар — мададкор.
Хидоят — йўлбошчи, зафар — юртчи.
Саодат — шуқурчи¹¹⁷² ва иқбол ёр эди.
Лашкар — (Тангрининг) қувватлашидан,
курол — ғалабадан,
Кулоҳ — улуғликдан, устки кийим
хашаматдан эди.

Бу юришга асосий сабаб шу бўлдики, иззат ва шарофатли мавқаб Насафга етгач, у ерда ўша замон ва вақтда Балхнинг хашаматли амирларидан бири бўлган Мирзо Алибий най-

ман уша вақтда Зухал (мартабали) остонага киши юбориб, (қуйидагиларни) хабар қилди: «Ул хазратнинг кимёасар хотирлари ва ёруғ раёйларига равшандирки, биз барча биродарлар ота-бобомиздан тортиб бу сулолага фармонбардорлик камарини боғлаганмиз ва душманни дафъ қилиш ҳамда хужумини қайтаришда рағбат билан ёрдамлашиб келдик. Хозирда бирор очик сабаб ва далилсиз (Динмуҳаммад) султон биз бир тўда биродарларни талаб, (хаммамизни) тарқатиб Балхдан чиқариб юборди. Бугун биз таланганлар Андхуд вилоятига ўз биродаримиз Жондавлатбийнинг олдига келдик. Агар ул хазрат марҳамат қўлини бу тўданинг бошига қўйиб, «(бизга) ўзининг ходимлари қаторидан жой бериш билан бандаликка қабул қилса, иноятнома¹¹⁷³ билан бахтиёр қилган бўладилар». Шундан сўнг (у) Андхуд вилоятининг ҳокимлигини сўради ва султондан ўз молини олиб беришни ҳам илтимос қилди. Аъло хазрат амирларнинг (бу) илтимосларини эшитгандан кейин, аввало амир Жултой(бий)ни чақиртирди ва вилоятни ўз қўлига олиш ҳамда иззатли амирларни чақириш учун Андхудга жўнатди. (Сўнг) Ганжиали шифовулни элчи қилиб Балхга юборди. (У билан бирга) амирларнинг молларини қайтариб бериш тўғрисидаги хабарни ёзиб юборди. Жултойбий Андхуд вилоятига бориб, ул хазратнинг иноятларини (амирларга) бирма-бир айтгач, Мирзо Алибий бу башоратдан шодмон бўлиб, дарҳол вилоятни Жултойбийга топширди ва барча биродарлари ҳамда қолган ака-укалари билан бошини оёқ қилиб, юқори мартабали остонага юзланди. Аммо Ганжиали баҳодир Балх томон ошиқиб, (Абдуллахон мактубидаги) мазмунни адо этганда, мағрур султон ниҳоятда ғурурланиб унча илтифот кўрсатмади. Расмий юзасидан унга бир оз мол бериб, кетишга ижозат берди. Ганжиали баҳодир орқага қайтиб, қутли мавқабга келди ва султоннинг илтифот қилмаганлигини (хоқонга) маълум қилиб, қанча нарса олиб келган бўлса, ўшани (унга) топширди. Ундан эшитган, маъносидан душманлик ва келишмовчилик (аломатлари) яққол кўриниб турган хикоятни арз қилди. Эртаси кун и найман амирлари ҳам Қарши вилоятига келиб, тўхтовсиз ул хазратнинг мулозиматига ошиқдилар ва (унинг) оёғини ўпиш шарафига мушарраф бўлган ҳолда камолот ва саодатга эришдилар. Шу жумладан, Мирзо

Алибий (хоқонга) муносиб совғалар тортик қилди.

М а с н а в и й:

(Ўзимда) бор ярим жонни (сизга) совға қиламан,
Чунки менинг қўлимда бор нарса (фақат) шудир.
Сизнинг оёғингиз тупроғига муносиб бўлмаса ҳам,
Дарвишнинг иши моҳазар¹¹⁷⁴ бўлди.
Шоҳнинг йўлида жон фидо қилиш,
Жуда арзимаган хизмат бўлади.

Ул хазрат у билан иссиқ сўрашиб, ёкимли ваъдалар ва кўнгилни олишлар билан қўллади. Биродарларидан ҳар бирини махсус имтиёз, суюрғол бериб, Балх томон жўнашни маслаҳат қилди. Мирзо Алибий одоб тиззасида туриб арз қилдики, «Динмуҳаммад султон ҳукумат иши ва вилоятни забт қилишда ниҳоятда сиёсатсиздир. Салтанат йўли қандай бўлса, шунини тутмайди. Доимо хазина, сипоҳ, тожу тахтга махлиё бўлиб, ҳавас безаклари ҳамда мансаб ва ёшлик келини унинг назарида жилва қилади. Кўндузи ичкилик билан май қадахларининг ноғораларини авжига етказди. Кечаси (бўлса) гулрўйларни томоша қилиш ва суманбўйларни бўса қилиш билан тонг отдиради.

М а с н а в и й:

Бугун кечаси билан то саҳаргача гулюзлилар билан
Сувлар бўйида ўлтиради.
Парируй лолалардек гул юзлилар билан
Шиша, жом ва пиёлалар ушлаб,
Хуш овоз чанга қулоқ солиб,
Поэ мажлиси курсисида ўтиради.
Майга боши билан чунон шўнғиганки,
Мия мағзи бошида (бир) раққосага айланган.

Тўсатдан ақлга маълум бўлдики, лашкарнинг нигоҳбонлари ва мамлакатнинг қаҳрамонлари йиғитлик молини шароб асбобига сарф қилиб, эртадан кечгача ва шафақ кетиб тонг ёригунча химматларини фақат ҳиссий иштаҳа ҳамда шахвоний талабларини қузатиш бўлса, қандай қилиб, қундалик замон заруратларини бажара оладилар ва хизматкорларнинг озиқ-овқатлари, сипоҳ ҳамда қўшиннинг маош ва ҳақлари ўхдасидан чиқа оладилар.

Қачонки, подшоҳ мастлик ва ғафлатга майл
килса,
Шубхасиз, унинг мамлакат иши хароб
бўлади.

Сиеъат ўйнаш ва май ичиш эмас,
Машаққат ва кулфатларга чидашдир.

Бу кунларда ишлари тартиб-интизомдан чиқиб, унинг мамлакат арконларига анча зиён етган. Унинг раъйи ислоҳи кўтоҳлик қилиб, тугунни ечиши ва у раҳнани бекитишга камчилик қилиши сабабли, кейинга кетиш аломатлари унинг ахволи саҳифаларида зоҳир бўлмоқда. Мабодо унинг вилоятига бегона истило қилиб қолиш гумони юз кўрсатиши мумкин. Ободончилиги билан жаннатнинг хабарини берувчи шундай маъмур вилоят бузулиб харобаликка айланиб кетмасидан илгари азимат жиловини шу ўлка томон бурушлари ҳамда у вилоят халқининг тарқалиб ва сочилиб кетишига йўл қўймаслик муносиб кўрилади». Аъло ҳазрат бу хикоятни эшитгандан сўнг Балх томонга юришни жазм қилиб, иккинчи марта амирларга у томонга боришни маслаҳат бериб дедики, «Дастлаб (унинг) тобеъ ерлари ва кишлоқлари ёки қалъа(си) томон йўналиш керак». Аркони давлатлардан баъзилари унинг остонасига (келиб) арз қилиб (бундай) дедилар: «Муносиби шулки, дастлаб унинг теварак-атрофига йўналамиз ва унинг аймоқ¹¹⁷⁵ларини бўйсундириб, кейин шаҳарга юзлансак, ўша замоннок уни машаққатсиз қўлга оламиз». Аммо ҳазрат соҳибқирон гавҳар сочувчи тили билан дедики, «Дастлаб муносиби шулки, аввало қалъа томон борамиз ва унинг теварак-атрофига киши юбориб, (қалъа аҳлини) итоатга чақирамиз. Чунки (бизга) мерос шаҳарни ўз қўлимизга олсак, унга тобеъ ерлар ва кишлоқлар (тўхтовсиз) қўлимизга ўтиши муқаррар». Барча амирлар ул ҳазратнинг бу хоҳишига қўшилдилар ҳамда қўлларини дуога очдилар. Искандар тамкинли ҳазрат, Тангри унинг соясини олам аҳлининг бошидан (асло) олмасин, азимат отини қўзғотиб, Балх томон юзланди. Йўлдан Жондавлатбий ва Таниш жалойирбийни Шибирғонга, Ўзбек султоннинг олдида мактуб билан юборди. Мактубнинг мазмуни қуйидагича эди: «Ақл беағи ва идрок жавҳари билан зийнатланган жаноб султон ишларнинг охирида тоза тадбир (кўриб) ва соғлом фикр юритиб фитначи жамоанинг хирслантири-

ши ва кина изловчи гуруҳларнинг васваса ҳамда фириби билан бундан ортиқ низо ва хилофга берилмасинларки, бу муборак хонадоннинг харобасига ҳамда қўпорилишига сабаб бўлади.

(Б а й т:)

Ўз пишанга тош урма,
Ўз лашкаринг билан жанг қилма.

Мусолаҳо ишида бўлаётган бу таъкид ҳамда муболағадан асл мақсад ва бор ғараз ор-номус ҳамда номнинг сақланиб қолишидадир. «Тангридан паноҳ тилайман»¹¹⁷⁶ сурати юз кўрсатса, адоват учқуни алангаланиб ва хусумат олови шуъла сочса. «Мукофот табиатда зарур бўлган нарсадир»¹¹⁷⁷га асосланган (ҳолда) заруратдан муносабатда дафъ ва манъ қилишни (қўллаш) керак. Агар фитнаю фасод моддалари ҳаракатга келиб қолса, тузатиб асliga келтирила олмайдиган бир ҳолга ва уни тайёрлаш хаёл хазинасига сирмайдиган (бир) даражага келиши мумкин. Булар борасида тўла ўйлаб ва тушунган ҳолда, фойда ҳамда зиёнларни яхши мулоҳаза қилсинлар. Натижали ва самарали бир йўл бўлса шунини илгари сурсинлар». Алқисса, бундан сўнг душманлик қилмасинлар ва мувофиқлик чехрасини ҳамда дўстлик юзини адоват тирноғи билан тирнамасинлар. Чунки ақлу фаъл аҳлларига махфий эмаски, хилоф дарахти афсусдан бошқа мева бермайди. Низо тухуми пуншаймонликдан бўлак ҳосил бермайди. «Тўғри йўлга тобеъ бўлганларга салом»¹¹⁷⁸.

Олий шаъдли амирлар Шибирғон томон бориб, (мазкур) мактубни етказгач, Ўзбек султон дарҳол Жондавлатбийни банд қилди. Янгидан исён ва қаршилиқни изҳор қилиб, юзини қўзғолон водийсига қўйган ҳолда, Танишбийга қайтиб кетиш учун ижозат берди ва ул ҳазратнинг муродига мувофиқ келмайдиган жавоб юборди. Қутли мавкаб Жайхун дарёси бўйида улўғлик чодирини тиккач, у манзилда амирлардан баъзилари арз қилиб, дедиларки, «муносиби шулки, теварак-атроф лашкарлари тўплангунча (бу ерда) тўхтаб туриб, шундан сўнг дарёдан ўтилса». Ул ҳазратнинг равшан раъйи бу аризани маъқул кўрмади. «Кечувда туришда офат бор»¹¹⁷⁹нинг мазмунидан чекинишни зарур деб билиб, Байт: *Бугунги ишни эртага қўйма, Эртага замон нима бўлишини қайдан билсан* ишорати бўйича йўлга тушишни тўғри деб топди. Таваккул қўлини Тангрининг қаттиқ ипига мустаҳкам қилиб (боғ-

лаб) сипоҳнинг тўпланишини кутиб ўтирмади. (Қуйидаги) олий ҳукм воқеъ бўлиш шарафини топди: «Баҳромнишон товочилар иккинчи бор теваарак-атрофга юриб, зафарасар лашкарни чакирсинлар (ва улар) маълум ваъда билан халофа тахтининг остонасига тўплансинлар». (Ҳокон) Самарқанд, Хоразм ва Ҳисор томон одам юборди, токи у вилоятларнинг волийлари қутли сипоҳга ёрдам учун илғор¹¹⁸⁰ юборсинлар. Ҳазратнинг ўзи бошқа аркони давлат ва аъёнлари билан кемага тушиб Жайхундан ўтдилар ва Балх томон юзландилар.

М а с н а в и й:

Ул бахтиёр шох Балхнинг қасдида
Бошдан-оёқ кудратли қўшинни қўзғотди.
Зудлик билан Жайхун дарёсига етиб,
Суворийлар чанги фалакка етди.
Дарёдан иқбол, фатҳ ва зафар билан
Ўтди ва саодат унга раҳбар бўлди.

Нусратли сипоҳнинг Жайхундан ўтганлиги овозаси маълум бўлгач, Балх лашкаридан ўша вақтда Балхнинг нўёнлари қаторида бўлган кўркмас Кучак ўғлон, Жиндикбий ва Муҳаммад Али тубойи каби амирлардан бир гуруҳи фатҳу зафар аломатларини Искандар шуқуҳли аскар аҳволининг саҳифасида кўриб, иқболнинг сўниш белгиларини ўзларининг умидлари пешоналаридан билиб ва бахтиёрлик иззатини подшоҳ буйруқларига итоат қилиш деб ҳисоблаган ҳолда у томондан юз ўтирдилар ҳамда муқаддас остонага ошиқдилар (ва) ул ҳазратнинг шафоат этагига чанг уруб, оёғини ўпиш давлатига эришдилар. Аъло ҳазрат кароматли хулқи ҳамда меҳр шафқатига муносиб бўлиб ва ғоятда муруватлилиги ҳамда тўла раҳмдиллигидан ҳар қайсисининг ўз мартабасига кўра кўнглини олиб турли инъом ва сийлашлар, муносиб сарупо, чопкир отлар берди. Шу тарзда кундан-кун, кетма-кет, кимгаки бахт ёр бўлиб, давлат мадакдор бўлган бўлса, бир фурсат топиб, ўша ўлкадан қочиб ул ҳазратнинг қўшини, ходимлари ва қўллари қаторига келиб қўшилаверди. (Хуллас) гардун ғулумли ҳазрат (Жайхундан ўтгач) тўла тартиб ва одат билан бу ердан зафар отини жавлон урдириб, мазкур йилнинг шаъбон ойида¹¹⁸¹ Балх атрофидаги Якка чинор кўруғига тушди.

БАХТИЁР ҲОҚОННИНГ БАЛХ ҚАЛЪАСИНИНГ БУРЖИ
ВА ДАРВОЗАЛАРИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ
МАҚСАДИДА ОТГА МИНИШИ; ДУШМАНДАН БИР
ГУРУҲИНИНГ ТАШҚАРИГА ЧИҚИШИ ҲАМДА УЛ
ИЗЗАТЛИ ВА ЮҚОРИ МАРКАЗНИНГ АТРОФИГА
КЕЛИШИ; СОҲИБҚИРОННИ ҚЎРИҚЛАШДА БАЪЗИ
ШИЖОАТЛИЛАРНИНГ ЖОНБОЗЛИК ҚИЛИШИ

Иккинчи кун Искандарнишон хон, Мирзо Алибий найманнинг маъқуллаши билан, ишчан паҳлавонлардан ва замон курашчиларидан бир гуруҳ билан шаҳар ва қалъа атрофларини айланиб, унинг кириш ва чиқиш жойларини эҳтиёт юзасидан ўрганиб чиқиш учун Балх шаҳри томон жўнади. Бирдан шаҳарнинг ташқари жойларидан бўлган Чифон маҳалласига келганда, тўсатдан қалъа ичкарасидан ҳаммаси урушга тайёрланган ўн мингга яқин отлик ва пиёда аскар чиқиб, уч тарафдан ул ҳазратни ўртага олдилар ва ой кўрғонлагандек ёки шаҳар атрофини пашша ўрагандек ўрадилар.

М а с н а в и й:

Бир гуруҳки, шер ва қоплондек қуролланган,
Жанг (қилиш) учун зирех кийган эди.
Ҳаммаси урушга тайёр бўлган ҳолда,
Қалъа ичкарасидан чиқдилар.
Етиб келиб шох атрофида саф тортдилар,
Ойни кўрғонлаган ҳалқадек бўлдилар.

Ҳар доим Парвардигорнинг қувватлаши ва Тангрининг инояти унинг ёрдамчиси ҳамда мадаккори бўлган ҳазрат соҳибқирон душманнинг ғалабаси ва ҳужумидан ўзини қўрқувга солмади. Ғоибнинг илҳомчиси, «кимки Тангрига таваккул қилса, Оллоҳ унга кифоя қилувчидир»¹¹⁸², (ояти) тасдиқини унинг хуш қулоғига етказди. Шу сабабли, Тангрининг инояти ва чексиз қувватлашига таваккул қилиб, ҳеч қандай ваҳима ва изтиробни хотирига келтирмади. Кучли қалб ҳамда кенг умид билан Жаҳоншоҳ баковул саройи¹¹⁸³ (хузурига) кириб саодат насабли узангидан оёғини бўшатди. Эгардан ерга тушиб, халқни ўзига қаратган ҳолда эркалади ва сипоҳ томон юз ўгириб деди: «Албатта, фатҳу зафар ваҳҳоб»¹¹⁸⁴ Тангрининг иноятига боғлиқдир, лашкарнинг, асбобнинг (яъни қурол-аслаҳаларнинг) кўплигига эмас»¹¹⁸⁵. (Ҳокон шундан кейин) хушнуд ва хурсанд ҳолда зирехни кийди-да, жанг майдонида ору номусни қўлдан бермаслик учун паҳлавонларча ўзини тўдага урди. Шижоат ўрмонининг арслонлари

ва ботирлик дарёсининг наҳанглари унинг олин буйруғига амал қилиб:

М а с н а в и й:

Мардоналик билан сурон солиб
Хатти найзаси¹¹⁸⁶ни кўтардилар (ва дедилар:)
Эй подшоҳ! Жаҳон сендан маъмур бўлсин.
Сеннинг юзингдан ҳасад кўзи узоқ бўлсин,
Биз шуни тарафдоримизки, шохнинг
бахтиёрлигида
Куёш ва ойнинг бошидан тожни тортиб
олайлик.

Искандар маконли хоннинг икболи билан
Душманнинг қўлидан узугини оламыз.
Уруш майдонида (эса),
Душманлар жонидан гард чиқарамиз.

Нусратли сипоҳдан баъзилари мазкур лашкарнинг ҳужумидан ажиб бир ваҳимага тушиб, душманларнинг шавкати ва сонидан ғариб хаёлларни кўнгли лавҳасига ҳамда хотири саҳифасига нақш қилди. Чунки Балхнинг аскарлари ғоятда кўп ва тайёр эди. Уларнинг ҳамма вақтлари қаршилик ҳамда ўжарликка сарф бўларди. Шундай бўлса ҳам, жанговар паҳлавонлар ва арслонсавлат, Баҳром хулқли курашувчилар Тангрининг қувватлаши кучига ҳамда подшоҳнинг нусрати қувватига (суяниб) кина камонларини сабрли билакларига солиб, шамолдек тезлик билан бахти тескари бўлган душманга қарши юзландилар. Мудофаа ва қайтариш жойига келиб, ерга зилзила ҳамда осмонга безовталик солдилар. Бир томонда иззатли ва қудратли султонзода Кесик султон¹¹⁸⁷нинг ўғли Суюнчмухаммад султон, Кучак ўғлон, Мирзо Алибий найман, Танишбий жалоир, Мирзо Акабий қушчи ва Муҳаммад мирзо найманга ўхшаш довьорак амирлардан бир тўдаси билан бирликда метин зарби билан ҳовли деворларини тешиб, душман билан тўқиниш учун шовилдилар. (Яна) бир томонда мамлакатнинг муҳим ишлари ишониб топширилган умдат ул-мулк¹¹⁸⁸, низоми салтанат Қулбобо қўқалтош, Жондарвиш оталиқ тубойи, Ганжиали баҳодир, Алвука баковул ва Мирзо Вали хазиначи ғоятда мардлик (ва) мардоналик билан душманлар йўлини танг қилдилар. Яна бир томонда Шохимбий бошчилигида ул хазратнинг имоми Ҳофиз Субҳонқули, ўша вақтда Чиғатой амирлиги мансаби¹¹⁸⁹ унга тегадиган паҳлавон Ёрий ва Қутлук баҳодир туман¹¹⁹⁰ каби зафарасар паҳлавонлардан бир тўдаси жанг олиб бордилар. Яна бир томондан

Али Мардон баҳодир, Жон Ҳасан баҳодир, Назар чухра окоси сўл чухралари билан, Аваз мирзойи қонгли, Қурбон қушчининг ўғли Булуж мирзо, Бексаъид баҳодир ва Шоди Мирзойи қиётлар¹¹⁹¹ ўз муқобилларига ташланадилар. Ўлдириш олови шу қадар алангаладики, унинг тутуни замхарир куррасини¹¹⁹² қайнатди, томошабин фалак унинг учқунидан албатта чўғ билан оташни мушоҳада қилди. Икки томондан уруш олови шу қадар ёқилдики, унинг шиддат ва ҳароратидан курашувчиларнинг танларидаги диллари қуярди.

М а с н а в и й:

У жангда ҳар томондан паҳлавонлар
Кина (қасдида) белларини сиқиб боғладилар.
Ҳаммадари жонни пайконга нишон қилиб,
Жанг натижасида оғизлари кўпириб,
Довьораклар конидан катта тошларнинг юзи,
Қоплоннинг орқаси каби нукта-нукта бўлди.
У номдор ханжар урувчиларга
Замона зор йиғласа лойикдир.

Тиниқ найзаларнинг акси ҳамда ўт сочувчи қиличларнинг шўъласидан уруш майдони долазор бўлиб, отларнинг тақалари захмидан ва паҳлавонларнинг ҳамла ҳамда зарбаларидан жанг майдони беқарор бўлди.

М а с н а в и й:

Фалак шуқуҳли, довьорак паҳлавонлар,
Ҳар бири қаттиқликда тоғдек эдилар.
Ҳар бири ўткир тиг кўтариб,
Хусумат қасдида бир-бирларига ташландилар.
У лаҳзада авжга чиққан қоннинг кўплигидан
Еру осмон дарёдек мавж урди.
Паҳлавонлар чакмоқдек бир-бирларига
урилиб,
Хуноб ёмғирига ғарқ бўлдилар.

Ўша қўрқинчли кунда ботир йигитлардан бир тўдаси: Жон Ҳасан баҳодир, Мирзо Вали хазиначи, Бексаъид баҳодир ва Қутлук баҳодир (кабилар) уруш майдонида чирмашган аждарҳодек ва уруш дарёсида тез ҳаракат қилувчи наҳангдек, қўлларига найза олиб, елкаларига оловдек тигларини байроқ қилиб, душман билан олишдилар ҳамда мавжуд шижоат ва мардоналик йўлини ўз жойига қўйиб, қиёмат куни асарларини қўзғотдилар. Балх сипоҳи ҳаддан ташқари кўп бўлиб, соатма-соат мадад келганлиги сабабли, юқорида эслатиб ўтилган паҳла-

вонлар оғир ярадор бўлиб, бу безътибор саройдан абадий уйга жўнадилар. Яна бир тоифа: Будуж мирзо, Шоди мирзо ва Алму қоқи кабилар, у гурухнинг хийла арконига асир бўлдилар. Бу ходисанинг содир бўлганидан душманларнинг куч ва қуввати, бири минг бўлиб, «зафар гуйини нусрат чавғони билан элтамиз», деб ўйладилар. Шунинг учун жасорат оёғини чегарадан ташқарига қўйиб, иккинчи марта нусратли сипоҳга ташландилар.

М а с н а в и й:

У Баҳром хулкли пахлавонлар иккинчи бор, Хаммалари номдор курашчи, Ғазаб билан бир-бирларига ташланиб, Тиғу найза билан бир-бирларининг қонини тўқдилар.

Нихоят, давлатнинг устуни бўлган Қулбобо кўкалтош соҳибқироннинг довжорак лашкаридан иккинчи бир тўдаси билан, Парвардигорнинг ёрдами ва Тангрининг қувватлашига суяниб, яшиндек шамширини вақти битган душманнинг умрини куйдириш учун ярақлатдилар ва фитна ғуборини кўтариб, уруш оловини алангалатиб, сурон солдилар. Тиник тиғларнинг ярақлашидан уруш ва кураш учқуни алангалади; ханжарнинг йилтирашидан уруш мардларининг кўкси чўғдек яллиғлади. Тадбирли амир Қулбобо кўкалтош ўша қуни қутурган шердек душманнинг ўтини ёриб ҳар томонга хамла қилар ва душманни ваҳший ов ҳайвонидек гала-гала қилиб ҳайдарди. Охирда зафаршиор сипоҳ пиёда ва отлик (бўлиб) жонни овловчи ўқ захми билан тескаричиларни қалъагача қувиб бордилар (ва) улардан кўпини оёқ остида қолдириб йўқ қилдилар.

(М а с н а в и й:)

Бошларга камондан ўқ ёғиб,
Ўша уруш ахтарувчиларга найза санчиларди.
Душманни шамшир ва ўқ билан ҳайдаб,
Уларнинг жонидан фарёд чиқардилар.

Душманнинг ғалаба ва ҳужуми нусрат ёр бўлган сипоҳ савлатидан тарқалиб, саросимага тушган ҳолда бўлак-бўлак бўлиб қалъа ичига яширинганларидан сўнг, тенги йўқ хоқон ҳам ўша мавзегга саодат ва иқбол билан қўниб, ўша хатарли ўринда сабот ҳамда қарор оёғига тур-

дилар. Сарбозлик шароитида (маҳкам) туриб, турли тартиб ва маҳсус сийлашлар билан ҳамда хусравона тортиқ, подшоҳона инъомлар бериб, ўз тенгқурларининг ҳасадини келтирадиган қилиб сийладилар.

ҚУТЛИ РАЎЙНИНГ ТАДБИРКОРЛИГИ ВА (АБДУЛЛАХОННИНГ) ШАҲР БАНДИБИРУННИ¹¹⁹³ БОСИБ ОЛИШИ

Жаҳонни ёритувчи фалак шахсувори (бўлмиш) қуёшни тун ниқоби остида мағриб саропардасига юра бошлаб намозшом бўлган вақтида, Байт: *Ойина тусли чарх султони (қуёш) бу йўрға кўк от устида жилва кўрсатиш шом намози вақти бўлганда* хазрат соҳибқирон барча аркони давлат ва аёнларини чакириб, Бандибирун қалъасини қўлга олиш бобида маслаҳат қилди. Маслаҳат лавозими ва кенгаш маросимини ўтказгач, ҳукм қилди: «Сипоҳ бошлиқлари, зафарогоҳ даргоҳ пахлавонлари уруш кийимлари ҳамда кураш либосларини кийиб, шижоат қўлини ботирлик енгидан чиқариб, Бандибирун қалъасини босиб олиш учун юзлансинлар ва жаҳду ғайрат қадамини қалъанинг фатҳига қўйсинлар». Қалъа аҳли бу воқеадан хабардор бўлгач, жангга кўнгил қўйиб, фариштамонанд сипоҳни дафъ қилишни илгари сурдилар (ва) ҳиммат кўрсатиб мардлик ва мардоналик қўлини (баланд) кўтардилар. Ўқ, ароба, тўфанг ва замбаракларнинг зарби билан анча вақт зафарасар лашкарни қалъа атрофига ўтказмадилар. Нихоят, уста камончилар қошларига муштум тугунидек ажин солиб, дилларини Тангрининг ёрдами иноятни ва шахриёрнинг давлати қуввати билан кучли қилиб, тез кетадиган ўқларнинг захми билан ичкаридаги халқни бурж ва қўрғондан узоклаштирдилар. Хол тили «агар фатҳ талаб қилсанг, фатҳга эришасан»¹¹⁹⁴ башоратини гардунасар аскарнинг қулоғига етказди. Дарҳол илғор қисми илгари юбориб, қўл ва бошларига қалқон тутиб хандақ ҳамда тупроқ қўрғондан ўтдилар. (Сўнг) ташқи қалъани забт қилиб, бутун ҳимматлари билан уни сақлашга урундилар. Динмуҳаммад султон ўзининг умид пешонасида кўрқув ва хавф белгилари ҳамда заифлик ва бузулиш аломатларини топиб, ташқи қалъани ташлаб, Хиндувон¹¹⁹⁵ деб аталган ички қалъага кирди. Кўпчилик халқни ҳамда лашкар ва раъийятдан кўзга кўринганини ўзи билан ичкарига олиб кирди ва унинг буржлари-

дан ҳар биттасини паҳлавон ҳамда жангчилардан бирига топширди ва қўлларида келганича ботирлик ҳамда шижоат кўрсатиб, қалъани сақлашни буюрди. Қалъа тепасига тўда-тўда ишчан кишилардан ва найза ҳамда тиф кўтарган паҳлавонлардан чиқариб, ўк, тўфанлар захми билан қалъа яқинига ҳеч кимнинг келишига йўл қўймасликни таъкидлади.

ТАРИХ АХЛИНИНГ БАЛХНИ ҚАДИМГИ ВА ИЛГАРИГИ ШАҲАР ҲАМДА МАМЛАКАТЛАРДАН ҲИСОБЛАШИ; УНГА ТОБЕЪ БЎЛГАН ВА ҚЎШИЛГАН ЕРЛАР; У МУСТАҲКАМ ҚАЛЪАНИНГ ОБОДОНЛИГИ ҲАМДА СИПОХИНИНГ КЎПЛИГИ Тўғрисида

Тарихларда ёзилишича, Балх Хуросоннинг қадимги шаҳарларидандир ва айтишларича, Хуросонда Балхдан қадимгироқ шаҳар йўқдир. Китобларда ёзилганларига қараганда, Тохаристон¹¹⁹⁶, Самингон¹¹⁹⁷, Бақлон¹¹⁹⁸, Сарой¹¹⁹⁹, Арханг¹²⁰⁰, Толиқон¹²⁰¹, Андхуд, Шибиргон, Сон¹²⁰², Чорик¹²⁰³, Фазна, Бомиён¹²⁰⁴, Кобил ва Синд дарёсининг қирғоғича, Хирот томонидан Лангар¹²⁰⁵ ва Чечакту то Мурғобгача унга (яъни Балхга) тобеъ бўлган ерлар ҳисобланади. Баъзилар Гаржистонни ҳам Балхга қарашли дейдилар, баъзилар (бўлса) Хиротга қўшилади деб ҳисобласалар ҳам айтадиларки, Минучеҳр¹²⁰⁶ Балхда бир бино солган эди. Уни Навбахор¹²⁰⁷ дердилар. У катта бутхона эди ва (уни) кўп улўғлар эдилар. Унинг қурилиши ҳар томони юзга-юз қилинганди¹²⁰⁸. Баландлиги юз газдан ортиқ бўлиб, хоналарининг ҳаммаси ипак ва парчалар билан ўралиб, (деворларига) нафис гавҳарлар осилган эди. Турк ҳамда форс ахли унга тамом таъзим қилиб, у ерга ҳаж қилардилар, кўп ҳадя ва назирлар келтирар эдилар. Фирдавсий қуйидаги икки байтда шунга ишорат қилган:

(Н а з м:)

Шунинг учун (ҳам) Балх Навбахор бўлдики,
Ўша вақтда тангрипарастлар,
Араблар Каъбага қараганларидек,
У жойга шундай қарар эдилар¹²⁰⁹.

Балх Лухросп¹²¹⁰нинг пойтахти эди. Лухросп Кайхусрав¹²¹¹нинг валиаҳди бўлиб, ундан сўнг подшоҳликка ўтирди ва Балхда қизил олтиндан тахт ясаб, уни жавҳар ва ёқутлар билан безади. Унга Рум ва Ҳинд шоҳлари қарам бў-

либ, унинг ҳукмларига бўйсунардилар. Ҳинд диёридан кишилар олиб келиб, Балхнинг қалъасини қурди. У қалъани шу сабабдан Ҳиндувон деб атадилар. Ҳақиқатда Балх мўътабар қалъалардан ва номдор қўрғонлардандир. Хозирда мавжуд бўлган қўрғон девори муболағасиз айтганда, асосидан то кунгирасигача тахминан йигирма газ эди. (Уни) ғоятда мустаҳкам қилиб қурганлар. Атрофига (эса) ниҳоятда чуқур кенг хандақ қазиганлар. Айтадиларки, унинг кўп ери жимжимали бўлиб, агар бирон кишининг оёғи кўкқисдан (унга) тушиб қолса, асло чиқариб бўлмайди. Қисқа қилиб айтганда, (Балх) шундай бир мустаҳкам қўрғон ва ниҳоятда маҳкам қалъадир. Мустаҳкамликда Садди Искандарга баробарлик даъво қилади, балки боши юқорилик қилади. Унинг тупрок қўрғони шуқуҳи ва бурж ҳамда деворларининг савлати кўк қалъасини шарманда қилади.

(М а с н а в и й:)

(Балх) шундай бир қалъаки, унинг гишти
тоза жавҳардан (дир).
Унинг асоси (бўлса) ер каби фалаклар
устунидир.

Балх вилоятини Абулғозий Султон Ҳусайн мирзо, Тангри унинг далилини (ҳамиша) ёруғ қилсин, ўғли Бадиуззамон мирзонинг ўғли Мухаммад Замон мирзо қўлидан озод қилган¹²¹². Марҳум Кистон Қора султон¹²¹³нинг бахтли замонидан то фирдавс маконли Пирмуҳаммадхоннинг қутли замонигача тўла равнақ ва тартиб топди. Хусусан, марҳум (Пирмуҳаммад)хон давлати вақтида қуббат ул-ислом Балх тинчлик, озодалиқ ва фароғат қуёшининг матлаи бўлди. Кундан-кун унинг аркони давлатлари ва ҳазратнинг аъёнлари ховлилар, қасрлар, саройлар ва боғлар иморат қилиш ҳамда боғу равоқларни мустаҳкамлаш учун тиришдилар. Унинг обод бўлганлиги сабабли теварак-атрофдан, яқин-узокдан бу ерга келишни истовчи кишилар кўпайди. У вилоятнинг аҳолиси уруғ ва аймоқ ҳамда сипоҳ ва раъийятдан шу қадар кўпайдики, Хуросон шаҳарларидан ҳеч бирида (шунчалик кўп) жамият бўлмаган. Ҳукумат навбати унинг ўғли Динмуҳаммад султонга етганда, ҳеч тарафдан низо бўлмаганлиги сабабли яна ҳам маъмурроқ бўлди. Ул ҳазрат (Абдулла) (унинг) атрофига келиб тушганда, қалъа озик-овқат ва қурол-аслаҳа билан тўла бўлиб,

сон-саноксиз халқининг ҳаммаси уруш учун тайёр эди.

М а с н а в и й:

Бир қалъаки, Арши аълодан кам эмас эди,
(Деворларининг) баландлигидан қалъанинг
боши кўринмасди,
У қалъада уруш ва янчиш учун, жанг
асбоблари мухайё эди.
Деворларига найзалар қўйилган бўлиб,
Гўё гулзорнинг девори тиканлардан тўлгандек
эди.

Ҳар томонда дилга ёқимли жавшанлар
кўплигидан,
Унинг деворлари юзи ойнабанд бўлган эди.
Унинг деворларида бўш қолдирилган жойлар
Жаҳоннамо ойнадан бир намуна эди.
Унинг ҳар тарафида зирехдан дарича бўлиб,
Томоша қилувчининг кўзига равишанлик
берарди.

(Абдуллахоннинг қўшини) ташқи қалъани
қўлга олганларидан сўнг, ул ҳазрат шаҳарнинг
қибла томонида сайидлардан амир Абдуллох
Термизийнинг¹²¹⁴ ўғли Мир Араб(нинг) уйида
туришни фикр қилди ва қалъа қаршисида фа-
лакмонанд боргоҳ қуббасини кўтарди. Аркони
давлат ва ҳазрати аъёнларидан ҳар бирига мур-
чал тайин қилиб, ҳар бир буржнинг қаршисига
улуғ зот ва асл кишини қўйди.

**МУҲАММАДҚУЛИ ҚУШЧИНИНГ ТАШҚАРИГА
ЧИҚИШИ; НАЗАР МУҲАММАДБИЙ ҚЎЛИГА ТУШИШИ
ВА ДАРҲОЛ СУЛАЙМОН ТАХТЛИ ШОҲГА
ЕТКАЗИЛИШИ ҲАМДА БАЪЗИ БАНДАЛАРНИНГ ЎЧ
ОЛИШ ШАМШИРИДАН ЎТКАЗИЛИШИ**

Иккинчи куни Шарқ хусрави (яъни қуёш)
олтин байроғини яшил фалак қалъаси устига
кўтарганда, ҳабаш ва занги сипоҳи бу шиша-
ранг майдондан қочишга юзланган вақтда¹²¹⁵
(Назм:) *Машириқ хусрави жанг тугини кўтар-
ганда, Занг шоҳи жанг майдонидан юз ўғирди*
ўша куни ул ҳазратнинг қутли мавқабиди бу-
тун қалъани ўраб олишга кучи етадиган миқ-
дорда киши бўлмаганлиги сабабли, Чаҳортोक
дарвозасидан дили кибру душманлик билан тў-
ла бўлган Муҳаммадқули қушчи сон-саноксиз
халқ билан ва ҳаммаси баргуствон отлар усти-
да, жавшан кийган ҳамда тигларини қинлари-
дан суғуриб яланғочлаган ҳолда чиқди. Унинг

кетидан шаҳарнинг барча катта-кичиги, ёшу қа-
риси камону милтиқ ва шамширлар осиб олган
ҳолда (жанг майдониغا) чопдилар.

(М а с н а в и й:)

Харакат билан шаҳарнинг ҳаммаси
кўтарилди,
Тезлик билан уруш майдонини лашкар билан
безадилар.
(Кўтарилган) чангдан ер ой билан сирдош
бўлди.
Гумон қиласанки, (гўё) қиёмат эшиги очилди
деб.

Уларнинг (қалъадан) чиқиши ҳақидаги қис-
са соҳибкироннинг қулоғига етгач, ул ҳазрат
шижоат насабли жаноб Иқим чўҳра оқоси ва
Назар чўҳра оқосини чақиртирди. (Уларни) кўп
инъом ва иноятларга умидвор қилиб, душман
томон юборди. У икки тадбирли амир ниҳоятда
жангга ҳирс қўйганлигидан ҳаётдан кечиб уруш
асбобини ва жанг қуролини ўзларига осиб олиб,
уруш яроқ-аслаҳаларини ҳамда ғовларни тар-
тибга солган ҳолда душманларни йўқ қилиш
қасдида юзландилар икки томон гуруҳи бир-
бири билан учрашгач, икки тарафдан урушга
тайёргарлик кўриб, уруш ва зарба бериш (қу-
ролларини) ҳозир қилган ҳолда Мисра: *икки
томон лашкари саф тортиб*, жангу кураш
майдони жангчилари бир-бирлари билан синаш-
дилар. Уруш ва жанг сафи йўрға отларини жав-
лон урдириб, бирданига бир-бирларига ҳамла
қилдилар. Осмон рангли тиглар юзидан сахро-
га шу қадар (кўп) қон тўкилдими, икки саф
ўртасидан гўё Жайхун дарёси оққандек бўлди.

(Н а з м:)

Икки лашкар бир-бирига ташландилар.
Кинадан меҳрнинг ипини уздилар.
Гоҳ «тут!», гоҳ «ушла-ушла» деб,
Ер камонга ва жаҳон ўққа тўлди.

Ов кишиларининг ўқи қон тўкиш йўлидаги
тилини ўткир қилиб, кўз қорачиғига сир айтар-
ди. Олмос нишонли ўқларнинг пармасига кура-
шувчилар дилларининг жавҳари дур каби тери-
ларди. Икки томон жангчилари бир-бирлари би-
лан олишиб турган мана шу вақтда Бухородан
Назарбий найман бошлиқлар ва ўжар (ки-
ши)лардан бир тўдаси, ҳунар устаси устод Ру-
хий ҳамда бир гуруҳ нафт ирғитувчи ва тўфанг

отувчилар билан хилофатмакон остонага ошиқди ва оёғни ўпиш саодатига эришди. Ул хазрат уларни сийлаб, хол-аҳвол сўрагандан сўнг, Рухий оқога қора ғозий ва жаҳонгир қозонларни¹²¹⁶ қалъа яқинига олиб келиб, қалъа қарши-сига ўрнатишни буюрди. Назарбийни (эса) амирларга ёрдам бериш ва душманни дафъ қилиш учун юборди. Амир Назар азимат отини жавлон урдириб, тамом тартиб билан ёқимсиз душман томон юзланди.

У назарини ёмон ниятли ёвларга қаратгач, найзани бошидан баланд қилиб кўтарган ҳолда қахру ғазаб билан душманларга ташланди.

(М а с н а в и й:)

У кина ахтарувчи суворий Назарбий (эди).
Ундан душманнинг қуни қоронғу бўлди.
Қўлига яшиндек тигни олиб,
Қахрли шердек оғзини кўпиртириб,
Уруш қасдида отини жойидан кўзғотди.
Майдонга борди ва душманга ташланди.
Лашкар орасига юр-юр (овозини) солди,
(Кўриб) айтасанки, мамлакатга бир оташ отди
деб,

Хусумат сипоҳини ўрнидан кўтарди.
Бош товловчиларни оёқ остига отди.

Агар Муҳаммадқулибий довжорак отини ши-жоат майдонида чоптириб, мардлик ва мардоналик асарларини кўрсатган бўлса ҳам, охирида Амир Назир хазрати подшоҳнинг (яъни Тангрининг) ёрдами ва бахтиёр хоқон давлатининг қуввати билан уни ўткир тиг ҳамда ўт сочувчи найзанинг захми билан отдан йиқитиб, чакқонлик қилиб арқон билан қаттиқ боғлаб қўйди. Назар чухра оқоси ҳам қолган душманларга ҳамла қилиб, уларни қувиб бориб дарвозагача етдилар.

(М а с н а в и й:)

(Паҳлавонлар) қон тўкиш учун қўлини
кўтарганда,
Хусумат сипоҳини олдидан кўтариб ташлади.
Найзасидан бошлиқларнинг қони ариқ бўлиб
(оқиб),
Тигидан ўжарларнинг боши (гўёки) тўп
бўлган эди.
Тигдан ҳар томондан қон шу қадар оқдики,
Гўё булутдан баҳор ёмғири қуйгандек бўлди.

Ўша ҳужумда Пўлатхожа Сайид Отойи, (у

замонларда у (хали) ёш ва чакқон эди), Урус мирзойи Сажоват¹²¹⁷ ва бошқалар бошларида кибр шамоли бўлганлиги сабабли йиқилдилар ҳамда асир бўлиб, қўлга тушдилар. Бахтиёр паҳлавонлар тўла ғалабага эришиб, хусумат ва жанг майдонидан қайтганларидан сўнг асирларни фалак қадарли даргоҳга етказдилар ва арз қилдилар. Аълогавҳар шаҳриёр паҳлавонларнинг ҳар бирига ниҳоятда таҳсинлар ўқиди. Амир Назарни ниҳоятда кўп иноятлар билан қувватлаб, (унга) йигирма минг хоний¹²¹⁸ совға қилди ва Хирот ҳукуматини беришни ваъда қилиш билан хурсандчилик ва шодлигини янада оширди. Назар чухра оқосига ўн минг хоний инъом қилди ҳамда тарбият, иноят назари ва мулоҳазасига олди. Ўша хавфли ва ваҳимали ерларда тўла паҳлавонлик, ғоятда (зўр) шижоат, баҳодирлик кўрсатган бошқа паҳлавонларнинг даражаларини (ҳам) юқори кўтарди. Динмуҳаммад султон ўйлаб ўтирмасдан фалак қадарли даргоҳнинг бош фарроши бўлган Алму қоқининг терисини шилганлиги сабабли ул хазрат буюрдикки, «Душманни исқанжага ол!»¹²¹⁹ юзасидан Муҳаммадқулибийни сиёсатгоҳга келтирсинлар». Фармонга мувофиқ (унинг ҳам) терисини шилдилар. Урус мирзони ҳам тигдан ўтказиб, ҳалок қилдилар, Пўлатхожани (эса) сайидлигини ҳурмат қилиб, озод қилдилар.

БУ МАШҲУР ФАТҲНИНГ ХУСУЛИ УЧУН ТЕВАРАК-АТРОФ СУЛТОНЛАРИНИНГ ЕТИБ КЕЛИШИ (БАЁНИ)

Юқорида эслатиб ўтилдики, ул хазрат Балхга бориш вақтида сув бўйидан (яъни Амударё бўйидан) бахтли сипоҳга одам тўплаш учун атрофдаги вилоятларга товочилар юборган эди. Дастлаб рамазон ойининг ўртасида¹²²⁰ (Хисори) Шодмон қалъаси томонидан Хошим султоннинг бўйруғи билан Фақир султон зафар нишонли аскаргоҳга етиб келди. Учрашганларидан сўнг (Абдуллахон уни) мурувват ва садоқатлар шарафига муяссар қилди. Унинг кетидан Искандар фармонли султон Абдулфатх Ибодулла султон Шаҳрисабздан ва дарвиш нишонли султон Дўстим султон Миёнкол вилоятидан иззат ҳамда иқболли даргоҳга ошиқдилар. (Улар) давлатни мулозамат қилиш шарафи ва мажлисларда қатнашиш саодатига эришиб, ғоятда иззат ва шараф топдилар. Ул хазрат бу биродарларни марҳаматли ва меҳрибонли қучоғига тортиб

улардан хол-ахвол сўради. Хоразм султонларидан, Хоразмга тобеъ бўлган ерларнинг волийси Хожимхон¹²²¹нинг ўғли Суюнчмуҳаммад султон катта ўрду билан келди¹²²². Жамшид мартабали хазрат унинг борасида (хам) бенихоят иноятлар кўрсатди. (Абдуллахон) султонларни, истеъдод ва мартабаларига кўра, маълум ўринларга қўйди.

(Б а й т :)

Хар томондан Жам қудратли султонлар
Шахриёрнинг хизматига етиб келдилар.

**ИЧКИ ДУШМАНЛАРНИНГ КУРАШ МАЙДОННИ
ИЗЛАШЛАРИ ВА КУНДАН-КУНГА ОРТАЁТГАН ДАВЛАТ
ҲИМОЯЧИЛАРИНИНГ УЛАРГА ҚАРШИ КУРАШИШ
ОТИГА МИНИШЛАРИ**

Рамазон ойининг охириги ўнида¹²²³: *Тонг бошида бу сайёра тўдали шох, Фалак қўрғони ни қўлга олишга майл қилди. Уфқдан кофир юзли субҳ кўриниб, Осмоннинг маст фили кўпик сочадиган бўлди.* Қалъа ичидан жуда кўп сипоҳ ва кинали лашкар *Ҳаммалари шерлардек мард ва Рустамдек жанговар, Коф тоғидек кина (қасдида) бел боғлаган эдилар* чиқиб, бошдан-оёқ зирех ва темир кулоҳларга фарк бўлган холда жангни кутиб турдилар. Зафарасар лашкардан ҳам иззат ва қудратли амирзода Мухаммад Али ўғлон, Бўйдошбўй дўрмоннинг ўғли Бехбуд мирзо, Мухаммадёр мирзойи дўрмон, Дўстим баковул ва Шохмуҳаммад мирзойи олачопон сингари ҳаммалари йўлбарс ҳамлали, фил танли, бўри савлатли ва қоплондек ташланувчи бир катта гуруҳ *Ҳаммалари ўткир кўзли, одам овловчи, Ёрнинг қон тўқувчи кипригидек найзадор.* Хар бирининг қўлида қон сочувчи ханжар *Маҳбубларнинг кўзларидек зирех остига яширинган, Ҳаммалари кина юзасидан от чоптириб, Қалқонни тигининг елкасига осган (ҳолда) хоннинг бошқа лашкари билан, Яратганнинг инояти ёрдами ва соҳибқирон давлатининг қувватлаши билан, этиклари пошнасига қадагган темир тепкилар билан хусумат отини тезлаштирадилар ва у фитна шуқухли гуруҳни туб-томири билан юлиб ташлаш учун азимат отини чоптириб, душман томон юзландилар; қон тўқувчи найзалар ва ўткир тиглар кўтардилар. Жавҳардек (тиник) тиглар ўлганларнинг қонидан ёқут рангига кириб, олмосни-*

шон гавҳардек ханжар ярадор бўлганларнинг хунобидан лаъл тусини олди. Паҳлавонларнинг қалқонлари қахрамонларнинг қўли ва панжаларида жон олувчи ўқлардан ғалвирдек бўлди. Курашувчилардан хар бири дили ёриқларидан уруш майдонини томоша қилдилар.

Алқисса, жанг йўли ва ор-номусга нимаики тўғри келса, шуқухли суворийлар биронтасини хам қолдирмадилар. Мухаммадёр мирзойи ва бошқалар то хандакнинг лабигача (от) чоптириб, душманни олдиларидан кўтардилар. Ниҳоят, душман хужум қилиб, Мухаммадёр мирзойини кўп уруш ва санчишлардан сўнг асир олди. Мухаммад Али ўғлон ва Шохмуҳаммадбўй олачопон бошқа паҳлавонлар билан уни (асирликдан) кўтқариб олишга хар қанча урунсалар ҳам, (бу) муяссар бўлмади. Охири, зафарогоҳ сипоҳ бирларидан ажралиб, жанг қилиш, фитна ва хусумат курашидан воз кечдилар.

**КИНА КўРСАТУВЧИ ДУШМАНЛАРНИНГ БАЛХДАН
ЧИКИШИ ВА ЁДГОР МУҲАММАД МИРЗО ҲАЁТИНИНГ
ОХИРГИ КУНИ**

Шаввол ойининг бошида¹²²⁴ қуёш жамшиди олтин безакли тигини яшнатиб, фалак қўрғонини фатҳ қилиш қасдида зар сочувчи байроқ ва ғолиб чодирини кўтарган куннинг бошида хуршид юзли Жамшид (яъни қуёш) зар сочувчи кинани байроқ қилган тонгда қалъа ичкарасидан ҳисобсиз кўп, то икки-уч минггача пиёда аскар, (уларнинг) ҳаммаси урушувчилар, замон паҳлавонлари бўлиб, камонларни қаттиқ билакларига олиб, одам овловчи ўқларни камар атрофига қадаган, тилла суви югуртирилган ҳафтонларни кийиб, олтин безакли кулоҳларни бошларига қўйган холда, Чаҳортоқ дарвозасидан қурол-аслаҳалари билан чиқдилар. Қалъанинг бурж ва деворлари тепасига жангни томоша қилиш учун жуда кўп халқ (хам) чиқди.

(М а с н а в и й :)

Ўша кун қалъадан жуда кўп халқ,
Уруш қилиш учун чиқдилар.
Ҳаммаси кина ахтарувчи, қоя шуқухли
Тоғдек белларига камар боғлаган (эди).
Пиёдалар қахрамон, кинини йикитувчи,
Маҳбубларнинг киприқларидек саф тортган
(эди).

Душманларнинг чиқишлари паҳлавонларнинг қулоқларига етгач, «Қалъани босиб олиш учун ҳеч ким бормасин», деган қутли фармон бўлганига қарамасдан, қурашувчиларнинг жамият томирлари ҳаракатга келиб, тўхтаб тура олмадилар. Нусратли сипоҳдан Тўлак мирзо Мир Тинқиличбий ўғли, Мирзо Мухаммад мирзойи найман, Дўстим баковул, Бикашбий туқбеги¹²²⁵, Ёдгор мирзо, Юлум мирзо, Оқ Гулбий ўғли ва бошқа шу каби ғайратли йигитлардан бир гуруҳи уруш кийимларини кийиб, қураш либосини эгниларига илиб, жанг қилиш учун барғуствон отлар устига миндилар ва дарҳол шер ҳамда қоплонлардек у қаттиқ жанг қилувчи гуруҳни туб-томири билан қўпориб ташлаш учун юзландилар.

(М а с н а в и й:)

Душман (Абдуллахон) гуруҳидан хабар топгач,
Жанг учун ташқарига ошиқдилар.
Лашкар тортувчи, саф ёрувчи, суворийлар,
(Ва) қахрамон кишиларни йикитувчи паҳлавонлар,
Шамширларини филофидан суғуриб,
Уруш қилиш учун майдонга кирдилар.

Душманлар лашкарларининг тўда-тўда, минг-минглаб ва гуруҳ-гуруҳ бўлиб, баъзилар қўлларига камон олиб, яна бир жамият (бўлса) ўткир тифлар ҳамда ўт сочувчи найзаларни елкаларига кўтариб, жангни кутиб, ҳар ерда турганлигига қарамасдан, кинали паҳлавонлар ва қахрамон киначилар, уларнинг чексиз гуруҳларини йўқ деб гумон қилиб, қоплон шукӯҳли у тўдага қараб юрдилар ва дилни яраловчи ўқларнинг зарби ҳамда ўт ёқувчи тифларнинг санчилиши билан барча гуруҳлардан ўтдилар. Қарши томон (ҳам) пистирма билан ҳужумга ўтиш йўлини илгари сурдилар.

Тез учувчи бургут камон қарғаси уясидан парвоз қилди ва товук жонини овлаш қасдида қанот ёзди. Камончилар илгари ўтиб шундай ҳужум қилдиларки, Ёдгор мирзо ва Дўстим баковулнинг отини, (шунингдек) Мирзо Мухаммад мирзонинг йўрғасини ўқ захми билан йикитдилар. (Дўстим) баковул душмандан бир қанча захм олганлигига қарамасдан, чакқонлик қилиб, ботирлик кўрсатган холда, тиф зарби билан уларни ёриб чиқди. Қўрқинч ва ваҳимадан ўзини ўрмонга яширган шердек бўлган у иккала

(амирни) бошқа (бир) паҳлавонни ҳужумга утиб асирга туширдилар. Ёдгор мирзонинг ўзи жуда кўп яраланганлиги сабабли, уруш майдонида бу қарорсиз дунёдан барқарор ўйи (бўлмиш) нариги дунёга йўналди. Мирзо Мухаммад мирзони банд қилиб, ичкарига олиб бордилар. (Ибодул-ла) султон Алимардоннинг илтимоси билан унинг гуноҳидан ўтди. Зулқаъда оининг бошларида¹²²⁶ ажойиб бир сурат юз кўрсатди.

ФАҚИР СУЛТОННИНГ ДУШМАНЛИК ҚИЛИШИ ВА ШАҲАРНИНГ ИЧКАРИСИГА КИРИШИ; УНИНГ ЁРДАМИ БИЛАН БАЛХ СИПОХИНИНГ ХУСУМАТ ВА КАҲР МАЙДОНИГА КИРИШИ

Бу воқеанинг баёни шундай бўлган эди: Фақир султон Ҳисор томонидан Искандаршиор ҳоқон даргоҳига келганидан бери хамиша турли мурувват ва тарбиятлар билан бахтиёр ҳамда хурсанд қилинар эди. Ул ҳазратнинг қутли мажлисига кириб туриш имкониятига эга бўлиб, ҳар кўни, балки ҳар соатда хилма-хил хусравона мурувватлар ва подшоҳона марҳаматлар билан улўғлик байроғи кўтарилар эди. (Лекин Фақир султон) улўғ ном ва кароматли мартабага эга бўлишига қарамасдан, тескари толеъ ва ёмон бахт асар қилиб, янглишиш водийсига йиқилди. «Кимни Тангри (йўлдан) оздирса, уни йўлга солувчиси йўқдир»¹²²⁷. (У) бир тўда фасодчи мулозимлар воситаси билан миясига бузук фикрларни ўрнаштириб, очиқ бир сабабсиз, душманлик ва тескарчилик изҳор қилди; исён, ўзбошимчалик ҳамда бўйин товлашлик йўлини илгари сурди, калта фахм ва ғоятда кам ақллигидан ул ҳазратдан юз ўгирди. Холбуки, унга (яъни Абдуллахонга) бандалик қилиш бутун оламга эғалик қилишдан афзалроқдир. Бир кун кечаси ўша фитначи султон иқболли аскаргоҳнинг ташқарисидан қалъа ичига ошиқди. Беоқибат Динмухаммад султон ўз-ўзича «султонликка етишишнинг умид тонги бахтиёрлик матлайдан чиқиб қолса ажаб эмас», деган (хом) хаёл билан (бу воқеадан) ниҳоятда ҳушдил ва шодмон бўлди (ва), «Ноғорачилар девор тепасига чиқиб шоду хурсандлик куйини чалсинлар, карнай ва сурнайларнинг овози фалакнинг авжига чиқсин», деб буйруқ берди.

М а с н а в и й:

Қалъа ичига қўрғоннинг фитна ахтарувчиси кирганда,

Унинг волийси чексиз бахтиёр бўлди.
Гўё меҳнат туни охирига етиб,
Ундан умид ва шодлик тонги пайдо бўлгандек бўлди.

Тезда девор тепасига байроқ кўтарилиб,
Шодиёналик учун ногора чалинди.

Аъло ҳазратга бу воқеанинг содир бўлганлиги ва бу ҳодисанинг воқеъ бўлганлиги жуда оғир тушди. Аммо, ҳамияти кучлилигидан буни сездирмасликни маслаҳат кўрди. Алқисса, у фитна ва фасод ҳамда ғала-ғовур ва ўжарликнинг асосий сабабчиси (Фақир султон) кўшилгандан кейин, Динмуҳаммад султон ҳаддан ошиб кетди. Озгина муддат давомида тўпланган хазинанинг эшикларини очиб юборди (ва уни) амирларга тақсим қилиб берди. Уларни ор-номус ва номларини сақлаб қолиш учун жангга уйғотиб, кечаю кундуз у фитна ёқувчи султон душманлик созини чалди. Халқларни (урушга) отланишга шошириб, низо оҳангини куйлади. Қалъа аҳли бу ҳодисанинг воқеъ бўлганидан ботир бўлдилар.

Мазкур ойнинг ўн бешинчиси, сешанба кунини¹²²⁸ эрталаб, шарқ майдонининг шахсувори аждахо сурат байроқни бахтиёр кўринишли бу қалъани босиб олиш учун Жавзо буржи¹²²⁹дан кўтариб, зарнишон найзасининг зарби билан юлдузлар мавкабини бу кўк тусли кўрғоннинг кунгираси устидан қувганда, *Оқ байроқли тонг лашкар тортиб, Кўк рангли қалъа устига қадам қўйиб, Саҳар суворийси юзини қон билан ювиб, Заррин қуёш ханжарини қинидан чиқарганда*, қалъа ичкарасидан, иккинчи бор, икки мингга яқин пиёда ва отлик (аскар) чиқди. (Уларнинг ҳаммалари кина изловчи ва Баҳманшиор эдилар. Масалан: Абдуллатиф садр¹²³⁰ ва Тўлак чухра оқоси, Тошим девона, Назар чухра оқоси, Жонали чухрабоши, Кўчум мирохўрнинг ўғли Кучак Али мирзо кабилар қахрамонлик зирехини танларига ва баҳодирлик қулоҳини бошларига кийиб, фил танли ҳамда каркидон бошли отга минган ҳолда, уруш майдонига юзландилар.

Аъло ҳазрат душманнинг ташқарига чиққанлигидан хабардор бўлиши билан, ботирлик воқисининг отлиги Иқим чухра оқоси ва қоплондек шижоатли Назар чухра оқосини гоятда кўп иноятлар билан орқасини мустаҳкамлаб, ўнг ва сўл чухралар билан, душманларни таги билан кўпориш учун юборди. У икки кўркмас ботир ўжарлик садафини бахтиёр узангидаги зафар-

ли оёғи (остига) қуйиб, ғазабланган шердек уларга қараб юзланди. (Ҳар) икки тўда бири бири билан учрашгач, ҳар икки томон паҳлавонлари тигларини (қинидан) суғуриб, найзаларини кўтарган ҳолда, бир-бирларига ташландилар ва жанг майдонининг гардини кўк фалакнинг авжига етказдилар. Оламни ёритувчи қуёшнинг юзи (гард) никоби остида кўринмай қолди.

(М а с н а в и й:)

Икки томоннинг кинали суворийлари,
Ҳар бири қўлида найзаси, (худди) икки
бошли илонни ушлагандек.
Ҳаммалари чидам юзасидан собитқадам,
(Ва) кина қасдида тоғ каби белларини
(маҳкам) боғлаган (эди).
Ҳаммаси бошдан-оёқ зирех остида.
Гўё мавж остидаги дарёдек фарқ бўлган (эди).
Ҳаммалари бошларига темир қулоҳ қўйиб,
Бошида хубоб келтирган дарёдек эди.

Яшиннишон найзалар тилини узун қилиб, юз турли зарбаларни паҳлавонларнинг қулоғига етказди. Тошлардан (ҳам) ўтиб кетадиган ўқлар ўзининг тиниқ пармалари билан паҳлавонларнинг диллари жавҳарларини Бадахшон лаълига терарди. Шамширлар йигитларни бошларидан то белигача ёриб ўтарди. Довюрақларнинг руҳлари жонларининг тешиқларидан чиқиб, иккинчи бир оламга чопарди.

М а с н а в и й:

Қахрамонларнинг шавкат билан бақириси,
Жанг саҳросида кўзголиш пайдо қилди.
Қийкирик овозлари фалакка шу қадар
кўтарилдики,
Фаришталарнинг ҳуши бошларидан учди.
Урушда найзалар қахрамонларнинг
қулоқларига,
Юз таъна билан ажал хабарини етказдилар.
Паҳлавонларнинг миясини шамшир ёриб,
Бошидан белигача икки бўлакка бўлинган эди.
Зирехлар қондан қатра сочувчи бўлиб,
Ҳамма кўзлар маржон денгизи бўлган эди.
Паҳлавонларнинг камари ўлганларнинг қони
билан ҳўл бўлиб,
Ўзлари то камарларигача қонга беланган
эдилар.
Темир танлар ўз қонларидан лабо-лаб бўлиб,
Паҳлавонлар фано жомидан масту бехуд
бўлгандилар.

Уша куни фалак қахрамони қуёш жонни ёндирувчи тигини ўч олиш кинидан чиқарган вақтидан (яъни эрталабдан) то заррин қубба кўк фалакнинг истувосига етгунча (яъни туш пайтигача) уруш ва жанг оташи ниҳоятда алангалади. Ниҳоят, икки томон суворийлари ва қурашчилари таскин сувини фитна оловига сепдилар ҳамда паҳлавонларнинг ҳамласи шамоли билан кўтарилган бало ва ҳаяжон ғуборини бостирдилар. Тортишув гиламини йиғиб, бир-бирларидан ажралишдилар ва оёқларини уруш майдонидан тортиб, жангу жанжал баҳридан ўтдилар.

ДУШМАННИНГ ЖАНГ ВА ТОРТИШУВ ДАЪВОСИНИ ОШИРИШЛАРИ ҲАМДА ҚАТТИҚ ТАЛАБ ҚИЛИШЛАРИ; ОРУ НОМУСНИ СИНДИРИШ (ВА) ХУМОРЛИК КОСАЛАРИНИНГ КЕТМА-КЕТ КЎТАРИЛИШЛАРИ

Иккинчи куни олтин узангли қуёш шаҳсувори осмон қалъасини олиш қасдида зар безакли маҳчасини айланувчи фалак буржига кўтариб, аждарга ўхшаш арқонни кўк кунгираси ва Зуҳал айвони авжига ташлаганда, *Иккинчи кун бу фитна ахтарувчи фалак, Бутунлигича кинага айланиб қуёшни тўтиб берганда*, қалъа ичидан иккинчи бор жуда кўп халқ ва шукуҳли сипоҳ, ҳаммалари шижоат ўрмонининг шерлари, ботирлик денгизининг наҳанглари бўлиб, уруш майдонида бир-бирларидан ўзишиб, бу уруш дostonини Рустам (ва) Зол¹²³¹ қураши дostonидан (ҳам) ўтказишни ўйлаган бошдан-оёқ жавшанлар ва қулоҳлар остида яширинганлар чиқдилар.

М а с н а в и й:

Иккинчи марта халқ ичкаридан чиқди.
Қўрқмас паҳлавонлар ташқари чиқди.
Ҳаммалари тошни ёрувчи тигларни олиб,
Уруш азмида майдонга йўналдилар.

Нусрагли сипоҳ ўша (илгари) енгилган лашкарнинг келаётганидан хабар топиши билан, мард ва довюрак кишилардан бир гуруҳи уруш майдонига жазм қилиб, майдон томон ошиқдилар. Бу тўдадан паҳлавонлар буржининг юлдузи ҳамда шижоат сандигининг гавҳари Абдол Боқибий ва унинг биродари, фалак қуёшининг сарвари ҳамда ботирлик осмонининг қуёши Мухаммад Боқибий мардлик ва мардоналик отини

жойидан кўзгатдилар ва қуёш тусли зар ҳафтонларни кийиб осмон каби баланд ойна боғлаб, унга қараганда фалак кўзини қамаштирадиган олтин безакли худларни бошларига кийган ҳолда, яшиндек ярақловчи зумуррад нишонли тигларни байроқ қилиб, доларанг қалқонларни елкаларига қўйган ҳолда, душман билан олишишга киришдилар.

М а с н а в и й:

Уруш азмида (уларнинг) ҳар бири гунча каби (эди).

Иш учун этагини белига кистирган эди.
Зирехга яширинган ҳолда майдон томон йўналдиларки,

(Бу ҳол) сабза ичида оққан сувга ўхшарди.
Жанг қилиш учун ҳар бирининг қўлида тиг (бор эди).

Ажойиби шулки, қуёш хилолни ўрагандай эди.
У икки бахтиёр елкаларига қалқон (осиб),
Қуёшу ой сингари ойнабанддек эди.

У икки кинали (қахрамон), ёшлари кичик бўлишига қарамасдан фитначи душманга ташланиб, уруш оловини ёқдилар. Тиниқ тиг шуълалари ва ўт сочувчи найзаларнинг ярақлаши билан ханжар урувчи Баҳромларни фалак авжиганда айлангирдилар. Ниҳоят, душман Абдол Боқибий атрофига келиб, унинг отини яралади ва (унинг ўзини) ерга йикитди. Теварак-атрофдан (уни) ўраб олиб, ярадор қилдилар. Мухаммад Боқибий ҳарчанд паҳлавон отини баҳодирлик майдонида елдириб, биродари тепасига етиб боришга ҳаракат қилса ҳам, қалъа халқи бир-бирини орқасидан ёрдамга етиб келиб, ғалабалари ортиб бораётганлиги сабабли, бу мумкин бўлмади. Абдол Боқибийни асир қилиб ичкарига олиб кетдилар. Мухаммад Боқибий уларнинг орасидан ташқарига ошиқди. Дили ваҳм умиди билан тўлиб таслим бўлди. Бир неча кундан сўнг Абдол Боқибий соғайиб (қочиш) йўли ва тадбирини кўрди. (Бир куни) тунда девор тепасидан ошиб тушди ва хандақдан сузиб ўтди (ва) соғу саломат, иззат ҳамда тарбият ўрдасига етди.

Ўша кунларда Самарқанд томондан Жувонмардхон, замон талабига кўра, ўз ўғли Дўстим султонни аркони давлат ва аёнларидан Дўстмухаммад ўғлон, Абдуссамадбий ва унинг биродари Абдол Восеъ мирохўр, Қурбонали зардча¹²³² ва унинг биродари Мухаммадали зардча-

лар каби бир гуруҳ билан мазкур султоннинг (яъни Ибодулла султоннинг) нусратли даргоҳига етиб келиб, қўл ўпиш давлатини топди. Самарқанд пахлавонлари жанг майдонида ботирлик кўрсатганлари ва шижоат гўйини кураш човгонига отганлари сабабли иккинчи кун қуёш хусрави осмон қалъаси устига зар нақшли маҳчасини кўтариб, зарнишон тигининг зарбаси билан ҳабаш кўшини ва шом сипохини тор-мор келтирганда, (яъни) *Эрта тонгда юлдузлар сипоҳининг шоҳи Байроғини (осмон) қалъасига кўтарганда* Самарқанд сипоҳи кинали тигларини суғириб, олмос найзаларини кўтариб, уруш ва жанжал қурол-аслаҳаларини тайёр қилган ҳолда душманлар билан урушиш учун қўзғолдилар. Қалъа ичидан жуда кўп лашкар — ҳаммаси зўр, фил танли, бўри ҳамлали ва шердек ташланувчи бўлиб бошдан-оёқ зирех ва жавшанларга фарқ бўлган ҳолда — Чаҳортоқ дарвозасидан чиқдилар; қон тўқувчи шамшир ҳамда ўткир найзаларни елкаларига кўтардилар. Икки томон бир-бирларига яқинлашиши билан, дарҳол, қаҳру ғазаб билан бир-бирларига ташландилар. Шер ва қоплонлардек ҳусумат ва жанг касдида бир-бирлари билан аралашиб кетдилар. Ўша кун Самарқанд йигитлари ўша қон тўқувчи уруш майдонида кураш ва жанг тариқаларини ўз жойига қўйдилар. Қудрат жигарларида қувват номи қолгунча жанг водийсида собитқадам бўлдилар. Ниҳоят, иш мардлари ва найза урувчи қахрамонлар жуда ҳолдан кетиб, ҳусумат жиловини жанг майдонидан бурдилар ва ишни бир ёқлик қилмасдан, ўзларининг оромгоҳларига ошиқдилар. Аъло ҳазрат бу гуруҳдан ўша оғир ўринда довораклик кўрсатган бир тўдасини подшоҳона иноятлар билан сийлади ва ўз олдига чақириб мартабаларини энг юқорига кўтарди. Масалан, Самарқанд сипоҳидан Абдуссамадбийни ўз раъийятига олиб, ўзига ҳамроҳ қилди ва бошқа амирлар қаторидан жой бериб, давлат соясини унинг бошига туширди.

Шу вақтда Хоразм тарафидан Хожимхоннинг ўғли Суюнчмухаммад султон (ҳам) зафарнишон сипоҳга мадад бериш учун келиб ул ҳазратнинг қўлларини ўпиш саодатига эришди. Аъло ҳазрат унинг борасида (ҳам) чексиз иноятлар кўрсатиб, тоза кароматлар изҳор қилди. Хоразм султони урушни назарига илмай, жанг ва кураш майдонида пахлавонлик байроғини кўтаришни ихтиёр қилди, ботирлик водийсига қадам қўйиб, баҳодирлик йўлини (хоқонга) аён

қилмоқчи бўлди. Шунинг учун иккинчи кун жуда кўп халқ, ҳаммаси арслон ва ғазабли шердек, Хиндувон қалъаси ичидан уруш қилиш учун чиққанларида Хоразм лашкари дилини жангга қўйиб, уруш асбобларини тайёрлаган ҳолда, душман томон юзландилар. Икки томон бир-бирлари билан учрашгач, ҳар иккала гуруҳ пахлавонлари кина отини жойидан қўзғотиб, шижоат билагини кўтарган ҳолда уруш йўлига қадам қўйдилар ва бир-бирларига ташландилар. Ҳар иккала тарафдан шижоат ўрмонининг шерлари ва ботирлик денгизининг наҳанглари пахлавонлик одати ҳамда баҳодирлик йўлини ўз ўрнига қўйдилар. Ажалнинг хабарини (эса) илон танли найза тили билан бир-бирларининг қулоқларига етказдилар. Уруш йўлини ва орномусни сақлаш мақсадида собит қадам бўлдилар. Бу тўданинг Урганч пахлавонларидан бири, нақд жонни йўқ деб гумон қилиб, душманлар урушини ҳеч писанд қилмаган ҳолда, кийимлари остига чўмоқни яшириб, душман томон от чоптирди (ва) ҳар бир ҳамласида бир курашувчини оти устидан ерга қулатди. Баъзиларини (эса) чўмоқ зарбаси билан бош ва юзини ярадиладар. Охирида икки томон пахлавонлари бир-бирларидан ажралиб, ўзларининг (аввал) турган жойларига қайтдилар.

**ЗАФАР ТУҒЛИ ХОҚОН(НИНГ) АМИР ҚУЛБОБОНИ
МИЛКАТ ОҒА¹²³ ИМОРАТИНИ БОСИБ ОЛИШ УЧУН
ЮБОРИШИ**

Юлдуз мавкабли аскарлар теварак-атрофдан қутли остонага ва кундан-қунга кучайиб бораётган давлат эшигига ошиқиб, Искандар табиатли шаҳриёрнинг узангисини ўпиш билан камолот топиб ва бахтиёр бўлгач, ул ҳазрат ҳар кишининг ўз кадру мартабасига муносиб (келадиган қилиб) кўнгиллларини олди ва (уларга) маълум ўрин тайин қилди. Улуғ мартабали, ҳашамат насабли жаноб, давлатнинг рўкни ва салтанатнинг суюнчиги Қулбобо кўқалтошни чақириб деди: «Хотирга шу нарса келдики, Милкат оға мадрасаси биносини қўлимизга олмагунимизча, (қалъа) ичидаги халқ танг бўлмайди. Энди муносиби шўлки, мазкур иморатни қўлга кириштишга отланинг ва қандай йўл билан бўлмасин уни эгалланг». Буйруққа бўйсуниб юзасидан тадбирли амир Қулбобо кўқалтош аср намози вақтида, ўнг ва сўл эшик оқоларига бош бўлиб,

колган юлдуз сонли сипоҳ билан қалъанинг кун чиқиш томонидаги Милкат (оға) иморатини фатҳ қилиш учун юзланди. Мовий тусли фалак хусрави оёғини кўк йўрға устига қўйиб, заррин тигини кўтарганда ва олтин найзасини елкасига қўйиб, фирузаранг осмон қалъасини очганда, яъни шом намози вақтида *Намозшомда бу яхши чехралли шох Ҳаммаси кина (билан тўлиб), меҳрдан ўтди, Зарнишон тигини жангга келтириб, Охири осмон қўрғонини очди*, кинали сипоҳ ва бахтиёр лашкар тўхтовсиз мадрасани олиб, бу мустаҳкам ўринда манзил қилдилар.

Қалъа халқи бу воқеадан хабардор бўлгач, жанг кийимларини ва уруш, санчиш хилъатларини кийиб, тўла тайёргарлик билан, бахти юрмаган душманлар Хожа Уккоша дарвозаси¹²³⁴дан чиқдилар ва жанг ҳамда уруш қасдида юзландилар. У вақтда амирлик насабли жаноб Қулбобо кўкалтош, унинг кадри (яна ҳам) ортсин, эҳтиётликка риоя қилиб: «У иморатнинг теварак-атрофига қўчабандлар қилинсин», деб буюрган эди. (Шунинг учун) душман уруш қилиш учун олдинга кела олмади. Ўша кечаси то тонг отгунча икки тараф паҳлавонлари то эртаси кунигача қўриқлаб турдилар. Эҳтиётлик юзасидан (бир-бирини) қузатиб туриш ва (бир-биридан) хабардор бўлишни қўлдан бермадилар. Эрта тонгда тўртинчи осмон шаҳриёри¹²³⁵ бу кўк гумбаз қўрғонига заррин танобини ташлаб, мустаҳкам осмон қўрғонини қўлга олиш билан бирга хабаш қўшинини ва қоронғу кеча сипоҳини енгганда Маснавий: *Рум шаҳаншоҳи лашкар тортиб, Машириқ сипоҳи байроқни кўтарганда, Тонг бошланганида чанг Зухалга кўтарилиб, Суворийлар гардидан фалак яширилади. Карнайнинг бўқириши ва най овозидан, Тоғ ҳаракатга келиб, жойидан қўзғолди*. (Қалъа) ичидаги халқдан фалак савлатли сипоҳ ва юлдуз сонли лашкар, қуролланган ҳамда мукамал бўлган ҳолда, чиқдилар. Зафарасар лашкар ҳам душманчилик (қўйини) созлаб, урушни бошлаб юборди. Жанг йўли ва ору номус шевасини илгари сурдилар. Нур берувчи қуёш чашмаси йўрға отларнинг туёғларидан кўтарилган чангдан бўлғониб, ёруғ юлдузларнинг қўзлари тиф ва найзаларнинг яраклашидан ва ўқларнинг шуъласидан хиралашди. Найзанинг тили ажалнинг хабарини паҳлавонларнинг жон қулоқларига етказиб, ўлим таъсирли ўқ ёш ва қари дилларни ўқ пармаси билан Бадахшон лаъли каби тешди.

Довюракларнинг қайнашидан ўша атрофда Саломатлик учун ўтиш йўли танг бўлди. Гул юзли йигитларнинг қонидан Ер бошдан-оёқ лозазор бўлди. Пўлат қулоҳли довюраклар қулоғига, Найзанинг тили ўлим хабарини айтди.

Ўша кунни жаҳонни ёритувчи қуёш тулуғ қилган эрта тонгдан то кун ботгунга қадар ҳар икки томондан Рустам асарли довюррак паҳлавонлар кетма-кет бир-бирларига ҳамла қилиб турдилар. Қалъа аҳли зафарогоҳ сипоҳни у иморатдан қувиб чиқаришга харчанд урунсалар ҳам бунни урдасидан чиқа олмадилар. Охири, тамом ноумид бўлиб уруш ва қурашдан чекинган ҳолда, орқага қайтдилар.

Аъло ҳазрат шижоатли жаноб амир Қулбобонинг тўла қахрамонлигига жуда кўп таҳсин ўқиб, у жойни сақлаш ишини ёзишни аёнлардан бирига буюрди.

МАРДОНА СИПОҲНИНГ ХУЖУМ ҚИЛИШИ ВА КАБУТАРХОНА БУРЖИ¹²³⁶НИНГ ҚЎЛГА КИРИТИЛИШИ

Нусратли сипоҳ (қалъа) ичидаги кишиларни енгиб, у мустаҳкам жой ва метиндек иморатни босиб олиб хотиржам бўлгач, бошқа зафар асар лашкар ҳам бор ғайратлари ва ғоятда ҳамиятлари юзасидан ул ҳазратдан сахий Тангрининг инояти ва қўллар эгаси хусравнинг (яъни Абдуллахоннинг) қувватлаши билан ҳар тарафдан қалъага ҳужум қилишни ва бир мард қурашчи ҳамда зўр билакли кишининг қудрати билан мурчалга муносиб бир жойни қўлга олишни талаб қилдилар. Хусусан, амирзода Шохмуҳаммад мирзо баходир аъло ҳазратга бу масала юзасидан қўйидаги маслаҳатни берди: «Чахортон дарвозасининг қаршисида бўлган Кабутархона буржини қўлга олиб, қалъа халқини сиқиб қўйиш учун ўша ерда турсак, чунки у ер шундай жойки, қалъа аҳли ҳамиша тўфанг отувчи ва кинали нафт отувчиларни ўша ердан олардилар. Қалъа аҳли хотиржам ичкаридан чиқиб, уларнинг посбонлиги орқасида хандақдан сув олиб ичкарига кириб кетардилар». Иккинчи кунни шавкатли сипоҳдан мамлакатнинг таянчи, Низомиддин Қулбобо кўкалтош, Шохмуҳаммад мирзо, Иким чухра оқоси, Назар чухра оқоси ва Дўстим баковул тўхтовсиз, ғоятда хашамат

ва дабдабали бир жамият билан ўша буржни босиб олиш учун юзланиб, ултуғлик оёғини Зухалнинг бошига қўйган ҳолда (ўша ерни) олишга киришдилар. Ҳар иккала томондан фитна изловчи паҳлавонлар юзма-юз келиб, кўп можаро ҳамда чексиз тиришишлардан сўнг бахтиёр аскар қалъа аҳлини енгиб, фалак мисол ул манзилни босиб олди. Шу куни Шохмуҳаммад мирзо зўр қахрамонлик кўрсатди. Ўша буржни у қўлга киритди деб айтиш мумкин. Ўша жойни қўлга олиб бўлгач, ул ҳазрат мирзо Шохмуҳаммадни у ерни сақлашга тайин қилди.

ЎША БАХТИЁР КўРИНИШЛИ ҚАЛЪАДАН ШАЙТОНАСАР ДУШМАНЛАРНИНГ ИККИНЧИ МАРТА ЧИҚИШЛАРИ

Юлдузлар сипоҳининг султони ой мавқабларига ҳамла қилиб, уни мағлуб қилганда ҳамда унинг жаҳонни кесадиган тиглари нурлари кўк қалъасининг бурж ва деворларига ташлаганда, яъни тонг энди отиб қуёш чиқа бошлаганда Динмуҳаммадхоннинг аркони давлатларидан ва мамлакат аёнларидан Наврўзбий қушчи, Дўстимбий дўрмон ва Абдуллатиф садр каби бир тўдаси, бошқа паҳлавонлари ва қолган жангчилар билан, Хиндувон қалъасидан чиқиб, мирзо Шохмуҳаммад қўлидан ул буржни (яъни Кабутархона буржини) тортиб олиш учун юзландилар. Душманнинг (қалъадан) чиққанлиги хабари зафар туғли сипоҳнинг қўлоғига етгач, бўри ҳамлалари, наҳанг монанд, шер савлатли ва қоплондек жанг қилувчи амирзода Булуж мирзо қушчи, ўша вақтларда қўрғон ичидан чиққан Иброҳим ёбу¹²³⁷ ва унинг отаси Аҳмад Қосим жибачи¹²³⁸ ҳамда бошқа шу каби довюрак ва найза урувчи йигитлардан бир гуруҳи билан низо отини жойидан қўзғотди. (Улар) ишларини тартибга солиб ҳамда уруш ва жанжал асбобларини ҳозирлаб, тилларини узун қилган олмос сингари тиглар билан паҳлавонларни сўкардилар. Тез ёниб кетувчи ва ўжар оташнинг ялғуғи каби шуълалари найзалари билан майдонга юзланиб душман билан олишдилар.

М а с н а в и й:

Суворийлар ҳар томондан бир-бирларига от
чоштириб,
Баланд найзаларни кўтардилар.
Ҳаммаси Баҳмон одагли, Рустам шуқуҳли
(бўлиб),

Тоғ каби камарларидан тиг кўрсатдилар.
Ҳаммалари бошларини зирёх ёқасидан

чиқариб,
(Гўё) гирдобдан бош кўтарган наҳанглар
эдилар.

Паҳлавонларнинг бошларида сув(га ўхшаш
тиник) ўткир қилич бўлиб,
Қандай (сер) сув эдики, учқунидан қатра
тўқарди

Табарзиннинг ҳар бурчаги қонга тўлиб,
Лолақизғалдоқ баргидек жигаррангли бўлган
(эди).

Паҳлавонлар зирехга тиг ва ханжар
урганларида,
Зирех кўзидан фитна бошларга урилар (эди).

Қахрамонлар тантанасининг садоси ва суворийлар ҳамда жангчиларнинг овози осмон тоқига чирмашди; отларнинг кишнаши ҳамда йўрғаларнинг хуруши Зухал айвонига етди. Ҳар икки томондан кинали, найза урувчи ва ханжардор қахрамонлар мудофаа қилиш ва (бир-бирларини) дафъ этиш учун олдинга чиқиб жанг оловини ҳамда уруш ва жанжал гулханини шу қадар алангалатдиларки, ўша замонда қонхўр Миррихнинг дили ўч олиш майдонида ўлганлар учун қуйди. Серсув офтобнинг чашмаси шамолдек елувчи отларнинг губоридан булғанди: собит ва сайёра юлдузларнинг нурли кўзлари ўт сочувчи тигларнинг ярақлашидан ва яшиннишон найзаларнинг чақнашидан хиралашди.

Ш е ъ р:

Паҳлавонларнинг фиғон ва бақирешлари
фалакка шу қадар кўтарилдики,
Фаришталарнинг қўлоғини қар қилди.
Уруш ва жанжал олови шу қадар

алангаладики,
Миррихнинг дили унинг шуъласидан қуйди.

Душманлардан катта бир тўда бор куч ва қувватлари билан тиришиб ўша жойни ўзларига қаратишга урунишларига қарамасдан, Шохмуҳаммад мирзо кураш майдонининг бошқа жангчилари билан олдинга ўтиб, ҳар қанча мардлик ва мардоналик бўлса ўз ўрнига қуйди. Душман лашкарини қон тўқувчи найза ва ўткир тиглар билан ярадор қилиб, узокқа улоқтириб ташладилар. (Шундай қилиб,) улардан хотирларини жам қилдилар. Хусумат, жанг қилиш ва урушқоқлик кассаси (уни) замон сахи-

фаларида сақланиб қоладиган Муҳаммадқули девона қалъа аҳли чекинса ҳам журъат этагини белига маҳкам қистириб, елкасига ранг-баранг қалқонларни осган ҳолда қайтиб, зафарогоҳ сипоҳ томон йўналди. Ўша кина ахтарувчи тўддан (яъни Абдуллахон лашкаридан) Иброҳим ёбу отдан тушиб, пиёда бўлган ҳолда, унга юзма-юз бўлди. У икки қаттиқ жанг қилувчи қаҳрамон шер ва қоплондек олишдилар. Зумуррад тусли тигларни бир-бирларининг бош ҳамда юзларига уруб, хўп паҳлавонлик кўрсатдилар. Жуда кўп можаро ва зарбалардан сўнг, Иброҳим мирзо, ярадор бўлганлигига қарамасдан, эгилиб кетган тиг билан уни уруб йикитди. Қолган нусратли сипоҳ (унга) ҳужум қилиб уни оғир бандга солдилар. Тамом ғалабага эришган ҳолда (Муҳаммадқули) девонани фалакқадар остонага келтирдилар. Ул ҳазрат мирзо Шохмуҳаммад ва қолган паҳлавонларнинг тўла шижоат ҳамда мардоналиклари учун кўп таҳсинлар ўқиди ва подшоҳона инъомлар (берди) ҳамда улар борасида хусравона кароматлар кўрсатди.

ФАЛАК МАРТАБАЛИ СИПОҲНИНГ ХОЖА УҚКОША ДАРВОЗАСИНИ БОСИБ ОЛИШИ

(Юқоридаги) воқеа рўй бергач, ўнг эшик околари ул ҳазратдан Хожа Уқкоша дарвозасига юзланишга рухсат беришни талаб қилдилар. Қалъа аҳли ниҳоятда оғир аҳволда қолганликлари сабабли, ташқарига чиқа олмадилар ва паршонликдан (уларни) Тангри сақлаган бу тўда илгари юриб уни (қалъани) забт қилдилар. У ерни мурчал қилиб, ҳамма ерда яхши паҳлавонлик билан ном чиқардилар.

УШТУРХОР ДАРВОЗАСИНИНГ УРУШИБ ОЛИНИШИ

Бу ғалабадан сўнг Шохмуҳаммад мирзо иккинчи марта қаҳрамонлик йўлини ҳамда мардлик одатини тутиб, ханжар урувчи суворийлардан бир тўдаси билан Уштурхор дарвозасини босиб олиш пайнга тушди. Ўша куни, Тангрининг инояти ва соҳибқирон давлатининг кучи билан, уни ўз қўлларига киритдилар. Бу дарвозани босиб олиш ҳам амалга ошгач, аъло ҳазрат Иқим чухра оқоси ва Назар чухра оқосини Кабутархона буржининг қўриқловчиси ва побони қилиб тайинлади. Шохмуҳаммад мирзога

мазкур дарвозани (Уштурхор дарвозасини) мурчал сифатида тайин қилиб, иноят соясини унинг бошига солди. Барча иззат ва ҳашаматли султонлар ҳамда юқори мансабли ва дабдабали амирлар минг-минглаб ва тўда-тўда бўлиб, ўша балеанд қалъа деворларини таксимлаб, худди доирадек унинг атрофини ўраб олдиларки, бу гўё ой қўрғонлагандек бўлди. Буйрукка биноан, олий мурчаллар ҳамда юқори сарқублар қилдилар. Хунар устаси устод Рухий тош зарби билан қалъа деворини арининг уясидек ғалвирак қилиб, ер жуда майда-майда бўлақларга айлантирилди (ва унинг) сири зоҳир бўлди. Шаҳарнинг ўнг ва сўлидан ёмғир томчиларидек тинмай ёғиб турган нафтнинг оловларидан дўзахнинг қаъри пайдо бўлди. Тўфанг захми ва замбараклар ўқи билан ичкаридаги халқнинг (ахволини) шу қадар танг қилдиларки, ҳеч бир кишининг бурж ва деворлардан бошини чиқаришга мажоли йўқ эди. «Ҳеч қандай ичимлик турлари ҳамда таом хиллари ҳеч ким томонидан ичкарига олиб кирилмасин, акс ҳолда жазога тортилади», деган олий фармон бўлди. Бу воқеаларнинг содир бўлганлиги сабабли, қалъа аҳли ниҳоятда қийин аҳволда қолдилар. Кундан-кунга қаҳатчилик ва нархлар ошиб кетди. Ҳар лаҳза ҳамда ҳар соат очлик ва йўқлик ортди; очлик тутуни хослар ва авом, зодагонлар ва пастки табақа ичидан кўтарилиб, бой ва камбағал ҳамда соғу бетоб беморга айланди. Қаҳатчиликнинг кучлилигидан халқ (осмон) хирмонидаги кўринган юлдузларни дон деб кўрардилар, аммо кўли унга етмасди. Кўк гумбазидаги Хулкарни бошоқ деб гумон қилардилар, лекин ундан ея олмасдилар. Бу қадар очлик ҳаммани жонидан тўйдирди, аммо бундай тўйдирish очликни йўқота олмас эди. Барчанинг кўрагида нонсиз юк бор эди, бироқ бу юкдан хурсандчилик юз кўрсатмасди.

М а с н а в и й:

Улар учун иш шу қадар оғир бўлдики,
Одамгарчилик уларга бўри бўлиб, одам (эса)
емиш бўлди.

Ҳожатманд киши учун нон
Юқори осмондаги қуёш кулчаси бўлди.
Йўл устидаги ғариб киши учун
Кечқурунги овқати ой косасидан бўлди.
На дилнинг нондан оз бўлса ҳам мақсади

конди,

(Ва) на қорин бу овқатдан ором олди.

Нихоят, (ахвол) шу даражага етдики, кўча ва бозорларда очликдан халок бўлганларнинг сони кўплигидан ўтишга йўл қолмади. Уларни ювиб кафанлаш ҳеч кимнинг парвосига келмас эди. Шу сабабли, бечора халқ девор тепасидан ўзини жарликка ташлади. Тирик қолганлари (ўзини) хандакқа уриб, сувдан жонларини саломат сақлаган ҳолда, дарвозага бордилар. Неча марта дарвозаларни очиб, ғариб, заиф, фақир ва мискинлардан кўпчилигини шаҳардан чиқариб юбордилар. Ўша ерда бўлиб, бўлган воқеаларни ўз кўзлари билан кўрган одил кишилардан қуйидагиларни эшитдим: ўша онда кишиларни чиқаришни хоҳлаганларида, ниҳоятда кўпчилигидан бир-бирларининг устига йиқилиб, мингдан ортқ киши оёқ остида қолиб ўлган. Қалъа аҳли ниҳоятда қийналиб, қутулиш қийин бўлган бир ҳолга тушиб қолган халқ кунгира тепасига чиқиб фарёд солган ва фатҳ юз кўрсатишга яқин қолган бир вақтда, тўсатдан, Бадахшон лашкари ва (Хисори) Шодмон қалъасининг сипоҳи Динмуҳаммад султонга мадад бериш ва уни ғамдан қутқариш учун келаётганлиги хабари етди ва яқинлашиб қолган воқеа (яна) узоқлашди.

БАДАХШОН ВОЛИЙСИ ВА (ХИСОРИ) ШОДМОН ҚАЛЪАСИ ҲОКИМИНИНГ ДИНМУҲАММАД СУЛТОНГА МАДАД БЕРИШ МАҚСАДИДА ҚИЛГАН ХУЖУМИ

Бу воқеанинг баёни қуйидагича: Динмуҳаммад султон ўзини бу янглиф (оғир) ҳодисадан қутқариш учун ҳар доим (Тошкент ва Туркистон ҳокими) Бобо султон, Бадахшон волийси шох Сулаймон ва (Хисори) Шодмон қалъасининг ҳокими Хошим султонга киши юборар эди ва улардан ёрдам сўрарди. Шох Сулаймон ва Хошим султон эҳтиётликка риоя қилмай ва андишаликнинг охирини ўйламасдан, унинг (Динмуҳаммаднинг) хоҳишига қараб катта жамият ҳамда поёнсиз киши билан ул ҳазрат (Абдуллаҳон) томон юзландилар ва Хулм¹²³⁹ деган (жой)га етиб, шу ерда тўхтадилар. Бошларида фитнаю фасод, ўжарлик ва бўйинтовловчилик бўлган шижоатли қон сўрувчилар ҳамда ботир озорлилардан бир тўдаси айғокчилар сифатида таъминланиб, теварак-атрофни талаш учун юборилди. Бу гуруҳ Балх вилоятига тобеъ бўлган Сиёхгирд¹²⁴⁰ деган жойгача келиб, талон-торож йўлига оёқ қўйдилар. У ерда бор бўлган барча

қора молни олиб қайтиб кетдилар. Бу воқеанинг содир бўлганлиги хабари қуёш тоелели ҳоконнинг шарофатли қулоқларига етиши билан, аркон давлат ҳамда ҳазратнинг аъёнларини чақириб бу ҳодисани дафъ қилиш ҳақида маслаҳат қилди. Баъзилар «биродарлардан бир нечасини бир тўда амирлар билан қалъа атрофига қўйиб, (хоннинг) ўзлари душманларни дафъ қилиш учун юзлансалар яхши бўлар эди», дедилар. Амирлардан яна баъзилари тилларини (ул) ҳазратнинг мадҳлари билан очиб дедилар:

«Оламнинг қахрамони, одамизод тоифасининг қуллар эгаси бўлган Искандар ҳашаматли шахриёр кадр ва улғворлик йўрғасини Зухалнинг чўққисига қўйганда, ул ҳазрат давлатининг овозаси ер юзидаги дарвишларга ҳамда осмондаги дарвишлар ҳужрасига етганда Байт: *Сенинг овозанг хабарчиси оламни кезганда, Ваҳми ҳамроҳликка қабул қилмайди.* Хар бир тубан ишларда (ул ҳазратнинг) жаҳоннинг очувчилик жилловини ўша рости ёлғонларга буришнинг ҳожати йўқдир, балки бундай муҳим аҳамиятли ишларни ва мушкул ҳолларни дафъ қилишни бу боргоҳга ва даргоҳнинг ўрдасига киришга (мўяссар) бўлган кичик бандаларга ҳавола қилиб, бўйруқ берсалар кифоядир. Эътиборга сазовор, нуфузли фармонингизни ишга солишингиз керакки, (бунга асосан) улар қудратли давлатнинг шуқуҳи ва гуллаётган замоннинг баракоти билан давлат душманларини тубтомири билан йўқотиш ҳамда мулк ва миллат душманларини кириб ташлаш учун шундай ҳаракат қилсинларки, унинг асари ойу қуёш пешонасида (узоқ вақтлар) давом этиб, жилва қилсин ҳамда унинг яхши бандалиги зикри ер юзида, то олам тургунча (мангу) қолсин». Бу ариза шу ўринда қабул қилиниб, олий фармон бўлди: «Иким чўхра оқоси, ҳар бири шижоат борасида ва ботирлик йўлида замоннинг пешқадами ҳамда асрнинг яғонаси бўлган ўнг чўхралари билан, бу муҳим (ишни) дафъ қилишга отлансинлар». Ушбу фармонга итоат қилиш юзасидан, амир Иким уруш аслаҳалари ва жанг қуролларини тайёрлади ҳамда уч юз ханжардор суворийлар ва найза урувчи жангчилар билан у ёвуз гуруҳни томири билан юлиб ташлаш учун жўнади. Иттифоқо, душман нусратли сипоҳнинг келаётганидан хабар топиб саросимага тушиб, мажбурий равишда Сиёхгарддан тўплаган сигир ва қўйларини ташлаб, қочиш водийсига ошиқди. (Иким) чўхра оқоси Сиёхгардга етгач,

душманнинг қочганини англади, Тангрининг инояти ёрдамига суяниб ва соҳибқирон давлати кучига таяниб, ёмон юлдузли ул гурухнинг орқасидан қувди. Тонг отиш олдида у қахрамон гурух ва кинавор тоифага етиб, улардан кўпининг вужуди рақамини яшаш саҳифасидан ўткир ханжар ёрдами билан ўчириб ташлади. Бу воқеанинг қисқача баёни қуйидагича: зафаршиор сипоҳ ва кинали лашкар ўша вақти паришон жамоа билан учрашганда, у гурух Аму дарёси бўйида ғафлат уйқусида, истироҳат ёстуғида ором олмақда эдилар. Фалак қудратли аскарнинг етиб келганлиги хабарини билгач, саросима ва изтиробда уйқудан турдилар ва бўғизланган молдек ҳаракат қилиб, (хон сипоҳининг) қаршисида қуролландилар. Иқимбий тўхтовсиз фитна отини жойидан қўзғотди ва сурон кўтариб уларга ташланди.

(Б а й т.)

Хар тарафдан суворийлар дабдаба билан Бир-бирларига шамшир солдилар.

Иқболли лашкарнинг ботирлиги, мардоналиги ва шижоатидан душманларнинг жасоратлари сувга (ғарк) бўлиб, ғоятда (зўр) хавф, даҳшат ва ваҳимадан диллари ҳаяжон ва изтиробга тушди. Гарчи мардоналик одатини тутиб, хусумат ва фитначилик йўлини тутган ҳолда жанг ва уруш майдонида сабот билан турсалар ҳам, у бахти қайтганларда, кўпининг бошида такаббурлик шамоли эсанлиги сабабли, оёқдан йиқилдилар ва бошларини хокисорлик тупроғига қўйдилар. Ниҳоят, қўрқинчдан аскарнинг кўпи юзини чекиниш водийсига ўгириб, қочиб отини жойидан қўзғотдилар ва қоча бошладилар ҳамда ҳудди алифбодек бир-бирларининг устига тушдилар. Баъзилар ёниб оловдаги тигдек бўлдилар, баъзилар ўзларини дарёга ташлаб фано гирдобига ғарк бўлдилар.

М а с н а в и й:

Ҳаммалари урушган, ҳаммалари жанжал пахлавлонлари.

Ҳаммаси обу оташга шўнғиган (эдилар).

(Ҳаммаси) фитна билан тўла, ғазабли довиюраклар,

Кина қасдида кўзларини йўлга тиккан (эди)лар.

Юлдуз шуқуҳли у гурух, чарчаган ҳолда,

аста-секин юриб ўз ўрдаларига қўшилдилар. Уруш ва кураш қурол-аслаҳаларининг кўплигига суянган ҳамда ўзларини уруш майдонининг марди ва кураш саҳнининг яғонаси деб ҳаёл қилган душманларни ҳаддан ташқари кўрқув, даҳшат ҳамда ваҳима босди. Натижада, у бахтсиз тўда енгилиши биланок, қўлларини такаббурлик ва менсимаслик ўрнидан қочиш ва чекиниш этагига илдилар ва хайрат саҳросида ҳамда даҳшат (ва) саргардонлик водийсида қочувчилар йўлининг бахтсизлик тупроғини вақт бошига сочди(лар). Енгилган ва бахтсиз душман азимат юзини қочиш томон қўйгач, нусратли сипоҳ ҳам сабо шамоли каби душман кетидан бордилар ва улардан кўпини раҳмсиз тиф билан (уриб) йиқитдилар. Катта бир тўдани асир олиб, халифат ўринли остонага келтирдилар. Аъло ҳазрат марҳамат юзасидан асирларга либос бериб, қайтариб юборди. Жанг майдонида ору номусга риоя қилганлигини кўрсатган шижоат эғаси Иқим чухра оқосига ғоятда меҳрибончилик (қилиб) махсус чопон ва олтин билан ишланган камар берди, тўла иноят юзасидан (уни) юқори мартабага кўтарди.

Бадахшон ҳамда (Ҳисори) Шодмон қалъасининг лашқари саросима ва саргардонликда қочётган бир вақтда Абулхайр султон соҳибқирон сипоҳига ёрдам бериш мақсадида Самарқанд томонидан келди ҳамда ул ҳазратнинг каромати шарофати билан ҳурмат топди. Унинг кишилари фитнаю фасод ва исён йўлини илгари сурганлари сабабли ҳукмронлик қадамини зўронлик йўлига қўйиб, Балхнинг атрофидаги баъзи ерларни талон-торож қилдилар. (Уларнинг) бу номуносиб ишлари ва кераксиз қилиқларига қарамасдан, ул ҳазрат Абулхайр султон борасида шоҳона иноятлар кўрсатиб, хусравона ҳадялар берди ва қайтишга руҳсат бериб, Самарқанд томон юборди.

ПИЁДА (АСКАР)ЛАРНИНГ ХИНДУВОН ҚАЛЪАСИДАН ЧИКИБ, (НАЗАР) ЧУХРА ОҚОСИНИНГ ҚЎЛИГА ТУШИШИ

Бадахшон волийси шоҳ Сулаймон ва Хошим султон қалъали бошқа (киши)лар билан от чошиб, хусумат ва фитначилик йўлидан ўтиб, қочиб водийсига кетганларидан сўнг, нусратпахоҳ сипоҳ бир неча марта фалак қадарли даргоҳга келиб, одоб тиззасини итоат ерига қўйган ҳолда қалъа ва кўрғоннинг теварак-атрофидан

бирданига ҳамла қилиш ҳамда бурж ва девор этакларида жанг қилиб, кунгира тепасига чиқиш учун рухсат сўрадилар. Ул ҳазрат табиатига сингиб кетган ниҳоятда меҳрибончилиги тўла мурувват ва марҳаматлари юзасидан бунга розилик бермади ва ҳар сафарги чидам ва шохона вазминлик билан уларни тўхтагди (ва) фасохат тилини сўзга очиб (бундай) деди: «Шояд, ғафлат майидан маст бўлганлар ўзига келсалар ва кечирим ҳамда узр (сўраб) келсалару ўз хоҳишлари билан шаҳарни даргоҳ бандаларига топширсалар. Ҳозирги пайтда қамалнинг узокқа чўзилиб, қалъани олиш кейинга сурилганлиги ожизлик ёки етишмовчиликдан эмас, балки раъийятнинг хотиржам бўлиши ҳамда ҳар икки мамлакатнинг бир маслахатга келишмаганидандир. Агар, мабодо, зўрлик билан тож олинса, «албатта, подшоҳлар бир қишлоққа кирсалар, уни хароб қиладилар ва унинг аҳолиси, азизларини хор қиладилар»¹²⁴¹ оятининг мазмунига мувофиқ вилоят тамом хароб бўлади. Нусратли сипоҳнинг зиёнидан халққа зарар етади». Аммо қалъа аҳли Бадахшон лашкари ва қалъалилар келганлиги сабабли янги қувват олиб, жасоратли бўлдилар. (Улар) хорлик тупроғини давлат бошига сочиб, душманлик қилишга мажбур эдилар. Ахён-ахёнда бурж ва деворлар тепасига чиқиб, зафаршиор сипоҳнинг тепасидан ёмғир томчиларидек кўп тош ёғдирдилар. Нусратасар шаҳриёрнинг лашкари, ўқларнинг тиллари билан «мустаҳкам буржларнинг устида бўлсангиз ҳам (барибир) сизларни ўлим кутади»¹²⁴², мазмунини душманлар(нинг) қулоқларига етказдилар. Ахён-ахёнда қалъа ичидан пиёда ва отлик аскарлар чиқиб, фитна кўтардилар. Нусратли паҳлавонлар ҳам шижоат сари қадам қўйиб, душманни дафъ қилишга киришдилар. Қалъа аҳлининг қийинчилиги ниҳоясига етиб, ахволи хаддан ташқари оғирлашгач, рабиъ ул-аввал ойининг йигирмасида панжшанба куни¹²⁴³ эрталаб кўёш жамшиди йўрғасини жавлон урдириб, занги сипоҳининг устидан ғалаба қилиб, юлдузлар мавкабини тарқатиб юборганда, Назм: *Эрталаб фалак тахтли шох кина қасдида, Жаҳонни ёндирувчи кўёш тигини чиқарди* қалъа ичидан найза урувчи паҳлавон ва ханжардор жангчилардан уч юз киши қуролланган ҳолда пиёда бўлиб Чаҳортоқ дарвозасини очдилар ва қўйлардан бир қисмини олиб келиш мақсадида ташқари чиқиб, талон-торож во-

дийсига тушдилар. Кина найзаларини кўтариб, фитнали тигларини елкаларига қўйган ҳолда, юлдуз қадарли сипоҳнинг ҳамласини назарга илмасдан, айёрлик, ўғрилик ва алдамчилик пайига тушдилар. Фалак ҳаракатли аскарлар бундан хабардор бўлгач, бу тўдадан марду мардоналик, ақлу идрокда замонасининг ягонаси бўлган Назар чухра оқоси эҳтиётлик зирехини кийиб, кучли билакларини шимариб, йўрға отини жанг қилиш учун кўзготган ҳолда душман билан олишишга юзланди. Душманлар қўйларни ўғирлаб, ичкарига олиб кирмасларидан илгари зафарогоҳ сипоҳ уларга етди ва бир-бирларига ташландилар ҳамда бир-бирларига тиг урдилар.

М а с н а в и й:

Ўқлар ёмғири ва тиг сувининг ўткирлигидан,
Лой бинолари раҳимсиз равишда, илма-тешик
бўлди.

Чек солувчи яроклаган шамширдан
Ҳар томонда чақ-чук (овози) кўтарилди.
Ҳар томонда камон дарғаси овозидан
Осмондан калхатлар қоча бошлади.

У куннинг даҳшатли ва у жигарни ёндирувчи воқеанинг оғирлиги шу даражада эдики, паҳлавонлар тигининг ваҳимасидан офтоб бошини буркаб олди. Осмон ўша маъраканинг хайрати ҳамда у жангнинг савлатидан саросима ва саргардон бўлди. Уруш олови ва кураш учқуни алангланиб, жуда кучли ловуллади, тиник тиглар ва ўт сочувчи найза зарбининг овози ҳамда тешиб ўтувчи ўқларнинг садоси фалак авжидан (ҳам) ошди. Ниҳоят, тоғ гавдали, фил танли суворийлар ва саф ёрувчи паҳлавонлар теварак-атрофдан ҳамла қилиб, яшиндек ҳаракат қилувчи тигнинг мусқали¹²⁴⁴ билан у ёмон табиатли гуруҳнинг зулм ва бедодлик зангини замон саҳифасидан ўчирдилар. Нусрат тонги «сенга Тангри ёрдам беради»¹²⁴⁵ авжидан кўтарилиб, душман давлатининг офтоби давлат ва иқбол осмонининг ўртасидан бахтсизлик ва йўқ бўлиш даражасига етди. Ўша куни орқага кетган гуруҳ уруш майдонидан юз ўгириб, бахтсиз, енгилган ва ташландик холга тушган равишда қалъа томон ошиқдилар. Гойиб овоз ва йўқдан келган нидо душман гуруҳлари орасида «ўлум!» «ўлум!» деган овозни бериб, ходим ул-лаззот¹²⁴⁶ ажал жомини у ору номуссиз гуруҳнинг қафтларига қўйдилар.

М а с н а в и й:

Душманлар кочиш йўлини тутдилар,
Ўткир шамшир остида қолдилар.
Қочувчининг боши айланган аҳволда қолди.
(Чунки) унинг кетидан икки юзта қон сели
оқаётган эди.

Унинг бири қочаётганда йўлдан йиқилди.
Йиқилаётган яна бири бошидан айрилди.
Худди нақш пари паридин айрилгандек,
ажалнинг балоси конхўр тиф бўлиб,
Ажал чора изловчи бўлди, аммо чора топа
олмади.

Зафарасар лашкар у фитначи гуруҳдан кўпини қаҳр тигидан ўтказди. Юзтача кишини кўлга тушириб, Зухал ўринли тахт остонасига олиб келдилар. Аъло ҳазрат у бадном гуруҳни ўч олиш тигидан ўтказиш ҳақида буйруқ берди. У қон ичувчи уруш майдонида ва таҳлика ўрнида шижоат ва паҳлавонлик ҳамда довжораклик ва баходирлик асарларини кўрсатган шижоат эгаси Назар чухра оқоси инъомларга мушарраф бўлиб, чексиз мурувватлар ва бенихоят марҳаматлар билан сийланди. Қалъа аҳли бу воқеанинг содир бўлиши ҳамда бу ходисанинг воқеъ бўлиши сабабли ниҳоятда музтар бўлиб, подшоҳининг жазоси даҳшатининг савлатидан кўркинч ҳамда ваҳимага тушдилар. «Бутун дарвозалар беркитилсин, ҳеч ким жанг ва уруш учун қалъа ичидан ташқари чиқмасин», деган буйруқ бердилар. Шу вақтда Ҳисор томонидан, Хошим султон олдидан унинг оталиғи Абдолбий қушчи катта бир жамият билан зафарнишон лашкарга мадад бериш учун келиб, ул ҳазратнинг остоналарини ўпиш шарафи билан сарафроз бўлди. (У) арз ва ниёз остонасига тиз чўкиб деди: «Султоним (яъни Хошим султон) дуои саломдан сўнг, Бадахшон сипоҳига иттифоқ бўлгандан пушаймонлиги ҳамда ул ҳазрат инояти ёрдамига суянганлигига карамасдан, унинг гуноҳини кечиришни (сиздан) илтимос қилди». Ул ҳазрат ўзидаги каромат натижасида бўлиб ўтган ходисаларни йўққа ҳисоблаб, уни шоҳона иноятга умидвор қилди ва хусравона мурувват этагини унинг хатолари устига ёпди.

ВОЛИЙ НАСАБЛИ, Тўғри йўл кўрсатувчи,
МУДАҚҚИҚ¹²⁴⁷ ЛАРНИНГ КОМИЛИ,
МУҲАҚҚИҚ¹²⁴⁸ ЛАРНИНГ ЗУБДАСИ, ЖАНОБ ЗОХИР
НАСАБЛИ КАМОЛИДДИН ХОЖА МУҲАММАД
ТОҲИР¹²⁴⁹НИНГ СУЛҲ ТАЛАБ ҚИЛИШ УЧУН
ТАШҚАРИГА ЧИҚАРИЛИШИ ВА (ЯЪНИ
АБДУЛЛАХОННИНГ) ҒАЛАБАГА ЭРИШГАНЛИГИНИНГ
МАЪЛУМ БЎЛИШИ

Химоя қилиш жуда оғирлашиб қамал муддати тўккиз ойдан ўн ойга ўтгач, қийинчиликдан қалъа аҳлининг дили ниҳоятда танг бўлди; сувсизликдан жонларига ўт тушди, қалъани сақлаб туришнинг уҳдасидан чиқадиган биронта ҳам киши қолмади. Шунинг учун, ниҳоятда бегоналик ва изтироб натижасида, бурж ҳамда девор тепасига чиқиб қутулиш учун зору тазаруф қилдилар; тавба ҳамда кечирим сўраш кўлини гуноҳдан ўтиш этагига илиб аломон фарёдини айланувчи фалак тосига кўтардилар.

Улуғ насабли, ифодалар макони, саодатинтисоф, фазилатшиор, шариатниқоб, улуғ ва нуроний касбли бўлганлиги сабабли умматлар орасида покизалар сараси бўлган, юксак обрўси билан оламда уламолар пешвоси, яъни миллат ва диннинг қуёши бўлган олий жаноб Хожа Муҳаммад Тохир, Тангри унинг иродат соясини доимий қилсин, гарчи ҳасаб¹²⁵⁰лари насаб зивари ва фазл ҳамда адаб безаклари билан ирсий камолоти касбий тўлалиги тамоман фазилатлар ҳамда гўзалликлар турлари билан безатилиб, соғлом зехнли дақиқ илмларни англашда юқори даражада камолга етган ҳолда, унинг мустақим зехни маъқул ва мафҳари¹²⁵¹ ҳақиқатларни текширишда идрок гўйини (унга) ўхшаш ҳам, (унинг) тенгларидан ўтказиб юборган бўлса ҳам, илму фазл арбоблари ҳамда аҳлу фаҳм эгаларини ўзига нисбатан юқори санаб, ўзларини улардан рози ҳамда уларга итоат этувчи қилиб ҳисоблардилар. (Шу сабабли) бир неча кун Динмуҳаммад султоннинг илтимосига кўра, (ҳар йили) Балхдан Бухорога бориб, валийлар қутби, такводорларнинг далили ҳазрат Хожа Муҳаммад Порсо¹²⁵², Тангри (унинг) руҳларини роҳатлантирсин, мадрасасида истейдодли мударрис (сифатида) талабаларга таълим берардилар.

(Хожа Муҳаммад Тохир) Динмуҳаммад султоннинг талабига асосан, шаҳардан чиқиб фалак қадарли даргоҳга келиб, учрашиш давлатини топдилар; элчилик шартларига асосан нимаики бўлса унга етказдилар ва қўлларини воситачилик этагига урган ҳолда ярашиш биноси

асосини ниҳоятда мустаҳкамладилар. Ул ҳазрат ифодатар ўрни ҳисобланган жанобни муқаррам ва азиз билиб, бу кароматли тоифага тўла ирода ҳамда яхши ишончи бўлгани учун, ул ҳазратнинг сўзларини қулоғи билан эшитди. Эртасига қалъа ичидан Кўчум мирохур ва Жаҳоншоҳ баковул чиқиб ҳазрат соҳибқироннинг оёғини ўпиш саодатига етишдилар ҳамда ожиз ва синиқ тиллари билан арз қилдилар: «Бизнинг султонимиз гарчи узоқ муддат ва бир неча вақтдан бери нафс ва шайтоннинг хоҳиши ҳамда ифвоси билан хато йўлга тойиб, тўғри йўлдан чиқиб кетган бўлса ҳам, аммо ҳозир ақлнинг йўлбошчилигида тўғри йўлга тушиб, «Ўз қилганларимга пушаймон бўлдим, агар ул ҳазрат менинг гуноҳларим варақларини кечириш безаклари билан оро берган ҳолда (менинг) гуноҳ ва хатоларимга ўчириш қаламини тегизса, (мен) ўзимга содиқлик қадамини итоаткор ва хизматкорликдан бошқа жойига қўйиш маъносини қарор қилмайман», деди. (Динмуҳаммад султон) ўз гуноҳини кечиришни илтимос қилиш билан бирга, Фақир султоннинг ҳам холига ён босишни айтди.

Ўша куни ҳар икки томон амирлари бордикелди қилиб шундай қарор қилдилар: Динмуҳаммад султон вилоятни боргоҳ ноибларига топширади. Аъло ҳазрат ҳам унинг томонига риоя қилиб, унга иқто тайин қилади. Шунга кўра, эртаси куни Динмуҳаммад султон ўзининг кичик биродарлари Подшоҳ Муҳаммад султон ва Шохмуҳаммад султонларни турли совға-салом ва тухфалар билан одам болаларининг қиблагоҳи бўлган улўф боргоҳга (яъни Абдуллахон хузурига) юборди. Ул ҳазрат иноят қўлини (уларнинг) ҳар бирининг бошига қўйди ва зарбофт тўн ҳамда заррин камарлар билан сийлади; шохона мурувват ҳамда хусравона марҳаматлар билан сарафроз қилган ҳолда қалъа томон жўнатди. Иккинчи куни Динмуҳаммад султон ҳам, бахтиёр ҳоконнинг кароматларига суяниб, умид қўлини мурод этагига осилтирган ҳолда қалъани тарк қилди. Кўп хазина ва йиғиб қўйилган сонсиз нарсалар билан чиқиб, мамлакатни ул ҳазрат мулозимларига топширди ва оёғини ризо ҳамда таслим бўлиш йўлига қўйиб, дили умид ва ваҳима билан тўла бўлган равишда таъзим қилиш учун хон мулозиматига юзланди. Адолатли шаҳриёрнинг қўлини ўпиш бахти ва шарафига эришгандан сўнг, саъй ҳамда тиршқоқ қадамини бўйсунуш ва тан олиш йўлига қўйди.

Ул ҳазрат ҳам унинг ёмон феълларини назарга олмасдан, (уни) дилга ёқувчи ваъдалар билан сийлаб, Шаҳрисабзнинг ҳокимлигига умидвор қилган ҳолда Мовароуннаҳр томон жўнатди. Фақир султоннинг ярамас ишларини (эса) маломат қилди. Лекин (уни) жавобгарликка тортмади. Шундай ярамас феъллари бўлишига қарамасдан, (унга ҳам) подшоҳона иноятлар кўрсатди. Шохмуҳаммад мирзо манғит ул ҳазратнинг буйруғига мувофиқ унинг ишларини тартибга солди. Шаҳриёр иззат ва камол билан давлат ҳамда иқбол, ғоятда улўфворлик ва мустақиллик билан қалъа ичкарасидаги ҳашаматли ҳамда мансабли ҳоконларнинг қароргоҳи ҳисобланиб келган олий аркка тушиб, ул диёр аҳолисининг умид кўзига зафаршиор мавқабнинг ғуборидан кўп равшанлик иноят қилди. Кўп муддатдан бери меҳнат ва машаққат чангалига гирифтор бўлган халқни иқромлар билан сийлади. Бундан илгари кўтарилган бидъат ва ҳавоий байроқларни улоқтирди. Адолатпарвар ҳамда майшатпарварлик бозори тамом ривожланиб дину давлат низоми ҳамда мулку миллат насмлари равнақ топди. Кўчум мирохур ва Жаҳоншоҳ баковул (қалъа) ичида бўлган ва иқболли сипоҳнинг дафъ қилиш ҳамда (унга) қаршилиқ кўрсатиш учун ниҳоятда ҳаракат қилган бошқа амирлар билан ғазаб оташи ва қаҳр оловида куйдилар. Баъзилари осилиб ҳавода муаллақ бўлсалар, яна бошқалари азоб-уқубат ва қийнашлар билан ҳалок бўлдилар. Бир қисми ватанини тарк қилиб Ҳинд томон кетдилар ва у ерда яшаган даврларида ниҳоятда хорликда кун кечирдилар. Фақир султон ҳам ғоятда беҳиммат ва мурувватсиз бўлганлигидан ул ҳазратнинг меҳрибончилиқларини кўрмагандек бўлиб, Абдолбий қушчи билан бирликда бир куни хабарсиз қочиш йўлига тушиб, Ҳисор (томон) кетди. Бу паришон рўзғорнинг ҳаракатидан ул ҳазратнинг хотири хошиясига яна ғубор ўтирди. Шунинг натижасида қаерга борса (ҳам), унинг ишининг равнағига путур етди.

Алқисса, Жамшид қадрли ҳазрат давлат маснади ва ҳашамат ястуғига суянгач, равшан фикрли дабир ва Уторуд назарли мунший мавлоно Хайдар Муҳаммад бу номдор фатҳномани мушк ёғдирувчи қалам билан битди. Ғаввос каби фикр дарёси ва хаёл садафидан кечаларни ёритувчи дурларни чиқарди. Улуғ товочилар бу катта севинчли хабарни олам аҳлининг қулоғига етказдилар. Соҳибқироннинг мамлакат очув-

чилик овозаси ва хон ҳазратларининг шижоати ҳамда мамлакат олувчилик доврғи бошқа мамлакатлар атрофига (ҳам) тарқалди. Фаридун шавкатли подшоҳ ишларининг зикри денгизу қуруқликка етиб, кўк гумбазидан ва икки пайкар буржи¹²⁵³дан (ҳам) ошди. Шундай қилиб, теварак-атрофдан мамлакат ҳамда ўлка уламолари ва қолган улўғзода ҳамда зодагонлар Каъбамўътоф¹²⁵⁴ остонага юзландилар. Учрашиш шарафи билан бахтиёр бўлганларидан сўнг, ҳаммалари бир дилу бир тил бўлиб муборакбод маросимига оғиз очдилар.

М а с н а в и й:

Қачонки, ул қиблага халқ юз қўйганда,
Унинг дуоси учун (бирдан) оғиз очди.
(Эй хоқон), жаҳон сенинг тахтгоҳинг бўлсин.
Душманларнинг боши йўлингнинг тупроғи
бўлсин.

Замона сенинг (бир) мавзеинг бўлиб,
Тамом жаҳон сенинг муҳринг остида бўлсин.

Ул ҳазрат ҳам турли ҳомийликлари ҳамда ҳар хил иноятларини каттаю кичик, бойу камбағал, ёшу қари, тубан ва юқори, қул ва озод (хуллас) ҳар кимнинг мартаба ҳамда кадрига қараб чексиз икром ва эҳтиром қилди. Булутнинг файзи каби (чексиз бўлган) умумий инъомни хосу омларга етказди. Хосиятлар тўла чашма ва каромат ҳамда фазилат бўлоғидан жаҳон (аҳли) умид ҳамда орзуларини сероб қилди.

М а с н а в и й:

Балх унинг фармони остига ўтгач,
Жаҳон унинг эҳсони овозаси билан тўлди.
Кимгаки ундан бир тухфа теккан бўлса,
Ҳеч вақт у биронта эҳтиёж кўрмади.

**УЛ ҲАЗРАТНИНГ БАЗМ ҚУРИШИ ВА АЙШУ ИШРАТ
МАЖЛИСИГА ЎЛТИРИШИ; СОҚИЙНИНГ ТУРИШИ,
(СЎНГ) ҚАЙТИШ БАЙРОҒИНИНГ КЎТАРИЛИШИ ВА
ВИЛОЯТ ҲУКУМАТИНИНГ БАРЧА ТОБЕЛАРИ БИЛАН
АМИРЛАРГА БЕРИЛИШИ**

Фируз бахтли хусрав у вилоятда тахт авжига (чиқиб) давлат ва саодатга суяниб, дарё қатрала хотирини ўжар (душман)ларнинг жирканч ғуборидан, Тангрининг иноят зилоли ва Парвардигорнинг қувватлаши чашмаси билан пок қилгач, бир неча кун қутли бахтнинг ёрдамида шавқ ва ҳузур базмини ниҳоятда шодлик ҳамда хурсандчилик билан қуриб, айш-ишрат

ҳамда кайфу сафо билан (кун) ўтказди. Созу ашула овозлари, чангу уд садолари айлана чарх чўққисига ҳамда Муштарий айвонининг авжига етди. Хаёл ва хотир ойнасида қандай дилга ёқувчи нақш тасвир қилинса, ундан ўша дилкаш базмда ва руҳлантирувчи мажлисда гўзал кўникишда намоён бўлди.

(М а с н а в и й:)

У жаннат монанд базм обод бўлиши билан,
Гулистон сарву шамшоддан тўлди.
Созанда машқ чалинганга киришганда,
Қадах Муштарий юлдузидек яракловчи
бўлди.

Базм соқийси қўлида май жоми,
Гул шоҳида гул кўрингандек бўлди.
Оламини ёритувчи Жам(шид) кадрли
шаҳаншоҳ
Бахтиёрлик билан кечани кундузга
айлантирди.

Эҳсон подшоҳининг ишратгоҳида,
Қуйловчи руд (мана бу) куйни куйларди:
Эй давлатпаноҳ, ёш бахтли бўл!
Ҳамиша тахту тож билан бўл!
Фалакка байроқ тикки, олам сеникидир.
Ишратга осилиб олгинки, у ҳам сеникидир.

Ўша қутли мажлисда ул ҳазрат шарофатли оталиғи бўлган буюк нўён Назарбий найманни чақириб, (уни) турли подшоҳона лутфлар ва ҳар хил хусравона меҳрибончилик билан сарофроз қилди ва жуда кўп йиллар юксак мартабали подшоҳлар ҳукмрон бўлиб келган ул мамлакат амирлигини унга топшириб, мулк ҳамда мол ихтиёрини мустақиллик юзасидан унга қолдирди.

Б а й т:

Мартабада фалак уни (шундай) баланд
кўтарсинки,
Шоҳнинг кўзи олдида у азиз бўлсин.

Қолган вилоятларга мўътабар бошлиқлар ҳамда шавкатли номдорлар тайин қилди. Масалан: Маймана ва Гаржистон вилоятини довррак амир Али Мардон баҳодирга топширди. Андхуд юқори мансабли Жултойбийга берилди. Абиқ мавзеи¹²⁵⁵ни тадбирли амир Шоҳсаъидбий қорлиққа, Хулм мавзеини Дўстимбий чашми абруга иноят қилиб, уларга иззат-икром кўрсатди. Шунингдек, ҳар бир жой ҳамда ўринга бир фармон берувчи тайинлаб, уларнинг мансаб по-

фоналарини фалак чўққисига етказди. Хар бирини дилини овловчи насихатлар ҳамда фойдали ўғитлар билан сийлади ва фасоҳатли тилини очиб қўйидагиларни баён қилди: «Ўлка ва амирликни шароити ҳамда қоидаларига риоя қилиб, ўзингизни зоҳир ва ботинларингизни адолат ўрнатиш ҳамда халқ осойиши билан безатинг, раъийятни риоят қилиш ва (уларга) мурувватлар кўрсатиш билан мамнун қилинг. (Хўкми барчага) вожиб ҳазратлари ризосини раъийятнинг хурсандчилиги, фақир ҳамда ожизларнинг кўнглини олиш деб билсинлар».

Хурматга сазовор хотирли ул ҳазрат (давлат) ишларини тартибга солиш ва жамият масалаларини низомлаштириб вилоятнинг муҳим ишлари ҳамда мамлакат ахволини тинчлантиргач, офтобмонанд байроқ юзини иззат ва ҳашамат маркази саодат ва иқболнинг ўрни дорулмулк Бухоро томон қаратди. Дастлабки қадмини улўғ имом, барча халқнинг муқтадоси, хосу авомнинг пешвоси, ёқимли хислатли, яхши оқибатли, Тангрининг ғолиб шери ҳазрат Али ибн Абу Толиб¹²⁵⁶нинг, Тангри ундан рози бўлсин, муқаддас қабри ва кароматли равзасига қўйди. Зиёрат шартларини бажаришдан сўнг, беваю бечораларга жуда кўп садақа ва назирлар берди. Ул муборак мамлакат ҳамда табаррук боғнинг шайхулисломлик, мутаваллилик ва шайхлик номдор мансаби ҳамда кароматли ўрнини нақобат насабли, валийлик хонадонининг пешвоси, шараф ва ҳидоят оиласининг хулосаси олий жаноб Хасанхожа нақибга, танҳолик ва мустақилликда ғолиблиги доимий бўлсин, топширди. Унга фаришталар уяси бўлган ул остонанинг барча маҳсулини, шунингдек, қўшимча қилиб, маош ва иқто берди¹²⁵⁷. У ердан Суюндик паҳлавонни иккинчи марта Шибирғонга, Ўзбек султон хузурига юборди ва ғалабадан хабар берди ҳамда дедик, «Ул тарафдан қанча ходисалар рўй берган бўлса ҳам, биз уларни йўқ қилдик¹²⁵⁸, ўтган (наrsa) ўтиб кетди. Шибирғон эвазига Насаф вилоятини унга қолдирдик. Тўхтовсиз Жайхундан ўтиб, Шибирғонни бу тарафдан тайинланган кишилар қўлига ўтказсин». (Ўзбек) Султон ночор Шибирғон вилоятини қолдириб, майда-чуйдаларини олган ҳолда Насафга бориш учун Аму сувидан ўтди. Бир неча муддат ўзи билан бандда тутган Жондавлатбийни хурмат билан бўшатди.

Файзли ва нур сочувчи ўша ўринда Хисор томонидан Хошим султон олдидан элчи келиб,

ов жониворлари, йўл отлари ва бошқа совғалар билан Искандарсифат ҳазратнинг тўхтаган жойларига келди; давлатгоҳликни изҳор қилиб, ўзи ва Фақир султоннинг гуноҳ ва хатоларини кечиршини илтимос қилди. Аъло ҳазрат расмий суратда унинг ҳикоясини қабул қилиб кўп иноят ҳамда мўл инъомлар билан сийлади; Хисор волийсига табрик ва совғалар юборди. (Сўнг) қайтиш ноғораси тантанасини кўк гумбазига ташлаб, қутлуғ байроқни бахтли ҳамда саодатли равишда доруссалтанат (Бухоро) томон қўтарди. Қутли мавқаб Жайхундан ўтгач, иқбол туғининг етиб келаётганлиги овозаси бутун Мовароуннаҳрга тарқалди.

М а с н а в и й:

Бухоро бошлиқлари хабар топдилар,
Жам (шид) қадрли шоҳ томон ошиқдилар.
Шукронасига жонларини илгари сурдилар.
Чунки ўз эгаларининг юзини кўрдилар.

Аъло ҳазрат мамлакат аҳллари кўзини мактовли мавқабнинг чангидан равшан қилиб, сасхийлик офтобининг нурлари ва шодлик нурларининг ёғдусини, айшу ишрат шуъаларини катта ва кичикнинг хотирига ташлади. Манзиллардан ўтиб, марҳалаларни орқада қолдиргач, ов қилувчилар Насафнинг атрофига иззат ва шараф билан тушдилар. У ернинг ҳавоси зафарли мавқабнинг ғуборидан жаннат рашк қилувчи ва Хўтан нафаси ҳамда Чин мушки (анқиб турувчи) бўлди. Бу қутли ўринда олий мансабли юқори мартабали ҳазрат, имомларнинг тўхташ жойи, халқларнинг йиғиладиган макони, нашру илхом нурларининг тўпланган ери, буюк кишиларнинг натижаси шайхулислом, миллат ва диннинг бахти Хожа Абубакр Саъд¹²⁵⁹, яъни Хожа Калонхожа, Тангри унинг меҳрибончилиқ соясини олам аҳли бошига доимий қилсин, тенги йўқ хоконнинг истиқболига чиқди. Учрашиш саодатига эришгач, нисор сочиш маросимлари амалга оширилиб, муносиб совғалар ва лойиқ тухфалар тортилгач, ул ҳазрат ҳам у буюк хонадон ва қудратли оилага нисбатан тамом ирода, чин ихлоси ва соф эътиқоди бўлганлигидан, кўп илтифотлар кўрсатди; қутли хожазодага чексиз совға ва тухфалар тортик қилди. У ердан бир-бирлари билан иттифоқликда зафар ва ғалабали лашкар билан вусули сояларини Бухоро диёрига, Тангри уни офат ва болалардан сақласин, ташладилар. Унда маз-

кур йил жумод ус-сонийнинг охирида¹²⁶⁰ зафар ва жасоратли шахриёр давлат тахти ҳамда салтанат маснадини келиш бахти шодлиги билан хурсанд қилиб, раъийятнинг озодлиги, омманинг тарбияси учун тиришди. Улуғ кишилар, аслзодалар ва қолган савдогарлар унинг остонасига ошиқиб, муборакбод садоларини кўк авжидан оширдилар ҳамда (унга) чексиз тортиқлар ва жуда кўп совғалар тақдим қилдилар.

М а с н а в и й:

Искандар ўринли, яхши бахтли хусрав
Иккинчи бор тахт тепасига ўтирди.
Шаҳар улуғлари (унга) офарин ўқиб,
Кўп олтин (ва) қумуш сочдилар.
Тилларини унинг дуоси билан безаб,
Ундан нима хоҳлаган бўлсалар шуни
кўрдилар.

ХАЛИФАЛИГИДАН (ХАММА) МАМНУН БЎЛГАН ДАРГОҲГА АТРОФДАГИ МАМЛАКАТ ВА ДАВЛАТЛАРДАН ЭЛЧИЛАР КЕЛИШИ

Зафар асарли шахриёр бахтиёр ва бахтли (равшанда) иззат ҳамда иқбол марказига ҳашамат ва саломат билан тушгач, теварак-атрофдан қутли элчилар Каъба мутофли даргоҳга келдилар ҳамда улуғ амир ва кароматли бошлиқлар воситаси билан фалак ҳашаматли ҳоконнинг оёғини ўпиш давлатига эришиб, сарофроз бўлдилар. Масалан: Тошкент вилоятидан, Дарвишхон олдидан Жон Чухрабий қушчи, Самарқанд томонидан, Жувонмардхон олдидан Келдишбий қушчи, Андижондан Жигарбий туғидоқ ва Бадахшондан Абдурахмон Тўлакбий олий остонага келдилар. Учрашиш мажлисида адаб тиззаси билан келиб, қандай арзлари бўлса жойига етказдилар ва фалак сояли тахт оёғига арз қилдилар.

Элчилар (олиб келган) хатнинг мазмуни қуйидагича эди: «Хизматкорлик камари ҳамда чокарлик ва фармонбардорлик белбоғини белимизга боғладик, (сиз) нимаики буюрсангиз фармонбардормиз. Ул ҳазрат мурувватларидан илтимосимиз шулки, бандапарварлик йўлини қўлдан бермасдан, келишмовчилик пардасини кўтариб ташлаб дўстлик эшикларини очсалар; холис кишиларнинг одати бўлган хат олишиб туриш ва бир-биримизга кишилар юбориб туриш йўлини тутсалар, ғаразли кишилар сўзига илтифот қилмасалар.

Б а й т:

Тангри учун ғараз кишилар сўзига кулоқ
солма.
Бизни дўст тут, чунки (биз) жони дилимиз
билан сенинг дўстингмиз.

Муносиб хизматларга ишоратларни аяма, токи уни тугатишда давлатгоҳлик, бўйсунуш, буйруқ ҳамда қайтариш асарлари юзага чиқарилсин». Ул ҳазрат ҳар бирини сахийлик билан сўраб, уларнинг илтимосларини бажарган ҳолда, ҳаммаларини мўл инъомлар билан сийлаб ўз вилоятларига қайтарди.

ИҚБОЛЛИ ҲАЗРАТНИНГ ҲИСОР ВИЛОЯТИГА ЮЗЛАНИШИГА БОИС БЎЛГАН АСОСИЙ САБАБЛАР

Оллоҳнинг расули, Тангрининг раҳмати ва саломи унга бўлсин, айтди: «Албатта, подшоҳларнинг диллари Тангрининг ердаги хазинасидир»¹²⁶¹. Пайғамбар ҳазратларининг мўъжиз низомли сўзларининг мазмуни шулки, Жам(шид) қудратли ҳоконларнинг диллари ва юкори даражали султонларнинг юраклари ер юзидан Тангрининг сирлари хазинаси ҳамда Парвардигорнинг мурувватлари жавҳарининг сандиғидир. Қачонки абадий ироданинг мушк исли хомаси¹²⁶² ва ўлмовчи интилишнинг анбар бўйли қалами бирорта ишни бажаришга киришган бўлса, замон соҳибқирони ҳамда даврон фармон берувчисининг қуёшдек хотири ва офтоб таъсирлик юрагида бир ният пайдо бўладики, дарҳол уни қувватдан ҳаракатга келтиради.

Бу муқаддимани таҳрир ва бу воқеани тасвир қилишдан мақсад шулки, дастлаб Ҳисор вилоятини емириш қарор қилинган эди. У бахтиёр диёрни босиб олиш рақами комкор ҳоконнинг қутли анжом номи билан битилган эди. Шунга кўра, ўша вақтда у (вилоят)нинг волийси томонидан бир неча номуносиб ишлар қилиндики, ул ҳазратнинг бу вилоятга юзланишига асосий ва кучли сабаб бўлди. Бу сўзнинг баёни қуйидагича: Искандарнишон шахриёр Ҳиндувон қалъасини қўлга олиб давлат марказида қарор топгач, теварак-атрофга киши юбориб, атроф сардорлари ҳамда теварак гарданкашларини ўзига итоат қилишни буюрди. Шу жумладан, Аҳмадхожа оталикни Ҳисор томонга юбориб, нома етказди. Мазмуни шундай эди: Агар қариндошликни келишмовчилик қайчиси

билан қийилишини, ўз ишини ҳамда келишувчилик асосини душманчилик зилзиласи билан емирилишини хоҳламасанг, қуйидаги уч ишни ихтиёр қил: биринчидан, ирсий жиҳатдан қадимги душманлардан бўлган ва замон такозосига қараб ўзини келишувчилар қаторида санаган Бадахшоннинг волийси шоҳ Сулаймон журъат этагини белига маҳкам боғлади ва душманчилик йўлини тутиб, шижоат қўлини (баланд) кўтарди. (Шунинг учун) ҳамisha низо отини кўзғотиб унинг вилоятига чопсин.

Иккинчидан, Фақир султон неча марта подшоҳона меҳрибончилик ва хусравона марҳаматлар билан сарафроз қилинди. Шунга қарамасдан, сабабсиз, биздан юз ўгириб у томонга ошиқди. Унинг томонидан бутун қабилликлар очикдан-очик юз берганлиги учун уни ўз давлатидан қувсин ва давлат ҳамда бахтиёрлик авжидан ночорлик ва хорлик чуқурлигига итариб юборсин. Учунчидан, отадан-ота бу хонадоннинг турли тарбият ва ҳар хил кароматлари билан мумтоз бўлиб келган Арабий қушчи бу оиланинг инояти ва бор меҳрибончилиги билан яқинларидан юқори кўтарилди ва бошқалардан ўтиб кетди. Ўзи тўғрисида ниҳоятда иноят ва икром, ғоятда эҳтиром кўрсатиб ихлос ва давлатхоҳлик сўқмоғи ҳамда итоаткорлик ва бўйсунлиқ йўлидан ўжарлик ва исён қўчасига ҳамда фисқу фасод йўлига йиқилди. Шу жиҳатдан уни Каъба нишонли остонамиздан узоклаштирдик ҳамда кўз ёшларидек назар-эйтиборимиздан четлаштирдик. Эшитишимизга қараганда, у ҳозир ўша мамлакатни паноҳ қилиб, ўша ерда яшаётган эмиш. Илтимосимиз шулки, итоат чамани ва бўйсунлиқ гулшанини ихлос ариғининг суви, келишувчилик чаманининг сири билан кўкартириб, дўстликнинг сатру саҳифаларини гўзал этикод рақамлари билан беаган холда уни ўз вилоятига қувланг ва унинг майда-чуйдаларини ходисотнинг талон-торожи қўлига топширинг.

(Б а й т.)

Агар биз билан дўстлик юзинг бўлса,
Бизнинг душманамиз билан ошна бўлма.

(Ҳошим султон жаноблари) аниқ билсинки, агар бу маъни суратларининг чеҳра очишини ризо қулоғи билан эшитишни хоҳламаса, тезда бало паркорининг нуқтаси ва машаққат доирасининг маркази бўлади.

Ул ҳазратнинг юборган кишиси Ҳисор ви-

лоятига етиб, Ҳошим султон билан учрашди ва ўзининг (олиб келган) номасини унга етказиб, бир ҳикоятларни тушунтириб бергач, Ҳошим султон ниҳоятда бахтсиз ва толеъ ёмонлигидан, тобеъ ва қўшини кўплигидан мағрурланиб кетиб, раъйининг офтобига васваса тугунаги илинди ҳамда унинг тадбир шахси тафаккур саҳросида катта (ва) тўғри йўлини йўқотиб, зўр ишларни кўрғазишга юзланди. Фитна ва иғвогарлик қасдида ўзининг маошини ёмонлаштиришдан ул ҳазратдан ваҳимада бўлган бир тўда хушомадгўйлар ва баъзи бир кина хоҳловчи, фитна изловчилар билан миясидан бузук хаёлларга йўл берди; бошини бўйсунлиқ ва келишиш кишанидан тортиб, тиришқоқ қадамни душманчилик йўлига қўйди; нотўғри жавоб ҳамда қулоқ эшитмайдиган узрларни арз пойгоҳига юборди. Аҳмадхожа баҳодир Ҳисордан қайтиш жоловини буриб, муқаддас (киши)ларнинг маскани бўлган остонага ошиққан холда, (хоқоннинг) оёғини ўпиш саодатига эришиб, унинг ҳикоятининг шуъласи нусратли хоқоннинг нурга тўла юрагида яраклаши билан, ул ҳазратнинг қазаб олови алангалади ва қаҳру дахшат оташи яллиғлади. Давлатнинг улуглари ва ҳазратнинг аъёнларини зудлик билан ўз ҳузурига чақиртириб, улар билан Ҳисорни қутқариш ва у дидёр томон отланиш тўғрисида кенгашиди.

М а с н а в и й:

Фикр берувчи дили равшан (бўлган)
кексалардан,
(Мазкур) кина хусусида мажлис тузди.
Ҳар бир иш билувчидан тўғри азм билан,
У томон бориш учун бир фикр талаб қилди.
Оғир иш кенгаш билан ечилади.
Дарахт баҳор вақтида гуллайди.

Унинг қаҳру қазаби охирги нуқтага етгач, Ҳисор томон юришга жазм қилиб, Баҳром мартабали товочиларни теварак-атрофга юлдуз миқдорли сипоҳ тўплашга юборди. Зафар асарли лашкар Насаф мавзеидаги тайинланган ерга йиғилиши керак эди. Дунё гулзорининг тахтда ўлтирувчи хусрави (яъни қувёш) дастлабки нурларини кўрсатиб, жаҳонни ёритувчи наврўз ниқоб пардасини жаҳонни нурлантирувчи юзидан олган, лашкар тортувчи сабо боғу саҳрода кўкат сипоҳи ҳамда турли гулларни кўтарган, толиннинг ханжари, ғунчанинг ўқи ва (гули) савсаннинг найзаси чаман атрофи ҳамда боғ тевараги-

ни гулшан қилган аввал баҳорда Назм: *Келгин ки замон иккинчи марта табиий кучлардан, Кўклам палоси дурру гавҳарга ўралди*, баҳорнинг ажойиб султони сабзаю райҳонлар лашкарини сахро ҳамда бўстонлар лашкаргоҳига судради; киш тўдаси золимлари азм оёғини қаттиқ узангисига қўйиб, қочишга юз ўгирди.

Н а з м:

Куёш подшохи хамал айвониға суяниши билан,
Сабза лашкари тоғ атрофига етди.
Тоғ кўк от шаклида бўлиб, унинг устидаги лола (бўлса),
Сахродаги тепалик устидаги (темир) кулоҳга ўхшарди.
Қиш майдонида дей ойининг¹²⁶³ шохи юз ўгирди.
(Ва) лола сипохи даштда саф тортди.

Теварак-атрофдан зафарогоҳ сипоҳ кетма-кет фалак қадарли тахт (атрофи)га йиғилдилар. Ул ҳазрат Хисор томон азимат қилишга қарор қилиб, қўзғолиш байроғини у вилоят томон кўтарди. (Абдуллахон) довюрақ амир Ганжиали баходирни Самарқандга, Жувонмардхон олдиға лашкар сўраш учун юборди. Ўзи бўлса, қарамоғидаги мавқабнинг ғуборини кўк гумбазиға етказган (ҳолда) иқболли сипоҳ билан ва унинг отлари наъллари ҳаракатидан Симок (Ромих)нинг орқасида юзлаб жароҳат қолдирган ҳолда (жўнади).

М а с н а в и й:

Ҳар томондан кина хоҳловчи лашкар
Шоҳ тахтининг остонасига келдилар.
Бир гуруҳки, ҳаммаси бошдан-оёқ ўткир панжали,
(Ва) гўзалларнинг кўзидек шўх ва ўйноқи (эди).
Бахтиёр шоҳ отини қўзғотиб,
Хисор мамлакатини босиб олиш учун йўналди.

Унинг оти шамолдек жавлон уриб,
Ундан (ҳатто) чақмоқнинг (ҳам) ичи ёнди.
Назар отидан анча тезроқдир,
Тезликдан киши кўзига кўринмайди.
Мамлакат очувчи шоҳнинг оёғини ўпишдан,
Ер жой олади ва жойдан кетади.
Унинг оти учун янги ой узанги бўлди.
Токи унинг оёғини ўпишдан бахтиёр бўлди.
Унинг зар камарбанди тоза лаълдан тўладир,

Бир гул шохи каби камарида гунчалар бордир.
Унинг иқболли ёлу патининг кизиллигидан,
Қаноти оташин бўлган қирғовулдек эди.
Забаржад равоққа байроқ тикиб,
Тожининг боши Фарқад¹²⁶⁴ авжига теккан (эди).
Туғи бошидаги ойи осмон гумбазиға панжа уриб,
Қуёш устролобига анкабут¹²⁶⁵ бўлган (эди).

Ул ҳазратнинг Хисор томон юриши овозаси тарқалиб, иззат ва шарафли мавқаб Насаф мавзеига келганда, Хошим султон ниҳоятда ожиз ва музтарлигидан, саросимаға тушган ҳолда, Боқибий найманни иккинчи маротаба Каъба асарли даргоҳга юбориб, итоат қилишни ва бўйсуннишни хабар қилди. Бундан илгари юз берган бўйсунниш ва итоат қилишни кечикканиға номуносиб сабабларни кўрсатиб, қулоқ эшитмайдиган ҳикоятларни етказди. Аъло ҳазрат унинг асоссиз узрларини эътиборға олмасдан, Боқибийни ўзига ҳамроҳ қилган ҳолда, ғазабланиб Хисор томон юзланди. Ул ҳазратнинг юриши жазм бўлиб, унинг келиши кассаси Хисор султонларига етгандан сўнг, Фақир султон, Абулқосим султон ва Мухаммад Қосим султон тезда қочиш жиловини Хисордан тортдилар ҳамда дилларини мулкларидан кўтариб, ҳаракат билан мамлакатни ташлаган ҳолда шошилинч равишда Қўлоб¹²⁶⁶ вилоятиға ошиқдилар. Хошим султон (эса) баъзи бир биродарлари ва Мухаммад Шариф султонға ўхшаш ўз яқинларидан бир тўдаси билан (қалъани) мустаҳкамлашға кўнгиш қўйиб шу ерда қолди. Хисорнинг мустаҳкамлиғига эътимод кўрсатиб, унинг бурж ва деворларини бутунлай маҳкамлаган ҳолда ҳар ўринга бир нечтадан қоронғу кечада (ҳам) чумоли дилини илон кўзи билан бир ипга тизадиган уста ўқ отувчиларни қўйди. Қалъа аҳли яна дилларини ўлимға бериб, жангға тайёрландилар. Жасорат камарини белларига боғлаб, душманчилик тўнини кийган, уруш ва қураш зарбаларини тузган ҳолда муҳайё бўлдилар. Хисор қалъаси машхур кўрғон бўлиб, мустаҳкамлиғи ва маҳкамлиғи тил ҳамда оғизларда дostonдир. Унинг баландлиғи нақлларда борки, боши ер марказидан фалакларнинг фалағи авжига соя солади. Янги ой унинг кунгираси учидан нишона (бўлиб) кўринарди. Унинг юқорилиғи шу қадарки, осмон гумбази унга нисбатан худди ердек пастдир. Фитна ва фасод унинг тупроқ кўрғонидан қалтароқдир.

Бир кўрғонки, оламдан бошини кўтариб,
 Фалак авжига соя солган (эди).
 Эшиги офият¹²⁶⁷ эшиклари каби мустаҳкам,
 Каттиқлиги билан замондан гаровдир.
 Юқори осмон унинг эшиги олдида тубан бир
 ер бўлиб,
 Унинг этагидан фитнанинг қўли қискадир.
 Унинг йўли фалакка биринчи поғона бўлиб,
 Хандақининг лаби ер ҳўкизининг жойидир.
 Химмат аҳлидек унинг боши фалакда бўлиб,
 Тубан химматлилар каби унинг хандағи ер
 тагигачадир.
 Сен унинг биноси пўлатдан бўлган, дейсан,
 Тошдилликда Фарҳод тоғи (каби) бўлган.
 Агар Зухал бу қалъагоҳга қасд қилса,
 Ярим йўлигача икки юз марта ўтирарди.

Хижрий тўққиз юз саксон иккинчи йил са-
 фар ойининг бошларида¹²⁶⁸ (бу ой) яхшилик ва
 зафар билан тамом бўлсин, фатх нишонли бай-
 роқ етиб келиб, тўхтовсиз хандақ бўйида қутли
 пайёنли чодиргоҳ қурди ҳамда гардун қадрли
 боргоҳнинг қуббасини қуёш манзили ва ой бур-
 жига қарама-қарши қилиб кўтарди. Фармонга
 асосан, иқболли аскарлар, фалак ер марказини
 ўраб олгандек, доира қуриб, қалъа атрофини
 ойни доғ ўрагандек ўраб олдилар.

(Маснавий:)

Зафар хунарли сипоҳ шоҳ ҳукми билан
 У қалъагоҳнинг атрофига ўтирдилар.
 Тангрининг шери (Али) Хайбарга қасд
 қилгандек,
 Мамлакат очувчилар у қалъага юзланди(лар).
 У Зухал нишонли қалъа атрофида
 Замон саркашлари саф тортдилар.
 Куни бўйи уруш қасдида бўлиб,
 Ҳисорни олиш асбобини тартибга солдилар.

У тарафда қалъа аҳли ҳар кеча ва кундуз
 жуда қаттиқ кўркув ва ваҳимага қарамасдан,
 ул кўк гумбази деворининг устига ўрнашиб олиб,
 «Хозир бўл!» фарёдини фалак авжига етказди-
 лар. Тўфанг мунчоғининг зарби ва занбарак
 ўқларининг захми билан одамларни қалъанинг
 теварак атрофини узоқлаштирдилар. Ҳамиша
 уруш оловининг учқунлари ҳамда кураш ота-
 шининг шуълалари фалакка етиб, паҳлавонлар-
 нинг суронлари ва курашчиларнинг «хаё-хув» ла-
 ри каррубийлар¹²⁶⁹ қулоғига етарди.

Дилни очувчи у девор устида,
 Кечаю кундуз урушда синалган паҳлавонлар,
 Бошлари тепасини ой ва қуёшга суртиб,
 Осмон гумбази Насри тойир¹²⁷⁰га танг бўлди.
 Тўла шуқухли паҳлавонлар тиркашларини
 бағишлаганда,
 Тоғ камаргоҳидан бургут кўрингандек
 бўларди.
 Ҳар томондан у гардун мисол буржда,
 Ҳалхол¹²⁷¹ каби ўқ-ёй поймол бўларди.
 У қалъадан юқори фалак авжигача бўлган,
 (Ва) фалакдан ергача бўлган (масофа)дан
 узоқрокдир.
 У бир тошки (ундан) осмон паён бўлиб,
 Юкининг оғирлиги тагида букилиб қолган
 (эди).

Зафар асарли сипоҳ қалъанинг ҳар бир те-
 шиги қаршисига бир неча камонли йигитларни
 қўйиб, хамиша бургут чангалли (камондан) жи-
 гарни тикувчи бургут (ўқ)ларни учуриб турди-
 лар. Паҳлавонлардан кўпининг тан қафаслари-
 ни яралаб, руҳ қушининг оёғидан бандини еч-
 дилар. Доимо мўътабар амирлар ва кинали ба-
 ходирлар теварак-атрофдан кўплаб келиб, қалъа-
 ни озод қилишда иштирок қилиб турдилар. Эр-
 та тонгдан то шомгача ва шомдан то эрта тонг-
 гача қалъани босиб олиш тартибида турдилар.
 Устод Рухий жанг этагига чанг уриб, ному ни-
 шонга риоя қилган холда, унинг кўп бурж ва
 деворларини ерга қулатди; ниҳоятда баландлик-
 дан осмон гумбазига тиралган унинг кунгираси
 бошини ер билан баробар қилди. Давлат офто-
 би тулуғининг энг олдингиларидан, узанги му-
 лозимларидан ва зафар насабдилардан бўлган
 ҳамда машҳур кўкалтошлик мансабига қарамас-
 дан (якка) амирликнинг аъло девони ҳам у
 жанобга топширилган, давлатнинг устунни —
 рукнуддавла Қулбобо кўкалтош қалъани босиб
 олиш учун (керак бўладиган) асбобни тартибга
 солиш ва қурол-яроғларни тайёрлашни ўз усти-
 га олиб, эртадан кечгача уруш ва жангни ҳамда
 янчиш ва санчиш асбобларини тайёрлаган хол-
 да кураш қўлини (баланд) кўтарди. Қутли фар-
 жомли ул жанобнинг у Зухал нишонли қалъани
 босиб олишдаги ҳаракати шундай жиддий ра-
 вишни олдики, иқболли хоқон неча марта гав-
 ҳар сочувчи тилига олиб (деди): «Кимки Қул-
 бобо кўкалтошдек яна икки кишиси бўлса, ҳар
 вақт унинг тиришқоқлиги билан ернинг тўрт бур-
 чагини¹²⁷² босиб олиши мумкин».

Уша кунларда охири йўқ фалакнинг талабига мувофиқ, қутли сифатли зот бўлган у бахтиёр хазратда бир кучли касаллик юз берди. (Абдуллахон) қутли талъатига ой касаллиги махоқ¹²⁷³ гирифтор бўлди. Миср Юсуфининг¹²⁷⁴ офтоби жонини маҳрумлик никоби ва иситманинг кучлигига маҳбус қилди. Шариф зот ва латиф унсур азимат жиловини сихатлик авжидан заифлик ҳамда хасталик тубанлигига қараб тортди. Яшашнинг чашмаси ҳаёт булоғи ҳароратининг кучлилиги ва нотавонликдан хиралашди. Бир неча кун баданнинг ташхиси¹²⁷⁵ ва инсон тузилиши томонларини билишда замон табилари ҳамда даврон доноларининг энг олдингиларидан бўлган мохир, ҳикматли Исо дамли, қутли қадамли, марҳум мавлоно мулла Султон Маҳмуднинг ўғли табиб мавлоно Абдулҳаким касалликни йўқотиш учун ул хазратнинг олдига келиб, тиришқоқлик камарини белига боғлади. Ейиш ва ичиш тартибини ҳамда даво ва тозалаш таркибини кўрсатиб, иложнинг катта йўлига ҳамда соғлиқнинг тақвия курсисига ўтирди. Охирида бундай тадбирлар ҳамда ёшу қари, каттау кичикнинг дуоси натижасидан заифлик ва кучсизликка юз қўйган кишининг қуввати асл жойига келиб, тамом сихатликка юз ўгирди. Ўзларини вужуд мамлакатларининг нигоҳбони ва қаҳрамони ҳисоблаган унсурлар оналари муваффақият йўлидан четга чиқиб, уларнинг ихтилофидан табиий қонунларнинг мўътадиллиги ўзгарган ва инсоний қоидаларнинг оқими бузулган бўлса ҳам, тартиб ва интизом йўлини ҳамда иттифоқ ва жипсланиш одатини илғари сурдилар. Ҳалаба ва истило асосида ўз қўлига олган сихатлик мамлакатини яна сақлаб қолдилар. Дўстлик ва келишиш ҳамда сийлаш ва муруватнинг катта йўли (асос) қилиб олдилар. Қуёш мисол зот яна сихат авжидан тулуъ қилди. Удугликнинг ёруғ нурлари саломатлик саодати устида ярақлади. Хол аҳли ҳеч қандай сўзсиз бу мақол мазмунини хотирларига ёд қилиб олдилар ва тамом содиқлик билан бу маъно рақамини ҳаёл лавҳасига чиздилар.

Ш е ъ р:

Сенинг танинг табиблар нозига мухтож бўлмасин.
Сенинг нозик вужудинг офатдан озор чекмасин.
Сенинг саломатлигинг бутун оламнинг саломатлигидир.

Ҳеч бир ходиса билан сенинг шахсинг дардга чалинмасин.

(Абдуллахон), азиз ва олий бўлсин, сихатлиги бутунлай яхшиланиши билан, аркони давлат ҳамда хазрат аъёнлари хўрлаганларга чексиз садақатлар кўрсатдилар. Қўплаб қулларни ул хазратнинг бошидан айланттириб, озодлар қаторига тиздилар. Шу жумладан, юқори насабли Раҳмонқули мирзо жисмоний лаззат ва жаҳон роҳатларидан, яхши ҳамда тамом муҳаббат юзасидан ўзини ул хазратнинг содиқ(кишиларидан бўлгани учун) ўзини унинг бошидан айланттирди. Хазрат Оллоҳ таоло, олий ва азиз бўлсин, унинг бекиёс ихлоси жиҳатидан уни ҳалокат ўрнидан халос қилди. Ул хазрат (яъни Абдуллахон) ҳам шу йўл билан унинг қадр мартабасини Хулқар авжидан (ҳам) юқори кўтарди ҳамда иззат ва иқбол камолига етказди. Шундан сўнг, ул хазрат соғ ва саломатлик шукри учун мулла Абдулҳакимга умумий инъомлар (билан) каромат кўрсатиб, махсус муруватлар билан сийлаган ҳолда, кўнглини олди. Жафокаш чархнинг тақозосича, ул хазрат бир неча кун, бир оз заифланганлигига қарамасдан, зафарли сипоҳ ҳамда нусратли лашкар қувватли ва қудратли қўлини кўтариб, шавкатли юзини. Хисорни босиб олиш томон қаратди ҳамда жанг ва уруш оловини ёқди. Қуни битган душманининг борлиқ хирмонини чақмоқдек тигнинг шуъласи, ҳамда ўт ёқувчи найзаларнинг ярақлаши билан ёндирди. Айниқса, уста Рухий юқори мартабали амир Қулбобо кўкалтошнинг, унинг умри узун бўлсин, ёрдами билан юқори осмон билан баробар бўлган (қалъанинг) девор ва буржларидан анчасини тош билан, маҳкамлигидан Албурз тоғидан бошини юқори кўтариб турган унинг асоси ва деворларини тўфанг ўқларининг захми билан арининг уясига айланттирди.

(М а с н а в и й:)

Унинг девори устидан кунгираси тушди.
Бошдан-оёғи тош (зарби)дан панжарага айланди.
Ҳар икки томон кишилари бир-бирини кўриш учун,
Унинг девори тошдан тўр шаклини олди.

Қалъа ва кўрғон аҳли осмоний бахт билан қувватланган хон сипоҳи ҳамда соҳибқирон лаш-

кари билан уруш қилиш инсоннинг имконият ва қувватидан ташқари эканлигини тушунгач, такаббурлик ҳамда мағрурликни ташлаб, тавба ва узр қўлини гуноҳдан ўтишни сўраш этагига илдилар. Лекин даставвал итоат қилмаганликлари сабабли, уларнинг узрлари ҳеч қандай йўл билан эътиборга олинмади. Аъло ҳазрат Ҳақ таолонинг, азиз ва аъло бўлсин, ёрдами ва иноятига сўяниб ҳукм қилди: «Ҳашамат ва шавкатли сипоҳ ҳамда нусратли лашкар қалъани олиш учун бутун кучини кўрсатсин. Ҳиммат оёғини тупроқ кўрғон устига қўйиб, унинг қасру эшикларини зўрлик билан очсинлар». Иттифоқо, оқибати мақтовли хоқоннинг чексиз қўшини теварак-атрофдан у мустаҳкам кўрғонни босиб олиш учун юзланган бир вақтда, ичкарида амирлар ўртасида катта келишмовчилик юз берди. Абдолбий қушчи ва бошқа шунга ўхшаш салтанатнинг мадори бўлган баъзи аркон давлатлари ўзларини қалъа тепасидан тупроқ кўрғон тагига ташлаб, Искандарнишон султоннинг нойиби Ибодулла султоннинг паноҳига бордилар (ва ул) ҳазратни паноҳ ва қочиш жойи қилдилар. Қисқаси, Жамшид асосли шаҳриёрнинг шавкат ва шуқухидан аҳлининг дилига каттиқ кўрқинч, ваҳима ҳамда хавф тушган бу Ҳисорнинг кутволи¹²⁷⁶ кўрғоннинг бурж ва деворларига кўплаб савоб чироғини ёққан шайтонлар гуруҳи ва малъунлар тўдасини ҳужум оловининг учқуни билан кўйдирган бир вақтда ўнинчи рабиъ ал-аввал, жума кунида¹²⁷⁷ олийнишон фармон бўйинча, зафарли сипоҳдан бир тўдаси олдиларига тура ва чапар тўсиб, Ҳисор томон юзланган ҳолда, сурон кўтардилар. Тез кетувчи ўқлар ва мохир (тўфанг) отувчиларнинг ўт сочувчи тўфанглари захмидан Ҳисорнинг қалъа ҳамда буржлари озод бўлди. Давлат тонги саодат матлайдан кўтарилиб, ортиқ мунтазирликнинг зулмат кечаси бирданга йўқолган вақтда (баҳодирлар) қадамни тупроқ кўрғонга қўйиб мустажоб¹²⁷⁸ бўлган дуодек юқорига қараб юрдилар. Қалъа тепасидан арқонлар тушириб, паҳлавонлардан кўпчилик ва киналилардан бир тўдасини девор тепасига тортиб олдилар. Бу тўдадан бир қисми дарвозага етиб, табарзин билан унинг қулфини буздилар. Қалъанинг тепаси кайвон авжидан ортган ва унга қараганда фалакнинг кўзи ҳамда юлдуз ва фаришталарнинг дийдаси хира бўладиган шундай кўрғонни андак ҳаракат билан очдилар.

Н а з м:

Иқболнинг юзи хурсанд бўлиб, умид лаби
хандон урди
Фалакнинг очилиши юз бор, подшоҳнинг
фатҳи юз ҳисса (бўлди).
Ҳисор босиб олиндики, маҳкамликда Хайбар
қалъасидек (эди),
Баландликда фалакдан юқори ва каттиқликда
икки юзта сандон¹²⁷⁹дек бўлган (эди).

Тангрининг ҳадсиз ва ғоятда инояти ҳамда чексиз давлатнинг қуввати билан жаннатнинг боғи билан барабарлаша оладиган бир мамлакат очилди. Ул ҳазрат бу неъматнинг зоҳир бўлиши натижасида азиз ҳазратга (Тангрига) шуқур саждасини жойига қўйди ва «Қутли идрокли мунший мавлоно Хайдар Муҳаммад доно оёғини фалаклар тепасига қўйиб, у мамлакатда юз берган фатҳу нусрат хабари ҳамда зафар ва давлат асарини чиройли иборалар, латиф истиоралар билан таҳрир қатори ва тақрир ипига чизсин ҳамда қутли нишон мубашшир¹²⁸⁰лар орқали теварак-атрофга юборилсин», деган ҳукм қилди. Ўзи (эса) бошқа бахтиёр биродарлари билан қалъа ичкарасига кириб, давлат оёғини саодат тахтига қўйди. Ҳашамат орқасини яна салтанат маснади ва улғуворлик ястуғига қўйди. Хошим султон ва Муҳаммад Шариф султон асир тушдилар. Бу юришда соҳибқироннинг мавкабида бўлган Темурхоннинг ўғли Ҳожи Муҳаммад султон отасининг хунини олиш учун ҳазрат соҳибқирондан Хошим султонни сўраб олди¹²⁸¹ ва тўхтовсиз ўч олиш тиғи билан ўлдирди. Ул ҳазрат Ҳисор вилоятини қутли фармон жаноб Ўзбек султонга берди. (Шундан кейин) бахтиёр ва бахтли равишда фатҳ ва давлат билан узангида иззат маркази Бухоро томон юзланди. Олий мавкаб тўла улғуворлик билан ёзнинг бошида пойтахтга тушди; шон ва улғуворлик ҳамда шавкат ва иқбол ўрнини ўзининг шарофатли ташрифи билан мушарраф қилди.

**ҚУТЛИ НИШОН ХОҚОННИНГ ЖУВОНМАРДХОН
БИЛАН ИТТИФОҚЛИКДА БОБО СУЛТОН ТОМОН
ЮЗЛАНИШИ ВА УЛАРНИНГ СУЛҲ ТУЗИШИ
ВОҚЕАСИНИНГ БАЁНИ**

Азиз ва олий Тангрининг қувватловчи муншийси аъло ҳазратнинг улғувор нишонини «хоҳлаган кишимизни (юқори) даражаларга кўта-

рамиз»¹²⁸² (деган) ёрқин тўғроси билан безанганлиги сабабли, унинг олий продали химмати ҳеч қачон бу маъно ёстиғига бош қўймади. Ҳамиша бундай саломат арбоб давлат асбобининг ҳосил бўлиши биланок, бир бурчакда қарор топарди ва тинчлик ҳамда ором аҳли, осойиш ҳамда эҳтиром арбобларидек жисмоний лаззат ва нафсларининг талаби билан айш-ишрат ҳамда шодликка киришарди. Ҳақиқатан (ҳам) улғулик оёғини фалаклар мамлақати тепасига қўйган қуёшнинг Жамшиди шунинг учун шараф авжига етдики, бутун кун бўйи айланасидан чиқмади. Юриши тез бўлган ҳилол шу сабабли камол эгаси (бўлмиш) бадрга айландики, шафақ кўринганидан бошлаб то тонг тулуъ қилгунча, талаб ва машаққат камарини белидан ечмади.

(К и т ь а :)

Агар камолни талаб қилувчи ой каби сафар
қилмаса,
Қандай қилиб ҳилолликдан қамар авжига
етади.

Ер билан фалакни кузатиш керак.
У оромда бўлгани учун қаерда ва бу сафар
қилгани учун қаерда (экан).

Бу ҳаёлни тасвирлаш ва мақола ни таҳрир қилишдан мақсад шулки, Искандаршиор ҳокон бахтиёр ва мағрур, чап ҳамда ўнг томонида галаба ва нусрат билан Ҳисордан қайтиб, халифат марказида иззат оёғини саодат курсисига қўйгандан сўнг, Самарқанддан Жувонмардхон хузуридан иккинчи марта киши келиб, қўйидагини хабар қилди: «Туркистон волийси Бобо султон бўйинтовлашлик ҳаёлини ҳамда мағрурланиш андишасини қилиб, ғурур девининг иғвоси билан фосид ўйларга ўзининг қора кўнглидан жой берган ҳолда, ғазабдан маст бўлганлардек фитна-фасод йўлини ва исён ҳамда қарама-қаршилиқ тариқасини тутди.

Яна жононнинг турк кўзи фитна
қўзғотувчилик қилади,
У қон тўқувчи кофир ошиқларнинг қонига
қасд қилди.

(У тез ташланадиган наҳангга осилиш ва ўткир чангалли қоплон билан фитна кўтариш ақл ҳамда идрокдан узоқ эканлигини билмади
Байт: *Кимки нўлат билакка панжа урса, Ўзининг қумуш билагини оғритади.*

Маълум бўлишича (Бобо султон) кофир отирлардан бир тўдаси билан ўз биродари Дарвишхоннинг олдига келиб (Абдуллахонга қарши) бирлашишни ҳаёл қилган ва унинг бу томонини ҳурмат қилишга қарамай, ўз холига қўймаган, токи (у) катта жамият ва кўп сипоҳ билан бу томонга юрган. Бу воқеа юз берганлиги сабабли ул ҳазратнинг ҳамият оташдонида ғазаб ўти алангалади ва қаҳр олови тилини чиқара бошлади.

«Мамлакатнинг теварак-атрофлари ва қишлоқларига тарқалган сипоҳнинг отлиқлари ҳамда даргоҳнинг яқин кишилари тезда зафарли байроқ остига ва иззат ҳамда обрўйли туғи сояси остига йиғилсинлар», деган жаҳон бўйсунувчи буйруқ бўлди. (Қўшин тўплангандан кейин ҳокон) тамом шавкат ва сўз айтиб бўлмайдиган ҳашамат билан пойтахт Бухородан Самарқанд томон юрди. Олдиндан киши юбориб Жувонмардхонни ўзи келаётганлигидан огоҳ қилди.

(М а с н а в и й :)

Искандар ҳашамли урушқоқ шох
Самарқанд томон юз қўйди.
Ҳар мамлакатдан лашкар чақириб,
Сипоҳни бошдан-оёқ безатди.
Тўда-тўда паҳлавонлар дарёдек хуруш қилиб,
Қина изловчилар эғнида зирех худди
мавждек эди.

Самарқанд волийси юлдузга ўхшаш мавқабнинг йўлга тушганидан хабардор бўлиши билан, ўғилларидан энг каттаси бўлган Абулхайр султонни ўз олдига чақиртириб, буюрди: «Барча биродарлар арқони давлат ва аёнлари, қозилар, аҳолининг сайидлари ҳамда катта-кичик қўллар билан тонг тулуъ қилгунча талаб ва машаққат камарини белидан ечмасин. Тезликда (ҳоқоннинг) қаршисига чиқсинлар». Қутли нишонли султон зафар ёрли байроқ билан Самарқанд четига чиқиб нисор сочиш шартларини (бажариш)га тайёр турди; лозим бўлган тухфа ва совғаларни ҳозирлади. Ул ҳазратнинг бармоқларини ўпиш саодати билан бахтиёр ва сарафроз бўлди. Холатга қараб қўйидаги мақол айтилди:

Б а й т :

Қандай бахтки, у қадимий пойтахт,
Унинг давлатидан буюк обрў тонди.

Иккинчи куни Самарканднинг олий арки ич-карисига кириб, ул хазрат билан Жувонмардхон ўртасида кўришиш сурати юз берди ва у икки салтанат дарёсининг қўшилишидан денгиз пайдо бўлди. Жувонмардхон таъзим, улдуғлаш ва шу йўлда қилинадиган ҳаракат ва айтиладиган гапларни ўз жойига қўйди. Зиёфат ҳамда меҳмондорчилик маросимини кераклигича ҳамда муносиб қилиб тайёрлаган ҳолда ўтказди. Таомлардан сўнг, мулк ва давлатнинг муҳим ишлари ҳамда салтанат ишларининг маслаҳати хақида сўз борди. Бир-бирлари билан иттифоқликда жуда кўп лашкар билан ёмон ниятли душман томон юзланишга қарор килдилар. Шу тариқа, аҳду паймон тузиб, қасамларини имон билан таъкидладилар. Тарих 983 йил(нинг) бахорида¹²⁸³ душманни туб-томири билан кўпориш учун юзландилар ва тиришқок қадамларини улар томон қўйдилар. Йўлда ул хазратнинг хотири ойнасига иззат ва обрўли амир Турди(ка)хон томонидан душманлик ва кина ғубори ўлтирди. Бу ҳодиса мазкур амирни азоб ва кийноққа туширди. Бунга сабаб қуйидагича: ўша вақтларда гарчи Абулхайр султон дастлаб дахшатсиз ва ўзгаришсиз ҳар куни жаҳонгир ҳокон мавкабига келиб ниҳоятда шараф ва бахт топди. (Аmmo) охирида бир неча кун шердан кўрққан кийик каби кўрқиб-писиб, чўчиб-чўчиб қуллар эгаси хазрат (Абдуллахоннинг) узангисига етарди ва (тезда) қайтиб кетарди. Ул хазрат ундаги ҳолатий ўзгаришни фахмлагач, киши юбориб бунинг сабабини суриштирди. Унинг нотўғри жавобидан шу тушунилди: Турдикахон уни фалакқадар даргоҳга келишдан қайтарган ва ул хазрат томонидан унинг дилига хавф ва кўрқув солиниши айтилган бўлса керак. Унинг (бундай) аризаси халифалик остонасига етгандан сўнг, (хоқоннинг) ғазаб ўти (ҳаракатга) келди ва (мазкур) «Давлат отидан пиёда қилинсин ва бир неча кун эътиборсиз қолдирилсин», деб буйруғ берди. Абулхайр султонни (эса) ҳузурига чакириб, саодат ва илтифотлар кўрсатди ҳамда латофатлар орқали унинг хотиридаги ҳижолат тугунини ечди.

Алқисса, қутли мавкаб Хўжандга етиб келиб, Сайхун бўйига саропарда қуриши билан, у тарафдан ҳам Бобо султон Дарвишхон билан бирликда Ахси, Андижондан то Саброн¹²⁸⁴ этагигача ва Туркистондан тўпланган лашкар билан дарё бўйига келиб мағрурланиш чодирини ҳамда улдуғворлик соябонини фалак авжидан (ҳам)

юқори қилиб тикдилар. У икки лашкар дарёсининг қўшилишидан, «икки денгизни бир-бирига дуч келтирди»¹²⁸⁵, маъноси зоҳир бўлди. Ҳар икки томондан иккала сипоҳ жанг ноғораси ва уруш найини чалиб, отлиқлар тантана овозасини гардун тосига етказдилар. Довул ва карнайнинг садоси, ёшу қариларнинг бўкиришидан фалакдаги фаришталарнинг қулоғи кар бўлди. Ҳар икки томондан шамол суръатли отлиқлар зирех ва бактар¹²⁸⁶ остида лашкарни кўрик қилдилар. Ҳамма ёқни қалқон ва темир кийим босган эди. Жаҳон-жаҳон дубулға ва ҳафтон ҳамда тиг ва найза кўринарди. Чин ойнасининг яраклаши шуъласидан ҳар тарафда бир офтоб чарақлаб, Миср тигларининг ёруғи нуридан ҳар томонда бир ой яраклар эди.

М а с н а в и й:

Отлиқларнинг ҳаммаси лашкарни намойиш қилиш учун,
 Дубулға ва бактар остида яширинган (ҳолда),
 Ҳар томондан саф тузиб,
 Найзаларни уруш ва кина қўлига олган (эди).
 Найзаларнинг яраклаши ва туғларнинг чарақлашидан
 Ҳаво ҳар хил кўк ва бинафша рангда бўлган (эди).
 Зирех остида бекиниб, қалқондан мақсадга эришган,
 Темир гирдобидан ҳабба ҳосил бўлган (эди).
 Офтоб каби зафар тигини осган,
 Ажал уларнинг олдида камар боғлаган (эди).

(Ниҳоят) Самарқанд сипоҳи Тошкент, Андижон, Хўжанд лашкари билан тўқнашди, ул хазрат биродарларидан бир тўдаси ва қолган ёру оғайнилари билан Туркистон волийси Бобо султон қаршисидан жой олиб, паҳлавонлик шева-васига қадам қўйди. Душман сипоҳи дарёдан ўтиб ғалабага эришишни қанчалик истамасинлар, ҳеч қандай йўл билан бунга муяссар бўла олмадилар. Чунки шижоат ўрмонининг қоплонлари ва ботирлик дарёсининг наҳанглари ҳаммаша кураш ва олишишга тайёр, жанг ва урушга энг шимариб турган ҳолда дарё бўйида душманнинг аҳволини кузатиб турдилар ва уларни ўтишга қўймадилар. Оқибатда Бобо султоннинг ўзи дарё бўйига келиб ўтирди ва дарё юзидаги кемаларни чангақлар билан маҳкамлаб кўприк қилди, токи, бу ердан осонлик билан кечиб ўтиб кўп сипоҳ ҳамда чексиз лашкарни ўтказиб, уруш

ва жанг, кураш ва тўпалон қилмоқчи бўлди. Бу хабарнинг ёруғи иқболли шахриёрнинг хо-тири ойнасига тушиб, душманнинг кўприк ку-риши ва ўтмоқчи бўлганидан огоҳ бўлгач, неча марта эътиборли пахлавонлар ва қудратли жанг-чилардан бир тўдасини душман томон юбориб, мазкур воқеани содир бўлганидан хабар олиб келишини ўйлаган бўлса ҳам, (бу) мумкин бўл-мади. Чунки душманнинг кўплиги, зафар асар-ли сипоҳнинг озлиги узокни кўра олмайдиған-лар назарида урушнинг мумкинлиги (амри) ма-хол бўлиб кўринди ва тамом қўрқинч ва буткул хавфга (ўз) хотиридан йўл берди. Шу сабабли, ҳеч кимни у тўда орасига бориб аниқлаб хабар келтиришга ҳамда кескин бир сўз айтишга кучи етмади. Оқибатда, ботирликда ҳаммадан пеш-қадам бўлган ва мардлик ҳамда шижоатда ўз яқинларидан устун бўлган тадбирли амир Шо-ҳимбий арғун олий даргоҳга келиб, қуйидагини арз қилди: «Агар ул ҳазрат мурувватли хотир-ларини бу томонга қаратсалар ва ғоят зўр иноят-ларини бу тарафга кўрсатсалар, Парвардигор-нинг қувватлашига тамом эътимод қилиб ва со-хибқирон давлатига суяниб, бу муҳим ишни ба-жаришга астойдил тиришиб кўраман. Саъй ка-марини белимга боғлаб бу мақсадни ҳосил қи-лишда бутун кучимни кўрсатаман». Ўша вақт-да ҳеч ким чуқур ўйлаш кучига эга бўлмаған-лиги, биронта киши дарёдан ўтиб уларнинг (душманнинг) орасига бориб хабар топиб қай-тиб келиши каби айёрлик ҳеч бир ақлга келмас эди. Чунки уларнинг шавкат ва дабдбаси шу мартабада эдики, тўртинчи тахтгоҳнинг волийси бўлган куёш Жамшиди у хисобсиз сипоҳнинг посбонидан қўрқиб ўзининг сувдаги акси каби титрарди. Дил (эса) ҳамал ойидек кизирди.

Алқисса, офтобнинг моликрикоб хусрави фа-лакнинг зардўз маснади устидан мағриб хил-ватхонасига йўрғалаб, ўзининг жаҳонни безов-чи жамолини ниқоб остига бекитган, ақлнинг узокни кўрувчи айёри ҳайрат водийсида сар-гардон бўлганда ва ваҳиманинг тезюарар элчиси зулмат водийси ҳамда ажабланиш саҳросида са-росимага тушиб ҳайрон бўлган кечаси, қиёмат кунидек қоронғу (эди): *Унда на юлдуз ва на ой йилтирайди*, иззат ва шавкатли амир (Шо-ҳимбий арғун) катта ва кичикнинг Ярагувчиси-га (яъни Тангрига) тўла таваккул қилиб, ха-шамат ҳамда савлатли хоннинг давлати қудра-тига суянган ҳолда, шижоатли Турум мирзойи арғун ва ўзининг ўғли довюрак амирзода На-

зир қурчи кабилардан иборат кичкина бир тўда ҳамда (ва) катта умидлар билан кечанинг бир қисми ўтганда, сол боғлаб дарёдан ўтди. Замон пахлавонларидан жуда кўп киши ва жангчилар дарёнинг нариги соҳилида ҳар жойда туриб, қуролланган ва бошларига дубулға кийган хол-да қоровуллик қиларди; бирон киши дарёдан ўтиб юриши ҳеч кимнинг хотирига келмас эди. Чодирнинг айланасида кинали жонбозлардан би-ри пойлоқчилик қиларди, иттифоқо, ўша кеча-си (чодирни) кўриқлаш ўша (киши)га топши-рилган эди. Келиб уни банд қилдилар. На душ-маннинг шукухидан дилига қўрқинч ва на улар-нинг жамиятидан хотирга ваҳима солди. Қай-тиш жиловини тортиб дарёнинг ўртасига бор-ганда, душманлар бу воқеадан хабардор бўлди-лар. Даҳшат олови ҳамда ваҳшат ўти алангала-ниб, уларнинг ичи ёна бошлади. Ҳаммалари бир-данига дарё қирғоғига келиб шовқин кўтарди-лар. «Дод-вой» овозалари ердан осмонга қўта-рилиб Кайвон қулоғини қар қилди. Ўз асирла-рини банддан озод қилишга қанча уринсалар ҳам фойда бермади¹²⁸⁷. Амир (Шоҳимбий) жа-ноблари у ушланган кишини дарёдан ўтказиб, жаҳонгир хоқоннинг олдига етказдилар. Шу ажойиб иш ва ғаройиб воқеа сабабли ўзининг пахлавонлик номи ва баҳодирлик исмини ҳам-ма жойда машҳур қилди. Шунинг орқасида ёмон хислатли душман лашкарида зўр ғавғо ва маҳ-шар саҳросининг гўлғуласи пайдо бўлди. У бе-саранжом тўда ахволида тамом саросималик ҳамда хаддан ташқари тинчсизлик юз берди.

Алқисса, ул ҳазрат асирни ҳузурига чақир-тириб, душманнинг ҳол-ахволи ҳақида маълум-от ва у жамиятнинг кайфияти ҳамда ҳужуми тўғрисида хабар олгач, унга сарупо бериб, қайта-риб юборди. Амир Шоҳим (бий)нинг қоматини фахрли кийимлар билан безаб, марҳаматлар эшигини ва кароматлар дарвозасини унинг юзига очди.

УЛ ҲАЗРАТНИНГ ТўЛА ШАВКАТЛИ ДУШМАНИНИНГ ҲИЙЛА ВА МАКРИДАН ХАБАРДОР БўЛИШИ ҲАМДА ЗАРУРАТ ЮЗАСИДАН СУЛҲ ТУЗИШИ

У икки лашкар узок вақт ва бир қанча за-мон бир-бирларининг қаршисида тургандан сўнг, на душман зафар огоҳли сипоҳ устидан зафар қозонди ва на иқболли лашкардан у фитначи гуруҳга хатар етди. Шунинг учун ҳар иккала

томондан сулхни истовчи яхши ниятли кишилар борди-келди қилишиб сулх тузиш масаласини қўзғотдилар. Золим палосига хусумат нардени тикдилар ва иккала тарафдан азимат тизгинини қайтиш учун тортдилар; жидду жаҳд қадамини иззат маркази ҳамда саодат ўрни томон қўйдилар. Аммо хусравий мавкабининг қайтишига кучли сабаб қуйидаги эди: У икки лашкар бир-бири билан қарама-қарши турган вақтда, иззат ва шарафли ҳазратнинг огоҳ хотирида хамиша шу маънонинг ёруғи тушарди. Кишилар ҳам келиб доимо бу маънига мувофиқ бўлган арзни етказарди: «Абулхайр султон отаси Жувономардхоннинг тўғри деб топишига кўра, ўзини бир дил ва бир тил қилиб кўрсатиб турса ҳам, аммо маъно жихатдан ўзининг хаёл лавҳасига нифоқ рақамини чизарди, чунки кўп кечалар (давомида) дарё қирғоғига бориб, Бобо султонга муваффақият изҳор қиларди. (Шундай қилиб) никоб пардаси хилофлик чехрасидан бир томонга очилди. Ул ҳазрат, замон тақозоси бўйича, бундай воқеани фақат эшитиш билангина бу маънини изҳор қилишни истамади, токи унга душман исми тақилмасин. Бу ходисанинг содир бўлишини ҳеч қандай йўл билан (ўз) назарига келтирмади. Самарқандликлар билан илгаригидек иноят йўлини тутиб тураверди.

Алқисса, қайтиш тизгинини тортиб Нукранди мавзеи¹²⁸⁸га тушгач, у жойда зафар хашамли сипохнинг қоровулларидан бири келиб, қуйидагиларни арз қилди: «Кинали пахлавон ва уришқоқ жангчилардан икки мингча киши бошдан-оёқ зирех ва бактар остида, шамолдек тез учар отлар устида, уруш ҳамда жангга тайёр бўлган ҳолда келдилар. Уларнинг кетидан яна тўда-тўда, гуруҳ-гуруҳ бўлиб қуролланган ҳамда мукамал равишда жанг қилиш учун етиб келдилар. Агар ул ҳазрат уларнинг мудофааси учун ҳаракат қиладиган довюрраклардан бир тўдасини ҳамда шижоат ва мардоналик эгаларини тайин қилса, муносиб бўларди». Шунинг натижасида «Шохимбий сўл (қанот) сипохи билан душманга қарши йўналсин», деган қутли ҳукм бўлди. Мазкур амир *Молику гафур*нинг (яъни Тангрининг) инояти ёрдамига эътимод қилиб, ҳар бири иш сафида ёнувчи оташ, жанг майдонида сўзувчи сув, отлик бўлганда тез елувчи шамол ва жонни нисор қилиш вақтида сабрли ер бўлган икболли аскар билан ўт сочувчи тигларни ўч олиш камарига боғлаб, фитна нишон-

ли найзаларни отларининг қулоқ ва гарданларига тўғрилаб қўйган ҳолда йўлга тушди. Иккинчи кун эрта тонг аскарлари пайдо бўлган вақтда (яъни энди тонг отганда) Назм: *Эрта-лаб яратиш саройининг хилватгоҳидан, Шарқ шамъи ҳамма тарафга шуъла ташлади, Ундан (қуёш) гардуи юзидан бир ойна тортиб, Жаҳон юзини минг хил (қилиб) кўрсатди* Хавос атрофида у икки қонхўр гуруҳ ва катта тўда бир-бирлари билан учрашдилар. Душманнинг шавқати ва аскарининг кўплиги пахлавонларнинг рангини ўчирса, кўпчилик халқ, жамиятнинг камлигидан қаршилиқ кўрсатишга журъат қила олмаса ҳам, тадбирли амир (Шохимбий) тенги йўқ хон Абдуллахоннинг енгилмас сўянчиғига қўл тираб, «озчиликни ташкил қилувчи гуруҳлар Тангрининг изми билан кўпчиликни ташкил қилувчи гуруҳлар устидан голиб келади»¹²⁸⁹, калимасининг мазмунини кимёасар назарларига олиб, низо отини жойидан қўзғотдилар.

М а с н а в и й:

Икки томон сипохи бир-бирларига етишдилар.

(Ва) тахт олиш учун саф тортдилар.

Отларнинг кишиашлари ва кишиларнинг

«хайё-хув»лари,

Фалак устида қуёш юзини сарғайтирди.

(Отни) ердан қўзғотиб,

Бирданига ҳаракатга келтирдилар.

Қўлларида тиг билан бир-бирларига хужум

қилдиларки,

Ер қондан лола тўсига кирди.

Қонхўр Баҳром мийно тўсли бу фалакнинг остида урушнинг хайбати ва жангнинг савлатидан қон тўқувчи тигини қўлидан отиб юборди; Симок Ромпх ғоятда кўркинч ҳамда ваҳимадан (ўзининг) яраклаган найзасини майдалаб ташлади. Тиг ва ханжарнинг ёруғи, найза ва шамширнинг шуъласи жанг ғубори ҳамда уруш санчишнинг гардида булут орасида чақмоқдан нишон берарди. Найзанинг тили жангчилар қўлида ёруғ юлдуз ҳақида хикоя қиларди. Оқибатда, довюрракликда бир оят ва мардоналикда бир ривоят бўлган Шохимбий даргохнинг гарданкашлари ва барча сипоҳ билан икинчи марта қора кунли душманларга ҳамла қилди. Дастлабки баҳодирона олишиш ҳамда пахлавона ҳамлада душман лашкари мағлуб бўлди. Ўжарлар

мумкин бўлганича, уруш майдонида қаршилик қилишга уриниб, келишмовчилик отини чоптирсалар ва ўзларини ҳалокат гирдобига ташласалар ҳам бир нима бўлмади. Охирида ҳаммалари бирданига қочиш йўлини ўз олдиларига қўйдилар. Хусумат йўлидан ўтиб, қочиш йўлига тушдилар. Қўпчилик халқ асирлик бандига тушди. Жумладан марҳум Хусрав султон қотили¹²⁹⁰нинг ёрдамчиси Тоғай мирохўр ҳам қўлга тушди.

Шундай бир фатҳнинг шак-шубҳасиз юз бериши билан нусратли сипоҳ Тангрининг муруватлари ва Парвардигорнинг иноятларига шукр қилишни ўз жойига қўйиб, зафар нишонли жиловни тортдилар ва зафар ҳамда нусрат билан шижоатликда машҳур бўлган ҳокон томонига ошиқдилар, оёғини ўпиш давлатига эришдилар ҳамда асирларни унинг назарига келтирдилар. Ҳукм бўйича уларнинг бошлари танларидан жудо килинди. Аъло ҳазрат бу буюк воқеа содир бўлганидан сўнг амир ва бу хатарли ўринда жонбозлик этган ҳамда кина ўтказишни изҳор қилган, қолган сипоҳлар борасида ҳам шохона инъомлар ва хусравона кароматлар кўрсатди. Уларнинг мансаб поғоналарини осмон авжидан ҳамда Кайвон чўққисидан ҳам кўтарди. У ердан фатҳу нусрат кишилари ғоятда саодат билан давлат марказига юзландилар ва сахро ҳамда боғларда турли гуллар очилган вақт, ёз фаслининг охирида¹²⁹¹ иzzат ва иқбол марказига келиб тушдилар.

Б а й т:

Хамду (сано) Тангрига бўлсинким,
(бу нусратли) сафардан,
Истакни адо этувчи, мақсадга эришган,
бахтли ва бахтиёр замон хоин келди.

ҚУТЛИ НИШОНЛИ ШАҲЗОДА АБУЛФАТҲ АБДУЛМУМИН СУЛТОННИНГ КУЗ ФАСЛИНИНГ ЎРТАСИДАГИ ХАТНА (ТЎЙИ) ҲАКИДА

Иzzат ва иқболли Абдуллахон шу 985 йилнинг кишини¹²⁹² саодатёр марказда ўтказиб, ҳутнинг охирида¹²⁹³ ғоятда иzzат ва шараф билан Насаф томон азимат жиловини бурди. Сабо насими Исонинг дами каби жонга оро берадиган ҳамда фарвардин ойи¹²⁹⁴ нинг шамоли сабза ва райхонлар саҳифасига Чин нигорхонаси нақшнни чизган бутун баҳорда қутли асар бахт ёрда-

ми билан ов ва шикорнинг иродлиги билан машғул бўлди. Учувчи жониворлардан кўнглига ёққанини тутиб, ҳаво ниҳоятда исиб ёз фасли бўлганда қайтиб, пойтахт Бухорога келди.

Шу вақтда қутли нишон шахзоданинг хатна тўйини қилиш фикри Искандарфармон шахриёрнинг хотирига келди. Улуғ мартабали султонлар, юқори даражали амирлар ва қудратли нўёнларга хабар қилиш учун қутли мубашширларни теvarак-атрофга юборди. Нисо ва Бовардга томон бахтиёр хонзоданинг тоғаси қутли хол, салтанат насабли, ҳашаматли замон султонларнинг сулоласи Абул Муҳаммадхон ибн Динмуҳаммадхонга киши юбориб, ёруғ кўнглининг спри бўлган истаги суратини унга очиб кўрсатди. Мазкур саодат асарли хабар бошқа мамлакатлар атрофига (ҳам) тарқалиб, бу тўй овозаси фалак авжидан ошгач, ер юзидаги мамлакатлар (нинг) бошлиқлари, ҳар шаҳар ва давлатнинг иқтидорлилари, айниқса, Абул Муҳаммадхон тўхтовсиз умид юзини жаҳонпаноҳ даргоҳга қўйди. Саъй ва тиришқоқ кадаминини эътиқод йўлига ташлади.

Арқони давлатлар уни боришдан қанчалик қайтариб, «бориш муносиб эмас, чунки шу кўнғача бизнинг султонларимиздан ҳеч ким иптоат бошини Мовароуннаҳр ҳоконлари оиласига қўймаган», деб арз қилишларига қарамасдан, у ҳеч қандай йўл билан уларнинг арзларини ризо қўлоғи билан эшитмади ва соҳибқирон давлатини қувватлашига суянган холда учрашиш учун отланди. Уни келаётгани хабари яқинлашгач, ул ҳазрат барча амир ва вазирларни қаршилашга юборди. Иккинчи кунни аъёнлар нури дийдаси, Тангрининг танланган кишилари билан бўлган, ота-бобосидан тортиб у хонадонга ҳожат бошини қўйган, ҳазрат Хожа Калонхожа, умрлари узун бўлсин, воситачилигида иккаласи ўртасида учрашиш юз кўрсатди. У қутли фаржомнинг ёруғ назарларига улғувор тухфа ва кароматли ҳадялар тортилди. Бир неча тўққиз афсонавий учар отни ҳам орқада қолдирадиган тўпчоқлар¹²⁹⁵, зар тикилган гажм ва зар қопланган барғуствон билан, тез юрар хачирлар, қатор туялар ва бошқа ҳаёлга сиққанча совғалар тортиқ қилди. Ул ҳазрат мушфикона уни меҳрибон оғушига олди ҳамда унинг хол-ахволдан жуда илиқ сўради. Кўнглини тамом овлагач: тўхташи учун жой тайинлади; (отларига) овқат ва керакли нарсалар тайёрлаб берилди.

Эхтиромли даргоҳга хоқонлар, ҳурматли султонлар, ҳашаматли амирлар, замон катталари ва халқлар тўплангандан сўнг, ул ҳазрат жаҳонни ёритувчи офтоб Мизон буржи¹²⁹⁶ дан бошини кўтарган, табиатга равшанлик берувчи Сухайлнинг тулубидан ҳаво мўътадил бўлган вақтда, кун, куз фаслининг келишидан совий бошлаганда, сабо шамоли зангори чаман саҳифалари ҳамда яшил гулшан варақларига сочган турли-туман сарғайган гуллар ҳазонидан зарафшон бўлди.

Н а з м:

Осмоннинг қизил олтини Тарозу (юлдузи¹²⁹⁷)га етганда,
Кечаю кундуз паллалари тамом баробар бўлди.

Шамардан¹²⁹⁸ кумуш зирех ҳалқаси ҳосил бўлганда,

Унинг бошига шохлар заррин ғайба сочди.

Олма энгагининг чуқурчасига куз қўли тегди,
Гўё айтасанки анор ёқаси очилди деб.

Куз пистанинг панжаси учигача гул қилди.

Чаман чинорнинг қўл ва панжасини тўла зийнатли қилди.

Куз агар хароф¹²⁹⁹ бўлмаса, нима учун (табиатни) ҳалок қилади.

(Унинг) шамол қўли билан саноксиз олтин ва кумушларини ҳалок қилганини сана.

Сен айтасанки, гўё кумуш олма олтин барг соясида парвариш олди, турли-турли шох бошлари ёрнинг нақшу зийнати билан тўла бағбақасидан ҳамда маҳбубнинг гулранг руҳсоридан намуна олди деб.

Н а з м:

Ақиқдек олма ва олтин тусли беҳига қара,
Ҳар иккаласини ошиқ-маъшук сифатида нишонлайдилар.

Нима учун (улар) шохдан бир оёғи билан,
(Гарчи) бунга лойиқ бўладиган биронта

гуноҳи бўлмаса ҳам.

Оламдаги қора нуқталарни кўргинки, унинг қоралигини,

Лоланинг дилидан қарз олган дейсан.

Норинж¹³⁰⁰ шохлари зар сочувчи ва эгилган анор анбар сочувчи бўлди. Турунж¹³⁰¹ ва беҳининг зар сочувчи ҳуққа¹³⁰²си олтин гўй каби динор варақларида пайдо бўлди.

Н а з м:

Норинж худди гулга ўхшашдир, сен айтасанки маржондан (деб),
Унинг мийно сифат чавғони бошдан ўралган деб,

Маъшуканинг бағбақаси олмадир гўё,
Унинг нишони ошиқлар (нинг) кўз ёшидир.
Турунж олтин каби атрофида (бир) учук (дир).
Пайдо бўлган маҳбублар руҳсорига ўхшарди.

Бахтиёр хоқон ва муборакасар шахриёр таъкидланган суннат ҳамда тартибланган қоида ҳисобланган пайғамбарлик йўлининг тақозоси, Мустафо суннатиининг одатига кўра, ҳукм қилди: «Иззат ва шарафнинг фарзанди, қудратлилик саҳифасининг унвони, бахтиёрликнинг зебу зийнати, дилнинг меваси ва шахриёрликнинг самараси, Назм: *У тириклик богининг янги гули, Умидлар гулбандининг гулдастаси аёёнлар кўзининг нури. Раҳмон назарининг мақсади, мамлақати богнинг нури; Саодат фалагининг қуёши, ҳашамат ва шавкат осмонининг ойи, Подшоҳлик сандигининг дури, чексиз мурувватлар садафининг гавҳари, дин ва дунёнинг ёрдамчиси Абулфатҳ Абдулмўмин султонни, Тангри уни энг яхши орзуларига етказсин ва кароматли ишларини муваффақиятли қилсин, суннат қилсинлар». У (шунингдек) дилнинг ороми, руҳнинг роҳати, кўз қорачуғи, яраланган жоннинг қуввати, хотирнинг фароғи, замоннинг фатҳи, умрнинг самараси, ишнинг мадори эди. Ҳақиқатан (ҳам) давлат дарахти табиат ариғидан ундан яхши мева бермаган ва мамлакат қучоғида замон онаси унинг каби фарзандни туғмаган эди.*

Б а й т:

Унинг ёшлигидаёқ шундай камолот холи бўлганки,
(Ундай камолот) кекса фалакка ҳам муяссар бўлмайди.

Яна қўйидаги вожиб ул-изъон фармон бўлди: «Ул ҳазратнинг ўзлари қурган ва обод қилган шаҳар боғида тўй асбоблари хозирлансин». (У) қандай боғ? У (боғ) Эрам сифат¹³⁰³ бир жойки, шамоли анбар исини жон бурнига етказиб, унинг жонни орттирувчи саҳни беҳишт майдонидан хабар беради. Гўё жаннатнинг ишонган фариштаси юқори жаннатдек ер юзига юборган, унинг унс¹³⁰⁴ орттирувчи ҳавоси нур чаш-

масидан софрок, ғамни аритувчи сахни хур
(ғулмон) чехрасидан орастарок (бир боғ бўлиб),
«жаннат боғлари тагида анҳорлар оқади»¹³⁰⁵,
оятининг ҳақида бир ривоят ва «жаннат боғ-
ларининг эшиклари улар учун очикдир»¹³⁰⁶ ри-
вояти унинг борасида бир оятдир.

(Н а з м:)

Кандай боғки, унга лагофатидан,
Беҳиштнинг неъматлари кул ва чокардир.
Унинг чаманлари тозаликда райҳонлар.
Томонлари чиройлиликда санубардир.
Баҳор пайтида унда лола юзи бўлиб,
Куз вақтида унда анбар кўзи бўлади.
Булбул достонидан унда Анконинг бақириси,
Кумри овозидан унда найнинг захми бор.
Дарахтлари уддан ва барглари зумурраддан
(дир)
Ўсимлиги минодан, тупроғи анбардан (дир).
Кенгликда ошиқ кишининг андишасидек,
Ўзалликда дилбар ойнинг рухсоридек (дир).

Унинг юқори қадарли саройи етти осмон чор-
тоқидан ошган, «Эрам (шундай) устунларга эга
эдики, унга ўхшаши ҳеч бир шаҳарда яратил-
маган эди»¹³⁰⁷ оятидан намуна олган бўлиб, чор-
тоқининг гумбази Қайвоннинг ёйсимон гумбази
тоқи билан туташиб, баланд қасрининг кунгира-
си Муштарийнинг тоқи билан боғланган эди.
Дилкаш равоқлар ва чиройли ҳамда яхши су-
фалар атрофи дилни очувчи шийпон ва руҳлан-
тирувчи манзаралар билан тартибланган бўлиб,
ундаги баланд қуббалар ва олий тоқлар осмон-
даги байт ул-маъмурин¹³⁰⁸нинг шийпонлари ва
болохоналари рашк қиладиган даражада, тош
устунлар ва мустаҳкам гўшалар қўйилган бў-
либ, унинг теварак-атрофи ҳар турли безаклар
билан пардозланган, тилла, ложувард ва олтин
сувлари билан безалган эди.

(Н а з м:)

Бу накшланган (шундай) хонаки, баландлиги
кўк гумбазидакдир.
Унинг товланиши агар қуёш бўлса, арзигудек
(эди).
Унинг баланд тоқисининг қоши ниёз
аҳлининг қибласидир.
Унинг шийпони кўз уяларидек яхши
манзаралидир.
Ўқ-ёй ҳайъати унинг айвонига бир қолип
бўлиб,
Фалак қасрининг кунгираси унинг
жимжимаси билан сирдошдир.

Унинг яхши тусли устун тубий (дарахти)
қаддининг шаклига тўғри келиб,
Ўзалларнинг юзига тушган сочлари (унинг)
эшигига занжир бўлган эди.
Унинг шийи мартабада бошини Зухал
айвонига етказиб,
Унинг тўшалгиси поғонада арши аълодан
баландрок эди.
Фалакда ой ва қуёш равшан бўлмаган,
(магар) (қадар) юзасидан,
Унинг эшигига тушган ғиштининг бири
кумуш, бири олтиндир.
Чархнинг мевалари бу бинонинг асосини
кўрган вақтда,
(Гох) айланувчи ўққа таянган, (гоҳ) оёққа
суянган (эди).
Унга ложувард сафол каби ҳар хил ранг
аралаштирилган,
Назарда нилуфар гумбаз шаклида кўринган
(эди).

Юқори жаннатнинг рашкини келтирувчи
фирдавс безакли бу боғда чаққон фаррошлар
хизмат камарини боғлаб, фаррошликка кириш-
дилар. Юз бош ва саксон бошли чодирларни
ясатдилар. Чакмондан бўлган чодир ва ипак
соябонлар бошларини Айик (юлдузи)гача кў-
тардилар.

Б а й т:

Чодир ва хиргоҳларнинг кўплигидан сен,
Ҳамма шаҳар ва атрофни ёруғ юлдузлар
билан тўла осмон дейсан.

Шодлик ва хуррамлик мажлиси ҳамда мав-
қу беғамлик базми анбарсиришт¹³⁰⁹ беҳишт ка-
би безатилди. Абир¹³¹⁰ тутатқиси ва анбар буғи-
ни бир-бири аралаштириб, жаҳон ғолия суртган
ва ер нуфор¹³¹¹ очган бўлди. Ой танли соқийлар
зилол сувларидан жомларни мўл-мўл ва қадах-
ларни охиригача тўлдириб, шодлик устига шод-
лик орттирдилар. Ғаму ғусса эшигини ёпиб,
айшу ишрат дарвозаларини шодлик ҳамда хур-
сандлик аҳллари юзига очдилар.

Тиник шароблар ёқут ва соф лаълга ўхшаб
кўринарди. Жуда тиниклиги ва ҳаддан ташқа-
ри софлигидан кўриш қуввати уни аниқлашдан
ожиз ва кучсиз эди.

М а с н а в и й:

Хурсандчиликни кўзғотувчи бода шундайки,
Ўйин-кулги ва ишрат бозорини қизитади.

Ундан базм юқори жаннат каби бўлиб,
Унинг шамолидан димоғлар мушкинли
бўлади.

Майни жомга қуйганларида латофатидан,
Ундан терлаганда томчилагандек тер
томчилар эди.

У май идиши агар банд бўлмаганда,
Нозиклигидан юқори чархгача кўтарилар эди.
У қадахни қўлининг кафтига қўйганларида
исидан ақл маст бўларди.

Ундан агар тошга бир катра томса, ёқутдек
кизил рангни оларди.
Қандай ажойибки, агар фикрга уни хаёли
келса,

Эгнига лоларанг либос кийгандай бўлади.
Агар ундан қадах ҳам маст бўлмаса эди,
Нима учун у ҳар дамда қўлдан кета берарди.

Хушовоз ҳофизлар рухпарвар наволарни у
Фаридун шавкатли хусрав хузурида қўйлаб,
дилни мафтун этувчи овозлари билан сабру то-
қат рақамининг диллар саҳифасидан юлиб олар-
дилар. Ойсиймо созандалар хилолга ўхшаш
чангларининг мўйини хина билан бўяганки,
(худди) этагини уммариб олган кампир дейсан.
Ўша кампир гўёки, сочлари ва анбар зулфлари
билан оёғидан осилган(дай) эди.

М а с н а в и й:

Чангнинг торлари маҳбулларнинг зулфидан
бўлиб,

У турларга зуннорлар тақилган эди.
Кофирлар зулфидан бўлган қора соч,
Буқилган кадга зуннор боғлагандек эди.

Шодликни қўзғовчи уд (созандаларнинг)
кетма-кет чертишларидан бенаво ошиқларнинг
дилларига оташ ёқиб, дилсизларнинг кинасиз
сийналаридан тутун чиқарар эди. Рохатни орт-
тирувчи навонинг пардалари ва дилкаш тарона-
лар билан ошиқларнинг ғамзадор димоғида соғ-
лом қобилият пайдо қилиб, ёқимли овоз билан
эшитувчилар қулоғига мангу хаёт башоратини
етказардилар.

М а с н а в и й:

Ашулачи хусн ва ноз юзасидан ёқимли овоз
билан барбат¹³¹² ва удни созлаганда,
Борбат¹³¹³нинг овози билан бошдан хушни
олиб,

Занг дилдан ғам ва меҳнатни тарошлар эди.
Унинг удидан шундай бир олов
алангаланардики,

Унга ошиқ бўлганлардан бошқани
куйдирарди.

У хом уддан диллар шундай куярдики,
Унинг тутунидан бурунлар қораярди.
Тўғри, одамлар удни кўп куйдирадилар,
(Лекин) кишини куйдирган биронта удни
кўрмадим.

Ўша уддан ишрат (шу қадар) орттики, унинг
сози май идишига ўхшарди.

Рухни кўтарувчи най баланд овоз билан ҳам-
да дилни овловчи қўйлар билан дилга умр ози-
гини бағишларди. Янги жон нақши учун киши
танасига дам урарди. Ҳамма тан кўз, аммо кўз
қорачиғидан бенасиб Довуд (пайғамбар)нинг ку-
ни булбулнинг овозига нисбатан кўнгилга юз
бор хушроқдир.

М а с н а в и й:

Созанда найда нағма қила бошлаганда,
Шамолидан ошиқлар олови кучайди.
Қандай ажойиб бир най бир шамъини
шамолдан ёққан,
Қандай шамолки ичга олов урарди.
У дамдан най яна жон базмини топиб,
Унинг ўлган тани яна жон топарди.
Ундан шавқ шуъласи паст бўлмасдан,
(Балки) най ичига оташ чанг урган эди.

Ажабланган чирманда доира каби бошини
оёғига бекитиб, ашулачиларнинг урушлари
захмидан фарёду афғон кўтарган ҳолда муш-
фиқларнинг қўллари зарбидан севувчиларнинг
номлари каби оҳу фарёдни фалак авжига ет-
каздилар ва ошиқларнинг наъралари сингари
нолаю афғонни етти осмонга оширдилар.

М а с н а в и й:

Базм созандаси қўлига чирмандасини олганда,
Гўё офтоб қўлига ойни олгандек бўлди.
Қандай чирманда: ой юзли, озор (чеккан)
бўлиб,

Икки юз нақши бўлса ҳам соддадир.
Унинг юзи офтоб, чирмандаси ойдир.
Қандай ойки, қуёш (унинг) паноҳида
(бўлди),

Чирманда пўсти қандай яхши пўстки,
Унинг шундай дўсти бор (эди).

Раёйлар ҳукмга биноан, боғ эшиги кўчасини
икки томондан чортоқлар ва табиий тайёргар-
ликлар билан безаб, унинг атрофини ипакли
фаранг ва ҳар хил парчалар билан зийнатлаган

холда шавқу хурсандлик эшигини айш-ишрат аҳли юзига очдилар. Аҳли санъат ва ихтироҳунар эгалари ўзларида бор санъат ҳамда хунарларини тамом дикқат ва бор маҳоратлари билан ажойиб санъатлар, ғариб кўринишларда намойиш қилдилар. Хаёл хазинаси ва хотир ганжинасида ниманики бўлса (уни) юзага чиқардилар. Бир неча кун (давомида) катта ва кичикнинг хотири ҳамда дилини муттасил шодлик, шавқу хурсандчилик эгаллаб, чарчашдан холи, юқори жаннатдан дилкашроқ бўлган шодлик мажлисини, нимаики хуш келадиган бўлса (шу билан) қурдилар. Хурсандлик аҳли ҳар томонда ишрат базмини жаннатга ўхшатиб оройиш бердилар. Гўзал юзли, фариштадийдор соқийлар май хуморларини чиқариш учун олтин қадахларни қумуш ранг кафтларига қўйдилар. Чинни ҳамда Халаб¹³¹⁴ хумларини тиниқ шароб ва ширалардан тўлатиб, тайёрлаб қўйдилар. Қулт-култ овозлари, додлаш, хайқириш садолари Зухал айвонидан ошди. Дастурхончилар у қутли ўлтиришда турли таомлар ҳамда хилма-хил ейдиган нарсаларни муҳайё қилдилар. Чин дастурхонлари турли мевалар ва неъматлар билан тўлдирилиб, (меҳмонлар) назарига қўйдилар. (Хаёти) мангу ғуломлар май тўла қадах, кўза ва косалар билан уларнинг бошлари оғримас ва маст бўлмас эдилар (ўша базмда) истаган мевалари ва тилаган парранда гўшти (мавжуд эди). Қиммат (баҳоли) марваридлардек чиройли кўзли гўзаллар (ҳам улар) атрофида айландилар.

Охирги куни ақобир ва ашрофлар, мамлакатлар ва атрофнинг бошлиқлари, жаҳон ва олам одамлари маҳдумзода хожалари табақасидан, замон ақобирларининг кўзга кўринганларидан ҳазрат Хожа Калон, олижаноб, юқори насабли, дин ва шариатнинг далили, шайхулислом Хожа Жонхожа ва бошқалар, кароматли султонлардан фалак ҳашамли Абулфатх Ибодулла султон, хон сандиғининг дури, султонлар буржининг эшиги, халқларнинг додига етувчи Жалолуддин Абул Муҳаммад султонни чақириб катта тўй берди. Олий мажлисининг мурувват ва роҳат эшигини хосу авом юзига очдилар. Бахтиёр, тожу тахтга муносиб шахзодани (Абдулмўмин султонни) пайғамбар шариат одобини ҳамда Мустафо дини одати бўйича хатна қилдилар. (Шу тариқа), ғойиб фикрли муқаддас дилни у тариқага риоя қилишдан мамнун ва касаллик шеваасидан озод этдилар. Ўша куни номдор от-

лар, юрамол хачирлар, зарбофт либослар, ҳамён-хамён олтинлар ва шода-шода дуру марваридлар нурли назарга ҳозир қилиниб, эҳтиромли султонлар ҳукми билан, нуфузли ҳокимлар, салтанат аёнлари, амирлар ва арқонни давлатлар, кичик оддий халқ ва катта ҳамда шариф кишиларга, ёшу қариларга, уларнинг тутган ўринлари, мартабаларига қараб, ажойиб тортиқлар, мўл-кўл инъомлар тақдим қилдилар. (Шундай қилиб, ҳамма) шоҳона эҳсон ҳамда хусравона илтифотлардан ортиқ даражада баҳраманд (бўлдилар) ва етарли насиба олдилар. Абул Муҳаммад султон (ҳам) тўла шоҳона инъом ва ғоятда хусравона эҳтиром билан сарафроз қилиниб, салтанат асбоблари ва ҳашамат мансаб асарлари борасида нимаики бўлса, каромат кўрсатган холда, уни яқинлари (ичида) имтиёзга (мушарраф қилдилар ва) жавоҳир ва лаъл шодалари, нафис қимматбаҳо тошлар, жуда кўп зарбофт либослар, кўплаб нозик нарсалар, (шунингдек) (унга) қимматбаҳо кийимликлар ҳамда латиф нарсалар иноят қилдилар ва ўз вилоятларига қайтишга ижозат бердилар.

Бу катта тўй ва улуг байрам мазкур йилнинг шаъбон ойида¹³¹⁵ воқеъ бўлди. Мисра: *Тангрига ҳамду (сано) бўлсинки, бу базм шавқ билан тугади.*

ЖУВОНМАРДХОННИНГ ЎЗИНИНГ КАТТА ЎғЛИ АБУЛХАЙР СУЛТОН БИЛАН ДУШМАНЛАШИШИ, ИККИНЧИ НОДОН ЎғЛИ МУЗАФФАР СУЛТОННИ ТОШКЕНТГА ЮБОРИШИ; ЎғЛИГА ТАНБЕХ БЕРИШ ҚАСДИДА БОБО СУЛТОНДАН МАДАД СўРАШИ, ЎғЛИНИНГ (АБУЛХАЙРНИНГ) ОТАСИ МУҲАББАТИДАН КЕЧИШИ ВА ОЛИЙГАВҲАР ҲОҚОН ҲАЗРАТ ТОМОН ЮЗЛАНИШИ

Соҳибқиронга бандалиги ҳақидаги дамларда бўлган Яратганнинг инояти ва Тангрининг атоларидан бири шулки, кимки умид қўли билан Искандарнишон хоннинг абадий давлат этагидан маҳкам ушлаб, итоатлик камарини белига боғлаган холда, бошини бўйинсуниш бўйинтуруғига солса, бахту давлат келини, иқбол ва саодат шоҳиди унинг мавкабини жони билан истаб, оёғини уриб турувчилар (ҳам) унинг фармонида бўлади «У ўша буюк нажотдир»¹³¹⁶. Кимки унинг муборак остонаси ва куни ёрқин пиллапоясидан бош тортса (ва) нафсоний хаёллар ва шайтоний берилишлар савдоси орқасида йўлдан озса, ғурур(ли) девнинг васвасаси би-

дан ношукрликка қадам қўйиб, хотир пардасидаги душманлик мақсадини изҳор қилса, кўп ўтмасдан (уни) ажал ўқи нишонга (олади) ва душманлик ҳамда зўрлик тиғи ярадор қилади.

Н а з м:

Бордию сенинг мулку давлатинг душманлик ҳамда ёмон ниятлик бўлса, Сув ва олов устида хубоб аскарлари ва учқун тўдалари пайдо бўлади. У хубобдан агар бош кўтарса йўқ бўлади, (Ва) бу учқундан дам урса ҳалок бўлади.

Бу хаёлни тасвирлаш ҳамда бу мақолни таҳрир қилишдан мақсад шўлки, фитна нишонли Жувонмардхон узоқ вақт давомида муҳаббат чамани ҳамда муваффақият гулшанининг сура тига асосан, ул ҳазрат назарида вафо ариғининг суви билан яшнатиб ва гуллатиб, дўстлик ҳамда муносабат гулзори, ҳамжихатлик ҳамда ихлос боғини эътиқод ва яхшиликнинг ёруғ нурлари билан кўқартирган ҳамда сероб қилган бўлса ҳам, маъни бўйича эса исён ва бузукчилик йўлини, фисқу фасод тариқасини олдига қўйган, белини исён гардини кўзғотиш ҳамда ўжарлик оловини ёндириш билан боғлаган ва контўқувчилик шеваси ҳамда фитна кўзғовчилик расмини қабул қилган бир тўда васвасачилар билан адолатнинг катта йўлидан чекиниб, илгариги аҳдларни вафосизлик шамоли билан нобуд қилди. Булоқнинг тоза сувини кўнгилизлик гарди ва ваҳшат ғубори билан лойқалатди. Аҳён-аҳёнда унинг қора дилидаги душманлик суратлари ҳамда келишмовчилик нақши ул ҳазратнинг дил лавҳаси ва хотири дебчасида чехра кўрсатарди. Бу маънени бахтиёр ҳокон (ўзидаги) чидам ҳамда оғирлик орқасида ҳеч қандай йўл билан билдирмади. Ул ҳазратнинг табиатида бўлган ғоятда меҳрибончилиги ва ниҳоятда кароматидан у билан муваффақиятли (равишда) дўстлик йўлини боғлади.

Абулхайр султон отаси билан душманликда бўлиб, ул ҳазратга турли масалада (яъни) итоат, дўстлик, бўйинсуниш, буйруқ ва бош тортишларни ўз ичига олган бир маслаҳатни арз қилди. Турли кароматлар билан сийлади ва ҳар хил иноят ва меҳрибончиликлар билан баҳраманд қилди. Ўз замонида мавжуд бўлган яхши хизмат маросими, итоаткорлик ва ҳамжихатлик вазифаларини бажариб, ўзининг саодат ҳамда иқболини давлат кучлилигининг натижаси ва

асари деб билди. Илгариги фармонбардорликни гўзалликнинг сўнги вафодорлигининг латиф томонлари билан яқинлаштирди. Замон тақозосига кўра, отаси назарида, «агар давлатининг асоси ва салтанатининг биноси ходисалар зилзиласидан қулашини истамасанг, бир тўда фатначиларнинг талқин қилган фасод фикрлари ҳамда ўжарлик хаёлларини ўз хотиринг атрофидан бутунлай чиқаришинг керак, бўлмаса, бордию агар бу маънони ризо қулоғинг билан эшитмасанг охирида шундай фитна туғиладики, ҳеч қандай тадбирнинг қўли уни тугатиш этагига ета олмайди» (хаёлини туғдирди).

(Абулхайр султон) «мамлакат ишларида бузғунчилик бошланиб, уни бостириш хаёл ойинасида юз кўрсатмайди», деган маънени гавдалантиришга қарамасдан, Жувонмардхон ўғлининг насихатларига аҳамият қилмади ва унинг сўзларига ўз қулоғидан жой бермади. (Шундан кейин Жувонмард султон) унинг шоханшоҳ ҳазратга (яъни Абдуллахонга) нисбатан давлатхолик изҳор қилишини йўлаб, махфий равишда Тошкент султонлари ва Туркистон ҳамда Хўжанд ҳокимларига, ҳусусан ул ҳазратга нисбатан душманлик ва келишмовчиликни ғоятда ортириб юборган, оташ шўъласи сингари ғоятда ўжар бўлган Бобо султонга хат-хабарлар эшигини очиб, бирлашишни изҳор қилган ҳолда, дўстлашиш йўлига қадам қўйди.

Тарих 986 йил муҳаррам ойида¹³¹⁷ аъло ҳазрат Балхга ташриф буюрдилар. (Шу вақтда) Музаффар султон отаси Жувонмардхонни қўллаш учун ва ўша вақтда унинг оталиғи мансаби топширилган Саъид ўғлонга ўхшаш ифвогарлардан бир тўдасини қўтуртириш учун Тошкент томон юзланди. Ўзининг катта акаси билан (эса) хисоблашмади.

(Бобо султон билан) учрашгандан сўнг, (Музаффар султон) арз қилди «Акам Абулхайр душманчилик шевасини илгари суриб, отасининг фармонига бўйинсунишдан четланган ҳолда, итоаткорлик бошини Жам(шид) мартабали ҳазратга (Абдуллахонга) бўйинсуниш ҳалқасига киргаз ва ғоятда хизматкорлик ва жон фидо қилишни изҳор этмоқда.

М а с н а в и й:

Золим Абулхайр султон, отасига бўйинсунмай (қуй)ди. Унинг ҳукми ҳалқасидан бошини чиқариб, Унга итоат этиш туғидан бош тортиди.

Доимо уни қўлга олиш ва зиндонга солиш
пайида бўлиб,
(Хозир) сипоҳ ва раънийят унинг
фармонидадир.

Арзим шулки, агар бу ишда бундан кейин ҳам билмасликка солинса, шундай катта фитна-фасод бош кўтарадик, унда унинг оловини ўчириш ва у ходисани дафъ қилиш мўяссар бўлмайди». Бобонинг ўз хошиши бўлганлиги учун, низо борасида бу муболағага эҳтиёжи бўлмади. (У) кечаю кундуз шундай хаёлда эди: қандай йўл билан фитна қўзғотсаки, мамлакатни бўлиб олса; «Ойна ҳам сувда бу ходисани кидиради» (мақолига қўра) хоҳ уйғок, (хоҳ) уйқуда бўлсин, фасодин талаб қиларди. (Шундай бўлса-да), бу ходиса воқеъ бўлиши биланок, уни содир бўлишни ғанимат санаб. (Бобо султон) ўзининг аркони давлатларини чақиртирди ва улар ўртасига маслаҳат ташлади. Бир неча тадбирларни ўйлаб шунга қатъийлик қилди. У (деди:) «Соҳибқирон ҳали ҳам Балхда турипти. (Шундан фойдаланиб) Абулхайрнинг адабини бериш керак. Шу муқаррарки, аъло ҳазрат ҳар вақт Жайхундан ўтган вақтда тадбир хаёли ва фикри (амру) маҳол бўлар эди». Тангрининг қазоси Самарқанд, Тошкент, Туркистон ва Хўжанд мамлакатларининг иши ходисалар қўлидан йиқилишини тақозо қилган экан. Уларнинг у васасаларини (Бобо султон) ўз хотирига олиб, ўттиз минг тўла қуролланган киши ва тўртта мўътабар амирни танлаб кинали ўғли Латиф султонни Музаффар султонга ҳамроҳ қилган ҳолда буюрди: «Агар Абулхайр отасига ғоятда итоатда бўлиб, бандалик ва фармонбардорликни жойига қўйса, у билан сулх тузиб орқага қайтинг. Бордию агар ўжарлик ва такаббурлик йўлини ҳамда келишмовчилик ва душманлик шевасини қўлидан бермаса, унга қасд қилинлар. Самарқанд сипоҳини ўз лашкарингизга қўшиб, Миёнқолга тезликда (от) чоптиринг ва талон-торож қўлини хусумат ҳамда тарож енгидан чиқариб, шавкат бошини банд кўтаринг. Бу маънининг сурати юз кўрсатиб, амалга ошган замонда мен ҳам Туркистон сипоҳи, Ўтрор ҳамда Саброн лашкари, чексиз жамият ва ҳисобсиз киши билан кетингиздан етиб бораман». Мазкур султонлар шунга қарор қилиб, ниҳоятда ғурурланган ҳолда барча катта сипоҳ ва тўла шавкат билан фирдавсмонанд Самарқандга юзландилар.

Музаффар султоннинг фитна қўзғогани ва Тошкентга бориши хабари тарқалгач ҳамда Абулхайр султон қулоғига етиши билан, зафар асарли султон, мажбурият юзасидан, шикоят аризасини ёзиб, қуббат ул-ислом Балхга Искандаршиор ҳазратга (яъни Абдуллахонга) юборди. Мазкур воқеанинг содир бўлгани ҳақида хабар бериб, қўйидагини илтимос қилди: «Агар ул ҳазрат қуёш мисол хотирини бу зарра мисол тарафдорларининг холига ёрдам ва ишларига мадад беришга қаратиб, Жайхун дарёсидан ўтган ҳолда, сувнинг бу юзига (қаратиб) тезжорар отни ов қилиш учун чоптирсалар, лойик ва муносиб бўлар эди. Чунки, бордию иним Музаффар султон Туркистоннинг волийси Бобо султон билан учрашгандан сўнг, фитна-фасод сурати ва низо ҳам келишмовчилик нақши юз кўрсатса, шаҳар ва қишлоқлар ҳароб бўлиб, кишиларнинг ахволи қийинлашади». (Лекин) соҳибқирон ҳазратлари ўша замониёқ лашкарни тўплаб Бадахшон томон йўналишни ўйлади. Чунки ҳамиша Бадахшоннинг волийси шоҳ Сулаймон(дан) ўғли Султон Иброҳимнинг ўғли Шохрух мирзо ҳақида қўйидаги хабарлар келди: ёвуз мақсади ва ёмон нияти билан жаҳондорлик орзусини нақш қилмоқда, (асқарининг) кўплиги ва шавкатидан мағрурланиб, мустақиллик суратини хаёл варақларига чизмоқда; шайтоннинг иғвоси ва нафсининг ўйига берилиши натижасида итоаткорлик йўлидан чиқиб, фитнаю фасод водийсига қадам қўйган ҳамда ниҳоятда мағрурланиб бошини хизматкорлик туғидан ва бўйинини фармонбардорлик ҳалқасидан тортиб олмоқдалар.

М а с н а в и й:

Ўша вақтда (бу) номдор шоҳга
Сабо кетма-кет қўйидаги хабарни етказди:
Шохрух ҳамиша ғурур шаробидан
Бу диёрда ўзини билмайди.
Бошини фармонбардорлик туғидан чиқариб,
Қадамини хизматкорлик йўлидан тортиб олди.

(Абдуллахон) бу воқеадан хабардор бўлгач, Бадахшон шоҳи томонидан юборилган итоат, давлатхоҳлик ва бўйинсунишликни билдирувчи номани эҳтиром назари билан манзур қилиб (элчига) фахрий кийимлар берди. Афв сўзларини ахлоқдан деб ўйлаб ва сифатларидан деб ҳисоблаб, унинг номақбул узрларини тўла меҳрибончилик билан эшитди. (Сўнг) тўхтовсиз қай-

тиш жиловини буриб Жайхун томон юзланди. Муборак байроқ сув бўйига етиб, Калиф кечу-видан¹³¹⁸ ўтиши биланок Абулхайр султон (ху-зуридан) иккинчи марта киши келиб арз қил-ди. «Хозир Музаффар султон ҳисобсиз сипоҳ билан Сайхундан ўтиб, мумкин бўлган тезлик билан бу томонга келмоқда.

М а с н а в и й:

Музаффар (султон) катта бир тўда билан
етди,
Даштлилардан бир сипоҳ тортди.
Хаммаси бўри қиликли, тулки табиатли
(бўлиб),
Йирткич шерлардан гўйни тортиб олардилар.
Бир сипоҳки, уруш асбоби билан
қурулланган (бўлиб),
Жанг майдонининг довюрак пахлавонларидан
эдилар.

Агар ул хазрат ҳам бу томонга юзлансалар, уларнинг фитна оловлари ўчиши мумкин».

Бу хабар етиши билан, Искандар шавкатли хон мумкин қадар тезлик билан тоғ танли отларни чоптириб Қиз қудуғи мавзеи¹³¹⁹га етиб, қутли асар аскарларга чодирлар қургач, яна Абулхайр султоннинг элчиси келиб арз қилди: «Дашт сипоҳи Шероз¹³²⁰га тушди. Жувонмардхон у томон киши юбориб, шаҳарга тарғиб қилди. Ўша мавзегга Жувонмардхоннинг ўзи ҳам келиб, ул хазратнинг ёруғ дилларига қуйидаги-ни билдирди: «Абулхайр бизга нисбатан ниҳоятда душманликни ўз олдига қўйди. Музаффар султоннинг Тошкентга кетганидан биз хабардор эмасмиз. Агар ул хазрат у икки ака-укани бир-бирлари билан яраштирсалар, мамлакатлар, йўллар ва йўл четларининг омонлигига сабаб бўларди(лар). Ул хазрат унинг (Жувонмардхоннинг) элчисини ўзи билан ҳамроҳ қилиб, юзла-ниш байроғини Насаф томон кўтарди. Янги-кент мавзеи¹³²¹ қутли асар аскарга чодиргоҳ қилинганда, яна Абулхайр султондан киши келиб, (хоннинг) оёғини ўпиш шарафига эриш-гандан сўнг арз қилди: «Соҳибкирон давлати-нинг вуқуфи (ва) Тангрининг қувватлаши би-лан, чаҳоршанба (қуни) кечаси¹³²² Дашт сипо-хини тугатдик. Ул хазратдан умид шулки, бу фақирга мададга келсалар». Эртасига Абулхайр султондан яна элчи келиб арз қилди: «Жувон-мардхон катта сипоҳ билан Туркистон лашка-рига мададга келиб, (Абулхайр) султон лашка-

рини енган ҳолда шаҳарга қайтди. Бу сўзнинг баёни қуйидагича: Дашт сипоҳи Ипор қўруғи¹³²³ деган мавзеда тўхтагач, Бобо султоннинг садри бўлмиш Билолхўжа баъзи бир бошқа амирлар билан, Жувонмардхон билан учрашишга ошиқ-ди. (Билолхўжа) суҳбатлашишга эришгач, ни-ҳоятда ёвуз умид ва ёмон ниятли бўлганидан, макру хийла йўлига ўтиб, (Жувонмардхонга) деди: Абулхайр султоннинг мизожига ўжарлик-нинг ёмон моддалари ўрнашибди. (Энди) му-носиби шулки, фирибгарлик йўлини илгари су-риб, тадбир тариқасини ушлаган ҳолда, турли нозик хийлалар билан унга ва унинг ҳамроҳла-рига қасд қиламиз. Биргаликда шу ишга юзла-ниб, уни қўлга оламиз (ва) унинг сийнаси саҳ-нида шохланиб ва қанот ёзиб кетган бузғунчи-лик, ўжарлик ҳамда фасод ниҳолини итоатсиз-лик ва бўйинтовлашлик болтаси билан йиқитиб, бошини итоаткорлик ҳалқасига киргазган ҳол-да фармонбардорлик одатига ўргатамиз. Бу маъ-ни (Абулхайр) султоннинг қулоғига етиши би-лан, тезликда етти юз пахлавон билан Байт: *Уруш вақтида яккама якка олишувчи, Бир ҳамлада бошдан оёқ саф ёрувчи* (қўшин би-лан) мазкур ойнинг йигирма бешинчиси чаҳор-шанба кечаси¹³²⁴ шаҳардан чиқди (ва) Дашт фир-қасини паршон қилиш учун отланди. Султон лашкари қанча оз бўлиб, курашиш маҳол кў-ринса ҳам Тангрининг июнотиға суяниб, олам-ни ёритувчи офтоб зафарли тифини қиндан чи-қарган эрта тонгда икки томон бир-бирлари би-лан учрашдилар.

М а с н а в и й:

Эрта тонгда бу фитна изловчи фалак,
Кина оловидан юзини ёқди.
Зумурраднишон тифини байроқ қилиб,
Осмонда фитна эшигини очди.
Юз кина билан бу уй ёндирувчи,
Оламни ёндирувчининг юзини қон билан
ювди.
Ҳар икки томондан ёр киприги каби (қўп)
пахлавонлар,
Уруш касдида икки саф бўлдилар.

Дастлаб довюрак (Абулхайр) султон ҳар би-ри жанг ўрмонининг шерлари ва қўполлик дарё-сининг наҳанглари бўлган ўз хосларидан бир тоифаси билан қасос жавшанини кийиб, ойна тусли қулоҳни тоғ танли отларининг бошларига кийгизган ҳолда, жойларидан қўзғолдилар. Аж-

дарнишон найзаларни кўтариб, ўт сочувчи тилларини байроқ қилган ҳолда, у паришон тўданинг устига ташландилар.

М а с н а в и й:

Хар бир найзанинг шамъи шуъласидан
Хар бир паҳлавоннинг жони куйди.
Қонга ғарқ бўлган ернинг аксидан
Фируза чарх лоларанг бўлди.

Охирида фатху зафар насими (Абулхайр) султон байроғини ҳилпиллатиб, бахтсизлик шамоли енгилиш тупроғини Дашт сипоҳи бошига сочди. Натижада у катта сипоҳ тамом мағрурланишларига (қарамасдан) қоча бошлаб, бир тўдаси асир тушиб куллик бахтсизлигига гирифтор бўлди. Баъзилари юлдузлар мисоли куёшдек яракловчи ханжарнинг ёруғидан қоча бошлаб, тўзиб кетдилар.

Б а й т:

Тонг куёши ханжарини қинидан суғурганда,
Юлдузларга, шубҳасиз, қочишдан бошқа илож
қолмади.

Нусратли аскарлар талон-торожга киришиб, жуда катта ўлжа олган ҳолда, қочганлар кетидан қувлаб боравердилар. Шу вақтда, тўсатдан, Жувонмардхон чексиз сипоҳ ва ҳисобсиз лашкар билан Маснавий: *Ҳаммаси гарданкаш, паҳлавонларни отиб ташловчи, Ҳаммаси найза урувчи, тиг ўтказувчи (эдилар), (Ҳаммаси) уруш тадбирини яхши билувчи, Жанг йўл-йўригини яхши кўрувчи эдилар*, эрта тонгда Туркистон лашкари билан (қўшилиб) шаҳардан чиқиб, азимат қўлини кўтарди ва юзини Абулхайр султоннинг сипоҳини қириб ташлашга қаратди. Султон лашкарини енгиб, қўлга олгач, уларнинг анчагина ўлжаларини тортиб олдилар ҳамда уларнинг қўпларини тигдан ўтказдилар. Қутли шавкатли (Абулхайр) султон оталик ҳуқуқига риоя қилиб жиловни Нанка томон бурди. Бир озгина жамият ва кўп машаққат билан ўша мавзегга етди. У ердан аъло ҳазрат соҳибқиронга элчи юбориб, бу ҳодиса суратини батафсил кўрсатган ҳолда ёрдам беришини илтимос қилди.

Ўша вақтгача Жувонмардхон томонидан кўрсатилган душманчилик сурати соҳибқирон ҳазратлари назарида тасвирланмаганлиги сабабли, нақш ҳеч қандай рангни қабул қилмади. Жа-

ҳонни безовчи ул ҳазрат раёйларида бу маъни сурати юз кўрсатиб, унинг давоми ўжарлик шевасида маълум бўлгач, унинг муборак башарасида ғазаб аломати пайдо бўлди ҳамда ҳамият олови алангаланиб, шижоат гавҳари хосияти пайдо бўлди. Арқони давлати ва ҳазрат аёнларидан баъзиларини чақириб, кенгаш ўтказгандан сўнг, қуйидагиларни иноят қилди: «То бу сипоҳдан ўч олмагунча тинчлана олмайман, (чунки) душманлар устидан ғалаба қилиш лаззатига тенг келадиган ҳеч қандай неъмат йўқ. (Шунинг учун то ғалаба қилмагунча) бирон нарса емайман! Душман миясини ва муҳолиф бошини отлар(нинг) наъллари билан янчимагунча ором берувчи сувни ҳам ичмайман, истироҳатнинг асоси бўлган уйқуга ҳам мойил бўлмайман». Ул ҳазратнинг мулозимлари бу сўзларни унинг бахтиёр сифатли тилидан эшитгач, ҳаммалари биргаликда дедилар:

Н а з м:

Эй вақтнинг шахриёри, иқболли шаҳаншоҳ,
Тангрининг химояси паноҳида мангу яша!
(Бутун) мавжудот сенинг ромингда, бахт
номингдаю, фалак (эса) ғулومинг бўлсин!
Давлат (сенга) тобеъ, чарх қўлловчи ва
замона ёр бўлсин!

Агар бизларнинг жонбозлигимиз қабул бўлса Назм: *Ору номус йўлига жонимизни тикамиз (Ва) жангда айланувчи чархдан (ҳам) қайтмаймиз*. Бахтиёр ҳазрат улардан тўла жон нисорлик, ниҳоятда хизматкорлик ва фармонбардорлик (аломатларини) кўргач, Самарқанд томон боришни жазм қилиб ҳукм қилди: «Баҳромнишон товочилар теварак-атрофга чопиб, юлдуз мавқабли сипоҳ ҳамда зафарли лашкарни йиғсинлар ва мумкин қадар катта жамият билан фатху зафар ёр бўлган ҳолда аскаргоҳга юзлансинлар». Шу вақтда олий мартабали, юкори мурувватли, хидоятпаноҳ, валоятдастгоҳ, илоҳий нурларининг ёритғичи, Яратувчи сирларининг жойлашган ўрни бўлган ҳазрат, яъни ҳазрат Хожа Саъдиддин Абубакр Саъд, (яъни) Хожа Калонхожа, Тангри унинг муруввати баракотини доимий қилиб, авлодлари умрини узун қилсин, Балхга ташриф буюрди. Шунинг натижасида дастлаб (Абдуллахон) ул ҳазратнинг олдига киши юборди, токи воқеа суратини баён қилиб, ул ҳазратдан тезда келишни, муборак мажлисни қадамлари шарофати билан безаб, бу

юриш тўғрисида нимани тўғри деб топсалар шундан айтишни илтимос қилди.

Иззат ва шарафли ўрда Насафга етгач, (самарқандлик бир талай аёнлар) соҳибқирон ҳазратларига давлатхоҳлик қилганлари учун Жувонмардхон томонидан шаҳардан қувилгач, олий остонага келиб, аркони давлатлар воситаси билан ул ҳазратнинг оёқларини ўпиш саодатини топдилар. Самарқанд хонидан кўрган-кечирган келишмовчиликлар, хийла-найранглар ва бузғунчиликларни батафсил сўзлаб бердилар ҳамда соҳибқироннинг Самарқанд томон йўналишини ўтиндилар. Зафарпаноҳ сипоҳ фалак қадарли мавкаб билан қўшилишидан илгари, олий нишонли ҳазрат, уларнинг тақозосига мувофиқ, яшин тезлигида юрувчи, шамолдек елувчи отларга миниб озгина сипоҳ, (лекин) мўл-кўл нусрат билан қўзғолди.

М а с н а в и й:

Бу воқеа, Жамшид қадрли шохга,
(Ва) шавкатли шаҳаншоҳга маълум бўлгач,
Тўхтаб турмасдан тезликда юзланди
Босиб олиш учун Самарқанд томон.
То унинг лашкари шавкатли мавкабда

тўпланганича,

(Бир жойда) тўхтаб туришни буюрмади.
Тангри мададкор бўлган кишининг,
Лашкарнинг ёрдамига қандай эҳтиёжи бор?

(Ҳокон) Ёмни, (уни) Жом ҳам дердилар,
фалак ҳашамли аскарларга ва қутли фаржомли мавкабга чодиргоҳ қилди. Абулхайр султон ўша жойда муқаддас остонага ошиқди ҳамда ҳашамат арбобларининг бениҳоят истаклари бўлган қўл ўпиш давлатини топди. Ул ҳазрат ниҳоятда меҳрибончилик ва тўла шафқатлилигидан, уни иззат ҳамда икром билан сийлаб, уни рия қилиш учун тилла камарлар, зарбофт либослар, йўрға отлар, қатор-қатор туя ва хачирлар ҳамда юз кишилик чодир ҳадя қилди.

М а с н а в и й:

Саропарда, чодир, кумуш ва олтинлар,
Қатор туя, хачирлар, қулоқ ва камарлар,
Юришда шамолдан ҳам югурук,
Кўплаб араб отларини,
Бехисоб қутли шавкатли султонга
Ул бахтиёр шох иноят қилди.

Унинг барча ҳашам, хизматкор ва тобелари ҳам иноят назари ҳамда меҳрибончилик хусни-

дан баҳраманд этилиб, уларни кўплаб инъомлар ва фахрли тўнлар билан имтиёзли қилинди. Ҳашаматли султон ул ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) химояси сояси ва инояти паноҳидан жой олиб, хусравона марҳаматлар ҳамда подшоҳона меҳрибончиликлар билан эҳтиромли қилинган воқеаларни арз қилиб, ниҳоятда ожизлик ва бечораликдан ёрдам сўради. Қутли фолли хокон унинг холига ва (оғир аҳволига) рия қилиб ҳаракатга келди. Зафар оятли байроқлар Дарғали манзили¹³²⁵га қўнгач, олий ҳазрат, юкори мурувватли, сайидларнинг бошлиғи, саодат насабли, кароматли кишиларнинг қаймоғи, улўф шайхларнинг натижаси, дину миллатнинг низоми, шаҳарнинг (Самарқанднинг) шайхулисломми бўлган амир Али Акбар ва Жонқорабийга ўхшаш шаҳарнинг улўф кишилари динпаноҳ даргоҳга келиб оёқ ўпиш шарафини топдилар ҳамда жаҳонгир хоконнинг қуёш нурли дилларига (қуйидагиларни) айтдилар: «Жувонмардхон бандалик ва бўйин эгишликни изҳор қилиб, деди мисра: *Унинг жони ҳақдаким, дилим ҳали ҳам вафо остидадир*, бир қанча вақт бўлдики, соҳибқирон ҳазратлари хонадонига давлатхоҳлик йўлини тутаман. Ҳозир ҳам мисра: *Қандай (алоқада) бўлиб келинган бўлса, ўшандай (алоқада) бўламиз*. Бизнинг устимиздан нимаки етказган бўлсалар нуқул ёлғондир». Ул ҳазрат унинг бундай фирибомиз сўзларини қабул қулоқлари билан эшитмади. Шайхулисломга (эса), мақсудига етказмасдан, қайтишга ижозат берди. Жонқорани асир қилиб, у манзилдан жўнатди.

М а с н а в и й:

Жахон бошдан-оёқ ҳаракатга келди,
Чанг ердан осмонга кўтарилди.
Жамшид шавкатли хокон равон бўлди,
Боши устида қутли бир чодир (соябон).
Жахон шоҳи орқасида қурчилар
Заррин камарларни маҳкам боғлаган.

ХОН ҲАЗРАТНИНГ АБУЛХАЙРХОН БИЛАН БИРГА САМАРҚАНД АТРОФИГА ЕТИБ КЕЛИШИ ВА УНИ ЧЕКСИЗ-ҲИСОБСИЗ СИПОҲ БИЛАН ҚАМАЛ ҚИЛИШИ

(Абдуллахон) сафар ойининг учинчи кунини¹³²⁶ Самарқанднинг атрофига тушиб, Сузангарон дарвозаси¹³²⁷ тарафидаги Отажонхожанинги боғида яшаш режасини тузди. Ойнинг хиргоҳига

қарама-қарши қилиб фалак қадарли боргоҳ қуб-
басини кўтарди. Унинг барча дарвоза ва бурж-
ларини султонлар ва амирларга бўлиб берди.
Чунончи, ғолиб бахтли, муборак тахтли шахзо-
да, бахтиёрлик боғининг тоза гули, шахриёр-
лик бўстонининг ғунчаси, давлат ва камолот
чаманининг ниhoли, салтанат ва иқбол осмони-
нинг хилоли, Фаридун шавкатли муборак ни-
шонли Абулфатх Ибодулла султон Чаҳорроҳа
дарвозаси¹³²⁸ қаршисига жойлашди. Унинг
пешонасида доимо бахтиёрлик далиллари ва бахт
аломати ҳамиша порлаб турган. Искандар фар-
монли, Доро ҳашамли, қутли нишонли Дўстим
султон Шайхзода дарвозаси¹³²⁹ рўбарўсига дов-
юрраклик байроғини тикди. Абулхайр султон Хо-
жа Абдидарун¹³³⁰дан офтоб чиқадиган томонда
ўлтирди ва, ниҳоятда, хусуматдан, тиришқок-
лик камарини жон белига боғлади. Улуғ ни-
шонли шахзода Абдуллатиф султон Балх сипо-
ҳи ва Али Мардон баҳодир ҳамда шунга ўх-
шаш унга тобелар билан Оҳанин дарвозаси¹³³¹
қаршисида Мазори шоҳ¹³³² тарафига манзил қил-
ди. Ўша вақтда турли экинлар пишган эди.
Айниқса ғалла етишган бўлиб, уни ҳали ўрган-
лари(ча) йўқ эди. Ул ҳазратнинг тўла адолат-
лилигидан, лашкар шунчалик кўплиги ва сав-
латига қарамасдан, бирор дарахтнинг шохига,
(балки) бирор буғдойнинг бошоғига тегишга эр-
ки йўқ эди.

М а с н а в и й:

Ундан чумоли ҳеч қачон озор чекмаган,
Сулаймон сифат, тожталаб шоҳ, (амри билан)
Биронта от экинзорга кирмади (ва) биронта
отлик мевазорга тушмади.
Биронта дастурхондан зўрлик билан нон
олмай,

Боғу бўстонга от ва уловларни қўймадилар.
Ул шоҳнинг одати адолат ва ҳаққонийлик
бўлганидан.

Фалак унга ёмонликни хоҳловчиларга жазо
берди.

(Ҳукмга биноан) ҳунарманд устод Рухий
қурган ва пардозланган учта мустаҳкам қозон
шаҳарнинг уч томонига ўрнатилди. Чунончи,
куббали қозонни¹³³³ Козаристон¹³³⁴ дарвозаси то-
монига ўрнатдилар. Хусравнишон, ҳазрат ало-
матли шахзода Хусрав султон, Тангри лутфла-
рининг дастмоясини ва подшоҳнинг марварид шо-
дасини ўртасидаги катта дурри Исфандиёр сул-
тон¹³³⁵, нақибларнинг паноҳ хожасини, сайидлар-

нинг дастгоҳини, хидоят доирасининг нуқтасини ҳам-
да саодат паркорининг марказини ҳазрат Ҳасан-
хожа нақиб, саодат писандли, давлатманд амир
Шоҳи қурчи ва ҳазрат Абдуллаҳон ҳузурини
улуғ мартабага эга бўлган Наврўзбий қушчи-
ларни сўл қанот лашкар билан у қозонни сақ-
лашга қўйдилар. Жаҳонгир қозонни¹³³⁶ни Чаҳор-
роҳа дарвозасини рўбарўсига тайин қилиб, уни
қўриқловчи қилиб шавкат нишонли султон Ибо-
дулла султонни тайинладилар. Қора баҳодир
қозонни¹³³⁷ни Фируза дарвозасини¹³³⁸ тарафига
қўйиб, унинг ихтиёрини фалак даражали, ма-
лак мартабали, давлат буржининг юлдузини, ҳа-
шамат дуржининг гавҳарини, дин учун курашув-
чи амир Қулбобо кўкалтош, қадри (яна ҳам)
зиёда бўлсин ва ул ҳазратнинг (Абдуллаҳон-
нинг) бандалик ҳузурини олиқ даражага эга
бўлган Наврўзбий қушбегиларнинг қудратли қў-
лига топширдилар. Осмон тарозисини палласини
синдирган ва фалак қалъасини кунгирларини тош
зарбасини билан емирган ҳунарманд устоз Рухий
ҳам шу қозоннинг тепасинида бўлиб, ҳамиша уни
ишга солиб турди.

Жувонмардхон ҳам хилофлик йўлини тутиб,
келишмовчилик тариқасини ўз олдига қўйган
ҳолда, Музаффар султон, Кўчқинчи султон¹³³⁹
ва бошқа қолган ўғиллари билан қалъани сақ-
лаш учун керак бўлган асбобларни кучи етқа-
нича тайёрлаб қўйди; шаҳар дарвозаларини бер-
китиб, паҳлавонлик қўлини ҳамда жаҳондор-
лик байроғини кўтарди; унинг бурж ва девор-
ларини барча шаҳар халқини ҳамда маҳалла аҳл-
ларига (қўриқлаш учун) топширди; ҳар бир
буржга бир тўдани қўйди. Чунончи, ўзи бир
тўда довюррак кишилар билан Чақар буржи те-
пасинида турди; Музаффар султон Фируза дар-
возасини устига довюрраклик саропардасини тор-
тди; Кўчум султон Чокирдиза буржи авжига
жойлашди ва Дўстим султон Сиёб наҳри устига
шижоат чодирини ўрнатди. Шундай қилиб, ҳам-
ма жой ҳамда тарафларга амирлар ва турклар-
дан кўркмас доруға¹³⁴⁰лар қўйди. Ҳар бир де-
вор устига қалъани забт қилишда керак бўлган
нича ўк, найза, тош, най, гишт, ёғқовоқ ва қў-
заларда қулларни келтириб қўйди. (Хуллас,)
қалъанинг мудофаасини учун нимаики керак бўл-
са, ҳаммасини ҳозирлади.

М а с н а в и й:

Бу рост қиссалар ёзувчисини
Бу дostonни қуйидагича таҳрир қилди:

У кўпол табиатли Самарканд хони,
Жанжал ахтарувчи Жувонмард султон,
Ўзининг бутун умрини шундай ўтказдики,
(Илгари) замон хонига хайрихоҳлик

кўрсатди.

Охирда нусратшиор, Искандар байроқли,
Хусравдек бахтиёр шаханшоҳ (Абдуллахон),
Унинг фитна йўлига кирганини эпителини
билан,

Самарканд томон лашкар тортди.
(У) қалъадан узокроқда кўнгандан кейин,
Душманнинг иши анча оғир бўлди.
Каттиқ фитна изловчиликдан душман,
Қалъадорлик қасдида байроқ кўтариб,
Кина юзасидан қалъа тепасига чиқиб,
Шердиллик шоҳ юзига қалъани ёпди,
Пахлавонлар қалъанинг усти ва остида,
Ёрнинг киприклари каби саф тортдилар.
Ҳаммалари уруш қилиш учун шай бўлиб,
Кина қасдида юришга қасд қилдилар.

Учинчи куни¹³⁴¹ Мирзабек оталикнинг ўғли
Бекмирзо, Тангрибердибийнинг ўғли Билол қў-
калтош, Қатимбий қушчининг ўғли Оқ мирзо,
Нурим оталик, Бикот чухра оқоси, Дарвиш Хо-
назод, Овтош мирохўр, Тангриберди қалмоқ ва
Оной қалмоқлар каби ўзларини ботирлик шева-
си, мардоналик ва шижоат йўлида ягона хисоб-
ланган йигитлардан катта бир тўдаси пиёда бў-
либ Козаристон дарвозасидан чиқдилар. Уруш
кийимларини кийиб, бошига махорат дубулға-
сини кўйган ва лаъл қалқонларини кўлларига
осиб, тилла суви югуртирилган камонларни би-
лакларига таққан холда, хаданг ўқларини ка-
мар атрофига териб уруш қуроллари билан
шайланган холда уруш майдонига юзландилар.
Аъло ҳазрат, «Зафаршиор сипоҳдан ҳеч ким
қалъа аҳли билан уруш ва жанг қилмасин»,
деб ҳукм қилди. Ул ҳазратнинг бу воқеа хусу-
сида ўйлаган ўйлари шундай эди. Агар барқа-
рор, нусратёр лашкар рўзғори паришон (бўл-
ган) ўжарлар билан уруш ва жангга киришиб
бу хол чўзилиб кетса, Жувонмардхон илтимоси
билан Бобо султон Дашт ва Туркистон сипоҳи
хамда Ахсикат ва Андижон лашкари билан ма-
дадга келиши эҳтимолдан холи эмас, (бу) эса
урушни унинг билан олиб боришга (ҳам) сабаб
бўлади. Бу хилда ҳукм бўлишига қарамасдан,
нусратли аскардан ўқнинг захми билан дабир
қўлига қаламни тикиб қўя олувчи ва қоронғу
кечада (ҳам) ипак торларини пайкон учи билан
йиртадиган, яъни уста мерган, ғайратли бир тў-
да ёшлар, жанг қилиб, урушни тайёрлаган хол-

да душманга ташландилар. Зафарёр пахлавон-
лар ҳар томонда от чоптирган, қалъа аҳли йўл
бошини ўзларига олиб, қон тўқувчи ўқларни ка-
монга қўйган холда пастга ёғдирдилар. Ўқлар
камондан худди жала ва ёмғирдек ёғиларди.

Ўткир тифларнинг яшин шуъласидек учқуни-
дан момақалдироқ чақнагандек олов алангала-
нар эди. Ҳар икки томондан кина ахтарувчи
курашчилар жуда тиришдилар ва кучлари бо-
рича ҳаракат қилдилар. Бир тўда яраланган-
лар асир тушди. Ташқаридаги сипоҳдан Хай-
вон сорининг ўғли Кирки Бобой қўлга тушди.

М а с н а в и й:

Учинчи кун қалъа ичидан
Ҳисобсиз сипоҳ чикди.
Ҳаммаси заррин кулоҳдан тож кийиб,
Найзани елкасига кўтарган (эди).
Пахлавонларнинг ҳаммаси жавшан остига
беркиниб,

Ҳаммаси кина дарёсидек мавж урарди(лар).
Иккинчи томондан юлдуз шукухли қўшин
Тоғ сингари собитқадам эди,
Кина отини тезда кўзғотиб,
Хусумат палосига юз кўйдилар.
Ҳаммаси фитна изловчи, темир кулоҳли,
Арслондек душманни ўлдирувчи, кина-
хоҳ (эди).

Ҳаммалари аччиғи тез, майдонда урушувчи,
Уруш вақтида шердан гаров олувчи эди.
Ҳар икки томондан фитна изловчи лашкар,
Кина юзасидан бир-бирларига рўбару
бўлишлари билан,

У олишувда шижоат юзасидан,
Бир-бирларига тиф ва ўқлар урдилар.
У хусумат майдонида пахлавонларнинг,
Ўткир шамширдан танларида ёриқлар пайдо
бўлди.

Ажал кечаси йўл тўсадиган ўғри ва
қароқчилардек
Бадандаги ёриқлардан ичкари кирди.
Курашувчилар берган жоннинг кўплигидан,
Ажал (шунча) жонни торож қилганидан
хижолат бўлди.

У тўдадаги жонсиз танлардан,
Қарға ва кузғунлар овқатланадиган бўлдилар.
Тиф зарбидан бирор аъзо йиртилса,
Уни қазо ўқи билан аямасдан тикилар эди.
Пахлавонлар дилларидаги чок (эса) муттасил,
(У) дил чокидан ўз ғамларини ташқарига
чиқарардилар.

У олишувда давлат гулзоридан ҳеч кимга.
Фатҳ гули очилмаган (эди).

Охирида жанжалкаш пахлавонлар
Ватангоҳлари томон юзландилар.

Иккинчи куни шарқнинг Жамшиди офтоб кўк гумбази буржидан бошини Жавзо авжидан чиқариб, қон ичувчи тигини ўч олиш қинидан чиқарган ҳамда юлдузлар мавкабини тарқатиб юборганда маснавий: *Эрта тонгда бу олам кезувчи шоҳ, Фалак майдонидан гард қўзғотди, Унинг тиги ярақлашидан уфқ лоларанг бўлиб, Ошиқнинг этаги каби қондан тўлди* Оҳанин дарвозаси томонидан фитначи пахлавонлар ҳамда кина ўтказувчи курашчилардан бир гуруҳи чиқиб, тамом қуролланган ва шайланган ҳолда, то биринчи ватангоҳгача келдилар. Нусратли сипоҳдан мардлик ва мардоналик буржининг юлдузи, ақл ва идрок дуржининг гавҳари Мухаммад Бокибий, пахлавонлик чўққисининг қоплони Шохимбийнинг ўғли Мирзо Назир каби бир қанча отланган ёшлар ва кина изловчи йигитлар шижоат отини жойдан жавлон урдириб, пиёдалар томон юзланган ҳолда уларга ташландилар. Дастлабки ҳамладаёқ рўзғори паршон душманлар саросимага тушиб қоча бошладилар; жарлар, хандақлар ва ғорларга бекиниб, уруш (майдон)дан чекиндилар. Мазкур зафарли ҳамда нусратли амирзодалар қайтиш жоловини тортиб, ўз ўринлари ва оромларига қайтдилар.

Бир неча кундан сўнг Самарқанд сипоҳидан иккинчи марта (жуда) кўп халқ ва кина ўтказувчи номдорлар заррин қулоҳларни бошларига кийган, тилла суви югуртирилган жавшанларни эгниларига олган ҳамда шамолдек елувчи жийрон отлардан тушиб пиёда бўлган ҳолда Чахорроҳа дарвозасидан (чиқиб) жанг майдонига юзландилар. Ятимлардан¹³⁴² яна бир гуруҳ лаъл тусли қалқонларни елкаларига қўйган ва зумуррад ҳашамли шамширларини байроқ қилган ҳолда кина пистирмасида турдилар.

Қутли асар лашкардан довюррак амирзода Мухаммад Али ўғлон (ва) қутли Қулмухаммад мирзога ўхшаш, уларнинг зарбидан тоғ ва дарёлар (ҳам) кучсизланиб қоладиган, юлдуз мисол ёшлардан бир гуруҳ кинавор пахлавонлардан яна бир тўда бир жавлон урувчи уруш асбобларини муҳайё қилдилар.

Ҳар икки томон(нинг) урушқоқ жангчилари жангни тартибга келтириб, уруш асбобларини ҳозирлаб бир-бирларига етишгач, уруш майдонида қутурган шер ҳамда кураш ўрмонида кўрк-

мас қоплондек бўлган довюррак сипоҳ назм: *Арслондек қайновчи, фалакдек айланувчи, темир (ва) тошни ёрувчи, Саф тузувчи, жанг оловида душманни куйдирувчи, шерни йиқитувчи (лашкар)* тезликда яшиндай ва кучли шамолдек бири-бирига урилиб, жон олувчи найзанинг санчилиши ҳамда қон тўкувчи тигнинг зарби билан бири-бирига ташландилар. Уруш оловининг учқуни ва ўлдириш ҳамда янчишнинг ўти ниҳоятда аланглади. Уруш майдонидан чанг ва гард отланувчи фалакка етиб, яшиндек ярақловчи томчилари тиг даמידан булутдан ёғилган ёмғирдек ёғила бошлади. Қояларни ёрувчи найза учлари сафдаги аҳл сийнасини тешик-тешик қилиб, тез учувчи ўқ қуши олишув майдони фазосида қанот ёзиб, темир тумшуғи билан ёшларнинг қуйган хирмонида дил доналарини терди. Тез оҳанг шамшир наҳанги душманнинг умр кемасини хайрат гирдобига судраб, пахлавонларнинг умр ёқаси уруш вақтида ажалнинг қаттиқ ушловчи чангалига тушди. Умидга ниҳоятда хайронликдан яшаш этагини ушлаш имкони бўлмади.

М а с н а в и й:

Қазо тақдири қон тўкувчи тигини ишга солди,
Жаҳоннинг бор бўлишига (ҳеч кимсанинг)
умиди қолмади.

У уруш оташидан шу қадар шуъла

сочилдики,

Ўша оловдан (ҳатто) қушнинг (ҳам) дили

ёнди.

Зафаршоир сипоҳ довюррак пиёдаларни тарқатиш учун олиб борилган жуда кўп можаро ҳамда чексиз тортишувлардан сўнг, тўсатдан пистирмада яшириниб ётган бебошлардан бир тўдаси тез ўтиб кетувчи шамол каби бир йиқилиб, бир туриб, ўзларини баъзи отлиқларга етказдилар ва олмоснишон тиглари билан яшиндек тез учувчи отларда иззат ҳамда қудратли амирзода Мухаммад Али ўғлон ва Қутлуқ мирзони қувдилар. Қолган пиёдалар қўлларини ўқ ва камонларга узатиб, ўқларни шу қадар ёғдирдиларки, қаттиқ ўч олувчи Баҳром у қон ичувчи фирқанинг ўқлари ва ҳамласидан мийно тусли фалакнинг қалқони остига яширинди(лар). Душманнинг ҳужуми шу даражага бордики, айтиб ўтилган йигитлардан Қутлуқ Мухаммад мирзони қалъа ичига олиб келдилар. Аммо Мухаммад Али ўғлон шамолдек елувчи отини қўзғотиб, душманлар томон юзланди. Уларнинг ғо-

либлари ва жамиятини йўқ деб билган ҳолда ҳамла қилиб, уларнинг ҳаммасидан ўтди ва ўша гуруҳнинг жамиятини тарқатиб юбориб, (сўнг) орқага қайтди.

М а с н а в и й:

Иккинчи марта халқ қалъа ичидан
Урушиш учун ташқарига чиқди.
Девор тепасидан пастга тушиб,
Мардлик ва баҳодирлик майдониغا келди.
Ҳаммалари фитна қасдида, жавшан остида,
Ҳаммалари Руйинатан каби темир баданлик

эдилар.

Иккинчи томондан мардликда синалган кўшин,
Душманни банд қилувчи, қалъани очувчи

гуруҳ,

Кина майдониغا хусуматга келдилар.
Ўткир шамширни байроқ қилиб келдилар
Қуёшдек чиройлик йигитлар,
Камар боғлаб, тож беаган эдилар.
Гўзаллар бошларига заррин кулоҳлар қўйиб,
Гўё у боғда очилган олов гулларини,
Икки томондан (уруш учун) олиб бордилар.
Фалак юришли паҳлавонлар келиши билан
Тигларни суғуриб, ўқларни очдилар.
У олишувда бир-бирларига ташландилар.
Ўқларни кумуш зирехдан чиқарди(лар),
Худди қалам сабадан чиққан насимдек,
Маҳбублар киприкларидан яширин захм уриб,
Бир ўқ билан жонга юз яра урарди(лар).
Зирех уларнинг ўқлари учун ёш тўкиб,
Интизорлик кўзини йўлга тикди.
Унинг беаги учун керагини кўрган ўқ,
Киприклар каби ёшли кўзга териларди.
Кимники дили жароҳатдан кичикланса,
Маҳбубларнинг ўқидан унга малҳам истарди.
У танг талон-торож майдонида.
Бир киши бир кишидан устун бўлмади,
Охирида, дубулға кулоҳли отликлар,
Оромгоҳ томон юз қўйдилар.

Иккинчи кун қуёш Жамшиди уруш қасдида заррин жавшан кийиб, айланувчи фалак фазоси маъракасига қадам қўйган ҳолда, кеча зулмати сипоҳини мағлуб қилиб, қочишга мажбур этганда, маснавий: *Эрта тонгда қуёш байрогини кўтариб, Зулмат вақтини охирига етказганда, Нуроний мавкабларни майдонга қуёлаб, Тиг билан юлдузлар бошини тўққанда* иккинчи бор Чаҳорроҳа дарвозаси тарафидан бир тўда жавшан кийган, кинали, Баҳром шиорли паҳлавонлар пиёда бўлган ҳолда (чиқиб) мардлик майдони томон юзландилар.

Зафар огоҳли сипоҳ томондан Қорамунда баковулнинг ўғли Шох Будоғ мирзо, Жонмирзо қўнғирот, Солих мирзо найман, Иброҳим ёбу ва Шохназар девоналарга ўхшаш иззат ва шаарафли довиюраклардан бир гуруҳ, ҳаммаси қуролланган ҳолда, жанг майдониغا (қараб) юрдилар. Икки томон фитна ахтарувчи фирқалари бир-бирлари билан учрашгач, ўткир шамширларни кўтариб, зар нақшли камонларини елкаларига қўйган ҳолда бир-бирларига ташландилар. Олмос тусли шамширлар душман миясини ёриб, ўлимдан (хабар) берувчи ўқлар ажал ҳуштагидай жонлар томон ошиқарди.

У тарафдан Жувонмардхон девор устига чиқиб, жангни томоша қилиб турганлиги сабабли, ҳар дақиқа ва ҳар (бир) соатда ичкаридаги кишилар ташқарига чиқиб, мадад устига мадад қўшилди. Уларнинг жамияти шу мартабага етдики, Солих мирзо билан Шохназар девонанинг отларини тўфанг ўқлари билан қулатдилар; ҳужум қилиб, уларни қўлга туширдилар. Жонмирзо билан Иброҳим ёбу ҳам ҳамла қилиб, киёмат кун асарларини зоҳир қилдилар. Хусумат, фитна ва курашни имкони борича жойига қўйиб, садоқларидаги бор-йўқ ўқларини отдилар ва уруша-уруша душманлар орасидан (жиловни) орқага тортдилар. Аммо Шох Будоғ мирзо осмон саҳросида отлик бўлгандек чакқонликни ўзига ҳунар қилиб олиб, кина тигини байроқ қилган ҳолда, у паришон тўда устига от қўйди ва журъат қилиб барча пиёдалардан ўтди. Жон олувчи найзани санчиш билан найзадорларни ерга йикитиб, фатҳу зафарга яқинлашди. Қайтиш вақтида пиёдалар икки томондан тез учувчи ўқ қушларини камон зоғидан парвоз қилдирдилар. Гумон қилдиларки, уни ва унинг отини бошдан-оёқ ўқ банд қилди (деб).

М а с н а в и й:

Камонли, Баҳром чангалли паҳлавонлар
Камонларидан ўқ отдилар.
Ўқ ёмғирлари шу қадар кўп ёғилдики,
Камонни ёмғир булути деб айтасан (киши).

Нихоят, икки томон ҳам урушни ташлаб, ўзларининг оромгоҳ ва ўринларига қайтдилар.

Ўша кун давлатнинг устун, салтанатнинг кўзга кўринган кишиси, мамлакатнинг низом Қулбобо кўкалтош, фармонга мувофиқ, Хусравнишон Исфандиёр султон мавкабида киши-

ларни уруш қилишга қўймаслик, кимки ҳукмдан бош тортса торож қилиб қайтиш мақсадида жанг майдонига борди. Аммо, олий ҳукм бўлишига қарамасдан, йигитлар махфий ва яширин (тарзда) душманлар олдига борар ҳамда тиф ва найзалар билан уларни савалаб (орқага) қайтардилар. Жумладан, кунлардан бир куни қалъа ичидан замон шижоатлилари ва вақт фитна истовчиларидан кўпчилиги уруш ҳамда жанг қасдида ташқарига чиқдилар. Қалъа аҳли бурж тепаси ва шаҳар деворлари устига чиқиб турдилар. Нусратли сипоҳдан сайидлик шарафига эга бўлиши билан бирга шижоат саодати ҳам унда мавжуд бўлган сайидлар паноҳи жаноб амир Қурайш Касбий чакқонлик қилиб, юзини жанг майдонига қаратди. (У) жанг йўли ва ору номус риоясини қўлидан бермади. Қайтиш вақтида оти ўқ захми билан йиқилиши сабабли, тақдирга мувофиқ, у бетадбир фирканинг қўлига (асир) тушди. Душманлар уни ичкарига олиб кириб, Жувонмардхон назарига келтирдилар. Хон унинг оғир ярадорлиги ва сайидлар насабидан бўлганлиги учун уни тузалгунча ҳолидан хабардор бўлиш учун Қудратулланинг ўғли Хожахон Сайид Отойига топширди.

(Лекин) Жувонмардхоннинг мажлис(лар)и эртадан-кечгача ва шомдан то саҳаргача тиниқ шеърлар иншо қилиш, шахвор дурлар каби нозик иборалар безаш, кетма-кет майлар ичиш ҳамда гўзаллар билан учрашиш бўлиб, ҳамиша истаги шу эди.

Р у б о и й:

Тоза май қолмаган дамда, эй соқий,
Лабимга хароб жон келди, эй соқий,
Шиша оғзидаги пахтадан, албатта.
Менинг лабимга сув ўрнига май томчилат, эй соқий.

Аммо, шунга қарамасдан, (у) ҳукумат иши ҳамда вилоятларни босиб олишда ниҳоятда сиёсатли эди. Жанг хусумат ва ўч олиш ишларини тартибга ҳамда уруш ва кураш масалаларини интизомга солишга тўла аҳамият бериб, доимо бурж ва деворлар тепасига чиққан ҳолда шаҳар кишиларини жангга ундар ва тарғиб қиларди. Қалъа ва деворнинг мустаҳкамлигига мағрур бўлиб, натижада ҳар вақт диёрларнинг яқсон бўлиши ҳамда еру мулкларнинг емирилишини назарига келтирмас эди. Кетма-кет ва тўхтовсиз Бобо султонни чақириб киши юборарди.

Дамба-дам овоза солиб, қуйидаги башорат билан шодиёналик ноғорасини чаларди: «Тошкент сипоҳи ва Туркистон ҳамда Хўжанд лашкари Сайхун дарёсидан ўтди; сон-саноксиз жамият билан биз томонга, мадад беришга йўналди».

Аъло ҳазрат бу маънига ўз кўнглининг хошиясидан ўрин бермади ва ҳамиша шикор амирларидан бир тўдаси билан, одати бўйича, жониворлар овига бориб турди.

Б а й т:

Унинг дўстлиги хавосида учган ҳар бир қуш,
Унинг тузоғига тушиб, унга итоат қилишни
ихтиёр қилди.

Икболи аскар доимо найзалар захми ҳамда кескир тифининг ўткирлиги билан хандақ бўйи томон силжиб турди.

Хисор сипоҳлари ҳам уруш қилиш томон қадам қўйиб, улар билан жанг қилиб турдилар. Нилуфар саропарданинг султони (яъни қуёш) жаҳонгирлик қасдида тулуъ уфқидан бош кўтарган вақтдан то заррин чодирлар кечанинг мағриб бўстони атрофига етганда, яъни кун чиққандан то ботгунча ҳар икки томондан уруш фазосининг гардан узувчилари ва жанг чегарасининг сарбозлари кескир тифларнинг тили орқали бир-бирлари билан гаплашиб турдилар. Ботирлик тоғининг арслонлари ҳамда жанг ўрмонининг шерлари олти қиррали тўқмоқ зарби ва найзалар билан бир-бирларини санчишиб турдилар. Кураш вақти чўзилиб, мудофаа бир ойга етиб қолганда, соҳибқирон ҳазратлари даргоҳидан қувилган балхликлардан бир тўдаси ниҳоятда ночорликдан Самарқандга келиб, ўзларини Музаффар султон чухралари қаторида кўрсатдилар.

Қутли асар сипоҳнинг аҳволи саҳифаси ва умидли юзидан фатҳ ҳамда зафар белгилари кўриниб, самарқандликлар аҳволи саҳифаларидан заифлик ва енгиллик аломатлари ҳамда тушқунлик ва бахтсизлик далиллари кўриниб турганлиги сабабли, самарқандликлар ўзаро кенгашиб, ниҳоятда оқилона фикр юритган ҳолда, дедилар: «Шак-шубҳа йўқки, тезда Искандар мартабали ҳазратга бу мамлакатни босиб олиш осон бўлиб қолади, зафар офтоби фалакнинг бу девори буржидан юз кўрсатади. Биз бандалар қазо ва қадарнинг поймоли ҳамда хавфу хатарнинг емирилиш қўли бўлиб қоламиз. Яхшиси шулки, ариза ёзиб давлатхоҳлик, ихлос,

хамжихатлик ва муносабат асарларини изҳор қилсак. Агар ул ҳазрат биз ғарибларни давлат душманларига мувофиқлик, ҳазрат мувофиқларига муҳолафат гуноҳи билан сиёсат савлатига йўлиқтирмаса (ва) гуноҳларимизни кечириб, меҳрибончилик билан имтиёз даражасига етказсалар, чокарлик, хизматкорлик, дўстлик ва фармонбардорлик камарини жон белига боғлаб хизматда туришни ўз жойига қўямиз. Бизга тегишли бўлган буржни паҳлавонлик болғаси ва баҳодирлик тешасининг зарби билан тешиб, зафарогоҳ паҳлавонлардан бир қисмини шу ерга киргазамиз. Агар бу маъни чеҳра очиб, бизнинг фикр ва тадбиримиз мақсадга мувофиқ бўлса, шоядки, иззат-икромга лойиқ топилсак». Шу қарорга келган (лари)дан сўнг, ул ҳазратнинг олий остонасига киши юбордилар ва бу сирни ул ҳазрат назарига қўйдилар. (Яна) бир кечани тайин қилиб, хабар қилдилар: «Фалон кечадан учдан бир қисми ўтганда, иззат ва давлатли шахриёр юлдуз шавкатли лашкарга уруш кийимларини кийдириб, қуролланган ҳолда, муқаррар қилинган бурчакка йўналиш тўғрисида бўйруқ берадилар. Яратган ҳазрат (Тангри)дан умидвормизки, фикримиз варақлари чизилган тадбир нақши воқеаларга мувофиқ келиб, (зафар) содир бўлиш сурати юз кўрсатса». Аъло ҳазрат элчини иноят кафи билан сийлаб, у тўдани яхши ваъда ҳамда марғуб меҳрибончиликларидан умидвор қилди. Тайинланган кечанингни учдан бир қисми ўтганда, соҳибқирон ҳазрат аркон давлат ва аёнлардан баъзилари ҳузурда олий ҳукм қилди: «Нусратшиор сипоҳ кўп қурол-аслаҳа, жавшан, пўлат ва темир дубулғалар билан мукамал қуроллансинлар. Дастлаб ҳозир бўлганлардан бири (берилган) ваъда юзасидан нима бўлганидан аниқ хабар келтириш учун балхликлар томон борсин». Иттифоқо, у тўда буржни тешиб шарафли сипоҳнинг келишига мунтазир бўлиб турган эдилар. (Ул) ҳазратнинг элчиси қалъанингни оёғ томонига келиб, у фирқа кишиларини бирма-бир чақириб, воқеанингни кайфияти ҳақида сўрадилар. Улар Искандарфармон ҳазратнинг (Абдуллаҳоннинг) элчилари билан гаплашиб турганда, тўсатдан, у буржнинг яқинида туриб уни сақлашда тиришқоқлик кўрсатаётган душманлардан бир гуруҳи бу воқеадан хабардор бўлиб қолдилар. Бирданга ғавғо кўтариб (содир бўлган аҳволни) бошқа душманларга ҳам маълум қилдилар ва биргалликда мудофаага чопдилар. Бундай бўлишини

кутиб турган (бошқа) бир гуруҳ бу ҳодисадан хабардор бўлиб, ўз юклари ҳамда буюмларини ташлаб қочишга киришиб ўша тешикдан чиқиб кетдилар (ва) жаҳон (хоқони) ўрдасига ошиқиб, аёнлардан баъзиларининг воситаси билан, ул ҳазратнинг оёғини ўпишга йўналдилар; хизматчи, қуллар ва ҳашамлар қаторига туриб, шоҳона иноятлар билан ўз баробарларидан ошиб кетдилар. (Хуллас, юқорида зикр қилинган) воқеа сурати кечиктирилди, ҳижоб никоби юзидан олиниб фалак асарли аскарлар ҳам андиша жиловини у хаёлдан тортдилар ва ҳар бири тайинланган жойларига бордилар. Гарчи дастлаб аъло ҳазратнинг бу ҳодисанингни кечиктирилиши мурувватли хотирлари ҳамда дарё қатралик дилларига ғашлик гардини қўндирган бўлса ҳам, аммо охирида унинг табиатига сингиб кетган марҳаматлар воситасида ўша қоронғу кечада бу воқеанингни рўй бермагани учун Яратувчига (Тангрига) шукр қилди. Чунки у ҳодиса ўша қоронғу кечада содир бўлганда эди, албатта нусратли сипоҳнинг зарбасидан вилоятнинг ерли ва бошқа халқларининг аҳволи анча оғирлашиши муқаррар эди.

Алқисса, узоқ муддат ва кўп вақтлардан бери теварак-атрофдан келган мўътабар амирлар ҳамда кинали халқлар у қалъани қутқаришга мунтазир эдилар; эрта тонгдан то шомгача кечаю кундуз қалъани босиб олиш учун тиришдилар.

М а с н а в и й:

Икки ой икки томондан уруш ва жанг бўлди. Ер конга тўлди, ҳаво қоронғу бўлди.

Хунарпарвар устод Рухий оро нуноси (сақлашга) ниҳоятда риоя қилганидан тўфанг ўқи ва кўп миқдордаги тошларнинг зарби билан шаҳарнинг бурж ҳамда деворларини, уларнинг Зухал чўкқиларидан ҳам баланд кўтарилган кунгиралари бошини тўхтовсиз ерга қулатиб турди. Низомуддавла Қулбобо кўкалтош ҳам кўрғонни босиб олиш учун керакли асбобларни тартибга ҳамда қурол-аслаҳаларни интизомга солиш учун кучи борича тиришди. Ҳамиша уруш олови ва жанг шуъласи учқунини алангалатиб кураш қўлини кўтарди. Ул ҳазрат доимо (ана шу) иззат ва мартабали амирнинг васфида гавҳар ёғдирувчи тилларидан дур сочиб дерди: «Агар Қулбобога ўхшаб ишларни интизомга ҳамда жамиятнинг аҳволини тартибга солишга ти-

ришадиган яна бир киши бўлса эди, ҳар вақт қудратли давлатнинг кучи билан оламни жаҳонгир қўлига ва тадбир қулочига оларди». Мана шунинг учун ҳам, юқори мартабали, кўкалтошлик мансаби бўла туриб, девон ва саодат нишонли даргоҳнинг ихтиёри тўла иноят билан унга юклатилган, бутун ишлар ва чек қўйишларнинг тизгини ҳамда вилоятнинг муҳим ишларини ҳал қилиш, келишиш, қўлга олиш ва тарқатиш унга топширилган эди. Чунончи, аркони давлат ва ҳазрат аъёнлари тўпланиб унинг уйига келиб-кетиб турардилар. Барча муҳим ишлар, умумий ва хусусий (ишлар)ни топшириш ёки қайтаришда унинг башоратли ишоратига қараб турардилар.

М а с н а в и й:

Кимники икболи баландлик қилса,
Шаҳаншоҳ кўзига илтифотли бўлади.
Бирорта хусрав (унинг) андишасига йўл
топса,
Юлдуз каби шарафгоҳда жой топади.
Унинг иши икболнинг қувватлаши билан
юқорилаб,
Фалак бахтли равишда унга эътибор беради.
Бахт ҳар бир бандани шоҳлар олдида
(Зўр) каромат топишини истамайди.
Кўплаб дурлар куёшдек яракласалар ҳам,
Ичидан бири Жамшид тожига лойиқ бўлади.
Куёшнинг товланиши кўп тошларга қувват
бўлса (ҳам),
Лекин муносиб бир тошни ёқут қилади.
Донолар қуйидаги масалани яхши айтганлар:
«Назари баланд (киши)лар бахт
иксиридилар».

Фитначи душманларни, у мустаҳкам истехкомда қуршаб олинганига икки ойдан ошиб, қамал оғирлиги шу даражага етдики, сабо (шамоли) у бахтсизликка мубталоларга жабру жафо тешиқларидан балодан бошқа нарсани учириб келтирмади ва кўчиш вақтида у қора кунлилар юзига яқин ҳамда узоқлардан машаққат ғуборидан бошқасини кўндирмагандан сўнг, қалъа аҳли билдиларки, хусумат йўли ва фитначилик расмини илгари суриб, осмоннинг бахт қўшинлари билан курашиш инсонлар қудратидан ташқари экан. Бу ишга ҳайрон бўлиб, саросима ҳамда бекарорликка тушдилар. Ҳаёт кўзи кундан-кунга зиёда бўлаётган давлат бу андишанинг тиканини икболнинг катта йўлидан қандайдан хийлалар билан олиб ташлашини кузатиш

ўрнида туриб назорат қилди ва замон қулоғи қутли толеъ фатҳ ҳамда зафар уруғидан қайси саодат юлдузини чиқариши таронаси садосини эшитишга умидланиб турдики, у оёғи осмондан бўлган тоифанинг бахтсиз юлдузлари бу фалак дийдор қалъанинг чўққисидан йиқилади.

Шу аснода Фаридун асосли хоқоннинг шавкатли шўқуҳидан қўрқинч, ваҳима ва хавф ҳаддан ошиб, қалъа аҳли орасида емирилиш ҳамда бузилиш бошланди. Жувонмардхон у мамлакатнинг буюк амирларидан бўлган Шоҳқулибийни яна бир гуруҳ билан Абулхайр султон олдига юборди. Сулҳ маҳбуби юзидан пардасини очди. Фарзандидан бу маънони аъло ҳазратнинг қулоғига етказишни сўради ва сулҳ тузишни илтимос қилди. Абулхайр султон ота шафқати ҳамда биродари аҳволига риоя қилиб, бу сўзга тамом шавқ билан ўз дилидан жой берди. Аъло ҳазратнинг саодатли амирларидан бир тўдасини чақириб бу маънини изҳор қилди; улар билан маслаҳатлашиб олгач, кенгашга асосан (амирлардан бирига) деди: «Менинг бу тўдадан илтимосим шулки, (сиз) ул ҳазратга менинг бандалигимни етказасиз. Сулҳ тузиш ҳақидаги илтимосимизни фалак остоналик тахтнинг поясида турган устодларга топширасиз. Шояд бу ариза арз жойига бориб қабул даражасига эришса». Ул ҳазратнинг ёруғ назарларида бу аризанинг маънисини сурати ҳарчанд фариб кўринса ҳам, аммо унинг (Абулхайрнинг) илтимосига кўра, нақиблар паноҳи Хожа Ҳасанхожа нақиб, саодат дастгоҳли амир Жонкелдибий ва мамлакатнинг кўзга кўринган кишиси Қулбобо кўкалтош фалак кадрли даргоҳга бориб, бу воқеани ул ҳазратнинг арзига етказдилар. Бу ҳикояни эшитиши биланок, дастлаб ул ҳазратнинг кўнгил ойналарида душманлик гарди юз кўрсатса ҳам, бироқ охири иноят қилиб буюрди, «Ўзим ва лашкарларимга раво кўрган бу машаққатлар унинг учун эди. Агар у рози бўлиб сулҳ тузишга келган бўлса, биз нима (ҳам) деймиз». (Абулхайр) султоннинг илтимоси соҳибқироннинг қабул ёрлиғи билан безалгач, рабиъ ус-соний ойининг иккинчиси, чаҳоршанба куни¹³⁴³ Музаффар султон аъёнлардан баъзилари билан шаҳар деворидан пастга тушди ва ўз биродари Абулхайр султон билан учрашиш учун борди ва биродари билан сулҳ тўғрисида сўзлашиб (орқага) қайтди. Тўрт кунгача (ҳар) икки томон борди-келди қилиб, хижоб пардасини сулҳ маҳбубасининг юзидан оч-

моқчи бўдилар. (Ниҳоятда) мазкур ойнинг олтинчисида, шанба кунда¹³⁴⁴ нусратли хоқон самарқандликлар сўзига эътимод қилиб, Кони-гил томон қуёш байроғининг маҳчасини кўтарди, чунки ўша кунларда яна: «Бобо султон катта сипоҳ ва буюк лашкар билан Сайхун дарёсидан ўтиб, мўл-қўл жамият ҳамда чексиз шавкат билан самарқандликларга мададга бу томонга келаётир», деган хабар кетма-кет келиб турган эди. Иттифоқо, шу вақтда ажойиб ва фаройиб бир сурат юз кўрсатиб, Самарқанд босиб олинди.

ФИРДАВСНИШОН САМАРҚАНДНИНГ БОСИБ ОЛИНИШИ ВА ЖУВОНМАРДХОННИНГ ҚЎЛГА ТУШИШИ

Тангрининг подшоҳ ҳазратлари (яъни Абдуллахон) борасида сезилиб турган инояти натижалари ва унинг асарлари (хоқоннинг) муборақ асар ҳаётлари саҳифасида кундан-кунга зоҳир бўлиб, Парвардигорнинг фазилати лутфларидан бири бу воқеанинг суратидир: ярашиш сурати қарор топиши ва сулҳ нақшининг қабул қилиниши билан, Музаффар султон отасидан Абулхайр султон ва соҳибқирон ҳазратларининг, бошқа амир ва аёнлари билан, шаҳарга кириб кўриниш беришига (руҳсат беришни) илтимос қилди.

Шу аснода тўсатдан Бобо султон томондан Жувонмардхон олдиға киши келиб маълум қилдики, «мана унинг сону саноғи ҳаёл нақшхонасига сифмайдиган ҳамда уларни санаб чиқиш ҳисобчиларни ваҳимаға соладиган сипоҳ билан (Сир) дарёдан ўтдик. Кучли эсувчи шамол каби, мумкин бўлган тезликда, улар томон йўналмоқдамиз. Зинҳор ва юз зинҳор қалъадорлик йўли ҳамда кина ўтказувчилик шевасидан чиқмасинлар ва у фалак интизомли мустаҳкам истехкомни сақлашда саъй ҳамда тиришқоқлик тезлигини қўлдан бермасинлар». Жувонмардхон бу воқеадан хабардор бўлгач, ўғли Музаффар (султон)ни чақириб, деди: «Бу маънини ҳеч кимға изҳор қилма; икки-уч кун фақат бегона кишилар билан ошно бўлиб совуққонлик қилсанг, (Абдуллахон) бизнинг бепарволигимизга таяниб ўз лашкарларининг қайтишига ижозат берадилар. У вақтда Бобо султон жуда катта шавкат билан у томондан етиб келади. Биз ҳам ўз лашкаримиз билан шаҳардан чиқиб уларни ўртаға оламиз. (Ўшанда) ҳаёлимиздаги бор ниятимизни, агар Тангри

хоҳласа амалға оширамыз». Бу сўзларни эшитгандан сўнг, Музаффар султон: «Дашт сипоҳиға суяниб, аҳдногани бузманг, чунки исёнкорлик шумлиги ва ўжарликнинг ҳамда кофирликнинг хавфи тезда юзаға чиқади», деса ҳам фитна нишонли хон аҳдни бузишдан бир зиён бўлишини хотириға келтирмади. Музаффар султонни ҳақоратлаб, уни тамом аҳмоқлик билан ҳузуридан ҳайдаб чиқарди.

Яратувчи ҳазратнинг (Тангрининг) инояти Самарқанд вилоятининг босиб олинishi ул ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) шарофатли қадамларини қўйиш билан юз беришиға жорий бўлган экан. Шунинг учун Музаффар султон тақдир подшоҳининг тақозоси ҳамда жаҳонгир шахриёр давлатининг қуввати билан шаҳардан чиқиб, биродарига (яъни Абулхайр султонға) отасининг бузғунчилигини изҳор қилди ва сўнг деди: «Бу вилоятни босиб олишда хотиримға қўйидаги (фикр) келди: «Отам ҳали мендан ёмон гумонда бўлганича йўқ. Муносиби шулки, мен мулозимлар ва аёнлардан бир гуруҳи билан мукамал қуролланиб, кетма-кет шаҳарға кираман. Шу равишда шаҳарни қўлимизға оламиз». Абулхайр султон соҳибқирон ҳазратлари ҳузуриға бориб, бу сирнинг юзидан пардани очди ва биродари(нинг) фикрини сўзлади. (Сўнг) шу маъниға қарор қилиб, ул ҳазрат ҳузуридан турди. Ўз биродари Музаффар (султон) билан иттифоқликда қуролланиб, тамом тайёрланган ҳолда, тезда шаҳарға йўналдилар.

Музаффар султон Абулхайр султонни Корзистон дарвозаси¹³⁴⁵ томон юбориб, ўзи Сузангарон дарвозасидан шаҳарға кирган ҳолда, мумкин бўлган қадар тезлик билан, Корзистон дарвозасиға шошилди. Унинг қўлфини табарзин билан бузиб биродарини ўша ердан киргизди ва биргаликда арк томонға қараб жиловни бурдилар. Соҳибқироннинг давлати қуввати билан аркни босиб олдилар ҳамда девор тепасиға чиқиб ноғорада шодлик қўйини чалдилар. Фитна нишонли хон Жувонмардхон у вақтда кинавор паҳлавонлардан бир гуруҳи билан Чақар буржида мажлис қуриб, мудом нарғис ва лола рангли пиёла ҳамда қадахлардан сипқармоқда эди.

М а с н а в и й:

Нозик тан ва ноз парваришли кишилар,
На шоҳ ва аскар бошлиғи бўлади.
Сенга тож ва хазина фармон берувчи бўлгач,
Бошини гар ёстукқа қўйсанг ҳаром бўлади.

Улуғлар айтади: «Кайси ҳоким ҳаётини хотиржамлик ва фароғатда ўтказиб, ҳамиша ўз умрини шароб мажлисига сарф қилса, ҳар вақт унинг халали мамлакатига етиб, завол ва нуқсонини унинг мартабаси ҳамда сипоҳига бўлади».

М а с н а в и й:

Кимки шоҳлик тахтига ўтирса,
Дастлаб майдан икки қўлини ювиши керак.
Дам-бадам бода ичиб турган амир
Қандай қилиб сипоҳ ишига ғамхўрлик қила
олади.

Агар бодага эҳтиёжинг қаттиқ бўлса,
Озгина килу, қўшига зўр берма.
Агар ўзинг ичмайдиган бўлсанг ундан
яхшироқ.

Чунки бундай одам азиз бўлади.

Бу ҳол воқеъ бўлгач, хон саросималик билан дастлаб арк томон борди, (лекин) фарзандларидан ноумид бўлиб қочишга қарор қилди. Ҳоятда беҳудлик ва ниҳоятда мастликдан (бир даста) ўқни белига боғлаб, ялангоёқ отга минган ҳолда, қочишга тугинди (ва) Шайхзода дарвозасидан чиқиб қочди. Иттифоқо, шу вақтда йўл ўртасида қудратли амир Жонкелдибий, ғазаб майдонининг чавандози Али Мардон баҳодир ва Ганжиали шиғовуллар каби иззат ҳамда шавкатли амирлардан бир тўдасига йўлиқиб хайрон бўлди. Ганжиали баҳодир отдан тушиб, унинг оти жиловини ушлади ва бошқа амирлар билан биргаликда аъло ҳазрат ҳузурига (олиб) борди (ва) Жувонмардхоннинг ушланганлиги хабарини (хонга) етказди. Ул ҳазрат кўрмасданок, «уни Абулхайр султон ҳузурига олиб бориб топширинг», деб буюрди. Унинг тескаричилик, мунофиқлик ва маккорликларининг натижа ҳамда самаралари ўзига қайтди. Тангри таборак айтишича, «Ёмон хийла — хийла қилувчининг (ўзига) қайтади»¹³⁴⁶.

Ҳақиқатдан (ҳам) ул ҳазратнинг давлати замонида унга ёмонлик хоҳловчи бўлишини фарз қилсак байт: *Унга кина юзасидан (кимки) ўқни қўлига олганда, Камон ипидан хадангининг ўзи учиб кетади.* Зафар тонги саодатасарлашқаридан кўриниб, фатх офтоби давлат уфқидан тулуъ қилгач, (ғалабанинг) бу хилда осонлик билан рўй бериши ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган мазкур воқеа юз очди.

Ҳазрат Абдуллахон Самарқандни унга (Абулхайрга) топширди. Абулхайр султон (эса) унга

тарафдор эканлигини кўрсатиб, муносиб совғалар тақдим қилди ва ихлос ҳамда фармонбардорликни ўз жойига қўйиб, Самарқандни барча тобелари билан ул ҳазратнинг ёруғ назарига топширди. Ул ҳазрат (яъни Абдуллахон) ниҳоятда меҳрибончилик ва тўла марҳамат юзасидан, вилоятни яна унга қайтариб берди. Жувонмардхоннинг тобелари бахтиёр ҳазратга итоатдан топган иззат ва бахтлари учун арқони давлат ва аъёнларни воситачи қилиб, узр сўрадилар ҳамда ожизликларини кўрсатиб, юзларини ерга қўйдилар.

М а с н а в и й:

Саф ёрувчилар тиг ва кафанларини ушлаб,
Ўша замон юзларини ерга қўйдилар.
Айтдилар: эй, замона сенинг номингда бўлсин.
Янги ой (эса) кичик бир ғуломинг бўлсин.
(Энди) иқболли душман ҳузуридан (яъни
Бобо султондан),

Камон ўқидан узоқлашгандек узоқлашишни
ихтиёр қилдик.

Бу гуноҳ билан агар бизнинг қонимизни,
Тигла тўксалар (ҳам) бизлар ачинмаймиз.
Агар шоҳнинг лутфи гуноҳимиздан ўтса,
У хоҳ айб (ва) хоҳ гуноҳни афв этса,
Урушда унинг учун жонбозлик кўрсатамиз,
(Ва) ёмонлик истовчилар жонидан гард
чиқарамиз.

Ул ҳазрат тўла мурувват, фазилат ва меҳрибончилиги бўлган у жойдан сиёсат жиловини ғазаб шахсувори қўлидан олди; (ўч олишга) қодир бўла туриб, (уни) «кечириш — ибодатларнинг (энг) афзалидир»¹³⁴⁷нинг мазмунини тан олиб, қаҳр оловини лутф суви билан пайсайтирди. Уларни ўз ҳимояси эстагига олиб, «ўтганда, Тангри ўтганни кечади»ни¹³⁴⁸ ўқиди. Агар маслаҳатга биноан ва сиёсат тақозоси бўйича, Жувонмардхоннинг оёғини осмондан қилиш муносиб бўлса ҳам, аммо умр «Тангри тирилтирувчи ва ўлдирувчи(дир)»¹³⁴⁹ хазинасидан бошқа ерда мавжуд бўлмаган бир дур ва жон «руҳ — Парвардигорнинг ишидандир»¹³⁵⁰, деган қудрат уясидан бошқасида учмайдиган бир қуш бўлиб, шулардан сўнг, «тан қафаси шикастланиб қайтган фармонининг кунгирасига ўлтиргач»¹³⁵¹, у вақтда агар бирорта надомат юз берса фойдаси бўлмайди. Шунга асосан соҳибкирон ҳазратлари Жувонмардхонни бир ўғли ва жами хотинлари билан ул ҳазрат (Абдуллахон) томонидан Абулхайр султонга иноят қилинган

Навқо қалъасига қамашларини буюрди. Ўзи юкорида айтилган муқаддималарга кўра, фатху зафар кўшини билан аждаҳо шавкатли байрокни кўтарди ва душманни таг-туги билан қириб ташлаш учун юзланди.

СОХИБҚИРОН ҲАЗРАТЛАРИНИНГ БОБО СУЛТОН БИЛАН УРУШИШ ҚАСДИДА ЗОМИН¹³⁵² ВИЛОЯТИ ТОМОН ЮЗЛАНИШИ

Бобо султоннинг фитна (кўзгоганлиги) ва унинг самарқандликларга ёрдам бериш учун йўлга чиққанлиги хабари кетма-кет етиб келган ҳолда, унинг Зомин мавзеига келиб, у ерда сабрлилик саропардасини кўтарганлиги ошқора бўлгач, ул ҳазрат барча биродарлари, аркони давлатлари ҳамда аёнларни чақириб, «кенгашган киши хатодан эмин бўлади»¹³⁵³ фармонига мувофиқ, улар билан душманларга қарши бориш ҳақида маслаҳатлашди. Рабиъ ус-соний ойининг ўнинчи, чаҳоршанба куни¹³⁵⁴ Конибилдан кўчиб, денгизлар тўлкинининг чайқалишидан ҳам кўп сипоҳ ва дарахтлар япроқларидан (ҳам) мўл лашкар билан Ипор (кўруғи) томон юзланди. Панжшанба куни¹³⁵⁵ Ипор мавзеидан от кўйиб, Бедана кўриғи¹³⁵⁶ да фалак ҳашамли чодир тикди. Ўша ердан муборак сўзли жаноб, эҳтиромли амир Кулбобо кўкалтошни Самарқандга Абулхайр (султон)ни чақиришга буюрди. У келгунча ўша ерда чодир тикиб турди, чунки Абулхайр тарафидан душманлик иси сезилмокда эди. (Абулхайр султон) хотирида сир тутаётган келишмовчилик суратини (фақат) шаҳардан (Самарқанддан) чиқаётганда унутди. Охирида, иложсизликдан, ёмғир томчиларидан ҳам кўп аскар билан ҳамда биродари Музаффар султон ва амакиваччаси Бўзахўр султон¹³⁵⁷ иттифоқлигида бахтиёр ҳазрат остонасини ўпишга ошиқди, (унинг) файзли бармоқларини ўпиш саодатига эришди.

Шу мавзеда (яъни Ипор кўруғида) ҳашамат ва шавкатли шахриёр ҳузурига Ҳинд мамлақати(нинг) подшоси Жалолуддин Мухаммад Акбар¹³⁵⁸ томонидан элчи келиб¹³⁵⁹, сайид насабли жаноб Ҳарамайн (яъни Маккаю Мадина) ҳожиси Латифхожа воситачилигида мажлисга кириш йўлини топди ҳамда бирлашиш, итоаткорлик ва бўйинсунишдан хабар берувчи элчилик мазмунини арз қилди¹³⁶⁰. Ўшандай подшоҳдан ул ҳазратга (Абдуллахонга) лойиқ бўладиган отоқли совғалар ва кароматли ҳадяларни саодат

асарли назарига келтирди(лар). Салтанат шиорли ҳазрат унинг борасида подшоҳона иноятлар ҳамда хусравона кароматлар кўрсатди. Унинг қайтиши учун (бериладиган) руҳсатни кейинга суриб, (элчини) ўзига ҳамроҳ қилди¹³⁶¹. (Шундан сўнг хон) Абулхайр султонни султонлардан яна бир гуруҳи билан айғоқчи қилган ҳолда, ўша жойдан бошқа мавзега кўчиш учун азимат байроғини кўтарди. Бу манзилда Дашт сипоҳининг қоровуллари «тил» ушлаш мақсадида илгари келганликлари ва Ардахшон дарасига¹³⁶² ўрнашганликлари тўғрисида кетма-кет маълумот олингач, ул ҳазрат буюрди: «Саодатли, довжорак, андишали амир Абдуссамадбий, унинг биродари шижоатли жаноб Абдол Восеъ мирохўр, бошқа паҳлавонлар ва шижоат нишонли амирзодалар билан, уларнинг қаршисига чиқиб, хушёр(лик) жавшанини кийган ҳолда эҳтиётлик жиловини кўлдан бермасинлар».

Икки тараф паҳлавонлари Работи Малик¹³⁶³ деган жойда учрашдилар. Катта жанг бошланиб, қаттиқ уруш юз берди. Нусратли сипоҳдан Мирзо Мухаммад мирзо найман баҳодирона жанг қилиб, диловарлик кўрсатган ҳолда, оғир ярадор бўлди (ва) ўша яра билан фоний манзилдан абадий саройга кўчди. Назарбий ўғли Қанбар мирзо ҳам ярадор бўлиб, охирида Абдуссамад (бий) қолган паҳлавонлар билан ҳамла қилиб, душманни қочирди. Улардан бир фирқани асир олиб, азимат қўлини кўтарди. Ул ҳазрат асирлардан душманларнинг сони ва кайфиятини билиб олиб, уларга афв кийимини кийдирди.

Ойнинг ўн олтинчиси, сешанба куни¹³⁶⁴ сипоҳ иззат билан Кўк гумбаз деган жойга тушгач, у ерда ҳақиқат шиорли хожа, билимнинг (саро)пардаси жаноб Ҳабибхожа шайх Хованд Таҳурий¹³⁶⁵ Бобо султоннинг биродари Дўстим султоннинг ҳузуридан ташриф буюриб, сулх тузишни илтимос қилди. Ул ҳазрат унинг илтимосини қабул қилмасдан, (ўша жойдан) Диззах¹³⁶⁶ мавзеига кўчиб, чиройли ҳамда яракловчи чодирни офтоб ва булут чўққисигача (баланд) қилиб тикди. Бу ерда ўн кун тўхтаб, (сўнг) азм қўлини кўтарди. Чунки (бу ерга) Сулаймон маконли Ўзбек султоннинг келиши яқин эди. Ойнинг йигирма олтинчиси, панжшанба куни¹³⁶⁷ Ўзбек султон катта сипоҳ билан ташриф буюрди. Аъло ҳазрат унинг учун икки кун тўй берди. У ерда аъло ҳазратнинг буйруғига мувофиқ, дин низоми амир Кулбобо ва мавло-

но Хайдар (Мухаммад) мунший лашкарни кўриқдан ўтказдилар. Уч кун давомида тўда-тўда кишилар келиб, исмларини ёздирдилар. Ул хазратнинг хос сипохи, кичик султоннинг (яъни Абдулмўмин султоннинг) мавкабида бўлганлар, уларга озик-овқат тайёрловчилардан ташқариси, ўттиз минг кишига етди.

Алқисса, (хокон) лашкар текширувдан ўтказилгач, жумод ал-аввал ойининг охири, шанба куни¹³⁶⁸ жуда катта фатху зафар жамияти билан кўзғолиб, тўла тартиб билан қора кунли душман томон юзланган ҳолда Работи Маликка тушди. Душманлар жуда яқинлашиб қолганлиги сабабли, иккинчи куни¹³⁶⁹ ясов тузиб аста-секин уруш ва жанг қилиш учун кўзғолдилар (ва) Оғажонбий работига тушдилар. У ерда душманнинг етиб (қолганлиги) ҳақида икки дафъа хабар келди. Ул хазрат буюрди: «Кишилар қурол-аслаҳаларини тақсинлар, аммо уруш қилмасинлар». Ўша ерда (бундан) илгари қоровуллик учун олдинга кетган Али Мардон баходир тўсатдан Шоҳсаъид ўғлон ва душманларнинг ҳадсиз лашкарига етиб жанг қилиб мағлуб бўлишига озгина қолди. Тадбирли амир Абдуссамад(бий) ўз биродари Абдулвосеъ мирохўр ва Бикойбий билан, хоннинг хос чухраларидан бир тўдаси билан чопиб келдилар ҳамда у ўжар фирка ва фитна фасодли тоифага ташланиб уларни қувдилар. (Улар) биргаликда кўркмас қўлларини кўтардилар. Улардан хотирларини жам қилиб, зафар ва нусрат билан қайтиш созини чалдилар.

Чаҳоршанба куни¹³⁷⁰ кўчиш байроғини кўтариб, Ачиқ¹³⁷¹ деган мавзегга тушдилар. У ерда амирлар кенгашиш мақсадида аъло хазратнинг даргоҳига тўпландилар ва шундай арз қилдилар: «Эшитишимизча, душман Зоминни олиб сув бўйига жой қилганмиш. Агар воқеа шундай бўлган бўлса, шу манзилда қолганимиз яхши бўларди, чунки мабодо биз чўллаган ҳолда чўлдан борсак ва улар сероблик, шодмонлик билан олдимиздан чиқсалар, бу (ҳол) лашкаримизнинг енгилишига сабаб бўлади». Бироқ улуг мартабали жаноб Қучак ўғлон бошқа амир ҳамда улуглар билан (подшоҳга) арз қилди: «Тескарчиларнинг бахт ва толеи айланиб сув билан боғланмаган бўлишлари мумкин. Эътиборли кишилардан бир тўдаси бориб, сувдан¹³⁷² аниқ хабар олиб келсалар ва эҳтиётлик билан иш кўрсалар муносиброқ бўларди». Шунга қарор қилиб, танланган паҳлавонлардан ва номдор жанг кўрганлардан

дан ўн кишини Зоминга юбордилар. (Улар) сувни айланиб кўриб, қайтдилар ва (хоконга) арз қилдилар: «Душманлар сувни сақлашдан ниҳоятда ғофиллар. Бошларидаги ғоятда (кучли) гурур сабабли ундан бепарво бўлдилар. Агар у тарафдан борилса, улар ҳеч қандай йўл билан сезмай қоладилар». Бу воқеа текширилиб чиқилгач, оининг олтинчиси, жума куни¹³⁷³ кечаси бахтиёр хазрат яна зафар шiorли сипоҳни фирдавс асарли мажлисга чақириб деди: «Хаммага маълумки, Бобо султон халқининг (бўйнидаги) марварид иплари узилиши ва сақланишидан мустасно ва холис бўлган бу хонадонга шу хилда журъат ва жасорат қилиб, жанг устига жанг камарини боғлаган ҳолда ўзини хазратнинг мувофиқлари билан келишмовчилик гирдобига олиб келди. Неча марталаб иқболли лашкар зарбасидан турли хил (йўл)лар билан қочган эди. Ҳеч ким (ўнинг) бу остонанинг бандаларига бундай сурбетлик қилишини ўйламаган эди. У (бўлса) хали ҳам келишмовчилик, исёнкорлик, ўжарлик ва душманликни давом эттирмоқда. Агарда бошқатдан ўзининг ёмон ҳаракатлари жазосини тортмаса, ҳар бир бурчакда юзсизларча беҳуда фосид хаёлларга берилиб юради. Агар жанг ўрнида ору номус жиловини қўлдан беришни истамасангиз, мардлик зиреҳини кийиб мардонавор ҳиммат юзини уруш майдонига қаратинг». (Абдуллахон) яна айтди: «Кимки баланд ҳимматли, мартаба зийнати ва муруввати, ору номус шiorи, қутли фаржомли ҳиммат безаги билан машҳур ва танилган бўлса, ҳаёт машаққатлари ва замон меҳнати ҳамда маломатларни ўз зиммасига қайтмаслиги ва ўз мақсадини шер оғзидан ҳамда муродини шамшир дамидан суғириб олиши керак».

М а с н а в и й:

Эртага қуёш яраклаган вақтда,
Хаммангиз Бадахшон лаълидек (қимматли)
тош бўлинг.
Танингизнинг ҳаммасини тиг ва ўкка тутинг.
Ору номус билан жон беринг.
Хаммангиз бирданига ўлим олдидан ўтинг.
(Бирингизнинг) бошингиз тож тагида ва
бирингизники дубулға тагида (бўлсин).
Чунки охирида дилни дунёдан тортиб
олишади,
Яхши ном билан ўлиш тирик юришдан яхши.

У тўда ул хазратга нисбатан оқибати ва их-

лоси ниҳоятда (зўр) бўлганлигидан, ҳаммалари бирданига бир дил ва бир тил бўлиб, аъло ҳазрат учун дуойи санога оғиз очган ҳолда, ширин жонларидан кечиб, (юз берган) аҳволга мувофиқ қуйидаги мақолни қуйладилар:

Н а з м:

Жонни қўлга олиб хон ҳузурида турибмиз
Нима буюрсалар жонимиз билан (бажариш
учун) турибмиз.
Ул ҳазрат гавҳар сочувчи тилини уларга
тахсин учун очди.

Ўша кечанинг бир қисми ўтганда, ул ҳазрат бир гуруҳга «шу кечаси илгари юриб сувни қўлингизга олинг», деб буюрди. (Шунингдек), қудратли амир Жонкелдибий ва кинавор устод Рухийга ҳам буюрди: «Барча тўфанларни олиб душман томон юзлансинлар ва жанг учун муносиб бир жой тайинлаган ҳолда Бухородан олиб келинган аробаларни уруш жойига олиб бориб, ён томонга қўйиб, бир-бирига занжирласинлар. Турк ва тожик пиёдалар ҳамда тўфанг отувчиларни, араб ва форс қўшини ҳамда ходимларини, уларнинг қўлига тутқазсинлар. Ўзлари (эса) юриш одат бўлмаган Вол дараси¹³⁷⁴ йўлидан фалакни емирувчи узангиларини ҳаракат қилдириб, эрта саҳарда зафар байроғини кўк гумбази авжига кўтарсинлар». Ваҳмидан уларнинг тезучар ўқлари осмон бургути тинч қанот ёза олмайдиган ва аждарнишон найзалари ҳайбатидан фалак шери савлатли панжасини ерга қўядиган, «уларга ер тор бўлди»¹³⁷⁵ (мазмуни тўғри келадиган) жасоратли сипоҳ ва кина ўтказувчи лаҳқар ҳамда (ўзлари) ҳафтон, зирех, жавшан (кийиб) отларига тилла суви югуртирилган гажмларни (ёпган) баҳодир сипоҳлар каби отличлар билан ҳаракатга келди.

Бахти қайтган ёвлардан ўч олиш учун ниҳоятда ҳаракат қилганларидан, куннинг қизигига (ҳам) қарамасдан душман томон йўлга тушдилар.

**СУВ ВА ҚУРУҚЛИҚ ҚАҲРАМОНИНИНГ КИНА ҲАМДА
ҒАЗАБЛИ БОБО СУЛТОН ҚАРШИСИДА САФ ТОРТИШИ
ВА БОБО СУЛТОННИНГ ОЛАМ ПОДШОҲИ (ЯЪНИ
ТАНГРИ) ТАҚДИРИ БИЛАН ЕНГИЛИШИ**

Оламни ёритувчи офтоб зафарли тифини шом майдони султонидан ўч олиш учун қинидан суғуриб юлдузнинг ҳисобсиз сипоҳини осмон

майдонидан қувлаган эрта тонгда маснавий: *Жамшид чехрали подшоҳ Осмон отига минган эрта тонгда* иқболли лашқар ўч олиш қасдида «қуллар эгаси» шохнинг фармонида мувофиқ йўлга чиқиб сувни эгалладилар. Теварак-атрофни эҳтиёт қилиб, ҳар томондан жой олдилар. Шу вақтдаёқ Бобо султон бундан хабар топиб, тезлик билан ўз сипоҳини тартибга солиб, тўла оройиш берган ҳолда, Зоминдан фитна ва кина майдони томон юрди.

Ҳар икки томон лашқари бир-бирига рўбарў бўлганда кўк денгиздек мавж уриб, қўнгиллари фитна ва ғазабга берган ҳолда, саломатликдан кечдилар. Жаҳоннинг мизожи хавфсизлик ва тинчликдан айниб, бесарамжонликка мойил бўлди(лар). Чунончи, Симок аъзал¹³⁷⁶ ода тига қарши Симоки Ромихга, Муштарий юлдузи табиатига зид равишда Саъд зобих¹³⁷⁷га айланди. Ромих (юлдузи)нинг қўзи Қавс буржи¹³⁷⁸дан ярақлаб чиқди. Ер билан осмон ўртасида шундай тинчсизлик ғубори ҳамда дағдаға гарди пайдо бўлдики, (унга) киналиларнинг қон селидан бошқа (нарса) билан таскин бериш мумкин эмас эди. Жон билан тан орасида шу даражада ҳусумат ва низо пайдо бўлдики, ўткир тифнинг дами ҳамда жон олувчи найзанинг зарбидан бўлаги (уни) ажратиб ололмасди. Жанг майдони уруш оловининг учқунидан алангаланиб, қаттиқ шамолдан тўлғонган дарё каби мавж урди.

М а с н а в и й:

Уруш қасдидан кина (ўз) сафини тузганда,
Ҳар қирғоқдан бало ўртага келди.
Саломатлик каби хотиржамлик (ҳам) юз
ўгириб,
Мурувват ҳам анқо каби кўринмай қолди.
Девор ва эшиклардан фитна пайдо бўлиб,
Ўртадан ғавғо бош кўтарди.

Ўша Муҳаммад хулқли, Мусо қўлли ва Искандар ҳаракатли, жанг ва урушни кўп кўрган, кина жавшанида тарбияланган, олтин бешикда ўсган, доимо фатҳу ғалаба хурсандчилиги қадахини ичиб келган, ҳар қандай қийинчилик ва қаттиқчиликни (ўз бошидан) кечирган, Байт: *Мулкни шерлар чангалидан тортиб олган, Мақсадни наҳанглар оғзидан чиқариб олган, Ҳеч бир маърақада қиличдан юз ўғирмаган*, уруш ва жанг атрофида жаҳонни босиб олиш ғуборини ёриб юборган Фаридун шавкатли хоқон, «кимки Тангрига сифинса, у тўғри йўлга йўликкан бўла-

ди»¹³⁷⁹, ояти мазмунига мувофиқ ўзини сақлаш, таваккул этагини маҳкам ушлаб, сабот ва виқор оёғини қудратли узангига қўйган ҳолда, ихтиёр жиловини Яратувчининг қўлига топшириб, бошида зафар дубулғаси ҳамда эғнида фатҳасар жавшан (ва) тоғ хайбатли от устига ўтириб, белига фитнали душманга қасд қилувчи заррин камар боғлаган ҳолда (сабот билан турди).

М а с н а в и й:

Уруш қасди учун у бахтиёр шох
Жиловни кина майдони томон бурди.
Эгар устида куёш чехрали ой
(Гўё) фалак авжидан бир офтобдек

кўринарди.

Зирехга бекинган, кина дубулғасини кийган,
Нилуфардан безалган бир ниҳол эди.
Оловранг пар, заррин тождан бош чиқарган,
Унинг юзи шамъидан шуъла кўтарилган (эди).
Бир юзки, худди ой олтин камар

боғлаганидек,

Камари билан ойни қўрғонлагандек эди.
Унинг бахтиёр боши тепасидаги укки пар¹³⁸⁰,
Бир хилол, бироқ куёшдан юкорироқ (эди).
Унинг (бошидаги) муборак пари зийнат учун

эди.

Унинг юзи офтобу, (бошидаги) пари соябон
бўлди.

Қутли чехрали шохнинг елкасида қалқон,
Осмон офтобининг ойнабанди бўлди.
Унинг темир қалпоғидан кўп кўзлар

хайронда,

Ҳар томондан икки юз жон унинг курбони
(эди).

(Ёвга) ташланиш учун отни қўзғотиб,
Пари дев устида жилва қилгандек эди.
Чиннинг хушбўй оҳуларидай йўрғалаб,
Ярақлаган, аммо ердаги бир яшин эди,
Паҳлавонлар у сарафроз атрофини ўраб,
Кина зирехларига бекинган ҳолда фитна

қилдилар.

Саркаш отликларнинг ҳаммасининг бошида
пар бўлиб,
Хаммалари пари чехралар гуруҳидай эдилар.

«Қалб — рух султонининг қароргоҳидир»¹³⁸¹
(нинг) мазмунига мувофиқ, қавлда туриб муборак фолли соябон қуши иззат ва иқболи Ҳумо (қуши) каби саодатли қанотини у хислати мактовли подшоҳ боши устига ёзди. (Абдуллахон) ўткир тигининг оташи билан уруш ва жанг оловини алангалатган номдор курашув-

чилардан бир тўдасига довюраклик байроғи тагидан жой берди. Рустамнишон Муинуддин Ўзбекхон мўл-кўл яроқ-аслаҳа билан Искандархашам, Доро фармонли шаҳриёрнинг ўнг томонида борди. Уришқоқ кишилар ва шердек ҳамла қилувчи арслонлардан (бошқа) бир гуруҳи унинг офтоб асос чодирини сояси тагига тайин қилинди¹³⁸².

М а с н а в и й:

Маймана қанотга Ўзбекхон турди,
Дилидан душман кинасига жой берди.
Чопқир (от) устига давлат билан ўтирди.
(Гўё) давлат билан саодат отига минди.
Замоннинг буюк шоҳи зирехни ёпинғич

қилди.

(Гўё) булутдан машрик куёши кўринди.
Унинг бош безаги бўлган пўлод кулоҳ
Шараф юзасидан фалакка куёш тож
бўлгандек эди.

Унинг бир қаноти бахтиёр шахзода, номдор султон Абулфатҳ Абдуллатиф султоннинг мадади билан безалди. Унинг шавкат ва шукуҳли муборак мавкабини рифъатнишон амирзода Мухаммад Боқийбий дўрмон, Мухаммад Али ўғлон ва бошқа шулар каби соҳибқироннинг ўнг эшик оғаларидан бир тўдаси безади.

М а с н а в и й:

Абулфатҳ Абдуллатиф шундайки,
Ундан душманлар сафига юз шикаст етади.
Шамол каби (эсувчи), яшин каби яроқловчи,
Олов табиатли отини жавлон урдиради.
Уруш (қилиш) учун жавшан остига

яшириниб,

(Гўё) тиник чашмага бекинган балиқдек
бўлди.

Заррин шамширини камардан пастга тушириб,
Унинг хизмати учун қалқон камар боғлаган
эди.

Унинг олдида қудратли амир Жонкелдибий муборак нишонли, Парвиз хашамли, Доро фармонли, шохнинг фалакдаги офтоби, Тангри латофатининг сояси, давлатнинг мағзи султонзода Абдулмўмин султоннинг, давлати доимий бўлсин, қуш савлатли сипоҳи ва Баҳром даҳшатли лашкарини саркарда тайинлаб тўла қуролланган ва мукамал равишда саъй қадами ни тескаричилар томон қўйди.

М а с н а в и й:

Кина қасдида шундай бир гуруҳ туздики,
Фитна орқасида уларнинг пешона ажинлари
кўринарди.

Бошдан-оёқ шамшир ва ўқ билан куролланиб,
Филни отувчи, шерни ушловчи қоплон
эдилар.

Ул ҳазратнинг сўл тарафида адолатли жа-
хондор, бандапарвар, бахтиёрлик дуржининг
дарвозаси, иқбол буржининг дури султон Абу-
наср Ибодулла султон офтоб йўсинли байроқни
(баланд) кўтариб, тоғ хайбатли отга минган ҳол-
да, жаҳонни ёндирувчи зарралардан ҳам кўп
сипоҳ ва дарахт баргларида ҳам мўл лашкар
билан қўтли соябон тагидан жой олди.

М а с н а в и й:

Иқболли хусрав Ибодулла
Майсара томонидан жой олди.
Яшин каби, зотли отли,
Балки пари шакли соясиз девни кўзғотди.
От устида гул-гул байроқ билан жилва қилиб,
Шафак рангида юқори осмонга чиққандек эди.
Тожи устидаги заррин кулоҳи,
Унинг бошида гул шоҳидаги гунчага
ўхшарди.

Мамлакат очувчи шоҳнинг бошида ягона
сокка,
Хумой унга шарафдан соя солганга ўхшарди.
Зирех остига шундай яширинган эдики,
(Гўё) қуёш булутдан аён бўлгандек эди.

Дарвишнишон, Тангри инояти сояси бўлган
султон Дўстим султон фарзандларидан баъзи-
лари билан мардлик ва мардоналик қўлини кў-
тариб, бошдан оёғигача жиба ҳамда жавшанга
фарқ бўлган ҳолда, ботирлик йўлига қадам
қўйди.

М а с н а в и й:

Искандар тугли, юлдуз сипоҳли шоҳ,
Нўлатдан кийиму, темирдан кулоҳ (кийиб),
Кина билан отига миниб,
Майсара томон жиловни бурди.
(Бошига) парилар қанотидан уккипар қилди.
Пари шаклида жилва қила бошлади.
Гулгун байроқдан кўриниши безалиб,
Унинг юзи боғидан лола ўстирди.

Абулхайр султон Музаффар султон, Бўза-
хўр султон каби бошқа биродарлари билан бош-

дан оёқ дарёнинг мавж урушидай жавшан ки-
йиб ва Уммон (денгизи) шаклидек хуруш қи-
либ ҳамда жўш урган ҳолда дарвишнишон Дўс-
тим султоннинг бир қанотига тайин қилинди.

М а с н а в и й:

Абулхайр жон ўғирловчи лашкар билан
Сўл саф олдидан жой олди.

Муртазойи аъзам, сараланганлар ичида бую-
ги, сайидлар паноҳи бўлган Мирсаъид Шайхим
султон¹³⁸³ каби султонлардан ва Танишбий жа-
лоир, Али Мардон баҳодир ҳамда Жултойбийга
ўхшаш мўътабар амирлардан бир тўдаси билан
сўлнинг бир томонига ҳаммадан илгари ошиқ-
ди.

Хусрав султон ҳазратларининг нишонаси
(бўлган) хусрав нишонли султон Абулмузаф-
фар Исфандиёр султон рифъатли амирзода
Шоҳмуҳаммад манғит, тадбирли амир Шоҳим-
бий урғун¹³⁸⁴лар каби бир гуруҳ қуёш ва фа-
лакдек тиг ҳамда қалқонлилар, бир тўда Симо-
ки Ромих ва Баҳромдай найза ҳамда ханжарли-
лар ва қолган сўл сипоҳи билан зар байроғини
кўтариб, ҳаммадан илгари ўрин олди.

М а с н а в и й:

Жамшид ҳашамли, номдор хусрав,
Қадр юзасидан Исфандиёр деб номланган шоҳ
(эди).

Жанг отини жавлон урдириб,
Уруш майдони учун камар боғлади.
(Худди) бир қоплон тоғдан пайдо бўлгандек,
Шундай тоғки, яшиндек ўрнидан кўчган эди.
Тобланишидан худди қуёш яраклагандек,
Шошилишидан худди азиз умрдек (эди).
Унинг туёғи заррин наъдан бахраманд

бўлиб,
(Гўё) қуёш билан ой бирга қўшилган эди.
Унинг олтин узангиси фахрланиш учун,
Исфандиёр кўзининг халқасидек бўлган эди.

Хунарвар устод Рухий илгарирок бориб
даштлилар қўлида бўлган майдон ўртасидаги
тепани Тангрининг инояти ва соҳибқирон дав-
латининг қуввати билан, тўфанг зарби ёрдами-
да олди. Қаблий ва жаҳонгирий қозонларини у
тепага ўрнатиб, тўфанг отувчи ҳолда нафтбоз-
ларни уларни сақлаш учун ўша ерга тайинла-
ди. Араваларни ҳам илгари олиб бориб ёнма-ён
занжирлаб қўйган ҳолда пиёда, қаттиқ камон-

ли мерганлар ва тўфангчиларни аравалар ости ҳамда устига жойлади. Ўзининг туғ ва байроғини ўша тепаликка тикди.

М а с н а в и й:

Ўша тўпалонда араваининг чархидан Минглаб фалак тезда ер қаърига кетди.
Ер юқори чархни ҳам ғайратга киргазиб,
Думалок фалаклар пайдо килди.
Арава дема, (балки) шукухли тоғлар,
Жанг шерлари, тоғ қоплонлари эди.
Араваларни сипохнинг айланасидан юргазиб,
Чодир ойнинг атрофини қўрғонлагандек бўлди.

Тиниқ шамширларини бир-бири билан уруштириб, байроқ тагида баходирлик кўрсатган ҳамда жингалак сочининг зулфи ҳалқасига бўйнини солиб зафарнинг ишқи юзасидан жонбозлик қасдида бўлган тигдор, ханжарли, қурашувчи паҳлавонлардан бир неча қўшин тузиб, кўмак расми бўйича пистирмага қўйдиларки, агарда бирор тараф заифланиб, шикаст еб, мададга эҳтиёж туғилса, мардлик кишилари, уруш ва қураш сафининг довиюраклари жангга тайёр бўлиб турадилар.

У тарафдан Бобо султон, уларнинг кўплигидан бутун сахро ва тоғлар ҳам торлик қилган жуда кўп аскар билан уруш ва қураш сафларини тузди. Қийматбаҳо ҳисобланган жон матоси ва бадан молдан кечди. Ўзининг маймана ва майсараларини баходирлик ўрмонининг шерлари ва довиюракли сўқмоқларининг қоплонлари билан безади. Ўз сипохининг қавлида фитна огоҳ байроқ остига туриб, ўнг тарафига фитна нишонли Дўстим султон, Тоҳир султон каби биродарлари ҳамда бўридек ҳамла қилувчи ва тулки юзлилاردан бир гуруҳини қўйди. Сипохнинг сўл томонини Абдол султон, Поянда Мухаммад, Махдий султон ва шулар каби ўзининг аммакиваччаларидан иборат бошқа гуруҳнинг шукуҳи билан зийнатлади.

Ўша вақтда Байт ул-харом зиёратига бориш учун Хоразмдан қайтаётган ва қочиб Тошкентга Бобонинг ҳузурига борган Динмуҳаммад султон ҳамда Хисор воқеасидан сўнг Бобо султон олдига доимо (яшаш) учун келиб, уни хамиша ул ҳазратга (Абдуллахонга) нисбатан душманчилик ҳамда келишмовчилик йўлига ундаган Фақир султон, Мухаммад Шариф султон, Мухаммад Қосим султон ва Мухаммадий султон каби

барча Хисор султонлари ўз фарзандларидан баъзилари билан биргаликда яровул туздилар ва унинг (Бобонинг) бўйруғига мувофиқ мазкур гуруҳ гурур ҳафтонларини кийиб кибр қулоқларини бошларига қўйган ҳолда ҳадсиз қурол-аслаҳа ва сонсиз яроғлар, ҳайбат ҳамда катта мақсадлар билан уруш қасдида қадам қўйдилар.

Ҳисобчилар уларнинг ўндан бирини ҳам санашда ақли ва идроки ожизлик қиладиган кўп жамият ҳамда мўл аскар манғлай¹³⁸⁵ да турди.

М а с н а в и й:

Иккинчи томондан кина истовчи душманлар Жанг майдонида саф тортдилар.
(Шундай) бир гуруҳки, ҳаммаси яккама-якка кина изловчи,
Ҳаммаси бўри ҳашамли, арслон хулқли (эди).
Уларнинг мўйсиз икки қоши тўла ажин (босган),
Кўзлари қошлари ажинига яширинган (эди).
Ҳаммаси бойўғли шаклли, укки юзли,
Ҳаммалари сичқон кўзли, шум юзли эдилар.
Нам кўзлари нарғис каби қорачигдан холи бўлиб,

Боши косасига тортиб кетган эди.
Туксиз бошлари қовоққа ўхшаб тўла бўлгандек,
Уларнинг юзи қалқон каби ажиндан тўла эди.
Юзлари сахни мўйдан (тамом) холи бўлиб,
Соқоли ўрнига энгақлари узун бўлган (эди).
Ҳаммалари юзли, (аммо) юзларида мўй йўқ.
У юзда бахтсизлик гардидан бошқа нарса йўқ (эди).

Туркистон дашти, Саброн, Тошкент, Андугон, Ахсикат ва Қосон вилоятларидан олиб келтирилган кўплаб араваларни бир-бирига маҳкам занжирлаб ва мустаҳкам бандлар билан боғлаб саф олдига қўйдилар. Кўплаб тўфангчилар ҳамда сонсиз мерганларни унинг панжасига жойладилар.

М а с н а в и й:

Тўла шукухли даштдиларни аравага ўтказиб жўнаганда,
Юзта Алванд тоғи жойидан қўзволгандек бўлди.
Ёғочдан ясалган отлардек арава устига,
Худди гўдақлар каби даштдилар миниб урушга отландилар.

У майдонда шатранж ўйинчилардек,
Ёғочдан жуда кўп фил ясадилар.
Аравадаги паҳлавонлар кўлидаги тўфанглар,
Маст филларнинг хартумидек кўринардилар.
Аравага ўтирган замона кина ахтарувчилари,
Гўё гўдак иккинчи марта бешикка белангандек
бўлди.

Унинг (қанотнинг) бир тарафига уруш ва хусумат вақтида (Сом) Наримоннинг дostonи ва ҳикоясини назарига келтирмайдиган қон тўқувчи қахрамон ҳамда фитна кўзғовчи курашувчилардан минг киши тайин қилинди(ки), бордию бир томондан мададга эҳтиёж туғилиб қолса улар (зудлик билан) бориб, ўринни тўлғазадилар.

Ҳар икки томон товочилари қарама-қаршилик саҳнаси ва уруш майдонини безаб бўлгач, отлик сипоҳ кина, фитна ахтарувчилар низо ҳамда жанжал учун кўтарилдилар. Дастлаб душман томонидан бикрамчи бўлиб пистирмада турган бир гуруҳ бирданига кина тифларини кўтариб, отларнинг қулоҳ ҳамда бўйинларини найзалар билан безаган ҳолда, нусратли лашкарларнинг сўл томонига ташландилар.

Иззат ва қудратли Дўстим султон ҳам сайид насабли Мир Асад, Танишбий (жалоир), Али Мардон баҳодир ва шулар каби қолган довюрак амирлар билан хусумат отини (жойидан) кўзғотиб уларга ҳамла қилди. Биринчи ҳужумдаёқ у қоплон шуқуҳли гуруҳни олдиларидан ҳайдаб, қавл сафига етказиб қўйдилар.

Сўлнинг бир тарафидан Шохмуҳаммад мирзо Хусравнишон султоннинг мавкабидан бўлган шижоатли Дўст мирзо, Шерафқон мирзо каби паҳлавонлардан бир тўдасининг иттифоқлигида Дўстим султоннинг манқилосига юзма-юз бўлиб от чоптирдилар. Жон олувчи тифларнинг зарби ва аждар нишонли найзаларнинг санчиши билан душманларни томири билан суғуриб, ҳалокат гирдобига ташладилар.

Шундай қилиб, у хусуматли икки тоифа иккинчи марта бир-бирларига ташландилар. Мардлик ва мардоналикнинг додини бердилар. Шундан сўнг, ҳумоюн фармонли султон Исфандиёр султон (хоқоннинг) фармонига мувофиқ унинг зафарли байроғи сояси остида бўлган паҳлавонлар тоифаси билан келишмовчилик отини жавлон урдириб, душман сафига юзма-юз чоптирди. Ҳар бир ҳамласида бир курашувчини ҳалокат тупроғига йикитди. У филни ағдарувчи шахзода қайси бир сафга ташланса, агар

темир тоғ бўлса ҳам, йикитди. У сафни ёрувчи хусрав қайси томонга юзланмасин, агар ҳаммаси Садди Искандардек (муस्ताҳкам бўлса ҳам) парчалади.

М а с н а в и й:

У шер дил (уруш) майдонига етгач,
Қуёшдек тифини қиндан суғурди.
Хусравшиор султон ҳар бир ҳамлада
Душман жонидан илдизини суғуриб олди.
У кина ахтарувчи қайси бир сафга юзланса,
Паҳлавонлар қонидан ерни бўяди.

Уч мартагача зафар асарли султон паришон рўзгорли душман билан олишди. Охирида душманлар лашқари тоб бера олмай қочди.

Ўнг томондан ҳам эътиборли амир Жонкелдибий қолган кинали сипоҳ ҳамда довюрак курашувчилари билан кескин шамширларини қиндан чиқариб, қарама-қарши бўлган Ҳисор султонларига ҳужум қилди. Улардан кўпчилиги бераҳм тиф билан яраланди. Яман тифи бошларини кесиб, инсон руҳи қушини жисм қафасидан учирган ҳолда жон олувчи ўқ бургутини камон уясидан парвоз қилдирди. «Ер юзида бўлган ҳар бир киши йўқ бўлувчидир»¹³⁸⁶ хатини ёшу қарининг аҳвол пешонасига ёзди. Зумрад (рангли) тиф паҳлавонлар қонидан ёқут тусли бўлиб, чўл қумлари лаъли Бадахшон рангига кирди.

М а с н а в и й:

Ўша олишувда камон шохидан чиққан,
Довюраклар тани садоқ¹³⁸⁷ каби (ўққа) тўлди.
Кина найзалари зирехдан баҳра олиб,
Темирнинг чуқурчасига сувдек сингиб кетди.

Ҳунарпарвар устод Рухий ҳам, «Жигарни юлиб олувчи тўфангандозлар бирданига замбараклардан ўт сочиб, уруш ва кураш оловини алангалатсинлар», деб буюрди.

М а с н а в и й:

Шуъла сочувчи тўфанглар, қулоҳ кийган
саркашлар,
Оташ дарёсидек қайнай бошлади.
Тўфанг чакмоғидан байроқнинг маҳчаси
таъсирланиб,
Узоқдан қўлини оловга тутарди.
Тўфанг паҳлавонларнинг дилини қовлаб,
Бошқа юраклардан нақш ҳосил қиларди.

Тўфанлар фавворадай саркаш бўлиб,
Лекин унда сувининг ҳаммаси оташ эди.
У мажлисда жанг мастоналари учун,
Нукл¹³⁸⁸ тўфангу, қон доларанг бода бўлди.
Пахлавонлар тўфанг жихатидан дилни

кўлдан бериб,
Май ичмасдан нуклнинг ўзидан маст бўлган
(эди).

Бобо султоннинг узангиси олдида пахлавонлардан бир тўдаси пиёда бўлиб турардилар. Устод Рухий ўша гуруҳни нишонга олди. Қозонларга ўт ёқиб, улар томон бир тош отди. Иттифоқо, у тош ўша ору номуссиз гуруҳга етиб, Бобонинг машҳур баходирларидан бўлган ва (илгари) шахид бўлган Хусрав султонни ўлдирган Дўстика баходирнинг танасини бошидан жудо қилди. Шу сабабли, у бесаранжом тўданинг холига тамом саросималик йўл топди.

Хусрав хулқли (Исфандиёр) султон иккинчи марта фитначи душманга ҳужум қилди. Хулқар каби Бобонинг олдида тўпланган у парижон гуруҳни Тангрининг инояти ёрдами ва соҳибқирон давлатининг қуввати билан Етти қароқчи¹³⁸⁹ юлдузларидек парчалаб ва тарқатиб юборди. (Лекин) ўша довюрақлик чўққисининг қоплонлари ҳамда шижоат денгизининг наҳанглари хусумат ва қон тўқишлиқда нимаки мумкин бўлса, (ўз) жойига қўйсалар ҳам фойда бермади. Шунинг учун чекиниш йўлини тутиб, қоча бошладилар. Султоннинг тобелари илгари бориб, Дашт волийсининг фаррошлари чодир қурган у икки тепаликни эгалладилар. Уларнинг тифу байроқларини ҳам қўлга киритдилар.

М а с н а в и й :

Ўша жанжал ва тўпалон ҳаддан ошгач,
Душман қўшини қоча бошлади.
Отлик ва пиёдалар шатранж (доналари) каби
Жондан кечиб кураш майдонидан қочдилар.

Бобо султон келишмовчилик танобини тортиб, фитнани уйқусидан уйғотган ҳолда у кўзғолон ва бахтсизликнинг учқунини кўзғотганлиги сабабли, нусратли аскарнинг ҳужуми ҳамда муваффақиятини мушоҳада қилиб, муборак чодирнинг қанот ва пар ёзганини кўргач, тузоққа тушган қушдек типирчилаб, хайронликка ва саросимага тушиб қолди. Шунга қарамасдан, дам-бадам хусумат отини жавлон урдириб ўз одамларини жангга рағбатлантирди. Сипоҳига далда бериб, «Урушдан қадамингизни тортманг;

мардонавор кураш шевасида тиришқоқлик қилингиз», деб буюрди.

Алқисса, оламни ёритувчи қуёш жаҳонни ёндирувчи тифини қинидан чиқаргандан то пешин намози вақти яқинлашгунча, уруш олови ва жанг ҳамда санчиш оташи ниҳоятда алангалади. Зафар асарли лашкарнинг пахлавонлари теваратрофдан бирданига ҳамла қилиб уруш ҳамда кураш одатларида ору номусга риоя қилган ҳолда, Баҳмон жангининг достони ва Исфандиёр шавкатининг шуқуҳини унутдилар. Ниҳоят иноят насими, «Тангри истаган кишисини ёрдами билан қувватлайди»¹³⁹⁰ манбайдан эсиб, зафар субҳи «ёрдам Тангрідан ва фатҳ яқиндир»¹³⁹¹ машриқидан кўтарилди. Дашт султони саросимага тушиб жанг водийсидан оёғини тортиди; «улар ҳурқиб орқаларига қочдилар»¹³⁹² оятини ўқиган ҳолда, уруш маърақасидан чекиндилар. Ўтқир шамшир ваҳимасида (кучайиб кетган) хавфдан безовталаниб, шамолдек тупроқ майдонида кездилар ва гўё арслондан ҳурқиб қочган эшаклардек, қочишни ихтиёр қилдилар.

М а с н а в и й :

У икки мамлакат очувчидан бирининг бошига,

Зафар Хумойи соя солмай турган эди.
Аммо охирида нусратпаноҳ шох,
Кина истовчи душман устидан зафар қозонди.
Дуо қўлида унинг байроғи худди қуёшдек,
Осмондан фатҳу нусрат эшигини очди.
Душман урушга тоқат қила олмай,
Қочиш томон жиловини бурди.
Шуқуҳли ер лашкарнинг жавлонидан,
Ердан тоғ кўзғолди қочиш қасдида.
Қочишда байроқ оёққа ўралган этакдай,
Бир жойда туриб қолди.

Тортишув ва жанжал майдонида ўлганларнинг кўплигидан,

Шамол ер юзидан ўтолмай қолди.

Ўша қонли маърақа ҳамда жанг жойида Хисор султонларидан Фақир султон, Муҳаммад Шариф султон (Абдуллахон аскарлари қўлига) асир тушдилар. Муҳаммад Шариф султонни Ўзбекхонга топширдилар. Муҳаммадий султон ҳам қўлга тушган эди, уни Чаҳоржўй томонга, Жони(бек) султон хузурига юборди(лар). Жони(бек) султон уни унутилганлар зиндонида ҳаётини ўлим қозисига топшириб, яшаш рақамини борлик саҳифасидан ўчирди.

Б а й т:

Душман ажал тигидан жонини қутказолмади.
Бошини бердию, гўйни майдондан олиб
кетолмади.

Бобо султон кўп меҳнат (ва машаққат) билан ҳасрат ёши ҳамда ҳайрат сувида мамлакатнинг тахту тожидан қўлини ювиб, кўнглини мамлакатдан қўтарди ҳамда жонини кина истовчи сипоҳ қўлидан тортиб олиб Тошкент томон юзланди.

М а с н а в и й:

Бобо золим юз хийла билан
Жонини урушдан қутқазиб қолди.

Аъло ҳазрат фатҳу зафар ғалаба ойнасида юз кўрсатгач, лашкарга хўрланганларни ўлдиришни манъ қилди; шикаст топган ва қолган яраланган лашкарга омонлик (беришни) буюрдилар. Уларга омонлик берилгач, қочишга юзландилар. Нусратли сипоҳ чексиз ғанимат ва мўл-кўл моллардан маъмур бўлди. Нафис асбоб, нозик чиннилар, кумуш ва олтин идиш-оёқлар ҳамда безакларга бойидилар.

Ул ҳазрат баланд даражали бу фатҳнинг ҳуsulини қимматли ғалабаларнинг безаклари деб билиб, унга эришишни (эса) Тангри иноятларининг лутфидан деб тушунди ва Яратувчининг неъматларига кетма-кет шукрлар қилди. Осмон баробар келадиган фатҳномалар ёзишга буйруқ берди. Равшан кўнгилли дабир мавлоно Хайдар Мухаммад мунший сўз гавҳарларини ибрат ишига ва назм дурларини истиора қаторига тизиб назмга айлантирди (ва) давлат мубашширларини (бу фатҳдан) хабар бериш учун мамлакатнинг теварак-атрофига юборди. Ул ҳазрат хатарли ва қийин ўринда бир-биридан мусобақа гўйини олиб қочган ҳамда жаҳолат арбобларини дафъ қилишда жуда катта ғайрат кўрсатган бир тўдани подшоҳона неъматлар ва чексиз инъомлар билан сийлади; ҳар бирига табақа ҳамда даражасига қараб жуда кўп инъомлар, имтиёзлар берди. (Яна) ул ҳазрат Парвардигор меҳрибончилигининг хушбўй иси биринчи (дафъа) у томонга эсган ҳамда иқбол ва бахтиёрлик булбулининг (нағмасини) биринчи бўлиб эшитган Хусравнишон султон Исфандиёр султоннинг тўла шижоат ва довураклигига, ўзи кичкина бўлса ҳам катта ишларни қилганлигига тўла таҳсинлар ўкиди ҳамда бахтнинг таъли-

ми ва иқболнинг илхоми билан «авлодларингизни ҳурматланг ва одобларини яхшиланг»¹³⁹³ тақозоси бўйича, мерос йўли билан теккан Шахрисабз вилоятини унга иноят қилди.

Ғаройиб, тасодиғий ҳодисалардан (яна) кўйидагилар бўлди: даштдилар қаттиқ шикаст еган куни қозилар қозиси жаноб Нуриддин Мухаммад улуғлар ва шарафли кишиларни Бухоронинг Жомеъ масжидига тўплаб, муборак фатҳ учун «Фатҳ» сурасини хатм қилди. Юз кўрсатган фатҳ сурати Тангри оятларининг хатми ва раббоний уламоларининг тўпланиши ҳамда инсон фирқалари ҳулосаларининг дуолари натижаси бўлди.

Анбар бўйли қалам бу воқеа тарихини кунлар саҳифаларига нақш қилиб, сўзамоллар ўртасига ташлади.

Қ и т ъ а:

Жам(шид) кадрли хусрав Абдуллахон,
Бобони кина тиғи билан яралади.
Уруш куни ҳиммат қўлини очиб,
Душманга ташқарига (чиқиш) йўлини

бекитди.

Бобога шикаст етказди ва ақл деди:
Тарих учун «Боборо шикаст»¹³⁹⁴.

УЛ ҲАЗРАТНИНГ КАТТА ДАВЛАТ БИЛАН СИРДАРЁДАН ЎТИБ ТОШКЕНТГА КЕЛИШИ ВА ДАРВИШХОННИ ИҚБОЛЛИ ДАВЛАТ ЁРДАМИ БИЛАН ТАХТГА ЎТҚАЗИШИ (БАЁНИ)

Бундай шак-шубҳасиз ғалаба юз бергандан ва у жойга Искандар анжомли хон қўнгандан сўнг, шу куннинг намози аср вақтида (қўйидаги) олий ҳукм бўлди: «Жами иззатли ва қудратли султонлар душманлар орқасидан ошиқсинлар, шояд бўри савлатли у гуруҳни (қувиб) етсалар». Буйруққа мувофиқ, барча бахтиёр султонлар намозшомда ғалаба отларига миниб кучли шамол каби даштдилар кетидан елдилар ва шаҳоб¹³⁹⁵ нишон жиловларини душманларни қувиб етиш учун бурдилар. (Хоннинг) ўзи эртасига у ердан қўчиб тамом нусрат билан Жом¹³⁹⁶ деган мавзегга тушди. Иккинчи куни зафар отини жавлон урдириб, Сирдарё соҳилига шоҳона чодир тикди. Аммо Бобо султон жуда кўп меҳнат ва машаққатлар билан маърақа майдонидан юз ўгирди ҳамда саросимага тушган ҳолда музтарлик юзини Тошкент томонига қаратди. Ниҳоятда ваҳима ва ғоятда қўркинчга тушганли-

тушган ҳолда мажбуран Манқит томон кочди ва бахтсизлик тупроғини (ўз) даври устига сочди. Биз уни орқасидан ҳарчанд қувласак ҳам етолмадик».

Туркистоннинг барча мамлакатлари ҳазрат сохибқироннинг қудратли доираси ва эътиборли қўли остига киритилгандан сўнг, ул ҳазрат бошқа биродарлари, қолган хонлар, ҳар бир қалъага гумашта қилиб тайинланган султонлар ва Абулхайр султоннинг илтимоси билан Сабронни (унинг) гумашталари ихтиёрида қолдирди ва ўзи чидамлилар билан бирликда ғалаба ва зафар (ёр бўлган) ҳолда иззат ва иқбол марказига юзланиб, қайтиш туғини кўтарди.

Юлдуз сонли сипоҳ Чинос¹⁴⁰⁶ мавзеида лашкаргоҳ қургач; ўша ўринда Дарвишхон Искандар фармонли ҳазрат (шарафи)га катта тўй берди ва (ундан) мадад сўраш билан бирга Тошкентга қараб юзланди. Ул ҳазрат бу илтимосга мувофиқ зафарёр сипоҳдан бир тўдасини унга ҳамроҳ қилди. Собиқ аҳдларни қасам билан таъкидлаб, азимат қўлини Шохрухия томон кўтарди, чунки (у) Ахсикатга боришни хаёл қилган эди.

АБУЛХАЙР СУЛТОННИНГ ИСКАНДАР ФАРМОНЛИ ИБОДУЛЛА СУЛТОН МАВКАБИДА ЎЛДИРИЛИШИ

Бу сўзнинг баёни қуйидагича: беокибат султон Абулхайр султон бир неча марта номуносиб ишлар ва кераксиз ҳаракатлар қилган бўлишига қарамасдан, ул ҳазрат тўла марҳамат ва ғоятда меҳрибончилик юзасидан сабрлилик ва оғирлик билан иш кўрар ва доимо унга турли сийлашлар ҳамда ҳар хил меҳрибончиликлар изҳор этарди. Бироқ унинг эътиқоди жирканч ва нияти бузуқ бўлганлигидан димоғига жойлашиб қолган мустақил (бўлиш) ва давлатга эга бўлиш каби бузуқ хаёлни гоҳ-гоҳда изҳор қилиб қўяди. Адолатли ва инсофли ҳоқон уни ўжарлик йўлидан тўғрилиқ ҳамда адолатли йўлга даъват қилиб, шумлик ва исёнкорлик зарарини очиб ташласа ҳам, унинг димоғидаги бузуқлик чора (топиш) даражасидан ўтиб кетганлигидан насихатлар унга фойда бермади. Унинг кўнглида яширинган тескаричилик (хаёли) қайтадан юзага чиққач, ул ҳазрат аркони давлатлари ва ҳазратининг аъёнларини чакириб гавҳар сочувчи тили билан шундай деди: «Мамлакатнинг зарур тадбирини ва давлат ишларининг

андишасини шу вақтда қилиш керакки, қачон эҳтиёжнинг дастгоҳи кенг бўлса, тадбир этиги оёкка тор келиб қолган замонда эмас. Ғараз шулки, узоқ муддат ва кўп замонлардан бери Абулхайрхон ахволи саҳифасидан нафратли хиёнат асарларини кўриб келмоқдамиз, унинг ҳаракатлари ва юриш-туришидан душманлик ҳамда бузуқчилик истакларини сезмоқдамиз. Уни ер юзидан йўқ қилиб юбориш учун асос бўладиган сабаблар бир неча марта унинг томонидан юз берди. Шу муддат ичида унинг ҳаракатларини жазосиз қолдирдик, (ўзимизни) билиб билмасликка солдик. (Бунга) сабаб шулки, душманлик номи унда қолишини истамадик. Бироқ унинг ичини низо ва хилоф йиринглари ўраб олганлиги учун бундан кейин унга ишонишга ҳеч ўрин қолмади. Мабодо унинг томонидан катта бир фитна ва кучли бузуқчилик содир бўлса, зулм ва ёмонлик оташи охиригача алангаласа, у вақтда дарёдек (кенг) хотирда шундай бир ғубор пайдо бўладики, унинг кўтарилишидан хаёл нигорхонасида сурат кўринмай қолади ва унинг этагига чора ҳамда иложнинг қўли етмай қолади».

(Ҳоқон) ундан вужудга келган тубанлик ва жарималар сонини қуйидагича таърифлаб берди:

Биринчидан, (унда) ифлослик ва тубанлик туғма бўлганлиги сабабли, кичиклигидаёқ шундай катта бир ишни қилган, шайтоннинг ифвоси ва нафс иштиёқида жаннат маконли нойиб марҳум султон Хусрав султон йўқлигида хийланайранглар билан Шахрисабзни босиб олди ва зўрлик қўлини талон-торожга чўзиб, шаҳарда бўлган барча эркак ва хотинларни чиқариб юборди.

Иккинчидан, бу ходисани эшитгандан сўнг, шаҳид Султон Саъид билан бирликда у қалъа атрофига бориб, уни камал қилдик. Аввало меҳрибончилик юзасидан зафар огоҳли сипоҳимиз(нинг) милтиқ ва ўққа қўл чўзишларига розилик бермадик. Журъат камарини белга боғлаб, уруш бошланишини кутдик. Лекин у девор тепасига чиқиб олиб бизнинг ўрдумизга ўқ узиб турди. Ноғораларни тарақа-туруқ қилиб чалиб бир қанчаларни ярадор қилди.

Учинчидан, мағфиратнишон (Хусрав) султон иккинчи марта қалъани шундай камал қилди: У фисқу фасодга тўла фитначи шундай фитна кўтарганлиги сабабли, Тошкент ва Дашт султонларининг барчаси, Фарғона ва Хўжанд хо-

қонлари, Ўратепа ва Самарқанд волийларидан у мустаҳкам қалъани қамал қилишга отланишни илтимос қилди. Ҳаммалари чўлдаги қум сонидан ҳам зиёд, дарахт баргидан ҳам кўп тўда билан у Кайвоннишон қалъани қамал қилдилар. Тақдир тақозоси билан, у тенгсиз ва монандсиз қалъанинг (эшигини) очиб марҳум (Хусрав) султонни қўлга туширгач, тезда шахид қилди; унинг қариндошларини (ҳам) ҳалокат гирдобига улоқтирди. Маълум бўлишича, бу воқеаларнинг содир бўлишига энг катта сабаб ўша ёмон отлик (яъни Абулхайр султон) бўлган эди.

Тўртинчидан, санокли бир нечта (киши) билан ов ва баҳор сайрига чиқиб, Қарши ҳамда Шаҳрисабзнинг дилни очувчи саҳроларида овга берилиб кетган вақтимизда, у беоқибат жанжалчи қалта фаҳмлилиги натижасида зиён хокини жасорат юзидан давлат бошига сочиб, фитна отини жойидан қўзғотган ҳолда, азм қўлини биз томонга бурди. Бу маъннинг сурати бизнинг хотиримиз ойнасида жилва қилиб, ҳижоб пардаси аниқлик чеҳрасидан олинди. Тангри ҳар ерда бизнинг нигоҳбонимиз ва сақловчимиз бўлганлиги учун бу мақсаднинг ҳосил бўлиши ҳеч қандай йўл билан унга юз кўрсатмади.

Бешинчидан, бутун душман сон-саноксиз тўда билан Бухоро устига келганларида у ўша лашкарда манқило бўлиб қаерга етиб борсалар (ўша ерда) талончилик оловини алангалатди ва халки, эр ва хотиндан (тортиб ҳаммани) талон-торож оловига отди. Айниқса, Хожайи жаҳон¹⁴⁰⁷ ҳазратларига сифиниш учун ул ҳазратнинг нурли мозори ёнига келиб тўпланган Ғиждувон халқларига (нисбатан) у фитна-фасодга тўла фитначи мазор устига келиб қўлидан келган ишларни қилди.

Олтинчидан, Балх вилоятига унинг волийсини огоҳлантириш учун йўналганимизда, Самарқанд лашқарини чақириш учун қанча киши юборсак ҳам, баҳона кўрсатиб, келишни кечиктирди. Ниҳоят, иш охирига етиб, мурод ҳосил бўлишга яқинлашганда Балхга ошиқди ва учрашиш давлатини топди. (Лекин) унинг сипоҳлари ўша атрофдаги (кишилар)нинг мол-мулкларини талашга қўлларини чўздилар. Ҳар қанча киши юбориб, бу воқеанинг нотўғри бўлаётганини маълум қилган ҳолда, ўз одамларини бу ҳодисага чек қўйишга чақиришни сўрасак ҳам сўзимизни қулоғига олмади ва инсофга келмади.

Еттинчидан, бу урушда Бобо (султон) ши-

кастланиб, бизнинг одамларимиз барча султонларнинг мавқабиди унинг томонига ошиққан вақтларида Абулхайрхон ҳаммадан илгари чопиб бориб, икки йўл боши¹⁴⁰⁸га туриб олди. Унинг қочганлигини текширишни бир йўлдан кузатиб, кетидан келган ҳар бир кишини макр билан иккинчи йўлдан юборди, токи душман унинг макр-хийласи ёрдамида бургутнинг чангали кўрқинчидан озод бўлиб Даштга томон ошиқди.

Саккизинчидан, Тошкент ва Туркистон вилоятларининг жамийси бизнинг қўлимизга ўтгач, «Бир-биримиз билан иттифок бўлиб ҳар қалъага лашкар қўййлик, токи улар бир-бирларига рашк қилиб қалъаларни сақлашда муболаға қиладилар ва осонлик билан ихтиёрни қўлдан бермайдилар», деб бир неча марта гапирсак ҳам бизнинг ҳеч бир фикримизга қўшилмади ҳамда Сабронни сўраб олиб ўзига хос кишилардан у ерга қўйди; «Бордию менинг одамларим бу қалъани сақлашда тиришқоқлик кўрсатмай, қочиб кетсалар менинг аҳд-паймонимни синдиришга бу воқеа сабаб бўлади», деди (у ўз-ўзича).

Тўққизинчидан, йиллаб хотирида яшириниб келган хиёнат сурати ва умр бўйи кўнглида сақланиб келган нафрат рақами туфайли, шу вақтда, кечадан бир қисми ўтганда, дилидаги бор сирларни амалга ошириш учун бизнинг ўрдумиз атрофига келди ҳамда шу ҳалокатли жойга қадам қўйди. Иттифоқо, бизнинг яқин кишиларимиз бу воқеадан хабар топиб, бутун жамият билан эҳтиром ила бизнинг даргоҳ томон шошилганлар. У (бўлса) ўз мақсадига етолмасдан (орқага) қайтган.

Бас, юқоридаги муқаддималар, мусулмонлар ва раъийятларнинг яхшиликни хошлашлари жиҳатидан шунини муносиб ва лойиқ кўрилдики, қатл рақами унинг ҳаёти саҳифасига тортилсин, насх қалами унинг яшаш дебочаси устига қўйилсин. Шунинг учун уни қатл ва йўқ қилиш ҳақида буйруқ берилди. Шохимбий, Дўстимбий ва Назар хожи каби амирлардан бир тўдаси ҳазрат султон Ибодулла султоннинг ўрдусида йўлбарс йили 9-шаъбон шанба кунини¹⁴⁰⁹ Сирдарёга яқин Ижокент¹⁴¹⁰ деган жойда ер юзини унинг ва унга қарашли баъзи кишиларнинг қонидан кип-қизил қилдилар. Дўстимбий унинг кибрли бошини хорлик тупроғига отиб оёқдан йиқитгани сабабли, унинг ўлдирилган йили «Дўстим сар бурид»¹⁴¹¹ деб ёзилди. Шунинг-

дек, қутли ҳукмга мувофиқ, Эшимбий жалоир Навкога бостириб кириб фитна ва фасод сабабли Жувномард (хон) ни икки боласи билан (бирга) нобуд қилди (ва) уларнинг гуноҳларини қасос тиғи билан Мовароуннаҳр саҳнидан улоқтирди¹⁴¹².

М а с н а в и й:

Ёмон фикрли (кишининг) бошидан гуноҳини
йўқ қилиш,
Уйдаги чаённи камайтириш сингаридир.

Бу воқеа содир бўлиб, шодлик асарли бу хабар жаҳонга ёйилиши билан бахтиёр султон, Искандар шнорли хон давлатли биродарлари билан бирга Сайхун дарёсидан ўтди ва шу сув юзида ов қилиб, мазкур ойнинг 22 панжшанба кунини¹⁴¹³ фирдавс мисол Самарқанд шаҳрига ташриф буюрди. Посбон шаҳар бўлган Самарқанд қутли байроқ соясидан гулшан бўлиб, йиллаб жанг офирликлари ва уруш машаққатларига гирифтор бўлган у диёр аҳолисининг умид кўзлари осмон тахтли мавкабининг ғуборидан равшан бўлгач, ул хазрат мавкабининг келишидан шодлик ва хурсандлик асбоблари ҳосил бўлди ҳамда халқ роҳат ва фаровонликда кун кечира бошлаган, айрим табақа ва оммага меҳрибонлик ҳамда марҳаматлар кўрсатилгандан сўнг, биродарлари ва қариндош-уруғларига, одат ҳамда қоида бўйича бир неча кун кетма-кет тўй берди ҳамда жаннатдагидан ҳам кучлироқ айш-ишратли мажлис тузиб, ҳар бирига, ўз мартабасига қараб, фахрли тўнлар кийдирди. Самарқанд ҳукуматини Ибодулла султонга иноят қилди. Қўлга киритилган бошқа жойларни ўзининг қолган уруғларига ҳадя қилди. Юқори мартабали амир Абдуссамадни Амин султоннинг ўғли Мухаммад Мўмин султонга оталиқ қилиб Андижонга юборди. У жанобнинг ота-боболаридан мерос қолиб келган вилоятни иноят қилиш билан у (киши)нинг салтанатини фалак авжига кўтарди. У вилоятнинг барча муҳим ишларидан кўнглини тўқ қилгач, фалакка етувчи узангини Бухоро, (Тангри) уни офат ва балодан асрасин, томон қўзғотди, рамазон ойнинг 20 изоҳда чаҳоршанба кунини¹⁴¹⁴ хушдил ва шодмон, бахтиёр ва мақсадга эришган ҳолда бахту давлат билан иқбол ва шон-шараф жиловини илгари тортиб улўғлик соясини Бухоро халқи устига туширди. Унинг келишидан у ўлканинг аҳолиси мағрурланди ва фахрланди.

Қ и т ъ а:

Мамлакат офтоби шараф буржида кўриниши
биланок,
Юлдузлар шоҳи Зухал айвони томон юрди.
Унинг юқори мартаба авжи ва камол буржига
келиши билан,
Хурсандлик субҳи давлат машриқидан аён
бўлди.
Унинг тиғи сувидан дину давлат боғи
тозаланиб,
Мамлакат бўстони омон (лик) чечакларидан
хуррам бўлди.

ФИРДАВСМОНАНД САМАРҚАНД ВИЛОЯТИНИНГ ТАВСИФИ

Нуктадон тарихчиларнинг балоғатли сўзларидан маълум бўлишича, фирдавсмонанд Самарқанд қадим замонларда буюк хонлар ва таъсири кучли ҳокимларнинг пойтахти бўлган. Айтишларича, биринчи марта (Самарқандни) Кайковус¹⁴¹⁵ қурган, иккинчи марта Искандар қурган. Баъзиларнинг айтишича, (у) Таббуа амирларидан¹⁴¹⁶ бири мўътабарли амир Самарнинг биноси бўлган. Кейин уни Самарқанд деб атаганлар, яъни самар қишлоғи (дейилган). Ниҳоят аста-секин арабчалашиб Самарқанд деб ўқий бошлаганлар. Баъзи тарих арбоблари (шундай) тахрир қиладилар: Абраха ўғли Африқиснинг ўғли Абу Карб Самар Яруш¹⁴¹⁷ деган бўлган эди. У ҳам таббуалардан бўлиб, Туркистоннинг энг чеккаларигача босиб олганди. Самарқандга етгач, қанча уринса ҳам (уни) ўзига қарата олмади. Ўша вақтда Самарқанд ҳокимининг бир қизи бўлиб, мамлакатнинг бутун ихтиёри унинг қўлида эди. Самар уни турли ваъдалар билан алдади ва унинг олдиға инъом ҳамда ҳадялар билан элчи юбориб деди: «Биз шунча машаққатларни ўзимиз кўриб, бу мамлакатга сени учратиш мақсадида келдик, вилоятни босиб олиш (эса) эсимизга ҳам келгани йўқ. Лекин (сенга) мана бу арзимиз бор: юк ва офир (нарсаларимизни шу мамлакатда қолдириб, Чинга борамиз. Ўша мамлакатларни босиб олиш учун кетяпмиз. Агар руҳсат берсанг, ўз асбобларимизни (шаҳрингда) қолдириб ўтамиз». Қиз унинг тadbиркорлигидан гофил қолди. (Улар) юк ва асбобларини шаҳарга киргаздилар. Самар тўрт минг сандиқ тайёрлаб, довьорак ва паҳлавон йигитлардан, жанг ва уруш сафарларини мукамал тузган

холда, сандиқ ичига жойлади. Сандиқларни ша- хар ичига олиб кирди. Ўз сипоҳига тайинла- дики, «Ярим кечада кўнғироқ овозини эшитиш билан, тигларни яланғочлаб сандиқдан чиқасиз- лар ва шаҳарни босиб оласизлар». Худди ваъдалашган вақтда Самарнинг лашкари ша- харнинг ташқарисидан хужум бошладилар ва дарвозаларга етгач, овозларини баланд кўтар- дилар. Жангчилар сандиқлардан чиқиб, қилич- ларни суғурган холда ташқари ва ичкаридан шаҳарни (ўзларига) қарата бошладилар (ва) паҳлавонлик овозини осмонга етказдилар. Са- мар шаҳар атрофидаги девор ва буржларни вайрон қилиб қовлади. Шунинг учун ҳам унинг номига «Самар канд» деб қўшилди. Шундан сўнг, Самар Чин томонига юзланди. Йўлда ўзи ва лашкари ташналикдан ҳалок бўлдилар. (Улар) бу жаҳонда яшашдан тўхтадилар.

Шундан кейин Таббуа ўз-ўзича келиб Са- марқанд (шаҳрини) қурди ва Чинга борди. Чин- дан қайтиш вақтида у шаҳардан ўзи учун олган асирларни Самарқандда қолдирди.

«Масолик ул-мамолик» китобининг муалли- фи¹⁴¹⁸ шундай дейди: «Самарқанднинг қоғозчи- лари ўша халқдан бўлган». «Масолик ул-мамо- лик»нинг муаллифи яна шундай дейди: «Са- марқанд етдим. Унинг девори устида темир коп- ланган бир дарвоза кўрдим. Ибрий, яъни (яху- дий) хати билан унга (қуйидагилар) ёзилган эди: «Яман Санъондан то Самарқандгача минг фарсанг бўлиб, ўша Таббуанинг ҳукмига кир- ган, Самарқанд ва Санъонни у қурган». Ўша замонда фитна юз бериб дарвоза ёниб кетди. Ёзув (ҳам) қолмади».

Баъзилар унинг (Самарқанд сўзининг) ке- либ чиқиши тўғрисида шундай дейди: «Унинг асл номи Самарқанд бўлган. Турк тилида Се- мизкент демақдир. Уни арабчалаштириб Самар- қанд деганлар. Кейинчалик у мамлакатни бо- сиб олган ислом (вакиллариининг) дастлабкила- ри (вақтида) кимгаки Хуросон ҳукумати бе- рилса, унинг ҳукми Мовароуннаҳрга ҳам ўта- берган. То Тангрининг ишончли кишиси Аббо- сий халифаларидан ўн бешинчи халифа¹⁴¹⁹, ҳижрий икки юз олтиш бешинчи йилда¹⁴²⁰ Наср ибн Аҳмад ибн Сомон¹⁴²¹ни Мовароуннаҳр ва Хуросонга амир қилиб юборди. Сомонийлар- нинг салтанатни (идора қилиши) ўша йилдан- дир. Сомонийлар ўзларининг пойтахти қилиб Бухорони олдилар. 120 йил салтанат шу хона- дон қўлида бўлиб¹⁴²², пойтахтлари ўша (Бухо-

ро) бўлди. Бухоронинг тавсифида ҳам шундан ёзилган.

Сомонийлар давлати тугагандан сўнг, Мо- вароуннаҳрнинг баъзи (ерлари)ни Туркистон хонлари эгалладилар. Баъзисини (эса) Фазна- вий султонлари (олдилар). Улардан сўнг Сал- жукийлар ҳам (уни) шу йўл билан эгаллади- лар ва ҳукумат туздилар¹⁴²³.

Лекин кўпинча Мовароуннаҳр шаҳарлари ичида энг буюги Самарқанд бўлган. Салжу- қийларга қўшилган ва Туркистон хонларидан бўлган Томғочхон ҳамда Маҳмудхонларнинг¹⁴²⁴ пойтахти (ҳам) Самарқанд бўлган. Шунингдек, Муҳаммад Хоразмшоҳнинг куёви Усмонхон ҳам Самарқандда ўлтирган¹⁴²⁵. Шундан сўнг Мова- роуннаҳр мамлакати бутунлай Хоразмшоҳга қа- рам бўлган¹⁴²⁶. Жаҳон подшоси бўлган Чингиз- хон у мамлакатни Хоразмшоҳ қўлидан тортиб олгач, уни идора қилишни Мўғулистон ва Тур- кистоннинг баъзи бир шаҳарлари билан қўшиб ўз ўғли Чигатойхонга топширди. У ва унинг ўғиллари кўчманчи бўлганлари сабабли вилоят ўртасида оромгоҳ қурмадилар.

Хулоса (қилиб айтганда), Мовароуннаҳр халқлари ҳамма вақт ўз подшоҳларига мутеъ ва фармонбардор бўлиб келдилар. Уларнинг си- поҳлари вафодорлик, турғунлик ва барқарор- ликда (бошқа) барча лашкарлардан голиб бўл- ганлар.

Алқисса, Самарқанд шаҳри оламдаги обод шаҳарлар орасида, миллатлар орасида ислом миллатидайдир. (Доимо) замон султонлари ва ислом уламоларининг макони бўлиб, унинг оби ҳаёт чашмасидан юзага келган зилол сувлари (жаннатдаги) Кавсар ва Тасним (булоқлари)дан хабар берарди. Фаришталар кўзига тўтиё бўл- ган унинг пок тупроғи мушк таратувчи жаннат- нинг атрларидан хикоя қиларди. Унинг руҳни кўтарувчи шаббодалари жаннатдаги хушбўй хид- лардан дам уриб, хасрат оловларини сабо ва шамолнинг хушбўй хидларига ташларди. Унинг сермева дарахтлари, «унинг илдизи ерга ўрна- шиб, шохи осмондадир»¹⁴²⁷ (ояти) сифати би- лан мақталгандир. Сидра ва Туби (дарахт)ла- рига таъна тилини чиқариб, роҳатбахш ва фир- давс асар саҳроларидан — дунё жаннатлари тўрттадир; бири Самарқанд Суғдидир, хақиқа- тини изхор этади; хурсандликни орттирувчи унинг Салсабил анвор сувларидан Дарғомнинг шароби «Қайғу ва ғамларни кетказувчидир»¹⁴²⁸ маъноси билан равшандир.

(Самарқанд ҳақида китобларда яна бундай дейилган:) «Бир шаҳар борки, уни Самарқанд дейдилар. Унда бир чашма борки, жаннатдаги чашмалардандир. (Унда) бир қабр борки, пайғамбарлар қабридандир. Бир боғ борки, жаннатдаги боғлардандир». Қиёмат кўни ўлганлари шаҳидлар билан учрашадилар. Қадим замонларда Самарқанд шаҳрининг бир буюк қалъаси бор эди. Неча марта унинг устига яна (қўрғон) қурилганки, унинг асарлари ханузгача кўриниб турибди. Уни Болохисор деб атаганлар. Чингизхон замондаги ўзгаришларда хароб бўлган. Унинг вайронлик ҳолатини кўпчилик тарихларда эслатилган. Ҳукмронлик навбати соҳибқирон Амир Темур кўрагонга, Тангри унинг далилини нурли қилсин, етганда, хижрий етти юз етмиш учинчи йилда¹⁴²⁹ ҳозир мавжуд бўлган шаҳарбандни қуришга киришди ва қисқа муддат ичида қуриб тамомлади. Ҳозир давлатлари кундан-кунга зиёда бўлаётган ул ҳазратнинг замонида (яъни) хижрий тўққиз юз тўқсон бешинчи йилда¹⁴³⁰ унинг маъмурлиги ниҳоятда ортди.

У вилоятда буюк амир ва унинг авлодларидан қолган ҳамда бузилиш ва вайронликка юз қўйган иморатларни (Абдуллахон) тузатишга буйруқ берди. Садр ул-аном¹⁴³¹ жаноб Кулбобо кўкалтош уни тузатиш ва қуришда тиришқоқлик кўрсатмоқдалар. Умид шулки, ул ҳазратнинг иқбол қаср давом шамъидан безак олиб, унинг улўғворлиги ҳамда кўркининг асоси то қиёмат кунигача мустаҳкам (турадиган) бўлсин.

**ИҚБОЛ НИШОНЛИ ҲАЗРАТ ХОННИНГ ИККИНЧИ
МАРТА БОБО СУЛТОН ТОМОНИГА ЮЗЛАНИШИГА
САБАБ БЎЛГАН ВОҚЕАЛАРНИНГ БАЁНИ**

(Абдулла хоқон) давлат ва иқбол шукуҳи билан иззат ва улўғворлик қароргоҳига тушгач, иккинчи марта адолат палосини хурсандлик билан ёзди ва зўрлаш биноси ҳамда зулм асосини бутунлай вайрон қилди. Гарчи Бухоро бениҳоят ҳусн ва лафоғатга эга бўлса ҳам, лекин шаҳриёрнинг ҳузурни нури билан янада ортиқроқ безанди. Қутли байроқнинг висоли баракотидан кўркамлик ва тозаллик олди.

(Н а з м:)

Жаҳон подшоси иқбол билан у манзилга
қадам қўйишидан
Бухоро иккинчи бор гўзал ва хуррам бўлди.

Дор ул-ислом (Бағдод) мартабаси ва жаннат
боғи бахтини,
Зот ул-буруж¹⁴³² зийнати ва Байт ул-ҳаром
хурматини топди.

(Хоқон) дастлаб файзли ва баракотли мазорларни зиёрат қилишга ошиқиб, фақир ва бечораларга кўп садақа ҳамда назирлар берди. Бухоронинг катта-кичиклари ва қолган вилоятларнинг талабаларига катта маблағ инъом қилиб, уларни очкўзлик заҳматидан қайтарди. Рўзанинг қолганини шу ерда тоат ва ибодат билан адо қилдилар. Ҳайит ойи бахт ва саодат уфқидан жаҳонни безатувчи жамолини олам аҳлига кўрсатгач, (унинг) иноят қўли саодат эшикларини давлат арбобларига очди.

М а т л а б:

Хурсандлик кунни юз кўрсатиб рўза охирига
етди.
Ийд султонининг байроғи майдон бошига
етди.

Ийд намозини бахтли толеъ ва саодатли бахт билан Работи Маликнинг эгаси Малик Шамсуддин¹⁴³³нинг чаҳорбоғи бўлган Бухоронинг Намозгоҳида ўтказилди. Муборак ийд байрамини ва у саодатли куннинг одобини (ўтказишдан) хотиржам бўлгач ва мамлакат ҳамда давлат учун керакли тадбирлари ва раъийятнинг муҳим ишлари тугагач, шаввол ойининг ўнинчиси шанба кунни¹⁴³⁴ тезюрар отнинг эгарини турли хил лаъл тошлари билан безатган ва шодлик ҳамда хурсандчиликни янада кўтариб Насаф томон юзланди. Доимо химмат гадолари ахлуллоҳ ва руҳ арбоблари кўнглидан огоҳлик сўраганликлари сабабли, восилларнинг қутби, ислом ва мусулмонларнинг мададкори, авлиёларнинг султони, тақводорларнинг бурҳони, Маснавий: *Қадимий (лик) авжининг ярақлаган қуёши, Субҳ каби дилдан нурли дам урди, Порлоқ сафли, соф андишали, Худди саодат тонги (сингари) равшан, Унинг дили ладун илми¹⁴³⁵, Унинг тунроғи ҳақиқат суви билан қорилган* яъни ҳазрат Хожа Баҳо ул-хаққ вад-дин Муҳаммад Нақшбандийнинг, (Тангри) уларнинг сирларини (ҳамиша) пок қилсин, муқаддас мазорларини зиёрат (қилишга) ташриф буюрдилар ва у хайрли жойнинг фақирларига (турли) таъомлар буюрдилар. Каъба мисол у манзилда Бултуруқбий дўрмоннинг ўғли Шохимбий Бобо султон томо-

нидан (улуғ) остонани ўпишга ошиқди (ва) мамлакат таянчи Қулбобо кўкалтош ёрдамида ул хазратнинг давлати пояларини ўпди (ҳамда) камтарлик билан пойгоҳга (ўтирган ҳолда) ожиз ва фақир тили билан бахтиёр хазратнинг кимёасар хотири олдида арз қилди: Бобо султон бандалик ва ожизликни изҳор қилгач, тамоми бандалик ва хижолатлик билан деди: «Гарчи узоқ муддат ва кўп замондан бери шайтоннинг васвасаси билан кўнглимдан бузуқ хаёлга ўрин бериб, душманлик томон қадам қўйган ҳолда юзимни низо водийси ва душманлик шамолига қаратган бўлсам ҳам, эндиликда яхшилик йўлини тушуниб ҳамда қилганларимдан пушаймон бўлиб, шуни илтимос қиламан: «Аччиғни ютувчиларга...»¹⁴³⁶ оятига бўйсуниб, «кишиларни кечирувчилар»¹⁴³⁷га амал қилган ҳолда, «Тангри, яхшилик қилувчиларни дўст биледи»¹⁴³⁸ ваъдаси билан бу фақирни афв этиб ва (гуноҳларидан) кўз юмиб, суюрғол ҳамда меҳрибончиликлар билан сийласалар.

М а с н а в и й:

Шундай подшоҳнинг афв қилиши умидида
 Бандадан ҳамиша гуноҳ содир бўлади.
 Ўз ишим ва қилигимдан пушаймонман.
 Ўз ишимдан бутун умр шармандаман.
 Парвардигор Тангрининг қазоси,
 Шундай бўлган экан, эй номдор хусрав.
 Қандай фармон берсангиз (ҳам) хозир
 бандаман
 Афв тожини менинг бошимга кўясиз.
 (Энди) шоҳ фармони ҳукмидан бош
 тортамайман.
 Ўлдиришга лойиқ бўлганнинг гуноҳини
 кечирса нима бўлади.

Муқаррарки, агар осий (бандалар) гуноҳларни қилишга уринмаса ва гуноҳкор ёмон ишларни қилишга қадам қўямаса, афв ойнаси ёруғлик бермасди, яхшилик сурати истиҳсон¹⁴³⁹ арзгоҳига келмасди.

Ш е ь р:

Агар гуноҳимиз йўқликдан вужудга келмаса
 эди,
 Сенинг афвинг вужуди йўқлик оламида
 бўларди».

Унинг (яъни Бобо султоннинг) фармонбардорликда мухбир, итоаткорлик ва хизматкор-

ликдан хабар берувчи мулойим ҳикоялари тамомила ёлғон, хийла, макр ва найрангдан иборат бўлса ҳам, Искандар фармонли хазрат улғувор хулқи ва ажойиб меҳрибончилиги, камоли мурувват ва кучли латофати туфайли ахлоқдан афвни танлаб олди; мактовларни қабул қилди; жарималарни бекор этиб, Шоҳимбийга қийматбахо тўн ҳадя қилди ҳамда қуйидагиларни баён этди: «Ўз султонингга айт; шу шарт билан Туркистон вилоятини унга топшираманки, агар (бошқа) ўз чегарасидан ташқарига оёқ қўймаса, отаси ўрнига (ота) бўлган катта акаси Дарвишхоннинг сўзидан чиқмаса. Бордию бунинг аксини қилса, мувофиқлик юзини муҳолифлик тирноғи билан тирнаса, «табиатда муқофот мажбурийдир»¹⁴⁴⁰га мувофиқ, хусумат моддалари шундай ҳаракатга келадики, унинг иложини ҳеч топиб бўлмайди ва унинг тадбирини хаёл хазинасидан ҳеч излай олмайди. «Зулм қилувчилар унинг натижасини ўзларига қайтишини яқинда биладилар»¹⁴⁴¹.

Бобонинг элчиларга кетиш учун ижозат бергач, ўзи тамоми иззат ва шараф билан Насаф саҳросига юзланди. Йўлда жониворларни отиб ов билан шуғулланди. Бир неча кун шу дилга ёқимли саҳрода ов қилди.

Н а з м:

Қачонки қудратли шоҳ овга азм қилди,
 Қаерда қуш кўрса бир дилни овлади.
 Чопқир отнинг устига минганида,
 Осмон отига (минган) ундан фахрланарди.
 Кимники давлат қуши қанот ёзса,
 Фалакнинг икки бургутини бирликда мағлуб
 қилади.

Шу орада тўсатдан Дарвишхон томонидан Қайвоннишон остонага (бир) киши келиб арз қилди: «Бобо султон иккинчи марта ғафлат майдонида ҳавас отини чоптириб, жиловни енгилтаклик қўлига илди. Ниҳоятда ақли камлигидан катта иш ва кучли хатарни олдига қўйиб, Тошкент вилоятини босиб олиш рақамини қанот лавҳаси ва хаёл ойнасига чизди. Ўзининг дил экинзори ва кўкрак саҳросида ўстирган зўрлик ва ўжарлик илдинини, фитнес-фасод ниҳолини ғурур суви билан парвариш қилиб, душманлик меваси ҳамда низо самарасини йиғди: хиёнат пистирмасидан чиқиб, душманлик тигини суғурди ва оёғини бўйсунуш доирасидан чиқариб, бўйнини итоат бўйинтуруғидан тортиб олган хол-

да бу томонга юзланди. Агар Жамшид мартабали ҳазрат сипоҳдан бир қисмини ва нусратпа-ноҳ лашкардан бир тўдасини бу дуоғўй ҳамда давлатхоҳ ёрдамига юборсалар, бу бадбахтнинг фитнаси бутун яхшилиги билан замон майдони-дан йўқолишига умид қилишлари мумкин. «У Тангри учун осон бўлган»¹⁴⁴².

Аъло ҳазратнинг олий фикрларида бу во-қеанинг сурати юз очғач, қазо ва тақдир билан боғланган шаҳона азиматлар ҳаракатга келиб (мана бу) олий белгили нишонни давлат марка-зига юборди: «Давлатнинг таянчи Низомиддин Қулбобо қўқалтош, жаноб сайид Ҳасанхожа на-қиб ва бошқа аркон давлатлари билан бирлик-да қабба мартабали, жаҳонда мумтоз, улуғ зот хожа Калонхожа даргоҳига Маснавий: *(Тангри)га яқинлик ва иззат палосида мамла-кат олувчи подшоҳ, Фақир курсисида ва ва-лоят тахтида шахриёр, Камолга етши дара жасида Искандардек сарафроз, Ҳақиқатни текшириши оламида Сулаймондек тождор Уни-нг зоҳир зоти ички поклигининг далили, Унинг пок хотири саҳийликда қуёш нуридек қудрат-ли бориб, бу борада маслаҳатлашсинлар ва ул ҳазратнинг фикрлари нимани тақозо қилса, шў қарор (бўлсин); унинг мазмунини бу томонга юборсалар».* Қудратли амирлар ҳидоят асарли ҳазратнинг фалак эътиборли остоналарига кел-гач, кенгаш режасини ўртага ташладилар; анча сўзлашишганларидан сўнг, ул ҳазратнинг фикр-лари шў қарорга келди: Давлатманд ҳокон тўх-товсиз Тошкентга юзлансинлар, «кечикишда офат бор»¹⁴⁴³га амал қилиб, барча зафарогоҳ сипоҳни тўплаб тезлик билан йўлга тушсинлар. (Бобо султон) ҳали Дарвишхонни йикитганча йўқ. Умид шўлки, (агар борсалар) унинг ки-шанидан озод қилажаклар. Тажриба аҳллари шундай деганлар: Маснавий: *Ишни бугундан эртага қолдирма, Эртага жаҳонда нима бў-лишини қаердан биласан.* Тадбирли амир Қул-бобо қўқалтош ул ҳазратнинг кенгаши сурати-ни эшитгач, (уни) фалак мартабали ҳокон ос-тонасига юборди.

Ул ҳазрат ҳеч ўчмайдиган, таъсири кучли, қўтлуғ ҳукм фармон қилди: «Баҳром размли товочилар ва Миррих азмли ясовуллар тева-рак-атрофга чопиб, Балх, Шибирғон, Майма-на, Гаржистон, Термиз, Хисори Шодмондан, Ху-росоннинг энг узок бурчагидан тортиб то Ко-билгача, Бадахшон ва Мовароуннахрнинг бош-қа мамлакатларидан Баҳром қаҳрли сипоҳ тўп-

лаб, тўла тартиб билан қўтли аскаргоҳга юр-синлар. Белгиланган жой, яъни Насафга тўп-ланиб, қуёш (каби порловчи) байроқ соясида ором олсинлар».

Н а з м:

Одил шаҳаншоҳ қўтли ҳукм чиқардики,
Ҳамма мамлакатлардан сипоҳ тўплансин.
Танларига совут кийиб, кина тигини
белларига боғласинлар.
Бошларига темир кулоҳни қўйиб, ўзларини
безатсинлар.

Ғолиб лашкар фатҳу зафарли мавқабга қў-шилмасдан илгари, ул ҳазрат Дарвишхон хиз-матида қолдириб келган Гадоё ёбу қайтиб кел-ди ва шундай деди: «Бобо султон иккинчи мар-та бахтсизлик тупроғини замон бошига сочиб, фитна ва фасод отини исён ва бўйинсунмаслик майдонидан қўзғотган ҳолда Тошкентни қамал қилди, исён ва ёмонлик калиди билан унинг эшикларини очди. Дарвишхоннинг илтимосига қўра, ул ҳазрат (Тошкентга) нақиб қилиб тайин-лаган ва унга қолган аскарларни ҳамроҳ қилиб қолдирган сайидларга мансуб, нақиб насабли Хожа Қори Сайид Отойини шахид қилган. Жон чўхрабий қўшчи ҳамда Қўтбуддин Миракни ҳам тигдан ўтказган».

(М а с н а в и й:)

Иккинчи марта Дарвишхон томонидан
Замон хонига хабар қилди.
Иккинчи марта ёмон ниятли душман
Бу мамлакатни босиб олиш учун юзланди.
Охири бу қалъа учун (курашда),
Бир қанча кишини йўқ қилиб юборди.

Ундан кейин Сотилғонбий қорлиқнинг ўғли Ёрибий келиб (қўйидагиларни) айтди: «(Ҳами-ша) кинани ўйловчи фитначи (Бобо) султон (ўзининг) узокни қўра олмаслиги (сабабли) узундан-узок орзуларни ўз олдига қўйиб, қариндошлик ипини узган ҳолда, Дарвишхонни бир тўда тегишли кишилари билан бирликда шахид қилди ва унинг ҳаёт ниҳолини мамлакат бўстонида жанжал тиги билан қўпориб ташла-ди.

(Н а з м:)

Кина юзасидан низо ва исён тигини кўтариб,
Ўз биродари бошини тупроқ устига қўйди».

Худди шу вақтда Андижон тарафидан Абдуссамадбий олдидадан бир киши келиб деди: «Тоҳир султон, Абдулғаффор султон, Абусаттор султон ва Хошим султон каби Тошкент султонлари катта тўда билан Андижон қалъасини қамал қилдилар. Агар шоҳона иноят (юзи) машаккат қалъасидаги махбуслар ҳолига қаратилиб, илғор (аскарлар) билан мадад кўрсатсалар, меҳнат занжиридаги асирларнинг қутулишига сабаб бўлур эди».

Ул ҳазрат бу ходисадан хабардор бўлгач, ўзининг махсус чухраларидан бирини мактуб билан Андижон томонига юборди.

Хусравона меҳрибончиликлар билан мумтоз бўлган (ушбу) номанинг мазмуни шундай эди: «Оёғингизни ҳушёрлик кўчасидан ташқарига чиқарманг ва қалъадорликда маҳкам туриб эҳтиётликни қўлдан берманглар. Мана (биз ҳам) зафарогоҳ сипоҳ билан ўша қалъа томон кетяпмиз».

Бобо султоннинг иккинчи марта ғалаён (кўтарганлиги) хабари ва Дарвишхоннинг ўлдирилиши қиссаси Искандар фармонли ҳоқоннинг шарафли қулоғига етиши билан, (бу мудҳиш воқеа) унинг тоғ каби улғувор хотирига ғоятда оғир келиб, ғазаб оташи яллиғланди ва ниҳоятда қаҳрланганидан яна буюрди: «Миррих хайбатли товочилар тинмасдан турли томонга от чопсинлар ва қутли аскарни иқболли мавкабга тўпласинлар». Дастлаб паҳлавонлик майдонининг суворийси Раҳмонқули чухра оқосини Шаҳрисабзга юборди ва деди: «Хусрав нишонли султон Исфандиёр султон ўзининг сохталигини ишлатиб, Ўратепа деган мавзеда қуёшдек порловчи байрокни кўтарсин. Душманнинг ҳийласи ҳамда ёвнинг макридан хабардор бўлиб, ҳушёрлик ва эҳтиёткорлик йўлини ўзига танлаб олсин». (Ул ҳазратнинг) ўзи ўт каби чақновчи отини кўзготиб давлат марказига қайтди ва ҳашамат тахти ҳамда салтанат суюнчиғида ором олди. Шу аснода тўсатдан кизик (бир) воқеа ва ажойиб ҳодиса юз берди. Бу ҳазрати Азизоннинг вафот бўлишлари воқеасидир.

**ҲАЗРАТИ АЗИЗОННИНГ, ТАНГРИ УНИ РАҲМАТ
ҚИЛСИН ВА УНДАН РИЗО БЎЛСИН, ИЛОЖСИЗ
ВАФОТИНИНГ ВОҚЕАСИ**

Замонда ҳеч бир кишига мангу ҳаёт йўқ.
Муқаррар бўлганки, борлик қасрининг
барқарори йўқ.

Гавҳаршунос ақл олдида умр абадийдир.
(Чунки) у гавҳар коинот садафида йўқдир.
Ўлим бургути рух қушига қасд қилганда,
Унинг чангалидан (чиқишга) ҳеч бир
кишининг ҳийласи нажот бермайди.

Олам олимларининг кимёасар хотирлари ва одам болаларининг муқаддас хотирли ақлларига махфий эмаски, ўзгаришлар ўрни ва ходисалар жойи бўлган бу дунё ўлиш манзилгоҳидир, барқарорлик оромгоҳи эмасдир. Шунинг учун ақл арбоблари ва илм эгалари унга бино қўймасдан, фоний жаҳонда неъматларнинг барқарорлигини ортиқ кўрдилар. Хар бир мавжудотнинг ўлиши зарурий бўлган нарса эканлигини ва хар бир мумкиннинг боқий бўлиши имконсиз эканлигини ҳақиқат билан биладилар. Олий шон ва юқори мартаба инсон табақасининг барча зодагонларига мансубдир ва (улар) ҳақиқатан, «Тангрининг яқинлари бўлган кишиларга хавф йўқдир ва улар хафа ҳам бўлмайдилар»¹⁴⁴⁴, шарафига мушарраф бўлиб, «менинг яқинларим қабо остидадир, уларни мендан бошқа танимайди»¹⁴⁴⁵ қийматбаҳо тўнларини кийганлар. Бу уларнинг турар жойлари эътиборсиз тор бўлишини кўрсатмайди, балки у номдор кишиларга муносиби ва қароматли жинслар сазовор бўлгани шулки, бу жисмоний манзилдан жаннат қабристонини ҳамда руҳлар манзилига юз қўядилар. Гарчи орифлар бу ҳикояни тартиблашдан ва бу ривоятни тузишдан ҳамда иложсиз воқеа таҳриридан мақсад нимада эканлигини билсалар ҳам, лекин хушбўй мушкли қалам мотам киймини кийиб бу мусибат ҳолатини шу иборалар билан таҳрир ипига тизди: Олижаноб ҳазрат, тариқат эгаси, ҳақиқат насабли, валоят буржининг юлдузи, ҳидоят сандиғининг гавҳари, Тангри нурунинг тушадиган жойи, чексиз сирларнинг зохир бўлиш ўрни, диёнат мулкининг инояти билан махсус, яъни ҳазрат Қосим шайх Азизоннинг, Тангри уни раҳмат қилсин ва ундан рози бўлсин, шарафли кўнгиллари ҳолати оғирлашиб, бир касаллик ҳамда кучи заифлашиш юз берди. Ул ҳазратнинг кимёхосият хаёлларида бутун вилоят жамиятини бирлаштириш, турли (табақадаги) халқни яхши кун кечиретиши, мамлакат ва мулкнинг осойишталиги, яхшиларга ҳиммат ва илтифот (кўрсатиш) бўлган; доимо султоннинг қарзни талаб қилувчиларини, суд амалдорларининг зўрлаш ва манъ этишларини тугатишда, хос ва авомларга нисбатан маъмурчилик ҳамда ободончилик (яратишда) тўла ти-

ришқоклик кўрсатиб, ул ҳазратнинг (яъни Абдуллахоннинг) мадад ҳамда ёрдамларини жаҳоннинг турли томонига етказган, бор кучи ва ҳаракати билан барча шаҳар ҳамда мамлакатлардаги ўжарлар аҳлининг жабр, бедодлик ва зўрлик қўлини кишиларнинг умид чўнтагига (кирмаслиги учун) калта қилган.

Бу воқеанинг изохи шундай: ул ҳазрат волийликнинг бир қисми бўлган гўзал фаросати ва латиф зийраклиги билан, ўша даврда олам аҳлининг баъзилари ҳамда одам болаларининг баъзи бир тоифаси доимо жарима ва бахтсизликдан холи бўлмагани сабабли, вабо балоси юз беришни тушунган эди. «Албатта, балонинг энг қаттиғи (аввало) набийларга, сўнгра авлиёларга, кейин шуларга ўхшашларга бўлади»¹⁴⁴⁶нинг мазмунига асосан, иззатли ҳазратдан у балони дафъ қилишни сўраб, ўзини бошқа дўстлари ва қолган яқинлари билан мусулмонларга фидо қилди. Иззатли ул ҳазратнинг дуолари яқинларига ижобат бўлгач, эҳтиромли ҳазратнинг борлиқликлари оқида кучсизланиш пайдо бўлди. Теварак-атрофдаги кишилар ҳарчанд унинг олдига келмоқчи бўлсалар ҳам, ул ҳазрат олдига дарвишларни юбориб келишни манъ этди. Ҳаммага шуни хабар қилди: «Биз ўзимизни шу диёр аҳли учун фидо қилдик. Қабул якка Тангридан бўлди. (Шу сабабли) зинҳор бу томонга келманглар». Рисолатпаноҳ пайғамбар ҳазратлари буюрган: «Қаерда вабо юз берса, у ерга кишилар бормасинлар, у ердан ҳам қайтмасинлар».

Лекин уларнинг эътиқодлари (ул ҳазратга нисбатан) ниҳоятда зўр бўлганлиги учун, манъ этилишига қарамасдан, ул ҳазратнинг хизмати-га ошиқдилар, учрашиш давлатига ҳозирланиб, ўша дахшатли воқеада у билан бирликда бўлиш учун жиловни асосий қароргоҳга бурдилар. Фақат шариятни тўла (эгаллаган), Қози Ихтиёр ҳазрат ҳурматга (арзийдиган) ахлоқи, ажойиб меҳрибончилиги, чиройли ишлари ва уста нотиклиги туфайли замоннинг пешқадам кишиларидан бўлган, йигитлик чоғи ва ҳаётининг гуллаган даврида диний илмларни ўқиган ҳамда аниқ билимларни эгаллагани ҳолда унинг пок табиати турли фазилатлардан баҳраманд бўлган. Унинг сезгир зеҳни илм-хунар фанларининг наққоди¹⁴⁴⁷ бўлган. Унинг ҳаёт ғунчаси аввал гуллагани сабабли, умрининг булбули ҳам илгарироқ куйлаган. (У) ҳамиша саодатли вақтини тоат ва ибодат қилишга, фарз ва вожиб ҳамда суннат ва мустаҳабга сарф қилган, хи-

доят нуридан равшан бўлган тўғри (йўлни кўрсатувчи) фикрлари ёрдамида ёшлик чоғларида қилинадиган шайтоний ҳаракатлар ва нафсоний хаёллардан сақланган, ҳамда эҳтиёт бўлган (эди). Машхур ўғли ва ҳурматли фарзанди муридликка берилгани, ғоятда ихлоси, ишончи ва у фалак мартабали остонага ниҳоятда муҳаббати ҳамда дўстлиги туфайли кетишга мажбур бўлди ва ўзини ул ҳазратнинг кимё хосиятли ҳиммати ёрдамига бағишлади. Ҳазрат Азизон унга бўлган тўла эътиқод ва чексиз муҳаббати жиҳатидан ҳиммат қўлини очди ҳамда унинг борасида фотиҳа ўқиди, ихлос билан дуо қилиб кетишга ижозат берди. Кичик хожа бундай катта таҳлика ва буюк бахтсизликдан соғсаломат қайтди. Валийлар аҳли учун хизмат қилиш орқасида эришган саодат шараф билан қайтди.

Ўша кундан бошлаб унда камолот даражасига кўтарилиш асарлари соатма-соат зоҳир бўлаверди ва кундан-кунга иззат ва иқбол нарвони билан пояга кўтарилди.

Ул ҳазратнинг олий мартаба ва даражаси қандайдир киши уни фавқуллода ишлари мақтовидан юксакроқ билса ҳам, лекин мақтов қалами инкор этувчиларни ожиз қилиш учун қуйидаги воқеани ёзди: «Ул ҳазратнинг инсоний қувватлари мўътадиллик йўлидан чиқишидан илгари, ўз дўстларини чақириб айтган эдики, кимки фикрида Каъбаи муаззама ва ҳаёлида Мадинайи мукаррама бўлса, ўзини ҳозирлаб биз билан ҳамроҳ бўлсин.

Н а з м:

Қачон озод бўлсак йўқликка йўл оламиз.
Соя каби бир-биримиз билан қадам-бақадам
борамиз.
(Ичимизда) кимки меҳнат бодасини тортса
бирга тортинамиз.
Даврон ғамидан қаерга борсак ҳам бирга
борамиз».

Шунинг учун унга алоқадор бўлган (кишилар) у ҳақиқий (дўстнинг) Кайвоннишон остонасига тўда-тўда бўлиб келиб унга, ҳамроҳ бўлишни сўрадилар ҳамда фотиҳа беришни талаб қилдилар. Ул ҳазрат кимга қараб фотиҳа ўқиса, (у киши) ўша воқеада бошини қолдириб, ўзини ул ҳазратга етказди.

Алқисса, ул ҳазратнинг фаришта куши инсонлик қалби қафасидан парвоз қилиб иржаиъ¹⁴⁴⁸ кунгирасига уя қўйди.

Фарёдки, давр ягонаси, замондан кетди.
У муқаддас шохбоз бу уядан кетди.
Бир гуруҳ ўртасига фитна солиб ўзи (бўлса),
Хотиржам ўртадан жаннатлар томон кетди.
Унинг ёдига кавсар ва хур юзи холи тушиб,
У бахтиёр куш сув ва дона томон кетди.

Олам аҳлида бундай вабодан жирканч пайдо бўлгач, теварак-атрофдан кишилар келиб жаноза ўқидилар ва унинг жасадини ўзи қурган гүмбазга дафн этдилар, Тангри уни раҳмат қилсин ва (гуноҳларини) кечирсин. Муқаддас ҳазрат дунёдан кўчиш вақтида исми зотни зикр қилиш билан машғул бўлдилар. (Шу сабабли) бахтиёр қалам унинг кўчиш тарихини «зикру Оллоҳ»¹⁴⁹ деб ёзди.

ЗАФАРЁР СИПОХНИНГ ТЎПЛАНИШИ ВА УЛАРНИНГ ИЛҒОР БИЛАН ДУШМАНЛАР ТОМОН ЮБОРИЛИШИ

Фалак мартабали остонага теварак-атрофдан юлдуз мавқабли сипоҳ келмасидан илғари, рифъатли амир Жулма ўғлон ва юқори мартабали амирзода Хожибий дўрмон Балх ва унга тобеъ бўлган жойларнинг сипоҳи билан Миррих посбонли остонага ошиқди ҳамда адолатли шахриёрнинг оёғини ўпиш шарафига эришди. Бахтиёр ҳокон уларни шохона меҳрибончилик ва ҳусравона иноятлар билан сийлаб, уларнинг қадру мартабаларини юқори қилди. Қурбон ийди арафасида ҳусрав нишонли султон Исфандиёр султонга ёрдам учун (қўшин) юбориб, ундан хотирини жам қилди. Ўзи бахтли толеъ ва саодатли бахт билан қурбон ийди одобларига қойим турди. Уруш ва жанг асбобларини, отиш ва ирғитиш қуролларини тайёрлаш учун кишининг бир қисмида тўхтаб турди.

Совуқ лашкари баҳор сипоҳининг ярқирашидан қочиб, сабза ҳамда райҳонлар аскарини боғу бўстонларни босиб олгач, Назм: *Баҳор шохининг яшил боғини олиш қасдида, Анор гули каби боғинга зар қонлаган қулоҳ кишиб, Шарқ хусрави яшидек ўт сочувчи тилни олиб Қишининг қари лашкарини галаба билан етди. Гул ўз чодрасини кўпроқ боққа ташлайди, Чулки жангда саркарда бўлишга қари киши яхшироқ эди* Жамшид мартабали хон чаҳоршанба ёки зулхиджа ойининг охирида¹⁵⁰ ўч олиш учун йўрға отини жавлон урдириб ҳилол каби узангини марказий шаҳар Бухородан душманларни

туб-томири билан йўқ қилиш учун қўзғотди ва иккинчи марта хидоятасар ҳазрат Хожа Баҳоуддиннинг, Тангри унинг сирини муқаддас қилсин, нурга тўла мазорларини зиёрат қилишга ташриф буюрди.

М а с н а в и й:

Субҳигоҳ боғига (хушбўй) хидлар берувчи,
Тангри хазинасининг калиди.
Маънида одам тушроғининг кимёси,
Ва суратда олам қўзининг тўтиёси,
Фаришта унинг сипоҳи навқарларидан,
Зухал (эса) унинг боргоҳи аскар
бошлиқларидан (эди).

У жойнинг аҳолиси ва фуқароларига таомлар ва инъомлар бериб, ўзини ул ҳазратнинг руҳига топширди. У ердан зафарёр байроғини фалак кўкининг ҳамда Сидратулмунтаҳо дарахтининг авжига (етказиб) кўтарган ҳолда, ниҳоятда иззат ва шараф билан, Насаф томон юзланди. У ернинг хавоси осмон гүмбазини парчаловчи ғайратга тўла мавқаб ғуборидан анбар хидли бўлгач, атрофдаги шаҳар ва мамлакатлардан саодатёр даргоҳга тўда-тўда зафар асарли аскарлар ошиқдилар ва қолган ходимлар қаторига тизилдилар. Жумладан, ғолиб асарли амир Танишбий уч минг пахлавон ва довьораклар билан Термиздан келиб фатҳу зафарли остонага қўшилдилар. Пахлавонлар садафининг дури Али Мардон баҳодир неча минг шижоатли кишилар билан Маймана ва Гаржистондан Маснавий: *Бир сипоҳки, ҳаммаси бирма бир тиг урувчи, Мардонликда ҳар бири саф ёрувчи эди* ўрдуга келиб, хизматкорлик камарини боғладилар. Шибирғондан иззат ва юқори даражали амир Жондавлат мингта зафарнишон жангчилар билан қўтли ҳокон мавқабига қўшилди ва (унинг) оёғини ўпиш давлатига эришди. Андхўд томонидан икки минг фитна ахтарувчи ва кон тўқувчи мардлар билан фалак қадарли Жултойбий келиб нусратли лашкарга қўшилди ҳамда шохона иноятлар билан (сийланиб) ўз яқинларидан ўтиб кетди.

М а с н а в и й:

Ҳоконнинг юришидан хабардор бўлини билан
Хамма томондан сипоҳ кела бошлади.
Хаммаси киша ахтарувчи, дунё кезувчи бўлиб,
Дарё каъридан (хам) гард кўтарардилар.

Зафар одатли сипоҳ ва нусратли лашкар иззат ҳамда тамкинли мавкабга жам бўлгандан сўнг, Сулаймон мартабали шахриёр Жонкелдибий, Абдол Боқибий ва Танишбий каби аркони давлатлари ҳамда хазратнинг аёнларидан кўпини, ўнг ва сўлнинг барча эшик оғоларини султон нишонли, ҳумоюн савлатли ва Фаридун ошиёнли (Исфандиёр) султон мавкабида душман томон юзланиш учун Самарқандга юборди ҳамда тезлик билан уларга ҳам Ўратепада жойлашиб дам олишни буюрди. Эҳтиёт бўлган ҳолда хурсандлик кайфиятини сақлашни таъкидлади. Чунки ҳушёрликдан мустаҳкамроқ кўрғон бўлмаганидек, ғафлатдан хавфлироқ ҳалокат ҳам йўқдир.

Н а з м:

Ҳушёрлик билан ҳаракат қилки, бу йўл хатар билан тўла бир йўлдир.
Эҳтиётлик билан қадам кўйки, (унда) фитна-фасод бордир.
Ғофил бўлма ва ҳушёрликдан четга чиқма.
Чунки ҳушёрлик замона балоси ўқиға қалқондир.
Кимки оқибатни ўйловчи ва узоқни кўрувчи бўлса,
Муқаррарки, доимо ўзидан хабардор бўлади.

(Хоконнинг) ўзи 985 йил муҳаррам ойининг ўртасида¹⁴⁵¹ амир Уторудназир Қулбобо кўкалтош, юқори мартабали жаноб Кучак ўғлон каби доимо мажлис ва йиғилишларда махсус ўринларда ўлтирувчи бир тўда шарафли зотлар билан бу жойдан кўчди. Йўлда турна отиш ҳамда ов қилиш билан машғул бўлдилар. Қоқлик¹⁴⁵² деган мавзеда бахтиёрлик чодраси тикилган вақтда, бу манзилга Шайхим султон ва Жулма ўғлоннинг кишиси Зоминдан келиб ёмон хулқли душманнинг бошидан бир нечасини келтирди. Ҳусумат изловчи душман билан юз берган жанг ва нифоклик воқеасини изҳор этди.

Бу сўзларнинг баёни шундай: жаноб (Жулма) ўғлон ва Ҳожибий дўрмон Балх ва унга тобеъ (бўлган ерларнинг) сипоҳи билан, фармонга мувофиқ, тескаричилар томон юзланишга рухсат олдилар. Бир қанча манзил юриб Дазак¹⁴⁵³ деган жойдан ўтдилар ва Зомин қишлоқларидан бўлган Ачиққа¹⁴⁵⁴ етганларида, тўсатдан йўл ўртасида пистирмада турган бир тўда душман булар томонга қараб юрдилар. Булар «Шайхим султон қаршимиздан келаётган бўлса керак, деб ўйлаб парво қилмасдан, йўлларида

давом этдилар. Яқинроқ келиб яхшироқ қарасаларки, бошдан-оёқ темир жавшан ва дубулға кийган йўлбарс шуқуҳли у тўда хусумат тигини душманлик жангида қайраб урушга юзланган экан.

Иттифоқо, шу вақтда нусратли сипоҳнинг қурол-яроқ ортган туялардаги туячилари бемалол қўшиқ айтиб кетаётган эканлар. Душман лашкари (буни) катта ғанимат биллиб, туялар карвонини қўлга олган ҳолда қайтиб кетдилар. Балх сипоҳи уруш кийими ва жанг қурол-яроғидан ажралгач, ҳушёрлик ва эҳтиёткорлик йўлини тутиб, тadbир қўллаш бошлади. Ўқ қушларини камон уясидан шундай учирдиларки, осмоннинг суворий шерлари, яъни Минучехр¹⁴⁵⁵ юзли Жамшид¹⁴⁵⁶ ниҳоятда кўрқкани ва чексиз хавфга тушганлигидан заррин қалқонини бошига тортди ҳамда ниҳоятда изтиробга тушганидан ўз акси сувга тушгандай қалтиради.

М а с н а в и й:

Баҳром жангли туркларнинг камончилари Кина юзасидан (камондан) ҳадаг ўқини тортдилар.
Камонга ишни маҳкамлаб тортиб,
Камоннинг ғайрат томирини ишга солдилар.
Янги ой кўкраги кина ўқидан жараланиб,
Қошини ўқнинг (зарбидан) чимириб олди.

Бироқ пахлавонлик майдонининг суворийси Жулма ўғлон душманлар ғалаба қилмасдан илгари, ўт сочувчи тигини боши устидан кўтариб, душманлар томон юрди. Бир гуруҳ оҳуға ҳамла қилган шер каби ёв устига (от) қўйиб уларнинг каторларини тўзиб юборди. Қон тўқувчилар расми ва фитна ахтарувчилар одатида нимаки бўлса, жойига келтириб, довьюраклик кўрсатди.

М а с н а в и й:

Норлоқ саодатли (Жулма) ўғлон билдики,
Душман фитна-фасод бошламоқчи.
Ҳусумат отини жойидан кўзғотиб,
Кина юзасидан ўткир тигини кўтарди.
Тезда тапасига совут киийиб,
Дарё мавжидаги наҳангдек бўлди.
Қўлига ойна рангли тиг олиб,
Жанг майдони томон жиловни бурди.

Кўп можаролар ва чексиз тиришишлардан сўнг, Парвардигор июннинг ёрдами ҳамда

(М а с н а в и й:)

сохибқирон давлатининг қудрати билан, жанг қилиб, улар орасидан четга чиқиб олди. Иккинчи марта паришон хаёлли душман томонига назар ташлаганида, мулло Келдиш можор¹⁴⁵⁷нинг биродари Поянда мирзонинг душман орасида қолганини кўрди. Шу сабабли хусумат жиловини яна жангга буриб, кина тиғини байроқ қилган ҳолда, душман томон ошиқди. Ўткир шамширнинг зарби ва ўт сочувчи найзанинг дами билан Поянда мирзони душман орасидан олиб чиқди.

Душман сипоҳи саф ёрувчи лашкардан мағлуб бўлгач, қайтиш жиловини бурдилар ва каттиқ шамол каби тез юриб дарё лабига ошиқдилар.

Хар икки томон сипоҳи ва икки тараф паҳлавонлари бир-бирларидан ажралганларидан сўнг, зафар асарли лашкар бир-бирлари билан маслаҳатлашиб, дедилар, «Муносиби шулки, Зомин яқин бўлганлиги сабабли, Шайхим султонга киши юборамиз. Ўзимиз душман сипоҳининг қорасини олиб, улар орқасидан от қўямиз». Шунга қарор қилиб бир кишини Зоминга юбордилар ва бўлган ходисани маълум қилдилар. Ўзлари азимат жиловини қўйиб ўжарлар кетидан от қўйдилар.

Бу воқеа хабари (Шайхим) султоннинг қулоғига етгач, довиорақ султон тўхтовсиз бир гуруҳ паҳлавонлар ва бир тўда жангчилар билан отга миниб, зафарёр сипоҳга ёрдамга жўнадилар. Ёрочлик работида¹⁴⁵⁸ бир-бирлари билан қўшилдилар. Ўша вақтда душман сипоҳининг қораси қўздан ғойиб бўлган эди. Шунинг учун тезлик билан фитна ахтарувчи душманлар касдида уруш асбобларини ва жанг қуролларини тартибга солиб, уруш кийимларини кийдилар. Жанг дубулғаларини бошларига илдилар ҳамда тезлик билан душман кетидан қувдилар.

(Н а з м:)

Отликлар қалқон остида гуруҳ-гуруҳ (бўлиб),
Мавж урган дарё сувидек равон бўлдилар.
Бир сипоҳки, санубар каби бошидаги

дубулғаси,

Кинна излаш учун фитнаш бошига кийгандек
эди.

Сув бўйига¹⁴⁵⁹ яқинлашиб қолгач, зафар огоҳли сипоҳ у хусумат касбли гуруҳга етдилар. Кинна изловчи лашкар тезлик билан хар икки томондан рўбарў келдилар.

Хар икки томондан кина ахтарувчи лашкар,
Кинна орқасида бир-бирларига рўбарў бўлгач,
Паҳлавон ва довиорақлар савлату шавкат

билан

Сивёсат тиғини қўлларига олдилар.
Жон олувчи найзани кўтариб,
Ўша замон кина майдонига ўт қўйдилар.
Тиғ захмидан баданда ариқлар пайдо бўлиб,
У ариқлардан қонлар беармон окди.
Одам овловчилар тиғи шундай қон тўқдики,
Ер юзи ундан долазорга айланди.

Баходир (Шайхим) султон, паҳлавонлик дарёсининг наҳанги Жулма ўғлон, баходирлик чўққисининг тез жанг қилувчи қоплони Ҳожибий дўрмон, (мулла) Келдиш баходир можор, Жон Тўғон баходир каройит,¹⁴⁶⁰ Жон Ҳусайн Мирзо қушчи, Мирзо Мухаммад чухрабоши ва бошқа шуларга ўхшаш шижоатли жангчилар билан ғазабли қўлчи паҳлавонлик этагидан чиқариб, шундай бир жанг қилдиларки, отларнинг туёғи шиддатидан ер юзи парчаланган тоғ каби сочилиб кетди. Мавкабнинг наъли уруш майдонидаги чанг ва ғуборни шу қадар қўтардики, жахонни ёритувчи офтобнинг юзи парда билан ўралгандек кўринмай қолди. Оқибатда, Баҳром савлатли (Шайхим) султон қолган шер қудратли сипоҳи билан қоплондек бўкириб, шердек ўшқириб, у тулки сифатларга ёпишдилар. Уларнинг Хулкардек тўдаланган қаторларини Етти қароқчи каби таркатиб юбордилар.

М а с н а в и й:

Хоннинг қувватлаши ва шохнинг иқболи
билан

Душман уруш майдонидан чекинди.
Бирининг қонга тўлган дубулғаси бошидан
тушиб,

Ошиқлар каби унинг дили соғари қонга
тўлган (эди).

Яна бирининг дола рангли боши думалаб,
Қон дарёси юзида кўпик кўрингандек эди.
Кинна майдонидан у гуруҳ кочди.
Уларнинг кетидан қондан сел оқди.

Ўша кунни кинна ахтарувчи (Шайхим) султон ва душманни ёқувчи (Жулма) ўғлон ярадор бўлганлигига қарамасдан, бунни кимё хосиятли химматлари назарига келтирмасдан, тўла ғайрат ҳамда баходирлик юзасидан шижоат ва паҳлавонлик урушини илгари қўйдиларки, (бунни

кўриб) Рустам ва (Сом) Наримонларнинг руҳи уяларди. Шижоатларидан кўпларнинг ҳаёт асослари қасос тифи билан қулатилди. Уруш ва жангда ўзини ягона деб ҳисоблаганларнинг ҳар бири Абдул девонбеги, Камлош оталик ўғли ва шуларга ўхшашлар қўлга тушдилар. Сардорлик даъвосида бўлганликлари учун уларнинг бошини найза учига илдилар.

Алқисса, (Шайхим) султон жаноблари хон сипоҳининг ҳамроҳлигида душманларга зарба бергач, мўътабар ва шавкатли бошлиқлардан бир нечасининг бошини исқандар дарвозали ҳазрат томонига юборди. (Сўнг) Тангрининг неъматларига шукр қилиб, зафарли ва нусратли юзни ўз ватани, яъни Зоминга қаратди.

ҲАШАМАТЛИ ҲОҚОННИНГ ҚУТЛИ АНЖОМЛИ СИПОҲНИНГ ЁМОН ОТЛИ ДУШМАН БИЛАН УРУШИДАН ХАБАРДОР БЎЛИШИ ВА ҚАСОС ОЛИШ ҚАСДИДА ТЕЗЛИК БИЛАН ЮРИШИ

Шоҳ султон жангдан хабардор бўлгач,
Байроқни қуёш ва ойга (қадар) кўтарди.
Жиловида зафар ва узангисида фатҳ бўлган
холда,

У ердан бахтиёр шоҳ равон бўлди.
Бошида қуёш каби қутли чодирни бўлиб,
Ундан ой каби олтин тугмаси кўрниниб
турарди.

Оқтоб тепасига баланд қилиб чодир тикиб,
Унинг чодирни тоғ каби фалақдан бахраманд
бўларди.

Унинг чодирдан шарафнинг Ҳумо қуши соя
хохловчи,

Давлат у сояни (ўзига) паноҳ қилган эди.
Бошидаги унинг пати янги ойдек кўрниниб,
Унинг тожи кадр юзасидан қуёшга
сурғаларди.

Натижасиз бахтга (эга бўлган) душманлардан ўч олиш учун ниҳоятда тиришганлиги ва хамиша ўжарларнинг яшаш рақамининг насхи канот саҳифаси ҳамда ҳаёл варақларига битилганлиги тўфайли ой ва қуёшдек тез ҳам шошилнч равишда у ўжар тўда ва фитнаю фасодчи гуруҳлар томон юзланди.

М а с н а в и й:

Ойи каби манзилма-манзил йўл юриб,
Душман қасдида у Жамшид мартабали
борарди.

Ойнинг атрофини юлдузлар тўдаси
ўраганидек,
Унинг атрофида мавкаблари тўпланган.
Ҳаммалари шамолдек елувчи от устида,
Худди тоғнинг устидаги булутдек
кўринарди(лар).

Зафардан хабар берувчи байроқлар Диззах мавзегга етиб келгач, у ерда Фаридун эхтиромли, Фаррух¹⁴⁶¹ юзли ва қутли нишонли султон Абулфатх Ибодулла султон мавкабида мавжуд бўлган Жонкелдибий, Абдол Боқибий, Танишбий, Али Мардонбий баходир ва ўздан илгари илғор қилиб юборган Жултойбийларга ўхшаш хайбатли сипоҳ билан орқага қайтиб, қутли асарлари аскаргоҳга қўшилди. Теварак-атрофдан (ҳам) катта жамият ул ҳазратнинг атрофларига юлдуз сифат мавкабларидек тўпландилар.

М а с н а в и й:

Ҳар бурчакдан пахлавонлар йиғилдилар.
Шам атрофидаги парвонадек келдилар,
Шоҳ атрофидаги довюрак пахлавонлар,
Ой атрофидаги юлдузлар тўдасига ўхшарди.

Лашкарнинг кўплигидан у кенг ернинг сахни узук ҳалқасидан ва нина тешигидан ҳам торроқ бўлиб, у сонсиз гуруҳнинг зичлигидан у буюк саҳронинг сахни чумоли ва илоннинг кўзидан ҳам кичикроқ кўринарди.

М а с н а в и й:

У гуруҳнинг кўнлигидан дилдан лабга
Ўтишга нафаснинг мажоли қолмаган эди.

Ачқик мавзеи нусратли сипоҳнинг чодир тикишига эришгач, бу жойда дарвинишон султон Дўстим султон фарзандларидан бир қисми билан Миёнкол томондан, давлат ва иқбол билан, юлдузмисол мавкабга ошиқди ҳамда ул ҳазратнинг эхтиром ва ҳурматларига эришди.

Иккинчи кун Искандар савлатли хон уларнинг ҳаракатидан тоғлар ҳам чарчайдиган жамият билан душманлар билан урушишга отланди. Аждаҳо хайбатли байроқни фалак кўкининг авжига кўтарди. Ўша кун жохонни ёқувчи шаҳриёр Зомин қатъасига Шайхим султон ва Жулма ўғлонни сўраш учун ташриф буюрди. Ҳар бирини чексиз иноятлар ва ҳашаматли тўнлар билан сийлаб, имтиёзликлар даражасига кўтарди. Айниқса, (Жулма) ўғлонга ўзи миниб юр-

ган отини хадя қилди ва қийматбаҳо инъомлар бериб, чексиз ваъдалар билан уни умидвор қилди. Ўша оқибати яхши ўринда варақларни қораловчи фалак равоқли даргоҳга ошиқди ва олий мартабали хазрат, кишиларнинг таянчи, хосу авомнинг муурожаатгоҳи Қулбобо кўкалтош, унинг иззатлари давомли бўлсин, воситаси билан ул хазратнинг (яъни Абдуллахоннинг) оёқларини ўпиш саодатига эришди. Шу фалак каби безалган ва фирдавс ойинли ўлтиришда ул хазратнинг буюк исмлари ва олий номи билан ёзилган тўрт минг байтга яқин мутақориб вазидаги¹⁶² маснавий китобини (тақдим этди). Яна олий хазрат(нинг) исмлари ҳамда лақаблари билан зийнатланган бир қасидани (хам) шарафли қулоқларига етказди, мисра: *Сўз дур бўлиб, (у) шохнинг қулогига тегишлидир. У қасида қўйидагидир:*

Юзинг бўстони янги чаманзор пайдо қилиб,
Хуснинг тоза бўлиб, бошқа тусга киради.
Сенинг ширин лабинг олдида қанд бош эгиб,
Наввот ранги заифлашади ва шакар рангига
киради.

Юзини ёндириб, ўз бошига пар тақди,
Сенинг рухсоринг шамъи магар парвонани
чорлади.

Хар бир халқасидан қун юзини кўрсатадиган
зулфинг шамъи,
Қоронғу кечанинг ўртасида сахар пайдо қилди.
Юзингдаги хол ўша зулф ўраמידан юзингга,
Соя тушиб асар пайдо қилган бўлмасин (яна).
Хажрнинг меҳнати дилимга ўтишга йўл
тополмасди.

Сенинг тивинг захмидан ўша ерда ўтиш
(йўли) пайдо бўлди.

Йўқолган дилимдан ҳеч бир киши нишон
тополмасди,
(Агар) шамол сенинг зулфингдан йўл излаб
хабар топмаса.

Гулнинг ғунчасида майда зарра бўлмасди,
(Агар) унда сенинг юзингнинг оташи
шуъласи аланга пайдо қилмаса,
Маҳбубларнинг васлини зарсиз топиб бўлмасди,
(Агар) белиндаги камар зар жойини пайдо
қилмаса,

Замон ҳоконига нима учун сендан шикоят
қилмайин,
Чунки ишқ йўли сенинг кўзингдан хатар
топди.

Юлдуз хашамли, ой байроғли хон
Абдуллохдурки,
Ундан тожу муҳрнинг зийнати ҳамда шавкати
пайдо бўлган.

Осмон унинг хизмат камарини бойлаганидан
бери.

Ўқ-ёй шакли камар шаклини пайдо қилди.

Қуён каби белини олтин камар билан
боғлагандан бери,
Мим (харфининг) белида ой каби тугун
пайдо бўлди.

Эй тақдир қозисин, мартабанинг қудрати олий
даража ва баладликдадир.
Сенинг ҳукминг қудрати бошқа тақдир
ҳукмини пайдо қилди.

Қаричма-қарич ой сенинг чодиринг
кавқабасини тикиб,
Сенинг давлатинг маҳчаси зафар қўлини
пайдо қилди.

Фалакка суялган сенинг чодиринг сояси
қаерда кўринса,
Тақдир кўзи қоронғуликнинг кўзини пайдо
қилди.

Сенинг уруш аскарингга ойинг қўрғонлаши
қалқон бўлиб,
Фалак қалқон учун янги ойдан даста пайдо
қилди.

Душман бошига ёмғир ёғдирган сенинг найза
дарахтинг,

Бу боеда бош кўтариб мева пайдо қилди.
Душман сенинг тивингдан йўқлик уйқусига бош
қўйиш учун,

Юмалоқ ёстикни бош қосасидан қилдимикни?
Сенинг отинг туёғи душманлар қонидан
гулранг бўлганидан бери,
Уруш чаманзори янги ва хидли гуллар пайдо
қилди.

Ўқингнинг учи олмос бўлган сенинг
хадангнинг,
Қалқон киндагини бураб оғришига сабаб
бўлса, нима ажабланарлиги бор?

Урушда икки бош чиқарган сенинг
найзангдан,
Қулоқлар бошларини қалқон билан бекитиб
душман бошидан тушди,

Сенинг сипоҳинг у соат билан жан
(вақтини) билиб олгандан бери,
Соат шишаси ундан остин-устин бўлиб кетди.
Сенинг қудратинг маҳчаси ой авжидан тулуъ
қилиб,

Фалак айвонининг тоқи заррин шамса¹⁶³
пайдо қилди,

Сенинг узангингда фалак чопари чоппасдан,
Сомон йўли устидан пар сурат пайдо қилди.

Рум қайсари тимқора отингнинг наълини
қўлига олиб,

Ундан сенинг мартабанг уйи эшиги халқасини
пайдо қилди.

Сенинг эхсонли қўлинг уни ерга
йиқитмаганда эди.
Тошнинг химояси остида лаъл жой қилмаган
бўларди.
Юз жигар қони билан ҳосил қилган мато.
Сенинг гавхар сочувчи қўлинг олдида
кадрез бўлди.

Эй подшоҳ, сенинг харамнинг булутидан қим,
Яна менинг пазмим лаъл ва марварид
хуснини пайдо қилди.
Тангрига шукрки, қаламим найи қуриб
қолмади,
Сенинг эхсонинг наmidан кўкариб ҳосил
пайдо қилди.
Оқибатда пазмим дабдабаси сенинг
лутфингдан
Ой каби шаҳарга машҳур бўлиб шухрат
топди.

Эй Нахлий, хаёл дуржидан нимани сочган
бўлсанг,
Сўз саррофи олдида гавхар кийматини
топдинг,
Осмон байроқдори ишша тусли фалакдан,
Зийнату шавкат учун қуёш махчасини пайдо
қилганда,
Сенинг байроғинг қуёши оламғирининг
шарафи билан,
Қадр юзасидан ой авжигача қароргоҳ қилди.

Сулаймон мухрли хазрат ниҳоятда иззат ва савлат билан Зомин хазорасига тушгандан сўнг, Али Дўстбий қорлиқнинг биродари Шох Назарбий тобелари ҳамда ўзига қарашли кишилар билан давлат ва иқбол аломатларини зафарли сипоҳнинг умид пешонасидан топиб, заифлик ва тушкунлик нишонларини иши ёмон душман томонидан мушоҳада қилгач, сафар ойининг еттинчиси, шанба кўни¹⁴⁶⁴ олиё ўрдуга борди ва баъзи бир аъёнларнинг ёрдамида замон ҳоконининг оёғини ўпиш шарафига эришди. Шохона инъом ҳамда хусравона июнатлар билан сийланиб, бошқа амирлар қаторига тизилди. Саккизинчи (сафар) якшанба кўни¹⁴⁶⁵ азимат отини жавлон урдириб, Қуланг йўлида ов қилган ҳолда Навкандий қўруғи¹⁴⁶⁶ да иззат ва мартаба байроғининг махчасини ой манзилига қаратиб тикди ҳамда у майдонни шамолдек тезучар отнинг ғуборидан хушбўй қилди.

(Сафар ойининг) тўққизинчиси, душанба (кўни)¹⁴⁶⁷ оламни ёндирувчи хон бутун кўнни айш-ишрат ва ўйин-кулги билан ўтказиб, мусикий ҳамда қўй овозларини Муштарий авжига етказди.

М а с н а в и й:

Бундай қутлуғ базм ва қувончли мажлисни,
Давроннинг дийдаси ҳамда кекса оламнинг
кўзи кўрмаган эди.
Уни олтий жаннат десам арзийди,
Чунки унда оламғир шохнинг барча муроди
муҳайё эди.

Намозшом бўлганда, муборак оқибатли амирлар фалак хашаматли остонага келиб, гавхар сочувчи тиллари билан қўйидагиларни айтдилар: «Қадимгиларнинг сўзи бор. Ақлли кишилар кўндаланг келган хар бир чигални тадбир бармоғининг учи билан ечиши, давр ходисаларидан ниманки юз берса, маслаҳат билан чора топиши лозим.

М а с н а в и й:

Бир фикр билан бир лашкарнинг қобиғини
синдириш,
Бир қилч билан биттадан то ўнтагача
ўлдириш мумкин.
Ўз ақлинг ва билиминг билан мағрурланмай,
Тадбир ойинасини олдингга қўй.
Даргоҳ оқилларидан мадад изла.
Ўшанда мақсад томон йўл топасан».

(Улар) шунни муносиб қўрдиларки, бахтсиз воқеалар юз бермасдан илгари, тўғри йўналишли фикр билан бандларни маҳкам боғлаб, бир-бирлари билан маслаҳатлашиш лозим. (Ҳокон сўради:) «Сувдан кечиб ўтиш бизнинг давлатимизга муносибми ёки йўқ? Агар кечиш керак бўлса, қайси кечшдан ўтиш лойиқ бўлади?»

Биринчи бўлиб нақиб насабли хожа Ҳасанхожа нақиб, Жонкелдибий, Али Мардон баходир ва доворак пахлавонлардан бир тўдаси арз қилди: «Вақт маслаҳати шундай: бизнинг лашкаримиздан бир қисми хусрав нишонли Исфандиёр султон мавкабида Хўжанд мавзеида тўпланганлар. Ўша томонга бораёлик. Ўша ерга етганимизда, агар кечиш муносиб бўлса кечамиз, бўлмаса сув бўйи билан Андижонга қадам қўямиз. Бу сўзда бир неча маслаҳат бор. Бир шулки, Хўжанд лашкари бизга қўшилади. Иккинчидан, Андижон қалъаси атрофида ўтирган халқ бизнинг йўналишимиздан хабар топса, саросимага тушиб қочишлари мумкин. (Учинчидан), Мўмин султон ва Абдуссамадбий қолган пахлавонлар билан қалъани кўриқлаб туришдан озод бўлиб, сипоҳимизга ёрдам берадилар».

Мамлакатнинг таянчи Қулбобо қўқалтош, юкори мартабали жаноб Кучак ўғлон ва қудратли амир Танишбийлар (шундай) дедилар: «Хар вақтда биз буларнинг ҳаммасидан кечикамиз. Сувдан ўтишни бахона қилиб, нима учун бундай меҳнат ва машаққат билан тўла хатарли сафарни олдимишга қўямиз? Энг маъқули шулки, тезлик билан сув бўйига бориб махсус кечиш жойидан ўтаемиз. Амирлар кўзлаган маслаҳат узоқдир. Агар хар вақт биз Хўжандга бориб, у ерда (сувдан) ўтсак ёки Андижонга юзлансак, (иш) узоққа чўзилиб кетиши муқаррар. У вақтда душман бизнинг холимиздан хабар топиб, анжомларини йиғиштирган ҳолда, қочишга киришадилар. Агар тезлик билан Бобо (султон) устига юриб уни қўлга олсак, қолган душман қаерга қочади ва қандай фитна қўзғота олади?»

Ул ҳазратнинг мажлисига келган ёшлар ва паҳлавонлар ҳаммалари бирдил ҳамда биртил бўлиб, шу фикрга қўшилдилар. Искандар фармонли ҳазратга, бу тадбир сурати маъқул тушди. Сешанба кўни¹⁴⁶⁸ зафар байроғини кўтариб, махсус жойдан кечиш учун юзландилар. (Улар) ҳали жаҳонни ёритувчи офтоб киём чегарасига етмасдан бурун сув бўйига¹⁴⁶⁹ (келиб) тушдилар.

М а с н а в и й:

Сув тарафида тикилган чодирларнинг
кўплигидан,
Дарёдан қирғоққа кўшиқлар чиққандай бўлди.
Жаҳон-жаҳон чодирлар тикилиб,
Худди саодат тонгидек фалакка суяниб қолди.
Ўрнатилган чодирларнинг кўплигидан,
Минглаб осмонни қўл билан ерга пакш
қилгандек бўлди.
Хар томондан бир ариш кўтарилиб,
Фалак томига соя солди.
Ишга тушган қизил хирғоқдан,
Икки юзта гул хирмони пайдо бўлди.

Қуллар эгаси (бўлган) хоқон сув бўйида зафарли байроқни кўтаргач, хоннинг олий фармони бўлди: «Накиб насабли хожа Хасанхожа, салтанатнинг таянчи бўлган Қулбобо қўқалтош, Абдол Боқибий, Танишбий, Али Мардон баходир, Жултойбий, Наврўзбий парвоначи ва Ганжнали шиғовуллар, сол қуриб сувдан ўтсинлар». Иттифоқо, махсус бир ерда сувнинг юзида Мухаммад султон ва Махдий султон катта бир тўда билан турган эдилар. (Улар) мазкур

лашкарнинг сувдан ўтиш учун отланганларидан хабардор бўлгач, саросимага тушган ҳолда, урушни учун қуролланиб сув бўйига келдилар.

Хар икки томон сипохи қўлларига ўк ва тўфанг олдилар. Ўқларнинг кетма-кет (отилишидан) сувнинг юзи фалак муҳити ва учувчи юлдузларнинг чопишидан дарак берарди. Охири, ўткир чангалли лашкар душманнинг қаршилигини енгиб, (уларни) хусумат наҳангидай дарёга улоқтирдилар. Мисра: (Улар) дарё билан олишган наҳангдир. Душман лашкари отларини айилларини каттик тортиб қоча бошладилар. Зафар оғохли сипоҳдан бир гуруҳи уларни қувиб кетди ва бир неча кишини қўлга тушириб (Мухаммад) султоннинг уғруқини (оғир юкларини) (қўлга) тушириб фалак қадарли даргоҳга келтирдилар. Ул ҳазрат асирлардан душманлар ахволини билиб олгач, ўнг ва сўлнинг барча эшик оғоларини ва чўхра оғоларини, қолган паҳлавонлар билан бирга, сувдан ўтказди. Шунинг учун чаҳоршанба кўни¹⁴⁷⁰ тонгда, осмон денгизининг қайиқчиси қуёшнинг олтин қайиғини сув юзига туширганда, бахтиёрлик эгаси бўлган сипоҳ сув қирғоғига (қараб) юрди (ва) жуда тез суръат билан сол боғлаб, ер марказидан қадамни сув оташига қўйди. Шамол ва чақмоқ (балоси)дан ўтгач, «уларга ёқимли шамол эсди»¹⁴⁷¹га мувофиқ хурсандчилик ва яхшилик зохир бўлиб, уларнинг дилида шодлик устига шодлик ортди. Тарихчининг қалами «Яратувчининг санъати назоратида, унинг денгизда тоғ каби қурилган кемалари бор»¹⁴⁷² эътиборли рақамини ҳаёт лавҳасига ёзди.

М а с н а в и й:

Сувда хар томондан кўрингани сол дема,
Чунки (у) хар томонга юраётган булут
парчалари эди.
Сув юзида саллаларнинг кўплигидан,
(Гўё) дарё юзидаги кўшиқдек кўринарди.
Хар томондан тўда бўлиб кўринган туя
эмасди,
Бўталоқ туядек (кўринаётган) мавжлар эди.

Санаида тил ожизлик қилувчи хаддан ташқари кўн сипоҳ ва чексиз лашкар бир кунда сувдан ўтди.

М а с н а в и й:

Дарё мавжидан ҳам кўн бир сипоҳ,
Санаи чегарасидан ниҳоятда ташқари (эди у).

Бир кунда у оташ табиатли сувдан чиққан.
Чакмоқ ва шамол каби тезлик билан ўтди (у).

Ўша куннинг охирида жахонни ёндирувчи хон фалак денгизидаги булут кемаси ундан намуна бўлиб қоладиган бир кемага ўтирди.

М а с н а в и й:

Худди ой сув буржигга манзил қилгандек,
Довюррак шох ўша кийноққа кирди.
Сувдан сихату саломат ўтиб,
Ўша кунни кечаси дарё бўйида тўхтади.

У жойда бахтиёр султон Махмуд султон, хусрав нишонли султон Исфандиёр султон ва Иким оталиқ, Абдулвосеъ мирохўр каби қолган амир ва аркон (давлат)лар Хўжанддан от жилвини тортиб фалак ошно остонага ошиқдилар ва бахтли тоғли хон билан учрашиб давлатига эришдилар.

Ўша жойдан мазкур ойнинг ўн иккинчиси, панжшанба кун¹⁴⁷³ яна нусратли байроқ қутлуғ фолли Хумо қушидек қанотин ёзиб, Қўшчи қўруғига тушди. Жума кун¹⁴⁷⁴ фалакфарсо узангини ҳаракатга келтириб, Чанок булок чашмасидан ўтди. У ерда: «Бобо султон катта жамият ва шайтонлар (мисолли) сипоҳ билан Фарак суви¹⁴⁷⁵дан ўтиб бу томонга келмоқда», деган хабар етди. Шунинг учун ҳукм бўлдики «иззат ва қудратли амирлар қолган эшик околари билан Чинговул¹⁴⁷⁶га келишлар ва ҳушёрликка риоя қилган холда, теварак-атрофдан хабар олиб химоячи бўлинма қўйсинлар». Буйруққа мувофиқ, уруш кунигача ҳар кечаси эътиборли амирлар яроғ-аслаҳа билан қўпроқ химоячи қисм қўйдилар ва ҳушёрлик ҳамда эҳтиёт юзасидан, бир дақиқа ҳам ғофил бўлмадилар. (Ойнинг) ўн тўртинчиси, шанба кун¹⁴⁷⁷ уруш оти устида туриб қутлуғ ҳукм чиқарилди: «Зафар асарли лашкар ясов тортиб ҳаракат қилсин». Шу сабабли, ғолиб сипоҳ тўда-тўда бўлиб, дарё каби мавж уриб, сафларини Искандар тўғонидек тизиб, отларининг туёғи остида ер тоқат қила олмайдиган, чанг ва тўзон фалак устида айланиб бошқа осмонни ҳосил қиладиган даражада равон бўлдилар.

М а с н а в и й:

Иккинчи кун бахтиёр хусрав,
Фалак мартабали, малак қадарли шох
Қуёш чарх-авжигга баланд кўтарилганда,

Давлат билан отга минди.
Соя учун чодиридан безак қилди.
Худди кош-кўзга соя солгандек,
Жавлон уришда олам Сулаймони,
Атрофида тўда-тўда парилар (билан),
Синоҳининг чанги ойга йўл олиб,
Титраши ерининг ҳўкизиғача¹⁴⁷⁸ борди.
Байроғи юқори фалакдан жой олиб,
Худди дастлабки субҳ каби фалакка суянувчи бўлди.

Ўша кунни бир оз масофани босиб ўтиб тўхтадилар. У ерда душман томонидан гуруҳ-гуруҳ (кишилар) қочиб келиб, юлдуз сонли сипоҳга қўшилдилар. (Улар) ходимлар, қўллар, хашамлар ва хизматдаги гуруҳлар қаторига тизилган холда арз қилдилар: «Султонлардан бир тўдаси уруш ва қина учун мингта фитна ҳамда хусумат билан Пискат¹⁴⁷⁹ мавзенига тушдилар (ва) адоват макрини белларига боғладилар.

М а с н а в и й:

Лашкар тортиб қинадор султонлар,
Урушини учун Пискатга тушдилар.
Довюррак ва жанжалкаш бир тўда билан,
Бир сипоҳки, бошдан-оёқ ҳаммаси ғазабли (эди).

Ул ҳазрат нақибларга мансуб Хожа Хасан-хожа, низом ул-мулк Қулбобо кўкалтош, Жонкелдибий, Қучак ўғлон, Танишбий, Али Мардон баходир, Ганжиали баходир, Наврўзбий, Эшимбий жалоир ва бошқаларни жанжалчилар ҳолини аниқлаш ҳамда уруш қилиш учун муносиб жой тайин қилиш мақсадида олдинроқ юборди. Иззатли ва олий (мартабали) амирлар аъло ҳазратнинг фармонига мувофиқ йўлга тушиб, Пискатда хусуматли сипоҳнинг қорасини кўрдилар. Урушини учун руҳсатлари бўлмаганлигидан; Эшимбий жалоир орқали (ул ҳазратга) арз қилиб, урушмоқ учун руҳсат ва (жангга) кириш учун мадад талаб қилдилар. У вақтда ул ҳазрат Ота ариғида эди. Бу воқеадан хабардор бўлгач, буюрди: «Абулфатҳ Абдулқуддус султон, Абунаср Исфандиёр султон қолган амирлар ва ҳожини ул-ҳарамайн Назар ҳожини, Мухаммад Боқибий, Мухаммад Али ўғлон, Қанбарбий, Шодибий, Мухаммадёр мирзо, Раҳмонқули чухра оқоши каби эшик околари қуролланиб уруш майдонига борсинлар».

Бу буйруққа биноан, шижоат ва мардлик майдонининг пахлавларини, жасорат ва фарзо-

налик майдонининг суворийлари қуёшдек товланувчи заррин жавшанлар, кизил ва тўқкизил хафтонлар, кўк, кора ва гул (ранг) зирехларни эгниларига кийиб, уларга караганда кўзларни камаштирадиган олтин кулохларни бошларига тож қилган холда, савсан баргига ўхшаш марварид ранг тигларни камарлари атрофига осиб, устига ранг-баранг баргуствонлар ёпган шамолдек елувчи отларни жавлон урдириб баҳор лашкари каби жўш урган ва хайқирган холда татом қуролланиб, бахтсиз душманлар билан урушиш учун юзландилар.

М а с н а в и й:

(Хокон) буюрди: номдор лашкар,
Душман билан урушмоқ учун отга минсинлар
(деб).

Қуёш азмли хокон фармони билан,
Сипоҳ урушиш учун йўлга тушди.
Қуролланган отлиқлар бир текисда,
Душман билан жанг қилиш учун йўлга
тушди.

Шундай даҳшатда савлатли сипоҳ тамоми ултувворлик билан, зирех ва махсус уруш кийимларини кийган холда, яшин ҳамда шамол сингарни ўжарлар томон юрдилар.

Бўзахўр султон, Поянда Мухаммад султон ва Махдий султонлар, фасод, фитна ва бузғунчиликни қўзғотувчи сипоҳ билан, қутлуғ асарли лашкарнинг келаётганидан хабардор бўлгач, фикрлашнинг тор ва хайронликнинг сиқик йўлига йиқилиб аниқ ақл билан тушундиларки, мададсиз уруш майдонида (улар) билан учрашишга кучлари етмайди. Дархол ишларни тартибга солиш ва уруш асбобларни тайёрлаш ўрнига мисра: *узоқдан қилич ярақлаганини кўрмасдан* оқ тулки ва чиябурнига ўхшаш саросимага тушиб, ниҳоятда бетоқатликдан қочишга юз кўйдилар. «Улар худди йирткич нарсалардан қочган эшакка ўхшайдилар»¹⁴⁸⁰нинг мазмунига мувофиқ қочдилар. Мазкур зафар ва нусратли сипоҳ тинчлик ва хурсандлик билан орқага қайтдилар.

(Улар) бу ғалабани умумий ғалабанинг муқаддимаси деб билиб, олий тахт томон юзландилар. Ўша кунни Ахмад Қосим жибачи Бухородан кўп қурол ва чексиз яроғ келтириб кадрли даргоҳга етказди ва (ул) ҳазратнинг нурли назарларига ташлади.

(Абдуллахон) Охангарон суви¹⁴⁸¹ бўйига ет-

гандан сўнг, Бўзқўзибий қўруғига тушди. У ерда барча уруш майдонининг пахлавонларини чакириб, уруш қуроли, отиш ва уруш асбобларини уларнинг хаммасига бўлиб берди. Шу жумладан ўн минг аждахо савлатли ва илон жуссали найза, мингта хўкиз бошли зирех, махсус уруш кийими, кўплаб ўк садоғи, қалқон, темир кулох, гурзи ва шамширларни довурак пахлавонларга бағишлади. Ойнинг ўн олтинчиси, душанба кунини¹⁴⁸² (хоқон) тезювар, ола-була ва чиройли йўрғаловчи кора отларни ҳаракатга келтириб, Ўрта сарой манзили¹⁴⁸³га яқин жойга тушди. Ўша кунни йўлда Жон Абдол хожи ва Шохим ўғлон душманлар томонидан қоча-қоча, юлдуз пешонали ўрдуга қўшилдилар ва ул ҳазратнинг оёқларини ўпиш шарафига мушарраф бўлдилар. Чахоршанба кунини¹⁴⁸⁴ кечаси мамлакатни қўлга олувчи сипоҳ Чир суви¹⁴⁸⁵ бўйига (аскаргоҳ) қурди. Ўша кеча бутун кечаси қўқимтир фалакнинг қоронғулик оти жиловини шишаранг осмоннинг майдонидан қўзғотган ва қоронғулик сипоҳининг юлдузлар шохи давлат тахти ҳамда Рум султонининг ҳашаматли ёстиғига ўрнашган аввал шомдан то *Шишаранг чархнинг султони бўлган кеч, Шом даруҳасидан бош чиқарганида Эгнига жавшан кийиб, Баҳром сингари, Қон билан сугорилган тигни кўтарганда, Баҳром ўзининг заррин ханжарини, Учар юлдузи найзасидек равшан қилганда, Найрангбоз чарх пардасидан юз хил Қумуш танли қўғирчоқни пайдо қилганда, Бу зумуррад ранг ҳаводан, Қун юзига янчилган шом мушкени сепганда*, осмон майдони тахтида ўтирган, яъни Минучехр юзли қуёш Жамшиди зар билан безатилган қалқонини бошига тортиб, зумуррад ҳашамли тигини интиқом филофидан чиқарган холда, шишаранг фалак тахтинини босиб олганга қадар, зафар дастгоҳли сипоҳ ва нусрат паноҳли лашкар иш асбобларини тартиблаш ва уруш ҳамда жанг қуролларини ҳозирлаш билан шуғулланди. (Улар) ўткир қиличлари ва олмосни кесувчи найзаларини фитна ва жанжал эғови билан қайрадилар. Арқон сиртмоқларини махбублар зулфининг ҳалқаларидек эшдилар, жон овловчи хаданг (ўқлари)ни ва қонхўр камон ўқларини қон тўқувчи ёр ғамзаси каби тўғри қилдилар.

М а с н а в и й:

Бутун кечаси билан отиш ва уруш фикрида,
Эрталабгача урушга тайёрландилар.

Бири кина орқаси ва хусумат касдида,
Кина олмоси билан тигни ўткир қиларди.
Бири уруш касдида эшарди.
Ёр сулфидек тугунли арқонни,
Хар бурчакдан жонга қўрқув солини учун,
Бири камонга иш боғларди.
Яна бири гўзал махбубларнинг кинриклари

каби,

Жанг қилиш учун найзаларни ўткир қиларди.
Шундай фикрда эдилар жанг қилувчи,
(Ва) Рустам нишонли довярак нахлавонлар:
Эртага хужум юлдузларининг шоҳи,
Ситоралар сипоҳини тўзитиб юборганда,
Мардлик майдонига арслон савлатли,
Шердек хайбатли довяраклар қирадилар.
У ерда ўзларининг номларини билдириш учун,
Уруш майдонига жиловни бурадилар,
Кимга давлат ва бахт мадакдор бўлса,
Унинг бошига сарварлик тожи қўйилади.
Кимники темир кулоҳи ошиқларнинг
тўитарилган соғари каби,
Унинг бошидан қонга тўлиб тушадиган бўлса,
Хавас отининг устига оёқ қўйса,
Фалак ҳам унга у майдонда ёрдам беради.

Ул ҳазрат кечаси билан тўда-тўда замона
ёшлари ва давр жонбозларини чақиртириб,
урушни тарғиб қилди. Гавҳар сочувчи тили билан
деди: «Эртага маърака ва майдон кунидир;
уруш мардлар қуррасидир. Қуррадан соф олтиндан
бошқа (нарса) чиқмайди. Шижоатли кишилар
шундай кишиларки, (улар) нафсини зўр ишларни
бажаришга хирслантиради, буюклик ва хашаматлик
даражаларига ўсиб чиқиш учун дилини оламнинг
қийинчиликларига сабр қилишга чақиради».

Н а з м:

Шижоат билан жаҳонни олиш мумкин,
Кимки қўрқок бўлса нима иш қила олади.
Харб ишда журъат кўрсатган киши,
Ўзини буюк киши қилади.

(Абдуллахон) гоҳ-гоҳда умид юзини (хар қандай)
ишни бажарувчи ҳазратга (яъни Тангрига) қаратиб
(яна) деди: «Эй Тангрим! Мен нима қилайки,
давлат ва хашамат тахти менинг вужудимга лойиқ,
мўлк (эса) сенинг мўлкингдир. Кимдан хоҳласанг
тортиб ол, кимга хоҳласанг (ўшанга) топшир»¹⁴⁸⁶.
Шунинг учун ҳам бу яхши андиша орқасида,
иззатли ва олий ҳазрати ҳақ (яъни Тангри)
унинг борасида хар қуни латофат асари ҳамда
меҳрибончилик нур-

ларини зоҳир қилди ҳамда унинг ғалаба туғи
ва қудрат байроғини хар бир маъракада фатҳу
зафарга яқин қилиб қўтарди.

Ҳазрати Парвардигордан умид шулки, адолат
соясин ва марҳамат қўланқасини то қиёмат
вақтигача авом халқ ва барча инсонлар бошига
туширса.

СОҲИБҚИРОННИНГ (БОБО) СУЛТОН БИЛАН ЖАНГ ҚИЛИШ УЧУН ЮРИШИ ВА НУСРАТЛИ СИПОҲ БИЛАН ФАРАК СУВИДАН ЎТИШИ

Иккинчи қуни юқори мартабали бу шоҳ
Ўзининг йўрға отига минди.
Шарқ шоҳининг қон тўқувчи хужумидан
Юлдузлар сипоҳи тор-мор қилинди.
Фалак кинасидан ой гурзини ерга урди,
Ўшгу сўл (ҳаммаси) ҳаракатга келди.
Тоғ ларзасининг қучлилигидан фалак
бешикух бўлиб,
Фалак қоплонининг тоядан боши тўитарилиб
тушди.

Най қиёматдаги қарнайдек хурушга келиб,
Юзта тоғ лашқарини жойидан қўзғотди.
Сипоҳнинг айлангани ва ноборанинг
фарёидан,

Қўқ гумбази парчаланиб кетди.
Настдан юқорига чағ қўтарила бериб,
(Осмонда) хўкиз қўришиб, шер бекиниб
қолди,
Осмонда найза сифадиган жой қолмасдан,
Ердан осмонга чиқишга гардан бонка йўл
бўлмади.

Искандар савлатли ҳазрат дастлаб зафар
одатли паҳлавон ва фитна ахтарувчи жангчиларга
мурожаат қилиб деди: «Ҳазрат пайғамбар,
унга саломнинг энг тугали бўлсин, уруш
хаяжонидан жанг (майдони) мардларига айтганларки,
«Менинг ризким найзам соясин остидадир,
яъни менинг қўним найзам соясин тагидадир».
Бу сўз урушда оғир ишни бажаришга,
жанг асбоблари ва уруш яроғларини қўллашга
ҳамда маъракада савалашга хирслантиради,
токи ҳеч бир киши азиз жонидан, бошидан кечма-
гунча душман билан олишолмайди.

Ш е ʼ р:

Дилингни жонинг ва жонингни танингда
боғлаб турганингда,
Қандай қилиб муродингни ўз томонингдан
тонасан?

Бас, агар савлатингиз овозаси мамлакатнинг ҳамма томонига ёйилишини ва ҳайбатингизнинг шухрати оламга тарқалишини хоҳласангиз, уруш кийимларини эгнингизга кийиб, жанг қулохнини бошингизга қўйиб, ору номус ва жангу жадал майдонида дилни жондан сўғуриб олган ҳолда, ширин жондан кечиб қон тўқувчи найзани ху-сумат қўлидан чиқармаслигингиз керак».

Шунга асосан жуда қўп лашкар, дарахт яп-роқлари ҳамда ёмғир томчиларидай беҳисоб ва юлдузлар мавкабидек чексиз, фалак қутбидек доимий ва мустаҳкам сипоҳ ўзини баҳор аскар-ларидек безатдилар ҳамда устларига барғуст-вон ёпилган шамолдек елувчи отларга миниб, қўплаб яроғ-аслахаларга фарқ бўлган ҳолда, қу-лоҳ ва қалқонлар тагида худди темир тоғдек бўлиб, душман томон юзландилар.

(М а с н а в и й:)

Сохибқирони хокон душман касдида,
Бабр байондек¹⁴⁸⁷ кўзғолди.
Диншаноҳ хусравнинг зирехи остида,
Шоҳнинг юзи йўлдан адашган (киши)дек
хайрон эди.

Парилар мушқидан чехрасини ёритган,
Юзи шамъ бўлиб, парвонани қўйдирган (эди).
Унинг тожини пари шўҳ маҳбублар сингари,
Қоши билан жангга ишорат қилувчи бўлган
(эди).

От устида ой юзли подишоҳ,
Осмон авжидан Сухайл кўрингандек эди.

Буйрукка мувофиқ, чоштгоҳ вақтида жав-шан кийган паҳлавонлар ва кинали жангчилар дарёдек жўш уриб ва тўлкинланиб олий ҳазрат оёғини ўпиш учун йўналдилар. Дастлаб жасо-ратли, қазо қадарли, басавлат султон мисра: *Кубод*¹⁴⁸⁸ эҳтиромли, *Фаридуи нишонли* Ибо-дулла султон, дарвишларнинг дўсти, дарвиш-лар тоифасига ишонувчи султон Дўстим султон барча фарзандлари билан, Махмуд султон ва Исфандиёр султон каби зафар одатли султон-лар бошдан-оёқ жавшан, зирех ва темир қулоҳ-га фарқ бўлиб ўзларига оройиш бердилар.

М а с н а в и й:

Қудратли шох бўлган у Ибодуллаҳ,
Зафар ёрли, Кайвон мадорли султон,
Шамолдек елувчи от устига,
Қуёш осмонга кўтарилгандек кўтарилди.
(Оти) тўгарак сағрли, ипак думли бўлиб,

Учувчи юлдуз унинг думидан бир ипак тори
эди.

Унинг бошидаги олтин нақшли қулоҳи,
Анор шохи устида гул чиқаргандек эди.
Зирех остида кина изловчи бўлиб,
Булут остига бекинган қуёшдек эди.
Иккинчиси аъло шуқухли Дўстим шох эдики,
Жангда худди ҳайбатли тоғга ўхшарди.
Уруш отини жавлон урдирганда,
Фалак отидек чакқон ва тезювар эди.
Бир томондан Махмуд номли султон,
Кина шамширивни кинидан чиқарган эди.
Жанг мақсадида зирех остига бекиниб,
Худди дарё мавжига бекинган паҳангга
ўхшарди.

Яна бири Хусравдек бахтиёр,
Минучеҳр юзли, Хумоюн нишонли Исфандиёр
(султон).

Отини жавлон урдириб худди,
Дев устига чиққан нарига ўхшарди.

Юлдузмисол сипоҳ ва иззат ҳамда мартаба-ли лашкар тўда-тўда бўлиб иқболли хоконнинг оёғини ўпиш учун келдилар ва отдан тушиб шёда бўлдилар. Ожизлик тилини у сарафроз хусравни дуо қилиш учун очиб, хол андозаси-да, қўидаги мақолни қўйладилар:

Эй шох, Тангри сени қўриқловчинг бўлсин,
Замона сенга мутеъ ва фалак ёр бўлсин.
Офтобдек ҳар бир жойга юз қўйсанг,
Фатҳу зафар узангингда бўлсин.
Душман боши сенинг йўлингга оёқ ости
бўлиб,
Мартабанг ҳасадчиларининг юзи қора бўлсин.

Ул ҳазрат ҳар бирини маҳсус июнат ва маъ-лум кароматлар билан сийлаб яхши ваъдалар ҳамда маъқул меҳрибончиликлар билан эркала-ди. Муруватли хотирини фалак асарли аскар-ларнинг қўнглини овлашдан фориг қилгандан сўнг, урушга отланишни жазм қилиб, офтобдек яракловчи байроқни нил равоқли бу фалак чўқ-кисига ва бу тўрт тоқли қалъа авжига етказди ҳамда бу жойдан тамом тартиб ва интизом би-лан Баҳром интиқомли лашкардан ясов тузиб, бахти қаро душман томонига юзланди.

Давлат шавкатли ва Баҳром шиддатли ас-карларнинг савлати шуқухидан «албатта, қиё-мат зилзиласи буюк нарсадир»¹⁴⁸⁹ садоси кўк гумбазининг тосига чирмашиб бош айланиш юз берди. Шердек ҳужум қилувчи лашкарнинг қўп-лигидан ва жамиятнинг шавкатида жохоннинг,

«Тангрининг ери кенгдир»¹⁴⁹⁰, майдони торлик қилди. Найзалар ва уларни тутиб турувчи қўлларнинг кўплигидан ер майдони ўрмон ва қамишзордек бўлиб кўринди. Ярақлаган тигларнинг аксидан хаво сахни учар юлдузлардан тўлгандек бўлди.

М а с н а в и й:

Бу хашамат билан у шавкатни қўзғотувчи бўлиб,

Уруш қасди билан душманни эловчи бўлди.

Унинг боши устидаги бахтли чодир,

Гумбаз тагидаги баланд офғобдек эди.

Тўда-тўда отлиқлар зирех остига бекинниб,

Шамолдан мавж урган дарёдек эдилар.

У улўғвор хусрав ёнида,

Иzzат ва ноз билан Хасанхожа борарди.

Иккинчиси саодатли Зарифхожа (бўлиб),

Шарофатли зот ёнида кетмоқда эди.

Яна бири бахтиёр Ходихожа (бўлиб),

Хожа Нақшбанднинг жигаргўшаси бўлиб,

Уруш учун ўқдон билан белини боғлаб,

У шаҳриёрнинг олдида борар эди.

Яна бошқаси саодат сандиғининг дурри

Латиф (хожа) бўлиб,

Биродари Зариф (хожага) ўхшар эди.

Искандар нишонли хоннинг ёнига,

Душманлар устига юриш учун келди.

Шунингдек, агар қутли қалам уларнинг исмини ёзса жуда узайиб кетиши мумкин бўлган жуда кўп бошқа амир ва амалдорлар ҳамда қолган пахлавон ва жангчилар жавҳардек пўлатга ўтириб, мисрий ўткир тигларни камарлари атрофига боғлаган ҳолда, тўла шон-шараф билан ҳаракатга келдилар.

Ўша кунни хашамат ва ҳукмдорлик одати ҳамда мамлакат очиш ва шавкат расми бўйича, хусусан икболли сипоҳ ва лашкарнинг шон-шарафи, жийба ва жанг қуроллари, санчиш ва (бошқа) уруш асбоблари кўриқдан ўтказилдики, Каюмарс¹⁴⁹¹ одамдан то шу вақтгача қутли нишон султонлар ҳамда Жам(шид) остонали хонларни мақтаб ёзилган ва уларнинг жавоҳирдек порлоқ сифатлари билан замон саҳифаларини безаган муаррихларнинг жангномалари бу (кўрик)нинг олдида арзимаган афсона бўлиб қолди. У томондан Бобо султон (яхши) идрок қилувчи ҳисобчи ва узоқ ўйловчи котиблар ҳам у тоифанинг сонини санашга ожизлик қилувчи жуда кўп сипоҳ ва ёжуж ҳамда мажужлардек лашкар билан келиб, сув бўйида бахтиёрлик

эғаси бўлган сипоҳнинг қаршисига турди ва Хоразмшоҳ султоннинг авлодларидан бўлган Абулмуҳаммад султон ва Абдулкарим султонларни чексиз тўда ва бошдан-оёқ отланган тоифа билан бир кечув жойига тайинлаб қўйди. Абдол султон ва Поянда Муҳаммад султонларни зарралардек кўп ва қуз япроқларидай беҳисоб сипоҳ билан иккинчи ўтиш жойига турғизиб қўйди. Бўзахўр султон, Махдий султон ва Кўчум султонларни бўри ҳамлали, шер табиатли бир тўда ва қоплон тарзли, наханг юзли бир гуруҳ билан учинчи бир ўтиш жойига қўйди. Ўзи эса Убай султон, Латиф султон каби бир неча фарзандлари билан ва қум доналаридан ҳам чексиз ҳамда дарахт баргларида ҳам кўп жамият ва фалак билан баробар аскарнинг ҳамроҳлигида бир тарафда турди.

Искандар мартабали ҳазрат бу воқеадан воқиф бўлиши билан буюрди: «Зафар ёрли султонлар қолган амир ва амалдорлар, жами эшик оқолари ва чўхра оқолари, сарой амалдорлари ва амирзодалар, иzzат ва қудрат билан, шайтон шукўхли у гуруҳ қаршисига бориб, иложини топган ердан сувдан ўтсинлар». Дастлаб қудратли амир Жонкеддидий ва инъом-эхсонли амир Абдулбокибий дўрмонни доимо унинг қуёшдек порлоқ, тонг отиш пайтидек нур сочувчи жамоли ёғдуси тез фурсатда давлат ва жаҳонгирлик офтоби бу хонлар оиласининг умид уфқидан инсонлар бошига нур сочишидан хабар берувчи жаҳондаги улўғ зот, жаҳондаги барча халқлар маҳдумзодаси ва Тангрига мақбул бўлган киши Абулфатҳ Абдулмўмин султон сипоҳи билан ва Жулма ўғлон, Хожибий дўрмон ҳамда Жултойбийларга ўхшаш Балх ва унга тобеъ (ерлар)нинг қолган сипоҳини қўшиб, Искандарнишон, Сулаймонфармон Абунаsr Дўстим султон билан ҳамроҳ қилган ҳолда, Бобо султонга қарама-қарши бўлган кечувга тайин қилиб, улардан кўнглини тўқ қилди. Кинали пахлавонлардан иборат бошқа тўдани икболли султонзода Исфандиёр султоннинг мавкабига қўшиб, Самарқанднинг фитначи султонлари қаршисидаги кечувга қўйди. Ўзи эса қолган ғолиб сипоҳ ва бахтиёр биродари Ибодулла султон билан Хоразмшоҳ султоннинг авлодлари қаршисидаги кечувга юзланди.

Зафар ёрли сипоҳ сув бўйига йўналгач, дарё суви ниҳоятда исланиб кетганлигидан, тупроқ юзини буғлар тутуни кўплигидан ер қобиғи ларзага келганидек титрашига, тўрт томонидан боғ-

ланган мустаҳкам чодирни ходисалар бўрони кўтариб ташлашига, сув юзига хоксор душманларнинг камонидан отилган кон тўқувчи ўқлари тушишига қарамасдан, ғолиб жангли лашкарлар ўт сочувчи тўфангларга ўт бериб, худди наҳанг тўдасидек, ўтишга қасд қилиб, қаерга етиб борган бўлсалар ўша ердан ўзларини (сўвга) отдилар. Ҳар икки томондан ўқ ва тўфангга қўл узатилиб, уруш алангасини фалак авжига етказдилар. Жангнинг ниҳоятда қизиганлигидан ва олишувнинг ҳароратидан дарё юзи олов саҳросидек кўринарди. Гарчи сувнинг тезлиги қалқонли кишиларнинг кўпини бир ўқни филдиратгандек отиб ташлаш даражасида бўлса ҳам, Маснавий: *Сувда ҳар томондан довьорак мардлар, Худди сув одамидек сузар эдилар. Ҳар томондан дубулгалар бизнинг кўзимизга Худди дарё юзидаги кўникдек кўринарди. Тўла сувда бўлган паҳлавонлар Ҳар томондан худди ўрдакдек кўринарди.* Аммо охирида Парвардигор июннинг қувватлаши ва соҳибкирон давлатининг кучи билан хон ҳазратларининг сипоҳи сувдан ўтиб паҳлавонлик байроғини тикди ва ўткир тифларнинг зарби ҳамда ўт сочувчи найзаларнинг санчиши билан у кун битган гуруҳларни сув бўйидан ҳайдадилар.

Иттифоқо, аъло ҳазрат ўзи йўналган ўтиш жойининг у томонида Хоразмшоҳ авлодлари турар ва фитна ҳамда хусумат, жанг ҳамда кураш йўлини излар эдилар. Ҳали ул ҳазрат сувдан ўтганича ҳам йўқ эдики, Назар хожи, Мирзо Оқобий, Шодибий, Ганжиали баҳодир каби сўл сипоҳидан бир тўдаси, қолган эшик оқолари билан бирликда ва Наврўзбий парвоначи, Мухаммад Боқибий ва Мухаммад Али ўғлон каби лашкарнинг ўнги қолган барча эшик оқолари билан бирга сувдан ўтиб, шовқин кўтарган холда, паҳлавонлик отини баҳодирлик майдонида жавлон урдириб душман томон от қўйдилар. Уларнинг орқасидан Рукнуддавла Келдишбий, салтанатнинг таянчи Танишбий, (ул) ҳазратнинг яқин кишиси Ганжиали шифовул (сўвдан) ўтиб, ўжарлар билан урушиш учун олий ният қилдилар. Кўп уруш қилмасданок у тўдаларнинг пайи узлиб, қочишга киришдилар. Паҳлавонлардан тўда-тўда кишилар бахти қаро душман орқасидан худди қаттиқ шамолдек қувдилар. Дастлаб Ибош баҳодир (бир) кишини отдан йиқитди ва орқасига қайтиб (уни) олий ҳазрат ҳузурига олиб келди.

Бу вақтда Искандар фармонли ҳазрат икки

сув ўртасида эди¹⁹². Асирдан тадбирсиз душман холини сўраганда, у айтди: «Бу қочган жамият Хоразмшоҳ авлодларидир. Бобо султон уларга бир хиёнат суратини чизиб, шунини муқаррар қилди: «Қачон соҳибкирон лашкари сувдан ўтса, сизлар кўп уруш қилмасдан қочинглар, чунки сизлар қочсангиз, уларнинг сипоҳи сизнинг орқангиздан қувлайди. Ул ҳазратнинг мавкабида оз жамият қолади. Шундан сўнг жуда кўп киши билан пистирмадан чиқиб, уларга ташланамиз ва хусумат отини талашини майдонида чоптириб, фитна қўзғотамиз. Эҳтимолки, у жаҳонгир қўшиннинг кучли панжасини қайириб ғалабага эришсак».

Аъло ҳазрат унинг макр суратидан огоҳ бўлгач, (дарҳол) қочганларни орқасидан қувлаб кетган гуруҳ кетидан душман хийласидан хабардор қилиш учун киши юборди. Ўзи шарафли зотлар, бошқа бахтиёр биродарлари ва қолган ҳашаматли амирлари билан тезликда сувдан ўтиб, душман томон юрди.

Аммо Бобо султон ҳаммаси жанг борасида тажрибали ва паҳлавонлардан иборат бўлган катта жамиятни қочган Хоразмшоҳ султон авлоди орқасидан кетгани ва ул ҳазратнинг олдида (эса) оз киши қолганидан хабардор бўлгач, бу вақтни ғанимат билиб, ҳаммаси ўткир тиф, учли найза ва таёқлар кўтарган юз минг қонхўр кишилардан иборат пиёда ва отликлар билан зафар шиорли сипоҳ томон юзланди. Лекин (у шунини) билмадики, барқарор хусрав ва турғун юлдуз фалак оти устида танҳо ўтириб, уруш қилиш мақсадида қилгич суғуради, золим лашкар тўдасидан қўрқмайди. Ҳар вақт қутурган шер ёлғиз қолса ов ҳайвони ва оҳуларни ғалага қилиб ҳайдайди.

Н а з м:

Агар буғи қанча кўп бўлса ҳам,
Шернинг олдида бир заррача оғирлиги
бўлмайди.
Иззат авжи устида учиб юрган Хумой
(қуши)
Кўп чумчуқдан қачон қўрққан?

**КИНАЛИ ҲАР ИККАЛА СИПОҲНИНГ БИР-БИРИ БИЛАН
УЧРАШИШИ ВА ЁМОН ХИСЛАТЛИ ДУШМАННИНГ
ҚОЧИШИ; БУ ЖАНГНИ ЧИРЧИҚ УРУШИ ДЕЙДИЛАР**

Икки томондан ҳар икки лашкар ва (у) кинали сипоҳ бир гуруҳки, фақат довьорак (гина)

ва душманликдан худди ғазабланган шердек бу-кирган арслон хайбатли, наханг тарзли, қоплон хамлали ва тез жангли сипоҳ билан, ҳаммаси от жиловини бўшатиб, нусратли аскар сафи то-мониға юзланди. Нусрат асарли лашкар сўл эшик оқоларидан у хўрланган тўдани (бутун-лай) қўпориб ташлаш учун, дастлаб паҳлавон-лик майдонининг отлиғи Назар хожи Бикиш-бий туқбеги¹⁴⁹⁵ ғазабли отлиқ Абдулвосеъ мирохўр, буюк амир Жоналибий найманнинг ўғли Бекчўчук мирзо, Шодибий, Бекмуҳаммад мирзо нақиб, Абди мирзо найман, Нодир қур-чи, Иброҳим ёбу, Вали қурчи ва шуларға ўх-шаш жанг водийсининг паҳлавонлари ҳамда уруш майдонининг жангчиларидан бир гуруҳ билан бирликда низо отини жойидан қўзғотиб қудрат қўлини уруш енгидан чиқариб душман билан олишди.

М а с н а в и й:

Хожи кабилар бир тўда довиорақ отлиқлар билан,
Шер каби майдон қасдида йўлга тушди.
Фалак тоғидан шуқухни тортиб олиб,
У икки Албурз тоғи бир-бирига ташланди.
Сипоҳ чангидан хаво (қон) қаро бўлиб,
Жаҳон ойу қун қўзига қоронғи бўлди.
Хар бурчакдан хаданг ўқи учиб,
Ажал илон пўсти ичига бекинганидек ўқ найи ичига бекинди.

(Улар) қандай паҳлавонлик, шижоат ва ба-ходирлик бўлса жойига қўйдилар. Айниқса, На-зар хожи, уларнинг қўплиғи ва ҳужумини ўйлаб ўтирмасдан, хамла қилди ҳамда қучли ва қуд-ратли қўлининг зўри билан тажрибали киши-лардек шундай жанг қилдики, осмондаги фа-ришталар (унга қараб) «яхши қилдинг», деди. (Лекин) бахт унга ёрдам бермади. Душманлар сипоҳи ҳам дам-бадам қўпайиб турди. Шунинг учун отнинг жиловини тортди. Шу аснода, тў-сатдан, унинг оти милтиқ ўқидан йиқилди. У от эгари устидан ерга тушиб пиёда бўлди. Шунга қарамасдан, душман отларининг кўпини паҳла-вонлик тивидан ўтказди. Қинавор отлиқ Абдул-восеъ мирохўр ҳарчанд довиорақлик йўлини ту-тиб, эслашиб ўтилган қолган паҳлавонлар би-лан, унинг тепасига от чоптириб келиб, от етқа-зиб берган холда у гирдобдан ташқарига чиқа-риб қўйишни хоҳласалар ҳам, бу муяссар бўл-мади. Чунки душманларнинг ғалаба ва ҳужум-

лари шундай қучли эдики, бу маънининг сура-ти юз кўрсата олмади. Мисра: *Пашиша кўп бўлса филли йиқитади*. Оқибатда хожининг, шунинг-дек, бошқа паҳлавонларнинг боши ва қўли оғир ярадор бўлиб, душман уларга кўп қарамай қўйди. Худди селдек наъра уриб ва дўлдек та-рақлаб, уларнинг олдидан ўтиб, бошқа жангчи-лар томониға қараб юрдилар.

Сўл тарафдан сайид ва нақибларға мансуб бўлган Ўроқхожа¹⁴⁹⁶нинг биродари Юсуфхожа мартабали амирзода Мирзо Оқобий, баходир-лик майдонининг ягона чопари Дўст мирзо ха-зиначи, Тумонча баходир, Мухаммад Али ба-ходир зардўз, Мухаммад Али тубойи, Турум арғун, Мухаммад Мурод девона, Бахтим ёбу ва шуларға ўхшаш эшик оқоларидан бир гуру-хи мардлик ва мардоналик қўлини кўтарди ҳам-да уруш қилиш учун жадал отини ёмон феълли фирқа томониға қараб чоптирди.

М а с н а в и й:

Иккинчи марта паҳлавонлар бир-бирлари билан олишдилар.
Баходирлик отини (жойидан) қўзғотдилар.
Қина тивининг шуъласи шу қадар авжга чикдики,
Хаво дарёға ўхшаш мавж ура бошлади.
Бу йиғинда паҳлавонлар худди қон чиқарувчи (табибдек),
Найза учи билан тандан қон чиқарардилар.
Хаво чангга тўлганидан сипоҳ ўқлари,
Баҳор ёмғири каби қора булутдан ёғарди.
Ўқ ёмғирининг сели ёшу қари(нинг) жонларидан
Фам губорини ювиб кетарди.

Душманлар жамияти биёбон қумларидан ҳам ва дарахт баргларида ҳам кўп бўлганидан, улар ҳам ҳусумат оёғини фитна йўлидан тортиб ол-дилар. Булар гуруҳи ичидан Мухаммад Али зардўз қайтиб, якка чопарликни илгари суриб душман томон от чоптирди. Баъзиларини тиф билан ярадор қилди, баъзиларини (эса) олмос нишонли найза билан эгар устидан ерга йиқит-ди. Унинг қўли уруш қуроли ишлатишдан то-лиққандан сўнг, Турум арғун унинг (ёниға) етиб келди ва у билан бирликда ул гуруҳ ичи-дан жанг қила-қила ташқарига чиқдилар ва у хафв-хатар жойидан халос бўлдилар. Бироқ ўнг эшик оқолари тушундиларки, сўл кишилари, «тоқат қилолмайдиган (иш)дан қочиш пайғам-барлар суннатидандир»¹⁴⁹⁷ сўзига мувофиқ, ға-

заб ва кина оёғини чидам майдонидан чиқариб орқага қайтдилар. Улардан кўплари қуллар эгаси ҳазратдан (яъни Абдуллахондан) бир неча масофа илгарилаб кетдик, шунинг учун муносиби шулки, қавм томонга борайлик. Агар душман кетимиздан тушса, унинг назарида адоватнинг тепасига бораётгандек бўламиз, дедилар. Гарчи Муҳаммад Боқибий, «бу ердан орқага қайтиш яхши эмас, чунки биз қачон қайтиш жиловини бурсак душман хайрон бўлиб ва шошиб кетимизга тушиши муқаррар, унда бутунлай зарар сурати юз кўрсатади», деса ҳам унинг маслаҳатига аҳамият бермасдан бирданига қайтиш жиловини буриб, ҳар қайсиси бир томонга қараб жўнади.

Душман ўнг эшик оқоларининг ҳам орқага қайтаётганини кўргач, бутунлай хурсанд бўлдилар ва ўзларига фатҳ сурати чехра очди деб ҳаёл қилиб, худди дарёдек хуруш қилиб, бутундек гулдураб, югани маҳкам боғлаб тезлик билан улар кетидан қувдилар.

Буларнинг ичидан Амир Қурайш, Муҳаммад Боқибий, Муҳаммад Али ўғлон, Назар Мирзо тоғойи, Ҳайдар баходир, Оллоберди мирзо манқитлар орқага қайтиб, жанг ўрнида ору номусга риоя қилиб, бир жойда маҳкам турдилар. Бу фирқадан паҳлавонлик буржининг юлдузи, шижоат ва баходирлик дуржининг гавҳари Муҳаммад Боқибий ниҳоятда донолигидан мардлик ҳамда мардоналик отини хусумат майдонида жавлон урдириб, маҳбубларнинг мужғони каби ўткир қон тўқувчи найзани қўлга олган ҳолда, душманларга ташланди.

М а с н а в и й:

Дилбарларнинг шўх кўзи каби хусумат

қилувчи,

Кинали Муҳаммад Боқибий.

Совут остида худди фитна изловчидек бўлиб,

Совут унинг учун қуёш сарчашмаси бўлди.

(У) дилхоҳнинг бошидаги пар ва қўлидаги

қилич,

Бир ой бошидан икки хилол кўрингандек эди.

Худди лоладек билагига бош кўйганда,

Унинг юзи ҳолидан ой кўрингандек бўларди.

Жанг мақсадида қўлига найза олиб,

Уруш қасдида майдонга интилди.

(У) кимники бошига тиф урса, то белгача бўлиб юборарди. Ҳар кимнинг биқинига найза санчса, оёғидан йикитарди. Унга давлат ёр ва

икбол шерик бўлмагани сабабли, у ҳам ярадор бўлиб отдан йикилди.

М а с н а в и й:

Шуъладан учқун сочган шамъ каби,

Унинг бошига кийган дубулғаси қондан қатра
ёғдирувчи бўлди.

Унинг чопони шу қадар қонга бўялганидан,

Қалди-комати гул шохидек кўринарди.

Унинг ёнида Назар мирзо, Оллоберди мирзо ва Хожамқули марвий ҳам от чоптириб, паҳлавонликнинг додини бердилар. Ғоятда мардлик орқасида мардонавор жанг қилиб, (душмандан) кўпларини ярадор қилган ҳолда, отдан йикитдилар. Душманлар ҳам бу гуруҳдан ўтиб, бошқа сафлар томон юрдилар. У шайтон асарли гуруҳ яжуж-мажужлардек Искандар тўғонига раҳна солаётган вақтда, чухра оқоларидан юқори мартабали жаноб Раҳмонқули баходир ўнг (қанот) чухралари билан тошни тешувчи тифларини филофдан чиқариб, шижоат қўлини (баланд) кўтардилар. Яшндек тез (юрар) отларини жавлон урдириб душман томон юрдилар. Ҳар бир хамлаларида бир жангчини ҳалок қилдилар.

Н а з м:

Ўнг (қанот) чухрасининг бошлиғи

Раҳмонқули

Уруш ойнасини равшан қилди.

Қўлига жон олувчи найзани олиб,

Кофир дилли (маҳбублар)нинг кинриги каби
қон тўқди.

Баҳром азмиқ довьюрак тўда билан,

Кина қасдида уруш томон юзланди.

(У) Бобо султон жамияти олдига етгач, унга тобеъ бўлганларнинг кўпи ярадор бўлиб, ҳаёт либосидан яланғоч бўлган ҳолда, асл қароргоҳларига кетдилар. Бобо султон гуруҳини ерга йикитгандан сўнг, Латиф султон туғи томон от чоптирди. Йўлнинг ўртасида йўлдан адашган душман ҳужум қилиб, уни ярадор қилдилар ва ўраб олиб қўлга туширдилар. Шу вақтда чухралардан бир гуруҳи унинг устига от чоптириб, мардоналик қўлини кўтарган ҳолда от етказиб бердилар ҳамда душманларни узоқлатиб, уни айириб олдилар. Шу йўл билан Турсунбий қушчи, Дўстим баковул, ўша замонда Кийик султоннинг ўғли Суюнчмуҳаммад султоннинг ота-

лиғи мансабида бўлган Сори ясовул ва бошқа шулар каби гурух-гурух зафар одатли пахлавонлар ва нусратли жангчилар қон тўқувчи найзани кўтариб, қахрли отларни чоптириб жанг бошладилар. Яна бошқатдан жанг танури қизиб, фитна олови баланд кўтарилди. Найзанинг яраклаган шуъласи осмон авжига ва Кайвоннинг чўққисига етди. Диллар ларзага келиб, бадандан рухлар қоча бошлади.

М а с н а в и й:

Иккинчи марта ҳар икки томондан,
Ўша жанггоҳда бир-бирига ташланди.
Довжорак пахлавонлар қахр ва хусумат билан
Ўткир тивни бир-бирларига урдилар.
Совут остида олмос рангли тив,
Қон мавжи остидаги паҳангдек бўлди.
Қучли қон селидан бир олам беқарор бўлиб,
Паҳанглар ҳаётдан қўл ювдилар.
Икки саф ўртасида шуқуҳли қон ариғи.
Икки тоғ орасида оққан жилғадек эди.
Темир бино чакмонининг қон тўкишидан
Фано сели фалакни жойидан олиб кетди.
Ўқ ёмғири каби ҳар икки томондан ҳаданг,
У майдонга тўхтовсиз етиб келарди.
Пахлавонлар учиб турган ўқдан дилсиз бўлса

ҳам,

Бирок пайқондан темир дилли бўлганлар.
Ўқдан иборат дил тана ичига қўп кирганидан,
Жой торлигидан бадандан жон чиқиб кетди.

Ул ҳазрат уни хорлик гирдобидан амрлик мартабасига кўтарган Хожамқули қушбеги ҳам улдуғворлик отини шижоат майдонида чоптирди. Жуда қўп жангу жадалдан сўнг, у эътиборсиз тоифа ичида қолган Шерғози султон қозоқнинг ўғлини яшин нишонли тив ва оташ сочувчи найза зарби билан айириб олди. Душманлардан бир нечасини ерга юмалатди. Душманлар, улар тўдасининг ғалаба ва ҳужумларига қарамасдан, мамлакатнинг таянчи Қулбобо кўкалтош ул ҳазрат олдида савлатлик маърака ўртасига келиб, пахлавонларга дадиллик берган ҳолда, (уларни) шоҳона иноятларга умидвор қилди ва нафис сўзлар сўзловчи тилини очиб қўйидаги байтларни ўқиди:

Қ и т ь а:

Мулк маҳбуби шундай кишининг никоҳида
бўладики,
Тиришқоқлик юзасидан бағрига қилич ва
ханжар олса.

Гулга чаманининг подшолиғи берилган.
Чунки гул шунча нозик бўлса ҳам тикандан
ястук қилган.

Бирок зафар шпорли мавкаб иқболли ҳазрат қавлидан ниҳоятда илгарни кетганлиги сабабли, қуллар, турклар, аймоқлар ва арбоблардан иборат жуда қўп халқ урушиш кийимини ечиб ташлаб, (фақат) ўлжа ҳамда талон-торож учун олға юрди. (Уларнинг) ясов ҳамда истехкомлари ҳам йўқ эди. Шунинг учун (улар) душман ҳамласига чидаш беролмай, «вақтида қочиб (ҳам) бир зафардир»га¹⁴⁹⁸ мувофиқ жилловни қайтиш учун бурдилар. Баъзилари бахтиёр нишонли султон Ибодулла султон мавкабига сиғиниб келдилар. Бир тўдаси Абунаسر Исфандиёр султон кишиларига ҳамроҳ бўлди. Қўпчилиги аъло ҳазрат ясовига ёрдам бердилар. Яна бир гуруҳи у жойдан ўтиб то сувнинг бўйига ҳеч ерда тўхтамадилар. Бирок бахтиёр султон Ибодулла султон уларнинг (душманнинг) тўсатдан қилган ҳужумини, ҳеч нарса бўлмагандек билиб, қўлини таваккул этагига уриб, худди Садди Искандар каби улдуғвор оёғини сабр этагига киргазди.

М а с н а в и й:

Шайтон шуқуҳли душман ғавғосидан.
Худди тоғ каби ўрндан қўзғолмоқда.
Сулаймон кина орқасидан камар боғласа,
Девлардан юзтаси тўпланса ҳам нима ғам?
Агар замон қонлини осмон ойига,
Ҳужум қилса унга нима нуқсон этади?

Хусравнишон султон (Исфандиёр султон) ҳам уларнинг ҳамла ва шуқуҳларидан саросимага тушмасдан, чидамли оёғини сабот этагига ўраб ўз жойидан қўзғолмади. Лекин Искандар фармонли ҳазрат одамлар тўда-тўда бўлиб уруш майдонидан юз ўгириб кетаётганларидан хабардор бўлгач, душманлар журъатидан шу даражада қизиб кетдики, унинг ўзи ва яқинидагилар унинг ғазоби оташидан қуйишига яқин қолди. Лашкарларнинг зирехи ҳамда жавшанлари ҳам қизиб эришга яқинлашди. Шу вақтда (ҳокон) ёлвориб ва мискинлик юзини ҳазрати таоло даргоҳига ўгириб, фатҳу нусрат сўради. Файб оламидан шак ва шубҳасиз ижобат бўлганлиги (ҳақидаги) шодлик муждасини¹⁴⁹⁹ эшитиши биланок дастлаб Қучак ўғлонга буюрди: «Маърака майдонига бориб нусратёр сипоҳнинг аҳволи

ва куни тугаган душманнинг ҳужуми хакида хабар ол». Жаноб (Кучак) ўғлон йўрға отини жавлон урдириб, уруш майдонига юзланди. Сипоҳнинг холи, лашкарнинг ва уруш майдонининг аҳволидан тўла хабардор бўлгач, орқага қайтди ва ул ҳазратнинг ёруғ ҳузурларида шуларни билдирди: «Уруш майдонидан (юз) ўғирган бу кишилар араб ва турклар эканлар, улар уруш кийими ҳамда жангу жадал либоси тугаб қолган ва йиртилиб кетганлиги сабабли, душманнинг тўсатдан қилган ҳужумига бардош беролмай орқага қайтган эканлар. Бирок зафар пешонали сипоҳ жанг бошида ва ору номус жойида шундай мустаҳкам туриптиларки, менинг билишимча, душман лашкари қочиш йўлини тутса керак. Ҳазрат Парвардигор бизларга ёрдам бериб, фатҳ сурати юз кўрсатажак. Лекин ул ҳазрат бу пастлик жойдан йўрға отни жавлон урдириб илгарироққа, баландликка бориб уруш майдони ҳамда жанг сахнасига қараб турсалар муносиб бўлур эди, (чунки) қачон давлат душманларининг кўзи ул ҳазратнинг шукхли чодирлари ва унинг шукхрати ҳамда шиддатига тушса, тўхтамасдан қочишга юз ўғирадилар».

Нақиб огоҳли Хожа Ҳасанхожа ва мамлакат таянчи амир Қулбобо кўкалтош, аъло ҳазратнинг қутли мавкабида бўлган бошқа зафар огоҳли паҳлавонлар билан биргаликда, (ул) ҳазратдан ўжар (душман)лар томонига қараб шукхрат ва савлат билан юришни талаб қилдилар. Искандар фармонли ҳокон Парвардигорнинг ёрдами иноятига ишониб ва хожалар лутфларига, айниқса жаҳон халқининг маҳдумзодаси, миллат ва диннинг бахти Хожа Калонхожанинг қувватларига таяниб, душман томон юрди. Иккинчи марта довул ва ногоралар тантанаси оламга зилзила солди. Най ва карнайларнинг хуруши, мамлакатни олувчи жангчиларнинг суронлари ер юзини титратди. Қайтаётган сипоҳлар ул ҳазратнинг йўлга чиққанидан хабардор бўлгач, қайтадан ҳаммалари бирдан иқболли мавкабга келдилар. Ул ҳазрат бу жойдан тамоми қонда ва тартиб ҳамда бахтиёр анжомли жамият билан у бахти қаро душман томон юрди. Иккинчи марта қутлуғ безакли ўғлон Кучак ўғлонни ёмон юлдузли душман аҳволидан хабар олиб келиш учун илгари чоптирди. (У) қайтиб келиб, деди: «Душман лашкари қочди. Тезликда тоғ юришли отни кўзғотиш керак». Гарчи бу маъни сурати юз кўрсатмаган бўлса ҳам, лекин

хикоятнинг айтилиши баъзи юраксиз кишиларга далда бериш эди.

Алқисса, хон байроғининг маҳчаси маърака уфқидан ва чодир маҳчаси ҳамда ҳоконнинг нишони қутлуғ толели фалак буржидан кўриниши биланок қутлуғ безакли чодирни кўришдан ва ҳужум қилиш ғамидан Бобо султоннинг кўнгли сахнига ғам ҳамда унинг кина билан тўла дилига қайғу шуъласи тушди. Ақлсиз бошини ғурур шаробидан бўшатиб, ночор ожизлик қўлини қочиш этагига урди ва ўткир тиг ва ўт очувчи найза зарбидан кўркиб бир гуруҳ малъунлар билан уруш майдонидан худди яшин ва шамолдек қочди.

М а с н а в и й:

Жам(шид) нишонли ва қутли юзли ҳокон
 Душманларга ҳамла қилиб зафар тонди.
 Шавкат асосли (Бобо) султон
 У ҳалокатли гирдобдан чиқиб қочди.
 Бирининг танаси йўл устида қолди.
 Иккинчисининг тани бошидан жудо бўлди.
 Бирининг боши хорлик тупроғига тушиб,
 Иккинчисининг боши учун ёстук бўлди.
 У уруш даштида ҳеч кимда жон,
 Ва у биёбонда Хизрдан бошқа киши қолмади.
 Уруш майдонида ўлдирилганларга,
 Ажалдан ўзга мотам тутувчи киши
 тонлмади.
 Хар бир бурчакда қанчадан-қанча жон йўк
 бўлишидан,
 Йўқлик фазоси жумласи обод бўлди.

Дашт сипоҳи зафардан хурсанд бўлгандан сўнг, шундай воқеа юз берди: фалак қуббаси лофидан ҳам юқориқликда турган даштликларнинг байроғи ерга эгилиб тушди.

(М а с н а в и й:)

Сочи мажнун каби тўзиб кетган парчамдан
 Байроқ паришонликка юз кўйди.
 Тупроққа йиқилган байроқ
 Ошиқларнинг йиртилган ёкаларига ўхшарди.
 Отлар байроғининг бошидаги ойига оёқ кўйиб,
 Тақаси билан тангага зарб ургандек эди.

Шунча қатта жамиятдан иборат сипоҳ ва шундай кўп лашкардан кўз очиб юмгунча бирор киши ҳам қолмади. Бу гуруҳ ичида бўлган Али Дўстбий қорлик, Мухаммадбий, Оғиш баходир, Бойтўра баходир қиёт¹⁵⁰⁰ларга ўхшаш шижоатларининг овозаси атрофга тарқалган ном-

дор амирлар ва пахлавонлик майдонининг до-
юраклари ҳам қасос тифидан ўтдилар. Ўша ку-
ни қобилиятли хоқоннинг ва зафариттифоқ си-
поҳнинг жасорати ҳақида кўрганларни шунча
кўп варақларга ёзилдики, агар унинг ўндан би-
ри оғизлардан эшитилганда эди, албатта, ақл
(сира) бовар қилмаган бўларди.

Алқисса, давлат ва иқбол субҳи умидлар
шарқидан кўрингани сабабли, дарахт баргидан
ҳам кўп ва ёмғир томчисидан ҳам мўл бўлган
душман қочишга юз ўгирди. «Бу Тангрининг
фазилатидир, уни хоҳлаган кишига беради»¹⁵⁰¹
(оят)га асосланиб ул ҳазрат Парвардигорга
шукр юзасидан сажда қилиб хушхабар келти-
ручи Тангрининг сояси қўланкасида турли хил
мурод ва ҳар хил саодат билан ва чексиз ғала-
ба эшикларини очиш билан фахрланди.

Унинг табиатида катта марҳамат борлиги са-
бабли, ўша жойдан ғазаб отагини латофат суви
билан пасайтириб, афв маҳбуби юзидаги парда-
ни очди. «Сизларга бугун сарзаниш»¹⁵⁰² йўқ-
дир»¹⁵⁰³ хатини раъийят, турклар ва бошқа бар-
ча халқларнинг аҳволи саҳифасига терди. Ша-
ҳарлилардан ўн минг киши қишлоққа пиёда ке-
либ, қўлларида калтак кўтарган ҳолда, хусу-
мат орқасидан тушган бўлишлари ва зафарогоҳ
сипоҳдан кўпи уларнинг қўлларидаги калтак-
лари зарбидан ярадор бўлишларига қарамас-
дан, ул ҳазрат буни назарга олмасдан, «Тангри
илгари ўтганларни афв этади»¹⁵⁰⁴, оятини ўқи-
ди ва у тўданинг гуноҳини афв этаги билан
ёпиб, жазога тортилувчиларнинг қонидан ўтди.

Маърака майдонидан дастлаб тадбирли амир
Қулбобо кўкалтошни юқори мартабали жаноб
Наврўзбий парвоначи билан бирликда (чақир-
тириб), «ердаги кишиларга раҳм қилинлар, сиз-
ларга (эса) осмондагилар раҳм қилсинлар»¹⁵⁰⁵
мазмунига мувофиқ, муҳофаза ва мудофаага
риоя қилиб, эҳтиёт ҳамда интизомни ўз жойига
қўйган ҳолда, раъийят ва барча инсонларни та-
лон-торождан сақлаб қолиш учун Тошкентга
юборди. Иккинчидан, қўтлуғ нишонли амир Ку-
чак ўғлонни сипоҳнинг молларини текшириш
учун ва агар лашкардаги кишилар талон-торож
қилиш йўлига оёқ қўйган бўлса, оёқларини калта
қилиш учун юборди. Ўзи фатҳу зафарга дўст
бўлган лашкар орқасидан жаҳон кезувчи отини
жавлон урдириб, пешин намози вақтида Искан-
дардек чидамли шахриёр ўша ўлка султонлари-
нинг тахтгоҳи бўлган Кайковуснинг чаҳорбоғи-
га тушди.

Қуёшдан хабардор бўлган тифнинг оғи у ви-
лоят буржидан тулғу қилиб зафардан маълум-
мот берувчи байроқ у вилоятда бошини кўк гум-
базининг авжига етказди. Ғолиб офтоб ҳар кун-
лик соясини давлат арбоблари ва саодат эгалар-
и бошига туширди. Ўшандай мамлакат иккин-
чи марта боши билан қудратли чангалга тушди
ва буйруқларни бажариш ва манъ этиш жиловы
унинг ихтиёрига ўтди.

Фатх сурати ҳижоб пардасини юзидан олиб
ташлагандан сўнг ва зафар жамоли «Тангри
тарафидан нусрат бўлса, фатх яқин бўлади»¹⁵⁰⁶,
ғайб пардасидан кўрингач, ул ҳазрат олий ҳукм
қилди: «Мавлоно Хайдар Муҳаммад мунший
мано дурларини фикр эгови билан эговлаб, маш-
хур фатх ва буюк нусратни ибораларга ҳамда
истиора қаторига тизсин». Товочилар фатхно-
мани олиб мўътабарли кишилардан бир неча
бошлиқлар билан давлат марказига ва бошқа
вилоятларга йўл олди.

Иккинчи куни Искандар савлатли шахриёр
ярадорларнинг аҳволини сўраш учун Назар хо-
жининг уйи ва Муҳаммад Бокибийнинг чодир-
га ташриф буюрди. Ҳар бирини ниҳоятда (кўп)
муруватлар билан сўйлаб, қўнглини олди.

Б а й т:

Агар беморнинг бошига сўраш учун келсанг,
Бемор сенинг умидингда юз йил тоқат
қилиши мумкин.

Ул ҳазрат ҳожига нисбатан тўла шафқати
борлиги сабабли ҳам ўша мажлисда жарроҳ¹⁵⁰⁷ни
чақиртириб, ҳожининг бошидаги синиб майда-
ланиб кетган суюгини олишни буюрди. Унинг
бошидан жарроҳ бир кафт майда суюк парчалар-
ини териб олди, хожи оғрикка бардош берди.

ФАТХДАН СЎНГ ЮЗ БЕРГАН ВОҚЕАЛАРНИНГ ҚИСҚАЧА БАЁНИ

Фатх ва иқбол қуёши иззат ҳамда мартаба
авжидан чиқиб, Тангрининг ёрдам қўли ва чек-
сиз қудратли муҳофазаси саодат эшикларини
ул ҳазратнинг юзига очгандан сўнг, Искандар
фармонли хон, ниҳоятда ободонлигидан, жан-
нат билан тенг келадиган дамни урувчи шундай
вилоятни Сулаймон нишонли султон(лар), хо-
жалар сулоласининг пешқадамларидан бўлган
Дўстим султон ва унинг фарзандларига иноят

қилди. Раъийят химоясига риоя қилиш ва барча инсонларни унинг паноҳида бўлишлари учун янги аъзам ва одил амир Хожибий дўрмонни унинг оталиғига тайин қилди, токи унинг хаддан ошиқ билими мамлакат ишларини тартибга солишда одил иттифоқ тузиш, яхши ном, ҳаёт ва охиратнинг дўсти бўлган марҳамат асосини мустаҳкамлашда хизмат қилади; нуқсонга йўл қўйилмаса, халқ мақсадларини, уларнинг даражаларига қараб, амалга ошириш, «инсонларни ўз манзилларига жойлаштиришлар»¹⁵⁰⁸, мазмуни мулоҳазасига қараб бир дақиқа ҳам ғофил бўлмасдан, мамлакатларни забт қилиб ва мамлақларни сақлаб раъийятини ўз томонига торган ҳолда, экишга рағбатлантириш ҳамда иморатлар қуришга қизиқтиришга интилса.

М а с н а в и й:

Мамлакат обод ва (маъмур) бўлсин десанг,
Раъийятга риоя қилишдан кўзингни узма.

Мазкур оиннинг ўн тўққизинчиси панжшанба куни¹⁵⁰⁹ пешин вақтида нусратли байроқ ҳаракатга келиб, Қорақамиш кўруғи қутлуғ чодирнинг манзилига айланди. Ўша куни Сулаймон фармонли султон Маҳмуд султонни ўша ердаги сипоҳдан кимки итоат қилса, кўчириб сувдан ўтқазиш, кимки (бўйинини) итоат бўйинтуруғидан чиқариб, оёғини ўжарлик водийсига қўйса, зўрлик тиғи билан жазолаш учун Шохрухияга юборди. Хусрав нишонли султон, ҳазрат Хусрав султоннинг нишонаси Исфандиёр султонни (эса) ғазаб ва шиддатли амир Ганжиали баҳодир ва бошқа амирлар ва арконлардан бир тўдаси билан Тошкент вилоятидаги машҳур қишлоқлардан бўлган Хўжакент¹⁵¹⁰га Бобо султоннинг аҳволини билиш ва агар тоғ ёки биёбон тарафига қочган бўлса, тезлик билан хабар қилиш учун юборди.

Иккинчи куни¹⁵¹¹ жума намози вақтида Назар хожи (хусусида) кўнгилсиз воқеа юз берди. Яъни унинг руҳ қуши тан қафасидан учиб, «иржанъ»¹⁵¹² кўнгирасига юзланди.

Р у б о и й:

Ул кимки дил қўйиб хотиржам ўтирган,
Муҳлат ва вақт бор деб насихат қилган.
Дегил, унга миҳ қокма, чунки чодир

бузилади.
Дегил, кийимларни қўйма, чунки юклар
боғланади.

Тўғри, ходиса бўладиган жойида бирор кийим топилмайдик, уни вақт ходисаларининг қўли тўзғитмайдиган бўлсин. Умр боғида бирорта гул очилмаганки, уни мусибат хазони тўқиб хорлик тупроғига ташламаган бўлсин.

Билимдонларнинг сардори, кароматли шайх, яъни Низомий (Ганжавий) қандай яхши сўз айтган эди:

Агар юз йил турсанг ҳам, (охир) бир куни
Бу дилни ёритувчи қасрдан кетининг керак¹⁵¹³.

Бу воқеа содир бўлгач, Жам(шид) мартабали ҳокон, мағфират нишонли амирзоданинг жасадини тайёрлаш ва қафанлаш учун нафис матолардан юборди. Ўзи ҳам жанозасини ўтқазиш учун Кайковус чаҳорбоғига борди. Жаноза намозини ўқиб таъзия билдирди. У боғда бўлган бошқа ярадорларнинг (ҳам) ҳолидан хабар олиш ва уларни сақлаш ҳақида буйруқ берди.

(Сўнг) у ердан шамолдек елувчи отини қўзғотиб, шом вақтида фалак ҳашаматли боргоҳга тушди. Юлдуз сипоҳли ой хусрави заррин тахт ва тожга суюниб, юлдузларнинг қўғирчоқ фалак базмхонасида жилва кўрсатган кечасида, маснавий: *Фалак тахтини безаган кечасида Ойу қуёш саронардаси тўлиқ бўлди. Фалак гавҳар нақили парда тўқиб, Кеча уни унинг учун арқоқ ўриш бўлди. Осмон ҳар бурчакда шам ёқиб, Ер ҳар тарафда бир чирок ёқди Фалак тоқи чирок пайдо қилиб, Тоқ битта бўлдию, чироклар мингта ўша жойда Искандар нишонли хон жаннат каби базм ва юкори жаннат ҳам рашк қилувчи бир мажлис қурди. Хурсандчилик палосини ниҳоятда кенг ёзиб, айшу ишрат эшикларини очиб шодлик ҳамда ҳузур юзини кўрсатди. Хуш овозли ашулачилар ва хонандаю созандастар овози, чангу тор садолари кўкка етди. Шодлик ноҳуни билан хурсандчилик торларини чертиб, най қуйларини Муштарий сайёрасидан ҳам ўтказилди. Шундай базм бўлдик, тўртинчи осмондаги қуёш Жамшиди у жаннат нишонли базмга қараб боши кизигандан айлана бошлади. Дилни очувчи ва руҳни кўтарувчи қуйлари садосидан ўйинчи Зухра юлдузи кўк гумбази томи устида айланиб, бу қуйга жўр бўлди.*

Н а з м:

Бу қандай базмдирки, агар гулшаннинг истағи шундай бўлса

Хизр бир қултум май орзусида бўлган жой
хам шу бўлади.
Неъматлар сероб, роҳат қилувчи асбоблар
тайёр,
Юқори табақалар мажлиси ва оммасининг
хурсандчилик уйи бу жойда.
Саодатни қуйловчилар кечаю кундуз
хурсандчиликни орттириб,
Май қадахининг айланиши ва инъомлар ҳар
доимдир бу жойда.

Мазкур ойнинг йигирма биринчиси, якшанба кун¹⁵¹⁴ нусратли ҳокон Жондавлатбий ва Али Мардон баходирни Сайрам томонига, Жултойбий ва Бикойбийни Сир бўйи томонига, агар турклар ва ўша атрофнинг сипоҳи итоаткорлик этагини маҳкам ушлаган бўлсалар, уларга омонлик бериш ёки бўлмаса моллари ҳамда хайвонларини аниқлаб, эҳтиёжсизлик белгисини уларнинг кўксига тақиш учун юборди. (Ўзи) якшанба кун¹⁵¹⁴ давлат ва икбол билан ҳашамат ҳамда улугворлик байроғини кўтарди ва Хўжакент томон азм қилиб, душманни топиш қасдида (илгари) юрди. Ўша кун¹⁵¹⁵ озгина масофани ўтиб, Кизил қўрғон¹⁵¹⁵ мавзеига яқин жойга тушди. Душанба кун¹⁵¹⁶ дарё дилли ҳокон у манзилдан кўчиб, нусратли сипоҳ билан Фарак суви қаршисида иззат ва шараф байроғини фалак авжига қадар жилва урдирди. Ўша ерда мавкабининг юлдузлар султони мийно рангли фалак тахтгоҳига суянганда, яъни кечқурун ул ҳазрат айш-ишрат палосини ёйишни истаб, салтанат айвонидан хурсандчилик уйида ором олди.

М а с н а в и й:

Юқори жаннат каби базм қуриб,
Тупроқ хушбўйи исдан гўзал мушк каби
бўлди.
Қулоқнинг хабар тешиги мусиқий бонгидан,
Бош гумбази ашула садосидан тўлди.
Боши эгилган чап бош кўтариб,
Бошдан охиригача ўз хунарини кўрсатди.
Бир кечалик ой қайтадан кўзголиб,
Ўттиз кеча ва ўттиз кундуз аралашди.
Камон ярим, унинг иши саккиз ва тўрт
бўлиб,
Пайкалнинг ноҳуни дилга таъсир қилди.
Рубобнинг овози ёқимли юршидан
Нисонлардан дилни олиб, яна жон берди.
Томир ушлаган ва хасталар йўқ (эди).
Парда тортган ва яширинган йўқ (эди).
Варак юзига тутундан мистар¹⁵¹⁷ қилганлар
Гарчи қўшиқ ёзишга сирмасалар ҳам,

Қонун нағмаси Хулқар юлдузидан ҳам ўтиб,
Зухра ўйинга тушди ва чархни айланди.
Унинг қонун қанот ва пар бўлиб,
Ақлу хуш унинг шайдоси бўлди.
Бошдан ҳушни олган найининг навоси,
Ғам зангини дил ойнасидан тозаллади.
Бу фирдавсга ўхшаш мажлисдан ҳусн шулки,
Шоҳ ҳам шод бўлди, мажлис аҳли ҳам.

У беҳиштга ўхшаш базм ва фалак зийнатли мажлисда Искандар савлатли ҳазратнинг фатҳларини ёзувчи бу камтарин банда мазкур фатҳ ва ўтган тарихларни ичига олган қасида битдим, шояд у ул ҳазратнинг кимё асарли назарларида қимматга эга бўлса деган умидда шарафли қулоққа етказдим. Нозик маъниларни тасбеҳга терувчи, сўзга уста ҳокон нурли хотирларини унга қаратиб мутолаа қилгандан сўнг, бу камтар фақир борасида шоҳона июнат ва ҳусравона илтифотлар кўрсатиб, ўша байтларни бу воқеалар кетидан ёзишни буюрди. «Бирор иш буюрилган киши уэрлидир»¹⁵¹⁸ мазмунига мувофиқ, чиройли йўрғаловчи қалам отининг жиловини бу қутли қасидани тахрир этиш учун буюрди. Бу қасида қуйидагидир:

Тағрига мактовлар бўлсинким, ҳокон яна олам
фитнасидан омон қолди.
Замон ҳоконни душманининг сипоҳига зафарли
қилди.
Осмондек иззат ва вазминли, Зухал қадрли
хон Абдуллага
Фалак томида Баҳром посбон бўлди.
Уруш ва жанг кунда жанг майдонининг
оглиғига,
Фалак от ва ўқ-ёйи жилов бўлди.
(У) улугвор бир (зотки) унинг фатҳ оти
жавлон урганда,
Тақаси товус наридан нишона берди.
Унинг оти саркаш фалак бўлиб, кўтоси¹⁵¹⁹ эса,
Сомончи йўли шаклида, осмон отига жилов
бўлди.
Шуниинг учун қўшининг қора кўнгилли
душманлари қоча бошлади,
Қочоқлар шунча кўп эдики, оташ шуъласидан
тутун чиққанга ўхшарди.
Бошида ғурури бўлган ҳар бир кишини тиг
билан йиқитиб,
Унинг қаҳри тигидан итоатсизлар бошига
нималар келмади?!
Унинг қаҳр қиличидан ўжар душман икки
бўлак бўлиб,
Унинг зафарёрли тиги нусрат билан эгизак
бўлди.

Жаҳон фитнадан холи бўлди, чунки
 довюраклар кўн эди.
 Тоғдек оғир душманинги енгилгина кўтариб
 урди,
 Унинг ўқдони ёмон одатлилар озори учун эди.
 Шунинг учун унга Шаҳоб ва янги ой ўқ ва
 камон бўлди.
 Унинг лашкари темир ичида бир юзлик ва
 дил софликда ойна каби эди.
 Аммо душманинги ўлдирувчи тиг ўртада икки
 юзлик келди.
 Уруш кунда душманларнинг тупроқдан
 ибрат таилари шамолга учди.
 Чунки ўткир тиги яшнн каби олов сочувчи
 бўлди.
 Довюраклар бошидаги қарқара¹⁵²⁰ безак учун
 эмас,
 Балки жанг изловчиларнинг руҳ қуши учун
 уя бўлди.
 Фитна изловчи сипоҳнинг ўқдан тўла
 садоянинг хар томонидан,
 Ошиқлар дилига маҳбублар қоши каби камон
 тортган бўлди.
 Довюраклар ўқларининг оёғи ўқ учидаги
 маъдандан қабарди,
 Душман томонга хар тарафдан кўн юргани
 учун.
 Паҳлавонлар калқони устидан кўнлаб
 пайконлар зохир бўлганидан,
 Юлдузларга тўла осмондек кўринарди.
 Совут кийган жафо изловчилар(нинг) майдон
 сахнида югуришлари,
 Кўкаламзорга хар томондан оқиб келаётган
 сувга ўхшарди.
 Жаҳон шуъладан равшан бўлди, чунки жанг
 кунн хар томондан,
 Худди имон водийсидаги дарахт каби
 милтиқлар ўт сочарди.
 Байроқнинг маҳчаси бир-бирининг ёнига
 тўпланганидан,
 Осмон кўрғони атрофидан кунгира шаклини
 олганди.
 Уруш кунн найзалари ҳам бир-бири ёнида
 фалакдан бош чиқариб,
 Фитнанинг ундан то ерга тушиши учун
 нарвон бўлди.
 Илон ўзига ватан қилиш учун кавак
 тайёрлагани каби,
 Найза совут халқаси ичига мойил бўларди.
 Камон маҳбубларнинг қошлари каби хар
 томондан дилни ёрат қилгани каби,
 Найза ҳам гўзалларнинг қон тўқувчи
 ғамзасидан жон олувчи бўлди.
 Най овози куз шамоли каби хар томондан
 туриб,
 Калқонлар трқ баргидай ерга тўкилди.

Найза арз қилувчилардек хорликдан ерга
 йиқилиб,
 Байроқлар лола каби танасида юзта чок
 бўлди.
 Жанг майдонида йиқилиб ётганларнинг
 мотами учун,
 Совут юзта кўзи билан ошиқнинг кўзи каби
 қон тўқувчи бўлди.
 Тиг қора кийиб, туғ сочини ёйди,
 Калқон пешонасига ажин тушириб, най
 фиғон қилди.
 Паҳлавонлар баданининг ўткир қиличдан юз
 жойи яра бўлиб,
 Ўша ярадан ажал жон ўғирлайвериб, охири
 жонига тегди.
 Душманларда кўн тўда ва сипоҳ бўлса ҳам,
 Иккинчи марта хон хазратнинг сипоҳидан
 қочдилар.
 Бобонинг мағлуб бўлиш йилининг тарихи учун
 ақл
 «Бобо золим»¹⁵²¹ дейди ва унинг тарихи ҳам
 шундай (бўлди).
 Фалакка янгитдан шоду хуррамлик даври
 ёзилиб,
 Жаҳонга унинг кадамидан хавф-хатарсизлик
 келди.
 Мамлакат келини учун даврон пардозчи
 бўлиб,
 Унинг тиги ойнасидан нусрат сурати намоён
 бўлди.
 Хамма уни сардорликка лойиқ кўриб,
 Уни ҳукмрон деб танувчи хайъат
 Ҳиндистондан ҳам келди.
 Унинг тагига чуқур фикр қилиш билан киши
 йўл топа олмайди,
 Чунки унинг улувлик дарёси чексиз бир
 денгиз бўлган.
 Унинг қаддига қудратнинг барқ ҳаётидан
 тикилган тўни,
 Унинг кадр елкасидан, то охир замон
 этагигача боради.
 Унинг замонида бургут чумчуқ овидан ожиз
 бўлиб,
 Охунинг кучи баррага етиб, йўлбарс нотавон
 бўлди.
 Чўпон ухлаганда қоровул бўлди.
 Унинг замонида шер кийикка шундай
 меҳрибон бўлдики,
 Қачонки Наҳлий тилини унинг дуоси учун
 муҳрадим,
 Кўзининг суви билан икки лабидан унинг
 лабига сутини юварди.
 Унинг олий зоти давлат ерида дехқон бўлди.
 Эй Тангри, унинг зоти ҳеч қачон кўздан зиён
 кўрмасин.

Чунки унинг адолат бахоридан жаҳон боғи
яшнади.

Бир неча кун кўнгли дарёдек бўлган ҳокон у сув бўйида тўхтаб, махсус мажлис ва ўтиришларнинг иштирокчилари бўлган аркон давлати ва ҳазратнинг аёнларидан бир гуруҳи билан сайр ҳамда ов қилиш учун Хўжакент томонига юрди. Жаннат нишонли чаманлари дарахтларининг латифлигидан хасрат тупроғини Эрам боғига сочган, гуллари ва анҳорлари ниҳоятда кўплигидан ҳайрат доғини Хаварнок¹⁵²² бўстони кўкрагига қўйган, ранг-баранг дарахтлари товус жилвасини зоҳир қилиб, зар билан безатилган гулларининг ярқираши Кайковус тождек равшан бўлган, ерининг юзи шакли кийимлари ўралган махбублар рухсоридек мунаввар, ҳавосининг майин шабодаси вафодор гўзалларнинг жингалак кокиллари каби муаттар ҳид таркатувчи, кенг ер майдони райхонларнинг турли хил турланишидан юкори осмондаги юлдузларнинг ярқирашига ўхшаган, атрофидаги майса ва суман ҳамда насрин гулларидан иборат гулзорлари юз минг Зухра, Сурайё, Муштарий ва Асад юлдузлари каби тулуғ қилган кўнгил очувчи у мавзе ва тароватли у манзилда *Майдони ҳар томондан яшнаган бўлиб, Унда лолалар худди чирогдек ярақлаган қаторга Сарвиғул ва толлар бир қаторга тизилиб, Анор, беҳи ва олмалар бир бирига чирмашиб кетган; Чаманинг бир тарафидаги нарғис, Сумон ва ёсуманларга шовқин сурон солувчи бўлган Ҳар бурчакдан сувлар оқиб, Ҳар бир бошоқдан жон озиги ҳосил бўлган* кўнгил ёзувчи бир мажлис ва жаннатга ўхшаш бир йиғилиш безадикки, жаҳонни кўрувчи осмон неча минглаб кўзи билан унга караганда ҳайратда қолган (эди). Фалакнинг тўққиз тоқи бир-бирининг устига йиқилиб, у жаннат нишонли базми томоша қилган (эди), Байт: *У кўнгил очувчи базми кузатиш учун, Фалакнинг тўққиз тоқи бир бири устига чиққан (эди).* Ҳуш овозли хонандалар ва мусикорлар чанг ва найларни созлаб, чалган кўйларининг шавқидан Зухра ўйинга тушди. Найнинг камонча ва қонун билан бирликда чалган дилкаш садолари кўнгилдаги зангни ҳам олиб кетарди. Оламни ёритувчи ҳокон икки кечаю икки кундуз айш-ишрат ва кайфу сафо билан ўша илтифотли ўринда (вақт) ўтказгач, қайтиш жиловини бурди ва ўрдуга томон шошилди, давлат тахтида ором олди.

Ўша жойда Дашт сипоҳидан бир жосус наваркар суратида олий даргоҳга келиб ёлғон сўз ва фирибгарлик ибораларини тузган ҳолда арз қилди: «Бобо султон ва Бўзахўр султон, Хоразмшоҳ султон болалари билан, Қозоқ томонга юриб, Талош суви¹⁵²³ бўйида (қозоқ хонига) кўриниш берган ҳолда, изтироб юзасидан тиз чўкиб ўтган гуноҳларини кечирришни сўради. (Қозоқлар) уларнинг илтимосини қабул қилдилар ва қўйидаги шарт билан иттифок туздилар, «(Улар) жуда кўп жамият ва чексиз лашкар билан бу томонга юрадилар. Фитна ва ҳусумат жиловини душманлик қўлидан қўймайдилар». Ул ҳазрат унинг макру ҳийласини билиб, уни қамокқа олишни ишорат қилгандан сўнг, деди: «Хусрав нишонли султон Исфандиёр султон, инъом-эхсонли амирзода Абдол Боқибий дўрмон ва бошқа шунга ўхшаш қутлуғ амирлардан бир гуруҳи билан, айрим томонга йўл олиб қозоқлар ҳамда сержанжал душманлар аҳволини аниқласинлар. Ўша ерда тўхтаб агар мазкур ҳодисанинг содири рост бўлса, бунинг тезда хабарини берсинлар». Шижоатли шахзода бошқа довюрак аркон (давлат)и билан чопқир отларга миниб, Сайрам томонга ошиқди ва (тезда) ўша манзилга тушди.

Искандар тамкинли ҳокон ўша куни ҳузур қилувчи саҳрода тўхтади ва ҳар куни ов қилиш учун шамолдек елувчи отга миниб жониворлар отиш билан машғул бўлди. Шу вақтда Али Мардон баҳодир томонидан бир киши жаҳонпаноҳ даргоҳга келиб фалак мартабали остонага арз қилди: «Ҳақназархон¹⁵²⁴, Жолим султон, Шиғай султон ва Дўстон султон каби қозоқ подшолари, қолган биродар ва фарзандлари билан Талош суви бўйига тушдилар. Бу тўдадан Андоқ султон Абдулкарим султоннинг кўчини ихтиёрига олиб, унинг ҳамширасини Жоблим султон учун асир қилди. Хоразмлик султон болалари бу ҳодисадан воқиф бўлгач, қозоқ томонига юришдан (воз) кечдилар. Ёмон аҳволда фитна-фасод тўла султонлар тоққа (қараб)юрдилар. Бобо ва Бўзахўр холидан ҳам қозоқлар хабар топмаганлар. «Бобо қозоққа қўшилган» деб шарафли қулоққа етказилган сўз ёлғон, тўқимадир».

Шунинг учун ул ҳазрат жосусни жазога тортиб, зафарёр байроқни Сайрам томонга қараб кўтарди ва йўналиш юзини у ўлка томон қаратди. Кўнгилни олувчи ва ҳавоси жонга оро берувчи жой бўлган Қалас суви¹⁵²⁵нинг бўйи қутлуғ мавқаб ғуборидан жаннат рашк қиладиган

бўлгач, у жойда козок хонларидан фалак ра-
воқли даргоҳга элчи келиб олий остонага арз
қилди (ва) барча султонлар жуда катта салом-
лар йўллаб яхши истаклар билдиргандан сўнг
чексиз муҳаббат ҳамда тўла мурувват юзасидан
хамжихатлик, ихлос, давлатхоҳлик ҳамда ман-
субликни (изхор) қилдилар ва бўйсуниб бошни
ни итоат халқасига ҳамда таслим гарданини то-
белик бўйинтурувигга қўйиб ниҳоятда дўстлик
ва садоқат баён қилдилар. Иккинчидан, (улар)
шунинг арз қилдиларки, «бундан илгари ҳам ул
хазрат билан аҳд боғлаб қасам билан мустах-
камлаган эдик. Хозир ҳам ўша аҳду паймонда
мустахкам турибмиз.

М а т л а ь:

У аҳдни бузувчи дилимдаги ваъдам битта,
Дилимни иккига бўлмайман Тангрига сўзим
битта.

Яна шуки, Бобо султон болаларидан Убай
султон ва амирлардан Жонмуҳаммад оталиқ най-
ман, Шох Ғозибий дўрмон ҳамда қолган бир
тўда арконлар асир тушдилар. Агар буюрсан-
гизки, буларни тирик юборинг деб, шундай қи-
ламиз ва агар айтсангизки, уларнинг бошлари-
ни юборинг, деб бунни ҳам бажо келтирамиз.

М а т л а ь:

Нақд жонни кафимизга қўйиб дил олувчининг
олдида турибмиз.
Нима десалар ва нима буюрсалар жон билан
турибмиз».

Дашт хоқонлари юборган кишилар ўзлари-
нинг хабарларини етказиб ихлосомиз ҳикоялар
ва ҳақиқий дўстлик сўзларини ўл хазратнинг
шарафли қулоғига етказганларидан кейин, ул
хазрат элчини подшоҳона тўн ва хусравона
инъомлар билан сийлади ҳамда кадрли амир
Сархун оталиқни элчига қўшиб козок томонига
юборди. (Абдуллахон козок хонига ёзган) но-
манинг мазмуни қуйидагича эди: «У жойнинг
барча хоқонларига дуодан сўнг маълум бўлсин-
ким, Туркистон вилоятларидан ўн тўрттасини
(уларга) тақдим қилдик. Агар ихлослари тўла
бўлса, дўстлик йўлидан кадамни ҳамда амру
тақиқларга бўйсунибдан бошни чиқармаган хол-
да, асирларни тезлик билан бу томонга юбор-
синлар».

Рабиъ ул-аввал ойининг ўн еттинчиси, се-
шанба кунини¹⁵²⁶ фалак мартабали остонага бир
шахс келиб, арз қилди:

«Абдуссаттор султон саккиз нафар бошка сул-
тонлар ва бир гуруҳ фитначи бебошлар билан
Пискат мавзенга келиб, фитна кўтариш хаёлида-
дирлар». Шунинг учун Искандар анжомлик хаз-
рат чаҳоршанба кунини¹⁵²⁷ эрталаб дарвиш нишон-
ли Дўстим султонни Тошкентга қайтариб юбор-
ди. Шу кунини Хисор томонидан, Ўзбекхон олди-
дан, номдор ва довиорак амирлардан бир тўдаси
ёрдам бериш мақсадида келиб, Сайрам мавзеида
зафар анжомли мавкабга қўшилдилар.

(Ойнинг) ўн тўққизинчиси панжшанба ку-
ни¹⁵²⁸ яна бир тўда (киши) фалак кадрли осто-
нага келиб, дедилар: «Абдуссаттор султон Са-
марканд султонларини ва ўз биродарларидан бир
нечаси, шайтонга ўхшаш сипоҳдан баъзилари
билан бирликда Фарак суви бўйида халқлар-
дан кўпчиликни талади, кўпини тигдан ўтказиб
ўлдирди». Искандар мартабали хоқон бу воқеа-
ни эшитгандан сўнг, ойнинг йигирманчиси, жума
кунини¹⁵²⁹ кечаси зафар дастгоҳли амирларни ча-
кириб кенгаш ўтказгандан сўнг Сулаймон хулқ-
атворли султон Маҳмуд султон, хусрав марта-
бали султон Исфандиёр султонни инъом-эхсон-
ли амир Абдол Боқибий дўрмон, эътиборли амир
Жонкелдибий, иқтидорли амир Жондавлатбийга
ўхшаш бир тўда аркони давлатлар ва хазрат
аъёнларини ҳамда Хисордан, илғордан қайтиб
келган сипоҳ билан бирликда ўша кечасиёқ Су-
лаймон маконли Дўстим султонга мададга юбор-
ди. Ўзи жума кунини эрталаб¹⁵³⁰ бу жойдан за-
фарёр байроқни Тошкент томон кўтарди ва йў-
налиш юзини ўша томонга қаратди. Йўлда жа-
хонпаноҳ (Дўстим) султон томонидан бир ки-
ши келиб, шундай дейди: «Фитна кўзғовчи сул-
тонлар Шохрухияга бориб, Тиловберди ката-
ғонни ўлдирдилар. У ердан Чинос томонга от
қўйиб, ўша ерда жойлашганлар. Агар рухсат
берсангиз, яшинга ўхшаш тезюрар отни кўзғо-
тиб, ўша ерга борасиз ва улар билан олиша-
миз». Жамшид ошёнли хоқон Искандар нишон-
ли биродари Ибодулла султонга буюрди: «Сул-
тонлар орқасидан илғор юбор, агар душман си-
поҳи кўп бўлса нусратли лашкар мадад бер-
син».

Қуёш киёмдан оғиш вақтида ул хазрат
Сайрамга қарашли жойлардан бўлган Қорғи-
рад¹⁵³¹ мавзеига тушди ва ўша вақтнинг ўзида
буюрди: «Жами ўнг ва сўл эшик оқолари ва

тамом мирзолар ҳам султонлар орқасидан борсинлар». Ул гуруҳ пешин намозини ўқиб жуда кўп жамият билан бошқалар орқасидан от қўйдилар. Ул ҳазрат шу кечаси¹⁵³² ўша манзилда тўхтаб, шанба кўни¹⁵³³ қолган бахтиёр пахлавонлар билан у жойдан қўзғолиб, кўннинг ярмида Калас суви бўйига тушдилар. Ўша манзилда Балх томондан Айбак¹⁵³⁴нинг ҳокими шоҳ Саъидбий қорлиқнинг кишиси келди. Ўзи билан Бадахшон волийсининг тобеларидан бўлган, доимо фитна ва жанжал қўзғотган, бир неча мартаба Айбак атрофини талон-торож қилиб ҳеч кимни ўз холига қўймаган Шоҳ Тоҳир тулкичи¹⁵³⁵нинг бошини ўрдуга олиб келди. Ул ҳазрат унинг (яъни шоҳ Саъидбийнинг) юборган кишисини ғоятда марҳаматлар билан сийлаб бир минг хоний пул инъом қилди ва шоҳона тўнлар билан улдуғлади.

М а с н а в и й:

Яна ўша мавзеъда шоҳ Саъидбий томондан,
Киши келди, ўзи билан бош олиб келдики,
У фитна изловчи, озор бериш, бедодлик,
Ва жанжални хоҳловчи Тоҳирнинг боши эди.
Балх томонида у шундай талон-торож

қилдики,

Оқибатда ажал қўлига бошини тошширди.
Юборилган кишига подшоҳ эҳсон юзасидан,
Олтин ва тўн инъом қилди.

(Хоқон ўша ерда) аср намозини ўқиб, зафар оёғини хилол мисолли узангига қўйди. У жойдан тезлик билан ҳаракат қилиб, ярим кечада Жуғд работига келиб тушди. Якшанба кўни¹⁵³⁶ «(у ердан) кўчиб, Қорақамиш кўриғида макон қилди. Ўша кўни намозшом (вақтида) жаҳонпаноҳ даргоҳига у қора кўнли гуруҳ кетидан (қувлаб) кетган бахтиёр султонлар томондан киши келиб (қўйидагиларни) баён қилди: «Душманлар зафар нишонли сипоҳнинг келётганидан хабардор бўлгач, саросимага тушиб қочиш йўлини тутганлар. Султонлар Пискат деган мавзеда тўхтаб, арз қиладиларки, душман энг узоқ чеккаларга чекинмоқдалар, агар муносиб кўрсангиз, биз ҳам кетганлар орқасидан борамиз, бўлмаса орқага қайтиб (юлдуз) мисол мавкабга қайтамиз».

М а с н а в и й:

Фаррух шуқуҳли номдор султонлар,
Шаҳриёр томонига киши юбориб дедиларки:

Душман энг четки жойларга қочиб,
Аҳду паймон ишини бир-биридан узди.
Агар муносиб кўрсангиз, орқасидан борамиз,
Гар йўқ десангиз даргоҳдан жой оламиз.

Ул ҳазрат уларга қочоқларнинг орқасидан қувишга руҳсат берди ва у ердан кўчиб Қизил кўрғонга чодирча тикдирди. Ўзи баракага тўла мазорларни зиёрат қилишни ният қилди. Дастлаб шофеъий имомлардан бўлган имом Абубакр Қафқол Шоший¹⁵³⁷нинг нурли мазорига борди. Мунаввар қабр ва муаттар машҳадга етиши билан, ул ҳазрат ғоятда саодат топди. Ўша кўни то пешин намози вақтигача ўша нурга тўла манзилда илм аҳлларидан бир тўдаси билан (бирга) бўлди.

Олий мартабали, юксак хислатли, давлат доирасининг нуқтаси, хидоят паркорининг маркази, ҳақиқат осмонига қуёш, яъни мавлоно Хожага Косоний¹⁵³⁸нинг, Тангри унинг сирларини муқаддас қилсин, энг азим халифаларидан бўлган ва бобоси томонидан эса мазкур имомнинг авлодларидан бўлган ва бўвиси тарафидан ислом ва мусулмонлар шайхи Хованд Таҳурга, Тангри унинг қабрини муаттар қилсин, суянган саодат эгаси, сайид насабига тегишли жаноб хожа Ҳасан Бобохожа ўғлига катта отаси мазорининг бузулган жойларини тузатиш учун минг хоний пулни иноят қилди. У ердан отга миниб восилларнинг қутби, ислом ва мусулмонларнинг мададкори (мисра:) *Иши огоҳлик бўлган иқболли хожам*, дин йўлининг муршиди (хожа) Убайдуллонинг», Тангри унинг руҳини парвариш қилсин, катта бобоси Шайх Таҳурнинг муқаддас қабрини зиёрат қилиш учун юборди. У файзли мазорни айланиб чиқишни ўрнига қўйиб, у остонадаги муносиб кишиларга кўп назирлар бергандан сўнг, ов қила-қила фалак нишонли ўрдуга тушдилар ва шанба кўнигача шу манзилда тўхтаб турдилар. Ўша мавзега бир киши келиб, фалак мартабали остонага арз қилди. «Харзийлар»¹⁵³⁹нинг одамлари Қурбонбий уйғур¹⁵⁴⁰ни ўраб олганлар». Ул ҳазрат у ажабий фирқанинг ниҳоятда беодобликдан қилган журъатлари туфайли, Хуши ясовулни, қолган бошқа ясовуллар билан, харзийлар томонига юборди, токи (бориб) тарқалиб кетган сипоҳни бир ерга тўпласинлар ва агар бўйин товласалар, уларнинг моллари ва хайвонларидан қайси чеккада топсалар (ўша) ерда талон-торож қилсинлар». Шундан сўнг бу жамият ўша қалъага

бориб қайси мавзеъ кишилари уларга итоатлик эшигини очсалар, ўша кишиларни кўчириб (уларга) тинчлик бердилар. Итоат водийсидан кадамларини чиқарган бир тўда кишилар қалъа эшигини уларнинг юзига бекитган эдилар, зафар огоҳли сипоҳ журъат этагини белига маҳкамлаб, биринчи ҳамладаёқ уларнинг зарбаларини синдириб, у қалъани олдилар ва итоат қилмасликни хаёл қилган уларнинг бошлиқларини ўлдириб, қайтиш жоловини бурдилар ҳамда подшоҳона иноятлар билан тўла имтиёз олдилар. Ўша жойда ойнанинг йигирма еттинчиси шанба куни¹⁵⁴¹ яна бир қозоқ элчиси фалак равоқли даргоҳга келиб, ҳамжихатлик, ихлосмандлик, давлатхоҳлик ва дўстликни изҳор қилди.

Ойнанинг йигирма саккизинчи, якшанба куни¹⁵⁴² хоқон тахту тожи билан у ердан кўчиб, Бешёғоч мавзеига¹⁵⁴³ тушди. Ўша куни пешин намози вақтида Кулла баҳодир Зомин томондан келиб, итоат қилмаганлар(нинг) бошлиқларидан бир нечтасини фалакошён остонага келтирди ва шундай дейди: «Маҳдий султон, Бўзахўр султон, Поянда Мухаммад султон, Кўчум султон, Юсуф султон ва ҳожи Ҳусайн султонлар, Шохсаъид ўғлон, Ножу баҳодир дўрмон, Мухаммад Али оталиқ қушчи ва шуларга ўхшаш амирлардан бир тўдаси билан бирликда Зомин қалъасини камал қилдилар ва у фитначи сипоҳ теваарак-атрофдан келиб, нардбон¹⁵⁴⁴ларни (қалъанинг) деворига қўйдилар. Журъат этагини белига боғлаб, у кина изловчилардан бир гуруҳи кадамларини девор тепасига қўйдилар. Қалъа ичида турк ва тожиклардан ўттиз кишидан ортик одам йўқ бўлганлигига қарамай, унинг душманининг лашкарини жон олувчи ўқ зарби ва найза санчишлар билан қалъа яқинига қўймадилар. Девор тепасига чиққанларни (эса) ҳаёт қалъасидан ерга йнқитиб, ўлим тупроғига отдилар. Доимо фитна ва жанжални бошлаб берадиган бир гуруҳнинг бошини танларидан жудо қилдилар. Мазкур султонлар хўрланган ва қахру ғазабга дучор бўлган холда қочиш байроғини кўтардилар. Ул ҳазрат унга подшоҳона иноятлар бериб, минг тилла хоний ва эгар билан бир от инъом қилган холда уни юртчи ясовул¹⁵⁴⁵ қилди.

Душанба куни яна хабар келди. Самарканд султонлари ниҳоятда манманликдан Ўратепа қалъасини паноҳ этдилар ва қалъадорлик ҳаёлида эҳтиёт нарсалар олиб, келиб, унинг бурж ва деворларини бир-бирларига топширдилар. Жам(шид) мартабали хоқон бу ходисани эшит-

гач, Шохмуҳаммад султон сипоҳи ва Кийик султоннинг ўғли Саъид Мухаммад султон лашкарини Хожамқули қушбеги ҳамда сўл чухраси ва ўттизта милтиқ отувчилар билан бирликда Ўратепа томонга юборди ва буюрди: «Агар қалъадагилар мустаҳкамланган бўлсалар, сизлар уларга кўрғонни беринг, агар қаршингизга чиқиб уруш қилиш ҳаёлида бўлсалар, сиз ҳам жанг қилиб ҳушёрликни қўлдан берманг. Шундан сўнг қандай воқеа юз берса, ёзиб бизга юборинглар».

Рабиъ ус-соний ойнанинг бошларида, чаҳоршанба куни¹⁵⁴⁶ Қайвон нишон остонага Ўзбекхон томонидан Иқим товочи келиб, ўзи билан Абдол султон ва паҳлавонлардан бир нечтасининг бошини олиб келди. (У) бу воқеанинг юз беришини шундай баён қилади: «Ҳақиқатнинг нусратли кўрикчилари Фарак суви бўйида Бобо султонни қочириб юборганларида, ўша куни унинг мавқасида бўлган султонларнинг ҳар бири ҳар томонга (тарқалиб) кетганлар. Иттифоқо, Абдол султон кўнглини маврусий мамлакатдан узиб, Бадахшон вилоятига йўл олиш суратини ўзгартириб, бир неча манзил ва жойларни босиб ўтгач, Хисор вилоятининг машҳур тобеларидан бўлган Чўзи мавзеига етганда, ўша ер одамларидан уни таниган бир киши хон ҳазратларининг наввоби Ўзбекхонга бориб, бунни айтган.

Ўзбекхон бу хабарни эшитиши билан паҳлавонлардан бир тўдасини (Абдол) султоннинг боши учун юборган. Бу гуруҳ уни яна бир неча кишилар билан бирликда топиб, қасос тифидан ўтказганлар. Шундан сўнг сардорлик ва манманлик ҳаёлида бўлган унинг бошини танидан жудо қилиб, Ўзбекхон бошқа бир неча бош билан жаҳонпаноҳ даргоҳга юборган. Аъло ҳазрат душманлар бошини кўздан кечиргандан сўнг, буюрди: «(Уни) душманларга ибрат бўлиши учун, Тошкент дарвозалари тепасига осиб, шодлик ноғорасини чалинглар». Мазкур товочига подшоҳона инъомлар бериб, минг олтин хоний, қийматбаҳо саруполар, уч нафар дилкаш хитойи канизак, ўқ ҳамда ўқдорилар ҳадя қилди.

М а с н а в и й:

Хисор хонининг товочиси келди,
Нусратшиор хоқон оёғини ўпиш учун.
Кина истовчи Абдол султоннинг бошини
Шоҳ тахтининг поясига етказди.
Шаҳаншоҳнинг дили шод бўлганидан,
Унга саруно, от ва нақд олтинлар берди.

(Хокон) эртасига (ўша жойдан) кўчиб, Фарак суви бўйида кўк осмон авжига қадар қуёшдек (порловчи) байрокни тикди; бу дилни очувчи ва суву ҳаволи манзилда туришни мўлжаллади. Бир неча кун бу дилни банд қилувчи жойда бўлди. Бу жойга Ақса¹⁵⁴⁷ томонидан бир киши келиб, фалак бўсағали остонага арз қилди: «Абдол Сайёр султон, Тохир султон ва Хошим султонлар Ақса қалъасида ўровда қолганлар. Зафар шиорли сипоҳ бахтиёр султонлар мавкабида у қалъани худди мим халқасидек ўраб олганлар». Жума куни¹⁵⁴⁸ Жам(шид) мартабали хоқон чакмоқ нишонли отга миниб, Тошкентнинг машҳур қишлоқларидан бўлган Широ¹⁵⁴⁹нинг бир чеккасига (келиб) тушди.

**БЎЗАХЎР СУЛТОН ВА БОШҚА БИРОДАРЛАРНИНГ
ЗАМОН ҲОДИСАЛАРИДАН ҲАМ КЎП СИПОҲ БИЛАН
САМАРҚАНДГА ОТ ЧОПИШ УЧУН СИРДАРЁДАН
ЎТИШИ ВА УЛ ҲАЗРАТНИНГ УЛАРНИНГ ОРҚАСИДАН
ЮРИШИ**

Якшанба куни¹⁵⁵⁰ у мавзегга, яъни Широга бир киши келиб арз қилди: «Бўзахўр султон Самарқанднинг қолган султонлари билан Самарқанд томонга от чоптириб кетдилар. (Тезроқ чора қўрилмаса) бу гуруҳ томонидан қўнғилсиз ходиса юз бериши мумкин». Ул ҳазрат бу хикояни эшитганидан сўнг, энг шижоатли амирлардан Али Мардон баходирни бир гуруҳ отликлар билан уларнинг кетидан юборди ва буюрди: «Бундан илгари у фитначи тўдалар орқасидан кетган лашкарни ўзингизга қўшиб олиб жўнанг. Агар уларнинг жамияти жуда кўп бўлса бизга маълум қилинг, ўша замонок, ўйлаб кўриб, уни дафъ қилишга ҳаракат қиламиз».

Иттифоқо, мазкур амир у қаҳр-ғазабга дучор бўлган тоифага етмасдан илгари, улар Самарқандга кирганлар ва тадбирли амир Минглибий қўшчини ўлдирганлар. Шу сабабли (амир Али Мардон баходир) Диззах қалъасига кириб, бу воқеани ул ҳазратга билдириш учун (киши) юборди. Бу воқеа у шарафли қулоққа етганидан сўнг, (ул ҳазрат) ғазабдан олов шуъласидек ёнди. Дастлаб Ақсани ўраб олган султонларга бу воқеанинг содир бўлганлигини билдириш учун киши юборди. Искандар нишонли Ибодулла султонни чақириб, қолган султонлар ва савлатли амирларга тўхтаб туриш ҳақида буйруқ берди.

Ўша вақтда ул ҳазрат мавкабида санокли

кишилардан бошқа ҳеч ким йўқ бўлишига қарамасдан, ғайрат билан Самарқанд томон юрди. Ойнинг ўн биринчиси, шанба куни¹⁵⁵¹ Жам(шид) асосли хон Чинос мавзегга ташриф буюрди. Тадбирли амир Қулбобо кўкалтошни Чиносдан ўтиш учун кўприк солишга, белгиланган кишилар тепасида туриб бор куч билан тиришиб, уни битириш мақсадида юборди. Сешанба куни¹⁵⁵² эрталаб ўзи ҳам сув бўйига келиб кишиларга бор кучлари билан ишлашни буюрди. Ниҳоят ул ҳазрат тушундики, агар кўприк солиш билан банд бўлинса, жуда кўп тўхтаб қолишга тўғри келади. Шунинг учун эртасига чаҳоршанба куни¹⁵⁵³ пешин намози вақтида Искандар савлатли хоқон кемага ўтириб сувдан ўтди ва ўша кечаси сув бўйида тўхтаб панжшанба куни¹⁵⁵⁴ эрталаб оламни босиб олувчи отни жавлон урдирган ҳолда Учтепа¹⁵⁵⁵га тушди. У ердан бир кишини Диззахга Али Мардон баходир (хузурни)га юборди, токи (у) Хожамқули қўшбегини илгари самарқандликлар орқасидан жўнаган сипоҳлар билан ўзига иттифоқ қилиб, Кибак султоннинг ўғли Суюнчмуҳаммад султон мавкабида илғор бўлган ҳолда Самарқандга қараб юрсин, қандай ходиса юз кўрсатса бирма-бир унинг мазмунини хабар қилсин. Ўзи пешин намози вақтида зафарёр сипоҳ билан шамолдек елувчи отига миниб, яшиндек илгари қараб чоптирди. Ўша кечаси туни билан йўл юриб жума куни¹⁵⁵⁶ эрта тонгда шундай биёбондан чиқиб Диззах музофатларидан бирига тушди. Ўша замондаёқ қўтли ҳукм бўлди: «Хизматчиларга сув бериб сероб қилиш ибодатларнинг афзалидир»¹⁵⁵⁷ иборасига мувофиқ, туя карвонларига сув ва озик-овқат ортиб, пиёда ҳамда хориганлар қаршисига чиқиб (уларни) сероб қилсинлар ва уларни қонхўр биёбондан чиқариб аҳоли яшайдиган жойга етказсинлар». Ўша куни Хожамқули қўшбеги (жанг) қилаётганда қўлга туширган самарқандликларнинг қоровулларидан тўрт кишини фалакоғоҳ мавкабга келтирди ва муборак назарнинг кўригидан ўтказди. Уларнинг (душманнинг) уруш ва жангидан хабар берувчи сўзлари мазмуни етказилгач, қўтли ҳукмга мувофиқ уларни қасос тифидан ўтказди(лар). Ўша куннинг пешин намози вақтида (душманни) ёқувчи хоқон жойидан кўчиб, Диззах деган мавзедга яшаш байроғини тикди. Ўша кечаси Искандар султоннинг келиши ҳақида муборак асарли хабар шуқўхли султон Ибодулла султонга етиб, (лекин хоқон) ушла-

ниб туришни илтимос қилганлиги сабабли, ойнинг ўн саккизинчиси, шанба кунини¹⁵⁵⁸ ўша жойда тўхтади. Иттифоқо, ўша кунини оламни ёқувчи султон ташриф буюрди. Ойнинг ўн тўққизинчиси, якшанба кунини¹⁵⁵⁹ Фаридун фармонли ҳокон отга миниб, шамолдек елиб илғорлаб кетди. Йўлда Жамшид мартабага (яъни Ибодулла султонга) қўшилди. Ул ҳазрат биродаринини ниҳоятда меҳрибончилик ва марҳамат билан шафқат кучоғига олди. Эрталабгача қизгин суҳбатлашди. Бир-бирларининг ҳамроҳлигида хатарга тўла водийни босиб ўтиб, Қўк гўмбаз қўруғига тушди. Мазкур ойнинг йигирманчиси душанба кунини¹⁵⁶⁰ азимат отини жавлон урдириб, ясов торғди. Қутли ҳокон тўла тайёргарлик билан кунинг ярмида Бедана қўруғини ғолиб аскарнинг лашгаргоҳига айлантирди.

Ўша вақтда Али Мардон баҳодир томондан Бўзахўр султон ва бошқаларнинг такаббур кишилардан иборат катта тўда билан Самарқанддан Қўхистон¹⁵⁶¹га қочганларининг хабари келди. Ўша замон (қўйидаги) вожиб ул-изъон ҳукми бўлди: «Али Мардон баҳодир илғорлардан иборат жамият билан зудлик билан душман орқасидан қувсинлар». Искандар нишонли султон Ибодулла султонга ҳам бошқалар орқасидан бориш ҳақида буйруқ берди. Бошларини ҳовучлаб, зўрға нафас олиб бораётган ул жамиятнинг ҳар бир ерда тайёр ва (ул ҳазратга) жон фидолиги (бўлганлиги) туфайли, ўша кезларда куннинг ниҳоятда иссиқ бўлишига аҳамият берилмади ва ўйлаб ҳам қўрилмади.

Душманларнинг отлари (эса) семиз ва анча дам олган бўлиб, нусратли сипоҳнинг отлари ориқ ва кўп йўл юриб (чарчаганлигига) қарамасдан, душманларнинг кўплиги уларнинг дилига қўрқув солмади.

Пешин намози вақтида тамкинли ҳокон зафарли сипоҳдан бир гуруҳи билан паҳлавонлик отини жавлон урдириб (ниҳоятда) ғазабланган ҳолда ёв томонига юзланди ва буюрди: «Кимнинг қучли ва қудратли оти бўлса минсин, бордию йўқ бўлса, туяга нарсаларини ортиб илғор кетидан юрсин». Буйруққа мувофиқ, семиз оти бўлмаган паҳлавонлардан кўплари туяларга миниб, жангга йўналдилар.

Иттифоқо, эртаси кунини¹⁵⁶² Али Мардон баҳодир, Сори ясовул ва Хожамқули қўшбеги бир гуруҳ олдидан кетганлар билан Ёрбулоқ тоғларини¹⁵⁶³дан биттасида душманларга етиб олдилар. У вақтда душман бир тўда фидойилар ва (бош-

қа) бир гуруҳни, ҳар бир ерда шай (бўладиган)ларни, пистирмада қолдириб, ўзлари катта жамият билан тоғ тепасида жангга тайёрланиб турган эдилар. Зафарли лашкар бундан хабарсиз, тўхтамасдан, паҳлавонлик билакларини шимариб, қўлларини ширин жонларидан ювган ҳолда, тоғ тешувчи (Фарход) сингари қадамларини ўша тоққа қўйдилар. Нусратли сипоҳнинг паҳлавонлари уруш томон чопиб, ғалабага интилган ҳолда, пистирмада турган гуруҳдан ўтиб, бошқа душманларга қараб юрганларида, тўсатдан, Бўзахўр султон, Юсуф султон ва бошқа жангчилар жасорат жиловини тортиб нусратли лашкар билан урушмоқ учун олдидан югурдилар. Ҳар ер-ҳар ерда пистирмада турган тўдалар ҳам бирданига макр ва хиёнат пистирмасидан чиқиб орқадан сурон кўтардилар. Маҳорат билакларини кўтариб фидойилар зафаршиор сипоҳга ташландилар. Нусратли паҳлавонлар ва ғолиб отликлар оз бўлишларига қарамасдан, Тангрининг, унинг исми иззатлидир, қувватлашига ва иззат ҳамда мартабали хон давлатига суянган ҳолда таваккул қўлини «нимага интилсанг (ҳам) Тангрига таваккул қил»¹⁵⁶⁴, (оятининг тебранмас таянчига маҳкам қўйиб, худди аччиғланган арилар каби бир-бирларига ёпишдилар.

М а с н а в и й:

Довюралар ҳар томондан бири-бирларига ташландилар,
Қон тўқувчи найзаларни (баланд) кўтардилар.

Уруш майдонидан тўзон кўтариб,
Бир-бирларига ари сингари ёпишдилар.
У гуруҳ бир-бири билан шундай олишдики,
Уларнинг остидаги тоғ ва даштлар титрашга тушди.

Довюрал паҳлавонлар қўлларида камон (тутган),

(Ва) ҳар томондан ўқ отар эдилар.
Бахиллар уйдан қаримлар қочгани каби,
Ўқлар ҳар бурчакдан камондан чиқиб кочдилар.

Қўркмас мардлар каби овчи ўқ,
Ўзини жанг сафарларига урарди.
Бир гуруҳ қўлларида жон олувчи найза билан,

Жанг қасдида майдон томонга юрарди.
Уруш қондасини билувчи довюраларнинг (тиғ) санчишидан,
Тиғ ва найза ажал билан ҳамтил бўлган эди.

Пахлавонлар бошининг косаси ҳар томондан, Лёвсиз тиф билан нарғис каби жудо бўлганди.

Нусратли сипох кечаси ухلامасдан (ва) кундузи дам олмасдан, ниҳоятда узоқ йўл юрганларидан сўнг, отлар ҳам ниҳоятда хориди. Шунинг учун уруш жиловини буриб уруш ва жанг водийсидан кадамларини тортдилар.

Самарқанд султонлари фидойи тўдалари каби тошқин ва чакқон бўлиб, уларнинг орқаларидан тушдилар, чарчаб қолган баъзи кишиларни жон томирларидан кон чиқардилар. Шу вақтда қўркмас амир Али Мардон баҳодир ўзинга қарашли беш киши ва Хожамқули қушбеги билан (бирга) ниҳоятда журъат қилиб уларнинг йўлларини тўсдилар; (уларнинг) ўзларини эгар устидан ерга улоқтириб, югурук ўк бургутларини камон уясидан парвоз қилдирган ҳолда, кина ўтказувчи ўкларни кунни битган душманлар кўкрагига қараб мўлжалга олдилар.

М а с н а в и й:

(Али Мардон) баҳодир у майдонда кина юзасидан,

Эгардан ерга кадам қўйди.
Ўқдондаги камоннинг иини тортиб ўк олди,
Фалак (унга) таҳсин ўкиб, малак офарин деди.

Унинг ўк бургути қаерга етса,
Душманлар руҳининг куши бошидан учди.
Қалқондан унинг ўки шундай ўтдики,
Худди баҳор шамоли гул баргидан ўтгандек бўлди.

Олмос камон иши тайёрлаган ўқлари,
Зирехнинг жигари тугунларини ечди.

(У) шийба ўқини ишлатишда шундай усталлик қилдики, ўшандай савлатли лашкар ва шиддатли ҳужум қилувчи сипохни узоқ муддат давомида ушлаб турди. Охири у кўрдикки, садоғидаги ўки оз қолипти, душман лашкарларига эса тўда-тўда янги куч етиб келиб, улар ғалаба қилмоқда. (Шунда) у ҳам зафар нисбатли узангига оёқ қўйиб жиловини бурмоқчи бўлиб турган эди, тўсатдан тадбирли амир Қулбобо қўқалтош, Бултуруқбийнинг ўғли Дўстимбийга ўхшаш кишилардан иборат озгина тўда билан етиб келиб, шижоат отини душманга қараб чоптирди. Пахлавонлик тифини кўтариб қочганлардан бир неча кишини ярадор қилди. Қочувчиларни қилич зарби билан орқага қайтариб, ул ҳазратнинг етиб келган овозасини тарқатди. Иккинчи

марта ҳар иккала томон пахлавонлари ва иккала тараф жангчилари зўравонлик ҳамда жанжал қўлини кўтариб, яшин каби отларини жойидан қўзғотдилар ва (адоват юзасидан) бир-бирларига ташланиб уруш бошладилар. Уруш ва жанг оташин фалак авжига тегиб олишув олови шундай алангаладики, унинг алангаси Зухалга етди.

М а с н а в и й:

Яна қайтадан ҳар икки томондан от чоптириб,
Қўлларида найза билан сурон кўтардилар.
Тез чопар отларни (ўрнидан) қўзғотиб,
Уруш касдида бир-бирларига ташландилар.
Ҳар томондан ўша уруш майдонида,
Тиф тортиб, ўкларини бўшатдилар.
Камондан ўқлар худди чакмоқдек сакраб чнкиб,

Ўқ илони аждаҳодан қочгандек бўлди.
Кишилар офати бўлган ўк бургутлари,
Камон уяларидан учиб чиқдилар.
У майдонда уруш вақтида хаданг,
Ажал элчиси каби етиб оларди.

Ул ҳазратнинг етиб келаётгандек овозаси тарқалгач, Бўзахўр (султон) бошқа султонлар билан бундан огоҳ бўлиб, ночорликдан қочиш йўлини олди. Ожизлик қўлини изтироб этагига осиб олиб, қочишга юз тутдилар.

Нусратли сипох фатҳу зафар билан ихтисос топиб, жанг, хусумат ва фитна йўлидан ўтдилар. Тўла ғалаба билан фитначи султонларни Ёрбулок тоғларидан улоқтириб қайтдилар ва ул ҳазратнинг узангиларини ўпиш учун ошиқдилар. Ёрий¹⁵⁶⁵ мавзенда муборак ҳазратнинг мулозимларига етишдилар.

Ўша вақтда соҳибқирон ҳазратлари биродари Ибодулла султон ва нақибпаноҳ Хожа Ҳасанхожа, Зарифхожа, Хожа Ходи Нақшбандий, Латифхожа, Қучак ўғлон жаноблари, Мухаммад Боқибий дўрмон, Дўстим баковул, Раҳимқули баҳодир чухра окоси кабилардан иборат нусратли сипохдан кичик бир гурӯҳ билан бирликда уруш асбобларини тартиблаб ва жанг ишларини хозирлаб, душманга юзланди.

Зафар асарлари аскарлар ул ҳазратнинг юришларидан огоҳ бўлгач, барча хожалар, бошқа аркон (давлат)лар билан, пиёда бўлган ҳолда, қўлларини Искандарнишон ҳокон отининг жиловиге узатдилар ва шу вазиятда муборак ҳазратдан қайтишни илтимос қилдилар. Ҳам-

малари бирданига арз қилдиларки, «Олий нишонли ва юқори маконли соҳибқирон ҳазратларининг ҳар бир ишга ўзлари уриниш (ва) аралашишлари муносиб бўлмайди».

М а с н а в и й:

Ҳаммалари бахтли аҳд номдорлари,
Тиришқокликда қутлуғ юзли дов юраклар,
(Ҳоконнинг) жиловини ушладилар ва турдилар.
Яна ожизлик билан талаб қилдилар:
Эй, бахтиёр номдор хусрав!
Нусрат шиорли, фалак кадрли хокон,
Ҳар қандай арзимас ишларга қасд қилма.
Бизнинг арзимизни эшитгил, сўзимизга қулоқ
сол.

Сен бир шамдирсан, чўкка ўхшаб қизима,
Парвоналик ишини бизларга топшир.

Ул ҳазрат ўша жамоанинг илтимосига кўра, қайтиши жиловини тортиди ва ойнинг йигирма иккинчиси, панжшанба куни¹⁵⁶⁶ дарёдил хокон бир қанча манзил ва жойларни босиб ўтиб Конибил қўруғига интилди ва кўнгилининг тинчиши учун Самарқанд раъийятини ўзига қаратиб ҳаммага ёққан укаси Ибодулла султонни Самарқандга юборди.

Ўша куниёқ қуббат ул-ислом Балхдан ул ҳазратнинг оталиғи, мартабали амир Назарбийдан киши келиб, Чигатой (эли) бошлиқларидан бир нечасининг бошини олий остонага келтирди. Бу воқеа сурати шундай юз кўрсатган эди: Рабиъ ус-соний ойининг ўн биринчиси, жума куни¹⁵⁶⁷ жума намози вақтида Бадахшон волийси Шохрух султон ўз даргоҳида тўпланган Мухаммад Қосим султон Ҳисорий, Музаффар султон Самарқандийларга ўхшаш бошқа тарқоқ султонлар билан олий нақибли, муқаддас даражали, каррубий каримли, Тангрининг голиб шери, мўминлар амири Али ибн Абу Толибнинг, Тангри унинг юзини кароматли қилсин, мунаввар мазори ва муаттар машҳадини зиёрат қилишни бахона қилиб, Балхга қарашли баъзи ерларини талон-торож қилганлар. Ўша вақтда Балх қалъасига фалак остонали султон Абдуллатиф султон ҳам келиб амир Назарбий билан иттифоқ бўлган эди. Бу воқеани эшитгандан сўнг, мазкур султон (яъни Абдуллатиф султон) машҳур шижоатли амир, Айбакнинг ҳокими Шохсаъидбий, Поянда мирохўр ва Ҳожа Жонхожа номи билан танилган олим нақибли, илгари ўтган машҳур (кишилар)нинг

қолдиғи, ўзидан кейин келувчиларнинг ишончи, кишилар таянчи, шайхулислом, Ҳожа Абдулвали Порсо ва ул буюк ҳазратнинг ўғиллари малак суратли, фалак мартабали Дилдорхожа ҳамда бошқа муллоларга ўхшаш шарафли ва буюк кишилар билан бирликда ташқари чиқиб, ясов тузган ҳолда, тўла тайёргарлик билан бахти қора душман томон юрдилар. Ҳар икки томон гуруҳлари бир-бирлари билан учрашгач, икки тараф отлиқлари қўлларини тиг ва найзаларга чўздилар ҳамда шижоатли билакларини шимариб, бир-бирлари билан олишиб уришишни бошлаб юбордилар.

М а с н а в и й:

Ҳар томондан шуҳрат ва шавкатли отлиқлар
Жанг қилиш учун бир-бирларига ташландилар.
Совут ичидаги ўткир ханжар
Худди тиник чашмага кирган баликка ўхшарди.
Жанг вақтида ўқларнинг кўплигидан,
Довюракларнинг танаси хаданг кўчатига
айланди,
Пахлавлонлар(нинг) хаданги душманлар
томонига югуриб,
Уларнинг юзларини тирноқ билан тирнарди.

Жуда кўп жанг ва чексиз уруш ҳамда солишишлардан сўнг, у хиёнатчи гуруҳ қочиш йўлини тутди. Зафар шиорли сипоҳ у исёнчи тўдадан бир нечасини ушлаб, зафар ва ғалаба билан орқага қайтдилар. Искандар фармонли ҳазрат (қўйидаги) вожиб ул-изъон буйруғини берди: «Оёқдан йиқилиб қолганларнинг бошларини Самарқанд Чорсусига оссинлар». (Ҳокон) чопарларнинг мақсадларини ҳосил қилган ҳолда қайтариб, кўп иноятлар қилди.

Ўша жойда (яъни Конибилда) то ойнинг йигирма олтинчиси, душанба куни¹⁵⁶⁸ гача тўхтаб қолди. Бир неча кун зафарогоҳ сипоҳ ҳақида ўйлади, чунки доимо «Бобо султон Тошкентга келиб, яна исён ва жанжал кўтарганмиш, Қирғизнинг ҳам йўлини тўсиб¹⁵⁶⁹, ўзини душманлар қаторида санаётганмиш» деган мудҳиш хабар етиб турган эди. Шу сабабли Ақса томонга юзланиб, қайтиш жиловини бурди. (Бундан илгари) кадрли амир Қулбобо кўқалтошни Ибодулла султон учун Самарқандга юборди. Ўзи Ақса томон жазм қилиб, Қўҳак суви бўйига томон йўналди.

УЛ ҲАЗРАТНИНГ КЎХАК СУВИДАН ЎТИШИ ВА
КОЛГАН СУЛТОНЛАРНИНГ АХСИКАТДАН КЕЛИБ
САМАРҚАНД СУЛТОНЛАРИ ОРҚАСИДАН ХУЖУМ
ҚИЛИШИ

Иқболли хокон яна қайтадан қайтиш тизгинини буриб, ойнанинг йиғирма еттинчиси, сешанба кўни¹⁵⁷⁰ сувдан ўтиб, ўша дарё нариги қирғоғида тўхтади. У ерда Акса томонидан бир киши келиб арз қилди: «Сулаймон нишонли султон Маҳмуд султон ўз оталиғи Иқимбий билан Ўратепага тушди. Колган султонлар (эса) барча иззат ва шавкатли амирлар билан энди етиб келадилар. Шу сабабли, ҳазрат соҳибқирон жуда хурсанд бўлган ҳолда, бу жойдан тезлик билан Искандар анжомли (Ибодулла) султонни юлдузлар тартибли мавкабга етказиб келиш учун яна Самарқандга киши юборди. Чахоршанба кўни¹⁵⁷¹ Абдулбоқибий жалоир, Танишбий жалоир, Жонкелдибий, Наврўзбий парвоначи, Ганжиали шиғовулларга ўхшаш барча амирлар ва ҳамма-эшиқ оқолари билан дарвиш нишонли султон Абдулқуддус султон, хисрав нишонли султон Исфандиёр, Амир султоннинг ўғли Мухаммад Мўмин султонга ўхшаш иззат ва шукўхли султонлар (хокон) мавкабига Аксадан ташриф буюрди. Эртасига (хокон) қутлуғ безакли султон Дўстим султонга, барча фарзандлари билан ва Исфандиёр султонга вилоят томонга боришга рухсат берди.

Нусратли сипоҳ етиб келгандан сўнг, яхши ниятли подшоҳ тўла хурсандчилик билан чахоршанба кўни Пирмиш¹⁵⁷²га тушди. Абдуссамдбий (хам) ўз султони Мўмин султон билан бирга фалак нишонли остонини ўпиш ниятида бу жойга ошиқди ва баъзи амирларнинг ёрдами билан ул ҳазрат билан кўришиш давлатига эришди. Иқболли ҳазрат жуда кўп меҳрибончиликлар ва чексиз савол-жавоблардан сўнг, ўн минг хоний нақдинани (Мўмин) султонга ва беш минг хоний Абдуссамдбийга инъом қилди. Ўша мавзеда жума кўни¹⁵⁷³ шом номози вақтида муборақ жумод ал-аввал ойи¹⁵⁷⁴ юз кўрсатди.

Шунингдек, бу жойда Ўратепадан Иқим оталиқ(нинг) кишиси ариза олиб келди. Мазмунини шундай: «Самарқандлик пароканда султон бир гуруҳ тарқоқ кишилар билан бу томонга йўналганлар. Бизнинг кишиларимиз ниҳоятда паришон бўлдилар. (Лекин улар) озўқа ҳам тополмайдилар. Нимани маслаҳат қилсалар, марҳамат қилсинлар». Бу воқеани эшитгандан кейин, Жам(шид) мартабали хокон ўша

вақтда ул ҳазратнинг мавкабида бўлган арқони давлатларидан бир гуруҳини чақириб, улар билан бу ҳақда кенгаш ўтказди. Амирлардан кўпчилиги шунини муносиб кўрдилар: «Лашкардан бир қисминини Ўратепага ёрдамга юборишимиз керак. Ўзимиз эса (эҳтиётлик юзасидан) салтанат пойтахтига юз қўйишимиз лозим, қанча вақтдан бери биёбонда қолиб кетдик. Отлар ҳам ниҳоятда кучсизланган. Агар бундан ортиқроқ фитна юз берса, асбобларни ҳозирлаб янги (ва) кучли отларни олиб тўла тартиб билан (қайтиб) келамиз». Бироқ тадбирли амир Қулбобо кўкалтош шундай деди: «Дастлаб шунини қилиш керак; тўхтовсиз Ўратепада юзланиб, душман хали қувват олмасдан илгари уни қўлдан бермайлик, чунки агар биз қайтиш жиловини буриб, лашкарларга ижозат берган ҳолда, ватанимизга қайтсак, у вақтда жуда кўп халқ турли ерлардаги гуруҳлардан уларга (душманларга) қўшилидилар. Натижада уларнинг кучи ортиб (уларни бартараф қилиш учун) осонликча тадбир топиб бўлмайди». Ул ҳазратнинг фикрлари унинг маслаҳати билан тўғри келганлиги сабабли, Қулбобо кўкалтош тадбирининг режаси ул ҳазратга маъқул тушди. Шунинг учун даставвал ўзининг махсус чўхраларидан бир тўдаси ва тўфанг отувчилардан бир гуруҳига инъомлар бериб, Ўратепага ёрдам учун юборди. Наврўзбий парвоначини тезлик билан Жам(шид) фармонли султон (Ибодулла султон) билан бирга келиб, ул ҳазратнинг юлдузлар сонли мавкабини топишни (тайинлаб) Самарқандга юборди.

(Абдуллахон) ўша ойнанинг бешинчиси, сешанба кўни¹⁵⁷⁵ (у ердан) кўчиб, Ипор кўруғига тушди. Ўша ерда ҳазрат (Ибодулла) султон ҳам келиб, зафар паноҳли сипоҳга қўшилди. Чахоршанба кўни¹⁵⁷⁶ бир киши келиб арз қилди: «Маҳмуд султон ва Иқим оталиқ замон тақозосига кўра, Ўратепани ташлаб Зомин қалъасига қирганлар. Жуда кўп самарқандликлар Ўратепага келиб фитнаю фасод, исён ҳам жанжал бошини кўтарганлар». (Хокон) шунга кўра, дарҳол сипоҳ тўплаш учун теварак-атрофга чопарлар юборди.

М а с н а в и й:

Ўша жойда машҳур шоҳ олдиға,
Яна Иқим оталиқдан киши келди (ва деди):
Лидишасиз ва актсиз самарқандликлар тўдаси
Ўратепа қалъасидан жой олдилар.

Шунинг учун довурак сохибқирон ийрткич шердек ғазабга келди.

Яна зулмни эсига солиб, ҳаракатга келиб, зулм қасдига тушди. Панжшанба кун¹⁵⁷⁷ Иқим оталиқ хузуридан яна киши келиб олий остонага (мана буларни) билдирди: «Душман сони ва кучига мағрур бўлиб, биз томонга юрди. Зомин кишлоқларидан бири бўлган Жом мавзенда исён байроғини тикиб у атрофни талон-торож қилишга киришди. Агар ул ҳазратнинг ўзлари бу томонга келсалар, жуда яхши бўлур эди». Шу сабабли сохибқиронни хоқон тўхтовсиз оининг саккизинчи, жума кун¹⁵⁷⁸ ҳаракат бошлаб, Бедана кўруғида қутлуг анжомли чодирни тикди. Якшанба кун¹⁵⁷⁹ у жойдан азимат байроғини кўтариб, Қонбой Дулдой¹⁵⁸⁰ деган мавзени манзил қилди. Душанба кун¹⁵⁸¹ иззатли отни жавлон урдириб дара йўлидан ҳаракат қилди. Тоғ ўртасидан чиқиб, унинг этагидан жой қилди. Ўша куннинг шом намози вақтида мартабали амир Иқим оталиқ (олий) остонани ўпиш учун келди. Мулозимат давлати саодатига эришгандан сўнг, деди: «Самарқандлик султонлар бир-бирлари билан келиша олмай (орқага) қайтдилар. У бахти қора гурухнинг орқасидан тезлик билан борилса яхши бўлар эди». Шунга кўра, қуёш шаҳсувори фалак биёбонини кезиб, зар юганли отини жавлон урдира бошлаганда, яъни эрталаб¹⁵⁸² ул ҳазрат шамолдек елувчи отга миниб, ёмон юлдузли душманлар томонига йўл олди. Пешин вақтида иззат ва шуқухли хон Зоминнинг жанубидаги кўруққа тушди. Аср намози вақтида Махмуд султон, Шайхим султон ва Суюнчмуҳаммад султонлар жаҳонпаноҳ даргоҳга келиб, учрашиш шарафига эришдилар. Ўша вақтдаёқ буйруқ бўлди: «Иқим оталиқ ёрдамга юборилган ул ҳазратнинг махсус чухраларига бош бўлиб, мазкур султонлар мавқабда, кеч бошланиши билан Ўратепа илғор (тариқи)да борсин. Душманнинг ҳам ахволдан хабар олиб, тезда бизга маълум қилсинлар». Чаҳоршанба кун¹⁵⁸³ Жамшид қуёшли юлдуз (ва сайёралар сипохи қасдида зар нақшли байроғини кўтариб) аскарларини тарқатиб юборган эрта тонгда маснавий: *Яна бир кун фалак тахтли шоҳ (яъни Қуёш), Осмонни тиг ва ўқлар билан олганда* Искандар нишонли хоқон сипоҳини озгина кучли ва қудратли қисми билан довураклик отига миниб, ясов тортган ҳолда, тамоми, одат ва расм билан ҳаракат қилди. Ул

ҳазратдан илғари Фаридун фармонли султон Ибодулла султон сохибқирон хоқоннинг ўнг ва сўл сипоҳи билан илғор бўлиб, кеч бошланиши билан ҳаракат қилган султонларга қўшилиб, биргаликда йўл юриб душманларга қасд қилдилар.

Самарқанд султонлари зафарпаноҳ сипоҳ келаётганидан огоҳ бўлгач, ўйладиларки Махмуд султон ва Шайхим султон фитначи пахлавондан иборат бошқа бир гурух билан улар устига келаяпти. Аъло ҳазрат ва (Ибодулла) султоннинг келишидан ғафлатда қолиб, жазм ва эҳтиётликка риоя қилмасдан, қон сўрувчи ва қина изловчи, ҳаммалари бошдан оёқ жавшан ҳамда дубулға остида бўлган, ўн минг жангчи билан ғалаба асарли лашкар қаршисига юрдилар. Дастлаб Хурус тепалигида афсуслар тўла дил ва қўрқувдан бошоққа ўхшаб кетган юзлари билан ясовни тайёрлаб ўрнашдилар.

Иттифоқо, Иқим оталиқ султонлардан руҳсат олиб бир тил тутиб келиш учун душманлар томонига отланган эди. Узоқдан қахру ғазабга дучор бўлган сипоҳга қараб турганида, уларнинг қоровуллари келиб мазкур амирдан, «қайси жамоатдан келдинглар», деб сўради. Иқимбий қасам ичиб, айтдики, «Шайхим султон ва Суюнчмуҳаммад султонлар сохибқирон ҳазратларининг махсус чухралари билан Махмуд султонга ёрдамга келдилар. Биз бугун шу сипоҳни фитна ва хусумат, жанг ва уруш мақсадида олиб келдик. Агар урушишга хоҳишингиз бўлса, (мардларча) уруш ва жанг йўлига қадам қўйинглар. Мисра: *Кимнинг шамшири то дастасигача қонга беланаркин, (қўрамиз)*. У тўда (яъни қоровул) оталиқнинг қасам ичганидан сўнг тинчланиб, тезлик билан орқаларига қайтган ҳолда, ўз султонларига бу воқеани етказдилар. Султонлар бу хабарни эшитгач, бундан ниҳоятда хурсанд бўлиб албатта юлдузлар мисол сипоҳ устидан фатҳу нусрат қозонишларига ишонган ҳолда, гумроҳлик отини жойидан қўзғотиб, шижоатли сипоҳ билан урушга йўналдилар.

Иқим оталиқ ҳам қайтиш жиловини тортиб, бу воқеани Ибодулла султон ҳазратлари ва бошқаларга етказди. У ердан бу воқеани билдириш учун аъло ҳазратга киши юбордилар. Ўша вақтда Искандар нишонли ҳазрат Ўратепа кишлоқларидан бирида боғда эди. Юборилган элчи олий остонага келиб (душманлар келаётганини билдиргач, ўша замониёқ) фалак остонали хондан вожиб ул-изъон фармон бўлди: «Зафар ва фатх-

ли лашкар жанг ва уруш асбобларини хозирлаб, пахлавонлик қуролларини тартибга солганлари холда, эгниларига жавшан кийсинлар ва тўла тайёргарлик билан нусрат байроғини кўтариб, душман томон юрсинлар».

М а с н а в и й:

(Ҳокон) буюрди: кинадор лашкар,
Душман билан жанг қилиш учун отга минсинлар.
Бошларига тилладан дубулгани қўйиб,
Душман қасдида камар боғласинлар.
Танларига совутини мустаҳкам қилиб,
Чашмадаги наҳанг каби бўлсинлар.
Баланд осмондек қалқонни ёнбошга қўйиб,
Уруш мақсадида ойна боғласинлар.

Шунинг учун юлдуз нишонли сипох, фармонга мувофик, дарёдек тўлиб-тошиб, балиқ каби совут кийган холда, душман томонига азм килдилар.

М а с н а в и й:

Нусрат шиорли ҳокон фармони билан,
Ханжар урувчи довюрак пахлавонлар,
Жавшан билан танларини безаб,
Елкаларида тиғу, уруш қасдида турдилар.
Замон ўжарлари кифтларида найза (билан),
Кина излаб белларини боғладилар.

Баҳром табиатли пахлавонлар ва кина изловчи жангчилар қахрамонлик азмига отландилар, ҳамда тўда-тўда бўлиб шижоат совутини кийган холда, баҳодирлик дубулғасини бошларига қўйиб, бошдан-оёқ отландилар. Ул ҳазрат таҳорат қилиб, икки ракаат шуқр намозини ўқиди. (Сўнг) Тангридан фатҳу нусрат сўраб, саодат оёғини давлат узангисига қўйди. Зафарогоҳ сипохнинг озлигига ва пахлавонларнинг қурол-яроғи чарчаган туялар устига юкланганлигига қарамасдан, аввало Тангрининг инояти ёрдамига таваккул қилиб, сўнг хожалар, Тангри уларни раҳмат ва жойини жаннатдан қилсин, лутфларига суянган холда, уруш майдонига йўл олдилар.

М а с н а в и й:

Порлаган қуёш каби безаб,
Нур парларидан тожини ясатган (эди),
Унинг пар хумойи фалак устига соя солиб,
Фалак унинг давлати соясини жой қилди.
Унинг оти наъали билан олов ёқувчи бўлиб,

Чақмоқдек ярақлаб жаҳонни ёқувчи бўлди:
Танасидаги совут олтин дубулгадан бахтиёр бўлиб,
Гардобдан юқори кўтарилган кубобга ўхшарди.
Елкасидаги тиғи зулфиқор¹⁵⁸⁴нинг поиби бўлиб,
Алининг чақмоқ тошларидан унга нақшу ниғор берилган эди.

«Тангридан ёрдам бўлса, фатҳ яқин бўлади»
(ояти)¹⁵⁸⁵
Унга ёрдамдан теккан насиба тигнинг дами эди.

Иккала лашкар бир-бирлари билан учрашгач, ҳар икки сипохнинг товочилари лашкарни ва уруш майдонини тайёрлашга отландилар. Даставвал, Искандар нишонли султон Ибодулла султон, унинг давлати доимий бўлсин, нақиблар паноҳи Ҳасанхожа хурдга ўхшаш ўзининг барча аркони давлатлари билан ул ҳазратнинг ўнг томонига турди.

(Н а з м:)

Яхши фазилатли шох Ибодулла
Уруш қасдида ўнг томонда турди.
Юз рангли икбол топган ўқдондан,
Пари каби қанотдан безак топди.
Адолатли хусравнинг кийинми учун,
Фаришта ўз қанотидан жавшан берди.

(Ҳокон) Абдол Боқибий Жонкелдибий, Жондавлатбий, Танишбий жалоир, Шохимбий, Дўстимбийларга ўхшаш кўз ва қулоқ амирлардан бир гуруҳига султоннинг олдидан жой берди.

(Н а з м:)

Ном чиқарганлардан бир гуруҳи,
Жам (шид) нишонли хусрав олдига турди.

Умр бўйи тош зарби билан шижоатлилардан кўпининг ҳаёти қалъасини ер билан яксон қилган ҳунарвар устод Рухий ўқлари қазо ўқиға ўхшаш биронта ҳам хато кетмаган мерганларнинг хаммаси билан амирлардан олдинги жойни олди. Ул ҳазратнинг сўл томонларидан Сулаймон фармонли султон Маҳмуд султон, Суюнчмуҳаммад султон ва Шайхим султонлар тўла тартиб билан жой олдилар. Икким оталик ҳазрат (хон)нинг махсус чухралари билан бу гуруҳ олдидан турдилар ва ниҳоятда пахлавонлик юзасидан баҳодирлик қўлини кўтардилар. Наврўзбий парвоначи, Муҳаммад Боқибий, Муҳаммад Али ўғлон, Муҳаммадёрбий каби ўнг

эшик оқолари ҳамда Баходирхожа Сайид Отойи, Қанбарбий, Шодибий, Юсуфхожа Сайид Отойи, Ганжиали шиғовул, Дўст мирзо хазиначи ва шуларга ўхшаш сўл эшик оқолари, Раҳмонқули баходир ва ўша вақтларда бир неча кун сўл гуруҳларнинг бошлиғи бўлган Араб мирзо каби ўнг ва сўл эшик оқоларининг ҳар бири ўзларига муносиб ўриндан жой олдилар. Иззат ва мартабали амир Қулбобо кўкалтош ҳам баходирлик майдонининг отлиқлари ва шижоат водийсининг паҳлавонларидан бир тоифаси билан бевосита ул хазрат сафларининг олдидан ўрин олди. Ўзи нақиблар паноҳи (бўлган) Хасанхожа нақиб, олий мартабали Қучак ўғлон каби аркони давлатлар ва хазрат аъёнларидан бир гуруҳи билан фалак асосли чодир соясида, лашкарнинг қалбида турди. Нодир қурчи, Иброҳим бу ва шуларга ўхшаш ёшлардан бир тўдаси (эса) ул хазрат олдидан жой олдилар.

М а с н а в и й:

Нусрат шуқуҳли ҳокон иккинчи марта,
Тоғ ийўсинида дарёни равон қилди.
Рустам шиорли паҳлавонлар тўдасидан,
Ўнг ва сўлдан иборат икки саф тузди.
Уруш ва жанжал қасдида осилган елкадаги
қалқонлардан,
Паҳлавонлар пешонасида ажинлар пайдо бўлган
эди.
Қўлларига табарзин ушлаб, отга минган
қахрамонлар,
Баланд тоғдаги бир бўлак булутдек эдилар.
Қоплонларнинг қўлларидаги ранг-баранг
камонлар,
Юқори осмондаги ўк-ёйга ўхшардилар.

Миррих интиқомли ясовуллар сипоҳнинг ўнг ва сўлини тўла тартибга солганларига қарамасдан, (ҳокон) бундан кифояланмай, ўзининг зафар отини жавлон урдириб, лашкар сафларининг тўғрилиғи ва аскарлар турларининг тартибларини (ўзи) тузатиб чиқди.

Ҳар бир тўданинг олдига етганда, паҳлавонлик майдонининг отлиқлари ва баходирлик водийсининг жангчилари ҳаммаси бирданига отдан тушиб, умид юзларини у улғувор ҳусравнинг оти оёғига текизиб, фақирлик ва камтарлик тили билан у бахтиёр хазратни дуо қилдилар. Ул хазрат уларнинг ҳар бирини подшоҳона иноятлар ва ҳусравона меҳрибончиликлар би-

лан эркалади. Яхши ваъдалар ҳамда ёқимли марҳаматлар билан умидвор қилиб, уларнинг мартабалари даражасини юқорига кўтарди ва қайтиш жиловини тортиб фалакка туташган чодирни остига турди. Аждаҳо гавдали байроқ Жавзо буржи ва қўқ фалак авжига етиб худди икбол ҳумоси каби қанотини ёзди. Карнай ва ногораларнинг овози оламни тутди. Жанг ногора ва довулларининг шовқини фалакдаги фаришталарнинг қулоғини қар қилди. Отларнинг кишинаши ва жангчиларнинг «ҳайё-ҳуйи» тоғларни ва ер қуррасини ларзага солди.

М а с н а в и й:

Зафар огоҳ сипоҳнинг қалби
Жамшид мартабали ҳокондан қувватли бўлди.
Ўнг ва сўлдан ораста қилди,
Ёр киирикларига ўхшаш икки саф.
Киёмат ваҳимали карнай овози
Дарёдаги садаф қулоғини ийртди.

У тарафдан такаббур султонлар саноксиз лашкар ва юлдўзлар сонича сипоҳ билан келиб, уч саф туздилар. Маҳдий султон ва Поянда Мухаммад султон бир тарафда иззат ва шарафли сипоҳ қаршисига турдилар. Ўша лашкарларнинг орқаси ва юзи бўлган Қўчум султон хожи Хусайн султон билан бирликда сипоҳнинг қалбида баходирлик отини жавлон урдирди ва қизил чодирни ўз боши устига ёзди ҳамда юзини Искандар фармонли Ибодулла султон томонига қаратиб қўнглини жангга берди. Бўзахўр султон ва Юсуф султонлар жуда кўп сипоҳ билан уруш майдонига келиб, хазрат султон Ибодулланинг чап елкаси қаршисига жойлашди.

М а с н а в и й:

У томондан уруш кўрган султонлар
Уруш қасдида тартиб билан турдилар.
Дарё каби шуқуҳли наханг тўдаларидан
Тоғга ўхшаш уч саф туздилар.
Тоғларига укки парини таққан отлиқларнинг
Ҳар биридан икки юз фитна бош кўтарар эди.

Ҳар икки томон лашкари Садди Искандар каби сафлар тузгандан сўнг, дастлаб душман томондан Қўчум султон ва хожи Хусайн султонлар паҳлавонлардан икки минг тиф ва найзадорлар билан хазрат (Ибодулла) султон қаршисига шижоат қўлини кўтарди ва гум-

роҳлик отини жасорат аҳли томонига чоптирдди.

Хунарвар устод Рухий ҳам буюрди: «Тўфанг отувчилар душман билан юзма-юз бўлиб, ўт сочувчи тўпларга ўт солинглар».

М а с н а в и й:

Аждар каби тўфанглари ишга киришиб,
Ул олов тилли муҳра¹⁵⁸⁶дор илон бўлди.
Тўнлар тутунидан хаворанг осмон,
Тўкқиз кўк фалак устига кўшилди.
Ўша осмонда муҳралар юлдуз мисол қийинчилик

билан,
Ва лекин ажойиб юлдузли тўда (бўлди).
Тўнлар тутунидан бир олам бенаво бўлиб,
Хаво нафас қисниш касалига мубтало бўлди.
Паҳлавонларнинг тўнлари дил боғининг гунчаси
бўлиб,
Ул гунчадан ҳосил бўлган гул дилнинг доғи
бўлди.

Натижада, душманларнинг ғалаба ва тўполонлари сабаби билан, мерганлар юз ўғирдилар, душманлар хайрон бўлиб, улар орқасидан елдилар. Ўша ҳужумда устод Рухий уруш кийими киймагани учун орқасидан найза билан яраланиб, эгар устидан ерга йиқилди. Тўфангчилардан яна бир нечтаси ҳам ярадор бўлиб, ишлари орқага кетди. Бундан душманлар тезлашиб ва шошиб қолдилар ҳамда амирлар томон юрдилар. Ҳар икки томондан паҳлавонлар от ўйнатиб, ору номус учун худди шер ва қоплондек олишдилар. Уруш олови «норун хомиятун»¹⁵⁸⁷ тилидан хикоя қилди. Ер отлик ва пиёдаларнинг шовқин-суронидан «зилзила вақтидагидек ларзага келди»¹⁵⁸⁸ оятни тафсиридан хабар берарди. Ханжар гули савсарнинг тили «Ҳар бир шахс ўлим мазасини тотийди»¹⁵⁸⁹ оятини паҳлавонларнинг жон қулоғига ўқирди. Тез учувчи ўқ булбули «хар бир махлук ўлади»¹⁵⁹⁰ пайғомини яқин ва узокдагиларга етказди. Найзаларнинг яраклаши, чакмоқнинг чакнаши уларнинг кўзларини хиралаштирди, суратини жаҳондагиларга кўрсатарди. Жаҳонни олувчи тиф довиюраклар жонини олишга қатъий далил билан тил очарди.

М а с н а в и й:

Икки лашкар бир-бири билан араланиб,
Олишдилар, ўлдиришдилар ва осидилар.
Сахро ва дашт қон мавжидан тўлиб,

Ер бошдан-оёқ лаъл парчаларига айланди.
Отларнинг тақаси қонга шундай фарк бўлдики,
Шафак ичига хилол кирди дейсан (киши).
Жанг ноғораси хурушининг қўрқинчи,
Бошдан мияни ва юздан рангни олиб кетди.
Довиюрак фарёди авжига чиқиб,
Ҳар бурчақда қон мавж уриб окди.
Найзалардан жанг майдони қамишзорга айланиб,
Қуёш ва ой юзини беркитди.
Лашкардан «ушла, тут!» ва «ол!» овозлари
кўтарилиб,
Ўқ билан хаво юзини беркитди.

Хазрат (Ибодулла) султон лашкардан нақиб насабли Хасанхожа хурд, Боқий қочалга ўхшаш яна бир гуруҳ ва хоннинг нусратшиор сипоҳидан амир Абдулбоқи(бий)лар душманлар қаршисига чиқиб, бир-биригиз аралашган ҳолда, ўткир тиф ва найзалар билан бир-бирларига ташланиб, жанг қилаётган бир вақтда, тўсатдан Бўзахур султон ва Юсуф султон жасур нишонли жангчилардан катта бир жамият билан хазрат (Ибодулла) султон орқасидан келиб, от қўйдилар. Ўқдонларида бўлган барча ўқларни отдилар. Ўша вақтда ул хазрат мавқабда амир Таниш жалонрдан бошқа паҳлавонлардан бирон киши йўқ эди. Шунинг учун қўрқок кишилар қочинишга юз қўйдилар. Лекин жасоратли (Ибодулла) султон бўзахўрлар (яъни Бўзахўр султоннинг одамлари) ҳужумини бўлмаган деб ўзини мудофаа қилиш қўлини таваккул этаганига маҳкам қўйиб, чидам ва қарор оёғини қудрат узангисига қўйган ҳолда, ихтиёр жиловини Парвардигор қўлига топширди.

Б а й т:

Қўлимизда хоҳиш жилови бўлмаганидан кейин,
(Ишни) унга топширамиз, токи унинг қарами
нима қилса (шунини) қилсин,

Номдор (Ибодулла) султон олдида бир неча киши етиб келиб, у муборак зотга қилич ва табарзин урганларига қарамасдан, ул хазрат шу захотиёқ душманлар зарбасига сабр қилиб, у ўқни тадбирсиз душман томонига отди ва ҳар бир ўқи билан шавкатли паҳлавонлардан биттасини ярадор қилди.

М а с н а в и й:

Нусрат шукухли султон улар(нинг) селидан
Албурз тоғидек жойидан қимирламади.

Агар осмон чакмоғининг каманди тиг тортса
(хам),
Баланддаги офтоб ундан зарар кўрмайди.

Ўша замон Жонкелдибий ва Шохимбийлар ниҳоятда ўзларини йўқотиб қўйганларига қарамасдан, илгари юриб ғоятда мардоналик кўрсатдилар. Зафарогоҳ сипоҳ душманлар довиурак бўлиб, ниҳоятда илгари келганларини билганларидан сўнг, эшик околари ва чўхра околарида иборат ўнг ва сўл лашкар ўз жойидан қўзғолмасдан илгари, душманлар томон юрдилар. Бир томондан мамлакатнинг мадори Қулбобо кўкалтош ўзининг махсус сипоҳи билан ва яна бир томондан Махмуд султон, Суюнчмухаммад султон ва Шайхим султонлар ҳаракат бошладилар. Буларнинг манқилосида бўлган Хон Мухаммад ҳофиз, Суюнч қаровчи мўғул, Алижон Мухаммад Хайрободийларга ўхшаш ул ҳазратнинг махсус чўхралари Иқим оталик, Хожамқули қалмоқлар билан бирга бўлган жамоат бошқа бир томондан Кўчум султон қаршига қараб юриб бир-бирларига ташландилар. Ҳасанхожа хурд қайтиш жиловини тортиб, Турсунбий қушчи, Абдуссамадбий, Дўстим баковул ва бошқалар билан бирга Бўзахўр султоннинг рўбарўсига бориб, мардлик ва мардоналикнинг додини берган ҳолда, жон овловчи ўқларни узолим гуруҳ томонига отдилар.

М а с н а в и й:

Икки лашкар дилларини ўлимга бериб,
Камондан ўқларни дўлдек ёғдирдилар.
Камон дехкон сифат уруғ экди.
Уруғ унга пайкал бўлиб, дил экинзор бўлди.
У экиндан қўлга кирган ҳар бир уруғ,
Қондан сув ичиб, меваси ўлим бўлди.

Жанг ва уруш бозори шундай қизидики, ажал даллоли жон матоси ва бадан бойликларини ўлим харидорига тупроқ баҳосида сотди. Олишув оташи шундай алангаладики, шиддатидан ҳарорати (билан) ичидаги маркази югуриб юрувчи хоксорларни куйдирди.

Қ и т ъ а:

Ўқ камонга етиши билан жон топган,
Тиг қинидан айрилгани учун қон йиғлаган.
У (қон) нурга ўхшаб (кўз) косасига ўрнашиб,
Тиг бўлса руҳга ўхшаб жисмларда юрадиган
бўлган.

Алқисса, ҳар иккала лашкар кўк дарёдек мавж урдилар ва икки темир тоғ каби оёқларини бир ерга (махкам) қўйиб, бир-бирларига кетма-кет ҳамла қилдилар. Ҳаво юзи пахлавонлар найзаларидан қамишзорга айланиб, ўртадаги довиуракларнинг шижоатлари шер савлатини кўрсатар эди.

Душман аъло ҳазратининг ўзи лашкарнинг қалбида туриб, фалак асосли давлат чодирни соясини ул ҳазрат (яъни Ибодулла султон) бошига туширган ҳолда, душман ахли кўзини хира ҳамда улар умидининг юзини қоронғу қилганини тушунгандан сўнг, ночорлик оёғини уруш йўли ва жанг майдонидан чиқариб, ихтиёрсиз, саросимага тушган ҳолда, қочишга киришдилар.

Ғолиб лашкар ниҳоятда ғазаб билан, бебахралик ғуборини душманларнинг юзларига сочиб, жонни овловчи каманд билан ўша қуни битган гуруҳнинг қўпи гарданига бахтсизлик арқонини солдилар ҳамда уруш майдонида Суюнч қаровчи, Хубби Али, Кўчум султон, қароқчи номи билан машҳур бўлган мирзо Жонали ва ҳожини Ҳусайн султонни қўлга тушириб, ул ҳазратнинг нурли назарларига етказдилар ва фармонга мувофиқ уларни қасос тигидан ўтказдилар. Аъло ҳазратининг, «кимки қоидага риоя қилса, у подшоҳона иноятлар билан сийлансин», деган ҳукми бор эди. Шунга мувофиқ, Хубби Али ва Суюнч қаровчиларнинг ҳар биттасига икки минг хоний тилла, от ва заррин эгар ҳадя қилинди ва чўхраликдан кўтариб, ясовуллик амали берилди.

ҒАЛАБАДАН СЎНГ ЮЗ БЕРГАН ҲОДИСАЛАРНИНГ БАЁНИ

Олий Парвардигорнинг қувватлаши билан икболнинг ғойибдан овоз берувчисининг тили ғалаба оятини зафарогоҳ сипоҳга ўқиб, улдуғворлик иноятининг қўли тинчлик ва умидлар дарахтини уларнинг давлат чаманзори ҳамда саодат гушанига ўтказганидан сўнг, аъло ҳазрат буюрди: «Юлдузлар сонли сипоҳ душманлар орқасидан борсинлар». Ўзи бахтиёр укаси Ибодулла султон билан бирликда Ўратепанинг жанубидаги тоққа Бўзахўр султон ва Юсуф султонларни топиш учун йўналди. Ҳасанхожа нақибга эса чодирни мазкур вилоятнинг қибла томонидаги қўруққа тикиб, орқадан келишни буюрди.

Алқисса, душманни кузатиш учун йўлга тушган(лари)дан сўнг, йўлда кетаётиб ул гумрох тўдадан қўлга тушганини сиёсат тифидан ўтказди(лар). Ўша кунни жахонни ёқувчи хон кунни бўйи ўша кина қўзғотувчи жамият кетидан чопиб, бир неча манзилларни босиб ўтди.

Осмон қалъасининг арслони мағриб дарасига бекинганда, яъни шом вақтида Бўзахўр султон ва Юсуф султонлар ўша тоғда ғойиб бўлдилар. Иқболли лашкар у тоғда йўлнинг кўплиги сабабли адашиб қолди. Қоронғулик тушиши билан, яқин жойдан орқага қайтиб, бу маънони ул хазратга арз қилиш учун киши юбордилар.

Бу воқеа юз бергандан сўнг, Искандар мартабали хон аркон давлатларнинг илтимосига қўра, қайтиш жилловини тортиб Ўратепа кишлоқлари ичидан машҳури бўлган Шахристон¹⁵⁹¹га юрди. Ўша кечаси шу жойда жойлашиб, жума кун¹⁵⁹² эрталаб орқага қайтиб ўрдуга ташриф буюрди. Бу манзилда сиёсатнинг қаҳрли побонлари келиб асирларни қатл этди. Ўлдирилганларнинг кўпчилигидан тоғу тепалик бараварлашди. Мисра: *Бошини тандан жудо қилиши учун сиёсат келди.* Бу катта ғалаба ва улўф зафар юз бергандан сўнг, товочиларга фатхномалар бериб теваарак-атрофга юборди.

Эртасига¹⁵⁹³ (хокон) зафар ва ғалаба отини жавлон урдириб, жанг ҳамда уруш майдонини сайр қилган ҳолда Абдуллатифхон¹⁵⁹⁴ қўрдирган чаҳорбоғнинг кунчиқар томонига келди ва ўша ерда қўнди. Эртаси кун¹⁵⁹⁵ Шахрисабздан Исфандиёр султон ва дашт сипоҳини кўчириш учун Нур мавзеига келган Али Мардон баҳодир ҳамда Жултойбийлар қайтиб келиб, жаҳонпанох даргоҳда адолатли хонга хизмат қилиш саодатига мушарраф бўлдилар.

Бу муборак ғалабанинг овозаси кўк гўмбази авжига етиб, тенги йўқ хазрат (Парвардигор)нинг инояти билан ҳамма жойда тарқалгандан сўнг, саййидларга мансуб бўлган амир Қурайш бобо (хоқоннинг) мажлисига бориб, ўз элчилигини етказишидан илгари, Бобо мисра: *ниҳоятда изтироб ва даҳшат билан* ул хазратга (ўз) аризасини юбориб, (бунда) саросимали равишда, қўлини мисра: *узр этаги га осиб* ўз яқинларидан бир тўдасини восита қилган ҳолда, ожиз ва бечоралик лафзи ҳамда камтарлик ва бахтсизлик тили билан, яна (бир) марта гуноҳидан ўтишни сўради ва бун-

дан кейин хизматкорлик маросими ҳамда садокатлик лавозимини кўрсатиб, қолган хизматларида (бахона кўрсатмасдан) буйруқдан ташқари чикмасликка қасамёд қилди (деб хоқонга айтди). Ул хазратнинг марҳамати туғма бўлганлиги туфайли, унинг илтимосини қабул қилиб, гуноҳлари баёнини ўқимаган ва эшитмагандай бўлди. Унинг элчиси кетишига рухсат олиб қайтиш жилловини тортгандан сўнг, амир Қурайш бобо (унинг) ҳузуридан қайтиб келиб, ул хазратнинг бармоқларини ўпиш шарафига эришди ва деди: «(Бобо султон) қандай қўтлуғ ҳукм бўлган бўлса, ўз майли билан қабул қилди ва яна бир марта ўтган гуноҳларини афв этишни сўради». (Бобо султон) амир Қурайш билан бирга фалак қадрли даргоҳга иккинчи марта элчи юборди. У олий хазратга арз қилди: «Даргоҳнинг мўътабар кишиларидан тўғри фикрловчи (бир киши)ни юборсалар, баъзи бир арзларимни у кишига айтсам». Бобо султоннинг илтимоси соҳибқироннинг шарафли қўлоқларига етиши билан, ул хазрат унинг илтимосини қабул қилиб, сайид насабли Улуғхожа ўғли Баҳодирхожа сайид Отойини, Тангри унинг сирини муқаддас қилсин, (Бобо султонга) илтимосини қабул бўлганлигини билдириб, унинг кўнглини тинчлантириш учун Бобо султон олдига юборди ва (мана буларни) тайинлади: «Ота-бобосидан тортиб (хаммаси) бизнинг қўтлуғ хизматимизга умр ва ҳаёт сармоясини ҳамда бу жаҳондаги мол-мулкени сарф қилиб келган, мақтовли сифатлари билан барча хос кишилар ва авомлар ичидан мумтоз бўлган Муштарий назарли амир Сархун оталиқ душманларнинг иғвоси билан бир қанча вақтдан бери қамоқда ётибди. Уни бизнинг мўътабарли кишиларимиздан деб билиб, қандай сўзлари бўлса, унга маълум қилсинлар ва (шуни) жазм билсинларки, оталиқнинг бизга етказадиган ва талаб қиладиган қандай талаби ва сўзи бўлса, албатта, қабул қилиниши керак».

Баҳодирхожа Тошкентга келиб Бобо (султон) билан учрашиб, элчилик мазмунини унга етказганидан сўнг, Бобо (султон) иккинчи марта Бобохожа ўғли Ҳасанхожани отасини (Наврўз Аҳмадхоннинг) мўътабар амирларидан бўлган. Қўш Қўлоқбийни ярашишини сўраш учун олий ўрдуга юборди. Арзининг мазмуни қуйидагича эди: «Бандаликни изҳор қилгандан сўнг арз шулки, агарда:

Ёқимсиз ишларни жуда кўп қилдим,
 Гуноҳ ва кина билан нафсни парварииш қилдим.
 Лекин ул ҳазратдан талабим шулки,
 Лутф юзасидан мени қабул қил, қайтарма.
 Мени ҳисобсиз хато ишларим сабабли,
 Ёмон ишларим боиси мени рад этма.
 Тўғри йўлдан озганим туфайли ёмон ишларим
 унут,
 Чунки улардан ўзим шармисор бўлдим.

Муқаррарки, ҳар қачон банда ўз гуноҳига икром бўлса, иззатли ҳазрат гуноҳини кечиршини умид қилсалар, Ҳақ таоло афв пардасини унинг гуноҳлари устига ёпади ва ҳеч қачон унинг айбларини ошқор қилмайди.

Иккинчи илтимос шулки, бу воқеанинг юз берган вақтида эгалланиб олинган вилоятларидан баъзиларини марҳамат қилиб, қайтарсалар ва бу томонга тааллуқли (кишилар) уни ўз жойларига юборсалар. (Бу) бандаликнинг зиёда бўлишига ва муҳаббатнинг янада ошишига сабаб бўларди».

Ул ҳазрат унинг барча илтимосларини аркон давлатлари ва ўз аёнлари воситасида қабул қилиб, ярашиши суратини шундай чизишни таклиф қилди. «Эгаллаб олинган (вилоят)лар ҳозир ҳам унинг қудратли қўлида бўлсин».

Мухим (ҳисобланган) ярашиш амалга оширилгандан сўнг, Ҳасанхожага буюрди: «Орқага қайтиб ўз султонингга бу маънини хабар қил. Унга яна айт: «Бир киши тайин қилсин, унинг оиласи ва аёлларини юборамиз ҳамда бу масалада унинг хотирини жамъ қиламиз». Бир неча вақтдан бери Сархун оталикни қамокда сақлаганлиги сабабли, ул ҳазрат Қўш Қулоқбийни ушлаб қолиб, хожага қайтишга руҳсат берди.

Ҳасанхожа Тошкентга келиб, Бобога илтимоси қабул бўлганлигининг қувончли хабарларини етказгандан сўнг, Дашт мамлакатларининг волийси тезлик билан амир насибли Сархунбийни озод қилди ва тамом иззату икромлар билан чақириб, қайта-қайта сўраган илтимосларини оталик орқали хилофот тахтининг остонасига юборди.

Мазкур Ҳасан (хожа)ни Сархун оталик билан бирга ўз оила (аъзолари) ва аёлларини олиб келиш учун юборди. Хожа Ҳасан (Сархун) оталик билан бирликда жумод ус-соний ойининг ўн учинчиси, сешанба кўни¹⁵⁹⁶ (олий) остонани

упиш учун келиб, ул ҳазратнинг хизматларида бўлиш давлатига эришди.

Бобо (султон) оталиқдан (илтимос қилиб) юборган сўзларини олий даргоҳга арз қилди.

Ул ҳазрат унинг арзини розилик қўлоғи билан эшитди ва ярашиш накши сурат қўрсатиб, «Сулх яхши»¹⁵⁹⁷ маъносига мувофиқ, муҳим иш ҳисобланган сулх тузилгач, ул ҳазрат Ўратепада Махмуд султонни қолдириб, Зомин ва Диззах қалъаларига Шайхим султонни биродарлари билан қўйган ҳолда, уларнинг мартабалари поясини юқорига қўтарди.

(Абдуллаҳон) муборак хотирни ул атрофнинг буюк ҳамда муҳим ишларидан озод қилгандан сўнг у вилоятнинг бутун ишлари калидини, манъ этилганларга руҳсат бериш ва келишувлар тузиш вазифаларини Самарқанд мамлакатига қўшиб Ибодулла султонга топширди.

Ойнинг ўн тўртинчиси, жума кўни¹⁵⁹⁸ жаҳон очувчи жиловини пойтахт ҳисобланган Бухоро томонига қараб буриб, азимат байроғини қўтарди. Офтоб чиқиши вақтида кўчиш ноғорасини чалиб, шом намози пайтида Сабот мавзеинга тушди (ва) кечаси ўша ерда дам олиб, бомдод намози вақтида Искандар табиатли хон азимат отини жавлон урдириб, чоштгоҳда Зоминга етиб келиб, Абдулатифхоннинг чаҳорбоғида¹⁵⁹⁹ тўхтади. Пешин намози пайтида у ердан ҳаракат бошлаб, кечаси билан чўлда йўл юриб кўннинг ярмига яқин қолганда Қўнбой Дулдойга тушди. Кечаси ўша ерда тўхтаб эрта билан байроқ ҳумосининг икболли қанотини ёзган ҳолда фалак авжидан баландга қўтарди. Йўлда Искандар мартабали шахзода Ибодулла султон қайтишга руҳсат сўраб Самарқандга йўл олди. Ул ҳазрат чоштгоҳ вақтида Авлиёобод¹⁶⁰⁰га етиб, ўша файзли диёрнинг шайхларидан бири бўлган Тохир шайх манзилига тушди. Ўша кўни Исфандиёр султонни, унинг иззати доимий бўлсин яхши ваъдалар билан кўнглини кўтариб, Шаҳрисабзга қайтишга ижозат берди. Ўзи пешин вақтида қўзғолиб Понук қўруғи¹⁶⁰¹га келганда қўтли чодирни тикди.

Ул ҳазратнинг ўз қароргоҳи (бўлимш) халифат пойтахтига келаётганлиги овозаси бутун ерга ёйилгач, теварак-атрофдан мамлакатнинг уламолари ва зодагон ҳамда эътиборли кишилари тўда-тўда бўлиб (унинг) ҳузурига чиқиб (уни) ҳар бир манзилда қарши олдилар. Шунингдек, қалъа соқчилари, шаҳар бошлиқлари,

Ўлка назоратчилари ва ҳокимлар (хам) унга пешвоз келиб, муборак қабулхона хошиясини одоб лаби билан ўпдилар. Ўзларининг холлари ва хизматларига лойиқ меҳрибончиликлар қўрдилар.

Алқисса, эртасига тоғ хайбатли отни жавлон урдириб, Навқо деган мавзедаги Оғишбий жалоирнинг чаҳорбоғига ташриф буюрди. Ул ҳазратнинг саодатли қадами туфайли у жой қўнғилни очувчи жаннат боғига айланди. Эшимбий жалоир тўй тайёргарлигини қўрганлиги сабабли (шу) кеча у ерда тўхтади. Панжшанба кўни ҳаракат бошлаб, сўлим Хожа Кордзан¹⁶⁰² мавзеи ҳавосини саф ёзувчи мавкабнинг ғуборидан Хитой нофаси¹⁶⁰³ ва Хўтан мушки рашк қиладиган бўлди. Ўша кўни то эртасигача машҳур ва ҳаммага маълум бўлган Чохдора тепасига чодир тикди. Баъзи бир касалларни тузатишда Чохдоранинг сувини ичиш одат бўлиб қолганлиги сабабли, у жойда сув ичиш учун тўхтади. Ойнинг йигирма биринчиси жума кўни¹⁶⁰⁴ пешин вақтида Искандар шукухли шох зафарли байроқни кўтарди ва ов қилиш учун Тотқанд вилоятига фазилатпанох, илм эгаси, саодатёр мавлоно Мирқози Қиём шайхнинг, Тангри уни раҳмат қилсин, манзилига тушди. Эртасига намози дигар вақтида яшиндек тез юрар отни чоптириб, паррандаларни овлаш учун даштга борди. Ов қилиб бўлгач, давлат жиловини Чаҳор Минор¹⁶⁰⁵ томонга бурди. Чоштгоҳ вақтида Искандар мартабали ҳазрат шарафига саодатпанох амир Қулбобо қўқалтош ўз чаҳорбоғида подшоҳона тўй берди. Жуда қўп ҳар хил таомлар тортди. Душанба кўни¹⁶⁰⁶ у жойдан ул ҳазратнинг ўзи обод қилган Султонобод¹⁶⁰⁷ томонга юрди. Хон буйруғи билан қозиларнинг қозиси Қози Ихтиёр барпо қилган чаҳорбоғда тўхтади.

Ўша кечаси муборак буржининг юлдузи, бахтиёрлик дуржининг гавҳари, Фаридун нишонли султонзода Абулфатх Абдулмўмин султон, унинг умри узок бўлсин, кутлуғ асар отаси билан учрашишга эришди. Ул ҳазрат давлатманд фарзанди билан дийдор қўришганидан шод бўлди. Мисра: *Бир бирлари билан дийдор қўришганлари учун шодмон бўлдилар.* Эртасига¹⁶⁰⁸ сайру шикор вақтида ҳазрат маҳдумзодайн жаҳон, ахлу аёнларнинг нуридийдаси, яъни ҳазрат Хожа Калонхожа, унинг izzати доимий бўлсин матла: *Валоят буржининг юлдузи, «ло фато»¹⁶⁰⁹ сандугининг дурри, Покизалик авжининг оқи, «ҳал ато»*

осмонининг қуёши буюк кишилар ва кекса ҳофизлардан иборат бир жамият билан подшоҳ хизматига келди. Ул ҳазрат тезлик билан саодат анжомли хожа истиқболига чиқди. Яқинлашганларида ул ҳазратнинг (яъни Хожа Калонхожанинг) илтимосига кўра, от устида туриб учрашиш юз берди. Бошқа ақобир ва зодагонлар пиёда бўлиб, (Хожа Калонхожани) зиёрат қилиш учун ошиқдилар ва мактовли ҳоконнинг бармоқларини ўпиш давлатига эришдилар. Умидлар изҳор қилингандан сўнг, у улдуғвор хусрав хожа ҳазратлари билан бирликда орқага қайтиб, Султонободдаги чаҳорбоққа тушди. Қози ҳазратлари турли хил таомлар ҳозирлаган эди. Мажлис тузилгандан сўнг мўл-қўл таомлар ва ҳар хил мевалар тортилди. (Хамма) подшоҳона илтифотлар билан сийланди.

Ўша манзилга (улдуғ) ҳазратга муборак низом (ёзиш) учун энг чиройли шеър ёзувчи шоир Мавлоно Мушфиқий ҳам ошиқди ва ул олий, жаннат рашк қилувчи, фирдавсмонанд мажлисга кириш учун йўл топди. Мақсадига эришгандан сўнг, аъло ҳазрат мадҳида бир қасида яратганлигини йиғилишга арз қилди. У қасида будир:

Кечаси эди, осмон саҳни гулистон майдони
(эди).

Ой хонаси гўё бир сават гул эди.
Қуёш визоли ерга ботиб, осмон саҳифаси,
Тилла суви югуртирилган варақлардан иборат
бўлиб,

Зар сочилган оху терисига ўхшарди.
(Кўм-) кўк осмони жаннат, кавсари хола эди.
Унда кавсар соқийсининг акси кўринар эди.
Ой шам атрофида узокдан доира каби
кўринадиган,
Сўхо юлдузи¹⁶¹⁰ кўзининг заифланиши
айланишидандир.

Қуёш Қорун¹⁶¹¹ каби ғарб тупроғига ботиб,
Шаҳоб асо бўлиб, ой Имрон¹⁶¹²нинг ўғли бўлди.
Найрангбознинг латга остига қўйган олови
сингари,

Офтоб осмон этагининг остига бекинди.
Тиллани кўмиб, унинг устига қон тўқдилар,
Унинг нишонаси мағриб этагидаги (қизил)
шафакдир.

Кеча шайтон бўлиб, юлдузлар тўдаси парилар
гурухи бўлди,
Фалак тахт бўлиб, ой Сулаймон муҳри бўлди.
Сидра (дарахти)нинг шохига Хулқар алоқабанд
қилди,

Бу қоронғу кечада минглаб шохчалар (пайдо)
бўлади.

Ой шарафининг ниҳояти бундан ўтмади,
Чунки (у) Турон подшоҳи байрофининг маҳчаси
бўлди.

Дунёдаги мамлакатларга хон ва ҳоқон бўлган,
Замона Жам(шиди) ва асрнинг Дороси
Абдулладир.

Бир подшоҳки, узангига саодатли оёғини
қўйганда,

От устида унинг юзи ярақлаган офтобдир.
Бир паҳлавонки, шикор вақтида ва жанг
қунларида,

Йиртқич арслон ва Наримон ўғли Сомдир.
Унинг даргоҳига Ажам подшоҳлари арзга келган
қунда,

Дарвозабон таёғидан Кисронинг боши ёрилган.
Унинг улуғворлик курсиси учун барча муҳрлар,
Муштарий суяги ва Кайвон обнусидан эди.

Унинг оти тақаси ва туёғи нишонини,
Ойу юлдузлар ўн минг дирхам баҳоласалар ҳам
арзондир.

Садаф кўзининг ичида марварид суви бўлиб,
Унинг эҳсонли кафти ғайратидан Уммон
(денгизи) рашиқ қилган(дир).

Ҳамиша унинг дуоси учун Хизрнинг икки қўли
(очик) бўлиб,

Жавшан ва уруш кийими ўрнини босган эди.
Унинг лашкари булутидан чиққан камон наъраси,
Момақалди роқ овози ва баҳор ойидаги
гулдиранларга ўхшарди.

Унга қарғанинг пари эгов бўлмагунча,
Душманининг суяклари бўғинидан ажралмас
эди.

Кўз юзлари танувчи ва гап сўзга уста бўлишдан,
Мақсад унинг саодатли диёри ва неъматининг
шукрини адо қилишдир.

Оёғини каманд билан боғлаб, бошини тиф билан
кесганлиги учун,

Майдоннинг бошдан-оёғи томошагоҳга айланди.
Жаҳонни оловчи ажойиб Искандарки,
унинг қудратидан уялганидан,

Фалак худди юнон ёрига ўхшаган эди.
Унинг эшиги тупроғи Каъбага ўхшаш
мусулмонлар учун қиладир,

Кимки қиладан юз ўғирса, мусулмон эмас(дир).
Ўқ устига ўқ қадалганлиги сабабли.

Душманининг дилини оҳанрабо деб гумон
қиласан (киши).

Душман шавкатининг бургути тамоми қаноат
қуйруғини тўқди.

Қолган пар фақат биёбондаги сомон(нинг)
паридир.

Отининг туёғини ерга шунинг учун
урадики,

Эй Рустам, тупроқдан бошингни кўтар, чунки
(бу ерда) тўпу майдон бордир.

Базмнинг жомидан нидо келадикки, эй Жамшид,
Хумор бўлма, чунки бу давр эҳсон давридир.
Агар қасрнинг хиңдуси қоровуллик қилмаса,
Фалак Хулқар гурзиси билан Зухал бошига
уради.

Камон ўқ халтасидан уч ўқни чиқаргани сабабли,
Душманларинг (ўша) жойда қурбон қилди.
Сенинг тоғдек баланд қудратинг олдида

итоатсизлик қилгани учун,
У тоғдан жуда кўп талофот кўрди ва тарқалиб
кетди.

Бугун Маҳмуд¹⁶¹³нинг давлат ва мартабасига
мақтовлар ўқиган Мушфиқий,
Саной¹⁶¹⁴ санъати латофатига эгадир.

Кўпинча, сўзимнинг шоҳиди бўлган шеър
санъати нозиклиги,
Ва гўзал жиловларни Самоқ кўзида (қаралса)
кўринади.

Садафни денгиздан чиқариш ва гавҳарни
тешиш(ни),

Чиройли сўзга усталар ўртасида айтиш осон.
Етти иқлимнинг шарқ ва ғарбида айтсинларки,
Подшоҳнинг мамлакатни босиб олиши ва

ғалабаси Яратгандандир.
Сенинг жиҳод тифинг шундай жойдаки, Хитой
вилоятидан,

Хабар бердилар: Чин хоқони (шукухингдан)
кўрқар эмиш.

Сенинг ҳукминг нуфузи шундайки, Рум
вилоятида,

Хабар етказдилар: Қайсар фармонингга тобё
эмиш.

Бу қасидага «риоят шох»¹⁶¹⁵ тарих бўлади,
(Чунки) аввал иноят Тангридан бўлиб, сўнг
риоят хондан бўлади.

(Абдуллахон) эртасига қуёш шаклли байрок-
ни хилпиратиб, ҳазрат Азизоннинг, Тангри улар-
ни раҳмат қилсин ва ундан рози бўлсин, нузли
мозорини зиёрат қилиш учун отланди. Хуфтон
намози вақтида ул ҳазратнинг муқаддас гўрла-
ри тепасига тушди. Зиёратдан сўнг, у ерда
яшовчи фақир ва мискинларга таомлар улаш-
ди. Унинг қутлуғ нишонли авлодларининг кўнг-
лини инъомлар билан овлади. Юқори мартаба-
ли жаноб қози ҳазратларига ўша мазорга бир
қанча хужралари билан олий гумбаз қуришни
ва уни битириш учун тиришишни буюрди.

(Сўнг) у ердан азимат жиловини буриб ке-
часининг бир қисми ўтганда Работи Маликка
тушди. Ўша кечаси то эртасигача шу ерда тўх-
тади. Намозшомга яқин бахтиёр анжомли
байрокни қўзғотиб, дашт йўлида ов қилган хол-
да жумод ус-соний ойининг йиғирма саккизи

чиси жума кун¹⁶¹⁶ кечкурун соҳибкирон хазратлари қутлуғ қадамларини Бухорога қўйиш шарафига мушарраф бўлиб, у саодатли диёр зафарёрли байроқ соясидан гулистонга айланди. Ул жаннатмонанд ўлка аҳолиснинг қўзи шахриёр хашамининг ғуборидан равшан бўлди. Фақирлик тили билан Парвардигорнинг ҳамду шукри вазифасини бажо келтириб, саодатли, Искандар нишонли хон қадамининг табриги учун

тиник марваридлар ва чексиз қўп жавохирларни назм ипига териб, совға сифатида келтирдилар.

Н а з м:

Тангрига шукрки, у даврон хусрави келди.
Мулкнинг сўлиган танига яна жон келди.
Ул чиройли сарв боғидан ташқари чиққан эди,
Яна (қайтиб) чамап томошасига келди.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР РЎЙХАТИ

ИГАНМК — «Известия государственной Академии истории материальной культуры».

ИИРГО — «Известия императорского Русского географического общества».

ЛГУ — Ленинградский Государственный университет.

ЛДУ — Ленинград Давлат университети.

МИТУ — «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии», «Труды Института истории, археологии и этнографии Таджикистана», т. XII, Сталинабад, 1954.

ПНС — «Персидская новая серия».

ПТКЛА — «Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии».

СВР АН — «Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР».

СВ — «Советское востоковедение».

СКСО — «Справочная книжка Самаркандской области».

СПб. — Санкт-Петербург.

ЎзФА — Ўзбекистон Фанлар академияси.

ЎзФАШИ — Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти.

CGS — Cambridge Geographical Series.

GMS — Gibb Memorial Series.

EI — Encyclopedia of Islam.

ҲОФИЗ ТАНИШ ВА УНИНГ «АБДУЛЛАНОМА» («ШАРАФНОМАЙИ ШОҲИЙ») АСАРИ МАҚОЛАСИГА ИЗОҲЛАР

1. *В. В. Вельяминов* *Зернов*. Исследование о касымовских царях и царевичах, часть 1, СПб., 1864, стр. 59, 151; *В. В. Бартольд*. История изучения Востока в Европе и России, изд. второе, Л., 1925, стр. 177; *Л. А. Зимин*. Отчет о двух поездках по Бухаре с археологической целью. ПТКЛА, XX, стр. 2, 125; Старый Фараб, Ашхабад, 1917, стр. 3; *И. П. Иванов*. Хозяйство джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI - XVII вв., М.-Л., 1954, стр. 20-21, 26-28, 51-59; Очерки по истории Средней Азии, М., 1958, стр. 64-67, 229; *И. П. Умняков*. «Абдулла-наме» Хафиз-и Таныша и ее исследователи, ЗКВ, том V, Л., 1930, стр. 307-328; Некоторые сведения из «Абдулла-наме» Хафиз-и Таныша, «Труды Самаркандского пединститута», том II, вып. 2, 1941, стр. 1-12; *М. А. Салахиддинова*. Сведения о киргизах в «Абдулла-наме» Хафиз-и Таныша, «Известия АН Киргизской ССР», серия общественных наук, том II, вып. 3 (История), Фрунзе, 1960, стр. 173-181; *Б. Ахмедов, К. Муниров*. Хофиз Таниш Бухорий. Тошкент, Ўзбекистон ФА нашриёти, 1963.

2. *И. П. Умняков*. «Абдулла-наме» Хафиз-и Таныша и ее исследователи, стр. 317.

3. Ўша жойда.

4. Ўша асар, 319-320-бетлар.

5. *Мухаммад Юсуф Муниш*. Муким-ханская история («Тарихи Мукимхоний») (проф. А. А. Семёнов таржимаси), Ташкент, 1956; Мир Мухаммед Амин-и Бухари. Убайдулла-наме (проф. А. А. Семёнов таржимаси), Таш-

кент, 1957; *Абдурахман Тале*. История Абу-л-фейз-хана (Абулфайзон тарихи) (проф. А. А. Семёнов таржимаси), Ташкент, 1959; *Захир ад-дин Мухаммад Бабур*. Бабурнаме (М. А. Салье таржимаси), Ташкент, 1957; *Гулбаданбеги*. Хумоюннома (С. А. Азимжонина таржимаси), Тошкент, 1958.

6. XVI асрнинг 40-йилларида Чигатой улуси икки қисмга бўлинган. Унинг Еттисув, Ила водийси ва Кошғарни ўз ичига олган шарқи-шимолий қисми шу вақтдан бошлаб тарихда Мўғулистон деб юритилган бошланди (тўларок маълумот олиш учун қarang: *Л. В. Строева*. Борьба кочевой и оседлой знати в чагатайском государстве, сб. статей в память академика И. Ю. Крачковского Л., 1958, стр. 206-220).

7. «Шарафномайи шохий», варақ 16-466. Бундан кейинги «Шарафномайи шохий»га қилинадиган изохлар ЎзФАШИИ фондида сақланаётган 2207-рақамли қўлёзмага асосланади.

8. Ўша асар, варақ 10 а, 186, 226, 24а, 32а, 326 ва хоказо.

9. Ўша асар, варақ 8а-9а; *И. П. Умняков*, «Абдулла-наме» Хафиз-и Таныша и ее исследователи, стр. 312.

10. «Муким-ханская история», стр. 69.

11. Ўша асар, 69-бет.

12. «Тазкират аш-шуаро Мутрибий», ЎзФАШИИ қўлёзмаси, инв. № 2253, варақ 135 а.

13. Қулбобо қўқалтош «Мухиббий» тахаллуси билан шеърлар ёзган. Қarang: «Тазкират аш-шуаро», ЎзФАШИИ қўлёзмаси, инв. № 5276, варақ 135а-137а.

14. «Тазкират аш-шуаро Мутрибий», варақ 135а

15. Наврӯз Аҳмад (Барокхон) Абулхайрхоннинг набираси, Суюнчўжахоннинг ўғли; 1551 - 1556 йилларда Самарқанд ва Бухорода ҳоким бўлган.

16. *Косон* – Қаршига яқин, унинг ғарби-шимолий томонида жойлашган катта қишлоқ; ҳозир Қашқадарё вилоятига қарашли Косон туманининг маркази.

17. «Шарафномаи шохий», варақ 65а.

18. *Султон Саъидхон* - Қўчкинчиҳоннинг набираси, Абу Саъидхоннинг ўғли.

19. *Фароб* – Амударёнинг ўнг соҳилида, Чахоржўй рўбарўсида жойлашган катта қишлоқдаги қалъанинг номи.

20. «Шарафномаи шохий», варақ 72б.

21. *Л. А. Зимин*. Отчет о двух поездках по Бухаре с археологической целью, ПТКЛА, XX, 2, стр. 125.

22. «Шарафномаи шохий», варақ 8б.

23. Тожикистон Фанлар академияси Шарқ қўлёзмалари каталогига ҳам (I жилд, 1960, 76-бет) шунга яқин фикр айтилган.

24. «Шарафномаи шохий», варақ 3а – 3б.

25. Ўша асар, варақ 4б.

26. «Собрание восточных рукописей АН УзССР», т. I, Ташкент, 1952, стр. 65.

27. «Жомий ал-мақомоти Маҳдуми Аъзам», ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 7638, варақ 116 а.

28. Қасоиди девони Нахлий. ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 134.

29. Китоб муаллифи Абдуллахон, Абдулазизхон ва Имомқулихон даврида яшаб. (унинг) «Абдуллонома», «Имомқулихон» номли тарихий асарлари мавжуд (Ибодулла Одилов библиографияси, ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 5846).

30. «Имомқулинома», ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. 89, варақ 2а, 22а; «Собрание восточных рукописей», том V, Ташкент, 1960.

31. Қасоиди девони Нахлий, варақ 122а.

32. Ўша асар, варақ 122б.

33. Мажмуа аш-шуаройи Синоқ, ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 1106, варақ 107 – 189. Баёзлар: ЎзФАШИ қўлёзмалари, инв. № 1106, варақ 80б; инв. № 1151, варақ 107б, 112б, 130б.

34. «Тарихи Муқимхоний». ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 3788, варақ 38; А.А. Семёнов нашрида 83-бетда.

35. «Собрание восточных рукописей АН УзССР», т. I, Ташкент, 1952, стр. 66.

36. «Собрание восточных рукописей АН УзССР», т. V, стр. 41.

37. *М. А. Салахитдинова*. Сведения о киргизах в «Абдулла-намэ» Хафиз-и Таныша, «Известия АН Киргизской ССР», серия общественных наук, т. II, вып. 3, стр. 174.

38. *Муҳаммадиёр оталиқ* Аштархонийлар ҳукмронлиги даврида яшаган нуфузли амирлардан бўлган. У 1645 йилда Надр Муҳаммад (1642 - 1645)га қарши бир гуруҳ амирлар (Раҳимбек, Суюнчбий, Назирбий ва бошқалар) билан бирлашиб қўзғолон кўтарган ва унинг ўрнига Абдуллазизни тахтга ўтказган (қаранг: «Муқимханская история», стр. 95; *И.И. Иванов*. Хозяйство джуйбарских шейхов, стр. 70)

39. *Хожа Муҳаммад Ислом* – ўша замонда Мовароуннахрнинг сиёсий ҳаётида катта роль ўйнаган нуфузли шайх

ва феодал. Унинг Бухоро, Миёнкол, Насаф (Қарши), Қорақўл ва Марв вилоятларида 300 жуфт гов (15000 танобга яқин ёки 2500 гектар) серунум ери, 10000 бош қўйи, 700 оти, 500 та туяси бўлган. Бундан ташқари, унинг қўлида 300 та қули ва 104 савдо дўкони, ҳар хил корхона ва устахоналар, тегирмонлар ҳам бўлган (қаранг: *П.П. Иванов*, Хозяйство джуйбарских шейхов, стр. 52).

40. «Шарафномаи шохий», Ленинград халқ кутубхонасининг қўлёзмаси, инв. № 779/II, варақ 350а. *Душанба қўргони* – ҳозирги Душанба шаҳри ўрнидаги қишлоқ, қалъа бўлса керак.

41. Қаранг: *Melanges asiatiques*, X, стр. 288; *Н. Д. Миклухо-Маклай*. Некоторые персидские и таджикские исторические, биографические и географические рукописи ИВ АН СССР, «Учёные записки Института востоковедения», т. XVII, М. – Л., 1958, стр. 240.

42. «Шарафномаи шохий», В – 685, варақ 4б.

43. Ўша асар, варақ 8а – 10а.

44. «Шарафномаи шохий», Озарбайжон ССР қўлёзмалар фонди, инв. № 446, варақ 16 – 105а.

45. Қаранг: *Б.А. Аҳмедов*, Государство кочевых узбеков при Абу-л-хайр-хане, К политической истории образования государства кочевых узбеков. «Научные работы и сообщения», кн. I, Ташкент, 1960, стр. 140 – 153.

46. Бу асар ҳақида қаранг: *Б. А. Аҳмедов*, Неизвестная версия «Шайбани-намэ» Бенаи, журн. «Общественные науки в Узбекистане», 1965, № 2, стр. 51 – 55.

47. *Муҳаммад Мирза Фани* Бухоро козиқалони мулло Мир Бадриддиннинг котиби (дабири) бўлган ва 1324/1906 йили вафот этган. Қаранг: *Мирза Абдуазим Солтӣ*. Тарихи салотини манғитийи, форсчадан Л. М. Елифанова таржимаси, М., 1962, 126-бет.

48. «Шарафномаи шохий», инв. № 779 / II. Бу ҳақда қаранг: «Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР», т. I, 1960, стр. 77 – 78.

49. «Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР», т. I, стр. 77.

50. *Rieu ch. Supplement. p. 51 Storey C. A. Persian Literature, c. 374.*

51. «Наёми навин», 1338 (1950) № 11 – 12, 125-бет.

52. «Шарафномаи шохий», варақ 58б.

53. Ўша асар, варақ 67б.

54. Ўша асар, варақ 68а.

55. Ўша асар, варақ 72б.

56. *Аблақ* – ола-була тусли, йўл-йўл жузли ёввойи от, зебра. Бу ерда ёришган чоғ маъносига.

57. *Бобо султон* – Наврӯз Аҳмадхоннинг тўнғич ўғли. 1556 – 1557 йилларда Самарқандда ҳукмронлик қилган.

58. «Шарафномаи шохий», варақ 66а.

59. Ўша асар, варақ 79а.

60. Ўша асар, варақ 27б.

61. Ўша асар, варақ 29б. Нажими соний Исмоил I Сафавийнинг машхур давлат арбобларидан (қаранг: *А.А. Семёнов*. Первые Шейбаниды и борьба за Мавераннахр, МНТУ, т. XII, 1954, стр. 131).

62. Ўша асар, варақ 32 в. Бу ерда сўз Абдуллахоннинг бобоси Жонибек султон ҳақида бораётир.

63. *Мавлоно Мушиқий* – асли марвлик бўлиб, Самарқанд ва Бухорода тахсил қилган; дастлаб Султон Саъидхон, сўнгра Абдуллахон саройида яшаган етук

шопир; 997, 1588—89 йилда вафот этган (қаранг: «Тазкират аш-шуаро» («Ништари ишқ»), ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 4322, варақ 851 б; «Ўзбекистон ССР тарихи» (бир томлик), Тошкент, 1956, 289-бет. Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида Мушфикийнинг катта бир девони сақланмоқда (инв. № 13).

64. «Шарафномаи шохий», варақ 90а.

65. «Абдуллонома»да 935, 1528, 29 ёзилган. Бу қўчирувчининг хатоси бўлиши мумкин.

66. *Кармина* — Бухоронинг шарқи-шимолий тарафида, шаҳардан 100 км нарида жойлашган шаҳар; вилоят маркази (яна изоҳга ҳам қаранг).

67. *Миёнокол* — Зарафшон дарёсининг ўрта оқимида, унинг тармоқлари бўлган Оқдарё ва Қорадарё ўртасида жойлашган обод вилоят (яна изоҳга қаранг).

68. *Балх* — Амударёнинг сўл тарафида жойлашган қадимий шаҳар; вилоят маркази, илгари Бухоро хонлигига қараган; ҳозир Афғонистонда бўлиб, Вазиробод деб ҳам юритилади.

69. *Насаф* — XVI асргача Нахшаб деб аталган; Қашқадарё водийсида жойлашган. XVI асрдан бошлаб Қарши деб ҳам аталади; вилоят маркази.

70. *Хисор* — Қофирниҳон дарёсининг юқори оқимида жойлашган; вилоят маркази.

71. «Шарафномаи шохий», варақ 50 а, 52а—54а; «Ўзбекистон ССР тарихи», биринчи китоб, Тошкент, 1955, 405-бет.

72. *Муҳаммадёр султон* — Шайбонийхоннинг набираси, Суюнчмуҳаммад султоннинг ўғли.

73. *Андхуд* — Шимолий Афғонистондаги ҳозирги Андхой. Мозори Шарифнинг ғарбий томонида, Каркидан Жанубий Афғонистонга борадиган катта йўл устида жойлашган шаҳар; *Шибиргон* — Мозори Шариф билан Андхуд ўртасида бўлиб, у ҳам Калифдан Афғонистоннинг ички районларига ўтган йўл устида жойлашган шаҳар.

74. «Шарафномаи шохий», варақ 816—836.

75. Ўша асар, варақ 866.

76. «Ўзбекистон ССР тарихи», 1 китоб, 405-бет.

77. «Шарафномаи шохий», варақ 56а.

78. Ўша асар, варақ 68а.

79. Ўша асар, варақ 1036. Пирмуҳаммадхон 1557 йили хон қилиб қўтарилганлигига қарамай, Абдуллахон

уни тахтга яқинлаштирмади. Искандархон Бухоро тахтига 1563 йили ўтказилди.

80. *Фирӯдшбек*. Мажмуаи муншооти салотин, Истанбул, 1264 (1847—48), ЎзФАШИ фонди, инв. № 15179, варақ 346, 355. Шиъа мазхабида бўлган эронликларнинг аскарлари ўн икки хил рангдаги лента ўралган бош кийими кийгани учун «қизил бошлар» деб аталганлар.

81. Қаранг: *Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский* и др. История Ирана с древнейших времён до XVIII в., Л., 1958, стр. 254—260; *А. А. Семёнов*, Шейбашихан и завоевание империи Темуридов, МИГУ, т. 12, стр. 70—71, 73—79.

82. *Сейди Али Раис*. Миръот ал-мамолик (туркчадан III. Зуннунов таржимаси), Тошкент, 1963, 122-бет.

83. Ўша асар, варақ 100, 103, 108-бетлар.

84. «Шарафномаи шохий», варақ 66 а.

85. Ўша асар, варақ 66 а.

86. *Хожа Муҳаммад ибн Муҳаммад* (Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, 718—731—1318—1389) нақшбандия тариқатининг асосчиси; Бухоронинг шарқий (Фатхобод) томонида, шаҳардан бир фарсах нарида жойлашган Қасри Орифон деган жойда дафн этилган. Қаранг: Қомус ал-аълум, II, 1889, 1412-бет.

87. «Шарафномаи шохий», варақ 86 б.

88. Ўша асар, варақ 93 а.

89. *К. А. Антонова*, Очерки общественных отношений и политического строя монгольской империи времен Акбара, М., 1952, стр. 235.

90. Абулфазл хақида қаранг: *Н. М. Elliot*. The History of India, vol. VI. London, 1875, p. 1—6.

91. «Макобити Алломий». ЎзФАШИ фонди, инв. № 3335, 11, 15, 16-бетлар.

92. *С. С. Жуковский*. Сношение России с Бухарой и Хивой в последнее трехсотлетие, Петроград, 1915, стр. 10.

93. *В. В. Бартольд*. История изучения Востока в Европе и России. Л., 1925, стр. 117.

94. *Абубакр Саъд* — Хожа Ислоннинг ота-боболадан, 360—970—71 йили вафот этган.

95. Девони Мушфикий. ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 3913, варақ 916, 290а, 333 а.

96. «Фан ва турмуш» журнали. 1963, 3-сон, 23-бет.

ИЗОҲЛАР

¹ «...ўзинг мулк эгасисан; уни истаган кишингга берасан» — Қуръон, 3-сура, 26-оят.

² «Ундан (Тангридан) бошқа ҳамма нарса ўлимга маҳкум» — Қуръон, 28-сура, 88-оят.

³ «Сизларни ер юзида халифа қилдик» — Қуръон, 35-сура, 39-оят.

⁴ «Ёруғ юлдуз каби дур билан зийнатлаб, ерга ўрнатдик» — Қуръон, 18-сура, 84-оят.

⁵ «Албатта мен ер юзида халифа қилгувчиман» — Қуръон, 2-сура, 30-оят.

⁶ «...одам фарзандини муқаррам қилдик» — Қуръон, 17-сура, 70-оят.

⁷ «...албатта элчиларимизни далиллар ва ҳужжатлар билан юбордик» — Қуръон, 57-сура, 25-оят.

⁸ «Ҳукуматни истаган кишига берасан» — Қуръон, 3-сура, 26-оят.

⁹ «Тангри фаришталар ва одамлардан элчилар бўлишини ихтиёр қилади» — Қуръон, 22-сура, 75-оят.

¹⁰ «Муҳаммад орзу-ҳавасдан сўйламайди» — Қуръон, 53-сура, 3-оят.

¹¹ «Қуръон» ҳеч нарса эмас, магар Тангри томонидан юборилган ваҳий бўлмаса» — Қуръон, 53-сура, 4-оят.

¹² «Муҳаммаднинг кўзи ўнг ва сўлга боқмади ва кўриш учун (мавжуд) бўлган чегарадан ўтмади» — Қуръон, 53-сура, 17-оят.

¹³ «(Муҳаммаднинг) дили кўрган нарсасига ёлгон киргизмайди» — Қуръон, 53-сура, 11-оят.

¹⁴ «...сўнгра яқин бўлди ва унинг билан сўзлашиш учун бошини эгди» — Қуръон, 53-сура, 8-оят.

¹⁵ «Мен қилич пайғамбариман» — Хадис.

¹⁶ Араб ва Ажам — Ажам — луғавий маъноси «араб бўлмаган»; араблар Арабистондан бошқа ҳамма ерларни, хусусан, туркий халқлар, форслар ва бошқа Шарқ халқлари яшаган ерлар ва уларнинг халқларини Ажам атаганлар. Эроннинг шимоли-ғарбий қисми. Баъзан Эрон маъносида ҳам тушунилган. (Қаранг: «Бобурнома», 153-бет; Х. Хасанов, Географик номлар имлоси, 112-бет).

¹⁷ «Мен арабларнинг зўр фасихиман» — Хадис.

¹⁸ «... учинчи фирқа имон келтиришда бошқалардан ўзиб кетувчилардир» — Қуръон, 56-сура, 10–11-оятлар.

¹⁹ «Улар яқиндилар» — Қуръон, 56-сура, 11-оят.

²⁰ Мавзуи фусус оятлар* — узук кўзларидек равшан оятлар. Бу ерда Қуръон оятларининг бошқа сўзларга безак бўлишидан киноя.

²¹ Нусус ривоятлар** — аниқ, равшан ривоятлар. Бу ерда ҳадислардан киноя.

* Юлдузчалар (*) остида берилган изоҳлар таржимонга тегишли.

** Таржимон изоҳлари ва бошқа айрим хаволалар «Изоҳлар»да ший зарурат юзасидан қайтарилган. — *Муҳаррир.*

²² «Пайғамбарларга оид қиссаларда (ҳам) ақл эгалари учун ибрат бордир» — Қуръон, 12-сура, 111-оят.

²³ Сулаймон — Сулаймон пайғамбар (подшоҳ). Муқулмонлар этикодида, у руҳлар оламига ҳукмрон бўлган.

²⁴ Жамшид («Авесто»да — Йима) — қадимги Эрон афсонавий подшоҳларидан (Йима — Жамшид хақида қаранг: Фирдауси, Шахнаме, 1, стр. 609, прим. 609, 815; Е. Э. Бертельс, История персидско-таджикской литературы, стр. 58–59; С. П. Толстов, По следам древнехорезмской цивилизации, стр. 84).

²⁵ Кай(Ковус) Кай («Авесто»да — Кави) ҳукмдор, подшоҳ маъносида. Кай(Ковус) қадимги Эроннинг Кайёнийлар сулоласидан бўлган иккинчи подшоҳи, Фирдавсийнинг «Шахнома» достони қаҳрамонларидан бири (қаранг: «Шахнаме, 1, стр. 350–455).

²⁶ Ҳофиз Таниш — Ҳофиз — ўткир зеҳли, «Қуръон»ни ёддан, кироат билан ўқийдиган киши. Баъзан истёждоли қўшиқчи ҳам ҳофиз аталган. Таниш таниқли, машҳур демақдир. Маълумки, Шарқда «Қуръон»ни ёддан, кироат билан ўқиш махсус касб бўлган ва бундай киши қадрланган. Муаллифимиз ўз даврида Бухорода ана шундай кишилардан ҳисобланган.

²⁷ Кибрити ахмар — қизил олтингугурт; икбир маъносида ҳам ишлатилади: камёб нарса (қаранг: Бируни, Минералогия, стр. 62, 91; «Ғиёс ал-луғат», 406-бет).

²⁸ «Эй Парвардигоримиз! Тоқатимиз келмайдиган ишни бизга юклама» — Қуръон, 2-сура, 286-оят.

²⁹ Қийналган кишининг дуосини ким қабул қилиб, унинг ҳожатини (ким) чиқаради. Тангрига ёлворганда ким ундан балони дафъ қилади? — Қуръон, 27-сура, 62-оят.

³⁰ «...Тангрининг фазлу раҳматидан ноумид бўлманг» — Қуръон, 12-сура, 87-оят.

³¹ «Тангри мулкни хоҳлаган кишига беради» — Қуръон, 3-сура, 26-оят.

³² Соҳибқирон — икки бахт, толей сайёраси, яъни Ноҳид (Венера) ва Муштарий (Юпитер). Бу икки сайёра бир-бири билан яқинлашган вақтда туғилган болага шундай нисбат берилган. Буюк подшоҳлар (Чингизхон, Темур, Абдуллахон) тарихда шу ном билан ҳам аталганлар.

³³ Доро — Доро I Киштоси. Ахамонийлар сулоласидан бўлган қадимги Эрон подшоҳи (милоддан аввалги 521–485 йиллар).

³⁴ Искандар — Шарқда Искандар Зулқарнайн номи билан машҳур бўлган македониялик подшоҳ Искандар (милоддан аввалги 336–323 йиллар).

³⁵ Рум — Византия, кейинча — Туркия. Ўрта аср Шарқ олимлари ва шоирлари уни «Рум» атаб, подшоҳларни эса «Қайсари Рум» деганлар.

³⁷ **Чин** кадимги Шарк манбаларида Шимолий Хитой «Чин», Жанубий Хитой эса «Мочин» аталган.

³⁸ **Хусрави Парвиз** кадимги Эроннинг Сосонийлар сулоласидан бўлган подшоҳи (332--342 йиллар).

³⁹ «**Тангри албатта адолат ва эхсонга буюради**» Қуръон, 16-сура, 90-оят.

⁴⁰ **Фарқадон** — Қутб юлдузи атрофига жойлашган икки юлдуз («Ғиёс ал-луғат», 368-бет); Кичик Аийк юлдузи (Н. Ю. К р а ч к о в с к и й, Избранные произведения, т. IV, стр. 562).

⁴¹ «**Етти мамлакат подшоҳи...**» Тангрига ишора.

⁴² «**Кимки хатони кечириб, тузатиб ўтса, унинг мукофотини Тангри беради**» Қуръон, 42-сура, 40-оят.

⁴³ «**..шундай бандаларни хурсанд қилгинки, улар (хар бир) сўзни диққат билан тинглайдилар ва унинг дурустроқларига тобеъ бўладилар**» Қуръон, 39-сура, 17-оят.

⁴⁴ «**Албатта, Тангри бандаларини кўрувчидир. Бошланиш ҳам ундан, қайтиш ҳам унга бўлади**» Қуръон, 67-сура, 2-оят.

⁴⁵ «**У (Тангри) хар нарсага қодир**» Қуръон, 38-сура, 72-оят.

⁴⁶ «**...унга ўз руҳимдан дам урдим**» Қуръон, 38-сура, 72-оят.

⁴⁷ «**(Тангри) уларни дўст тутади, улар эса Тангри-ни дўст тутадилар**» Қуръон, 5-сура, 54-оят.

⁴⁸ «**Мени оловдан яратдинг ва уни тупроқдан яратдинг**» Қуръон, 58-сура, 76-оят. Мусулмонлар эътиқодича, Тангри одамни тупроқдан, шайтонни эса оловдан яратган. Бу ерда шундан киноя.

⁴⁹ «**Сизларни суратлантирди ва суратларингизни гўзал қилди**» Қуръон, 64-сура, 3-оят.

⁵⁰ «**...руҳ масаласи Тангрим ишидандир**» Қуръон, 17-сура, 85-оят.

⁵¹ «**Тангри қандай кўрувчи ва эшитувчидир**» Қуръон, 18-сура, 26-оят.

⁵² «**Қўл ва кўз эгалари... ёдла!**» Қуръон, 38-сура, 45-оят.

⁵³ «**Кимки дил кўзи билан қараса, ўзининг фойдасига бўлади**» Қуръон, 6-сура, 104-оят.

⁵⁴ «**Ҳозир бўлган ҳолда қулоқ солиб тингланларга унда (Қуръонда) эслатиш бордир**» Қуръон, 50-сура, 37-оят.

⁵⁵ **Фурот** луғавий маъноси: жуда мазали сув. Бу ерда Месопотамиядаги улкан дарёлардан Фуротнинг (Ефрот) номи.

⁵⁶ «**Нур устига нур**» Қуръон, 24-сура, 35-оят.

⁵⁷ **Насра (ан-Насра)** Ой манзилларидан саккизинчисини ташкил этувчи Асад буржида турувчи, бир-бирига яқин бўлган учта юлдуз (А б у Р а й х а н Б и р у н и, Избранные произведения, т. 1, стр. 400).

⁵⁸ **Шайри** қун ботгандан сўнг ғарбда кўринадиган ёруғ юлдузнинг номи.

⁵⁹ **Яди байзо** Мусонинг қўли; ошпоқ қўл; саҳий қўл. Бу ерда ажойиботлар яратиш маъносида.

⁶⁰ «**Тангри дилларни билувчидир**» Қуръон, 31-сура, 23-оятга ишора.

⁶¹ **Эрам боғи** мусулмонлар эътиқодича, жаннатдаги боғнинг номи.

⁶² «**Хар бир гуруҳга бир ёқда бир қибла бордир; у гуруҳ (бўлса) юзини шу (қибла)га ўгирувчидир**» Қуръон, 2-сура, 148-оят.

⁶³ **Туби** — мусулмонлар эътиқодича, жаннатда ўсадиган дарахт.

⁶⁴ **Сидратулмунтаҳо** мусулмонлар эътиқодича, Еттинчи осмонда ўсадиган дарахт.

⁶⁵ «**Унинг илдизи мустаҳкам, шоҳи осмонда- (дир)**» Қуръон, 14-сура, 24-оят.

⁶⁶ **Фаррош** асл маъноси «гилам тўшовчи», подшоҳлар, хонлар ва феодал-аслзодалар ҳузурдаги кичик сарой хизматчиси; унинг зиммасига меҳмон кутиш анжумларини ҳозирлаш юклатилган эди; тўшакчи (қараг: А б д у р а х м а н Т а л е, История Абу-л-фейхана, стр. 143).

⁶⁷ **Найсон (нисан)** кадимги замонларда сурияликлар март ойини шундай атаганлар (қараг: Б и р у н и, Избранные произведения, стр. 400).

⁶⁸ **Қулбобо кўкалтош** Абдуллахон II нинг энг яқин кишиларидан; шоир, ўқимшли бўлган. Абдуллахон вафотидан сўнг, 1598 йили Абдулмўмин томонидан ўлдирилган. (Қулбобо кўкалтош ҳақида батафсил маълумот олиш учун сўз бошидаги 13-изоҳга қараг). Кўкалтош мамлакатнинг ички хавфсизлигини таъминловчи амалдор (қараг: А. А. С е м е н о в, Бухарский трактат о чинах и званиях, стр. 148).

⁶⁹ **Лаъли Бадахшон** Бадахшон лаъли; қиз-қизил ёқут. Лаъл қонлари Бадахшонда VII—VIII асрларда очилган (қараг: Б и р у н и, Минералогия, стр. 435—436).

⁷⁰ **Яман ақиқи** Ямандан чиқадиган қимматбаҳо тош. Баъзан «ақиқи ямани» деб ҳам аталади.

⁷¹ **Сухайл** ёруғ юлдузлардан бири, яъни Капопуснинг номи. (Қараг: «Шахнаме», 1, стр. 617, прим. 2878). Ямандан яхшироқ кўрингани учун уни Сухайли яманий деб ҳам атаганлар. Бу ерда ёруғ, очик-ойдин, ошқора шафқат маъносида.

⁷² **Банон*** бармоқларнинг учи. Бу ерда қалам учи маъносида.

⁷³ **Лаъли манзум*** ишга қатор қилиб терилган қимматбаҳо қизил тош. Бу ерда назмга терилган сўзлар; шеър.

⁷⁴ «**Шарафномаи шохий**» абжад ҳисоби билан хижрий 992 (милодий 1584) йилни ҳосил қилади.

⁷⁵ Абдуллахоннинг отаси Исқандархон Абулхайрхоннинг иккинчи ўғли Хўжа Мухаммадхоннинг набираси.

⁷⁶ Бу ерда сўз XVI асрда Мовароуннахрнинг сиёсий ҳаётида катта роль ўйнаган пуфузли шайх ва заминдор Хожа Мухаммад Нелом ҳақида боради. (Батафсил маълумот олиш учун сўз бошидаги 39-изоҳга қараг).

⁷⁷ Исқандархон 1583 йили вафот этди ва унинг ўрнинга ўғли Абдуллахон хон қўтарилди.

⁷⁸ **Сомон** Халифа Маъмун ибн Хорун ар-Рашид (813—833) даврида Марвада ҳоким бўлган; кейинча Ўрта Осиё ва Хуросонда Сомонийлар сулоласига (875—998) асос солган.

⁷⁹ **Сосон** Ахамонийлар даврида (милоддан аввалги 558—330 йиллар) ўттирастларнинг Стахрдаги (ҳозирги Истахр) Анахита бутхонасининг коҳини бўлган. Сосонийлар сулоласига (224—651) мансуб бўлган Эрон подшоҳлари унинг наслидандир (қараг: М. М. Дьяков, Очерк истории древнего Ирана, стр. 257—321).

⁸⁰ **Борбат** Хусрави Парвизнинг яқинларидан бўлиб, мусқийда зўр маҳорат кўрсатган шахс («Ғиёс ал-луғат», 63-бет).

⁸¹ «**Тўғри йўлга тобеъ бўлганларга салом**» Қуръоннинг 20-сура, 47-оятга ишора.

⁸¹ Бу ерда ҳам сўз Жўйборий хожаларидан Хожа Ислом хакида бораётир.

⁸² **Турон мамлакати** - турклар мамлакати. Араб ва форс тилларида ёзилган қадимги манбаларда Амударёнинг шимолида жойлашган ерлар ва у ерда истикомат қилган туркий халқлар шундай аталган.

⁸³ **Рашидиддин (1247—1318)** XIII-XIV асрда ўтган машҳур давлат арбоби ва атоқли тарихчи (қаранг: Н. П. Петрушевский, Рашид ад-дин и его исторический труд, Рашид ад-Дин, Сборник летописей, т. 1, кн. 1, стр. 7-37. Бундан кейин - Сборник летописей, I-I деб берилди).

⁸⁴ «Жомий ат-таворих»да унинг (Ёфаснинг) номи Абуя ҳам дейилган, муаллифимиз ёки кўчирувчи янглишган бўлса керак. «Жомий ат-таворих»да Ёфаснинг мўғуллар ва турклар ўртасида тарқалган яна бир исми Абулжаҳон эканлиги айtilган, холос (Сборник летописей, I-I, стр. 80, 153).

⁸⁵ **Бокуйхон** Рашидиддинда Дибокуйхон дейилган (Сборник летописей, I-I, стр. 81).

⁸⁶ **Бортоқ ва Қартоқ** - Рашидиддиннинг китобида - Ортоқ ва Қортоқ (Сборник летописей, I-I, стр. 81). Бортоқ - ҳозирги Қоратов тизмаларидан бирининг номи. Қартоқ - Чу водийси билан ҳозирги Олмаота ўртасидаги Кастек илгари шундай аталган (Абулғазиз Баҳадур-хан, Родословная туркмен, стр. 82, прим. 29).

⁸⁷ **Мирхонд (Мухаммад ибн Ховандшоҳ)** XV асрда ўтган машҳур тарихчи (қаранг: E. G. Brown, A History of Persian Literature under Tartar Dominion (1265-1502), p. 431-432).

⁸⁸ **Мирхонд**, Равзат ус-сафо, V том, 5-8 ва бошқа бетлар.

⁸⁹ «**Тангри ўликдан тирикни яратади**» Қуръон, 3-сура, 27-оят.

⁹⁰ «**Мусога эмишдан илгари она сутини харом қилдик**» Қуръон, 30-сура, 19-оят.

⁹¹ **Махдий** шайба мазхабидаги мусулмонларнинг этикодича, махдий (мессия) охират кунини ғойиб бўлган еридан пайдо бўлар экан. Шайбаларнинг ўн иккинчи имоми Абулқосим Мухаммад ибн ал-Хасан Аскарний (хижрий 255-868 йилли туғилган) ҳам шу ном билан аталган.

⁹² «**Хар нарсага нутқ берган Тангри бизга ҳам нутқ бериб гапиртирди**» Қуръон, 41-сура, 21-оят.

⁹³ **Жавзо** классик астрономияга кўра, фалакдаги ўн икки буржнинг бири шундай аталиб, уни ёнма-ён турган икки киз шаклида тасаввур қилганлар.

⁹⁴ **Узро** XI асрда ўтган Унсурийнинг «Вомик ва Узро» дostonининг қахрамонларидан бири - гўзал Узро (қаранг: E. Э. Бертельс, История персидско-таджикской литературы, стр. 239, 315).

⁹⁵ «**Шундай(ки) Тангри жохилларнинг дилларини мухрлайди**» Қуръон, 30-сура, 59-оят.

⁹⁶ **Дурхон** Рашидиддинда (Сборник летописей, I-I, стр. 82) Гурхон дейилган; Абулғозий («Родословная туркмен», матининг 15, таржиманинг 41-бети) - Қирхон ёзган.

⁹⁷ **Саронич** қимматбаҳо, дур ва гавҳарлар билан безатилган ва аёллар бошга соладиган енгил рўмол (қаранг: Л. З. Будагов, Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. 1, стр. 624).

⁹⁸ «...туёғи билан хўкиз ва балиқнинг белини син-

диради...» анъаналарга қараганда, ерни қандайдир афсонавий хўкиз ва балиқ кўтариб турар эмиш (қаранг: «Шахнаме», I, стр. 612, прим. 1360). Бу ерда Ўғизхоннинг оти елганда ернинг қаддини ҳам букиб юборарди маъносига ишлатилган.

⁹⁹ «...ўзлари хоҳлаган қуш гўшларидан истаганча фойдаланардилар» Қуръон, 56-сура, 21-оят.

¹⁰⁰ **Баҳром** Сосонийлар сулоласидан бўлган Баҳром Гўр (421-439). Бу ерда Марс сайёраси. Мусулмон астрологларининг назарича, у кишиларнинг тақдирини олдиндан белгилаб берар эмиш (қаранг: Фирдауси, Шахнаме, т. II, стр. 584, прим. 5021).

¹⁰¹ «**Тангри ўз меҳрибончилигидан кишиларга нима(ни) раво кўрса, уни тўхтатувчи йўқдир**» Қуръон, 35-сура, 2-оят.

¹⁰² «...Тангри уларни тоза сув билан сероб қилди» Қуръон, 76-сура, 21-оят.

¹⁰³ «**Огоҳ бўлинг, Тангри ёди билан қалблар ором олади**» Қуръон, 2-сура, 7-оят.

¹⁰⁴ «...уларнинг кўзларида парда бордир» Қуръон, 6-сура, 68-оят.

¹⁰⁵ «**Мени ёдинга олганида нотақводорлар гуруҳи билан (бирга) ўлтирма**» Қуръон, 43-сура, 22-оят.

¹⁰⁶ «**Биз (фақат) ота-боболаримизни бир динда тондик ва ҳақиқатан уларнинг изидан борамиз**» Қуръон, 7-сура, 202-оят.

¹⁰⁷ «**У ёлғиз шундай кишики, сизларни оталарингиз ибодат қилган нарсалардан қайтаришни истайди**» Қуръон, 17-сура, 7-оят.

¹⁰⁸ «**Агар яхшилик қилсангиз ўзингизга яхшилик қилган бўласиз ва агарда ёмонлик қилсангиз ҳам ўзингизга қиласиз**» Қуръон, 99-сура, 7-8-оятлар.

¹⁰⁹ «**Тангри хоҳлаган кишини тўғри йўлга бошлайди**» Қуръон, 10-сура, 25-оят.

¹¹⁰ Рашидиддиннинг фикрича (Сборник летописей, I-I, стр. 84), «уйғур» сўзи туркча бўлиб, у бизга қўшилди ва ҳамжихат бўлиб ёрдам берди маъносидadır. Л. З. Будаговнинг айтишича, «уйғур» сўзининг дугавий маъноси «ўрмон кишиси»дир. (Л. З. Будагов, I, стр. 162) «Уйғур» термини хакида батафсил қаранг: M. P. Bretschneider, Medieval researches from Asiatic Sources, p. 236-263; B. B. Paldov, К вопросу об уйгурах (Из предисловия к изданию «Кутатгу-Билик»). Л. З. Будагов, Родословная туркмен, стр. 84-85, прим. 35).

¹¹¹ **Халаж** бу сўзнинг изоҳи муаллифимизнинг ўзи томонидан сал қуйроқда берилган.

¹¹² **Оғожири** Рашидиддиннинг айтишича, бу қабилла ўрмон ичиде ва унинг атрофида истикомат қилгани учун «оғоч эри», яъни «ўрмонликлар» деб аталган (Сборник летописей, I-I, стр. 85).

¹¹³ Рашидиддиннинг китобида (Сборник летописей, I-I, стр. 84) «у (Ўғузхон) уйғурларни тоғ дараларида жойлашган районлардан қайтариб келди», деб ёзилган. Қадим замонда уйғур қабилаларининг Дарбанд чегараларида истикомат қилганлиги тўғрисида манбаларда маълумот йўқ. Бретшнейдернинг фикрича, Гулжанин шимолий томонида, Талка дарёсининг (Иланинги ўнг irmoғи) бошланиш қисмида жойлашган дара ҳам Дарбанд (Темир дарвоза) деб аталган (M. P. Bretschneider, Medieval Researches, I, p. 69, II, p. 35).

¹¹⁴ Рашидиддиннинг китобида (Сборник летописей, I-I, стр. 84-85) қангли қавмининг талон-тороқлари

хақида ҳеч нарса дейилмаган; фақатгина бу қавмнинг Ўғизхон билан иттифоқда бўлганлиги айтилган, холос.

¹¹⁵ Бу ҳақда Рашидиддинда маълумот йўқ (Сборник летописей, I/I, стр. 84). Хофиз Таниш янглишаётир. Туркан хотин Султон Жалолуддиннинг эмас, аксинча унинг отаси Олоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳнинг (1200 - 1220) онасидир; унинг ўғли Султон Жалолуддиннинг онаси эса туркманлардан бўлган. Султон Жалолуддин Хоразмшоҳлар давлатининг сўнгги ҳукмдоридир (1220 - 1231).

¹¹⁶ Ўғизхоннинг ўз элига қайтиб келганлиги ва Кипчоқни маълум манзилга қўйиб, мамлакат четгараларини қўриқлашни тоширгани ҳақида Рашидиддин бир нима демаган (Сборник летописей, I/I, стр. 84).

¹¹⁷ **Фур** — ҳозирги Афғонистоннинг (Қандаҳор областадаги) тоғли вилоятларидан бири. Ўша вақтда Фурда яшаган халқлар Эрон системасига кирган тиллардан бирида сўзлашган. Гаржистон (Гарчистон) — Мурғоб дарёсининг юқори оқимида жойлашган; Фур билан туташган вилоят. (Бу вилоятлар ҳақида батафсил қаранг: В. В. Бартольд. Историко-географический обзор Ирана, стр. 36—37, 54—56 и т.д.; шунингдек, — G. Le Strange, The Land of the Eastren Caliphate, p. 415—417).

¹¹⁸ **Ясоқ (Йосо)** — мўғулча сўз; қонунлар тўплами, қарор, подшоҳ ва хон фармойиши, қонун-қоида (Л. З. Будагов, Сравнительный словарь, II, стр. 329—330). Турк ва мўғул қавмлари ўртасида ҳукм сурган қонун-қоида.

¹¹⁹ Бу ҳақда Рашидиддинда ҳеч нима дейилмаган (Сборник летописей, I, стр. 84—85); **Сова** — Техроннинг ғарби-жанубий томонида, тахминан 120 км йироқликда жойлашган қадимий шаҳар. Ҳозир Эроннинг марказий остонининг (вилоятининг) бешинчи шаҳристони (қаранг: Г. М. Петров, Материалы к социально-экономической характеристике астанов Ирана, стр. 78—89).

¹²⁰ Бу ерда сўз ўтпаствалиқдан (зороастризм) ислом динига ўтганлик хусусида бораётир. Зороастризм қадим замонларда Ўрта Осиёда, хусусан, Хоразм ва Бактрияда пайдо бўлиб, кейинча Эронга ҳам тарқалган ва араблар истилосига қадар ҳукм сурган диндир (қаранг: В. В. Струве, Родина зороастризма, стр. 5—34).

¹²¹ Рашидиддиннинг китобида воқеа тўлароқ баён қилинган (Сборник летописей, I/I, стр. 85—86).

¹²² **Етти иқлим** Рашидиддиннинг китобида — «Эрон, Турон, Сурия, Миср, Кичик Осиё, Франклар мамлақати ва бошқалар...» (Сборник летописей, I/I, стр. 86). Қадимги географлар дунёни етти иқлимга бўлганлар (қаранг: «Ғиёс ал-лугат», 552—556-бетлар).

¹²³ **Низомий** — XII асрда яшаган машҳур озарбайжон шоири (қаранг: Е. Э. Бертельс, Низами и Фузули, стр. 5—487).

¹²⁴ **Кайхусрав** («Авесто»да — **Kerdsdvadza; Кава-Хусрав**) Кайёнийлар сулоласидан бўлган қадимги Эрон подшоҳи. Анъаналарга қараганда, Хоразмда ҳукмронлик қилган ва маълум Хоразм сулоласига асос солган (С. П. Толстов, По следам древнехорезмской цивилизации, стр. 85). Абу Райҳон Беруний уни Кайковуснинг набираси деб атайди («Памятники минувших поколений», стр. 47, 114—116; яна қаранг: «Шахнаме», I, стр. 630; т. II, стр. 604, прим. 11367 и след.; Е. Э. Бертельс, История персидско-таджикской литературы, стр. 227).

¹²⁵ «Иржаъ...» — Қуръоннинг 89-сура, 21-оятига ишорат.

¹²⁶ **Тамға** — муҳр; қиздирилган муҳрли темир билан от, қўй ва бошқа ҳайвонларнинг қулоғига босиладиган тамға. Қадим замонда турк ва мўғул қабилаларининг ҳар бири ўз тамғасига эга бўлган. Бу ерда муҳр, маълум улус устидан ҳукмронлик маъносига (қаранг: Л. З. Будагов, I, стр. 731—732; Абу-л-Ғазали, Родословная туркмен, стр. 94, прим. 111).

¹²⁷ **Ўнқўн (Ўйғўн, Ўнғўн)** тотем. Қадимги замонларда баъзи халқларнинг назарида қабилага асос бўлган ва муқаддас ҳисобланган ҳайвон ёки ўсимлик (қаранг: Л. З. Будагов, I, стр. 161; Рашидиддин, Сборник летописей, I/I, стр. 87; Абу-л-Ғазали, Родословная туркмен, стр. 94—95).

¹²⁸ Рашидиддиннинг китобида Денгизхон ўғилларининг исми қуйидагича кўрсатишган: Бекдир, Букдуз (Тўқдў, Бўқдўр), Ўйва (Бўк), Қиник (Қитик) (Сборник летописей, I I, стр. 900).

¹²⁹ **Фаридун (Афридун)** Эронда ўтган Пешдодийлар сулоласидан бўлган бешинчи ҳукмдор (қаранг: Бирунӣ, I, стр. 116). «Шахнома»да Эронни Заҳҳок («Авесто»да — Ажи Даххак), яъни уч бошлиқ аждаҳодан озод қилган қахрамон («Шахнаме», I, стр. 616, прим. 2321). Эрон афсоналарида кўрсатилишича, Заҳҳок Эронни босиб олган даҳшатли хоржий подшоҳ бўлиб, халққа кўн зулм етказган (И. Брагинский, Д. Комиссаров, Персидская литература, Краткий очерк, стр. 26—27).

¹³⁰ **Тур** — («Авесто»да — Thura) — Фаридуннинг ўртанча ўғли (қаранг: Бирунӣ, I, стр. 114; «Шахнаме», I, стр. 617, прим. 2859).

¹³¹ Рашидиддиннинг айтишича, мўғуллар ўзаро урушларда бир-бирини қириб ташлаган. Бу қонли урушда фақат Каён ва Нукузгина омон қолган (Сборник летописей, I/I, стр. 153).

¹³² Хофиз Таниш бу ерда қисман янглишаётир. «Арканақун» сўзи мўғулча бўлиб, икки сўздан ташкил топган: эргунэ — тизма тоғ; кун — қия, тоғ ёнбағри. Демак, «арканақун» — тоғ ёнбағри (қаранг: Сборник летописей, I/I, стр. 183).

¹³³ «Бу шундай зурриёдки, у бир-биридан тарқалган» — Қуръон, 3-сура, 35-оят.

¹³⁴ Сборник летописей, I/I, стр. 154.

¹³⁵ Хофиз Таниш турк қавмларига қисқача тўхтаб ўтади ва асосий, муҳим маълумотларни келтириш билан қифояланади (Ўрэнкит қавми ҳақида батафсил қаранг: Сборник летописей, I/I, стр. 156—160).

¹³⁶ Бу ерда ҳам Рашидиддин ва унинг «Жомий аттаворих» (Сборник летописей) китоби кўзда тутилади.

¹³⁷ Турк ва мўғул қабилалари олтин қиммат, камёб, соф бўлганидан, хонларни олтин билан тенглаштирганлар. Мўғуллар орасида «Биз подшоҳнинг олтин юзини кўрдик» ибораси кенг қўлланилган. Шунинг учун ҳам подшоҳ ва хонларнинг фарзандларини «олтин устундан туғилган фарзанд», деб атаганлар (қаранг: Сборник летописей, I/I, стр. 160—161).

¹³⁸ Рашидиддиннинг китобида Икирос ёзилган (Сборник летописей, I/I, стр. 161).

¹³⁹ Рашидиддиннинг китобида Ўлқунут дейилган (Ўлқутут) (Сборник летописей, I/I, стр. 161).

¹⁴⁰ Рашидиддиннинг китобида унинг исми Тусубу Довуд (Сборник летописей, I/I, стр. 161).

¹⁴¹ Рашидиддиннинг китобида Каронута ёзилган (Сборник летописей, I/1, стр. 161).

¹⁴² Қадим замонларда турк ва мўғул қабилаларида ҳам, ҳабашлар сингари, ўғил болаларнинг бир қулоғига сирға ёки болдоқ тақиш одати бўлган.

¹⁴³ Журлик мерган инисининг қулоғидаги болдоғдан ташқари унинг ўқдонини ҳам тешган (Сборник летописей, I/1, стр. 161).

¹⁴⁴ Рашидиддиннинг фикрича, қўнғиротлар дастлаб Хитой билан Мўғулистон чегарасида қурилган «Янги Хитой девори»га туташган жойларда яшаганлар (Сборник летописей, I/1, стр. 161). «Утқух Онгу» деб аталган бу девор Хитойда Цзин сулоласи (1115 - 1234) ҳукмронлик қилган даврда мамлакатни кўчманчиларнинг хужумларидан ҳимоя қилиш мақсадида қурилган эди.

¹⁴⁵ Рашидиддиннинг китобида (Сборник летописей, I, I, стр. 164) Фуджинбеги. Бу, албатта, нотўғри. Турк ва мўғулларда аёллар «хотин» ёки «бека», кейинча (XV - XVI аср) «бегим» деб юритилган.

¹⁴⁶ Кўрагон мўғулча сўз бўлиб, «хоннинг қўёви» демакдир. Рашидиддиннинг китобида унинг исми Хуулдан кўрагон деб ёзилган (Сборник летописей, I/1, стр. 146).

¹⁴⁷ Рашидиддиннинг китобида (Сборник летописей, I/1, стр. 164) Мисар Улук.

¹⁴⁸ Рашидиддиннинг китобида — Иру (Сборник летописей, I/1, стр. 165).

¹⁴⁹ Рашидиддиннинг кўрсатишича, унинг номи Довкай Ябудак (Бобудак) бўлган (Сборник летописей, I/1, стр. 165-166).

¹⁵⁰ Рашидиддиннинг китобида ёзилишича, унинг исми Конкотон бўлиб, маъноси катта бурундир (Сборник летописей, I/1, стр. 166-167).

¹⁵¹ Хофиз Таниш хато ёзган. Аслида: Мунглик — эчига (Сборник летописей, I/1, стр. 167). Эчиге (мўғулча) ота.

¹⁵² Рашидиддиннинг хикоя қилишича, Мунглик — эчига Чингизхоннинг ёшлигида унга кўп мурувватлар қилган (қаранг: Сборник летописей, I/1, стр. 167).

¹⁵³ Рашидиддиннинг китобида Богорчин ноён ёзилган (Сборник летописей, I/1, стр. 169). Нўён — мўғулча бўлиб, энг улуг ва мўътабар амирлар шу ном билан аталган.

¹⁵⁴ Ўнхон (Ванхан) християн динида бўлган кeroит қавмининг бошлиғи. Чингизхон ҳали ҳокимият тепасига келмаган йиллари Шарқий Мўғулистонда ҳоким бўлган (қаранг: В. В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, стр. 410); кейинча Чингизхоннинг иттифокчиси.

¹⁵⁵ Тархон (дархон) — мўғулча. Луғавий маъноси темирчи, қосиб, озод киши. Анъаналарга қараганда, шу касб эгаси бўлган бир киши мўғулларни Арканакундан олиб чиққан. Шунинг учун ҳам Чингизхон уни тархон қилган, яъни зўр имтиёзлар берган эмиш. Тархонлик имтиёзини олган киши хон, подшоҳ олдига бемалол қира олар ва барча солиқлардан озод этилар эди. Ундан ташқари, у жиноят қилиб қўйганда ҳам, бундай жиноят 9 марта содир бўлгунча жавобгарликка тортилмас эди. Тархонлик мўғуллар, Темурийлар ва Шайбонийлар даврида Ўрта Осиё ва Яқин Шарқда кенг тарқалган эди (қаранг: Л. З. Будагов, I, стр. 349; А. Ю. Якубовский, Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои, стр. 9.).

¹⁵⁶ «...тойжуит (қавми)нинг подшохи...» — унинг асл

исми Торгудой Қиритлик (Сборник летописей, I, I, стр. 172).

¹⁵⁷ «Ўша (тойжуит) қавми ичида сулдуз қавмидан (ҳам бир киши) бор эди» — унинг исми Суркан Ширф (Сборник летописей, I/1, стр. 173).

¹⁵⁸ Рашидиддиннинг китобида (Сборник летописей, I/1, стр. 173) кемирувчилар оиласига маъсуб бўлган икки ҳайвон. Қуён бўлиши эҳтимол.

¹⁵⁹ Рашидиддиннинг айтишича, Суркан Ширф Чингизхонга қайтишида зарур нарсалар ва чакмоқтош ҳам бермагани учун сулдуз қавмини қўн ҳам ҳуш кўрмаган (Сборник летописей, I/1, стр. 173).

¹⁶⁰ Қайқин Рашидиддиннинг китобида Қатақин ёзилган (Сборник летописей, I/1, стр. 178).

¹⁶¹ Бужун қайқин Рашидиддиннинг китобида Букун Қатақин дейилган (Сборник летописей, I/1, стр. 178).

¹⁶² Бусалжи Рашидиддин Букату Салжи деб ёзган (Сборник летописей, I/1, стр. 178).

¹⁶³ Шунқур Рашидиддин Бойсунқур деб ёзган (Сборник летописей, I/1, стр. 180).

¹⁶⁴ Артақин Рашидиддинда Артақан ёзилган (Сборник летописей, I, I, стр. 180).

¹⁶⁵ Сижнут Рашидиддинда Сиджинт дейилган (Сборник летописей, I/1, стр. 180).

¹⁶⁶ Жарқаланқум Рашидиддинда Чаракэ — Ланқум (Сборник летописей, I/1, стр. 180).

¹⁶⁷ Чинин — Рашидиддинда Чинос дейилган (Сборник летописей, I/1, стр. 183).

¹⁶⁸ Ганду Чина ва Удукчин Чинанинг маъноси Рашидиддинда келтирилмаган.

¹⁶⁹ Юмоқдин Рашидиддин «Нюякин» деб берган (Сборник летописей, I/1, стр. 184).

¹⁷⁰ Чоксу — Рашидиддин «Жоксу» деб ёзган (Сборник летописей, I, I, стр. 184).

¹⁷¹ Дўрмон — Рашидиддинда «Дурбон» (Сборник летописей, I/1, стр. 187).

¹⁷² Сукнут — Рашидиддинда «Суконут» ёзилган (Сборник летописей, I/1, стр. 187-189).

¹⁷³ Дурмахон — Рашидиддинда «Дурбой» (Сборник летописей, I/1, стр. 190).

¹⁷⁴ Анда — мўғулча сўз бўлиб, тутунган ака-ука демакдир.

¹⁷⁵ Буданжор — Рашидиддинда Булжор, айрим ҳолларда эса «Буданжор» берилган (Сборник летописей, I, I, стр. 193).

¹⁷⁶ Нисут — Рашидиддин «Нисут» деб ёзган (Сборник летописей, I/1, стр. 193).

¹⁷⁷ Суксон Рашидиддин «Сукон» деб ёзган (Сборник летописей, I/1, стр. 197).

¹⁷⁸ Кикқийён — Рашидиддин «Кункият» ёки «Кинкият» деб ёзган (Сборник летописей, I/1, стр. 197; I, II, стр. 80).

¹⁷⁹ Догу Баходир Рашидиддинда «Даки Баходир» (Сборник летописей, I, I, стр. 197).

¹⁸⁰ Нуркус Рашидиддин «Нукуз» ёзган (Сборник летописей, I, II, стр. 78). Бу, албатта ҳақиқатга яқин кўрилади. Б. Я. Владимирцев «Негус» ёзган («Общественный строй монголов», стр. 105).

¹⁸¹ Жекшут Рашидиддин «кесут», баъзан эса «кексут» ёзган (Сборник летописей, I, II, стр. 77).

¹⁸² «...бурчкин» Рашидиддин «юркин» ва «бурқин» ёзган (Сборник летописей, I, II, стр. 79).

¹⁸³ «Тангри истаган нарсасини қилади» — Қуръон, 3-сура, 26-оят.

¹⁸⁴ **Хакикатан ҳам Исо Тангри назарида одамга ўхшайди** — Қуръон, 3-сура, 59-оят.

¹⁸⁵ **Муаддилуннахор доираси*** — луғавий маъноси: кундузни кечага баробарловчи. Бутун фазони Шарқдан Ғарбга қараб тўғри икки тенг бўлакка ажратиб турган мавҳум бир доира. Бундай аталишига сабаб, қуёш бу доира устига келганда 90° дан бошқа ҳар тарафда кеча ва кундуз баробарлашгани кўрилган.

¹⁸⁶ **Мунтақат ул-буруж доираси*** — осмонда ўн икки буржни ўз ичига олган доира. Луғавий маъноси — буржлар камари ёки буржлардан ясалган камар. Бу доира муаддилуннахр доирасини кесиб ўтгани учун шу ном берилган.

¹⁸⁷ **Мусалласа*** — астрологияга кўра тўрт руқ (элемент): олов, ҳаво, сув ва тупроқнинг ҳар бирига учтадан бурж беркитилган. Масалан, асад ва қавс буржларини оловга боғлаб «мусалласайи оташ»; жавзо, мезон ва давлни ҳавога боғлаб «мусалласайи боди»; саратон, ақраб ва қутни сувга боғлаб «мусалласайи оби»; ниҳоят тупроққа савр, сунбула ва жодини беркитиб «мусалласайи хоки» атаганлар. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳар бирини мусалласа, яъни учлик деганлар.

¹⁸⁸ **Санашнинг сўнгиси*** — яратилган борлиқнинг энг сўнгиси бўлмиш инсондан қиноя. Чунки борлиқдан жонсиз табиатни биринчи, ўсимликни иккинчи, хайвот оламини учинчи ҳисоблаганлар.

¹⁸⁹ «**Ўша нарса қувватли ва билувчи зотнинг тақдиридир**» — Қуръон, 36-сура, 38-оят.

¹⁹⁰ **Бузунжор қоон** — Рашидиддин «Бодончор қоон» ёзган (Сборник летописей, I II, стр. 16 - 17).

¹⁹¹ «**Буқонинг ўғли Туминахон...**» — Туминахон аслида Қайдўхоннинг тўнғич ўғли Сунқурнинг (Бойсунқур) ўғлидир. Буқонинг ўғли Дутм Мэнэл аталган (Сборник летописей, I/II, стр. 17).

¹⁹² «**...исми Бортон баходир**» — Аслида Қобилхоннинг тўрт ўғли бўлган. Бортон баходир Қобилхоннинг иккинчи ўғлидир (Сборник летописей, I II, стр. 32 - 33).

¹⁹³ «**Унинг шу хотинидан тўрт ўғли ва беш қизи бор эди**» — «Жомъ ат-таворих»да ёзилишича, Есуго баходирнинг фақат тўрт ўғли бўлиб, биронта ҳам қизи бўлмаган (Сборник летописей, I II, стр. 51).

¹⁹⁴ «**...(У) элик бир ёшида найман(ларнинг) подшоҳини ўлдирган ва унинг улусини тарқатган эди**» — Чингизхон найманлар ва уларнинг подшоҳи Жомухунни 1206 йили енгган (қarang: В. В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, I, стр. 449).

¹⁹⁵ «**549 хижрий йилига тўғри келган қоқо йилининг бошида**» — милодий 1154 - 55 йил. Рашидиддиннинг кўрсатишича, Есуго баходирнинг тотор қавмига қарши ҳарбий юриши 547 - 1152 - 53 йили бўлган (Сборник летописей, I II, стр. 57).

¹⁹⁶ «**...бузуклик қиладиган ва қон тўкадиган шахсларни яратасанми!**» — Қуръон, 2-сура, 30-оят.

¹⁹⁷ «**...Темучин исмли подшоҳларини...**» — тотор қавмининг бошлиғи бу вақтда Мужин Султу бўлган (Сборник летописей, I II, стр. 92 - 93).

¹⁹⁸ «**...қоқо йилининг иккинчисига...**» — 562 1166 - 67 йили.

¹⁹⁹ Ўша вақтда Тойжуит қавмининг подшоҳлари Торғотой қирилтиқ ва Қурил баходир бўлган (Сборник летописей, I/II, стр. 84).

²⁰⁰ **Олтинхон** — Қадимги Хитой Цзин сулоласидан (1115 - 1234) бўлган императорларнинг барчаси Олтинхон аталган. Бу ерда император Ши-Цзун (1161 - 1189).

²⁰¹ «**...вокеалар шарҳи Рашидий тарихида жуда муфассал баён қилинган**» (қarang: Сборник летописей, I/II, 65 - 68, 187-бетлар).

²⁰² Чингизхоннинг қолган тўрт хотинининг номлари қуйидагича: Қулон хотин (маркит қавмидан), Есукот (тотор қавмидан), Ғунжу хотин (Хитой императори Ши-Цзуннинг қизи), Гурбаса хотин (найман қавмидан) (қarang: Сборник летописей, I/II, стр. 71 - 72).

²⁰³ **Дашти Қипчоқ** — Днепрдан то Волгагача чўзилган Жанубий Рус ерлари ва Сирдарёнинг шимолий қирғоғидан то Сибиргача бўлган ерлар XI - XV асрда араб ва форс тилида ёзилган манбаларда Дашти Қипчоқ, яъни «Қипчоқ дашти» деб аталган (Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, Золотая Орда и ее падение, стр. 17). Бу ерлар XIII - XIV асрларда Олтин Ўрда давлатига қараган.

²⁰⁴ «**Чингизхон маркит қавми билан урушиб, улардан мағлуб бўлганда...**» — бу воқеа 595 - 1198 йили юз берган бўлиши эҳтимол. Рашидиддин бу ҳол Чингизхоннинг йигитлик вақтларида содир бўлганлигини айтди (Сборник летописей, I I, стр. 113 - 115).

²⁰⁵ **Ўнхон** — кероит қавмининг бошлиғи; Чингизхоннинг йигитлик чоғларида Мўғулистоннинг шарқий қисмида ҳоким бўлган.

²⁰⁶ **Соро** — Рашидиддин «Собо» деб ёзган (Сборник летописей, I 2, стр. 69).

²⁰⁷ «**Кошгар чегарасидан...**» — «Жомъ ат-таворих»да: «Туркистон вилоятининг чегараларидан то Жайхунгача» (Сборник летописей, I II, стр. 69).

²⁰⁸ **Сайхун** — Сирдарёнинг қадимги номларидан. Базан Хўжанд дарёси деб ҳам аталган.

²⁰⁹ **Жайхун** — Амударёнинг ўрта асрлардаги номларидан.

²¹⁰ **Уктойхон** — Чингизхон вафотидан сўнг унинг қонм мақоми бўлган ва 1229 - 1241 йиллари ҳукмронлик қилган (қarang: В. В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, стр. 531 и след.).

²¹¹ **Навкар** — ходим, хизматчи; хоннинг қошида юрадиган ходим (мўғул тилида — дўст, ўртоқ). (Навкар термини ҳақида батафсил қarang: Б. Я. Владимирцев, Общественный строй монголов, стр. 86 и след.).

²¹² «**Шунинг учун биродарларингиз орасини келиштиринг**» — Қуръон, 49-сура, 10-оят.

²¹³ **Нажмиддин Кубро** — Аҳмад ибн Умар ал-Хивакӣ; Кубравия суфийлик тарикати асосчиси, хоразмлик машхур шайх ва шоир. 1221 йили Урганчда мўғуллар томонидан ўлдирилган (қarang: Абдурахмои Жомӣ, Нафахот ул-унс, в. 224а - 224б; «Қомус ал-аълום», VI, 4568-бет).

²¹⁴ **Имом Мужтаҳиддин Қозихон** — шахсини аниқлаб бўлмади. Бу ҳақда Рашидиддинда бир нима дейилмаган (Сборник летописей, I II, стр. 217).

²¹⁵ Рашидиддиннинг айтишича, бу вақтда Чингизхон Толиқон қалъасида турган ва Чигатоӣ билан Уктой шу ерга келганлар (Сборник летописей, I II, стр. 219). **Толиқон** — Балх билан Марвируд (Боло Мурғоб) ўртасида, йўл бўйида, Форёб яқинида жойлашган мустаҳкам қалъа (В. В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, стр. 129 - 130). **Форёб** — Амударёнинг ўнг соҳилида жойлашган шаҳар; Афғонистоннинг ҳозирги Давлатобод қишлоғи ўрнида бўлган.

²¹⁶ Рашидиддиннинг хикоя қилишича, Чингизхон Жучига Келар, Бошғирд, Рус, Черкас ва Дашти Қишқоқни қўлга киритишни буюрган. Лекин у бундан бўйин товлаб ўз юртига, яъни Иртиш бўйларига кетиб қолган (Сборник летописей, I/I, стр. 78-79).

²¹⁷ «Жўчион ўзининг номзодлигида бўлган Туркистон вилоятига қараб кетди» — бу ҳақда Рашидиддин бир нима демаган (Сборник летописей, I/I, стр. 79).

²¹⁸ Сборник летописей, I/I, стр. 79.

²¹⁹ **Шайбон (Сибан)** аслида мўғулча сўз бўлиб, қуш демақдир. Мусулмон авторлари буни бузиб «Шайбон» ёзганлар. Рус солномаларида «Сибан», айрим ҳолларда эса «Шибан» ёзилган.

²²⁰ Бу ерда Шайбон авлодининг мўъизаси тўлиқ келтирилмаган. Хофиз Таниш фақат Баҳодирнинг авлодигагина тўхтаб ўтади, чунки Абдуллахоннинг насаби унга бориб туташади (Шайбоннинг бошқа ўғиллари ва уларнинг фарзандлари ҳақида қараг: Сборник летописей, I I, стр. 66-78).

²²¹ «...шаҳид ҳокони сайид Муҳаммад Шайбонийхон сон-саносиз сипоҳ билан Хоразм устига юриб, унинг қалъасини қамал қилган замонда...» — бу воқеа 1505 йилнинг қузида содир бўлган (қараг: Б. А. Ахмедов, Государство кочевых узбеков, стр. 146).

²²² **Абулхайрхон** Абулхайрхоннинг мўъизаси қуйидаги тартиб билан келади: Жўчион Шайбон Баҳодир Жўчи буқа Бадақул Минг Темур Фўлод (Нўлод) Иброҳим Давлатшайх ўғлон Абулхайрхон («Шайбанида», История монголо-тюрков на джагатайском диалекте, с переводом на рус. язык, примечаниями и приложениями Н. Березина, стр. ХНХ; Абулгази Бахадурхан, Родословное древо тюрков, рус. перев. и предисловие Г. С. Саблукова, стр. 161).

²²³ **Хўжа Муҳаммадхон (Маҳмудхўжахон)** Шайбон авлодидан бўлиб, XV асрнинг биринчи чорагида Шайбон улусида (Орол денгизи бўйларидан ўрол тоғининг этакларигача бўлган ерлар. Ғарби-жанубий Сибирь ҳам шу улусга кирган) ҳукмронлик қилган. Унинг ўрдаси Тобол дарёси бўйларида бўлган. Унинг мўъизаси қуйидагича: Жўчи Шайбон Баҳодир Жўчи буқа Бадақул Илбон Қоонбек Маҳмудхўжа (В. Г. Гизенгаузен, Сборник материалов, т. II, стр. 55).

²²⁴ **Сигнок (Сунук ота)** Сирдарёнинг ўнг соҳилида, ҳозирги Қизил ўрда шаҳрига яқин бўлган қадимий катта шаҳар (қараг: А. Ю. Якубовский, Развалины Сыгнака (Сынака)).

²²⁵ **Шохрух** Темурнинг кичик ўғли бўлган. Тўғриқ ўғли **Жаҳонгир**.

²²⁶ Абулхайрхон 1428 йили Турада (ҳозирги Тюмень области) хон қўтарилди. 1446 йили Саброн, Сузок, Снепок, Туркистон ва Сирдарё бўйидаги бошқа ерларни ҳам эгаллаб, пойтахтини Сигноққа кўчирди (қараг: Б. А. Ахмедов, Государство кочевых узбеков при Абулхайрхане. К политической истории образования государства кочевых узбеков, Научные работы и сообщения, кн. 1, стр. 140-153).

²²⁷ **Мавлоно Хусайн Хоразмий** Кубравия тариқатининг қўзга қўрнган шайхларидан Камолиддин Хусайн Хоразмий. Шу тариқатнинг асосчиси Нажмиддин Кубронинг авлодларидан. Хондамирнинг айтишича, Камолиддин Хусайн Хоразмий 830-1426 йили қўчманчи

ўзбеклар томонидан ўлдирилган («Хабиб ас-сияр», т. IV, Тохрон, 1333/1954, 9-бет). Алишер Навоий уни 839, 1435 йили вафот этганини айтади («Мажолис ун-нафоис», Ташкент, 1330/1912, 157-бет).

²²⁸ **Қасида бурда** Шарафиддин Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Саъид ал-Бусирий (1211-1294) томонидан Муҳаммад пайғамбарга атаб ёзилган қасидалар тўплами (Н. Ю. Крачковский, Избранные сочинения, т. VI, стр. 394). Бусирий ўз қасидасини Муҳаммад замонида яшаган ва худди шу номда қасида ёзган Каъб ибн Зухайрга тақлид қилиб ёзган (СВР, т. II, стр. 85-86).

²²⁹ Хондамирнинг айтишича, мавлоно Хусайн Хоразмий Жалолуддин Румийнинг бир маснавийига ҳам шарҳ боғлаган («Хабиб ас-сияр», т. IV, 9-бет). Мавлоно Хусайн Хоразмийнинг бу шеъри «Абдуллонома»дан кейин ёзилган айрим асарларда ҳам келтирилган («Искандарнома», ЎзФАШН, инв. № 1510, в. 116а).

²³⁰ Булардан Абу Саъид мирзо Абулхайрхоннинг ҳарбий ёрдамига таяниб 1450 йили Самарқанд тахтини эгаллади («Тарихи Абулхайрхоний», Осие халқлари институтининг қўлёзмалар фонди, инв. № С. 478, в. 2326-2376). 1460-1461 йилларда Муҳаммад Жўқий ҳам Абулхайрхоннинг қуролли ёрдамига таяниб Самарқанд тахти учун курашди («Тарихи Абулхайрхоний», в. 242а). Султон Хусайн ва Минучеҳр мирзоларининг ҳам ёрдам сўраб Абулхайрхон ҳузурига борганлиги маълум (Абулдураззоқ Самарқандий, Мағла усаъдайн, Ленинград халқ кутубхонасининг қўлёзмалар фонди, Дорн, 297, в. 2926; 419а; «Хабиб ас-сияр», IV, 34-бет; бу масала ҳақида батафсил қараг: Б. А. Ахмедов, Из политической истории взаимоотношений кочевых узбеков с Тимуридами, «Ученые Записки ЛГУ», № 304, вып. II, стр. 79-93).

²³¹ **Рустам Турлос** ўрнини аниқлаб бўлмади. Агар у X асрда ёзилган қимматли бир жуғрофий асарда кўрсатилган Турлос бўлса, унда илгари ҳазарлар яшаган область (Қасий денгиздан шимол-ғарбга қараб қўзилган ерлар) бўлиб чиқади («Худуд ал-аълам», В. В. Бартольд нашри, в. 386 ва 30-32-бетлар.)

²³² **Сухо** Етти қароқчи юлдузлар туркумига кирган кичик, аниқ кўринмайдиган юлдузлардан бирининг номи («Ғиёс ал-луғат», 85-86, 279-бетлар.).

²³³ «...Улуғбек кўрагоннинг қизи...» унинг исми Робия султон бегим бўлиб, Абулхайрхон унга 1450 йили, яъни Султон Абу Саъид билан иттифоқлашиб Самарқандни олган йили уйланган эди (қараг: «Тарихи Абулхайрхоний», в. 237а).

²³⁴ **Қозок** XV асрнинг ўрталарида Дашти Қишқоқда, аниқроғи, Оқ ўрда территориясида кўчиб юрган турк-мўғул қабилаларининг бир қисми Абулхайрхонга тобеликдан бош торган ва Оқ ўрда хони Бароқхон (1423-1427)нинг ўғиллари Жонибек султон ва Гиррайхон бошчилигида Еттисув ва Чу водийсига кўчиб кетганлар. Шарқ маилбалирида бу қабилалар «қозок» аталган («Мехмонномайн Бухоро», ЎзФАШН қўлёзмаси, инв. № 5885, в. 32а-32б; «Тарихи Рашидий», Ленинград Давлат университети кутубхонасининг қўлёзмаси, № 272, в. 366; «Баҳр ал-асор», ЎзФАШН қўлёзмаси, № 1375, в. 1246).

²³⁵ «...Саккиз юз элик бешинчи йилда...» 1451 йилда.

²³⁶ **Олтинхон** Цзин сулоласидан бўлган Хитой

императорларининг барчаси Олтинхон аталган (200-изоҳга ҳам қаранг). Шайбонийхоннинг ораси Окқўзи бегим Есуго баходир ва Чингизхон билан замондош бўлган император Ши-Цзуннинг авлоди бўлса керак.

²³⁷ «...саккиз юз эллик саккизинчи йилда» 1454 йилда.

²³⁸ **Отака (оталик)** — тоға, «ота ўрнида» маъносига (қаранг: Л. З. Б у д а г о в, I, стр. 9). Отакалар шахзодаларнинг тарбиячилари бўлган ва улар балоғатга етгунларича уларнинг улусларини ҳам бошқарган.

²³⁹ **Кўчкинхон, Суюнчакхон (Суюнчўжахон)** — Абулхайрхоннинг ўғиллари; **Махмуд султон** Шайбонийхоннинг иниси; **Ҳамза султон ва Махдий султон** Абулхайрхоннинг яқин сафдошларидан бўлган **Бахтиёр султон**нинг ўғиллари; **Жонибек султон** эса **Хожа Мухаммадхон**нинг ўғли, Абулхайрхоннинг невараси, Абдуллахоннинг бобосидир. У 935/1528 йили Карминада вафот қилган («Абдулланома», в. 32а). Бошқа манбаларга қараганда 933/1526 йили вафот қилган. («Мажмуъ ал-ғаройиб», ЎзФАШИ қўлёмаси, инв. № 1494/1, в. 786).

²⁴⁰ **«Қозоқлик»** XV XVI асрларда ҳокимият учун курашда маълумиятга учраб, ўз эл-юртидан ажраб бошқа ерларда юрган шахзодалар «қозоқ»; уларнинг шундай юриш-турмуши эса «қозоқлик» аталган (В. В. Бартольд, История тюречно-монгольских народов, стр. 18).

²⁴¹ **Абдуллоҳ Ансорий (396/1005—481/1088)** — хиротлик машҳур шайхлардан («Қомус ал-аълом», IV, 3100-бет).

²⁴² «...тарих тўққиз юз биринчи йилда» — 1495—1496 йилларда.

²⁴³ **Ахси (Ахсикат)** — Сирдарёнинг ўнг соҳилида жойлашган XIV XVI асрлардаги энг йирик Фарғона шаҳарларидан бири. Харобалари ҳозирги Наманган вилоятининг Тўрақўрғон туманига қарашли Шаҳан қишлоғида (қаранг: «Бобурнома», 20 21-бетлар; А. Жунов ва н. м. р. д. е. в., Шаҳарларнинг номларидан баҳс. «Ер ва эл» журнали, 4-сон, 1962, 30-бет).

²⁴⁴ **Умаршайх** — Темурий Султон Абу Саъиднинг (1451—1469) ўғли; Мухаммад Заҳириддин Бобурнинг отаси. 1460—1494 йилларда Фарғонада ҳоким бўлган (Умаршайх ҳақида батафсил қаранг: С. А. Азизов ва н. о. в. а., К истории Ферганы второй половины XV века, стр. 16—32).

²⁴⁵ «...тарих 899 йил рамазон ойининг чаҳоршанба куни» 1494 йили 11, 18 ёки 25 июнда.

²⁴⁶ «...ўша йилнинг шаввол ойи ўрталарида» 1494 йил июль ойи ўрталарида.

²⁴⁷ **Султон Аҳмад мирзо** — Абу Саъиднинг тўнғич ўғли. 1469—1494 йиллари Мовароуннаҳр ҳокими бўлган.

²⁴⁸ **«Яке аз садри зиллоллоҳ кам шуд».** Бу ерда зил сўзида Султон Аҳмад мирзонинг вафоти тарихи яширинган. Унинг бошидаги (изғи) харфи абжад ҳисоби билан 900 бўлиб, ундан бир (1)ни олиб ташласак, 899 йил чиқади.

²⁴⁹ **Ҳисори Шодмон** — Сурхондарё водийси билан Кофиринхон дарёсининг шимолий қисмларини ўзига бирлаштирган Ҳисор вилоятининг марказий шаҳри (қаранг: Мирза Абдуазим Сомий, Тарих-и салотини манғитийа, издание текста; (перев. с персидского, предисловие, примечания Л. М. Елифановой, стр. 134, прим. 38—39).

²⁵⁰ **Қундуз** Бадахшон (Афғонистон қисми) ви-

лоятининг шаҳарларидан. Ҳозирги номи Файзобод (қаранг: Б у р х а н у д д и н К у ш к е к и, Катаган и Бадахшан, пер. с персид. под ред. А. А. Семенова, стр. 50—58).

²⁵¹ **Борлон** Катагон (Афғонистон) вилоятининг шаҳарларидан, Сурхоб (Қундуз) дарёси бўйида жойлашган.

²⁵² **Хатлон** — Панж ва Вахш дарёлари оралиғида жойлашган вилоят (қаранг: А. М. Б е л е н и ц к и й, Историко-географический очерк Хуттала с древнейших времен до X в. н. э., Труды СТАЭ, т. 1, 1946—1947, МИА, № 15, 1950).

²⁵³ **«Вайронийи Балх».** абжад ҳисоби билан хижрий 909/1503 йилни беради.

²⁵⁴ «...тарих тўққиз юз ўн биринчи йилда» 1506 йилда.

²⁵⁵ **«Ҳазор ҳайф э-султон Ҳусайн Бойқаро»** жумласи абжад ҳисоби билан хижрий 911 йилни беради. Ҳақиқатан, ўша йил зулҳижжа ойининг 11 куни (1506 йил 5 майда) вафот этган («Абдулланома», в. 276; А. А. Семенов, Шейбанихан и завоевание империи Тимуридов, стр. 61).

²⁵⁶ **«Тарих тўққиз юз ўн олтинчи йилда...»** — 1510 йилда.

²⁵⁷ **Шоҳ Исмоил** Ардабил (Эрон Озарбайжони)лик Сафавий тарикатининг кўзга қўринган шайхларидан бўлмиш шайх Ҳайдарнинг ўғли. 908/1502 йили шу ерда шоҳ қўтарилган ва кейинча (1502—1504 йиллари) бутун Эронни ўзига бўйсундириб Сафавийлар сулоласига (1502—1756) асос солган (Сафавийлар ҳақида қаранг: Н. В. П и г у л е в с к а я, А. Ю. Я к у б о в с к и й, И. П. П е т р у ш е в с к и й и др., История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, стр. 251—253). Шоҳ Исмоилнинг Шайбонийхон билан ўзаро снэйий муносабатлари ва ниҳоят қуроли кураши ҳақида айрим маълумотлар мавжуд (қаранг: А. А. Семенов, Шейбанихан и завоевание империи Тимуридов, стр. 70, 74—80).

²⁵⁸ **«Араб ва Ажам Ироқи»** ўрта асрларда хусусан Ирок «Ироқи Араб», Фарбий Эрон эса «Ироқи Ажам» аталган.

²⁵⁹ **Марв** — ўрта асрларда кўпинча Марви Шоҳижаҳон деб ҳам аталган. Харобалари ҳозирги Туркменистоннинг Мари шаҳри яқинида (қаранг: В. А. Ж у к о в с к и й, Древности Закаспийского края. Развалины старого Мерва; В. В. Бартольд, Мерверруд, ЗВО, т. XIV, СПб., 1902; К истории Мерва, ЗВО, т. XIX, вып. II—III, СПб., 1910).

²⁶⁰ **«Кулоҳи сурх»** сўзида Шайбонийхоннинг ўлдирилган йили тарихи — 916 йил яширинган.

²⁶¹ **Кайқубод** — Кайёнийлар сулоласидан бўлган Эрон шоҳларидан (милоддан аввалги VII—VI аср) (қаранг: «Шахнаме», I, стр. 608, прим. 577; Б и р у н и, I, стр. 114).

²⁶² Убайдуллахон «Убайдий» тахаллуси билан ўзбек, араб ва форс тилларида кўпгина шеърлар ёзган. Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида унинг соқийнома, шавқнома, ғайратнома, маснавий, муаммо, таржибанд, мухаммас, мусаддас ва рубоийлардан иборат қўлйўсти (инв. № 8931) сақланмоқда.

²⁶³ «...тарих саккиз юз тўқсон иккинчи йилда...» 1486—1487 йилда.

²⁶⁴ **Хожа Носириддин Убайдуллох (1404—1489)**

Нақшбандия тарикатининг кўзга кўринган шайхларидан; йирик феодал; Ўрта Осиёнинг XV асрдаги сиёсий ҳаётида хал қилувчи роль ўйнаган ва кўпинча Хожа Аҳрор номи билан машҳур бўлган шахс (қаранг: К о ш и ф и й, Рашахоти айин-ил-хаёт, Тошкент, 1329/1911, 68, 232 241-бетлар; Р. Н. Н а б и е в, Из истории политико-экономической жизни Мавераннахра в XV в., Сб. «Великий узбекский поэт», стр. 25—49.

²⁶⁵ **«Имомуззамон ва халифатуллаҳом» (замон имоми ва Тангрининг ердаги халифаси)** Шайбонийхон ўзини чин мусулмонлар, яъни сунна мазхабидаги мусулмонларнинг бошлиғи ва уларнинг ҳимоячиси деб ҳисобларди. Шунинг учун ҳам Шайбонийлар даврида яшаган олимлар, хусусан, шоир ва тарихчилар уни шу ном билан ҳам атаганлар. Бу ном Шайбонийхонга Хирот олинган йили (1506) берилган («Хабиб ас-сияр», III/3, 311-бет).

²⁶⁶ **Хонзода бегим (952/1545 йили вафот этган)** — Умаршайхнинг тўнғич кизи, Захириддин Бобурнинг эгачиси (қаранг: «Бобурнома», 24—25, 115-бетлар).

²⁶⁷ Шайбонийхон Хонзода бегимни ўзига ҳамиша содик бўлган, Сайид Ота авлодидан бўлган Сайид Жаъфархожага хотинликка берган бўлса керак (А. А. Семёнов, Шейбани-хан и завоевание империи Тимуридов, стр. 80). Сайид Ота (асл исми Сайид Аҳмад) Занги Отанинг иккинчи халифаси бўлган («Рашахот», 12 13-бетлар).

²⁶⁸ **Хонмирза (Мирзахон)** — Мўғулистон хони Юнусхоннинг набираси, Темурий Султон Махмуд мирзонинг учинчи ўғли. Унинг асл исми Султон Вайсхон. У отаси вафот қилгандан сўнг Бобур билан бўлган (қаранг: «Бобурнома», 26, 44, 88, 95-бетлар).

²⁶⁹ **Курчи** — хон, подшоҳ, саркардаларнинг қурол-аслаҳаларини кўтариб юрвчи. Бу ерда қурол-аслаҳа омборининг бошлиғи ёки подшоҳ, хон гвардиясининг бошлиғи (Л. З. Б у д а г о в, II, стр. 73).

²⁷⁰ **Пули Сангин** — Сурхоб (Қизилсув) дарёсининг сўл irmoғи Оби Хингав устига қурилган тош кўприк (қаранг: А. П. Ф е д ч е н к о, Очерк географии и истории верховьев Амударьи, стр. 67—68; И. П. Миняев, Сведения о странах по верховьям Амударьи (по 1878 г.), стр. 81; В. И. М а с а л ь с к и й, Туркестанский край, т. 19, стр. 116).

²⁷¹ **Мамоқ султон** — Махдий султоннинг ўғли («Бобурнома», 51-бет).

²⁷² **«Тарих тўққиз юз ўн бешинчи йил ражаб ойида»** 1509 йил октябрь—ноябрь ойларида.

²⁷³ **Ширим тоғойи (Ширимбек)** — Умаршайх мирзонинг бекаларидан; унинг вафотидан сўнг Бобурнинг энг яқин, вафодор бекаларидан бири («Бобурнома», 31, 74, 78, 110, 112, 230 ва бошқа бетлар).

²⁷⁴ Бобур мирзо 1510—1511 йили қизилбошлар ёрдами билан Мовароуннахрни ўзига қаратиб олди ва Исмоил Сафавий билан илгари тузилган аҳдга биноан, хутбада шиъаларнинг ўн икки имоми ва Исмоил Сафавийнинг номи тилга олинди. Бу ҳол Мовароуннахр халқини, биричи гада рухонийларни ташвишга солди ва Бобурдан норозилигини кучайтирди (бу ҳақда қаранг: А. А. С е м е н о в, Первые Шейбаниды и борьба за Мавераннахр, стр. 124).

²⁷⁵ **Еттиқудук** — Дашти Кичокдан Самарқанд ва Бухорога борадиган йўл устида жойлашган манзил. Бу

йўл Саврон — Ўзган — Арқуқ — Еттиқудук — Туртқудук орқали ўтарди (қаранг: «Мехмонномаи Бухоро», в. 676—68а). Еттиқудук помли жойлар Ўрта Осиёда кўп учрайди. Шундай жой ҳозирги Қашқадарё вилоятининг Қамаши туманида ҳам бор.

²⁷⁶ **Қосим кўхбур** — Хайдар Қосимбекнинг тўнғич ўғли. Захириддин Бобурнинг амирларидан; Ҳумоюннинг оталиғи ҳам бўлган («Бобурнома», 56, 110-бетлар).

²⁷⁷ **Қўли Малик** — Г. В ам б е р и, Бухоронинг шимолий томонида жойлашган Хайробод кинлоғи ёнида бўлган (Г. В а м б е р и, История Бухары или Трансоксании с древнейших времен до настоящего, стр. 34). Бу қўл кейинча қуриб қолган бўлиши эҳтимол.

²⁷⁸ **«Кўп марта бўлганки, оз жамоа Тангрининг азми билан, кўп жамоадан волиб келган»** Қуръон, 2-сура, 249, 250, 251-оятларга ишора.

²⁷⁹ **«Бу воқеа саккиз юз ўн тўққизинчи йил сафар ойида...»** — кўчирувчининг хатоси билан 918 ўрнига 819 ёзилиб қолган бўлса керак, чунки бу воқеа аслида 918/1512 йили содир бўлган.

²⁸⁰ Шайбонийлар одатича, молу мулк, ўлжани тақсим қилиш улардан ёш жиҳатдан катта бўлган кишига тошширилган. Хон кўтарганда ҳам ёшга қаралган.

²⁸¹ **«Ул ҳазрат қадимги урф-одатга...»** — бу ерда Чингизхон замонидан қолган яса ва юсуни назарда тутилади.

²⁸² **Қорақўл** — Бухоронинг ғарби шимолий томонида, шаҳардан 7 ёроч (42—45 км) нарироқда жойлашган қадимий шаҳар («Бобурнома», 68-бет). Бошқа манбаларда кўрсатилишича, Бухородан Қорақўлгача бўлган масофа 57 верст (1 верст — 1,0668 км) ҳисобланган (В. И. М а с а л ь с к и й, Туркестанский край, стр. 662).

²⁸³ **Қарши (Нахшаб, Насаф)** — Қашқадарё воҳасида жойлашган қадимий шаҳар (қаранг: В. В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, 1, стр. 190).

²⁸⁴ **Миёнокол** — Самарқанднинг жанубий қисмида, Зарафшон дарёсининг ўрта оқимида, унинг irmoқлари бўлган Оқдарё ва Қорадарё ўртасидаги жой (узунлиги тахминан 100 км); сувга сероб, серунум жой (В. Л. Вяткиннинг Абу Тохирхожанинг «Самария» асарига ёзган изоҳи, Справочная книжка Самаркандской области, вып. VI, стр. 226, прим. 22).

²⁸⁵ **Самарқанд Суғди** — Ёрейлоқдан то Бухорогача чўзилган мевазорлар ва экннзорлар билан ўралган ерлар («Бобурнома», 68-бет). Самарқанд Суғдининг Миёноколда жойлашган қисми Нимсуғд (Ярим Суғд) ёки Суғди хурд (Кичик Суғд) деб аталган («Самария», В. Л. Вяткин изоҳи, 226-бет).

²⁸⁶ **«...амир Нажми...»** — шох Исмоилнинг вазирларидан Нажми соний. Асл исми Нажмиддин Ёраҳмад. Ундан илгари Нажми «заргар» исмли киши вазир бўлган. Шунинг учун ҳам Нажмиддин Ёраҳмад иккинчи Нажм (Нажми соний) деб аталган (қаранг: А. А. Семёнов, Первые Шейбаниды и борьба за Мавераннахр, МИУ, XII, стр. 131).

²⁸⁷ **Мавлоно Биноий** — машҳур шоир, тарихнавис, мусикашунос Камолиддин Биноий (1453—1512). У Хиротда туғилган ва 1512 йили Қарши мудофааси вақтида Нажми соний аскарлари томонидан ўлдирилган (Биноий ва унинг ижоди ҳақида батафсил қаранг: А. М и р з а е в, Бинои. 1957. С. А. S t o r y, Persian Literature. A bibliographical survey, sect. II, Fash 2, London, 1936, з. 371).

²⁸⁸ **Абусайидхон** — асл исми Султон Саъид; Кўч-кинчixonнинг ўғли, 1530 - 1533 йиллари Самарқандда хоким бўлган.

²⁸⁹ **Ғиждувон** Бухоронинг ғарби-шимолий томонида, ундан 40 км чамаси йироқликда жойлашган ўрта аср шаҳри. Хозир шу номдаги туман маркази.

²⁹⁰ **Зарангори** — Зарафшон ариқларидан бирининг номи. У Ғиждувон атрофидаги қишлоқлардан баъзиларини сув билан таъминлаган (қаранг: П. Ф. Ситняковский, Заметки о Бухарской части долины Зеравшана, ИРГО, т. 1, вып. II, стр. 226).

²⁹¹ **«Алфирор» (оят)ни ўқиб** — Қуръон, 33-сура, 16-оятга ишора.

²⁹² **Қолға** — валиахдларни бундай аташ манғитлар (нўғайлар) ва Қрим хонлари орасида ҳам мавжуд бўлган (Л. З. Б у д а г о в, II, стр. 22).

²⁹³ **Абдуали тархон** — арийн қабиласидан; Дарвини Мухаммад тархоннинг қариндошларидан. Султон Ахмад мирзо замонида Бухорода хоким бўлган («Бобурнома», 37—38-бетлар).

²⁹⁴ **Султон Махмудхон Кошғарий** Мўғулистон хони Юнусхоннинг ўғли; Тошкент хокими Султон Махмудхон назарда тутилади.

²⁹⁵ Султон Ахмад Танбал бўлиши керак (909 - 1503 йили вафот этган); ўторчи қабиласидан; Умаршайхнинг амирларидан; Захириддин Бобур подшоҳ кўтарилгач (1494), унга қарши курашган ва кўп ўтмай Фарғонада хокимиятни қўлга олган («Бобурнома», стр. 67—70, 74—84, 86—92, 93—95 и др.; С. А. А з и м д ж а н о в а, К истории Ферганы, стр. 39 и след.).

²⁹⁶ **Абулфатх Абдулмўмин султон** — Абдуллахоннинг ўғли; 1598 йили, отасининг ўлиmidан сўнг олти ой ҳукмронлик қилган.

²⁹⁷ **Саъбу масони*** — Қуръоннинг биринчи сурасига («Фотиҳа» сураси) ишора.

²⁹⁸ **«Уларни топан ерингизда ўлдиришлар»** — Қуръон, 4-сура, 89-оят.

²⁹⁹ **«Ва Тангри йўлида жиход қилиш»** Қуръон, 22-сура, 78-оят.

³⁰⁰ **Кива** Заххокка қарши қўзғолон кўтарган темирчи Кова («Шахнаме», 1, стр. 60—70).

³⁰¹ **Пушанг (Хушанг)** — қадимги Эрон Пешдодийлар сулоласининг асосчиси; Каймуроснинг набираси ва вориси (Б и р у н и, 1, стр. 113; «Шахнаме», 1, стр. 608, прим. 625).

³⁰² **Сайид Хованд Бухорий** — Шайх Абу Сайид Бухорий бўлиши керак. У шайх Хожа Сулаймоннинг асхобларидан бўлиб, XII асрнинг биринчи ярмида ўтган («Рашаҳот», 28-бет).

³⁰³ **Хожа мавлоно Исфаҳоний** — машхур «Меҳмон-номайи Бухоро» асарининг муаллифи, Шайбонийхоннинг энг яқин кишиларидан Фазлуллох ибн Рузбехон. У кўпинча Хожа мавлоно Исфаҳоний номи билан машхур бўлган (924 / 1518 йили вафот этган).

³⁰⁴ **Жалолуддин Подшоҳхожа** «Мифтоҳ ал-адл» ва «Гулзор» асарлари билан машхур бўлган шоир. У Жонибек султон, Убайдуллахон ва Кистон Қора султон хизматида бўлган («Жомий ал-мақомоти Махдуми Аъзам», ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 7638, в. 73а, 74а, 185а—186б, 187б). Унинг юқорида зикр қилинган асарларидан парчалар В.И. Зоҳидов ва С.Ғаниевалар томонидан 1962 йили нашр қилинган. «Музақкири аҳбоб» тазкирасининг муаллифи Ҳасан Нисорий унинг авлодидан бўлган.

³⁰⁵ **«Хожাগон... оилаларига»** — суфийларнинг нақш-бандийлар тариқатига мансуб шахсларга.

³⁰⁶ **Косон** — шу номли сой бўйида жойлашган қадимий шаҳар. VIII - IX асрларда Фарғонанинг пойтахти бўлган (қаранг: «Бобурнома», 21-бет; В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, 1, стр. 219).

³⁰⁷ **Мавлоно Хожаги Косоний** — асл исми Сайид Ахмадхожа ибн Сайид Жалолуддин Косоний; Нақш-бандия тариқатига мансуб бўлган машхур шайх (949 / 1542 — 956 / 1549 йиллар орасида вафот қилган). У кўпинча Махдуми Аъзам номи билан машхур бўлган (унинг ҳақида қаранг: «Жомий ал-мақомоти Махдуми Аъзам», ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. 2471).

³⁰⁸ **Кармина** — Бухоронинг шарқи-жанубий томонида, ундан тахминан 14—18 фарсах (84—126 км) масофада жойлашган қадимий шаҳар (В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, стр. 149; В. И. М а с а л ь с к и й, Туркестанский край, стр. 64).

³⁰⁹ **«...тўққиз юз ўттизинчи йилда»** 1524 йилда.

³¹⁰ **Тахмосп (1524—1576)** Исмоил Сафавийнинг ўғли. У отаси ўлганда 9 ёшда бўлган ва тахтга ўтказилган (қаранг: Н. В. П и г у л е в с к а я, А. Ю. Якубовский, П. П. П е т р у ш е в с к и й и др., История Ирана, стр. 257—264).

³¹¹ **«...тўққиз юз ўттиз биринчи йилда»** — 1525 йилда.

³¹² **Ҳаргирди Жом (Хосровжирди Жом)** — бир қатор манбаларда кўрсатилишича, бу жой Жом билан Зуробод ўртасидаги текисликда бўлган («Мўқим-ханская история», стр. 248, прим. 69). Бошқа маълумотларга кўра, Тахмосп билан Шайбоний султонлар ўртасидаги жанг Хиротнинг шарқи-шимолий томонида, Боғи Мурод (бошқа номи Боғи жаҳоноро) ёнида бўлган (А. А. С е м е н о в, Первые Шейбаниды и борьба за Мавераннахр, стр. 144). (Боғи Муроднинг жойлашган ўрни ҳақида қаранг: А. М. Б е л е н и ц к и й, Историческая топография Герата в XV в., Сб. «Алишер Навои», стр. 194; М. Е. М а с с о н, К исторической топографии Герата XV в., Сб. «Великий узбекский поэт», стр. 134). Бобур бу жанг ҳақида ҳикоя қилар экан, унда ўзбек султонларидан 9 киши, шунингдек, Кўчкинчixon ва Убайдуллахоннинг ҳам ҳалок бўлганини айтади («Бабурнаме», стр. 401—405). Лекин бу маълумот ҳақиқатдан йироқдир.

³¹³ **«Залла»** — абжад ҳисоби билан 935 / 1529 йилни беради.

³¹⁴ **«Иржаий...»** Қуръон, 89-сура, 28-оят.

³¹⁵ **Офаринкент** — Самарқандга яқин қадимий шаҳарча. Уни Фиринкент ҳам атаганлар. Офаринкент VII асрда Самарқанд хокими Гуракнинг укаси Офарин томонидан қурилган (В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, 1, стр. 147).

³¹⁶ Бу ерда Мўғулистон хони Юнусхон пазарда тутилмоқда. У Искандархонга она томонидан бобо ҳисобланган.

³¹⁷ Бошқа маълумотларга қараганда, Туелуқ Темур (1348—1362) аслида мўғул амирларидан бирининг ўғли бўлган. Уни 1348 йили дуклот (дуелот) қабиласидан бўлган амир Шўлодчи хон кўтарган (В. В. Б а р т о л ь д, Очерк истории Семиречья, Сочинения, т. II, ч. 1, стр. 79—80).

³¹⁸ **Мавлоно Шарафиддин Али Яздий (858 / 1454**

йили вафот этган) — Темур ва Шохрух замонида ўтган машхур тарихчи (хаёти ҳақида қаранг: «Тарихи Рашидий», в. 376–38а; E. G. Brown, A History of Persian Literature under Tartar Dominion, p. 181).

³¹⁹ Бу муқаддима «Муқаддимаи Зафарнома», баъзан «Тарихи жаҳонгир» деб ҳам аталади. У 822/1419 йили ёзилган ва унда Чингизхон замонидан то Темургача мўғуллар, Ўрта Осиё ва Эрон тарихи баён қилинади (СВР, I, 56--57-бетлар). Бу асар ханузгача бирор тилда нашр қилинмаган. Шарафиддин Али Яздий бундан бошқа яна «Зафарнома» («Зафарномаи Темурий») номли асар ҳам ёзган ва унда Темур ва қисман Шохрух замонида Ўрта Осиё ва Эроннинг тарихи татқиқ қилинган. Бу асар 1424 йили тамомланган. «Зафарнома»нинг форсча матни 1887–1888 йилларда Калькуттада (Хиндистон) Муҳаммад Илоҳдод томонидан нашр қилинган. Петит-де-ля Круа нашр қилган французча таржима (Histoire de Temur Bec connu sous le nom du Grand Tamerlan, Empereur des Mogols et Tartares, Ecrite en Persan par Cherefeddin Ali, natif d'Iezd, Auteur contemporain. Traduite en Francois par feu M. Petis de la Croix... Abecedes notes historiques des cartes Geographiques, т. I–V, Delf, 1723) айрим нуқсонларга эга ва анча эскириб қолган.

³²⁰ «...Тарих етти юз олтинчи тўртинчи йилда» 1362–63 йилда.

³²¹ Илѣсхўжахон тахминан 1362–1365 йиллари Мўғулистонда ҳукмронлик қилган.

³²² «...мен бор ва мендан бошқа ҳеч ким йўқ...» Куръон, 20-сура, 14-оят.

³²³ Шу вақтда қолмоқлар (ойрот ёки шарқий мўғуллар) Етгисувнинг шимолий қисмини эгаллаган эдилар (қолмоқлар ҳақида қаранг: Н. Я. Бичурин (Иакинф), Историческое обозрение ойротов или калмыков с XV столетия до настоящих времен; Д. Покатилов, История восточных монголов в период династии Минь (1366–1634) по китайским источникам; В. Котвич, Краткий обзор истории и современного политического положения Монголии; В. В. Бартольд, История Семиречья, II, стр. 86–87; Н. Нортон, History of the Mongols, vol. II. Div. II, p. 688–689; M. P. Bretschneider, Medieval researches, p. 44).

³²⁴ Бошқа маълумотларга қараганда, Шўлточи Туғлуқ Темурни дастлаб Фулжа вилоятидан Оқсувга (Қошғар) олиб келган (В. В. Бартольд, История Семиречья, стр. 79).

³²⁵ Тарихда «Жанги лой» номи билан машхур бўлган жанг 1365 йили Чигатой хонадонидан бўлган амир Хусайн ва Темур билан Мўғулистон хони Илѣсхўжа ўртасида Чиноз ёнида бўлган. Бундан иттифокчилар (амир Хусайн ва Темур) маълубиятга учраган (қаранг: «Ўзбекистон ССР тарихи», I том, 346–347-бетлар).

³²⁶ **Улус беги** «улус» термини «халқ» ва маълум бир қабила, халқ яшаб турган территорияни ифодалайди. Маълум ҳукмдорнинг улуси маъносидан ҳам ишлатилган. Улус беги — маълум улус ҳукмдори (Л. З. Будогов, I, стр. 264). Бу ерда олий мартабали амир (амир ул-умаро).

³²⁷ «...Амир Темур кўрагон Мўғулистон вилоятини истило қилиб...» бу воқеа 1389–1390 йиллари содир бўлган (қаранг: В. В. Бартольд, История Семиречья, стр. 82–84; А. Ю. Якубовский, Тимур (Опыт краткой биографии), стр. 56).

³²⁸ Муҳаммад Жўқий Шамъи Жаҳоннинг кизи Мехронигор огага 822/1419 йили уйланган («Матла ас-саъдайн», ЎзФАШИ қўлёмаси, инв. № 5374, в. 122а).

³²⁹ Шермуҳаммадхон 1421–1425 йиллари Мўғулистонда ҳукмронлик қилди (бу ҳақда батафсил қаранг: В. В. Бартольд, Улугбек и его время, стр. 77–87).

³³⁰ Муҳаммадхон (810/1407–818/1416) билан Шайх Нуриддин ўртасидаги муносабатлар 1411–1412 йилларда яна ҳам кучайди ва улар ҳатто Шохрух ва Улугбекка қарши иттифок ҳам туздилар («Матла ас-саъдайн», в. 66а–66б; В. В. Бартольд, Улугбек и его время, стр. 67–68).

³³¹ Вайсхон 821/1418 йили Нақши Жаҳонни ўлдириб Мўғулистонда ҳокимиятни қўлга олган эди. Лекин 1421 йили Шермуҳаммад (Муҳаммадхоннинг ўғли) уни енгиб тахтга ўлтирди. 1425 йилнинг баҳорида Вайсхон яна ҳокимият тепасига келди. Бу ерда шу кейинги ҳодиса ҳақида сўз бораётир (бу ҳақда қаранг: «Матла ас-саъдайн», в. 120б; В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, стр. 85–86).

³³² Бу ерда ҳам гап қолмоқлар устида бораётир. Улар XV асрнинг бошида, ашиқроғи 1408 йили илгари Мўғулистон хонларига қараган Бешбалиқни босиб олган; 1457 йили Сивнок ёнидаги Қўқ Қошона деган жойда Абдулхайрхонни тор-мор келтирган («Тарихи Абдулхайрхоний», в. 239а; В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, стр. 86–87). Қўқ Қошона Оқ Ўрда хонларининг мазори (некрополь) бўлган ва Сивноқдан 5 км нарида унинг шарқи жанубий районида бўлган (қаранг: А. Ю. Якубовский, Развалины Сыгнака, стр. 154; А. А. Диваев, Мавзолей Кок-Кесене (Историко-археологическая заметка), ИТКЛА, 10; О значении названия Кок-Кесене, ИТКЛА, № 13, 1909, стр. 11).

³³³ **Эсон Тойши** қолмоқларнинг олий ҳукмдори Тўғонининг ўғли (қаранг: В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, стр. 86).

³³⁴ **Мингбулок** — бошқа манбаларда Мушбулок («Тарихи Рашидий», Ленинград Давлат университетининг қўлёмаси, № 272, в. 31а). Бу мавзёв Пла дарёси ёқасида бўлса керак.

³³⁵ **Қабо мавзен** — бу жойнинг ҳам ўрнини аниқлаб бўлмади. Муҳаммад Хайдарнинг айтишича, («Тарихий Рашидий», в. 31а–31б), Вайсхон қолмоқлар билан 61 марта жанг қилган ва бу жангларнинг ҳаммаси Чу воҳасида бўлган. Шунга қараганда, Қабо мавзен шу водийда жойлашган.

³³⁶ **Амир Каримберди (Мир Каримберди)** Песикқўл атрофида ҳукмронлик қилган Мўғулистон амirlаридан. Унинг қароргоҳи ҳозирги Қирғизистоннинг Олабуға районида бўлган («Тарихи Рашидий», в. 39а).

³³⁷ Темур, Улугбек, Абдуллатиф Чингизхон авлодидан бўлган бирор шахсни номигагина хон кўтарганлар. Лекин бу хонларнинг давлатни бошқаришида ҳеч қандай роли бўлмаган. Темур замонида Суюрғатмиш ва Султон Махмуд, Улугбек даврида эса Сотуқхон ана шундай хонлардан бўлган.

³³⁸ **Йилдирим Боязид** Туркиянинг кучли султонларидан (1389–1402 йиллари ҳукмронлик қилган). Темур уни 1402 йили Анқара ёнида маълубиятга учратган ва асир олган.

³³⁹ **Хаёти хон** Самарқанднинг энг катта маҳалларидан бири бўлган ва бошқа маҳаллардан билаң девор билан ажратиб қўйилган. Шунинг учун ҳам «дар

занжир» («занжирбанд эшик»), деб ҳам аталган («Самария», стр. 190–255, прим. 101).

³⁴⁰ **Ховузи бўстони хон** — ўша маҳаллада, хон истикомат қилган жойда қурилган ховуз.

³⁴¹ **«Амир сохибқирон Ироқ ва Озарбайжон устига қўшни торганда»** Темурнинг Эрон ва Озарбайжонга қилган «беш йиллик» юриши (1382–1386) назарда тутилмоқда.

³⁴² Сотуқхон Улугбек томонидан 1428 йили Мўғулистонга Вайсхонга қарши юборилди. Иссиқкўл бўйида бўлган жангда Вайсхон мағлубиятга учради ва Сотуқхон томонидан ўлдирилди. Лекин у кўп ўтмай, Кошғарга қочинга мажбур бўлди ва 1429 йили амир Худойоднинг ўғли Қорақул Аҳмад томонидан тор-мор келтирилди ва ўлдирилди (В. В. Бартольд, Улугбек и его время, стр. 87). Улугбек унинг ўрнига бирор кишини хон қўтарганлиги ҳақида бошқа манбаларда маълумот учратмадик.

³⁴³ **Тура** Чингизхон замонидан қолган ва турк-мўғул қабилалари ўртасида қонун тусини олган урф-одат; қарор, ҳукм, ажрим (қаранг: Л. З. Будагов, I, стр. 390–392).

³⁴⁴ **Мир Шохмуҳаммад (Мир Муҳаммадшоҳ)** Вайсхон даврида ҳозирги Қирғизистоннинг Отбош райони атрофида ҳукмронлик қилган эди (В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, стр. 87).

³⁴⁵ Бобурнинг кўрсатишича, Юнусхон билан бириккан мўғуллар 3–4 минг хонадондан иборат бўлган («Бобурнома», 26-бет).

³⁴⁶ **Улуфа** аскар ва унинг от-улови учун ажратилган озиқ-овқат, ем-хашак (қаранг: И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и в Армении в XVI — начале XIX вв., стр. 273–274).

³⁴⁷ Бу воқеа 828–1424 йили содир бўлди. Темурийлар ва Шайбонийлар, шунингдек, мўғуллар давлатида урушда олинган ўлжа хон ҳузурига тўпланади, сўнг унинг бешдан бир қисми хонга ажратилиб, қолган қисми амирлар ва лашкар ўртасида тақсимланади эди (қаранг: «Тарихи Абулхайрхоний», в. 224а, 224б, 229б; «Бобурнома», 237-бет).

³⁴⁸ Шарафиддин Али Яздийнинг бундай китоб ёзганлиги маълум эмас. Хар ҳолда, Шарк қўлёзмаларининг мавжуд каталогларида бу асарни учратмадик.

³⁴⁹ Бу ҳақда Бобур ҳам ҳикоя қилади. Бунга қўра Абу Саъид қўшинлари Янгидан ўтган ва Ашпарада Эсон Бўғахонни тор-мор келтирган («Бобурнома», 26-бет). **Тароз** — ҳозирги Жамбул (илгариги Авлиёота) ўрнида бўлган шаҳар (Х. Хасанов, Географик номлар имлоси, 128-бет).

³⁵⁰ Бу ерда «Фавт султон муайяд Бобур» абжад хисоби билан ҳижрий 861/1456 йилни беради.

³⁵¹ **Ногора ва байроқ** ҳокимият белгиси. Уни олган киши маълум мамлакатнинг олий ҳукмдори деб танилган. Масалан, Темур 1370 йили Балх ҳокими амир Хусайнга қарши қўшин тортиб бораётганда, Термизда Сайид Барака унга ногора ва байроқ тутқазган (А. Ю. Якубовский, Тимур. Опыт краткой политической характеристики, стр. 59). Бароқхон (1423–1427) 1423 йили Улуг Муҳаммад устидан ғалаба қилиб, Ок ўрдада ҳокимият тепасига келган, Улугбек унга кўп қимматбахо совғалар, шунингдек, ногора ва байроқ юборганлиги маълум (қаранг: Мирхонд, Равзат ус-сафо, Ленинград Давлат университетининг қўлёзмаси, MS, 132, в. 423а).

³⁵² Маълумки, Абулхайрхон вафот этгандан (874–1468) сўнг кўчманчи ўзбеклар давлати сиёсий тушқунликка учради. Хон қўтарилган унинг ўғли шайх Хайдархоннинг ҳукмронлиги узокка бормади ва у Ибокхон (мансур Сибирь хони Кўчумнинг бобоси), Жонибек, Бурка султон, манғит амирлари Муса мирзо, Ёмғурчи, Олтин ўрда хони Аҳмадхон (1465–1481) билан курашда ҳалок бўлди. Шундан сўнг қирғин ва қувғиндан омон қолган Шайбонийхон, Махмуд султон, Суюнчхўжахон, Кўчинчи султон ва бошқалар кўп вақт Сигноқ, Туркистон атрофида кезиб юрдилар. (Бу ҳақда тўларок маълумот олиш учун қаранг: Б и н о и й, в. 36, 4а, 10а, 10б, 11а, 11а, 12а, 13б, 14а; «Таворихи гузида» в. 95б, 99б–100а). Кўчинчи хоннинг Юнусхон билан иттифоқлашгани ҳақида манбаларда маълумот йўқ, лекин амирларининг бир қисми Юнусхонга қўшилганлиги ҳақиқатдан йироқ эмас.

³⁵³ **Қўнжи тумани** — Мўғулистонда бундай тумanning бўлганлигини аниқлаб бўлмади. Бобурнинг кўрсатишича, Юнусхоннинг бу хотини Соғарж туманининг ҳокими Шерхожибекнинг (Мир Хожибек) кизи бўлган («Бобурнома», 26-бет). Соғарж тумани Зарафшон vodiysida. Самарқанднинг ғарби-шимолий тарафида жойлашган қадимги катта қишлоқ. Темурийлар ва Шайбонийлар ҳукмронлик қилган йилларда шу номли тумanning маркази бўлган («Самария», стр. 252, прим. 81; В. В. Бартольд, История культурной жизни Туркестана. Узбекские ханства, Сочинения, т. II, ч. I, стр. 269); Муҳаммад Хайдар ҳам Юнусхон Мир Хожибекнинг кизи Эсон давлат бегимга уйланганлигини айтади («Тарихи Рашидий», в. 38а). Лекин унинг айтишича, Қўнжи тумани Мўғулистонда бўлган. Юнусхон Мўғулистон тахти учун курашда Шерхожибекнинг ёрдамига таянган, албатта.

³⁵⁴ **«Саккиз юз олтинш тўртинчи йилда»** 1459–60 йилда.

³⁵⁵ Бошқа маълумотларга қараганда, Эсон Бўғахон 866/1461 йили вафот қилган (В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, стр. 88; Zambaur, p. 272).

³⁵⁶ Дўстмуҳаммад Мўғулистоннинг фақат шарки-жанубий томонида (Оқсув ва унга қарашли районларда) ҳукмронлик қилган. Мўғулистоннинг ғарбий қисми Эсон Бўғахон вафотидан кейин Юнусхон қўлига ўтиб қолган (В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, стр. 88). Дўстмуҳаммад 866/1461–873/1468 йиллари ҳукмронлик қилган (Zambaur, p. 272).

³⁵⁷ **Мулла Муҳаммад Аттор** — тўлик исми Муҳаммад ибн Муҳаммад бўлиб, асли хоразмлик; XIV асрнинг охири ва XV асрнинг бошларида ўтган; Хожাগон Нақшбандия тариқатининг кўзга қўринган шайхларидан; кўп вақт Самарқандда истикомат қилган («Рашахот», 80–88-бетлар; «Силсилат ал-орифин», ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 445, в. 1176–1186).

³⁵⁸ **Хожа Муҳаммад Шариф Кошғарий** — шахсини аниқлаб бўлмади. Кошғарга оид манбаларда («Дур алмазхар», ЎзФАШИ қўлёзмаси инв. № 45; «Осор алдутух», ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 753) унинг ҳақида бирор маълумот учратмадик. Хар ҳолда, Хожа Муҳаммад Шариф XV асрнинг иккинчи ярмида ўтган ва хожাগон диний тариқатига мансуб диний арбоблардан бўлганлиги шубҳасиздир.

³⁵⁹ «Хук мурд» сўзи абжад хисоби билан ҳижрий 864–1465–66 йилни беради.

³⁶⁰ Юнусхон Мўғулистонни фақат 1472 йилдагина ўзига тўла бўйсундира олди. Дўстмухаммад ўлгандан кейин унинг ўғли Кенак султон 4 йил Турфонда ҳукмронлик қилди (В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, стр. 88).

³⁶¹ **Омосонжи Тойши** Мухаммад Хайдар уни Сонжибоши, деб атаган («Тарихи Рашидий», в. 40а). Омосонжи тойши Еттисувга 1472 йили бостириб кирган (В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, стр. 89).

³⁶² Бу рақам ҳақиқатдан анча йироқ кўринади. Мухаммад Хайдарнинг айтишича, у билан Мўғулистонга келган кишилар сони 40 мингдан ошмаган («Тарихи Рашидий», в. 40 а).

³⁶³ **Итил (Идил)** - Волга дарёсининг қадимги номларидан бири (Х. Хасанов, Географик номлар имлоси, 120-бет). Шарқ муаллифларининг баъзилари (Махмуд ибн Вали, Хофиз Таниш) Ила дарёсини ҳам шу ном билан атаганлар.

³⁶⁴ **«Юнусхон қаттиқ шикаст топгандан сўнг»** - бу воқеа 1472 йили содир бўлди (В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, стр. 89).

³⁶⁵ **Қоратўқай** - бошқа манбаларда (Мухаммад Хайдар, Махмуд ибн Вали) - Қорату («Тарихи Рашидий», в. 40б; «Бахр ал-асрор», в. 41а).

³⁶⁶ **«...саккиз юз эллик бешинчи йилда»** бошқа манбаларда 850/1446 йил («Тарихи Рашидий», в. 40б).

³⁶⁷ Абулхайрхон гарчанд 1428—1446 йиллар ичида Жўчи наслидан бўлган кўпгина хон ва султонларни енгиб Фарбий Сибирь ва ҳозирги Қозоғистон территориясида ўз ҳукмронлигини ўрнатган бўлса ҳам, лекин улардан баъзиларининг қаршилигини сицира олмади. Кўп ўтмай, Фарбий Сибирда ҳокимият Шайбон наслидан бўлган Ибоқхон қўлига ўтди; Оқ Ўрда хони Бароқхоннинг ўғиллари Гирай ва Жонибек эса қўл остидаги қабилалар билан Мўғулистонга қараб кочди. Иса Буғахон Мўғулистонни қолмоқлар ва кўчманчи ўзбеклар ҳужумидан химоя қилиш мақсадида улар билан иттифоқлашди ва уларни Исикқўл атрофига жойлаштирди («Бахр ал-асрор», в. 124а—124б).

³⁶⁸ Шайх Хайдархон ўлдирилгандан сўнг, Шайбонийхон, Махмуд султон ва бошқа бир неча Шайбоний султонлар Астрахон хони Қосимхон (1466 йили хон кўтарилган) ҳузурига қочиб келганлар. Аҳмадхон, Ибоқхон ва бошқалар уларни талаб қилиб Астрахонни қамал қилгач, Қосимхон уларни қочириб юборган. Султонлар кўп ўтмай, Сибноқ вилоятига келганлар ва бу ерда Буруч ўғлон билан қўшилганлар («Бахр ал-асрор», в. 135б). Буруч ўғлоннинг шахси ҳақида манбаларда турлича фикр айтилган. Махмуд ибн Вали уни фақат «Жўчи авлодидан бўлган ўғлон» деб атайди («Бахр ал-асрор», в. 135б). Мухаммад Хайдар ҳам, Хофиз Таниш сингари, уни «Абулхайрхоннинг тўнғич ўғли», деб ёзади («Тарихи Рашидий», в. 40б). Лекин Абулхайрхоннинг ўғиллари ичида бундай исмли киши бўлмаган. Фикримча, у Абулхайрхоннинг кўзга кўринган амирларидан Бузунжорбий (қиёт қавмидан) бўлса керак. (Бузунжорбий ҳақида қаранг: «Тарихи Абулхайрхоний», в. 220а, 222а, 225б, 227б, 229б, 230б, 233а, 246а). Умуман, Буруч ўғлонни Абулхайрхон хонадонига мансуб киши, деб бўлмайдди. Буни Хофиз Таниш кейинча ўзи ҳам эътироф қилади.

³⁶⁹ Бу рақам ҳам ҳақиқатдан йироқ бўлса керак. Мухаммад Хайдарнинг ёзишича, Буруч ўғлон кўшинининг сони 8 минг киши бўлган («Тарихи Рашидий», в. 40б).

Лекин Махмуд ибн Вали ҳам унинг кўшини 20 минг кишидан иборат бўлганлигини айтган («Бахр ал-асрор», в. 41а).

³⁷⁰ **«Омад сари хар гирифта Абдулқуддус»** сўзида тарих - 877 1472 яширинган.

³⁷¹ Бу воқеа 877 1472 йили содир бўлди.

³⁷² Унинг асл исми Меҳр Нигор хоним. Шайбонийхон Самарқандни олгач, (1501) уни ўз никоҳига олган; хоннинг ўлиmidан сўнг Меҳр Нигор хоним Қобилга Бобур ҳузурига келтирилган. Кейинча Бадахшонда нуфузли Қошғар амирларидан Абубакр дуғлотнинг одамлари томонидан тутиб кетилган ва ўлдирилган (Абубакр дуғлот ҳақида қаранг: «Бобурнома», 26—27-бетлар; В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, стр. 89).

³⁷³ **Шоҳ Давлат бегим (Шоҳ бегим)** Бадахшон подшоҳи Султон Мухаммаднинг кизи.

³⁷⁴ Умаршайхнинг Юнусхонга Марғилон ва сўнг Ўшни беришига сабаб, унинг Самарқанд ҳокими Султон Аҳмад билан муносабати кескинлашиб қолишидир (С. А. Азимджанова, К истории Ферганы второй половины XV в., стр. 26—27).

³⁷⁵ **Мавлоно Мухаммад Қози** - кўзга кўринган суфийлардан, Хожа Ахрорнинг яқин кишиларидан. У Хожа Ахрор ҳузурига 885—1481 йили келган ва унинг қошида 12 йил бўлган. Мавлоно Мухаммад Қози «Силсилат ал-орифин ва таъкират ас-сиддиқин» деган китоб ҳам ёзган («Рашахот», 344—347-бетлар).

³⁷⁶ Мусулмон қонунчилиги (фикх) мусулмонларнинг бир-бирини қул қилиб сотишини ман қилган. Лекин бунга жуда кам амал қилганлар. Мухаммад Хайдар Мўғулистоннинг йирик амирларидан Худойдонинг (XIV асрнинг иккинчи ярми - XV асрнинг биринчи чорагида яшаган) йирик қулдорлардан бўлганлигини айтади («Тарихи Рашидий», в. 32б). Олтин Ўрда хони Ўзбекхон (1312—1340) замонида Дашти Қишлоқда истикомат қилган турк-мўғул қабилалари ислом динига киритилган эди. Лекин улар ҳам барибир ўзаро феодал урушда мағлуб бўлиб асир тушган ҳар бир кишини (барда, қул додак) қул қилганлар («Меҳмонномайи Бухоро», в. 32б; «Тарихи Абулхайрхоний», в. 224а).

³⁷⁷ Тошкент ва Шохрухия Умаршайхга 1469—1485 йиллар ичида қараган бўлса керак, чунки Оққўрғон қишлоғида Хожа Ахрорнинг воситачилиги билан Султон Аҳмад, Умаршайх мирзо ва Султон Махмудхон (Юнусхоннинг тўнғич ўғли) ўртасида тузилган шартномага кўра, Тошкент Султон Махмудхонга тоширилган (қаранг: «Рашахот», 295—298-бетлар; В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, стр. 88; С. А. Азимджанова, К истории Ферганы, стр. 29—30).

³⁷⁸ Бу ерда янглишга йўл қўйилган. Султон Махмуд аксинча, Юнусхоннинг тўнғич ўғли бўлган. Сайрам Юнусхон қўлига 1482 йили ўтган (В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, стр. 89).

³⁷⁹ Хар уч лашкар илгари Банокат (Фанокат) аталиб, Охангарон дарёсининг Сирдарёга қуйиладиган жойида ўринлашган Шохрухия қалъаси атрофига келиб тушдилар. Лекин уруш бўлмади, иш ўзаро сулҳ билан яқунланган («Рашахот», 295—298-бетлар). Банокат Чингизхон истилоси даврида вайрон қилиниб, Темур замонида қайта тикланган ва Шохрух мирзо шарафига Шохрухия, деб аталган (қаранг: В. В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, стр. 226).

³⁸⁰ Бу ерда сўз Фахриддин Али Вонз ал-Коши-

фийнинг «Рашахот» китоби хусусида бораётир. Хақиқатан ҳам бу китобда воқеа тўларок баён қилинган (қаранг: «Рашахот», 295-298-бетлар).

³⁸¹ Фикримизча, бу ерда сўз ўша можарода Хожа Ахрор ҳузурда бўлган унинг муридлари мавлоно Мухаммад Қози ёки «Рашахот» муаллифи устида бораётир.

³⁸² «...олдинда бундай оташдон туриб, намоз ўқиш (мусулмон киши учун) макрухдир...» — ўтпарастиликдан (зороастризм) киноя.

³⁸³ «...саккиз юз тўқсонинчи йилда...» — 1485 йилда.

³⁸⁴ Қорақўз бегим — унинг асл исми Робия султон бегим («Бобурнома», 30-бет).

³⁸⁵ «...саккиз юз тўқсон иккинчи йилда...» 1478 йилда.

³⁸⁶ Шайх Хованд Тахур — тошкентлик машҳур шайх; Шайх Умарнинг ўғли. (Унинг хақида батафсил маълумот олиш учун қаранг: «Рашахот», 209--211-бетлар; ЎзФАШП (Аноним) қўлёзмаси, инв. № 2005/111, в. 5826-5836; А. А. Семенов, Ташкентский шейх Хаванд Тахур («Шейх — Антаур») и приписываемый ему «куляж», ПТКЛА, год XX, стр. 25—30). Шайх Хованд Тахур тахминан 761/1359 йили вафот этган ва Тошкентда дафн этилган.

³⁸⁷ Юнусхон илгари Шайхонтахур аталган даҳада, шайх Хованд Тахур мазоридида дафн қилинган (бу мазор ва унинг атрофига қурилган бошқа бинолар (масжид, мадраса) хақида қаранг: А. И. Д о б р о м ы с л о в, Ташкент в прошлом и настоящем. Исторический очерк, стр. 77-79).

³⁸⁸ «...ва мўғул расми билан коса кўтардилар» — проф. А. А. Семенов «Мехмонномаин Бухоро»га таяниб, XIV—XVI асрларда Дашти Кичикда истикомат қилган турк-мўғул қабилалари орасида ҳамон маъжусийликнинг айрим қолдиқлари бўлгандигини айтади. Улар хусусан санамларга сифинганлар ва қуёшни Тангри деб таниганлар. Бирор таомни, хусусан кимизни истеъмол қилиш олдиан унинг бир қисмини қуёшга қараб сенганлар; сифиниб, қолганини истеъмол қилганлар. Бу одат илгари мўғулларда ҳам бўлган. Бу ерда сўз шу хусусда бораётир (А. А. Семенов, К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбани-хана, стр. 32).

³⁸⁹ («Умаршайхнинг») мажкур амирлари... Тошкентнинг воягда мустаҳкам қўрғоши бўлган қалъаларидан бирини олиб, унда ўрнашдилар — бу ерда Ховос кўзда тутилган. Бобур (у Умаршайх) яна Султон Ахмад мирзо билан Шохрухия ва Ўратена оралиғида жойланган Ховос қишлоғи ёнида жанг қилди; Умаршайх маълумиятга учради», деб ёзади («Бобурнома», 24-бет). Бу воқеа XV асрнинг 70-йиллар охирилари — 80-йиллар бошларида бўлган.

³⁹⁰ «...саккиз юз тўқсон учинчи йилда» 1488 йилда.

³⁹¹ Бу ерда Камолиддин Бинонийнинг «Шайбонийнома» асари кўзда тутилади. (Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмаси, № 844). Бу асарнинг муфассал нусхаси ҳам бўлиб, у «Абдулланома»нинг Боку нусхаси (инв. № 446) бошига қўшилган (қаранг: Б. А. А х м е д о в, Неизвестная версия, «Шейбанинома» Бенап, «Общественные науки в Узбекистане», 1965, № 2).

³⁹² Шайбонийхон бу юриш олдиан (1488) Султон

Ахмад мирзонинг қўшинида эди, лекин бундан аввал Самарқандда Султон Ахмаднинг амирлари унга қарши бир неча бор суиқасд уюштирганликлари учун у Султон Ахмадан ранжиб, Шохрухияда мўғуллар томонига ўтиб кетди ва Тошкент ҳокими Султон Махмудхон билан иттифок тузди (Б и н о и й, Шайбонийнома, в. 11а-11б; А. А. Семенов, Шейбани-хан и завоевание империи Тимуридов, стр. 46—47).

³⁹³ Бу жангда мўғуллар жуда кўп ғанимат (ўлжа) олганлар. Шу қаторда Султон Ахмад қўшинининг эҳтиёт сақлаб қўйган қурол-аслаҳалари ва озиқ-овқати ҳам ўлжа олинган («Шайбонийнома», в. 11б-12а; «Бобурнома», 35-бет).

³⁹⁴ «Саккиз юз тўқсон бешинчи йилда» 1489-90 йил. Бу ерда Султон Ахмаднинг вафот қилган йили ногўғри берилган. У асли 899/1494 йили вафот этган (Zambaur, 270).

³⁹⁵ «...тўққиз юз олтинчи йили...» — 1500-1501 йили.

³⁹⁶ Султон Ахмад отаси Юнусхон вафотидан (1487) сўнг ҳам Мўғулистонда ҳукм сурган.

³⁹⁷ Хофиз Таниш бу ерда ҳам янглишмоқда. Султон Ахмад Султон Махмудхондан икки ёш кичик бўлиб, 870/1465 йили туғилган.

³⁹⁸ Бу лакаб (Олача, Олачи) унга асосан қолмоқлар томонидан берилган эди. У Эсон тойши бошлик, қолмоқларни икки марта енган ва уларни қаттиқ қирғин қилган («Бобурнома», 27-бет; В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, стр. 90).

³⁹⁹ Бу воқеа 909-1503 йили содир бўлди («Нусратнома», в. 89б-91б; С. А. А з и м д ж а н о в а, К истории Ферганы, стр. 55 и след.).

⁴⁰⁰ Б и н о и й, Шайбонийнома, ЎзФАШП қўлёзмаси, инв. № 844, в. 18а.

⁴⁰¹ Давлат султонхоним — Юнусхоннинг бошқа хотинидан бўлиб, фарзандларининг кенжатоини эди («Бобурнома», 28-бет).

⁴⁰² «...тўққиз юз тўққизинчи йили» 1504 йили. Султон Махмудхон ва Султон Ахмадхон бир неча ой Оқсувда бўлдилар ва Султон Ахмад вафот қилгандан сўнг (Оқсувда, 1504 йили) Султон Махмуд Оқсув ва Шаркий Мўғулистонни жианлари (Султон Ахмаднинг ўғиллари) Султон Саъидхон ва Мансурхонга топшириб, ўзи Жетикентга кетиб қолди (В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, стр. 90).

⁴⁰³ Султон Махмудхон жианлари Мансурхон, Султон Саъиднинг тазйиқи остида Мўғулистондан чиқиб кетишга мажбур бўлган ва яна Мовароуннахрга қайтган (В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, стр. 91).

⁴⁰⁴ «...тўққиз юз ўн тўртинчи йилга борганда...» 1508-1509 йилга борганда.

⁴⁰⁵ Родгон ўтлоғи — хозирги Родгон станцияси ёки Хўжанд атрофида бўлса керак. Шу номга яқин жой (Родгон) Дабусия ёнида ҳам бўлган (В. В. Бартольд, Туркестан, I, стр. 180). Лекин Султон Махмуд ва унинг ўғиллари Хўжанд яқинида, Сирдарё бўйида ўлдирилган.

⁴⁰⁶ «Лаби дарёини Хўжанд» абжад ҳисоби билан 914-1503 йилни беради.

⁴⁰⁷ «У (яъни Мусо) айтди: Парвардигоримиз шундай зотки, ҳар бир ўзига мувофиқ нарсани яратади (ва) сўнг йўлга солади» Қуръон, 20-сура, 50-оят.

¹⁰⁸ «...Тангри уни яхши кўқартирди» — Қуръон, 3-сура, 37-оятга ишора.

¹⁰⁹ «...махфий нидо билан Тангрини чақирди»
Қуръон, 19-сура, 3-оят.

¹¹⁰ **Хожа Муҳаммад Исло** — сўз бошидаги 39-изоҳга қаранг.

¹¹¹ «**ваий ли ма Аллох**» — «Тангри билан учрашган (вақт)имда». Хадисда айтилишича, пайгамбар меърожга чиққанда Тангри билан учрашган экан.

¹¹² «**Низом ал-миллат вад-дин вад-дунё**» — миллат, дин ва жаҳоннинг низоми, яъни тартибга солувчиси.

¹¹³ Жўйборий хожаларга бағишланган муҳим бир манбада Хожа Муҳаммад Исломининг мўъизаси қуйидаги тартибда берилган: Имом Али — Хожа Заҳириддин — Хожа Саъд — Имом Абубакр Аҳмад — Хожа Заҳириддин — Хожа Мажиддин — Хожа Оловуддин, Хожа Музаффар — Хожа Тохир — Хожа Муҳаммад Исло («Равзат ар-ризвон», в. 7а — 166).

¹¹⁴ «...улар ҳам ўлувчидирлар» — Қуръон, 39-сура, 30-оят.

¹¹⁵ «**Бахр ал-ансоб**» — пайгамбарлар ҳақидаги китоб, муаллифи Муҳаммад Жаъфар Ҳусайний.

¹¹⁶ «**Бухоронинг тўрт бакридан...**» — Бухорода Абубакр номли тўрт кишининг (Абубакр Муҳаммад ибн Хомид, Абубакр Муҳаммад, Абубакр тархон, Абубакр Аҳмад ибн Саъд) мазори бор. Шунинг учун ҳам бу жой «тўрт бакр» деб аталган.

¹¹⁷ **Амир Кулол** — 422-изоҳга қаранг.

¹¹⁸ **Низомиддин мавлоно Ёқуб ибн Усмон ибн Муҳаммад ал-Ғазнавий** Баҳоуддин Нақшбандининг шогирди; машҳур шайх Хожа Аҳрорнинг муршиди. Кўзга кўринган мутасаввуф олим. Бизгача унинг Қуръонга ёзган «Тавсифи Чархий» номли асари етиб келган. Ёқуб ибн Усмон 851/1447 йили вафот этган.

¹¹⁹ «**Баҳоулҳақ вал-миллат вад-дунё вад-дин**» (миллат, дунё ва дин ҳақиқатларини ўлчовчи) Нақшбанд номи билан машҳур бўлган Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Бухорий — Нақшбандия тариқатининг асосчиси — Хожа Баҳоуддин Нақшбанд (718—731—1318—1389). Батафсил маълумот олинган учун сўз бошидаги 86-изоҳга қаранг.

¹²⁰ **Хожа Абдухлолик Ғиждувоний** Хожа Юсуф Ҳамадонийнинг тўртинчи халифаси бўлиб, XII асрда ўтган машҳур мутасаввуфлардан бири; 575—1179 йили вафот этган («Рашахот», 18—27-бетлар).

¹²¹ **Шайх Бобойи Сомосий** — асл исми Хожа Муҳаммад Бобойи Сомосий бўлиб, Ромитоннинг Сомос кишлоғида туғилган ва Хожа Баҳоуддин Нақшбанд унинг тарбиясини тошган. Хожа Суфий Сухорий, Хожа Маҳмуд, мавлоно Доншмаид ва Сайид Амир Кулол унинг халифалари бўлган («Рашахот», 21—23-бетлар).

¹²² **Амир Сайид Кулол** ромитонлик машҳур шайх Хожа Муҳаммад Бобойи Сомосийнинг (унинг ҳақида қаранг, «Рашахот», 41—42-бетлар) асҳобларидан бўлиб, Бухоронинг Сухорий кишлоғидандир. У йигирма йил чамаси Хожа Муҳаммад Бобойи Сомосийнинг хизматида бўлди.

¹²³ **Хожа Али Ромитоний** Нақшбандия диний тариқатининг кўзга кўринган шайхларидан бўлиб, 721—1321 йили вафот этган (қаранг: «Рашахот», 34—40-бетлар).

¹²⁴ **Хожа Маҳмуд Анжир Фаънавий** машҳур

шайхлардан Хожа Ориф Ривгарийнинг халифаларидан бўлиб, Бухоронинг Вобект туманидан; Хожа Муҳаммад Порсонинг замондоши («Рашахот», 33—34-бетлар).

¹²⁵ **Хожа Ориф Ривгарий** — Хожа Абдухлолик Ғиждувонийнинг (535/1140 йили вафот этган; унинг ҳақида қаранг: «Рашахот», 18—29) тўртинчи халифаси; Бухоронинг Ривгар қишлоғидан («Рашахот», 32—33-бетлар).

¹²⁶ **Шайх Абу Юсуф Ёқуб ибн Айюб Ҳамадоний** — Бағдод, Исфохон ва Бухорода тахсил қилган ва Хуросон, Хоразм ва Мовароуннаҳрда эътибор қозонган шайхлардан; 440—1048 йилда туғилиб, 535/1140 йили вафот этган («Рашахот», 6—7-бетлар).

¹²⁷ **Тасаввуф** — «суф» (жун) сўзидан ҳосил бўлган, чунки суфийлар асосан оқ жундан тўқилган матодан либос кийганлар; суфийлик, суфизм, мистика. Асосан VIII асрда ислом динида пайдо бўлган оқим.

¹²⁸ **Шайх Абу Али Фаромадий** — исми Фузайл ибн Муҳаммад бўлиб, Туснинг Формад кишлоғида туғилган; Хуросоннинг XI асрдаги энг буюк шайхи. 447/1055 йилда вафот этган («Сафинат ал-авлиё», 75-бет).

¹²⁹ **Шайх Абулқосим Гўргоний Тусий** — асл исми Али бўлиб, машҳур шайх Абулҳасан Хирконийнинг авлодидандир.

¹³⁰ **Шайх Жунайд Бағдодий** — кўпинча Абулқосим ва «Сайид ат-тойифа ва товус ал-уламо» номлари билан машҳур бўлган шайх. 298/910 йили 91 ёшида вафот этган.

¹³¹ **Шайх Абулҳасан Хирконий** — ўрта асрда ўтган машҳур шайхлардан бўлиб, шайх Али ибн Жаъфар Хирконийнинг авлоди.

¹³² **Шайх Абу Язид Бистомий** «Султон ал-орифин» лақаби билан машҳур бўлган Тайфур ибн Исо ибн Одам. У кўзга кўринган олим ва шоир бўлиб, Тайфурия тариқатининг асосчидир. Шайх Абу Язид Бистомий 261/875 йили вафот этган.

¹³³ **Султон Боязид Бистомий** шайх Абу Язид Бистомийнинг ўзи.

¹³⁴ **Имом Жаъфар Содиқ** — шайх мазҳабидаги мусулмонлар эътиқод қилган ўн икки имомнинг олтинчиси; асл исми Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Али ибн Ҳусайн ибн Али; 148—765 йили вафот этган.

¹³⁵ «**Фасл ул-хитоб**» — сўзнинг ажрим қилиниши.

¹³⁶ **Имом Муҳаммад Боқир** шайх мазҳабидаги мусулмонлар эътиқод қилган бешинчи имом Муҳаммад ибн Али ибн Ҳусайн. 117—735 йили Мадинада вафот этган.

¹³⁷ **Имом Зайнобиддин** — шайх мазҳабидаги мусулмонларнинг тўртинчи имоми. У кўпинча «Сажжод» ва «Зайнобиддин» лақаблари билан машҳур бўлиб, асл исми Али ибн Ҳусайн ибн Алидир.

¹³⁸ **Амирулмўминин Ҳусайн («Мўминлар амири» Ҳусайн)** халифа Алининг (35/656—40—661) ўғли бўлиб, Уммавия сулоласидан бўлган халифа Язид аскарлари билан Карбалода 61—680 йилда бўлган жангда ўлдирилган.

¹³⁹ **Қосим ибн Муҳаммад ибн Абубакр Сиддиқ** Тобейийлар (тобейийлар ҳақида 440-изоҳга қаранг) етакчиси; Муҳаммаднинг хотини Ойшанинг жияни.

¹⁴⁰ **Тобейийлар** Расулудллоҳнинг асҳобларини кўрган кишилар.

¹⁴¹ **Салмон Форсий** Муҳаммаднинг эронлик асҳобларидан; 35/655 йили Мадинада ўлдирилган.

¹¹² «Салмон биздан, уй ахлидан» — ҳадис.

¹¹³ Шайх Абу Толиб Маккий — исми Мухаммад ибн Али бўлиб, асли маккалик ва кўзга кўринган шайх.

¹¹⁴ «Қувват ул-қулуб» — ўрта асрда ўтган суфий олим Абу Толиб Мухаммад ибн Али (386/996 йили вафот этган) томонидан ёзилган диний асар. Асарнинг тўлиқ номи «Қувват ал-қулуб фи муомилат ал-махбуб» (ЎзФАШН қўлёзмаси, инв. № 3134).

¹¹⁵ Мавлоно Ёқуб Чархий — нақшбандия диний тариқатига мансуб бўлган машҳур шайх; асли Ғазни ёнида жойлашган Чарх қишлоғидан бўлиб, Баҳоуддин Мухаммад Нақшбандга замондошдир; кейинча Бадахшонга кўчиб келиб, XV аср бошларида вафот этган; мазори ҳозирги Душанба шаҳри атрофидадир («Муким-ханская история», стр. 285).

¹¹⁶ «Нур устига нур, Тангри хоҳлаган кишисини кўзининг нури билан йўллайди» — Қуръон, 24-сура, 35-оят.

¹¹⁷ Нақиб — хонга яқин турган юқори мансабдор. XVI асрда бу лавозим эгасига қандай вазифадор юклатилганлиги ҳақида маълумот учратмадик. Нақиб XVIII-XIX асрда «кози аскар» (ҳарбий судья) вазифасини бажарган (Н. В. Х а н и к о в, Описание Бухарского ханства, стр. 190; А. А. С е м е н о в, Бухарский трактат, стр. 140).

¹¹⁸ Хожа Калонхожа Хожа Мухаммад Ислонинг тўнғич ўғли Хожа Саъд; отасининг вафотидан (971 йил сафар ойининг 25-нчи куни — 1563 йил 15 октябрь) сўнг унинг қойим маками ва меросхўри бўлиб қолган. Абдуллахон II замонида Мовароуннахрнинг сиёсий ҳаётида катта роль ўйнаган йирик рухоний ва заминдор (унинг ҳақида батафсил маълумот олиш учун қarang: В. Л. В я т к и н, Шейхи Джуйбари, стр. 17-18; П. П. И в а н о в, Хозяйство Джуйбарских шейхов, стр. 55-68).

¹¹⁹ «...у тоғларни кўрасан, (лекин улар) ўз жойида қимирламасдан турган (деб) гумон қиласан, холбуки, у тоғлар булутлар сузгандек ҳаракатда экан» Қуръон, 27-сура, 88-оят.

¹²⁰ «(Эй нафс) Парвардигор рози бўлганда ва рози қилинган ҳолда қайт» Қуръон, 89-сура, 28-оят.

¹²¹ «Огоҳ бўл, албатта Тангрига яқин бўлганларга (ўлимдан) кўрқиб ва на хафа бўлиш йўқдир» Қуръон, 10-сура, 62-оят.

¹²² «...бизнинг йўлимизда жиҳод тилаган, тиришган зотларга албатта йўл кўрсатамиз» — Қуръон, 29-сура, 69-оят.

¹²³ Аслида, Хожа Саъд ариқ чиқариш ва бошқа йўллар билан жуда кўп ерларни ўзиники қилиб олган. Машҳур «Матлаб ат-толибин» асарининг муаллифи Абу Аббос Мухаммад Толиб бу ҳақда қимматли ва диққатга сазовор маълумотлар қолдирган (қarang: П. П. И в а н о в, Хозяйство Джуйбарских шейхов, стр. 59-60).

¹²⁴ Унга отасидан ҳаммаси бўлиб 15 миң таноб (2,5 миң гектар) ер қолган бўлса, кейинча у 100 миң таноб ёки 17 миң гектарга етган. Унинг ерлари ўша вақтда Абдуллахон ҳукуматига қараган барча вилоятларда, ҳусусан Бухоро, Миёнқол, Самарқанд, Тошкент, Саврон, Андижон, Ахсикат, Насаф, Хисор, Термиз, Қободиён, Бадахшон, Балх, Хирот, Марв, Мурғоб, Чаҳоржўй, Андхудда мавжуд эди (П. П. И в а н о в, Хозяйство Джуйбарских шейхов, стр. 56-57).

¹²⁵ Хожа Ахрорнинг феодал хўжалиги ва бойликла-

ри ҳақида бир қатор манбаларда («Рашахот», «Манокби Хожа Ахрор», ЎзФАШН қўлёзмаси, инв. № 1883; «Мажмуайи миросилот», инв. № 2178, «Руқаот», инв. № 690-11) қимматли маълумотлар бор.

¹²⁶ «(Тангри) ҳар бир нарслага мувофиқ бир тузилиш бериб, сўнгра йўлга солиди» Қуръон, 20-сура, 50-оят.

¹²⁷ «Агар Тангрининг неъматини санамоқчи бўлсанг, уни санаб битиролмайсан» Қуръон, 16-сура, 18-оят.

¹²⁸ «Тавсирот ал-мубтадийн» — эски мактабда ўқитиладиган китоблардан; бошланғич маълумот олувчиларга қўлланма.

¹²⁹ «...биз уларга ризқ қилган нарсани сарфлайди» — Қуръон, 2-сура, 3-оят.

¹³⁰ «Албатта, Тангрининг бир қанча бандалари (ҳам) борки, уларнинг баданлари (бу) дунёда бўлиб, кўнғиллари Тангрининг ҳузуридадир» — ҳадис.

¹³¹ Имом Аҳмад Ғазолий — асл исми Абу Ҳамид Мухаммад ибн Мухаммад Ғазолий (1058-1111); кўпинча «Хужжат ул-ислом» таҳаллуси билан машҳур бўлган («Самария», стр. 251-252); ўрта асрнинг йирик факих-файласуфларидан (қarang: С. П. Г р и г о р ь я н, Из истории философии Средней Азии и Ирана VII-XII вв., стр. 5-6, 106-112, 196-266).

¹³² «...Албатта Тангри (на) суратларингизга ва на ишларингизга қарайди, лекин қалбларингизга ва ниятларингизга қарайди» ҳадис.

¹³³ «...албатта, мен сизларга ўхшаш бир инсонман» — Қуръон, 18-сура, 110-оят.

¹³⁴ Уммон денгизи — Баҳри Уммон деб ҳам аталади; ҳозирги Арабистон денгизи. Унинг шимоли-ғарбий қисми ҳозир ҳам Уммон қўлтиғи деб аталади (Х. Ҳасанов, Географик номлар имлоси, 129-бет).

¹³⁵ «Тангри! Сен хоҳлаган кишинга мулк берасан ва хоҳлаган кишиндан мулкни олсан; хоҳлаган кишининг иззатли қиласан, хоҳлаган кишининг хор қиласан» Қуръон, 3-сура, 26-оят.

¹³⁶ Бу ерда сўз Кўчқинчixonнинг ўғли Абдуллахон устида бораётир. У, Убайдуллахон вафотидан (1539) сўнг Мовароуннахр тахтига ўтказилган, лекин унинг ҳукмронлиги олти ойдан (1539-1540) ошмаган эди. У тарихда Абдуллахон I номи билан машҳур.

¹³⁷ «Кирмоний шарҳида...» Кирмонийнинг асл исми Шамсиддин Мухаммад ибн Юсуф ибн Али ал-Кирмоний (ҳижрий 796 йили вафот этган). У Имом ал-Бухорийнинг «Жомий ас-сахих» номли китобига шарҳ боғлаган. Бу шарҳ «Фаройид ал-фавоид ва завоид ал-фаройид» (Кишига фойда берувчи нарсаларнинг яғони ва яғоналарнинг зиёдаси) деб аталади. Бу ерда шу шарҳ назарда тутилади (қarang: «Кашф аз-зунун», Котиби Чалаби нашри, Истанбул, 1310/1892, 366-бет).

¹³⁸ Баввон — Хирот билан Марвируд ўртасида жойлашган Ганжруста вилоятининг марказий шаҳри (қarang: В. В. Б а р т о л ь д, Историко-географический обзор Ирана, стр. 83; А б у - л - Ф а з л Б е й х а к и, История Масъуда. Вступительная статья, перев. и примечания А. К. Аренса, стр. 623, прим. 114).

¹³⁹ «Эй Парвардигор! Менга ўз марҳаматиндан пок авлод бер, ахир сен дуони қабул қилувчисан» Қуръон, 3-сура, 38-оят.

¹⁴⁰ «Эй Парвардигор! Бизга хотинларимиз ва а-

лодларимиздан кўз нури ато қил ва бизларни такводорларга пешво қил» — Қуръон, 25-сура, 74-оят.

¹⁷¹ «Довудга Сулаймонни бердинг; у қандай яхши банда! Албатта, ҳар бир ишда Тангрига тавба қилувчидир» — Қуръон, 38-сура, 30-оят.

¹⁷² «Одам фарзандини ҳурматли қилиб яратдик» — Қуръон, 17-сура, 70-оят.

¹⁷³ «...балиқ йилига тўғри келган хижрий тўққиз юз қиркинчи йилда» — 1533—34 йилда.

¹⁷⁴ «Динсизлар албатта сени (ёмон) кўзлари билан тойдирадлар» — Қуръон, 68-сура, 51-оятга ишора.

¹⁷⁵ «Тангри осмондан ергача бўлган ҳар бир ишни идора қилади» — Қуръон, 32-сура, 5-оят.

¹⁷⁶ «(У) сизларга бачадонда хоҳлаганча сурат беради» — Қуръон, 3-сура, 6-оят.

¹⁷⁷ «...ўзи сизларнинг вужудингизни оналарингиз бачадонига шакллантиради» — Қуръон, 3-сура, 6-оят.

¹⁷⁸ «Сендан хилоллар хусусида сўрасалар айтки, улар одамлар ҳаж қилиши учун вақтлар белгисидир» — Қуръон, 2-сура, 189-оят.

¹⁷⁹ Нисор илгари замонда подшоҳ, хон ва умуман бадавлат кишилар тантана (тўю томоша) кунларида тўпланганлар устига таंगा-чақа сочардилар. Нуфузли кишилар, хусусан подшоҳ ва хонлар бирор шаҳар ёки кишлоқдан ўтганларида ҳам маҳаллий ҳукмдор аҳолидан пул тўплаб уларга нисор қилган (Л. З. Б у д а г о в, II, стр. 280).

¹⁸⁰ Мавлоно Мухаммад Дарвиш охун шахсини аниқлаб бўлмади. Афғидан, йирик феодаллардан бўлган. Унинг экинзорлари асосан Руди шаҳри Бухоро туманида бўлган (П. П. И в а н о в, Хозяйство Джуйбарских шейхов, стр. 190—191, 194, 215).

¹⁸¹ Ҳадиси саҳиҳ ишонарли ҳадис.

¹⁸² Амир Саъидбий жалоир йирик феодал Саъид Жалол бўлса керак (қаранг: П. П. И в а н о в, Хозяйство Джуйбарских шейхов, стр. 173).

¹⁸³ «Таъми бузилмаган сугдан...» — Қуръон, 47-сура, 15-оят.

¹⁸⁴ Сурайё — Ҳулқар. Берунийнинг кўрсатишича, Сурайё ойнанинг учинчи манзили бўлиб, олти юлдузнинг жамидан иборатдир (Б и р у н и, I, стр. 400). Астрологларнинг таъбирича, Сурайё (Ҳулқар) кишига бахт келтирган. Берунийда ҳам шундай дейилган (Б и р у н и, I, стр. 398).

¹⁸⁵ «...Тангрининг исми билан бошланган муқаддас оятни...» — Қуръоннинг 1-сура, 1-оятга ишора.

¹⁸⁶ Жуммал харфлари Шарқ поэзиясида абжад ҳисобида ишлатиладиган харфлар:

алиф (а)	1	во (в)	6	коф (к)	20	айн (айн)	70
бо (б)	2	зе (з)	7	лом (л)	30	фе (ф)	80
жим (ж)	3	ҳе (ҳ)	8	мим (м)	40	сод (с)	90
дол (д)	4	тқи (т)	9	ни (н)	50	қоф (қ)	100
ҳе (ҳ)	5	ёй (у)	10	син (с)	60	ро (р)	200

¹⁸⁷ Рубъи маскун Ер юзининг инсон яшайдиган тўртдан бир қисми бўлиб, ўрта аср олимлари уни етти иқлимга бўлганлар («Ғиёс ал-луғат», 229, 552—556-бетлар).

¹⁸⁸ «Хуснихатга ўрганишингиз керак» аъёналарга қараганда, бу сўзни халифа Али (656—661) айтган экан.

¹⁸⁹ «Агар ер юзидаги дарахтлар қалам бўлса...» — Қуръон, 31-сура, 27-оят.

¹⁹⁰ Тўғро подшоҳ ва хонларнинг фармонлари бо-

шида уларнинг ном ва амалларини кўрсатувчи махсус харфлардан иборат шифр, монограмма (Л. З. Б у д а г о в, I, стр. 737).

¹⁹¹ Ёқут — машҳур «Китоби мўъжам ал-булдон» (бу асар фон Фердинанд Вюстенфельд томонидан 6 жилдда 1866—1870 йиллари нашр этилган: Iacuts Geographisches Wörterbuch, herausg. von Ferdinand Wustefeld, v. I—VI, Leipzig, 1886—1870) асарининг муаллифи Ёқут Хамавий (тахминан 1179—1229). Ёқут ўз замонининг машҳур хатотларидан бўлган (Ёқут ҳақида батафсил маълумот олиш учун қаранг: И. Ю. К р а ч к о в с к и й, Избранные произведения, т. IV, стр. 330—340).

¹⁹² «...қалам (дастёрлиги) билан Тангри (инсонга) илм ўргатади» — Қуръон, 96-сура, 4—5-оятлар.

¹⁹³ «Сиёҳдон, қалам ва уларнинг ёзган хатлари билан қасамёд қиламан» — Қуръон, 68-сура, 1-оят.

¹⁹⁴ Рустами дoston Зол ва Рудобнинг ўғли; «Шоҳнома»нинг қаҳрамонларидан (қаранг: «Шахнаме», I, стр. 628—629, прим. 7902—7903).

¹⁹⁵ Исфандиёр — Эроннинг Кайёнийлар сулоласидан бўлган Киштоспнинг ўғли («Қомус ал-аълум», т. II, 219-бет).

¹⁹⁶ Дороб — Эроннинг Кайёнийлар сулоласидан бўлган саккизинчи ҳукмдори (А. А. С т а р н к о в, Фирдоуси и его поэма «Шахнаме», «Шахнаме», I, стр. 521).

¹⁹⁷ Қоф (Кўхи Қоф) афсонавий тоғ; у тўғ ёр чеккасини ўраб турар эмиш. Баъзан Кавказ тоғлари ҳам шу ном билан аталган (Х. Х а с а н о в, Географик номлар имлоси, 133-бет).

¹⁹⁸ Шом — ўрта аср адабиётида хозирги Сурия шу ном билан аталган.

¹⁹⁹ «(Тангри) истаган кишингни азиз қиласан» — Қуръон, 3-сура, 26-оят.

²⁰⁰ Абдуллахон I вафот этгач (1540), мамлакатда кўш ҳокимиятчилик бошланди; Бухорода Убайдуллахон (1533—1539)нинг ўғли Абдулазиз (1540—1550), Самарқандда эса Кўчқинчихоннинг учинчи ўғли Абдуллатиф ҳокимиятни қўлга олди (1540—1551). Ўша вақтларда Мовароуннаҳрда феодал тарқоқлик бениҳоят кучайди. Ҳофиз Таниш бу ерда Абдулазиз билан Абдуллатиф ва бошқа Шайбоний султонлар ўртасида кучайиб кетган курашни кўзда тутди (қаранг: Б. А х м е д о в, К. М у н и р о в, Хофиз Таниш Бухорий, 22—23-бетлар).

²⁰¹ «Хижрий тўққиз юз эллик еттинчи йили» — 1550 йили.

²⁰² «Ҳайф аз Абдулазизхон» жумласини ташкил этган сўзларни абжад ҳисоби билан қиммати қўйилса, хижрий 958—1551 йил чиқади.

²⁰³ Пирмухаммадхон Жоинбек султоннинг ўғли. Абдуллахон II нинг амакиси; ўша вақтда Балх ҳокими эди.

²⁰⁴ Наврўз Аҳмадхон (Бароқхон) Абулхайроннинг набираси; 1551—1556 йиллари Самарқанд ҳокими бўлган.

²⁰⁵ «(Дунё) ишларида одамлар билан кенгаш» — Қуръон, 3-сура, 159-оятга ишора.

²⁰⁶ Рух шахмат доналаридан бирининг номи. Бу ерда, ҳар бир кишлоққа ҳарбий қисм билан амирлардан бирортасини қўйиб кетди маъносидан.

²⁰⁷ Қосим шайх — бухоролик машҳур шайхлардан; асли карминалик бўлиб ўша ерда истикомат қилган ва хижрий 986/1578 йили вафот этган. Шайбонийлардан айримлари, хусусан Жувонмардалихон унинг муриди бўл-

ган («Тазкират ал-авлиё», ЎзФАШШ қўлёзмаси, инв. № 7017, в. 866-876).

⁵⁰⁸ **Жахрия** жаҳр дарвишларининг Оллоҳнинг номи билан овоз ва турли ҳаракатлар билан такрорлаб зикр тушини; зикру самовъ; жахрия ана шундай йўсида зикр тушини. Зикрнинг яна бир тури «хуфия» аталиб, бунда Тангрининг номи овоз чиқармай такрорланади («Самария», стр. 251, прим. 77).

⁵⁰⁹ **Товочи** ҳарбий амалдор. Унинг зиммасига лашкар тўйлаш, ҳарбий юришлар вақтида уни тўхташ манзилларида ўрнаштириш, жанг олдида уни тартибга солиш вазифаси юклатилган («Магла ас-саъдайн», ЎзФАШШ қўлёзмаси, инв. № 17, в. 205а; «Абдуллонома», в. 836; Б. Д. Греков и А. Ю. Якубовский, Золотая Орда и ее падение, стр. 472).

⁵¹⁰ «Ўша вақтда ул ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) сипоҳи ниҳоятда кам эди. ... (қальбани) қўриқлаш учун ҳар куни ўн беш кишини тайин қилди» бу ерда сўз фақат амирлар, яъни лашкар бошлиқлари ҳусусида бораётир.

⁵¹¹ **Оқтепа** — Самарқанд билан Хишгкўприк ўртасида жойлашган катта қишлоқ (М и р з а Л б д у Л з и м С а м и, Тарих-и салатин-и мангитийа, стр. 148, прим. 166).

⁵¹² **Ички (эшик оғаси, эшик ихтиёри)** хон саройининг мутасарруфи (С. А. Л з и м д ж а н о в а, К истории Ферганы, стр. 63). Бу даврда — хоннинг энг яқин маҳрамларининг бошлиғи.

⁵¹³ «Ҳамда найзачи ва ханжарчи турклардан...» бу ерда сўз ўша йилларда Шайбонийларнинг ўзаро қурашларида қатнашган анатолиялик турк аскарлари ҳақида бораётир (бу ҳақда қаранг: Б. А х м е д о в, К. Муниров, Хофиз Таниш Бухорий, 29-31-бетлар).

⁵¹⁴ Абдуллахоннинг ҳарбий кучи 15 кишидан иборат бўлмаган, албатта. Хофиз Таниш бу ерда ҳам амирларни кўзда тутди.

⁵¹⁵ **Қушбеги** XV-XVI асрларда подшоҳ қушхонасининг мутасарруфи; XIX асрда хоннинг биринчи вазир (А. А. Семёнов, Бухарский трактат, стр. 148).

⁵¹⁶ **Садр** вақфлар иши билан шуғулланувчи амалдор (қаранг: А. А. Семёнов, Бухарский трактат, стр. 141).

⁵¹⁷ **Қатагон** ўзбек уруғларидан бири. Бу уруғ, бошқа кўчманчи ўзбек қабилта ва уруғлари сингари XIX асрда ҳам кўчиб юрган (Н. В. Ханников, Описание Бухарского ханства, стр. 60, 65).

⁵¹⁸ «...дарёдан ўтиб» — Зарафшоннинг бирорта irmoғи бўлиши керак. Н. В. Хаников XIX асрда ҳам Кармина Зарафшондан чиқарилган ариқдан сув ичганлигини айтади (Н. В. Ханников, Описание Бухарского ханства, стр. 34).

⁵¹⁹ **Дарвиш шайх Алиободий** — XVI асрдаги кўзга кўринган шайхлардан. Асли алиободлик бўлиб, кўпгина Шайбоний хонлари ва султонлар унинг муриди бўлган («Ламаёт», 216-217-бетлар).

⁵²⁰ «...келишиш яхшироқдир» — Қуръон, 4-сура, 128-оят.

⁵²¹ «Калиди мулки Бухоро» абжад ҳисоби билан хижрий 958-1551 йилни беради.

⁵²² **Озар** қадимги Сурия календарининг олтинчи ойи (қаранг: Б и р у н и, I, стр. 88). Ҳозирги март ойига тўғри келади.

⁵²³ **Хумо (Хумой)** қуши ҳайбатли йиртқич қуш

бўлиб, тоғ чўққиларида яшайди. Қадимги мифологияда бургут бошли, шер гавдали, кенг қанотли бир маҳлук; одам ва ҳайвон гўшти билан тирикчилик қилган. Анъаналарга қараганда, унинг сояси қимнинг бошига тушса бахтиёр, яъни подшоҳ бўлармиш. Подшоҳларнинг хумоюн аталиши ҳам шундан.

⁵²⁴ **Мирохўр** подшоҳ, хон отхонасининг бошлиғи (яна қаранг: А. А. Семёнов, Бухарский трактат, стр. 150).

⁵²⁵ «...кофир ва золим бузуқлардан бир гуруҳи...» бу ерда ҳам сўз Сафавийлар ва қизилбошлар ҳақида бораётир (бу ҳақда 257-изохга ҳам қаранг).

⁵²⁶ «Тангрининг ери кенгдир» — Қуръон, 39-сура, 10-оят.

⁵²⁷ «...ҳижрий тўққиз юз эллик тўққизинчи йилнинг эрта баҳорида...» 1552 йилнинг январь-февраль ойларида.

⁵²⁸ «...ўликга айланган ерни тирилтирди» — Қуръон, 35-сура, 9-оят.

⁵²⁹ **Қуриқ** хонларнинг баҳордан то қузгача турадиган яйлови; подшоҳ, хонларнинг ёзда турадиган жойи. Бу ерга уларнинг оила аъзолари ва уларни қўриқлаб турадиган ҳарбий қисмдан танқари кишиларнинг кириши ман қилинган (Л. З. Б у д а г о в, II, стр. 52). Кармина ёки Қарши атрофида жойлашган қуриқлардан бири бўлиши керак.

⁵³⁰ **Қарноб** — Қашқадарёнинг irmoқларидан Жодруд бўлса керак. Ҳозирги Китоб (Кифти об) унинг бўйида жойлашган (В. В. Бартольд, Туркестан, Соч., т. I, стр. 188).

⁵³¹ «...шайхулислом Хожа Жўйборийнинг...» бу ерда ҳам сўз Хожа Ислом ҳақида бораётир.

⁵³² **Нуширвон** — Хусрав I Нуширвон (531-579); Сосонийлар сулоласидан бўлган машҳур подшоҳлардан (унинг ҳақида қаранг: М. М. Дьяконов, Очерки-истории древнего Ирана, стр. 309-315). У Шарк классик адабиётида кўпинча «Нуширвони одил» номи билан машҳурдир.

⁵³³ **Маймурғ қўриғи** Қаршидан бир ёғоч (6-7 км.) масофада жойлашган катта қишлоқ (В. В. Бартольд, Туркестан, I, стр. 157). Шу номдаги қишлоқ Самарқанд атрофида ҳам бўлган (В. В. Бартольд, Туркестан, I, стр. 144).

⁵³⁴ «...қулон оёний...» — қуён бўлса керак. Қуён қанжағали уруғининг тармоқларидан бири. Бу уруғ мангитлар қабиласига қараган. (Қаранг: Н. В. Ханников, Описание Бухарского ханства, стр. 58, 63).

⁵³⁵ **Кутвол** — хиндча сўз бўлиб, ўрта асрларда қалъа бошлиғи (комендант) шу ном билан юритилган.

⁵³⁶ **Касби** — Қаршининг ғарби-жаңубий томонида, ундан 4 фарсах масофада жойлашган катта қишлоқ. Касби ўша вақтда Қаршидан ҳам катта бўлган (В. В. Бартольд, Туркестан, Соч., т. I, стр. 190).

⁵³⁷ **Асир қурраси** — астрологлар таъбирича, дунё бир-бирини ўраб турган қурралардан, яъни шарлардан (ер, сув, ҳаво ва олов қурраси) иборат бўлиб, олов қурраси улардан юкорида бўлган. Шунинг учун уни «асир қурраси» деб атаганлар (асир қурраси ҳақида қаранг: «Ғиёс ал-луғат», 15-бет).

⁵³⁸ «...тахминан икки юзга яқин киши билан...» фикримизча, бу рақам ҳам ҳақиқатдан йирик бўлиб, бу ерда амирлар ва мулозимларнинг умумий сонигина қўрсатилган бўлса керак. Хофиз Таниш бошқа жойда Аб-

дуллахон лашкарини юлдуздек кўп, сон-саноксиз, део ёзади.

³⁴⁹ «**Маслахат битиб, кўнглинг қарор топгандан кейин, Тангрига таваккул қилиб, ишингни бошлайбер**» Қуръон, 3-сура, 159-оят.

³⁵⁰ **Қирққудук** асарда баён этилган воқеаларнинг боришига қараганда, бу мавзё Амударёнинг ўнг соҳилида бўлган. Махсус хариталарда шу номдаги жой Карки кечуви яқинида ҳам учрайди.

³⁵¹ **Хандақ** ўра, тўсик; душман ўтолмасин учун қалъа атрофига казиб қўйилган чуқур.

³⁵² **Темирхожа Сайид Отоғи** тошкентлик машҳур шайх, Сайид Отанинг авлодларидан; XVI асрда ўтган.

³⁵³ **Баргуствон*** урушда яроқ ва ўқ ўтмасин учун отнинг устига ташланадиган махсус ёпиқ. **Маймана** (араб.) кўшиннинг ўнг қаноти. Туркчада жавонгор. **Майсара** (араб.) лашкарнинг сўл қаноти. Туркчада — буронгор. **Қалб** (араб.) — подшоҳ, хон ҳузурда турган қисм; марказ. Туркчада — ғул. **Чаноҳ** (турк) қанот; кўшиннинг ўнг ва сўл қисмлари ёнида турадиган қанотлари. **Худ** — узун, учли, бахайбат жез қалпоқ, жез қулоҳ. Уни асосан лашкар бошлиқлари кийган.

Ўрта Осиё халқларининг XIV — XVI асрлардаги харбий маҳорати ҳақида батафсил маълумот олиш учун қаранг: «Таворихи гузида» в. 98а, 106а, 109б; Биноий, в. 13а, 18б, 29а, 37а; «Меҳмонномаи Бухоро», в. 44а; «Тарихи Абулхайрхоний», в. 220а — 220б, 229а; М. И. И в а н и н, О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингиз-хане и Тамерлане, СПб., 1875; Б. Д. Г р е к о в, А. Ю. Я к у б о в с к и й, Золотая Орда и ее падение, стр. 348 — 353.

³⁵⁴ **Шаҳоб** юлдузнинг фалакда жуда ҳам ёрув бўлиб кўриниши; метеор («Фиёс ал-луғат», 300-бет).

³⁵⁵ **Харумон** Мисрда тошдан қурилган қадимий икки гўмбазли баланд бино («Фиёс ал-луғат», 548-бет).

³⁵⁶ **Хизр** Хизр пайғамбар.

³⁵⁷ «**Алфирор...**» — Қуръон, 33-сура, 16-оят.

³⁵⁸ Қўлга тушган ўлжа дастлаб хон ҳузурига тўпланиб, сўнг жанг қатнашчиларининг жамиятда тутган мавқеига қараб тақсимланар эди (қаранг: «Тарихи Абулхайрхоний», в. 224а — 224б, 229б). Бунда отлик аскарга пиёда аскарга нисбатан кўпроқ берилган (И. П. П е т р у ш е в с к и й, Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII — XIV вв., стр. 45).

³⁵⁹ **Танхо** — суюрғолнинг (550-изоҳга қаранг) бир кўриниши бўлиб, агар инъом (пул, молу мулк, ер-сув) фақат харбийларга берилса, танхо аталган («Ар-рисолату фи таҳқиқи арози ал-ушрияти ва-л-хирожияти», ЎзФАШН қўлёзмаси, инв. 4976, в. 67а). (Танхо ҳақида қаранг: К. М. М и р з а е в, Танхо как разновидность феодального землевладения в Бухарском ханстве, ТИЭ, вып. 3, Ташкент, 1952, стр. 5 — 21; А. Д ж у в а н м а р д и е в, К земельно-водным отношениям в Фергане в XVI — XIX вв., автореф. дисс., Ташкент, 1963, стр. 7; М. А. А б д у р а и м о в, Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI — первой половине XIX века, автореф. дисс., Ташкент, 1963, стр. 54 — 55).

³⁶⁰ **Суюрғол** — олий ҳукмдор (подшоҳ, хон ва султонлар) томонидан шахзодаларга ва давлат олдидан кўрсатган зўр хизматлари учун амир ва рухонийларга бериладиган инъом (пул, молу мулк, ер-сув). Суюрғол наслий бўлиб, уни олган шахсга тўла ҳокимлик ҳам берил-

ган. Суюрғол XIV — XV асрларда Олтин Ўрдада, Яқин ва Ўрта Шарқда ҳамда Ўрта Осиёда кенг тарқалган эди (Суюрғол ҳақида қаранг: Л. З. Б у д а г о в, I, стр. 658; И. П. Б е р е з и н, Очерк внутреннего устройства улуса Джучиева, ТВОРАО, т. VIII, стр. 428; Катрмернинг Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матла ас-саъдайн» асари французча таржимасига изоҳи Notice de l'ouvrage persan qui a pour titre Matla-assadein ou-madja-albahrein... et qui concient L'histoire des deux sultans Schah-Rouh et Abou-Said, par M. Quatremire, Notices et extraits, t. XIV Paris, 1843, p. 25; Б. Я. В л а д и м и р ц е в, Общественный строй монголов, стр. 115; V. F. Minorsky, A Songhal of Qasim ibn Jahangir Aq-Qounlu, pp. 927 — 960; А. М. Б е л е н и ц к и й, Из истории феодального землевладения в Средней Азии при Тимурридах. «Историк-марксист», 1941, № 4; В. А. Г о р д л е в с к и й, Государство Сельджукидов Малой Азии, Избранные сочинения, т. I, стр. 98; И. П. П е т р у ш е в с к и й, Внутренняя политика Ахмеда Ак-Койюнлу, «Известия АЗАН», 1942, № 2; А. Ю. Я к у б о в с к и й, Тимур (Опыт краткой характеристики), стр. 66, 67; Б. Н. З а х о д е р, История восточного средневековья (Халифат и Ближний Восток), стр. 117, 118; И. П. П е т р у ш е в с к и й, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв., стр. 145 — 178; И. П. П е т р у ш е в с к и й, Землевладение и аграрные отношения в Иране XIII — XIV веков, М. — Л., 1960, стр. 272 — 274; Я. Г. Г у л я м о в, К изучению эпохи Навои, Сб. «Великий узбекский поэт», Ташкент, 1948, стр. 18 — 19; Р. П. П а б и е в, Новые документальные материалы к изучению феодального института «Суюргал» в Фергане XIV — XVII вв., «Известия АН УзССР», 1959, № 8; М. А. А б д у р а и м о в, Позднейшее упоминание о суюргале, «Общественные науки в Узбекистане», 1961, № 2; А. Д ж у в а н м а р д и е в, К земельно-водным отношениям в Фергане, стр. 6 — 7; М. А. А б д у р а и м о в, Очерки аграрных отношений, стр. 52 — 54 и др.).

³⁶¹ **Девонбеги** молия ёки харбий девон (министрлик) бошлиғи (қаранг: А. А. С е м е н о в, Бухарский трактат, стр. 147).

³⁶² **Парвоначи** — хоннинг ёрлиқларини амирлар ва бошқа амалдорларга етказиб турувчи сарой хизматчиси (А. А. С е м е н о в, Бухарский трактат, стр. 147).

³⁶³ «...мазкур йилнинг охирларида...» — 960/1553 йили.

³⁶⁴ **Тура** — одам бўйига мос қилиб хозирланган қалқон бўлиб, жангчилар уруш вақтида олдиларида тутганлар (Л. З. Б у д а г о в, I, стр. 391).

³⁶⁵ **Чапар** луғавий маъноси — уй, девор. Бу ерда майда тўкилган четан. Уни душмanning отган ўқи ва тошидан сақланмоқ учун баъзан тура билан бирга, кўп ҳолларда эса ўзини қўллаганлар (Л. З. Б у д а г о в, I, стр. 469).

³⁶⁶ **Ўғонак мавзеи** — аниқ ўрнини белгилаб бўлмади. «Абдулланома»да айтилишича (в. 60б), бу мавзеъ Насаф (Қарши) вилоятига қараган. Касби атрофида бўлса эҳтимол.

³⁶⁷ **Уғруқ** — подшоҳ, хон ва султонларнинг оила аъзолари ва уларнинг тирикчилик анжомлари ортилган қарвон (Уғруқ термини ҳақида қаранг: В. В. Б а р т о л ь д, Улугбек и его время, стр. 37, прим. 2).

³⁶⁸ **Кўчабанд** — тасодифий хавф-хатардан сақланиш

учун кўчанинг икки томонини беркитиб қўйиш; барри-када.

⁵³⁹ «Уч юз пахлавони билан...» бу рақам ҳам ҳақиқатдан йироқ бўлиб, бу ерда ҳам фақат амирлар ва кўзга кўринган баходирлар, лашкар бошлиқлари назарда тутилган бўлса керак.

⁵⁶⁰ **Чархи гардун** айланувчи осмон. Осмонда ҳаракатда бўлган ҳар бир жисм (сайёра) чарх (чарх - вилдирак, айланмиш маъносида) аталган (қаранг: «Ғиёс ал-лугат», 142-бет). **Гардун** фалак, осмон; баъзан тақдир. Бу ерда доимо ҳаракатда бўлган осмон маъносида.

⁵⁶¹ **Хузур қалъаси** Насафнинг (Қарши) шарки-жанубий тарафида жойлашган қадимий шаҳар. Ибн Ховкалнинг кўрсатишича, Хузур Кеш вилоятига қараган 16 тумандан бирининг (12) маркази бўлган (В. В. Бартольд, Туркестан, Соч., т. 1, стр. 189; яна қаранг: К. В. Х а н и к о в, Описание Бухарского ханства, стр. 78 - 79). Хозир Ғузур деб аталади ва Қашқадарё вилояти таркибиди.

⁵⁶² **Чухра** аслзода, юқори табақадан чиққан ёш йигит. Бундай кишилардан хон гвардияси тузилар эди (чухра ҳақида қаранг: Л. З. Б у д а г о в, I, стр. 502).

⁵⁶³ **Хаданг** оқ қайишга ўхшаш қаттиқ дарахт. Ўрта асрда ундан арвалар ва ўқлар ясаганлар («Меҳмонномайн Бухоро», в. 108а).

⁵⁶⁴ «Биз сенинг учун ошқора ғалаба бағишладик» - Қуръон, 48-сура, 1-оят.

⁵⁶⁵ «Қачонки бизнинг куч-қувватимизни сезганларидан сўнг қочганларини кўрасан» Қуръон, 21-сура, 12-оят.

⁵⁶⁶ «...шаҳри Самарқанд» сўзига мувофиқ (бўлган) тўққиз юз эллик бешинчи йилда» 1548 йили. «Шаҳри Самарқанд» сўзидаги ҳарфлар қиммати ҳам шу йилни беради.

⁵⁶⁷ **Косон** Қаршиннинг ғарби-шимолий тарафида жойлашган катта қишлоқ; хозир Қашқадарё вилоят Косон туманининг маркази.

⁵⁶⁸ «Тангри уни қувватлади» Қуръон, 9-сура, 40-оят.

⁵⁶⁹ «Тангри хоҳлаган кишисини ёрдам бериш билан қувватлайди» Қуръон, 3-сура, 13-оят.

⁵⁷⁰ «...мазкур йилда...» 960, 1553 йилда. Ўша йиллари Самарқандда Кўчкинчиҳоннинг ўғли Абу Саъид-хон (Султон Саъид) ҳукмронлик қиларди.

⁵⁷¹ **Кеш** Шаҳрисабзнинг эски номи бўлиб, араб географи Ёқуб Ҳамавийнинг кўрсатишича, у VII асрда қурилган (Шаҳрисабз ҳақида қаранг: В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, т. I, стр. 188).

⁵⁷² **Баҳмон** Сосонийлар сулоласининг асосчиси Ардашер Папакон (226 - 241).

⁵⁷³ **Ҳафтжўш хуми** етти хил қўйма маъдани (олтин, қумуш, темир ва бошқалар аралашмасидан ҳосил бўлган) («Ғиёс ал-лугат», 552-бет) эритиш ва аралантиришда ишлатиладиган пишқик идиш (хум).

⁵⁷⁴ «Ваъдалашиб, лекин унинг урдасидан чиқмасангиз ҳам» Қуръон, 8-сура, 42-оятга ишора.

⁵⁷⁵ «Тангри исгаган кишисига ёрдам беради; у буюк ва меҳрибондир» Қуръон, 30-сура, 5-оят.

⁵⁷⁶ «Албатта, сизларга ғалаба ҳукм этдик» Қуръон, 3-сура, 190-оятга ишора.

⁵⁷⁷ «Тангри сенга катта ёрдам беради» Қуръон, 48-сура, 3-оят.

⁵⁷⁸ «Ишда маслаҳат қилмаган киши тўғри йўл тутиши мумкин эмасдир» Қуръон, 3-сура, 159-оятга ишора.

⁵⁷⁹ **Калиф** Амударё бўйида, унинг ҳар икки қирғовида жойлашган қадимий зўр шаҳарлардан. Самъонийнинг (XII асрда ўтган араб географи) кўрсатишича, Калиф билан Балх оралиғи 18 фарсах бўлган (В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, т. I, стр. 130 - 131).

⁵⁸⁰ «Тўққиз юз олтмиш биринчи йили» 1554 йили.

⁵⁸¹ «...у фирдавс безакли вилоятни ўша йили ражаб ойида эғалади. «Ҳокони дахр (дар моҳи) ражаб ба шаҳр даромад» ибораси унинг тахтга ўлтириши учун икки тарихий ўз ичига олади» 961 йилининг ражаб ойи 1554 йил июнь ойига тўғри келади. «Ҳокони дахр» ва «ба шаҳр даромад» сўзларининг ҳар бирида тарих яширинган бўлиб, 961 йилни кўрсатади.

⁵⁸² **Шайх Абулҳасан Ишқий** асли хоразмлик бўлиб, Пақибандия тарикатига мансуб бўлган («Силсилат ал-орифин», ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 452, в. 1166).

⁵⁸³ «Э Тангри, хоҳлаган кишинга мулк берасан» Қуръон, 3-сура, 26-оят.

⁵⁸⁴ **Дабусия** Самарқанддан Бухорога борадиган катта йўл устида жойлашган қалъа; Самарқанд билан Дабусия ўртасидаги масофа қарийб 18 фарсах (108 - 126 км.) бўлган (қаранг: В. В. Бартольд, Туркестан, I, стр. 148 - 149; Н. Ф. С и т н я к о в с к и й, Сообщение о заседании Туркестанского кружка любителей археологии 11 декабря 1896 года ИТКЛД, год II, 1897, стр. 20; Л. А. З и м и н, Кала-и Дабус, ИТКЛД, год XXI, 1917, стр. 43 - 64).

⁵⁸⁵ «Румий найзабоз, милтиқ отувчилардан бир қанча гуруҳга» бу ерда ҳам сўз ёлланган Туркия аскарлари ҳусусида бораётир.

⁵⁸⁶ **Ихтиёр (соҳибихтиёр)** подшоҳ, хон ва султон саройининг мутасаддиси. Унинг зиммасига сарой аҳлига бошчилик қилиш ва қабул маросимларини бошқариш топширилар эди (С. А. А з и м д ж а н о в а, К истории Ферганы, стр. 63 - 64).

⁵⁸⁷ **Ясовул** подшоҳ, хон саройидаги кичик мансабдорлардан. Улар маъмурий-полиция идорасининг топшириқларини бажарган. Ясовуллар хонларнинг шахсий хизматчилари ҳам ҳисобланганлар (қаранг: «Меҳмонномайн Бухоро», в. 69 а; Таворихи гузида», в. 87 в; «Муқим-ханская история», стр. 259, прим. 194; «История Абу-л-фей-хана», стр. 162, прим. 257; В. В. Бартольд, Церемониаль при дворе узбекских ханов в XVII в., стр. 35).

⁵⁸⁸ «Борлиқларнинг йўқ бўлиши учун Тангрининг қўйган муддати келганда, уни кечиктириб бўлмайди» - Қуръон, 71-сура, 4-оятга ишора.

⁵⁸⁹ «Тангрининг ҳукми шу; (уни) қайтариб бўлмайди. Унинг балосини дафъ қилувчи ҳам бўлмайди» мусулмонлар ўртасида тарқалган дуолардан.

⁵⁹⁰ «Жаннат қиличларнинг сояси остидадир» ҳадис.

⁵⁹¹ «...тўққиз юз олтмиш иккинчи йилнинг ражаб ойида...» 1555 йилнинг май июнь ойида.

⁵⁹² «...мазкур йилнинг рамазон ойида...» 1555 йил июль ойида.

⁵⁹³ «...уч юз нафар...» бу рақам ҳам ҳақиқатдан йироқ бўлиб, бу ерда ҳам аскар бошлиқлари ва бошқа амалдорлар сони келтирилган.

⁵⁹¹ **Бурдалиқ кечуви** Бурдалиқ Амударёнинг ўнг соҳилида, Калиф билан бир қаторда турган шаҳар ва вилоят маркази бўлиб, дарёдаги асосий кечувларнинг бири ҳисобланган. Қаршидан Бурдалиқгача бўлган масофа 210 кмга яқин (В. И. Масалъский, Туркестанский край, стр. 564, 663, 728).

⁵⁹² **Дўстимхожа Сайид Отойи** тошкентлик мазкур шайх Сайид Отанинг авлодларидан; XVI асрда ўтган.

⁵⁹⁶ **Коровул** қўшиннинг гули (авангарди) олдидан борадиган отряд. «Коровулнинг асосий вазифаси, деб ёзган эди проф. А. Ю. Якубовский, қўриқчилик хизматини ўташ, ҳаракатдаги қўшиннинг олд томонида нималар бўлаётганини тўхтовсиз кузатиб, бундан (хон ёки подшоҳни) хабардор қилиб туршидан иборат» (Б. Д. Греков и А. Ю. Якубовский, Золотая Орда и ее падение, стр. 347). Коровулнинг сони ҳақида манбаларда аниқ маълумот йўқ. Рузбехон унинг қўи сонлик бўлишини айтган («Меҳмонномаи Бухоро», в. 41а). Коровулнинг қўшинча ўзидан қўи душман билан жанг қилиши, баъзан мустаҳкам қалъани камал қилишга журъат этиши Рузбехоннинг бу сўзларини тасдиқлайди («Тарихи Абулхайрхоний», в. 223а, 234а; «Таворихи гузида», в. 866; Муҳаммад Салих, Шейбани-намэ, Джагатайский текст. Посмертное издание П. М. Мелиоранского, стр. 25).

⁵⁹⁷ «(Тангрининг) карами умумий ва инъоми ка-ноатдиларгадир» Қуръон, 157-сура, 156-оятга ишора.

⁵⁹⁸ «Қўп вақтлар бўладики, озгина кишилар, Тангрининг амри қудрати билан қўпчиликдан голиб келади; улар устидан галаба қозонади» Қуръон, 2-сура, 249-251-оятларга ишора.

⁵⁹⁹ «Тангрининг раҳматидан умидсиз бўлманг» Қуръон, 2-сура, 249-оят.

⁶⁰⁰ «...кимки Тангрига таваккул қилса, Тангрининг ўзи унга кифоядир» Қуръон, 65-сура, 3-оят.

⁶⁰¹ «Ёрдам факат буюк ва доно Тангридандир» Қуръон, 3-сура, 126-оятга ишора.

⁶⁰² «Маслаҳат битиб, кўнглинг қарор топгандан кейин, Тангрига таваккул қилиб ишингни бошлайбер» Қуръон, 3-сура, 159-оят.

⁶⁰³ **Жавзо** астрологларнинг фикрича, ойнинг ҳаракат йўли билан қуёш ҳаракат йўлининг кесишган жойи; қўйруқли юлдуз.

⁶⁰⁴ **Чухра оқоси (чухра боши)** хон қўриқчиларининг бошлиғи. Бу ҳарбий қисм хоннинг махсус гвардияси ҳисобланган ва унга зодагонларнинг ўғиллари олинган (Л. З. Будагов, I, стр. 502).

⁶⁰⁵ **Қушбеги** хоннинг овчи қўнлари ва ов ҳайвонларининг мутасарруфи. Унинг зиммасига овни ташкил қилиш ва ўтказиш вазифалари ҳам юклатилган эди.

⁶⁰⁶ **Сувчи** манбалардан ва махсус адабиётлардан бу мансаб эгасининг нима хизмат ўтагани маълум эмас. Қўшиннинг сувдан ўтиши ишларини ташкил қилувчи амалдор бўлиши керак.

⁶⁰⁷ **Яровул** махсус ҳарбий разведка қисми.

⁶⁰⁸ **Қоронғутоғ** Оксув (Қошғар) билан Тибат ўртасидаги тоғ тизмаларидан бири шундай аталган («Тарихи Рашидий», в. 2766).

⁶⁰⁹ Мўғулистон хони Рашидхон (1533-1571) билан Наврўз Аҳмадхон ўртасида козоқ хони Тохирхонга (1523-1533) қарши иттифоқ бор эди. 951-1544 йиллар Несиққўл бўйида учрашганларида шундай иттифоқ

тузганлар (В. В. Бартольд, Очерк истории Семиречья, II, стр. 94).

⁶¹⁰ **Мўғули** - масофа ўлчови; ҳажми маълум эмас. Ўрта асрларда турк ва мўғул қабилалари ўртасида кенг қўлланилган ўлчов бирлиги фарсах ёғочга (6 км) баробар бўлса керак, чунки баъзан «санги мўғули» деб аталади.

⁶¹¹ **Шаҳри Исло** Кармина ёнида жойлашган қадимги қишлоқлардан. У XIX аср охириларида ҳам мавжуд бўлиб, ўша вақтда Исломакент аталган (қаранг: Л. Ф. Ситняковский, Заметки о Бухарской части долины Зеравшана, ИТОРГО, т. I, вып. 2, стр. 208).

⁶¹² **Ромитон** Бухоронинг ғарби-шимолий тарафида, шаҳардан 20 км масофада жойлашган қадимий қишлоқ (В. В. Бартольд, Туркестан, I, стр. 222-223; В. И. Масалъский, Туркестанский край, стр. 622, 691). Ҳозирда шу номдаги туман маркази.

⁶¹³ «...албатта, инсон золим ва нодон бўлгандир» Қуръон, 33-сура, 72-оятга ишора.

⁶¹⁴ «...бу иш Тангрига мушкул эмас» Қуръон, 35-сура, 17-оят.

⁶¹⁵ **Хожа Жонхожа** Хожа Муҳаммад Порсонинг авлодларидан.

⁶¹⁶ «(Тангри) ҳамма нарсани махлуқларга берди; ундан сўнг тўғри йўлга бошлади» Қуръон, 20-сура, 50-оят.

⁶¹⁷ «(Эй Довуд) мен сени ер юзига халифа қилдим» Қуръон, 38-сура, 26-оят.

⁶¹⁸ «Тангри ўз мулкни истаган кишисига беради» Қуръон, 2-сура, 247-оятга ишора.

⁶¹⁹ **Хожа Абдували** Хожа Муҳаммад Порсонинг авлодларидан. Хожа Муҳаммад Порсо эса Хожа Баҳоуддин Муҳаммад Нақшбандийнинг иккинчи халифаси. Шоҳрух (1409-1447) ва Халил султон (1405-1409) замонида яшаган. 822 йил жумод ал-охир (1419 йил июль ойи)да Маккада 73 ёшда вафот этган («Рашаҳот», 57-63-бетлар).

⁶²⁰ **Убайдуллахон** бу ерда сўз Шайбонийхоннинг жияни Убайдуллахон (1533-1539) хусусида бораётир.

⁶²¹ «...ва албатта ҳол шуки, (қачонки) Тангрининг бандаси (яъни Абдуллох) тик туриб ибодат қилаётганда...» - Қуръонда бундай гап йўқ, лекин шунга яқин бир оят бор: «Қачонки Тангрининг бандаси (умматларни) унинг ҳузурига чакириш учун ўридан турганда, уларнинг барчаси атрофига йиғилишга ҳозир эдилар» (Қуръон, 72-сура, 19-оят).

⁶²² «Шу муқаддасдирки, ўз бандасини кечасида сайр қилдирган зот улугдир» Қуръон, 17-сура, 1-оятга ишора

⁶²³ «У зот улугдирки, (қачон) ўз бандасига (Муҳаммадга) Қуръонни лавҳул махфуздан туширса» Қуръонда бундай гап йўқ, лекин 25-суранинг биринчи оятида шунга яқин гап бор.

⁶²⁴ «Улуглик меҳнат ўлчови билан қўлга киритилади» мақол.

⁶²⁵ **Чечакту ва Маймана** Афғонистоннинг шимолий қисмидаги шаҳарлардан. Ҳар иккаласи Мўғобнинг шарқий томонида, бир-биридан кўп йироқ бўлмаган масофада жойлашган. Бобурнинг қўрсатишича, Мўғобдан Чечактугача бўлган масофа 10 ёғоч бўлган («Бобурнома», 218-219-бетлар).

⁶²⁶ «Мазкур йилнинг илк баҳорида» 962-1555 йил.

⁶²⁷ **Совари** (кўплиги — совурин) совға, инъом. Маҳаллий ҳокимлар хон уларнинг қўл остидаги вилоятлардан ўтиб кетаётганда ёки хон ҳузурига тўпланганларидан унга аҳолидан тўлаб берилган инъом. Бу билан улар хонга садоқат ва иттиқорликларини билдирдилар (бу ҳақда батафсил маълумот олиш учун қarang: В. В. Р а д л о в, Опыт словаря тюркских наречий, т. II, стр. 235-236; Л. З. Б у д а г о в, I, стр. 616-617; И. П. П е т р у ш е в с к и й, Земледелие и аграрные отношения в Иране в XIII-XIV вв., стр. 392;) Баъзан «пешкаш», «тансуқот» сўзлари билан ҳам бирга келади («Меҳмонномаи Бухоро», в. 956).

⁶²⁸ **Пешкаш** — совға, инъом. Маҳаллий ҳокимлар шох ва хонларга вақти-вақти билан қилиб турадиган инъом, совға. Турли матолар, от ва моллар, китоб ва баъзан қўллар ҳам пешкаш ўрнида тортиқ қилинар эди («Меҳмонномаи Бухоро», в. 1166, 214а, 214б; «Тарихи Рашидий», в. 386; Биноий, в. 8а). Рузбехоннинг кўрсатишича, хон ҳузурига тўпланган пешкаш уч қисмга бўлинар, сўнг унинг бир қисми кўзга кўринган султонлардан бирига берилиб, иккинчи қисми хоннинг яқинлари ўртасида тақсимланарди. Қолган қисми хоннинг ўзига тегишли бўлган («Меҳмонномаи Бухоро», в. 214б, 215а).

⁶²⁹ **Дурбой** — Дўрмон бўлса керак. У Қорақўлнинг шарқий томонида, ундан 4 км масофада жойлашган. Қорақўлнинг ғарби-жанубий томонида, ундан 4 км масофада Буртой деган жой ҳам бор; ҳар ҳолда, шу икки жойдан бирортаси бўлиши мумкин.

⁶³⁰ «**Фақат Тангри зотидан бошқа ҳар қандай нарса ҳалок бўлувчидир. Ҳокимлик унинг қўлидадир ва ўлгач, (барчангиз) унга (Тангрига) қайтасизлар**» Қуръон, 28-сура, 88-оят.

⁶³¹ «**Мазкур йилнинг зулқаъда ойида**» — 963/1556 йилнинг сентябрь ойида.

⁶³² **Работи Хожа** — Самарқанднинг жанубий томонида, шаҳардан 4 фарсах (24-28 км) масофада жойлашган қишлоқ. Самъоний ва Ёқут замонида у Варақсар (тўғонбоши ёки сувбоши) аталган, чунки бу ерда Зарафшонга тўғон қурилиб, ундан бир неча ариқ чиқарилган. Дарғом ариғи ана шунлардан бири ҳисобланиб, Самарқандга сув келтирган (В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан, I, стр. 133).

⁶³³ «**Ҳақиқатан (ҳам) биз Тангрининг бандасимиз ва албатта унинг ихтиёрига қайтамыз**» — Қуръон, 2-сура, 156-оят.

⁶³⁴ «**Мурда дар масти**» сўзларидаги ҳарфлар қиммати абжад ҳисоби билан қўйилса, ҳижрий 963 йил келиб чиқади.

⁶³⁵ «**Ўтган йили**» — 962, 1554 йили.

⁶³⁶ «**Хирмонсўз**» сўзларининг қиммати абжад ҳисоби билан 963/1556 йилни беради.

⁶³⁷ **Кисро** — Хусрав Ануширвоннинг лақабларидан. Муслмонлар орасида у «Нуширвони одил» номи билан машҳурдир.

⁶³⁸ «**...ва Тангри унга мулк берди**» — Қуръон, 38-сура, 26-оятга ишора.

⁶³⁹ «**(Тангри) баъзиларнинг даражаларини баъзи бировларниқидан юқори қилди**» Қуръон, 6-сура, 165-оят.

⁶⁴⁰ **Куфин** — Кармина яқинида жойлашган қишлоқлардан.

⁶⁴¹ «**Кимки Тангрига таваккул қилса, Тангри унга қифоят қилувчидир**» Қуръон, 65-сура, 3-оят.

⁶⁴² «**(Тунни) кийим қилдик**» — Қуръон, 78-сура, 10-оят.

⁶⁴³ **Шоту ва нарбдон** — нарбдон қалъа ва бошқа истехкомларнинг деворларига қўйиладиган узун, улама шоту. Шоту — оддий шоту.

⁶⁴⁴ «**Ўша жойда муслмонлар синовдан ўтдилар ва қаттиқ силкитилдилар**» Қуръон, 33-сура, 11-оят.

⁶⁴⁵ **Ҳисор жилғаси** — афтидан, бу ерда Ҳисори Шодмон яқинидаги жилғалардан бири назарда тутилади. Ҳисор илғари Хошим султоннинг мулки эди.

⁶⁴⁶ Бу ерда сўз Темирнинг 1363 йили Шахрисабзни олиши ҳақида бораётир (қarang: Л. В. С т р о е в а, Возникновение государства Тимура, «Ученые записки ЛГУ», № 128, вып. 3, стр. 82).

⁶⁴⁷ «**...у қалъанинг ёнида бирорта ҳам ҳукмдор йўқ эди**» — Ҳофиз Таниш янглишган. Бу вақтда Шахрисабзда қўп сонлик мўғул отряди турар эди (Л. В. С т р о е в а, Возникновение государства Тимура, стр. 82).

⁶⁴⁸ **Доруға** — дугавий маъноси: эзиш, қисниш. Мўғуллар, Темирыйлар ва Шайбонийлар даврида доруғалар вилоят, шаҳар ҳокими бўлган. Унинг зиммасига шаҳарни идора қилиш, аҳоли рўйхатини олиш ва уни ҳисоб-китоб қилиб бориш, солиқ ундириш вазифаси юклатилган (Л. З. Б у д а г о в, I, стр. 547; Н. И. Б е р е з и н, Тарханные ярлыки Тохтамыша, Темир-Қутлуга, Саадат Гирея, стр. 45; В. В. В е л ь я м и н о в-З е р н о в, Исследование о Касымовских царях и царевичах, ч. 1, стр. 30; А. Н. Н о с о н о в, Татары и Русь, стр. 14).

⁶⁴⁹ «**Бу Тангрининг фазли. Уни хоҳлаган кишига беради. Тангри улуг фазл эгасидир**» Қуръон, 2-сура, 105-оят.

⁶⁵⁰ «**У истаган нарсасини қила олади**» — Қуръон, 14-сура, 27-оят.

⁶⁵¹ «**Биз албатта сени ер юзига подшоҳ қилдик**» — Қуръон, 38-сура, 26-оят.

⁶⁵² «**Биз албатта уни ер юзида (ҳамма нарсага) қодир қилдик**» — Қуръон, 18-сура, 84-оятга ишора.

⁶⁵³ **Ўратепа** — Фарғона, Зарафшон ва Илок водийларини бир-бири билан боғлаб турган катта савдо йўли устида жойлашган қадимий шаҳар. Тарихда Усрушана номи билан ҳам машҳур (қarang: В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан, I, стр. 221-226; В. П. М а с а л ь с к и й, Туркестанский край, стр. 691-692).

⁶⁵⁴ **Зомин** — Самарқанд билан Хўжанд ўртасида, катта йўл устида жойлашган қишлоқ. Самарқанд билан Зомин оралиғидаги масофа 17 фарсах бўлган (В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан, I, стр. 222-223).

⁶⁵⁵ **Сом Наримон** — Сом ибн Наримон. Сом «Шоҳнома»нинг қахрамонларидан, Фаридун ва Минучехр замонида Мозандаронда Захҳокка қарши курашда қахрамонлик кўрсатган шахс («Шахнаме», I, стр. 615-619, 637).

⁶⁵⁶ «**Тўққиз юз олтмиш тўртинчи йилнинг жумуд ус сонийида...**» — 1557 йилнинг апрель ойида.

⁶⁵⁷ **Мотурид** — Самарқанднинг ғарби-шимолий томонида жойлашган баҳаво жой (В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан, I, стр. 141).

⁶⁵⁸ **Кониғил** — Самарқанднинг жанубий томонида, Сиёҳ об (Оби Раҳмат) бўйида жойлашган кенг, кўкаламзор мавзё. Унинг узунлиги тахминан 2 км бўлган («Бобурнома», 66-бет, «Самария», стр. 227).

⁶⁵⁹ **Дарвозайи Оханин** — Бухоронинг қадимий дарвозаларидан бири; Мозори Шариф дарвозаси (Шарқий,

дарвоза) ўрнида бўлган (қаранг: В. В. Бартольд, Туркестан, I, стр. 155; О. А. Суҳарева, К истории городов Бухарского ханства, стр. 21–22).

⁶⁶⁰ **Кахрабо** — янтарь; Болтиқбўйи ва Бирмадан чиқадиган камёб минерал (Б и р у и и, Минералогия, стр. 197–200, 469–470); у сарик тусли бўлади.

⁶⁶¹ **«Макногус»** Бируний «Минералогия»сида магнотие («Минералогия», стр. 200–202).

⁶⁶² **«...оташишон ханжари билан (унинг) олмос танасига ва ҳаво ранг нишон саҳифасига ярақлаган гавхардан чумоли оёғи ва пашша қанотини чизди»** — чопилган қиличнинг сатҳида қоннинг чумоли оёғи ва пашша қаноти шаклида из қолдиришидан киноя.

⁶⁶³ **«Зафарасар лашкарнинг қонхўр шамширлари олдида осмон шери...байроқ шеридан... ўрмон шери — ҳаммом шери...»** — осмон шери деганда Қуёш ёки Марс назарда тутилган. Байроқ шери — илгари замонда байроққа шер сурати солинган. Ҳаммом шери — қадим замонда ҳаммомлар олдида катта шер хайкали ўрнатилар эди. Бу ерда шулардан киноя.

⁶⁶⁴ **«Кўмак Тангридан (бўлгач), ғалаба яқиндир»** — Қуръон, 61-сура, 13-оят.

⁶⁶⁵ **Дарвишхон** Наврўз Аҳмадхоннинг ўртанчи ўли; Тошкент ҳокими.

⁶⁶⁶ **Чин ва Чигил** — қадимги туркий халқлардан бирининг номи. Маҳмуд Қошғарийнинг (XI аср) кўрсатишича, улар Олтойда қирғиз, тухси, жумул, уйғур, тангутлар билан ёнма-ён яшаган («Девону луғотит турк», С. Муталлибов нашри, I том, 64-бет). Бу ерда — Олтой. **Чин** Хитой.

⁶⁶⁷ **Нўён** (туркча-мўғулча) — туман (10000 кишилик қўшин) бошлиғи (Л. З. Б у д а г о в, II, стр. 296).

⁶⁶⁸ **Бора, тура, ясоқ** қонун-қонда, тартиб, низом.

⁶⁶⁹ **Бедана кўриғи** — Самарқанддан 35 км шарқи-шимолда, хозирги Жомбой ва Булунғур туманлари атрофида жойлашган.

⁶⁷⁰ **Шукурхожа Сайид Отоғи** — тошкентлик машхур шайх Сайид Отанинг авлодларидан, XVI асрда ўтган.

⁶⁷¹ **Илонўтти** — Нурота тоғида жойлашган энг тор дара бўлиб, Фарғона, Илок ва Зарафшон водийларини бир-бири билан боғлаб турадиган бирдан-бир йўл ўша ердан ўтган.

⁶⁷² **Ҳарумон биноси** — қадим замонларда Мисрда тошдан қурилган икки гўмбазли бино шундай аталган.

⁶⁷³ **«Қочганларича орқасига қараб кетдилар»** — Қуръон, 17-сура, 16-оят.

⁶⁷⁴ **Нудар** — қадим замонда ўтган Эрон ҳукмдорларидан.

⁶⁷⁵ **Баҳром чубин** — Сосонийлар сулоласидан бўлган Хормуз IV нинг (579–599) саркардаларидан бўлиб, VI асрнинг 90-йиллари охирида унга қарши кўзғолон кўтарган (қаранг: М. М. Дьяконов, Очерк истории древнего Ирана, стр. 315–317).

⁶⁷⁶ **Санжар** — Салжукийлар сулоласидан бўлган ҳукмдор (1118–1157). Унинг даврида Салжукийлар ҳукумати Мовароуннаҳрнинг сиёсий ҳаётида маълум роль ўйнаган («Ўзбекистон ССР тарихи», I том, 278–279-бетлар).

⁶⁷⁷ **«Агар мен инсонларнинг бир гуруҳини (бошқа) бир гуруҳ қўли билан дафъ қилмаганимда, ер юзи фасодга айланар эди»** — Қуръон, 2-сура, 251-оят.

⁶⁷⁸ **«...жузз ва кум холиқи»*** — дунёдаги катта-

кичик, ҳамма борлиқни, яъни мавжудотни яратувчи; Тағри.

⁶⁷⁹ **«Каломи мажид ва фурқони ҳамидга»...** Қуръон оятларига (2-сура, 249, 251-оятлар) ишора.

⁶⁸⁰ **«Кўпинча оз гуруҳ менинг иродам билан кўп гуруҳ устидан ғолиб чиқади»** Қуръон, 2-сура, 249-оят.

⁶⁸¹ **«Ҳижрий тўққиз юз олтиш тўртинчи йилда»** 1557 йилда.

⁶⁸² **Чортоқ мавзеи** аниқ ўрини белгилаб бўлмади. XIX аср охири XX аср бошларида ёзилган бир қимматли тарихий манбадан унинг Насаф (Қарши) атрофида жойлашганлиги англашилади (М и р з о Абду Азим С о м и й, Тарихи салотини манғитийа, 98–99-бетлар). Лекин воқеанинг борлигига қараганда, шу номли жой Бухоро атрофида ҳам бўлган.

⁶⁸³ **Албурз** — Кавказдаги Эльбурс тоғи. Унинг тизмаси Эронга ҳам ўтган. Мозандарон тоғлари ҳам шу ном билан аталган («Шахнаме», I, стр. 636, прим. 11004).

⁶⁸⁴ **Оқ думли турк** — Қуёшдан киноя. Ўрта аср шарқ адабиётида у кўпинча осмон турки деб аталган.

⁶⁸⁵ **«...икки мингга яқин румлик турк аскарари билан»** — бу ерда ҳам сўз ёлланган анатолиялик турк аскарлари ҳақида бораётир.

⁶⁸⁶ **Мухаммад ибн Мухаммад** — Нақшбандия тариқатининг асосчиси Хожа Баҳоуддин Мухаммад Нақшбанд.

⁶⁸⁷ **Етти қароқчи** — Катта Айиқ юлдузлари.

⁶⁸⁸ **«Имом Абу Ҳафе Кабир... дарвозаси»** сўз Бухоронинг ғарби шимолий тарафида жойлашган Ҳазрати имом дарвозаси ҳақида бораётган бўлса керак (Дарвоза ҳақида қаранг: О. А. Суҳарева, К истории городов Бухарского ханства, стр. 34, 48 и след.). Абу Ҳафе Кабир (150, 767–217–832) ўз даврининг кўзга кўринган факихларидан бўлган (қаранг: П а р ш а х и, История Бухары, перев. П. Лыкошина, стр. 76; Ричард Фрай нашрида: (The history of Bukhara, pp. 56–58); Тарихи Муллазода, ЎзФАШИИ қўлёзмаси, инв. № 1494, II, в. 916, «Фавоид ал-бахийя», Қозон, 1903, 22–23-бетлар).

⁶⁸⁹ **«Сулх яхшироқдир»** — Қуръон, 3-сура, 128-оят.

⁶⁹⁰ **Мир Абулбақо** — Хожа Жалолуддин Хожа Қосоний (Маҳдуми Аъзам)нинг набираси, машхур «Жомий ал-макомот» асарининг муаллифи (қаранг: СВР, III, стр. 315–316).

⁶⁹¹ **«Агар мусулмонлардан икки тоифа (бир-бирига қарши) уруш солса, уларни келиштириб қўйинглар»** — Қуръон, 49-сура, 9-оят.

⁶⁹² **«Агар сен уларни қийнасанг бўлмас, (чунки) улар сенинг бандаларингдир»** — Қуръон, 51-сура, 118-оят.

⁶⁹³ **«Кечирмоғингиз тақвога яқиндир»** Қуръон, 2-сура, 273-оят.

⁶⁹⁴ Хожа Ислом биографиясида айтилишича, Мирза Акабийни бу ишга Хожа Ислом раббатлантирган («Мағлаб ат-толибин», ЎзФАШИИ қўлёзмаси, инв. № 80, в. 62а, 62б; В. Л. Вяткин, Шейхи Джуйбар, стр. 14).

⁶⁹⁵ **«Тангрининг муҳлати келувчидир»** — Қуръон, 29-сура, 5-оят.

⁶⁹⁶ **«Қаерда бўлманг, сизларни ўлим қидириб топади»** — Қуръон, 4-сура, 78-оят.

⁶⁹⁷ **«Мақтул писари Сайдимбий»** сўзларидаги харфлар қиммати абжод ҳисобида 964–1556 йилни беради.

⁶⁹⁸ **Муаммо** беркитилган; замишида бирор маъно беркитилган сўз, ўрта асрда ўтган шорларнинг баъзилари шеърятда мана шу услубни қўллаб, зўр шухрат тошганлар. Масалан, Мирзо Абдулқодир Бедил (1051 1641 1133 1720) ана шундай шорлардан бўлган.

⁶⁹⁹ **Мавлоно Низом Муаммойи** етук олим ва шор. Унинг муаммолари «Исҳоқ» ёки «Хожи Исҳоқ» номи билан машҳур (қаранг: П а в о и й, Мажолис унафоис, Султон Мухаммад Фахрий нашри, Техрон, 1945; Иккинчи мажлис, 46-бет).

⁷⁰⁰ Бу ерда «**Шамшири ажал сари вай аз зулм маканд**» жумласидаги «вай» сўзидаги «во» (6)ни, «зулм» (970)дан олinsa, 964 қолади. Шундай қилиб, бу ерда ҳам Бурҳон султоннинг ўлдирилган йили (964 1557) келиб чиқади.

⁷⁰¹ «**Ё замин баромада як найза офтоб**» абжад хисобида хижрий 964 йилни беради.

⁷⁰² «**Ин яқоду...**» Қуръон, 68-сура, 51-оятга ишора.

⁷⁰³ Астрологияда, сайёраларнинг (Мох, Уторуд, Зухра, Шамс, Миррих, Мушгарий, Зухал) ўринга қараб, осмон етти қисмдан иборат деб таъбирланади ва ҳар бир сайёра бир осмоннинг ҳоқими, деб аталади («Ғиёс ал-луғат», 378-бет).

⁷⁰⁴ **Хожа Нақшбандий мозори** Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг Бухорога яқин Қасри Орифон (кейинча Баҳоуддин) мавзеида жойлашган мозори.

⁷⁰⁵ «**Тангрининг раҳмати асарларига назар ташланг, ерни ўлгандан кейин қандай тирилтирар экан**» Қуръон, 30-сура, 50-оят.

⁷⁰⁶ Абдуллаҳон Бухорони биринчи марта 962. 1554 йили олган эди.

⁷⁰⁷ **Убайдуллаҳон чорбоғи** Убайдуллаҳон I (1533 1539) қурдирган чорбоғ. Ўрнини аниқ белгилаб бўлмади. Бухоро атрофида бўлса керак. **Чорбоғ** ўртасида иморат бўлиб, тўрт томони боғ ва экинзорлардан иборат бўлган жой (чорбоғ ҳақида қаранг: П. П. И в а н о в, Хозяйство Джуйбарских шейхов, стр. 34 35; О. Д. Ч е х о в и ч, Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве, вып. 1, стр. 241).

⁷⁰⁸ **Маҳрам** энг яқин қариноқи; улфат, ҳамдам, сирдош. Бу ерда хоннинг хусусий хизматчиси; сарой хизматчиси.

⁷⁰⁹ Анъаналарга қараганда, **найсон** (апрель) ойида ёкқан ёмғирдан марварид пайдо бўлар эмиш. Бу ерда «...найсон булути филонга келди» подшоҳнинг хизмати шу қадар чеқсиз бўлдики, унга ҳатто найсон булути ҳам ҳасад қиладиган бўлди, маъносида.

⁷¹⁰ Мушфиқийнинг газаллар, рубоийлар, қитъалар, соқийнома ва тарих (хронолограмма)лардан иборат катта девонида (ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв № 3913) бу қасидани учратмадик.

⁷¹¹ **Жазоир ал-ҳолидат** Африканинг ғарбий томонида, Атлантик океанида жойлашган олтига орол шу ном билан аталган. Жазоир ал-ҳолидатда одам яшагани учун ўрта аср географлари уни «абдий ороллар», «хузур-ҳаловатдагилар ороли», «бахтли кишилар ороли» деб атаганлар (Н. Ю. К р а ч к о в с к и й, IV, стр. 102, 104, 294, 533).

⁷¹² **Олмалик** Шарқий Туркистон (Синь-Цзянь)нинг қадимий шаҳарларидан; Қулжага яқин жойлашган.

⁷¹³ **Панжоб** Хиндистоннинг шимоли-ғарбий қис-

ми вилоят; тарихий манбаларда (кўпинча ўрта аср араб манбаларида) Синд аталган.

⁷¹⁴ **Хазар денгизи** Қасий денгизининг қадимги номларидан. У ўрта асрларда Хоразм, Дарбаид, Гилон, Боку, Хуросон, Абескун денгизи номи билан ҳам юритилган.

⁷¹⁵ **Боласағун** қадимги Еттисув вилоятининг маркази; тарихда Гобалик, баъзан Қўзбалик, Қўз улуш деб ҳам аталади. Унинг харобалари Қирғизистон Тўқмоқ шаҳрининг ғарби-жанубида шаҳардан 12 км масофада жойлашган.

⁷¹⁶ **Мовароуннаҳр** «Амударё орти»; Амударё билан Сирдарё ўртасидаги ерлар. Қадимги юнон географлари уни Transoxiana (Трансоксиана) аташган.

⁷¹⁷ Мовароуннаҳр ва унинг ажойиботлари ҳақида маълумотлар Ёқут Хамавийнинг машҳур «Мўъжам ал-булдон» асаридан олинган («Мўъжам ал-булдон», Миср, 1324 1906, 7-том, 370 372-бетлар).

⁷¹⁸ Шу шеър ҳам Ёқут Хамавийнинг «Мўъжам ал-булдон» асаридан олинган (7-том, 373-бет).

⁷¹⁹ **Куштосп (Виштосп)** «Оёқори Зарирон» (Зарир ҳақида қисса) ва Дақиқийнинг «Шоҳнома» асарида кўрсатилишича, у Балх подшоиси ва ўттирастлар (зороастризм) хомийси бўлган (Е. Э. Бертельс, История персидско-таджикской литературы, стр. 166; М. П. Занд, Шесть веков славы. Очерки персидско-таджикской литературы, под редакцией П. С. Брагинского, стр. 17).

⁷²⁰ **Жомосп** Куштосп (Виштосп) саройида яшаган адиб (М. П. З а н д, Шесть веков славы, стр. 17 18).

⁷²¹ **Халифа Маъмун** Аббосийлар сулоласидан бўлган араб халифаси (813—833).

⁷²² Бу ерда Ўрта Осиёда араблар ҳукмронлиги даври кўзда тутилади (715 819).

⁷²³ Сомонийлар XI асрда (819 999) Ўрта Осиёда ҳукмронлик қилган сулола. Ҳақиқатан, бу вақтда маданият, илму фан равишга тошган.

⁷²⁴ **Жувайний** тўлиқ исми Олоуддин Отамалик ибн Мухаммад Жувайний (623 1226 684 1285); Хулоқухон, Абақухон даврида яшаган давлат арбоби ва атоқли тарихчи.

⁷²⁵ **Тарихи жаҳонкушой** Олоуддин Отамалики Жувайнийнинг машҳур тарихий асари. Бу асар қўйдан бери Оснё ва Европа олимларининг (Дефремери, Ди Оссон, Мирзо Мухаммадхон Қазвиний, Бойл) диққатини ўзига тортиб келмоқда. Асарнинг Мирзо Мухаммадхон Қазвиний тарафидан тайёрланган танқидий матни 1937 йилда Лондонда босилган (GMS, vol. XVI, part 1 3). Ж. А. Бойлнинг инглизча таржимаси (The History of the World Conquerer by, Ala-ad-Din Ata-Malik Juwaini, transl. from the Text of Mirza Muhammad Qazwini by I. A. Boyle, vol. I III) зўр илмий аҳамиятга молик.

⁷²⁶ Наршахий, Тарихи Бухоро, ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. N 1494 V, в. 138а 138б; Жувайний, Тарихи жаҳонкушой, Ж. А. Бойл нашри (The History of the World-Conquerer, p. 98).

⁷²⁷ **Абу Наср Аҳмад ибн Мухаммад ибн Мухаммад ал-Қубавий** асли фарғоналик (қубалик) бўлиб, XII асрда яшаган олим; Абунаҳр Мухаммад ибн Жаъфар Наршахийнинг машҳур «Тарихи Бухоро» асарини арабчадан форсчага таржима қилган (В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, т. I, стр. 59; О. А. Сухарева

К истории городов Бухарского ханства, стр. 9-10). Бу таржима х. 522 йилнинг жумод ал-аввал оии (1128 йил май)да бажарилган (ЎзФАШИ қўлёмаси, инв. № 1494 V в. 138 а).

⁷²⁸ **Шамсиддин Абубакр ибн Муҳаммад ибн Али ибн Фаал аз-Зуранжий** XI асрда ўтган машҳур фақиҳлардан (427-1035-468-1075). (Батафсил маълумот олиш учун қаранг: «Фавоид ал-бахийя», Қозон, 1903, 66-бет).

⁷²⁹ **Имом Абдулмалик ибн Абдурахмон** Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарийнинг машҳур тарихий асари («Тарихи Русул ва-л-мудук ва-л-хулафо»)га қўшимча ёзган Абдулмалик ал-Хамадоний (521-1127 йили вафот этган) бўлса керак. Абдулмалик ал-Хамадонийнинг бу асари «Такмилоти тарихи Табари» (қаранг: ЎзФАШИ қўлёмаси, инв. № 602) деб аталади.

⁷³⁰ «Тарих икки юз саксон олтинчи йилда» 899 йилда.

⁷³¹ **Муҳаммад ибн Саҳҳом** Муҳаммад ибн Саҳл бўлиши керак. Тўлиқ исми Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Саҳл; ўрта асрда ўтган машҳур фақиҳлардан: 360-790 йили вафот этган («Фавоид ал-бахийя», 69-бет).

⁷³² **Ҳажжож ибн Ансорий** Ҳажжож ибн Умар ал-Ансорий. Баъзи ҳадисларни нақл қилган олим (қаранг: Қомус ал-аълوم, III, 1928-бет);

⁷³³ **Муҳаммад ибн Қойид** Шайх Муҳаммад ал-Алвоний; Шайх Абдулқодир Жилонийнинг муридларидан («Сафинат ал-авлиё», Навалкишвар, 1874, 66-бет).

⁷³⁴ **Ҳузайф ибн Яъмон** Абу Абдуллох Ҳузайф ибн Яъмон; Муҳаммад пайғамбарнинг асхобларидан; халифа Усмон (644-656) вафотидан 40 кун кейин ҳаётдан кўз юмган (Қомус ал-аълум, III, 1935-бет).

⁷³⁵ Тарихи Бухоро, ЎзФАШИ қўлёмаси, инв. № 1494/V, в 38а-38б.

⁷³⁶ Тарихи Бухоро, ЎзФАШИ қўлёмаси, инв. № 1494/V, в 38б.

⁷³⁷ **Мағийра ибн Шаъба** Абу Абдуллох Мағийра ибн Шаъба ибн Али Омир ал-Сақафий; араб давлат ва ҳарбий арбобларидан, 50/670 йили вафот этган (Қомус ал-аълум, VI, 4358-бет).

⁷³⁸ «Мўминлар амири Усмон ибн Аффон» (23/643-35/655) учинчи араб халифаси Усмон; 35/655 йили ўлдирилган.

⁷³⁹ **Ахноф ибн Қайс** араб жамоа (ахнас) бошлиқларидан.

⁷⁴⁰ «Мўминлар амири Умар Хаттоб» арабларнинг иккинчи халифаси Умар (654-644); 23/644 йили Мағийра ибн Шаъбанинг одамлари томонидан ўлдирилган.

⁷⁴¹ Шу жой ва умуман Бухоро ҳақидаги бошқа маълумотлар Наршахийнинг юқорида зикр этилган асаридан олинган Наршахий, Тарихи Бухоро, Н. Ликошин нашри, Тошкент, 1897, 31-32-бетлар).

⁷⁴² **Имом Зоҳид Сайид ибн Муҳаммад Али Нужободий** - XII асрда ўтган машҳур фақиҳлардан (ҳижрий 533 йил 18 жумодил аввалда - 1139 йилнинг 22 январидан вафот этган). Бухоронинг Нужобод кишлоғидан (В. В. Бартольд, Туркестан, I, стр. 179).

⁷⁴³ **Салмон Форсий** - 441-изоҳга қаранг.

⁷⁴⁴ **Жаброил Амин** анъаналарга қараганда, Тангри томонидан пайғамбар ҳузурига юборилган фаришта.

⁷⁴⁵ **Қосимия (Вишгард)** - Вешгард бўлса керак. Бу шаҳар Термиз яқинида бўлган. («Худуд ал-аълам», Пер. В. Ф. Минорского, Лондон, 1937, стр. 115, 120).

⁷⁴⁶ **Този** - араб бўлмаган мусулмон муаллифлар ўрта асрларда арабларни шу ном билан атаганлар.

⁷⁴⁷ Сиёвушнинг Афросиёб томонидан ўлдирилганлиги ва бу билан боғлиқ воқеалар «Тарихи Бухоро»да ёритилган (Н. Ликошин нашри, 33-бет).

⁷⁴⁸ **Кохфурушон дарвозаси** (Ичкан сотувчилар дарвозаси); Бухоронинг XII асрдаги икки дарвозасидан бири (ғарбий дарвоза) шундай аталган (В. В. Бартольд, Туркестан, I, стр. 151).

⁷⁴⁹ **Бухоро муғлари** - Муғлар маъжусийлар, оташпарастлар, баъзан эса майфурушлар ёки ичкиликхонада ижро этиладиган чолғу ва ашула. Бу ерда умуман Сиёвуш мазорини ибодат қилувчилар маъносига.

⁷⁵⁰ **Худат Бундун** - VII асрда ўтган Бухоро ҳукмдори; Балозурийнинг айтишича, у Суед подшоҳи бўлган (В. В. Бартольд, I, стр. 151).

⁷⁵¹ «...уни Етти қароқчи шаклида қурди» - анъаналарга қараганда, қалъани Етти қароқчи (Қатта айиқ) юлдузлари шаклида егтита тош устун қўйиб мустаҳкамлаганлар (В. В. Бартольд, Туркестан, I, стр. 152).

⁷⁵² **Арслонхон** - Қорахонийлар ҳукмдори Арслонхон Муҳаммад (XII аср).

⁷⁵³ «...беш юз ўттиз тўртинчи йилда» - 1140 йилда.

⁷⁵⁴ Бухоро Хоразмшоҳ Отғиз томонидан 534-1140 йили хароб этилган (В. В. Бартольд, Туркестан, I, стр. 152).

⁷⁵⁵ «Беш юз ўттиз олтинчи йил ўрталарида» 1142 йил июнь - июль ойларида.

⁷⁵⁶ **Гурхон Отмикин** Қорахитойлардан; Бухоро ҳукмдори. У Бухоро қалъасини 536-1142 йили қайта тиклаган (В. В. Бартольд, Туркестан, I, стр. 152).

⁷⁵⁷ «...унинг атрофи қарийб 144 фарсанг бўлиб...» матнда «12 тошнинг 12 тошга қўпайтирилгани бўлиб...» дейилган.

⁷⁵⁸ «...ҳижрий тўққиз юз тўқсон учинчи йилда» 1583 йилда.

⁷⁵⁹ «Ул ҳазратнинг (Абдуллахоннинг) қутлуғ замонида бўлган хайр ишларнинг тафсилоти (ушбу) китобнинг хотимасида шарҳ қилинади...» - афсуски, китобнинг хотимаси ёзилмай қолган. Бунга Абдуллахон вафотидан сўнг (1006/1598) бошланган феодал кураши сабаб бўлган.

⁷⁶⁰ «...мазкур йил рамазон ойининг бошларида» 964-1557 йилнинг июль ойида.

⁷⁶¹ **Мурчал** - мудофаа ёки ҳужум жанглари вақтида қалъа атрофига қуриладиган ҳақдақ; окоплар (Л. З. Будагов, II, стр. 262).

⁷⁶² «Уша йилнинг кузида» - 964/1557 йилнинг сентябрь ойида.

⁷⁶³ «...тўққиз юз олтинчи бешинчи йилнинг аввал баҳорида» - 1558 йилнинг мартада.

⁷⁶⁴ **Чаҳоржўй** - Амударёнинг ўнг соҳилида жойлаган йирик ўрта аср шаҳри. Қадим замонда Омул аталган.

⁷⁶⁵ «...ўша йилиёк...» 965/1558 йили.

⁷⁶⁶ **Ўроқхожа Сайид Отоғи** - бу ерда унинг исми янглиш ёзилиб қолган. Хожа Жалолуддин Косоний (Махдуми Аъзам)нинг биографиясида кўрсатилишича, унинг исми Улдуғхожа бўлган (Силсилат ас-сиддиқин, в. 126 а).

⁷⁶⁷ «Тангри уларнинг ҳаракатларини қабул қиладди» - Қуръон, 76-сура, 22-оятга ишора.

⁷⁶⁸ «...менга яхши шон-шухрат ато қил» - Қуръон, 26-сура, 84-оятга ишора.

⁷⁶⁹ «...уларга китоб, илм ва пайгамбарлик бердик»

Қуръон, 6-сура, 89-оят.

⁷⁷⁰ **Имом Абубакр Саъд** Сомонийлар даврида ўтган нуфузли рухоний: 360 970 йили вафот этган ва Бухоронинг ғарбий томонида, шаҳардан 5-6 км масофада жойлашган Сумитон қишлоғида дафн этилган (В. Л. Вяткин, Шейхи Джуйбари, стр. 4).

⁷⁷¹ «Тарих тўққиз юз олтинчи олтида» 1558 - 59 йида.

⁷⁷² Феодал жамиятда қурилиш ишларида иштирок этган ҳар бир кишига «орзуларига мувофик» ҳақ тўламини ҳақиқатдан йироқдир. Хунармандлар, ишбошиларга маълум ҳақ тўлангани ҳолда, оддий ишчилар (мардикор)га ҳақ тўланмас, фақат овқат бериларди, ҳолос.

⁷⁷³ «...эхтиёж бўла туриб, мискин, етим ва есирга таом берадилар» Қуръон, 76-сура, 8-оят.

⁷⁷⁴ **Чаҳорбоғ (чорбоғ)**** ўртасига қаср ёки бино қурилган боғ. Бинонинг тўрт томони соя берувчи ва мевали дарахтлар билан ўралгани учун бундай боғ чаҳорбоғ аталган қаранг: Н. П. Иванов, Хозяйство Джуйбарских шейхов, стр. 34 - 36).

⁷⁷⁵ **Мухрдор** подшоҳ, хон ва султонлар саройидаги йирик мансабдор. Унинг зиммасига мухри сақлаш ва ёрликларга муҳр босиш вазифаси юклатилган эди.

⁷⁷⁶ «Ўша йили» 966 1559 йили.

⁷⁷⁷ «...хотинлардан ўзларингизга ёққанини никоҳ қилиб олинглар» Қуръон, 4-сура, 3-оят.

⁷⁷⁸ **Хожа Калон** Хожа Исломнинг тўнғич ўғли Хожа Саъд (унинг ҳақида қаранг: В. Л. Вяткин, Шейхи Джуйбари, стр. 151; Н. П. Иванов, Хозяйство Джуйбарских шейхов, стр. 55 - 68).

⁷⁷⁹ «...бу жамоа (шундайки), уларга (бу ерда) муқаррар ризқ бор; турли мевалар (бор); Улар иззатлидир» Қуръон, 36-сура, 73-оятга ишора.

⁷⁸⁰ **Қумор уди (уди Қуморий)*** энг аъло навли уд; аъло навли хушбўй дарахт.

⁷⁸¹ **Нукл*** май ичганда истемол қилинадиган ширинлик; мева ва шунга ўхшаш таом.

⁷⁸² **Устурлоб** астрономлар ишлатадиган асбоблардан бири; Астролябия.

⁷⁸³ **Ёри ғори** ғор дўсти; Мухаммад асҳобларидан Сиддиққа берилган лақаб. Анъаналарга қараганда, Мухаммад 622 йили Маккадан Мадинага кўчганда йўлда бир ғорда уч кун яширишиб қолган. Ўшанда ўргимчак ғор оёзига ил қуриб уни тамоман беркитган. Шу тўфайли Сиддиқ «Ғор дўсти», яъни Мухаммаднинг ғордаги дўсти лақабини олган.

⁷⁸⁴ **Дирҳам** — 2,97 грамм вазндаги қумуш оқча. Бу ерда нисор сочиш маъносиди.

⁷⁸⁵ **Шоҳ Сулаймон** Темурий султон Абу Саъднинг авлодидан; унинг ўғли Султон Маҳмуднинг невараси; 997/1588 йили вафот этган.

⁷⁸⁶ «...карнайга дам урилган кунда» — Қуръон, 78-сура, 18-оят.

⁷⁸⁷ «Қачонки, ер кимирласа, ўзининг ўша кимирлаши билан (бўлди)» Қуръон, 99-сура, 1-оят.

⁷⁸⁸ «Карнайга дам берилди, бу — тирилиш кунидир» — Қуръон, 78-сура 18 - 22-оятлар.

⁷⁸⁹ «(Одамлар билан) дунёвий ишларда маслаҳатлашгин» Қуръон, 3-сура, 159-оят.

⁷⁹⁰ **Маҳрам**** 708-изоҳга қаранг.

⁷⁹¹ **Симох Ромих*** эски астрономияда Асад буржидидаги бир юлдузнинг номи.

⁷⁹² **Насри тойир*** — Ғалаба қуши; кийғир. Бу ерда кийғир шаклида тасаввур этиладиган бир юлдузнинг номи. У Уқоб деб ҳам юритилади.

⁷⁹³ «Тангри ўз ёрдами билан хоҳлаган кишини қувватлайди» Қуръон, 8-сура, 9-оятга ишора.

⁷⁹⁴ «Ёрдам фақат Тангридангина» — Қуръон, 8-сура, 10-оят.

⁷⁹⁵ «Ёрдам Тангридан ва ғалаба бахтдан» — Қуръон, 61-сура, 13-оят.

⁷⁹⁶ «Тангри шундайки, у ўз ёрдами билан сени қувватлади» Қуръон, 8-сура, 62-оят.

⁷⁹⁷ «Киши биродаридан, ота-онасидан қочган кунда» — Қуръон, 80-сура, 34 - 36-оятлар.

⁷⁹⁸ «Шундай кунки, кўзлар осмонга (қараб) бақрайиб қолади» Қуръон, 14-сура, 42-оят.

⁷⁹⁹ **Гиз (Газ) дараси** — Хисор тоғининг жанубий бағрида Сариежу билан Яғноб ўртасида жойлашган Мерган дара шундай ном билан ҳам аталган (В. П. Лисицкий, Горная Бухара. Результаты трехлетних путешествий в Среднюю Азию в 1896, 1897—1899, ч. 1, Гиссарская экспедиция. СПб., 1902, стр. 135).

⁸⁰⁰ «Қурок қушт» сўзини ташкил қилган харфларнинг қиммати абжод ҳисоби билан 967/1559 йилни беради.

⁸⁰¹ «Иннал ҳукм ва тақдир Аллоҳи» сўзлари абжод ҳисоби билан ҳижрий 967/1560 йилни беради.

⁸⁰² «Ўша йили» — 967/1560 йили.

⁸⁰³ **Фарвардин ойи** ҳозирги Эрон календарининг биринчи ойи бўлиб, март - апрель (21 мартдан — 20 апрелгача) ойларига тўғри келади.

⁸⁰⁴ **Карки кечуви** Жайҳун (Амударё) орқали Мовароуннахрдан Хуросонга ва Хуросондан Мовароуннахрга ўтиладиган кечувлардан бири.

⁸⁰⁵ **Хожа Абдували Порсо** фикримизча, бу ерда ҳам янглинлик юз берган бўлса керак. Хожа Мухаммад Порсонинг шу исмли ўғли бўлмаган. Хожа Абулвафо аслида хироғлик машҳур шайх Абу Сайид Абулхайр (440 йилнинг 4-шаъбонида — 1049 йил 13 январиди вафот этган, Жомий, Нафоҳот ал-унс, в. 1656)нинг авлоди бўлган («Силсилат ас-сиддиқин», в. 1556).

⁸⁰⁶ **Жўйбор** XIV—XI асрларда Бухоронинг ғарбий томонида жойлашган қатта бир маҳалла бўлиб, бу Жўйборий хожаларининг қароргоҳи бўлган. Абдуллахон замонида Жўйбор шаҳар ўрамига олинган («Матлаб ат-толибин», ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв. № 80, в. 64а).

⁸⁰⁷ «Мен сени ер юзига халифа қилғувчиман» — Қуръон, 35-сура, 39-оятга ишора.

⁸⁰⁸ «Тангри сизни ер юзига халифа қилган зотдир» — Қуръон, 32-сура, 26-оят.

⁸⁰⁹ «...968 йилнинг шаъбон ойи бошларида» — 1561 йилнинг апрель ойида.

⁸¹⁰ «...биз сени ер юзига халифа қилдик» — Қуръон, 33-сура, 26-оят.

⁸¹¹ «Биз уни юқори ўринга кўтардик» — Қуръон, 19-сура, 57-оят.

⁸¹² «Унинг илдизи (ерда) маҳкам бўлиб, шохи осмондадир» — Қуръон, 14-сура, 24-оят.

⁸¹³ «Субхоналлази асран...» — «Тангри (кўп) асрлар сақласин» — ҳам оят, ҳам дуо.

⁸¹⁴ **Қайсар ва ҳокон** Рум султони ва Чин ҳокони демокчи.

⁸¹⁵ «Қанъон Юсуфнинг иззати қадамидан...» — Қанъон Шом; Юсуф пайгамбарлардан; аяъана

ларга кўра, Капшон Юсуфнинг келиши билан обод бўлган («Мўъжам ал-булдон», VIII, 286-бет.).

⁸¹⁶ **Хассон ибн Собит** - тўлиқ исми Хассон ибн Собит ал-Хазражий; араб шоирларидан; Мухаммад пайгамбарни мадҳ этган.

⁸¹⁷ **«Хар бир нафс ўлимни тотувчидир»** Қуръон, 3-сура, 185-оят.

⁸¹⁸ **«Албатта, уларнинг қайтишлари биз томонга (бўлади)»** Қуръон, 88-сура, 25-оят.

⁸¹⁹ **«969 йилда»** - 1562 йилда.

⁸²⁰ **«Албатта, Тангрининг муҳлати қачон келса, (уни) узайтириб бўлмайди»** Қуръон, 71-сура, 4-оят.

⁸²¹ **«Тангри хоҳлаган нарсасини йўқ қилади»** Қуръон, 13-сура, 39-оят.

⁸²² **«Ер юзидаги ҳамма нарса йўқ бўлувчидир»** Қуръон, 55-сура, 26-оят.

⁸²³ **«Тангри хоҳлаган кишисини ёруғликка бошлайди»** - Қуръон, 24-сура, 35-оят.

⁸²⁴ **«971 йил сафар ойининг йигирма бирида»** 1563 йил 12 октябрда.

⁸²⁵ **Хожа Бузургхожа** - Хожа Абунаср Порсо Хожа Мухаммад Порсонинг ўғли; кўпинча Хофизиддин ва Бурхониддин номи билан ҳам машҳур бўлган XVI асрда кўзга кўринган шайхлардан; хижрий 844 йил 6 рабиъ ас-сонийда (1537 йил 14 августда) вафот этган («Мажмӯъ ал-ғаройиб», ЎзФАШИИ қўлёзмаси, инв. 1494/1 в. 76,6; «Рашаҳот», 63-64-бет; «Фавоид ал-бахийя», 246-бет).

⁸²⁶ **Дарвозайи об карвонсаройи** - «Абдуллонома» да баён қилинган воқеага қараганда Сумитон (Бухоронинг ғарбий томонида, шаҳардан 6 км масофада) қишлоғи томонда жойлашган дарвозалардан бирортаси (Ўғлон ёки Талишоч) шу ном билан ҳам аталган бўлиши мумкин).

⁸²⁷ **«...ўша (ойнинг) йигирма тўртинчисида»** бошқа маълумотларга қараганда, бу воқеа хижрий 871 йил 25 сафар - 1563 йил 15 октябрда содир бўлган (И. И. Н в а н о в, Хозяйство Джуйбарских шейхов, стр. 55).

⁸²⁸ **Асхоби исми зот** - Тангри.

⁸²⁹ **«Бизлар Тангриники ва унинг томонига борувчилармиз»** Қуръон, 2-сура, 156-оят.

⁸³⁰ Мусулмонлар одатича, вафот этган кишининг онла аъзолари қарийб бир йил аза тутиб мотам либосида юришлари керак бўлган. Бу ерда сўз Хожа Саъднинг отаси қойим мақоми қилиб сайланганлиги ва шу муносабат билан махсус либос кийдирилганлиги ҳусусида бораётир.

⁸³¹ Мушфикий девонида бу марсияни учратмадик. «Тариқат эгаси султон» жумласи абжад ҳисоби билан хижрий 971/1563 йилни беради.

⁸³² **«Подшоҳи кишвари Ислон»** сўзлари ҳам абжад ҳисоби билан хижрий 971 йилни беради.

⁸³³ **«Фаҳри камол»** сўзлари ҳам абжад ҳисоби билан хижрий 971 йилни беради.

⁸³⁴ **«971 йил зулқаъда ойида»** - 1564 йил июнь ойида.

⁸³⁵ **Хонсолар** - дастурхончи; подшоҳ ва хонлар ҳузурда овқат тортиш ишларини бошқарувчи.

⁸³⁶ **«Кошки эди, Тангрим мени мағфират қилиб, ҳурматли кишиларнинг қилганини қавмим билса эди»** Қуръон, 36-сура, 26-27-оятлар.

⁸³⁷ Қабул маросимида қатнашган шахзодалар, султонлар, рухонийлар ва амирларнинг ўлтириш тартиби «Баҳр ал-асрор» да батафсил келтирилган (қаранг: В. В.

Б а р т о л ь д. Церемониял при дворе узбекских ханов, стр. 293-308).

⁸³⁸ **«Уларнинг маълум ризки бордир. У ризқ мевалардан иборатдир»** Қуръон, 37-сура, 41-42-оят.

⁸³⁹ **«Унда нафслар хоҳлайдиган ва кўзлар лаззатландиган (ҳамма) нарса бёр»** Қуръон, 43-сура, 71-оят.

⁸⁴⁰ **«(Тангри) хоҳлаган кишини иззатли қилади»** Қуръон, 3-сура, 26-оят.

⁸⁴¹ **«Уни юқори ўринга кўтардик»** Қуръон, 19-сура, 57-оят.

⁸⁴² **«(Тангри) уни оламга (подшоҳ қилиб) сайлади»** - Қуръон, 2-сура, 130-оят.

⁸⁴³ **«Унга ихтиёр қилиб, тўғри йўлга солдик»** Қуръон, 36-сура, 87-оят.

⁸⁴⁴ **«974 йилда»** 1566-67 йилда.

⁸⁴⁵ **«Тақводорларга ваъда қилинган жаннат сифатли...»** Қуръон, 47-сура, 15-оят.

⁸⁴⁶ **«Улар шундай кишиларки, на савдогарлик ва на олди-сотди уларни Тангрининг зикридан гофил қилмади»** - Қуръон, 24-сура, 37-оят.

⁸⁴⁷ **«Иккинчи тонг»** - субҳи содик; чин тонг.

⁸⁴⁸ **«Билимдонлар билан нодонлар тенг бўладими?!»** - Қуръон, 39-сура, 9-оят.

⁸⁴⁹ Абдуллаҳоннинг Хуросонга қилган бу юриши 975-1567 йилни бўлган.

⁸⁵⁰ **«Огоҳ бўл, ҳақиқатан (улар) Тангрининг гурухидирлар (ва) улар голибдирлар»** Қуръон, 58-сура, 21-оятга ишора.

⁸⁵¹ **«...ва «хизби Оллоҳ» лақабини олишга сазовор бўлади»** «хизби Оллоҳ» Тангрининг гуруҳи; пайгамбарларга берилган нисбат. Мусулмонлар эътиқодича, пайгамбарлар Тангрининг элчилари бўлиб, подшоҳлар эса уларнинг ердаги сояларидир. Шунинг учун ҳам уларни Тангри гуруҳидан деб билганлар.

⁸⁵² **«...зулмат ва жаҳолат таъсири остида қолган Хуросон...»** маълумки, 1510 йили Хуросон (ўрта асрларда хозирги Эроннинг шарқи-шимолий қисми, Афғонистоннинг ғарби-шимолий, Ўзбекистон ва Туркمانистоннинг жанубий қисми Хуросон деб аталган) Сафавийлар сулоласидан (1502-1722 йиллари ҳукмронлик қилган) бўлган шох Исмоил (1502-1524) томонидан босиб олинди. Сафавийлар куч-қурол воситаси билан Эронда шиа мазҳабини жорий қилдилар ва шу сабабдан сунна мазҳабида бўлган мусулмонлар, ашироғи, рухонийлар сафавийларни «кофирлар», «куфру ипод ахли», «шайтонлар гуруҳи» деб атаганлар. Бу ерда шунга ишора қилинади (Сафавийлар ва уларнинг Эрон устидан ҳукмронлиги ҳақида батафсил маълумот олиш учун қаранг: Н. В. П и г у л е в с к а я, А. Ю. Я к у б о в с к и й, И. П. П е т р у ш е в с к и й и др., История Ирана, стр. 247-319).

⁸⁵³ **Ширк** - кўп худо бор деб эътироф қилиш; кўп худога ишонил.

⁸⁵⁴ **Вожиб ул-изъон** - «хизби Оллоҳ» бажариши мажбурий бўлган иш; бажарилиши катъий ва сўзсиз фармойиш.

⁸⁵⁵ **Товочи**** (Тевачи - сорбон; туякаш, туя карвонининг бошлиғи) - лашкар тўплаш, уни харбий юришлар ва жанг олдида махсус тартиб (бу ҳақда батафсил қаранг: М. И. И в а н и н, О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов; Б. Д. Г р е к о в, А. Ю. Я к у б о в с к и й, Золотая Орда и ее падение, стр. 340-344) билан жойлаштириш.

инларига бошчилик қилувчи ҳарбий мансабдор. XV XVI асрларда ҳарбий юриш вақтида қайси амир ўз қисми билан қаерда ов қилишини ҳам шу амалдор белгилаб берган (Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение, стр. 350).

⁸⁴⁶ **Тўққиз юз етмиш тўртинчи йилнинг охирларида»** 1566 йилнинг ноябрь ёки декабрь ойларида.

⁸³⁷ **Тахмосп** Сафавийлар сулоласидан бўлган Эрон подшоҳи Тахмосп I. 1524-1576 йиллари ҳукмронлик қилган (унинг ҳақида батафсил қаранг: Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский и др., История Ирана, стр. 256-264).

⁸³⁸ **Ғазот ва жиҳод** «кофирлар»га қарши уруш қилиш. Ўрта асрларда ва кейин ҳам мусулмон Шарқда бошқа мамлакат халқларига қарши уруш шу ақида таъсирида олиб борилар эди. Бу ерда Сафавийларга қарши уруш назарда тутилади.

⁸³⁹ **Ибодулла султон** Шайбоний султонлардан; Абдуллахон II нинг иниси. Искандархон (1563-1583) ва Абдуллахон (1583-1598) ҳукмронлигининг дастлабки йилларида Самарқанд ҳокими бўлган.

⁸⁶⁰ **Хусрав султон** Шайбоний султонлардан; Жонибек султоннинг ўнинчи ўғли Ёрмуҳаммад султоннинг фарзанди; Абдуллахоннинг амакивачаси. Абдуллахон II ҳукмронлигининг дастлабки йилларида Насаф (Қарши) ва Кеш (Шахрисабз) ҳокими бўлган. Хусрав султон ўзбек хони Абулхайрхонга мана бу тартиб билан уланади: Хусрав султон Ёрмуҳаммад султон — Жонибек султон Хўжа Муҳаммадхон Абулхайрхон. Ёрмуҳаммад 1551 йили, Абдулазизхон (1541-1511)дан кейин, Мовароуннаҳр тахтига ўтказилган («Тарихи Салимий», в. 25а).

⁸⁶¹ **Дарвишхон** Шайбоний султонлардан; Кўчқинчixonнинг авлоди; машҳур Наврўз Аҳмад (Барокхон)нинг ўғли. Барокхон вафотидан (1556 йил) сўнг Тошкент ҳокими бўлган. Дарвишхон Абулхайрхонга мана бу тартибда уланади: Дарвишхон Наврўз Аҳмад (Барокхон) — Кўчқинчixon Абулхайрхон.

⁸⁶² **Саъид султон ва Абдол султон** Шайбоний султонлардан. Саъид султон (Абу Саъид султон) Кўчқинчixonнинг ўғли (Самарқандда уч йил ҳукмронлик қилган ва 980/1573 йили вафот этган). Абдол султон (асл исми Абдулмалик султон) — Кўчқинчixonнинг невараси, Абдуллатифхоннинг (1541-1551) ўғли; Искандархон ҳукмронлиги даврида Зомин ҳокими бўлган ва Кўчхистон, сўнг Хисори Шодмонга қочиб кетган; ўша ерда 988/1580 йили Ўзбек султон томонидан ўлдирилган (С а й и д Р о қ и м, в. 836 - 84а, 231а).

⁸⁶³ **Пирмуҳаммадхон**** Жонибек султоннинг саккизинчи ўғли; Абдуллахон II нинг амакиси; 953-1546-974/1566 йиллари Балх ҳокими бўлган («Мажмуъ ал-ғаройиб», ЎзФАШН қўлёзмаси, инв. № 1494/1, в. 79а-80б).

⁸⁶⁴ **Боҳарз** Хиротга қарашли вилоятлардан бўлиб, Жом шаҳрининг ғарбий томонида; ҳозирги Эрон — Афғонистон чегараси яқинида бўлган (Боҳарз ҳақида батафсил қаранг: «Баҳр ал-асрор», в. 1416).

⁸⁶⁵ **Муҳаммад Худобанда** асл исми Султон Муҳаммад; Эроннинг Сафавия сулоласидан бўлган подшоҳи. 1577-1597 йиллари ҳукмронлик қилган (унинг ҳақида батафсил қаранг: Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский и др., История Ирана, стр. 264-265).

⁸⁶⁶ **Хири** ўша вақтларда Хирот шу ном билан ҳам аталган. XV-XVII асрларда Хирот ийрик иқтимоий сиёсий ва маданий марказлардан бўлиб, ўша вақтда унинг 5 та дарвозаси (Прок, Хун, Майдон, Мулук ва Қишчок) бўлган. Шаҳар қалъаси қарийб бир фарсах (6-7 км.) масофани эгаллаган ва унинг 4 та буржи (Али Асад, Хариф, Хок ва Шамъоний) бўлиб, арқ Мулук ва Қишчок дарвозалари ўртасига жойлашган. Ўша вақтларда Хиротга 10 та булук (казора, Инжил, Ғурвон, Туроний, Санойн, Парвона ва бошқалар) ва 10 та вилоят (қаррух, Бодғис, Мурғоб, Ғур ва Ғаржистон, Исфизор, Хавоф, Шофилон, Жом Қавсия, Ороб) қараган («Баҳр ал-асрор», в. 236а-239а).

⁸⁶⁷ **Турбат** (дуғавий маъноси тунроқ ер; қабр) Хуросоннинг қадимий қасабаларидан; Жом вилоятига қараган. Шунинг учун ҳам у тарихий манбаларда Турбати Жом аталган.

⁸⁶⁸ **Хумой** (Хумо)** — баҳайбат, ийртқич афсонавий бир қушнинг номи.

⁸⁶⁹ **Исфандиёр** Эроннинг Қайёнийлар сулоласидан бўлган подшоҳи; Қушқоснинг ўғли; қадимий Эрон афсоналарининг қаҳрамонларидан.

⁸⁷⁰ **Кавсу** — бу ерда Хиротнинг ғарбий тарафида, Фушанжнинг этагида жойлашган вилоят бўлиб, унга 40 га яқин қишлоқ қараган (батафсил қаранг: «Баҳр ал-асрор», в. 239а). Зайнуддин Восифий Пахлаван Хасан Абу Саъиднинг қамолоти, фазилати ва унинг Хиротга, Султон Хусайн мирзо ҳузурига келишини ҳикоя қилар экан, унинг Кавсу мавзеида тўхтагани ва подшоҳ унинг ҳузурига хиротлик қайиқчилар (қишқигарон) юборганини айтади («Бадое ал-вақое», в. 976). Шунга қараганда, Кавсу Харируд бўйида жойлашган мавзелардан бири бўлган.

⁸⁷¹ **Пешкаш**** маҳаллий ҳокимлар томонидан подшоҳ ва хонларга вақти-вақти билан, кўпинча ҳарбий юришлар вақтида қилиб туриладиган тортиқ. Фазлуллох ибн Рузбехоннинг сўзларига қараганда пешкаш нақд оқча, қимматбаҳо буюмлар, кийим-кечак, ҳарбий анжом ёки наслдор отлардан иборат бўлган («Меҳмонномайн Бухоро», в. 214а, 214б). Баъзан қимматли китоблар ёки қуллар ҳам пешкаш тарзида тортиқ қилинган («Меҳмонномайн Бухоро», в. 756., Б и н о и й, Шайбонийнома, в. 8а, «Тарихи Рашидий», в. 386). Пешкаш қилинадиган нарсалар халқдан тўплаган ва маҳаллий ҳокимлар томонидан хон ёки подшоҳга топширилган. 628-изохга қаранг.

⁸⁷² **Хирқа** шайх ва дарвишларнинг махсус уст кийими; жапда. Бирор-бир диний жамоага кирган ва унинг тартиб-қоидалари ва маслагини тан олган кишига ҳам шу кийим берилар эди.

⁸⁷³ **Саропарда*** сарой пардаси, катта парда. Подшоҳ ёки хон ҳодир олдига тутиладиган катта парда.

⁸⁷⁴ **Боргоҳ** подшоҳ қабулхонаси (ҳарбий юриш вақтида); қабул этиладиган жой.

⁸⁷⁵ **Кўчабанд**** мудофаа жанглари вақтида душманни ўтказмаслик учун кўчаларнинг оғзига қурилган махсус тўсик; баррикада.

⁸⁷⁶ **Фалак шери** ўрта аср Шарқ шоирлари томонидан Миррих (Марс) сайёрасига берилган нисбат.

⁸⁷⁷ **Кайвон** — Зухал (Сатурн) сайёраси.

⁸⁷⁸ **Чапар** — жанг вақтида (кўпинча мудофаа жанглари вақтида) окоп олдига тўсиб қўйиладиган катта махсус четан (Л. З. Будагов, I, 496-бет). У кўпинча майда сымдан тўкилган.

⁸⁷⁹ Тура - Чингизхон замонда жорий этилган таътиб-низом; қонун-қонда. Бу ерда жанг вақтида ишлатиладиган ва оқон олдиға тўсиладиган махсус тўсиқ (Л. З. Б у д а г о в, в. 1, 391-бет).

⁸⁸⁰ «...сипоҳ шамшир чумолисини кофирларнинг дил донасидан тўйдирди»** одағда урилган шамширда қон чумоли сингари из қолдиради. Бу ерда шунга ишорат.

⁸⁸¹ Хайбар Мадина ёнида исломиятгача яҳудий қабилалари яшаб турган қатта, муқтаҳкам қишлоқ бўлиб, Мухаммад ва унинг аскарлари томонидан 7 628 йили олинган. Хайбар Мадинанинг шарқи-шимолий тарафида, шаҳардан 150 км масофада бўлган (Хайбар ва Хайбар уруши ҳақида қаранг: Е. А. Б е л я е в, Арабы, ислам и арабский халифат, стр. 121 - 122).

⁸⁸² «Ғозийларнинг...» Ғозий ғазот қилувчи, дин йўлида қурашувчи. Бу ерда Абдуллахон ва унинг аскарлари назарда тутилмоқда.

⁸⁸³ Сарқуб қалъа олдиға туяроқ ва тондан баланд қилиб уйилладиган тепалик. Бундай тепаликлар жангнинг кузатиш ёки қалъа девори орқасига яширинган душманни ўққа тутиш учун қурилган.

⁸⁸⁴ Мурчал қалъа девори атрофида қовланган чуқурлик; оқон (Л. З. Б у д а г о в, II, 262-бет). Мурчал қалъани қамал қилувчи қўшин томонидан ҳам қуриларди.

⁸⁸⁵ Нефть ва бошқа қуруллар Ўрта Осиё халқлари томонидан қадимдан урунда қўлланиб келинган. Лекин милитқ бу ерда тахминан XVI асрнинг иккинчи чорағидан бошлаб қўлланила бошланди.

⁸⁸⁶ «...шоҳ Тахмосп ўз ўғлини қутқазмоқ учун саксон минг қурулли киши билан бу томон юрди деб» бу ерда ўша йиллари Хуросон ҳокими бўлган Тахмоспнинг тўнчи ўғли Султон Мухаммад Худобанда хусусида сўз бораётир. У 943 - 1536 - 37 йили олти ёшлиқ чоғида Хуросон ҳукмдори этиб тайинланган, лекин ҳокимият текили қабиласидан бўлган амир Мухаммад Шарофиддин ўғли қўлиға топширилган эди. Сафавийлар тарихига оид муҳим бир манбада шоҳ Тахмосп қўшинининг сони кўрсатилмаган, лекин унинг ўғлиға мадад учун қатта қуч юборгани айтилган (батафсил қаранг: «Тарихи оламороён Аббосий», 71-бет).

⁸⁸⁷ Бурёбод Хирот вилоятиға қарашли Бурён (Ёқут Хамавий «Мўъжам ал-булдон»да Бурён ёзган) қишлоғи бўлса керак (қаранг: А б у л ф а з л Б а й х а қ и й, Тарихи Масъудий, 631-бет).

⁸⁸⁸ Дўрмон (дурбан) мўғул тилида тўрт демакдир. Тўртға уруғдан ташқил топгани учун шундай аталган бўлса керак. Дўрмон қабиласи XV асрнинг бошларида қўчманчи ўзбек қабилалари таркибига кирган ва Абдулхайрхон (1428 - 1468), умуман ўзбеклар давлатида қатта нуфузга эға бўлган турк-мўғул қабиласи. Дўрмон қабиласининг бошқилари мамлакатнинг шисий хабтида қатта ўрин тутганлар.

⁸⁸⁹ Жалоир мўғуллар истилоси вақтида (1220 - 1222) Мовароуннахр ва ҳозирги Қозоғистон ерларига қўчиб келиб қолган турк-мўғул қабилаларидаи. Кейинчалик бошқа турк ва турк-мўғул қабилалари билан қўшилиб ўзбек миллати таркибига кирган.

⁸⁹⁰ Тохир султон Наврўз Аҳмад (Бароқхон)нинг ўғилларидаи; юқорида номи зикр этилган Тошкент ҳокими Дарвинхоннинг иниси. 971 - 1564 йили ёзда акаси Дарвинхонни қузатиб Бухороға келган эди.

⁸⁹¹ «...ёрдам Тангридан» Қуръон, 61-сура, 13-оят, 3-сура; 126-оятта ҳам қаранг.

⁸⁹² «Тангри мол ва жонлари билан жанг қилувчиларнинг мартабаларини узр этувчилардан ортиқ қилди» Қуръон, 4-сура, 95-оят.

⁸⁹³ «Албатта, улар ёрдамлангандирлар, ёрдам бергандир» Қуръон, 27-сура, 172-оят.

⁸⁹⁴ «Албатта, бизнинг аскарларимиз ғолибдирлар» Қуръон, 27-сура, 173-оят.

⁸⁹⁵ «Тангрининг ваъдасига асосан муқаррар бўлган фатҳ» арабча ибора.

⁸⁹⁶ «Тангри хоҳлаган кишисига ёрдам беради ва у буюк, меҳрибондир» Қуръон, 30-сура, 5-оят.

⁸⁹⁷ «Гўё илгари бўлмаганидек» Қуръон, 10-сура, 74-оят.

⁸⁹⁸ «Парвардигор у қишлоқни шу вақтда жазолайдики, агар улар золим бўлсалар; қишлоқни олганда ҳам қаттиқ азоб бериб олади» Қуръон, 11-сура, 102-оят.

⁸⁹⁹ «Бас, золим жамоанинг илдизи кесилди; икки оламнинг тарбиячиси (бўлган) Тангриға мақтовлар бўлсин» Қуръон, 6-сура, 15-оят.

⁹⁰⁰ «Уйқунларни роҳат қилдик» Қуръон, 78-сура, 9-оят.

⁹⁰¹ «Эй Абдуллоҳ, бандиларингни озод қил; ғамзада асирларингни шод қил!» дуо.

⁹⁰² Бақовул (боши) подшоҳ, хон саройининг бош ошпази (яна қаранг: Л. З. Б у д а г о в, I, 262-бет). Қўшини оват ва маош билан таъминлаш ҳам унинг зиммасида бўлган.

⁹⁰³ Динмуҳаммад - Балх ҳокими Пирмуҳаммадхоннинг ўғли, Абдуллахоннинг амакиваччаси. 977 - 1569 йили Абдуллахоннинг буйруғи билан ўлдирилган (С а й и д Р о қ и м в. 1136., «Тарихи салотини Манғития, Ўзбекия ва Аштархония», в. 736 - 74а).

⁹⁰⁴ Тапсуқ (қўпл. тапсуқот) ҳадя, инъом. Хон ва подшоҳларға қилинадиган инъомлардан бири.

⁹⁰⁵ Ҳарамайи икки муқаддас шаҳар Макка ва Мадинаға берилган ном.

⁹⁰⁶ «Бу — Тангриға осондир» Қуръон, 33-сура, 33-оят.

⁹⁰⁷ Доруссалтанат салтанат, подшоҳнинг уйи; пойтахт, подшоҳ яшайдиган жой. Ўрта асрларда пойтахт шаҳарларға шундай нисбат берилган.

⁹⁰⁸ «...назарларида тутган истаклари шу золим ва жохил гуруҳни йўқ қилиш ҳамда орадан қўтариш бўлганлиғидан, доруссалтанат Марвда яшаш режасини туздилар» 915/1509 йил кеч қузда Шайбонийхон қизилбошларға, яъни Эрон ҳукмдорларига қарши келаси йили қураш бошлаш мақсадида Марвға келиб қишлаган эди. Марв Эронға яқин жойлашгани туфайли, бу тадбирин амалға ошириш учун жуда қулай эди. Абдуллахон ҳам худди шундай режа тузганлиғи кўриниб турибди.

⁹⁰⁹ Чаҳоржўй** (Чоржўй) Туркманистондаги ҳозирги Чоржўй шаҳри. Ўрта асрларда Омул деб ҳам аталган.

⁹¹⁰ Рум Византия, кейинча Туркия. Ўрта аср Шарқ олимлари ва шоирлари уни «Рум» атаб, подшоҳларини бўлса «Қайсар Рум» деганлар.

⁹¹¹ Шер шутир чўли Қорақумнинг шарқий қисми, ҳозирги Мари (Туркманистон) шаҳри билан Амударё оралиғи илгари шундай аталган (Х. Ҳасанов, Ўрта Осиё жой номлари тарихидан, 71-бет).

Сайроб Дарбанд (Бўсралоҳон)нинг жанубий тарафида, Шерободга борадиган йўл устида, ундан тахминан 25 км масофада жойлашган хушманзара қишлоқ (В. И. М а с а л ь с к и й, Россия, т. XIX, 682-бет).

⁹¹³ Бу вақтда Марв Абдуллаҳон II нинг амакиваччаси Динмуҳаммад султонга қарашли эди. Пурмуҳаммадхон Балхни 953 йил сафар ойининг ўнинчисида (1546 йил 13 апрелда) эгаллаган ва 974/1566 йилгача уни идора қилган («Мажмуъ ал-ғаройиб», в. 796 - 806).

⁹¹⁴ **Албурз**** — Кавказ тоғларидан бири. Унинг тизмалари Эронга ҳам ўтган. Хозирги Ҳамалон атрофидаги ўтпаастларнинг жуда кўп бутхоналари сақланиб қолган тоғ тизмалари ҳам шу ном билан аталади. Шарк классик жугрофия фашига бағишланган асарларда («Китоби масолик ва-л-мамолик», «Сувар ал-ақолим», «Китоби сурат ал-арз» ва бошқалар) бу тоғнинг бир учи шимолда Туркистон тоғларига улашиб, жанубда Хижозгача ва ғарбда Кавказ тоғларидан то Балхгача чўзилган. Баъзан уни «Қўхи Қоф» («Қоф тоғи») деб ҳам аташган (батафсил қаранг: «Баҳр ал-асрор», в. 2476).

⁹¹⁵ **Мурғоб суви** — кимматли бир манбада айтилишича, у аслида Мароб (Марвоб?) аталган ва узунлиги 30 фарсах (180 - 210 км) бўлган («Мажмуъ ал-ғаройиб», в. 57 б.). Мурғоб Ҳиндиқуш тоғларининг ғарбий тармовидан бошланиб, Афғонистон, Жанубий Туркменистон бўйлаб ғарбга қараб оқадиган дарё (Мурғоб ҳақида батафсил қаранг: В. В. Б а р т о л ь д. Сочинения. III, стр. 136 - 156; В. И. М а с а л ь с к и й, Россия, т. XIX, стр. 112 - 113).

⁹¹⁶ «**Ўзи (эса) тўғон тепасига бориб, уни бузиб ташлади**» — Султонбанд деб аталган бу тўғон 616/1219 йили баҳорда, Марв қамали вақтида, мўғуллар тарафидан бузиб ташланган эди. Ўша йилнинг кузидаёқ тўғон шаҳарни мўғуллардан озод қилган амир Қўштекин (Султон Жалолуддин Хоразмшоҳнинг амирларидан) тарафидан қайта тикланган эди (В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан, Сочинения, I, стр. 515). Бу тўғон Темур замонида ҳам бузилиб, Шоҳрух тuzаттирган эди (1409). Абдуллаҳон энди Марв ва унга қарашли ерларнинг ҳаётида катта ўрни тутган ана шу тўғонни бузди.

⁹¹⁷ **Ҳожа Жўйборий**** бу ерда сўз ўша вақтларда Бухоро хонлигининг сиёсий ҳаётида катта нуфузга эга бўлган Ҳожа Муҳаммад Исломининг (971 - 1563 йили вафот этган) ўғли Ҳожа Саъд ҳақида бораётир.

⁹¹⁸ Ҳожа Саъднинг «Марв яқинда вайрон бўлади», деб айтиши «қаромат» эмас, албатта. У Марв ҳокими Поянда Муҳаммад султондан қаттиқ ранжиб қолган эди, чунки у Ҳожа Саъднинг отаси Ҳожа Муҳаммад Исом вафот қилгач (971 - 1563), унинг бу ердаги катта галла оморларини мусодара қилган эди. Поянда Муҳаммад Абдуллаҳон II га қарши ҳам душманчилик қилган ва унга қарши зимдан қураш олиб борган. Шунинг учун ҳам Ҳожа Саъд Абдуллаҳоннинг Марвга, Поянда Муҳаммад султонга қарши юришини ҳар томонлама рағбатлантирган (батафсил қаранг: «Равзат ар-ризон», в. 183а - 183б, 199б).

⁹¹⁹ «(вай)ли ма Аллоҳ» «Тангри билан учрашган (вақт)имда»; хадисда айтилишича, пайғамбар мейрожа чикқанда Тангри билан учрашган экан. Бу ерда Ҳожа Муҳаммад Исомнинг пайғамбар жамоасига мансублигига ишорат қилинмоқда.

⁹²⁰ **Абулхайр султон**** Шайбоний султонлардан; Қўчқинчиҳон авлодидан бўлган Жувонмардалиҳоннинг

иниси. 1573 - 1578 йиллари Соғарж вилояти (Самарқанднинг шимоли-ғарбий тарафида, ундан 5 фарсах нарида, Янгиқўрғондан 4 км масофада жойлашган қадимий шаҳар ва алоҳида вилоят маркази) ва Миёноқнинг баъзи қишлоқлари устидан ҳукмрон бўлган. Ўз иниси Музаффар султон билан душманлашиб қолиб, Абдуллаҳон томонига ўтиб кетган ва унинг иттифокчиси бўлган, 986/1578 йили зиёфат вақтида Абдуллаҳоннинг иниси Ибодулла султон томонидан ўлдирилган (унинг ҳақида батафсил қаранг: С а й и д Р о қ и м, в. 225б - 226а, 227а - 227б; «Равзат ар-ризон», в. 201а, 201б, 225а - 226а).

⁹²¹ «**Мулк куфр билан қолди, зулм билан эмас**» — араб мақоли.

⁹²² «**Лаби обга қарашли Санги суроҳ саҳросидан ўтди**» Ҳожа Аҳрорга вақф қилиб берилган ерларнинг (Мулиён дарёсининг қуйи оқими бўлмиш Жодруд атрофидаги ерлар) шимолий тарафида Санги суроҳ (ҳозирги Тешиктош бўлса, эҳтимол) қишлоғи бўлган. Санги суроҳ саҳроси ана шу қишлоқ атрофида бўлган (В. Л. В я т к и н, Материалы к исторической географии Самаркандского вилаята, стр. 25).

⁹²³ «**Тарих тўққиз юз етмиш бешинчи йилнинг жумод ус-сонийида**» — 1567 йилнинг декабрь ойида.

⁹²⁴ **Оталиқ** (отақа)** шаҳзодаларнинг тарбиячиси бўлиб, улар балоғатга етганларига қадар уларнинг улусини ҳам бошқарган. Оталиқлар, шаҳзодалар хон кўтарилгандан кейин ҳам, катта нуфузга эга бўлганлар ва мамлакатнинг сиёсий ҳаётида катта роль ўйнаганлар.

⁹²⁵ Абулхайр султон Кеш (Шаҳрисабз) қалъасини эрта тонгда, яъни бомдод намози вақтида эгаллади. Ушанда, яна бир кимматли манбага қараганда, ҳақиқатан ҳам катта қирғин ва талон-тороғ воқеъ бўлди («Равзат ар-ризон», в. 201а).

⁹²⁶ «**Ўзи (бир) азиз зот билан озгина киши олиб, Кеш қалъаси атрофига келди (ва уни) қамал қилди**» — кимматли бир манбада ҳам бу воқеа тафсили айнан шундай баён этилган. Лекин фарқли ўларок бу манбада Хусрав султоннинг байроғи остида қалъани қамал қилган кишилар сонни аниқ кўрсатилган: уларнинг адади икки минг отликдан иборат бўлган («Равзат ар-ризон», в. 202б - 203а).

⁹²⁷ «**Чакирилганлар ичида**» Абдуллаҳон Кешни Абулхайр султон тасарруфидан қутқариш учун зўр тайёргарлик кўрди. Самарқанд султонлари (Султон Саъид, Жувонмардалиҳон), Тошкент ва Туркистон ҳокими Бобо султон билан иттифоклашиб Бухорога таҳдид қилаётган эдилар. Абдуллаҳон шунинг хисобга олиб, Кешга юриш қилиш олдидан қуйидаги чора-тадбирларни кўрди:

1. Бухоро атрофидаги халқни Бухоро қалъасига кўчиртирди ва қалъани мустаҳкамлади.

2. Балхдан Динмуҳаммадхонни қўшини билан чакиртирди.

3. Кешга киши юбориб, илгари Абулхайр султонга қўшилган хисорлик султонлари иттифокликка чакирди. Динмуҳаммадхон ва Ибодулла султон Абдуллаҳоннинг чакиригини қабул қилдилар ва ўз қўшини билан бу юришда унга ҳамроҳ бўлдилар. Бу ерда шу хусусда ган бораётибди («Равзат ар-ризон», в. 201а, 203б).

⁹²⁸ **Жиба (жева)** — темир ёки нўлатдан ишланган қадимий уруш қийинларидан бири.

⁹²⁹ «...жанг асбобларининг қопини очди. Улардан барча лашкарга тақсимлаб, кўп қимматбаҳо нарсалар

(хам) берди» — подшоҳ ва хонлар ҳарбий юриш олдидан лашкарга бошқа қимматбаҳо инъомлар ҳам берганлар. Лекин ҳадайнинг оз-кўп бўлиши мавжуд вазиятга боғлиқ бўлган. Бу инъомларнинг кўпи лашкар бошиқларига берилган. Бу ерда шу ҳақда сўз боради.

⁹³⁰ **«Шу йилнинг жумодуссонийида»** — 1567 йилнинг декабрь ойида.

⁹³¹ **«...умид шулки, оқибатни ўйламовчилар (охир) ўз қилганидан пушаймон бўладилар; ўжарлик ва исён йўлидан ўтиб, кечирим сўрайдилар ҳамда исётқомни ташлаб қочадилар»** — Абдуллахон Абулхайр султон билан унинг иттифоқчилари, яъни хисорлик султонлар ўртасидаги келишмовчиликлардан хабардор эди ва бу низонинг ажрим бўлишини кутаётган эди. Буни унинг ўша кунлари Шаҳрисабз ёнидан ўз пири Хожа Саъдга юборган хатидан ҳам англаса бўлади. Хатда хусусан мана булар ёзилган: «...Шаъбон ойининг еттинчисида, жума куни (1568 йил 6 февраль куни) ...исёнчилар томонидан хабар маълум қилдиларки, (улар) ханузгача Шаҳрисабздан кўчиб кетмаганлар ва исёнчилар билан Хисор подшолари орасида душманчилик воқеъ бўлиб, бу хабар маълум қилингандан сўнг, зафарасар лашкар Хисор султонлари билан учрашмоқ учун у томонга икки марта хат ёзиб одам юборилди. Умидимиз шулки, (улар) ўша жамоадан ажралиб бизнинг жамоатимиз билан қўшилса...» («Равзат ар-ризвон», в. 202а).

⁹³² **«...(Подшоҳга) Туркистон ва Хўжанд сипохи ҳамда Андижон ва Тошкент лашкари Самарқанд мулкига келиб қўндилар: ул тарафнинг Султон Саъидхон, Жувонмард султон, Бобо султон каби ва бошқа подшоҳлари ҳаммаси бирдан сон-саноксиз сипоҳ билан Бухоро диёри томон юздандилар деб арз қилдилар»** булардан ташқари, иттифоқчилар орасида Худойберди султон (Жувонмардалихоннинг иниси), Жувонмардалихоннинг ўғли Музаффар султон, Султон, Саъидхоннинг ўғли Баҳодир султон ва бошқалар ҳам бор эди (батафсил қаранг: «Равзат ар-ризвон», в. 201б).

⁹³³ **«...мазкур йилнинг ражаб ойида...»** — 1568 йилнинг январь — февраль ойида.

⁹³⁴ **Хаданг**** қайин сингари пишик дарахт. Ана шу дарахт чўпларидан тайёрланган ўк: «тири хаданг» (хаданг ўқи) деб аталар эди.

⁹³⁵ **Шибиргон**** Балхнинг ғарб тарафида; ҳозирги Афғонистоннинг шимолий қисмида. Мозори Шариф билан Андхуд (Андхой) ўртасида жойлашган қадимий шаҳар ва вилоят маркази (батафсил қаранг: «Баҳр ал-асрор», в. 194б).

⁹³⁶ **Касби**** — ҳозирги Қарши шаҳарининг ғарби-жанубий тарафида, унда 28 - 32 км чамаси масофада жойлашган қадимий катта қишлоқ. Акад. В. В. Бартольднинг сўзларига қараганда, Касби ўша вақтда Қаршидан ҳам катта бўлган (В. В. Бартольд. Туркестан, Сочинение, I, стр. 190; Касби ҳақида яна қаранг: «Баҳр ал-асрор», в. 234а).

⁹³⁷ **«Тангри сенга яхшилик қилганидек, сен ҳам (бошқаларга) яхшилик қил»** Қуръон. 28-сура, 77-оят.

⁹³⁸ **«...Хар қандай аҳволда (хам) уруғларинг ва хариндошларингга шундай йўл тутки, дўстлар шоду хуррам, душманлар азобу ғазабда бўлсинлар»** бу ерда сўз Абдуллахон билан Балх ҳокими Динмуҳаммад султон ўртасида мавжуд бўлган адоват ҳусусида бораё-

тир. Абдуллахон билан Динмуҳаммад султон ўртасидаги адоват 967. 1560 йил содир бўлди. Ўша йили Абдуллахон амакиси Пирмуҳаммадхоннинг тақлифига биноан, Бухоро ҳокимлигини Балх ҳокимлигига алмаштирмоқчи бўлди. Лекин Динмуҳаммад султон отасига (Пирмуҳаммадхонга) қарши исён кўтариб, бунга йўл қўймади. Хофиз Тапиш бу ҳақда мана буларни ёзади: «Аммо, шу орада, ажиб бир иш ва ғаройиб бир ҳолат содир бўлди. Пирмуҳаммадхон хаёл қилган иш амалга ошмади... Фитна ва фасод ахлдан бўлган бир тўда одобсиз ва исёнчилар (Пирмуҳаммадхоннинг ўғли Динмуҳаммад султонни (хонга) қарши қўзғотдилар ва унинг ҳол ҳамда хаёли саҳифасига Балх ҳокимлиги рақамини ёздилар. Динмуҳаммад султон тўхтовсиз азимат отини жавлон урдирди ва Балх томонга қараб юрди...» Шу баҳона бўлиб, Абдуллахон ва Динмуҳаммад султон ўртасида адоват бошланди ва бу кейинги йилларда анча кучайиб кетди.

⁹³⁹ **Рустам**** — «Шоҳнома»нинг бош қаҳрамонларидан. Эронда Каённийлар сулоласи ҳукмронлик қилган замонда ўтган. У сийстонлик паҳлавон Зол ва Кобил подшоҳи Рудобнинг қизидан туғилган (унинг ҳақида батафсил қаранг: М. И. З а н д. Шесть веков славы, стр. 90 - 95).

⁹⁴⁰ **Ўзбек султон** — асл исми Умарғози султон бўлиб, у ҳам Жоғибек султоннинг невараси, яъни унинг тўртинчи ўғли Рустам султоннинг ўғлидир («Тарихи салотини Манғития. Ўзбакция ва Аштархония», в. 73а - 73б). Рустам султон 962 йил рамазон (1555 йил июль - август) ойида Қаршида вафот этган ва Шибиргоннинг Сарипулига олиб бориб дафн этилган (Мажмуъ ал-ғаройиб, в. 80а).

⁹⁴¹ **«...шаъбон ойида...»** 975. 1568 йилнинг февраль ойида.

⁹⁴² **Хом работ мавзен** **Работ** — қарвон йўлларида, айниқса чўлларида, хусусий кишилар ёки давлат тарафидан йўловчиларнинг тўхтаб ўтиши учун қурилган қароргоҳ: тураржой; қарвонсарой; **Хом работ** Чўли Малик бошланган ерда, Бухородан Қарминага борадиган йўл устида жойлашган манзил.

⁹⁴³ **«...ул ҳазрат сипоҳ паҳлавонларидан ва даргоҳ жонбозларидан бир тўдасини чақириб, ...амир Али Мардон баҳодирни бошлиқ қилиб тайинлади ва «тил» олиб келиш учун душман томонга юборди»** — душман қўшинининг умумий аҳволини билиш мақсадида душман аскарларидан биронтасини ёки бир нечасини тутиб келиш учун махсус ҳарбий қисм юбориларди. Шу мақсад учун юборилган бўлишма «забонгир» деб аталган. Душман ҳақида умумий хабар келтиривчи яна бир хил бўлишма ҳам бўлиб, уни «хабаргир» («хабар олувчилар») деб атаганлар. «Забонгир» ва «хабаргир» Темир даврида ҳам кенг қўлланилган (қаранг: Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, Золотая Орда и ее падение, стр. 341 - 361).

⁹⁴⁴ **Уммон денгизи (Дарёйи Уммон)** — Ҳозирги Арабистон денгизи қадим замонда шундай аталган (батафсил қаранг: «Баҳр ал-асрор», в. 35а).

⁹⁴⁵ **Шоҳ Саъид ўғлон** — Ўғлон (мўғулча) шаҳзода. Жоғибек султоннинг тўққизинчи ўғли Шоҳмуҳаммад султон бўлса керак (қаранг: «Тарихи салотини Манғития. Ўзбакция. Аштархония», в. 73а).

⁹⁴⁶ **Жом (Ём)** ўша вақтда йўловчилар аравасига қўшилган отларни алмаштириб берадиган махсус алоқа

бекати «Ём» аталган. Мазкур маъзилнинг Ём аталиши ҳам шундан. Бу ерда сўз hozirги Самарқанд вилоятининг Анхор туманидаги Ём (Жом) қишлоғи хусусида бораётир (В. Л. Вяткин, К исторической географии Самаркандского вилаята, стр. 54). Жом (Ём) қишлоғи hozirги Жиззах вилоятининг Зомин туманига қарайди.

⁹¹⁷ «...Ўнг қанот ва сўл қанотни туздилар» қўшинининг ўнг (араб. маймана; турк. — баранғор), сўл (араб. майсара; турк. жавонғор) қанотлари, яъни флаңглари (ўрта асрларда Шарқда қўшинининг тузиллиши ҳақида қаранг: М. И. Иванин, О военном искусстве монголо-татар и среднеазиатских народов, СПб., 1875; Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, Золотая Орда и ее падение, стр. 341—361:).

⁹¹⁸ **Фарангий жавшан** **Жавшан** — совут; майда симдан зич қилиб тўқилган қадимий уруш қийими. **Фарангий жавшан** Европа мамлакатларидан келтирилган ёки европача ишланган совут.

⁹¹⁹ **Довуд** пайғамбар Сулаймоннинг отаси (қаранг: Қуръон, 38-сура, 30-оят).

⁹²⁰ **Бактар дарбанди** форс тилида «бактар» темир совут демақдир («Ғиёс ал-дугат», 82-бет). Шунга қараганда. Самарқанд билан Термиз оралиғидаги йўлда жойлашган Бузғола (Дари оҳанин) шундай ҳам аталган бўлса эҳтимол (Бузғола (Дари оҳанин) ҳақида қаранг: В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, I, стр. 192).

⁹²¹ **Андхуд**** Шимолий Афғонистондаги hozirги Андохой. Мозори Шарифнинг ғарбий томонида, Каркидан Жанубий Афғонистонга борадиган катта йўл устида жойлашган қадимий шаҳар. XV—XVII асрларда Балхга тобёб бўлган («Баҳр ал-асрор», в. 143а).

⁹²² **Молик рикоб ҳазрат** — **Рикоб** — узанги; **молик рикоб** қуллар эгаси; хожа. Бу ерда Тангрига ишорат.

⁹²³ **Рустам султон** Абдуллахон II нинг амакиларидан; Искандархоннинг тўртинчи ўғли («Тарихи салотини Манғития, Ўзбекия ва Аштархония», в. 73а).

⁹²⁴ «...ва тол дарахти сингари хилоф тигини...» бу ерда тол дарахти ўхшатиш ўрнида ишлатилган, яъни тол повдалари ва барглари найзага нисбат берилган.

⁹²⁵ Бу ерда қандайдир янглишиш бор. Фикримизча, кўчирувчи «назм» ёки «маснавий» ўрнига «байт» ёзиб қўйган. Одатда байт икки сатрдан ошмайди. Бундай ҳол асарнинг бошқа жойларида ҳам учрайди.

⁹²⁶ **Қоратикан саҳроси** ўрнини аниқлаб бўлмади. воқеанинг боришига қараганда, бу саҳро Қоракўл билан Шаҳрисабз ўртасида бўлган.

⁹²⁷ **Баҳром**** «Хафт авранг» достонининг (Низомий) бош қаҳрамонларидан Баҳром гўр. Бу ерда Миррих (Марс) сайёраси. Қадимий юнонлар ва бошқа халқлар эътиқодича Баҳром сайёраси урун илоҳи ҳисобланган.

⁹²⁸ «...ўнг сипоҳига...» — ўнг қанотда (флаңгда) турган сипоҳига.

⁹²⁹ «...сўл томонга юрди» — сўл қанот (флаңг) томонга юрди.

⁹³⁰ «...Ўлжомиш расми бўйича...» — қадимги замондан, турк ва мўғуллардан қолган расм-одат. Бунга кўра, шахзодалар, султонлар, амирлар ва элчилар хон, подшоҳ ҳузурига қирганларида у билан ўзи ўртасида маълум масофа қолганда бир оёғи билан тиз чўкиб, икки қўлини бошига қўйиб, олий ҳукмдорга яқинлаш-

ганлар ва унинг қўлларини ўшиб, унга муносиб совғалар тоширганлар (В. В. Радлов, Опыты словаря тюркских наречий, I, стр. 1093; Л. З. Будагов, I, 153-бет). Хондамир бундай расм-одатни «тобуғ» атаган («Ҳабиб ас-сияр», жилд IV, Тохрон, 1333—1955, 1341-бет).

⁹³¹ **Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний**** XII асрда Мовароуннаҳрда ўтган машҳур мутасаввуфлардан; «Нақишбандия» аталмиш диний тарикатининг кўзга кўринган намойндаларидан; асли ғиждувонлик, 575—1179 йили вафот этган.

⁹³² «...Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний... гулғуласи билан машар даштини эслатувчи қиёматасар сипоҳининг шохинидан қўрқиб касал бўлиб қолди ва ўша куни дунёдан ўтди» бу ерда қандайдир янглишиш содир бўлган. Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний юқорида айтилганидек, 575/1179 йили вафот қилган. Муаллиф унинг авлодларидан биронтасини назарда тутаётган бўлса керак. Фикримизча, унинг исми кўчирувчи тарафидан тушириб қолдирилган бўлса ҳам эҳтимол.

⁹³³ «...маймана, майсара, қалб, чаноҳ, соқа ва камингоҳларни тузиб...» қўшинга жанговар тартиб бериш.

⁹³⁴ **Истимолатнома** **Истимолат** ўзига майл эйтириш, ўз томонига тортиш. **Истимолатнома** бирор шахсни ўзига мойил қилдириш қасдида ёзилган мактуб.

⁹³⁵ **Янгибозор (Янгикент?)** ўрнини аниқлаб бўлмади. Воқеанинг боришига қараганда, бу мавзё Қарши билан Шаҳрисабз ўртасида Касби атрофида бўлган. В. Л. Вяткин бу жой Қарши музофотига қарашли катта қишлоқ бўлиб, манзиллар даврида у ерда доруға турганини ёзади (В. Л. Вяткин, Каршинский округ..., стр. 21).

⁹³⁶ **Манқит (манғит)** кўчманчи ўзбек қабиаларидан. Шунингдек, бу қабила қозоқ, татар ва бошқирд халқларининг таркибига ҳам кирган.

⁹³⁷ **Дуоба** — Зоминдан 40 км жанубда, hozirги Айний қишлоғига борадиган йўл устида, жилғадан чиққан икки сув оралиғида жойлашган мавзё.

⁹³⁸ **Хожа Кутайба мозори** Зарафшоннинг юқори окимида тоғлик жойдаги мавжуд бўлган ва hozir Мозори Шариф аталган Мухаммад Башир мозори бўлса керак (бу ҳақда қаранг: В. Л. Вяткин, К исторической топографии Самаркандского вилаята, стр. 41).

⁹³⁹ Бу воқеа, яъни Хусрав султоннинг Бобо султон томонидан асир олинлиши ва ўлдирилиши воқеаси 975—1567 йили содир бўлди. Ушанда Бобо султон унинг бошини ўзи билан Тошкентга олиб кетган (Саид Роким, в. 204а—205а).

⁹⁴⁰ «...зулм қилганлар яқинда қайси томонга қараб ҳаракат қилишларини биладилар» Қуръон, 26-сура, 27-оят.

⁹⁴¹ «...огоҳ бўл, албатта шайтоннинг гуруҳи зиёнкордир» Қуръон, 58-сура, 19-оят.

⁹⁴² **Мингли** кўчманчи ўзбек қабиаларидан минг қабиласи. Уни баъзан туман, айрим ҳолларда эса тумон минг атаганлар. Минглар XVIII асрнинг бошларида Қўқон хонлиғига асос солдилар ва Туркистоннинг рус чоризми томонидан босиб олинлишига қадар ҳукмронлик қилдилар.

⁹⁴³ «**Хар бир нафс ўлимини тотувчидир**» Қуръон, 3-сура, 185-оят.

⁹⁴⁴ «**Хар бир нарса ҳалок бўлувчидир, магар Унинг зоти боқийдир**» Қуръон, 28-сура, 88-оят.

⁹⁷⁵ «...собирларга башорат бер» Куръон, 2-сурат 155-оят.

⁹⁷⁶ **Мирзо кўприги (Пули Мирзо)** Шахрисабзга яқин мавзелардан бири; у Булжор ҳам аталган.

⁹⁷⁷ «**Икки томоннинг айвоқчи аскарлари кўринди**» айвоқ (ойвоқ) эски ўзбекча сўз бўлиб, гувоҳ, исботловчи, махфий хабар етказувчи маъносига эришди. Бу ерда разведкачи кичик бир ҳарбий бўлинма (қаранг: Л. З. Будагов, I, 198-бет).

⁹⁷⁸ «**Лашкарнинг сўл қанотини дарвиш нишонли биродари Рустам султон билан бегади**» Рустам султон номи билан маълум бўлган султонлар Шайбонийлар орасида кўп учрайди. Булардан бири Абдуллахоннинг амакиларидан бири бўлган. Яна бири Ўзбекхоннинг пабираси бўлиб, бу вақтда у туғилмаган эди. Бу ерда сўз бораётган Рустам султон юқорида номи зикр этилган Хусрав султоннинг пабираси бўлиб, 1598 йили Абдулмуминхоннинг буйруғи билан қатл этилган («Тарихи салотини Мангития, Ўзбекия ва Антархония», в. 73 б).

⁹⁷⁹ «...**Чингиз тартиби билан...**» бу ерда Чингизхон (1206 - 1227 йиллари ҳукмронлик қилган) замонидан қолган маъмурий ва ҳарбий тартиб ҳақида сўз бораётган. Бунга кўра, қўшиннинг қалб (авангард) қисмига тажрибали ва ишбилармон султонлар ёки амирлардан бири қўйилган.

⁹⁸⁰ «**Ўнг қўлда шижоатли суворийлардан ва довиюрак пахлавонлардан бир тўда халқни... уруш қизиби кетганда керак бўлиб қолсалар уруш ва курашга тайёр бўлиб турсинлар, деб тартибга солиб қўйди**» бу ерда зарур бўлиб қолганда жангга тушириш учун шайлаб қўйилган эҳтиёт қисм (резерв) ҳақида сўз бораётган.

⁹⁸¹ «**Фақир султон Хисорий**» бу ерда сўз Хисорий Шодмон ҳокими Хоним султоннинг иниси ҳусусида бораётган (унинг ҳақида батафсил қаранг: «Равзат ар-ризвон», в. 218 б 219 б; 346 а 347 а).

⁹⁸² «**Тарих тўққиз юз етмиш бешда ражаб ойининг 16 жума кечаси...**» 1568 йил январь ойининг 16-си, панжшанба кўни.

⁹⁸³ **Зойица** мунажжим ва рамоллар ром очинида амал қиладиган, дуолар ёзилган хона-хона жадвал.

⁹⁸⁴ «**Нужум ва тақвим ахллари...**» нужум (бирл. нажм) юлдузлар; тақвим сайёраларнинг йиллик ҳол ва ҳаракатларини кўрсатувчи жадвал (календарь). **Нужум ва тақвим ахли** сайёраларнинг ўрни ва ҳаракатини кўрсатувчи олим; астроном.

⁹⁸⁵ **Хамал буржи** классик астрономияда ўн икки буржнинг (жади, даъв, ҳут, саратон, асад, сунбула ва бошқалар) биричилиси бўлиб, март-апрель ойига тўғри келади. Бу буржини қўй шаклида фараз қилганлар.

⁹⁸⁶ **Тўрт фазилат*** инсонга хос бўлган тўрт фазилат: ҳиммат, шижоат, иффат ва адолат.

⁹⁸⁷ **Қаробалиғ** ўрнини аниқлаб бўлмади. Воқеанинг боришига қараганда, бу мавзё Самарқанднинг ғарби-шимолий тарафида бўлган. Хофиз Таниш сал кўйроқда «Самарқанднинг машҳур кишлоқларидан бўлган»лигини айтади.

⁹⁸⁸ **Маъбад** ибодат қилинадиган жой; ибодатхона. Бу ерда Бухоро. Қадимий манбаларда Бухоро шу ном билан ҳам аталган. Хофиз Таниш Бухорий Наршахий ва Жувайнийга таяниб мана буларни ёзган: «Бухоро» сўзи «бухор» сўзидан келиб чиққан бўлиб, ўрнастлар тилида «илм макони» демакдир. Бу таллаффуз

уйғур ва хитой бутпарастларининг тилига яқиндир. Чунки (уларда) сўзининг жойлари бўлган маъбудларни «бухор» деб атайдилар...».

⁹⁸⁹ «...**тўққиз юз етмиш олтинчи йили (яъни) балиқ йилининг зулқаъда ойида...**» 1569 йил апрел-май ойларида.

⁹⁹⁰ **Навқо мавзеи** Самарқанднинг шарқий тарафида, ундан 80 км чамаси масофада жойлашган кишлоқ бўлиб, Навқо ота ҳам деб аталади. Навқо (Навқо ота) ҳозир Жиззах вилоятининг Ғаллаорол туманига қарайди.

⁹⁹¹ «**Навқога тобеъ бўлган Ганжи Алишерга яқин бир сув лабида...**» Навқонинг шарқий тарафида, ундан тахминан 4 км масофада жойлашган Боғи Мозор кишлоғи (Муғал деб ҳам аталади) XV - XVI асрда Ганжи Алишер аталган бўлса эҳтимол. Боғи Мозорда катта хонақоҳнинг қолдиқлари бор. Шунга қараганда, бу кишлоқ қадимдан зиёратгоҳ жойлардан бири бўлган.

⁹⁹² «**Кенгашни тарк қилиш билан тўғрилиқ йўқдир**» араб мақоли.

⁹⁹³ **Сарикул мавзеи** Каттақўрғоннинг шарқи-шимолий тарафидан, шаҳардан тахминан 6 чакирим масофада бўлган қадимий мавзё (В. П. М а с а л ь с к и й, Туркестанский край, Россия... т. XIX, стр. 665).

⁹⁹⁴ **Иштихон** Самарқанднинг ғарби-шимолий тарафида, шаҳардан 7 фарсах (42 - 56 км) масофада жойлашган қадимий шаҳар (В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан, Сочинения, I, стр. 146 - 147). Ҳозир Самарқанд вилоятига қарашли Иштихон туманининг маркази.

⁹⁹⁵ **Алиобод** Суёди қалонда, шу номдаги Самарқанд туманининг маркази. Самарқанд Жиззах йўли устида жойлашган.

⁹⁹⁶ **Худдин** матида ногўғри ёзилиб қолган бўлиши керак. Аслида Хубдин бўлиб, Нафахша кўруғининг шарқий тарафида, Самарқанддан Работи Хожага бориладиган йўл устида жойлашган (В. Л. В я т к и н, К исторической топографии Самаркандского вилаята, стр. 38).

⁹⁹⁷ **Работи Хожа** Дарғом сойи, Оббос ва Қораунас ариқларининг бош тарафида жойлашган қалъа; Дарғом сойига қурилган тўғон бошида жойлашган, Работи Хожа катта мавзелардан бўлиб, Бобур ва Шайбонийлар замонидан бу ерда доруға турган (В. Л. В я т к и н, К исторической топографии Самаркандского вилаята, стр. 28).

⁹⁹⁸ **Кўк гумбаз** аниқ ўрнини белгилаб бўлмади. Мақомотларда кўрсатилишича, бу мавзё Самарқанднинг жанубий тарафида, Бухорога борадиган йўл устида жойлашган. Самарқанддан чиққанда биринчи манзил Тотқанд бўлса, ундан кейингиси Кўк гумбаз бўлиб, улар ўртасидаги масофа бир фарсах бўлган («Жомий ал-мақомоти Маҳдуми Ўзам», в. 68б, 69а, «Силсилот ас-сиддиқин», в. 87а).

⁹⁹⁹ **Висифин ота** аниқ ўрнини белгилаб бўлмади. Воқеанинг боришича, бу мавзё Кўк гумбаз билан Самарқанд орасида шаҳардан икки кунлик масофада жойлашган.

¹⁰⁰⁰ **Таҳамтан** қудратли, кучли, дахшатли, хайбатли, тенги йўқ баҳодир ва пахлавон киши. Баҳмоннинг ўғли Рустамнинг лақаби.

¹⁰⁰¹ **Нордонак** аниқ ўрнини белгилаб бўлмади. Воқеанинг баёнига қараганда, Самарқанднинг жанубий тарафида, Кўк гумбаз ва Висифин ота атрофида жойлашган мавзелардан бўлиши керак.

Шағи* камондон ўқ отганда бош бармоққа кишилдиган қармоқ. Баъзан камон ўқи ҳам шундай атаган.

¹⁰⁰³ **Қаён** мўғул йўлбошчиларидан бири. Рашидуддин ва Хофиз Таниш Бухорийнинг айтишича, дастлаб мўғуллар ўзаро урушларда бир-бирини тамоман кириб ташлаганлар, фақат Қаён ва Нукузгина бу қирғиндан омон қолган эмиш («Сборник летописей», 1/1, стр. 153). Бу ерда мўғул камони.

¹⁰⁰⁴ «...мулк Тангрининг мулки, уни хоҳлаган кишига беради ва хоҳлаган кишидан олади» Қуръон, 3-сура, 26-оят.

¹⁰⁰⁵ «Жахон келувчи осмон аждаҳоси байроқ аждаҳосининг хавфидан саросима ва саргардонликка тушди. Хайбатли фалак шерн туғ шерининг ваҳимасидан ўзини чархнинг ниқобига тортди» классик шеърятда ва умуман ўрта аср Шарқ адабиётида Миррих (Марс) сайёраси осмон (фалак) аждаҳоси ёки шерн деб аталган. Байроқ шерн - ўрта аср Шарқ қўшинининг байроғига қўпинча шер сурати солинган. Бу ерда шуларга ишорат қилинган. Муаллиф Абдуллахон қўшинининг дабдаба ва даҳшатидан осмон ҳам ваҳима ва қўрқувга тушди демуқчи.

¹⁰⁰⁶ **Хатти найза*** Арабистон ёки Шимолий Хитойдан чиққан найза.

¹⁰⁰⁷ «...улар зич ўриятилган асослардек бўлиб саф тортдилар» Қуръон, 61-сура, 4-оят.

¹⁰⁰⁸ «...ҳақиқатан (ҳам) қиёмат зилзиласи буюк нарсадир» Қуръон, 22-сура, 1-оят.

¹⁰⁰⁹ «Қалб руҳ султонининг қароргоҳидир» араб хикматли сўзларидан.

¹⁰¹⁰ **Катга гул** марказнинг (авангарднинг) асосий қисми. Бу қисмга қўшининг ўзи ёки ишбилармон амрлардан биронтаси ҳимойонлик қилган. Бундан ташқари, яна «кичик гул» аталган қисм ҳам бўлиб, улар асосан қўшинининг ўнг ва сўл қанотлари (фланглари) олдидан турган (батафсил қarang: М. Н. И в а н и н. О военном искусстве монголо-татар и среднеазиатских народов, стр. 159–162).

¹⁰¹¹ **Жувонмард султон** Қўчинчиҳон ибн Абулхайрхоннинг ўртаги ўғли. Ақаси Султон Саъид вафотидан (980–1572) сўнг унинг ўрнинга Самарқанд ҳокими қилиб қўтарилган. 986–1578 йили Миёнкол нўғайлари (мангитлари) қўлига асир тушган ва ўлдирилган (Саъид Роким, в. 212а–228а).

¹⁰¹² **Абулхайр султон, Музаффар султон ва Махдий султон** Жувонмард султоннинг ўғиллари.

¹⁰¹³ **Яжуж (ва Мажуж)** - афсонага қўра, хунук башара, баҳайбат, йўлида учраган ҳамма нарсани нобуд қилувчи, одамхўр махлук. Ўрта аср олимлари Яжуж ва Мажужлар мамлакатини дунёнинг бир четидан деб тасвирлаганлар. Ўрта асрларда ўтроқ аҳоли талончилиги учун қўчманчиларни ҳам шундай атаган.

¹⁰¹⁴ **Соғарж** шаҳар даражасида бўлган қадимий, улкан қишлоқ бўлиб, Самарқанднинг гарби-шимолий тарафида (Иштихон ёнида), шаҳардан 5 фарсах масофада жойлашган. Ўша вақтда туман маркази (жойлашган ўрни ҳақида қarang: В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан, Сочинения, I, стр. 181).

¹⁰¹⁵ **Хатиб** Хутба ўқувчи. Хутба одағда жума кўни, ҳайит кўнлари хатиб томонидан қўйидаги мўносабатлар тўфайли ўқилган:

1. Янгидан тахтга чиққан подшоҳ номини хутбага

қўшиб, унинг ҳукмронлигини эълон қилишганда; 2. Жума кўнлари ва ҳайит намозларида панд-насихат айтиш лозим бўлганда; 3. Ниқоҳ пайтида имом томонидан ўқилдиган дуолар ҳам хутбага кирган.

¹⁰¹⁶ «...олишув имкондан ташқари...» Шарқ хикматли сўзларидан.

¹⁰¹⁷ «...албатта, сизларнинг қочган ўлимингиз сизларга йўлиқувчидир» Қуръон, 62-сура, 8-оят.

¹⁰¹⁸ «...сизларни ўлим топади» - Қуръон, 4-сура, 78-оят.

¹⁰¹⁹ «...Ер устидаги ҳар бир зот йўқ бўлувчи» Қуръон, 55-сура, 26-оят.

¹⁰²⁰ «...Ҳақиқатда орангиз узулди» Қуръон, 6-сура, 94-оят.

¹⁰²¹ «Бакрамчи томонда» ўрнини аниқлаб бўлмади. Бу мавзё Абдуллахоннинг 976–1569 йили Самарқандни Султон Саъиддан тортиб олиш учун олиб борган уруши мўносабати билан келтирилади. Асарда баён қилинган воқеаларга қараганда, бу жой Самарқанд атрофида бўлган.

¹⁰²² **Сом Наримон** - Сом ибн Наримон, Фаридун ва Минучехр замонида Мозандаронда Заххокга қарши курашда қахрамонлик қўрсатганлардан бири; «Шоҳнома»нинг бош қахрамонларидан.

¹⁰²³ **Баҳмон**** - Сосонийлар сулоласининг асосчиси Ардашер Панапон (226–241).

¹⁰²⁴ **Руинатан** - мис танлик; темир танлик. Қадимги Эроннинг Кайёнийлар сулоласидан бўлган Киштосининг ўғли Исфандиёрнинг лақаби.

¹⁰²⁵ **Моя** - Мохият, бир нарсанинг асл моддаси; ўнг, аниқчи.

¹⁰²⁶ «Қўмак Тангридан (бўлгач), ғалаба яқиндир», - Қуръон, 61-сура, 13-оят.

¹⁰²⁷ «...киши биродари, онаси ва отасидан қочадиган кун», - Қуръон, 80-сура, 34–36-оят.

¹⁰²⁸ **Маҳрам** - Ман этилган, қонунсиз, энг яқин қариндош; улфат, ҳамдам, сирдош. Бу ерда хоннинг энг яқин амалдорларидан бири; маслаҳатчи.

¹⁰²⁹ Султон Саъид султоннинг вафоти, бошқа манбаларда қўрсатилишича, 980–1578 йили содир бўлган (Саъид Роким, в. 212 а). «Абдуллонома»да унинг хусусида келтирилган кейинги маълумотлар ҳам бунга далилдор.

¹⁰³⁰ **Ғажарчи** йўл бошловчи, йўлчи (Л. З. Б у д а г о в, 1, 772-бет). Бу ерда етакчи маъносидан.

¹⁰³¹ «Иккинчи кўни қўшни ўғирловчилар осмон кунгираси устига истило арқонини ташлаб...» бу ерда сўз ўйини ишлатилган. Муаллимиз Абдуллахон лашкарининг шавкат ва дабдабаси шу даражада эдики, ҳатто у осмондан қўшнини узиб олишга ҳам қодир эди, демуқчи.

¹⁰³² «Туморини «Ваш-шамсун» (ибораси) безарди» - «Қўёш билан қасамёд қиламан» демакдир. Қуръон, 96-сура, 1-оят.

¹⁰³³ «...иккинчи Юсуф...» Юсуф «Юсуф ва Зулайхо» достонининг қахрамонларидан бўлиб, айтишларича ҳусну камолотда беқиёс бўлган. Муаллимиз бу ерда иккинчи Юсуф деб Абдуллахоннинг кўзга кўринган шахлавонларидан Хужам мирзони атамоқда.

¹⁰³⁴ «...Оллоҳ бир қавмга ёмонликни истаса, уни қайтариб бўлмайди» - Қуръон, 13-сура, 11-оят.

¹⁰³⁵ Бошқа бир манбада Абдуллахон II ва Султон Саъид ўртасида Самарқанд учун бўлган бу курашнинг

тафсилли тўларок баён қилинган. Айтилишича, Султон Саъид билан Абдуллахон ўртасидаги жанг Самарқанд ёнида, Шероз чўлида бўлган ва Султон Саъид мағлубиятга учраб Туркистон томон қочиб кетган. Бу жангда унинг иниси Худойберди султон ва ўғли Баҳодир султон ҳалок бўлганлар. Султон Саъиднинг яна бир иниси ва иттифокчиси Жувоимардали султон бўлса ўз ўғиллари ва омон қолган аскар, мулозимлари билан Работи Хожа тарафига қочган. Абдуллахон шундай қилиб, Самарқандни биринчи марта 976 йил зулкаъда ойнинг 16 кунни (1569 йил 3 май кунни) олган («Равзат ар-ризвон», в. 204 а).

¹⁰³⁶ **Маволий** — олимлар ва уламолар. Машхур суфий шоир Жалолуддин Румий (1207—1273) томонидан ташкил қилинган. Хожагон тариқатига мансуб бўлган дарвишлар жамоаси ҳам мавлавийлар аталган (В. В. Бартольд, Ислам, стр. 118, 139, 194, 424. Термин ҳақида қараңг: И. П. Петрушевский, Ислам ва Пране, стр. 36, 190, 242).

¹⁰³⁷ **Мунший** — ишшо қилувчи, котиб, мураббий; ўқитувчи; ишшо девонининг хизматчиси. Муншийларнинг оддий котиблардан (дабирлардан) фарқи шуки, улар олим ва фозил кишилар бўлган ва подшоҳ, хонларнинг мактуб ва фармонларини ёзганлар, умуман ижодий меҳнат билан машғул бўлганлар.

¹⁰³⁸ «...ҳақиқатан, сенга зоҳир фатҳ бердик» Қуръон, 48-сура, 1-оят.

¹⁰³⁹ «...у шундай зотки, сени ўз ёрдами билан қувватлади» Қуръон, 8-сура, 62-оят.

¹⁰⁴⁰ **Ёрайлоқ** — Зарафшоннинг ўнг соҳилида, Шероз туманининг (Сувди калондан тоғача бўлган масофани эгаллаган) шарқий тарафига жойлашган туман (Абу Тохирхожа, Самария, 227-бет).

¹⁰⁴¹ «Сулҳ яхши» — Қуръон, 4-сура, 128-бет.

¹⁰⁴² «Жам(шид) мартабали хаэрат (Абдуллахон) шафоат юзасидан Кешнинг дилкаш воҳасини Бобо султонга топширди» «Равзат ар-ризвон» муаллифининг хикоя қилишича, Абдуллахон Султон Саъид билан Самарқанд учун кураш бошлаган дастлабки кунларда Бобо султон катта қўшин билан келиб, Ғиждувон ёнида, Қўҳак бўйида турган. Лекин қилган бу ишдан пушаймон бўлиб нуфузли рухоний Қосим шайхнинг воситачилигида Абдуллахон билан сулҳ тузиб, Туркистонга қайтган («Равзат ар-ризвон», в. 205а).

¹⁰⁴³ **Самарқанд Сувди** — Ёрайлоқдан то Бухорогача чўзилган мевазор ва экинзорлар билан ўралган ерлар («Бобурнома», 68-бет; илк ўрта асрларда Зарафшон водийсининг ҳаммаси Сувди ёки Сувдиёна аталган. Кейинчалик уни икки қисмга бўлиб таъбирлаганлар: Сувди Бухоро (Бухоро ва Қашқадарё водийси) ва Сувди Самарқанд.

¹⁰⁴⁴ **Алиобод қўруғи** — шу номли туманда жойлашган қўруғлардан бири. Қоруг (мўғулча хориг) хон, унинг оила аъзолари ва маҳрамларидан оладиган, лекин бошқалар учун ман қилинган жой (термин ҳақида қараңг: Б. Я. Владимирцев, Общественный строй монголов, стр. 977).

¹⁰⁴⁵ «Тарих 977 йил ражаб ойна, Жади буржининг авваллари эди» — 1569 йил декабрь ойна. Жади буржи кўкдаги ўн икки буржининг бири. У кийик шаклда фараз этилган.

¹⁰⁴⁶ «Соғарж атрофида икки подшоҳ иззат ва мартабаларида бир-бирлари билан кўришдилар ва Самарқандни қамал қилиш учун кўзголиб, Алиобод қў-

ригига тушдилар» Абдуллахоннинг Хожа Саъид Жўйборийга юборган мактубида айтилишича, улар аввал Работи Хожани эгаллаш учун юриш қилганлар («Равзат ар-ризвон», в. 205а).

¹⁰⁴⁷ **Чухра боши (чухра оқоси)** — Чухра маҳрам. Зодагонларнинг болаларидан олиниб тарбияланган махсус харбий қисм бўлиб, асосан хон қароргоҳини қўриқлаш билан машғул бўлган. Чухра боши ана шу чухралар, яъни соқчиларнинг бошлиғи.

¹⁰⁴⁸ **Тотқанд**** — аниқ ўрнинг белгилаб бўлмади. Сайид Жалолуддин Косоний 949—1542—956/1549 йиллар ўртасида вафот этган) манокнибада айтилишича, Тотқанд Самарқанддан Бухорога борадиган йўл устида жойлашган мавзё («Силсилат ас-сиддиқин», в. 866). «Абдуллонома»да ёзилишича, Тотқанд Бухородан Зоминга борадиган йўл устида жойлашган бўлиб, бешинчи манзил ҳисобланган.

¹⁰⁴⁹ «Хон... аҳдин янгилаб, орқага қайтди» — яна бир бошқа манбада айтилишича, рухонийлар воситачилигида хар икки ўртада, яъни Султон Саъид билан Абдуллахон ўртасида яна сулҳ тузилган ва улар бирга тахта ўтказилганлар («Равзат ар-ризвон», в. 2076—208а).

¹⁰⁵⁰ «...Хоразм султонларидан бири...» Хожимхоининг (Хожим Мухаммадхон, 1558—1602) ўғли Суюнчмухаммад султон бўлса керак.

¹⁰⁵¹ «... (улар) хатолари туфайли фарқ қилиндилар» Қуръон, 71-сура, 25-оят.

¹⁰⁵² **Ғишти** — Ғиждувоннинг шарқи-шимолӣ тарафида, Зарафшон дарёсининг ўнг соҳилида жойлашган қалъа ва шахарча; Абдурахмон Толе унинг қучли ва мустаҳкам қалъалардан бири эгалигини таъкидлайди (История Абу-л-Ғейз-хана, стр. 109).

¹⁰⁵³ **Хожайн Жаҳон хожа Абдуллоқ Ғиждувоний** — Хожа Абдуллоқ Ғиждувоний.

¹⁰⁵⁴ **Шиговул** — хон саройида ўтказилиб туриладиган қабул маросимларини бошқариб ва назорат қилиб турувчи олий мансабдор. Унинг зиммасига асосан хон ҳузурига элчиларни етаклаб олиб кириш вазифаси юклатилган (Л. З. Будагов, I, 668-бет).

¹⁰⁵⁵ «Менга (яхши) ном керак, тана (эса) ўлимниқидир» хикматли сўз.

¹⁰⁵⁶ «Номи яхшлик билан эсланган одам ўлмайди» хикматли сўз.

¹⁰⁵⁷ «Иршод манзиллик» — тўғри йўлдан борувчиларга тўхташ жойи. Хожа Аҳмад Косоний (Махдуми Аъзам) ва Хожа Ислам Жўйборий сингарни етук рухонийларга берилган сифат.

¹⁰⁵⁸ «Автод мартабалик» — динга устун бўлиш мартабасига эришган; авлиё.

¹⁰⁵⁹ **Қосим шайх**** — Мовароуннахрнинг XVI асрдаги сиёсий ҳаётида катта роль ўйнаган нуфузли шайхлардан. Асли карминалик бўлиб, 986/1578 йили вафот этган.

¹⁰⁶⁰ **Накиб**** — хонга яқин турган мансабдор. XVI—XVII асрларда қози аскар, яъни харбий судья. Бу лавозимга одатда сайидлардан ва хожалардан тайинланган (яна қараңг: А. А. Семёнов, Бухарский трактат... стр. 40).

¹⁰⁶¹ «...тарих тўққиз юз етмиш саккиз (яъни) от йилида...» — 1570 йили.

¹⁰⁶² **Обнус*** — қора тусли қаттиқ ва ҳушбўй бир дарахнинг номи. Бу ерда осмонни қора бўлут чулғаб олганлигига ишорат.

¹⁰⁶³ «...офтобдек тобланувчи махчани сув бўйи томон балинд кўтарди» Жайхун (Амударё) томон.

¹⁰⁶⁴ **Сомон йўли** — Сомончининг йўли деб аталган юлдузлар туркуми.

¹⁰⁶⁵ **Тош аррода*** — филдиракка ўрнатилган, камал вақтида ишлатиладиган ҳарбий қурол.

¹⁰⁶⁶ **Манжинақ*** — камал вақтида тош солиб отадиган махсус ҳарбий «машина».

¹⁰⁶⁷ **Бир ботмон** — ҳар ерда ҳар хил бўлган оғирлик ўлчови. Мовароуннаҳрда бир ботмон — 2 пуд (32 кг)га тенг бўлган (Л. З. Бу да г о в, I, 231-бет).

¹⁰⁶⁸ **Чин садди** — машҳур Хитой девори назарда тутилмоқда. Қарийб 4000–5000 км узунликда бўлган бу девор Хитойнинг марказий районларини қўчманчи халқларнинг ҳужумларидан қўриқлаш мақсадида милоддан аввалги IV–III асрларда бино қилинган.

¹⁰⁶⁹ «Бир-бирлари билан учрашиш вақти келганда, ул ҳазрат (Абдуллахон) султонга муносиб бўлган таъзимни ўрнига қўймади» Андхуд қалъаси Шохмуҳаммад султон (Пирмуҳаммадхоннинг ўғли) томонидан ўша йили (978/1570) Ўзбек султонга топширилган, Абдуллахон уни табриқлаш учун қалъа ёнига борганда, Ўзбек султон унинг ҳузурига чиқмади ва «қалъанинг девори устига чиқиб, ўша ердан (туриб) сўзлашиб қўя қолган эди. Бу ҳол Абдуллахонни бирмунча ранжитган ва шу сабабдан бу гал у ҳам «султонга муносиб бўлган таъзимни ўрнига қўймади».

¹⁰⁷⁰ **Подшоҳ Муҳаммад султон** — Балх ҳокими Шайбоний Пирмуҳаммадхоннинг (974/1566 йили вафот этган) кенжа ўғли (С а й и д Р о қ и м, в. 113а, 113б).

¹⁰⁷¹ **Улуфа (от арпаси)** қўшницадаги от-улов учун бериладиган овқат, ем (қаранг: И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений..., стр. 265–274; яна: Землевладение и аграрные отношения, стр. 385–386).

¹⁰⁷² «...Тангри биргина Оллоҳдан иборатдир» — Қуръон, 4-сура, 171-оят.

¹⁰⁷³ **Кубравия** — **Нажмуддин Кубро** (Аҳмад ибн Умар ал-Хивакий; 540/1145–618/1221) асос солган Кубравия диний тариқати (қаранг: Нафаҳот ул-унс, в. 224 а – 224 б; «Қомус ал-аълом», VI, 4568-бет; **Нажмуддин Кубро** ҳақида қаранг: Е. Э. Б е р т е л ь с, Суфизм и суфийская литература, стр. 324–334).

¹⁰⁷⁴ **Мавлоно Муҳаммад Амин Зоҳид** — қўшница «Маҳдуми бозорча» номи билан машҳур бўлган Мавлоно Муҳаммад Зоҳид. У ўз замонасининг ўқимишли кишиларидан бўлиб, тасаввуф муаллими бўлган. Мавлоно Муҳаммад Амин Зоҳид 1002/1594 йили вафот этган (Муқим-ханская история, стр. 61, 250).

¹⁰⁷⁵ **Хожа Муҳаммад Хабушоний** — Хабушонлик (Хабушон) Пишоур вилоятига қарашли шаҳарлардан) йирик шайхлардан бири. Кубравия тариқатининг кўзга кўришган шайхларидан Хусайн Хоразмийдан (XV аср) аввал ўтган («Баҳр ал-асрор», в. 282 а).

¹⁰⁷⁶ «...биродарларни яраштириб қўйинглар» Қуръон, 49-сура, 9-оятга ишора.

¹⁰⁷⁷ **Мулло Муҳаммад** Хожа Муҳаммад Хабушоний.

¹⁰⁷⁸ **Ману** III асрда Эронда ўтган диний рассом. Классик адабиётда улуг бир рассом образи (қаранг: Ф и р д а у с и, Шахнаме, I, стр. 636).

¹⁰⁷⁹ **Кива** Заҳхоққа қарши қўзғолон кўтарган те-

мирчи Кова; «Шохнома» қаҳрамонларидан (қаранг: «Шахнаме», I, 60–70-бетлар; М. П. З а н д, Шесть веков славы, стр. 28, 88, 93).

¹⁰⁸⁰ **Гударз** Кайковуснинг лашкар бошлиқларидан бири (унинг ҳақида қаранг: «Шахнаме», I, стр. 353, 355, 359, 360, 384, 390, 399–400, 403, 409, 411, 413, 419, 421, 429, 439, 442–448. Машҳур темирчи Кованиннинг ўғли («Шахнаме», II, 565-бет).

¹⁰⁸¹ «У (Тангри) кифоя қилди, гувоҳлик жиҳатидан» — Қуръон, 4-сура, 79-оят.

¹⁰⁸² «...энди кимки ўзгартса, уни эшитгандан сўнг, албатта унинг гуноҳи ўзгартирувчиларга бўлади» — Қуръон, 2-сура, 181-оят.

¹⁰⁸³ «Биз замондирмиз, кимни кўтарсак юқори бўлади, кимни тубан қилсак, тубан бўлади» — ҳикматли сўз.

¹⁰⁸⁴ **Хосу ом** юқори табақадаги кишилар ва омма.

¹⁰⁸⁵ **Ҳасаб** наслу насаб йўли билан эмас, балки меҳнат билан орғтирилган шухрат, обрў, шараф.

¹⁰⁸⁶ **Мадинат ар-рижол** — эрлар шаҳри. Термизга берилган нисбат.

¹⁰⁸⁷ **Ҳилол*** — уч кунлик ой.

¹⁰⁸⁸ **Бадр*** — ўн тўрт кечалик ой.

¹⁰⁸⁹ «Тарих тўққиз юз етмиш тўққиз, қўй йили» — 1571 йили. Яна бошқа бир манбада — 980–1572 йили («Равзат ар-ризон», в. 2156). Лекин бу ерда Абдуллахоннинг ғалабаси содир бўлган вақт кўрсатилган.

¹⁰⁹⁰ **Қуббат ал-ислом** — Ислом гўмбаз. Балхга берилган нисбат.

¹⁰⁹¹ **Ғолия*** — қош ва сочга суртиш учун мушк, анбардан тайёрланган хушбўй қора модда. Шоирлар одатда қоқил ва қора қошни ғолияга ўхшатадилар.

¹⁰⁹² **Сунбул** — бир хил хушбўй қора рангли ўсимлик.

¹⁰⁹³ **Хожа Муҳаммад Али Ҳаким Термизий** — термизлик сайидлардан. Маҳмуд ибн Валининг айтишича, вилоятнинг шайхулисломлик мансаби унга мансуб бўлган. Хожа Муҳаммад Али Ҳаким Термизий кўзга кўришган хадис олими бўлган ва «Жомий ал-улум» деган китоб ёзган. У шайх Абубакр Варроқдан аввал (IX аср) ўтган («Баҳр ал-асрор», в. 247 а) ва 255–869 йили вафот этган. Шохрух замонида унинг мазори тузатилиб, устига мухташам бино ҳам қурилган (Ҳаким Термизий ҳақида қаранг: L. Massignon, al — Tirmidhi, s. 863; C. Brackelmann, Geschichte der arabischen Literatur, Bd I, s. 164; В. В. Бартольд, Ислам, Сочинения, VI, стр. 115; Р. Ю. Рожевич, Поездка..., стр. 652; М. Е. М а с с о н, Городача старого Термеза, стр. 56–58; А. Л. Семёнов, Происхождение Термезских сейидов, стр. 3–20).

¹⁰⁹⁴ **Шайх Абубакр Варроқ** III/VIII асрда ўтган термизлик мутасаввуф шайх. У қўшница Балхда истикомат қилган. У мусулмон динидан ташқари, христианлар ва яҳудийларнинг дини ва эътиқодларини ҳам яхши билган; уларнинг тилида мавжуд бўлган китобларни ўқиган. Ўзи ҳам қўшница асарлар ёзган. Вафоти IV/IX асрнинг бошларида содир бўлган (қаранг: «Самария», 253-бет; яна қаранг: «Баҳр ал-асрор», в. 247 а).

¹⁰⁹⁵ **Қушчи** — подшоҳ ва хонларнинг қўшбоқарлари, овчи. Бу ерда хон қўшхонасининг мутасаррифи.

¹⁰⁹⁶ **Ҳосин султон** Шайбоний султонлардан. Ўша вақтда Хисори Шодмон ҳокими. 982–1574 йили Абдуллахон Хисорни олгандан кейин унинг амри билан қатл этилган.

¹⁰⁹⁷ **Фақир султон** Хисори Шодмон ҳокими Хоним султоннинг иниси.

¹⁰⁹⁸ **Хисори Шодмон** Сурхондарё воҳаси ва Кофирнихон дарёсининг шимолӣ қисмини ўз ичига олган Хисор вилоятининг марказий шахри. Шаҳар Кофирнихон дарёсининг юқори оқимида жойлашган.

¹⁰⁹⁹ **Иқто**** Ўрта асрда Шарқда кенг тарқалган хусусий ер эгалигининг бир тури бўлиб, давлат олдида кўрсатган хизматлари учун феодалларга, кўпинча харбий бошлиқларга берилган ер-сув. Бундай кишилар иқтодорлар деб аталган. Иқто X - XI асрда Ўрта Осиё ва Эронда ҳам кенг тарқалган (икто ҳақида багафсил қаранг: А. Ю. Я к у б о в с к и й, Феодалное общество Средней Азии, стр. 26; Б. Н. З а х о д е р, История восточного средневековья, стр. 92-93; И. П. П е т р у ш е в с к и й, Земледелие и аграрные отношения в Иране, стр. 256-269).

¹¹⁰⁰ **Айвож кечуви** — Кофирнихон дарёсининг Амурдарёга қўшиладиган жойидаги кечув. Қадим замонларда Авзож (Узож) деб ҳам аталган (В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан, Сочинения, I, стр. 122).

¹¹⁰¹ **Хазиначи** хоннинг молу дунёси (ноёб тошлар, олтин, оқча ва бошқа қимматбаҳо буюмлари) сақланадиган хазинанинг бошлиғи (Л. З. Б у д а г о в, I, 533-бет).

¹¹⁰² **Хожа Калонхожа**** Хожа Мухаммад Имомнинг ўғли ва қойим мақоми Хожа Саъд (997/1589 йили вафот этган).

¹¹⁰³ «...Хожа Калонхожа кўзи нури дийдасининг...шафоати билан...» — бу ерда сўз ўша йили Хожа Саъднинг ўғил кўриши, яъни Хожа Тожуддин Хасанининг туғилиши хусусида бораётди. Шу хурсандчилик муносабати билан Абдуллахон амир Турди ва Дўст мирзо авлодининг гуноҳидан ўтган бўлиши мумкин.

¹¹⁰⁴ «**Моҳир хунарманд Рухий**» — хон «артиллерияси»нинг (тош аррода, манжинак) бошлиғи.

¹¹⁰⁵ **Шайхулислом** — ўша вақтда мусулмонлар жамоасининг бошлиғи; бош муфтий. Кейинча (XVII—XVIII асрлар) олий судья. Қозийи калон ҳам унга бўйсулган (А. А. С е м е н о в, Бухарский трактат, стр. 139).

¹¹⁰⁶ **Хожа Абдували Порсо**** Хожа Мухаммад Порсонинг (822/1419 йили вафот этган) авлоди, Хожа Абунасор Порсонинг (944/1537 йили вафот этган) ўғли («Мажмуъ ал-ғаройиб», в. 76 б).

¹¹⁰⁷ «...баракот сизнинг машойхларингизда» — хадис.

¹¹⁰⁸ «**Тарих тўққиз юз саксонинчи йил муҳаррамда**» — 1572 йил май-июнь ойларида.

¹¹⁰⁹ Султон Саъидхон 979/1572 йили Самарқандда вафот этди. Унинг иниси Жувономардали султон ўша кунлари Работи Хожада турган эди. Содир бўлган бу воқеани эшитиши ҳамона Самарқандга келди ва ҳокимиятини қўлга олди.

¹¹¹⁰ «**Ўртада турувчи**» — хон ва султонлар бири бири билан уруш қилганда, бирор томоннинг таклифи билан томонларни яраштириш ва сулҳ тузиш ишларини уюштирувчи шахс. Бу иш кўпинча нуфузли руҳонийларга тоштирилар эди. Бу ерда сўз Султон Саъидхоннинг қариндошлари исён қўтарганлиги хабарини олиб келган чопар (хабарчи) хусусида бораётир.

¹¹¹¹ «**Мазкур йилнинг сафарида**» — 980/1572 йилнинг июнь-июль ойларида.

¹¹¹² **Кўҳак** Зарафшоннинг қадимий номларидан бири. Маишхур Чўпон ота ҳам шу ном билан аталган.

¹¹¹³ **Кулба** Улдувбек замонда бунёд этилган Бови майдоннинг этагида, Кўҳак дарёсининг ўнг соҳилида жойлашган хушманзара жой. Бошқа бир маънада кўрсатилишича, Абдуллахон Кулбага эмас, балки Қонигилда (Самарқанднинг жанубий томонида, Сиёҳ об (Оби Раҳмат) бўйида жойлашган кенг кўкаламзор мавзё) тушган.

¹¹¹⁴ «**Абулхайр султон ва Музаффар султон (унинг) истиқболга ошиқдилар...**» Абдуллахон Қонигилда Жувономардали султоннинг илтимоси билан келган, чунки у Самарқанд тахтини эгаллаган кунлариёқ Наврўз Ахмадхоннинг ўғиллари Бобо султон ва Мухаммад Амни султон ва бошқалар Туркистон ҳамда Андижондан қўшин тортиб келиб, Самарқанд ёнидаги Шероз қишлоғига келиб тушган эдилар. Жувономардали султоннинг авлодлари Абулхайр султон ва Музаффар султоннинг Қонигилда, Абдуллахон ҳузурига келганлиги шу тўғрисида келтирилган.

¹¹¹⁵ «**Иккинчи кун ул хазрат билан Жувономардхон ўртасида учрашув юз берди**» — хар икки хон ўртасидаги учрашув ҳам Қонигилда юз берди.

¹¹¹⁶ **Садди Искандар** Искандар Зулқарнайин томондан Мовароуннахрни Дашти Қишлоқ кўчманчиларининг хуружидан сақлаш учун қурилган девор шундай аталган.

¹¹¹⁷ «...**фатҳ ва ғалаба ғолиб сипоҳнинг кўплигидан эмас, балки Парвардигорнинг қувватлаши ва Яратувчининг иноятидандир**» Қуръоннинг 2-сура, 249-251-оятларига ишора («Кўн вақтлар бўладикки, озгина кишилар, Тангрининг амри қудрати билан кўпчиликдан ғолиб келади: улар устидан ғалаба қозонади»).

¹¹¹⁸ «**Ва тимсоҳ каби дарёдан ўтди**» Кўҳак (Зарафшон)дан ўтди.

¹¹¹⁹ **Чаҳоршанба мавзеи** — Нафахша кўруғи атрофида, Сиоб (Қорасув) бўйида жойлашган қишлоқ.

¹¹²⁰ «**Кенгашилган иш эътиборга сазовор бўлади**». — Қуръон, 67-сура, 1-оят.

¹¹²¹ **Якка тоз*** — ўз рақиб билан яккама-якка олишувчи курашчи.

¹¹²² **Бедана кўриғи (Будана кўруғи)**** Самарқанддан 35 км чамаси масофада, шаҳарнинг шарқи-шимолӣ тарафида, ҳозирги Жомбой ва Будунгур туманлари атрофида жойлашган мавзё.

¹¹²³ **Фарвардин*** Эрон қуёш йилининг биринчи оғи — 21 март — 20 апрелга тўғри келади. 980/1572 йил май-июнь ойлари.

¹¹²⁴ **Бактар*** совут. Темир симдан тўқилган ва устидан ипак қошланган махсус уруш кийими.

¹¹²⁵ **Хафтон** совутнинг ичидан қиядиган махсус камзул.

¹¹²⁶ «**Тангридан бошқа ёрдам берувчи йўқ**» — Қуръон, 8-сура, 9-оят.

¹¹²⁷ **Шикқа*** тўғ (байроқ)нинг бошига боғланадиган парча.

¹¹²⁸ «**Осмон «Ваш-шаме» сурасидан бир оятни ўқиди**» Қуръони каримнинг 96-сурасига ишора.

¹¹²⁹ **Аблақ** ола-була тусли, йўл-йўл юнгли ёввойи от. **Осмон аблақи** кеча-кундуздан киноя.

¹¹³⁰ **Кенагас** кўчманчи ўзбек қабилаларидан (бу ҳақда қаранг: Б. А. А х м е д о в, Государство кочевых узбеков, стр. 16).

Дўстим султон — Навруз Ахмадхон (Барокхон)нинг ўғли.

¹¹³² «Хазрат куллар эгасининг (Тангрининг) офтоб шуълали маҳчаси уфқдан тулуъ қилди» тонг ёришиб, қуёш чиққанига ишорат. Маҳча байроқ учига ўрилатилган нишон (ойча).

¹¹³³ **Хасанхожа нақиб** кўзга кўринган мутасаввўфлардан; Абдуллахоннинг яқин кишиларидан бўлиб, мамлакатнинг сиёсий ҳаётида катта маъкега эга бўлган шахс.

¹¹³⁴ «Қамарнинг мимидек...» — сўз ўйини. Ойнинг кичирайиб қолганидан киноя.

¹¹³⁵ **Нахл*** — кўчат, ёш дарахт. Хурмо дарахти ҳам шундай аталган.

¹¹³⁶ **Ялов (ёлов)** — байроқ; калпоққа ўраладиган ипак лента.

¹¹³⁷ **Амин султон, Бобо султон ва Дарвишхон** — Навруз Ахмад (Барокхон)нинг ўғиллари. **Гадой султон** — Навруз Ахмадхоннинг иниси, Кўчкинчихон ибн Абулхайрхоннинг ўғли.

¹¹³⁸ **Алванд** — Эронда, Ҳамадоннинг ғарбий тарафидаги тоғ. «Бахр ал-асрор» муаллифи Алванд ва ундаги ажойиботлар ҳақида қимматли маълумотлар келтирган («Бахр ал-асрор», в. 358 а).

¹¹³⁹ **Ёрғоқ** — туки тўкилиб кетган пўстин.

¹¹⁴⁰ **Қоф садди** — афсонавий Қоф тоғи. Ривоятларга қараганда, у гўёки дунёни девор бўлиб ўраб олган эмиш. Бу ерда шундан киноя.

¹¹⁴¹ **Хубоб** — сув юзида пайдо бўладиган қабарчиқ пуфак.

¹¹⁴² «...бандапарвар хожага қаратиб...» — бу ерда сўз Абдуллахоннинг доимий ҳамроҳи Хасанхожа нақиб хусусида бораётир. У кўпинча иршод паноҳ деб ҳам аталади.

¹¹⁴³ **Хировул (хуровул, ҳаравул, ировул)** кўшинининг илбор қисмига (авангардига) ёрдам тариқасида ажратилган ва унинг орқасидан борувчи махсус ҳарбий қисм (Л. З. Б у д а г о в, I, 186–195-бетлар).

¹¹⁴⁴ «...вақтида қочиб қалабадир» — мақол.

¹¹⁴⁵ «Тоқат қила олмайдиган нарсдан қочиб пайғамбарларнинг суннатларидан бўлган» мақол.

¹¹⁴⁶ **Шибат*** отилган ўк ёйнинг овози. Тез учадиган махсус ўк (Л. З. Б у д а г о в, I, 678-бет).

¹¹⁴⁷ **Рукнудавла** (арабча) — давлат устуни. Олий ҳукмдорга яқин турган йирик амирларга ва вазирларга бериладиган нисбат. Вазирларга, хусусан бош вазирга яна «Низомулмулк» ёки «Низомуддавла» деган нисбат ҳам берилар эди.

¹¹⁴⁸ **Парвоначи** Хоннинг фармон ва ёрликларини ҳозирловчи ва жой-жойига жўнатиб турувчи амалдор.

¹¹⁴⁹ «...ўлдириглар уларни» Қуръон, 4-сура, 89-оят.

¹¹⁵⁰ **Зумрад (зумуррад)** — яшил рангли қимматбаҳо тош. У яна забаржад, асамм, зулмоний деб ҳам аталади.

¹¹⁵¹ «Сизларга ёрдам берди» — Қуръон, 3-сура, 123-оят.

¹¹⁵² «Ул ҳазрат унинг (Гадойхоннинг) Жувонмардалихонга яқинлиги жиҳатидан...» Гадойхон ва Жувонмардалихон оғанини бўлиб, Кўчкинчихон ибн Абулхайрхоннинг ўғиллари бўлган.

¹¹⁵³ **Хоразмишхон султон** — бу ерда ҳам ган Хожимхоннинг ўғилларидан бири (Иброҳим султон бўлса эхтимол) хусусида бораётир.

¹¹⁵⁴ «...доно мунший Аторудназир мавлоно Хайдар Мухаммад...» — Абдуллахоннинг шахсий котиби. Унинг Аторуд (Уторуд) сайёрасига нисбат қилинишига сабаб шуки, Аторуд классик шеърятда фалак котиби деб аталган.

¹¹⁵⁵ **Ўратепа** Фарвона, Зарафшон ва Илоқ водийларини бир-бири билан боғлаб турган катта қарвон йўли устида жойлашган ва тарихда баъзан Усрушана (Усрушна?) деб аталган қадимий шаҳар. IX аср охириларидан то XVIII аср ўрталарига қадар Ўратепа вилоят Самарқанд ва Бухоро ҳокимларига қарам бўлган. XVIII аср ўрталарида Ўратепа мустақилликни қўлга киритиб олди ва ҳокимият кўчманчи ўзбек қабилаларидан юз қабиласининг бошлиқлари қўлига ўтди. Уша вақтда Панжикент, Хўжанд, Диззах (Жиззах), Зомин, Ям ва Нав шаҳарлари ҳам Ўратепа беклигига қараган («Материалы по истории Ура-Тюбе», стр. 4).

¹¹⁵⁶ **Ҳамду сано** — Тангри ёки бирор улуг зотни макташ ва удўғлаш.

¹¹⁵⁷ **Мавлоно Мушфикий** — асли марвлик бўлиб, Самарқанд ва Бухорода таҳсил қилган. У дастлаб Султон Саъидхон (1530–1533), сўнгра Абдуллахон II саройида истиқомат қилган йирик шоир.

¹¹⁵⁸ **Шарқ хусрави** — Қуёш. Классик шеърятда у Шарқ осмони подшоҳи деб таърифланган.

¹¹⁵⁹ **Пайконгирлик** — тикан терувчилик; камон ўқини териш. Шарқ шеърятига хос сўз ўйини. Кирик кўзни турли нарсалардан сақлаш вазифасини ўтагани учун уни пайконгир атаганлар.

¹¹⁶⁰ «Унинг афсонаси камбағаллардан зол ҳарфи бўлди» сўз ўйини; муаллиф ҳолсизликдан, куч-қувват кетганликдан эгилиб қолди демоқчи.

¹¹⁶¹ **Қабо*** — эркакларнинг узун уст кийими.

¹¹⁶² **Хирқа** — шайх ва дарвишлар кийган махсус либос; жанда.

¹¹⁶³ **Арқони анжум** — юлдузлар суянчиқлари; Шарқ манбаларида мунажжимлар (астроном, астрологлар) шу ном билан аталган.

¹¹⁶⁴ **Нашшоб ойи** — пайзаларнинг ярим ойсимон учи.

¹¹⁶⁵ **Абу Туроб Нахшабий** IX асрда ўтган машҳур шайх (235/850 йили вафот этган).

¹¹⁶⁶ **Қофган** — кўриш, текшириш. **Қофган ойнаси** — тиниқ ва равшан кўрсатадиган ойна.

¹¹⁶⁷ «Тўққиз юз саксон» замони унинг тарихи йили бўлди» бу ерда «Тўққиз юз саксон» тарих моддаси (1572) сифатида келтирилган.

¹¹⁶⁸ «Ин таркиб» сўзлари тарих моддаси бўлиб, ҳарфларнинг қиммати тўққиз юз саксонни ҳосил қилади. Демак воқеа 980/1572 йили содир бўлган.

¹¹⁶⁹ Динмуҳаммад султоннинг отаси Пирмуҳаммадхон 974/1566 йили вафот этган.

¹¹⁷⁰ «...муддат ўтгандан кейин тайёргарчилик фойда бермайди» мақол.

¹¹⁷¹ «Ҳижрий тўққиз юз саксонинчи йили ражаб ойининг бошларида» 1572 йил ноябрь ойининг бошларида.

¹¹⁷² **Шукурчи** — подшоҳ, хоннинг соябон тутувчи хизматкори.

¹¹⁷³ **Иноятнома** подшоҳ ва хонлардан, шунингдек, улуг мансабдор кишилардан келган ва унда маълум илтифот баён қилинган қувончлик мактуб.

¹¹⁷⁴ **Моҳазар** бирор нарсанинг ҳозир бўлгани.

тайёр тургани маъносини англатувчи идеоматик ибора.

¹¹⁷⁵ **Аймоқ (уймоқ)** уруғ, қабилла; бирор маконда истикомат қилиб турувчи халқ (Л. З. Б у д а г о в, I, 207-бет; Б. Я. В л а д и м и р ц о в, Общественный строй монголов... стр. 136).

¹¹⁷⁶ «**Тангридан паноҳ тилайман**» дуо.

¹¹⁷⁷ «**Мукофот табиатда зарур бўлган нарсадир**»

Мақол.

¹¹⁷⁸ «**Тўғри йўлга тобъ бўлганларга салом**» - Қуръон, 20-сура, 47-оят.

¹¹⁷⁹ «**Кечувда туришда офат бор**» мақол.

¹¹⁸⁰ **Илғор** қўшиннинг олдида борувчи ва зиммасига теваарак-атрофга қўққисдан ҳужумлар қилиш вази-фаси юклатилган махсус бўлима.

¹¹⁸¹ «...мазкур йилнинг шаъбон ойида...» 980 1572 йил декабрь ойида.

¹¹⁸² «...кимки Тангрига таваккул қилса, Оллоҳ унга кифоя қилувчидир» - Қуръон, 65-сура, 3-бет.

¹¹⁸³ **Сарой** - қўчманчи ўзбек қабилаларидан.

¹¹⁸⁴ **Ваххоб** инъомли, саҳий; Тангрининг сифатларидан.

¹¹⁸⁵ «**Албатта, фатху зафар ваххоб Тангрининг иноятига боғлиқдир, лашкарнинг, асбобнинг (яъни қурол-аслаҳаларнинг) кўплигига эмас**» Қуръон, 37-сура, 173-оятга ишора.

¹¹⁸⁶ **Хатти найзаси**** Арабистонда бир жойнинг номи.

¹¹⁸⁷ **Кесик султон** Абдулхайрхоннинг ўғли Хўжа Муҳаммадхоннинг невараси, Бубай султоннинг ўғли («Тарихи салотини Мангития, Ўзбекия ва Аштархония», в. 73 а).

¹¹⁸⁸ **Умдат ул-мулк** - мулк, яъни подшолик таянчи.

¹¹⁸⁹ «**Чигатой амирлиги мансаби**» - Чингизхон истилоси даврида Мовароуннаҳрга келиб ўрнашиб қолган турк-мўғул уруғлари чигатойилар деб аталган. Барлос қабиласи ҳам шунга кирган (Л. З. Б у д а г о в, I, 437-бет). XVI - XVII асрларда Бухоронинг Амиробод тумонида истикомат қилиб турган чигатой қабиласининг бошлиғи (қаранг: А. А. С е м е н о в, Бухарский трактат, стр. 150).

¹¹⁹⁰ **Тума** - қўчманчи ўзбек уруғларидан.

¹¹⁹¹ **Қиёт** - қўчманчи ўзбек қабилаларидан.

¹¹⁹² **Замҳарир курраси*** қадимий ҳикматларга қараганда, ҳаво курраси оралиғида яна бир курра со-вуклик курраси (замҳарир - каттик совуқ) ҳам бўлар эмиш.

¹¹⁹³ **Бандибирун шаҳри** матида «Шаҳри Бандибирун» ёзилган. Бу ерда сўз Балхнинг рабоди (ташқари қисми) ҳусусида бораётганлиги шубҳасиз. Балх қадимдан йирик шаҳарлардан бўлиб, шаҳар икки қисмдан: Шаҳристон ва Рабоддан иборат бўлган. Шаҳарнинг ана шу ташқариги қисми «бирун» аталган. Қадим замонларда Шаҳристон «Шаҳри Хиндувон», Рабод эса «Шаҳридарун» аталган (бу ҳақда қаранг: В. В. Б ар т о л ь д, Туркестан, Сочинения, I, стр. 128 - 129; Историко-географический обзор Ирана, стр. 8, 18).

¹¹⁹⁴ «**Агар фатҳ талаб қилсанг, фатҳга эришасан**» Қуръон, 8-сура, 19-оят.

¹¹⁹⁵ **Хиндувон** - Балхнинг (Бактра) қадимий қалъаси; Чингизхон истилоси натижасида вайрон этилиб, 1368 йили Чигатой амирларидан амир Хусайн томонидан қисман тикланган; 1370 йили уни Темур яна буз-

дириб юборган. Кейинчалик Шоҳрух ҳукмронлиги йилларида (1409 - 1447) у яна тикланган (В. В. Б ар т о л ь д, Историко-географический обзор Ирана, стр. 18).

¹¹⁹⁶ **Тохаристон** Балх билан Бадахшон ўртасида жойлашган вилоят. Тохаристон аталишига сабаб шуки, ана шу вилоятда қадимдан истикомат қилган ва Грек-Бактрия давлатини (милоддан аввалги 250 - 130 йиллар) қулатишда иштирок этган халқ «тохарлар» деб аталган (В. В. Б ар т о л ь д, Туркестан, Сочинения, I, стр. 116).

¹¹⁹⁷ **Самингон (Саминжон)** Тохаристон шаҳарларидан. Хулмдан (Шимолний Афонистонда, ҳозир Тошқўрғон аталади) Боқлонга борадиган йўл устида жойлашган шаҳарча (ҳозир Хайбак деб аталади). Хулм билан Самингон орасидаги масофаи 2 кунда босиб ўтилган (В. В. Б ар т о л ь д, Туркестан, Сочинения, I, стр. 117; Историко-географический обзор Ирана, стр. 15).

¹¹⁹⁸ **Баклон** - Тохаристон қишлоқларидан. Самингон билан Қундуз ўртасида жойлашган катта қишлоқ; Баклон сойининг Қундуз сойи билан қўшилдиған ерида жойлашган. Самингондан Баклонгача масофа икки кунлик йўл бўлган (В. В. Б ар т о л ь д, Туркестан, Сочинения, I, стр. 117).

¹¹⁹⁹ **Сарой** - Амударё ёқасида, Чигатой наслидан бўлган хонлар томонидан XIII асрнинг иккинчи ярмида бунёд этилган шаҳар. У «Соли Сарой», «Сарой камар» деб ҳам аталган. (В. В. Б ар т о л ь д, Туркестан, Сочинения, I, стр. 495; Х. Х а с а н о в, Ўрта Осиё жой номлари тарихидан, 72-бет).

¹²⁰⁰ **Арханг** - Амударё бўйида Халовард (Вахш дарёси бўйида жойлашган қишлоқ)дан икки кунлик масофада жойлашган катта қишлоқ; Арханг - Амударёнинг машҳур кечувларидан бўлган (В. В. Б ар т о л ь д, Туркестан, Сочинения, I, стр. 119).

¹²⁰¹ **Толиқон (Толкон)** - Тохаристон шаҳарларидан бўлиб, Балхдан Бадахшонга борадиган йўл устида жойлашган. Балх билан унинг орасидаги масофа олти кунда босиб ўтилган (В. В. Б ар т о л ь д, Туркестан, Сочинения, I, стр. 116 - 117).

¹²⁰² **Сон** - Юрдан Читролга борадиган йўл устида (Юр Тошқўрғондан бир ҳафталик масофадаги йўл устида, Потучининг ғарбий тарафида, ундан тахминан 15 км масофага) жойлашган қадимий шаҳар (Н. М и н а е в, Сведения, стр. 177 - 213). «Баҳр ал-асрор»да бу жой ҳақида мана буларни ўқиймиз: «Сон... Бомийн шаҳарларидандир ва шу қунларда Балхнинг қаламравларидандир, тўртинчи иқлимдан ва Жузжоннинг шарқида жойлашган тоғлик ер ва етти булукдан иборат...» (Яна қаранг: «Хабиб ас-сияр», III/3, 334-бет).

¹²⁰³ **Чорик (Чахори як)** - Парвондан Истилоф орқали Кобил водийсига ўталган йўл устида жойлашган шаҳар (В. В. Б ар т о л ь д, Историко-географический очерк Ирана, стр. 15 - 16). Ибн Баттутанин сўзларига қараганда, Чорик қалъаси бой ва обод бир жой бўлган (Н. М и н а е в, Сведения о странах по верховьям Амударьи, стр. 77). Махмуд ибн Валининг айтишича, Чорик (Чахор як) ҳам Бомийн шаҳарларидан бўлиб, XVI - XVII асрларда Балхга қараган. Унинг ҳам худди Сон сингари анчагина булук ва қишлоқлари бўлган. («Баҳр ал-асрор», в. 297 б. Яна қаранг: «Хабиб ас-сияр», III/3, 334-бет).

¹²⁰⁴ **Бомийн** - Кобил, Хулм ва Балх оралиғидаги тоғлик вилоят (В. В. Б ар т о л ь д, Туркестан, Сочинения, I, стр. 118. Яна қаранг: Н. М и н а е в, Сведения

о странах по верховьям Амударьи, стр. 62). Чингизхоннинг амри билан бузиб ташланган ва XVIII асргача қайта тикланмаган («Бахр ал-асрор», В. 144 а).

¹²⁰⁵ **Лангар** Сархад-Вахон водийсидаги катта тоғлик манзиллардан бири (батафсил қаранг: Н. Минаев, Сведения о странах по верховьям Амударьи, стр. 13 - 137; Бу р х о н и д д и н К у ш к е к и, Каттаган и Бадахшон, стр. 162).

¹²⁰⁶ **Минучехр** IX асрда Довуд ибн Аббос (Хишом ибн Мохирурнинг набираси) тарафидан Балх ёнида қурилган Пусар қишлоғи ва шу помдаги қаср бўлса керак. Ибн ал-Балхийнинг кўрсатишича, Довуд ибн Аббос 848 йил июнь ойида Балхин идора қила бошлаган (В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан, Сочинения, I, стр. 128). Бу манзил ҳам кўп марта бузилиб қайта тикланган.

¹²⁰⁷ **Навбахор (Nava vihara)** Балхнинг жанубий тарафида, шаҳар ёнида жойлашган ўттиррастларнинг қадимий бутхонаси. Ибн ал-Факих (X асрда ўтган ҳаммадонлик олим)нинг сўзларига қараганда, Навбахорда ўттиррастларнинг жуда катта маъбудаси бўлган ва унга сивиниш учун теварак-атрофдан жуда кўп киши келиб турган. Навбахор кўп марта бузилиб, яна тикланган. У биринчи марта араблар ҳукмронлиги замонида вайрон қилинган эди (В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан, Сочинения, I, стр. 128; Навбахор ҳақида батафсил маълумот олиш учун қаранг: И б н а л - Ф а к и х, Китоб ал-булдон, BGA, V, 322 - 324-бетлар; В. В. Б а р т о л ь д, Историко-географический обзор..., стр. 9 - 10).

¹²⁰⁸ **«Унинг қурилиши ҳар томони юзга-юз қилинганди»** унинг эни ҳам, узунлиги ҳам юз газдан иборат демокчи. Бир газ тахминан 60 см га тенг. Демак, бу бинонинг эни ҳам, узунлиги ҳам баб-баравар 60 метрдан бўлган экан.

¹²⁰⁹ «(Назм):

Шунинг учун (хам) Балх Навбахор бўлдики,
Ўша вақтда тангрипарастлар,
Араблар Каъбага қараганларидек,
У жойга шундай қарар эдилар»

(«Шоҳнома», Тохрон, 1311/1894, III жилд, 188-бет).

¹²¹⁰ **Лухросп** - Қадимги Эроннинг Кайёнийлар сулоласидан бўлган тўртинчи ҳукмдори. Кайёнийлардан қуйидаги ўн киши подшоҳ ўтган: Кайқубод, Кайковус, Кайхусрав, Лухросп, Гуштасп (Гаштасуп) Бахмон, Хумой, Дороб, Дороб II ва Искандар (А. А. Стариков, Фирдоуси и его поэма «Шахнаме», стр. 521).

¹²¹¹ **Кайхусрав** - Кайёнийлар сулоласидан бўлган Сиёвуш ибн Кайковус билан Турон маликаси Фарангиснинг фарзанди; қадимий замонларда Турон ҳокими («Шахнаме», II, стр. 602).

¹²¹² **«Балх вилоятини Абулғозий Султон Хусайн мирзо... Мухаммад Замон мирзо қўлидан озод қилган»** - бу воқеа Хондамирнинг сўзларига қараганда, хижрий 903 йил шаъбон ойида (1498 йил 25 апрель ойида) содир бўлди. Дастлаб Пули Чироеда ўша йилнинг 29 шаъбониди (1498 йил 25 апрелида) бўлган жангда Бадиуззамон мағлубиятга учраб, тоққа чекинди ва ордан кўп вақт ўтмай, Қундузга қочиб кетди. Балхда Мухаммад Замон (Бадиуззамоннинг ўғли) ва амир Низомуддин Шайхали тоғойи турган эдилар. Султон Хусайн шаҳарни 40 кун камалдан сўнг ишғол қилди ва уни Иброхим Хусайнга иноят қилди. Мухаммад Замон эса

Қундузга отаси ҳузурига жўнатилди («Ҳабиб ас-сияр», III 3, 242 - 43-бетлар).

¹²¹³ **Кистон Қора султон** Шайбоний султонлардан; Жонибек султоннинг иккинчи ўғли. 932 1526 950/1544 йиллари Балх ҳокими бўлган. Кистон Қора султон 950 1544 йили вафот этган («Маҷмӯъ ал-фаройиб», в. 786, 79а).

¹²¹⁴ **Амир Абдуллох Термизий** - термизлик машҳур шайхлардан, шайхулислом Сайид Абдулла Термизий; 964 йилнинг 21 рамазониди 1557 йил 19 июлда вафот этган («Маҷмӯъ ал-фаройиб», в. 806).

¹²¹⁵ **«...хабаш ва занг сипоҳи бу шишаранг майдондан қочинишга юзланган вақтда»** муаллиф бу ерда ҳам сўз ўйини қилиб, қоронғу тунни «хабаш ва занг сипоҳи»га тақлид қилади. Бу ерда ана шу қоронғу туннинг чекиниб тонг ёришганига ишора қилинапти.

¹²¹⁶ **Қора ғозий ва жаҳонгир қозонлар** **Қора ғозий** нефтни ёндириб отувчи қурол бўлиши керак. Жаҳонгир қозонлар нефть солинган дошқозонлар.

¹²¹⁷ **Сажоват** Сажованд бўлса керак. **Сажованд** - Кобил музофатига қарашли бир жойнинг номи (Н. Д. Я г е л л о, 809-бет).

¹²¹⁸ **Хоний** подшоҳ ва султонлар тарафидан элчиларга, мударрис ва илми толибларга уларнинг маоши учун вақти-вақти билан бериб туриладиган пул инъоми. Бу инъом оловчиларнинг мартабаларига қараб берилган.

¹²¹⁹ **«Душманини исканжага ол»** арабча мақол.

¹²²⁰ **«Рамазон ойининг ўртасида»** 980 1573 йил январь ойи ўрталарида.

¹²²¹ **Ҳожимхон** - Абулғозий Баҳодирхоннинг бобоси Ҳожи Мухаммад (1558 - 1602). У дастлаб фақат Вазир шаҳри ва унга тобё ерлар устидан ҳукмрон бўлган. Кейинча - Хоразмнинг аксарий қисми унинг қўлига ўтиб қолган (В. В. Б а р т о л ь д, 80 85-бетлар; Я. Г. Гулямов, История орошения, стр. 186 - 187).

¹²²² **«Катта ўрду билан келди»** - хон ёки подшоҳнинг тамом аҳли аёни билан катта қўшин бошида ўзи шахсан келганлигига ишора.

¹²²³ **«Рамазон ойининг охириги ўнида»** 980/1573 йил январь ойи бошларида.

¹²²⁴ **«Шаввол ойининг бошида»** 980 1573 йил февраль ойининг бошларида.

¹²²⁵ **Тукбеги (туғбеги)** туғ (туқ) байроқ. Тукбеги хон қўшинининг асосий байроғини қўриқловчи ва юриш вақтида уни қўтариб юрувчиларга бошчилик қилган ҳарбий мансабдор (яна қаранг: Л. З. Б у д а г о в, I, 398-бет).

¹²²⁶ **«Зулқаъда ойининг бошларида»** 980 1573 йил март ойининг бошларида.

¹²²⁷ **«Кимни Тангри (йўлдан) оздирса, уни йўлга солувчиси йўқдир»** насихатомиз ибора.

¹²²⁸ **«Мазкур ойнинг ўн бешинчиси, сешанба кунни»** - 980/1573 йил 20 март, жума кунни.

¹²²⁹ **Жавзо буржи** луғавий маъноси: оқ беллик қора қўй; фалакиёт илмида осмон буржларидан бири (энг равшани) бўлиб, у қучоқлашиб турган икки қиз бола шаклида тасаввур қилинган («Ғиёс ал-луғат», 156-бет). Мусулмонлар тақвимида фасл ва ойлар ҳам буржларга бўлинган. Жавзо буржи буржи бодийга кирган («Ғиёс ал-луғат», 76 77-бетлар).

¹²³⁰ **Садр** - вақфдан келадиган даромад ва уларнинг харажат қилинишини назорат қилиб турувчи диний маъ

сабдор (қаранг: А. А. Семёнов, Бухарский трактат, стр. 141).

¹²³¹ **Рустам ва Зол Рустам** Фирдавсий «Шохнома»нинг бош қахрамони, у сийстонлик пахлавон Золнинг ўлидир (М. И. Занд, Шесть веков славы, стр. 90-95).

¹²³² **Зардча** совутга.

¹²³³ **Милкат оға** Темурий мирзолардан Умаршайхнинг кичик хотини бўлиб, эри вафот этгандан кейин (1494 й.) Шохрух уни ўзига никоҳ қилиб олган. Милкат оға 844/1440-41 йили Балхда вафот этган ва ўзи бино қилдирган мадраса ҳовлисида дафн этилган («Мажмуъ ал-ғаройиб», в. 78а).

¹²³⁴ **Хожа Уккоша дарвозаси** Балхнинг жанубий дарвозаси.

¹²³⁵ «...тўртинчи осмон шахриёри» — Шарқ классик астрономиясида осмон еттита деб фараз қилинган ва уларнинг ҳар бирига бир сайёра тахтншин (ҳукмдор) бўлган. Масалан: биринчи осмонга Моҳ (Ой), иккинчиси Аторуд (Меркурий), учинчиси — Зухра (Венера), тўртинчи осмонга — Шамс (Кўёш), бешинчиси — Миррих (Марс), олтинчиси — Муштарий (Юпитер) ва ниҳоят еттинчи осмонга Зухал (Сатурн) маснадоро бўлган. Бу ерда Кўёш назарда тутилмоқда.

¹²³⁶ **Кабутархона буржи** Балх қалъасининг буржларидан бири. «Абдуллонома»да сал қўйироқда айтилишича, Кабутархона буржи Чортоқ дарвозасининг рўба-рўсида жойлашган.

¹²³⁷ **Ёбу*** туркча сўз бўлиб, юк ташувчи от демакдир. Шунақа оти бўлган киши ҳам ёбу аталган.

¹²³⁸ **Жибачи (жевачи)** бошдан-оёқ совутга ўралган киши. Хоннинг қурол-яровини ҳозирлаб кўтариб юрвчи кичик харбий амалдор, шунингдек, қурол-яроғ омборининг мутасаддиси ҳам шу ном билан аталган.

¹²³⁹ **Хулм**** Балхнинг шарқий тарафида, ундан уч манзил йўл масофада, Балх билан Қундуз оралигида, Хиндиқуш тоғидан оқиб келадиган Хулм сойи бўйида жойлашган қадимий шаҳар ва вилоят маркази (Тохаристонга тобеъ бўлган). Унинг харобалари Тошқўрғон шахрининг (Шимолий Афғонистон) ғарби-шимолий тарафида бўлган. («Баҳр ал-асрор», в. 254а; В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, I, стр. 117-118).

¹²⁴⁰ **Сиёхгирд** — Термиз билан Балх оралигида жойлашган қадимий зўр қишлоқ. Унинг харобалари ҳозирги шу номдаги қишлоқ ёнида (тахминан 13-15 км) мавжуддир (В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, I, стр. 126).

¹²⁴¹ «...албатта, подшоҳлар бир қишлоққа кирсалар, уни хароб қиладилар ва унинг аҳолиси, азизларини хор қиладилар» — Қуръон, 27-сура, 34-оят.

¹²⁴² «...мустаҳкам буржларнинг устида бўлсангиз ҳам (барибир) сизларни ўлим кутади» — Қуръон, 4-сура, 78-оят.

¹²⁴³ «Рабий ул-аввал ойининг йигирмасида панжшанба куни» — 981/1573 йил йигирманчи июль, чаҳоршанба куни.

¹²⁴⁴ **Мусқал*** темир, мис, чўяндан ишланган буюмларни зандан тозалайдиган маҳсус асбоб.

¹²⁴⁵ «...сенга Тангри ёрдам беради» — Қуръон, 48-сура, 3-оят.

¹²⁴⁶ **Ходим ул-лаззот** — Ходим хизматкор, мулозим. **Зот** эга, соҳиб; бирор нарсанинг асли, моҳияти, асоси.

¹²⁴⁷ **Мудакқиқ** — диққат билан текширувчи, бирор нарсани синчиклаб тадқиқ қилувчи.

¹²⁴⁸ **Муҳаққиқ** — бирор нарсани таъқиқ этувчи, рост ёки тўғрилигини исбот этувчи.

¹²⁴⁹ **Камолиддин Хожа Мухаммад Тохир** — шахсини дурустроқ аниқлаб бўлмади. Ўзбекистон ФА қўлёзмалари каталогига (VI-жилд) XVII аср бошларида яшган ва Аштархонийлардан Имомқулихонга (1611-1642) атаб «Хошийи мулла Қосим» деган асар ёзган Мухаммад Қосим ибн Мухаммад Солих ал-Бухорий ҳақида келтирилган қисқа маълумотда унинг ҳадис олими Хожа Мухаммад Тохирнинг шогирди эканлиги айтилган (СВР АН, т. VI, 466-бет). Бордию Мухаммад Қосим XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг биринчи ярмида яшган бўлса, унда унинг устози XVI асрнинг иккинчи ярмида ўтган бўлади.

¹²⁵⁰ **Ҳасаб** — ҳасл-насаб йўли билан эмас, шахсан қозонилган номдорлик: донг, шўхрат, обрў, шараф.

¹²⁵¹ **Мафҳар** — шон-шўхрат; фахрланishi.

¹²⁵² **Хожа Мухаммад Порсо** — XIV асрнинг охири ва XV асрда ўтган бухоролик йирик тариқат олими ва суфий; 865/1461 йили Балхда вафот этган ва ўша ерда дафн этилган (Абдурахмон Жомий, Шафаҳот ал-унс, 453-454-бетлар).

¹²⁵³ **Икки пайкар буржи** — классик астрономияга кўра, ўн икки буржнинг учинчиси бўлган Жавзо буржи шу ном билан ҳам аталган.

¹²⁵⁴ **Муътоф** — атрофида айланib зиёрат қилинадиган жой. Каъбамуътоф — Каъбага ўхшаш зиёратгоҳ.

¹²⁵⁵ **Абик мавзеи** — Хулм (ҳозирги Тошқўрғон, Афғонистон)дан икки кунлик масофада жойлашган қадимий Саминжон XV-XVI асрларда Абик баъзан эса Хайбак аталган. Абик қалъаси бой ва қатта жой бўлган (В. В. Бартольд, Туркестан, стр. 117).

¹²⁵⁶ «...Али ибн Абу Толибнинг... муқаддас қабри...» — бу сохта қабр XII асрда Балхнинг шарқий тарафида шаҳардан 20 км масофада жойлашган Хожа Хайр қишлоғида Султон Саъжар замонида 530/1136 йили очилган бўлиб, анъаналарга қараганда, бу ерда гўё Халифа Али (656-661) дафн қилинган эмиш. Бу қабр Чингизхон истилоси вақтида вайрон бўлиб, 1480 йили Темурий Султон Ҳусайн мирзо (1469-1506) тарафидан қайта тақланган (бу ҳақда батафсил қаранг: Хондамир, Ҳабиб ас-сияр, III-3, 260-261-бетлар). Кейинча (XIX асрда) шу ерда Мозори Шариф шахри бунёд этилган (Мозори Шариф ҳақида қаранг: В. В. Бартольд, Мазари-Шариф, Сочинения, III, стр. 478).

¹²⁵⁷ «Унга (Ҳасанхожа нақибга) фаришталар уяси бўлган ул остонанинг барча маҳсулини, шунингдек, қўшимча қилиб, маош ва икто берди» — бу ерда ибн Абу Толибнинг юқорида зикр этилган мазоридан келадиган даромад, мазор атрофидаги барча ерлар (ҳозирги Мозори Шариф ва унинг атрофидаги қишлоқлар) Ҳасанхожа нақибга берилганлиги ҳақида сўз боради.

¹²⁵⁸ «Ул тарафдан қанча ҳодисалар рўй берган бўлса ҳам, биз уларни йўқ қилдик» — Абдуллаҳон Ўзбек султон томонидан илгари содир бўлган душманчиликни эслатиб, энди уни кечирганлигини билдирмоқчи.

¹²⁵⁹ **Хожа Абубакр Саъд (938/1532 - 997/1589)**** — кўпинча Хожа Калон номи билан машҳур бўлган Жуйборий хожалардан Хожа Саъд. У машҳур хожа Мухаммад Исломининг ўғли бўлиб, отаси вафотидан кейин (971-1563; у ўша вақтда 33 ёшда бўл-

тан) унинг беҳисоб молу мулкига эга бўлиб қолган. Хожа Саъд Абдуллахоннинг пири ва энг яқин маслаҳатчиси бўлган (унинг хўжалиги ва молу мулки ҳақида қаранг: П. П. Иванов, Хозияство Джуйбарских шейхов, стр. 55—58).

¹²⁶⁰ «...мазкур йил жумод ус-сонийнинг охирида» — 981/1573 октябрь ойининг охирларида.

¹²⁶¹ «Албатта, подшоҳларнинг диллари Тангрининг ердаги хазинасидир» — ҳадис.

¹²⁶² Хома — қалам.

¹²⁶³ Дей ойи* — эронликлар тақвимида декабрь — январь ойи (22 декабрдан — 20 январгача) шундай аталган.

¹²⁶⁴ Фарқад* (кўпл. — Фарқадон) — қутбга яқин жойлашган икки юлдуздан.

¹²⁶⁵ Анкабут* — ўргимчак; астрономия асбобларидан бири ҳам шу ном билан аталган.

¹²⁶⁶ Қўлоб — Амударёнинг ўнг соҳилида, унинг ўнг ирмоғи бўлган Яхсув (Егисув) хавзасида, ҳозирги Тожикистоннинг шарқи-жанубий тарафида жойлашган шаҳар ва вилоят маркази. Қўлоб вилояти XVI—XVII асрларга қадар Хатлон (Хутталён) аталган.

¹²⁶⁷ Офиат соғлиқ, соғайиш; тинчлик.

¹²⁶⁸ «Ҳижрий тўққиз юз саксон иккинчи йил сарфар ойининг бошларида» — 1574 йил май ойининг охирларида.

¹²⁶⁹ Каррубийлар* анъаналарга кўра, шу ном билан Тангрига яқин турган фаришталар аталган.

¹²⁷⁰ Насри тойир* — Наср қуши, қийғир; қийғир шаклида тасаввур этиладиган бир юлдуз (Уқоб деб ҳам аталади) номи.

¹²⁷¹ Халхол* зийнат; оёққа тақиладиган олтин ёки қумуш халқа; узук.

¹²⁷² «...ернинг тўрт бурчагини...» — рубъи маскун, яъни ернинг инсон истикомат қилиб турган тўртдан бир қисмига ишора.

¹²⁷³ Махоқ* — ойлик кечаларнинг узулиши, яъни эски ой билан янги ой ўртасидаги вақт.

¹²⁷⁴ «Миср Юсуфининг»** — бу ерда Канъон (Миср) ва Юсуф пайгамбар ҳақида сўз бораётир. Анъаналарга кўра, Канъон Юсуфнинг келиши билан обод бўлиб кетган.

¹²⁷⁵ Ташхис таний олиш, бир нарсани иккинчи бир нарсадан ажрата билиш, аниқлаш; касалликни аниқлаш.

¹²⁷⁶ Кутвол Қалъа бошлиғи; комендант.

¹²⁷⁷ «...ўнинчи рабъ ал-аввал, жума куни...» — 982/1574 йил 24 июнь, панжшанба куни.

¹²⁷⁸ Мустажоб талаби қабул этилган, қабул бўлган.

¹²⁷⁹ Сандон темирчи ва заргарлар ишлатадиган маҳсус, пишиқ бир асбоб.

¹²⁸⁰ Мубашшир подшоҳ ва хонларнинг фармон, мактуб ва бошқа ёзишмаларини ўлка ва вилоятларга етказиб турадиган мансабдор.

¹²⁸¹ «Темурхоннинг ўғли Ҳожи Мухаммад султон отасининг хунини олиш учун хазрат сохибқирондан Ҳошим султонни сўраб олди...» — Ҳожи Мухаммад султоннинг шахсини аниқлолмадик.

¹²⁸² «Хоҳлаган кишимизни (юқори) даражага кўтарамиз» — Қуръон, 12-сура, 71-оят.

¹²⁸³ «Тарих тўққиз юз саксон учинчи йил(нинг) бахорида» — 1575 йилнинг ёзи бошларида.

¹²⁸⁴ Саброн (Соврон) Сирдарёнинг ўнг соҳилида, ҳозирги Туркистон ёнида жойлашган йirik ўрта аср

шаҳарларидан бири (шаҳар ҳақида қаранг: В. В. Бартольд., Туркестан, Сочинения, I, стр. 233—235).

¹²⁸⁵ «...икки денгизни бир-бирига дуч келтирди» — Қуръон, 55-сура, 19-оят.

¹²⁸⁶ Бақтар* — темирдан ясалган ва устига бахмал қопланган маҳсус уруш қийми.

¹²⁸⁷ Воқеанинг тафсилдан кўринишича, амир Шохимбий арғунга «тил» олиб келиш топирилган бўлса керак.

¹²⁸⁸ Нукранди мавзеи — Шохрухиядан Ўратепага борадиган йўл устида жойлашган катта қишлоқ бўлиб, унинг асл номи Навқандийдир. Бу ерда, аниқроғи, «Абдулломононинг С. Мирзаев фойдаланган мазкур нусхасида (ЎзФАШИ қўлёзмаси, инв № 2207) Нукранди бўлиб, чалқаш ёзилиб қолган (Навқандий ҳақида қаранг: В. В. Бартольд. К истории орошения Туркестана, Сочинения, III, стр. 217—218).

¹²⁸⁹ «Озчиликни ташкил қилувчи гуруҳлар Тангрининг изми билан кўпчиликни ташкил қилувчи гуруҳлар устидан ғолиб келади» — Қуръоннинг 2-сура, 251-оятига ишора («Кўп вақтлар бўлдики, озгина кишилар Тангрининг амри, қудрати билан кўпчиликдан ғолиб келади»).

¹²⁹⁰ «Мархум Хусрав султон қотили...» — «Тарихи Роқимий»да кўрсатилишича, Хусрав султон 975/1567 йили Бобо султон тарафидан ўлдирилган.

¹²⁹¹ «...ёз фаслининг охирида...» — 983/1575 йилнинг сентябрь ойида.

¹²⁹² «...шу тўққиз юз саксон бешинчи йилнинг қишини...» — 1577 йилнинг январь—февраль ойларини.

¹²⁹³ «...хутнинг охирида...» — 1578 йил февраль ойининг охирларида.

¹²⁹⁴ «Фарвардин ойи»** — ҳозирги Эрон тақвими-нинг биринчи ойи бўлиб, 21 мартдан бошланади. Фарвардин ойи илгари муҳаррам аталган.

¹²⁹⁵ Тўпчоқлар — насллик отлар.

¹²⁹⁶ Мизон буржи — классик астрономияда осмондаги ўн икки буржнинг еттинчиси; мизон ойи сентябрь ойига тўғри келади («Ғиёс ал-дуғат», 76—77-бетлар).

¹²⁹⁷ Тарозу (юлдузи) — Тарозу юлдузлар туркуми. Туркларнинг тақвимида мизон (сентябрь) ойи ҳам тарозу аталган (Л. З. Будагов, I, 347-бет).

¹²⁹⁸ Шамар* — кичик ховуз, ариқ.

¹²⁹⁹ Ҳараф* — кексалик натижасида ёси оғиб қолиш (тиба — склероз касаллиги).

¹³⁰⁰ Норинж — лимон, апельсин, маңдарин сингари дарахтлар жинсидан бўлган бир мевали дарахт (помера-нец).

¹³⁰¹ Турунж — апельсин.

¹³⁰² Хуққа — қимматли тошларни сақлайдиган дум-думалоқ қутича, мева соладиган дасталик идиш.

¹³⁰³ Эрам сифат жаннат сифат. Анъаналарга қараганда, жаннатдаги бир боғ мана шундай (Боғи Эрам) аталган.

¹³⁰⁴ Унс — яқинлик, улфатлик, чин дўстлик.

¹³⁰⁵ «Жаннат боғлари тагида анҳорлар оқади» — Қуръон, 20-сура, 76-оят.

¹³⁰⁶ «Жаннат боғларининг эшиклари улар учун очкидир» — Қуръон, 38-сура, 50-оят.

¹³⁰⁷ «Эрам (шундай) устунларга эга эдики, унга ўхшаши ҳеч бир шаҳарда яратилмаган эди» — Қуръон, 89-сура, 7—8-оятлар.

¹³⁰⁸ **Байт ул-маъмурин** анъаналарга қўра, осмонда энг юкори бир жой бўлиб, у ерда фаришталарнинг энг олийлари истикомат қилар эмиш. Қўршонинг 52-сура, 4-оятида ҳам «Байт ул-маъмур» айтилган.

¹³⁰⁹ **Сиришт** — яратилиш, табиат; хулқ, одат.

¹³¹⁰ **Абир** — бир навли хушбўй нарса; анбар.

¹³¹¹ **Нуфор** — ўсимликларнинг тарқалиб кетган қисмлари (И. Д. Ягелло, 1686-бет).

¹³¹² **Барбат*** — қўбизга ўхшатиб (ўрдак шаклида) ясалган қадимий чолғу асбобларидан бири.

¹³¹³ **Борбат** — Хусрави Парвизнинг (Сосонийлар сулоласидан; 332—342) яқинларидан бўлиб, муסיкий махорат кўрсатган шахс («Фиёс ал-луғат», 63-бет).

¹³¹⁴ **Ҳалаб** — Суриядаги Алеппо шаҳри. **Ҳалаб хумлари** — ўша ердан келтирилган май идишлари.

¹³¹⁵ **«...мазкур йилнинг шаъбон ойида»** — 985/1577 йилнинг сентябрь—октябрь ойларида.

¹³¹⁶ **«У ўша буюк нажотдир»** — Қуръон, 9-сура, 111-оят.

¹³¹⁷ **«Тарих тўққиз юз саксон олтинчи йил муҳаррам ойида»** — 1578 йилнинг март ойида.

¹³¹⁸ **Калиф кечуви**** Амударёнинг кечувларидан бири. Араб географларининг кўрсатишича, у Термиздан икки кунлик масофада бўлиб, Амударёнинг ҳар иккала қирғоғида жойлашган бир шаҳар ҳам шундай аталган. Самъоийнинг (XII аср) айтишича, Калифдан Балхгача масофа 18 фарсах бўлган (В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, I, стр. 130).

¹³¹⁹ **Қиз кудуви мавзеи** — Бухородан Қизилқумга борадиган йўл устида жойлашган Юз қудук бўлса эхтимол (қаранг: Н. В. Ханыков, Описание Бухарского ханства, стр. 11).

¹³²⁰ **Шероз** Самарқанднинг шимолий тарафида, ундан 4 фарсах масофада жойлашган қишлоқ бўлиб, у Темур томонидан қадимий Бузмажон ўрнида бино қилинган (В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, I, стр. 145).

¹³²¹ **Янгикент мавзеи** Ним Суел ёки Шайбонийлар замонида Офаринкент (Мпёнкол) аталган туман қишлоқларидан (В. Л. Вяткин, Материалы к исторической топографии Самаркандского вилаята, стр. 15); баъзан Янгикўрғон ҳам аталган (А. П. Федченко, Топографический очерк Зерафшанской долины..., стр. 11).

¹³²² **«Чахоршанба (куни) кечаси...»** 986 1578 йилнинг 19 мартада.

¹³²³ **Ипор қўриғи** — Чўпон отада, унинг ғарбий жанубий ёнбағрида, Қонигил ва Бедана қўруғи оралиғида жойлашган (В. Л. Вяткин, Материалы к исторической топографии Самаркандского вилаята, стр. 38).

¹³²⁴ **«...мазкур ойининг йигирма бешинчиси чахоршанба кечаси...»** 986 1578 йил 5 апрель шанба куни.

¹³²⁵ **Дарғали манзили** ўрини аниқлаб бўлмади. Баён қилинган воқеадан англашилишича, бу мавзе Бедана қўруғи атрофида бўлган.

¹³²⁶ **«Сафар ойининг учинчи куни...»** 1578 йил 12 апрелда.

¹³²⁷ **Сузангарон дарвозаси** — Самарқанднинг жанубий дарвозаси («Самария», 19, 37-бетлар; В. Л. Вяткин, Материалы к исторической географии Самаркандского вилаята, стр. 18, Афрасиаб, стр. 11 12).

¹³²⁸ **Чахорроҳа дарвозаси** — Гўри Амрдан сал ғарб-

роқда бўлган кейинча Чорсу аталган дарвоза (В. Л. Вяткин, Материалы к исторической географии Самаркандского вилаята, стр. 18; Афрасиаб..., стр. 11 12).

¹³²⁹ **Шайхзода дарвозаси**** — Самарқанднинг шимолий-шарқий тарафидаги дарвозалардан бири: XIX асрда Пайқобод аталган (В. Л. Вяткин, Материалы к исторической географии Самаркандского вилаята, стр. 17; Афрасиаб..., стр. 11 12).

¹³³⁰ **Хожа Абдидарун** — Самарқанднинг шарқий-жанубий тарафида Мулиён деган манзилда. Девори қиёматдан тахминан 300 метр масофада жойлашган мазор. Бу ерда халифа Усмоннинг авлодидан Абу ал-Муъизуддин ибн Хожа Мухаммад Якуб дафн этилган. У IX асрдан ўтган ва Самарқанд козиси бўлган (Абу Тоҳирхожа, Самария, 203-бет).

¹³³¹ **Оҳанин дарвозаси** — Афросиёбнинг шимолий тарафида, Шоҳизинда ёнида жойлашган бўлиб, IX—XIII асрларда Навбахор аталган (В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, т. I, стр. 136—137; В. Л. Вяткин, Материалы к исторической географии Самаркандского вилаята, стр. 17; Афрасиаб..., стр. 11 12).

¹³³² **Мазори шоҳ** — машҳур Қуссам ибн Аббоснинг (Мухаммад пайғамбарнинг қариндоши) Самарқанддаги (ҳозирги Афросиёбдаги) мазори (қаранг: Абу Тоҳирхожа, Самария, 174—176-бетлар).

¹³³³ **«Қуббали қозон»**** махсус замбарак бўлса керак.

¹³³⁴ **Козаристон (Корзистон) дарвозаси** Чашмаи Новадон ёнида, унинг ғарбий тарафида жойлашган. XVII асрдан бошлаб бу дарвоза «Дарвозайи Хожа Аҳрор» деб юритилган. Козаристон дарвозаси Самарқанднинг жанубий дарвозаларидан («Самария», 11-бет; В. Л. Вяткин, Материалы к исторической географии Самаркандского вилаята, стр. 18).

¹³³⁵ **Исфандиёр султон** — Хусрав султоннинг (у 975/1567 йили Шахрисабзда Наврўз Аҳмад Бароқхон томонидан асир олиниб ўлдирилган) ўғли (СаийидРоқим, 113а).

¹³³⁶ **«Жаҳонгир қозони»**** — тош отишга мослаштирилган махсус «замбарак»; манжинак бўлса керак.

¹³³⁷ **«Қора баҳодир қозони»** — Ёндирилган нафт (нефть) отувчи махсус «замбарак».

¹³³⁸ **Фируза дарвозаси** — Самарқанднинг шарқий-жанубий тарафидаги дарвозаси (В. Л. Вяткин, Материалы к исторической географии Самаркандского вилаята, стр. 18; Афрасиаб..., стр. 11 12).

¹³³⁹ **Кўчқинчи султон** — бу ерда қандайдир англашилмовчилик бор. Абдуллахон Жувонмардалихонни Самарқандда камал қилганда унинг ёнида ўғли Музаффар султон бирга бўлган (СаийидРоқим, в. 226б). Шайбонийлар орасида Кўчқинчихон ибн Абулхайрхондан бошқа шу номдаги шахсни учратмадик. Кўчқинчихон ибн Абулхайрхон 1530 йили ўлиб кетган. Бу ердаги воқеа 986 1578 йилларга тегишлидир.

¹³⁴⁰ **Доруға**** — шаҳар, қасаба ҳокими. Бу ерда тартиб сақловчи маъмур маъносида келтирилган.

¹³⁴¹ **«Учинчи куни»** 986 1578 йилнинг 14 апрель куни.

¹³⁴² **«Ятимлардан»** Ятим отаси ёки онаси ўлган бола; хизматкор; чапани. Бу ерда хизматкор маъносида келтирилган.

¹³⁴³ **«Рабиъ ус-соний ойининг иккинчиси, чахоршанба куни»** 986 1578 йил, 9 июнь жума куни.

¹³⁴¹ «Мазкур ойнинг олтинчисиди, шанба куни...»
 986 1578 йил 13 июнь, сешанба куни.
¹³⁴⁵ **Корзистон дарвозаси** - 1334-изохга қаранг.
¹³⁴⁶ «**Ёмон хийла** — хийла қилувчининг (ўзига) кайтади» Қуръон, 35-сура, 43-оят.
¹³⁴⁷ «...кечириш — ибодатларнинг (энг) афзалидир» хикматли сўз.
¹³⁴⁸ «...ўтганда, Тангри ўтганни кечади» Қуръон, 5-сура, 95-оят.
¹³⁴⁹ «**Тангри тирилтирувчи ва ўлдирувчидир**» Қуръон, 40-сура, 68-оят (яна 10-сура, 56-оят).
¹³⁵⁰ «...руҳ — Парвардигорнинг ишидандир» Қуръон, 17-сура, 85-оят.
¹³⁵¹ «...тан қафаси шикастланиб қайтган фармонининг кунгирашга ўлтиргач...» Қуръоннинг 89-сура, 28-оятига ишора.
¹³⁵² **Зомин** Жиззахнинг шарқи-жанубий тарафига жойлашган қадимий катта қишлоқ. Самарқанд билан Зомин оралиғидаги масофа 17 фарсах бўлган (В. В. Бартольд, Сочинения, I, стр. 222 - 223).
¹³⁵³ «**Кенгашган киши хатодан амин бўлади**» — хадис.
¹³⁵⁴ «**Рабиъ ус-соний ойининг ўнинчи, чахоршанба куни**» 986 1578 йил 10 июнь, шанба куни.
¹³⁵⁵ «**Панжшанба куни**» 986 1578 йил 11 июнь, якшанба куни.
¹³⁵⁶ **Бедана (Будана) кўриғи** — Самарқанддан 35 км шарқи-шимолда, ҳозирги Самарқанд вилоятининг Жомбой ва Булунгур туманлари оралиғида жойлашган.
¹³⁵⁷ **Бўзахўр султон** — шахсини аниқлаб бўлмади. Кўчкинчион ва Наврўз Аҳмад Бароққон авлодидан бўлган султонлардан бири эканлиги шубҳасиз.
¹³⁵⁸ **Жалолуддин Мухаммад Акбар** Мухаммад Заҳириддин Бобурнинг авлоди. 1556 - 1605 йилларда Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган. Шарқ манбаларида Бобурийлар, Фарб адабиётида, шунингдек, ҳозирги вақтдаги тарихий асарларда ҳам «Улуғ мўғуллар» деб аталган бу сулола Ҳиндистоннинг аксарий қисми устидан 1526 йилдан то инглизлар истилосига қадар, яъни 1858 йилгача ҳукм юргизган.
 Бобурийлардан подшоҳ ўтган шахслар қуйидагича: Заҳириддин Мухаммад Бобур (1526 - 1530), Ҳумоюн (1530 - 1539, иккинчи ҳукмронлиги: 1555 - 1556), Жалолуддин Мухаммад Акбар (1556 - 1605), Жаҳонгир (1605 - 1627), Шоҳ Жаҳон (1627 - 1658), Аврангзеб (1658 - 1707), Баҳодиршоҳ (1707 - 1712), Жаҳондоршоҳ (1712 - 1713), Фаррух Сияр (1713 - 1719), Мухаммадшоҳ (1719 - 1748), Аҳмадшоҳ (1748 - 1754), Оламгир II (1754 - 1759), Шоҳ Олам II (1759 - 1806), Акбар II (1806 - 1837), Баҳодиршоҳ II (1837 - 1858).
¹³⁵⁹ «...Ҳинд мамлақати(нинг) подшоси Жалолуддин Мухаммад Акбар томонидан элчи келиб...» бу ерда 986 1578 йили Мовароуннаҳрга келган Мирзо Пўлод бошчилигидаги Ҳиндистон элчилиги ҳақида сўз бораётгани. Ҳиндистон элчилиги Абдуллаҳон тарафидан бушдан бир йил муқаддам Акбаршоҳ саройига юборилган амир Абдурахим бошлиқ Бухоро элчилигига жавобан юборилган (батафсил қаранг: П. П. И. И. Д. Д. И. И. О. В. Ўрта Осиё Ҳиндистон муносабатлари, 23 - 24-бетлар).
¹³⁶⁰ «... (элчи) бирлашиш, итоаткорлик ва бўйинсунишдан хабар берувчи элчилик мазмунини арз қилди» Абулфазл Алломийнинг кўрсатишича, Акбаршоҳ Мир-

зо Пўлод орқали Абдуллаҳонга юборган мактубида Бухоро ҳукмдори томонидан 985 - 1577 йили Эронни, аниқроғи Хуросон ва Қандаҳорни тақсимлаб олиш тўғрисида қилинган таклифга рози эмаслигини ҳам маълум қилган (батафсил қаранг: П. П. И. И. Д. Д. И. И. О. В. Ўрта Осиё Ҳиндистон муносабатлари, 24 - 26-бетлар).

¹³⁶¹ «**Унинг (Ҳинд элчисининг) қайтиши учун (бе-риладиган) руҳсатни кейинга суриб, (элчини) ўзига ҳамроҳ қилди**» Мирзо Пўлод элчилигининг ўз ватанига қайтишининг кечиктирилишига, фикримизча, Акбаршоҳнинг Эрон масаласида тутган сиёсати сабаб бўлган. Абдуллаҳон бу вақтда хали Мовароуннаҳрнинг ўзида рақиблари устидан тўла ғалаба қилолмаган эди. Элчи келган вақтда ана шундай рақиблардан бири Самарқанд ҳукмдори Жувономардалиҳон, Тошкент ҳокими Бобо султоннинг бевосита ёрдамига таяниб, Абдуллаҳонга қарши исён кўтарган эди. Бухоро ҳони шубҳасиз Ҳиндистон элчисининг номақбул таассурот билан қайтиб кетишини истамаган ва унинг олдида ўзининг Жувономардалиҳон устидан қозонажак ғалабасини намойиш қилмоқчи бўлган, албатта.

¹³⁶² **Ардашхон дараси** Жиззахдан 20 км жануби-шарқда жойлашган.

¹³⁶³ **Работи Малик** Жиззахдан 24 км жануби-шарқда жойлашган ҳозирги Равот қишлоғи.

¹³⁶⁴ «**Ойнинг ўн олтинчиси, сешанба куни**» 986 1578 йил 23 майнинг душанба куни.

¹³⁶⁵ **Ҳабибхожа шайх Хованд Тахурий** XIV асрда ўтган. Тахурия диний тариқатининг асосчиси тошкентлик шайх Хованд Тахур (756 - 1355 ёки 761 - 1360 йил вафот этган)нинг авлоди.

¹³⁶⁶ **Диззах (Жиззах)** Ўрта Осиёнинг қадимий шаҳарларидан бўлиб, Қоратоғ тизмаларининг шимолий ёнбағрида жойлашган.

¹³⁶⁷ «**Ойнинг йигирма олтинчиси, панжшанба куни**» 986 1578 йил 4 июль якшанба куни.

¹³⁶⁸ «**Жумод ал-аввал ойининг охири, шанба куни**» 986 1578 йил 25 июль жума куни.

¹³⁶⁹ «**иккинчи куни**» 986 1578 йил 26 июль шанба куни.

¹³⁷⁰ «**чахоршанба куни**» 986 1578 йил 30 июль чоршанба куни.

¹³⁷¹ **Ачиқ мавзеи** Қизил работнинг ғарбий тарафида жойлашган қишлоқ бўлиб, Ачиқ деб ҳам аталади (В. Л. Вяткин, Исторической географии..., стр. 55).

¹³⁷² «...сувдан...» бу ерда Зомин сойи тўғрисида сўз борапти.

¹³⁷³ «...ойнинг олтинчиси, жума куни» 986 1578 йил август (жумоди ул-охир) ойининг ўн биринчиси, душанба куни.

¹³⁷⁴ **Вол дараси** аниқ ўрнини белгилаб бўлмади. Лекин Жиззахдан Зоминга бориладиган яна бир йўл шу дара орқали ўтган (В. В. Бартольд, К истории орошения Туркестана, Сочинения, III, стр. 217).

¹³⁷⁵ «**Уларга ер тор бўлди**» Қуръон, 9-сура, 25-оят.

¹³⁷⁶ **Симок аъзал** Ойнинг ўн тўртинчи манзилида, Асад буржида жойлашган ва балиқ шаклида кўринадиган юлдуз («Ғиёс ал-луғат, 284-бет).

¹³⁷⁷ **Саъд зобих** Зухра (Нохид) сайёраси.

¹³⁷⁸ **Қавс буржи** (Қавс - ёй, камон, камалак) осмоннинг ўн икки буржидан тўққизинчиси. Ноябрь ойига тўғри келади.

¹³⁷⁹ «...кимки Тангрига сининса, у тўғри йўлга йу-
ликкан бўлади» Қуръон, 3-сура, 101-оят.

¹³⁸⁰ Укки пар бойўели қуши пати.

¹³⁸¹ «Қалб рух султонининг қароргоҳидир»
Арабча ҳикматли сўз.

¹³⁸² «... (бошқа) бир гуруҳи унинг (Абдуллахон-
нинг) офтоб асос чодири сояси тагига тайин қилин-
ди» бу ерда турғи (байроқ остида эҳтиётда турувчи)
қўшини хусусида сўз бораётир. Одатда бу қисм 20-30
минг кишидан иборат бўлган.

¹³⁸³ Мирсаъид Шайхим султон Бубой султонни-
нг иккинчи ўғли Саъид Муҳаммад султон бўлса керак
(Сайид Роким, в. 112а).

¹³⁸⁴ Ургул - бу бирор қабила ёки уруф бўлиши мум-
кин. Бу номи илгари бизга маълум бўлган маилбаларда
учратмадик. Эҳтимол, аргул. *Мухаррир.*

¹³⁸⁵ Манелай (манкило) (арабча) қўшиннинг
олдида ярим доира шаклида саф тузиб борувчи қисми.

¹³⁸⁶ «Ер юзида бўлган ҳар бир киши йўқ бўлувчи-
дир» Қуръон, 55-сура, 26-оят.

¹³⁸⁷ Садок тирдон.

¹³⁸⁸ Нуқл* май ичганда ейиладиган ширинлик.
мева ёки бошқа хил емак; тазақ.

¹³⁸⁹ Этти қароқчи - Кичик айиқ юлдузлар туркуми.

¹³⁹⁰ «...Тангри истаган кишисини ёрдами билан қув-
ватлайди» - Қуръон, 3-сура, 13-оят.

¹³⁹¹ «...ёрдам Тангридан ва фатҳ яқиндир» - Қуръ-
он, 61-сура, 13-оят.

¹³⁹² «...улар ҳуркиб орқаларига қочдилар» - Қуръ-
он, 17-сура, 46-оят.

¹³⁹³ «...авлодларингизни ҳурматланг ва одоблари-
ни яхшиланг» хикматли сўз.

¹³⁹⁴ «Боборо шикаст» сўзлари тарих моддаси бўлиб,
харфларининг қиммати 987 ни англатади. Демак, Аб-
дуллахоннинг Бобо султон устидан қозонган ғалабаси
987-1579 йилли содир бўлган.

¹³⁹⁵ Шаҳоб - «Учар юлдуз» (метеорит).

¹³⁹⁶ Жом мавзеи ҳозирги Ём қишлоғи, Зоминдан
16 км шимоли-шарқда жойлашган.

¹³⁹⁷ Шохрухия Охангарон дарёсининг Сирдарёга
қуйилиш жойида бўлган шаҳар. Унинг дастлабки номи
Банокат (Фанокат) бўлиб, у Чингизхон истилоси дав-
рида вайрон қилинган ва Темур уни тиклаб ўғли Шох-
рух шарафига шу ном билан атаган.

¹³⁹⁸ Кайковус чорбоғи Суюнчўжахон (917/
1511-936/1530) томонидан Тошкентда бунёд этилган
чорбоғ (унинг ҳақида қаранг: З а й н у д д и н - В о с и
ф и й, Бадоқ ал-вақо, в. 154а).

¹³⁹⁹ «Қорақамиш деган жойда...» Хожа Убайдулла
Ахрор номига берилган вақфомада Ғазатхон мулки ҳам
тилга олинган. Бу мулк шарқ тарафдан Шайх Зайнуд-
дин, шимолий томондан Тартағов, ғарбдан эса Қорақа-
миш суви, жанубдан Журкан суви билан туташган
(вақфома). Шунга қараганда, бу жой Тошкентнинг ши-
моли-ғарбий тарафида бўлган. Ҳозирги Чуқурсойдан
қуйишди.

¹⁴⁰⁰ Сайрам - Арис дарёси водийсида жойлашган
қадимий шаҳар ва вилоят. У илгари Исчиноб, Мадинат
ал-байзо, Урунқент аталиб, Сайрам номи Мўғуллар дав-
ридан маълум (Сайрам ҳақида батафсил қаранг: А. Н.
Добромыслов. Города Сырдарьинской области,
стр. 193; Н. П. Иванов, Сайрам. К вопросу.; М. Е.
Массон, Старый Сайрам).

¹⁴⁰¹ Ўтзор - Тошкентнинг шимолий-ғарбий тарафи-
да, Арис сойининг Сирдарёга қуйилиш жойида бўлган
қадимий шаҳар. Унинг вайроналари ҳозирги Темур но-
мидаги темир йўл станциясидан 7 км ҳамаси шимоли-
шарқда мавжуд (Х. Х а с а н о в, Ўрта Осиё жой
номлари тарихидан, 80-бет).

¹⁴⁰² «Бобо (султон)... Манқит томон шовилди»
Сигноқдан (бу ҳақда қўйирокда айтилади) шимолда то
Пртиш ва ғарбда Ёйиқ (Ўрол) дарёсигача бўлган ерлар XVI
асрнинг бошларидан манғитлар, ашкрофи, Идику (Еди-
гей) авлодларининг қўлига ўтиб қолган эди. Бу ерда
Дашти Қишлоқнинг ана шу қатга қисми назарда тутиляпти.

¹⁴⁰³ «Пири турк» - Хожа Аҳмад Яссавий; Яссавий
тариқатининг асосчиси ва мутасаввуф шоир (562-1166
йили вафот этган).

¹⁴⁰⁴ «Буёқ Амир Темур кўрагоннинг янгилликлари-
дан бўлган мазор...» - бу ерда амир Темур тарафидан
Хожа Аҳмад Яссавийнинг мазорига қурилган мухташам
масжид ҳақида сўз бораётибди. Темур Туркистон атро-
фидаги ерларни шу мазорга вақф қилиб берган эди (бу
ҳақда батафсил қаранг: ИТКТА, год 11, 75 ва бошқа
саҳифалар. Лекин вақфоманинг таржимаси ғалат ва ил-
мий жиҳатдан талабга тўла жавоб бермайди).

¹⁴⁰⁵ Сигноқ (Сувоқ ота) Сирдарёнинг ўнг сохи-
лида жойлашган йирик ўрта аср шаҳри. Бир вақтлар Оқ
Ўрда (XII-XIV асрлар, ва XV аср ўрталарида кўчман-
чи ўзбеклар давлатининг пойтахти бўлган. Унинг
вайроналари ҳозирги Қизил Ўрда темир йўл станцияси-
га яқин (Сигноқ ҳақида батафсил қаранг: А. Ю. Я к у б
о в с к и й, Развалины Сыгнака).

¹⁴⁰⁶ Чинос Сирдарёнинг сўл соҳилида жойлашган
қадимий қатта қишлоқ.

¹⁴⁰⁷ Хожайи жаҳон - Хожа Абдуллоҳиқ Ғиждуво-
ний (вафоти 575-1179 йилда) назарда тутилган.

¹⁴⁰⁸ «...икки йўл боши...» - маълумки, шикастлан-
ган Бобо султон Тошкентда ҳам туромай, Туркистонга
ва у ердан Манғит улусига қочиб кетди. Лекин Абдул-
лахоннинг қўшини уни қувиб Сайрамга бориб қайтди.
Воқеа баёнига қараганда, уларни Абдулхайр султон Тош-
кентдан чиқаришида адаштириб юборган экан. Бу ерда
шунга ишора қилинаётир.

¹⁴⁰⁹ «Йўлбарс йили 9-шаъбон куни» 986 йил 6
октябрь яқинида куни.

¹⁴¹⁰ Ижокент - Чирчиқ дарёсининг Сирдарёга қуйи-
ладиган ерида жойлашган қадимий Унжокент (Наж-
окент) XVI асрда шундай аталган бўлса керак (Унжокент
- Нажокент ҳақида қаранг: В. В. Бартольд,
Туркестан, Сочинения, I, стр. 226-227).

¹⁴¹¹ «Дўстим сар бурид» - бу ерда тарих моддаси
бўлиб, 986 ни кўрсатади. Демак, Абдулхайр султон 986/
1578 йили ўлдирилган экан.

¹⁴¹² «...Жувонмард(хон)ни икки боласи билан (бир-
га) нобуд қилди (ва) уларнинг гуноҳларини қасос ти-
ғи билан Мовароуннаҳр сахнидан улоқтирди» Жу-
вонмардхон ўғли Музаффар султон билан бирга 986/
1578 йили Микнол нўғайлари (манғитлари) тарафидан
ўлдирилган (Сайид Роким, в. 227б).

¹⁴¹³ «Мазкур ойнинг 22 пайшанба куни» - 986 йил
шаъбон / 1578 йил 25 октябрь куни.

¹⁴¹⁴ «Рамазон ойнинг 20 чакоршанба куни» 1578
йил 22 ноябрь панжшанба куни.

¹⁴¹⁵ Кайковус - қадимий Эрон Каёнийлар сулола-
сидан бўлган ҳукмдорлардан.

¹¹¹⁶ «Таббуа амирларидан...» — Самарқанд қалъасини иккинчи марта бино қилдирган малик Тубба. Абу Тохирхожанинг Табарийга асосланиб ёзишича, у Яман ва Арабистон тарафидан келиб (Кайкубоднинг ўғли Кайковусдан кейин) Самарқандни босиб олган («Самария», 159-бет).

¹¹¹⁷ «Абраха ўғли Африқиснинг ўғли Абу Карб Самар Яруш...» — баъзи манбаларда қўрсатилишича, Самар ибн Абу Карб ибн Африқис ибн Абраха Мовароуннахрни босиб олган Шарқ ҳукмдорларидан бўлган («Самария», 221 - 223-бетлар).

¹¹¹⁸ «Масолик ул-мамолик» китобининг муаллифи — X асрда ўтган машҳур жуғрофия олими ва сайёҳ Исҳоқ Иброҳим ал-Форисий ал-Истахрий. Бу асар X асрнинг ўрталарида ёзилган (Ал-Истахрий ҳақида қаранг: Н. Ю. Крачковский, Арабская географическая литература, стр. 196 - 198).

¹¹¹⁹ «...Аббосий халифаларидан ўн бешинчи халифа» — Аббосийлар 750 — 1258 йиллари Арабистон, Эрон (IX асргача), Ўрта Осиёнинг жанубий районлари, Шимолий Африка (IX асргача) устидан ҳукмронлик қилган сулола. Уларнинг ўн бешинчиси Мўътамид бўлган (870 - 892).

¹¹²⁰ «Хижрий икки юз олтимиш бешинчи йилда» милодий 878 йилда.

¹¹²¹ Наср ибн Аҳмад ибн Сомон — Сомонийлар сулоласига мансуб бўлган Бухоро амири Наср ибн Аҳмад (914 - 943).

¹¹²² «Бир юз йигирма йил салтанат шу хонадон (Сомонийлар) қўлида бўлиб...» — Сомонийлар Ўрта Осиёни 875 - 999 йиллар ичинда, яъни 124 йил идора қилганлар («Ўзбекистон ССР тарихи», I том, Биринчи китоб, 187 - 237-бетлар).

¹¹²³ «Сомонийлар давлати тугагандан сўнг, Мовароуннахрнинг баъзи (ерлари)ни Туркистон хонлари эгалладилар. Баъзисини (эса) Ғазнавий султонлар (олдилар). Улардан сўнг Салжуқийлар ҳам (уни) шу йўл билан эгалладилар ва ҳукумат туздилар» — 996 йили Қорахонийлар сулоласидан бўлган Наср (тахминан 998 - 1009) билан Ғазнавий ҳукмдори Себуктекин ўртасида тузилган шартномага асосан Мовароуннахр — Қорахонийларга, Хуросон — Ғазнавийларга ўтиб қолди. 999 йилнинг кузида Илекхон Наср Бухоро ва Самарқандни тамоман эгаллаб, Сомонийлар ҳукмронлигига барҳам берди («Ўзбекистон тарихи», I том, биринчи китоб, 270 - 274-бетлар). 1089 йили Салжуқийлардан Маликшоҳ (1072 - 1092) Бухоро ва Самарқандни ўзига қартиб олди. Лекин унинг вафотидан сўнг Қорахонийлар Мовароуннахрни яна қайтариб олган бўлсалар ҳам, Султон Санжар даврида (1118 - 1157) улар Салжуқийларга тобеъ бўлиб қолди.

¹¹²⁴ Томғочхон ва Маҳмудхон — Қорахонийларнинг олий ҳукмдори «Томғочхон» ёки «Тобғочхон» аталиб, айрим вилоят ҳукмдорлари «Илекхон» деб юритилган. Томғочхон аввал Боласағунда (ҳозирги Қирғизистоннинг Тўқмоқ, яъни Оқ Пешин шаҳри ёнида жойлашган қадимий шаҳар), кейинча Қошғарда турган. Бу ерда Томғочхон Қодир Юсуф (423/1032 йили вафот этган) ва Мовароуннахр ҳокими Илекхон Маҳмудхон (425/1034 - 435/1044 йиллар атрофида) ҳусусида бораётир (Стэнли Лэнъ - Пуль, стр. 111).

¹¹²⁵ «...Муҳаммад Хоразмшоҳнинг кўеви Усмонхон ҳам Самарқандда ўлтирган» — бу ерда сўз Қорахонийларнинг Самарқанддаги ҳукмдори Усмонхон ҳақида боради. У 607 - 1210 йили Хоразмшоҳ Муҳаммаднинг (1200 - 1220) кизига уйланган эди (В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, I, стр. 420 - 429).

¹¹²⁶ «Шундан сўнг Мовароуннахр мамлакати бутунлай Хоразмшоҳга қарам бўлган» 1211 - 1212 йилдан бошлаб тамом Мовароуннахр Хоразмшоҳ Султон Муҳаммаднинг қўлига ўтиб қолган (қаранг: В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, I, стр. 429 - 431).

¹¹²⁷ «...унинг илдизи ерга ўрнашиб, шохи осмондир» Қуръон, 14-сура, 24-оят.

¹¹²⁸ «...қайғу ва ғамларни кетгазувчидир» — Дарғом жаннатдаги Салсабил сувига ўхшатилаётир.

¹¹²⁹ «...хижрий етти юз етмиш учинчи йилда» — 1371/72 йили.

¹¹³⁰ «...хижрий тўққиз юз тўқсон бешинчи йилда» 1586 - 87 йили.

¹¹³¹ Садр ул-аном — инсонлар садри.

¹¹³² Зот ул-буруж — Буржлар эгаси. Бурж — классик астрономияда йилнинг ҳаракат доирасидаги ўн иккита бурж: саратон, акраб, ҳут, савр, сунбула, жади, жавзо, мизон, даъв, ҳамал, асад, қавс («Ғиёс ал-луғат», 76 - 77-бетлар).

¹¹³³ Малик Шамсуддин — Қорахонийлар (999 - 1212) сулоласига мансуб бўлган Шамсуддин Наср ибн Томғочхон Иброҳим. Малик Шамсуддин Самарқанд тахтида 460 - 1068 - 471 - 1079 йиллари ўлтирган.

¹¹³⁴ «...шаввол ойининг ўнинчиси шанба куни» 986 - 1578 йили 10 декабрь чаҳоршанба куни.

¹¹³⁵ «Ладун илми» — юқоридан рағбатлантирилган илм; илоҳият илми.

¹¹³⁶ «Аччиғни ютувчиларга...» Қуръон, 3-сура, 134-оят.

¹¹³⁷ «Кишиларни кечирувчиларга...» Қуръон, 3-сура, 134-оятнинг давоми.

¹¹³⁸ «Тангри яхшилик қилувчиларга дўст бўлади» — Қуръон, 3-сура, 134-оятнинг давоми.

¹¹³⁹ Истихсон — яхшилик билан эшлаш; биров ҳусусида яхши сўзлаш.

¹¹⁴⁰ «Табиатда мукофот мажбурийдир» — ҳикматли сўз.

¹¹⁴¹ «Зулм қилувчилар унинг натижасини ўзларига қайтишини яқинда биладилар» — Қуръон, 27-сура, 128-оят.

¹¹⁴² «У Тангри учун осон бўлган» — Қуръон, 33-сура, 33-оят.

¹¹⁴³ «Кечикишда офат бор» — ҳикматли сўз.

¹¹⁴⁴ «Тангрининг яқинлари бўлган кишиларга хавф йўқдир ва улар хафа ҳам бўлмайдилар» — Қуръон, 10-сура, 62-оят.

¹¹⁴⁵ «Менинг яқинларим қабо остидадир, уларни мандан бошқа танмайди» — ҳадис.

¹¹⁴⁶ «Албатта, балонинг энг қаттиғи (аввало) наби-ларга, сўнгра авлиёларга, кейин шуларга ўхшашларга бўлади» — ҳадис.

¹¹⁴⁷ Наққод — нарсанинг асл ва ноаслини айирувчи; сарани пучакдан айира билувчи.

¹¹⁴⁸ «Иржаиъ» (қайт, эй нафс) — Қуръон, 89-сура, 28-оят.

¹¹⁴⁹ «Зикру Оллоҳ»* — тарих моддаси бўлиб, харфларининг қиммати кўйсак 986 чиқади. Демак, Қосим шайхнинг вафоти 986 - 1578 йили воқеъ бўлган.

¹⁴⁵⁰ «**Чаҳоршанба ёки зулҳижжа ойининг охирида...**» — 986/1579 йил 28 февралда.

¹⁴⁵¹ «**...тўққиз юз саксон бешинчи йил муҳаррам ойининг ўртасида**» 1577 йил апрель ойининг бошларида. Бу ерда янглишин содир бўлганга ўхшайди. Легида бу воқеа 987/1579 йил март ойининг ўрталарида содир бўлганлиги воқеанинг боришидан ҳам кўриниб турибди.

¹⁴⁵² **Қоқлик мавзе** — **Қоқ** — ёмғир, сел сувларини тўшлаш учун қурилган сунъий иншоот; селхона. Селхона кўпинча табиий ҳам бўлади. **Қоқлик** ана шундай иншооти бор мавзелардан бирининг номи. Кекса кишиларнинг сўзларига қараганда, Қашқадарё воҳасида, ҳуссан унинг юкори ва қуйи қисмида бундай жойлар кўп учрайди.

¹⁴⁵³ **Дазак** — Дизак (Жиззах) ёки Хўжандан 6 фарсах масофада жойлашган Газак бўлса керак (Газак хақида қаранг: В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, I, стр. 224).

¹⁴⁵⁴ **Ачиқ**** — Самарқанддаги Қизил рабобнинг гарбий тарафида жойлашган; кейинги вақтларда (XIX аср) Ачи аталган (В. Л. Вяткин, Материалы к исторической топографии Самаркандского вилаята, стр. 55).

¹⁴⁵⁵ **Минучехр** — «Шоҳнома»да кўрсатилишича, у Фаридуннинг авлоди, Иражининг набираси бўлган. Анъаналарга кўра, Минучехр ҳам Фаридун сингари ҳақиқат йўлида курашувчи шахс бўлган («Шахнаме», I, стр. 622).

¹⁴⁵⁶ «**...Минучехр юзли Жамшид...**» — Қувш. Фирдавсий замонида Минучехр сўзи «Авесто»да талкин қилинган мазмунини (Моношчитра; Монош бир тоғ исми, читра — исм; Монош тоғида туғилган киши) йўқотган. Энди у Мину — осмон, теҳр — юз; осмон юзли маъносида ишлатилган (Фирдоуси, «Шахнаме», I, стр. 622).

¹⁴⁵⁷ **Можор** — қўчманчи ўзбек қабилаларидан (қаранг: «Баҳр ал-асрор», в. 1326—133а).

¹⁴⁵⁸ **Ёғочлик работи** — Жиззахдан 30 км шимолишарқда жойлашган.

¹⁴⁵⁹ «**Сув бўйига...**» — Зоминдан бир ярим фарсах масофадан оқиб ўтайдиган олти ирмоқ (Сорин, Буржон, Можон, Санжон ва бошқаларга ишорат қилинаётган бўлса керак. қаранг: В. В. Бартольд, Туркестан, Сочинения, I, стр. 224).

¹⁴⁶⁰ **Каройит** (мўғулларнинг «Махфий ривояти»да — кэрэит) — ҳозирги Мўғулистон Халқ Республикаси ва Орхон — Енисей бўйларида қадимдан истикомат қилган турк қабиласи (қаранг: Рашидаддин, Сборник летописей, I/I, стр. 126—135).

¹⁴⁶¹ **Фаррух** — ҳусндор, чиройли; очик юзли, ёқимли; қутлуғ, бахтиёр; қадим замонда ўтган форс шоирларидан уч киши ҳам шундай аталган. Фаррухулло Шуштарий, Фаррухулло Бархий, Фаррух Аминободий (Лохур) («Қомус ал-аълум», V, 3379—3380).

¹⁴⁶² **Мутақориб вази** — **Мутақориб** — яқин, бирибига яқин турган нарсалар. **Мутақориб вази** — шеърятда баҳрнинг бир тури бўлиб, арузда «баҳри мутақориб» деб айтилади. «Фаулун» ҳар мисрада тўрт бор такрорланади («Ғиёс ал-луғат», 340-бет; «Қомуси туркий», 1282-бет).

¹⁴⁶³ **Шамса*** уйнинг шип ва олдинги деворларига ҳамда пештоқларига қуёшга ўхшатиб тўғарак шаклида ишланган нақш.

¹⁴⁶⁴ «**...сафар ойининг еттинчиси, шанба куни**» 987 1579 йил 6 апрель куни.

¹⁴⁶⁵ «**Саккизинчи (сафар) яқшанба куни**» 987 1579 йил 7 апрель душанба куни.

¹⁴⁶⁶ **Навқандий кўриги** воқеаларнинг боришига қараганда, бу мавзеё Шохрухия билан Ўратена ораллигида жойлашган Навқандий кишлоғи атрофида бўлган.

¹⁴⁶⁷ «**(Сафар ойининг) тўққизинчи душанба (куни)**» 18 апрель яқшанба куни.

¹⁴⁶⁸ «**Сешанба куни**» 987/1579 йил 9 апрель чаҳоршанба куни.

¹⁴⁶⁹ «**Сув бўйига**» Сирдарё бўйига.

¹⁴⁷⁰ «**Чаҳоршанба куни**» — 987/1579 йил 10 апрель панжшанба куни.

¹⁴⁷¹ «**Уларга ёқимли шамол эсди**» Қуръон, 10-сура, 22-оят.

¹⁴⁷² «**Яратувчининг санъати назоратида, унинг денгизда тоғ каби қурилган кемалари бор**» Қуръон, 55-сура, 75-оят.

¹⁴⁷³ «**Ўша жойдан мазкур ойнинг ўн иккинчиси, панжшанба куни**» 987/1579 йил 11 апрель жума куни.

¹⁴⁷⁴ «**Жума куни**» 987/1579 йил 12 апрель шанба куни.

¹⁴⁷⁵ **Фарак (Парак) суви** Чирчиқ дарёсининг (Сирдарёнинг ўнг ирмоғи) ўрта асрлардаги номларидан бири. Дарёнинг Чирчиқ аталлиши Темур замонидан бошланган (В. В. Бартольд, К истории орошения... стр. 218).

¹⁴⁷⁶ **Чигдовул** аниқ ўрнини белгилаб бўлмади. Воқеанинг боришига қараганда, Чирчиқнинг ирмоқларидан Жигил атрофидаги жойлардан бири бўлса керак.

¹⁴⁷⁷ «**Ойнинг ўн тўртинчиси, шанба куни**» 987/1579 йил 13 апрель яқшанба куни.

¹⁴⁷⁸ «**Титраши ернинг ҳўкизигача...**» — анъаналарга кўра, ерни қандайдир бир улкан балиқ ва уни тепасида катта бир ҳўкиз шохларида кўтариб турар эмиш. Бу ерда шунга ишорат қилинади.

¹⁴⁷⁹ **Пискат (Бискат)** — Оҳангарон воҳасида жойлашган қадимий катта кишлоқ; Тошкентнинг жануби-шарқий тарафида, ундан тахминан 60 км масофада жойлашган ҳозирги Пискент кўрғони.

¹⁴⁸⁰ «**Улар худди йиртқич нарсалардан қочган эшакка ўхшайдилар**» — Қуръон, 74-сура, 50—51 оятлар.

¹⁴⁸¹ **Оҳангарон суви** — Сирдарёнинг ўнг ирмоғи бўлиши Оҳангарон дарёси.

¹⁴⁸² «**Ойнинг ўн олтинчиси, душанба куни**» — 987/1579 йил 15 апрель сешанба куни.

¹⁴⁸³ **Ўрта сарой манзили** — Чирчиқнинг сўл соҳилида жойлашган. Ҳозирги Ўрта Чирчиқ районида.

¹⁴⁸⁴ «**Чаҳоршанба куни**» — 987/1579 йил 17 апрель панжшанба куни.

¹⁴⁸⁵ **Чир суви** — Чирчиқ дарёси. У ўрта асрларда «Оби чир», баъзан эса (XV аср) «Оби турк» деб ҳам аталган.

¹⁴⁸⁶ «**...мулк (эса) сенинг мулкингдир. Кимдан хоҳласанг тортиб ол, кимга хоҳласанг (ўшанга) топшир**» — Қуръон, 3-сура, 26-оят.

¹⁴⁸⁷ **Бабр байон*** — афсонага кўра, йиртқич бир хайвон бўлиб, у аскар қанча бўлса ҳам, ҳаммасини тўтиб ер экан. Рустам унинг устидан ғалаба қозониб, цўстидан қалпоқ тикдириб қийган эмиш.

¹⁴⁸⁸ **Кубод** («Авесто»да — **Кавата**) «Шоҳнома»да

айтилишича, у машҳур темирчи Кованинг иккинчи ўғли бўлган.

¹⁴⁸⁹ «Албатта, қиёмат зилзиласи буюк нарсадир»

Қуръон, 26-сура, 1-оят.

¹⁴⁹⁰ «Тангрининг ери кенгдир» Қуръон, 39-сура,

10-оят.

¹⁴⁹¹ Каюмарс («Авесто»да — Гая Маретон) Эроннинг энг аввалги ва афсонавий подшоҳи. Афсоналарга кўра, у ярим одам, ярим хайвон бўлиб, «Авесто» ва пахлавий манбаларида кўрсатилишича, Каюмарсдан Маня ва Машена (Одам ва Момо Хаввога ўхшаш) турилган.

¹⁴⁹² «Икки сув ўртасида эди» воқеа тафсилотида қараганда, Фарак (Чирчиқ)нинг ҳар иккала irmoғи Бискама ва Жигил ораллиги ҳақида сўз бораётган бўлса керак.

¹⁴⁹³ Ички хоннинг махсус сарой хизматчилари бўлиб, уларнинг зиммасига хон саройи ёки юрти вақтида хон ўрдасини тасарруф қилиб туриш вазифаси юклатилган.

¹⁴⁹⁴ Ҳафтжўш хуми** Ҳафтжўш етти хил маъдан: тилла, қумуш, темир, қўрғош, мис, рух ва қалайи эритмасидан ҳосил бўлган махсус ишиқ бирикма (бронза).

¹⁴⁹⁵ Тук (туғ) беги туқчи қисм бошлиғи.

¹⁴⁹⁶ Ўроқхожа бу ерда ҳам унинг номи нотўғри ёзилиб қолган. Унинг асл исми Улуғхожа бўлган. Улуғхожа машҳур шайх Саъид Отанинг авлоди бўлган («Силсилат ас-сиддиқин», в. 126а).

¹⁴⁹⁷ «Тоқат қилолмайдиган (иш)дан қочиш пайғамбарлар суннатидандир» ҳадис.

¹⁴⁹⁸ «Вақтида қочиш (ҳам) бир зафардир» - Мақол.

¹⁴⁹⁹ Мужда хушхабар, суюнчли хабар.

¹⁵⁰⁰ Қиёт турк-мўғул қабилаларидан.

¹⁵⁰¹ «Бу Тангрининг фазилатидир, уни хоҳлаган кишига беради» Қуръон, 51-сура, 21-оят.

¹⁵⁰² Сарзаниш қойиш, сазо бериш; танбех, ҳақорат.

¹⁵⁰³ «Сизларга бугун сарзаниш йўқдир» Қуръон, 12-сура, 92-оят.

¹⁵⁰⁴ «Тангри илгари ўтганларни афв этади» — Қуръон, 5-сура, 95-оят.

¹⁵⁰⁵ «Ердаги кишиларга раҳм қилинлар, сизларга (эса) осмондагилар раҳм қилади» ҳадис.

¹⁵⁰⁶ «Тангри тарафидан нусрат бўлса, фатҳ яқин бўлади» Қуръон, 61-сура, 13-оят.

¹⁵⁰⁷ Жарроҳ хирург.

¹⁵⁰⁸ «Инсонларни ўз манзилларига жойлаштиринлар» — ҳадис.

¹⁵⁰⁹ «Мазкур ойнинг ўн тўққизинчиси, панжшанба куни» - 987/1579 йил 18 апрель жума куни.

¹⁵¹⁰ Хўжакент Тошкентнинг шимоли-шарқий қисмида, шаҳардан тахминан 60 км чамаси масофада жойлашган қадимий қишлоқ.

¹⁵¹¹ Иккинчи куни - 987/1579 йил 19 апрель шанба куни.

¹⁵¹² «Иржаиъ» — Қуръон, 89-сура, 28-оятдан.

¹⁵¹³ «Агар юз йил турсанг ҳам, (охир) бир куни

Бу дилни ёритувчи қасрдан кетишинг керак».

Мазкур байт улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавийнинг (1141-1209) «Иқболнома» поэмасидан олинган («Иқболнома», 279-бет).

¹⁵¹⁴ «Мазкур ойнинг йигирма биринчиси, якшанба куни» 987/1579 йил 19 апрель шанба куни.

¹⁵¹⁵ Қизил қўрғон сал қуйроқда бу ерда шофеъий имомларидан имом Абу Бакр Қафқол Шошийнинг мозори борлиги айтилган. Шунга қараганда, ҳозирги Тошкентнинг Кўкча даҳасининг ғарби-шимолий тарафи шу ном билан аталган бўлса керак.

¹⁵¹⁶ «Душанба куни» 987/1579 йил 20 апрель якшанба куни.

¹⁵¹⁷ Мистар хаттотлик асбоби, чизғич. Қоғозга чизик тушириш учун қални қоғозга ич тортиб ясалган асбоб.

¹⁵¹⁸ «Бирор иш буюрилган киши узрлидир» мақол.

¹⁵¹⁹ Қўтос* тоғ хайвонларидан бири: ёввойи хўккиз; бу ерда отнинг ёлига ёки думига ўтказиладиган олтиндан ишланган зийнатли безак.

¹⁵²⁰ Қарқара туяқуш патлари билан безатилган бош кийими (Л. З. Б у д а г о в, II, 50-бет).

¹⁵²¹ «Бобо золим» тарих моддаси бўлиб, харфларининг қимматини абжад ҳисоби билан қўйилса, 987 ич ташкил этади. Демак, Бобо султоннинг бу мағлубияти 987/1579 йил ич содир бўлган.

¹⁵²² Хаварнок Месопотамияда, ҳозирги Нажиб шаҳрига яқин бир қадимий сарой. Сарой исломиятдан илгари қарийб икки юз йил муқаддам қурилган бўлиб, XIII асрнинг охирларида бузилиб кетган.

¹⁵²³ Талош суви Талос дарёси; араб жуғрофия олимлари Тароз деб ёзганлар (батафсил қараг: А. Н. Б е р н ш т а м, Памятники старины).

¹⁵²⁴ Хакназархон - козоқ хони. XVI асрнинг 70-йилларида Абдуллахон билан аҳднома тузган ва у билан бирикиб, Бобо султонга қарши қурашган, 1580 йили у Бобо султон билан бўлган урушда ҳалок бўлган.

¹⁵²⁵ Калас суви - Калас (Келес) сойи (батафсил қараг: В. В. Б а р т о л ь д, К истории орошения Туркестана, стр. 222).

¹⁵²⁶ «Рабиъ ул-аввал ойининг ўн еттинчиси, сешанба куни» - 987/1579 йил 3 май шанба куни.

¹⁵²⁷ «Чаҳоршанба куни» - 987/1579 йил 4 май якшанба куни.

¹⁵²⁸ «(Ойнинг) ўн тўққизинчиси, панжшанба куни» - 987/1579 йил 5 май душанба куни.

¹⁵²⁹ «...ойнинг йигирманчиси, жума куни» - 987/1579 йил 5 майдан - 6 майга ўтар кечаси.

¹⁵³⁰ «...жума куни эрталаб» - 987/1579 йил 6 май, чаҳоршанба куни эрталаб.

¹⁵³¹ Қорғирад Исфижоб (Сайрам)нинг ғарбий тарафида жойлашган Кенжида музофотига қарашли жойлардан бўлиши мумкин (Кенжида ҳақида қараг: В. В. Б а р т о л ь д, Туркестан, Сочинения, I, стр. 233).

¹⁵³² «...шу кечаси» - 987/1579 йил 6 май чаҳоршанба куни кечқурун.

¹⁵³³ «...шанба куни» - 987/1579 йил 7 май панжшанба куни.

¹⁵³⁴ Айбак (Айбах) — Тохаристон шаҳарларидан бўлиб, унга бир талай катта ва кичик қишлоқлар қараган; аҳолиси кўпроқ қосибчилик (тўқувчилик) билан шуғулланган («Бахр ал-асрор», в. 2416).

¹⁵³⁵ Тулқичи Чигатой қабилаларидан бирининг номи (Л. З. Б у д а г о в, I, 405-бет).

¹⁵³⁶ «Якшанба куни» 987/1579 йил 8 май жума куни.

- ¹⁵³⁷ **Имом Абубакр Қафқол Шоший** ислом ва муслмонликни Тошкент ва унинг атрофида дастлабки тарқатувчилардан бири Имом Абубакр ибн Исмоил Қафқол Шоший. У милодий 926 йили вафот этган ва мазори Тошкентнинг Ҳазрат имом даҳасидадир (мазор ҳақида қаранг: Д. И. Э в а р н и ц к и й, Путеводитель, стр. 191-193).
- ¹⁵³⁸ **Мавлоно Хожаги Косоний** Ўрта осеёлик машхур шайх ва мутасаввуф олим. Унинг асл исми: Сайид Ахмадхожа ибн Сайид Жалолуддин Косоний. У кўпинча Маҳдуми Аъзам номи билан машхурдир. Мавлоно Хожаги Косонийнинг вафоти 949/1542-956-1549 йиллар орасида содир бўлган.
- ¹⁵³⁹ **Харзийлар** - муңчоқ, маржон ва шунга ўхшаш зийнат буюмлари сотувчи хорижий савдогарлар (Н. Д. Я г е л л о, 570-бет).
- ¹⁵⁴⁰ **Уйғур**** кўчманчи турк қабилаларидан.
- ¹⁵⁴¹ **«Ойнинг йигирма еттинчиси, шанба куни»** - 987/1579 йил 25 май душанба куни.
- ¹⁵⁴² **«Ойнинг йигирма саккизинчи, якшанба куни»** - 987/1579 йил 26 май сешанба куни.
- ¹⁵⁴³ **Бешёғоч мавзеи** - Тошкентнинг hozирги Бешёғоч даҳаси.
- ¹⁵⁴⁴ **Нардбон** - урушда, хусусан қамал вақтда қалъа деворига қўйиш учун ишлатиладиган махсус улама шоту, нарвон.
- ¹⁵⁴⁵ **Юртчи ясовул** - юртни кўчиш вақтида жойлаштириш билан шуғулланган мансабдор юртчи аталган. Рашидуддиннинг сўзларига қараганда, ҳар бир юртнинг махсус юртчиси бўлган («Жомий ат-таворих», Н. Н. Березини нашри, 77-78-бетлар). Юртчи ясовул - ана шу юртчилар ҳузурдаги кичик мансабдор (Л. З. Будагов, II, 371-бет).
- ¹⁵⁴⁶ **«Рабиъ ус-соний ойнинг бошларида, чаҳоршанба куни»** - 987/1579 йил 5 июнь чаҳоршанба куни.
- ¹⁵⁴⁷ **Ақса** ўрнини аниқлаб бўлмади. Хожа Убайдулло Ахрор вақфномасида бу жойнинг номи Оқсоқ аталган (ЎзФАШП фонди, инв. № 516а); Тошкентнинг шарқ-жанубий тарафида жойлашган деб тахмин қилса бўлади.
- ¹⁵⁴⁸ **«Жума куни»** 987-1579 йил 7 июнь куни.
- ¹⁵⁴⁹ **Шероз қишлоғи** қўлёзмада чалқаш ёзилиб қолган, асли Ширзо. Хожа Убайдулло Ахрорга берилган вақфномада бу қишлоқнинг номи Ширзо ёзилган ва у Ўрта саройдан Тошкентга борадиган йўл устида, hozирги Қўйлик ўрнида бўлган (В. В. Бартольд, К истории орошения Туркестана, стр. 221).
- ¹⁵⁵⁰ **«Якшанба куни»** 987/1579 йил 9 июнь.
- ¹⁵⁵¹ **«Ойнинг ўн биринчиси, шанба куни»** - 987 йил рабиъ ус-соний ойнинг ўн биринчи куни, яъни 987-1579 йил 10 июнь душанба куни.
- ¹⁵⁵² **«Сешанба куни»** 987-1579 йил 11 июнь сешанба куни.
- ¹⁵⁵³ **«Чаҳоршанба куни»** 987/1579 йил 12 июнь куни.
- ¹⁵⁵⁴ **«Панжшанба куни»** 987-1579 йил 13 июнь куни.
- ¹⁵⁵⁵ **Учтепа** Жиззахдан 10 км шимоли-шарқда жойлашган.
- ¹⁵⁵⁶ **«Жума куни»** 987/1579 йил 14 июнь.
- ¹⁵⁵⁷ **«Сув бериб сероб қилиш ибодатларнинг афзалидир»** - ҳикматли сўз.
- ¹⁵⁵⁸ **«Ойнинг ўн саккизинчиси, шанба куни»** 987 йил рабиъ ус-соний ойнинг ўн саккизинчиси, яъни 987-1579 йил 17 июнь душанба куни.
- ¹⁵⁵⁹ **«Ойнинг ўн тўққизинчиси, якшанба куни»** - 987/1579 йил 18 июнь сешанба куни.
- ¹⁵⁶⁰ **«Мазкур ойнинг йигирманчиси, душанба куни»** - 987/1579 йил 19 июнь чаҳоршанба куни.
- ¹⁵⁶¹ **Кўхистон** Самарқанд атрофидаги тоғлар, хусусан Нурота тоғлари ва у ердаги мавзеелар шундай аталган.
- ¹⁵⁶² **«Эртаси куни»** - 987/1579 йил 20 июнь панжшанба куни.
- ¹⁵⁶³ **Ёрбулоқ тоғлари (Ёрий тоғлари?)** Ёрайлоқ тумани билан Шавдор туманидаги Ёрий қишлоғи оралтигидаги тоғлар (батафсил қаранг: В. Л. Вяткин, Материалы к исторической топографии Самаркандского вилаята, стр. 70).
- ¹⁵⁶⁴ **«Нимага интилсанг (ҳам) Тангрига таваккул қил»** Қуръон, 3-сура, 159-оят.
- ¹⁵⁶⁵ **Ёрий мавзеи** - Самарқанднинг Шавдор туманидаги жойлардан бўлиб, Шунқорхона деб ҳам аталган (В. Л. Вяткин, Материалы к исторической топографии Самаркандского вилаята, стр. 25, 70).
- ¹⁵⁶⁶ **«...ойнинг йигирма иккинчиси, панжшанба куни»** - 987-1579 йил 21 июнь жума куни.
- ¹⁵⁶⁷ **«Рабиъ ус-соний ойнинг ўн биринчиси, жума куни»** - 987/1579 йил 10 июнь сешанба куни.
- ¹⁵⁶⁸ **«...ойнинг йигирма олтинчиси, душанба куни...»** 987/1579 йил 25 июнь душанба куни.
- ¹⁵⁶⁹ **«...Қирғизнинг ҳам йўлини тўсиб...»** Қирғиз вилояти, яъни Ила воҳасининг йўлини тўсиб.
- ¹⁵⁷⁰ **«...ойнинг йигирма еттинчиси, сешанба куни»** - 987-1579 йил 26 июнь чаҳоршанба куни.
- ¹⁵⁷¹ **«Чаҳоршанба куни»** 987-1579 йил 28 июнь, якшанба куни.
- ¹⁵⁷² **Пирмиш** қўлёзмада фалат ёзилиб қолган. Аслида Зарафшондан чиқарилган қапалардан бири Пирмаст.
- ¹⁵⁷³ **«...жума куни...»** 29 июнь душанба куни.
- ¹⁵⁷⁴ **«Жумуд ал-аввал ойи»** 26 июнь 25 июль ўртасида бўлган ой.
- ¹⁵⁷⁵ **«...ўша ойнинг бешинчиси, сешанба куни»** 987/1579 йил жумуд ал-аввал ойнинг бешинчиси, сешанба куни. Милодий йил ҳисобида 1579 йил 30 июнь сешанба куни.
- ¹⁵⁷⁶ **«Чаҳоршанба куни»** 1579 йил 1 июль чаҳоршанба куни.
- ¹⁵⁷⁷ **«Панжшанба куни»** 1579 йил 2 июль панжшанба куни.
- ¹⁵⁷⁸ **«...ойнинг саккизинчиси, жума куни»** 1579 йил 3 июль жума куни.
- ¹⁵⁷⁹ **«Якшанба куни»** 1579 йил 5 июль якшанба куни.
- ¹⁵⁸⁰ **Конбой Дулди (Конбой Дулдой?)** Самарқанднинг Суғуди қалон туманида, Қўқ гўмбазага яқин жойлардан (В. Л. Вяткин, Материалы к исторической топографии Самаркандского вилаята, стр. 70).
- ¹⁵⁸¹ **«Душанба куни»** 1579 йил 6 июль душанба куни.
- ¹⁵⁸² **«...Қуёш шахсувори фалак биёбонини кезиб, зар юганли отини жавлон урдира бошлаганда, яъни эрталаб...»** 1579 йил 7 июль сешанба куни.
- ¹⁵⁸³ **«Чаҳоршанба куни»** - 1579 йил 8 июль чаҳоршанба куни.

¹⁵⁸⁴ **Зулфиқор** асл маъноси қобурғалик. Мухаммад пайғамбарнинг машҳур бир қиличи ҳам зулфиқор аталган. Ривоятларга қараганда, бу қилич унга Бадр урушида, яъни 317 мусулмоннинг 600 нафар маккаликлар билан милодий 623 йили қилган урушида (бу ҳақда батафсил қаранг: Н. Н. Петрушевский, Ислам в Иране, стр. 25) тушиб қолган. Қилич кейинча халифа Алига (656—661) ўтган («Комуси туркий», 650-бет).

¹⁵⁸⁵ «**Тангридан ёрдам бўлса, фатх яқин бўлади**» — Қуръон, 61-сура, 13-оят.

¹⁵⁸⁶ **Мухра** — юмалоқ нарса, соққа; мунчок, тасбех; бирор нарсага босилган нақш. Бу ерда тамға маъносиди.

¹⁵⁸⁷ «**Норун хомиятун...**» — иссиқ олов; кизиган ўт; Қуръон, 88-сура, 4-оят.

¹⁵⁸⁸ «**Зилзила вақтидагидек ларзага келди**» — Қуръон, 99-сура, 1-оят.

¹⁵⁸⁹ «**Хар бир шахс ўлим мазасини тоғийди**» — Қуръон, 21-сура, 35-оят.

¹⁵⁹⁰ «**Хар бир махлук ўлади**» — мақол.

¹⁵⁹¹ **Шахристон** — Ўратепадан 25 км чамаси жануброқда жойлашган қишлоқ. Х асрда Панжикент (Бунжикент) аталган (батафсил қаранг: В. В. Бартольд, К истории орошения Туркестана, стр. 216; Н. Кастанье, Древности Ура-Тюбе и Шахристана, стр. 32—52).

¹⁵⁹² «**...жума куни**» 1579 йил 10 июль жума куни.

¹⁵⁹³ «**Эртасига**» 1579 йил 11 июль шанба куни.

¹⁵⁹⁴ **Абдуллатифхон** — Шайбонийлар сулоласидан; 1540—51 йили Самарқандни идора қилган.

¹⁵⁹⁵ «**Эртаси куни**» — 1579 йил 1 июль якшанба куни.

¹⁵⁹⁶ «**Жумод ус-соний ойининг ўн учинчиси, шанба куни**» — 987/1579 йил 13 август жума куни.

¹⁵⁹⁷ «**Сулҳ яхши**» Қуръон, 4-сура, 128-оят.

¹⁵⁹⁸ «**Ойнинг ўн тўртинчиси, жума куни**» — бу ерда бирор янглишиш содир бўлганга ўхшайди, чунки жумод ус-соний ойининг ўн учинчиси сешанбага тўғри келади. Бу ерда куннинг адади «ўн тўртинчиси», деб аниқ ёзилган. Шунга амал қилсак, бу воқеа жумод ус-соний ойининг ўн тўртинчиси, чаҳоршанба куни, милодий йил хисобида эса 1579 йил 14 август шанба куни содир бўлган.

¹⁵⁹⁹ «**Абдуллатифхоннинг чаҳорбоғида**» — бу ерда ҳам сўз Шайбоний хонларидан Абдуллатифхон I хусусида бораётир.

¹⁶⁰⁰ **Авлибобод** — ҳозирги Пойарик туманидан 7 км шарқда жойлашган мавзё.

¹⁶⁰¹ **Понук қуриғи** ўрнини аниқлаб бўлмади. «Абдуллонома»нинг ўзида айтилишича, бу мавзё Соғарж вилоятига қараган. Соғарж вилояти (ёки тумани) Са-

марқандга тобё бўлиб, унинг маркази Соғарж қишлоғи бўлган (В. В. Бартольд, Туркестан, II, стр. 98, 130, 523).

¹⁶⁰² **Хожа Кордзан** — Самарқанднинг Анҳор туманида, катта қўрғон билан Ромжон оралиғида жойлашган мавзё. Илгари Хожа Кордзан аталиб, 1500 йилдан бошлаб Хожа Ахрорнинг ўғли Хожа Мухаммад Яхъё ва унинг икки ўғли шарафига Хожа Кордзан аталган. Улар Шайбонийхоннинг беқлари тарафидан 1501 йили шу қишлоқда ўлдирилган эди (қаранг: В. Л. Вяткин, Материалы к исторической топографии Самаркандского вилаята, стр. 53; А. А. Семенов, Шейбани-хан и завоевание империи Тимуридов, МИГУ, т. XII, стр. 32—53).

¹⁶⁰³ **Нофа** — мушк.

¹⁶⁰⁴ «**Ойнинг йигирма биринчиси жума куни**» — 1579 йил 21 август шанба куни.

¹⁶⁰⁵ **Чаҳор минор (Чор минор)** — Зарафшон дарёсида (Самарқанддан қуйроқда) Шайбонийхон томонидан қурилган равoқ ёнидаги кўприк шундай аталган.

¹⁶⁰⁶ «**Душанба куни**» 1579 йил 24 август сешанба куни.

¹⁶⁰⁷ **Султонобод** — Бухоронинг шимолий тарафида жойлашган обод қишлоқ. Шу номли ариқ бўйида жойлашган.

¹⁶⁰⁸ «**Эртасига**» — 1579 йил 25 август чаҳоршанба куни.

¹⁶⁰⁹ «**Ло фато**»* — кекса.

¹⁶¹⁰ **Сухо юлдузи**** Хулқар тўпламидаги юлдузлардан бири; жуда хира кўринади.

¹⁶¹¹ **Қорун** жуда катта бойликка эга бўлган қадимий шахс. Адабиётда зўр бойликдан киноя тарзида ишлатилади.

¹⁶¹² **Имрон** кўпчилик пайғамбарларнинг, хусусан Мусо пайғамбар ва Биби Марямнинг отаси, шунингдек, Мухаммад пайғамбарнинг амакиси Абу Толіб ҳам шу ном билан аталган («Ғиёс ал-луғат», 351-бет).

¹⁶¹³ **Маҳмуд** — бу ерда мақталган, яхшилланган маъносиди келган.

¹⁶¹⁴ **Саной** — йирик мутасаввуф шоир Абулмажид ибн Одам Саной Ғазнавий (тахминан 1080—1140; Саной ҳақида батафсил қаранг: Е. Э. Бертельс, Суфизм и суфийская литература, стр. 72—76, 79—81).

¹⁶¹⁵ «**Риоятн шоҳ**»* тарих моддаси бўлиб, таркибидаги ҳарфлар қиммати 987 ни ташкил этади. Демак, воқеа 1579 йили содир бўлган.

¹⁶¹⁶ «**Жумод ус-соний ойининг йигирма саккизинчиси, жума куни**» — 1579 йил 28 август шанба куни.

ҲОФИЗ ТАНИШ АЛ-БУХОРИЙ

АБДУЛЛАНОМА

(«ШАРАФНОМАЙИ ШОХИЙ»)

Биринчи китоб

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти
Тошкент — 1999

Мухаррир: *Барнобек Эшпўлатов*

Мусаввир: *Хушид Зиёхонов*

Бадши мухаррир: *Феруза Баширова*

Техникавий мухаррир: *Диана Габдрахманова*

Саҳифаловчи: *Мастура Атхамова*

Мусаххихтар: *Жамила Тоирова ва Нозима Муҳаммадиева*

Теришга 15.04.98да берилди. Чоп этишга 10.12.98 да рух-
сат берилди. Бичими 60x90¹/₈. «Петербург» гарнитураси. Оф-
сет босма. Шартли босма табоғи 52,0. Нашриёт-хисоб табоғи
43,8. Адади 10.000 нусха. Буюртмаси № 2343. Баҳоси келишув
асосида.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни босмаҳонаси,
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.**